

આકાદમંજરી

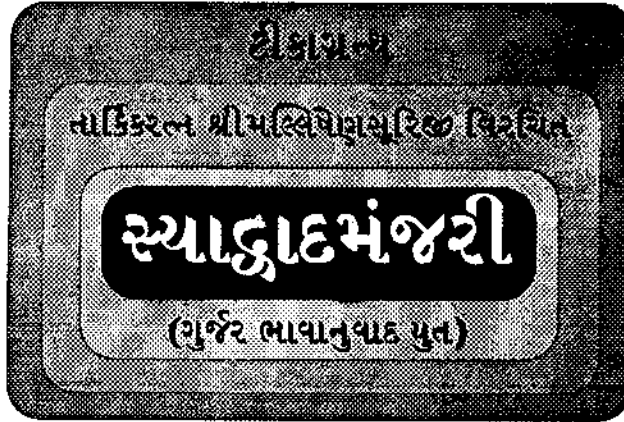
અનુવાદક
મુનિરાજ શ્રી અજિતશેખર વિજયજી

શ્રી પાર્શ્વનાથાય નમઃ

મૂળગ્રન્થ

કલિકાળસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચંદ્રસૂરીશ્વરજી વિરચિત

અન્યયોગવ્યવસ્થેદક્ટાત્રિંશિકા

ગુર્જરઅનુવાદના પ્રેરક અને કૃપાદાતા

સુવિજ્ઞાન ગચ્છનાયક ન્યાયવિશારદ, સ્યાદાદસિદ્ધાંતસંરક્ષક, પ્રવચનપ્રવીણ આચાર્ય ભગવંત

શ્રીમદ્વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ

ગુર્જર અનુવાદક સંશોધક

પરમાત્મભક્તિરસિક ચાર વાર સૂરિમંત્ર સમારાધક આચાર્ય દેવ

શ્રી. વિ. જયશેખરસૂરીશ્વરજી મહારાજ

અનુવાદક

મુનિરાજ શ્રી અજિતશેખર વિજયજી

ક

પ્રકાશક

જૈન સંઘ - ગુન્ટુર.

PARSHVANATH JAIN TEMPLE
CLOTH BAZAR, GUNTUR - 522 003.

સંવત ૨૦૪૮

*

૧૬૮-૫૦૦

આ નિર્મિત બોલો

*

કિંમત રૂ. ૧૧૦.૦૦

પ્રા....સિ....સ્થા....ન

શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ

C/O. અધ્યાપક ચંદ્રકાંત એસ. શાહ

કનાસાનો પાડો

પાટણ - ગુજરાત

PIN 384 265

શ્રી કુમારપાળ વી. શાહ

૩૯, કલીકુંડ સોસાયટી

મકલીપુર ચાર રસ્તા

ધોલકા - ૩૮૭૮૧૦

વિદ્યા વિવેકો વિનયો વિશુદ્ધિઃ, સિદ્ધાન્તવાલ્લભ્યમુદાર્તા ચ ।

અસદ્ગ્રહદ્યાન્તિ વિનાશમેતે, ગુણાસ્તૃણાનીવ કળાદવાગ્નેઃ ॥

અધ્યાત્મસારે

જેમ દાવાનલના કણથી ધાસની ગંજ ખાખ થાય છે, તેમ અસદ્ગ્રહના પ્રભાવે વિદ્યા, વિવેક, વિનય, વિશુદ્ધિ, સિદ્ધાન્તપ્રિયતા અને ઉદારતા આ બધા ગુણો વિનાશ પામે છે.

ભાવનિદ્રા એટલે મોહમય દષ્ટિ, અતત્વના ચિંતન, રાગદ્વેષની રમત, મિથ્યાત્વનો મુંઝારો, બાહ્ય ભાવના તાંડવ, પ્રમાદની પરવંશતા વગેરે ...

આને ટાળીને સતત ધર્મજાગરિકા, ધર્મજાગૃતિ, અર્થાત્ જ્ઞાનમય દષ્ટિ, સમભાવનો અભ્યાસ, સંવેગ-વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ, તત્વની સમ્યક્ વિચારણા, અંતર્મુખભાવ, સત્પુરુષાર્થ તમન્ના વગેરે રાખવી જોઈએ.

- પૂજ્ય ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રી. વિ. ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ ...

★ ઉચ્ચ પ્રકાશના પંથે.

Laser Typeset & Printed by :

HANSA COMPUGRAPHICS,

No. 8, Thirumalai Pillai Road, T. Nagar,

Madras - 600 017.

અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા

એક અવલોકન

પૂજ્યપાદ આચાર્ય દેવ શ્રીમદ્વિજય હેમચન્દ્ર સૂ. મ. ના પ્રણિધિ મુનિ મહાભોધિ વિજયજી

સંસાર દુઃખમય છે !

સંસાર પાપમય છે !

સંસાર રાગમય છે !!

સ્તોત્ર :

ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુ ઉપર રાગ અને દ્રેષ કરીને જીવ પાપમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેને લીધે અશુભ કર્મનો બંધ કરે છે. આ અશુભ કર્મના ઉદયથી સંસારી આત્મા દુઃખી થાય છે. સંસારના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં તે સુખની ઝંખના કરતો દોડે છે, પરંતુ તેને ક્યાંય સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. તે બેચેન બની જાય છે, હતાશ બની જાય છે, તેનું મન અશાન્ત બની જાય છે. આવા અશાન્ત મનને શાન્ત-પ્રશાન્ત-ઉપશાન્ત બનાવવા માટેનો પરમ ઉપાય છે પરમાત્મ-ભક્તિ.....

પરમાત્મ-ભક્તિનો રસ એવો અદ્ભુત છે કે એ રસગંગામાં નાના બાળકથી માંડીને પ્રૌઢપંડિત સુધીના કોઈપણ આત્મા સ્નાન કરે તો એનું ચિત્ત નિર્મળ થયા વિના ન રહે. એમાં પણ જ્યારે સ્તુતિ-સ્તોત્રમાં રહેલા દિવ્ય ભાવો સમજાય છે ત્યારે તો તેનો આનંદ કોઈ અનેરો હોય છે. પ્રભુ ભક્તિથી હૃદયમાં શુભ ભાવો પ્રગટ થાય છે. આ શુભ ભાવોને વાચા આપવા પૂર્વના મહાપુરુષોએ તેને સ્તુતિ/સ્તોત્ર/સ્તવન આદિમાં ગૂંથી લીધા છે. પ્રાચીનકાળથી સ્તુતિ/સ્તોત્ર વિષયક સાહિત્યની રચના ચાલી આવે છે જે આજે પણ અવિચ્છિન્નપણે ચાલુ છે.

પ્રાચીન કાળમાં સંસ્કૃત/પ્રાકૃત ભાષામાં સ્તોત્રાદિની રચના થતી હતી. જેમ જેમ કાળની રેતી પરથી એક પછી એક સૈકાઓ પસાર થતા ગયા, તેમ તેમ જનસમુદાયની અભિરુચિ પણ બદલાતી રહી. જેને લીધે સંસ્કૃત/પ્રાકૃત અપભ્રંશ ભાષામાં રચાતા સ્તુતિ/સ્તોત્રાદિ સાહિત્યે નવો જ પલટો ખાધો. પૂર્વના કાળમાં જે સ્તુતિ/સ્તોત્રાદિ સાહિત્ય સંસ્કૃતાદિ ભાષામાં રચાતું હતું, તે અનુક્રમે વધારેને વધારે ગુજરાતી અને હિન્દુસ્થાની ભાષામાં રચાતુ ગયું. બાળજીવો પણ સરળતાથી સ્તુતિના ભાવો સમજી શકે એ માટે ગુજરાતી ભાષાના સ્તુતિસાહિત્યમાં ઢગલાબંધ ચૈત્યવંદન/ સ્તુતિ/ સ્તવન/ દેવવંદન/ પૂજા/ ભાસ/ રાસ/ ગીત/ ક્ષગ વગેરે વિવિધ ભાષા/ છંદ/ અલંકારમય કૃતિઓ ગૂંથાતી ગઈ.

અરિહંત પરમાત્માનું ગુણોત્કીર્તન અથવા તેમની સમક્ષ આત્મનિંદાવગેરે સ્તુતિ/ સ્તોત્રોનો વિષય હોય છે. તેથી અરિહંત પરમાત્મા વિષયક અનેક સ્તુતિ/ સ્તોત્રોની રચના આજ સુધીમાં થઈ છે. આ સિવાય સિદ્ધભગવંતો/ શાસનદેવીઓ/ સરસ્વતીદેવી અને શંખજ્યાદિ તીર્થોને ઉદ્દેશીને પણ અનેક સ્તોત્રોની રચના થઈ છે.

સ્તોત્રકાર

જેન શાસનમાં થયેલા અનેક આચાર્યો/ શ્રમણો/ રાજા-મહારાજાઓ/ મંત્રી - મહામંત્રીઓએ

પ્રભુભક્તિ નિમિત્તે સ્તુતિ/ સ્તોત્ર સાહિત્યનું અનેરું સર્જન કર્યું છે. આ સ્તુતિ/ સ્તોત્રોમાં પરમાત્માના ગુણોનું વર્ણન તથા આત્માના દોષોનું દર્શન ખીયોખીય ભરેલું છે.

શ્રી માનતુંગસૂરિ, શ્રી જિનપ્રભસૂરિ, શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ આદિ શ્રમણો તેમજ મહાકવિ ધનપાલ, બિલ્હણ, કવિચકવર્તી શ્રીપાળ, ગુર્જરેશ્વર શ્રી કુમારપાળ, મહામાત્ય શ્રી વસ્તુપાળ આદિ શ્રાવકોએ અનેકાનેક ભક્તિરસભરી કૃતિઓ જૈન સાહિત્યને અર્પણ કરી છે.

જ્યારે આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિકૃત દ્વાત્રિંશિકાઓ, કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિકૃત અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા, અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા, વીતરાગ સ્તોત્ર, મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મહારાજ કૃત શ્રી વીરસ્તુતિ, શંખેશ્વરપાર્શ્વજિન સ્તુતિ, પ્રતિમાશતક, પરમાત્મસ્વરૂપ પંચવિંશતિકા આદિ સ્તુતિઓ માત્ર ભક્તિરસથી જ નહિ, પરંતુ ગંભીર-અતિગંભીર તત્ત્વજ્ઞાનથી પણ ભરપૂર છે. જેને લીધે જૈન દર્શન અને જૈન સાહિત્ય આજે પણ ગૌરવવંતુ છે.

ખરતરગચ્છીય આચાર્ય શ્રી જિનપ્રભસૂરિ તથા તપાગચ્છીય આચાર્ય શ્રી મુનિસુંદરસૂરિએ આ સાહિત્યના સર્જનમાં અનન્ય ક્ષણો નોંધાવ્યો છે. વિવિધ ભાષા અને વિવિધ છંદમાં તેમણે સેંકડો સ્તોત્રોની રચના કરી છે. સ્તોત્ર સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આવું યોગદાન આપનાર પ્રાયઃ તેઓશ્રી જ હશે.

આ થઈ સંસ્કૃત/ પ્રાકૃત/ અપભ્રંશ ભાષામાં રચાયેલ સ્તુતિ/ સ્તોત્ર સાહિત્યની વાત. પણ સોળમી શતાબ્દીમાં સંસ્કૃત/ પ્રાકૃત ભાષાનું સ્થાન એકાએક ગુજરાતી ભાષાએ લીધું અને ગુર્જરગીરામાં પણ ભાવવાહિની કૃતિઓની રચના થવા લાગી. આની અસર એટલે સુધી થઈ કે ન્યાયાચાર્ય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ તથા વિનયવિજયજી મહારાજ જેવા વિદ્વાન શ્રમણોએ પણ આ ક્ષેત્રમાં પોતાનું યોગદાન કર્યું છે. આ સિવાય માનવિજયજી, પદ્મવિજયજી, મોહનવિજયજી, વીરવિજયજી આદિ પંડિત મહાત્માઓ તથા ઋષભદાસ કવિ વગેરે ગૃહસ્થોએ પણ વિવિધ સ્તુતિ/ સ્તોત્ર સાહિત્યનું સર્જન કરી જૈનસ્તવસાહિત્યને ગૌરવવંતુ બનાવ્યું છે. વળી ભિન્ન ભિન્ન દેશમાં વિચરતા જૈનાચાર્યોદિએ તે તે દેશની ભાષામાં કેટલીક રચનાઓ કરી છે. અર્થાત્ ગુજરાતી, હિન્દી, મારવાડી, પંજાબી, કચ્છી, દક્ષિણી, ક્ષારસી વગેરે દરેક ભાષામાં અનેકાનેક કૃતિઓ કરી છે, તે છતાં ગુજરાતી ભાષામાં જેટલી કૃતિઓ રચાણી છે, તેટલી કૃતિઓ પ્રાયઃ અન્ય કોઈ ભાષામાં રચાણી નથી. જેની સાક્ષીરૂપે ભારતના વિવિધ ક્ષેત્રમાં પથરાયેલ પ્રાચીન/ અર્વાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોના જ્ઞાનભંડારો આજે પણ ઊભા છે, જેમાં ગુજરાતી ભાષામાં રચાયેલ સ્તુતિ/ સ્તોત્ર સાહિત્યનો અણમોલ ખજાનો આજે પણ સુરક્ષિત છે. ખેદની વાત એ છે કે છેલ્લા ૪ સૈકામાં રચાયેલ ગુજરાતી સ્તોત્ર સાહિત્યમાંથી જેટલું સાહિત્ય પ્રકાશિત થયું છે તે કરતા વધુ સાહિત્ય આજે અપ્રગટ છે.

અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા

આ સ્તોત્ર શ્રી વર્ધમાનસ્વામી ભગવંતની સ્તુતિ રૂપ છે એટલું જ નહિ પરંતુ ગંભીર તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર છે.

આચાર્યશ્રી મલ્લિષેણસૂરિકૃત સ્યાદ્વાદમંજરીમાં અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકાના બીજા શ્લોકની અવતરણિકામાં અન્યયોગવ્યવચ્છેદનો અર્થ આ મુજબ કર્યો છે.

“अस्यां च स्तुतावन्ययोगव्यवच्छेदोऽधिकृतस्तस्य च तीर्थान्तरीयकल्पिततत्त्वाभासनिरासेन तेषामाप्तत्वव्यवच्छेदस्वरूपम् ।”

અર્થાત્ તીર્થંકર સિવાયના અન્ય દેવોમાં આપ્તત્વનો અભાવ તે અન્યયોગ્યવચ્છેદ (અને તીર્થંકરોમાં જ આપ્તત્વ એટલે કે તીર્થંકરોમાં આપ્તત્વના અભાવનું ખંડન તે અયોગ્યવચ્છેદ.)

પ્રસ્તુત દ્વાત્રિંશિકા સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિકૃત દ્વાત્રિંશિકાને નજર સમક્ષ રાખીને રચાયેલ છે. જે આ સ્તોત્રના તૃતીય શ્લોક ઉપરથી જણાય છે.

“ ક્વ સિદ્ધસેનસ્તુતયો મહાર્થાઃ અશિક્ષિતાલાપકલ્પા ક્વ ચૈષા ।

તથાપિ યૂથાધિપતેઃ પથસ્ય સ્થલદ્રતિસ્તસ્ય શિશુર્ન શોચ્યઃ ॥૩॥ ”

વળી કેટલાક શ્લોકો સિદ્ધસેનસૂરિની દ્વાત્રિંશિકાના શ્લોકોને અનુસરે છે.

આચાર્યશ્રી મલ્લિખેણસૂરિ મહારાજે પણ સ્વાદ્વાદમંજરીમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે—

શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિણા જગત્પ્રસિદ્ધ શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરવિરચિત દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકાનુસારિ શ્રી વર્ધમાનજનસ્તુતિરૂપાયોગ્યવચ્છેદાન્યયોગ્યવચ્છેદાભિધાનં દ્વાત્રિંશિકાદ્વિતયં વિદ્વજ્જનમનસ્તત્વાવબોધનિબન્ધનં વિદધે ॥

અયોગ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકામાં જૈનદર્શનનું સુંદર સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. સ્તુતિકારશ્રી હેમચંદ્રસૂરિ મહારાજાને એ વાતમાં કોઈ સંદેહ નથી કે,

(૧) તીર્થંકરો સર્વદોષોથી મુક્ત છે.

(૨) પરમાત્મામાં જે યથાર્થવાદિતાનો ગુણ છે, તેવો અન્યતીર્થંકરોમાં ક્યાંય દેખાતો નથી.

(૩) પરમાત્માનું શાસન અજેય છે, માટે તેમાં ક્યારેય કોઈ ને સંદેહ કરવાની જરૂર નથી.

(૪) પરમાત્માના જ આગમો પ્રામાણિક છે. અન્ય તીર્થંકરોએ રચેલા આગમોમાં વિવેક શૂન્ય હિંસાદિના વિધાનો આપેલા હોવાથી તે અપ્રામાણિક છે.

(૫) કલ્યાણકારી એવા જૈનશાસનની જે લોકો ઉપેક્ષા કરે છે તેમાં તે લોકોના દુષ્કર્મનો જ ઉદય સમજવો.

અંતમાં સ્તુતિકાર અતિ મહત્વની વાત કરે છે.

“ ન વીતયન્નાત્ પરમસ્તિ દૈવતમ્ ન ચાપ્યનેકાન્તમૃતે નયસ્થિતિઃ ।”

વીતરાગ સિવાય બીજો કોઈ દેવ નથી. તથા અનેકાન્તને છોડીને બીજો કોઈ ન્યાયમાર્ગ નથી.

૩૨ શ્લોકમય આ સંપૂર્ણ સ્તોત્રમાં અન્ય દર્શનો કરતા જૈનદર્શનજ પ્રધાન છે. અન્ય તીર્થંકરોના દેવો કરતા વીતરાગ પરમાત્માના આગમો જ યથાર્થ છે. તેનું સચોટ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

છન્દ

આ દ્વાત્રિંશિકાના શ્લોકો નીચે મુજબના છંદોમાં છે.

* પ્રથમ શ્લોક ઉપેન્દ્રવજ્રા છન્દમાં છે.

| * સત્તર-અઢાર શ્લોક ઉપજાતિ છંદમાં છે.

૧. શ્રોત્રેસર હીચલાલચંદ્રિકાદસ કાપડીયાએ જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ ખંડ-૨, ઉપખંડ-૩માં આ સ્તોત્રના કેટલાક શ્લોકોના છન્દો જુદા જ બતાવ્યા છે જે તે શ્લોકમાં ઘટતા નથી. દા. ત. એક થી સાત, તેર, ચૌદ, સોળ, ઓગણીસથી બાવીસ, અને છવીસમો શ્લોક ઉપજાતિ છંદમાં બતાવ્યો છે તથા અશ્વવીશમાં શ્લોકના અંતિમ બે ચરણ ઉપેન્દ્રવજ્રમાં બતાવ્યા છે પણ તે શ્લોકોના છંદો મેળવતા તેમાં તે છંદ ન ઘટતા બીજા છંદો ઘટ્યા છે.

- * દ્વિતીય શ્લોક વંશસ્થ છંદમાં છે.
- * ત્રણથી સાત શ્લોક ઉપેન્દ્રવજ્રા છંદમાં છે.
- * આઠથી અગ્યાર શ્લોક ઉપજાતિ છંદમાં છે.
- * બારમાં શ્લોકનું પ્રથમ ચરણ ઇન્દ્રવંશા છંદમાં છે.
- * શેષ ૩ ચરણ વંસસ્થ છંદમાં છે.
- * તેર-ચૌદ શ્લોક ઉપેન્દ્રવજ્રા છંદમાં છે.
- * પંદરમો શ્લોક ઉપજાતિ છંદમાં છે.
- * સોળમો શ્લોક ઉપેન્દ્રવજ્રા છંદમાં છે.

- * ઓગણીશથી બાવીસ શ્લોક ઉપેન્દ્રવજ્રા છંદમાં છે.
- * ત્રેવીસથી પચ્ચીશ શ્લોક ઉપજાતિ છંદમાં છે.
- * છવ્વીશમો શ્લોક ઉપેન્દ્રવજ્રા છંદમાં છે.
- * સત્તાવીશમો શ્લોક ઉપજાતિ છંદમાં છે.
- * અશ્વવીશમો શ્લોક વંસસ્થ છંદમાં છે.
- * ઓગણત્રીસ-ત્રીસ શ્લોક ઉપજાતિ છંદમાં છે.
- * એકત્રીસમો શ્લોક રથોદ્ગતા છંદમાં છે.
- * બત્રીશમો શ્લોક શિખરિણી છંદમાં છે.

ટીકા-ભાષાંતર

આ સ્તુતિ અન્યયોગવ્યવસ્થેદદ્વાત્રિંશિકા જેટલી ગહન નહિ હોવાથી કે અન્ય કોઈ પણ કારણે પ્રાચીનકાળ માં આના ઉપર કોઈ ટીકા રચાઈ હોય તેમ જણાતું નથી.

વિ. સં. ૨૦૧૫ માં લગભગ ૬૦૦ શ્લોક પ્રમાણ કીર્તિકલા નામની વ્યાખ્યા કીર્તિચન્દ્રવિજયજીગણિએ આ સ્તોત્ર પર રચી છે. મૂળ શ્લોકનું ગુજરાતી તથા હિન્દીમાં ભાષાંતર બે-ત્રણ સ્થાનેથી થયેલ છે. જેમાં તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદમાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજે કરેલ મૂળ શ્લોકોનું હિન્દી વિવેચન અતિ મહત્વનું છે.

ઉદ્ધરણ

કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યદેવ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજે આ સ્તોત્રની રચના કરી છે તેમ જ સ્વકૃત પ્રમાણભીમાંસા નામના ગ્રંથમાં પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ આહ્નિક ૧૬માં સૂત્રમાં આ સ્તોત્રના ૨૧/ ૨૫/ ૩૧ એમ ૩ શ્લોક અનુક્રમે યદસ્તુમ/ યદવદામ સ્તુતૌ/ અવોચામ હિ દ્વારા લીધા છે. આ સિવાય અન્ય ગ્રંથકારોએ પણ આ સ્તોત્રના શ્લોકોનું ઉદ્ધરણ ઘણે ઠેકાણે કર્યું છે.

તુલા

અયોગવ્યવસ્થેદદ્વાત્રિંશિકાના કેટલાક શ્લોકો આચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ કૃત દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા તથા સમન્તભદ્ર કૃત યુક્ત્યનુશાસન સાથે સામ્ય ધરાવે છે. કોઈ કોઈ શ્લોક સ્વયંભૂસ્તોત્ર, કલ્યાણમંદિર, ભક્તામર, આત્મભીમાંસા સ્તોત્રો સાથે પણ સમાનતા ધરાવે છે.

રચના

અન્યયોગવ્યવસ્થેદદ્વાત્રિંશિકાના પ્રથમ કાવ્યની ટીકામાં આવતી નીચેની પંક્તિ પરથી જણાય છે કે અન્યયોગવ્યવસ્થેદદ્વાત્રિંશિકાની રચના થયા પૂર્વે અયોગવ્યવસ્થેદદ્વાત્રિંશિકાની રચના થઈ છે.

અન્યયોગવ્યવસ્થેદદ્વાત્રિંશિકાનું પ્રથમ કાવ્ય આ મુજબ છે -

“ અનન્તવિજ્ઞાનમતીતદોષમબાધ્યસિદ્ધાન્તમમર્ત્યપૂજ્યમ્ ।

શ્રીવર્ધમાનં જિનમાપ્તમુખ્યમ્ સ્વયંભુવં સ્તોતુમહં યતિષ્યે ॥ ”

આમાં આવતા શ્રીવર્ધમાન પદની આચાર્ય શ્રી મલ્લિષેણસૂરિ આ મુજબ ટીકા કરે છે.

‘અત્ર ચ શ્રી વર્ધમાનમિતિ વિશેષણતયા યદ્ વ્યાખ્યાતં તદયોગવ્યવચ્છેદાભિધાનપ્રથમદ્વાત્રિંશિકાપ્રથમકાવ્ય તૃતીયપાત્વર્તમાનં ‘શ્રી વર્ધમાનાભિધમાત્મરૂપમ્’ ઇતિ વિશેષ્યબુદ્ધૌ સંપ્રધાર્ય વિજ્ઞેયમ્ । તત્ર હિ આત્મરૂપમિતિ વિશેષ્યપદમ્, પ્રકૃષ્ટ આત્મા આત્મરૂપસ્તં પરમાત્માનમિતિ યાવત્ । આવૃત્યા વા વિશેષણમપિ વિશેષ્યતયા વ્યાખ્યેયમ્ ।’

યોગશાસ્ત્રવૃત્તિ/ પ્રમાણમીમાંસા વૃત્તિ આદિ ગ્રન્થોની પૂર્વ આ બંને સ્તોત્રોની રચના થઈ છે તેમ તેમાં આવતા તેના ઉદ્દરણો પરથી જણાય છે.

સ્તોત્ર સાહિત્ય-તર્ક સાહિત્ય

કલિકાલ સર્વજ્ઞ આચાર્યશ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજનું અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા સ્તોત્ર સ્તુતિ અને તર્ક ઉભયને લગતુ હોવાથી અત્રે આચાર્યશ્રી વિરચિત સ્તુતિ અને તર્ક વિષયક સાહિત્યની માહિતી આપવામાં આવે છે.

સ્તોત્ર-તર્ક સાહિત્ય

(૧) અન્યયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકા

૩૨ પદ્યાત્મક આ સ્તોત્ર શ્રી વર્ધમાન સ્વામીની સ્તુતિરૂપ છે. આમાં ‘અન્યદર્શનો દૂષણોથી ભરપૂર છે તેમજ અન્યદર્શનોના દેવોમાં આપ્તત્વ ઘટતું નથી’ તે જણાવેલ છે.

(૨) અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા

૩૨ પદ્યાત્મક આ સ્તોત્રમાં શ્રી વર્ધમાન સ્વામીની સ્તુતિ છે તેમજ તીર્થંકરોમાં જ આપ્તત્વ ઘટે છે. અન્યદર્શનોના દેવોમાં આપ્તત્વ ઘટતું નથી તે બતાવાયેલ છે.

(૩) વીતરાગસ્તોત્ર

ભક્તિભાવથી ભરપૂર અને દાર્શનિક ઝળકથી શોભતું આ સ્તોત્ર ૨૦ પ્રકાશમાં વિભક્ત છે. તેમાં કુલ ૧૮૮ પદ્યો છે.

સ્તોત્ર સાહિત્ય

(૪) સંકલાર્હત્ સ્તોત્ર

આ સ્તોત્ર કુલ ૩૩ પદ્યોનું છે. તેમાંથી પ્રથમના ૨૫ પદ્યો અને ૨૭મું પદ્ય ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રના પ્રથમ પર્વમાં મંગલાચરણરૂપે છે અને ૨૬ મું તથા ૩૧ મું પદ્ય પરિશિષ્ટ પર્વના પ્રારંભમાં મંગળશ્લોકો રૂપે છે. ૨૮ થી ૩૦ તથા ૩૨ અને ૩૩ મું પદ્ય અન્યકર્તૃક કહેવાય છે. આમાં પ્રથમના બે પદ્યો દ્વારા આર્હત્ય અને અરિહંતોને વંદન કરાયેલ છે. પછીના પદ્યોમાં ૨૪ ભગવાનની સ્તુતિ કરાયેલ છે.

(૫) મહાદેવ સ્તોત્ર

૪૪ પદ્યાત્મક આ સ્તોત્રમાં મહાદેવ કોને કહેવાય તે વાત સમજાવી છે. ૪૩ શ્લોક ‘અનુષ્ટુભ’ છંદમાં છે. અંતિમ શ્લોક આર્યાછંદમાં છે.

૧. આ સ્તોત્ર ઉપર આચાર્યશ્રી મલ્લિખેણસૂરિ વિરચિત સ્વાદ્વાદમંજરી નામની ટીકા લોકપ્રસિદ્ધ છે. આ સિવાય મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે આ સ્તોત્ર ઉપર સ્વાદ્વાદમંજુષા નામની ટીકા રચી હતી જે હજી સુધી અપ્રગટ છે. આની ૧ નકલ મુંબઈના અનંતનાથ જૈન દેરાસરના હસ્તલિખિત જ્ઞાનભંડારમાં હતી પરંતુ ગમે તે કારણે અત્યારે ત્યાંના જ્ઞાનભંડારમાંથી તે ગાયબ થઈ ગઈ છે. તેમજ આ ગ્રન્થની બીજી એક નકલ કોડાય (કચ્છ)ના જૈન જ્ઞાનભંડારમાં છે તેવું સંભળાય છે. જો હોય તો આ ગ્રન્થનું વ્યવસ્થિત સંપાદન કરીને તે બહાર પાડવો જોઈએ.

(૬) અર્હન્નામસમુચ્ચય

કહેવાય છે કે આ ગ્રંથ આચાર્યશ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ રચિત છે. તેમાં અરિહંતના ૧૦૦૦ નામો આપેલ છે. તેથી આ ગ્રંથ અર્હન્નામસહસ્રસમુચ્ચય પણ કહેવાય છે. જો કે આ ગ્રંથના આદિ/ અંત ભાગમાં કથાયંતે શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજ કૃત જોય તેમ જણાતુ નથી. પરંતુ પાચીનકાળથી આ ગ્રંથની તેમના નામે પ્રસિદ્ધિ રહી છે. આના દશ પ્રકાશ છે. દરેક પ્રકાશમાં સો સો નામ છે. કુલ ૧૧૭ અનુષ્ટુભ્ શ્લોકાત્મક આ ગ્રંથ છે.

પ્રથમ ત્રણ સ્તોત્રમાં પરમાત્માની સ્તુતિ સાથે દાર્શનિક વિચારણા પણ ભરેલી છે તેથી આ ત્રણ સ્તોત્રો સ્તુતિ અને તર્ક ઉભયવિષયક છે. અન્ય ત્રણ સ્તોત્રમાં પરમાત્માની સ્તવના છે.

તર્ક સાહિત્ય

(૭) પ્રમાણુમીમાંસા-સ્વોપજાવૃત્તિ

આ મૂળ ગ્રંથ સૂત્રાત્મક છે. આના ઉપર આચાર્યશ્રીએ સ્વોપજા વૃત્તિ રચી છે. પ્રથમ અધ્યાયના બે આહિનિક તથા દ્વિતીય અધ્યાયના દોઢ આહિનિક જેટલું વર્તમાનમાં મળે છે. જે લગભગ ૨૫૦૦ શ્લોક પ્રમાણ હશે. આમાં પ્રમાણાદિનું સુંદર વર્ણન છે.

(૮) વેદાંકુશ

૧૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ આ ગ્રંથનું બીજું નામ દ્વિજવદનયપેટા છે. આ ગ્રંથના નામ પરથી લાગે છે કે આમાં વેદમાં આવતા વિષયોનું ખંડન હશે.

(૯) તર્ક

વર્તમાનમાં અપ્રાપ્ય આ ગ્રંથની રચના આચાર્યશ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજે કરી હતી તે નીચેના બે પ્રમાણથી જણાય છે.

(૧) અભિધાનચિંતામણિ નામમાલા-કાંડ ૬-શ્લોક-૧૩૬૯ની ટીકામાં મન શબ્દના પર્યાયમાંથી મનસ્ શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં નીચે મુજબ જણાવ્યું છે.

મન્યતે જાનાત્યર્થાન્ મનઃ, યદવોચામઃ તર્કે 'સર્વાર્થપ્રહ્ણનં મન,' ઇતિ 'અસ્' (उणा ९५२) इत्यस् ।

(૨) આચાર્યશ્રી સોમપ્રભસૂરિ મહારાજ પોતાના શતાર્થ કાવ્ય નામના ગ્રંથમાં હેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજની સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં સર્વાંગીણ પ્રતિભાનું વર્ણન કરતા જણાવે છે.

ક્લૃપ્તં વ્યાકરણં નવં વિરચિતં છન્દો નવો દ્વયાશ્રયાલક્ષ્યૈ પ્રથિતૌ નવૌ પ્રકટિતં શ્રીયોગશાસ્ત્રં નવમ્ । તર્કઃ સંજનિતો નવો, જિનવણ્દીનાં ચરિત્રં નવમ્, બદ્ધં યેન ન કેન કેન વિધિના મોહઃ કૃતો દૂરતઃ ॥

આ સિવાય દ્વાત્રિંશદ્વાત્રિંશિકા, આપ્તનિશ્ચયાલંકાર, પ્રમાણુમીમાંસા બૃહદ્વૃત્તિ, સપ્તતત્ત્વવિચારણા, પ્રમાણશાસ્ત્ર આદિ સ્તોત્ર અને તર્ક સાહિત્યના ગ્રંથોની રચના પ્રાયઃ આચાર્યશ્રીકૃત મનાય છે. વર્તમાનમાં આમાના એકે ગ્રંથો ઉપલબ્ધ નથી.

૧. આ ગ્રંથ અપૂર્ણ હોવાથી કેટલાક વિદ્વાનો આ ગ્રંથને આચાર્યશ્રીની અંતિમ કૃતિ માને છે. પરંતુ તે અયુક્ત જણાય છે, કારણ કે અભિધાનચિંતામણિસ્વોપજા વૃત્તિમાં આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ છે. જેસલમેરના જ્ઞાનભંડારમાં આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ હતો તેમ કહેવાય છે. જાલમાં ત્યાં ગ્રંથ નથી.

જીવનઝરમર

કલિકાલ સર્વજ્ઞ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિ મહારાજનું વિશાળ જીવન ચરિત્ર આજ સુધીમાં અનેક સ્થાનેથી પ્રગટ થયું છે. અહીં તો તેમના જીવનની મુખ્ય મુખ્ય વિગતોને જ લેવામાં આવી છે.

આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિ મહારાજનો જન્મ ગુજરાતમાં, 'ધંધુકામાં', વિ. સં. ૧૧૪૫ માં કાર્તિક સુદ પૂનમે શનિવારે રાત્રિના સમયે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ચાચિગ હતું. તેમની માતાનું નામ પાહિનીદેવી હતું. તેમના વંશજો મોઢેરા ગામમાંથી નીકળ્યા હોવાથી તેમના માતા/ પિતા મોઢવંશીય વૈશ્ય ગણાતા. તેમની કુળ દેવી ચામુંડા હતી. તેમના કુલયજ્ઞ ગોનસ નામના હતા. માતા પિતાએ આ બે દેવતાના આદ્ય અક્ષરોને લઈને તેમનું નામ ચાંગદેવ રાખ્યું. ચાંગદેવના પિતા શૈવધર્મી હતા. જ્યારે તેમની માતા અને મામા નેમિનાગ જૈનધર્મી હતા.

એક વખત આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિ મહારાજ ધંધુકામાં આવ્યા. ત્યાં તેમણે ઉપાશ્રયમાં આવેલા ચાંગદેવને જોયો. તેના શુભ લક્ષણોથી પ્રભાવિત થયેલા આચાર્યશ્રીએ પાહિની પાસે ચાંગદેવની માંગણી કરી. જૈનશાસનની પ્રભાવનાને નજર સામે રાખીને પાહિનીએ ચાંગદેવ આચાર્યશ્રીને સમર્પિત કર્યો.

આચાર્ય ભગવંત સાથે વિહાર કરતો ચાંગદેવ ખંભાત આવ્યો. ચાંગદેવની યોગ્યતા જોઈને આચાર્યશ્રીએ વિ. સં. ૧૧૫૦ માં તેને પ્રવ્રજ્યા આપી અને તેનું નામ મુનિ સોમચંદ્ર રાખવામાં આવ્યું.

પોતાની પ્રચંડ/ સ્વાભાવિક પ્રજ્ઞાને લીધે થોડા જ વર્ષોમાં સોમચંદ્ર મુનિ વિદ્યાના દરેક ક્ષેત્રમાં પારંગત બન્યા. બાળપણથી જ સુંદર સંયમ/ ઉંડો વિદ્યાભ્યાસ/ સ્વાભાવિક તેજસ્વિતા આદિ ગુણોને લીધે આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ સંઘ સમક્ષ વિ. સં. ૧૧૬૨ માં આચાર્યપદ ઉપર સ્થાપિત કર્યો. તે વખતે મુનિ સોમચંદ્ર આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિ થયા. આચાર્ય થયા બાદ પોતાની માતાનો ઉપકારનો બદલો વાળવા માતાને ભાગવતી દીક્ષા આપી. સ્વગુરુદેવના હાથે પ્રવર્તિની પદ અપાવ્યું. તેમ જ અંતિમ સમયે સુંદર આરાધના કરાવવા દ્વારા અદ્ભુત સમાધિ આપી.

સાધુ સામાયારીનું સંપૂર્ણ પાલન, દેશદેશાંતરમાં વિહાર, નવ્ય સાહિત્યનું સર્જન, લહિયાઓ પાસે ગ્રંથો લખાવવા, શિષ્યોને અધ્યાપન, રાજાઓને પ્રતિબોધ કરવા, શ્રાવકોને દેશના આપની ઈત્યાદિ અનેકવિધ પ્રવૃત્તિ જોતા લાગે છે કે તેઓશ્રીનું જીવન સાધનામય હતું, પ્રમાદાદિ દોષોનો તેમના જીવનમાં અંશતઃ પણ પ્રવેશ નહિ હોય. સંપૂર્ણ જીવન સાધનામય જીવીને અંતે સકળસંઘ સમક્ષ મિથ્યાદુષ્કૃત આપીને ત્રણ દિવસનું અનસાર કરીને વિ. સં. ૧૨૨૮ માં ૮૪ વર્ષની ઉંમરે કાળધર્મપામીને ચોથા દેવલોકમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યવાળા દેવ થયા.

કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિ મહારાજના સમયમાં તેમના સમનામી બીજા બે આચાર્યો થઈ ગયા. એક તો મલધારગચ્છીય શ્રી અભયદેવસૂરિના શિષ્ય મલધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ મહારાજ તથા બીજા શ્રી વિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિ મહારાજ.

આચાર્યશ્રી રામચંદ્રસૂરિ મહારાજ, આચાર્યશ્રી મહેન્દ્રસૂરિ મહારાજ, શ્રી ગુણચંદ્રગણિ, શ્રી વર્ધમાનગણિ, શ્રી ઉદયસાગરગણિ, શ્રી દેવચંદ્રમુનિ, શ્રી ઉદયચંદ્રમુનિ, શ્રી યશસ્વન્દ્રમુનિ આદિ વિદ્વાન્ શિષ્યવર્ગના તેમજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કુમારપાળ મહારાજ, ઉદાયનમંત્રી, આંબડ, શ્રીપાળકવિ, આદિ પંડિત વર્ગના કલિકાલ સર્વજ્ઞ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિ મહારાજ પરમગુરુ હતા.

પોતાના જીવન દરમિયાન આચાર્યશ્રીએ વ્યાકરણ/ કોશ/ સાહિત્ય-અલંકાર/ છન્દ/ દર્શન/ ઇતિહાસ

કાવ્ય/ યોગ/ સ્તુતિ-સ્તોત્રાદિ વિષયક અગણિતસાહિત્યની રચના કરી હતી. સાડા ત્રણ કરોડથી વધુ શ્લોક પ્રમાણ સાહિત્યના તેઓશ્રી સર્જક હતા.

આચાર્યશ્રીના જીવન માટે કોઈ વિશિષ્ટ ગ્રંથ લખાયો હોય તેવું ખ્યાલમાં નથી. પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં લખાયેલા વિવિધપ્રબંધો/ કુમારપાળ મહારાજને લગતા ચરિત્રો/ મહાકાવ્યો/ રાસો તેમજ કેટલાક ગ્રંથની પ્રશસ્તિઓ પરથી આચાર્યશ્રીના જીવનને લગતા વિવિધ પ્રસંગો મળે છે.

પ્રાન્તે

પ્રસ્તુત ગ્રંથ મલ્લિષેણસૂરિકૃત શ્યાદ્વાદમંજરી ટીકાના વિવેચન રૂપે છે. અન્યયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિશિકા ઉપર રચાયેલી આ ટીકાનું ગુર્જર વિવેચન વિદ્વદ્વર્ધ તથા મારા ધર્મ સ્નેહી મુનિવરશ્રી અજિતશેખરવિજયજીએ કરેલ છે. આ વિવેચન લોકભોગ્ય બને તેવી શૈલીમાં તેમણે આલેખેલ છે. અન્યયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિશિકાની ટીકાના વિવેચન સાથે આજ પુસ્તકમાં અયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિશિકાનો ભાવાનુવાદ પણ પરિશિષ્ટરૂપે સમાવી લીધેલ છે. અયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિશિકાનો ભાવાનુવાદ તથા પ્રસ્તુત લેખ દર્શનશાસ્ત્રનિપુણમતિ ખૂંચશ્રી જયસુંદરવિજયજી મહારાજે સંપૂર્ણતયા તપાસી આપેલ છે. તેમનો આ ઉપકાર મારા માટે સદૈવ અવિસ્મરણીય રહેશે. વિવેચનકાર મુનિરાજશ્રી અજિતશેખરવિજયજી દાર્શનિક અને તાત્ત્વિક ગ્રંથોના વિવેચન દ્વારા શાસનસેવાના અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આગળને આગળ વધતા રહે એ જ મંગળ કામના ...

અંતમાં અયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિશિકાનો ભાવાનુવાદ તેમજ પ્રસ્તુત લેખમાં શ્રી જિનાજ્ઞાવિરૂદ્ધ કંઈ પણ આલેખન થયું હોય તેની હાર્દિક ક્ષમાપના યાયું છું.

તા. ૧૮-૭-૧૯૮૬

परस्पराक्षेपविलुप्तचेतसः

स्ववादपूर्वापरमूढनिश्चयान् ।

समीक्ष्य तत्त्वोत्पथिकान् कुवादिनः

कथं पुमान् स्याच्छिथिलादरस्त्वयि ॥

હે તરણતારણ નાથ ! પરસ્પર આક્ષેપોના કારણે કુવાદીઓની બુદ્ધિ બુકી થયેલી છે. તેથી તેઓ પોતાના જ સિદ્ધાન્તના પૂર્વાપર નિશ્ચયોનું અવધારણ કરવાં સમર્થ નથી. અને તત્ત્વનો માર્ગ છોડી ઉન્માર્ગગામી થયા છે.

તેઓની આ પરિસ્થિતિનો સમ્યગ્રકાશ થયા પછી ક્યો પુરુષ તારા પ્રત્યે મંદ આદરવાળો થાય ?

સબહુમાન સમર્પણ

જેઓશ્રીનું જીવન આંગણ ...

- * મમત અને મમતા વગેરે કયરાઓના અભાવથી સ્વચ્છ છે.
- * ઉપશમજળના સિંચનથી સુધક છે.
- * વિશુદ્ધ સમ્પત્તિલિપણથી સુરમ્ય છે.
- * ન્યાય, આગમ આદિના તલસ્પર્શી જ્ઞાનપ્રકાશથી ઝાકઝમાળ છે.
- * વિવિધ અભિગ્રહરૂપ આકર્ષક બોર્ડરોથી અને વર્ધમાન આંબેલ ઓળી આદિ તપરૂપ વિવિધ રંગોની મેળવણીથી સરાહનીય બનેલી સુવિશુદ્ધ સંયમ રંગોળીથી સુશોભિત છે.
- * કારુણ્ય, વૈરાગ્ય, માધ્યસ્થ્ય અને ઔદાસીન્ય સ્વસ્તિકોની સુરચનાથી મોહક છે.
- * જ્ઞાન, નમ્રતા, તિતીકા આદિ મનોહર વિકસિત પુષ્પોની ગોઠવણીથી કમનીય છે.
- * સુવિશુદ્ધબ્રહ્મચર્યાદિ ધૂપસળીના મહેકથી મધમધાયમાન છે.
- * પરમાત્મા અને પરમાત્મશાસન પ્રત્યેના સમર્પણ-ન્યોચ્છવરભાવના વાજિંત્રોમાંથી લહેરાતા તથા વિવિધ નયોના તાલબદ્ધ આલાપોથી લયબદ્ધ બનેલા અનેકાંત દેશના સંગીત સરગમના સુધોષથી સદા સેવ્ય છે.
- * પ્રભુભક્તિ-શ્રદ્ધા-બહુમાનના સુસંવેદનોથી સર્જાયેલા શ્રુતિમનોહર ગીતગૂંજનોથી સુસમાધિકારક છે.

તથા

- * જેઓશ્રીની અનરાધાર કૃપાવૃષ્ટિના અકલ્પ્ય ચમત્કારો અનેકવાર અનુભવસિદ્ધ છે.
- * તેવા, ભવોદધિગ્રાતા, પરમોપાસ્ય, અનંતોપકારી, પરમગુરુદેવશ્રી આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજના પુનિત કરકમળમાં હૃદયસમર્પણના પ્રતીકરૂપે આ પ્રત્યક્ષનું સમર્પણ કરતાં અનુભવાતો આનંદ અવર્ણનીય બન્યો છે.

અજિતશેખરવિજય

॥ શ્રી અર્ચ નમઃ ॥

અંતરની અનુભૂતિનો આંશિક આવિષ્કાર....

એક ભાઈએ બીજાને પૂછ્યું — તને કેટલા વર્ષ થયા ?

બીજાએ કહ્યું — બાવીસ વર્ષ !

પહેલાએ સવિસ્મય પૂછ્યું — અરે ! મેં તને થોડાક વર્ષ પહેલાં પૂછેલું, ત્યારે પણ તેં બાવીસ વર્ષ જ કહેલા ! આમ કેમ ?

બીજાએ ટાઢકતાથી જવાબ વાળ્યો — હું સત્યવાદી છું. અને સત્યવાદીઓ કદી પોતાના વયનને ફેરવતા નથી !!

આને સત્યવાદી કહી શકાય ખરો ? ‘વયન ન ફેરવવા’એ અલગ વસ્તુ છે, અને ‘બદલાતા સત્યને અનુરૂપ વયનો બોલવા’ એ અલગ વસ્તુ છે. કેટલાક ટંકશાળી સત્યવચનો ત્રિકાળાબાધિત હોય છે. કદી ફેરવાતા નથી. કેમકે તેઓ વસ્તુના સંપૂર્ણ સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરનારા હોય છે. સ્વાદ પદથી લાંછિત આ અવિચલિત સત્યો સંપૂર્ણ સત્ય (Perfect Truth) છે. શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં કહીએ, તો પ્રમાણવાક્યો છે. દા. ત., ઉપાદવ્યવધૌવ્યયુક્તં સત્ (જે ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને સ્થિરતા યુક્ત હોય, તે જ સત્ વસ્તુ છે.) વસ્તુનું આ સંપૂર્ણ સ્વરૂપ ફેરવાતું નથી. તેથી આ વાક્ય સંપૂર્ણ સત્ય-પ્રમાણવાક્યરૂપ છે. બીજા કેટલાક સત્યો દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ આદિ પરિસ્થિતિને અનુરૂપ ફરનારા હોય છે. જૂદા જૂદા અંશોને આગળ કરી બદલાતા રહે છે. આ સત્યો આંશિક સત્યો (Relative Truth) છે. શાસ્ત્રના શબ્દોમાં કહીએ, તો તેઓ નયવાક્ય છે. દા. ત., વસ્તુના પર્યાયઅંશને આગળ કરી બોલાતા “વસ્તુ ક્ષણિક છે” ઇત્યાદિ વચનો.

આ બે પ્રકારના સત્યો વચ્ચે રહેલી ભેદરેખાને પારખવી ખૂબ આવશ્યક છે. અલબત્ત, આંશિક સત્યોનો સરવાળો સંપૂર્ણ સત્યની કોટિને પામી શકે છે. સર્વાભિષ્ટદાયક સ્વાદ મંત્રના પ્રભાવે પ્રમાણપદ પર પહોંચી શકે છે, પરંતુ જ્યારે આંશિક સત્યોને જ સંપૂર્ણ સત્યરૂપે સમજવાની ભૂલ કરાય છે, ત્યારે ભારે ગેરસમજ ઊભી થાય છે અને તે સત્યો જ મહા અસત્યરૂપ બની જાય છે. આ વાત ઉપરના દૈર્ઘ્યોતથી સહજ સમજી શકાય છે. આંશિક-ન્યાયમક સત્યો અનંતા સંભવી શકે છે. કેમકે (૧) આ સત્યની પ્રતીતિ વસ્તુના ધર્મો-પર્યાયોને અપેક્ષીને હોય છે, અને વસ્તુના ધર્મો અનંતા છે. (૨) છદ્મસ્થજીવોની પ્રતીતિ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનપર અવલંબે છે, અને ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાન એટલું બધું વિચિત્ર છે કે, તેના અપરિમિતભેદો સંભવે છે. પ્રતિવ્યક્તિ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાન ભિન્નસ્વરૂપને ધારણ કરે છે. તેથી પ્રતિવ્યક્તિ વસ્તુને જોવાની દૈષ્ટિ પણ જૂદી જૂદી હોઈ શકે છે. તથા (૩) પ્રતિવ્યક્તિ દ્રવ્યાદિ સામગ્રીમાં ભેદ હોય છે. આમ પ્રતિવ્યક્તિ એકની એક વસ્તુ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મ, પર્યાય વગેરેને આગળ કરી ભિન્ન ભિન્નરૂપે પ્રતીત થાય તે સહજ છે. તાર્કિક પ્રકાશુડ શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિના ‘જવઈયા વયણપણ.’ ઇત્યાદિવચનની સત્યતા અનુભવસિદ્ધ છે.

વિશેષ મહત્તા આ દૈષ્ટિકોણની નથી, પણ ‘આ દૈષ્ટિકોણથી પ્રાપ્ત થયેલા સત્યને કેવા રૂપે પકડવામાં આવે છે’ તેની છે. દ્રવ્યાર્થિકનયો અને પર્યાયાર્થિક નયોના દૈષ્ટિકોણમાં ભેદ છે. જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનયની વિચારવાની ઢબ ભિન્ન ભિન્ન છે. વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયના રાહ અલગ-અલગ છે. નૈગમવર્ગેરે નયોનું

દરેકનું પ્રતિપાદન જૂદુ જૂદુ છે, પણ ત્યાં સુધી વાંધો નથી. વાંધો ત્યાં આવે છે, જ્યાં તે-તે દૈષ્ટિકોણથી પ્રાપ્ત થયેલા આંશિક સત્યને સંપૂર્ણ સત્ય તરીકે સ્થાપવાનો પ્રયત્ન થાય છે. નયવાક્ય ને પ્રમાણવાક્ય કદાચી લેવાની અયોગ્ય ચેષ્ટા થાય છે. એક સત્યાંશના આધારે એકાંતવાદનો આશરો લેવાની ભૂલ અક્ષમ્ય છે, કેમકે આ એકાંતવાદ દૈષ્ટિને સાંકડી, રાંકડી અને તુચ્છ બનાવી દે છે. એકાંતવાદીઓ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા એક સત્યાંશને સર્વથા સત્ય તરીકે સ્થાપવાના ઝનુની પ્રયાસમાં બીજાને પ્રાપ્ત થયેલા સત્યાંશની માત્ર ઉપેક્ષા નથી કરતાં, પણ જોરશોરથી વિરોધ કરે છે. પરિણામે સર્જાય છે ... કદી અંત ન પામનારી વાદોની વણઝાર... 'વાદાંશ્ચ પ્રતિવાદાંશ્ચ વદન્તોઽનિશ્ચિતાંસ્તથા । તત્ત્વાન્તં નૈવ ગચ્છન્તિ તીલપીલકવદ્ ગતૌ૥' આ ઉક્તિને તેઓ સાર્થક કરે છે. એકાંતવાદી પાસે બીજાને સમજવાનું દિલ નથી, બીજાના વિચારને અપનાવવાની તૈયારી નથી. 'મારું એ સાચું' એ તેમની માન્યતા છે.

આની સામે અનેકાંતવાદ-સ્વાદ્વાદ સિદ્ધાંત વિશાળ છે-મહાન છે. કેમકે તેની પાસે ઉમદા દૈષ્ટિ છે. બધા સત્યાંશોનો સુયોગ્ય સંગ્રહ કરવાની અનોખી આવડત છે. બધાને તિરસ્કારવાનું ઝેર નથી, પણ આવકારવાનું અમૃત છે. આશાવાદ કે નિરાશાવાદના દૂષણો નથી, પણ યથાર્થવાદનું ભૂષણ છે. અદ્ભુત સમન્વયશક્તિ છે, આંશિક સત્યોના આધારે સંપૂર્ણ સત્યને તારવવાની કુશળતા છે.

દૃષ્ટાંત :- કોર્ટમાં એક મહત્વના પ્રસંગનો કેસ ચાલતો હતો. 'પ્રસંગ ક્યા બન્યો ?' તે શોધવા જૂદા જૂદા સાક્ષીઓની જૂબાની લેવાઈ રહી હતી...એક વિશ્વાસપાત્ર સાક્ષીએ કહ્યું :- 'આ પ્રસંગ ખુલ્લા આકાશ નીચે બન્યો છે.' બીજા એટલા જ વિશ્વસનીય સાક્ષીએ કહ્યું :- 'આ પ્રસંગ ચાર દિવાલની વચ્ચે બન્યો છે.' પ્રથમ નજરે દેખાતા આ વિરોધાભાસે ગૂંચ ઊભી કરી. ત્યાં સ્વાદ્વાદ શૈલીના જાદુને સમજતી ત્રીજી સાક્ષીએ કહ્યું :- 'બન્ને સાચા છે ! પ્રસંગ એક નવા બનતા મકાનમાં બન્યો છે. પ્રસંગ બન્યો ત્યારે મકાનની દિવાલો ચણાઈ ગઈ હતી, છતનું કામ બાકી હતું' અને બધી ગૂંચ ઉકળી ગઈ. કડીનું અનુસંધાન થઈ ગયું.

અનેકાંતવાદીપાસે જ આવી બીજાના વિચારને અપનાવવાની મહાનતા છે, તેથી જ તુચ્છ પક્કડ, હકામત, કે મમતની ગ્રંથી તેને સતાવતી નથી. અનેકાંતવાદને વિશાળ સમુદ્રની અને એકાંતવાદને છીછરી નદીની ઉપમા વજર કારણે મળી નથી. સાત અંધપુરુષ અને જાથીનું દૃષ્ટાંત પણ આજ કારણસર પ્રસિદ્ધ થયું છે. યુએટીટ્યુડ (your attitude)-સામેની વ્યક્તિના દૈષ્ટિકોણથી વિચારવાની તૈયારી માત્ર સ્વાદ્વાદીને જ વરેલી છે. તેથી જ સ્વાદ્વાદી સકળજીવસૃષ્ટિ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને સ્નેહની સરવાણી વહાવી શકે છે. તે જ બધા સાથે મૈત્રીના જિમાભર્યા સમ્બન્ધો રાખી શકે છે. બધા ગુણોના મૂળ સ્રોત સમાપ્ત 'દિલની ઉદારતા' ગુણ સ્વાદ્વાદીને જ સુલભ છે. 'સાચું એ મારું'-એ તેમની ફિલસૂફી છે.

પરવાદનું ખંડન શા માટે ?

અહીં પ્રશ્ન થાય, કે "જો સ્વાદ્વાદી પાસે સમન્વયદૈષ્ટિ હોય, બધાને આવકારવાનું દિલ હોય, તો પછી નૈયાયિકઆદિ પરદર્શનોના દૈષ્ટિકોણને સમજીને સ્વીકારવાને બદલે તેઓનું ખંડન શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ 'અન્યયોગવ્યવચ્છેદ' બત્રીશીમાં અને શ્રી મલ્લિષ્ણસૂરિ એ તેની 'સ્વાદ્વાદમંજરી'ટીકામાં શા માટે કર્યું ? બીજાની લીંટીને ટૂંકી કરી પોતાની લીંટી મોટી દેખાડવાની આ પદ્ધતિ શું ઉપયોક્ત દાવાસાથે સંગત છે ? બીજાને પછાડી પોતાની ઊંચાઈ દર્શાવવામાં સમન્વયદૈષ્ટિને બદલે અસૂચાદૈષ્ટિ જ વ્યક્ત થાય છે."

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સમજતા પહેલા એક દૃષ્ટાંત સમજી લો. ભારે તાવમાં પટકાઈ પડેલો છોકરો કડવી ગોળી લેવા કેમે કરીને તૈયાર નથી. તેથી વાત્સલ્યમયી માતાએ યુક્તિ લડાવી. મીઠો, મધ જેવો પેંડો તૈયાર કર્યો અને તેની મધ્યમાં તાવ ઉતારનારી કડવી ગોળી ધરબાવી દીધી. પુત્રના મસ્તક પર પ્રેમાળ હથ ફેરવી પેંડો ખાવા આપ્યો. પોતે બીજા કામમાં પરોવાઈ. થોડીવાર રહીને પૂછ્યું — ‘બેટા પેંડો ખાધો ?’ દીકરાએ ઠાવકા મોઢે કહ્યું—હા ! મા ! પેંડો ખાધો, અને તેમાં રહેલો ઠળીયો ફેંકી દીધો!!’ નૈયાયિક વગેરે પરવાદીઓની આ દશા છે. મહામોહ અને મિથ્યાત્વનો ઉદય તાવ જેવો છે. સ્વાદ્વાદનો સ્વીકાર મોહતાવને ઉતારનારું ચમબાણ ઔષધ છે. મિથ્યાત્વના ઉદયમાં આ સ્વાદ્વાદ ગળે ન ઉતરે—કડવો લાગે તે સહજ છે. કરુણાસાગર તીર્થંકરો પરમવાત્સલ્યમયી માતા છે, જૂદા જૂદા નયોને આગળ કરી પરમાત્માએ પ્રકાશેલી સુધાવાણી પેંડા તુલ્ય છે. જૂદા જૂદા નયને પ્રધાન કરનારી દેશનાદ્રારા પરમાત્માને મૂળમાં તો મિથ્યાત્વ—મોહ તાવ ઉતારનારું સ્વાદ્વાદ ઔષધ જ પાવું છે. કેમકે ‘સિદ્ધિઃ સ્વાદ્વાદાત્’ વચનથી તત્ત્વની સિદ્ધિ સ્વાદ્વાદથી જ થઈ શકે—તે સુગમ્ય છે. પરદર્શનકારોએ પ્રભુની વાણીમાંથી પોતપોતાને ઈષ્ટ નયનો સ્વીકાર કર્યો. એ વાત નંદીસૂત્રના ‘જ્યઈ સુઆણું પલયો’ વચનથી સિદ્ધ છે. આ પરદર્શનોએ સ્વાભિષ્ટનયરૂપ પેંડાનો સ્વીકાર કર્યો, અને સ્વાદ્વાદને ઠળીયાતુલ્ય માની ફાવી દીધો. પેંડામાં પુષ્ટિદાયક ગુણ છે, પણ તાવ દૂર થાય તો. તાવની હાજરીમાં તો પેંડા ખાવાથી તાવ વધે જ. કડવી ગોળીથી પહેલા તાવ ઉતારવો આવશ્યક છે. બસ, આ જ પ્રમાણે સ્વાદ્વાદનો સ્વીકાર મોહ—મિથ્યાત્વતાવને દૂર કરે, અને સમ્યક્ત્વરૂપ આરોગ્ય બક્ષે. તે પછી કરેલી નયોની વિચારણા અવશ્ય સમ્યક્ત્વરૂપ આરોગ્યને પુષ્ટિદાયક બને. પણ સ્વાદ્વાદને છોડી માત્ર તે—તે નયોને પકડવામાં મોહતાવ હટે તો નહિ પણ ઉપરથી વધે જ. પરદર્શનકારોને મોહમિથ્યાત્વનો તાવ જોરદાર છે, તેથી તેમની પાસે નયસત્ય જોવા છતાં સ્વાદ્વાદદૃષ્ટિના અભાવમાં લાભને બદલે નુકશાન જ થાય છે. વસ્તુના એક ધર્મને પકડી વસ્તુને સંપૂર્ણતા તે રૂપે જ માનવા—મનાવવાની તેમની ચેષ્ટા તેમના પ્રબળ મોહોન્માદને પ્રગટ કરે છે. નયસત્યને તેની કક્ષામાં રહેવા દેવાને બદલે પ્રમાણની કક્ષામાં લઈ જવામાં એ નય, પ્રમાણ તો બની શકતો નથી, પણ નયરૂપે પણ રહેતો નથી, બલકે દુર્નય બની જાય છે. ‘આશિકસત્યને સંપૂર્ણ સત્ય ઠેરવવા જતાં તે મહાઅસત્ય બની જાય છે’ આ વાત તેઓ ભૂલી ગયા છે. આભિગ્રહિક અને આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વના પ્રબળ ઉદયે તેઓ પોતાની આ ભૂલને સત્યમાં ખપાવવા ઉદ્યમ કરે છે, અને તે માટે મતિઅજ્ઞાનાવરણના કાચોપશમથી મજેલી દુર્બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે. અને બીજી અનેક અસત્કલ્પનાઓ ધરી ‘એક જૂઠ સો જૂઠને ખેંચી લાવે’ એ પંક્તિને ચરિતાર્થ કરે છે. તેઓ મુઘ્ધ લોકોને છેતરે છે, અને સન્માર્ગ પામેલાઓને ઉન્માર્ગી ઠેરવવાની બાલિશ ચેષ્ટાથી મહાપાપના પોટલા ભેગા કરે છે. તેઓની આ સ્વપરને પ્રબળ હાનિકારક ચેષ્ટા જોઈ, અમેય કરુણાથી છલકાતા કાવ્યકારઆચાર્યએ અને ટીકાકારઆચાર્યએ તેમની પ્રરૂપણાઓને ખાંડી છે. અહીં બંને પૂજ્ય આચાર્યોએ—આ ભૂલા પડેલાઓ સન્માર્ગને પામે, તથા મુઘ્ધલોકો તેઓથી ભરમાઈને ઉન્માર્ગ ન જાય, અથવા સન્માર્ગ પામેલાઓ તેઓના બુમરાણથી શંકા પામી સન્માર્ગ છોડી ઉન્માર્ગ ન વળે—આવા પવિત્રઆશયથી જ પરદર્શનોનું ખંડન કર્યું છે. આ ખંડનમાં કયાંય બીજાને હલકા ચીતરી પોતાની મોટાઈ બતાવવાની શુદ્ધ મનોદશા નથી. કયાંય બીજાને પછાડી પોતાની ઊંચાઈ બતાવવાની તુચ્છચેષ્ટા નથી. કયાંય અસૂચાદૃષ્ટિનો અંશ નથી. આ બાબતની ચોખવટ ત્રીજા કાવ્યના પઠનથી સ્પષ્ટ થઈ શકે તેમ છે. વળી આ ગ્રંથમાં કયાંય નયસત્યોનું ખંડન નથી કર્યું, પણ મિથ્યા દુર્નયોનું જ ખંડન કર્યું છે.

વળી પ્રાયઃ પરદર્શનકારો સ્વાદ્વાદના સ્વરૂપને સમજી શક્યા નથી. તેથી તેઓ જ્યારે જ્યારે પોતાના

ગ્રંથવગેરેમાં સ્યાદ્રાદનું નિરૂપણ કે ખંડન કરે છે, ત્યારે ત્યારે પ્રાયઃ સ્યાદ્રાદને વિકૃતરૂપે જ રજૂ કરે છે. તેઓને મન સ્યાદ્રાદ એટલે ‘નિરાશાવાદ’ ‘સંદિગ્ધવાદ’ કે ‘બધા દર્શનોના ભેળસેળથી પ્રગટેલો વાદ’. તેઓને ‘પોતાની આ માન્યતા ખોટી છે’ એમ ખબર પડે, અને સ્યાદ્રાદસિદ્ધાંત યથાર્થવાદ છે, અસન્દિગ્ધવાદ છે અને મૌલિક સિદ્ધાંત છે’ એવું સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એ જ આશય કાવ્યકાર અને ટીકાકાર આચાર્યોનો છે. ખ્યાલ રાખો! પોતાના અહિંતમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પુત્રને યપ્પડ મારીને પણ અટકાવતી મા કૂર નથી પણ કરુણામયી જ છે.

વળી, શાસ્ત્રકારશ્રીએ અહીં ‘એકપંથ અને દો કાજ’ની નીતિ અપનાવી છે. એક બાજુ ભૂલા પડેલાઓને દિશા ચીંધવાનું પુણ્ય કમાઈ લેવું છે, તો બીજીબાજુ પોતાને સાચી દિશા બતાવી વાસ્તવિક ભોમીયા-માર્ગદર્શક-આપ્ત બનેલા દયાસિન્ધુ દેવાધિદેવના ‘યથાર્થવાદિતા’ ગુણની પ્રશંસા કરી પરમાત્મભક્તિમાં લીન બનવું છે. તેથીસ્તો, કાવ્યકારશ્રીએ આ દ્વાત્રિશિકાને પ્રભુગુણસ્તવનારૂપે રચી છે. વળી, ‘બીજાઓ ઉન્માર્ગગામી છે-અને મોટા નુકશાનને-પામી રહ્યા છે’ એવો ખ્યાલ આવે, તો જ પોતાને મળેલા સન્માર્ગની કિંમત અને સન્માર્ગદાતાની મહત્તા-ઉપકારિતા સમજાય-એ વાત ભક્તભર સ્તોત્રના ‘મત્યે વરં હરિહરાદય એવ દૃષ્ટ’ ઇત્યાદિ શ્લોકના ભાવાર્થને પામેલા સરળતાથી સમજી શકે. તેથી પૂર્વે કરેલા પ્રશ્નને કોઈ અવકાશ નથી, અને મિથ્યા માન્યતાઓના નિરાકરણદ્વારા સ્યાદ્રાદને સ્થાપવામાં કશું ખોટું નથી. ટૂંકમાં સિદ્ધાન્તજ્ઞસર્જનોની સચોટ સલાહ છે કે, ‘એકાન્તદૈષ્ટિકોણરૂપ અપધ્યના સેવનથી સમુદભવેલા ચિત્તસંકલેશવ્યાધિને ટાળવા અને ચિત્તપ્રસન્નતા આરોગ્યને પામવા-ટકાવવા સતત સ્યાદ્રાદ ઔષધનું સેવન કરો.’ મોક્ષપ્રાપ્તિ જ્ઞાન અને ક્રિયાથી છે. તેમાં પણ ક્રિયાની પ્રાપ્તિ-શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ સમ્યજ્ઞાનપર આધારિત છે. જ્ઞાન પણ સમ્યજ્ઞાન-તત્ત્વરૂપ બને, તો જ ઉપયોગી છે. તેથી જ તત્ત્વદેખાને જ સાચા પ્રાજ્ઞ કહ્યા છે. તત્ત્વનો નિર્ણય સ્યાદ્રાદસિદ્ધાંતથી જ થઈ શકે. અને જૂદાજૂદા નયોથી થતી વિચારણા-પરૂપણા પણ સ્યાદ્રાદને સિદ્ધ કરવા જ છે. સ્યાદ્રાદની મહત્તા સ્થાપવા માટે કરેલી આટલી ભૂમિકા પર્યાપ્ત છે.

આ ગ્રંથમાં મુખ્યત્વે (૧) વૈશેષિક (૨) નૈયાયિક (૩) વેદાન્તી (૪) મીમાંસક (૫) બૌદ્ધ અને (૬) નાસ્તિક આ ષડ્દર્શનોનું ખંડન છે. ભેગાભેગા આજીવક્રમત, જીવપરિમિતવાદ વગેરેનું પણ ખંડન કર્યું છે. અહીં ‘દર્શન’ પદનો અર્થ પણ સમજવા જેવો છે. ‘દર્શન’ શબ્દ (૧) જોવાના અર્થમાં. દા. ત., દર્શન કરવા ગયો. (૨) સામાન્ય-નિરાકારબોધના અર્થમાં દા. ત., ચક્ષુદર્શનોપયોગ. (૩) રુચિ-શ્રદ્ધાનાં અર્થમાં દા. ત., સમ્યદર્શન અને (૪) દૈષ્ટિકોણ-સિદ્ધાંત-માન્યતા અર્થમાં, દા. ત. જૈનદર્શન=જૈન સિદ્ધાંત. પ્રાયઃ આ ચાર અર્થમાં વપરાય છે. પ્રસ્તુતમાં નૈયાયિકદર્શનઆદિ સ્થળે ‘દર્શન’ પદથી ‘સિદ્ધાંત’ અર્થ અભિપ્રેત છે.

ગ્રંથકાર પરિચય

‘અન્યયોગદ્વાત્રિશિકા’ રૂપ મૂળગ્રંથના કર્તા કલિકાળસર્વજ્ઞ, કુમારપાળ મહારાજા પ્રતિબોધક, જૈનશાસનની જયપંતાકા લહેરાવનારા યુગપુરુષ આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા છે. અને ‘સ્યાદ્રાદમંજરી’ ટીકાના કર્તા પરમસૌમનસ્ક તાર્કિકશ્રેષ્ઠશ્રી મલ્લિષોણસૂરિજી છે. પ્રથમ સુગૃહીતનામધેય પૂજ્યનું પાવનકારી ચરિત્ર ‘અયોગવ્યવસ્થેદ’ની પ્રસ્તાવનામાં પૂ. સ્નેહી મુનિવર મહાબોધિવિજય મહારાજે વર્ણવ્યું છે. તેથી એ બાબતમાં વિશેષથી સર્વું ...

દ્વિતીય મહાપુરુષ-સૌમ્યભાષી આચાર્યશ્રી મલ્લિષોણસૂરિજી મહારાજાના કર્મભયકારી જીવનકવનનો

તાજ મેળવવા મેં કાળસરિતામાં ઝંપલાવ્યું. પણ કાળસરિતાના પ્રચંડ વહેણ સામે આપણું શું ગજુ ? કાળના વહેણને આંબી તેમના ચરિત્રનો ચિતાર મેળવવા અલ્પજ મેં કરેલો પ્રયત્ન વામણો નીવડ્યો. જે કંઈ મૌકિતિક પ્રાપ્ત થયા તે તેઓએ રચેલી પ્રશસ્તિમાંથી જ પ્રાયઃ ઉપલબ્ધ થયા. જે આ પ્રમાણે છે-તેઓશ્રી પાટણની અસ્મિતાના પ્રાણભૂત નાગેન્દ્રગચ્છીય શ્રી શીલગુણસૂરિજીની પાટપરંપરારૂપ નભોમંડળના તેજસ્વી તારલા હતા. આરમ્ભસિદ્ધિવગેરે ગ્રન્થોના પ્રણેતા શ્રી ઉદયપ્રભસૂરિજી તેમના ગુરુવર્ય હતા. શ્રી મલ્લિષેણસૂરિ એ 'સ્થાદ્વાદમંજરી' ની રચના શક સંવત ૧૨૧૪ (વિક્રમ સંવત ૧૩૪૯) માં કરી અને તેમાં ખરતરગચ્છીય શ્રી જિનપ્રભસૂરિ એ સુંદર સજ્જા કરી. પૃષ્ઠો પર અંકિત થયેલા અતીતના દર્શન કરતાં તેઓશ્રીએ 'સજ્જનચિત્તવલ્લભ' નામની પરચીશ શ્લોકમય નાનકડી કૃતિ રચ્યાના સંકેત દેખાયા. તેઓશ્રીએ આ સિવાય અન્ય કોઈ કૃતિ રચી છે કે નહિ ? ઇત્યાદિ વિશેષ માહિતી મને ઉપલબ્ધ થઈ નથી.

નૈયાયિકઆદિ દર્શનોની મિથ્યા માન્યતાઓનું ખંડન, સ્વપક્ષનું અકાટ્ય તર્ક અને યુક્તિથી સ્થાપન વગેરે બુદ્ધિની કઢી કરી નાખનારા તાર્કિક સૂક્ષ્મપદાર્થોનું સુંદર નિરૂપણ તેઓશ્રીએ ખૂબ સાહજિકતાથી કર્યું છે. તેમની પ્રતિપાદનશૈલી એટલી બધી સચોટ અને સુગમ્ય છે, કે ન્યાયજ્ઞાનમાં બાળ ગણાતી વ્યક્તિ પણ તરત સમજી જાય. તેથીસ્તો ન્યાયગ્રન્થોના અભ્યાસના આરંભમાં આ ગ્રન્થનું પઠન-પાઠન પ્રચલિત બન્યું છે. દેષ્ટાન્તોની બહુલતા, લૌકિકન્યાયોનું આલંબન અને પ્રસિદ્ધ ઉક્તિઓના સહારાથી આ ગ્રન્થ સુરચિત્ર બન્યો છે. સ્વ-પર અનેક ગ્રન્થોના સાક્ષી-સૂચનો ટીકાકારની જ્ઞાનસમૃદ્ધિને છતી કરે છે, તેમજ તેમના તર્કને બળ પૂરે છે. ઠેકઠેકાણે પદલાલિત્ય અને અલંકારગર્ભિત વચનોએ ગ્રન્થને સુરમ્ય બનાવ્યો છે. પરવાદીઓ માટે પણ સૌમ્ય વાણીપ્રયોગ તેમના વાર્યમંત્રીપણાને સુશોભિત કરે છે. તેઓશ્રીએ ખોટું પાણિડત્ય દર્શાવવાનો મોહ જતો કરી મિતાક્ષરોમાં કહેવા યોગ્ય બધું કહી બતાવ્યું છે, અને 'એક અક્ષરનું પણ લાઘવ પુત્રજન્મમલ્લેસ્ત્વરૂપ છે' ઇત્યાદિ ન્યાયોક્તિને સુયોગ્ય ઠેરવી છે. અનેક મહાનુભાવો દ્વારા અનેક ભાષામાં થયેલા આ ગ્રન્થના અનુવાદો, તથા અનેક પ્રકાશકો દ્વારા થયેલું આ ગ્રન્થનું અનેક આવૃત્તિઓમાં પ્રકાશન એ જ આ ગ્રન્થની મહત્તા લોકભોગ્યતા અને લોકપ્રિયતા સૂચવે છે, તેથી એ અંગે વિશેષ કથનથી સર્થ.

ગ્રન્થાવલોકન-ઊડતી નજરે

હવે, બત્રીશકાવ્યપુખ્તોથી સુગ્રથિત આ ગ્રન્થના પ્રત્યેક કાવ્યપુખ્તમાં રહેલા મધુરજનો આવો ! આપણે મધુકર બની રસાસ્વાદ કરીએ. કાવ્યો - -

(૧) આ કાવ્યપુખ્ત મંગળાચરણ, સ્તુતિપ્રતિજ્ઞા, શ્રી વર્ધમાનજિનના ચાર મૂળાતિશયોની સ્તુતિવગેરે નાજૂક પાંખડીઓથી મનોહર છે. ટીકાકારે પ્રત્યેકવિશેષણની સાર્થકતા દેખાડી, પરતીર્થિકોમાં આપત્તવનો નિષેધ કરી સૌન્દર્યમાં વધારો કર્યો છે.

(૨) પ્રભુના બધા સ્તુત્યગુણોમાં 'ચથાર્થવાદિતા' ગુણની વિશેષમહત્તાનું દર્શન કરાવતા કાવ્યકારે કરેલો પોતાની ઉદ્ધતાઈનો પરિહાર આ કાવ્ય કુસુમની કોમળ કળી સમાન છે.

(૩) અન્યતીર્થિકોને તત્ત્વવિચાર કરવાની કવિવરે આપેલી કડવી પણ કલ્યાણકારી સલાહ આ કાવ્યકુસુમની દમનીય કર્ણિકા છે.

(૪) તૈલેષિક પરિકલ્પિત સામાન્ય વિશેષપદાર્થદ્વયની અયોગ્યતાનું આલેખન આ કાવ્યકુસુમનું

દર્શનીય સૌન્દર્ય છે.

(૫) કવિવરના કુશળહસ્તે કેળવાયેલા આ કાવ્યપુષ્પે એકાન્તનિત્યાનિત્યપક્ષે રહેલા દૂષણોની દુર્ગત્ય દૂર કરી અનેકાન્તવાદની મહેક પસરાવી છે.

(૬) ઈશ્વરની કલ્પનાના આધારે કરાયેલા તેના એકત્વ, નિત્યત્વ સ્વવશ્યત્વ, સર્વવ્યાપિતા અને સર્વજ્ઞતા આદિના નિરાકરણો આ કાવ્યકમળની કેસરાઓ છે. ઈશ્વરના માથેથી જગત્કર્તૃત્વનો અયોગ્ય ભાર દૂર કરી કવિવરે ઈશ્વરને આપેલો ન્યાય-આ કાવ્યકમળના કેસરાનો મધુર રસાસ્વાદ છે.

(૭) આ કાવ્યગુલાબમાં કવિવરની કલમની કૃપા પામવાનું કલ્યાણ ધર્મધર્મભેદ અને સમવાયની કલ્પનાના ખંડનને પ્રાપ્ત થયું છે.

(૮) કવીશ્વર કુશળ માળી છે. તેમણે પોતાના કાવ્યભાગમાં ઉછરેલો આ કાવ્યમોગરો 'સત્તા પદાર્થ, જ્ઞાનની આત્માથી ભિન્નતા અને જ્ઞાન-સુખ વિનાનો મોક્ષ' પરપરિકલ્પિત આ ત્રણ સિદ્ધાન્તોના ખંડનજલથી સિંચાયો છે.

(૯) વિભુઆત્મવાદના ચૂરણખાતરથી આ કાવ્યચંપકનો સુંદર વિકાસ થયો છે.

(૧૦) કવિવર માળીએ નૈયાયિકમાન્ય સોળપદાર્થોની અવિચારિતરમણીયતારૂપ અને તેમના સ્થાપકના પોક્કળ વૈરાગ્યરૂપ ભાવળોને દૂર કરવા દ્વારા આ કાવ્યમાલતીનું વાવેતર કર્યું છે.

(૧૧) આ કાવ્યકુંડમાં 'વેદવિહિંગિહિસાની ગર્હતા અને અપવાદપદની અયોગ્યતા સાધક અર્થ' કેવડો બનીને ખીલ્યો છે અને 'જિનભવનાદિઅંગેની હિંસાની ન્યાયપુરઃસરતા' પરમ આહ્વાદ બક્ષતી સુવાસ છે.

(૧૨) નિત્યપરોક્ષજ્ઞાનવાદી મીમાંસકમત અને એકાત્મસમવાયિજ્ઞાનાન્તરવેદિજ્ઞાનવાદી નૈયાયિકમતનું આ કાવ્યમાં 'ભારમું' કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં ભેગીભેગી કરેલી જ્ઞાનના સ્વસંવેદનની સ્થાપના પુષ્પાંજલિરૂપ છે.

(૧૩) માયાવાદની માયા (= કપટ) પ્રગટ કરી કવિવરે મુગ્ધલોકોને માયામાંથી મુક્ત કરવાનો કરેલો સુયોગ્ય પ્રયત્ન આ કાવ્યચમેલીની સ્મરણીય સુવાસ છે.

(૧૪) આ કાવ્યઉદ્યાનમાં કવિવરે અનેકાન્તપુષ્પોની 'સામાન્યવિશેષઉભયાત્મક વાચ્ય વાચકભાવ' પાંખડીને પાંચરવાની તક આપી છે. અને તેમાં એકાન્તવાદના અવરોધને દૂર કર્યો છે.

(૧૫) બત્રીશડાળીમય સ્વાદ્રાદ્યવૃક્ષની આ ડાળી પર વિકસેલી મંજરીનો રસાસ્વાદ પીરસતા કવિ શ્રેષ્ઠે સાંખ્યમત અભીષ્ટ પુરુષપ્રકૃતિઆદિ વાદનું 'કચુંબર' કર્યું છે.

(૧૬) સાપેક્ષવાદવૃક્ષની આ શાખામાં રહેલી મંજરીને પકડી કવિકોયલે કરેલા ટણકારના પડધામાં બૌદ્ધદર્શનમાન્ય પ્રમાણથી અભિન્ન પ્રમાણરૂઢવાદ અને જ્ઞાનાદ્વૈતવાદના નિરાસનો ધ્વનિ સંભળાય છે.

(૧૭) વિભજ્યવાદ (= સ્વાદ્રાદ્ય) વૃક્ષની આ ડાળી પર વિકસેલી મંજરી 'પ્રમાતા, પ્રમેય, પ્રમાણ અને પ્રમિતિરૂપ તત્ત્વચતુષ્ટયનિષેધક શૂન્યવાદના ખંડન' આકારને ધારણ કરે છે.

(૧૮) કવિવરે ગુણેલા કાવ્યહારના આ સ્ફટિકમણિમયમણકામાં ક્ષણિકવાદમાં રહેલા કૃતપ્રણાશ,

અકૃતાગમ, સંસારભંગ, મોક્ષભંગ અને સ્મૃતિભંગ-આ પાંચ દોષોનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ પડે છે.

(૧૯) બૌદ્ધમતથી જન્મેલું કાણસન્તતિ-વાસના વચ્ચેના સમ્બન્ધરૂપ બાળક ભેદ, અભેદ અને તદનુભયરૂપ કદ્દ, પિત્ત અને વાતજન્ય દોષોથી પીડિત છે. કવિવરરૂપ કુશળ ટ્રોકટરે તે દૂર કરવા ભેદાભેદસ્થાદ્રાદઔષધનું સેવન કરવાની સલાહ આ કાવ્યમાં આપી છે.

(૨૦) કવિવર કુશળ એન્જનીયર છે. તેમણે સર્જેલી બત્રીશમજલાની ત્રૈલોક્ય દીપક ઇમારતનો આ મજલો ખંડિત થયેલા નાસ્તિકવાદના અવશેષોથી સજવેલો નજરે પડે છે.

(૨૧) કવિરૂપ માનસશાસ્ત્રીએ વસ્તુને ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યયુક્ત જોવા છતાં પરમાત્માની આજ્ઞાની અવજ્ઞા કરી વસ્તુને તે રૂપે નહિ સ્વીકારતા પરદર્શનોની ઉન્મત્તતાનું નિદાન આ કાવ્યમાં બતાવ્યું છે.

(૨૨) કવિવર કુશળ નાવિક છે. તત્ત્વસરિતામાં કાવ્યનૌકાદ્વારા આપણને સ્વૈરવિહારની મોજ કરાવતા આ કુશળનાવિકે બાવીસમાં ઉલેસે તત્ત્વસરિતામાં પ્રતિબિંબિત થતા અનન્તધર્મમય વસ્તુના સૌન્દર્યનું સુરમ્ય દર્શન કરાવ્યું છે.

(૨૩) કવિવર પુરાતત્ત્વવિદ્ છે. તેઓશ્રી આ કાવ્ય દ્વારા પોતાના મ્યુઝીયમમાં રહેલી-વસ્તુની સંક્ષેપથી દ્રવ્યરૂપતા અને વિસ્તારથી પર્યાયરૂપતા, તથા આદેશભેદે રચાતી સખ્તભંગી-આઈટમની રસપ્રદમણિતી આપે છે.

(૨૪) કવિવિધાતાએ બનાવેલા કાવ્યસરોવરમાં આકારપામેલા આ કાવ્યતરંગમાં ઉપાધિભેદે વસ્તુગત સત્ત્વ, અસત્ત્વ અને અવક્તવ્યતાની પ્રતિછાયા જોવા મળે છે.

(૨૫) પરમાત્માએ પીરસેલા સ્થાદ્રાદામૃતના પાનથી અત્યન્ત તૃપ્ત થયેલા કવિવરને આવેલા અમૃતમય ઓડકારોની પરંપરાના આ કાવ્યઓડકારમાં વસ્તુગત નિત્યાનિત્યતા, સત્ત્વાસત્ત્વ, સદેશવિદેશતા અને વક્તવ્યતા-અવક્તવ્યતાની સુગંધ આવે છે.

(૨૬) કવિવરે પરમાત્મભક્તિમહોત્સવનિમિત્તે ગોઠવેલા ભોજનસમારંભમાં આપણને બત્રીશ કાવ્ય પકવાન્ન પીરસ્યા છે. તેમાં આ પકવાન્ન પરવાદીઓના પરસ્પર યુદ્ધથી નિષ્કંટક બનેલા અને સર્વશ્રેષ્ઠ બનેલા જૈનશાસનના જયરૂપ મધુરાનંદરસથી સભર છે.

(૨૭) કવિ શ્રેષ્ઠ સંગીતકાર છે. એકાન્તનિત્યાનિત્યવાદમાં સુખદુઃખ, પુણ્યપાપ, અને બન્ધમોક્ષ યોગ્ય બનતા નથી. આવા એકાન્તવાદની પ્રરૂપણા કરનારા એકાન્તવાદી પ્રરૂપકોથી જગત પીડા પામી રહ્યું છે. કવિસંગીતકારે છેડેલા આ કાવ્યરૂપ સંગીત આલાપમાં જગતની આ પીડાનું કરુણસંગીત વહી રહ્યું છે.

(૨૮) કવિવર શ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર છે. તેમની આ કાવ્યચિત્રકૃતિમાં નય, દુર્નય અને પ્રમાણનું મનોરમ્ય ચિત્ર ઉપસી આવ્યું છે.

(૨૯) કવિવરે સર કરેલા બત્રીશકાવ્યશિખરોમાંના આ શિખર પર આરોહણ કરતા શિખરની એક બાજુ પરિમિતવાદની કુરૂપતા નજરે ચડે છે, તો બીજી બાજુ જિનેશ્વરકથિત જીવઅનન્તતાનું સુરૂપ સૌન્દર્ય આંખે વળગે છે.

(૩૦) કવિવર શ્રેષ્ઠ રસાયણશાસ્ત્રી છે. પોતાની પરમાત્મસ્તુતિ લેબોરેટરીમાં કરેલા આ

કાવ્યરસાયણપ્રયોગમાં તેઓશ્રીએ આપણને પરવાદીઓના એકાન્તવાદમાં પરસ્પર મત્સરભાવના મિશ્રાણથી પ્રગટ થતું કુવિકારજનક રસાયણ અને પરમગુરુ પ્રભુના સ્વાદ્વાદમાં મત્સરના મિશ્રાણનો અભાવ હોવાથી તેયાર થતાં 'સર્વસમન્વયવાદ' રસાયણના સુપરિણામ બતાવ્યા છે.

(૩૧) ચરમધર્મચક્રવર્તીના ગુણભંડારમાં રહેલા વચનવૈભવ પર વારી ગયેલા કવિવર ત્રીસકાવ્યોમાં એ વચનવૈભવનું વર્ણન કર્યા બાદ અંતે આ કાવ્યમાં સંપૂર્ણ વર્ણન કરવાની પોતાની અશક્તિ જાહેર કરે છે.

(૩૨) બત્રીશ કાવ્યમજલાના 'ત્રિભુવનતિલક'સમા પોતાના કાવ્યમહેલના આ મજલે લઈ જઈ કવિસમ્રાટ કુવાદીઓએ નીચે રહેલા જગતની કરેલી ખાનાખરાબીનું દયાજનક દેશ્ય બતાવી તેનાથી બચવા ચરમ તીર્થપતિની પૂજા કરવાની અનુપમ સલાહ આપે છે.

હેયાની ઊર્મિનો શાબ્દિક આકાર

આ કરી ગ્રન્થ, ગ્રન્થકાર અને ગ્રન્થના વિષયની વાત...હવે રહી મારી વાત...

ગામડીયો આંખના ડોકટર પાસે ગયો...કહે → 'હું વાંચી શકતો નથી.' ડોકટરે તેની આંખ તપાસી એક ચશ્મા પહેરાવતા કહ્યું → 'જો ! આ ચશ્મા પહેર...તું બરાબર વાંચી શકશે.'

ગામડીયો કહે → 'સાચે ! સાચે! સાવ અભણ મને વાંચતા આવડતું નથી. આ ચશ્માથી ફટાફટ વાંચી શકીશ...બહુ સરસ ! ભણવાની લપ ગઈ !' આ ગામડીયાની વાત સાંભળી ડોકટરે શું કર્યું ? તેને વાંચતો કર્યો કે નહિ ? એ વાત જવા દો...

પણ મારા માટે તો આવી જ કોઈક ઘટના બની...સંવત ૨૦૩૯ નું એ ચોમાસું પરમારાધ્યપાદ સિદ્ધાન્તમહોદધિ સુગૃહીતનામધેય સ્વ. આચાર્યદેવશ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજના પદપ્રભાવક શિષ્યશ્રેષ્ઠ પરમારાધ્યપાદ, ૧૦૮ વર્ષમાનતપ ઓળી સમારાધક તપોનિધિ, સંઘલિતચિંતક, સમર્થ અનેકાન્તદેશનાદેશક, ભવોદ્ધિપ્રાતા, અનંતોપકારી પરમગુરુદેવ આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ ની પરમપવિત્ર છાયામાં અચિન્ત્યચિન્તામણિ ચિન્તામણિ પાર્શ્વનાથ પ્રભુના શીતલ સાન્નિધ્યમાં નવસારી નગરે હતું.

એક સુભગ દિને પૂજ્યશ્રીએ ગંભીરવાણીથી મને કહ્યું → 'અજિતશેખર ! તું સ્વાદ્વાદમંજરીનું ગુજરાતી વિવેચન લખ.'

પાસે કાણો પૈસો પણ ન હોય, તેવા ભિખારી પાસે કોઈ સો રૂપિયાનું છુટું માંગે-ત્યારે પોતાની આટલી કેડીટ સામાએ કરી.... તેનો જે આનંદ ભિખારીના મુખ પર તરવરે, લગભગ તેવો જ સવિસ્મય આનંદ મને પૂજ્યશ્રીની આ વાણીના શ્રવણથી થયો. મને થયું કે મારા જેવા મુક્તીસની પરમગુરુદેવે આટલી મોટી કિંમત આંકી. પણ સાથે મુંઝવણનો પાર નહિ. માંડ પાંચ વર્ષનો નાનકડો પર્યાય, અલપ અભ્યાસ, છીછરી બુદ્ધિ અને આવા ગ્રંથોના સંપાદન વિવેચનાદિની ક્યારેય કલ્પના પણ નહિ. હું કંઈ બોલી શક્યો નહિ.

કુશળમતિ પૂજ્યશ્રી મુખપર તરવરતા મનના ભાવોને કળી ગયા. કહે → 'અરે ! મુંઝાઈ છે શાનો? શરુ કર... હું તને કહું છું ને ! મારા પર વિશ્વાસ નથી ? જ તું એ કામ અવશ્ય કરી શકશે.' વચનસિદ્ધ એ મહાપુરુષની વાણી પાછી ઠેલવાની હિંમત ન આલી. મેં મસ્તક નમાવ્યું. પૂજ્યશ્રીનો પરમકૃપાળુ હાથ માથે

કર્મો. અને જાણે શક્તિપાત થયો... એકટરના ચશ્માથી ગામડીયો ભલે વાંચતો ન થયો, પણ કૃપાળુ ગુરુદેવશ્રીની અસીમકૃપાથી હું તો લખતો થઈ ગયો... પછી પણ મારા ઉત્સાહના દીપને તેજ રાખવા વારંવાર પેરણાનેલ તેઓશ્રી પૂરતા જ રહ્યા. પરિણામે સર્જાયેલી આ કૃતિ આપ સૌના હસ્તકમળમાં રમી રહી છે... ત્યારબાદ પણ પ્રતિમાશતકઆદિ ગ્રંથોના સંપાદન/વિવેચન કરવાના મંદમતિ મારા પ્રયત્નો જે કંઈ સફળતાને પામ્યા, તેમાં પણ તેઓશ્રીની કૃપા આશીર્વાદ અને પેરણા જ પ્રધાન રહ્યા...

કૃતજાભાવની વ્યક્તિ...જાણસ્વીકૃતિ

પરમૌદાર્યના સ્વામી, સિદ્ધાંતદિવાકર પૂજ્ય આચાર્યદેવેશ શ્રીવિજય જયઘોષસૂરિવર મહારાજ પણ સ્મૃતિપટ પર ઉપસી આવે છે. તેઓશ્રીના આશીર્વાદ અને અંગતરસયુક્ત પેરણા ગ્રંથના સર્જનમાં સમર્થ સહભાગી છે.

અધ્યાત્મરસિક, દેવદર્શનરસિક, સિદ્ધાંતવિજ્ઞાન પરમદાદ્યગુરુદેવ પંન્યાસપ્રવર પૂજ્ય શ્રી ધર્મજિતવિ-જયગણિવર મહારાજ (સંસારીનાને કાકા-જીલ સ્વ. આચાર્યદેવ)ના અમર્યોદિત ઉપકારો સાંભરી આવે છે અને હૈયું પુલકિત થાય છે. કુટુંબમાં સૌ પ્રથમ વિરતિજ્યોત પ્રગટાવી અમ બધાને વિરતિના રાહે ચાલવાની સરળતા બક્ષી મહાઉપકાર તો કર્યો જ છે. આ ગ્રંથના વિવેચન આદિ કાર્યોમાં માર્ગદર્શક બની તેમાં સુયોગ્ય ઉમેરો કર્યો છે.

પરમાત્મભક્તિરસિક, પરમ ગુણાનુરાગી, ઉપબૃજણા ગુણના સ્વામી આગમજ્ઞ દાદ્યગુરુદેવ પૂજ્ય પંન્યાસ પ્રવર શ્રી જયશેખરવિજય ગણિવર મહારાજ (સંસારી સંબંધે કાકા-જીલ સ્વ. આચાર્યદેવ) ની યાદ આ ક્ષણે આવશ્યક છે. તેઓએ બીજા અનેક ઉપકારોરૂપ સોનામાં, આ ગ્રંથના ગુજરાતી વિવેચનને સાદેનત પાસી યથાયોગ્ય સૂચન-માર્ગદર્શન આપવારૂપ સુગંધ ભેળવી છે. ગ્રંથના પરિમાર્જનદ્વારા ગ્રંથની ઉપાદેયતામાં વૃદ્ધિ કરી તેઓશ્રીએ ઉપકારોની સીમા રાખી નથી.

ન્યાયનિપુણમતિ, કુશાગ્રબુદ્ધિ, દુર્બળકાયાથી સત્ત્વને ક્ષેરની માસક્ષમાણ તપ કરી મારા ઉદ્ધારક પૂજ્ય ગુરુવર શ્રી અભયશેખરવિજય મહારાજ (સંસારી સગપણે વડીલબંધુ)એ કરેલા અગણિત ઉપકારો આ પળે અવિસ્મરણીય છે. ગ્રંથના લેખનથી માંડી મુદ્રણ સુધીના તમામ તબક્કે યોગ્ય સૂચન-માર્ગદર્શન તેઓશ્રીએ આપ્યા છે.

પૂજ્ય શાસનપ્રભાવક વૈરાગ્યવારિધિ પંન્યાસ પ્રવરશ્રી હેમચંદ્રવિજયગણિવર સાહેબે (હાલ આચાર્યદેવ) આ ગ્રંથને 'જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ'ના અન્વયે મુદ્રિત કરવાની તત્પરતા દેખાડી મારી મુદ્રણ અંગેની ચિંતા દૂર કરી. તેઓશ્રીનો ઉપકાર પણ અમૂલ્ય છે.

તદુપરાંત ગ્રંથના લેખન આદિ કાળે એક યા અન્ય રીતે અનેકવિધ અનુકૂળતાઓ કરી આપી ગ્રંથસર્જનમાં મૂકે ક્ષણો નોંધાવનારા બધા સહવર્તી મુનિવરો પણ આ તબક્કે શ્રેય ભૂલાય ?

શ્રી સાયન જૈન સંઘે આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં જ્ઞાનખાતામાંથી માતબર રકમ અર્પી સુંદર શ્રુતભક્તિ કરી છે. તેઓ પણ ધન્યવાદપાત્ર છે. હંમેશા આ પ્રમાણે શ્રુતભક્તિમાં તેઓ અગ્રેસર રહે તેવી શુભેચ્છા.

'શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ' આ ગ્રંથના પ્રકાશનની જવાબદારી ઉપાડી ધન્યવાદપાત્ર બન્યું છે. આ જ પ્રમાણે હંમેશા ઉર્મગમેર શાસનના અનેકવિધ કાર્યો તેઓ પાર પાડે તેવી શુભેચ્છા. આ ગ્રંથના વાચકો

ગ્રંથના વાંચન દ્વારા આ કાર્યને બિરદાવી રહ્યા છે. તેથી તેઓ પણ પ્રશંસાપાત્ર છે.

મુદ્રણનું કાર્ય ઝડપથી અને ખંતથી કરવા બદલ હંસા કોમ્પ્યુ ગ્રાફિક્સ પણ અભિનંદનપાત્ર છે.

એક ગ્રંથના સર્જનઆદિ પાછળ આટલા બધાનો યશઃ ભાગ મારી નજર સમક્ષ તરવરે છે. અને મન મારું પરમાત્મા અને પરમાત્માના શાસન પ્રત્યે અહોભાવથી ઝુકી જાય છે. પરમકૃપાળુ પ્રભુએ શાસન સ્થાપી અને સત્યતત્ત્વનો પ્રકાશ પાથરી આપણા પર કૃપાનો જે અનરાધાર ધોધ વહેવડાવ્યો છે, તે કલમથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી. આ શાસને કલિકાળ સર્વજ્ઞ પરમ પૂજ્ય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજ જેવા ગ્રંથકાર અને પરમ પૂજ્ય મલ્લિષોણસૂરિ મહારાજ જેવા સમર્થ ટીકાકાર બંધી આપણા સુધી પરમાત્માનો તત્ત્વપ્રસાદ પહોંચતો કરવામાં અગત્યનો ફાળો નોંધાવ્યો છે. આ કાણે ઉદ્ધાર નીકળી જાય છે. 'નમોઽસ્તુ તસ્મૈ તવ શાસનાય' તત્ત્વના સૂક્ષ્મપદાર્થોને કાવ્યમાં હૃદયંગમ શૈલીથી ગૂંથીને કાવ્યકારે અને તેનો યથાર્થ અર્થપ્રકાશ કરી આપણા શ્રુતભંડારને સમૃદ્ધ કરી ટીકાકારે કરેલા ઉપકારોને આ કાણે ભૂલી શકાય તેમ નથી. અનેક મુદ્રિત તથા આ જ ગ્રંથની પૂર્વ મુદ્રિત થયેલી અનેક પ્રકાશક/વિવેચકોની અનેક આવૃત્તિઓ, સાક્ષીપાઠ, શુદ્ધપાઠ, ટીપ્પણી વગેરેમાં મને ખૂબ ઉપયોગી થયા છે. આ કાણે તે-તે ગ્રંથોના પ્રકાશકો વગેરે પ્રત્યેનો ઋણાનુભાવ વ્યક્ત કરું છું. આ કાર્યમાં પરોક્ષરૂપે સહાયક બનેલા શાસનદેવ પ્રત્યે પણ આ અવસરે આભાર વ્યક્ત કરવો અનુચિત નથી. અને જ્યારે મારી દેષ્ટિ ક્ષિતીજની વિશાળતાને નિહાળે છે, ત્યારે ઉન્માર્ગસ્થાપી/પ્રૃષ્ઠી સન્માર્ગની મહત્તા સમજાવનારા પરદર્શનકારો/તેમના અનુયાયીઓ પ્રત્યે પણ આભારવશતાની લાગણી ઊભરાઈ આવે છે...અને જ્યારે એ લાગણી ઘોડાપૂર બને છે ત્યારે આ સમગ્ર સૃષ્ટિએ આ ગ્રંથના વિષયાદિ બનવા દ્વારા કે મૈઆદિભાવનાના પાત્ર બનવા દ્વારા મારા પર કરેલા ઉપકારો નજર સામે ઉપસી આવે છે. અહેસાનથી નતમસ્તક બનેલો હું કૃતજ્ઞતાની કિંમત સમજનારા શિષ્ટોના પેંગડામાં પગ મુકવાની ધૃષ્ટતા આચરી બેસું છું...અને મારું હૈયું કૃતજ્ઞભાવે મુખદ્વારા બોલી ઊઠે છે--“આ શ્રુતભક્તિ, સ્વાધ્યાય આદિના સત્કૃત્યથી જે કંઈ સુકૃતની પ્રાપ્તિ થઈ હોય, તેનાથી જગતના બધા યજ્ઞો કલ્યાણ પામો...દુઃખ અને પાપમાંથી કાયમ માટે છૂટકારો પામો.”

એક વાત રહી ગઈ! ... પૂજ્ય આત્મીય મુનિવર શ્રી મહાબોધિ વિજય મહારાજે ‘અયોગવ્યવચ્છેદ’ પર વિશદ પ્રસ્તાવના તથા એ દ્વાત્રિશિકાનો સરળ ગુજરાતી ભાવાનુવાદ આ બે સુંદર કાર્ય કરી ગ્રંથને સમૃદ્ધ બનાવ્યો છે-તેઓ પણ ખાસ ધન્યવાદપાત્ર છે.

કાનમાં કંઈક! ... ‘આ ગ્રંથના ગુર્જરવગેરે ભાષામાં અનેક વિવેચનો બહાર પડ્યા છે ... આ વિવેચનની શી જરૂર હતી?’ આ પ્રશ્ન તમે મને પૂછવા માંગો છો ... પણ એનો જવાબ હું નહિ આપું ... આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કર્યો બાદ સ્વતઃ ઉત્તર મળશે એવી મને શ્રદ્ધા છે.

એક મિનિટ! ... આ ગ્રંથનું વાંચન કરતા પહેલા એક સ્પષ્ટતા ... કાવ્યકાર અને ટીકાકાર મહાશયના ઉદારાશયને યોગ્ય ન્યાય મળે, તથા ન્યાયક્ષેત્રે નવા વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય માર્ગદર્શન મળે, ન્યાયના પારિભાષિક શબ્દોનો સ્થૂળબોધ થાય...ઈત્યાદિ ભાવથી પેરાઈ મેં મારા કાયોપશમ મુજબ ઠેર ઠેર ટીપ્પનો ઉમેરી છે...કેટલાક સ્થળે બે પંક્તિ વચ્ચે કડી જોડવા વગેરે આશયથી ભાવાનુવાદમાં જ વચ્ચે વચ્ચે નાના ટાઈપોમાં આવશ્યક લાગતી કેટલીક વાતો ઉમેરી છે. આ બાબતોમાં સફળતાનો નિર્ણય વાંચકોપર છોડી દઉં છું...

પ્રાન્તે! આ ગ્રંથમાં જે કંઈ સારું છે તેના સંપૂર્ણ યશભાગી પૂજ્ય ગુરુવર્યોની કૃપા છે. અને જે કંઈ ક્ષતિ

છે તે મારી મતિમન્દતા-પ્રમાદ આદિને આભારી છે.

વિનંતી ! ગ્રંથ વિવેચન-મુદ્રણ-સંપાદન ક્ષેત્રે આ પ્રથમ પ્રયાસ હોઈ ઘણી ક્ષતિ રહી જવાનો સંભવ છે. એ ક્ષતિઓનું પરિમાર્જન કરવાની સુજ વાચકોને મારી નમ્ર વિનંતી છે. મહત્ત્વની ક્ષતિઓ મારી નજર સમક્ષ લાવી ગ્રંથ શુદ્ધિકરણમાં મને સહાયક થવાની બધાને હાર્દિક અભ્યર્થના છે.

કાવ્યકાર અને ટીકાકાર આચાર્યના આશય વિરુદ્ધ કે જિનાજા વિરુદ્ધ જે કંઈ લખાયું હોય, તે બદલ હૃદયથી મિચ્છામિ દુઃક્કડમ્ !

શાંતિનગર

અમદાવાદ.

ભાદરવા વદ એકમ

સંવત ૨૦૪૨.

૬. પ્રેમ-ભુવનભાનુ-ધર્મજિત-જયશેખરસુરિ-અભયશેખરવિજયચરણકિંકર...

અજિતશેખર વિજય

શ્રી ચિન્તામણિ પાશ્વનાથાય નમઃ

પ્રેમ - ભુવનભાનુકલાપૂર્ણસૂરીશ્વરગુસ્થો નમઃ

પ્રકાશકીય.....

પરમ પૂજ્ય શાસનપ્રભાવક આચાર્યદેવ શ્રી. વિ. ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજ ને હમારે શ્રી સંઘ પર અત્યાધિક અનુગ્રહ કર કે પૂજ્ય તપસ્વી શ્રી દિવ્યરત્નવિજયજી મહારાજ, પૂજ્ય પ્રવચનકાર શ્રી અજિતશેખર વિજયજી મહારાજ એવં પૂજ્ય સ્વાધ્યાય પ્રેમી શ્રી વિમલબોધિ વિજયજી મહારાજ કો સંવત ૨૦૪૭ કા ચાતુર્માસ ગુન્દૂર કરને કો આજ્ઞા પ્રદાન કી .

આપ મુનિવરો કી નિશ્રા મેં ચાતુર્માસ દૌરાન ગુન્દૂર સંઘ ને અપૂર્વ ધર્મ જાગ્રતિ કા અનુભવ કિયા . પ્રવચનશ્રવણ-તપ-દેવદ્રવ્યાદિવૃદ્ધિ-પરમાત્મપક્તિ મહોત્સવ આદિ સમ્મો પ્રવૃત્તિ-અનુષ્ઠાન ઐતિહાસિક હુણ . યુવાવર્ગ મેં જો ધર્મશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન હુઈ વહ તો અત્યંત ગૌરવ કી બાત રહી .

એસે યાદગાર ચાતુર્માસ કી સુમધુર સ્મૃતિ હેતુ પૂજ્ય મુનિભગવંતો કો પ્રેરણા સે હમારે શ્રી સંઘ ને હિસ 'સ્યાદ્વાદ મંજરી' પુસ્તક કે પ્રકાશન કા લાભ લેને કા નિર્ણય કિયા .

હિસ પુસ્તક કે પઠન-પાઠન સે જો સુકૃત હોગા હિસ કે લાભ સે હમારે શ્રી સંઘ કા ઔર સમસ્ત જૈન શાસન કા વિશિષ્ટ અભ્યુદય હો એસી પ્રભુ કો પ્રાર્થના !

- શ્રી જૈન સંઘ, ગુન્દૂર

। શ્રી કુલપાકજીમંડન ઋષભ - પાણ્વ મહાવીર તીર્થકૃદ્વયો નમઃ ।

। શ્રી પ્રેમ-ભુવનભાનુ ધર્મજિત જયશેખર સૂરિ અભયશેખર વિજય ગુરુભ્યો નમઃ ।

દ્વિતીયાવૃત્તિએ અનુભૂત આનંદનો આવિષ્કાર

ભાવસમ્યક્ત્વમાં કારણભૂત છે, સ્વ-પર દર્શન-સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન. આગમના ઐદંપર્યાર્થનો બોધ પામવા આવશ્યક છે, સૂક્ષ્મ પ્રજ્ઞા અને સર્વત્ર જિનવચન-આજ્ઞા પ્રતિ બહુમાન. અનુત્તરવાસી દેવની સુખ-શુક્લ લેશ્યાને ઓળંગી જવા જરૂર છે તત્ત્વઅધ્યયન-ચિંતન-મનન. શ્વાસે શ્વાસે ભવકોડના પાપને ખપાવવામાં હેતુ ભૂત છે અપ્રમત્ત સ્વાધ્યાય. સાતમા ગુણસ્થાનના નિશ્ચય સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ છે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો અખંડ ઉપયોગ. ભવસાગરને પાર પામવામાં કારણભૂત ગણાતા અનુભવજ્ઞાનતરફ દિગ્દર્શન કરાવે છે, શાસ્ત્રાભ્યાસ. અસંગ અનુષ્ઠાન અને સામર્થ્યયોગના અપૂર્વ આનંદ તરફ દોરી જાય છે, શાસ્ત્રયોગ. કલિકાળ ના વિષ ઉતારનારા વિશિષ્ટ મણિસમ છે, જિનઝિંબ-જિનાગમ....! તમામ આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિ, તાપ-સંતાપમાં કારણભૂત મનાતી એકાંતદર્શન-દેષ્ટિરાગ-પૂર્વગ્રહની ત્રિપુટીને તોડવાનું કામ કરે છે. અનેકાંતદર્શન-ગુણરાગ-સત્યાગ્રહ.

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ મહારાજની પ્રતિભામય કાવ્યકલમના અને સૌજન્યમૂર્તિ શ્રી મલ્લિધેણસૂરિ મહારાજની નવનવોન્મેષમય ટીકાકલમના પવિત્ર સંગમથી તીર્થભૂત બનેલી અન્યયોગવ્યવસ્થેદ દ્વાત્રિશિકા- સ્વાદવાદમંજરીસરિતામાં અતલ ગહરાઈ સુધી પેસી જે સ્નાનાવગાહન કરે છે તે ઉપરોક્ત જ્ઞાન-સૂક્ષ્મપ્રજ્ઞા-બહુમાનવગેરે તમામ ઉપાયોની અને તેના ઉપેયોની સહજ પ્રાપ્તિનું પ્રબળ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

પરમ ઉપાસ્ય જૈનસંઘના શ્રમણ-શ્રમણીવર્ગમાં કદાચ આવા જ હેતુથી આ ગ્રંથનું પઠન-પાઠન વ્યાપક સ્તરે વિસ્તર્યું છે. અને આ બાબતમાં ટૂંકા ગાળામાં આ ગ્રંથના આ ગુર્જરનુવાદની બીજી આવૃત્તિનું પ્રકાશન સાક્ષીભૂત છે.

સુધારા-વધારા થી સંશુદ્ધ આ બીજી આવૃત્તિનું પ્રકાશન અભ્યાસુવર્ગને વિશેષરૂપે સહાયક બનશે એવી શ્રદ્ધા છે.

પરમપૂજ્ય, અનેકાન્તદેશનાદક્ષ સુવિશાળગચ્છનાયક આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજની આજ્ઞા-કૃપાથી પૂજ્ય દિવ્યત્ન વિજયજી મહારાજ, મારું અને મુનિ વિમલબોધિ વિજય મહારાજનું સંવત ૨૦૪૭ નું આરાધનામય ચાતુર્માસ ગુન્દૂર નગરે થયું. શ્રાવક-શ્રાવિકાવર્ગ-વિશેષતયા યુવાવર્ગ પ્રવચનઆદિના માધ્યમથી સારી ધર્મજાગૃતિ અનુભવી. બધા જ ઉન્સાહ-ઉમંગપૂર્વક તપ-જપ-આરાધના અને દાન-નિયમવગેરેમાં જોડાયા. આ ચાતુર્માસની સુમધુર સ્મૃત્યર્થ શ્રીગુન્દૂર સંઘે જ્ઞાનખાતામાંથી માતબર રકમનો સદુપયોગ કરી આ બીજી આવૃત્તિના પ્રકાશનનો લાભ લીધો છે, જે મન્યવાદપાત્ર, પુનઃ પુનઃ કરણીય અને આદર્શભૂત છે.

આ ગ્રંથના સુકૃતના સહુ સહભાગી બનો ! અશુદ્ધિ-વીતરાગવાણી વિરુદ્ધ વાણી આદિનું મિચ્છામિ દુક્કડમ્.

શ્રવણ સુદ બીજ, સંવત ૨૦૪૮ કુલપાકજી તીર્થ

મુનિ અજિતશેખર વિજય.

વિષયાનુક્રમ

	પાના નંબર
૧ ટીકાકારનું મંગલ	૧
(a) વીર સ્તુતિ	૧
(b) શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીની સ્તુતિ	૧
(c) સરસ્વતી અને સ્વગુરુની સ્તુતિ	૨
૨ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના	૨
૩ પ્રથમ કાવ્યની અવતરણિકા	૪
કાવ્ય પહેલું	૪ થી ૧૩
૧ ચાર મૂળાતિશય	૪
૨ 'અતીતદોષ'વિશેષણની સાર્થક્તા	૫
૩ 'અનન્તવિજ્ઞાન'વિશેષણની સાર્થક્તા	૬
૪ 'અભાવ્યસિદ્ધાંત'વિશેષણની સાર્થક્તા	૭
૫ 'અમર્ત્યપૂજ્ય'વિશેષણની સાર્થક્તા	૮
૬ શ્રી વર્ધમાનપદની સાર્થક્તા	૮
૭ અતિશયોની અનંતતા	૯
૮ 'ગિન'વગેરે વિશેષણોની સાર્થક્તા	૯
૯ ભગવદ્ગુણસ્તુતિ અશક્ય અનુષ્ઠાન	૧૧
૧૦ શ્રી વર્ધમાનાદિપદોનો અનન્તવિજ્ઞાન આદિપદો સાથે હેતુહેતુમદ્ભાવ	૧૧
૧૧ જ્ઞાન-દર્શનની જ્ઞાનરૂપે સમાનતા	૧૨
કાવ્ય બીજું	૧૪-૧૫
૧ અન્યયોગ વ્યવરોદ્ધેનું સ્વરૂપ	૧૪
૨ યથાર્થવાદિતા ગુણથી સર્વગુણસ્તવનસિદ્ધિ	૧૪
૩ સ્તુતિમાં ભક્તિ-જ્ઞાનની મહત્તા	૧૫
કાવ્ય ત્રીજું	૧૬ થી ૧૮
૧ અન્યતીર્થિકોની સલાહ	૧૬
કાવ્ય ચોથું	૧૯ થી ૨૨
વૈશેષિકમત ખંડન	
૧ સામાન્ય-વિશેષનું સ્વરૂપ	૧૯
૨ સામાન્ય-વિશેષની ધર્મીથી એકાંત અભિનતા	૨૨
અસિદ્ધ	૨૨
કાવ્ય પાંચમું	૨૩ થી ૨૫
વૈશેષિકમત ખંડન	
૧ સર્વ વસ્તુઓની સ્યાદ્મુદ્ગતિતા	૨૩
૨ પ્રદીપના નિત્યાનિત્યત્વની સિદ્ધિ	૨૪
(a) અધિકારની અભાવરૂપતા-પૂર્વપક્ષ	૨૫

	પાના નંબર
(b) અધિકાર દ્રવ્યરૂપ	૨૫
(c) અધિકાર ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ નથી-પૂર્વપક્ષ	૨૫
(d) અધિકારને પ્રકાશની અપેક્ષા	૨૬
અસિદ્ધ-ઉત્તરપક્ષ	
(e) અધિકારનું સ્પર્શવાળાપાત્રું	૨૬
(f) અધિકારના દ્રવ્યરૂપતાની સિદ્ધિ	૨૭
(g) કારણથી વિસદ્ગતાર્થોત્પત્તિ સંભવિત	૨૮
૩ આકાશનું નિત્યાનિત્યત્વ	૨૮
(અ) પરદર્શિત નિત્યતાના લક્ષણની અસંગતતા	૨૯
(બ) નિત્યતાનું સાચું લક્ષણ	૩૦
(ક) કૂટસ્થ નિત્યમાં ઉત્પાદ વિનાશનો અસંભવ	૩૦
(ડ) અવસ્થાભેદથી અવસ્થાવાનમાં ભેદ	૩૧
૪ પાતંજલમતે વસ્તુની નિત્યાનિત્યતા	૩૨
૫ એકાંત નિત્યત્વ-અનિત્યત્વમત દુર્નય	૩૩
૬ નિત્યતા-અનિત્યતાની એકાધિકરણતા	૩૩
૭ અર્થક્રિયાકારિતાની એકાંતપક્ષે અસિદ્ધિ	૩૪
૮ નિત્યપક્ષે ક્રમિક અર્થ ક્રિયાનો અસંભવ	૩૪
૯ સહકારીની ઉપકારિતા અસિદ્ધ	૩૬
૧૦ યુગપદ્ધર્મ ક્રિયાકારિતા અસિદ્ધ	૩૭
૧૧ અનિત્યવાદમાં ક્રમિક અર્થક્રિયા અસિદ્ધ	૩૮
૧૨ યુગપદ્ધર્મ ક્રિયાકારિતા અસિદ્ધ	૩૯
૧૩ સ્યાદ્વાદમાં અર્થક્રિયાની ઉપપત્તિ	૪૦
કાવ્ય છું	૪૨ થી ૬૫

ઈશ્વરવાદનું નિરાકરણ

૧ જગત્કર્તા તરિકે ઈશ્વરની સિદ્ધિ-પૂર્વપક્ષ	૪૨
૨ હેત્વાભાસોનો અભાવ	૪૨
૩ ઈશ્વરનું સમરીરિપાત્રું	૪૩
૪ ઈશ્વરના એકપણાની સિદ્ધિ	૪૪
૫ ઈશ્વરની સર્વવ્યાપિતા અને સર્વજ્ઞતા	૪૪
૬ ઈશ્વરની સ્વવશતા	૪૫
૭ ઈશ્વરની નિત્યતા	૪૫
૮ કુતીર્થિકોની ભગવદ્વચનપરિણતિઅયોગ્યતા	૪૭
૯ અભવ્યોના અનુદારમાં અયોગ્યતા કારણ	૪૭
૧૦ જગત્કર્તૃત્વનું ખંડન-ઉત્તરપક્ષ	૪૮
૧૧ ઈશ્વરના સમરીરતાની અસિદ્ધિ	૪૯

પાના નંબર

૧૨ અશરીર ઈશ્વરની અસિદ્ધિ	૫૦
૧૩ પૂર્વપક્ષીય અનુમાનમાં બધા હેતુભાસો	૫૨
૧૪ ઈશ્વરના એકત્વનો નિરાસ	૫૩
૧૫ ઈશ્વરની સર્વવ્યાપિતાનું ખંડન	૫૪
૧૬ જ્ઞાનરૂપે ઈશ્વરની સર્વગતા	૫૪
૧૭ ઈશ્વરની અસર્વવ્યાપિતાનું સમર્થન	૫૪
૧૮ ઈશ્વરને નિત્યદુઃખી માનવાની આપત્તિ	૫૫
૧૯ જ્ઞાનમાત્રથી સુખાદિનું સંવેદન અસિદ્ધ	૫૬
૨૦ જ્ઞાનની શક્તિથી સર્વગતા	૫૬
૨૧ કિરાણીની ગુણરૂપતા અસિદ્ધ	૫૭
૨૨ ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતાનું અપ્રામાણ્ય	૫૭
૨૩ જગતની વિચિત્રતામાં સર્વજ્ઞતા અકારણ	૫૮
૨૪ સર્વજ્ઞતા આગમથી અસિદ્ધ	૫૯
૨૫ વેદમાં પૂર્વાપરવિરોધિતા-પ્રાણાતિપાત	૬૦
૨૬ મુખવાદ-અદત્તાદાન અંગે વિરુદ્ધ વચનો	૬૦
૨૭ મૈથુનઆદિમાં વિરોધિ વચનો	૬૦
૨૮ ઈશ્વરની સ્વતંત્રતાનું નિરાકરણ	૬૧
૨૯ કર્મની ઈશ્વરતા	૬૧
૩૦ ઈશ્વરની નિત્યતાનું વારણ	૬૨
૩૧ ઈશ્વરમાં નિત્યતાની હાનિ	૬૩
૩૨ નિત્ય ઈચ્છાથી નિત્યસર્જનની આપત્તિ	૬૩
૩૩ જગત્કર્તૃત્વમાં કારુણ્ય અકારણ	૬૪

કાવ્ય સાતમું ૬૬ થી ૭૧

ધર્મધર્મીના એકાંતભેદનો નિરાસ

૧ ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે સમવાય સંબંધ-પૂર્વપક્ષ	૬૬
૨ સમવાય અપ્રત્યક્ષ-ઉત્તરપક્ષ	૬૭
૩ સમવાયના સ્વરૂપની અસંગતતા	૬૭
૪ 'ઈડ' પ્રત્યયથી સમવાયની સિદ્ધિ-પૂર્વપક્ષ	૬૮
૫ સમવાયમાં 'ઈડ' પ્રત્યયની સિદ્ધિ-ઉત્તરપક્ષ	૬૯
૬ સમવાયની મુખ્ય-ગૌણતા-પૂર્વપક્ષ	૬૯
૭ તેની અસિદ્ધિ-ઉત્તરપક્ષ	૭૦
૮ સમવાયમાં ગૌણલક્ષણની અસિદ્ધિ	૭૦
૯ તનુમાં પટલુદિ અવ્યવહારિક	૭૧

કાવ્ય આઠમું ૭૨ થી ૯૯

૧ વૈશેષિકદર્શનને અભિપ્રેત છ પદાર્થો	૭૨
૨ સામાન્યનું સ્વરૂપ	૭૩
૩ સત્તાની દ્રવ્યથી ભિન્નતા	૭૪
૪ સત્તા ગુણ અને કર્મથી ભિન્ન	૭૪

પાના નંબર

૫ વિશેષનું સ્વરૂપ	૭૫
૬ સમવાયનું સ્વરૂપ	૭૬
૭ સામાન્યાદિમાં સત્તા માનવામાં જાતિબાધકો	૭૮
૮ મોક્ષમાં જ્ઞાનસુખનો અભાવ-વૈશેષિક	૮૦
૯ વેદાંતમતે મુક્તિનું સ્વરૂપ	૮૦
૧૦ દ્રવ્યાદિત્રણમાં સત્તા અસંગત-ઉત્તરપક્ષ	૮૧
૧૧ અનુવૃત્તિપ્રત્યય સર્વપદાર્થવ્યાપી	૮૨
૧૨ સામાન્યાદિમાં સત્તા અનૌપચારિક	૮૨
૧૩ સામાન્યાદિમાં સત્તા કલ્પવામાં બાધકાભાવ	૮૩
૧૪ દ્રવ્યાદિત્રણમાં સત્તાસંબંધ અસંગત	૮૪
૧૫ જ્ઞાનના આત્માથી એકાંતભેદનો નિરાસ	૮૫
૧૬ સમવાયની અસિદ્ધિ	૮૬
૧૭ કર્તા અને કરણ વચ્ચે ભેદાભેદ	૮૭
૧૮ વાસીવર્ધકીદૃષ્ટાન્ત સાધ્યવિકલ	૮૭
૧૯ અભેદમાં કર્તૃકરણભાવની સિદ્ધિ	૮૮
૨૦ આત્માની સ્વતઃ અચેતનતા અસિદ્ધ	૮૯
૨૧ જડમાં જ્ઞાનવત્તાપ્રતીતિ અસિદ્ધ	૯૦
૨૨ મુક્તિમાં જ્ઞાન-આનંદસ્વરૂપના અભાવનું ખંડન	૯૧
૨૩ 'ન હિ વૈ' વેદવચનનો અર્થ	૯૪
૨૪ મોક્ષમાં સ્વભાવસુખની સત્તા	૯૪
૨૫ વૈશેષિકમોક્ષની અનુપાદેયતા	૯૫
૨૬ સુખ વિનાના મોક્ષ કરતા સંસારની સારતા	૯૫
૨૭ સુખહીન મોક્ષ ઉપાદેય-વૈશેષિક	૯૬
૨૮ સંસારસુખ અનુપાદેય	૯૬
૨૯ મોક્ષ પ્રવૃત્તિમાં રાગ અપ્રતિબંધક	૯૭
૩૦ મોક્ષમાં બુદ્ધ્યાદિની કથંચિત્ ઉચ્છિન્નિતિ	૯૮

કાવ્ય નવમું ૧૦૦ થી ૧૧૦

આત્માની સર્વ વ્યાપિતાવાદનું ખંડન

૧ આત્માની અસર્વગતતા	૧૦૧
૨ અદૃષ્ટની સર્વવ્યાપકતાનું ખંડન	૧૦૧
૩ અકૃતાગમાદિ દોષો	૧૦૩
૪ વિભુ આત્મામાં જગત્કર્તૃત્વાપત્તિ	૧૦૩
૫ અવ્યાપક આત્માનો સર્વદા મોક્ષ અસિદ્ધ	૧૦૪
૬ અવિભુ આત્મામાં જન્યત્વદોષ-પૂર્વપક્ષ	૧૦૫
૭ આત્માના સાવયવત્વ અને કાર્યત્વની સિદ્ધિ	૧૦૬
૮ કાર્યના અવયવપૂર્વકત્વની અસિદ્ધિ	૧૦૬
૯ મૂર્તત્વસ્વરૂપની ચર્ચા	૧૦૭
૧૦ પરિમાણત્યાગમાં સ્યાદ્રાઢ	૧૦૮

પાના નંબર

૧૧ આત્માની કથયિત ખંડિત અવયવિતા ૧૦૯
કાવ્ય ઠસમું ૧૧૧ થી ૧૨૧

યોગ કલ્પિત પદાર્થ નિરાસ

- ૧ જાત્યાદિનો ઉપદેશ માયોપદેશ ૧૧૧
- ૨ સોળપદાર્થના જ્ઞાનથી મુક્તિ અસિદ્ધ ૧૧૩
- ૩ પ્રમાણપદાર્થની તત્વાભાસતા ૧૧૪
- ૪ ઈન્દ્રિય સન્નિકર્ષઆદિઅપ્રમાણ ૧૧૪
- ૫ પ્રમેયપદાર્થની તત્વાભાસતા ૧૧૫
- ૬ 'છળ' નું સ્વરૂપ ૧૧૬
- ૭ 'જાતિ' નું સ્વરૂપ ૧૧૭
- ૮ નિરૂદ્ધસ્થાનોનું સ્વરૂપ ૧૧૯

કાવ્ય અચ્ચારમું ૧૨૨ થી ૧૪૧

વેદવિહિતહિંસાની ધર્મહિતતાનું નિરાકરણ

- ૧ મીમાંસકમતે વેદવિહિતહિંસા ધર્મરૂપ ૧૨૨
- ૨ હિંસામાં અધર્મ-ઉત્તરપક્ષ ૧૨૩
- ૩ યજ્ઞમાં હિંસ્યજીવોની દુર્ધ્યાનયુક્તતા ૧૨૪
- ૪ મન્વાદિવિધિયુક્તહિંસા અદુષ્ટ-પૂર્વપક્ષ ૧૨૪
- ૫ વૈદિકમંત્રથી સંસ્કૃતહિંસાપણુ દુષ્ટ-ઉત્તરપક્ષ ૧૨૫
- ૬ જિનાયતન અંગેની હિંસા શુભ ૧૨૬
- ૭ જિનાલય જનાવવાના લાભો ૧૨૭
- ૮ વૈદિકહિંસામાં પુણ્યકારણતાનો અભાવ ૧૨૮
- ૯ સ્વજનહવનની આપત્તિ ૧૨૯
- ૧૦ વૈદિકમંત્રોમાં વ્યભિચારની સંભાવના ૧૨૯
- ૧૧ આરોગ્યાદિપ્રાર્થનાની સુસંગતતા ૧૩૦
- ૧૨ વૈદિકહિંસા નિંદનીય ૧૩૧
- ૧૩ વૈદિકહિંસાથી દેવોને તૃપ્તિ અસિદ્ધ ૧૩૨
- ૧૪ દેવોને અન્નિમુખ કલ્પવામાં દોષો ૧૩૨
- ૧૫ કારીરીવગેરેયજ્ઞોમાં અનેકાંતિક્તાવગેરેદોષો ૧૩૩
- ૧૬ યજ્ઞથી પરરાજવશતામાં દોષો ૧૩૩
- ૧૭ પિતરોની તૃપ્તિ અસિદ્ધ ૧૩૪
- ૧૮ શ્રાદ્ધથી ક્તનિ પણુ અલાભ ૧૩૪
- ૧૯ વેદની આગમ તરીકે અસિદ્ધિ ૧૩૫
- ૨૦ અપૌરુષેય આગમની અસિદ્ધિ ૧૩૬
- ૨૧ અર્થની પૌરુષેયતા ૧૩૭
- ૨૨ વૈદિકહિંસા આપવાદિક-પૂર્વપક્ષ ૧૩૭
- ૨૩ ઉત્સર્ગ-અપવાદ એકપ્રયોજનસાધક ૧૩૮
- ૨૪ આયુર્વેદમાં પણુ એકવિષયકઉત્સર્ગઅપવાદ ૧૩૯
- ૨૫ વૈદિકહિંસામાંઉત્સર્ગ-અપવાદની એક વિષયતાનો અભાવ ૧૪૦

પાના નંબર

૨૬ વૈદિકહિંસા પાપજનિકા ૧૪૦
કાવ્ય ભારમું ૧૪૨ થી ૧૪૯

જ્ઞાનની પરાપેક્ષતા-પરોક્ષતાનું ખંડન

- ૧ જ્ઞાન સ્વસંવેદનભૂત ૧૪૨
- ૨ જ્ઞાનની માત્ર પરપ્રકાશકતાનું ખંડન ૧૪૩
- ૩ જ્ઞાનમાં જ્ઞાનક્રિયાની કર્મતાનો અભાવ ૧૪૩
- ૪ જ્ઞાનમાં જ્ઞાનક્રિયા અદુષ્ટ ૧૪૪
- ૫ અર્થાપત્તિથી જ્ઞાનનો ભોધ અયોગ્ય ૧૪૪
- ૬ અનુભૂતિની અનુભાવ્યતા સિદ્ધિ ૧૪૫
- ૭ જ્ઞાનનાં સ્વસંવેદનની સિદ્ધિ ૧૪૫
- ૮ ત્રિપુટી પ્રત્યક્ષકલ્પના જ્ઞાન ૧૪૬
- ૯ જ્ઞાનની સ્વાત્મ્યપ્રકાશ્યતા- નૈયાયિક ૧૪૬
- ૧૦ જ્ઞાનની સ્વાત્મ્યપ્રકાશ્યતામાં દોષ-જૈન ૧૪૭
- ૧૧ જડ જ પરપ્રકાશ્ય ૧૪૮
- ૧૨ જ્ઞાનનાં સ્વપ્રકાશ્યત્વની સિદ્ધિ ૧૪૮

કાવ્ય તેરમું ૧૫૦ થી ૧૫૯

માયાવાદનું નિરાકરણ

- ૧ માયાપણું અને અર્થસહાપણું પરસ્પરવિરુદ્ધ ૧૫૦
- ૨ બ્રહ્મદ્વૈતવાદનું સ્વરૂપ ૧૫૧
- ૩ પ્રપંચની મિથ્યારૂપતા અસિદ્ધ ૧૫૧
- ૪ પ્રત્યક્ષની માત્રવિધિપરક્તા અસિદ્ધ ૧૫૩
- ૫ પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ અનુમાનભાષિત ૧૫૪
- ૬ વિધિરૂપતાથી બ્રહ્મદ્વૈતસિદ્ધિ ૧૫૪
- ૭ અભાવપ્રમાણ અપ્રમાણભૂત ૧૫૫
- ૮ આગમથી અદ્વૈતસિદ્ધિ ૧૫૬
- ૯ અદ્વૈતવાદમાં પ્રમાણનો અભાવ ૧૫૬
- ૧૦ પ્રત્યક્ષપ્રમાણાસિદ્ધ અદ્વૈતસિદ્ધિ ૧૫૬
- ૧૧ વિધિરૂપતા સાધક અનુમાનનું અપ્રમાણરૂપ ૧૫૭
- ૧૨ અનુમાનના અવયવો દ્વારા દ્વૈતસિદ્ધિ ૧૫૮

કાવ્ય ચૌદમું ૧૬૦ થી ૧૭૭

વાચ્યવાચકભાવમાં સ્વાદ્વાદ

- ૧ વાચ્યના સ્વરૂપઅંગે ત્રણપક્ષ ૧૬૦
- ૨ સામાન્યવાદીનો મત ૧૬૧
- (a) વ્યાવૃત્તિસ્વરૂપ અષ્ટમાન ૧૬૨
- ૩ વિશેષવાદીઓનો મત ૧૬૩
- ૪ નૈગમનયનો મત ૧૬૫
- ૫ અનેકાન્તવાદથી ઉભયાત્મકતાની સિદ્ધિ ૧૬૬
- ૬ એકાન્તવાદીઓનો અંધગજ ન્યાય ૧૬૬
- ૭ એકાન્તવાદનાદોષોનો અનેકાન્તવાદમાં અભાવ ૧૬૭

પાના નંબર

૮ વિશેષ સામાન્યથી કથંચિદ્ અભિન્ન	૧૬૭
૯ કથંચિદ્ વિરુદ્ધર્થઅધ્યાસથી ભેદાભેદપાણું	૧૬૮
૧૦ શબ્દની એકાનેકતા	૧૬૮
૧૧ શબ્દની પૌદ્ગલિકતાની સિદ્ધિ	૧૬૯
૧૨ આત્મા કથંચિત્ પુદ્ગલરૂપ	૧૭૦
૧૩ વાચ્ય-વાચક વચ્ચે કથંચિત્ અભેદભાવ	૧૭૦
૧૪ બૌદ્ધમતનું ખંડન	૧૭૧
૧૫ વાચ્યનું એકાનેક સ્વરૂપ	૧૭૨
૧૬ ભાવોનું ભાવાભાવસ્વરૂપ	૧૭૨
૧૭ પરાસત્તાના અભાવમાં સર્વાત્મકતા	૧૭૩
૧૮ નૈયાયિકમતનો નિરાસ	૧૭૪
૧૯ શબ્દોની અનેકાર્થતા	૧૭૫
૨૦ નિમિત્તઅર્થના બોધમાં સંકેતની સહકારિતા	૧૭૫
૨૧ પરવાદીસંમત વાચ્યવાચકભાવો	૧૭૬
કાવ્ય પંક્તરમું	૧૭૮ થી ૧૮૯

સાંખ્યમત ખંડન

૧ સાંખ્યમતની વિરોધીકલ્પનાઓ	૧૭૮
૨ સાંખ્યમતે દુઃખનું સ્વરૂપ	૧૭૯
૩ સાંખ્યમતકલ્પિત તત્ત્વો	૧૭૯
૪ અલંકારાદિની ઉત્પત્તિનિરૂપણ	૧૮૦
૫ મહાભૂતવર્ગોની ઉત્પત્તિ	૧૮૦
૬ વિષયબોધની પ્રક્રિયા	૧૮૧
૭ બંધમોક્ષનું સ્વરૂપ	૧૮૨
૮ ચિત્ શક્તિની વિષયઅપરિચ્છેદકતાઅસંગત	૧૮૩
૯ ભુદિમાં પ્રતિબિબોધ્ય અસિદ્ધ	૧૮૩
૧૦ ઉપચાર તત્ત્વવિચારણામાં અનુપયોગી	૧૮૪
૧૧ ભુદિની જડતા વિરુદ્ધોપપ્રસન્ન	૧૮૪
૧૨ તન્માત્રમાંથી મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ અસિદ્ધ	૧૮૫
૧૩ વાક્યવર્ગે ઈન્દ્રિય તરિકા અસિદ્ધ	૧૮૬
૧૪ પ્રકૃતિના બન્ધમોક્ષ અઘટમાન	૧૮૬
૧૫ સાંખ્યસંમત ત્રૈવિધ્યબંધ કલ્પનામાત્ર	૧૮૭
૧૬ પ્રકૃતિના પુરુષાર્થથી મોક્ષની અસિદ્ધિ	૧૮૭
૧૭ સાંખ્યદર્શનની અન્યકલ્પનાઓ	૧૮૮
કાવ્ય સોશમું	૧૯૦ થી ૨૧૮

વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધમતનું ખંડન

૧ પ્રમાણથી પ્રમાણરૂપ એકતિ અભિન્ન બૌદ્ધ	૧૯૦
૨ અભિન્નમાં હેતુફળભાવ અઘટમાન-જૈન	૧૯૦
૩ હેતુના વિનાશમાં ફળની અસિદ્ધિ	૧૯૧

પાના નંબર

૪ પ્રમાણપ્રાપ્તિવચ્ચે વ્યવસ્થાપક વ્યવસ્થાપ્યભાવ	૧૯૧
૫ વ્યવસ્થાપ્યવ્યવસ્થાપકભાવ અસિદ્ધ	૧૯૩
૬ અર્થાકારતાથી અભેદની અસિદ્ધિ	૧૯૩
૭ વ્યાવૃત્તિદ્વારા અભેદની અસિદ્ધિ	૧૯૩
૮ એકાંતભેદ અસંગત	૧૯૫
૯ સમ્પ્રિક્ષાદની સિદ્ધિ - બૌદ્ધમત	૧૯૫
(અ) અમુકકાળસ્થિરતાસ્વભાવ અસંગત	૧૯૬
(બ) અવિનશ્વરસ્વભાવોનો વિનાશ અનુપપન્ન	૧૯૬
(ક) વિનાશીવસ્તુની સમ્પ્રિક્ષા	૧૯૭
(ડ) પ્રત્યભિજ્ઞાન ભાન્ત	૧૯૭
૧૦ સમ્પ્રિક્ષાદમાં ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવની અસિદ્ધિ-જૈન	૧૯૮
૧૧ જીવનમરણની એકકાળતા	૧૯૯
૧૨ બૌદ્ધમાન્ય અર્થજ્ઞાનકાર્યકારણભાવઅસિદ્ધ	૧૯૯
૧૩ બાહ્યઅર્થની જ્ઞાનજનકતા અસિદ્ધ	૨૦૦
૧૪ જ્ઞાનના પ્રકાશકપાણીની ચર્ચા	૨૦૨
૧૫ સ્મૃતિજ્ઞાન પ્રમાણરૂપ	૨૦૨
૧૬ અર્થાજન્યત્વમાં પ્રતિનિયતવ્યવસ્થા	૨૦૩
૧૭ જ્ઞાનની અર્થાકારતા અસંગત	૨૦૪
૧૮ તદુત્પત્તિ તદાકારતા અકારણ	૨૦૪
૧૯ જ્ઞાનાદૈત્યમતે બાહ્યાર્થનો અભાવ	૨૦૪
૨૦ પરમાણુઓમાં અર્થક્રિયાકારિતાનો અભાવ	૨૦૫
૨૧ પરમાણુઓની કાલાન્તરસ્થાયિતા અસિદ્ધ	૨૦૭
૨૨ સ્પૃશ્યાવયવીનો અભાવ	૨૦૭
૨૩ નીલાદિનિર્ભાસ નિર્વિષય	૨૦૯
૨૪ નિર્વિષયજ્ઞાનનો અભાવ	૨૧૦
૨૫ પરમાણુની સિદ્ધિ	૨૧૧
૨૬ અનેક અવયવવાળા સ્પૃશ્યાવયવીની સિદ્ધિ	૨૧૨
૨૭ નિયતાકારપ્રતીતિથી બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ	૨૧૩
૨૮ અનુમાનથી જ્ઞાનઅર્થની અભેદસિદ્ધિ-બૌદ્ધ	૨૧૪
૨૯ જ્ઞાન-અર્થઅભેદસાધક અનુમાન આપ્રમાણ	૨૧૫
૩૦ વાસનાનિયમની અસિદ્ધિ	૨૧૬
૩૧ જ્ઞાનથી અર્થની ભિન્નતાના હેતુઓ	૨૧૭
કાવ્ય સત્તરમું	૨૧૯ થી ૨૩૦

શૂન્યવાદનું ખંડન

૧ આપ્રમાણિક સિદ્ધાંત અસ્વીકાર્ય	૨૧૯
૨ પ્રમાણના સ્વીકારમાં શૂન્યવાદસિદ્ધાંતનેબાધ	૨૧૯
૩ પ્રમાણપ્રત્યક્ષતુષ્ટયનો અભાવ-શૂન્યવાદી	૨૨૦

પાના નંબર

(અ) પ્રત્યક્ષાદિથી આત્માની અસિદ્ધિ	૨૨૧
(બ) પ્રમેયઆદિનો અભાવ	૨૨૨
૪ શૂન્યતાવાદનું ખંડન-પ્રમાતાની સિદ્ધિ	૨૨૩
૫ અહંપ્રત્યયના કાદાચિત્ત્વની ઉપપત્તિ	૨૨૪
૬ અનુમાનથી આત્મસિદ્ધિ	૨૨૫
૭ આત્માની સિદ્ધિમાં અન્યલેખો	૨૨૫
૮ આગમથી આત્મસિદ્ધિ	૨૨૭
૯ સર્વજ્ઞતા સિદ્ધિ	૨૨૮
૧૦ પ્રમેયાદિના સત્તાની સિદ્ધિ	૨૨૯
૧૧ વ્યાક્રતટી ન્યાય	૨૩૦
કાવ્ય અકારમું	૨૩૧ થી ૨૪૦

ભણિકવાદનું ખંડન

૧ ભણિકવાદમાં કૃતપ્રાણાશઆદિ દોષો ૨૩૧	
૨ ભવભંગ દોષ	૨૩૨
૩ પ્રતિસંધાનનો ઉત્પાદકવ્યવર્થઅસંગત	૨૩૩
૪ ભોક્ષભંગની આપત્તિ	૨૩૪
૫ ભોક્ષકલ્પિત ભોક્ષની અસિદ્ધિ	૨૩૫
૬ સ્મૃતિભંગ દોષ	૨૩૬
૭ કાર્યકારણભાવથી સ્મૃતિસિદ્ધિનું ખંડન	૨૩૭
૮ કર્પાસરક્તતા દૃશ્યતા વ્યર્થ	૨૩૮
૯ સંતાનની અવાસ્તવિકતા	૨૩૯
૧૦ સ્મૃતિના અભાવમાં અનુમાનાદિની અનુપપત્તિ ૨૪૦	
કાવ્ય ઓગડીસમું	૨૪૧ થી ૨૪૭

વાસનાવાદનું વિષ્ટન

૧ વાસના અને કામસંતતિ વચ્ચે સંબંધનો અભાવ ૨૪૧	
૨ ભેદ અનુભવપક્ષે સંબંધની અસિદ્ધિ	૨૪૨
૩ જૈનમતે કામસંતતિ અને વાસના	૨૪૩
૪ ભોક્ષમતે વાસનાની અસંગતતા	૨૪૪
૫ આલયવિજ્ઞાનવાદનું ખંડન	૨૪૪
૬ તટાદર્શી શકુન્તલપોત ન્યાયની ચરિતાર્થતા	૨૪૫
૭ દૃશ્યતાનો ઉપનય	૨૪૭
કાવ્ય ચીસમું	૨૪૮ થી ૨૫૬

નાસ્તિકવાદનું નિરાકરણ

૧ નાસ્તિકમતે પરાભિપ્રાયના જ્ઞાનની અસિદ્ધિ	૨૪૯
૨ પ્રત્યક્ષની પ્રામાણ્યપ્રામાણ્ય વ્યવસ્થામાં અનુમાન	
આવશ્યક	૨૫૦
૩ પ્રમાણનું લક્ષણ 'અવ્યભિચાર'	૨૫૨
૪ ભૂતચિદ્વાદનો નિરાસ	૨૫૩

પાના નંબર

૫ સુખઅવસ્થામાં ચૈતન્યની સત્તા	૨૫૪
૬ ચૈતન્યની શરીરવિકાર સાથે અનેકાંતિકતા	૨૫૫
૭ ઉપયોગ ભૂતવિજ્ઞાતીય	૨૫૫
કાવ્ય એકવીસમું	૨૫૭ થી ૨૬૦

અનેકાન્તવાદની સ્થાપના

૧ વસ્તુની ત્રિલક્ષણતા	૨૫૮
૨ પર્યાયરૂપે વસ્તુની ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલતા	૨૫૯
૩ ભેદાભેદથી ત્રેલક્ષણ વ્યથાર	૨૫૯
૪ ભિન્ન ઉત્પાદાદિ પરસ્પરસાપેક્ષ	૨૬૦
કાવ્ય બાવીસમું	૨૬૧ થી ૨૬૪

વસ્તુના અનન્તધર્મોની સિદ્ધિ

૧ જીવના અનન્તધર્મો	૨૬૨
૨ ભગવદ્વચનો બીજાઓથી અપડકારણીય	૨૬૩
૩ જિનશાસનમાં પ્રમાણોની અનંતતા	૨૬૪
કાવ્ય ત્રેવીસમું	૨૬૫ થી ૨૮૦

સપ્તભંગી પ્રપણ

૧ સંસેપથી વસ્તુની માત્ર દ્રવ્યરૂપતા	૨૬૫
૨ પૃથગ્રૂપે વસ્તુ માત્ર પર્યાયરૂપ	૨૬૫
૩ પરદર્શનકારોનું મિથ્યાત્વજનિતઅજ્ઞાન	૨૬૬
૪ સ્વામી અપેક્ષાએ શ્રુતનું સમ્યગ્મિથ્યાપાણું	૨૬૭
૫ 'ન માંસભક્ષણે દોષ' શ્લોકની વિચારણા	૨૭૦
૬ જીવોત્પત્તિનાં માંસવગેરે સ્થાનો	૨૭૦
૭ સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ	૨૭૧
૮ 'સ્થાદ અસ્તિ' ભંગનું સ્વરૂપ	૨૭૨
૯ 'સ્થાદ નાસ્તિ' ભંગનું સ્વરૂપ	૨૭૩
૧૦ શેષભાંગાઓનું સ્વરૂપ	૨૭૪
૧૧ અનંતી સપ્તભંગીઓ	૨૭૫
૧૨ સકળાદેશવિકળાદેશનું સ્વરૂપ	૨૭૬
૧૩ કમયોગપથનું સ્વરૂપ	૨૭૬
૧૪ કાલઆદિ આઠનું સ્વરૂપ	૨૭૭
૧૫ પર્યાયાર્થિકનયે કાલઆદિ આઠનું સ્વરૂપ	૨૭૮
કાવ્ય ચોવીસમું	૨૮૧ થી ૨૮૧

વસ્તુમાં ઉપાધિભેદથી વિરુદ્ધધર્મોની ઉપપત્તિ

૧ સત્ત્વ-અસત્ત્વવચ્ચે વિરોધનો અભાવ	૨૮૨
૨ વિરોધીધર્મોનું એકાધિકરણ્ય પ્રત્યક્ષસિદ્ધ	૨૮૩
૩ વૈયધિકરણ્યવગેરેદોષો અને તેનો પરિહાર	૨૮૪
કાવ્ય પચીસમું	૨૮૭ થી ૨૮૮
અનેકાન્તવાદની ચતુર્વિધતા	૨૮૭

પાના નંબર

અથ ૭૭૫૧સમું ૨૮૬ થી ૨૯૨

જિનસાસનની અપભ્રંશિત સર્વોપરિત

૧ નિત્યવાદીની સ્થાપના ૨૮૬

૨ અનિત્યવાદીની સ્થાપના ૨૮૭

૩ એકાન્તપક્ષોમાં વિરુદ્ધતાદિ દોષો ૨૮૯

અથ સત્તાવીસમું ૨૯૩ થી ૨૯૮

એકાન્તવાદીની કુર્નપ્રિતિ

૧ સુખના ઉપભોગઆદિ અસંભવિત ૨૯૩

૨ પુણ્યપાપ-બંધમોક્ષની અસિદ્ધિ ૨૯૪

૩ અનિત્યવાદમાં સુખના ઉપભોગઆદિઅસિદ્ધિ ૨૯૫

૪ પુણ્યપાપ અસંભવિત ૨૯૬

૫ બંધમોક્ષનો અસંભવ ૨૯૬

૬ પરવાદીઓનું પરમાર્થશત્રુપાત્રું ૨૯૭

અથ અટ્ટાવીસમું ૨૯૯ થી ૩૧૫

કુર્નય, નય, પ્રમાણના સ્વરૂપનો વિષય

૧ કુર્નય આદિનું સ્વરૂપ ૨૯૯

૨ ભગવાનની યથાર્થવાદિતાની સ્તુતિ ૩૦૦

૩ નયની આવશ્યકતા ૩૦૧

૪ નયનું સ્વરૂપ વર્ણન ૩૦૧

૫ નેગમસંગ્રહનું સ્વરૂપ ૩૦૨

૬ વ્યવહારનયનું સ્વરૂપ ૩૦૩

૭ ઋણસૂત્રનું સ્વરૂપ ૩૦૪

૮ શબ્દનયનું સ્વરૂપ ૩૦૬

૯ સમભિપ્રયનું સ્વરૂપ ૩૦૭

૧૦ એવંભૂતનું સ્વરૂપ ૩૦૭

૧૧ સાતનયોનો સંગ્રહ ૩૦૮

૧૨ કુર્નયનું સ્વરૂપ ૩૦૮

૧૩ વાદિવસૂરિના મતે નયાદિનું સ્વરૂપ ૩૦૮

૧૪ નયોના વિષયોમાં ક્રમિક પરિમિતતા ૩૧૨

૧૫ પ્રમાણનું સ્વરૂપ ૩૧૨

૧૬ પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું સ્વરૂપ ૩૧૩

૧૭ પરોક્ષજ્ઞાનનું સ્વરૂપ ૩૧૩

અથ ઓગણત્રીસમું ૩૧૬ થી ૩૨૧

અવપરિમિતવાદનું ખંડન

૧ પરિમિતવાદમાં બે દોષ ૩૧૬

૨ સંસારમાં મુક્તના પુનરાગમનની અસિદ્ધિ ૩૧૬

૩ અવપરિમિતવાદ નિર્દોષ ૩૧૭

૪ પૃથ્વી વગેરેમાં અવત્વની સિદ્ધિ ૩૧૮

પાના નંબર

૫ નિર્ગોદની સદા અરિક્તતા ૩૧૯

અથ ત્રીસમું ૩૨૨ થી ૩૨૪

સ્થાવ્રાદની અપભ્રંશપાતિતા

૧ પરપ્રવાદીઓનો પરસ્પરમત્સરભાવ ૩૨૨

૨ સ્થાવ્રાદ દ્વારા સર્વનયોની ચૈત્રી ૩૨૩

૩ જૈનદર્શનને સમુદ્રની ઉપમા ૩૨૪

અથ એકત્રીસમું ૩૨૫ થી ૩૨૯

ભગવાનનો વચનાતિસય અવર્ણનીય

૧ સિદ્ધો કરતા અરિક્તતાની અધિક પૂજ્યતા ૩૨૫

અથ ભત્રીસમું ૩૨૭ થી ૩૨૯

ઉદારકતા અન્યથોગ્યવચ્છેદ

૧ કષવગેરેનું સ્વરૂપ ૩૨૮

૨ દીકાકારની પ્રશસ્તિ ૩૩૦-૩૩૧

પરિશિષ્ટ

૧ અથોગ્યવચ્છેદ ૩૩૨ થી ૩૩૮

૨ નિર્દિષ્ટ ન્યાયો ૩૩૮

૩ સ્થાવ્રાદમંજરીના અવતરણ ૩૩૯ થી ૩૪૨

૪ નિર્દિષ્ટ ગ્રન્થો ૩૪૩

૫ નિર્દિષ્ટ ગ્રન્થકારો ૩૪૩

। શ્રી અર્હ નમઃ ।

। ણમો તિત્થસ્સ ।

। શ્રી શાક્ટેશ્વરપાર્શ્વનાથાય નમઃ ।

। શ્રી પ્રેમભુવનભાનુસૂર્યેશ્વરાધ્યાં નમઃ ।

। ઈં નમઃ ।

શ્રીમલ્લિષેણસૂરિપ્રણીતા

સ્યાદ્વાદમંજરી

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યવિરચિત -

અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકાસ્તવનટીકા ગુર્જરભાષાનુવાદયુતા

.....

યસ્ય જ્ઞાનમનન્તવસ્તુવિષયં, યઃ પૂજ્યતે દેવતૈ-

નિત્યં યસ્ય વચો ન દુર્નયકૃતૈઃ કોલાહલૈર્લુપ્યતે ।

રાગદ્વેષમુલ્લિષ્ટાં ચ પરિષત્ ક્ષિપ્તા ક્ષણાદ યેન સા,

સ શ્રીવીરવિભુર્વિધૂતકલુપાં બુદ્ધિં વિધતાં મમ ॥ ૧ ।

નિસ્તીમપ્રતિભૈકજીવિતધરૌ નિઃશેષભૂમિસ્પૃશાં,

પુણ્યોદ્ધેન સરસ્વતીસુરગુરૂ સ્વાઙ્ગૈકરૂપૌ દધત્ ।

યઃ સ્યાદ્વાદમસાધયન્ નિજવપુર્દૃષ્ટાન્તતઃ સોઽસ્તુ મે,

સદ્વુદ્ધયમ્બુનિધિપ્રવોધવિધયે શ્રીહેમચન્દ્રઃ પ્રભુઃ ॥ ૨ ॥

ટીકાકારકૃતમંગલ (વીર-સ્તુતિ)

તે વીરવિભુ મારી બુદ્ધિને કદાગ્રહ વગેરે મળ વિનાની કરો (અર્થાત્ નિર્મળ કરો) તે વીરપ્રભુનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તે ચાર વિશેષણ દ્વારા બતાવે છે. (પ્રત્યેક વિશેષણ પ્રભુના એક - એક મૂળઅતિશયનું સૂચક છે.) 'યસ્ય જ્ઞાનમનન્ત ૦' ઇત્યાદિ-જે (વીરવિભુ) નું જ્ઞાન અનંત વસ્તુઓને પ્રકાશનારું છે.... તથા જે (વીરવિભુ) ને દેવોનો સમુદાય નિત્ય પૂજે છે. વળી જે (વીરવિભુ) ના વચનો (=સિદ્ધાંતો) પરદર્શનકારોના દુર્નયવચનરૂપ કોલાહલથી કદીય બાધ પામતાં નથી. (દુર્નયવચનો મિથ્યારૂપ હોવાથી અર્થહીન છે. અને માત્ર કોલાહલ=ઘોષાટક જ છે.) વળી જેણે (વીરવિભુએ) રાગદ્વેષ વગેરે શત્રુઓના સમુદાયને કાણવારમાં દૂર ફગાવી દીધો છે. ૧.

શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીની સ્તુતિ

સરસ્વતી તથા સુરગુરુ (=બૃહસ્પતિ) આ બન્ને અમર્યાદિત પ્રતિભારૂપ એકમાત્ર જીવિતને ધરનારા છે. આ બન્નેને સઘનાય માનવોની પુણ્યરાશિના કારણે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પોતાના (જમણા-ડાબા) અંગરૂપે ધારણ કરે છે. અર્થાત્ આપણા બધાના પુણ્યપતાપે જ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યમાં સરસ્વતી અને સુરગુરુએ વાસ કર્યો છે. અહીં સરસ્વતી સ્ત્રીતત્ત્વ છે. અને બૃહસ્પતિ પુરુષતત્ત્વ છે. એકત્ર વિરોધી આ બે તત્ત્વનો પોતાનામાં

યે હેમચન્દ્ર મુનિમેતદુક્તગ્રન્થાર્થસેવામિષતઃ શ્રયન્તે ।
 સંપ્રાપ્ય તે ગૌરવમુજ્જ્વલાનાં પદં કલનામુચિતં ભવન્તિ ॥ ૩ ॥
 માતર! ભારતિ! સન્નિધેહિ હૃદિ મે, યેનેયમાપ્તસ્તુતે -
 નિર્માતું વિવૃત્તિં પ્રસિધ્યતિ જવાદારમ્ભસમ્ભાવના ।
 યદ્વા વિસ્મૃતમોષ્ટ્યોઃ સ્ફુરતિ યત્ સારસ્વતઃ શાશ્વતો
 મન્ત્રઃ શ્રી ઉદયપ્રભેતિ રચનામ્યો મમાહર્નિશમ્ ॥ ૪ ॥

સમાવેશ કરીને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના શરીરના દેહાંતથી જ સ્વાદ્રાદની સિદ્ધિ કરી. આવા ક્રાંતિયુક્ત સુવર્ણમય ચંદ્ર જેવા શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ મારી સદ્બુદ્ધિરૂપ સાગરમાં ભરતી લાવનારા થાઓ. અર્થાત્ મારી સદ્બુદ્ધિનો વિકાસ કરનારા થાઓ. ૨.

શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ કહેલા આ ગ્રંથના અર્થનું સેવન=ભાવન કરવાના બાહ્યને જેઓ તે શ્રી હેમચંદ્રસૂરિનો આશ્રય કરે છે તેઓ શ્રેષ્ઠ ગૌરવ પામે છે. તથા ઉજ્જવળ કળાઓનું યોગ્ય સ્થાન બને છે. (હેમ=સુવર્ણ - બધી ધાતુઓમાં બહુમૂલ્યતા વગેરે ગુણોથી ગૌરવભૂત છે. તથા ચંદ્ર ઉજ્જવળ કળાઓનું સ્થાન છે. તેથી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિને સેવનારા પણ હેમની જેમ ગૌરવાન્વિત અને ચંદ્રની જેમ કલાનિધાન બને છે. એ આ શ્લોકનો ફલિતાર્થ છે.) ૩.

સરસ્વતી અને સ્વગુરુની સ્તુતિ

હે સરસ્વતી માતા ! તું મારા હૃદયમાં વાસ કર, જેથી તારા પ્રભાવથી આ અન્યયોગ્યવચ્છેદગર્ભિત આપ્તસ્તુતિના સ્વાદ્રાદમંજરીરૂપ વિવરણનું શીઘ્ર નિર્માણ કરવા માટે પ્રારંભ કરવાની સમ્યગ્ ભાવના પ્રકર્ષયુક્ત સિદ્ધિને વરે. અથવા હું ભૂલ્યો. “શ્રી ઉદયપ્રભ” (સ્વગુરુવરના નામરૂપ મંત્ર) જ સુંદર રચનાવાળો શાશ્વત સારસ્વત (=સરસ્વતીનો) મંત્ર છે. આ મંત્ર મારા ઓઢો પર સતત રમ્યા જ કરે છે. (અહીં (૧) સ્વગુરુવરના સ્મરણમાં જ સરસ્વતીનું સ્મરણ છે, (૨) સ્વગુરુવરનું સ્થાન પોતાના ‘હૃદયમાં અપૂર્વ છે, (૩) ગુરુવરના આ નામસ્મરણમાત્રથી સ્વકાર્યની સિદ્ધિ થશે, તથા (૪) પોતે ગુરુકુલવાસી છે, ગુરુને પરતંત્ર છે. ઇત્યાદિ મુદ્દા દર્શાવવાનો ટીકાકારનો આશય છે) ૪.

ગ્રંથની પ્રસ્તાવના

છ આરામય અવસર્પિણીકાળના પાંચમા ‘દુષપ’ આરારૂપ રાત્રી અત્યારે ભરતકોત્ર પર છવાઈ ગઈ છે. આ રાત્રી અનેક મિથ્યામતોરૂપ ધ્રુવડોના ઘોંઘાટથી ભયંકર બની છે. વળી કેવળજ્ઞાનીરૂપ સૂર્ય અને વિશિષ્ટશ્રુતજ્ઞાની વગેરે રૂપ ચંદ્રના અભાવમાં આ રાત્રિ અમાસની રાત બની છે. ચારેકોર કાજળ જેવો કાળો અજ્ઞાનઅંધકાર જામ્યો છે. આ અજ્ઞાન અંધકારને મિટાવી દઈને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે સૂર્યનો પાઠ ભજવ્યો છે. એમની શીતલ વાણી પૃથ્વી ઉપર ઉતરેલી અમૃતની નદી=ગંગાની યાદ દેવડાવે છે. (આ વાણી અભ્યંતર રોગોને દૂર કરનારી છે એવો સૂચિતાર્થ છે.) આ ઉપદેશવચનો આપવા દ્વારા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે કુમારપાળ રાજાને પરમાર્હેત્ =પરમશ્રાવક બનાવ્યો અને પછી કુમારપાળરાજા પાસે તેના અઢારદેશમાં અભયદાનરૂપ સંજીવની ઔષધ પ્રવર્તાવ્યું. આ ઔષધની પ્રાપ્તિથી જાણે કે નવું જીવન પામેલા અનેક જીવોના શુભાશિષો=દુવાઓ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યને પ્રાપ્ત થયા. આ આશીર્વાદોના કારણે જ બાહ્ય શરીરનો વિલય થવા છતાં તે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય આજે પણ પોતાના વિપુલ નિર્મળ યશશરીરથી (=ઉજ્જવળ યશથી) સાક્ષાત્ જીવે છે.

સૃષ્ટિના સર્જક તરીકે પરદર્શનકારોને માન્ય બનેલા બ્રહ્માએ સુરૂપ-કુરૂપ વગેરે અનેક વિચિત્ર ભાવોથી

इह हि विषमदुःषमाररजनिमिरस्कारभास्करानुकारिणावसुधातलावतीर्णसुधासारिणीदेश्यदेशनावितानपरमार्हती-
कृतश्रीकुमारपालक्ष्मापालप्रवर्तिताभयदानाभिधानजीवातुसंजीवितनानाजीवप्रदताशीर्वादमाहात्म्यकल्पावधिरथायिविशद-
यशःशरीरेण निरवद्यचातुर्विद्यनिर्माणैकब्रह्मणा श्रीहेमचन्द्रसूरिणा जगत्प्रसिद्ध श्रीसिद्धसेनदिवाकरविरचितद्वात्रिंशद्वा-
त्रिंशिकांनुसारि श्री वर्धमानजिनस्तुतिरूपम् 'अयोगव्यवच्छेदान्ययोगव्यवच्छेदाभिधानं' द्वात्रिंशिकाद्वितयं विद्व-
ज्जनमनस्तत्त्वावबोधनिबन्धनं विदधे ।

કલુષિત સૃષ્ટિને રચી હતી. જ્યારે આ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે (A) લક્ષણ (B) આગમ (C) સાહિત્ય તથા....
(D) તર્કરૂપ ચાર નિર્દોષ વિદ્યારૂપ સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરીને પોતાને યથાર્થ બ્રહ્મા તરીકે ઠેરવ્યા છે.

આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ જગવિખ્યાત શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિએ રચેલા દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા પ્રકરણને અનુસરી શ્રીવર્ધમાનસ્વામીની સ્તુતિરૂપ - 1 અયોગવ્યવચ્છેદ અને 11 અન્યયોગવ્યવચ્છેદ. આ બે બત્રીશીઓ રચી છે. આ બન્ને બત્રીશીઓ વિદ્વદ્ પુરુષોના મનને પ્રમોદ ઉપજાવવામાં મુખ્ય કારણરૂપ છે, કેમકે પંડિતો તત્ત્વની પ્રાપ્તિથી જ આનંદ પામે છે.

૧. વિશેષણસંગતૈવકારોડયોગવ્યવચ્છેદવોધકઃ યથા શક્તુઃ પાણ્ડુર એવેતિ, વિશેષ્યસંગતૈવકારોડન્યયોગવ્યવચ્છેદવોધકઃ યથા પાર્થ એવ ધનુર્ધર, ક્રિયાપદસંગતૈવકારોડત્યન્તાયોગવ્યવચ્છેદવોધકઃ યથા ઝંપલં ગીલં ભવત્યેવ ॥

૧ અન્યયોગવ્યવચ્છેદ વગેરેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. વ્યવચ્છેદ=નિરાકરણ=બાદબાકી કરવી. આ અર્થમાં સંસ્કૃતમાં 'અવ' કાર અવ્યય તથા ગુજરાતીમાં 'જ' કારનો ઉપયોગ થાય છે. જૂદા-જૂદા સ્થાને વપરાતા આ એવકારથી પ્રાપ્ત થતા ત્રણ જૂદા જૂદા અર્થો આ પ્રમાણે છે.

A અન્યયોગવ્યવચ્છેદ:- વિશેષ્યપદની સાથે જ્યારે 'જ' કાર વપરાય છે ત્યારે આ પ્રકારનો વ્યવચ્છેદ થાય છે. તેનાથી એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે કે તે વિશેષણ માત્ર વિશેષ્યમાં જ ઉપલબ્ધ થાય છે. પણ વિશેષ્યથી ભિન્નમાં ઉપલબ્ધ થતું નથી, જેમકે 'વીતરાગ જ સર્વજ્ઞ હોય છે.' અહીં 'સર્વજ્ઞપણું' 'વીતરાગ' સિવાય અન્યત્ર ઉપલબ્ધ થતું નથી એ ફલિતાર્થ છે.

B અયોગવ્યવચ્છેદ:- જ્યારે વિશેષણપદની સાથે 'જ' કારનો સંબંધ થાય છે ત્યારે આ પ્રકારનો વ્યવચ્છેદ ધ્વનિત થાય છે. અને તેનાથી 'તે વિશેષણ વિશેષ્યને સર્વશે વ્યાપીને રહ્યું છે' એમ સૂચિત થાય છે. જેમકે 'શંખ સફેદ જ હોય છે.' અહીં 'સફેદપણું' શંખમાત્રમાં ઉપલબ્ધ છે. એમ સમજાય છે, અયોગ=યોગનો અભાવ. વ્યવચ્છેદ=તેનો નિષેધ, શંખમાં 'સ્વેતત્ત્વ'નો અભાવ નથી. માટે અહીં 'અયોગવ્યવચ્છેદ' થયો. આ અયોગવ્યવચ્છેદ વિશેષ્યથી ભિન્નમાં વિશેષણની હાજરી અંગે મૌન રહે છે.

C અત્યન્તઅયોગવ્યવચ્છેદ:- જ્યારે 'જ' કાર ક્રિયાપદની સાથે આવે છે, ત્યારે આ પ્રકારનો વ્યવચ્છેદ વ્યક્ત થાય છે. આ વ્યવચ્છેદ વિશેષણનો વિશેષ્યમાં સર્વથા અભાવનો નિષેધ કરે છે, અને સાથે સાથે અર્થતઃ કેટલાક અંગે અભાવનું સૂચન પણ કરે છે. જેમકે 'કમળો લાલ હોય છે જ.' અહીં 'કમળોમાં લાલ રંગના સર્વથા અભાવનો નિષેધ છે. પણ સાથે સાથે સૂચન થાય છે કે બધા જ કમળો લાલ નથી પણ કેટલાક ભૂરા વગેરે રંગના પણ હોય છે. અર્થાત્ આ વ્યવચ્છેદથી વિશેષ્યમાં વિશેષણભૂતધર્મ અને તેનાથી ભિન્નધર્મ આ બન્નેની હાજરી સૂચિત થાય છે.

તત્ર ચ પ્રથમદ્વાત્રિંશિકાયાઃ સુખોત્ત્રેયત્વાત્ તદ્વ્યાખ્યાનમુપેક્ષ્ય દ્વિતીયસ્યાસ્તસ્યા નિઃશેષદુર્વાદિપરિષદધિક્ષેપદક્ષાયાઃ કતિપયપદાર્થવિવરણકરણેન સ્વસ્મૃતિબોજપ્રબોધવિધિવિધીયતે । તસ્યાશ્ચેદગાદિકાવ્યમ્ -

અનન્તવિજ્ઞાનમતીતદોષમદ્વાધ્યસિદ્ધાન્તમમર્ત્યપૂજ્યમ્ ।

શ્રીવર્ધમાનં જિનમાપ્તમુખ્યં સ્વયંભુવં સ્તોતુમહં યતિષ્યે ॥ ૧ ॥

'શ્રીવર્ધમાનં જિનમહં સ્તોતું યતિષ્યે' इति क्रियासम्बन्धः । किंविशिष्टम् ? अनन्तम् = अप्रतिपाति वि=विशिष्टं सर्वद्रव्यपर्यायविषयत्वेन उत्कृष्टं, ज्ञानं=केवलाख्यं विज्ञानम् । ततः अनन्तं विज्ञानं यस्य सः अनन्तविज्ञानस्तम् । तथा अतीताः = निःसत्ताकीभूतत्वेनाऽतिक्रान्ताः दोषाः = रगादयः यस्मात्सः तथा, तम् । तथा अबध्यः = परैः बाधितुमशक्यः सिद्धान्तः स्याद्वादश्रुतलक्षणो यस्य सः तथा, तम् । तथा अमर्त्याः = देवाः, तेषामपि पूज्यम्=आराध्यम् । अत्र च

પ્રથમ કાવ્યની અવતરણિકા

આ

બે બત્રીશીમાં 'અયોગવ્યવચ્છેદ' બત્રીશીનો ભાવાર્થ સરળ છે. તેથી તેના વિવરણની ઉપેક્ષા કરીને ટીકાકાર બીજી બત્રીશીનાં કેટલાક પદાર્થોનું વિવરણ કરે છે. આ 'અન્યયોગવ્યવચ્છેદ' નામની બીજી દ્વાત્રિંશિકા બધા કુવાદીઓનો પરાભવ કરવામાં સમર્થ છે. ટીકાકારે આ વિવરણ પોતાના સ્મરણના બીજભૂત સંસ્કારોને જાગૃત કરવા માટે અર્થાત્ તે સંસ્કારોને સદા જાગૃત રાખવા માટે કર્યું છે.

બત્રીશકાવ્યપુષ્પમય આ માળાના મંગળાચરણરૂપ પ્રથમ પુષ્પનો પમરાટ આ પ્રમાણે છે -

કાવ્યાર્થ :-અનન્તજ્ઞાનના ધારક, દોષોથી પાર પામેલા, અબાધિતસિદ્ધાંતના પ્રરૂપક, દેવોથી પૂજ્ય, આપ્તોમાં મુખ્ય અને સ્વયંભૂ=સ્વયંસંભૂજ, શ્રીવર્ધમાનસ્વામીની સ્તવના કરવા હું પ્રયત્ન કરીશ. ૧

શ્રી વર્ધમાનસ્વામીની સ્તવના કરવા હું પ્રયત્ન કરીશ. તે વર્ધમાનસ્વામીનું કેવળજ્ઞાન વિલય નહિ પામનારું છે. ત્રણે કાળના સર્વે પદાર્થો અને તેઓના સઘળા પર્યાયોનું પ્રકાશક હોવાથી આ કેવળજ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ છે. તથા તે વીર વિભુના રાગદ્વેષ વગેરે સઘળા દોષો નેસ્તનાબૂદ થયા છે. તથા તે વીરવિભુએ કહેલો સ્યાદ્વાદશ્રુત સિદ્ધાંત બીજાઓથી બાધ પમાડી શકાય તેવો નથી. તથા તે વીરવિભુ દેવોને પણ પૂજ્ય છે.

ચાર મૂળઅતિશય દર્શક ચાર વિશેષણો

આ કાવ્યમાં શ્રી વર્ધમાનસ્વામીના વિશેષણરૂપે ચાર મૂળાતિશયોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. (૧) 'અનન્તવિજ્ઞાનમ્' આ વિશેષણથી ભગવાનના કેવળજ્ઞાનના અનન્તપણાનો નિર્દેશ કર્યો છે (સર્વ દ્રવ્યો અને સર્વ પર્યાયો આ જ્ઞાનના વિષય બનતા હોવાથી આ જ્ઞાન અનન્ત છે.) આ વિશેષણથી ભગવાનના જ્ઞાનાતિશયનું નિવેદન થયું. (૨) "અતીતદોષમ્" આ વિશેષણથી ભગવાનમાંથી અઢારે દોષો સર્વથા કાય પામ્યા છે તેમ બતાવ્યું. આત્માના કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ, ક્ષાયિક ચારિત્ર વગેરે ગુણોને ઢાંકતા આવરણો દોષરૂપ છે. (અઢાર દોષો → (૧) અજ્ઞાન (૨) નિદ્રા (૩) મિથ્યાત્વ (૪) અવિરતિ (૫) હ્રસ્વ (૬) રતિ (૭) અરતિ (૮) ભય (૯) જુગુપ્સા (૧૦) શોક (૧૧) ક્રામ (૧૨) રાગ (૧૩) દ્વેષ (૧૪) દાનાંતરાય (૧૫) લાભાંતરાય (૧૬) ભોગાંતરાય (૧૭) ઉપભોગાંતરાય અને (૧૮) વીર્યાંતરાય.) આ વિશેષણ દ્વારા અપાયાપગમ અતિશયનું આવેદન થયું (૩) 'અબાધ્યસિદ્ધાંતમ્' આ વિશેષણ ઘેટાંઓના સમુદાયથી સિંહની જેમ કુતીર્થિકોના કુતકોથી ક્યારેય પણ બાધ નહિ પામનારા સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતના પ્રરૂપક

શ્રોવર્ધમાનસ્વામિનો વિશેષણદ્વારેણ ચત્વારે મૂલાતિશયાઃ પ્રતિપાદિતાઃ। તત્ર 'અનન્તવિજ્ઞાનમ્' इत्यनेन भगवतः केवलज्ञानलक्षणविशिष्टज्ञानानन्त्यप्रतिपादनाद् ज्ञानातिशयः। 'अतीतदोषम्' इत्यनेन अष्टादशदोषसंक्षयाभिधानाद् अपायापगमातिशयः। 'अबाध्यसिद्धान्तम्' इत्यनेन कुतार्थिकोपन्यस्तकुहेतुसमूहाशक्यबाधस्याद्वादरूपसिद्धान्तप्रणयनभणनाद् वचनातिशयः। 'अमर्त्यपूज्यम्' इत्यनेन अकृत्रिमभक्तिभरिर्भस्सुखसुखनिकायनायकनिर्मितमहाप्रातिहार्यसपर्यापरिज्ञानात् पूजातिशयः।

અત્રાહપર- 'અનન્તવિજ્ઞાનમ્' इति एतावदेवास्तु न 'अतीतदोषम्' इति, गतार्थत्वात्, दोषात्ययं विना अनन्तविज्ञानत्वस्यानुपपत्तेः। अत्रोच्यते- कुनयमतानुसारिपरिकल्पितास्तव्यवच्छेदार्थमिदम्। तथा चाहुराजीविकनयानुसारिणः

'ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य कर्तारः परमं पदम्। गत्वाऽऽगच्छन्ति भूयोऽपि भवं तीर्थनिकास्तः' इति। तन्नूनं न तेऽतीतदोषाः कथमन्यथा तेषां तीर्थनिकास्तदंशेऽपि भवावतारः ॥

તરીકે ભગવાનને સ્થાપે છે. આ વિશેષણ વચનાતિશયનું સૂચન કરે છે. (૪) 'અમર્ત્યપૂજ્યમ્' આ વિશેષણથી-સહજ ભક્તિના કલ્પલોભમાં ક્રીડ કરતાં સુર-અસુરોના ઈન્દ્રોએ સર્જેલા અષ્ટ પ્રાતિહાર્યરૂપ પૂજનું જ્ઞાન થાય છે. આ વિશેષણથી 'પૂજાતિશય'નો નિર્દેશ થાય છે. (આઠ પ્રાતિહાર્ય (૧) અશોકવૃક્ષ (૨) પુષ્પવૃષ્ટિ (૩) દિવ્યધ્વનિ (૪) ચામર (૫) સિંહાસન (૬) ભામંડલ (૭) દેવદુદ્ધ (૮) ત્રણ છત્ર.)

‘અતીતદોષ’ વિશેષણપદની સાર્થકતા

ઉપરોક્ત ચાર વિશેષણોમાં ક્રમશઃ એક એક વિશેષણની નિરર્થકતાની શંકા ઊઠાવી તે દરેક વિશેષણની સાર્થકતા સિદ્ધ કરે છે.

(વિશેષણો ત્રણ પ્રકારના છે (૧) વ્યાવર્તક (૨) વિધેય અને (૩) હેતુગર્ભ. વિશેષ્યની અન્યથી વ્યાવૃત્તિ (=વિભાગ) કરતું વિશેષણ વ્યાવર્તક વિશેષણ કહેવાય. જેમકે લાલ ઘડો. વિશેષ્યમાં વિશેષ વિધાન કરે તે વિધેય વિશેષણ. જેમકે પર્વત અગ્નિવાળો છે. તથા જે વિશેષણ ધોને વિશેષણ બનવા ઉપરાંત હેતુ બને તે હેતુગર્ભવિશેષણ. જેમકે વીતરાગ સર્વજ છે. (૧) જો આ વિશેષણો વિશેષ્યના અર્થમાં વધારો કરવાપૂર્વક વિશેષ્યને અન્યથી વ્યાવૃત્ત કરતા હોય = જો વિશેષણો અન્યયોગવ્યવસ્થાદે કરનારા બને તો તે વિશેષણો તત્ત્વના નિર્ણયમાં સાર્થક ગણાય. માત્ર સ્વરૂપબોધક વિશેષણો સાર્થક ગણાતા નથી. તેમજ (૨) જે વિશેષણનાં અર્થ અર્થતઃ પ્રાપ્ત હોય અથવા જે વિશેષણનું કાર્ય અન્યતઃ સિદ્ધ હોય તે વિશેષણો શાબ્દિક પ્રયોગ પુનરુક્તિદોષરૂપ બને છે અને નિરર્થક બને છે. આ બે મુદ્દાને લક્ષ્યમાં લઈ વિશેષણોની નિરર્થકતાની શંકા ઊઠાવવામાં આવી છે.)

શંકા:- ‘અનન્તવિજ્ઞાન’ વિશેષણ પર્યાપ્ત છે. ‘અતીતદોષ’ વિશેષણપદની આવશ્યકતા નથી. કેમકે તેનો અર્થ અર્થતઃ પ્રાપ્ત છે, કેમકે જે વ્યક્તિના સર્વ દોષો દૂર થયા હોય છે તે જ વ્યક્તિ અનન્ત જ્ઞાની બને છે. અર્થાત્ જે વ્યક્તિ અનન્તજ્ઞાની હોય છે તે વ્યક્તિ અવશ્ય સર્વ દોષોથી અતીત જ હોય છે. કેમકે સર્વ દોષોનો ભય અનન્તજ્ઞાનનું અવ્યભિચારી કારણ છે. તેથી ‘અતીતદોષ’ અર્થની પ્રાપ્તિ ‘અનન્તવિજ્ઞાન’ પદથી થઈ જ જાય છે. તેથી કવિએ ‘અતીતદોષ’ પદ મૂકીને કાવ્યમાં પુનરુક્તિદોષ લગાડ્યો છે. (વળી ‘અનન્તવિજ્ઞાન’ પદથી જે અન્યયોગવ્યવસ્થાદે થાય છે ‘અતીતદોષ’ પદ તે વ્યવસ્થાદે વધારો કરતું નથી. તેથી આ વિશેષણ વર્થ વિશેષણ પણ છે. અહીં ‘શ્રી વર્ધમાન’રૂપ વિશેષ્યથી ભિન્નમાં આપત્ત્વ=આ કાવ્યમાં ‘સ્તુતિના વિષયપણું’ નો વ્યવસ્થાદે ઇષ્ટ છે.)

૧ અન્તરવા દાનલાભવીર્યભોગોપભોગગાઃ। હાસો રત્યરતી ભીર્તિજુગુપ્સા શોક એવ ચ ॥ ૭૨ ॥ કામો મિથ્યાત્વમજ્ઞાનં વિદ્વાં ચાવિરતિસ્તથા। રગો દ્વેષચ નો દોષાસ્તેપામષ્ટાદશાઽપ્યમી ॥ ૭૩ ॥ અભિધાનચિન્તામણિઃ પ્રથમકાળદે શ્લોકૌ। ૨ કંકલિલિ કુસુમવૃદ્ધિઃ દેવજ્ઞુણિ ચામરસગાંઢં ચ। ધાવલયધેરિહતં જયન્તિ જિણપાદિદ્ધેરઈ ॥ ૧ ॥ પ્રવચનસારોદ્ધારે દ્વાર ૩૧ (પા. ૪૪૦) છયા-અશોકવૃક્ષઃ કુસુમવૃદ્ધિઃ દિવ્યધ્વનિઃ ચામરે આસનાનિ ચ ભામંડલં ધેરૈ છત્રમ્ જયન્તિ જિણપ્રાતિહાર્યાણિ ॥

આહ-યથેવં, અતીતદોષમ્' इत्येवास्तु 'अनन्तविज्ञानम्' इत्यतिरिच्यते, दोषात्ययेऽवश्यंभावित्वादनन्तविज्ञानत्वस्य । न, कैश्चिद् दोषाभावेऽपि तदनभ्युपगमत् । तथा च वैशेषिकवचनम् → सर्वं पश्यतु वा मा या, तत्त्वमिष्टं तु पश्यतु । कौटसङ्ख्यापरिज्ञानं तस्य नः क्वोपयुज्यते ॥ तथा - 'तस्मादनुष्ठानगतं ज्ञानमस्य विचार्यताम् । प्रमाणं दूरदर्शी चेद् एते (एत) गृहानुप्रामाण्ये ॥ तन्मात्रव्यप्रेक्षणार्थं 'अनन्तविज्ञानम्' इत्युदाहृत्येव । विज्ञानानन्तं विना एकाग्रार्थस्य यथावत् परिज्ञानाभावात् । तथा चार्षम् → जे एમં જાણइ, સે સર્વં જાણइ ; જે સર્વં જાણइ, સે એમં જાણइ ॥. (છાયા-ય એકં જાનાતિ સ સર્વં જાનાતિ । યઃ સર્વં જાનાતિ સ એકં જાનાતિ) (આચા ૦ ૧ શ્રુ. ૩ અ. ૪ ઉ.) । તથા, "एको भावः सर्वथा येन दृष्टः सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः । सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टा, एको भावः सर्वथा तेन दृष्टः ।

સમાધાન :- પરદર્શનકારો રાગદ્રેષાદિ દોષોથી કલુષિત વ્યક્તિને પણ આપ્ત તરીકે સ્વીકારે છે. અને સર્વજ્ઞ તરીકે માન્ય કરે છે. જુઓ → આજીવકમતને અનુસરનારાઓ પોતાના આપ્તનું સ્વરૂપ દર્શાવતા કહે છે. 'ધર્મતીર્થના સ્થાપક અને જ્ઞાની (એવા આપ્તપુરુષ) મોક્ષમાં જઈને પોતાના તીર્થનો નિરસ્કાર જોઈને ફરીથી સંસારમાં આવે છે.' આમ તેઓએ સ્વતીર્થના રાગઆદિ દોષોથી કલુષિતને જ્ઞાની અને આપ્ત તરીકે સ્વીકાર્યો છે.

(શંકા :- ઉપરોક્ત શ્લોકમાં એવું બતાવ્યું નથી કે તે જ્ઞાની સ્વતીર્થના રાગથી મોક્ષમાંથી સંસારમાં આવે છે. માત્ર સ્વતીર્થનો નિરસ્કાર જોઈને તીર્થની રક્ષા કાજે, અને તે તીર્થને પામી અનેકનું કલ્યાણ થાય, એવી કુશળી જ તેઓ ફરીથી અવતાર લે છે.

સમાધાન :- રાગદ્રેષ વગેરેના નાશથી જેઓનો મોક્ષ થઈ ગયો હોય, તેઓનો સંસારમાં ફરીથી જન્મ સંભવતો જ નથી. જેમકે બળી ગયેલા બીજમાંથી અંકુશ કૂટી શકે નહિ. તેથી અહીં સ્વતીર્થના વગેરે ભાવમાં રહેલા રાગનું જ દ્યોતન થાય છે. આવા રાગાદિ દોષોથી કલંકિત બનેલી વ્યક્તિઓમાં આપ્તત્વનો વ્યવચ્છેદ કરતું હોવાથી જ 'અતીતદોષ' વિશેષણપદ સાર્થક છે. અને પુનરુક્તિદોષ નથી.)

'અનન્તવિજ્ઞાન' વિશેષણ પદની સાર્થકતા

શંકા :- જો આ પ્રમાણે વ્યાપર્તક હોવાથી 'અતીતદોષ' વિશેષણ સાર્થક અને આવશ્યક છે. તો 'અનન્તવિજ્ઞાન' વિશેષણપદની આવશ્યકતા નથી. કેમકે 'અતીતદોષ' વિશેષણપદથી અર્થતઃ તે વિશેષણ ગમ્ય બને જ છે. કેમકે સર્વદોષોનો ક્ષય એ અનન્તજ્ઞાનનું અવિકલ કારણ છે. અને 'અવિકલ કારણસામગ્રીની હાજરીમાં કાર્ય અવશ્ય હોય' એવો નિયમ છે. તેથી જે દોષરહિત છે તે અવશ્ય અનન્તજ્ઞાની હોય જ. તેથી 'અતીતદોષ' વિશેષણપદથી જ ગમ્ય અર્થવાળું 'અનન્તવિજ્ઞાન' વિશેષણપદ નિરર્થક છે.

સમાધાન :- કેટલાક કુતીર્થિકો સર્વદોષના ક્ષયમાં પણ સર્વજ્ઞપણું સ્વીકારતા નથી. કેમકે તેઓને મન સર્વ વસ્તુઓનું ત્રૈકાલિક જ્ઞાન અસંભવિત છે, અને અનાવશ્યક છે જેમકે વૈશેષિકો કહે છે → "ઇશ્વર સઘળાય પદાર્થોનું જ્ઞાન કરે કે ન કરે તેની સાથે અમને નિરંજન નથી. તે ઇશ્વર (=વ્યવહાર માટે અને મોક્ષ માટે ઉપયોગી) તત્ત્વનું જ્ઞાન કરે-એટલું જ અમને બસ છે. તેનું (=ઇશ્વરનું) કીડાઓની સંખ્યાવિષયકજ્ઞાન અમને કયાંય ઉપયોગી નથી." અર્થાત્ અમારા લોકવ્યવહાર કે મોક્ષને માટે તે જ્ઞાન ઉપયોગી નથી. વળી "તેથી જ ઇશ્વરના અનુષ્ઠાન (=પ્રવૃત્તિ) સંબંધી જ્ઞાનનો જ વિચાર કરવો જોઈએ. જો દૂરનું જોઈ શકનાર જ પ્રમાણભૂત હોય, તો તો આવો! આપણે ગીધની જ ઉપાસના કરીએ." કેમકે ગીધક આકાશમાં ખૂબ ઊંચેથી છેક નીચે શબને જોઈ શકે છે!! (તાત્પર્ય:- અતિદૂરના ભૂત-ભવિષ્યનું જ્ઞાન કે અતિ દૂર રહેલી વસ્તુનું જ્ઞાન નિરર્થક છે. તેવા જ્ઞાનની હાજરી માત્રથી આમ તરીકે માનવામાં મૂખીઈ છે. મોક્ષમાં કારણભૂત પ્રવૃત્તિના જનક જ્ઞાનવાળી વ્યક્તિ જ વાસ્તવમાં આપ્ત છે. તેથી આમ થવા માટે સર્વજ્ઞ થવાની જરૂર નથી.) આ પ્રમાણેની વૈશેષિકોની કલ્પનાના આમપુરુષને વાસ્તવિક આમપુરુષની કોટિમાંથી દૂર કરવા દ્વારા 'અનન્તવિજ્ઞાન' વિશેષણ સાર્થક છે.

નનુ તર્હિ 'અબાધ્યસિદ્ધાંતમ્' इत्यपार्थकम् । यथोक्तगुणयुक्तस्याव्यभिचारिवचनत्वेन तदुक्तसिद्धान्तस्य बाधाऽयोगात् । न, अभिप्रायाऽपरिज्ञानात् । निर्दोषपुरुषप्रणीत एवाबाध्यः सिद्धान्तः न अपरेऽपौरुषेयाद्याः असम्भवादिदोषाघाततत्वात्' इति ज्ञापनार्थम् । आत्ममात्रतारकमूकान्तकृत्केवल्यादिरूपमुण्डकेवलिनो यथोक्तसिद्धान्तप्रणयनासमर्थस्य व्यवच्छेदार्थं वा विशेषणमेतत् ।

अन्यस्त्वाह → 'अमर्त्यपूज्यम्' इति न वाच्यम्, यावता यथोद्दिष्टगुणगरिष्ठस्य त्रिभुवनविभोरमर्त्यपूज्यत्वं न कथञ्चन व्यभिचरतीति । सत्यम्, लौकिकानां हि अमर्त्याः पूज्यतया प्रसिद्धाः । तेषामपि भगवानेव पूज्य इति विशेषणनानेन ज्ञापयन् आचार्यः परमेश्वरस्य देवाधिदेवत्वमावेदयति । एवं पूर्वार्धे चत्वारोऽतिशया उक्ताः ।

શંકા :- શું મોક્ષ માટેના ઉપયોગી જ્ઞાનવાળી વ્યક્તિ તમને આપત તરીકે મંજૂર નથી ?

સમાધાન :- મોક્ષ માટેના આવશ્યક જ્ઞાનને ધરાવતી વ્યક્તિ અમને આપત તરીકે ઈષ્ટ છે જ.

શંકા :- તો પછી શા માટે વૈશેષિકોની કલ્પનાને ખોટી ઠેરવવા ચેષ્ટા કરો છો ?

સમાધાન :- વૈશેષિકોની કલ્પના એટલા માટે ખોટી છે કે મોક્ષોપયોગી યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન પણ સર્વજ્ઞને જ હોય, અસર્વજ્ઞને નહિ. તેથી જે સર્વજ્ઞ નથી તે મોક્ષ વગેરેનું પણ યથાર્થ જ્ઞાન ધરાવતો નથી. માટે વૈશેષિકોની અસર્વજ્ઞને યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાની માની આપત તરીકે સ્વીકારવાની ચેષ્ટા ખોટી છે.

શંકા :- અસર્વજ્ઞ યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાની કેમ ન હોઈ શકે ?

સમાધાન :- અનન્તજ્ઞાન વિના એક પણ વસ્તુનું સંપૂર્ણ યથાવત જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. જૂઓ આગમ વચન છે 'જે એકને જાણે છે, તે સર્વને જાણે છે, જે સર્વને જાણે છે, તે એકને જાણે છે.' (આચાર્ય પ્ર. શ્રુ. તૂ. અ. યો. ઉ.) તથા "જેણે એક ભાવને સર્વથા જોયો છે તેણે જ સર્વ ભાવો સર્વથા જોયા છે. તથા જેણે સર્વ ભાવો સર્વથા જોયા છે. તેણે જ એક ભાવ સર્વથા જોયો છે." આ આગમવચનમાં રહેલી યુક્તિસિદ્ધ સત્યતા આગળ બતાવશે. તેથી મોક્ષોપયોગી તત્ત્વનું પણ યથાર્થ નિરૂપણ સર્વજ્ઞ જ કરી શકે. અસર્વજ્ઞ વ્યક્તિ મોક્ષોપયોગી તત્ત્વનું યથાવત નિરૂપણ કરવામાં સમર્થ ન હોવાથી આપત નથી.

‘અબાધ્યસિદ્ધાંત’ વિશેષણપદની સાર્થકતા

શંકા :- ઉપરોક્ત બન્ને વિશેષણો જો સાર્થક હોય તો પછી 'અબાધ્યસિદ્ધાંત' વિશેષણ વ્યર્થ છે. કેમકે જેનામાં રાગ, દ્રેષ, મોહ વગેરે દોષ નથી અને જે સર્વજ્ઞ છે એનું વચન (=સિદ્ધાંત) ક્યારેય બાધા પામે નહિ, એ વાત અર્થતઃ જ ગમ્ય છે. (કેમકે રાગ, દ્રેષ, મોહ (=અજ્ઞાન) તથા ભયથી બોલાયેલા વચનો જ ખોટા હોઈ શકે છે અને તેથી બાધદોષગ્રસ્ત બની શકે છે.)

સમાધાન :- અહીં તમે કવિના આશયને સમજી શક્યા નથી. "નિર્દોષ પુરુષે કહેલા સિદ્ધાંત જ અબાધિત છે નહિ કે અપૌરુષેય વગેરે સિદ્ધાંતો." એમ દર્શાવવા કવિએ આ વિશેષણ મુક્યું છે. વેદાંતી વગેરે નીર્થિકોએ પુરુષોએ નહિ કહેલા = અપૌરુષેય આગમોને અબાધ્ય માન્યા છે. એ આગમોનો આપત આગમ તરીકે વ્યવસ્થે કરવા દ્વારા આ વિશેષણ સાર્થક જ છે. (કેમકે આગમવચન અક્ષર-વાર્ણ વગેરે રૂપ છે, અને તેની ઉત્પત્તિ તાલુ-છબ વગેરેના પ્રયત્ન વિના સંભવે નહિ. અપૌરુષેય વચનો તાલુ છબ વગેરેના પ્રયત્ન વિના ઉત્પન્ન થયા હોય તે વાત જ

૧ દ્રવ્યભાવમુળપ્રધાનસ્તથાવિધવાદ્યાતિશયશૂન્યઃ કેવલી ॥ સંવિનો ભવનિર્વેદાદાત્મનિઃસરણં તુ યઃ । આત્માર્થ સંપ્રવૃત્તોઽસૌ સદા સ્વાનુમુલ્કેવલી ॥ યઃ પુનઃ સમ્યક્વાપ્તૌ ભવનૈર્ગુણ્યદર્શનતસ્તન્નિર્વેદાદાત્મનિઃસરણમેવ કેવલપ્રભિવાજ્યતિ તથૈવ ચેષ્ટતે સ મુણ્ડકેવલી ભવતીતિ ।

અનન્તવિજ્ઞાનત્વં ચ સામાન્યકેવલિનામપિ અવશ્યંભાવિ इत्यतः तदव्यवच्छेदाय 'श्रीवर्धमानम्' इति विशेष्यपदमपि विशेषणरूपतया व्याख्यायते। श्रिया चतुस्त्रિंशदतिशयसमृद्धयनुभवात्मकभावाह्न्यरूपया वर्धमानम्=वर्धणम्। ननु, अतिशયાणां परिमिततयैव सिद्धान्तो प्रसिद्धत्वात् कथं वर्धमानतोपपत्तिः? इति चेत् ? न, यथा निशीथचूर्णौ भगवतां श्रीमदहंतामष्टोत्तरसहस्रबाह्यलक्षणसङ्ख्या उपलक्षणत्वेनान्तःकृतलक्षणानां सत्त्वादीनामानन्त्यमुक्तम्, एवमतिशयानामधिकृत-परिगणनायोगेऽप्यपरिमितत्वमविरूढम्। ततो नातिशयश्रिया वर्धमानत्वं दोषाश्रय इति।

अतीतदોષતો ચોપશાન્તમોહગુણસ્થાનવર્તિનામપિ સમ્ભવતીતિ, અતઃ ક્ષીણમોહાઘ્યાડપ્રતિપાતિગુણસ્થાનપ્રાપ્તિપ્રતિપત્યર્થ 'જિનમ્' ઇતિ વિશેષણમ્। રગાદિજેતુત્વાદ જિનઃ સમૂલકાષઙ્કષિતરગાદિદોષ ઇતિ। અબાઘ્યસિદ્ધાન્તતા ચ શ્રુતકેવલ્યાદિષ્વપિ દૃશ્યતેઽતઃ તદપોહાર્થ 'આપ્તમુખ્યમ્' ઇતિ વિશેષણમ્। આપ્તિર્હિ 'રગદ્વેષમોહાનામૈકાન્તિક આત્યન્તિકશ્ચ ક્ષયઃ, સા યેષામસ્તિ તે ચલુ આપ્તાઃ, અપ્રાદિત્વાદ મત્વર્થોયો 'અ' પ્રત્યયઃ। તેષુ મધ્યે મુઘમિવ સર્વાઙ્ગાનાં પ્રધાનત્વેન મુખ્યમ્।

અસંભવિત છે. આમ) અપૌરુષેય વચનો અસંભવ વગેરે દોષોથી કલંકિત હોવાથી જ અમાન્ય છે. (અથવા જેનેતર સિદ્ધાન્તો અવીતરાગ-અસર્વજ કથિત હોવાથી બાઘ્ય સિદ્ધાન્તરૂપ જ છે, તેથી તે વિશેષણ દ્વારા ફરી બતાવવામાં મહત્તા નથી એવા આશયથી આ વિશેષણના ઉપાદાનમાટે બીજી કારણ બતાવે છે.) વળી માત્ર પોતાને જ તારનારા મુકડેવળી તથા અન્તકૃતકેવળી (=કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી અતર્મુર્ખતામાં નિર્વાણ પામનારા) વગેરે મુણ્ડકેવલીઓને બાકાત કરવા દ્વારા પણ આ વિશેષણ સાર્થક છે. (મુણ્ડકેવળી=ઉપદેશલબ્ધિ વગેરે અતિશય વિનાના કેવળીઓ) આ મુણ્ડકેવળીઓ પણ દોષ વિનાના અને સર્વજ છે. તેથી તે બે વિશેષણો આપ્તતરીકેની ગણતરીમાંથી મુણ્ડકેવળી ઓનો વ્યવચ્છેદ કરવા સમર્થ નથી. તેથી 'અબાઘ્યસિદ્ધાન્ત' વિશેષણ આ કેવળીઓનો વ્યવચ્છેદ કરવા દ્વારા સાર્થક બને છે.

‘અમર્ત્યપૂજ્ય’ વિશેષણપદની સાર્થકતા

અન્ય વ્યક્તિ નવી આશંકા કરે છે- ઉપરોક્ત ત્રણ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ આપ્તપુરુષ દેવેન્દ્રવન્દ્ય બને તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. તેથી ‘અમર્ત્યપૂજ્ય’ વિશેષણ મુકવાની કોઈ જરૂર નથી. કેમકે ત્રિભુવનસ્વામી પરમાત્મા ઉપરોક્ત ત્રણ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ હોવાથી ઈન્દ્રપૂજ્ય બને એ અર્થઝમ્મ છે.

સમાધાન :- અલબત્ત, તમારી વાત સાચી છે. છતાં પણ લોકોમાં સામાન્યથી દેવો પૂજ્ય છે. તે દેવોને પણ આ આપ્તપુરુષ પૂજ્ય હોવાથી દેવાધિદેવ છે. અને તેથી પૂજ્યપૂજક લોકો આ દેવાધિદેવની જ ઉપાસના કરે તેમ દર્શાવવા દ્વારા વિશેષણ પોતાની સાર્થકતાને સિદ્ધ કરે છે. આમ પૂર્વાર્ધમાં પરમાત્માના ચાર અતિશયો સાર્થક ચાર વિશેષણ દ્વારા દર્શાવ્યા.

શ્રી વર્ધમાન પદની સાર્થકતા

અનન્તજ્ઞાન=સર્વજપાણવગેરે ગુણો સામાન્યકેવલીમાં પણ હોવાથી તેઓ પણ આપ્તપુરુષ તરીકે સ્વીકૃત થઈ જાય. જ્યારે અહીં તીર્થના આદેસ્થાપક=તીર્થંકર જ આપ્ત તરીકે ઇષ્ટ છે. તેથી સામાન્ય કેવળીઓમાં ‘આપ્તત્વ’નો વ્યવચ્છેદ કરવા દ્વારા ‘શ્રી વર્ધમાન’ પદ સાર્થક છે.

૧. અજહત્તવાર્થલક્ષણયા અન્યગ્રાહકમ્ ઉપલક્ષણમ્ ઇતિ ન્યાયસિદ્ધાન્તમજ્જરેપ્રકાશે। ૨. એકાદશ ગુણસ્થાનવર્તિનામ્। ગુણસ્થાનનાં ચતુર્દશભેદાઃ મિત્તે સૌમણ્ય મૌસે, અંવિરય દેસે પેમત અંપમત્તે। નિઁઁટિ અંનિઁટિ, સુંહમુવ-સંમે સ્થોગ સંજોગિ અંજોગિ ગુણા ॥૨॥ - દ્વિતીય કર્મગન્થે ॥ (છાયા-મિથ્યાસાસ્વાદનમિશ્રમવિરતદેશપ્રમત્તાપ્રમત્તમ્। નિવૃત્ત્યનિવૃત્તિસૂક્ષ્મોપશમ્ક્ષીણસયોગ્યયોગિગુણાઃ ॥) ૩. કેવલિનઃ ઇવ કેવલિનઃ શ્રુતેન કેવલિનઃ ચતુર્દશપૂર્વધરા इत्यर्थः ॥ ૪. અવ્યભિચારેણેત્યર્થઃ। ૫. અપૂયઃ સમ્ભવદોષનાશઃ ॥ ૬. સિ. હે. શ. સૂ. ‘અપ્રાદિત્ય’ ૭-૨-૪૬ અત્ર મત્વર્થશ્ચ સ્વામિત્વમ્ ॥

‘શાલાદે: ય:’ (સિ. હે. શ. ૭-૧-૧૧૪) ઇતિ તુલ્યે ‘ય’ પ્રત્યય: । અમર્ત્યપૂજ્યતા ચ તથાવિધગુરુપદેશપરિચર્યાપર્યાપ્તવિદ્યાચરણસમ્પન્નાનાં સામાન્યમુનીનામપિ ન દુર્ઘટા, અતઃ તન્નિગરણાય ‘સ્વયંભુવમ્’ ઇતિ વિશેષણમ્ । સ્વયમ્=આત્મનૈવ પરોપદેશનિરપેક્ષતયાડવગતતત્ત્વો ભવતીતિ સ્વયંભૂઃ=સ્વયંસંબુદ્ધસ્તમ્ ॥

એવંવિધં ચરમજિનેન્દ્રં સ્તોતું- સ્તુતિવિષયીકર્તુમહં યતિષ્યે=યત્નં કરિષ્યામિ । અત્ર ચાચાર્યો ભવિષ્યત્કાલપ્રયોગેણ યોગિનામપ્યશ્વક્યાનુષ્ઠનં ભગવદ્ગુણસ્તવનં મન્યમાનઃ શ્રદ્ધામેવ સ્તુતિકરણેડસાધારણં કારણં જ્ઞાપયન્ યત્નકરણમેવ મદધીનં ન પુનર્યથાવસ્થિતભગવદ્ગુણસ્તવનસિદ્ધિરિતિ સૂચિતવાન । અહમિતિ ચ ગતાર્થત્વેડપિ પરોપદેશાન્યાનુવૃત્ત્યાદિનિરપેક્ષતયા

શંકા :- ‘શ્રી વર્ધમાન’ પદ વિશેષ્યપદ હોવાથી તેની સાર્થકતાનો વિચાર કરવાનો અવકાશ જ ક્યાં છે ?

સમાધાન :- ‘શ્રી વર્ધમાન’ પદ વિશેષ્યપદ હોવા છતાં ઉપરોક્ત હેતુથી તે પદનું સાર્થક વિશેષણપદ તરીકે વ્યાખ્યાન કરવામાં દોષ નથી. શ્રી વર્ધમાન=ચોત્રીસ અતિશયોરૂપ ઐશ્વર્યને અનુભવવારૂપ ભાવઆર્હન્ય લક્ષ્મીથી વધવાના સ્વભાવવાળા. (૪ સહજ+૧૧ કર્મલક્ષ્મી+૧૯ દેવકૃત=૩૪ અતિશય)

અતિશયોની અનંતતા

શંકા :- સિદ્ધાંતમાં ભગવાનના અતિશયો અત્યંત પરિમિત બતાવ્યા છે. તેથી આ પરિમિત અતિશયોરૂપ સમૃદ્ધિથી વધવાવાળા કહેવું એ શું સંગત છે ?

સમાધાન :- નિશીથચૂરિમાં (૧૭માં ઉદેશમાં) ભગવાનના બાહ્યલક્ષણો એક હજાર આઠ(૧૦૦૮) બતાવ્યા બાદ ઉપલક્ષણથી સત્ત્વ-ધીરતા વગેરે અંતરંગ લક્ષણો અનંતા બતાવ્યા છે. તે જ પ્રમાણે ભગવાનના બાહ્ય અતિશયો ચોત્રીસ હોવા છતાં એના ઉપલક્ષણથી અંતરંગ અતિશયો અનંતા સમજવાના છે. તેથી ભગવાનને અંતરંગ અનંતા અતિશયોથી વધતા કહેવામાં જરાય દોષ નથી. (અતિશય=અન્ય વ્યક્તિમાં ન સંભવે તેવું ઐશ્વર્ય. ભગવાનના સત્ત્વ વગેરે ગુણો પણ અનન્ય સાધારણ હોવાથી (અંતરંગ) અતિશયરૂપ છે તેમ માનવામાં દોષ નથી.)

‘જિન’ વગેરે વિશેષણોની સાર્થકતા

જો કે ‘અજ્ઞાન’ વગેરે પણ દોષો છે. છતાં મુખ્યત્વે મોહનીયકર્મના ઉદયથી પ્રગટતા રાગ વગેરે દોષો જ આત્માની પ્રગતિના બાધક છે. મિથ્યાત્વ મોહનીયકર્મના ઉદયના પ્રભાવે જ નવપૂર્વનું જ્ઞાન પણ અજ્ઞાનરૂપ બને છે. આમ સર્વ દોષોની જનની અને ધાત્રી મોહનીયકર્મની પ્રકૃતિઓ છે. તેથી મોહનીયકર્મની પ્રકૃતિઓનો ઉદય એ જ મુખ્ય દોષરૂપ છે. અગ્યારમાં “ઉપશાન્તમોહ છન્નસ્થ વીતરાગ” નામના ગુણસ્થાનકે મોહનીયકર્મની આ તમામ પ્રકૃતિઓનો ઉદય અંતર્મુહૂર્ત સુધી અટકી જાય છે. તેથી તેટલા કાળ માટે તે ગુણસ્થાનકે રહેલા જીવોને પણ દોષ વિનાના (=અતીતદોષ) કહી શકાય. ‘જિન’ પદ લેવાથી આ જીવોનો વ્યવરહેદ થાય છે.

શંકા :- ઉપશાન્તમોહ ગુણસ્થાને રહેલા જીવો જો દોષ વિનાના હોય તો, શા માટે તેઓને બાકાત કરો છો ?

સમાધાન :- આ ગુણસ્થાને રહેલાઓ અલપકાળ માટે જ દોષ વિનાના છે. ‘અર્થાત્ તેઓનો અતીતદોષત્વ ગુણ પ્રતિપાતી છે. અને ફરીથી દોષગ્રસ્ત બનનારાઓને આપ્ત તરીકે સ્વીકારી શકાય નહિ. તેથી બારમા વગેરે ગુણસ્થાને રહેલા ‘અપ્રતિપાતી અતીતદોષત્વ’ ગુણવાળાઓ જ આપ્ત થવાને લાયક છે. તેથી તે સિવાયના ઉપશાન્તમોહવાળા વગેરે જીવોનો વ્યવરહેદ કરવા દ્વારા ‘જિન’ વિશેષણ સાર્થક છે.

૧ પોતાના અર્થનો ત્યાગ કર્યા વિના લક્ષણસંબંધથી અન્ય અર્થનો બોધ કરાવનાર પદ ઉપલક્ષણ કહેવાય.

નિજશ્રદ્ધયૈવ સ્તુતિપ્રારંભ ઇતિ જ્ઞાપનાર્થમ્ ।

અથવા । શ્રીવર્ધમાનાદિવિશેષણચતુષ્ટયમનન્તવિજ્ઞાના દિપદચતુષ્ટયેન સહ હેતુહેતુમદ્ભાવેન વ્યાખ્યાયતે । યત એવ શ્રીવર્ધમાનમત એવાનન્તવિજ્ઞાનમ્ । શ્રિયા કૃત્તનકર્મક્ષયાવિભૂતાનન્તચતુષ્કસમ્પદ્વૃપયા વર્ધમાનમ્ । યદ્યપિ શ્રીવર્ધમાનસ્ય પરમેશ્વરસ્યાનન્તચતુષ્કસમ્પત્તેસ્તપત્યનન્તરં સર્વકાલં તુલ્યત્વાત્ ચયાપચયૌ ન સ્તઃ, તથાપિ ગિરપચયત્વેન શાશ્વતિકાવસ્થાનયોગાદ્ વર્ધમાનત્વમુપચર્યતે । યદ્યપિ ચ શ્રીવર્ધમાનવિશેષણેનાનન્તચતુષ્કાન્તર્ભાવિત્વેનાનન્તવિજ્ઞાનત્વમપિ સિદ્ધં, તથાપિ અનન્તવિજ્ઞાનસ્યૈવ પરોપકારસાધકતમત્વાદ્ ભગવત્પ્રવૃત્તેશ્ચ પરોપકારૈકનિબન્ધનત્વાદનન્તવિજ્ઞાનત્વં

શંકા :- ‘જિન’ વિશેષણ દ્વારા ઉપશાન્તમોહવાળા વગેરે બાકાત શી રીતે થશે ?

સમાધાન :- જિન=જેઓએ રાગદ્વેષ વગેરે દોષોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યા છે તે. (તીર્થંકર માટે અલગ-અલગ સ્થાને ‘જિન’ ‘જિનવર’ (કે જિનેશ્વર) ‘જિનવરેન્દ્ર’ (કે જનવરવૃષભ) ‘વિશેષણો વપરાય છે. જ્યાં ‘જિન’ વિશેષણ હોય ત્યાં આ અધિકૃત અર્થ ઈષ્ટ હોય છે. જ્યાં ‘જિનવર’ વિશેષણ લગાડાય છે, ત્યાં પ્રાયઃ ‘જિન’ પદથી સામાન્ય કેવળી ઈષ્ટ હોય છે. અને તેઓમાં વર=શ્રેષ્ઠ્ય કે ઈશ્વર=સ્વામીરૂપે તીર્થંકર ઈષ્ટ બને છે. જ્યાં જિનવરેન્દ્ર કે જિનવરવૃષભ વિશેષણ હોય છે, ત્યાં ‘જિન’ તરીકે અવધિજ્ઞાનીઆદિ વિશિષ્ટ લબ્ધિધર અપ્રમત સાધુ, ‘જિનવર’ તરીકે સામાન્ય કેવળી અને જિનવરવૃષભ-ઈન્દ્ર તરીકે તીર્થંકર ઈષ્ટ હોય છે.) ઉપશાન્તમોહગુણસ્થાને રહેલાઓના રાગદ્વેષ વગેરે નાશ નથી પામ્યા પણ માત્ર દબાઈ ગયા છે. તેથી તેઓ ‘જિન’ તરીકે અહીં ઈષ્ટ નથી. આમ ‘જિન’ વિશેષણથી તેઓનો વ્યવચ્છેદ થાય છે.

શંકા :- ચૌદ પૂર્વધર વગેરે શ્રુતકેવલીઓએ કહેલા સિદ્ધાંતો પણ કેવલીકથિત સિદ્ધાંતોને તુલ્ય અને અબાધિત હોય છે. તેથી તેઓ પણ આપ્ત છે. તો શું અહીં સ્તુતિના વિષય તરીકે તેઓને માનવાનાં છે ?

સમાધાન :- અહીં સ્તુતિના વિષય તરીકે તેઓ પણ સમ્મત નથી. તેથી તેઓનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે ‘આપ્તમુખ્ય’ વિશેષણ મુકયું છે. અહીં આપ્તિ એટલે રાગદ્વેષ અને મોહનો ઐકાન્તિક અને આત્યન્તિક ક્ષય. અહીં ‘ઐકાન્તિક’ પદથી અવ્યભિચારનું અને ‘આત્યન્તિક’ પદથી અપુનર્ભાવથી સર્વોંશે ક્ષયનું સૂચન થાય છે.

આવા પ્રકારની આપ્તિને પ્રાપ્ત કરનાર આપ્ત કહેવાય. અહીં (સિ. હે. શ. સૂ. ૭-૨-૪૬ના અનુસારે) અભ્રાદિ ગણમાં હોવાથી મત્વર્થાય=સ્વામિતાદર્શક અ પ્રત્યય લાગ્યો છે. તે આપ્ત પુરુષોમાં મુખ્ય=પ્રધાન આપ્તમુખ્ય કહેવાય. (અહીં મુખની સદેશતાના અર્થમાં સિ. હે. શ. સૂ. ૭-૧-૧૧૪ શાબ્દાદે: ય: થી ‘ય’ પ્રત્યય થયો છે. અર્થાત્ શરીરના અંગોમાં જેમ મુખ પ્રધાન છે તેમ આપ્તોમાં જે પ્રધાન હોય તે આપ્તમુખ્ય.)

શંકા :- પોતાના ગુરુવર્યોની સેવા, ઉપાસના અને ભક્તિ કરનારા, અને તેથી પ્રસન્ન થયેલા ગુરુભગવંતોની દેશના, વાચના વગેરે દ્વારા પર્યાપ્ત જ્ઞાન અને શ્રેષ્ઠ ચારિત્રને પામેલા સામાન્ય સાધુઓ પણ દેવોને પૂજ્ય બને એ અસંભવિત નથી. તેથી ‘અમર્ત્યપૂજ્ય’ પદથી તો તે સાધુઓનો પણ સમાવેશ થઈ શકે. તો શું તે સાધુઓ આપ્તમુખ્ય તરીકે ઈષ્ટ છે ?

સમાધાન :- અલબત્ત, એ બુદ્ધબોધિત સાધુઓ પણ સુરપૂજ્ય બની થઈ શકે છે. પણ તેઓ અહીં આપ્તમુખ્યતરીકે (અથવા સ્તુત્યતરીકે) ઈષ્ટ નથી. તેઓનો વ્યવચ્છેદ કરવામાટે ‘સ્વયંભુવમ્’ (=સ્વયંભૂ) વિશેષણ મુકયું છે. જેઓ અન્યના ઉપદેશ આદિથી નિરપેક્ષપણે પોતાની મેળે જ બોધ પામ્યા છે-તત્ત્વજ્ઞાની બન્યા છે, તેવા સ્વયંસંબુદ્ધોને સ્વયંભૂ તરીકે સમજવાના છે.

૧. (૧) અનન્તજ્ઞાન (૨) અનન્તદર્શન (૩) અનન્તચારિત્ર (૪) અનન્તવીર્ય ઇતિ અનન્તચતુષ્કમ્ ।

શેષાનન્તત્રયાત્પૃથક્ નિર્ધાર્યાચાર્યેણોક્તમ્ ।

નનુ યથા જગન્નાથસ્યાનન્તવિજ્ઞાનં પરર્થં તથાડનન્તદર્શનસ્યાપિ કેવલદર્શનાપરપર્યાયસ્ય પારર્થ્યમવ્યાહતમેવ । કેવલજ્ઞાનકેવલદર્શનાભ્યામેવ હિ સ્વામી ક્રમપ્રવૃત્તિભ્યામુપલબ્ધં સામાન્યવિશેષાત્મકં પદાર્થસાર્થં પરેભ્યઃ પ્રરૂપયતિ । તત્કિમર્થં તત્ત્રોપાતમ્ ? ક્વતિ ચેત્ ? ઉચ્યતે → વિજ્ઞાનશબ્દેન તસ્યાપિ સંગ્રહાદદોષઃ । જ્ઞાનમાત્રાયા ઉપયત્રાપિ સમાનત્વાત્ । ય એવ હિ અભ્યન્તરીકૃતસમતાડચ્છધર્મા વિષમતાધર્મવિશિષ્ટા જ્ઞાનેન ગમ્યન્તેડર્થાઃ, ત એવ હિ અભ્યન્તરીકૃતવિષમતાધર્માઃ સમતાધર્મવિશિષ્ટા દર્શનેન ગમ્યન્તે જીવસ્વાભાવ્યાત્ । સામાન્યપ્રધાનમુપસર્જનીકૃતવિશેષમર્થગ્રહણં દર્શનમુચ્યતે । તથા વિશેષપ્રધાનમુપસર્જનીકૃતસામાન્યં ચ જ્ઞાનમિતિ ॥

ભગવદ્ગુણસ્તુતિ અશક્ય અનુષ્ઠાન

‘ઉપરોક્ત વિશેષણોથી વિશિષ્ટ ચરમ તીર્થપતિ (=ભગવાન મહાવીરસ્વામી)ની સ્તુતિ કરવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ.’ અહીં કવિવર આચાર્યે ભવિષ્યકાળનો નિર્દેશ કર્યો. (‘યત્ ધાતુને સામાન્ય ભવિષ્યકાળ (ઉત્તમ) પ્રથમ પુરુષ એક વચનનો પ્રત્યય લગાડ્યો.) વર્તમાનકાળના સમીપવર્તી ભૂતકાળ કે ભવિષ્યકાળમાં થનારી ક્રિયાને સૂચવવાં ધાતુને વિકલ્પે વર્તમાનકાળના પ્રત્યયો પણ લાગી શકે છે. અહીં આચાર્યે વર્તમાનકાળનો પ્રત્યય લગાડી વર્તમાન કાળનો નિર્દેશ છોડી ભવિષ્ય કાળનો પ્રત્યય લગાડી ભવિષ્યકાળનો જે નિર્દેશ કર્યો છે. તેમાં ગૂઢ આશય છે.

શંકા :- એ ગૂઢ આશય કયો છે ?

સમાધાન :- ભગવાનના ગુણોની સ્તુતિ કરવી એ યોગીઓ (=વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓ) માટે પણ અશક્ય અનુષ્ઠાન છે. અર્થાત્ ભગવાનની યથાવત્ સ્તુતિ તો યોગીઓ પણ કરી શકે તેમ નથી. એમ કવિવર આચાર્ય માને છે. તેથી ભગવાનની સ્તુતિ અવશ્ય કરણીય હોવા છતાં પણ તેમાં જ્ઞાન એ મુખ્ય કારણ નથી, પરંતુ શ્રદ્ધા જ અસાધારણ કારણ છે. તેથી ‘શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો એ જ મારે આધીન છે નહિ કે ભગવાનના યથાવસ્થિત ગુણોની સ્તુતિની સિદ્ધિ’ ભવિષ્યકાળના નિર્દેશ દ્વારા આચાર્યે ભગવંત આ સૂચવવા માંગે છે. અર્થાત્ ‘પ્રયત્ન કરવા છતાં યથાવત્ ગુણસ્તુતિ ન થાય તેમાં હું ઉપહાસપાત્ર નથી’ એમ આચાર્યનો કહેવાનો આશય છે.

શંકા :- ‘યતિભ્યે’ આ ક્રિયાપદથી ‘હું યત્ન કરીશ’ એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ ‘હું’ એવો અર્થ ગતાર્થ હોવા છતાં ફરીથી તે અર્થે ‘અહમ્’ પદનો પ્રયોગ કરી કવિએ પુનરુક્તિ દોષ લગાડ્યો છે.

સમાધાન :- ‘હું’ એવો અર્થ ગતાર્થ હોવા છતાં ‘અહં’ પદનો પ્રયોગ કરવા દ્વારા આચાર્યે ભગવંત કહેવા માંગે છે કે “પોતે આ સ્તુતિનો આરંભ બીજાની પ્રેરણાથી કે બીજાને ખુશ કરવા માટે વગેરે હેતુથી કરતા નથી પરંતુ પોતાની શ્રદ્ધાથી જ કરે છે.” આમ વિશેષ અર્થનું સૂચન થતું હોવાથી ‘અહમ્’ પદના પ્રયોગમાં પુનરુક્તિ દોષ નથી.

શ્રી વર્ધમાનાદિ પદોનો અનન્તવિજ્ઞાનાદિ પદો સાથે હેતુહેતુમદ્ ભાવ

અથવા (૧)શ્રી વર્ધમાન (૨)જિન (૩)આપ્ત મુખ્ય અને (૪)સ્વયંભૂ આ ચાર વિશેષણોનો ક્રમશઃ (૧) અનન્તવિજ્ઞાન (૨)અતીતદોષ (૩)અબાધ્યસિદ્ધાન્ત અને (૪)અમર્ત્યપૂજ્ય આ ચાર વિશેષણોની સાથેનો હેતુહેતુમદ્ભાવ દર્શાવવાપૂર્વક વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. પૂર્વોર્ધમાં કાર્ય છે જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં કારણ છે.

તથા યત એવ 'જિનમ્' અત એવ 'અતીતદોષમ્' । યગાદિજેતૃત્વાદ્ હિ જિનઃ । ન ચાજિનસ્યાતીતદોષતા । તથા યત એવ 'આપ્તમુખ્યમ્' અત એવ 'અબાધ્યસિદ્ધાન્તમ્' । આપ્તો હિ પ્રત્યયિત ઉચ્યતે । તત આપ્તેષુ મુખ્યં=શ્રેષ્ઠમાપ્તમુખ્યમ્ । આપ્તમુખ્યત્વં ચ પ્રભોરવિસંવાદિવચનતયા વિશ્વવિશ્વાસભૂમિત્વાત્ । અત એવાબાધ્યસિદ્ધાન્તમ્ । ન હિ યથાવજ્ઞાનાવલોકિતવસ્તુવાદો સિદ્ધાન્તઃ કુનયૈર્બાધિતું શક્યતે । યત એવ સ્વયમ્ભુવમ્ અત એવામર્ત્યપૂજ્યમ્ । પૂજ્યતે હિ દેવદેવો જગત્ત્રયવિલક્ષણલક્ષણેન સ્વયંસમ્બુદ્ધત્વમુણેન સૌધર્મેન્દ્રાદિભિરમર્ત્યૈરિતિ ।

અત્ર ચ શ્રીવર્ધમાનમિતિ વિશેષણતયા યદ્ વ્યાખ્યાતં તદયોગવ્યવચ્છેદાભિધાનપ્રથમદ્વાત્રિંશિકાપ્રથમકાવ્યતૃતીયપાદવર્તમાનં

શ્રી વર્ધમાન જોવાથી અનન્તવિજ્ઞાન=સર્વજ્ઞ છે. શ્રી વર્ધમાન=સર્વકર્મોના કાચથી (=ધાતિકર્મોના કાચથી) ઉત્પન્ન થયેલા અનન્ત ચતુષ્ક - (૧) અનન્ત જ્ઞાન (૨) અનન્ત દર્શન (૩) અનન્ત ચારિત્ર અને (૪) અનન્તવીર્ય-રૂપ સંપત્તિથી વધતા ...

શંકા :- ભગવાનને પ્રાપ્ત થયેલી અનન્તચતુષ્ક સંપત્તિ ક્ષાપિક જોવાથી ઉત્પત્તિ પછી હંમેશા એક સરખી જ રહે છે. એમાં વધઘટ થતી નથી. તેથી સંપત્તિથી વધતા એમ કહેવામાં દોષ છે.

સમાધાન :- અલબત્ત, આ સંપત્તિમાં વધઘટ સંભવતી નથી. છતાં પણ આ સંપત્તિમાં ક્યારેય ઘટાડો કે ઘસારો સંભવતો નથી, પરંતુ હંમેશને માટે આ સંપત્તિ અવસ્થિત રહે છે. તેથી તેમાં વધવાપણાનો ઉપચાર કરી શકાય છે. (સંસારની કોઈ ચીજ સ્થિર નથી. ઉત્પન્ન થયેલી પ્રત્યેક વસ્તુ ઘસાય છે, સ્વરૂપમાં હાનિ પામે છે અને અંતે નાશ પામે છે. સંસારની પ્રત્યેક વસ્તુ જ્યારે આ ઘસારારૂપ ડાકણ અને મૃત્યુરૂપ રાક્ષસના વળગણને કારણે બિહામણી બની છે, ત્યારે પરમાત્માની આ અનન્તચતુષ્કસંપત્તિ સદા માટે સદાબહાર રહે છે. તેના ચળકાટમાં તસુમાત્ર પણ હાનિ થતી નથી... તેથી જ સંસારી વસ્તુની અપેક્ષાએ તેમની તે સંપત્તિ વૃદ્ધિમાન કહી શકાય.)

શંકા :- આ પ્રમાણે 'શ્રી વર્ધમાન' કહેવાથી જ અનન્તચતુષ્કાન્તર્ગત 'અનન્તવિજ્ઞાન'નો નિર્દેશ થઈ જાય છે. તેથી 'અનન્તવિજ્ઞાન' વિશેષણનો ફરીથી ઉલ્લેખ પુનરુક્તિદોષરૂપ છે.

સમાધાન :- અલબત્ત, અનન્તચતુષ્કટયમાં અનન્ત વિજ્ઞાનનો સમાવેશ થઈ જાય છે. છતાં પણ અનન્તચતુષ્કમાંના બીજા અનન્તો માત્ર સ્વોપયોગી છે. જ્યારે અનન્તજ્ઞાન સ્વપરઉપયોગી છે. પરોપકારનું પ્રધાન સાધન જ અનન્તજ્ઞાન છે. અને સ્વયં કૃતકૃત્ય જોવાથી પરમાત્માની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ એકમાત્ર પરોપકાર અર્થે જ હોય છે. તેથી અનન્તચતુષ્કમાં સામાન્યરૂપે ઉલ્લેખ થઈ ગયો જોવા છતાં અનન્તજ્ઞાનનો વિશેષ ઉલ્લેખ 'બ્રાહ્મણો આવ્યા વશિષ્ઠ પણ આવ્યો.' એ ન્યાયથી યોગ્ય જ છે. તેથી અહીં પુનરુક્તિ દોષ નથી.

અનન્તજ્ઞાન-દર્શનની જ્ઞાનરૂપે સમાનતા

શંકા :- જગન્નાથ અરિહંતનો જેમ 'અનન્તજ્ઞાન' ગુણ પરાર્થ છે તેમ અનન્તદર્શન = કેવલદર્શન ગુણ પણ અવ્યાહતપણે પરાર્થ જ છે. કેવલજ્ઞાનીઓને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો ક્રમિક ઉપયોગ હોય છે. પ્રથમ સમયે જ્ઞાનોપયોગ હોય છે. બીજા સમયે દર્શનોપયોગ હોય છે. કેવળીઓ આ કેવલજ્ઞાન-દર્શનદ્વારા વિશેષ-સામાન્યાત્મક વસ્તુનો બોધ કરે છે અને પછી તે સ્વરૂપનો બીજાઓને પ્રકાશ કરે છે. આમ કેવલદર્શન પણ પરાર્થ જ છે. તેથી કેવલજ્ઞાનની જેમ કેવલદર્શન પણ વિશિષ્ટગુણ જ છે. તેથી તેનો પણ અલગ નિર્દેશ થવો જોઈએ.

સમાધાન :- 'અનન્તવિજ્ઞાન' વિશેષણમાં મુકેલા 'વિજ્ઞાન' પદથી અનન્તદર્શન=કેવલદર્શનનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે. કેમકે દર્શનગુણ પણ જ્ઞાનરૂપ જ છે. દરેક પદાર્થના ધર્મોનું બે પ્રકારમાં વિભાજન થાય છે. (૧) સમતા ધર્મ=સામાન્ય ધર્મો અને (૨) વિષમતા ધર્મો = વિશેષરૂપ ધર્મો (અનેક પદાર્થોમાં સમાનતાની

‘શ્રીવર્ધમાનાભિધમાત્મરૂપમ્’ इति विशेष्यं बुद्धौ सम्प्रधार्य विज्ञेयम् । तत्र हि ‘आत्मरूपम्’ इति विशेष्यपदम् । प्रकृष्ट आत्मा=आत्मरूपः तं परमात्मानमिति यावत् । आवृत्या वा विशेषणमपि विशेष्यतया व्याख्येयमिति प्रथमवृत्तार्थः ॥

બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કથવનારા ધર્મો સામાન્ય ધર્મો કહેવાય છે. જેમકે ઘટત્વ વગેરે. તથા જે ધર્મો યોતાના ધર્મોને અન્યથી અલગરૂપે તારવે તે ધર્મો વિશેષ ધર્મો છે) કેવલજ્ઞાન પદાર્થમાં રહેલા સામાન્યધર્મોને ગૌણ કરી વિશેષધર્મોને પ્રકાશે છે. અર્થાત્ કેવલજ્ઞાનથી પદાર્થના વિશેષધર્મોનો બોધ થાય છે. અને કેવલદર્શન પદાર્થના વિશેષ ધર્મોને ગૌણ કરી સામાન્યધર્મોને પ્રકાશે છે.

શંકા:- બે અલગ ધર્મના બોધને માટે બે અલગ સાધનની કલ્પના કરવામાં ગૌરવ છે. જીવ કાં તો કેવલજ્ઞાનથી સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને પ્રકારના ધર્મોનો બોધ કરે કાં તો કેવલદર્શનથી બન્ને પ્રકારનો બોધ કરે, એમ માનવામાં શો દોષ છે? અન્યથા તો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન બન્નેને અધુરા માનવા પડશે.

સમાધાન:- કેવલજ્ઞાનથી વસ્તુના વિશેષ ધર્મોને જ જોવામાં અને કેવલદર્શનથી વસ્તુના સામાન્યધર્મને જ જોવામાં જીવનો તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ જ કામ કરે છે. અને સ્વભાવમાં શંકા કે તર્કને સ્થાન નથી અને જીવ તથા સ્વભાવથી જ એક સમયે વિશેષ ધર્મોનું જ્ઞાન અને બીજા સમયે સામાન્ય ધર્મોનું જ્ઞાન કરે છે. તેથી જીવનું જ વિશેષને ગૌણ કરી સામાન્યનો બોધ કરાવનારું પદાર્થનું જ્ઞાન દર્શનરૂપ કહેવાય. અને સામાન્યને ગૌણ કરી વિશેષનો બોધ કરાવનારું પદાર્થનું જ્ઞાન, જ્ઞાન કહેવાય. એમ ક્ષીલિત થાય છે. આમ અનંતજ્ઞાન અને અનંત દર્શન બન્ને જ્ઞાનરૂપે સમાન હોવાથી ‘અનંતવિજ્ઞાન’ પદથી અનંતદર્શનનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે.

તથા જિન હોવાથી જ પ્રભુ દોષોથી રહિત છે. પૂર્વોક્તિ અનુસાર રાગાદિને જીતનારા જ જિન કહેવાય છે. જેઓ જિન નથી તેઓ દોષોથી રહિત પણ હોઈ શકે નહિ. તથા આત્મોમાં મુખ્ય હોવાથી જ અબાધ્યસિદ્ધાંતવાળા છે. જે વ્યક્તિને પ્રત્યય=બોધ=વસ્તુસ્વરૂપનો પ્રકાશ થયો છે તે આમ. અથવા જે વ્યક્તિમાં પ્રત્યય=વિશ્વાસ પ્રગટી શકે તે આમ. આવા આત્મોમાં જે શ્રેષ્ઠ છે તે આમમુખ્ય કહેવાય. પ્રભુના વચનો અવિસંવાદી હોવાથી સર્વ જીવોના વિશ્વાસને પાત્ર છે. અને આજ પરમાત્માનું આમપણું છે. તેથી જ પરમાત્માએ કહેલા સિદ્ધાંતો ત્રિકાળાબાધિત છે. અને એ હકીકત છે કે અત્માન્તજ્ઞાનથી જોવાયેલી વસ્તુઓને જ કહેનારા સિદ્ધાંતોને બાધિત કરવા કુનયો સમર્થ ન બને. તથા સ્વયંભૂ હોવાથી જ દેવોને પૂજ્ય છે. ત્રણે જગતમાં વિલક્ષણ ગણાતો ગુણ છે સ્વયંસંબુદ્ધત્વ. આ વિલક્ષણ-વિશિષ્ટગુણવાળા હોવાથી જ પરમાત્માને સૌધર્મેન્દ્ર વગેરે દેવો પૂજે છે.

શંકા:- આમ ઉત્સાહના અતિરેકમાં તમે કાવ્યમાં બીજી વિભક્તિમાં આવેલા તમામ પદોની વિશેષણરૂપે જ વ્યાખ્યા કરી નાખી. પણ એકડા વિનાના મીઠાની જેમ વિશેષ્ય વિનાના આ વિશેષણોની શું કિંમત?

સમાધાન:- અહીં બધા પદોને વિશેષણ તરીકે બતાવ્યા છે તે ‘અયોગ વ્યવચ્છેદ’ બત્રીસીના પ્રથમ શ્લોકના ત્રીજા પાદમાં રહેલા ‘શ્રીવર્ધમાનાભિધમાત્મરૂપમ્’ રૂપવિશેષ્યપદને લક્ષમાં રાખીને બતાવ્યા છે. તેથી આ વિશેષણો નકામા નથી. ‘આત્મરૂપમ્’ એ પદ વિશેષ્ય છે. આત્મરૂપ=પ્રકૃષ્ટ આત્મા અર્થાત્ પરમાત્મા.

શંકા:- આમ બીજા પ્રકરણમાંથી વિશેષ્યને પકડવામાં તો ખૂબ મુશ્કેલી પડે. તેથી અહીં ‘દૂરાન્વય’ દોષ ઊભો છે.

સમાધાન:- આ દોષને ટાળવા ‘શ્રીવર્ધમાન’ પદને દોહરાવવું જોઈએ. પ્રથમ વિશેષણ તરીકે તેની વ્યાખ્યા કર્યા બાદ ફરીથી તે જ પદની વિશેષ્ય તરીકે વ્યાખ્યા કરવી તેથી કોઈ દોષ રહેશે નહિ.

આ પ્રમાણે પ્રથમ કાવ્યનો અર્થ પૂર્ણ થયો.

૧. અગમ્યમધ્યાત્મવિદામવાચ્યં વચસ્વિનામક્ષવતાં પરોક્ષમ્ । શ્રીવર્ધમાનાભિધમાત્મરૂપમહં સ્તુતેર્ગોચરમાનયામિ ॥ इति संपूर्णश्लोकः ।

અસ્યાં ચ સ્તુતૌ અન્યયોગવ્યવચ્છેદોઽધિકૃતઃ, તસ્ય ચ તીર્થાતિરેયપરિકલ્પિતત્ત્વાભાસનિરસેન તેપામાપ્તવ્યવચ્છેદઃ સ્વરૂપમ્ । તત્ત્વ ભગવતો યથાવર્થિતવસ્તુતત્ત્વવાદિત્વહ્યાપનેનૈવ પ્રામાણ્યમરનુતે । અતઃ સ્તુતિકારિત્રજગદ્ગુરેર્નિશેષગુણ- સ્તુતિશ્રદ્ધાતુરપિ સદ્ભૂતવસ્તુવાદિત્વાહ્યં ગુણવિશેષમેવ વર્ણયિતુમાત્મનોઽભિપ્રાયમાવિષ્કુર્વન્ આહ-

અયં જનો નાથ ! તવ સ્તવાય ગુણાન્તરેભ્યઃ સ્પૃહયાલુરેવ ।

વિગાહતાં કિન્તુ યથાર્થવાદમેકં પરીક્ષાવિધિ દુર્વિદમ્ધઃ ॥ ૨ ॥

અન્યયોગવ્યવચ્છેદનું સ્વરૂપ-બીજ કાવ્યની અવતરણિકા

બી શ્રીસ કાવ્યમય આ સ્તુતિનો વિષય છે “અન્યયોગવ્યવચ્છેદ” . આ વ્યવચ્છેદનું સ્વરૂપ બતાવે છે → અન્યતીર્થિકોએ પોતપોતાની પરિકલ્પનાથી જે તત્ત્વાભાસ રચ્યો છે તે તત્ત્વાભાસનું ખંડન કરવા દ્વારા તે અન્યતીર્થિકોમાં આપ્તવત્ત્વો છેદ કરવો એ પ્રસ્તુતમાં અન્યયોગવ્યવચ્છેદનું સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ ભગવાનમાં રહેલા આપ્તવ્યવિશેષણનો ભગવાનથી ભિન્ન એવા કુતીર્થિકોમાંથી છેદ કરવો એ જ અહીં ‘અન્યયોગવ્યવચ્છેદ’ નું ફળ છે. જેઓના સિદ્ધાંતો બાધ પામતાં ન હોય, તેઓ જ આપ્ત બની શકે એ વાત પૂર્વ કાવ્યના આધારે સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી કુતીર્થિકોના વચનો બાધ પામે છે તેમ સિદ્ધ થાય તો તે કુતીર્થિ આપ્ત નથી તેમ કહી શકાય અને તેમના સિદ્ધાંતો બાધિત તો જ થાય, જો તેમના વચનોથી ભિન્ન એવા ભગવાનના વચનો અબાધિત જાહેર થાય. અને તે વાત પણ તો જ બને, જો ભગવાન યથાર્થવસ્તુવાદી હોય. તેથી અન્યયોગવ્યવચ્છેદની સિદ્ધિ કરવી હોય, તો ભગવાનમાં રહેલા ‘યથાર્થવસ્તુવાદિતા’ ગુણની જ ખ્યાતિ ફેલાવવી જોઈએ. જો કે ત્રિભુવનગુરુ ભગવાનમાં રહેલાં બધા જ ગુણો પ્રશંસનીય અને સ્તુત્ય છે, એવી કવિને સચોટ શ્રદ્ધા છે. છતાં સદ્ભૂતવસ્તુવાદિત્વ=સદ્ભૂત પદાર્થોનું જ કથન કરનારપણું આ જે વિશેષગુણ છે, તેની જ સ્તુતિ કરવાનો પોતાનો આશય કવિવર આચાર્ય બતાવી રહ્યા છે. -

કાવ્યાર્થ :- હે નાથ ! આ (કવિ) માણસ બીજા ગુણોથી તારી સ્તુતિ કરવાની ઇચ્છાવાળો છે જ. છતાં પણ પરીક્ષાવિધિમાં પોતાને પંડિત માનવાનો ડોળ કરતો તે (કવિ) તારા ‘યથાર્થવાદ’ નામના એક ગુણની સ્તવના કરવા ભલે ઉદ્દેશશીલ બને.

યથાર્થવાદિતા ગુણથી સર્વગુણસ્તવન સિદ્ધિ

હે નાથ ! યથાર્થવાદથી ભિન્ન અને અન્યમાં અવિદ્યમાન એવા શરીરના લક્ષણ વગેરે ગુણોની સ્તવના કરવા માટે હું શ્રદ્ધાવાન છું જ. અર્થાત્ હું તારા બીજા ગુણોની સ્તુતિ કરવાની ઇચ્છાવાળો છું જ. સ્તવાય પદમાં તાદર્ય (સિ. હે. શ. સૂ. ૨-૨-૫૪) થી ચતુર્થી વિભક્તિ છે, અને ગુણાન્તરેભ્યઃ પદમાં “સ્પૃહે વ્યાપ્ત વા” (સિ. હે. શ. ૨-૨-૨૬) થી સ્પૃહ ધાતુના વ્યાપ્ત=કર્મને વિકલ્પે ચતુર્થી વિભક્તિ લાગી છે.

શંકા :- કવિને ભગવાનના બીજા ગુણોની સ્તવના કરવાની ઇચ્છા છે. તો શું કવિ બીજા ગુણોની પણ સ્તવના કરશે ?

સમાધાન :- આ આશંકાનું સમાધાન ઉત્તરાર્દથી બતાવે છે. કિન્તુ, આ અવ્યય સ્વીકૃતિપૂર્વક વિશેષવિધાન દર્શાવવા વપરાયો છે. પરમાત્માના બીજા ગુણો પણ ઉપેક્ષણીય નથી, છતાં કવિ અહીં પ્રભુના ‘ભાવોના યથાવસ્થિતસ્વરૂપના વક્તાપણું’ નામના એક જ ગુણની સ્તુતિક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થવા માંગે છે.

શંકા :- પ્રભુના બીજા ગુણો જ્યારે ઉપેક્ષણીય નથી ત્યારે તે બધાને છોડી માત્ર એક જ ગુણની સ્તુતિ કરવાનો હઠાગ્રહ શા માટે છે ?

હે નાથ ! અયં=મલ્લક્ષણો જનસ્તવ ગુણાન્તરેભ્યઃ=યથાર્થવાદવ્યતિરિક્તેભ્યોઽનન્યસાધારણશારીરલક્ષણાદિભ્યઃ સ્પૃહ્યાલુરેવ=શ્રદ્ધાલુરેવ । કિમર્થમ્ ? સ્તવાય=સ્તુતિકરણાય । ઇયં 'તાદૃશ્યે' (સિ. હે. શ. ૨/૨/૫૪) ચતુર્થો । પૂર્વત્ર તુ 'સ્પૃહેઽર્થો વા' (સિ. હે. શ. ૨/૨/૨૬) ઇતિ લક્ષણા ચતુર્થો । તવ ગુણાન્તરાણ્યપિ સ્તોતું સ્પૃહવાનયં જન ઇતિ ભાવઃ । નનુ યદિ ગુણાન્તસ્તુતાવપિ સ્પૃહ્યાલુતા તત્કિં તાન્યપિ સ્તોષ્યતિ સ ઋત નેતિ આશંક્યોત્તરાર્થમાહ — 'કિન્તુ' ઇતિ અભ્યુપગમપૂર્વકવિશેષદ્યોતને નિપાતઃ । એકં=એકમેવ યથાર્થવાદં=યથાવસ્થિતવસ્તુતત્વપ્રાપ્તિપનાહ્યં ત્વદીયં ગુણમયં જનો વિગ્રાહતાં = સ્તુતિક્રિયાયા સમન્તાત્ વ્યાજ્ઞોતુ । તસ્મિન્નેકસ્મિન્નપિ હિ ગુણે વર્ણિતે તન્નાન્તરીયદેવેભ્યો (દૈવતેભ્યો પાઠા) વૈશિષ્ઠ્યચર્યાપનદ્વારેણ વસ્તુતઃ સર્વગુણસ્તવનસિદ્ધેઃ ॥

અથ પ્રસ્તુતગુણસ્તુતિઃ સમ્યક્પરોક્ષાક્ષમાણાં 'દિવ્યદૃશમેવૌચિતીમન્વતિ નાડવાંદૃશાં, ભવાદૃશામિત્યાશઙ્કાં વિશેષણદ્વારેણ નિરાકરેતિ । યતોઽયં જનઃપરીક્ષાવિધિદુર્વિદગ્ધઃ → અધિકૃતગુણવિશેષપરોક્ષણવિધૌ દુર્વિદગ્ધઃ, પળિહંતમન્યઃ ઇતિ યાવત્ । અયમાશયઃ યદ્યપિ જગદ્ગુરોર્યથાર્થવાદિત્વગુણપરોક્ષા માદૃશાં મતેરગોચરઃ, તથાપિ ભક્તિશ્રદ્ધાતિશયાત્ તસ્યામહમાત્માનં વિદગ્ધમિવ મન્યે, ઇતિ । વિશુદ્ધશ્રદ્ધાભક્તિવ્યક્તિમાત્રસ્પત્વાત્ સ્તુતેઃ । ઇતિ વૃત્તાર્થઃ ॥ ૨ ॥

સમાધાન:- આ 'યથાર્થવાદિપાણું' ગુણની સ્તવનાથી 'ભગવાન અન્ય દેવોથી વિશિષ્ટ છે' તેમ સિદ્ધ થાય છે. અને વાસ્તવમાં તેવી વિશિષ્ટતાની સિદ્ધિ દ્વારા ભગવાનના બધા જ ગુણોની સ્તવના સિદ્ધ થઈ જાય છે. તેથી બીજા ગુણો પણ ઉપેક્ષણીય બનતા નથી.

સ્તુતિમાં ભક્તિશ્રદ્ધાની મહત્તા

શંકા:- પ્રસ્તુત ગુણસ્તુતિ કરવામાં તમે સાહસ કરી રહ્યા છો. કેમકે પરમાત્માના આ ગુણોની સ્તુતિ કરવાનું કાર્ય દિવ્યચક્ષુ=કેવળજ્ઞાનવગેરે રૂપ વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળી વ્યક્તિ કરે એ જ યોગ્ય ગણાય, તમારા (=કવિ) જેવા અર્વાચ્છેષ્ટિ=સ્થૂળ-ટૂંકી બુદ્ધિવાળા પુરુષો આ કાર્ય કરે એ 'શક્તિ વિનાનું સાહસ છે.'

સમાધાન:- અલબત્ત, આ કાર્ય ભગીરથ છે, અને મારા (કવિ) ગજની બહારનું છે. છતાં પણ હું ગુણવિશેષની પરીક્ષાવિધિમાં મારી જાતને પડિત માનું છું. અર્થાત્ આ બાબતમાં હું વિદ્વાન ન હોવા છતાં મારી જાતને વિદ્વાન તરીકે બપાવવાની ચેષ્ટા કરું છું. તેથી અહીં ઉચિતતા-અનુચિતતા વિચારવાનો અવકાશ જ નથી.

તાત્પર્ય:- જગદ્ગુરુમાં રહેલા યથાર્થવાદિતાગુણની પરીક્ષા કરવી એ પોતાના જેવા અલ્પબુદ્ધિવાળા માટે અશક્ય કાર્ય છે અને પોતાની બુદ્ધિનો વિષય જ નથી. તેથી તેવી ચેષ્ટા કરવી એ બદ્ધોત દ્વારા સૂર્યના પ્રકાશની પરીક્ષા કરવાની ચેષ્ટાની જેમ માત્ર હાસ્યાસ્પદ જ છે એમ કવિ સ્વીકારે છે. છતાં પણ પ્રભુ પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિ અને શ્રદ્ધા=હૃદયમાં રહેલા બહુમાનનો અતિરેક આ બેની અસર હેઠળ પોતે આ ગુણસ્તવન કાર્યમાં પડિત છે એમ માનવાની ચેષ્ટા પોતે (કવિ) કરે છે. કેમકે વિશુદ્ધ=આશંસા વગેરેથી રહિતની શ્રદ્ધા અને ભક્તિનું બહાર પ્રગટીકરણ=હેયાના શુભભાવોનો જોડોથી બહાર આવિષ્કાર જ સ્તુતિ છે.

બીજા કાવ્યનો અર્થ અહીં પૂર્ણ થયો

અથ યે કુતોર્થ્યાઃ કુશાસ્ત્રવાસનાવાસિતસ્વાન્તતયા ત્રિભુવનસ્વામિનં સ્વામિત્વેન ન પ્રતિપત્ત્રાસ્તાનપિ તત્ત્વવિચારણાં પ્રતિ શિક્ષયન્નાહ -

ગુણેષ્વસૂયાં દદતઃ પરેડમી મા શિશ્રિયન્ નામ ભવન્તમીશમ્ ।

તથાપિ સંમીલ્ય વિલોચનાનિ વિચારયન્તાં નયવર્ત્મ સત્યમ્ ॥ ૩ ॥

અમીં ઇતિ 'અદસસ્તુ વિપ્રકૃષ્ટે' ઇતિ વચનાત્ તત્વાતત્ત્વવિમર્શબાહ્યતયા દૂરીકરણાહત્વાદ વિપ્રકૃષ્ટાઃ પરે=કુતોર્થિકાઃ ભવન્તં=ત્વામનન્યસામાન્યસકલગુણનિલયમપિ, માં ઇશં શિશ્રિયન્=મા સ્વામિત્વેન પ્રતિપદ્યન્તામ્ । યતો ગુણેષ્વસૂયાં દદતઃ=ગુણેષુ બદ્ધમત્સરાઃ । ગુણેષુ દોષાવિષ્કરણં હિ અસૂયા । યો હિ યત્ર મત્સરો ભવતિ સ તદાશ્રયં નાનુસ્યતે, યથા માધુર્યમત્સરો કરમઃ પુણ્દ્રેક્ષુકાણ્ડમ્ । ગુણાશ્રયશ્ચ ભવાન્ । एवं પરતોર્થિકાનાં ભગવદાજ્ઞાપ્રતિપત્તિં પ્રતિપિધ્ય સ્તુતિકારો

અન્યતીર્થિકોને સલાહ

અ. ભિન્નલિંગ મિથ્યાત્વથી પીડિતના અન્ય તીર્થિકોને કુશાસ્ત્રના પઠન-વાંચન વગેરેનો રસ સહજ છે. અને તે કુશાસ્ત્રના પઠન વગેરેથી જામી ગયેલા કુવાસનાના ઠરથી તેઓનું હૃદય પણ વાસિત થઈ ગયું છે. અને તેના વિકારરૂપે તે કુતીર્થિકો ત્રિલોકનાથ અરિહતને સ્વામી તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર નથી. આ અન્યતીર્થિકોને તત્ત્વની વિચારણા કરવાની સુક્રીયાણી સલાહ આપતા કવિ કહે છે.

કાવ્યાર્થ :- ગુણો પર અસૂયા=મત્સરને ધારણ કરવાવાળા પર (=કુતીર્થિકો) ભલે આપને સ્વામી તરીકે ન સ્વીકારે, છતાં પણ તેઓ (કુતીર્થિકો) આંખ બંધ કરીને સાચા ન્યાયમાર્ગનો વિચાર કરે.

'અદસ' શબ્દનો પ્રયોગ દૂરની વસ્તુના સૂચન માટે થાય છે. પરદર્શનવાળાઓ તત્ત્વ અને અતત્ત્વનો વાસ્તવિક પરમર્શ કરી શકતા ન હોવાથી દૂર કરવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ તેઓ તત્ત્વવિચારણાથી દૂર હોવાથી તેઓ માટે 'અમી' (અદસ ના રૂપનો) પ્રયોગ કર્યો. તેઓ અસાધારણ ગુણોના ભંડાર સમા પ્રભુને પણ સ્વામી તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર નથી.

શંકા:- પ્રભુ જો અનંત અસાધારણ ગુણોવાળા હોય તો બીજાઓ તેમને સ્વામી તરીકે કેમ સ્વીકારતા નથી ? ફૂલમાં જો સુગંધ હોય, તો કોણ તેને સ્વીકારે નહિ ?

સમાધાન:- બીજાઓને પરમાત્માના ગુણો પર મત્સર=ઈર્ષ્યા છે. તેથી તેઓ પરમાત્માને સ્વામી માનવા તૈયાર નથી. અશુચિનો કીડો પુષ્પના પમરાટને પામે નહિ તેમાં આશ્ચર્ય નથી. મત્સરીનો સ્વભાવ છે કે ગુણોમાં પણ દોષોનો આવિષ્કાર કરવો. તેથી મત્સરી ગુણોનો આશ્રય કરી શકતો નથી. એવી સામાન્ય વ્યાપ્તિ છે કે 'જે જેનાં પર મત્સરવાળો હોય, તે તેના આશ્રયનો સ્વીકાર કરતો નથી. જેમ કે ઊંટને માધુર્ય=મીઠાશ પર મત્સર છે. તો ઊંટ શેરડીના સાંઠને ભક્ષ્ય તરીકે સ્વીકારતો નથી.' આ વ્યાપ્તિ પ્રસ્તુતમાં પણ લાગુ પડે છે. બીજાઓ ગુણપર મત્સરવાળા છે. તેથી ગુણોના આશ્રય=આધારભૂત પરમાત્માને સ્વીકારતા નથી. ખેર ! ભલે, તેઓ પરમાત્માને સ્વામી તરીકે ન સ્વીકારે.

અહીં કવિએ પોતે બીજાઓને પરમાત્માના સ્વીકારનો પ્રતિષેધ કર્યો.

પ્રશ્ન :- આમ કરવામાં કવિનો આશય કયો છે ?

૧. હ્રદમસ્તુ સન્નિકૃષ્ટે સમીપવર્તી ચૈતદોલ્પમ્ । અદસસ્તુ વિપ્રકૃષ્ટે તદિતિ પરોક્ષે વિજાનીયાત્ ॥ ૧ ॥ ઇતિ સમ્પૂર્ણશ્લોકઃ ।

માધ્યસ્થમિવાસ્થાય તાન્પ્રતિ હિતશિક્ષામુત્તરાર્થેનોપદિશતિ। તથાપિ ત્વદાજ્ઞાપ્રતિપત્તેરભાવેડપિ લોચનાનિ=નેત્રાણિ સંમીલ્ય=મિલિતપુટીકૃત્ય સત્ય=યુક્તિયુક્તં નયવર્ત્ય=ન્યાયમાર્ગં વિચારયન્તાં = વિમર્શવિષયોકુર્વન્તુ ॥

અત્ર ચ 'વિચારયન્તામ્' इत्यात्मनेपदेन फलवत्कर्तृविषयेणैवं ज्ञापयत्याचार्यो यद् अकितधनयपथविचारणया तेषामेव फलं, वयं तु केवलमुपदेष्टार इति । किं तत्फलम् ? इति चेत् ? 'प्रेक्षावत्ता' इति ब्रूमः। संमીल्य विलोचनानीति च वदतः प्रायस्तत्त्वविचारणमेकाग्रताहेतुनयननिमीलनपूर्वकं लोके प्रसिद्धमित्यभिप्रायः। अथवा, अयमुपदेशस्तेभ्योऽरोचमान एवाचार्येण वितीर्यते ततोऽस्वदमानोऽपि अयं कटुकौषधपानन्यायेनायतिसुखत्वाद् भवद्भिर्नेत्रे निमील्य पेय एवेति आकूतम् ॥

ઉત્તર :- ભગવાનને સ્વામી તરીકે સ્વીકારવાનો સીધો ઉપદેશ આપવામાં, તે બીજાઓ "સ્વદર્શનનો રાગી આ અમને વટલાવવા માંગે છે" એમ માની દૂરથી જ ભડકીને ભાગી જાય. અને કવિએ હવે જે કહેવું છે તે સાંભળે જ નહિ. તેથી બીજાઓ ખોટા કુવિકલ્પમાં ચડવાનું છે. પોતાના સત્ય અને હિતકર ઉપદેશને સાંભળે એ હેતુથી જ કવિએ કહ્યું કે તેઓ ભગવાનને ભલે સ્વામી તરીકે ન સ્વીકારે.

તેથી જ કવિ-માધ્યસ્થભાવ ધારણ કરી તેઓને હિતશિક્ષા આપતા ઉત્તરાર્થમાં કહે છે. 'તથાપિ' ઇત્યાદિ. બીજાઓએ પરમાત્માની આજ્ઞા સ્વીકારવી ન હોય, તો પણ જો તેઓ સત્યના શોધક હોય, તો તેઓ બે આંખ બંધ કરી-અર્થાત્ સ્વસ્થચિત્તે વિકોષ વિના યુક્તિસંગત ન્યાયમાર્ગનો વિચાર કરે.

અહીં 'વિચારયન્તામ્' આ પ્રયોગ આત્મનેપદનો છે. ધાતુના ધાત્વર્થ ક્રિયાનું ફળ કર્તાને મળતું હોય, તો તે ધાતુને આત્મનેપદના પ્રત્યયો લાગે છે. અહીં 'વિચારય' નામધાતુમાં આત્મનેપદનો પ્રયોગ કરવાદ્વારા કવિ કહેવા માંગે છે કે 'આ પ્રમાણે અવિસંવાદી નયમાર્ગની વિચારણા કરવાનું ફળ તેઓને જ મળશે. અમે તો માત્ર ઉપદેશક જ છીએ.' અર્થાત્ અમે અમારો સ્વાર્થ સાધવા તેઓને વિચારવાનું નથી કહેતા, કેમકે અમારું પ્રયોજન તો ઉપદેશ આપવામાત્રથી સરી જાય છે, પણ જો તેઓ વિચારશે તો તેઓને જ લાભ થવાનો છે.

શંકા :- આ પ્રમાણે વિચારવાથી શું ફળ મળશે ?

સમાધાન :- આ પ્રમાણે વિચારવાથી જ તેઓ પ્રેક્ષાવાન-વિચારકની કક્ષામાં આવી શકશે, અન્યથા નહીં. આ તત્ત્વવિચારણાનું ફળ છે.

'સંમીલ્ય વિલોચનાનિ.' (=આંખ બંધ કરીને) એમ એટલા માટે કહ્યું છે કે પ્રાયઃ એકાગ્રતામાટે આંખ બંધ કરવા પૂર્વક જ તત્ત્વની વિચારણા થઈ શકે એમ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. અથવા કવિનો આ ઉપદેશ બીજાઓ માટે કડવા ઔષધ સમાન છે. કેમકે આ ઉપદેશરૂપ ઔષધનું પાન બીજાઓને ગમે તેવું નથી. પરંતુ ભાવીમાં હિત કરનારું છે. તેથી 'જેમ કડવી દવા આંખ બંધ કરીને પણ પી જવાય છે તેમ આ ઔષધને તમે પણ આંખ બંધ કરીને મજાણ કરી લેજો.' એવો આશય છે.

શંકા :- અવિવેકના અતિરેકને કારણે તેઓને પરમેશ્વરના વચનો જો પસંદ જ ન હોય, તો શા માટે તેઓને વ્યર્થ ઉપદેશ આપીને ગળું દુઃખાડો છો ?

સમાધાન :- મહાપુરુષો તત્ત્વવાણી પીરસતી વખતે શ્રોતાની રુચિ-અરુચિનો વિચાર કર્યો વિના હિતકારી તત્ત્વવાણી પીરસતા દેખાય છે. અર્થાત્ મહાપુરુષો કડવા પણ હિતકારી સત્યનો ઉપદેશ આપતાં અચકાતા નથી. કેમકે તે ઉપદેશ આપતી વખતે તેઓનો પરાર્થ સિવાય બીજો કોઈ સ્વાર્થ નથી. કેમકે તેઓને મન પરાર્થ એ

નનુ યદિ ચ પારમેશ્વરે વચસિ તેષામવિવેકાતિરેકાદરોચકતા તત્ કિમર્થં તાન્પ્રત્યુપદેશક્લેશ ઇતિ? નૈવમ્। પરોપકારસારપ્રવૃત્તોનાં મહાત્મનાં પ્રતિપાદ્યતાં સ્વચિન્મસંચિં વાડનપેક્ષ્ય હિતોપદેશપ્રવૃત્તિદર્શનાત્ । તેષાં હિ પરાર્થસ્યૈવ સ્વાર્થત્વેનાડભિમતત્વાત્ । ન ચ હિતોપદેશાદપરઃ પારમાર્થિકઃ પરાર્થઃ । તથા ચાર્ધમ્—

સ્સઽ વા પરો મા વા વિસં વા પરિયત્તઽ । ખાસિયન્વા હિયા ખાસા સપક્ષગુણકારિયા ॥ () ઉવાચ
ચ વાચકમુખ્યઃ — ન ભવતિ ધર્મઃ શ્રોતુઃ સર્વસ્યૈકાન્તતો હિતશ્રવણાત્ । બુવતોડનુગ્રહબુદ્ધ્યા વક્તુસ્ત્વેકાન્તતો ભવતિ ॥
(તત્ત્વાર્થકારિકા શ્લોક-૨૯) ઇતિ વૃત્તાર્થઃ ॥ ૩ ॥

જ શ્રોષ્ઠ સ્વાર્થ છે. અને ઉપદેશને તોલે આવે તેવો કોઈ તાત્ત્વિક પરાર્થ નથી. કેમકે ઉપદેશ દ્વારા જ જીવોને સન્માર્ગપર લાવી મોક્ષમહેલમાં પહોંચાડી શકાય. આગમવચન છે “બીજો (= શ્રોતા) ગુસ્સે થાય કે ન થાય અથવા ઉપદેશામૃતને વિષ તરીકે જૂએ, તો પણ સ્વપક્ષને ગુણકારી હિતભાષા બોલવી જોઈએ.” વાચકવર (શ્રી ઉમાસ્વામિજી મહારાજ) પણ આ મુજબ કહે છે — “હિતકારી વચનના શ્રવણથી શ્રોતાને ધર્મ (= યુગ્ય કે નિર્જરારૂપ) થાય કે ન પણ થાય. પરંતુ અનુગ્રહની બુદ્ધિથી કહેનાર વક્તાને તો એકાંતે ધર્મ થાય છે.”
(તત્ત્વાર્થકારિકા શ્લોક-૨૮)

આ પ્રમાણે ત્રીજા કાવ્યનો અર્થ પૂર્ણ થયો.

૧. શ્રોતૃગતામ્ ॥ ૨. છાયા—સ્વતુ વા પરે મા વા વિષં વા પરિવર્તયતુ (વિષવત્ પ્રતિભાતુ વા) । ખાસિતવ્યા હિતા ખાસા સ્વપક્ષગુણકારિણી ॥
૩ અહીં એટલો વિવેક રાખવો કે આ વાત કુનયની પક્કડવાળાને આશ્રયીને છે. તેના કુનયને તોડવા અન્ય નયને પ્રધાન કરી કડવી વાત પણ દેશ-કાળ આદિનો જ્ઞાતા ગીતાર્થ પુરુષ કરી શકે. અનભિનિવિષ્ટ શ્રોતાને આશ્રયીને તો કેટલીકવાર એ શ્રોતાને પ્રારંભમાં અનુકૂળ નયથી દેશના આપવી જોઈએ. આમ કરવાથી તેને આકર્ષણ થાય, વક્તા પર એનો વિશ્વાસ જામે અને તે પછી તે શ્રોતાને અન્યનયનું પણ જ્ઞાન આપવું જોઈએ. તેથી ‘વક્તાને એકાંતે નિર્જરા છે.’ આ સ્થળે વક્તા તરીકે દેશ / કાલ આદિનો જ્ઞાતા ગીતાર્થ વક્તા જ સમજવો. અદેશ-કાળાદિજ કે અગીતાર્થને દેશનાનો અધિકાર નથી. કેમ કે તેની દેશના પરસ્થાન દેશના થવા દ્વારા વક્તા-શ્રોતા બન્નેને અનર્થકારી બનવાનો સંભવ છે. (અને તેથી અનુગ્રહબુદ્ધિથી બોલતા પણ અનાધિકૃત વક્તાને એકાંતે નિર્જરા નથી.) ઉપદેશ પદ્ધતિના વિવેકમાટે પૂ. મહો. યશોવિજયવાચક વિરચિત “દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશકા” પ્રકરણ અંતર્ગત “દેશના દ્વાત્રિંશકા” નો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

અથ યથાવદ્ નયવર્ત્તવિચારમેવ પ્રપજ્ઞયિતું પરાભિપ્રેતતત્ત્વાનાં પ્રામાણ્યં નિરાકુર્વન્નાદિતસ્તાવત્કાવ્યષટ્કેનૌત્તુ-
વ્યમતાઽભિમત્તતત્ત્વાનિ દૂષયિતુકામસ્તદન્તઃપાતિનૌ પ્રથમતરં સામાન્યવિશેષૌ દૂષયન્નાહ -

સ્વતોઽનુવૃત્તિવ્યતિવૃત્તિભાજો ભાવા ન ભાવાન્તરનેયરૂપાઃ ।

પરાત્મતત્ત્વાદતથાત્મતત્ત્વાદ્ દ્વયં વદન્તોઽકુશલાઃ સ્ખલન્તિ ॥ ૪ ॥

અભવન્ ભવન્તિ, ભવિષ્યન્તિ ચેતિ ભાવાઃ - પદાર્થાઃ, આત્મપુદ્ગલાદયસ્તે સ્વતઃ સ્વતઃ હિ વાક્યં સાવધારણમામનન્તી' તિ । સ્વતઃ એવ આત્મીયસ્વરૂપાદેવાનુવૃત્તિવ્યતિવૃત્તિભાજઃ - એકાકારા પ્રતીતિરેકશબ્દવાચ્યતા ચાનુવૃત્તિઃ । વ્યતિવૃત્તિઃ=વ્યાવૃત્તિઃ, સજાતીયવિજાતીયેભ્યઃ સર્વથા વ્યવચ્છેદઃ । તે ઉપે અપિ સંવલિતે ભજન્તે=આશ્રયન્તીતિ અનુવૃત્તિવ્યતિવૃત્તિભાજઃ,

૭ વે યથાર્થનયમાર્ગની વિચારણાનો વિસ્તાર કરવાનો આરંભ કરવાનો છે. પરંતુ એમ કરતાં પહેલા બીજાઓને અભિપ્રેત તત્ત્વોનું નિરાકરણ કરતાં કવિ સૌ પ્રથમ છ કાવ્ય દ્વારા વૈશેષિકોને અભિમત તત્ત્વોને દૂષિત કરવાની ઇચ્છાવાળા છે. તેમાં પણ તે વૈશેષિક તત્ત્વોમાં સમાવેશ પામેલા 'સામાન્ય' અને 'વિશેષ' ને જ સૌ પ્રથમ દૂષિત કરતા કવિ કહે છે -

કાવ્યાર્થ :- ભાવો=સંતપ્દાર્થો સ્વભાવથી જ સામાન્ય - વિશેષરૂપે રહેલા છે. તેઓના આ સ્વરૂપના ઈશકરૂપે બીજા પદાર્થોની કલ્પના કરવી આવશ્યક નથી. તેથી પદાર્થોથી અને પરસ્પરથી ભિન્ન એવા સામાન્ય અને વિશેષના સ્વરૂપનો આશ્રય કરી બે ભિન્ન પ્રતીતિને કહેતા અકુશળો (=પરવાદીઓ) સ્ખલના પામે છે.

સામાન્ય-વિશેષનું સ્વરૂપ

જેઓ થયા, થાય છે અને થશે તે ભાવો=સર્વદા વિદ્યમાન એવા આત્મા, પુદ્ગલવગેરે પદાર્થો. આ ભાવ પદાર્થો સ્વતઃ જ=પોતાના સ્વરૂપથી જ અનુવૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિથી યુક્ત છે. "બધા જ વાક્યો અવધારણ=જ" કારણે કહી શકાય છે. આ ન્યાયથી કાવ્યમાં 'એવ' પદનો પ્રયોગ ન હોવા છતાં કવિને 'સ્વતઃ' પદ પછી 'એવ' કારણે હોવાથી ટીકાકારે સ્વતઃ પદ પછી 'એવ' કારણનો પ્રયોગ બતાવ્યો છે. તેથી એવો અર્થ થાય છે કે બધા પદાર્થો સ્વતઃ જ, નહિ કે પરતઃ, અનુવૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિથી યુક્ત છે. અનુવૃત્તિ=સમાનરૂપે થતી પ્રતીતિ, અને સમાન શબ્દથી ઓળખાવાપણું (=વાચ્યતા) દા. ત. તમામ ઘડાઓમાં ઘટત્વાદિરૂપે સમાન પ્રતીતિ થાય છે. અને બધા ઘડાઓ 'ઘટ' શબ્દના સમાનરૂપે વાચ્ય બને છે. સામાન્ય, સાધારણવગેરે તેના (=અનુવૃત્તિના) પર્યાયવાચી શબ્દો છે.

વ્યતિવૃત્તિ=વ્યાવૃત્તિઃ- સજાતીય અને વિજાતીય સઘળા ય પદાર્થોથી સર્વથા વ્યવચ્છેદ=ભેદની પ્રતીતિ. જેમકે દરેક ઘડામાં ઘડાથી ભિન્ન વસ્તુઓથી ભેદ પ્રતીત થાય છે તે જ પ્રમાણે (દરેક ઘડો) પોતાના સજાતીય બીજા ઘડાઓથી પણ સ્વતઃરૂપે ભાસે છે. 'વિશેષ' વગેરે તેના (=વ્યાવૃત્તિના) પર્યાયવાચી શબ્દો છે.) બધા પદાર્થો સામાન્ય અને વિશેષ-આ બન્નેથી અત્યંત સંકળાયેલા સ્વરૂપવાળા છે. અર્થાત્ દરેક પદાર્થો સામાન્ય-વિશેષ ઉભયાત્મક જ હોય છે.

ઉપર 'પદાર્થો સ્વતઃ ઉભયાત્મક છે' એવું અન્વયવિધાન બતાવ્યું. હવે વ્યતિરેક દ્વારા જ તે વિધાનને પુષ્ટ કરે છે. 'ન ભાવાન્તરનેયરૂપાઃ' ભાવાન્તર=સામાન્ય અને વિશેષ વડે નેય=પ્રતીતિને યોગ્ય રૂપ=ક્રમશઃ અનુવૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિ સ્વરૂપ. (અર્થાત્ દ્રવ્યાદિ પદાર્થો પદાર્થાન્તરભૂત સામાન્ય અને વિશેષથી પ્રતીત થતા અનુવૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિ સ્વરૂપવાળા નથી. વૈશેષિકોએ છ ભાવપદાર્થ કલ્પ્યા છે. (૧) દ્રવ્ય (૨) ગુણ (૩) ક્રિયા (કર્મ) (૪) સામાન્ય અને (૫) વિશેષ (૬) સમવાય. તેમના મતે આ છએ પદાર્થો પરસ્પરથી અત્યંત ભિન્ન હોવાથી 'સામાન્ય' અને 'વિશેષ' આ બે પદાર્થ 'દ્રવ્ય' વગેરે બાકીના ચાર પદાર્થોથી અને પરસ્પરથી અત્યંત ભિન્ન છે. અને તેમના મતે આ 'સામાન્ય' અને 'વિશેષ' પદાર્થની સહાયથી જ દ્રવ્ય આદિ ભાવો સામાન્ય અને વિશેષરૂપે પ્રતીત થાય છે.

સામાન્યવિશેષોભયાત્મકા इत्यर्थः ।

अस्यैवार्थस्य व्यतिरेकमाह—‘न भावान्तरनेयरूपा’ इति । ‘न’ इति निषेधे । भावान्तराभ्यां=पराभिमतभ्यां द्रव्यगुणकर्मसमवायेभ्यः पदार्थान्तराभ्यां भावव्यतिरिक्तसामान्यविशेषाभ्याम् । नेयं=प्रतीतिविषयं प्रापणीयम् । रूपं=यथासङ्ख्यमनुवृत्ति—व्यतिवृत्तिलक्षणं स्वरूपं येषां ते तथोक्ताः । स्वभाव एव हि अयं सर्वभावाणां यदनुवृत्तिव्यावृत्तिप्रत्ययौ स्वत एव जनयन्ति । ~~तथाहि~~—घट एव तावत् पृथुबुधोदराद्याकारवान् प्रतीतिविषयीभवन् सन अन्यानपि तदाकृतिभूतः पदार्थान् घटरूपतया घटकशब्दवाच्यतया च प्रत्याययन् सामान्याख्यां लभते । स एव चेतरेभ्यः सजातीयविजातीयेभ्यो द्रव्यक्षेत्रकालभावैरात्मानं व्यावर्तयन् विशेषव्यपदेशमश्नुते । इति न सामान्यविशेषयोः पृथक्पदार्थान्तरत्वकल्पनं न्याय्यम् पदार्थधर्मत्वेनैव तयोः प्रतीयमानत्वात् । न च धर्मा धर्मिणः सकाशादत्यन्तं व्यतिरिक्ताः ।

પરંતુ વૈશેષિકોની ઉપરોક્ત માન્યતા બરાબર નથી. કેમકે) દરેક પદાર્થોનો એવો સ્વભાવ જ છે કે પોતાના અનુવૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિ સ્વરૂપની પ્રતીતિ સ્વતઃ જ કરાવવી. અહીં ઉદાહરણ બતાવે છે—જ્યારે ઘડો પૃથુબુધન ઉદર આદિ આકારવાળાતરીકે પ્રતીત થાય છે, ત્યારે જ તે પોતાના જેવા પૃથુબુધનોદર આદિ આકૃતિવાળા તમામ પદાર્થોને ઘટરૂપે અને ‘ઘટ’ એવા એક શબ્દના વાચ્યતરીકે પ્રતીત કરાવે છે. અને ત્યારે તે ‘સામાન્ય’ તરીકે ઓળખાય છે. અને તે જ ઘડો જ્યારે સજાતીય અને વિજાતીય બીજાઓથી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ દ્વારા પોતાને જૂદો પાડે છે ત્યારે ‘વિશેષ’ રૂપે વ્યપદિષ્ટ થાય છે. (પોતાની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ અલગ મૃત્તિપદ આદિ રૂપ દ્રવ્યમાં થવા રૂપ દ્રવ્ય દ્વારા, અલગ ક્ષેત્રમાં થવા રૂપ ક્ષેત્રથી, અલગ કાળ (=સમય)માં થવા રૂપ કાળદ્વારા, અને અલગ વર્ણઆદિ ભાવોમાં થવા રૂપ ભાવ દ્વારા એક ઘડો સજાતીય બીજા ઘડાથી ભિન્ન બને છે.) આમ પદાર્થનાં બે ધર્મરૂપે જ પ્રતીત થતા હોવાથી સામાન્ય અને વિશેષને અલગ પદાર્થરૂપે કલ્પી લેવા એ ન્યાયસંગત નથી.

શંકા :- સામાન્ય અને વિશેષને ધર્મરૂપ માનો તો પણ તે બન્ને ધર્મરૂપ દ્રવ્યાદિથી એકાંતે ભિન્ન તો માનવા જ પડશે. કેમકે ધર્મો ધર્મીથી એકાંતે ભિન્ન છે.

સમાધાન :- એકાંત ભિન્ન વસ્તુઓમાં (૧)વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ અને (૨)ધર્મ-ધર્મી તરીકે વ્યપદેશ અસિદ્ધ છે. અહીં ઊંટ-ગધેડાનું દેશાન્ત છે. ઊંટ અને ગધેડો પરસ્પર એકાન્તે ભિન્ન છે. તો પરસ્પરના વિશેષણ-વિશેષ્ય કે ધર્મ-ધર્મી બની શકતા નથી.

શંકા :- ઊંટ અને ગધેડામાં ધર્મ-ધર્મીભાવ ન હોવાથી તે બે વચ્ચે વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ શિષ્ટમાન્ય નથી. પરંતુ જેઓ ધર્મ-ધર્મીભાવે રહેલા છે તે બેમાં વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ સર્વમાન્ય છે. અર્થાત્ એકાંત ભિન્ન વસ્તુઓમાં પણ ધર્મ-ધર્મીભાવવાળી વસ્તુઓમાં વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ માની શકાય છે. અને તેને ધર્મ-ધર્મીભાવ વિનાના ઊંટ અને ગધેડાના દ્રષ્ટાંતથી પોકળ ઠેરવી શકાય નહિ.

સમાધાન :- તમે વસ્તુતત્ત્વને સમજો. જૂઓ, વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ અને ધર્મ-ધર્મી ભાવ પરસ્પર સંબંધિત છે. વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ એકાંતે ભેદાત્મક વસ્તુમાં સંભવતો જ નથી એ ઉપર-બતાવી ગયા. વિશેષણ-વિશેષ્યભાવની સિદ્ધિમાટે ધર્મ-ધર્મીભાવને આગળ કરશો તો એકાંતે ભેદાત્મક વસ્તુમાં ધર્મધર્મીભાવ શી રીતે સિદ્ધ કરશો ? ધર્મ-ધર્મીભાવને સિદ્ધ કરવા ફરીથી વિશેષણ વિશેષ્યભાવને આગળ કરશો તો ‘તારું ઘર ક્યાં આવ્યું ?’ ‘વડલાની બાજુમાં.’ વડલો ક્યાં આવ્યો ? ‘મારા ઘરની બાજુમાં.’ એની જેમ અન્યોન્યાશ્રયદોષ આવશે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે એકાંતે ભેદવાળી વસ્તુમાં વિશેષણ- વિશેષ્ય ભાવ કે ધર્મધર્મીભાવ સંભવતો નથી. તેથી ધર્મ અને ધર્મીને એકાંતે ભિન્ન માનવાથી શિષ્ટમાન્ય ધર્મધર્મીભાવનો અભાવ આવી જશે.

શંકા :- ‘સામાન્ય અને વિશેષ’ને દ્રવ્યાદિના ધર્મરૂપ માનવાથી જ આ પંચાત ઊભી થાય છે. અને દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જ અમે તે બન્નેને અલગ પદાર્થરૂપ માનીએ છીએ.

એકાન્તભેદે વિશેષણવિશેષ્યભાવાનુપપત્તેઃ કરભરાસમયોરિવ ધર્મધર્મિવ્યપદેશાભાવપ્રસજ્ઞાચ્ચ । ધર્માણામપિ ચ પૃથક્પદાર્થાન્તરત્વકલ્પને એકસ્મિન્ એવ વસ્તુનિ પદાર્થાનન્ત્યપ્રસજ્ઞા અનન્તધર્મકત્વાદ વસ્તુનઃ ॥

તદેવં સામાન્યવિશેષયોઃ સ્વતત્ત્વં યથાવદનવબુધ્યમાના અકુશલાઃ=અતત્ત્વાભિનિવિદ્દૃષ્ટયઃ તીર્થાન્તરીયાઃ સ્થલન્તિ=ન્યાયમાર્ગાદ્ બ્રૂયન્તિ=નિરુત્તરીભવન્તીત્યર્થઃ । સ્થલનેન ચાત્ર પ્રામાણિકજનોપહસનીયતા ધ્વન્યતે । કિં કુર્વાણાઃ ? દ્વયમ્-અનુવૃત્તિવ્યાવૃત્તિલક્ષણં પ્રત્યયદ્વયં વદન્તઃ । કસ્માદેતપ્રત્યયદ્વયં વદન્તઃ ? इत्याह → परात्मतत्त्वात्- परा=पदार्थेभ्यो व्यतिरिक्तत्वादन्यौ परस्परनिरपेक्षौ च यौ सामान्यविशेषौ तयोर्पदात्मतत्त्वं=स्वरूपमनુवृत्तिव्यावृत्तिलक्षणं तस्मात्=तदाश्रित्येत्यर्थः । “गम्ययपः कर्माधारे” (सि. हे. श. २।२।७४) इत्यनेन पञ्चमी । कथंभूतात्परात्मतत्त्वाद् ? इत्याह → अतथात्मतत्त्वाद्, मा भूत् पराभिमतस्य परात्मतत्त्वस्य सत्यरूपतेतिविशेषणमिदम् । यथा=येनैकान्तभेदलक्षणेन प्रकारेण

સમાધાન :- સામાન્ય અને વિશેષને દ્રવ્ય વગેરેથી એકાંતે ભેદ માનવાનો તમારો હઠાગ્રહ તમને સાચું સમજવા દેતો નથી. સામાન્ય અને વિશેષ એ વસ્તુના ધર્મરૂપ છે એ સર્વજનપ્રતીત છે, છતાં એકાંતભેદના હઠાગ્રહના કારણે તે બન્નેને અલગ પદાર્થરૂપે માનશો તો ધર્મમાં રહેલા બીજા અનંતા ધર્મોને પણ તમારે અલગ-અલગ પદાર્થરૂપે માનવા પડશે. તેથી એક વસ્તુમાં અનંત પદાર્થોની કલ્પનારૂપ ‘મહાગૌરવ’ દોષ ચોંટશે. (ટૂંકી કલ્પનાથી ક્રમ સરતું હોય ત્યાં લાંબી કલ્પનાઓ કરવામાં આ દોષ લાગે છે. વસ્તુ અનંતધર્મીત્વક છે તે આગળ બતાવશે.)

આ પ્રમાણે સામાન્ય અને વિશેષના સ્વરૂપને (અને ઉપલક્ષણથી ગુણ વગેરેના સ્વરૂપને યથાવત્ સમજવામાં વૈશેષિકો નિષ્ફળ ગયા છે કેમ કે તેઓ એ ગુણી દ્રવ્યથી એકાંતે ભિન્ન પદાર્થ ગુણને ગુણીમાં રાખવા માટે સમવાય નામના અલગ પદાર્થની કલ્પના કરી છે. આ કલ્પના પણ વ્યર્થ છે.) આવા અકુશળ=અતત્ત્વના આભિનિવેશવાળા તે કુનીર્થિકો (=વૈશેષિકો) સ્ખલના પામે છે. અર્થાત્ ન્યાયમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થાય છે. સમ્યગ્ ઉત્તર આપવામાં અસમર્થ બને છે. ‘સ્ખલન’ પદથી “તેઓ પ્રામાણિક લોકોના હાસ્યને પાત્ર બને છે” એવો ધ્વનિ પ્રગટ થાય છે.

શંકા :- તેઓ શું કરવાથી હાસ્યસ્પદ બને છે ?

સમાધાન :- પર=દ્રવ્યાદિ પદાર્થથી અને પરસ્પરથી ભિન્ન અને નિરપેક્ષ એવા સામાન્ય-વિશેષના ક્રમશઃ અનુવૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિરૂપ આત્મતત્ત્વ=સ્વરૂપને આશ્રયીને અનુવૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિરૂપ બે અલગ પ્રત્યય સ્વીકારવાથી તેઓ હાસ્યસ્પદ બને છે. ‘(પરાત્મતત્ત્વાત્’ અર્થે ‘ગમ્યયપઃ કર્માધારે’ (સિ. હે. શ. સૂ. (૨-૨-૭૪) થી પાંચમી વિભક્તિ લાગી છે.) અર્થાત્ “દ્રવ્યાદિથી ભિન્ન એવા સામાન્ય પદાર્થના સ્વરૂપને આશ્રયીને ‘અનુવૃત્તિ’ની પ્રતીતિ અને વિશેષ પદાર્થના સ્વરૂપને આશ્રયીને ‘વ્યાવૃત્તિ’ની પ્રતીતિ થાય છે.” તેમ તે વૈશેષિકો કહે છે. તેમની આ માન્યતાને કોઈ સાચી ન માની લે તે હેતુથી કવિએ ‘અતથાત્મતત્ત્વાદ્’ વિશેષણ મૂક્યું છે. આ વિશેષણથી કવિ કહે છે કે સામાન્ય-વિશેષનું સ્વરૂપ તેઓ જેવું માને છે તેવું નથી.

શંકા :- તો તે બેનું સાચું સ્વરૂપ શું છે ?

સમાધાન :- ‘દ્રવ્યાદિ પદાર્થોમાં અપૃથગભાવે=અલગ પાડી ન શકાય તેવા રૂપે રહેવું’ એ તે બન્નેનું સ્વરૂપ છે. તેથી તે બન્ને પદાર્થોથી અને પરસ્પરથી કથંચિત્ અભિન્ન છે.

શંકા :- તે બન્નેને દ્રવ્યાદિથી ‘પર’ માનવામાં શો વાંધો છે ?

સમાધાન :- પર એટલે અન્ય. અને અન્યપણું એકાંતભેદ વિના સંભવે નહિ. સામાન્ય-વિશેષને દ્રવ્યાદિ પદાર્થોથી પર માનવામાં દ્રવ્ય આદિથી એકાંતે ભિન્ન માનવા પડે. પણ તે બરાબર નથી.

પરૈઃ પ્રકલ્પિતં, ન તથા=તેન પ્રકારેનાત્મતત્ત્વ=સ્વરૂપં યસ્ય તત્તથા । તસ્માદ્ યતઃ પદાર્થેષુ અવિષ્વખભાવેન^૧ સામાન્યવિશેષૌ વર્તેતે । તૈશ્ચ તૌ તેભ્યઃ પરત્વેન કલ્પિતૌ । પરત્વં ચાન્યત્વં, તત્ત્વૈકાન્તભેદાવિનાભાવિ^૨ ॥

કિન્ન પદાર્થેભ્યઃ સામાન્યવિશેષયોરેકાન્તભિન્નત્વે સ્વીક્રિયમાણે એકવસ્તુવિષયમનુવૃત્તિવ્યાવૃત્તિરૂપં પ્રત્યયદ્વયં નોપપદ્યેત । એકાન્તભેદે ચાન્યતરસ્યાસત્ત્વપ્રસન્નઃ । સામાન્યવિશેષવ્યવહારાભાવશ્ચ સ્યાત્ । સામાન્યવિશેષોભયાત્મકત્વેનૈવ વસ્તુનઃ પ્રમાણેન પ્રતીતેઃ । પરસ્પરનિરપેક્ષપક્ષસ્તુ પુરસ્તાન્નિર્લોઠયિષ્યતે^૩ । અત એવ તેષાં વાદિનાં સ્થલનક્રિયયોપહસનીયત્વમભિવ્યજ્યતે । યોહિ અન્યથાસ્થિતં વસ્તુસ્વરૂપમન્યથૈવ પ્રતિપદ્યમાનઃ પરેભ્યશ્ચ તથૈવ પ્રજ્ઞાપયન્ સ્વયં નષ્ટઃ પરાન્નાશયતિ ન ક્ષલુ તસ્માદન્ય ઉપહાસપાત્રમ્ । ઇતિ વૃત્તાર્થઃ ॥ ૪ ॥

સામાન્ય-વિશેષની ધર્મીથી એકાંત અભિન્નતા અસિદ્ધ

વળી સામાન્ય અને વિશેષને પદાર્થોથી એકાંતે ભિન્ન સ્વીકારવામાં એક જ વસ્તુમાં થતી સામાન્ય અને વિશેષરૂપ બે પ્રતીતિ સંગત ન બને.

શંકા :- તો પછી સામાન્ય અને વિશેષને દ્રવ્યાદિથી એકાંતે અભિન્ન માનો.

સમાધાન :- તે બન્નેને દ્રવ્યાદિથી એકાંતે અભિન્ન પણ માની શકાય નહિ. કેમકે તેમ માનવામાં તે (સામાન્ય અને વિશેષ) બન્ને પણ પરસ્પર એકાન્તે અભિન્ન બની જશે. કેમકે “તેનાથી અભિન્ન વસ્તુઓ પરસ્પર પણ અભિન્ન બને છે” એવો ન્યાય છે. તેથી સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને એકરૂપ બની જશે. તેથી કાં તો માત્ર સામાન્ય જ રહેશે, અને કાં તો માત્ર વિશેષ જ રહેશે. કેમકે એકાંતે અભિન્ન પદાર્થોનું અલગ સ્વતંત્ર રૂપ હોઈ ન શકે. અને સામાન્ય અને વિશેષરૂપ જે બે ભિન્ન પ્રતીતિ અને વ્યવહાર થાય છે તે સંગત નહિ બને.

શંકા :- આ બે ભિન્ન વ્યવહારનો લોપ થાય તેમાં શો વાંધો છે ?

સમાધાન :- વસ્તુની સામાન્ય-વિશેષ ઉભયાત્મક પ્રતીતિ જ પ્રમાણસિદ્ધ છે. નહિકે માત્ર સામાન્યરૂપ કે માત્ર વિશેષરૂપ. આ પ્રમાણભૂત ઉભય=બે પ્રતીતિ પર ચાલતા વ્યવહારનો લોપ કરવો સારો નથી. સામાન્ય અને વિશેષને પરસ્પર નિરપેક્ષ માનનારા પક્ષનું ખંડન આગળ બતાવશે. આમ વસ્તુને તેના સાચા સ્વરૂપથી ભિન્ન સ્વરૂપે=અસત્ય સ્વરૂપે માની તે ખોટા સ્વરૂપે જ વસ્તુની બીજા આગળ પ્રરૂપણા કરનાર વ્યક્તિ પોતે તો ન્યાયમાર્ગથી નષ્ટ થાય છે પરંતુ બીજાને પણ પાડવાની બાલિશ ચેષ્ટા કરી સ્ખલના પામે છે. તેથી તેના જેવો હાસ્યાસ્પદ બીજો કોણ બની શકે ?

કાવ્યસાર :- વૈશેષિકોએ ‘સામાન્ય’ અને વિશેષને ભિન્ન પદાર્થરૂપે માન્યા છે. અને આ બન્ને પદાર્થને બીજા દ્રવ્યાદિ પદાર્થોથી તથા પરસ્પરથી એકાંતે ભિન્ન માન્યા છે. દ્રવ્ય વગેરેમાં થતી સામાન્ય પ્રતીતિ અને વિશેષ પ્રતીતિ સ્વતઃ નથી પરંતુ આ બે પદાર્થના કારણે છે. એમ તેમની માન્યતા છે. પરંતુ તે સંગત નથી. સામાન્ય અને વિશેષ એ વસ્તુના જ અને વસ્તુથી કથંચિદ્ અભિન્ન ધર્મો છે. તેથી વસ્તુ સ્વતઃ જ સામાન્ય અને વિશેષ એમ બે પ્રતીતિ કરાવે છે. વસ્તુના ધર્મોને અલગ પદાર્થરૂપે કલ્પવામાં મહાગૌરવ છે.

ચોથા કાવ્યનો અર્થ પૂર્ણ થયો.

અથ તદધિમતૈકાન્તનિત્યાનિત્યપક્ષૌ દૂષયન્નાહ—

આદીપમાવ્યોમસમસ્વભાવ, સ્યાદ્વાદમુદ્રાનતિભેદિ વસ્તુ ।

તન્નિત્યમેવૈકમનિત્યમન્યદિતિ ત્વદાજ્ઞાદિષતાં પ્રલાપાઃ ॥ ૫ ॥

આદીપં=દીપાદાર્થ્ય આવ્યોમ=વ્યોમ મર્યાદીકૃત્ય સર્વવસ્તુપદાર્થસ્વરૂપં સમસ્વભાવમ્ । સમઃ=તુલ્યઃ, સ્વભાવઃ=સ્વરૂપં
યસ્ય તત્ તથા । કિન્ન વસ્તુનઃ સ્વરૂપં દ્રવ્યપર્યાયાત્મકમિતિ બ્રૂમઃ । તથા ચ વાચકમુખ્યઃ ‘ઉત્પાદવ્યયધૌવ્યયુક્તં સત્’

ૐ વે તે વૈશેષિકોને સંમત એકાંતનિત્ય અને એકાંતઅનિત્ય પક્ષને દોષયુક્ત દર્શાવતાં કવિ કહે છે -

સર્વ વસ્તુઓની સ્યાદ્મુદ્રાંકિતતા

કાવ્યાર્થ :- દીવાથી માંડીને આકાશ સુધીની તમામ વસ્તુઓ સમાન સ્વભાવવાળી છે, કેમ કે તેઓ સ્યાદ્વાદની મર્યાદારૂપ મુદ્રાનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી. તેથી “આકાશ વગેરે કેટલાક એકાંતે નિત્ય છે. અને દીવા વગેરે બીજા કેટલાક એકાંતે અનિત્ય છે.” આવો બકવાટ (હે પ્રભુ!) તારી આજ્ઞા પર દ્રેષ કરનારાઓનો છે.

દીવાથી માંડીને આકાશ સુધીના સઘળા પદાર્થો તુલ્ય સ્વભાવવાળા છે. (= તુલ્ય સ્વરૂપવાળા છે.)

શંકા :- સઘળા પદાર્થોનું સમાન સ્વરૂપ કયું છે ?

સમાધાન :- બધા પદાર્થોનું સમાન સ્વરૂપ દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક છે. (દ્રવ્ય=ગુણ અને પર્યાયનો આધાર. ગુણ=દ્રવ્યના સહભાવી ધર્મો. પર્યાય=દ્રવ્યના ક્રમભાવી ધર્મો. દ્રવ્ય અને પર્યાયના ઉલ્લેખથી ઉપલક્ષણથી ગુણનું શ્રદ્ધા સમજ લેવું.) શ્રી ઉમાશ્યામિ મહારાજે કહ્યું જ છે કે - “ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રૌવ્ય (=સ્થિરતા) ધર્મયુક્ત જ વસ્તુ સત્ છે.” (તત્ત્વાર્થ સૂ. ૫-૨૮) અહીં ધ્રૌવ્ય (=સ્થિરતા) ધર્મથી વસ્તુના દ્રવ્યસ્વરૂપનો બોધ થાય છે. અને ઉત્પાદ અને વ્યય (=નાશ) ધર્મોથી વસ્તુના પર્યાયસ્વરૂપનું સૂચન થાય છે.

શંકા :- બધા પદાર્થો આ દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ સમાન સ્વરૂપવાળા જ છે એમ શાના આધારે કહે છે ?

સમાધાન :- દરેક પદાર્થો સ્યાદ્વાદની મર્યાદાને ઓળંગતા નથી. તેથી તેઓ સમાન સ્વરૂપવાળા છે.

શંકા :- સ્યાદ્વાદ એટલે શું ?

સમાધાન :- ‘સ્યાદ્’ એ અવ્યય અનેકાંતનો દ્યોતક છે. તેથી સ્યાદ્વાદ=અનેકાંતવાદ અર્થાત્ નિત્યતા, અનિત્યતા વગેરે અનેક વિરોધી ધર્મોથી વિચિત્ર બનેલા વસ્તુ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરતો વાદ સ્યાદ્વાદ છે. (પ્રત્યેક વસ્તુને અનેક દૃષ્ટિથી જોવાની પદ્ધતિ સ્યાદ્વાદ છે. આઈન્સ્ટાઈનનો સાપેક્ષવાદ (Law of Relativity) આ સ્યાદ્વાદને જ પુષ્ટ કરે છે. સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંત આશ્વાવાદી નથી, નિરાશ્વાવાદી નથી પરંતુ યથાર્થવાદી છે. આ સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત નિરાશાની પળોમાં હુંક આપે છે. સફળતાની કાણોમાં સાવધાની આપે છે. ગુનેગારો પ્રત્યે કોમળતાના ભાવ શીખવાડે છે. સર્વ જીવો સાથે મૈત્રીના કોલ-કરાર પર સીક્ષા કરવાની સલાહ આપે છે. જડ પ્રત્યેના રાજને તોડવા ઉત્સાહ આપે છે. સ્યાદ્વાદનું સુગમ સંગીત જેઓના વિચારોના તરંગમાં, વાણીના પ્રવાહમાં અને હૃદયના ધબકારામાં ગૂંજ છે તે મહાત્માઓ વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિઓ છે.)

શંકા :- દરેક વસ્તુ સ્યાદ્વાદની મર્યાદાને કેમ ઓળંગતી નથી ?

સમાધાન :- જેમ ન્યાયનિષ્ઠ રાજાની આજ્ઞારૂપ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન તેની પ્રજા કરતી નથી, કેમ કે ઉલ્લંઘન કરવામાં તે પ્રજાના સર્વસ્વના નાશનો પ્રસંગ છે. તેમ સઘળી વસ્તુ ઉત્કૃષ્ટ અને નિષ્કટક

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૫-૨૯) ઇતિ । સમસ્વભાવત્વં કુતઃ ? ઇતિ વિશેષણદ્વારેણ હેતુમાહ - સ્યાદ્વાદમુદ્રાનતિભેદિ - 'સ્યાદ્' ઇત્યવ્યયમનેકાન્તદ્યોતકમ્ । તતઃ સ્યાદ્વાદઃ =અનેકાન્તવાદઃ નિત્યાનિત્યાદ્યનેકધર્મશબલૈકવસ્ત્વશ્ચુપગમઃ ઇતિ યાવત્ । તસ્ય મુદ્રા=મર્યાદા તાં નાતિભિનતિ=નાતિક્રામતિ ઇતિ સ્યાદ્વાદમુદ્રાનતિભેદિ । યથા હિ ન્યાયૈકનિષ્ઠે રાજનિ રાજ્યશ્રિયં શાસતિ સતિ સર્વાઃ પ્રજાસ્તન્મુદ્રાં નાતિવર્તિતુમીશતે તદતિક્રમે તાસાં સર્વાર્થહાનિભાવાત્ । એવં વિજયિનિ નિષ્ક્રાંતકે સ્યાદ્વાદમહાનરેન્દ્રે, તદીયમુદ્રાં સર્વેઽપિ પદાર્થા નાતિક્રામન્તિ, તદુલ્લઙ્ઘને તેષાં સ્વરૂપવ્યવસ્થાહાનિપ્રસવતેઃ ॥

સર્વવસ્તુનાં સમસ્વભાવત્વકથનં ચ પરાધિષ્ટસ્ય 'એકં વસ્તુ-વ્યોમાદિ નિત્યમેવાન્યચ પ્રદીપાદિ અનિત્યમેવ' ઇતિ

સ્યાદ્વાદમહાનરેન્દ્રની મર્યાદાને ઓળંગવા હિંમત કરતી નથી, કેમ કે સ્યાદ્વાદની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થતા બધા પદાર્થોનું અસ્તિત્વ જ નાશ પામે છે. જો સ્યાદ્વાદની મર્યાદા ન હોય તો વસ્તુઓના સ્વરૂપની વ્યવસ્થા જ ન રહે. વસ્તુ પોતે અવસ્તુ બની જાય. આમ દરેક વસ્તુ સ્યાદ્વાદની મર્યાદામાં રહેતી હોવાથી સમાન સ્વરૂપવાળી છે.

'સર્વવસ્તુઓ સમાન સ્વભાવવાળી છે.' આ કથન "આકાશ વગેરે એક વસ્તુ એકાંતે નિત્ય છે. અને પ્રદીપ વગેરે બીજી વસ્તુ એકાંતે અનિત્ય છે." આવા પ્રકારનાં બીજાઓને સંમત મતનો પ્રતિષેપ (=ખંડન) કરવાના કાર્યમાં બીજાબૂત છે. કેમ કે દરેક ભાવો દ્રવ્યને પ્રધાન કરતા નયની અપેક્ષાએ નિત્ય છે, અને પર્યાયને મુખ્ય કરતા નયની અપેક્ષા એ અનિત્ય છે. હવે પ્રસ્તુતમાં સૌ પ્રથમ પ્રદીપ વગેરેને એકાંતે અનિત્ય માનતા મતને જોડેડવા અને પ્રદીપ વગેરેને પણ નિત્યાનિત્યરૂપે સ્થાપવા દિગ્દર્શનતુલ્ય કંઈક કહેવામાં આવે છે.

પ્રદીપના નિત્યાનિત્યત્વની સિદ્ધિ

(જેનિસિદ્ધાંત મુજબ ધર્મોસ્તિકાયવગેરે છ દ્રવ્યમાં માત્ર પુદ્ગલદ્રવ્ય જ રૂપી છે. રૂપી=આંખવગેરે પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષય બનવું. આ પુદ્ગલ દ્રવ્યના સ્કન્ધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુરૂપ ચાર ભેદ છે. પરમાણુ=સર્વજની પ્રજાથી પણ જેનો વિભાગ કરી શકાય નહિ તેવું સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ દ્રવ્ય.) પ્રકાશરૂપે પરિણત થવાને યોગ્ય પુદ્ગલ સ્કન્ધોની અહીં તૈજસ પરમાણુતરીકે પરિભાષા કરી છે. આ તૈજસ પરમાણુઓ તેલ વગેરે સકલ સામગ્રીની હાજરીથી પ્રદીપપ્રકાશ પર્યાયને પામે છે. જ્યારે તેલ વગેરે પૂર્ણ થવાથી સ્વતઃ અથવા પવનના ઝપાટાવગેરેથી પરતઃ દીવો બૂઝાઈ જાય છે, ત્યારે તે બધા જ તૈજસ પરમાણુઓ પ્રકાશ પર્યાયનો ત્યાગ કરી તમસ=અંધકારપર્યાયને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ પ્રમાણે પર્યાયો ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થતા હોવાથી તે રૂપે પ્રદીપ=તૈજસ પરમાણુઓ પણ ઉત્પન્ન-અને નષ્ટ થાય છે. તેથી તે રૂપે અનિત્ય છે, પરંતુ તેઓ પુદ્ગલ દ્રવ્યરૂપે નષ્ટ થતા નથી. તેથી દ્રવ્યરૂપે નિત્ય છે.

શંકા :- પ્રકાશ નાશ પામે છે અને અંધકાર ફેલાય છે, એમ સાક્ષાત્ દેખાય છે. તેથી પ્રદીપ પ્રકાશ અનિત્ય જ ભાસે છે. તેમાં નિત્યતાનો અંશ દેખાતો નથી.

સમાધાન :- પ્રકાશ અને અંધકાર આ બન્ને એક જ તૈજસ પરમાણુરૂપ પુદ્ગલ દ્રવ્યના પૂર્વોત્તર ભાવી પર્યાયો છે તે ઉપર બતાવી ગયા. તેથી એક પર્યાયનો નાશ અને બીજા પર્યાયની ઉત્પત્તિ થવા છતાં આ બન્ને પર્યાયના આધારભૂત પુદ્ગલદ્રવ્ય તો અવિચલિત જ રહે છે. તેથી પ્રકાશપર્યાયનો નાશ થવા છતાં એકાંતે અનિત્યતા સિદ્ધ થતી નથી. કેમ કે અંધકાર આદિ બીજા પર્યાયરૂપે દ્રવ્ય હાજર છે. માટીમાંથી ઘડે બનાવતી વખતે વચ્ચે સ્થાસ-કોશ, કુશૂલ શિવક વગેરે ઘણા અવાન્તર પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે પણ તેથી કંઈ માટી દ્રવ્ય નાશ પામતું નથી. કેમ કે ઘડામાં પણ માટીનું જ્ઞાન આબાજગોપાળ પ્રસિદ્ધ છે.

વાદસ્ય પ્રતિક્ષેપવીજમ્ । सर्वे हि भावा द्वयार्थिकनयापेक्षया नित्याः, पर्यायार्थिकनयादेशात्पुनरनित्याः । तत्रैकान्तानित्यतया परैरङ्गीकृतस्य प्रदीपस्य तावद् नित्यानित्यत्वव्यवस्थापने दिङ्मात्रमुच्यते ॥

શબ્દાર્થ—પ્રદીપપર્યાયાપન્નાઃ તૈજસાઃ પરમાણવઃ સ્વરસતઃ તૈલક્ષ્યાદ્ વાતાધિઘાતાદ્ વા જ્યોતિષ્પર્યાયં પરિત્યજ્ય તમોરૂપં પર્યાયાન્તરમાશ્રયન્તોઽપિ ન એકાન્તેનાનિત્યાઃ પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપતયાઽવસ્થિતત્વાત્ તેષામ્ । ન હિ એતાવતૈવાનિત્યત્વં યાવતા પૂર્વપર્યાયસ્ય વિનાશ ઉત્તરપર્યાયસ્ય ચોત્પાદઃ । ન છતુ મૃદદ્રવ્યં સ્થાસકોશકુશૂલશિવકઘટાદ્યવસ્થાન્તરાળ્યાપદ્યમાનમપિ એકાન્તતો વિનદ્યં, તેષુ મૃદદ્રવ્યાનુગમસ્યાબાલગોપાલં પ્રતીતત્વાત્ । ન ચ તમસઃ પૌદ્ગલિકત્વમસિદ્ધં, ચાક્ષુષત્વસ્યાઽન્યથાઽનુપપતેઃ

અધિકારની અભાવરૂપતા-પૂર્વપક્ષ

પૂર્વપક્ષ :- આ તમારી વાત સાચી તો ઠરે જો અધિકાર પૌદ્ગલિક=પુદ્ગલદ્રવ્યના પર્યાય તરીકે સિદ્ધ થાય. પરંતુ અધિકાર પ્રકાશના અભાવરૂપ હોઈ પૌદ્ગલિકરૂપે અસિદ્ધ છે.

શંકા :- અધિકારને અભાવરૂપ કેમ કહો છો ?

સમાધાન :- અધિકાર એટલે શું? આ પ્રશ્નનો આબાલ-ગોપાલ પ્રસિદ્ધ એક જ જવાબ છે—અધિકાર એટલે પ્રકાશનો અભાવ. આમ અધિકારની અભાવરૂપતા અવશ્યકલૂપ છે. જ્યારે તેની દ્રવ્યરૂપતા નવી કલ્પનારૂપ છે. આમ અધિકારને દ્રવ્યરૂપ માનવામાં કલ્પનાગૌરવ છે. તેથી અધિકાર દ્રવ્યના પર્યાયરૂપ નથી પણ અભાવરૂપ જ છે. (લોકમાં અને પ્રમાણિક પુરુષોમાં સ્થાન પામી ચૂકેલી કલ્પના અવશ્યકલૂપ છે. એ કલ્પનામાટે નવી વિચારણા તર્ક વગરેલી જરૂર નથી. જે કલ્પના આવી પ્રસિદ્ધ નથી તેમાટે વિચારણા આદિની જરૂર હોવાથી તેમાં કલ્પનાગૌરવ દોષ રહેલો છે.)

અધિકાર દ્રવ્યરૂપ-ઉત્તરપક્ષ

ઉત્તરપક્ષ :- જો અધિકાર અભાવરૂપ હોય તો તે અધિકાર આંખથી પ્રત્યક્ષ દેખાવો જોઈએ નહિ. (ચાક્ષુષત્વ=ચક્ષુ ઈન્દ્રિય દ્વારા પ્રત્યક્ષ દેખાવાપણું) કેમ કે માત્ર પુદ્ગલદ્રવ્ય જ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષને યોગ્ય છે. અભાવ પુદ્ગલરૂપ ન હોયતો પ્રત્યક્ષ યોગ્ય બને નહીં. જ્યારે અધિકારને તો નાનો બાળક પણ આંખથી જોઈ શકે છે. આમ ચક્ષુગ્રાહ્ય હોવાથી જ અધિકાર પુદ્ગલદ્રવ્યના પર્યાયરૂપ છે નહિ કે માત્ર અભાવરૂપ, તેમ સિદ્ધ થાય છે. અહીં અનુમાનપ્રયોગ—“અધિકાર (પક્ષ) પૌદ્ગલિક છે (સાધ્ય) કેમ કે તેનું ચાક્ષુષપણું અન્યથા અનુપપન્ન છે. (હેતુ) જેમ કે પ્રદીપનો પ્રકાશ. (દેશાંત) ”

અધિકાર ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ નથી-પૂર્વપક્ષ

પૂર્વપક્ષ :- તમારા અનુમાનમાં હેતુ અસિદ્ધ છે કેમ કે, અધિકાર ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ નથી, કેમ કે એવો નિયમ છે કે ‘જે ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ હોય છે, તે બધું પોતાના પ્રતિભાસમાં પ્રકાશની અપેક્ષા રાખે છે.’ અધિકારના પ્રતિભાસમાં પ્રકાશની અપેક્ષા નથી. કેમ કે પ્રકાશની હાજરીમાં અધિકાર રહી શકતો જ નથી એટલી સમજ તો નાના બાળકને પણ છે. તેથી અધિકાર ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ નથી.

(શંકા :- પણ બધાને અધિકાર સ્પષ્ટ દેખાય છે તેનું શું ?

સમાધાન :- એમ તો બધાને અધિકાર ચાલતો પણ દેખાય છે તો શું અધિકાર ખરેખર ખસે છે ?

શંકા :- પ્રકાશના ખસવાથી અધિકાર ખસતો દેખાય છે. તેથી અધિકાર ખસતો દેખાય છે એ તો ભ્રમ છે.

સમાધાન :- ખસ તે જ પ્રમાણે પ્રકાશના અભાવમાં અધિકારનો આભાસ થાય છે પરંતુ તે ભ્રમ છે.)

પ્રદીપાલોકવત્ ॥

અથ યચ્ચાક્ષુષં તત્ત્વં સ્વપ્રતિભાસે આલોકમપેક્ષતે । ન ચૈવં તમઃ । તત્કથં તચ્ચાક્ષુષમ્ । નૈવમ્ ।
 ઉલૂકાદીનામાલોકમન્તરેણાપિ તત્પ્રતિભાસાત્ । યૈસ્ત્વસ્મદાદિધિરન્યચ્ચાક્ષુષં ઘટાદિકમાલોકં વિના નોપત્યતે તૈરપિ
 તિમિરમાલોકયિષ્યતે વિચિત્રત્વાદ્ ભાવાનામ્ । કથમન્યથા પીતશ્ચેતાદયોઽપિ સુવર્ણમુક્તાફલાદ્યા આલોકાપેક્ષદર્શનાઃ,
 પ્રદીપચન્દ્રાદયસ્તુ પ્રકાશાન્તરનિરપેક્ષાઃ ? इति सिद्धं तमश्चाक्षुषम् ॥

રૂપવત્વાચ્ચ સ્પર્શવત્ત્વમપિ પ્રતીયતે, શીતસ્પર્શપ્રત્યયજનકત્વાત્ । યાનિ તુ (૧) અનિવિડાવયવત્ત્વમ્ (૨)

અંધકારને પ્રકાશની અપેક્ષા અસિદ્ધ-ઉત્તરપક્ષ

ઉત્તરપક્ષ :- 'વસ્તુને ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ થવા માટે પ્રકાશની અપેક્ષા છે' એવો નિયમ અસિદ્ધ છે. કેમ કે ધ્રુવડ વગેરે જીવો પ્રકાશ વિના પણ જોઈ શકે છે, તેથી અમારા હેતુને અસિદ્ધ ઠેરવી શકાય નહિ.

અહીં પૂર્વપક્ષે 'અંધકાર ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ નથી કેમ કે તે પોતાના પ્રત્યક્ષમાં પ્રકાશની અપેક્ષા રાખતું નથી, જેમ કે પવન.' આ વિપરીત અનુમાન દ્વારા અને તેની 'જે ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ જોય તે પ્રકાશની અપેક્ષા રાખે' એવી વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ દ્વારા ઉત્તરપક્ષના 'અંધકાર પૌદ્ગલિક છે.' ઇત્યાદિ અનુમાનના હેતુને અસિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઉત્તરપક્ષે ધ્રુવડ આદિનું દેખાતું લઈ પૂર્વપક્ષની વ્યતિરેક વ્યાપ્તિમાં અને તેના દ્વારા પૂર્વપક્ષના અનુમાનમાં અનેકાંતિક (=વ્યભિચાર) દોષ બતાવ્યો. આમ પૂર્વપક્ષની દૂષિત થયેલી વ્યાપ્તિ અને અનુમાન ઉત્તરપક્ષના પૂર્વોક્ત અનુમાનના હેતુને અસિદ્ધ ઠેરવવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. તેથી ઉત્તરપક્ષનું અનુમાન પ્રમાણભૂત બને છે.

પૂર્વપક્ષ :- 'આપણા જેવા મનુષ્યને કોઈપણ વસ્તુનું ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ કરવા માટે પ્રકાશની અપેક્ષા છે.' એવો અમારો આશય છે. તેથી ધ્રુવડના દેખાતી અમારી વ્યાપ્તિને ખોટી ઠેરવો તે વ્યાજબી નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- (૧) તમારી વ્યાપ્તિ અમુકને લાગુ પડે અને અમુકને લાગુ ન પડે, એ વ્યાજબી નથી. તથા (૨) જો કે આપણે=મનુષ્યો ધ્રુવ વગેરેને પ્રકાશ વિના જોઈ શકતા નથી છતાં પણ અંધકારને તો આપણે પણ પ્રકાશ વિના જોઈ શકીએ છીએ.

શંકા :- એકને પ્રકાશ વિના ન જોઈ શકાય તો બીજાને પ્રકાશ વિના શી શીતે જોઈ શકાય ?

સમાધાન :- જગતના બધા ભાવો વિચિત્ર જોવાથી આમ સંભવી શકે છે. જેમ કે=પીળાવર્ણનું સુવર્ણ અને શ્વેતવર્ણનું મોતી વગેરે પોતાના દર્શનમાં બીજાના પ્રકાશની અપેક્ષા રાખે છે. જ્યારે દીવો કે ચંદ્ર વગેરે વસ્તુઓ પોતાના દર્શનમાં એવી અપેક્ષા રાખતા નથી. (પીળું સુવર્ણ પરપ્રકાશિત છે, જ્યારે પીળો દીવો સ્વયંપ્રકાશિત છે, સફેદ મોતી પરપ્રકાશિત છે, જ્યારે સફેદ ચંદ્ર સ્વયંપ્રકાશિત છે.)

તાત્પર્ય :- જગતના રૂપી પદાર્થો બે પ્રકારના છે. (૧) પરાપેક્ષ-જેઓ પોતાના પ્રતિભાસમાં (=દર્શનમાં) બીજાના પ્રકાશની અપેક્ષા રાખે છે, જેમકે ધ્રુવ વગેરે. આ પદાર્થોના દર્શનમાં પરપ્રકાશની આવશ્યકતા છે. (૨) સ્વાપેક્ષ :- જે પદાર્થો પોતાના દર્શનમાં અન્યના પ્રકાશની અપેક્ષા રાખતા નથી. અર્થાત્ જેઓનું દર્શન બીજાના પ્રકાશ વિના સ્વતઃ જ થાય છે તેઓ સ્વાપેક્ષ છે. જેમ કે ચંદ્ર વગેરે. અંધકાર પણ આવા પ્રકારનો જ છે. આ બધાને સ્વદર્શનમાં પરપ્રકાશની અપેક્ષા નથી, બલકે આ બધા તો પોતાનાથી બળવત્તર એવા પરપ્રકાશની જાજરીમાં દેખાતા જ બંધ થઈ જાય છે. જેમ કે સૂર્યપ્રકાશની જાજરીમાં ચંદ્ર વગેરે. અને પરપ્રકાશમાત્રની જાજરીમાં અંધકાર. આમ પ્રકાશ વિના પણ અંધકારનું દર્શન થઈ શકે છે. અને આમ દર્શનીય જોવાથી જ અંધકાર પૌદ્ગલિક છે. એમ સિદ્ધ થાય છે.

અપ્રતિધાતિત્વમ્ (૩) અનુદ્ભૂતસ્પર્શવિશેષત્વમ્ (૪) અપ્રતીયમાનલ્ખણાવયવિદ્રવ્યપ્રવિભાગત્વમિત્યાદીનિ તમસઃ પૌદ્ગલિકત્વનિષેધાય પરૈઃ સાધનાન્યુપન્યસ્તાનિ તાનિ પ્રદીપપ્રભાદૃષ્ટાન્તેનૈવ પ્રતિષેધ્યાનિ તુલ્યયોગક્ષેમત્વાત્ ॥

ન ચ વાચ્યં તૈજસાઃ પરમાણવઃ કથં તમસ્ત્વેન પરિગમન્તઃ ? इति, पुद्गलानां तत्तत्सामग्रीसहकृतानां विसदृशकार्योत्पादकत्वस्यापि दर्शनात् । दृष्टो ह्यार्देन्धनसंयोगवशाद् भास्वरूपस्यापि वह्नेरभास्वरूपधूमरूपकार्योत्पादः । इति सिद्धो नित्यानित्यः प्रदीपः । यदापि निर्वाणादवाग्देदीप्यमानो दीपस्तदापि नवनवपर्यायोत्पादविनाशभाक्त्वात् प्रदीपत्वान्वयाच्च नित्यानित्य एव ॥

અંધકારનું સ્પર્શવાળાપણું

પૂર્વપક્ષ :- આ પ્રમાણે અંધકારને ચાકુષપ્રત્યક્ષ તરીકે સિદ્ધ કર્યો. તેથી અંધકાર રૂપવાળો છે તેમ પણ સિદ્ધ કર્યો. કેમ કે રૂપવાળા પદાર્થો જ આંખના વિષય બને છે. હવે રૂપને અને સ્પર્શને સીધો સંબંધ છે. ‘જે જે વસ્તુઓ રૂપવાળી હોય છે તે તે વસ્તુઓ સ્પર્શવાળી પણ હોય છે.’ તેવી વ્યાપ્તિ છે. તેથી અંધકારને સ્પર્શવાળો પણ માનવો પડશે. અનુમાનપ્રયોગ → ‘અંધકાર સ્પર્શવાળો છે કેમ કે રૂપવાળો છે, જેમ કે ઘડો’ પરંતુ આ યોગ્ય નથી. કેમ કે પ્રકાશના અભાવરૂપ અંધકારમાં પ્રકાશગત ઉષ્ણસ્પર્શનો અભાવ જ સિદ્ધ છે, નહિ કે સ્પર્શવાળાપણું. તેથી સ્પર્શ વિનાના અંધકારને પણ જો તમે પૌદ્ગલિક સ્વીકારશો તો ઉપરોક્ત વ્યાપ્તિ ખોટી પડશે. અને પુદ્ગલમાત્રને સ્પર્શવગેરે સ્વીકારતા તમારા આ સ્પર્શરસગન્ધગ્વર્ણવન્તઃ પુદ્ગલાઃ (તત્ત્વાર્થ સૂ. ૫/૨૩) શાસ્ત્રવચનને પણ બાધ પહોંચશે.

ઉત્તરપક્ષ :- અંધકાર જો સ્પર્શવાળો ન હોય તો, તમે કહેલી આપત્તિ આવે. પરંતુ ઉપરોક્ત વ્યાપ્તિ અને આગમના બળે તથા તેવા પ્રકારની થતી પ્રતીતિના બળે જ અંધકારને શીતસ્પર્શવાળો માન્યો છે. અંધકારની થતી શીતસ્પર્શપ્રતીતિનો નિષેધ કરી શકાય તેમ નથી.

શંકા :- તમે જે શીતસ્પર્શની પ્રતીતિ કહો છો તે ભ્રાન્ત છે. વાસ્તવમાં તો ત્યાં ઉષ્ણસ્પર્શનો અભાવ જ છે. આ અભાવ જ શીતસ્પર્શરૂપે ભાસે છે.

સમાધાન :- સ્પષ્ટ ઉપલબ્ધ થતા શીતસ્પર્શને માત્ર ઉષ્ણતાના અભાવરૂપ કહી દેવાના તમારા સાહસને ધન્યવાદ. આ પ્રમાણે અહીં શીતસ્પર્શને ઉષ્ણતાના અભાવરૂપ જ માનશો તો સર્વત્ર શીતવસ્તુમાં ઉષ્ણતાના અભાવની જ કલ્પના કરવાની રહેશે. તથા અંધકાર વગેરેમાં ઉષ્ણસ્પર્શનો અભાવ જ શીતસ્પર્શરૂપે ભાસે છે કે પછી પ્રકાશ વગેરેમાં અંધકારગત શીતસ્પર્શનો અભાવ જ ઉષ્ણસ્પર્શરૂપે ભાસે છે. એવા સંદેહમાં નિશ્ચય કરાવનાર કોઈ વિનિગ્રમક (=નિર્ણાયક) ન રહેવાથી ‘વિનિગ્રમના વિરહ’ (=નિશ્ચયનો અભાવ) દોષ પણ આવશે. અંધકાર-પ્રકાશની ખસવાની બાબતમાં પણ આ પ્રમાણે વિચારવું.

અંધકારને દ્રવ્ય માનવામાં આપત્તિ અને તેનો પરિહાર

પૂર્વપક્ષ :- છતાં પણ, અંધકારને પુદ્ગલદ્રવ્ય માનવામાં બીજા દોષો છે. દરેક દ્રવ્યમાં ઉપલબ્ધ થતાં આ ચાર સ્વરૂપ અંધકારમાં નથી. (૧) ધન અવયવો (૨) પ્રતિધાતવાળાપણું (૩) ઉદ્ભૂત સ્પર્શવાળાપણું તથા (૪) ખંડિત અવયવીરૂપ દ્રવ્ય-વિભાગની પ્રતીતિ. આ ચાર હેતુથી અંધકાર દ્રવ્ય તરીકે સિદ્ધ થતો નથી. અનુમાનપ્રયોગ :- ‘અંધકાર દ્રવ્યરૂપ નથી કેમ કે તેનામાં ધનઅવયવવાળાપણું આદિ ચાર સ્વરૂપ નથી જેમ કે ચંદ્રગુણ.’

ઉત્તરપક્ષ :- ઉપરોક્ત ચાર સ્વરૂપના અભાવની ઉપલબ્ધિ માત્રથી જો અંધકારને દ્રવ્યરૂપ ન માનશો તો પ્રદીપ આદિની પ્રભાને પણ દ્રવ્યરૂપ માની શકાશે નહિ, કેમ કે તેનામાં પણ આ ચાર સ્વરૂપ ઉપલબ્ધ નથી.

શંકા :- પ્રભાને દ્રવ્યરૂપ ન માનવામાં શો વાંધો છે ?

સમાધાન :- પ્રભાને જો દ્રવ્યરૂપ ન માનશો તો શું માનશો ? પ્રભા સ્વતંત્ર ઉપલબ્ધ થતી ભાવાત્મક વસ્તુ હોવાથી તેનો

एवं व्योमाऽप्युत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वाद् नित्यानित्यमेव । तथाहि- अवगाहकानां जीवपुद्गलादीनामवगाहदानोपग्रह^१ एव तल्लक्षणम् 'अवकाशदमाकाशम्' इति वचनात् । यदा चावगाहका जीवपुद्गलाः प्रयोगतो^२ विस्त्रातो वा एकस्मान्नभःप्रदेशात् प्रदेशान्तरमुपसर्पन्ति तदा तस्य व्योम्नस्तैरवगाहकैः सममेकस्मिन् प्रदेशे विभागः उत्तरस्मिंश्च प्रदेशे संयोगः । संयोगविभागौ च परस्परं विरुद्धौ धर्मौ । तदभेदे चावश्यं धर्मिणो भेदः । तथा चाहुः "अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति"^३ । ततश्च तदाकाशं पूर्वसंयोगविनाशलक्षणपरिणामापत्त्या विनष्टम्, उत्तरसंयोगोत्पादादख्यपरिणामानुभवाच्चोत्पन्नम् । उभयत्राकाशद्रव्यस्यानुगतत्वाच्चोत्पादव्यययोरेकाधिकरणत्वम् ॥

ગુણ આદિ બાકીના તમે કહેલો છો પદાર્થોમાં સમાવેશ થતો નથી. અને તે પ્રભા ભાનિરૂપ પણ નથી. કેમકે ઉજસરૂપ સ્વ-અર્થક્રિયામાં સમર્થ છે. તેથી પારિશ્લેષ ન્યામથી પ્રભા દ્રવ્યરૂપે જ સિદ્ધ છે. આ પ્રભામાં પણ તમે કહેલો ચાર સ્વરૂપના અભાવરૂપ આપત્તિ છે. આ આપત્તિને ટાળવા તમે જે સમાધાન આપશો તે જ સમાધાન સમાનરૂપે અંધકારને પણ લાગુ પડશે. કેમ કે પ્રદીપપ્રભા અને અંધકાર આ બન્ને તુલ્યયોગક્ષેમવાળા છે. તેથી આ ચાર સ્વરૂપના અભાવનો અંધકારના દ્રવ્યપણાના નિષેધના સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવો વ્યાજબી નથી.

કારણથી વિસદેશ કાર્યોત્પત્તિ સંભવિત

પૂર્વપક્ષ :- પરિણામી કારણ પોતાના સ્વરૂપને અનુરૂપ પરિણામને પામી શકે. અર્થાત્ કારણમાંથી વિસદેશકાર્ય કે વિપરીતકાર્ય ઉત્પન્ન ન થાય તેવો નિયમ છે. અને સર્વત્ર કારણને અનુરૂપ કાર્ય જ ઉત્પન્ન થતું દેખાય છે. "જેવું વાવે તેવું લાણે" આ કહેવત પણ આ જ અર્થને દેઢ કરે છે. તેથી પ્રકાશમય તેજસ પરમાણુઓ અંધકાર તરીકે પરિણત થાય તે સંગત નથી

ઉત્તરપક્ષ :- તમે દર્શાવેલો નિયમ સામાન્યરૂપે છે, પરંતુ સર્વત્ર પ્રવર્તતો નથી. કેમ કે તેવા પ્રકારની સામગ્રીના સહકારથી દ્રવ્ય વિસદેશ કાર્યોના ઉત્પાદક બને તે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. ભીના લાકડા વગેરે બળતણના સંયોજથી અગ્નિમાંથી ધૂમાડો ઉત્પન્ન થાય છે. આ ધૂમાડારૂપ કાર્ય શ્યામવર્ણવાળું અને તેજહીન છે. જ્યારે અગ્નિરૂપ કારણ ભાસ્વર અને પીળાવર્ણવાળું છે. આ વિપરીતતા સર્વમાન્ય છે. તેથી તેજસ પરમાણુઓ અંધકારરૂપે પરિણામ પામે તે પણ અસિદ્ધ નથી. તેથી પ્રકાશ અને અંધકાર આ બન્ને એક જ પુદ્ગલદ્રવ્યના બે પૂર્વોત્તરભાવી પર્યાયતરીકે સિદ્ધ થાય છે. તેથી જ પ્રદીપવગેરે નિત્યાનિત્યરૂપે સિદ્ધ થાય છે. (પુદ્ગલ દ્રવ્યરૂપે નિત્ય અને પ્રકાશ આદિ પર્યાયરૂપે અનિત્ય.) વળી જ્યારે પ્રદીપ બુઝાઈને અંધકારરૂપ પર્યાયને પામ્યો નથી ત્યારે પણ તેમાં પ્રત્યેક ક્ષણે નવા-નવા પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે. પૂર્વપૂર્વની જ્યોતશિખાનો વિલય અને ઉત્તર ઉત્તરની જ્યોતશિખાનો આવિર્ભાવ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. આમ તે વખતે પણ ઉત્પાદ અને નાશની પ્રક્રિયા ચાલતી હોવાથી તે રૂપે પ્રદીપ અનિત્ય છે. અને તે દરેક ક્ષણોમાં પ્રદીપત્વનો અન્વય તો હોય જ છે (તે દરેક ક્ષણે પ્રદીપ તરીકેનો બોધ તો સમાનરૂપે થયા જ કરે છે) તેથી તે રૂપે નિત્ય પણ છે, આમ પ્રદીપ નિત્યાનિત્યરૂપે સિદ્ધ થાય છે.

આકાશનું નિત્યાનિત્યત્વ

આ જ પ્રમાણે ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રોવ્યરૂપ હોવાથી આકાશ પણ નિત્યાનિત્ય છે.

શંકા :- આકાશ હંમેશા નિત્ય એકરૂપ જ દેખાય છે તેથી તેનામાં ઉત્પાદ અને વિનાશ પચાર્યો શી રીતે થતી શકશે ?

૧ ઉપગ્રહ=ઉપકાર इति तत्त्वार्थभाष्ये । ૨ जीवप्रयत्नविशेषादित्यर्थः । ૩ पुद्गलादीनां तथास्वभावेन । ૪. भामत्याम् ।

તથા ચ યદ્ “અપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકરૂપં નિત્યમ્” ઇતિ નિત્યલક્ષણમાચક્ષતે, તદ્વાસ્તમ્, એવંવિધસ્ય કસ્યચિદ્વસ્તુનોઽભાવાત્ ।

‘તદ્ભાવાવ્યયં નિત્યમ્’ (તત્ત્વાર્થ-૫/૩૦) ઇતિ તુ સત્યં નિત્યલક્ષણમુત્પાદવિનાશયોઃ સદ્ભાવેઽપિ તદ્ભાવાદ્ ‘અન્વયિરૂપાદ્ યન્ન વ્યેતિ તન્નિત્યમ્’ ઇતિ તદર્થસ્ય ઘટમાનત્વાત્ ।

યદિ હિ અપ્રચ્યુતાદિલક્ષણં નિત્યમિષ્યતે, તદોત્પાદવ્યયયોર્નિરાધારત્વપ્રસક્તઃ । ન ચ તયોર્યોગે નિત્યત્વહાનિઃ “દ્રવ્યં પર્યાયવિયુતં પર્યાયા દ્રવ્યવર્જિતાઃ । ક્વ કદા કેન કિંરૂપા દૃષ્ટા માનેન કેન વા ॥” ઇતિ વચનાત્ । ન ચાકાશં ન દ્રવ્યમ્ ।

સમાધાન :- આકાશમાં ઉત્પાદ અને વિનાશ પર્યાય ઘટી શકે છે. જૂઓ → ધર્માસ્તિકાય વગેરે છ દ્રવ્યોમાં આકાશ દ્રવ્યને છોડી બાકીના પાંચ દ્રવ્યોનો રહેવાનો (અવગાહ કરવાનો) સ્વભાવ છે અને આકાશનો રાખવાનો (=અવગાહાન) સ્વભાવ (=લક્ષણ) છે. આમ આકાશ આત્મા પુદ્ગલ વગેરેને રાખવા દ્વારા તેઓ પર ઉપકાર કરે છે. કેમ કે એવું વચન છે કે “આકાશ અવગાહ આપે છે.” જ્યારે આ આકાશને આશ્રયીને રહેતા જીવો પ્રયોજતઃ (=પોતાના પ્રયત્નવિશેષથી) અને પુદ્ગલો જીવપ્રયોજથી અથવા વિસ્રસા પરિણામથી તથાસ્વભાવથી એક આકાશપ્રદેશમાંથી બીજા આકાશપ્રદેશમાં ગતિ કરે છે, ત્યારે તેઓનો પૂર્વના આકાશપ્રદેશો સાથે વિભાજ થાય છે અને ઉત્તરના આકાશપ્રદેશો સાથે સંયોગ થાય છે. પૂર્વના અને ઉત્તરના આકાશપ્રદેશો એક જ આકાશદ્રવ્યના બે અવયવ હોવા છતાં બન્નેમાં સંયોગ અને વિભાજરૂપ વિરોધી ધર્મો રહેતા હોવાથી તે રૂપે આકાશના બે ભાગ પડે છે. અર્થાત્ આ ધર્મોના ભેદને કારણે તેઓના ધર્મોમાં પણ કથયિત્ ભેદ અવશ્ય કલ્પનીય છે.

શંકા :- બે વિરુદ્ધ ધર્મોથી યુક્ત એક વસ્તુ માનવામાં શો વાધો છે ?

સમાધાન :- “પદાર્થોમાં આ જ ભેદ છે અથવા ભેદનું કારણ છે કે તે પદાર્થો વિરુદ્ધ ધર્મવાળા છે અને ભિન્નકારણવાળા છે.” એવું વચન છે (ભામતીમાંથી) (આમ પદાર્થોમાં ભેદના પ્રયોજક બે છે (૧) વિરુદ્ધધર્મો-વાળા પાણું. ઘડામાં ‘જળઆધારપાણું’ ધર્મ છે. પટમાં (=કાપડમાં) ઠંડી આદિથી ‘રક્તકપાણું’ ધર્મ છે. આ ભિન્ન ધર્મોને કારણે તેના ધર્મો ઘટ અને પટ પણ ભિન્ન છે. (૨) કારણસામગ્રીનો ભેદ. ઘડાની કારણસામગ્રી માટી વગેરે છે, કપડાની કારણસામગ્રી તનુ વગેરે છે. આમ કારણભેદથી પણ ઘડો અને કપડો ભિન્ન છે.) આ પ્રમાણે પૂર્વના આકાશપ્રદેશમાં ‘વિભાજ’ ધર્મ છે, ઉત્તરના આકાશપ્રદેશમાં ‘સંયોગ’ ધર્મ છે. આ બે ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી તેના આશ્રયભૂત પૂર્વ અને ઉત્તરના આકાશપ્રદેશો પણ પરસ્પરથી ભિન્ન છે. તેથી આકાશ પોતે પણ તે તે ધર્મને આગળ કરી કથયિત્ ભિન્નતાને પામે છે. અને ધર્મના ઉત્પત્તિ અને નાશમાં તે રૂપે ધર્મોના ઉત્પત્તિ અને નાશ પણ ઇષ્ટ છે. તેથી પૂર્વસંયોગના નાશ (=વિભાજ) વખતે તે રૂપે આકાશનો પણ નાશ થાય છે. અને ઉત્તરસંયોગની ઉત્પત્તિ વખતે આકાશ પણ તે રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આમ આ બે પર્યાયરૂપે આકાશમાં ઉત્પાદ અને નાશ પરિણામ છે જ. તથા આકાશ હંમેશા સ્વદ્રવ્યરૂપે જ રહેવાવાળું છે. તેથી અન્વયી દ્રવ્યરૂપે આકાશ નિત્ય છે. આમ આકાશમાં પણ નિત્યાનિત્યત્વ સંગત થાય છે.

(અહીં એટલો ખ્યાલ રાખવો કે સંયોગ વિભાજ વગેરે ધર્મો દ્વિઘ (બેમાં રહેનારા) છે. તેથી જીવ કે પુદ્ગલ આકાશમાં એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જાય છે ત્યારે થતો ‘વિભાજ’ અને ‘સંયોગ’ જેમ જીવ કે પુદ્ગલમાં રહે છે, તેમ આકાશમાં પણ રહે છે. તેથી જ અહીં વિભાજ=ઉત્તરદેશનો સંયોગ એ અર્થ ઘટી શકે છે. તથા સંયોગ અને વિભાજ એ પરિણામ છે. =પર્યાય છે. અને પરિણામના નાશમાં પરિણામી=ધર્મી=ગુણી દ્રવ્યનો કથયિત્ નાશ જૈનમતને માન્ય છે. તેથી જ જૈનમતે આકાશમાં ઉત્પત્તિ અને વિનાશ ઘટી શકે છે અને આકાશ પણ નિત્યાનિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.)

લૌકિકાનામપિ 'ઘટાકાશ' 'પટાકાશમ્' इति व्यवहारप्रसिद्धेराकाशस्य नित्यानित्यत्वम् । घटाकाशमपि हि यदा घटापगमे पटेनाक्रान्तं तदा 'पटाकाशम્' इति व्यवहारः । न चायमौपचारिकत्वादप्रमाणमेव, उपचारस्यापि किञ्चित्साधर्म्यद्वारेण मुख्यार्थस्पर्शित्वात् । नभसो हि यत्किલ सर्वव्यापकत्वं मुख्यं परिमाणं तत् तदाधेयघटपटादिसम्बन्धिनियतपरिमाणवशात् कल्पितभेदं सत् प्रतिनियतदेशव्यापितया व्यवहियमाणं घटाकाशपटाकाशादितत्त्वव्यपदेशनिबन्धनं भवति । तत्तद्घटादिसम्बन्धे च व्यापकत्वेनावस्थितस्य व्योम्नोऽवस्थान्तसपत्तिः । ततश्चावस्थाभेदेऽवस्थाभेदवतोऽपि भेदस्तासां ततोऽविवक्ष्यमावात् । इति सिद्धं नित्यानित्यत्वं व्योम्नः ॥

પરદર્શિત નિત્યતાના લક્ષણની અસંગતતા

આમ દરેક વસ્તુ નિત્યાનિત્ય હોવાથી “જે વસ્તુ નાશ અને ઉત્પત્તિ વિનાની તથા હંમેશા સ્થિર એક રૂપ (=એક સ્વભાવવાળી) હોય તે વસ્તુ નિત્ય” એવું બીજાઓએ કરેલું નિત્યતાનું લક્ષણ પોકળ સાબિત થાય છે. કેમ કે જગતમાં આવા પ્રકારની કોઈ વસ્તુ દેખાતી નથી.

નિત્યતાનું સાચું લક્ષણ

શંકા :- નિત્યતાનું સાચું લક્ષણ કયું ?

સમાધાન :- “પોતાના ભાવ (=સ્વભાવ) માંથી વ્યય ન પામે તે નિત્ય.” (તત્વાર્થ ૫/૩૦) નિત્યતાનું આ જ સાચું લક્ષણ છે, કેમ કે આ વાક્યનો અર્થ એ છે કે “પર્યાયોના પ્રવાહમાં પોતાના અન્વયીરૂપમાંથી ભ્રષ્ટ ન થવું તે જ નિત્યપણું છે.” અર્થાત્ અનંતા પર્યાયોની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થઈ જવા છતાં પુદ્ગલ આદિ દ્રવ્યોએ (૧) પોતાનું સત્ (=વિદ્યમાન) પણું છોડી ખપુષ્પ આદિની જેમ અસત્ ન થવું. (૨) દ્રવ્યપણું છોડી ગુણ આદિરૂપે ફેરવાઈ ન જવું અને (૩) પોતાનાં ‘પુદ્ગલત્વ’ વગેરે સ્વરૂપને છોડી ક્યારેય ‘આત્મત્વ’ વગેરે સ્વરૂપ ન પામવું. આ જ પુદ્ગલ વગેરે દ્રવ્યોની નિત્યતા છે. આમ પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યોમાં ઉત્પાદ અને વિનાશ હોવા છતાં અન્વયિદ્રવ્યરૂપે તેઓ અચળ રહેતા હોવાથી તેઓ નિત્ય છે તેમ કહેવામાં દોષ નથી. તમામ વસ્તુઓ આ રૂપે જ નિત્ય છે. તેથી જ તમામ વસ્તુઓ નિત્યાનિત્ય છે.

કૂટસ્થનિત્યમાં ઉત્પાદ વિનાશનો અસંભવ

વસ્તુને અવિનાશ આદિ લક્ષણવાળી = કૂટસ્થનિત્ય માનવામાં આવે તો બિચારા ઉત્પાદ અને વિનાશ પર્યાયો નિરાધાર બની જાય.

૧. બીજાઓ આવા લક્ષણવાળી વસ્તુને કૂટસ્થનિત્ય કહે છે. “જે ઉત્પત્તિ અને વિનાશશીલ પર્યાયોથી યુક્ત હોય તે જ વસ્તુ છે.” એવો નિયમ છે. કેમ કે વસ્તુના સ્વભાવની સાથે આ ઉત્પત્તિ અને વિનાશને સીધો સંબંધ છે. વસ્તુ જે સ્વભાવને ભજે છે તે વખતે તેવો પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે અને પૂર્વના સ્વભાવની સાથે પૂર્વનો પર્યાય દૂર થાય છે. કૂટસ્થનિત્ય હંમેશા એક જ સ્વભાવવાળો ઈષ્ટ છે. તેથી તેમાં પર્યાયોની પરંપરા થટી શકે નહિ.

શંકા :- એક જ સ્વભાવી વસ્તુમાં પ્રત્યેક ક્ષણે પર્યાયો બદલાતા રહે તેમ માનવામાં શો વાંધો છે ?

સમાધાન :- પર્યાયો સ્વભાવને પરાધીન છે. સ્વભાવને અનુરૂપ જ પર્યાયો ઉત્પન્ન થઈ શકે. રેતીમાં ઘટ પર્યાયનો સ્વભાવ નથી તો તેમાંથી ઘટ પર્યાય ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. તેથી એક જ સ્વભાવી વસ્તુમાં પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ પ્રત્યેક પળે નવા-નવા પર્યાયો ઉત્પન્ન થઈ શકે જ નહિ. તેથી વસ્તુને એક સ્વભાવવાળી ન માનતા અનેક સ્વભાવવાળી જ માનવી પડે. વળી આ સ્વભાવો એકી સાથે પ્રગટ થાય કે ક્રમિક પ્રગટ થાય તેવો નિયમ નથી. કેટલાક સ્વભાવો એકી સાથે પ્રગટ થાય છે તો કેટલાક ક્રમશઃ અને તેને અનુરૂપ કેટલાક પર્યાયો એક સાથે ઉત્પન્ન થાય છે. તો કેટલા ક્રમશઃ અને તેને સ્વભાવ અને પર્યાયને અનુરૂપ વસ્તુ પણ કથંચિત્ ઉત્પત્તિશીલ અને વિનાશશીલ છે જ. આમ સર્વ વસ્તુમાં ઉત્પાદ અને વિનાશ ધર્મો રહેલા હોવાથી તથા નિત્ય વસ્તુ પણ અનંતસ્વભાવ, અનંતધર્મ અને અનંતપર્યાયવાળી હોવાથી વસ્તુની નિત્યતાનું બીજાઓએ કરેલું લક્ષણ નકામું છે.

સ્વાયંભુવા અપિ નિત્યાનિત્યમેવ વસ્તુ પ્રપન્નાઃ । તથાચાહુસ્તે' ત્રિવિધઃ સ્વત્ત્વયં ધર્મિણઃ પરિણામો ધર્મલક્ષણાવસ્થારૂપઃ । સુવર્ણં ધર્મિં । તસ્ય ધર્મપરિણામો વર્ધમાનરુચકાદિઃ । ધર્મસ્ય તુ લક્ષણપરિણામોડનાગતત્વાદિઃ । યદા સ્વત્ત્વયં હેમકારો વર્ધમાનકં મહત્ત્વા રુચકમારચયતિ તદા વર્ધમાનકો વર્તમાનતાલક્ષણં હિત્વા અતીતતાલક્ષણમાપદ્યતે । રુચકસ્તુ અનાગતતાલક્ષણં હિત્વા વર્તમાનતાલક્ષણમાપદ્યતે । વર્તમાનતાપત્ર એવમતુ રુચકો નવપુરાણભાવમાપદ્યમાનોડવસ્થાપરિણામવાન્ ભવતિ । સોડયં ત્રિવિધઃ પરિણામો ધર્મિણઃ । ધર્મલક્ષણાવસ્થાશ્ચ ધર્મિણો ભિન્નાશ્ચાભિન્નાશ્ચ । તથા ચ તે ધર્મ્યભેદાત્ તત્રિત્યત્ત્વેન નિત્યાઃ । ભેદાચ્છોત્પત્તિવિનાશવિષયત્વમ્ હત્યુભયમુપપન્નમિતિ ॥ '

શંકા :- અમે બધી વસ્તુને કૂટસ્થનિત્ય માની નથી. આકાશ વગેરે દ્રવ્યો એકાંતે નિત્ય છે. અને ઘટ વગેરે કાર્યદ્રવ્યો અનિત્ય છે. તેથી ઉત્પાદ અને વિનાશ એ કાર્યદ્રવ્યોને આશ્રયીને રહી શકે છે. તેમને નિરાધાર માનવાની જરૂર નથી.

સમાધાન :- અમે આગળ બતાવી ગયા કે પ્રદીપથી માંડી આકાશ સુધીની તમામ વસ્તુઓ એકજ સરખા સ્વરૂપવાળી છે. પછી તમે તેમાં એક નિત્ય અને બીજો અનિત્ય એમ ભેદ કેમ પાડો છો ?

શંકા :- તમે આગળ કહ્યું એ બરાબર. પણ જે કહ્યું તે બરાબર નથી. આકાશવગેરે સ્પષ્ટ નિત્યરૂપે ભાસે છે. ઘડા વગેરે સ્પષ્ટ અનિત્ય દેખાય છે. પછી બન્નેને સમાન શી રીતે માની શકાય ? વળી જેઓમાં ઉત્પાદ અને વિનાશ ધર્મો હોય તેઓને નિત્ય કેવી રીતે કહી શકાય ? કેમકે આ બે ધર્મના સંગમાં નિત્યપણું જ ઊડી જાય છે.

સમાધાન :- કોઈપણ વસ્તુ, પછી તે આકાશ હોય કે ઘડો હોય, દ્રવ્ય અને પર્યાય ઉભયરૂપ જ છે. કહ્યું જ છે કે “પર્યાયથી રહિતનું દ્રવ્ય અને દ્રવ્ય વિનાના પર્યાયો, ક્યાં, ક્યારે, કેવા, કોના વડે ક્યા પ્રમાણથી જોવાયા છે ?” અર્થાત્ દ્રવ્ય અને પર્યાયોને પરસ્પરથી અલગરૂપે ક્યાંય, ક્યારેય પણ, કોઈએ પણ, કોઈપણ રૂપે, કોઈપણ પ્રમાણથી જાણ્યા નથી. નિત્ય ભાસતા આકાશમાં પણ સંયોગાદિ પર્યાયો ઉત્પન્ન થતા અને નાશ પામતા હોય છે તે અબાધ્યરૂપે સિદ્ધ છે. અને અનિત્ય ભાસતો ઘડો પણ માટી દ્રવ્યાદિરૂપે નિત્ય છે, તે સર્વસંમત છે જ. અને દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયાત્મક વસ્તુ દ્રવ્યાદિ એકરૂપે નિત્ય રહે અને પર્યાય આદિ બીજા રૂપે અનિત્ય રહે તેમાં દોષ શો છે ? હા એક જ રૂપે વસ્તુને નિત્ય-અનિત્ય ઉભયરૂપ માનવામાં આવે તો વિરોધ દોષ ઊભો થાય. તેથી સર્વવસ્તુઓને નિત્યાનિત્ય એકરૂપ માનવી એ જ ડહાપણભર્યું છે.

અવસ્થાભેદથી અવસ્થાવાનમાં ભેદ

લૌકિક દૃષ્ટિએ પણ આકાશ નિત્યાનિત્ય છે, કેમ કે ‘ઘટાકાશ’ ‘પટાકાશ’ વગેરે વ્યવહાર લોકપ્રસિદ્ધ છે. જ્યારે ઘડો દૂર થાય છે અને કપડું આવે છે, ત્યારે ત્યાં ‘ઘટાકાશ’ ને બદલે ‘પટાકાશ’નો વ્યવહાર થાય છે.

શંકા :- આ વ્યવહાર માત્ર ઔપચારિક છે, તે તે આકાશપ્રદેશો સાથે ઘટવગેરે જેઓનો સંયોગ થાય છે તે ઘટાદિ વસ્તુના તે સંયોગને કારણે જ તે તે આકાશપ્રદેશમાં ‘ઘટાકાશ’ વગેરે વ્યવહાર થાય છે વાસ્તવમાં તો આકાશ એક અખંડ દ્રવ્ય જ છે. તેથી તત્ત્વની ચર્ચામાં આ ઔપચારિક વ્યવહાર મહત્ત્વનો નથી.

સમાધાન :- અલબત્ત, આ વ્યવહાર ઔપચારિક છે. છતાં પણ ઉપચાર હંમેશા મુખ્યાર્થને સ્પર્શીને જ રહે છે. શ્વે તેમ ઉપચાર થતો નથી. જેમાં ઉપચાર કરવાનો હોય છે તે વસ્તુમાં મુખ્યાર્થની સાથે કંઈક પણ વિશિષ્ટ સાધર્મ્ય હોય, તો જ તે સાધર્મ્યના બળપર તે વસ્તુમાં મુખ્યાર્થનો ઉપચાર કરાય છે. પરાક્રમી પુરુષમાં સિંહ સાથે પરાક્રમ ગુણથી સાધર્મ્ય હોવાથી જ તે પુરુષ સિંહ કહેવાય નહીં કે તેવા સાધર્મ્ય વિનાનો

અથોત્તરાર્ધ વિવિચયતે । एवं चोत्पादव्ययधौव्यात्मकत्वे सर्वभावानां सिद्धेऽपि तद्वस्तु एकम्=आकाशात्मादिकं नित्यमेव, अन्यच्च प्रदीपघटादिकमनित्यमेवेत्येवकारोऽत्रापि सम्बध्यते । इत्थं हि दुर्नयवादापत्तिः । अनन्तधर्मात्मके वस्तुनि स्वाभिप्रेतनित्यत्वादिधर्मसमर्थनप्रवणाः शेषधर्मातिरस्कारेण प्रवर्तमाना दुर्नया इति तत्त्वक्षणात् । इत्यनेनोल्लेखेन त्वदाज्ञाद्विषतां भवत्प्रणीतशासनविरोधिनां प्रलापाः=प्रलपितानि=असम्बद्धवाक्यानीति यावत् ॥

अत्र च प्रथमं 'आदीपम्' इति परप्रसिद्ध्याऽनित्यपक्षोल्लेखेऽपि यदुत्तरत्र यथासङ्ख्यपरिहारेण पूर्वतरं नित्यमेवैकमित्युक्तं तदेवं ज्ञापयति—यदनित्यं तदपि नित्यमेव कथञ्चित् । यच्च नित्यं तदपि अनित्यमेव कथञ्चित् ।

કાયર પુરુષ. 'સર્વવ્યાપકપણું' એ આકાશનું મુખ્ય પરિમાણ છે. ઘટવગેરે નિયત પરિમાણવાળી વસ્તુના સંબંધમાં ઘટાદિના પરિમાણોના વશથી આકાશનું આ પરિમાણ અલગ-અલગ પરિમાણરૂપે ભેદાયેલું દેખાય છે. અને આના જ આધારે ઘટાદિ તે-તે વસ્તુથી આકાશ તે-તે આકાશપરિમાણનો 'ઘટાકાશ' આદિરૂપે વ્યવહાર થાય છે. આમ ઘટઆદિ વસ્તુઓસાથે સંયોગ થવાથી સર્વવ્યાપી આકાશમાં પણ 'ઘટાકાશ' 'પટાકાશ' આદિ ભિન્ન-ભિન્ન અવસ્થાઓ ઉત્પન્ન થાય છે કે જેના બળપર 'ઘટાકાશ' આદિ ઉપચાર ઊભો છે. ઘટવગેરે સંબંધીના બદલાવાથી આ અવસ્થાઓ પણ બદલાય છે. આમ આકાશની અવસ્થાઓ બદલાય છે તે સિદ્ધ થાય છે. અને આ અવસ્થાના ભેદમાં અવસ્થાવાન=આકાશ પણ બદલાય તે સ્વાભાવિક છે. અર્થાત્ 'ઘટાકાશ' આદિ તે-તે અવસ્થાના ઉત્પત્તિ અને નાશમાં તે-તે અવસ્થાવાળારૂપે આકાશ પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે, તેમ સિદ્ધ થાય છે. આમ ઘટ-પટ આદિ સમ્બન્ધીઓના પરિવર્તનનો માત્ર ઉપચાર જ આકાશમાં થાય છે, તેમ નથી; પરંતુ તે- તે પરિવર્તનવખતે આકાશની અવસ્થાઓ પણ પરિવર્તન પામે છે. અને અવસ્થા અવસ્થાવાનથી અભિન્ન હોવાથી આકાશ પણ પરિવર્તનશીલ=અનિત્ય છે. અને દરેક દ્રવ્ય પોતાની અવસ્થાના પરિવર્તનથી જ અનિત્ય છે, આમ આકાશ પણ નિત્યાનિત્યરૂપે સિદ્ધ છે.

પાતંજલમતે પણ વસ્તુની નિત્યાનિત્યતા

પાતંજલયોગમત પણ વસ્તુને નિત્યાનિત્યરૂપે સ્વીકારે છે. તેઓએ ધર્મીના (૧)ધર્મ (૨) લક્ષણ અને (૩) અવસ્થારૂપ ત્રણ પરિણામ માન્યા છે. અહીં સુવર્ણને દેશંતરૂપ બતાવ્યું છે. સુવર્ણ=ધર્મી. વર્ધમાનક રુચક વગેરે તેના ધર્મ પરિણામો છે. (વર્ધમાનક=કોડીયા જેવું પાત્ર. રુચક=સોનામણેર.) લક્ષણ અને અવસ્થા ધર્મના પરિણામો છે. વર્ધમાનકવગેરે ધર્મોનું અતીતપણું કે અનાગતપણું વગેરે લક્ષણ પરિણામ છે. તેથી જ્યારે સોની વર્ધમાનકને ભાંગી રુચક બનાવે ત્યારે 'વર્ધમાનક' વર્તમાનપણાને છોડી અતીતપણાને પામે છે. અને રુચક અનાગતપણાનો ત્યાગ કરી વર્તમાનપણાને પામે છે. આ અતીતપણું જ વર્ધમાનકઆદિ ધર્મોનું લક્ષણ છે. 'વર્તમાનપણું' લક્ષણ પામેલા રુચક વગેરે જ્યારે નવા-જૂનાપણાના પરિણામને પામે છે, ત્યારે તે રુચક વગેરે અવસ્થારૂપ પરિણામવાળા થાય છે. અહીં લક્ષણ અને અવસ્થા પરિણામ ધર્મના હોવા છતાં ધર્મ પોતે ધર્મીનો પરિણામ હોવાથી લક્ષણ અને અવસ્થા પરિણામ પણ ધર્મીના જ ગણી શકાય. આમ ધર્મીના ત્રણ પરિણામ છે. આ પરિણામો પણ સુવર્ણઆદિ ધર્મીથી કથંચિદ્ ભિન્ન છે અને કથંચિદ્ અભિન્ન છે. (ધર્મને ધર્મીથી એકાંતે ભિન્ન કે અભિન્ન માનવામાં આવતા દેશો પહેલા બતાવી ગયા અને આગળ પણ બતાવાશે.) તેથી ધર્મીગત નિત્યત્વને કારણે તે ધર્મીથી અભિન્ન એવા તે ધર્મો પણ નિત્ય છે. અને ધર્મજત અનિત્યતાને કારણે ધર્મથી અભિન્ન એવો ધર્મી પણ અનિત્ય છે. એટલે કે, ધર્મી પણ ઉત્પાદશીલ અને વિનાશશીલ બને છે. આમ વસ્તુમાં નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ આ બન્ને સુસંગત છે.

પ્રકાન્તવાદિભિરપિ એકસ્યામેવ પૃથિવ્યાં નિત્યાનિત્યત્વાભ્યુપગમાત્ । તથા ચ પ્રશસ્તકારઃ “સા તુ દ્વિવિધા નિત્યા ચ અનિત્યા ચ । પરમાણુલક્ષણા નિત્યા કાર્યલક્ષણા તુ અનિત્યા” । ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦ ૧૦૧ ૧૦૨ ૧૦૩ ૧૦૪ ૧૦૫ ૧૦૬ ૧૦૭ ૧૦૮ ૧૦૯ ૧૧૦ ૧૧૧ ૧૧૨ ૧૧૩ ૧૧૪ ૧૧૫ ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૧૮ ૧૧૯ ૧૨૦ ૧૨૧ ૧૨૨ ૧૨૩ ૧૨૪ ૧૨૫ ૧૨૬ ૧૨૭ ૧૨૮ ૧૨૯ ૧૩૦ ૧૩૧ ૧૩૨ ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૩૫ ૧૩૬ ૧૩૭ ૧૩૮ ૧૩૯ ૧૪૦ ૧૪૧ ૧૪૨ ૧૪૩ ૧૪૪ ૧૪૫ ૧૪૬ ૧૪૭ ૧૪૮ ૧૪૯ ૧૫૦ ૧૫૧ ૧૫૨ ૧૫૩ ૧૫૪ ૧૫૫ ૧૫૬ ૧૫૭ ૧૫૮ ૧૫૯ ૧૬૦ ૧૬૧ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૪ ૧૬૫ ૧૬૬ ૧૬૭ ૧૬૮ ૧૬૯ ૧૭૦ ૧૭૧ ૧૭૨ ૧૭૩ ૧૭૪ ૧૭૫ ૧૭૬ ૧૭૭ ૧૭૮ ૧૭૯ ૧૮૦ ૧૮૧ ૧૮૨ ૧૮૩ ૧૮૪ ૧૮૫ ૧૮૬ ૧૮૭ ૧૮૮ ૧૮૯ ૧૯૦ ૧૯૧ ૧૯૨ ૧૯૩ ૧૯૪ ૧૯૫ ૧૯૬ ૧૯૭ ૧૯૮ ૧૯૯ ૨૦૦ ૨૦૧ ૨૦૨ ૨૦૩ ૨૦૪ ૨૦૫ ૨૦૬ ૨૦૭ ૨૦૮ ૨૦૯ ૨૧૦ ૨૧૧ ૨૧૨ ૨૧૩ ૨૧૪ ૨૧૫ ૨૧૬ ૨૧૭ ૨૧૮ ૨૧૯ ૨૨૦ ૨૨૧ ૨૨૨ ૨૨૩ ૨૨૪ ૨૨૫ ૨૨૬ ૨૨૭ ૨૨૮ ૨૨૯ ૨૩૦ ૨૩૧ ૨૩૨ ૨૩૩ ૨૩૪ ૨૩૫ ૨૩૬ ૨૩૭ ૨૩૮ ૨૩૯ ૨૪૦ ૨૪૧ ૨૪૨ ૨૪૩ ૨૪૪ ૨૪૫ ૨૪૬ ૨૪૭ ૨૪૮ ૨૪૯ ૨૫૦ ૨૫૧ ૨૫૨ ૨૫૩ ૨૫૪ ૨૫૫ ૨૫૬ ૨૫૭ ૨૫૮ ૨૫૯ ૨૬૦ ૨૬૧ ૨૬૨ ૨૬૩ ૨૬૪ ૨૬૫ ૨૬૬ ૨૬૭ ૨૬૮ ૨૬૯ ૨૭૦ ૨૭૧ ૨૭૨ ૨૭૩ ૨૭૪ ૨૭૫ ૨૭૬ ૨૭૭ ૨૭૮ ૨૭૯ ૨૮૦ ૨૮૧ ૨૮૨ ૨૮૩ ૨૮૪ ૨૮૫ ૨૮૬ ૨૮૭ ૨૮૮ ૨૮૯ ૨૯૦ ૨૯૧ ૨૯૨ ૨૯૩ ૨૯૪ ૨૯૫ ૨૯૬ ૨૯૭ ૨૯૮ ૨૯૯ ૩૦૦ ૩૦૧ ૩૦૨ ૩૦૩ ૩૦૪ ૩૦૫ ૩૦૬ ૩૦૭ ૩૦૮ ૩૦૯ ૩૧૦ ૩૧૧ ૩૧૨ ૩૧૩ ૩૧૪ ૩૧૫ ૩૧૬ ૩૧૭ ૩૧૮ ૩૧૯ ૩૨૦ ૩૨૧ ૩૨૨ ૩૨૩ ૩૨૪ ૩૨૫ ૩૨૬ ૩૨૭ ૩૨૮ ૩૨૯ ૩૩૦ ૩૩૧ ૩૩૨ ૩૩૩ ૩૩૪ ૩૩૫ ૩૩૬ ૩૩૭ ૩૩૮ ૩૩૯ ૩૪૦ ૩૪૧ ૩૪૨ ૩૪૩ ૩૪૪ ૩૪૫ ૩૪૬ ૩૪૭ ૩૪૮ ૩૪૯ ૩૫૦ ૩૫૧ ૩૫૨ ૩૫૩ ૩૫૪ ૩૫૫ ૩૫૬ ૩૫૭ ૩૫૮ ૩૫૯ ૩૬૦ ૩૬૧ ૩૬૨ ૩૬૩ ૩૬૪ ૩૬૫ ૩૬૬ ૩૬૭ ૩૬૮ ૩૬૯ ૩૭૦ ૩૭૧ ૩૭૨ ૩૭૩ ૩૭૪ ૩૭૫ ૩૭૬ ૩૭૭ ૩૭૮ ૩૭૯ ૩૮૦ ૩૮૧ ૩૮૨ ૩૮૩ ૩૮૪ ૩૮૫ ૩૮૬ ૩૮૭ ૩૮૮ ૩૮૯ ૩૯૦ ૩૯૧ ૩૯૨ ૩૯૩ ૩૯૪ ૩૯૫ ૩૯૬ ૩૯૭ ૩૯૮ ૩૯૯ ૪૦૦ ૪૦૧ ૪૦૨ ૪૦૩ ૪૦૪ ૪૦૫ ૪૦૬ ૪૦૭ ૪૦૮ ૪૦૯ ૪૧૦ ૪૧૧ ૪૧૨ ૪૧૩ ૪૧૪ ૪૧૫ ૪૧૬ ૪૧૭ ૪૧૮ ૪૧૯ ૪૨૦ ૪૨૧ ૪૨૨ ૪૨૩ ૪૨૪ ૪૨૫ ૪૨૬ ૪૨૭ ૪૨૮ ૪૨૯ ૪૩૦ ૪૩૧ ૪૩૨ ૪૩૩ ૪૩૪ ૪૩૫ ૪૩૬ ૪૩૭ ૪૩૮ ૪૩૯ ૪૪૦ ૪૪૧ ૪૪૨ ૪૪૩ ૪૪૪ ૪૪૫ ૪૪૬ ૪૪૭ ૪૪૮ ૪૪૯ ૪૫૦ ૪૫૧ ૪૫૨ ૪૫૩ ૪૫૪ ૪૫૫ ૪૫૬ ૪૫૭ ૪૫૮ ૪૫૯ ૪૬૦ ૪૬૧ ૪૬૨ ૪૬૩ ૪૬૪ ૪૬૫ ૪૬૬ ૪૬૭ ૪૬૮ ૪૬૯ ૪૭૦ ૪૭૧ ૪૭૨ ૪૭૩ ૪૭૪ ૪૭૫ ૪૭૬ ૪૭૭ ૪૭૮ ૪૭૯ ૪૮૦ ૪૮૧ ૪૮૨ ૪૮૩ ૪૮૪ ૪૮૫ ૪૮૬ ૪૮૭ ૪૮૮ ૪૮૯ ૪૯૦ ૪૯૧ ૪૯૨ ૪૯૩ ૪૯૪ ૪૯૫ ૪૯૬ ૪૯૭ ૪૯૮ ૪૯૯ ૫૦૦ ૫૦૧ ૫૦૨ ૫૦૩ ૫૦૪ ૫૦૫ ૫૦૬ ૫૦૭ ૫૦૮ ૫૦૯ ૫૧૦ ૫૧૧ ૫૧૨ ૫૧૩ ૫૧૪ ૫૧૫ ૫૧૬ ૫૧૭ ૫૧૮ ૫૧૯ ૫૨૦ ૫૨૧ ૫૨૨ ૫૨૩ ૫૨૪ ૫૨૫ ૫૨૬ ૫૨૭ ૫૨૮ ૫૨૯ ૫૩૦ ૫૩૧ ૫૩૨ ૫૩૩ ૫૩૪ ૫૩૫ ૫૩૬ ૫૩૭ ૫૩૮ ૫૩૯ ૫૪૦ ૫૪૧ ૫૪૨ ૫૪૩ ૫૪૪ ૫૪૫ ૫૪૬ ૫૪૭ ૫૪૮ ૫૪૯ ૫૫૦ ૫૫૧ ૫૫૨ ૫૫૩ ૫૫૪ ૫૫૫ ૫૫૬ ૫૫૭ ૫૫૮ ૫૫૯ ૫૬૦ ૫૬૧ ૫૬૨ ૫૬૩ ૫૬૪ ૫૬૫ ૫૬૬ ૫૬૭ ૫૬૮ ૫૬૯ ૫૭૦ ૫૭૧ ૫૭૨ ૫૭૩ ૫૭૪ ૫૭૫ ૫૭૬ ૫૭૭ ૫૭૮ ૫૭૯ ૫૮૦ ૫૮૧ ૫૮૨ ૫૮૩ ૫૮૪ ૫૮૫ ૫૮૬ ૫૮૭ ૫૮૮ ૫૮૯ ૫૯૦ ૫૯૧ ૫૯૨ ૫૯૩ ૫૯૪ ૫૯૫ ૫૯૬ ૫૯૭ ૫૯૮ ૫૯૯ ૬૦૦ ૬૦૧ ૬૦૨ ૬૦૩ ૬૦૪ ૬૦૫ ૬૦૬ ૬૦૭ ૬૦૮ ૬૦૯ ૬૧૦ ૬૧૧ ૬૧૨ ૬૧૩ ૬૧૪ ૬૧૫ ૬૧૬ ૬૧૭ ૬૧૮ ૬૧૯ ૬૨૦ ૬૨૧ ૬૨૨ ૬૨૩ ૬૨૪ ૬૨૫ ૬૨૬ ૬૨૭ ૬૨૮ ૬૨૯ ૬૩૦ ૬૩૧ ૬૩૨ ૬૩૩ ૬૩૪ ૬૩૫ ૬૩૬ ૬૩૭ ૬૩૮ ૬૩૯ ૬૪૦ ૬૪૧ ૬૪૨ ૬૪૩ ૬૪૪ ૬૪૫ ૬૪૬ ૬૪૭ ૬૪૮ ૬૪૯ ૬૫૦ ૬૫૧ ૬૫૨ ૬૫૩ ૬૫૪ ૬૫૫ ૬૫૬ ૬૫૭ ૬૫૮ ૬૫૯ ૬૬૦ ૬૬૧ ૬૬૨ ૬૬૩ ૬૬૪ ૬૬૫ ૬૬૬ ૬૬૭ ૬૬૮ ૬૬૯ ૬૭૦ ૬૭૧ ૬૭૨ ૬૭૩ ૬૭૪ ૬૭૫ ૬૭૬ ૬૭૭ ૬૭૮ ૬૭૯ ૬૮૦ ૬૮૧ ૬૮૨ ૬૮૩ ૬૮૪ ૬૮૫ ૬૮૬ ૬૮૭ ૬૮૮ ૬૮૯ ૬૯૦ ૬૯૧ ૬૯૨ ૬૯૩ ૬૯૪ ૬૯૫ ૬૯૬ ૬૯૭ ૬૯૮ ૬૯૯ ૭૦૦ ૭૦૧ ૭૦૨ ૭૦૩ ૭૦૪ ૭૦૫ ૭૦૬ ૭૦૭ ૭૦૮ ૭૦૯ ૭૧૦ ૭૧૧ ૭૧૨ ૭૧૩ ૭૧૪ ૭૧૫ ૭૧૬ ૭૧૭ ૭૧૮ ૭૧૯ ૭૨૦ ૭૨૧ ૭૨૨ ૭૨૩ ૭૨૪ ૭૨૫ ૭૨૬ ૭૨૭ ૭૨૮ ૭૨૯ ૭૩૦ ૭૩૧ ૭૩૨ ૭૩૩ ૭૩૪ ૭૩૫ ૭૩૬ ૭૩૭ ૭૩૮ ૭૩૯ ૭૪૦ ૭૪૧ ૭૪૨ ૭૪૩ ૭૪૪ ૭૪૫ ૭૪૬ ૭૪૭ ૭૪૮ ૭૪૯ ૭૫૦ ૭૫૧ ૭૫૨ ૭૫૩ ૭૫૪ ૭૫૫ ૭૫૬ ૭૫૭ ૭૫૮ ૭૫૯ ૭૬૦ ૭૬૧ ૭૬૨ ૭૬૩ ૭૬૪ ૭૬૫ ૭૬૬ ૭૬૭ ૭૬૮ ૭૬૯ ૭૭૦ ૭૭૧ ૭૭૨ ૭૭૩ ૭૭૪ ૭૭૫ ૭૭૬ ૭૭૭ ૭૭૮ ૭૭૯ ૭૮૦ ૭૮૧ ૭૮૨ ૭૮૩ ૭૮૪ ૭૮૫ ૭૮૬ ૭૮૭ ૭૮૮ ૭૮૯ ૭૯૦ ૭૯૧ ૭૯૨ ૭૯૩ ૭૯૪ ૭૯૫ ૭૯૬ ૭૯૭ ૭૯૮ ૭૯૯ ૮૦૦ ૮૦૧ ૮૦૨ ૮૦૩ ૮૦૪ ૮૦૫ ૮૦૬ ૮૦૭ ૮૦૮ ૮૦૯ ૮૧૦ ૮૧૧ ૮૧૨ ૮૧૩ ૮૧૪ ૮૧૫ ૮૧૬ ૮૧૭ ૮૧૮ ૮૧૯ ૮૨૦ ૮૨૧ ૮૨૨ ૮૨૩ ૮૨૪ ૮૨૫ ૮૨૬ ૮૨૭ ૮૨૮ ૮૨૯ ૮૩૦ ૮૩૧ ૮૩૨ ૮૩૩ ૮૩૪ ૮૩૫ ૮૩૬ ૮૩૭ ૮૩૮ ૮૩૯ ૮૪૦ ૮૪૧ ૮૪૨ ૮૪૩ ૮૪૪ ૮૪૫ ૮૪૬ ૮૪૭ ૮૪૮ ૮૪૯ ૮૫૦ ૮૫૧ ૮૫૨ ૮૫૩ ૮૫૪ ૮૫૫ ૮૫૬ ૮૫૭ ૮૫૮ ૮૫૯ ૮૬૦ ૮૬૧ ૮૬૨ ૮૬૩ ૮૬૪ ૮૬૫ ૮૬૬ ૮૬૭ ૮૬૮ ૮૬૯ ૮૭૦ ૮૭૧ ૮૭૨ ૮૭૩ ૮૭૪ ૮૭૫ ૮૭૬ ૮૭૭ ૮૭૮ ૮૭૯ ૮૮૦ ૮૮૧ ૮૮૨ ૮૮૩ ૮૮૪ ૮૮૫ ૮૮૬ ૮૮૭ ૮૮૮ ૮૮૯ ૮૯૦ ૮૯૧ ૮૯૨ ૮૯૩ ૮૯૪ ૮૯૫ ૮૯૬ ૮૯૭ ૮૯૮ ૮૯૯ ૯૦૦ ૯૦૧ ૯૦૨ ૯૦૩ ૯૦૪ ૯૦૫ ૯૦૬ ૯૦૭ ૯૦૮ ૯૦૯ ૯૧૦ ૯૧૧ ૯૧૨ ૯૧૩ ૯૧૪ ૯૧૫ ૯૧૬ ૯૧૭ ૯૧૮ ૯૧૯ ૯૨૦ ૯૨૧ ૯૨૨ ૯૨૩ ૯૨૪ ૯૨૫ ૯૨૬ ૯૨૭ ૯૨૮ ૯૨૯ ૯૩૦ ૯૩૧ ૯૩૨ ૯૩૩ ૯૩૪ ૯૩૫ ૯૩૬ ૯૩૭ ૯૩૮ ૯૩૯ ૯૪૦ ૯૪૧ ૯૪૨ ૯૪૩ ૯૪૪ ૯૪૫ ૯૪૬ ૯૪૭ ૯૪૮ ૯૪૯ ૯૫૦ ૯૫૧ ૯૫૨ ૯૫૩ ૯૫૪ ૯૫૫ ૯૫૬ ૯૫૭ ૯૫૮ ૯૫૯ ૯૬૦ ૯૬૧ ૯૬૨ ૯૬૩ ૯૬૪ ૯૬૫ ૯૬૬ ૯૬૭ ૯૬૮ ૯૬૯ ૯૭૦ ૯૭૧ ૯૭૨ ૯૭૩ ૯૭૪ ૯૭૫ ૯૭૬ ૯૭૭ ૯૭૮ ૯૭૯ ૯૮૦ ૯૮૧ ૯૮૨ ૯૮૩ ૯૮૪ ૯૮૫ ૯૮૬ ૯૮૭ ૯૮૮ ૯૮૯ ૯૯૦ ૯૯૧ ૯૯૨ ૯૯૩ ૯૯૪ ૯૯૫ ૯૯૬ ૯૯૭ ૯૯૮ ૯૯૯ ૧૦૦૦

ન ચાત્ર પરમાણુકાર્યદ્રવ્યલક્ષણવિષયદ્વયભેદાદ નૈકાધિકરણં નિત્યાનિત્યમિતિ વાચ્યમ્ । પૃથિવીત્વસ્યોભયત્રાપિ અવ્યભિચારાત્ । એવમ્બાદિષ્વપીતિ । આકાશેડપિ સંયોગવિભાગાઙ્ગીકારાત્ તૈરનિત્યત્વં યુક્ત્યા પ્રતિપત્તમેવ । તથા ચ સ એવાહ-“શબ્દકારણત્વવચનાત્ સંયોગવિભાગૌ” ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

પ્રલાપપ્રાયત્વં ચ પરવચનાનામિત્યં સમર્થનીયમ્ । વસ્તુનસ્તાવદર્થક્રિયાકારિત્વં લક્ષણમ્ । તચ્ચૈકાન્તનિત્યાનિત્યપક્ષયોર્ન

એકાંત નિત્યત્વ-અનિત્યત્વમત્ દુર્નય

હવે ઉત્તરાર્દનું વિવરણ કરે છે. આ પ્રમાણે બધી વસ્તુઓ ઉત્પાદ- વ્યય-ધ્રોવ્યયુક્ત સિદ્ધ થવા છતાં આકાશ આત્મા વગેરે કેટલીક વસ્તુઓને એકાંતે નિત્ય માનવી, અને પ્રદીપવગેરે બીજી વસ્તુઓને એકાંતે અનિત્ય માનવી એ દુર્નય છે. નયાભાસ છે. વસ્તુ અનંતધર્માત્મક છે, તે પ્રમાણસિદ્ધ છે. છતાં પણ તે અનંતધર્મ (=અનંત અંશ) માંથી એકાદ નિત્યત્વ આદિ ઈદ અંશને આગળ કરી વસ્તુને માત્ર તે અંશે જ સ્વીકારવો અને બાકીના અંશોનો તિરસ્કાર કરવો(=ખંડન કરવું) એ દુર્નયવાદનું લક્ષણ છે

(વસ્તુ ના બધા ધર્મોને પ્રધાનરૂપે જોવા એ પ્રમાણરૂપ છે, એક અંશને પ્રધાન કરવો અને બાકીના અંશોને ગોળ કરી તેઓ પ્રત્યે ઉપેક્ષા રાખવી એ નય છે. અને વસ્તુના એક ઈદ અંશનો જ સ્વીકાર કરી બાકીના અંશોનો વિરોધ કરવો એ દુર્નય છે.)

તેથી “પ્રદીપ આદિ એક અનિત્ય છે અને આકાશ આદિ બીજા નિત્ય છે.” એવા વચનો તારી આજ્ઞાના વિરોધીઓના (=બીજાઓના) માત્ર પ્રલાપરૂપ છે. અર્થાત્ તેઓના આ વચનો અસંબદ્ધ છે.

શંકા :- પૂર્વોર્ધમાં ‘આદીપમ્’ પદના પ્રયોગ દ્વારા (પરવાદી સંમત) અનિત્યપક્ષનું પ્રથમ સ્થાપન કર્યો બાદ ઉત્તરાર્દમાં ‘તન્નિત્યમ્’ પદથી નિત્યપક્ષનો પ્રથમ ઉલ્લેખ કરવો બરાબર નથી. અનિત્યપક્ષનો પ્રથમ ઉલ્લેખ કર્યો હોત, તો ત્યાં યથાસંખ્ય અન્વય થઈ શકત.

સમાધાન :- આ પ્રમાણે યથાસંખ્યનો પરિત્યાગ કરવા દ્વારા કવિવર કહેવા માંગે છે કે “પરમિપ્રેત દીપવગેરે અનિત્ય વસ્તુઓ પણ વાસ્તવમાં કથયિત્ નિત્ય છે, અને આકાશવગેરે નિત્ય વસ્તુઓ કથયિત્ અનિત્ય છે.” એક જ વસ્તુમાં નિત્યાનિત્યત્વ વૈશેષિકોને પણ માન્ય છે. કેમકે તેઓએ પણ પૃથ્વી વગેરેમાં નિત્યાનિત્યત્વ સ્વીકાર્યું છે. પ્રશસ્તપાદે (વૈશેષિક વિદ્વાન) કહ્યું જ છે કે → સા=પૃથ્વી બે પ્રકારની છે. નિત્ય અને અનિત્ય. પરમાણુરૂપ પૃથ્વી નિત્ય છે. અને દ્રવ્યાણુક વગેરે કાર્યરૂપ પૃથ્વી અનિત્ય છે. (દ્રવ્યાણુક વગેરે કાર્ય વખતે પરમાણુઓ નાશ પામતા નથી પણ તેઓનો માત્ર સંયોગ થાય છે. દ્રવ્યાણુક વગેરે કાર્યોના નાશમાં પરમાણુઓ ઉત્પન્ન થતાં નથી પણ તેઓમાં માત્ર વિભાજ જ થાય છે.)

નિત્યતા-અનિત્યતા એકાધિકરણ

પૂર્વપક્ષ :- નિત્યતા પરમાણુમાં છે અને અનિત્યતા કાર્યદ્રવ્યગત છે. આમ આ નિત્યાનિત્ય એકાધિકરણ=એક જ દ્રવ્યમાં રહેલા બે પર્યાય નથી. તેથી એક જ દ્રવ્યમાં આ બે વિરોધી સ્વરૂપને ઘટાવવા સામે અમારો વિરોધ ઊભો જ છે.

સમાધાન :- પરમાણુ અને કાર્યદ્રવ્યમાં ‘પૃથ્વીત્વ’ સમાનતયા રહેલું છે. તેથી બન્ને પૃથ્વીદ્રવ્યરૂપે તો એક જ છે. આ પૃથ્વીદ્રવ્યમાં ‘પરમાણુ’ અંશની અપેક્ષાએ નિત્યતા અને ‘કાર્યદ્રવ્ય’ અંશની અપેક્ષાએ

૧ વૈશેષિકદર્શને-પ્રશસ્તપાદપાઘ્યે પૃથ્વીનિરૂપણપ્રક્રમે ॥ ૨. પ્રશસ્તપાદપાઘ્યે આકાશનિરૂપણે ।

ઘટતે । અપ્રચ્યુતાનુત્પત્તિસ્થિરૈકરૂપો હિ નિત્યઃ । સ ચ ક્રમેણાર્થક્રિયાં કુર્વતી ? અક્રમેણ વા ? અન્યોન્યવ્યવચ્છેદરૂપાણાં પ્રકારાન્તરાસંભવાત્ ।

તત્ર ન તાવત્ક્રમેણ । સ હિ કાલાન્તરભાવિનીઃ ક્રિયાઃ પ્રથમક્રિયાકાલ એવ પ્રસહ્ય કુર્યાત્, સમર્થસ્ય કાલક્ષેપાયાગાત્ કાલક્ષેપિણો વાડસામર્થ્યપ્રાપ્તેઃ । સમર્થોઽપિ તત્તત્સહકારિસમવધાને તં તમર્થં કચેતીતિ ચેત્ ? ન તર્હિ તસ્ય સામર્થ્યમ્, અપરસહકારિસાપેક્ષવૃત્તિત્વાત્ । 'સાપેક્ષમસમર્થમિ'તિન્યાયાત્ । ન તેન સહકારિણોઽપેક્ષ્યન્તે, અપિતુ કાર્યમેવ સહકારિણુ અસત્સુ અભવત્ તાનપેક્ષતે । ઇતિ ચેત્ ? તત્ કિં સ ભાવોઽસમર્થઃ ? સમર્થો વા ? સમર્થશ્ચેત્ ? કિં

‘અનિત્યતા’ આમ બે વિરોધી ધર્મો એકસાથે ઉપલબ્ધ છે જ. અમે પણ જૂદા જૂદા અંશોની અપેક્ષાએ જ નિત્યતા-અનિત્યતા કહીએ છીએ, નહીં કે એક જ અંશની અપેક્ષાએ. આ જ પ્રમાણે ‘અપ’=પાણી વગેરે અંગે સમજવું. (વળી પરમાણુ અને કાર્યદ્રવ્યમાં સત્તા, પૃથ્વીત્વવગેરે નિત્ય ધર્મો અને સંયોજ વગેરે અનિત્ય ધર્મો એક કાલે ઉપલબ્ધ થાય જ છે.)

પૂર્વપક્ષ :- પણ આકાશ તો એકાંત નિત્યરૂપે જ ઈષ્ટ જોવાથી બધી વસ્તુ નિત્યાનિત્યરૂપે સિદ્ધ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- તમારા મતે પણ આકાશ અનિત્યરૂપે સિદ્ધ છે. કેમકે તમે આકાશમાં સંયોજ-વિભાજ ધર્મ સ્વીકાર્યો છે. આ બન્ને ધર્મો ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ જોવાથી અનિત્યતરીકે સર્વસંમત છે. તેથી ધર્મી ધર્મથી કથંચિત્ અભિન્ન જોવાથી તે રૂપે ધર્મી આકાશ પણ અનિત્ય સિદ્ધ થાય છે. આમ તમે યુક્તિથી આકાશને અનિત્ય સ્વીકાર્યો છે તેમાં પ્રશસ્તપાદનું આ વચન સાક્ષીરૂપ છે — “આકાશ શબ્દનું કારણ છે એ વચનથી આકાશમાં સંયોજ-વિભાજ છે.” આમ નિત્યાનિત્યપક્ષ પરસ્પર સંવલિત છે. અને તેનું આંશિક ભાવન પહેલાં કરેલું જ છે.

અર્થક્રિયાકારિતાની એકાંતપક્ષે અસિદ્ધિ

‘પરતીર્થિઓનાં વચનો માત્ર પ્રલાપરૂપ છે, યુક્તિયુક્ત નથી.’ તેવા કથનનું સમર્થન આ રીતે થાય છે. ‘અર્થક્રિયાકારિતા’ વસ્તુના લક્ષણ તરીકે ઈષ્ટ છે. (દહન, પચન વગેરે સ્વકાર્યની નિષ્પત્તિમાં સમર્થ અગ્નિ વસ્તુ અર્થક્રિયાકારી કહેવાય) જે અર્થક્રિયાકારી ન હોય તે ખપુષ્પની જેમ અસત્ છે. એકાંતે નિત્ય કે એકાંતે અનિત્ય વસ્તુ અર્થક્રિયાકારી બની શકે નહિ. એકાંતનિત્યપક્ષે વસ્તુની અર્થક્રિયાકારિતા અનુપપન્ન શી રીતે બને ? તે દર્શાવે છે — ઉત્પત્તિ અને વિનાશ વિના માત્ર એક જ સ્વરૂપે રહેવું તે એકાંત નિત્યતાનું લક્ષણ છે. આવી નિત્ય વસ્તુઓ ક્રમશઃ અર્થક્રિયા=જૂદા જૂદા કાર્યો કરશે ? કે એક સાથે સર્વ કાર્યો કરશે ? આ બે પરસ્પરને બાકાત કરનારા જોવાથી=પરસ્પરનો પરિહાર કરનારા જોવાથી બેની એક સાથે હાજરી વાળો ત્રીજો તદુભયરૂપ વિકલ્પ સંભવતો નથી.

(તેમજ એકના અભાવમાં બીજાની અવશ્ય હાજરી હોય જ, તેથી તદુભયરૂપ ચતુર્થ વિકલ્પ પણ સંભવતો નથી. ક્રમભાવી અને યુગપત્ બન્ને પ્રકારની અર્થક્રિયાનો અભાવ વસ્તુને અસત્ સિદ્ધ કરે. એકાંતનિત્યપક્ષમાં આ તદુભયની જ સિદ્ધિ જોનોને કરવી છે. અને પૂર્વપક્ષ=વૈશેષિકોને એ સિદ્ધિ ટાળવી છે. માટે તેઓ ચતુર્થ વિકલ્પ તો દર્શાવે જ નહિ.)

નિત્યપક્ષે ક્રમિક અર્થક્રિયા અસંભવ

નિત્ય વસ્તુ સ્વકાર્યોને ક્રમશઃ કરે નહિ. કેમકે તે પોતે કાલાન્તરભાવી ક્રિયાઓને પણ પ્રથમ ક્રિયાકાળે કરવા સમર્થ છે, કેમકે તેનો એ સર્વક્રિયા કરવાનો એકસ્વભાવ પહેલેથી જ છે. અને સમર્થ વસ્તુ સ્વકાર્ય કરવામાં ક્ષણનો પણ વિલંબ કરે નહિ. જો તે પોતાના કાર્યને કરવામાં કાલક્ષેપ=વિલંબ કરે તો તે

સહકારિમુખપ્રેક્ષણદોનાનિ તાનિ ઉપેક્ષતે, ન પુનર્ગીતિ ઘટયતિ । નનુ સમર્થમપિ બીજમ્, ફલાજલાનિલાદિ-
સહકારિસહિતમેવાડકુરં કરોતિ, નાન્યથા । તત્કિં તસ્ય સહકારિભિઃ કિચ્છિદુપક્રિયેત, ન વા ? યદિ નોપક્રિયેત,
તદા સહકારિસન્નિધાનાત્ પ્રાગિવ કિં ન તદાપિ અર્થક્રિયાયામુદાસ્તે ?

ઉપક્રિયેત ચેત્ ? સ તર્હિં તૈસ્પકારોઽભિન્નો ભિન્નો વા ક્રિયતે ઇતિ વાચ્યમ્ । અભેદે સ એવ ક્રિયતે । ઇતિ લાભમિચ્છતાં
મૂલક્ષતિરાયાતા, કૃતકત્વેન તસ્યાનિત્યત્વાપત્તેઃ । ભેદે તુ કથં તસ્યોપકારઃ ? કિં ન સહવિન્ધ્યાદેરપિ ? તત્સમ્બન્ધાત્
તસ્યાયમિતિ ચેત્ ? ઉપકાર્યોપકારયોઃ કઃ સમ્બન્ધઃ ? ન તાવત્ સંયોગઃ, દ્રવ્યયોરેવ તસ્ય ભાવાત્ । અત્ર તુ ઉપકાર્ય

સમર્થ નથી. વળી જો સર્વ કાર્યો કરવાનું પોતાનું સામર્થ્ય સરખું જ હોય, તો સર્વ કાર્યો સમકાળે જ થવા
જોઈએ. અમુક કાર્યો પ્રથમ થાય અને બીજા કાર્યોમાં કાલક્ષેપ થાય, આવો ભેદભાવ શું કામ રાખવો ?

પૂર્વપક્ષ :- પ્રથમક્રિયાકાળે બીજા વગેરે ક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી પોતે તે ક્રિયા કરતો નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- પ્રથમ ક્રિયાકાળે બીજા ક્રિયાઓ કરવાના સામર્થ્યના અભાવમાં શું કારણ છે ? શું પોતાના તેવા સ્વભાવનો
અભાવ કારણ છે ? કે અન્ય કોઈ ?

પૂર્વપક્ષ :- તેવા સ્વભાવનો અભાવ કારણ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- એટલે કે, પ્રથમ ક્રિયાકાળે પોતાનામાં બીજા વગેરે ક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ નથી, એમ કહિત થયું. અને જો
તેમ હોય, તો એ વસ્તુ ક્યારેય બીજા વગેરે ક્રિયા કરી શકશે નહિ. કેમકે તે ક્રિયાઓ ન કરવાનો પોતાનો આ સ્વભાવ હંમેશા રહેવાનો
છે. એકાન્ત નિત્યવાદમતે સ્વભાવમાં ફેરફાર સંભવતો નથી.)

પૂર્વપક્ષ :- વસ્તુમાં સર્વક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ છે જ. અર્થાત્ વસ્તુ પોતાના સર્વકાર્યો કરવા સમર્થ
છે જ. પરંતુ તે-તે કાર્યો કરવામાં તે-તે સહકારીઓની તે વસ્તુ અપેક્ષા રાખે છે. અને સહકારીઓની પ્રાપ્તિ
ક્રમિક હોવાથી કાર્યો પણ ક્રમિક થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- વસ્તુએ પોતાનું કાર્ય કરવા માટે સહકારીની અપેક્ષા રાખવી પડે એનો અર્થ જ એ થયો
કે, પોતે પોતાનું કામ કરવા માટે સમર્થ નથી. કેમકે ન્યાય છે કે ‘સાપેક્ષ વસ્તુ અસમર્થ છે.’ પોતાના કાર્ય
માટે પણ સહકારીઓની ગુલામી સ્વીકારતી વસ્તુને સમર્થ શી રીતે કહી શકાય ?

પૂર્વપક્ષ :- તમે સમજતા નથી. વસ્તુ પોતાને સહકારીની અપેક્ષા જરાય નથી. પણ વસ્તુથી થતું કાર્ય
જ એવું છે કે, તે કાર્ય સહકારીની ગેરહાજરીમાં થાય જ નહિ. અર્થાત્ કાર્ય પોતાની ઉત્પત્તિ માટે સહકારીની
હાજરીની અપેક્ષા રાખે છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ તમારી વાત ગોળ ગોળ છે ! કહો, એ વસ્તુ=ભાવ પોતે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ
છે કે નહિ ? જો પોતે સમર્થ છે. તો પોતે ઉપેક્ષાભાવથી શા માટે કાર્યોને પોતાની ઉત્પત્તિ માટે સહકારીનું મોં
જોવાની દીનતા કરાવે છે ? અને જલ્દીથી તેઓને ઉત્પન્ન કરતો નથી. અર્થાત્ જો વસ્તુ પોતે જ કાર્ય માટે
સમર્થ હોય, તો કાર્યને પણ ઉત્પન્ન થવા માટે સહકારીની જરૂર નથી.

પૂર્વપક્ષ :- અંકુરને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ બીજા પણ પૃથ્વી, પાણી, પવન વગેરે સહકારીઓને સાથે
રાખીને જ અંકુરને ઉત્પન્ન કરે છે, નહિ કે એ બધા સહકારી વિના સ્વતઃ જ.

સહકારીની ઉપકારિતા અસિદ્ધ

ઉત્તરપક્ષ :- આ સહકારીઓ વસ્તુ પર કોઈ પ્રકારનો ઉપકાર કરે છે કે નહિ ? (ઉપકાર= અતિશય=
વિશેષતા)

દ્રવ્યમુપકારશ્ચ ક્રિયા, ઇતિ ન સંયોગઃ । નાપિ સમવાયઃ, તસ્યૈકત્વાદ્ વ્યાપકત્વાચ્ચ પ્રત્યાસતિવિપ્રકર્ષભાવેન સર્વત્ર તુલ્યત્વાદ્ ન નિયતૈઃ સમ્બન્ધિભિઃ સમ્બન્ધો યુક્તઃ । નિયતસમ્બન્ધિસમ્બન્ધે ચાજ્ઞીક્રિયમાણે તત્કૃત ઉપકારોઽસ્ય સમવાયસ્યાધ્યુપગન્તવ્યઃ । તથા ચ સતિ ઉપકારસ્ય ભેદાભેદકલ્પના તદવસ્થૈવા । ઉપકારસ્ય સમવાયાદભેદે સમવાય એવ કૃતઃ સ્યાત્, ભેદે પુનરપિ સમવાયસ્ય ન નિયતસમ્બન્ધિસમ્બન્ધત્વમ્ । તત્ર એકાન્તનિત્યો ભાવઃ ક્રમેણાર્થિક્રિયાં કુરુતે ॥

નાપિ અક્રમેણ । ન હિ એકો ભાવઃ સકલકાલકલાપભાવિનીયુગપત્સર્વાઃ ક્રિયાઃ કરોતીતિ પ્રાતીતિકમ્ । કુરુતાં વા, તથાપિ દ્વિતીયક્ષણે કિં કુર્યાત્ ? કરણે વા ક્રમપક્ષભાવો દોષઃ । અકરણે તુ અર્થક્રિયાકારિત્વાભાવાદવસ્તુત્વપ્રસજ્ઞઃ ।

પૂર્વપક્ષ :- સહકારીઓ વસ્તુ પર કોઈપણ પ્રકારનો ઉપકાર કરતા નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- તો પછી સહકારીઓની ગેરહાજરીની જેમ હાજરીમાં પણ વસ્તુ શું કામ અર્થક્રિયા અંગે ઉદાસ ન રહે ?

(અને જો વસ્તુ અકિંચિત્કર સહકારીઓની હાજરીમાં કાર્ય કરી શકે, તો તેઓના અભાવમાં શા માટે કાર્ય ન કરી શકે ? અને જો અકિંચિત્કરસહકારીની અપેક્ષા રહેતી હોય, તે જગતની તમામ વસ્તુઓ પ્રત્યેક કાર્યઅંગે અપેક્ષણીય બની જાય.)

પૂર્વપક્ષ :- સહકારીઓ તે બીજ વગેરેમાં ઉપકાર કરે છે.

ઉત્તરપક્ષ :- તેઓ (=સહકારીઓ) એ કરતો આ ઉપકાર ઉપકાર્ય વસ્તુથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો અભિન્ન છે ? તો ઉપકાર અને ઉપકાર્ય બન્ને એકરૂપ થશે. તેથી સહકારીઓએ તે જ (ઉપકાર્ય વસ્તુ જ કરી છે એમ થવાથી ઉપકાર કૃતક (=કાર્ય) હોવાથી ઉપકાર્ય વસ્તુ પણ કૃતક સિદ્ધ થશે. અને તો તો ‘..વ્યાજ લેવા જતાં મૂડી ગુમાવવા જેવું’ થશે. કેમકે વસ્તુ પોતે અનિત્ય ઠરશે. અને તેથી એકાન્તનિત્યવાદના પોતાના સિદ્ધાંત પર જ કુકારાધાત થશે.

પૂર્વપક્ષ :- સહકારીઓનો આ ઉપકાર ઉપકાર્ય વસ્તુથી ભિન્ન છે.

ઉત્તરપક્ષ :- તો પછી ‘આ ઉપકાર આ જ ઉપકાર્ય પર થયો અને સદ્માદ્રિ કે વિન્ધ્ય પર્વત પર ન થયો’ એવો નિશ્ચય શાનાથી કરશો ? કેમકે સદ્માદ્રિ વગેરે પણ ઉપકારથી સમાનરૂપે ભિન્ન છે.

પૂર્વપક્ષ :- ભિન્ન એવા પણ ઉપકારનો માત્ર ઉપકાર્ય સાથે જ સંબંધ છે. તેથી માત્ર તેના પર જ ઉપકાર થશે. બીજા પર નહિ.

ઉત્તરપક્ષ :- આ સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે ? સંયોગ સંબંધ બે દ્રવ્ય વચ્ચે હોય છે. અહીં ઉપકાર્ય દ્રવ્ય છે. અને ઉપકાર ક્રિયા છે. તેથી બે વચ્ચે સંયોગસંબંધ સંભવતો નથી.

પૂર્વપક્ષ :- અમે ક્રિયા-ક્રિયાવાન્ વચ્ચે સમવાયસંબંધ માન્યો છે. તેથી ઉપકાર અને ઉપકાર્ય વચ્ચે સમવાય સંબંધ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ સમવાયને તમે એક, નિત્ય, અને વ્યાપક માન્યો છે. જે બે વસ્તુઓ દ્રવ્યાદિ વ્યવધાનના કારણે પરસ્પરથી વિપ્રકર્ષ=દૂર હોય, ઇષ્ટ સંબંધમાટે અયોગ્ય-અસમર્થ હોય તે બે વસ્તુમાં પ્રત્યાસતિવિપ્રકર્ષના કારણે સંબંધ ન થાય. પણ સમવાય પોતે એવો વ્યાપક છે કે તે સંબંધથી સંબંધિત થવામાટે જગતની કોઈ વસ્તુને પ્રત્યાસતિવિપ્રકર્ષની આપતિ નડતી નથી. તેથી આ સમવાય ક્રિયામાં તથા ઉપકાર્યવસ્તુ વિન્ધ્ય પર્વતઆદિ બધામાં તુલ્યરૂપે રહી શકશે. તેથી ક્રિયાનો સંબંધ માત્ર ઉપકાર્યરૂપ નિયત સંબંધીસાથે જોડવો યોગ્ય નથી. તેથી ઉપકાર પણ બધા પર થશે. અથવા તો ‘તુભ્યતુ દુર્જનઃ’ આ ન્યાયથી કદાચ માંની લોકે,

ઈતિ એકાન્તનિત્યાત્ક્રમાક્રમાભ્યાં વ્યાસાર્થક્રિયા વ્યાપકાનુપલબ્ધિબલાદ્ વ્યાપકનિવૃત્તૌ નિવર્તમાના સ્વવ્યાપ્યમર્થક્રિયા—
કારિત્વં નિવર્તયતિ। અર્થક્રિયાકારિત્વં ચ નિવર્તમાનં સ્વવ્યાપ્યં સત્ત્વં નિવર્તયતિ। ઇતિ ન એકાન્તનિત્યપક્ષો યુક્તિક્ષમઃ।

એકાન્તનિત્યપક્ષોઽપિ ન કક્ષીકરણાર્હઃ। અનિત્યો હિ પ્રતિક્ષણવિનાશી। સ ચ ન ક્રમેણાર્થક્રિયાસમર્થઃ, દેશકૃતસ્ય
કાલકૃતસ્ય ચ ક્રમસ્યૈવાભાવાત્। ક્રમો હિ પૌર્વાપર્યમ્। તચ્ચ ક્ષણિકસ્યાસમ્ભવિ। અવસ્થિતસ્યૈવ હિ નાનાદેશકાલવ્યાપ્તિઃ
દેશક્રમઃ કાલક્રમશ્ચાભિધીયતે। ન ચૈકાન્તવિનાશિનિ સાઽસ્તિ। યદાહુઃ ‘યો યત્રૈવ સ તત્રૈવ, યો યદૈવ તદૈવ સઃ।
ન દેશકાલયોવ્યાપ્તિર્ભાવાનામિહ વિદ્યતે ॥’ ન ચ સન્તાનાપેક્ષ્યા પૂર્વોત્તરક્ષણાનાં ક્રમઃ સમ્ભવતિ સન્તાનસ્યાવસ્તુત્વાત્।

એ સમવાય બે નિયત સમ્બન્ધીમાં જ રહેશે. તો પણ, સહકારી દ્વારા થતો ઉપકાર ઉપકાર્ય પર થવાને બદલે
સમવાય પર જ થયેલો માનવો જોઈએ. કેમકે આ સહકારી કારણોએ સર્વવ્યાપી સમવાયને માત્ર બે જ
સંબંધીમાં નિયત કર્યો.

પૂર્વપક્ષ :- અહીં માત્ર દેષ્ટિનો ભેદ છે. ‘ઉપકારને સમવાય સંબંધથી માત્ર ઉપકાર્યમાં જ રાખવાનો
ઉપકાર સહકારીઓએ ઉપકાર્ય પર કર્યો છે’ એમ અમે કહીએ છીએ. ‘સમવાયને નિયત કરવા દ્વારા સમવાય
પર ઉપકાર કર્યો’ એમ તમે કહો છો. આમાં માત્ર દેષ્ટિભેદ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- માત્ર દેષ્ટિભેદ નથી. સમવાય ને નિયત કરવારૂપ ઉપકાર તો તમારે પણ માન્ય રાખવો
પડે છે. તેનાથી ઉપકાર્ય પર ઉપકાર થયો કે નહિ? એ તો હજી વિવાદાસ્પદ છે.

પૂર્વપક્ષ :- અસ્તુ ... ત્યારે તમે સમવાય પર ઉપકાર માનો.

ઉત્તરપક્ષ :- એમ માનવામાત્રથી કામ નહિ પડે. કેમકે આ ઉપકાર સમવાયથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન?
વગેરે વિકલ્પોની ફરીથી વિચારણા ઊભી થશે. અને તે વખતે પૂર્વોક્ત દોષો ફરીથી હાજર થશે. ઉપકાર જો
સમવાયથી અભિન્ન હોય, તો સમવાય કૃતક ઠરશે. તેથી તેની નિત્યતાને હાનિ પહોંચશે. ઉપકાર અને
સમવાય વચ્ચે ભેદ માનવામાં ઉપર ભેદપક્ષમાં દર્શાવેલી ચર્ચા ફરીથી ઉપસ્થિત કરવી પડશે. અને અનવસ્થા
દોષ આવીને ઊભો રહેશે. આમ બીજ વગેરે નિત્ય વસ્તુઓ સ્વકાર્યમાં સમર્થ હોવા છતાં સ્વકાર્યમાં સહકારીની
અપેક્ષા રાખે છે. એ વાત અસિદ્ધ થાય છે. અને તેથી તે કમિક અર્થક્રિયા કરે છે તે પણ અસિદ્ધ ઠરે છે.

યુગપદ્ અર્થક્રિયાકારિતાની અસિદ્ધિ

આ જ પ્રમાણે ‘એકાંત નિત્ય વસ્તુ એક સાથે સર્વક્રિયા કરે છે’ એમ કહેવું પણ અસંગત છે. નિત્ય વસ્તુ
સર્વકાળને વ્યાપીને રહેલી ક્રિયાઓને એકી સાથે એક કાળે કરતી હોય એવી પ્રતીતિ થતી નથી. અથવા કદાચ
વસ્તુ બધી ક્રિયાઓ એક કાળે કરતી હોય, તો પણ એ વસ્તુને દ્વિતીય આદિ ક્ષણોએ તો કશું કરવાનું રહેશે
નહિ. અને જો બીજી વગેરે ક્ષણોએ કાર્ય કરશે, તો કમભાવીપક્ષના દોષો આવીને ખડા થશે. (તથા પ્રથમક્ષણે
જ સર્વકાર્યો થઈ ગયા હોવાથી દ્વિતીય આદિ ક્ષણોએ કરેલા જ કાર્યો કરવાના રહેશે. તેથી કૃતકરણ દોષ ઊભો રહેશે!)

પૂર્વપક્ષ :- વસ્તુ દ્વિતીય વગેરે ક્ષણોએ કશું કાર્ય કરશે નહિ.

ઉત્તરપક્ષ :- જો એમ થશે, તો તે ક્ષણોએ વસ્તુમાં ‘અર્થક્રિયાકારિત્વ’ લક્ષણ રહેશે નહિ. તેથી વસ્તુ
પોતે અવસ્તુ બની જશે.

આમ એકાંતનિત્યપક્ષે યુગપત્ કે કમભાવી અર્થક્રિયા ઘટી શકતી નથી. કમ અને અકમરૂપ વ્યાપકનો
અભાવ હોવાથી અર્થક્રિયારૂપ વ્યાપ્યનો પણ અભાવ સિદ્ધ થાય છે. કેમકે વ્યાપકના અભાવસ્થળે ન રહેવાનો
વ્યાપ્યનો સ્વભાવ છે. આ પ્રમાણે નિવૃત્ત થતી અર્થક્રિયા પોતાના વ્યાપ્ય ‘અર્થક્રિયાકારિતા’ ના અભાવને

વસ્તુત્વેડપિ તસ્ય યદિ ક્ષણિકત્વં, ન તર્હિ ક્ષણેભ્યઃ કશ્ચિદ્ વિશેષઃ । અથાક્ષણિકત્વં તર્હિ સમાપ્તઃ ક્ષણભગ્નવાદઃ ॥ નાપ્યક્રમેણાડર્થક્રિયા ક્ષણિકે સમ્ભવતિ । સ હિ એકો બીજપૂરાદિક્ષણો યુગપદનેકાન્ રસાદિક્ષણાન્ જનયત્રેકેન સ્વભાવેન જનયેદ્ નાનાસ્વભાવૈર્વા ? યદેકેન, તદા તેષાં રસાદિક્ષણાનામેકત્વં સ્યાદ્ એકસ્વભાવજન્યત્વાત્ । અથ નાનાસ્વભાવૈર્જનયતિ કિચ્છિદ્રૂપાદિકમુપાદાનભાવેન કિચ્છિદ્રસાદિકં સહકારિત્વેન, ઇતિ ચેત્ ? તર્હિ તે સ્વભાવાસ્તસ્ય આત્મભૂતાઃ, અનાત્મભૂતા વા? અનાત્મભૂતાશ્ચેત્ ? સ્વભાવત્વહાનિઃ । યદિ આત્મભૂતાઃ, તર્હિ તસ્યાનેકત્વમ્, અનેકસ્વભાવત્વાત્; સ્વભાવાનાં વા એકત્વં પ્રસજ્યેત, તદવ્યતિરિક્તત્વાત્ તેષાં, તસ્ય ચૈકત્વાત્ ॥

સિદ્ધ કરે છે. આ પ્રમાણે નિવૃત્ત થતી અર્થક્રિયાકારિતા પોતાના વ્યાપ્ત 'સત્ત્વ'ના અભાવને સિદ્ધ કરે છે. અને સત્ત્વના અભાવમાં વસ્તુ અસત્ બની જશે. આમ એકાંતનિત્યપક્ષ યુક્તિશ્રમ નથી.

અનિત્યવાદમાં ક્રમિક અર્થક્રિયા અસિદ્ધ

એકાંત અનિત્યપક્ષમાં પણ અર્થક્રિયા સિદ્ધ થતી નથી. અનિત્ય=પ્રતિક્ષણ વિનાશી વસ્તુ. આવી અનિત્ય વસ્તુઓ ક્રમથી અર્થક્રિયા કરવા સમર્થ નથી. ક્રમ બે પ્રકારે (૧)દેશથી અને (૨)કાળથી. અલગ અલગ દેશમાં રહેલી ક્રિયાઓ દેશક્રમયુક્ત ગણાય. અલગ અલગ કાળમાં રહેલી ક્રિયાઓ કાળક્રમયુક્ત ગણાય. અને ક્રમ એટલે પૂર્વાપરપણું. અવસ્થિત વસ્તુનું અલગ-અલગ દેશ-કાળમાં વ્યાપ્ત થવું એ જ 'દેશક્રમ' અને 'કાળક્રમ' તરીકે કહેવાય છે. આ બન્ને ક્રમો એકાંત ક્ષણિકમાં અસંભવિત છે. તેથી ક્ષણિક વસ્તુમાં પૂર્વાપરપણું જ અસંભવિત છે.

દેશક્રમની અસિદ્ધિ:- અર્થક્રિયા કરવાના દેશ સાથે ક્રિયાની કારણસામગ્રીનો સંબંધ આવશ્યક છે. ક્ષણિક વસ્તુ સર્વવ્યાપક નથી. તેથી સર્વદેશમાં રહેલી ક્રિયાને એક સાથે કરી ન શકે. અને એક દેશમાં ક્રિયા કરીને બીજા દેશમાં બીજી ક્રિયા કરવા જાય તે પહેલા જ નષ્ટ થઈ જશે. તેથી દેશક્રમ ઘટી શકે નહિ. કાળક્રમ તો અનુપપન્ન જ છે. કેમકે ક્ષણિકપદાર્થ માત્ર ક્ષણજીવી છે. તે બીજી ક્ષણે હાજર જ ન હોવાથી બીજી ક્ષણની ક્રિયા કરવાનો સવાલ જ નથી. તેથી કાળક્રમ અનુપપન્ન છે.

કહું જ છે કે “જે જ્યાં (=જે દેશમાં) છે તે ત્યાં જ છે અને જે ક્ષણમાં છે, તે જ ક્ષણમાં છે. અહીં (=ક્ષણિકવાદમાં) ક્ષણિકપદાર્થો સાથે દેશ અને કાળની વ્યાપ્તિ વિદ્યમાન નથી.”

પૂર્વપક્ષ :- કાર્યની ક્રમિકતા ક્ષણિકપદાર્થોથી નહિ પણ તેઓના સંતાનથી છે. સંતાન=સમાનક્ષણોની પરંપરા ... આ કારણક્ષણસંતાન દીર્ઘકાળિક હોવાથી દેશક્રમ અને કાળક્રમ અનુપપન્ન નહિ બને.

ઉત્તરપક્ષ :- સંતાનની આ કલ્પના કસ વિનાની છે. સંતાન પોતે અસત્ છે તે આગળ બતાવાશે. આ અસત્ સંતાન દ્વારા ક્રમની સિદ્ધિ પણ અસત્ છે. અને કદાચ સંતાન સત્ હોય, તો પણ તે ક્ષણિક છે કે અક્ષણિક ? જો ક્ષણિક હોય તો તે ક્ષણિકપદાર્થથી જરાપણુ વિશેષરૂપ નથી. તેથી ક્રમની અસિદ્ધિ છે. જો સંતાન અક્ષણિક હોય, તો ક્ષણિકવાદ જ અસંગત ઠરશે.

(સત્ વસ્તુનું લક્ષણ 'ક્ષણિકતા' જ હોય તેમ પૂર્વપક્ષ-બૌદ્ધને સમ્મત છે. તેઓ અક્ષણિક વસ્તુને અસત્ માને છે. અને જો આ નિયમમાં અપવાદરૂપે સંતાનને અક્ષણિક માનો, તો જગતની બીજી વસ્તુઓને અક્ષણિક સ્વીકારવામાં શો દોષ છે ?)

યુગપદ્ અર્થક્રિયાકારિત્યની અસિદ્ધિ

આ જ પ્રમાણે એકાંત અનિત્યવાદમાં યુગપદ્ અર્થક્રિયા પણ ઘટતી નથી. તે બીજોરાદિ ક્ષણ (ક્ષણ=પદાર્થ. બૌદ્ધમતે બધા જ પદાર્થો ક્ષણિક હોવાથી પદાર્થોને 'ક્ષણ' કહે છે.) એક સાથે જ રસ-ગંધ-રસ-ગંધવગેરે ક્ષણોને ઉત્પન્ન કરે છે તે એક જ સ્વભાવથી કરે છે ? કે અનેક સ્વભાવથી ? જો એક જ સ્વભાવથી રસાદિક્ષણોને ઉત્પન્ન

અથ ય એવૈકત્રોપાદાનભાવઃ સ एवान्यत्र सहकारिभाव इति न स्वभावभेद इष्यते। तर्हि नित्यस्यैकरूपस्यापि क्रमेण नानाकार्यकारिणः स्वभावभेदः कार्यसाङ्ख्यं च कथमिष्यते क्षणिकवादिना ? ॥ अथ नित्यमेकरूपत्वादक्रमम्, अक्रमाच्च क्रमिणां नाना कार्याणां कथमुत्पत्तिः ? इति चेत् ? अहो स्वपक्षपाती देवानांप्रिय, यः खलु स्वयमेकस्माद् निरंशाद् रूपादिक्षणलक्षणात्कारणाद् युगपदनेककार्याणि अङ्गीकुर्वाणोऽपि परपक्षे नित्येऽपि वस्तुनि क्रमेण नानाकार्यकरणेऽपि विरोधमुद्भावयति। तस्मात्क्षणिकस्यापि भावस्याक्रमेणार्थक्रिया दुर्घटा। इति अनित्यैकान्तादपि क्रमाक्रमयोर्व्यापकयोर्निवृत्त्या एव व्याप्याऽर्थक्रियाऽपि व्यावर्तते। तद् व्यावृत्तौ च सत्त्वमपि व्यापकानुपलब्धिवलेनैव निवर्तते। इति एकान्ताऽनित्यवादोऽपि

કરે છે, તો 'એક સ્વભાવથી થયેલા કાર્યો એકરૂપ હોય' એ ન્યાયથી રૂપ, રસ આદિ બધી કાણો એકરૂપ જ થઈ જશે.

પૂર્વપક્ષ :- તે રસાદિકાણોને જૂદા જૂદા સ્વભાવથી ઉત્પન્ન કરશે. જેમકે તે કોઈક રૂપાદિકાણોને ઉપાદાન સ્વભાવથી ઉત્પન્ન કરશે. અને રસાદિકાણોને સહકારિત્વ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન કરશે. તેથી રૂપ-રસાદિ કાણો વચ્ચે એકત્ર નહિ આવે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ જે જૂદા-જૂદા સ્વભાવો બતાવ્યા તે સ્વભાવો તે-તે બીજોરાદિકાણના આત્મભૂત =સ્વસ્વભાવરૂપ છે ? કે, અનાત્મભૂત=પરસ્વભાવરૂપ છે ? જો અનાત્મભૂત હોય, તો તેઓ સ્વભાવરૂપ જ નથી, તેઓમાં સ્વભાવત્વની હાનિનો પ્રસંગ છે. કેમકે 'આત્મભૂત હોવું' એ જ સ્વભાવનું સ્વરૂપ છે. અને જો આ બધા સ્વભાવો આત્મભૂત હોય, તો તે બીજોરાદિ કાણો એક નથી, પણ અનેક હોવી જોઈએ. કેમકે કાણિકવસ્તુમાં એક સમયે એક જ સ્વભાવ માન્ય છે. અનેકવસ્તુ હોય તો જ અનેક સ્વભાવ સંભવી શકે. અથવા તો સ્વભાવ તે કાણિક વસ્તુથી અભિન્ન હોવાથી સ્વભાવ પણ એક જ થઈ જશે. તેથી પૂર્વોક્ત દોષો ઊભા રહેશે.

પૂર્વપક્ષ :- કાણિકવસ્તુનો રસાદિઅંગે જે ઉપાદાનભાવ છે, તે જ રૂપાદિ અન્યઅંગે સહકારિભાવને ધારણ કરે છે. આમ એક જ સ્વભાવ રહેવા છતાં અનેક કાર્યો સંભવી શકશે.

ઉત્તરપક્ષ :- આમ તમે એક જ વિચિત્ર સ્વભાવથી એક કાણે અલગ-અલગ કાર્યો થવાની કલ્પના સ્વીકારી. નિત્યત્વાદી 'વસ્તુ જ તેવા વિચિત્ર એક સ્વભાવથી ક્રમશઃ અનેક કાર્ય કરે' એમ કહે ત્યાં તમે કાણિકવાદીઓ 'કાર્યભેદ સ્વભાવભેદ વિના સંભવે નહીં' એમ કહી એક વિચિત્ર સ્વભાવથી અનેક કાર્યોનો વિરોધ કરો છો, અને એક સ્વભાવથી અનેક અલગ-અલગ કાર્યો સ્વીકારવામાં કાર્યસાંકર્ય (=કાર્યોમાં ભેળસેળ) નો દોષ આવે છે' એવી આપત્તિ આપો છો તે શી રીતે આપી શકશો ?

પૂર્વપક્ષ :- નિત્યવસ્તુ એકસ્વભાવી હોવાથી તેમાં ક્રમ થટી શકતો નથી. અને ક્રમ અનુપપન્ન હોવાથી દેખાતાં ક્રમિક ઉત્પન્ન થતા અનેક કાર્યો પણ શી રીતે ઉપપન્ન થઈ શકશે ? તેથી વસ્તુને અનિત્ય માનવી જ શ્રેયસ્કર છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ તમારા સ્વમતરાજનું પ્રદર્શન છે. તમારા મતે રૂપાદિ નિરંશ (=અંશ વિનાના) કાણો રૂપ કારણથી એક સાથે અનેક કાર્યો ઉત્પન્ન થઈ શકે. અને નિત્યવાદી પરમતે નિત્યવસ્તુ પણ ક્રમશઃ અનેક કાર્યો કરે તેમાં વિરોધ બતાવો તે સ્વદર્શનરાજ વિના સંભવી ન શકે. અર્થાત્ એકસ્વભાવી નિરંશકાણ એક સાથે અનેક સ્વભાવી કાર્યો ઉપાદાનભાવથી કે સહકારિભાવથી કરવા માટે નિઃશંક અસમર્થ હોવા છતાં તમે તે કાણને અનેક કાર્યમાટે સમર્થ માનવા તૈયાર છો, જ્યારે નિત્યવાદી 'નિત્યવસ્તુ અનેક કાર્યોને ક્રમશઃ કરી

ન રમણીયઃ ॥

સ્યાદ્વાદે તુ પૂર્વોત્તરાકારપરિહારસ્વીકારસ્થિતિલક્ષણપરિણામેન ભાવાનામર્થક્રિયોપપત્તિરવિરુદ્ધા । ન ચૈકત્ર વસ્તુનિ પરસ્પરવિરુદ્ધધર્માધ્યાસાયોગાદ્ 'અસત્યાદ્વાદ' ઇતિ વાચ્યમ્, નિત્યાનિત્યપક્ષવિલક્ષણસ્ય પક્ષાન્તરસ્યાઙ્ગીક્રિયમાણત્વાત્, તથૈવ ચ સર્વૈરનુભવાત્ । તથા ચ પઠન્તિ "ભાગે સિંહો નરો ભાગે, યોઽર્થો ભાગદ્વાયાત્મકઃ । તમભાગં વિભાગેન નરસિંહં પ્રચક્ષતે ॥ ઇતિ ॥ વૈશેષિકૈરપિ ચિત્રરૂપસ્યૈકસ્યાવયવિનોઽધ્યુપગમાદેકસ્યૈવ પટાદેશ્ચલાચલરક્તારક્તાવૃતાનાવૃત્તત્વા- દિવિરુદ્ધધર્માણામુપલબ્ધેઃ । સૌગતૈરપિ એકત્ર ચિત્રપટીયજ્ઞાને નીલાનીલયોર્વિરોધાનઙ્ગીકારાત્ ॥

શકે.' તેમ સ્વીકારે તેમાં દોષ બતાવો-એ વ્યાજબી નથી. આમ એકાંત અનિત્યપક્ષમાં પણ કમથી કે અકમથી અર્થક્રિયા થતી શકતી નથી. તેથી અર્થક્રિયા અસિદ્ધ થાય છે. તેથી વસ્તુનું અર્થક્રિયાકારિત્વલક્ષણ અનુપપન્ન બને છે. તેથી વસ્તુ સત્તરીકે જ અસિદ્ધ ઠરે છે. આમ એકાંતઅનિત્યવાદ પણ કસ વિનાનો છે.

સ્યાદ્વાદમાં અર્થક્રિયાની ઉપપત્તિ

શંકા :- જો નિત્યપક્ષમાં અને અનિત્યપક્ષમાં વસ્તુની સત્તા સિદ્ધ થતી નથી. તો પછી વસ્તુની સત્તા શી રીતે સિદ્ધ થશે ?

સમાધાન :- સ્યાદ્વાદસિદ્ધાંતને સ્વીકારવાથી વસ્તુની સત્તા સિદ્ધ થઈ શકશે. સ્યાદ્વાદમતે વસ્તુ નિત્યાનુવિદ્ધ અનિત્ય છે. કેમકે વસ્તુમાત્ર ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મક છે. તેથી વસ્તુનું 'પૂર્વપર્યાયનો ત્યાગ, ઉત્તરપર્યાયનું ગ્રહણ અને દ્રવ્યરૂપે સ્થિરતા' આવું સ્વરૂપ છે. દરેક ભાવો આ સ્વરૂપથી યુક્ત હોવાથી તેઓની અર્થક્રિયા ઉપપન્ન થઈ શકે છે.

(તે આ પ્રમાણે- સ્યાદ્વાદમતે વસ્તુ (૧) અનન્તધર્મમય અને અનન્તસ્વભાવમય છે. સ્વભાવ=સ્વભાવીથી પૃથગરૂપે ઉપલબ્ધ નહિ થઈ શકતા ધર્મો. તથા વસ્તુ (૨) અવયવવાળી હોય છે. આ બે સ્વરૂપના કારણે વસ્તુ જુદા જુદા સ્વભાવથી અને અવયવથી એક સાથે પણ અલગ-અલગ કાર્યો કરી શકે છે. તથા વસ્તુ કાણે કાણે સ્વપર્યાયોને બદલવાના સ્વભાવવાળી હોવાથી તેવા સહકારીઓની હજારીમાં તેવા તેવા પર્યાયોને પામે છે. વસ્તુના અનન્ત સ્વભાવો છે-અને તે હંમેશા રહેલા હોવાથી સ્વભાવોમાં ઉત્પત્તિ કે નાશ નથી, માત્ર તેવા તેવા દ્રવ્યાદિને કારણે તે તે સ્વભાવો પ્રગટ થાય છે અને તેથી તે તે પર્યાયો પ્રગટે છે. તથા પૂર્વ પૂર્વના સ્વભાવો નિરોધાન પામે છે. અને તેથી પૂર્વ પૂર્વના પર્યાયો વિલય પામે છે. આ સ્વભાવ-પર્યાયો તથા નિમિત્તોને પામી વસ્તુ અલગ અલગ કાર્યો કરે છે. આમ સ્યાદ્વાદ દ્વારા (૧)વસ્તુના અનન્તસ્વભાવો (૨)વસ્તુના અનન્તધર્મો (૩)યુગપદ્ અર્થક્રિયા (૪)ક્રમિકઅર્થક્રિયા (૫)વસ્તુનું ક્રિયા અંગે સામર્થ્ય. અને છતાં (૬)સહકારી કારણોની આવશ્યકતા વગેરે ઘણી મહત્ત્વની બાબતો સિદ્ધ થાય છે.)

પૂર્વપક્ષ :- એક જ વસ્તુમાં નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ વગેરે વિરૂદ્ધ ધર્મો અસંજત છે. અન્યથા એકત્ર જળ અને અગ્નિ માનવાની આર્પીત આવશે. તેથી તમારો નિત્યાનિત્ય ભાવને સ્વીકારતો સ્યાદ્વાદસિદ્ધાંત સ્વીકરણીય નથી. તેથી તેના દ્વારા વસ્તુની સત્તા સિદ્ધ થતી નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- એકાંતનિત્ય અને એકાંતઅનિત્યનો એકસાથે સ્વીકારરૂપ નિત્યાનિત્યનો સ્વીકાર કરવામાં ઉપરોક્ત દોષ વ્યાજબી છે. પરંતુ વિલક્ષણ નિત્યાનુવિદ્ધ અનિત્યપક્ષ સ્વીકારવામાં તે દોષો નથી. એ આગળ ઉપર બતાવાશે. આ મત સર્વ પરવાદીઓને પણ માન્ય છે, તે વાતની સાક્ષી આ શ્લોક આપે છે. ("નરસિંહ અવતાર પ્રસિદ્ધ છે. તે અવતારમાં) મોં વગેરે ભાગો સિંહ આકારના હતા, અને તે સિવાયના ભાગો મનુષ્ય આકારના હતા. અહીં વિભાજની કલ્પનાથી બે રૂપ હોવા છતાં, વિભાજની કલ્પના કરવામાં ન આવે તો (૧) 'નરસિંહ' એક જ રૂપ છે."

અત્ર ચ યદપિ, અધિકૃતવાદિનઃ પ્રદીપાદિકં કાલાન્તરાવસ્થાયિત્વાત્ ક્ષણિકં ન મન્યન્તે, તન્મતે પૂર્વાપરાન્તાવચ્છિન્નાયાઃ સત્તાયાઃ -એવાનિત્યતાલક્ષણાત્ । તથાપિ બુદ્ધિસુખાદિકં તેડપિ ક્ષણિકતયૈવ પ્રતિપન્ના ઇતિ તદધિકારેડપિ ક્ષણિકવાદચ્ચા નાનુપપન્ના । યદાપિ ચ કાલાન્તરાવસ્થાયિ વસ્તુ, તદાપિ નિત્યાનિત્યમેવ । ક્ષણોડપિ ન ચલુ સોડસિતિ યત્ર વસ્તુ ઉત્પાદવ્યયધૌવ્યયુક્તં નાસિતિ ॥ ૫ ॥

(૨) 'નર' અને 'સિંહ' અવયવોની વચ્ચે તાદાત્મ્ય રાખનાર કોઈક અખંડ દ્રવ્ય છે. આમ શબ્દ જ્ઞાન અને કાર્યરૂપ 'નર' અને 'સિંહ' બન્નેથી વિલક્ષણ 'નરસિંહત્વ' રૂપ ભિન્ન જાતિ પણ સિદ્ધ થાય છે.

આ જ પ્રમાણે નૈયાયિક-વૈશેષિકો વગેરેએ ચિત્રવિચિત્રરંગવાળા 'પટ' વગેરે અન્વયીદ્રવ્યનો સ્વીકાર કર્યો છે. વસ્ત્રના એક ભાગમાં સ્થિરતા અને બીજાભાગમાં અસ્થિરતા=કંપન, એકભાગમાં લાલરંગ બીજા ભાગમાં તેનો અભાવ, એકભાગમાં બીજાવસ્ત્રવગેરેથી આવરણ, બીજાભાગમાં તેવા આવરણનો અભાવ, વગેરે વિરુદ્ધ ધર્મો હોવામાં વિરોધ નથી એમ ન્યાયકંઠલી વગેરે ન્યાયગ્રંથોમાં દર્શાવ્યું જ છે.^૧

એવં બૌદ્ધોએ પણ એક જ ચિત્રજ્ઞાનમાં 'ભૂરા' તથા 'લાલ' વગેરે રંગોનો સ્વીકાર કર્યો જ છે. લાલ-ભૂરા રંગની વસ્તુના દર્શનથી ઉત્પન્ન થતાં જ્ઞાનમાં આ બન્ને ભિન્ન અંશનો સ્વીકાર સ્યાદ્વાદને પુષ્ટ કરે છે.^૨

શંકા :- પ્રસ્તુતમાં વૈશેષિકમતનું ખંડન ચાલે છે. તેઓ પ્રદીપ વગેરેને અનિત્ય માનતા હોવા છતાં ક્ષણિક નથી માનતા. કેમકે તેમના મતે પ્રદીપ વગેરે અમુકકાળ સુધી સ્થિર=નાશ નહિ પામનારા છે. આ મતે 'વસ્તુની શરૂઆત હોવી અને અંત હોવો' એ જ વસ્તુની અનિત્યતા છે, નહિ કે, બીજી ક્ષણે નાશ પામવું એજ. તેથી અહીં ક્ષણિકવાદનું ખંડન અવસરસંગત નથી.

સમાધાન :- અલબત્ત, તેમના મતે પ્રદીપાદિની અનિત્યતા તમે કહી તેવી જ છે. છતાં પણ, તેઓ બુદ્ધિ, સુખ વગેરે આત્મગુણોને તો બૌદ્ધોની જેમ ક્ષણિક જ માને છે. માટે અહીં વૈશેષિકમતના ખંડન વખતે ક્ષણિકવાદની ચર્ચા કરવી અવસરસંગત જ છે. તથા વસ્તુ કાળાંતર રૂપરચાથી હોય તો પણ નિત્યાનિત્ય જ છે, કેમકે એવી કોઈ પણ નથી કે, જે વખતે વસ્તુ ઉત્પાદવ્ય અને ધ્રોવ્ય યુક્ત ન હોય. અર્થાત્ વસ્તુ સર્વદા ઉત્પાદ આદિથી યુક્ત જ છે. તેથી પ્રદીપ વગેરેને કાળાન્તર અવસ્થાથી એકાંતઅનિત્ય માનવામાં પણ દોષ છે જ, એ તાત્પર્ય છે.

પાંચમા કાવ્યનો અર્થ પૂર્ણ થયો

૧. તથા નિત્ય ઇશ્વરના સર્જન-સંહારની ઇચ્છા-પ્રવૃત્તિરૂપ રજો અને તમોગુણનો સ્વીકાર કરવા દ્વારા વિરુદ્ધ ધર્મોનો એકત્ર વાસ સ્વીકાર્યો જ છે.

૨. તથા દર્શન=પ્રત્યક્ષજ્ઞાન (૧) ભૂરી વસ્તુમાં ભ્રમથી અક્ષણિકતાનો બોધ કરે, અથવા (૨) ભ્રમથી અક્ષણિકતા દેખાવા છતાં ક્ષણિકતાનો અધ્યવસાય કરે-આ બન્ને અંશે તે વિષયમાં દર્શન અપ્રમાણ છે. અને વસ્તુના ભૂરા રંગ અંગે તેજ દર્શન પ્રમાણ છે. આમ એક જ દર્શનમાં પ્રામાણ્ય-અપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરીને બૌદ્ધમત પણ સ્યાદ્વાદને પુષ્ટ કરે છે. તથા પ્રકૃતિમાં સત્વ, રજો અને તમો રૂપ પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણોની વૃત્તિ સ્વીકારીને સાંખ્યમતે પણ સ્યાદ્વાદ સ્વીકાર્યો છે.

અથ તદભિમતમૌશ્વરસ્ય જગત્કર્તૃત્વાધ્યુપગમં મિથ્યાઽભિનિવેશરૂપં નિરૂપયન્નાહ -

કર્તાઽસ્તિ કશ્ચિજ્જગતઃ સ ચૈકઃ, સ સર્વગઃ સ સ્વવશઃ સ નિત્યઃ ।

इमाः कुहेवाकविडम्बनाः स्युस्तेषां न येषामनुशासकस्त्वम् ॥६॥

જગતઃ=પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણોપલક્ષ્યમાણચરાચરરૂપસ્ય વિશ્વત્રયસ્ય કશ્ચિદ્=અનિર્વચનીયસ્વરૂપઃ પુરુષવિશેષઃ કર્તા=સ્રષ્ટા અસ્તિ=વિદ્યતે ॥

તે હીતથં પ્રમાણયન્તિ । ઉર્વીપર્વતતર્વાદિકં સર્વં બુદ્ધિમત્કર્તૃકં કાર્યત્વાદ્ । યદ્ યત્કાર્યં તત્તત્સર્વં બુદ્ધિમત્કર્તૃકં, યથા ઘટઃ, તથાચેદં તસ્માત્ તથા । વ્યતિરેકે વ્યોમોદિ । યચ્ચ બુદ્ધિમાંસ્તત્કર્તા સ ભગવાનીશ્વર એવેતિ । ન ચાયમસિદ્ધોં હેતુઃ, મૂખધરાદેઃ સ્વસ્વકારણકલાપજન્યતયાઽવયવિતયા વા કાર્યત્વં સર્વવાદિનાં પ્રતીતમેવ । નાપિ, અનૈકાન્તિકઃ

ઈશ્વરવાદનું નિરાકરણ

ૐ વે વૈશેષિકો વગેરેને સંમત “ઈશ્વરનું જગત્કર્તૃત્વ” સિદ્ધાંત મિથ્યા અભિનિવેશરૂપ છે. એમ બતાવતા સ્તુતિકાર કહે છે -

કાવ્યાર્થ :- (૧) કોઈક (ઈશ્વર) જગતનો કર્તા છે. (૨) તે એક છે. (૩) તે સર્વવ્યાપી છે. (૪) તે સ્વતંત્ર છે. અને (૫) તે નિત્ય છે. હે ભગવન ! જેઓના અનુશાસક=શિક્ષાદાતા તમે નથી, તેઓ આવા=ઉપરોક્ત પ્રકારના કદાચ હોની વિડબના અનુભવે છે.

જગત્કર્તા તરીકે ઈશ્વરની સિદ્ધિ-પૂર્વપક્ષ

પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી ઉપલબ્ધ, સ્થાવર અને જંગમરૂપ આ ત્રણે જગતનો કોઈ અવાર્ણનીય સ્વરૂપવાળો પુરુષ સર્જનહાર છે.

તેઓ ઈશ્વરની સિદ્ધિ માટે આ પ્રમાણ દર્શાવે છે. → ‘પૃથ્વી, પર્વત, વૃક્ષ વગેરે બધું (પક્ષ) બુદ્ધિમાન કર્તાથી નિર્માણ પામ્યું છે. (સાધ્ય) કેમકે કાર્ય છે, (હેતુ). જે જે કાર્ય હોય છે, તે-તે બુદ્ધિમાન કર્તાથી નિર્મિત હોય છે. (અન્વયવ્યાપ્તિ) જેમકે ઘડો, (અન્વયદૃષ્ટાંત). પૃથ્વી વગેરે પણ કાર્ય છે, (ઉપસંહાર). તેથી પૃથ્વી વગેરે પણ બુદ્ધિમાન કર્તૃક છે, (નિગમન). જે વસ્તુ બુદ્ધિમાન કર્તાથી નિર્મિત નથી, તે વસ્તુ કાર્ય પણ નથી, (વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ) જેમકે આકાશ, (વ્યતિરેકદૃષ્ટાંત). આમ જગતના કર્તા તરીકે બુદ્ધિમાન પુરુષ સિદ્ધ થાય છે. આ બુદ્ધિમાન પુરુષ આપણામાંથી કોઈ બની શકે તેમ નથી. કેમકે કાર્યના ઉપાદાન કારણનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન જે વ્યક્તિને હોય તેજ વ્યક્તિ તે કાર્ય કરી શકે ... પૃથ્વી વગેરે કાર્યના મૂળભૂત ઉપાદાન કારણો પરમાણુ છે. અને આ પરમાણુઓનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન આપણામાં સંભવતું નથી. તેથી આ પરમાણુઓના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનવાળી આપણાથી વિલક્ષણ અન્ય વ્યક્તિની કલ્પના કરવી આવશ્યક છે. તેથી જગત્કર્તા તરીકે ઈશ્વરની કલ્પના જ સુસંગત છે.

હેત્યાભાસોનો અભાવ

(૧) ઉપરોક્ત અનુમાનમાં ‘કાર્યત્વ’ હેતુ અસિદ્ધ નથી, અર્થાત્ પૃથ્વી વગેરે કાર્યરૂપે અસિદ્ધ નથી. કેમકે તેઓ પોતાની પરમાણુ વગેરે કારણસામગ્રીમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. તથા પૃથ્વી વગેરે અવયવી તરીકે બધા

(૧) સાધ્યસમશબ્દઃ અપરનામા-સાધ્યાવિશિષ્ટે સાધ્યત્વાત્સાધ્યસમઃ ॥ (૨) અનૈકાન્તિકઃ=સવ્યભિચારઃ, ।

વિરુદ્ધો વા, વિપક્ષાદ્યન્તવ્યાવૃત્તવાત્। નાપિ કાલાત્યયાપદિષ્ટ, પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમાબાધિતધર્મધર્મ્યનન્તરપ્રતિપાદિતવાત્। નાપિ પ્રકરણસમઃ, તત્પ્રતિપત્થિધર્મોપપાદનસમર્થપ્રત્યનુમાનાભાવાત્। ન ચ વાચ્યં → 'ઈશ્વરઃ પૃથ્વીપૃથ્વીધરાદેર્વિધાતા ન ભવતિ, અશરીરત્વાદ નિર્વૃતાત્મવત્, ઇતિ પ્રત્યનુમાનં તદ્વાધકમિતિ। યતોઽન્ન ઈશ્વરરૂપો ધર્મો પ્રતીતોઽપ્રતીતો વા પ્રરૂપિતઃ ? ન તાવદપ્રતીતઃ હેતોરાશ્રયાસિદ્ધિપ્રસજ્ઞાત્। પ્રતીતશ્ચેત ? યેન પ્રમાણેન સ પ્રતીતઃ, તેનૈવ કિં સ્વયમુત્પાદિતસ્વતનુર્ન પ્રતીયતે। ઇત્યતઃ કથમશરીરત્વમ્। તસ્માન્નિરવદ્ય એવાયં હેતુરિતિ ॥

વાદીઓને સંમત છે. અને જે અવયવી હોય છે તે કાર્યરૂપ જ હોય છે. પ્રયોગ :- પૃથ્વી વગેરે કાર્ય છે, કેમકે અવયવી છે જેમકે ધણે. આમ 'કાર્યત્વ' હેતુ અસિદ્ધ નથી. તથા (૨) આ હેતુ અનૈકાંતિક=વ્યભિચાર દોષગ્રસ્ત પણ નથી. કેમકે બુદ્ધિમાનકર્તૃકત્વરૂપ સાધ્યના અભાવવાળા પક્ષમાં=વિપક્ષમાં (આકાશ વગેરેમાં) હેતુનો પણ અત્યંતઅભાવ છે. તથૈવ (૩) હેતુ વિરુદ્ધ પણ નથી. પ્રસ્તુતમાં 'કાર્યત્વ' હેતુ 'બુદ્ધિમત્કર્તૃકત્વ' રૂપ સાધ્યથી વિરુદ્ધ 'અકર્તૃત્વ' ની સિદ્ધિ કરતો નથી. કેમકે બુદ્ધિમત્કર્તૃક ઘટ વગેરેમાં 'કાર્યત્વ' હેતુ સિદ્ધ છે. આ જ પ્રમાણે (૪) આ હેતુ કાલાત્યય અપદિષ્ટ પણ નથી. કેમકે અહીં (પક્ષમાં) સાધ્ય પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણથી બાધિત થયું નથી. એવં (૫) અહીં પ્રકરણસમ=સત્પ્રતિપક્ષ દોષ નથી. કેમકે પ્રસ્તાવમાં ઉક્ત સાધ્યના નિર્ણયને વિરોધી ધર્મને ઉપપન્ન કરનાર સમર્થ પ્રતિ અનુમાનનો અભાવ છે. ૫

ઈશ્વરનું સશરીરિપણું

અન્તર્ગતપૂર્વપક્ષ :- ઈશ્વર (પક્ષ) પૃથ્વી પર્વતવગેરેનો વિધાતા નથી, (સાધ્ય). કેમકે શરીર વિનાનો છે, (હેતુ) જેમકે મુક્તઆત્માઓ, (દેહાંત) જેઓ કર્તા તરીકે ઉપલબ્ધ થયા છે તે બધા સશરીર જ ઉપલબ્ધ થયા છે. જેમકે કુંભાર વગેરે, (વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ અને દેહાંત) મુક્ત આત્માઓ શરીર વિનાના છે. તો કર્તા તરીકે પણ માન્ય નથી. વળી શરીર વિના કાર્યજનક ચેષ્ટાઓ પણ સંભવતી નથી. આમ વિરોધીઅનુમાનથી તમારું અનુમાન બાધિત થાય છે. તેથી ઈશ્વરની જગત્કર્તા તરીકે સિદ્ધિ થતી નથી.

ઉત્તરપક્ષ (પૈશેષિક) :- તમારી આ વાત કસ વિનાની છે. તને તમારા અનુમાનમાં ધર્મી=પક્ષ તરીકે સ્થાયેલો ઈશ્વર તમને પ્રતીત છે કે અપ્રતીત ? 'અપ્રતીત' તો કહી શકાય તેમ નથી, કેમકે પક્ષ પોતે અપ્રતીત=અસિદ્ધ હોય, તો હેતુનો આશ્રય=પક્ષ અસિદ્ધ હોવાથી હેતુમાં આશ્રયાસિદ્ધિ દોષ આવશે. તેથી નિરાધાર હેતુ પોતાના સાધ્યને પણ કયાં=કયાં આશ્રયમાં સિદ્ધ કરશે ? કેમકે પક્ષ પોતે અસિદ્ધ છે. જો પ્રતીત ઈશ્વર ધર્મી તરીકે ઈષ્ટ છે. અર્થાત્ જો તમે ઈશ્વરને સ્વીકારો છો, તો પ્રત્યક્ષ વગેરે જે પ્રમાણથી તમે ઈશ્વરની પ્રતીતિ કરી, તે જ પ્રમાણથી તે ઈશ્વરે જ પોતાનું શરીર બનાવ્યું છે, તેમ પ્રતીતિ કેમ કરતા નથી?

(૧) સિદ્ધાન્તમધ્યુપેત્ય તદ્વિરોધી વિરુદ્ધઃ। (૨) કાલાત્યયાપદિષ્ટઃ કાલાતીતઃ (૩) યસ્માત્પ્રકરણચિન્તા સ નિર્ણયાર્થમપદિષ્ટઃ પ્રકરણસમઃ। ગૌતમસૂત્રાણિ - ૧-૨-૫-૧૧।

૧. અસિદ્ધ હેતુ 'સાધ્યસમ' પણ કહેવાય છે., ૨. સાધ્યના અભાવવાળા પક્ષમાં પણ ઉપલબ્ધ થતો હેતુ અનૈકાંતિક કહેવાય, ૩. પક્ષમાં સાધ્યથી વિરુદ્ધની સિદ્ધિ કરતો હેતુ 'વિરુદ્ધ' કહેવાય. જેમકે અગ્નિ શીત છે, કેમકે ભાસ્વર છે. અહીં ભાસ્વરતા હેતુ શીતત્વરૂપ સાધ્યથી વિરુદ્ધ ઉગ્રજાતાની સિદ્ધિ કરે છે તેથી આ હેતુ વિરુદ્ધ છે. ૪. પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી બાધિત સિદ્ધ થયેલા સાધ્યનો સાધક હેતુ કાલાત્યયઅપદિષ્ટ ગણાય છે. ૫. અનુમાનનાં પક્ષમાં સાધ્યને બાધક બીજા સાધ્યની સિદ્ધિ અન્ય હેતુ દ્વારા કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે - અર્થાત્ સમાન પક્ષમાં અન્ય હેતુ દ્વારા સાધ્યબાધક અન્યસાધ્યસૂચક અનુમાન પ્રયોગે જજર કરવામાં આવે ત્યારે આ દોષ આવે. અહીં બન્ને અનુમાનો સમાનબળી હોવાથી એક બીજાના સાધ્યની સિદ્ધિને રોકી રાખે. પણ બેમાંથી એકપણ સાધ્ય સિદ્ધ ન થાય.

સ ચૈક ઇતિ। ચ પુનરર્થે । સ પુનઃ પુરુષવિશેષઃ એકઃ=અદ્વિતીયઃ । બહુનાં હિ વિશ્વવિધાતૃત્વસ્વીકારે પરસ્પરવિમતિસમ્ભાવનાયા અનિવાર્યત્વાદ્ એકૈકસ્ય વસ્તુનોડન્યાન્યરૂપતયા નિર્માણે સર્વમસમજસમાપદ્યેતેતિ ॥

તથા સ સર્વગ ઇતિ । સર્વત્ર ગચ્છતીતિ સર્વગઃ=સર્વવ્યાપી । તસ્ય હિ પ્રતિનિયતદેશવર્તિત્વેડનિયતદેશવૃત્તોનાં વિશ્વત્રયાન્તર્વર્તિત્વપદાર્થસાર્થાનાં યથાવદ્નિર્માણાનુપપત્તિઃ કુમ્ભકારાદિષુ તથાદર્શનાત્ । અથવા સર્વ ગચ્છતિ=જાનાતીતિ સર્વગઃ=સર્વજ્ઞઃ “સર્વે ગત્યર્થાઃ જ્ઞાનાર્થાઃ” ઇતિ વચનાત્ । સર્વજ્ઞત્વાભાવે હિ યથોચિત્તોપાદાનકારણાદ્યનભિજ્ઞત્વાદનુરૂપ-કાર્યોત્પત્તિઃ ન સ્યાત્ ॥

અર્થાત્ જે પ્રમાણથી ઈશ્વર સિદ્ધ થાય છે, તે જ પ્રમાણથી સ્વનિર્મિત શરીરવાળા ઈશ્વરની સિદ્ધિ થાય છે, કેમકે શરીર વિનાના ઈશ્વરની પ્રતીતિ નિરર્થક છે. કેમકે શરીર વિનાની વ્યક્તિ ચેષ્ટા વિનાની હોવાથી કોઈ પણ કાર્ય કરવા અસમર્થ છે. અને અસમર્થની ક્ષેગટ કલ્પનામાં માત્ર કલ્પનાગૌરવ જ છે તથ્ય કંઈ નથી. તેથી ઈશ્વર સશરીર જ સિદ્ધ થાય છે. તેથી તે (=ઈશ્વર) શરીર વિનાનો છે, એવો હેતુ અસિદ્ધ છે. આમ હેતુ અસિદ્ધ થવાથી તમારું ઉપરોક્ત અનુમાન પણ અસિદ્ધ ઠરે છે. તેથી અમારો હેતુ અદુષ્ટ છે. તેથી ‘જગત્કર્તા ઈશ્વર’ સાધક અમારું અનુમાન નિષ્પ્રતિપક્ષ સિદ્ધ થાય છે.

ઈશ્વરના એકપાણીની સિદ્ધિ

હવે ‘ઈશ્વર એક છે’ એમ દર્શાવે છે. ઘણા ઈશ્વરોને સ્વીકારવામાં ઘણા દોષો રહેલા છે. ઘણા ઈશ્વરો વિધાતા હોય તો પરસ્પરમાં વિભિન્નમતિ ઉત્પન્ન થાય. આ ભિન્નમતિવાળા ઈશ્વરો પોત પોતાની બુદ્ધિથી પૃથ્વી વગેરેને ભિન્ન ભિન્ન આકારે બનાવે. તેથી જગતમાં દેખાતી એકરૂપતા અલોપ થઈ જાય. પછી ‘કેવા આકારની વસ્તુને પૃથ્વી કહેવી?’ વગેરેઅંગે વ્યવસ્થા પણ રહે નહિ. તેથી સર્વત્ર અસમજસતા=અવ્યવસ્થા ફેલાઈ જાય.

(શંકા :- એકસ્વભાવી એક ઈશ્વર અગ્નિ પાણી, ઠંડી, ગરમી વગેરે વિરુદ્ધ કાર્યો શી રીતે કરી શકશે? તથા તે દરેક કાર્યો નિયત દ્રવ્યક્ષેત્રકાળ-ભાવમાં પણ શી રીતે થશે? સહકારીની અપેક્ષા રાખવામાં ઈશ્વર અસમર્થ અને પરત્ર બનશે. સમાધાન:- જેમ એક મુખ્ય એન્જિનીયરના સંચાલન હેઠળ કડીયા, સુધાર, વગેરે જૂદા-જૂદા કાર્ય કરનારાઓ ભિન્ન ભિન્ન કાર્ય કરતા દેખાય છે. તેમ એક ઈશ્વરના સંચાલન હેઠળ જુદી-જુદી કારણ સામગ્રીઓ દ્વારા કુભાર વગેરે જૂદા-જૂદા કર્તાઓ ભિન્ન ભિન્ન કાર્ય કરે છે. તેથી ઈશ્વરને એક માનવામાં જૂદા જૂદા કાર્યો અનુપપન્ન નહિ થાય. કેમકે ઈશ્વરનું મુખ્ય કાર્ય સંચાલનનું છે.)

ઈશ્વર સર્વવ્યાપી અને સર્વજ્ઞ

વળી આ ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે. નિયતદેશમાં રહેલો ઈશ્વર જગત્વ્યાપી કાર્યો કરી શકે નહિ. કાર્યસ્થળ કર્તાની ઉપસ્થિતિ આવશ્યક છે. કર્તાના અભાવમાં કારણસામગ્રીની હાજરીમાં પણ કાર્ય થઈ શકતું નથી. માટી, દડ, ચક્ર, ચીવર વગેરે હાજર હોય તો પણ, કુભાર વિના ઘડો બનતો નથી. જગતના કાર્યો ત્રણલોકવ્યાપી હોવાથી અનિયતદેશવૃત્તિ છે. અર્થાત્ એક કાર્ય એકદેશમાં હોય, તો બીજું કાર્ય અન્ય દેશમાં રહેલું હોય, હવે જો ઈશ્વર સર્વવ્યાપી ન હોય, તો અલગ અલગ સ્થળે રહેલા સમાનકાલીન કાર્યોને શી રીતે કરી શકે? અને વારંવાર આમથી તેમ દોડધામ કરવામાં તો તે થાકી જશે. આમ સર્વકાર્યોનું નિયતદેશમાં-નિયતકાળમાં થતું યથાવદ્ નિર્માણ ઈશ્વરને સર્વવ્યાપી ન માનવામાં અનુપપન્ન બને છે. (વેશેષિકો-નૈયાયિકોને મતે એક અને નિત્ય વસ્તુ આકાશની જેમ સર્વવ્યાપક તરીકે જ સિદ્ધ છે. તેથી એક અને નિત્ય ઈશ્વર સર્વવ્યાપક તરીકે સિદ્ધ જ છે. તેથી ફરીથી તેની

તથા સ સ્વવશઃ=સ્વતન્ત્રઃ, સકલપ્રાણિનાં સ્વેચ્છયા મુહુરુઃખયોરનુભાવનસમર્થત્વાત્ । તથાચોક્તમ્ → “ઈશ્વરપ્રેરિતો ગચ્છેત્ સ્વર્ગં વા શ્વપ્તમેવ વા । અન્યો જન્તુરનીશોડયમાત્મનઃ મુહુરુઃખયોઃ ॥” પારતન્ત્ર્યે તુ તસ્ય પરમુખપ્રેક્ષિતયા મુખ્યકર્તૃત્વવ્યાધાતાદનીશ્વરત્વાપતિઃ ॥

તથા સ નિત્ય ઇતિ । અપ્રચ્યુતાનુપત્તિસ્થિરૈકરૂપઃ । તસ્ય હિ અનિત્યત્વે પરોત્પાદ્યતયા કૃતકત્વપ્રાપ્તિઃ । અપેક્ષિતપરવ્યાપારો હિ ભાવઃ સ્વભાવનિષ્પત્તૌ કૃતક ઇત્યુચ્યતે । યશ્ચાપરસ્તત્કર્તા કલ્પ્યતે, સ નિત્યોડનિત્યો વા સ્યાત્ ? નિત્યશ્ચેત્ ? અધિકૃતેશ્વરેણ કિમપરાદ્ભૂત ? અનિત્યશ્ચેત્ ? તસ્યાપિ ઉત્પાદકાન્તરેણ ભાવ્યમ્ । તસ્યાપિ નિત્યાનિત્યત્વકલ્પનાયામનવસ્થાદૌસ્થ્યમિતિ ॥

સિદ્ધિ કરવામાં ‘પિષ્ટ પેષણ’ દોષ છે, એવા આશયથી, અથવા એક વિશેષણ દ્વારા બે ગુણની સિદ્ધિ કરવા ‘સર્વજ’ વિશેષણનો બીજો અર્થ બતાવે છે.) અથવા સર્વ વસ્તુના જ્ઞાનવાળો=સર્વજ. (‘ગત્યર્થક ‘ગમ’ વગેરે ધાતુઓ જ્ઞાન અર્થમાં પણ વપરાય છે.) એવો વ્યાકરણનો ન્યાય છે. તેથી અહીં સર્વજ=સર્વજ્ઞ એવો અર્થ થઈ શકે.) અર્થાત્ ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે. કાર્યના ઉપાદાનકારણનો પ્રત્યક્ષથી બોધ કરનાર જ તે કારણમાંથી કાર્યને ઉત્પન્ન કરી શકે. ઉપાદાન કારણના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી અનભિજ્ઞ કર્તા અનુરૂપ કાર્ય કરી ન શકે. તેથી કાર્ય કરનાર વ્યક્તિ ઉપાદાનકારણવગેરેનો વેત્તા છે, તે નક્કી થાય છે. ઈશ્વર જગતના સર્વકાર્યોને કરતો જોવાથી તેને પરમાણુવગેરે સર્વપદાર્થોનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન જોવું આવશ્યક છે, તેથી જ તે ઈશ્વર સર્વજ્ઞતરીકે સિદ્ધ થાય છે. (અહીં અનુરૂપકાર્યની ઉત્પત્તિનો નિષેધ કરવામાં એક તાત્પર્ય છે કે અનભિજ્ઞ વ્યક્તિ કાર્ય કરવા બેસે, તો કદાચિત્ કવચિત્ કાર્ય કરી પણ નાખે, છતાં તે જેવું કાર્ય થવું જોઈએ તેવું ન કરી શકે, અને કદાચ એકાદ વાર એવું કાર્ય કરી દે તો પણ હંમેશા જે એકરૂપ કાર્ય કરવાનું જોય છે, અનુરૂપ કાર્ય કરવાનું જોય છે. તે ન કરી શકે. જેમકે અંધપુરુષ માટીરૂપ ઉપાદાન કારણને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતો નથી, તેથી તે ઘડે બનાવી ન શકે, બનાવવા બેસે તો પણ જેવો બનાવવો જોઈએ, તેવો ન બનાવી શકે, એકાદવાર બની પણ જાય, તો પણ હંમેશા ન બનાવી શકે.)

ઈશ્વર સ્વવશ

આ ઈશ્વર સ્વતંત્ર છે. કેમકે તે પોતે સ્વેચ્છાથી બધા જીવોને સુખદુઃખવગેરેનો અનુભવ આપી શકવા સમર્થ છે. કહું પણ છે કે, → “ઈશ્વરથી પ્રેરાયેલો જીવ સ્વર્ગમાં કે નરકમાં જાય છે. અન્ય(=ઈશ્વરથી ભિન્ન) જીવ પોતે પોતાના સુખદુઃખનો સ્વામી નથી. ” જીવો જો પોતે જ પોતાના સુખઆદિના નિયામક હોય, તો બધા જીવો સ્વર્ગમાં જ હોય, અને નરકને તાળા જ લાગી જાય. જીવને સુખદુઃખ આપવામાં ઈશ્વર બીજાની અપેક્ષા રાખતો નથી. અન્યથા પોતે એ બીજા સાપેક્ષ વસ્તુને પરાધીન બની જાય. કેમકે ઈશ્વરને જીવોને સુખ આદિ આપતી વખતે એ સાપેક્ષ વસ્તુની ઈચ્છા કે હાજરી જોવી પડે, તેથી અપેક્ષાણીય કારણ જ મુખ્ય કારણ બની જાય. તેથી કર્મ વગેરેની અપેક્ષા રાખવામાં ઈશ્વરમાં મુખ્યતઃ=વાસ્તવિક કર્તૃત્વ રહે નહિ. અને ઈશ્વર અનીશ્વર (સ્વામીને બદલે ગુલામ) બની જાય.

ઈશ્વર નિત્ય છે

આ ઈશ્વર નિત્ય=અવિનાશી, અજ, સ્થિર, એકસ્વભાવવાળો છે.

શંકા :- ઈશ્વરને અનિત્ય માનવામાં શો દોષ છે ?

સમાધાન :- ઈશ્વરને અનિત્ય માનવામાં એ ઈશ્વરના ઉત્પાદક તરીકે અન્યની કલ્પના કરવી પડશે. અને આ ઈશ્વર કૃતક (=કાર્ય) બની જશે. કેમકે પોતાની ઉત્પત્તિમાં બીજાની અપેક્ષા રાખનારી વસ્તુ કૃતક ગણાય છે. અને જન્યવસ્તુ અન્ય કારણસામગ્રી અને કર્તા વિના ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ. તેથી ઈશ્વરને સ્વોત્પત્તિમાં અન્યની અપેક્ષા રાખવી આવશ્યક બને.

તદેવમેકત્વાદિવિશેષણવિશિષ્ટો ભગવાનીશ્વર 'ત્રિજગત્કર્તા' इति पराभ्युपगममुपदर्शयित्वा तस्य दुष्टत्वमाचष्टे।
 इमाः=एताः=अनन्तरोक्ताः, कुहेवाकविडम्बनाः कुत्सिता हेवाकाः=आग्रहविशेषाः, कुहेवाकाः कदाग्रहा इत्यर्थः। त एव
 विडम्बनाः विचारचातुरीबाह्यात्वेन तिरस्काररूपत्वाद् विगोपकप्रकाराः। स्युः=भवेयुः। तेषां=प्रामाणिकापसदानाम्। येषां
 हे स्वामिन्! त्वं नानुशासकः=न शिक्षादाता। तदभिनिवेशानां विडम्बनारूपत्वज्ञापनार्थमेव पराभिप्रेतपुरुषविशेषणेषु प्रत्येकं
 तच्छब्दप्रयोगमसूयागर्भमाविर्भावयाञ्चकार स्तुतिकारः। तथा चैवमेव निन्दनीयं प्रति वक्तारो वदन्ति। → स मूर्खः
 स पापीयान्, स दरिद्र इत्यादि। 'त्वम्' इत्येकवचनसंयुक्तयुष्मच्छब्दप्रयोगेण परमेशितुः परमकारुणिकतयाऽनपेक्षित-
 स्वपरविभागमद्वितीयं हितोपदेशकत्वं ध्वन्यते॥

શંકા :- ઇશ્વર પોતાના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે.

સમાધાન :- એમ માનવામાં સર્વત્ર સ્વભાવને જ કારણ માનવો પડે. અને તો (૧) બધા કાર્યોની નિયંત્રણાસામગ્રી
 વ્યવસ્થા પડી ભાંગે અને (૨) પૃથ્વી વગેરેને પણ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા માનીને ઇશ્વરની કલ્પનાને પણ ઊડાવી દેવાનો
 વખત આવે. વળી, અનુત્પન્ન-અસત્ વસ્તુને સ્વભાવ હોવો સંભવતો નથી. તેથી ઇશ્વરને અનિત્ય=ઉત્પત્તિશીલ=કૃતક
 માનવામાં તેના ઉત્પાદક અન્ય કર્તાની કલ્પના આવશ્યક છે.

શંકા :- અન્ય ઇશ્વર દ્વારા આ ઇશ્વર ઉત્પન્ન થયો છે.

સમાધાન :- એ અન્ય ઇશ્વર પોતે નિત્ય છે કે અનિત્ય? જો નિત્ય છે, તો આ ઇશ્વરે શું ગુનો કર્યો
 કે જેથી આ ઇશ્વરને અનિત્ય માનવો પડે? અર્થાત્ અંતે જો બીજા ઇશ્વરને પણ નિત્ય માનવો જ પડતો
 હોય, તો પ્રથમ ઇશ્વરને જ નિત્ય માનવામાં કલ્પનાલાઘવ છે, અને બીજા ઇશ્વરને પણ અનિત્ય માનવામાં
 તો મોટી અનવસ્થા છે. કેમકે તે બીજા ઇશ્વરના વિધાતા તરીકે વળી ત્રીજા ઇશ્વરને કલ્પવો પડે. વળી પછી
 એની નિત્યતા અનિત્યતાનો વિચાર કરવાનો ... અને ફરીથી પૂર્વોક્ત ચક્ર ચલાવવાનું ... આમ ઇશ્વરને
 અનિત્ય માનવાથી માત્ર દોષોની જાળમાં જ પૂરાવાનું છે. વળી ઇશ્વરને અનિત્ય માનવામાં તેના અનંતા જન્મ-મરણ
 માનવાનું મોટું કલ્પનાગૌરવ ઊભું થાય છે. તેથી લાઘવતર્કની સહાયથી જે અનુમાનથી ઇશ્વરની સિદ્ધિ થઈ, તે જ અનુમાનથી
 તેના એકત્વની અને નિત્યત્વની સિદ્ધિ થાય છે. (સ સિદ્ધો ધર્મો એકો નિત્યસ્તેત, તદા લાઘવમ) લાઘવતર્ક :- સિદ્ધ વસ્તુમાં
 કેટલાક ધર્મો સ્વીકારવામાં લાઘવ હોય છે. જો તે ધર્મો સ્વીકારવામાં ન આવે તો એવો ગૌરવદોષ આવે કે, જેથી વસ્તુની સિદ્ધિ
 જ દૂષિત બની જાય. આ લાઘવસાધકતર્ક (=ઊહા) ને લાઘવતર્ક કહે છે.

આ પ્રમાણે 'એકત્વ' વગેરે વિશેષણોથી યુક્ત ઇશ્વર જગત્કર્તા છે એવો વૈશેષિકો વગેરે પરવાદીઓનો
 પૂર્વપક્ષ કાવ્યના પૂર્વાર્ધમાં દર્શાવી ઉત્તરાર્ધ દ્વારા એ પૂર્વપક્ષ માત્ર ભ્રાન્તકલ્પના છે અને ઘણા દોષોથી ભરેલી
 છે. એમ બતાવે છે - 'ઈમા કુહેવાક' ઇત્યાદિ. આ કુહેવાક=કદાગ્રહો વિચારચતુરાઈથી રહિત હોવાથી અને
 તિરસ્કરણીય હોવાથી માત્ર વિડંબનારૂપ જ છે, અને પોતાની અજ્ઞાનતા ઢાંકવાની વ્યર્થ ચેષ્ટારૂપ છે. હે નાથ!
 એ અપ્રામાણિકોનો શિક્ષાદાતા તું નથી, તેથી જ તેઓ આવી વિડંબના ભોગવે છે. તેઓનો કદાગ્રહ માત્ર
 વિડંબનારૂપ છે તેમ બતાવવા માટે જ તેઓને અભિમત ઇશ્વરના પ્રત્યેક વિશેષણો સાથે સ (=તે) પદનો પ્રયોગ
 કર્યો છે. આ 'સ' પ્રયોગ દ્વારા કવિ પોતાની આ કલ્પિત ઇશ્વર પ્રત્યેની સૂઝ વ્યક્ત કરે છે. તેથી વારંવાર
 'સ' પદનો પ્રયોગ કરી કટાક્ષ કર્યો છે. કેમકે વક્તાઓ આ પ્રમાણેનો પ્રયોગ નિંદનીય વ્યક્તિ અંગે કરતા હોય
 છે. જેમકે 'તે મૂર્ખ છે, તે પાપી છે, તે દરિદ્ર છે ...' ઇત્યાદિ.

શંકા :- એમ તો અહીં સ્તુતિકારે પરમાત્મા પ્રત્યે ત્વમ્='તું' એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે, આ 'તુંકારો' પણ
 તિરસ્કારનો બોધ કરાવે છે.

અતોડયમત્રાશયઃ । યદ્યપિ ભગવાનવિશેષેણ સકલજગજ્જન્તુજાતહિતાવહાં સર્વેભ્ય એવ દેશનાવાચમાચટે । તથાપિ સા એવ કેષાઞ્ચિદ્ નિચિતનિકાચિતપાપકર્મકલુષિતાત્મનાં રુચિરૂપતયા ન પરિણમતેડપુનર્બંધકાદિવ્યતિરિક્તત્વેનાયોગ્યત્વાત્ । તથા ચ ક્ષાદમ્બર્યાં બાળોડપિ બ્રહ્મણ → 'અપગતમતે હિ મનસિ સ્ફટિકમણા ઇવ રજનિકરગમસ્તયો વિશન્તિ સુહ્રુમુપદેશગુણાઃ । ગુસ્વચનમમલમપિ સલિલમિવ મહદુપજનયતિ શ્રવણસ્થિતં શૂલમભવ્યસ્ય' ઇતિ । અતો વસ્તુવૃત્ત્યા ન તેષાં ભગવાન્ અનુશાસક ઇતિ ॥

સમાધાન :- તુંકારો માત્ર તિરસ્કારદ્યોતક જ છે તેવો નિયમ નથી. કરુણાવંત અને પરમહિતસ્વી વ્યક્તિ કે જેની સાથે અનેરો પ્રેમસંબંધ જામ્યો હોય છે, તેને પણ તુંકારાથી બોલાવાય છે. જેમકે બાળક પોતાની માને તુંકારાથી બોલાવે છે, અહીં ભગવાનને તુંકારાથી બોલાવવામાં સ્તુતિકારનો આશય આ છે-ભગવાન પરમકરુણાવંત હોવાથી સ્વ-પરના ભેદની અપેક્ષા વિના અદ્વિતીય હિતોપદેશક છે. (બાળકો પોતાની માને 'તું' કહીને બોલાવે છે- આ મા પોતાના બાળકો પ્રત્યે પરમવાત્સલ્યવાળી છે. તેને પોતાના બાળકોમાં સ્વ-પરનો ભેદ નથી. અને આ મા પોતાના બાળકોની શ્રેષ્ઠ હિતચિંતક છે. તે જ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં પરમાત્મા જગત આખાની પરમમાતા છે. તેથી તેમને 'તું' કારાથી બોલાવવામાં તિરસ્કાર નથી પરંતુ તેમના પ્રત્યેનો અમેય શરણ્યભાવ અને સમર્પણભાવ છે-એ તાત્પર્ય છે.)

કુતીર્થિકોની ભગવદ્વચનપરિણતિ અયોગ્યતા

શંકા :- 'ભગવાન સ્વપરના વિભાજ વિના બધાના અદ્વિતીય ઉપદેશક છે' એ વચનને કાવ્યકારના 'જેઓનો તું અનુશાસક નથી' એ વચન સાથે વિરોધ છે. કેમકે 'ભગવાન કુતીર્થિકોરૂપી પરજીવોના હિતોપદેશક નથી' એજ તાત્પર્ય કાવ્યકારના વચનથી પ્રાપ્ત થાય છે.

સમાધાન :- કાવ્યકારને પણ ભગવાન બધાના હિતોપદેશક છે, એમ જ સમ્મત છે. તેથી 'કાવ્યકારના જેઓનો તું અનુશાસક નથી' એ વચન પાછળ આ રહસ્ય છુપાયું છે-જો કે ભગવાન તો સ્વપરના ભેદ વિના સર્વોપકારક દેશના-વાણી બધા જ જીવોને હરમાવે છે. છતાં પણ સંચય કરેલા નિકાચિત પાપકર્મથી મલિન ચિત્તવાળા ભવાભિનંદી જીવોને ભગવાનની આ પાવન વાણીમાં રુચિ જામતી જ નથી, કેમકે તેઓ અપુનર્બંધકત્વરૂપ ધર્મયોગ્યતાની જઘન્યસીમાને પણ નહિ પામેલા સકૃદ્બંધકવગેરેરૂપ હોવાથી તેઓમાં ભગવાનની વાણીમાં ઈર્ષના પરિણામની યોગ્યતા પ્રગટતી જ નથી. બલકે એમ બને કે, ભગવાનની વાણીની વિપરીત અસર થાય. કાદમ્બરી મહાકાવ્યમાં કવિ બાણે આ પ્રમાણે કહ્યું છે → 'સ્ફટિકમણિ મળથી વિશુદ્ધ (=મળથી રહિત) બને તે પછી જ તે મણિમાં ચંદ્રના કિરણો પ્રવેશે છે. તે જ પ્રમાણે મળ(=પાપ)નો નાશ થયા પછી જ ચિત્તમાં ઉપદેશ સુખ=સરળતાથી પ્રવેશ પામે છે. દોષવિનાનું પણ ગુરુનું વચન અભવ્યજીવને તો જ્ઞાનમાં રહેલા વાણીની જેમ મોટી પીડા જ ઊભી કરે છે.' (અર્થાત્ શીતળતાદાયક વાણી પણ જ્ઞાનમાં પીડા કરે તેમ, ગુરુના શીતળવચન પણ અયોગ્યને કષ્ટ જ આપે.) તેથી જ ભગવાન સર્વને સમાન રીતે હિતવચન કહેનારા હોવા છતાં પરતીર્થિકો વગેરે તે વચનને સ્વીકારતા ન હોવાથી વાસ્તવિક રીતે ભગવાન તેમના અનુશાસક નથી.

અભવ્યોના અનુદ્ધારમાં તેઓની અયોગ્યતા કારણ

આમ ભગવાન બીજાઓના અનુશાસક બનતા નથી. પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે, ત્રિજગદ્ગુરુ ભગવાનની આ અસમર્થતા છે. અનેકાનેક લોકોને સમ્યગ્દર્શનઆદિના ધન દ્વારા ભાવઆરોગ્યદાતા ભગવાન અસાધ્ય કિલ્લકર્મરૂપરોગથી ઘેરાયેલા મિથ્યાત્વીઓને ભાવઆરોગ્યદાતા ન બની શકે, તેમાં ભગવાનનો દોષ નથી; પણ તે મિથ્યાત્વીઓનો જ દોષ છે. વિષ ઉતારનાર વૈદે, બીજા ઘણા સાપોના ઝેર ઉતારી નાખ્યા હોય, પણ કાલસર્પ ડસેલાના ઝેરને ઉતારી ન શકે, તેટલામાત્રથી કંઈ 'તે ઝેર ઉતારનાર વૈદ નથી' એમ ન કહેવાય. કેમકે અતિપ્રસંગ

ન ચ, દ્વાવતા જગદ્ગુરોરસામર્થ્યસમ્ભાવના। ન હિ કાલદદ્દમનુજીવયન્ સમુજ્જીવિતેતરદદ્દકો વિષયિષ-
ગુપાલમ્બીયઃ, અતિપ્રસન્નાત્ । સ હિ તેષામેવ દોષઃ । ન ચલુ નિખિલભુવનાભોગમવભાસયન્તોડપિ બાનવીયાઃ બાનવઃ
કૌશિકલોકસ્યાલોકહેતુતામ્બજમાના ઉપાલમ્બસમ્ભાવનાસ્પદમ્ । તથા ચ શ્રીસિદ્ધસેનઃ 'સદ્ધર્મબીજવપનાનધકૌશલસ્ય,
યત્તલોકબાન્ધવ! તવાપિ ક્ષિલાન્યભૂવન્ । તન્નાદ્ભુતં ક્ષગકુલેષ્વિહ તામસેષુ સૂર્યાશવો મધુકરીચરણાવદાતાઃ॥'

અથ કથમિવ તત્કુહેવાકાનાં વિડમ્બનારૂપત્વમિતિ ? બ્રૂમઃ! યત્ તાવદુક્તં પૈરઃ 'ક્ષિત્યાદયો બુદ્ધિમત્કર્તૃકાઃ કાર્યત્વાદ
ઘટવદિતિ' તદયુક્તં, વ્યાતેરગ્રહણાત્ । 'સાધનં હિ સર્વત્ર વ્યાપ્તૌ પ્રમાણેન સિદ્ધાયાં સાધ્યં ગમયેત્' इति सर्ववादिसंवादः । સ
ચાયં જગન્તિ સૃજન્ સશરીરોડશરીરો વા સ્યાત્ ? સશરીરોડપિ કિમસ્મદાદિવદ્ દશ્યશરીરવિશિષ્ટ ઉત
પિશાચાદિવદદશ્યશરીરવિશિષ્ટઃ ? પ્રથમપક્ષે પ્રત્યક્ષબાધસ્તામન્તરેણાપિ ચ જાયમાને તૃણતરુપુરન્દરધનુરધ્વાદૌ કાર્યત્વસ્ય
દર્શનાત્ પ્રમેયત્વાદિવત્સાધારણાનૈકાન્તિકો હેતુઃ ।

આવે. (એમ તો દરેકમાં અવિશિષ્ટતા આવી જાય. કેમકે આમ તો માટીમાંથી કુશળતાથી ઘડા બનાવનાર કુંભાર જો રેતીમાંથી
ઘડે ન બનાવે તો તે કુંભાર નથી એમ કહેવાનો વારો આવે. આ અતિપ્રસંગ છે.) તથા ત્રણે જગતને સંપૂર્ણપણે પ્રકાશિત
કરનાર સૂર્યના કિરણો ધ્રુવડના સમુદાય માટે પ્રકાશ કરનારા ન બને તેટલા માત્રથી કંઈ ઠપકાને પાત્ર બનતા
નથી. કેમકે ત્યાં ધ્રુવડેની જ અયોગ્યતા છે. શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિએ પણ કહ્યું જ છે કે → "હે જગદ્બંધુ
! તું સદ્ધર્મબીજને વાવવામાં અપ્રતિમ કુશળ છે. છતાં પણ તારા ઉપદેશબીજે ઉપરભૂમિતુલ્ય ઘણાં લોકોમાં
પ્રવેશ પામતા નથી. પણ તેમાં આશ્ચર્ય નથી. કેમકે આ લોકમાં પણ સૂર્યના કિરણો તામસ=ધ્રુવડેના સમૂહને
માટે ભમરીના પત્ર જેવી ક્રાંતિવાળા (=શ્યામવર્ણના) બને છે." (અથવા જો તારા જેવા પણ ઉપરભૂમિ જેવા
લોકોને ધર્મ પમાડવામાં સફલ ન થતા હોય, તો સૂર્યના કિરણો ધ્રુવડે માટે અંધારા રૂપ બને એમાં કશું
અદ્ભુત=આશ્ચર્ય નથી.)

જગત્કર્તૃત્વનું ખંડન

શંકા :- ઈશ્વરસંબંધી પરવાદીઓનાં કદાચ્છે શા માટે વિડમ્બનારૂપ છે ?

સમાધાન :- કેમકે એ કદાચ્છે કુતર્કથી ઉદ્ભવેલા છે. આ કુતર્કી યુક્તિના પાયા વિનાના છે. પૂર્વપક્ષે "પૃથ્વી
વગેરે વસ્તુ બુદ્ધિમત્કર્તૃક છે કેમકે કાર્ય છે જેમકે ઘડે." એવો અનુમાન પ્રયોગ કર્યો છે. પણ અહીં કાર્યત્વહેતુ
પોતે જ અસિદ્ધ હોવાથી દુષ્ટ છે. તેથી વ્યાપ્તિ જ સિદ્ધ થતી ન હોવાથી તેઓને અહીં પ્રથમત્રાસે જ મક્ષિકા
છે. "સૌ પ્રથમ સાધન સિદ્ધ હોવું જોઈએ. એ પછી જ એ સાધન સાધ્યનો બોધ કરાવે" એવો નિયમ સર્વવાદીને
માન્ય છે.

શંકા :- કાર્યત્વહેતુ કેમ અસિદ્ધ છે ?

સમાધાન :- કાર્યત્વહેતુમાં 'કાર્ય' એટલે શું ? (૧) અવયવોમાં સમવાય સંબંધથી રહેલું તે કે (૨) પહેલા અવિદ્યમાનનો
પછી પોતાના કારણ સાથે અને 'સત્તા' સાથેનો સમવાયસંબંધ તે કે (ઉત્પન્ન થયેલું કાર્ય પોતાના ઉપાધનકારણમાં, અને સત્તા
એ કાર્યમાં સમવાયસંબંધથી રહે છે. એમ પૂર્વપક્ષનો સિદ્ધાંત છે.) (૩) 'કૃત' (=કરાયું) તરીકે બુદ્ધિમાં ભાસવું તે કે પછી (૪)
વિકારયુક્ત હોવું, આ ચારે વિકલ્પોમાં દોષ આ પ્રમાણે છે. (૧) અવયવમાં જેમ અવયવી (=કાર્ય તરીકે ઈષ્ટ વસ્તુ) સમવાયસંબંધથી
રહે છે. તેમ 'અવયવત્વ' પણ સમવાયસંબંધથી રહે છે. તેથી અવયવમાં એ સંબંધથી રહેવા માત્રથી કાર્ય માનવામાં તો
'અવયવત્વ' ને પણ કાર્ય તરીકે સ્વીકારવું પડે.

(૧) બાનુઃ=કિરણઃ । (૨) દ્વિતીયદ્વાત્રિશિકા શ્લોક - ૧૩ (૩) અનુપક્ષત્રણિ ।

દ્વિતીયવિકલ્પે પુનરદશ્યશરીરત્વે તસ્ય માહાત્મ્યવિશેષઃ કારણમાહોરિવદસ્મદાદૃષ્ટવૈગુણ્યમ્ । પ્રથમપ્રકારઃ કોશપાનપ્રત્યાયનીયઃ તત્તિસદ્ધૌ પ્રમાણાભાવાત્ । इतरेतराश्रयदोषापत्तेश्चासिद्धे हि माहात्म्यविशेषे तस्यादृश्यशरीरत्वं प्रत्येतव्यम् । तत्तિસદ્ધૌ ચ માહાત્મ્યવિશેષસિદ્ધિઃ ઇતિ । દ્વૈતીયિકસ્તુ પ્રકારો ન સંચરત્યેવ વિચારગોચરે; સંશયોનિવૃત્તેઃ । કિં તસ્યાસત્ત્વાદદૃશ્યશરીરત્વં વાન્ધ્યેયાદિવત્ કિં વાઽસ્મદાદૃષ્ટવૈગુણ્યાત્ પિપાસાદિવિદિતિ નિશ્ચયોભાવાત્ ।

અશરીરશ્ચેત્? તદા દૃષ્ટાન્તદાદૃષ્ટિકયોર્વૈષમ્યમ્ । ઘટાદયો હિ કાર્યરૂપાઃ સશરીરકર્તૃકા દૃષ્ટાઃ । અશરીરસ્ય ચ સતસ્તસ્ય કાર્યપ્રવૃત્તૌ કુતઃ સામર્થ્યમ્? આકાશાદિવત્ । તસ્માત્ સશરીરાશરીરલક્ષણે પશ્ચદ્વયેઽપિ કાર્યત્વહેતોર્વાપ્ત્યસિદ્ધિઃ ।

શંકા :- અવયવમાં સમવાયસંબંધથી રહેલા દ્રવ્યને જ અમે કાર્ય તરીકે સ્વીકારીએ છીએ. ‘અવયવત્વ’ પોતે દ્રવ્ય નથી. તેથી તેને કાર્ય માની શકાય નહિ.

સમાધાન :- આ વ્યાખ્યા માત્ર દ્રવ્યાત્મક કાર્યને વ્યાપ્ત છે, ગુણ-ક્રિયાત્મક કાર્યને વ્યાપ્ત નથી, તેથી અવ્યાપ્તિદોષ છે. વળી સમવાય જ અસિદ્ધ છે, તથા આકાશવગેરે દ્રવ્યો પણ ‘સાવયવ’ તરીકે ભાસે છે. અર્થાત્ અવયવોમાં રહેલા દેખાય છે. તેથી આકાશ વગેરે નિત્યદ્રવ્યોને પણ કાર્યદ્રવ્ય માનવા પડશે. જે તમને પણ ઈષ્ટ નથી. તેથી જે સાવયવ (=અવયવોમાં રહે) હોય તે કાર્ય જ હોય તેમ નહિ કહી શકાય. (૨) સમવાય ‘સર્વવ્યાપી’ ‘એક’ અને ‘નિત્ય’ રૂપે ઈષ્ટ છે. તથા ‘સત્તા’ જાતિ પણ સર્વવ્યાપી એક અને નિત્ય છે. તેથી આ બન્નેનો પ્રાગ્ અસત્ કાર્ય સાથે યોગ થઈ શકે નહિ. ‘સર્વવ્યાપી નિત્ય’ને દેશવ્યાપી અનિત્યમાં રાખવાની કલ્પના જ વાહિયાત છે. તેથી આ બન્નેનો કાં તો કાર્યસાથે યોગ નથી, (અને જો યોગ હોય તો) કાંતો કાર્ય સર્વવ્યાપી નિત્ય છે. એમ માનવું પડે. અને આ બન્ને કલ્પના સ્પષ્ટ અસંગત છે. (૩) ‘ખાડો ખોદવો’ ‘પૂરવો’ વગેરે કાર્ય દ્વારા આકાશમાં પણ કૃતબુદ્ધિ થાય છે. તેથી બુદ્ધિમાં ‘જે કૃત તરીકે ભાસે તે કાર્ય’ એમ સિદ્ધાંત સ્થાપવો સંગત નથી. કેમકે આકાશને પણ કાર્ય માનવાની આપત્તિ છે. (૪) તમે કલ્પેલો એક અને નિત્ય ઈશ્વર પણ વિકારપરિણામથી યુક્ત છે. અન્યથા તે ઈશ્વર ભિન્ન ભિન્ન કાર્યો કરી શકે નહિ. અને ઈશ્વરને કાર્યરૂપ માનવામાં આવતી આપત્તિઓ તમે જ બતાવી છે. તેથી વિકારયુક્ત વસ્તુને પણ કાર્ય તરીકે સ્વીકારી શકાશે નહિ. તેથી આ ચારે વિકલ્પથી કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી.

પૂર્વપક્ષ :- જે કાદ્યથિત્ક=ક્યારેક બનવાવાળા ભાવ હોય તે કાર્ય.

ઉત્તરપક્ષ :- તો પણ જગત કાદ્યથિત્ક તરીકે અસિદ્ધ છે. અર્થાત્ જગત પણ ઈશ્વરની જેમ નિત્ય છે. તેનામાં અનિત્યત્વ પ્રમાણસિદ્ધ નથી. તેથી કાર્યત્વહેતુ અસિદ્ધ છે.

પૂર્વપક્ષ :- કાર્ય=કર્તા દ્વારા કે બુદ્ધિમાન્ કર્તા દ્વારા કરાયેલું.

ઉત્તરપક્ષ :- આ અર્થ કરવામાં આત્માશ્રયદોષ અથવા અન્યોન્યાશ્રયદોષ છે. સાધ્ય કે સાધ્યના અંશને સાધનના અંશરૂપે વિવક્ષિત કરવામાં આત્માશ્રયદોષ લાગે. અને બે ભાવ પોતપોતાની સિદ્ધિ માટે પરસ્પરની અપેક્ષા રાખે ત્યારે અન્યોન્યાશ્રયદોષ લાગે. અહીં બુદ્ધિમત્કર્તૃકત્વ-સાધ્ય છે. કાર્યત્વ સાધન છે. અને કાર્યત્વ=કર્તૃકત્વ એવો અર્થ કર્યો. તેથી કાર્યત્વરૂપ સાધનમાં ‘કર્તૃકત્વ’ અંશનો નિવેશ થવાથી આત્માશ્રયદોષ આવ્યો. તથા કર્તૃકત્વની સિદ્ધિ માટે કાર્યત્વને સાધન બનાવવાથી અને કાર્યત્વની સિદ્ધિ માટે કર્તૃકત્વને સાધન બનાવવાથી અન્યોન્યાશ્રયદોષ પણ છે.)

ઈશ્વરના સશરીરતાની અસિદ્ધિ

વળી જગત્કર્તા બુદ્ધિમાન્ ઈશ્વર શરીરવાળો છે કે શરીર વિનાનો ? જો શરીરવાળો હોય, તો તેનું એ શરીર આપણા જેવું દૈશ્ય=દેખી શકાય તેવું છે ? કે, પિપાસા વગેરેની જેમ અદૈશ્ય છે ? ઈશ્વરના શરીરને ‘દૈશ્ય’ કહેવામાં પ્રત્યક્ષબાધ છે. કેમકે ઈશ્વરના શરીરને હજી સુધી કોઈ જોઈ શક્યું નથી. અને અન્યારના પણ કયાંય પ્રત્યક્ષ દેખાતું નથી. વળી તેવા શરીરવાળાના અભાવમાં પણ તૂણ, વૃક્ષ, ઈન્દ્રધનુષ વગેરે કાર્યો થતાં દેખાય

કિંચિત્, ત્વન્મતેન કાલાત્યયાપદિદોષ્યયં હેતુઃ, ધર્મ્યકદેશસ્ય તર્સવિદ્યુદધાદેરિદાનોમપ્યુત્પદમાનસ્ય વિધાતુરનુપ-
લપ્યમાનત્વેન પ્રત્યક્ષબાધિતધર્મ્યનન્તરં હેતુભળનાત્। તદેવં ન કશ્ચિદ્ જગતઃ કર્તા । એકત્વાદીનિ તુ
જગત્કર્તૃત્વવ્યવસ્થાપનાયાનોયમાનાનિ તદ્વિશેષણાનિ ષણ્ડં પ્રતિ કામિન્યા સ્પસંપન્નિસ્પણપ્રાયણયેવ। તથાપિ તેષાં
વિચારાસહત્વહ્યાપનાર્થં કિંચિદુચ્યતે॥

છે. જો દેશ્ય શરીરવાળો ઇશ્વર આ કાર્યો કરતો હોય, તો તે કાર્યો કરતી વખતે તે ઇશ્વર આપણા દર્શનનો
વિષય બનવો જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી. આમ સશરીરકર્તાના અભાવમાં પણ કાર્ય થતું હોવાથી કાર્યત્વહેતુ
વિપક્ષમાં પણ રહે છે. તેથી પક્ષ, વિપક્ષ અને સપક્ષ ત્રણેયમાં રહેતો હોવાથી તે 'પ્રમેયત્વ' વગેરેની જેમ
સાધારણ-અનૈકાંતિકદોષથી દુષ્ટ છે. 'પ્રમેયત્વ' નિત્ય વસ્તુમાં પણ હોવાથી તેનાથી બુદ્ધિમત્કર્તૃકત્વની સિદ્ધિ
કરવામાં જેમ સાધારણ-અનૈકાંતિક દોષ છે, તે પ્રમાણે 'કાર્યત્વ' હેતુથી પણ છે, એમ કહેવાનો ભાવ છે.

‘ઇશ્વરનું શરીર પિશાય વગેરેની જેમ અદેશ્ય છે’ એ વિકલ્પ પણ અસંગત છે. ઇશ્વરનું શરીર અદેશ્ય
શા માટે છે? શું તેમાં ઇશ્વરનું માહાત્મ્યવિશેષ કારણ છે? કે પછી આપણા ભાગ્યની ખામી તેમાં કારણ છે?
પ્રથમ વિકલ્પ તો માત્ર સોગંદ ખાઈને જ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે, કેમકે ઇશ્વરનું માહાત્મ્ય જ હજી અસિદ્ધ
અવસ્થામાં છે.

(ઇશ્વર જો વિદ્યામંત્રાદિ દ્વારા અદેશ્યશરીરવાળો હોય તો, ક્યારેક તો દેશ્ય હોવો જોઈએ. વિદ્યા આદિથી અદેશ્ય થનાર હમેશા
અદેશ્ય રહેતા નથી.)

પૂર્વપક્ષ :- ઇશ્વર પોતાના માહાત્મ્યવિશેષથી જ અદેશ્ય શરીરવાળો છે, વિદ્યાના કારણે નહિ.

ઉત્તરપક્ષ :- ઇશ્વરના આ માહાત્મ્યનું જ્ઞાન તમને ક્યાંથી થયું?

પૂર્વપક્ષ :- ઇશ્વરનું શરીર દેખાતું નથી-તેનાથી જ નિશ્ચય થાય છે કે, ઇશ્વરનું તેવું માહાત્મ્ય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- અહીં અન્યોન્યાશ્રયદોષ છે. ઇશ્વરનું શરીર અદેશ્ય હોવામાં તેના માહાત્મ્યને હેતુ બનાવ્યો.
અને તેના માહાત્મ્યની સિદ્ધિમાં તેના શરીરની અદેશ્યતાને સાધન બનાવ્યું. તેથી અન્યોન્યાશ્રયદોષ ઊભો થયો.
માટે માહાત્મ્યવિશેષથી શરીરની અદેશ્યતા સિદ્ધ થાય તેમ નથી. “આપણું એટલું કમભાગ્ય છે કે ભગવાનનું
શરીર દેખી શકાતું નથી.” એવો બીજો વિકલ્પ તો વિચારી શકાય તેવો પણ નથી. કારણ કે, આ સમાધાનથી
સંશય દૂર થતો નથી કે-“શું ઇશ્વર નામની કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ વન્ધ્યાપુત્રની જેમ આ જગતમાં વિદ્યમાન ન
હોવાથી તેનું શરીર અદેશ્ય છે? કે પછી ઇશ્વર હોવા છતાં આપણા કમભાગ્યના કારણે પિશાયઆદિના શરીરની
જેમ તેનું શરીર અદેશ્ય છે? આ બન્ને વિકલ્પમાંથી એક પણ વિકલ્પ તરફ નિશ્ચય કરવાનું આપણા જેવા
અલ્પજ્ઞોનું ગજું નથી કેમકે તે અતીન્દ્રિય છે. (‘ઇશ્વરત્વ’ એક જાતિવિશેષ છે કે જે જાતિવાળા બધા સ્વભાવથી જ
અદેશ્યશરીરવાળા હોય છે’ એમ પણ કહી શકાય નહિ. કેમકે ઇશ્વરને એક અને નિત્ય માન્યો છે.)

અશરીર ઇશ્વરની અસિદ્ધિ

પૂર્વપક્ષ :- આ ઇશ્વર શરીર વિનાનો છે.

ઉત્તરપક્ષ :- એમ માનવામાં પ્રતિજ્ઞાહીન-સિદ્ધાંતવિરોધ છે. કેમકે અગાઉ તમે જ ઇશ્વરને
શરીરવાળાતરીકે સ્થાપ્યો હતો. તથા ઇશ્વરને શરીર વિનાનો માનવામાં દેહાંત અને દાર્શનિક વચ્ચે વિરોધ
છે. દેહાંતતરીકે દર્શાવેલા ઘટવગેરે કાર્યો કુંભારવગેરે સશરીરકર્તા દ્વારા જ કરાયેલા દેખાય છે. જ્યારે
દાર્શનિક પૃથ્વીવગેરેકાર્યો અશરીર કર્તા દ્વારા સિદ્ધ કરવા છે. **પૂર્વપક્ષ :-** દેહાંત અને દાર્શનિકવચ્ચે સર્વથા

તત્રૈકત્વચર્ચસ્તાવત્। બહુનામેકકાર્યકરણે વૈમત્યસંભાવનેતિ નાયમેકાન્તઃ। અનેકકોટિકાશતનિષ્પાદ્યત્વેડપિ શક્રમૂર્ધ્નઃ, અનેકશિલ્પિકલ્પિતત્વેડપિ પ્રાસાદાદીનાં, નૈકસરંધાનિવર્તિતત્વેડપિ મધુચ્છત્રાદીનાં ચૈકરૂપતાયા અવિગાનેનોપ-લમ્બાત્। અથ, એતેષ્વપિ એક એવશ્ચરઃ કર્તાં ઇતિ બ્રૂષે। એવં ચેદ્ ભવતાં ભવાનોપતિં પ્રતિ નિષ્પ્રતિમા વાસના, તર્હિ કુવિન્દકુમ્ભકારાદિતરસ્કારેણ પટપટાદીનામપિ કર્તાં સ એવ કિં ન કલ્પ્યતે ? અથ તેષાં પ્રત્યક્ષસિદ્ધં કર્તૃત્વં કથમપહોતું શક્યમ્ ? તર્હિ કોટિકાદિભિઃ કિં તવ વિરાદ્ધં યત્ તેષામસદૃશતાદૃશપ્રયાસસાધ્યં કર્તૃત્વમેકહેલયૈવા-પલ્પ્યતે। તસ્માદ્ વૈમત્યભયાન્મહેશિતુરેકત્વકલ્પના ભોજનાદિવ્યયમયાત્ કૃપણસ્ય અત્યન્તવલ્લભપુત્રકલત્રાદિ-પરિત્યજનેન શૂન્યારણ્યાનીસેવનમિવાભાસતે।

સમાનતા કોઈપણ વાદીને સંમત નથી. સર્વથા સમાનતા લેવામાં કાંતો સાધ્યને દેખાતની જેમ સિદ્ધ માનવો પડે અને કાંતો દેખાતને પણ સાધ્યની જેમ અસિદ્ધ માનવો પડે. અહીં પણ ઘટ વગેરે અને પૃથ્વી વગેરે કાર્યો વચ્ચે માત્ર 'કર્તૃકત્વ' ધર્મેની સમાનતા જ લેવાની છે.

ઉત્તરપક્ષ :- અલબત્ત, દેશાન્ત-દાર્શનિક વચ્ચે સર્વથા સાધર્મ્ય અમને પણ ઈષ્ટ નથી. પણ જ્યારે હેતુથી સાધ્ય સિદ્ધ કરવામાં આવે છે, ત્યારે એ સાધ્યસાથે સજ્જડ સાહચર્ય ધરાવતાં કેટલાક ધર્મો પણ આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે જે દેશાન્ત-દાર્શનિક ઉભયસ્થળે ઉપલબ્ધ થાય જ-થવા જ જોઈએ. કેમકે એ ધર્મો હેતુ-સાધ્ય વચ્ચેના સંબંધમાં અનિવાર્ય પરિબળ રૂપે હોય છે. જ્યારે હેતુ-સાધ્ય વચ્ચે કાર્ય-કારણભાવ હોય છે ત્યારે હેતુ પોતાની ઉત્પત્તિમાં સાધ્યભૂત કારણોને અવશ્ય જરૂરી ધર્મોની પણ સાધ્ય સાથે સિદ્ધ કરાવે છે કે, જે દેશાન્ત-દાર્શનિક ઉભયસ્થળે હોય છે. એ ધર્મોથી ઉભયસ્થળે સાધર્મ્ય જરૂરી હોય છે. જેમકે 'પર્વતો વહિમાનુ ધૂમાત્, મહાનસવત્' આ સ્થળે ધૂમાડે અગ્નિની સિદ્ધિ સાથે આદ્ર્ધૈન્ધનસંયોજને પણ સિદ્ધ કરે છે. અર્થાત્ સિદ્ધ થતો અગ્નિ આદ્ર્ધૈન્ધનસંયોજવિશિષ્ટરૂપે જ સિદ્ધ થાય છે અને તેથી પર્વત અને રસોડા બન્ને સ્થળે એ પણ સમાનરૂપે હોય છે. આટલી સમાનતા તો દેશાન્ત-દાર્શનિક વચ્ચે લેવી જ પડે. પ્રસ્તુતમાં પણ ઘટ આદિ કાર્યો જ્યારે કર્તા કે બુદ્ધિમત્ કર્તાની સિદ્ધિ કરે છે, ત્યારે સજ્જડ સાહચર્ય ધરાવતા અને કર્તૃત્વમાં અનિવાર્ય પરિબળભૂત 'સશરીરત્વ' ની પણ સિદ્ધિ કરે છે, અર્થાત્ દેશાન્ત-દાર્શનિક ઉભયસ્થળે કર્તૃત્વની સાથે 'સશરીરત્વ' ની સમાનરૂપે ઉપસ્થિતિ સિદ્ધ થાય છે. તેથી ઘટવગેરેના અસર્વજ્ઞ અને સશરીર કર્તામાં જેવી બુદ્ધિમત્કર્તા તરીકેની બુદ્ધિ થાય છે તેવી બુદ્ધિ અશરીર સર્વજ્ઞમાં થતી નથી. વળી "ઈશ્વર કાર્ય કરવામાં અસમર્થ છે કેમકે અશરીરી છે, જેમકે આકાશ." આ પ્રત્યનુમાન પણ તમારા અનુમાનને સિદ્ધ થતું રોકે છે.

પૂર્વપક્ષ :- કાર્ય કરવા માટે જ્ઞાન-ઈચ્છા અને કૃતિ આ ત્રણ આત્મગુણો જ આવશ્યક છે, શરીર અન્યથાસિદ્ધ છે. તેથી જ મરણ પછી જીવ બીજા ભવમાં શરીર વિનાનો હોવા છતાં શરીર બનાવવાનું કાર્ય જ્ઞાન આદિ ત્રણથી કરે છે. તેથી શરીર વિના પણ કર્તા બનવામાં વિરોધદોષનો લેશ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- પરબવમાં આદેશરીર બનાવતી વખતે જીવ પાસે સ્થૂળશરીર ન હોવા છતાં કાર્મેણશરીરરૂપ સૂક્ષ્મશરીર તો વિદ્યેમાન હોય જ છે. જો સર્વથા શરીરનો અભાવ હોય, તો મુક્તજીવોની જેમ શરીર બનાવવાની પ્રક્રિયા પણ આરંભે નહિ. અથવા શરીર વિના પણ માત્ર જ્ઞાનાદિથી જ જો શરીર બનાવવાનું કાર્ય થતું હોય, તો મુક્ત જીવો પણ જ્ઞાન આદિથી મુક્ત હોવાથી શરીરરૂપ કાર્ય જા માટે ન આરંભે ? વળી જ્ઞાન વગેરેની આત્મામાં ઉત્પત્તિ પણ શરીરને કારણે જ છે, સશરીર આત્માઓમાં જ જ્ઞાન વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી શરીર અન્યથાસિદ્ધ નથી, પણ નિમિત્તકારણ છે.) આમ સશરીર અને અશરીર એમ બન્ને વિકલ્પોથી પૃથ્વી વગેરેનાં કાર્યત્વની વ્યાપ્તિ અસિદ્ધ છે. અર્થાત્ સશરીર કર્તાથી કે અશરીર કર્તાથી પૃથ્વી વગેરે કાર્યો થવા છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. સશરીરકર્તા તરીકે ઈશ્વર અસિદ્ધ છે. અને અશરીરી તો કાર્ય જ કરી શકે નહિ. (અથવા દેશ્ય કે અદેશ્ય ઈશ્વર કર્તા શી રીતે છે ? (૧) શું સત્તા=જજરી માત્રથી કે (૨) જ્ઞાની=સર્વજ્ઞ હોવાથી

તથા સર્વગતત્વમપિ તસ્ય નોપપન્નમ્ । તદ્દિ શરીરાત્મના જ્ઞાનાત્મના વા સ્યાત્ ? પ્રથમપક્ષે તદોયેનૈવ દેહેન જગત્રયસ્ય વ્યાપ્તવાદ્ ઇતરનિર્મયપદાર્થાનામાશ્રયાનવકાશઃ । દ્વિતીયપક્ષે તુ સિદ્ધસાધ્યતા, અસ્માભિરપિ નિરતિશયજ્ઞાનાત્મના પરમપુરુષસ્ય જગત્રયક્રોડીકરણાભ્યુપગમાત્ । યદિ પરમેવં ભવત્પ્રમાણીકૃતેન વેદેન વિરોધઃ, તત્ર હિ શરીરાત્મના સર્વગતત્વમુક્તમ્ “વિશ્વતઃચક્ષુરુત વિશ્વતો મુખો વિશ્વતઃ પાણિરુત વિશ્વતઃપંત્” ઇત્યાદિશ્રુતેઃ ।

યચ્ચોક્તં તસ્ય પ્રતિનિયતદેશવર્તિત્વે ત્રિભુવનગતપદાર્થાનામનિયતદેશવૃત્તીનાં યથાવત્ત્રિમાણાનુપપત્તિરિતિ । તત્રેદં પૃચ્છ્યતે । સ જગત્રયં નિર્મિમાણતત્કાલિદત્ સાક્ષાદ્ દેહવ્યાપારેણ નિર્મિમીતે, યદિ વા સદ્ગત્પમાત્રેણ ? આદ્યે પક્ષે એકસ્યૈવ ભૂમધરાદેવિધાનેડક્ષોદોયસઃ કાલક્ષેપસ્ય સમ્ભવાદ્ બંહોયસાપિ અનેહસા ન પરિસમાપ્તિઃ । દ્વિતીયપક્ષે તુ સદ્ગત્પમાત્રેણૈવ કાર્યકલ્પનાયાં નિયતદેશસ્થાયિત્વેડપિ ન કિન્નિદ્ દૂષણમુત્પરિણામઃ । નિયતદેશસ્થાયિનાં સામાન્યદેવાનામપિ સદ્ગત્પમાત્રેણૈવ તત્તત્કાર્યસમ્પાદનપ્રતિપત્તેઃ ।

કે (૩) જ્ઞાન-ઈચ્છા અને કૃતિ હોવાથી કે (૪) આ ત્રણપૂર્વકની ચેષ્ટા=પ્રવૃત્તિ હોવાથી કે (૫) ઐશ્વર્યથી ? (૧) સત્તામાત્રથી જો જગત્કર્તા થવાનું હોય, તો કુંભાર પણ જગત્કર્તા બનશે. (૨) વિશિષ્ટજ્ઞાન માત્રથી કર્તા બનાવું હોય, તો વિશિષ્ટજ્ઞાની યોગીઓને પણ કર્તા માનવા જોઈએ. ત્રીજા વિકલ્પની અસિદ્ધિ ઉપર બતાવી ગયા. અશરીરમાં જ્ઞાન આદિ ત્રણની ઉત્પત્તિ સંભવની નથી. (૪) શરીર વિનાની વ્યક્તિ ચેષ્ટા શી રીતે કરે ? કેમકે ચેષ્ટા = મન - વચન - કાયાનો વ્યાપાર. અને તે કાયા વિના સંભવે નહિ. (૫) અહીં કયું ઐશ્વર્ય લેવું છે ? - કર્તૃત્વરૂપ કે જ્ઞાતૃત્વરૂપ ? કર્તૃત્વરૂપ ઐશ્વર્ય તો કુંભાર આદિમાં પણ સિદ્ધ છે, અને પૃથ્વી વગેરેના કર્તારૂપ વિશિષ્ટ કર્તૃત્વરૂપ હજી અસિદ્ધ છે. જ્ઞાતૃત્વરૂપ ઐશ્વર્ય લેવામાં જ્ઞાતૃત્વ બે પ્રકારે છે- (૧) સામાન્યજ્ઞાનરૂપ કે (૨) સર્વજ્ઞતારૂપ. સામાન્યજ્ઞાન તો આપણામાં પણ હોવાથી તેવા જ્ઞાતૃત્વરૂપ ઐશ્વર્યથી કર્તા માનવામાં આપણે પણ જગત્કર્તા બની જઈએ. સર્વજ્ઞતારૂપ ઐશ્વર્ય તો સુગત વગેરેમાં પણ કહેવાય છે, છતાં તેઓ જગત્કર્તા ગણાતા નથી. અથવા તો જ્ઞાતૃત્વરૂપ જ જો કર્તૃત્વ ઈષ્ટ હોય તો તેમાં અમારો વિરોધ નથી. પણ તે રૂપે તો જગત્કર્તા અમને માન્ય તીર્થ કરો અને કેવલજ્ઞાનીઓ તથા મુક્તજીવો બનશે. તેથી જગત્કર્તા એક નહિ રહે.)

પૂર્વપક્ષીય અનુમાન હેતુમાં બધા હેત્વાભાસો

પૂર્વપક્ષના અનુમાનના હેતુમાં પૂર્વપક્ષે જે-જે દોષોનો નિષેધ કર્યો તે તમામ દોષો હેતુમાં રહેલા બતાવાય છે. -પૂર્વપક્ષે પૃથ્વી વગેરેમાં કાર્યતા અવયવિપણાથી દર્શાવી. પણ અવયવિપણાને કાર્યત્વ સાથે અનેકાંતિકતા છે તે અગાઉ બતાવી ગયા. તેથી અવયવિપણાથી કાર્યત્વ હેતુ સિદ્ધ થતો નથી. તથૈવ, ‘પૃથ્વી વગેરે વસ્તુઓ કારણકલાપજન્ય છે’ એ વિકલ્પથી પણ તેમાં કાર્યતા સિદ્ધ નથી. કેમકે ‘કારણકલાપજન્યત્વ’ કહો કે ‘કાર્યત્વ’ કહો બન્ને એક જ છે. અર્થાત્ કારણકલાપજન્યત્વ પોતે કાર્યત્વરૂપ હોવાથી અહીં સ્વથી સ્વની સિદ્ધિ કરવામાં આત્માશ્રય દોષ છે. તેથી તેનાથી પણ કાર્યત્વહેતુ સિદ્ધ નથી. વળી ઘટ પટ આદિ કાર્યોના કર્તા કાર્યમાં કંઈક વિશેષનું આધાન કરે છે તેથી જ તેમાં કાર્યપણાની બુદ્ધિ અને વ્યવહાર થાય છે. પૃથ્વી વગેરેમાં કર્તાએ કંઈક વિશેષ કર્યું એવી બુદ્ધિ કે વ્યવહાર થતો દેખાતો જ નથી. તેથી પૃથ્વીવગેરેમાં કાર્યત્વહેતુ અસિદ્ધ છે. વળી અગાઉ સાધારણ અનેકાંતિકતા દોષ દેખાડવા દ્વારા આ હેતુમાં અનેકાંતિકતા દોષ બતાવ્યા છે. વળી કાર્યત્વ હેતુ યોતાના ગાઢ સહ્યારી અસર્વજ્ઞત્વ અને સશરીરકર્તૃત્વ ધર્મોથી યુક્ત કર્તાનું જ જ્ઞાન કરાવવા સમર્થ બને છે. તમને કર્તા તરીકે (સાધ્ય તરીકે) સર્વજ્ઞ ઈષ્ટ છે. આમ સાધ્ય વિરૂદ્ધ અસર્વજ્ઞ કર્તાને સિદ્ધ કરવા દ્વારા હેતુ વિરૂદ્ધ પણ છે.)

વળી તમારા હેતુમાં કાલાત્યયઅપદિષ્ટ દોષ પણ હાજર છે. પૃથ્વી વગેરે કાર્યધર્મીઓના એક ભાગરૂપ વૃક્ષ, વિદ્યુત્વગેરે ધર્મીઓ (=પક્ષ) અત્યારના પણ ઉત્પન્ન થતા દેખાય છે. (=કાર્યરૂપ છે.) પણ તેઓના વિધાતા તરીકે કોઈ સાક્ષાત્ દેખાતું નથી. એટલે કે ત્યાં બુદ્ધિમત્કર્તૃત્વરૂપ સાધ્યનો પ્રત્યક્ષબાધ છે. તેથી વૃક્ષ વગેરે ધર્મીપક્ષમાં બુદ્ધિમત્કર્તૃત્વરૂપ સાધ્ય પ્રત્યક્ષબાધિત છે. આ પ્રમાણે ત્યાં સાધ્ય પ્રત્યક્ષબાધિત થયા પછી તે સાધ્યને સિદ્ધ કરવા હેતુ બતાવ્યાં હોવાથી હેતુ કાલાત્યયઅપદિષ્ટ (=બાધદોષગ્રસ્ત) છે. (જે પક્ષમાં સાધ્યાભાવ

કિંચ તસ્ય સર્વગતત્વેડજીક્રિયામાણેડશુચિષુ નિરંતરસન્તમસેષુ નરકાદિસ્થાનેષ્વપિ તસ્ય વૃત્તિઃ પ્રસજ્યતે। તથાચાનિષ્ઠાપતિઃ। અથ યુષ્મત્પક્ષેડપિ યદા જ્ઞાનાત્મના સર્વ જગત્રયં વ્યાપ્રોતિ ઇતિ ઉચ્યતે તદાડશુચિરસાસ્વાદાદોનામપિ ઉપલમ્ભશંભવાત્ નરકાદિદુઃસ્વરૂપસંવેદનાત્મકતયા દુઃખાનુભવપ્રસન્નાચાનિષ્ઠાપતિઃ તુલ્યૈવ ઇતિ ચેત્ ? તદેતદુપપત્તિભિઃ પ્રતિકર્તુમશક્તસ્ય ધૂર્લિભિરિવાવકિરણમ્। યતો જ્ઞાનમપ્રાપ્યકારિ સ્વસ્થાનસ્થમેવ વિપયં પરિચ્છિન્નતિ, ન પુનરતત્ર ગત્વા। તત્કુતો ભવદુપાલમ્ભઃ સમીચીનઃ ? નહિ ભવતોડપિ અશુચિજ્ઞાનમાત્રેણ તદસાસ્વાદાનુભૂતિઃ। તદ્ ભાવે હિ સક્ચન્દના-જ્ઞાનરસવત્યાદિચિન્તનમાત્રેણૈવ તૃપ્તિસિદ્ધૌ તત્પ્રાપ્તિપ્રયત્નવૈફલ્યપ્રસક્તિરિતિ ।

સિદ્ધ હોય, તે પક્ષમાં સાધ્યને સિદ્ધ કરવા અપાતો હેતુ ‘બાધ’ દોષગ્રસ્ત બને.)આમ પૂર્વપક્ષના અનુમાનનો હેતુ અનેક દોષોથી ભરેલો હોવાથી સાધ્યને સિદ્ધ કરવા સમર્થ નથી, અને સાધ્યની સિદ્ધિના અભાવમાં જગત્કર્તા તરીકે ઈશ્વર સિદ્ધ થતો નથી.

આમ ઈશ્વરની અસિદ્ધિ થવાથી તે ઈશ્વર માટે ‘એકત્વ’ ‘નિત્યત્વ’ વગેરે જે વિશેષણો લગાડવામાં આવ્યા છે તે વિશેષણો નપુંસક આગળ સુંદરીના રૂપના વખાણની જેમ અથવા મડદાના શણગારની જેમ નિષ્ફળ છે. છતાં પણ આ પ્રત્યેક વિશેષણો તર્કરૂપી સ્તંભ વિનાના ઈમારત જેવા છે તેમ દર્શાવાય છે.

“ઈશ્વરનાં એકત્વનો નિરાસ”

હવે ઈશ્વરનાં એકપણાનો પરામર્શ કરે છે. પૂર્વપક્ષમાં “અનેક ઈશ્વર માનવામાં પરસ્પર વિમતિ થવાથી કાર્યમાં અસમંજસતા આવે તેથી ઈશ્વર એક માનવો ઊચિત છે” વગેરે કહ્યું તે વાહિયાત છે. કેમ કે ઘણી વ્યક્તિ ભેગી થઈ એક કાર્ય કરે તો પરસ્પર વિમતિ જ થાય એવો એકાંત નથી. કેમકે ઘણે સ્થળે સમુદાય દ્વારા એક કાર્ય થતું દેખાય છે. જેમ કે સેંકડો કીડીઓ ભેગી થઈને એક રાફડો બનાવે છે. ઘણા શિલ્પીઓ ભેગા મળીને સુંદર ઈમારત બાંધે છે. ઘણી મધમાખીઓ એકસંપ રાખીને મજનો મધપૂડો તૈયાર કરે છે. આવા અલ્પજ અને રાગાદિથી ભરેલા જીવો જે એકસંપ રાખી શકે, તો સર્વજ ઈશ્વરસમુદાય શું કામ સંખીને રહી ન શકે ? શું ઈશ્વર ઈર્ષ્યાલુ છે ? કલહખોર છે ? વળી આ બધા ઈશ્વરો સર્વજ હોવાથી સમાન જ્ઞાનવાળા છે. કેમ કે તેઓનું જ્ઞાન બિન્ન હોય, તો તેઓમાં સર્વજતા જ ન સંભવે. તેથી સર્વજ ઈશ્વરોના જ્ઞાનમાં વૈમત્ય સંભવતું નથી. વળી તે ઈશ્વરો પોત-પોતાના જ્ઞાનદ્વારા બીજાના જ્ઞાનાદિને સમજીને વૈમત્યને દૂર કરી શકે અને અસમંજસતા દૂર કરી શકે.

પૂર્વપક્ષ :- અનેક દ્વારા એક કાર્ય કરવામાં વૈમત્યનો સંભવ હોય જ. તમે જે દેખાંતો આપ્યા છે ત્યાં તો એ બધા કીડી વગેરે નિમિત્તમાત્ર છે. ખરેખર કર્તા તો એક ઈશ્વર જ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- ધન્ય છે તમારી ઈશ્વર પ્રત્યેની નિરુપમ શ્રદ્ધાને ! જો આ બધા સ્થાનોમાં ઈશ્વર જ કર્તા છે તો પછી વણકર-કુભારાદિને પણ કર્તા તરીકે માનશો નહિ. લાઘવથી અત્ર તત્ર સર્વત્ર કાર્ય પ્રત્યે ઈશ્વર જ કર્તા છે તેમ માનો.

પૂર્વપક્ષ :- ઘટ-પટાદિ પ્રત્યે કુભારાદિ કર્તાતરીકે પ્રત્યક્ષદેષ્ટ છે. અને પ્રત્યક્ષને છૂપાવવું અશક્ય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- તો કીડી વગેરેએ તમને ડબ દીધા લાગે છે કે જેથી કર્તા તરીકે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ તેઓને તમે કર્તા તરીકે માનતા નથી. તેઓ બીજાથી અસાધારણ એવા પ્રયાસ દ્વારા આ કાર્યોનું નિર્માણ કરે છે તેની તમે કદર કરવાને બદલે બસ એક જ ધડાકે તેઓનાં નિર્માતાપણાને ઊડાડી મૂકો છો. ખરેખર તેથી વૈમત્યનાં ભયથી તમે ઈશ્વરને એક કહ્યો છો એ હાસ્યાસ્પદ છે. ભોજનવગેરેનાં વ્યયની ચિંતાથી કૃપણ માણસ પોતાને અત્યંત

યતુ જ્ઞાનાત્મના સર્વગતત્વે સિદ્ધસાધનં પ્રાગુક્તં તદ્વ્યક્તિમાત્રમપેક્ષ્ય મન્તવ્યમ્। તથા ચ વક્તારો ભવન્તિ “અસ્ય મતિઃ સર્વશાસ્ત્રેષુ પ્રસરતિ” ઇતિ। ન ચ જ્ઞાનં પ્રાપ્ત્યકારિ; તસ્યાત્મધર્મત્વેન બહિર્નિર્ગમાભાવાદ્। બહિર્નિર્ગમે ચાત્મનોઽચૈતન્યાપત્ત્યાઽજીવત્વપ્રસજ્ઞઃ। ન હિ ધર્મો ધર્મિણમતિરિચ્ય ક્વચન કેવલો વિલોકિતઃ। યચ્ચ પરે દૃષ્ટાન્તયન્તિ યથા સૂર્યસ્ય કિરણા ગુણરૂપા અપિ સૂર્યાદ્ નિષ્ક્રમ્ય ભુવનં ભાસયન્તિ। એવં જ્ઞાનમપિ આત્મનઃ સકાશાદ્ બહિર્નિર્ગત્ય પ્રમેયં પરિચ્છિન્તિ ઇતિ। તત્રેદમુત્તરમ્। કિરણાનાં ગુણત્વમસિદ્ધં, તેષાં તૈજસપુદ્ગલમયત્વેન દ્રવ્યત્વાત્। યશ્ચ તેષાં પ્રકાશાત્મા ગુણઃ સ તેથ્યો ન જાતુ પૃથગ્ ભવતીતિ। તથા ચ ધર્મસદ્ગ્રહણ્યાં શ્રીહરિભદ્રાચાર્યપાદાઃ—

વલ્લભ એવા પુત્ર-પત્નીનો પણ ત્યાગ કરે અને નિર્જન વનમાં રહેછાણ રાખે, તેનાં જેવી આ મૂર્ખ કલ્પના છે.

‘ઈશ્વરની સર્વવ્યાપિતાનું ખંડન’-

આ જ પ્રમાણે ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે એ વાત પણ દુર્ઘટ છે. ઈશ્વર સર્વવ્યાપી શી રીતે છે ? (૧) શરીર દ્વારા વિશ્વવ્યાપી છે કે (૨) જ્ઞાન દ્વારા (૧) “ઈશ્વર શરીર દ્વારા વિશ્વવ્યાપી છે” એ વિકલ્પ દૂરાપાસ્ત છે. કેમ કે જો ઈશ્વર પોતાનાં શરીર દ્વારા સર્વ જગતમાં ફેલાઈ જશે, તો પછી નિર્માણયોગ્ય બીજા પદાર્થોનું આશ્રયસ્થાન શું રહેશે ? કેમકે બધી જ જગ્યા પહેલેથી જ ઈશ્વરે રોકી લીધી છે.

“જ્ઞાનરૂપે ઈશ્વરની સર્વગતા”

પૂર્વપક્ષ :- ‘ઈશ્વર જ્ઞાન દ્વારા સર્વવ્યાપી છે’ અર્થાત્ ઈશ્વરનું જ્ઞાન ત્રણે જગતની બધી વસ્તુ વિષયક છે. અને તે રૂપે ઈશ્વર પણ સર્વવ્યાપી છે.

ઉત્તરપક્ષ :- દીર્ઘાં યથા ! આ સિદ્ધાંત તો અમને પણ માન્ય જ છે. તેથી તે રૂપે ઈશ્વરને સર્વવ્યાપી માનવો એ ઉભયવાદી સિદ્ધ જ છે. તેથી અહીં તો સિદ્ધને જ સાધ્ય કરાતું હોવાથી સિદ્ધસાધ્યતા દોષ છે. અમે પણ નિરતિશયજ્ઞાન=સર્વવિષયક જ્ઞાનરૂપે ભગવાન ત્રણલોક વ્યાપી છે એમ સ્વીકારીએ છીએ જ. પરંતુ તમે આ સ્વીકારશો તો અમારા મતમાં ભળી જશો. અને તમને પ્રમાણ તરીકે ઈષ્ટ એવા વેદની સાથે વિરોધ આવશે. કેમ કે વેદમાં શરીર દ્વારા જ ઈશ્વરને સર્વવ્યાપી માન્યો છે. → ‘ઈશ્વર સર્વત્ર નયન-મુખ હૃદય અને પગને ધારણ કરે છે’ વગેરે તમારા વેદનાં વચનો છે. તેનાથી ઈશ્વર સશરીર સિદ્ધ થાય છે.

ઈશ્વરની અસર્વવ્યાપિતાનું સમર્થન

વળી “ઈશ્વર જો પ્રતિનિયત દેશવર્તી હોય, તો તે અનિયતદેશમાં સ્થિત ત્રણ જગતનાં પદાર્થોનું યથાવત્ નિર્માણ ન કરી શકે” ઇત્યાદિ તમે જે નિરુપણ કર્યું; તે પણ સંગત નથી. અમે તમને પૂછીએ છીએ → જગદ્વિધાતા જગતનું નિર્માણ સુધારાદિની જેમ સાક્ષાત્ દેહ વ્યાપાર દ્વારા કરે છે ? કે માત્ર પોતાનાં સંકલ્પબળથી ? જો દેહ વ્યાપાર દ્વારા નિર્માણ કરે છે, એમ પ્રથમ પક્ષ માન્ય રાખશો તો તો બિચારા ઈશ્વર પર કામનો બોજો એટલો બધો આવશે કે, તે બધા કાર્યો પૂરા જ કરી શકશે નહિ. કેમ કે પૃથ્વીપર્વત વગેરેની રચનારૂપ કાર્યો એવા જંગી છે કે, એક કાર્યને પૂર્ણ કરતાં જ ઘણો સમય ચાલ્યો જાય. સુધાર દેહવ્યાપારથી કાર્ય કરે છે તો જેમ કાર્ય મોટું તેમ તેની પૂર્તિમાં તેને ઘણો સમય લાગે છે. એમ ભગવાન પણ દેહવ્યાપારથી કાર્ય કરશે તો ઘણા સમયે એક કાર્ય કરી શકશે. આમ કાલક્ષેપ ઘણો થતો હોવાથી જગત્કર્તા સ્વકાર્યને ઘણા સમયે પણ પૂર્ણ કરી શકશે નહિ.

કિરણા ગુણા ન દલ્લ, તેસિં પયાસો ગુણો ન વા દલ્લ । જં નાળં આયગુણો કહમદલ્લો સ અન્નતથ ॥ ૧ ॥

ગન્તૂળ-ન પરિચ્છિન્દડ નાળં ખેયં તયમ્મિ દેસમ્મિ । આયત્થં ચિય નવરં અચિંતસત્તી ઉ વિણખેયં ॥ ૨ ॥

લોહોવલસસ સત્તી આયત્થા ચેવ ભિન્નદેસપિ । લોહં આગરિસંતી દીસડિ ઇહ કજ્જપચ્ચલ્લા ॥ ૩ ॥

એવમિહ નાળસત્તી આયત્થા ચેવ હંદિ લોગંતં । જડ પરિચ્છિન્દડ સમ્મં કો ણુ વિરોહો ભવેત્તથ ॥ ૪ ॥ "ઇત્યાદિ ॥

અથ સર્વગઃ સર્વજ્ઞ ઇતિ વ્યાખ્યાતમ્ । તત્રાપિ પ્રતિવિધીયતે । નનુ તસ્ય સાર્વજ્યં કેન પ્રમાણેન ગૃહીતમ્ । પ્રત્યક્ષેણ, પરોક્ષેણ વા ? ન તાવત્ પ્રત્યક્ષેણ, તસ્યેન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પત્તયાતીન્દ્રિયગ્રહણાસામર્થ્યાત્ । નાપિ પરોક્ષેણ । તદ્વિ અનુમાનં

ઈશ્વર સ્વકાર્ય સંકલ્પમાત્રથી પૂર્ણ કરે છે એવો બીજો વિકલ્પ સ્વીકારો તો તે ઇષ્ટ જ છે કેમ કે એ રીતે બધા કાર્યો શીઘ્ર રીતે પૂર્ણ થઈ શકે છે. તેથી એ વિકલ્પમાં દૂષણ નથી, પરંતુ સંકલ્પથી જ જો કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું હોય, તો ઈશ્વરને સર્વવ્યાપી માનવાની આવશ્યકતા નથી. નિયતદેશમાં રહીને પણ અનિયતસ્થળે રહેલા કાર્યોને તે સંકલ્પ દ્વારા સિદ્ધ કરી શકે. તેમાં દૂષણને અવકાશ નથી. સામાન્ય કક્ષાનાં દેવો પણ નિયતદેશમાં રહીને અન્યત્ર રહેલા તે તે કાર્યોને સંકલ્પમાત્ર દ્વારા નિષ્પન્ન કરે છે, તે ઉભયવાદીને સમ્મત છે. તેથી ભગવાનને સર્વવ્યાપી માનવામાં કોઈ વિશેષ કારણ નથી.

ઈશ્વરને નિત્ય દુઃખી માનવાની આપત્તિ

વળી તમે ઈશ્વરને શરીર દ્વારા સર્વ વ્યાપી માનો છો. આ શરીર દ્વારા સર્વગ ઈશ્વર અત્યંત અશુચિમય તથા મહાઅધકારથી ભરેલા નરકાદિ સ્થાનોમાં પણ રહેલો માનવો પડશે. શરીર દ્વારા બાહ્ય સારા નરસા પદાર્થોનાં સંસર્ગથી થતા સુખ-દુઃખનો અનુભવ તમને માન્ય છે. તેથી નરકવગેરેમાં રહેલા શરીરના ભાગ દ્વારા ઈશ્વરને સતત દુઃખ વગેરેનો અને અપવિત્રતાનો અનુભવ થશે. અર્થાત્ તમારે ઈશ્વરને સદા દુઃખી અને અપવિત્ર માનવાની મહાઅનિષ્ટ આપત્તિ આવશે.

પૂર્વપક્ષ :- તમે ઈશ્વરને જ્ઞાન દ્વારા સર્વજગત વ્યાપી માનો છો. આમ જ્ઞાનદ્વારા ઈશ્વર અશુચિ સ્થાનોએ છે તે તમને ઇષ્ટ છે. તેથી તમારા ઈશ્વરને પણ અશુચિનું જ્ઞાન તથા નરકાદિનાં દુઃખનું સંવેદન થશે. અને વાસ્તવમાં સુખ-દુઃખાદિનું જ્ઞાન=અનુભવ જ સુખ-દુઃખઆદિરૂપ હોવાથી તમારા હિસાબે પણ ઈશ્વર અપવિત્ર અને દુઃખી સિદ્ધ થશે. તેથી અનિષ્ટ આપત્તિ બન્ને સ્થળે તુલ્યતાને ધારણ કરે છે.

ઉત્તરપક્ષ :- તમારા પક્ષમાં આવતી આપત્તિને યુક્તિઓ દ્વારા દૂર કરવામાં તમે અસમર્થ છો, તેથી બીજા પર ધૂળ ઊડાવવાની બાલિશ ચોષ્ટા કરો છો. પણ તેથી કંઈ અમે દોષયુક્ત થવાના નથી. અમે જ્ઞાનને અપ્રાપ્યકારી માનીએ છીએ. (વિષયાવબોધના કારણભૂત ઈન્દ્રિય આદિ સામગ્રી વિષયનાં સંસર્ગને પ્રાપ્ત કરી વિષયનો અવબોધ કરાવે તો તે પ્રાપ્યકારી કહેવાય. શ્રોત્રેન્દ્રિય વગેરે સાધનો આવા પ્રકારના છે. જ્યારે ચક્ષુ, મન અને જ્ઞાનાદિ વગેરે કારણો વિષયનાં સંસર્ગ વિના જ વસ્તુનો અવબોધ કરાવે છે. તેથી તે બધા અપ્રાપ્યકારી ગણાય છે.) જ્ઞાન (=કાયોપશમ) અપ્રાપ્યકારી હોવાથી સ્વસ્થાન=પોતાનાં આશ્રયભૂત આત્મામાં જ રહીને વિષયનો બોધ કરાવે છે. આ જ્ઞાનને વિષયનાં સ્થાને જવાની કે વિષયને જ્ઞાન પાસે આવવાની જરૂર નથી.

૧. છાયાઃ કિરણા ગુણા ન દલ્લં તેપાં પ્રકાશો ગુણો નવા દલ્લમ્ । યજ્ઞાનમાત્મગુણઃ કથમદલ્લઃ સોન્યત્ર ॥૧॥ ગત્વા ન પરિચ્છિન્તિ જ્ઞાનં જેવં તસ્મિન્ દેશે । આત્મસ્થમેવ નવરં અચિન્ત્યશક્ત્યા તુ વિજ્ઞેયમ્ ॥૨॥ લોહોપલસ્ય શક્તિઃ આત્મસ્થૈવ ભિન્નદેશમપિ । લોહમાકર્ષન્તી દશ્યત ઇહ કાર્યપ્રત્યક્ષા ॥૩॥ એવમિહ જ્ઞાનશક્તિઃ આત્મસ્થૈવ હન્ત લોકાન્તમ્ । યદિ પરિચ્છિન્તિ સમ્યક્ કો નુ વિરોધો ભવેત્તત્ર ॥૪॥

શબ્દં વા સ્યાત્ । ન તાવદનુમાનં તસ્ય લિઙ્ગલિઙ્ગસમ્બન્ધસ્મરણપૂર્વકત્વાત્ । ન ચ તસ્ય સર્વજ્ઞત્વેઽનુમેવે કિંચિદવ્યભિચારિ લિઙ્ગં પશ્યામઃ । તસ્યાત્પન્તવિપ્રકૃત્ત્વેન તત્પ્રતિબદ્ધલિઙ્ગસમ્બન્ધગ્રહણાભાવાત્ ।

અથ તસ્ય સર્વજ્ઞત્વં વિના જગદ્વૈચિત્ર્યમનુપપદ્યમાનં સર્વજ્ઞત્વમર્થાદાપાદયતિ ઇતિ ચેત્ ? ન, અવિનાશાભાવાત્ । ન હિ જગદ્વૈચિત્રી તત્સર્વાવૈચિત્ર્યં વિનાન્યથા નોપપન્ના । દ્વિવિધં હિ જગત્ સ્થાવરજઙ્ગમભેદાત્ । તત્ર જઙ્ગમાણાં વૈચિત્ર્યં સ્વો-
પાતશુભાશુભકર્મપરિપાકવશૈર્નૈવ । સ્થાવરાણાં તુ સચેતનાનામિયમેવ ગતિઃ । અચેતનાનાં તુ તદુપભોગયોગ્યતાસાધનત્વેનાનાદિકાલસિદ્ધમેવ વૈચિત્ર્યમ્ ઇતિ ॥

જ્ઞાનમાત્રથી સુખાદિનું સંવેદન અસિદ્ધ

આમ આ જ્ઞાન અશુચિમયસ્થળે કે નારકાદિસ્થાને જતું ન હોવાથી તમારો ઉપાલંભ યોગ્ય નથી. વળી વસ્તુનાં જ્ઞાનમાત્રથી કંઈ વસ્તુનો શુભાશુભ અનુભવ ઈષ્ટ નથી. અશુચિનું જ્ઞાન થવામાત્રથી તે અશુચિમાં રહેલાં ખરાબ રસાદિનો અનુભવ તમને પણ પ્રતીત નથી. અન્યથા તો પુષ્પમાળા-ચંદન-સ્ત્રી, સ્વાદિષ્ટભોજન વગેરેનાં ચિંતનમાત્રથી જ તેના-તેના ભોગ દ્વારા પ્રાપ્ત થતા સુખાદિનો અનુભવ થશે. અને જીવ તૃપ્ત થઈ જશે. આમ ચિંતનમાત્રથી જ ભોગ આદિ સિદ્ધ થતાં હોય, તો તે-તે કાર્યની પ્રાપ્તિ માટે જે પ્રયત્ન કરાતો દેખાય છે, તે વ્યર્થ થઈ જશે. એટલે સુખાદિ વગેરેનાં સંવેદનમાટે જ્ઞાન આવશ્યક હોવા છતાં જ્ઞાનમાત્રથી સુખવગેરેનું સંવેદન થાય, એ વાત અસિદ્ધ છે. તેથી ઈશ્વરને જ્ઞાનદ્વારા સર્વવ્યાપી માનવામાં દોષ નથી અને ઈશ્વરને અન્યરૂપે સર્વવ્યાપી માનવામાં ઘણા દોષો છે.

“જ્ઞાનની શક્તિથી સર્વગતા”

પૂર્વપક્ષ :- જો જ્ઞાન સ્વસ્થાનને છોડી વિષયનાં સ્થળે જતું નથી, તો ‘ઈશ્વર જ્ઞાનરૂપે સર્વવ્યાપી છે’ તે કથન વિરોધયુક્ત બનશે. કેમ કે નિયતદેશમાં રહેલા ઈશ્વરનું જ્ઞાન પણ નિયતદેશમાં જ રહેનારું થશે. અર્થાત્ ઈશ્વરનું જ્ઞાન પણ સર્વવ્યાપી ન હોવાથી તે રૂપે પણ ઈશ્વર સર્વવ્યાપી નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- અમે આગળ “જ્ઞાનરૂપે ઈશ્વર સર્વગ છે એ સિદ્ધસાધન છે. અર્થાત્ સિદ્ધ છે.” એમ જે બતાવ્યું તે શક્તિમાત્રને અપેક્ષીને જાણવું. એટલે કે ભગવાનનાં જ્ઞાનની શક્તિનાં પ્રદર્શનમાત્રરૂપે તે વચન છે. જેમ કે કોઈકની શાસ્ત્રવિષયક જ્ઞાનશક્તિને જોઈને “આની બુદ્ધિ સર્વશાસ્ત્રોમાં પ્રસરેલી છે.” એવું વચન વ્યવહારમાં સિદ્ધ છે. આમ શક્તિરૂપે ભગવાનનાં જ્ઞાનને સર્વવ્યાપી માનવામાં દોષ નથી. અને જ્ઞાન જ્ઞાનીથી કથંચિદ્ અભિન્ન હોવાથી ભગવાનને પણ તે રૂપે સર્વગ માનવામાં વાંધો નથી. (અથવા તો ભગવાનનું જ્ઞાન ત્રેલોક્યગત સર્વવસ્તુવિષયક છે. તેથી સર્વવસ્તુઓ જ્ઞાનનાં વિષય છે. અર્થાત્ બધા ભાવોમાં જ્ઞાનની વિષયતા છે. આમ ‘વિષયતા’ સંબંધી જ્ઞાન સર્વવસ્તુઓનો આશ્રય કરે છે. તેથી ‘વિષયતા’ સંબંધી જ્ઞાનનો ત્રણે લોકમાં રહેલી વસ્તુ સાથે સંસર્ગ હોવાથી જ્ઞાનવાન્ ભગવાન પણ સ્વ (આત્મા) વૃત્તિ (રહેનાર જ્ઞાન) વિષયતા સંબંધી સર્વપદાર્થમાં વ્યાપ્ત હોવાથી તે રૂપે ભગવાનને સર્વવ્યાપી માનવામાં વાંધો નથી.)

પૂર્વપક્ષ :- આ બધી પંચાત કરવા કરતાં જ્ઞાનને પ્રાપ્યકારી જ માનવામાં લાઘવ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- જ્ઞાનને પ્રાપ્યકારી માનવું અનુચિત છે. કારણ કે જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ છે=ધર્મ છે. તેથી તે આત્માની બહાર જઈ ન શકે. જો આત્માનો જ્ઞાનગુણ આત્મામાંથી બહાર ચાલ્યો જાય તો આત્મા અચેતન બની જાય. કેમકે આત્મામાં રહેલું ચૈતન્ય જ્ઞાનને આધીન છે. (જ્ઞાનરૂપ લક્ષણ આત્મામાં રહે તો ચૈતન્યરૂપ લક્ષ્ય આત્મામાં રહી શકે. જેમ કે જ્યાં સાસ્નાદિમત્વરૂપ લક્ષણ રહે ત્યાં ‘ગોત્વ’ રૂપ લક્ષ્ય રહી શકે. જ્ઞાન આત્મામાંથી બહાર ચાલ્યું જાય તો આત્મા લક્ષણહીન થશે. અને લક્ષણહીન થવાથી ચૈતન્યરૂપ લક્ષ્યહીન પણ થઈ જશે. તેથી આત્મા અચેતન બની જશે.

નાપિ આગમસ્તત્સાધકઃ । સ હિ તત્કૃતોઽન્યકૃતો વા સ્યાત્ ? તત્કૃત એવ ચેત્ તસ્ય સર્વજ્ઞતાં સાધયતિ, તદા તસ્ય મહત્વશક્તિઃ । સ્વયમેવ સ્વગુણોત્કૃતનસ્ય મહતાગમોપકૃતત્વાત્ । અન્યચ્ચ, તસ્ય શાસ્ત્રકર્તૃત્વમેવ ન યુજ્યતે । શાસ્ત્રં હિ વર્ણાત્મકમ્ । તે ચ તાત્ત્વાદિવ્યાપારજન્યાઃ । સ ચ શરીરે એવ સમ્ભવો । શરીરમ્પુપગમે ચ તસ્ય, પૂર્વોક્તા એવ દોષાઃ । અન્યકૃતરચેત્ ? સોઽન્યઃ સર્વજ્ઞોઽસર્વજ્ઞો વા ? સર્વજ્ઞત્વે તસ્ય દ્વૈતાપત્યા પ્રાગુક્તતત્ત્વેકત્વાભ્યુપગમવાધઃ તત્સાધક-પ્રમાણચર્ચાયામનવસ્થાપાતરચ । અસર્વજ્ઞરચેત્ ? કરતાસ્ય વચસિ વિશ્વાસઃ ?

અને અચેતનપણું એ અજ્ઞવનું લક્ષણ છે. આ લક્ષણ આત્મામાં આવવાથી આત્મા પણ અજ્ઞવ બની જશે.) વળી ધર્મ ધર્મીથી રહિત (=નિરાશ્રય) ક્યાંય દેખાયો નથી. અર્થાત્ ગુણ કે પર્યાયરૂપ ધર્મો ધર્મીને આશ્રયીને જ રહે. તેથી જ્ઞાનધર્મ આત્માને છોડી બહાર જાય તે અસંભવ છે.

પૂર્વપક્ષ :- તમે ધર્મીમાંથી ધર્મ નિષ્ક્રમણ કરી ન શકે એમ જે દર્શાવો છો, તે અસત્ છે. અર્થાત્ ધર્મ ધર્મીમાંથી બહાર પ્રસ્થાન કરી શકે છે. જેમકે કિરણો સૂર્યનાં ગુણરૂપ છે. આ ગુણરૂપ કિરણો સૂર્યમાંથી નીકળી ને જગતમાં ફેલાય છે, અને જગતને પ્રકાશે છે. આ જ પ્રમાણે આત્માનાં જ્ઞાનરૂપી કિરણો આત્મામાંથી નીકળી ને સર્વ પ્રમેય=જાણવા યોગ્ય પદાર્થો પર પથરાય છે અને તેઓનો બોધ કરાવે છે.

કિરણોની ગુણરૂપતા અસિદ્ધ

ઉત્તરપક્ષ :- કિરણો સૂર્યનાં ગુણ છે એ સિદ્ધાંત જ અસિદ્ધ છે. કારણ કે આ કિરણો તૈજસ પુદ્ગળરૂપ હોવાથી દ્રવ્યરૂપ છે અને પ્રકાશ એ કિરણોનો ગુણ છે. વળી ગુણમાં ગુણ રહી શકે નહિ એ ઉભયમત સમ્મત છે. તેથી જે પ્રકાશાત્મકગુણ કિરણમાં છે તે જ ગુણ કિરણને ગુણીદ્રવ્ય તરીકે સિદ્ધ કરે છે. અને આ પ્રકાશ ગુણ કિરણરૂપ સ્વગુણીથી ભિન્ન ઉપલબ્ધ થતો નથી. દ્રવ્ય દ્રવ્યથી પૃથગ્ મળે તેમાં વાંધો નથી. તેથી સૂર્યમાંથી કિરણો નીકળીને જગતમાં પથરાય છે. તે સત્ય હોવા છતાં તે દેખાંતથી ગુણ દ્રવ્યથી પૃથગ્ મળે એ વાત સિદ્ધ થતી નથી. 'શ્રી ધર્મસંપ્રદણિ' ગ્રંથમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી એ આ પ્રમાણે કહ્યું છે -

"કિરણો દ્રવ્યરૂપ છે, ગુણરૂપ નથી. તેમનો (=કિરણોનો) પ્રકાશ ગુણરૂપ છે. દ્રવ્યરૂપ નથી. (આ પ્રકાશગુણ કિરણ દ્રવ્યને છોડીને અન્યત્ર અલભ્ય છે તેમ) જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે. તે કેવી રીતે આત્મારૂપ દ્રવ્ય વિના અન્યત્ર મળી શકે ? (૧) જ્ઞાન વિષયનાં દેશમાં જઈને વિષયનો પરિચ્છેદ=બોધ કરતું નથી. પરંતુ પોતાનાં આશ્રયસ્થાન-આત્મામાં રહેવાપૂર્વક જ વિષયનો પરિચ્છેદ કરે છે. કેમ કે આ જ્ઞાન અચિંત્ય સામર્થ્યથી યુક્ત છે" ॥ ૨ ॥ (અહીં દેખાંત આપે છે) જેમ લોહચુંબકમાં એવી શક્તિ છે કે પોતાનાં સ્થાનમાં જ રહીને દૂર રહેલા લોખંડને ખેંચે છે આ કાર્ય પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. ॥ ૩ ॥ એ જ પ્રમાણે અહીં જ્ઞાનશક્તિ આત્મામાં જ રહેવાપૂર્વક લોકાંતમાં રહેલા પદાર્થનો સમ્યગ્ રીતે બોધ કરે તેમાં કોઈ વિરોધ નથી. ॥ ૪ ॥"

'ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતાનું અપ્રામાણ્ય'

પૂર્વપક્ષ :- અહીં સર્વજ્ઞ=સર્વજ્ઞ એવી વ્યાખ્યા કરવાની છે. અર્થાત્ ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે તેમ સમજવું.

ઉત્તરપક્ષ :- તમે ઈશ્વરમાં સર્વજ્ઞતાનું જ્ઞાન કયા પ્રમાણથી કર્યું છે ? પ્રત્યક્ષથી કે પરોક્ષથી ? 'પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી કર્યું છે.' એમ તો કહી શકો તેમ નથી કેમ કે, પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઈન્દ્રિય અને અર્થ (=વિષય) ના સન્નિકર્ષ (=સંબંધ) થી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જે જોયવસ્તુ ઈન્દ્રિયનાં સંબંધમાં ન આવે તેવું અતીન્દ્રિય હોય છે, તેનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થઈ ન શકે. ઈશ્વરજ્ઞાન જે જ્ઞાન છે તે પણ ઈન્દ્રિયસાથે સંબંધિત થઈ શકનારું ન હોવાથી અતીન્દ્રિય છે. તેથી તેનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકે નહીં. આ વાત સામાન્ય આત્માને અપેક્ષીને છે. વિશિષ્ટ યોગીઓ અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો બોધ કરી શકે. પરંતુ તેવા યોગીઓ અત્યારે દેખાતા નથી, તેથી ઈશ્વરજ્ઞાન પ્રત્યક્ષસિદ્ધ નથી.

અપરં ચ ભવદમીઠ આગમઃ પ્રત્યુત તત્પ્રણેતુરસર્વજ્ઞત્વમેવ સાધયતિ । પૂર્વાપરવિરુદ્ધાર્થવચનોપેતત્વાત્ । શશ્યદ્ધિ
“ન હિંસ્યાત્ સર્વભૂતાનિ” ઇતિ પ્રથમમુક્ત્વા, પશ્ચાત્ તત્રૈવ પઠિતમ્ → “ષ્ટદશતાનિ નિયુજ્યન્તે પશૂનાં મધ્યમેઽહનિ।
અશ્વમેધસ્ય વચનાન્યુનાનિ પશુભિસ્ત્રિભિઃ ॥” તથા “અગ્નીષોમીયં પશુમાલભેત ।” “સપ્તદશ પ્રાજાપત્યાન્ પશૂનાત્લભેત”
ઇત્યાદિ વચનાનિ કથમિવ ન પૂર્વાપરવિરોધમનુદ્યન્તે।

પરોક્ષથી પણ ઇશ્વરની સર્વજ્ઞતાનો બોધ અસિદ્ધ છે. પરોક્ષ પ્રમાણ અનુમાનરૂપ કે શાબ્દરૂપ હોઈ શકે. તેમાં અનુમાનથી પણ સર્વજ્ઞતાનો બોધ અશક્ય છે. અનુમાનજ્ઞાન લિંગ અને લિંગીનાં સંબંધના સ્મરણપૂર્વક હોય છે. અર્થાત્ વ્યાપ્તિજ્ઞાનપૂર્વક હોય છે. (જેમ કે, “પર્વત અગ્નિવાળો છે કેમ કે ધૂમાડાવાળો છે.” આ સ્થળે પ્રથમ ધૂમાડાની અગ્નિ સાથેની વ્યાપ્તિનું સ્મરણ થાય છે કે જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે. આ વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ રસોડા વગેરે સ્થળોએ આવો સંબંધ પ્રત્યક્ષ જોવા બાદ થાય છે. આવી વ્યાપ્તિનું એટલે કે આવા સંબંધનું સ્મરણ થયા પછી જ પર્વત અગ્નિવાળો છે એવું અનુમાન થાય છે.) પ્રસ્તુતમાં સર્વજ્ઞતા અનુભવ=ઇશ્વરરૂપ પક્ષમાં સાધ્ય છે. તેને સિદ્ધ કરવા માટે કોઈ અવ્યભિચારી લિંગ અમને દેખાતું નથી. ઇશ્વર પોતે જ આપણાથી અત્યંત દૂર છે. હવે એ ઇશ્વરગત કોઈ વિશિષ્ટ ગુણ-આદિનું પ્રત્યક્ષ થાય, તો તે ઇશ્વરની સર્વજ્ઞતા માટે લિંગ બને. પરંતુ તે પ્રત્યક્ષ આપણા માટે શક્ય નથી. કેમકે ઇશ્વર અને તેનાં ગુણ વગેરે આપણા માટે અતીન્દ્રિય છે. તેથી ઇશ્વરની સર્વજ્ઞતા સાથે પ્રતિબદ્ધ એવા વિશિષ્ટ ગુણાદિરૂપ લિંગનો ઇશ્વરમાં સંબંધ ગ્રહણ થતો ન હોવાથી અનુમાન દ્વારા ઇશ્વરની સર્વજ્ઞતા સિદ્ધ થતી નથી.

જગતની વિચિત્રતામાં સર્વજ્ઞતા અકારણ

પૂર્વપક્ષ :- ઇશ્વર જો સર્વજ્ઞ ન હોય, તો જગતમાં જે વૈચિત્ર્ય દેખાય છે; તે અનુપપન્ન બની જશે. એક બાજુ પર્વત હોય અને બીજી બાજુ ઊંડી ખીણ હોય, એક જ માના બે છોકરામાં એક બુદ્ધિશાળી હોય અને બીજાને બુદ્ધિ સાથે બારમો ચંદ્રમાં હોય, વગેરે વિચિત્રભાવોનો ઉત્પાદક ઇશ્વર છે. જો આ વિચિત્રભાવો માટે કોઈ નિયામક ન માનીએ તો વિચિત્રતા અનુપપન્ન થઈ જાય. અને આવો નિયામક ઇશ્વર સર્વભાવોનો જ્ઞાતા ન હોય, તો વિચિત્રતા બનાવી ન શકે; કેમકે જ્ઞાન અને ઇચ્છાપૂર્વક કૃતિ=પ્રયત્ન છે. તેથી આ દેખાતી વિચિત્રતા અન્યથા અનુપપન્ન થવા દ્વારા અર્થોપત્તિથી ઇશ્વરની સર્વજ્ઞતાને સિદ્ધ કરે છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ સંગત નથી. જગતની વિચિત્રતાને ઇશ્વરની સર્વજ્ઞતાસાથે અવિનાભાવ નથી. (અવિનાભાવ :- જેનાં વિના જે ભાવ ઉપપન્ન થઈ ન શકે તે ભાવનો તે ભાવ સાથે અવિનાભાવ હોય છે. જેમ કે અગ્નિ વિના ધૂમાડો ઉપપન્ન થતો નથી. તેથી ધૂમાડાનો અગ્નિ સાથે અવિનાભાવ છે. ઉપપન્ન થવું → ઉત્પત્તિ યુક્તિથી સિદ્ધ થવી.) જગતની વિચિત્રતા ઇશ્વરમાં સર્વજ્ઞતા ન હોય તો ઉપપન્ન થઈ શકે જ નહિ એવું નથી. અર્થાત્ જગતની વિચિત્રતા ઇશ્વરની સર્વજ્ઞતા વિના પણ ઉપપન્ન છે જ. તે આ પ્રમાણે → આ જગત્ બે વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. (૧) જગમ=ત્રસ અને (૨) સ્થાવર. એમાં જે ત્રસ છે તેઓ માત્ર જીવરૂપ છે. આ જીવોમાં જે વિચિત્રતા છે, તે પોતપોતાનાં શુભાશુભકર્મોનાં ઉદયની વિચિત્રતાને આધારે છે. જે સ્થાવર છે તેમાં બે વિભાગ છે. (૧) જીવ અને (૨) અજીવ. એમાં જે જીવો છે-તેઓની વિચિત્રતા ત્રસજીવોની જેમ જ સમજવી. જે અચેતન પદાર્થો છે તે બધા ત્રસ-સ્થાવર જીવોનાં શુભાશુભ કર્મોનાં ઉપભોગમાટેની યોગ્યતાના સાધનરૂપ છે. તેથી તેઓમાં વિચિત્રતા આવે છે. અર્થાત્ જીવનાં વિચિત્ર કર્મોદયથી જ તેવા પ્રકારની વિચિત્ર જડસામગ્રી સર્જાય છે કે, જે સામગ્રીની સહાયથી જીવ તેવા પ્રકારનાં કર્મોદયનો ઉપભોગ કરી શકે. આમ જીવની શુભાશુભ ઉપભોગની

તથા 'નાનૃતં બ્રૂયાત્' इत्यादिनाऽनृतभाषणं प्रथमं निषिध्य पश्चात् "ब्राह्मणार्थेऽनृतं ब्रूयात्" इत्यादि। तथा → "न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्। न विवाहकाले। प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि"। तथा "परद्रव्यानि लोष्ठवत्" इत्यादिना अदत्तादानमनेकधा निरस्य पश्चादुक्तम् → "यद्यपि ब्राह्मणो हठेन परकीयमादत्ते छलेन वा तथापि तस्य नादत्तादानम्। यतः सर्वमिदं ब्राह्मणेभ्यो दत्तम्। ब्राह्मणानां तु दौर्बल्याद् वृषलाः परिभुञ्जते। तस्मादपहरन् ब्राह्मणः स्वमादत्ते स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति" इति ॥ तथा "अपुत्रस्य गतिर्नास्ति" इति लपित्वा, "अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम्। दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् ॥" इत्यादि। कियन्तो वा दधिमाषभोजनात् कृपणा (कृष्णा?) विवेच्यन्ते। तदेवमागमोऽपि न तस्य सर्वज्ञतां वक्ति। किञ्च, सर्वज्ञः सन्नसौ चराचरं चेद् विरचयति, तदा जगदुपप्लवकरणवैरिणः पश्चादपि कर्तव्यनिग्रहान् सुखैरिणः एतदधिक्षेपकारिणश्चास्मदादौ न किमर्थं सृजति? इति। तन्नायं सर्वज्ञः।

યોગ્યતાનાં સાધન તરીકે તેઓની વિચિત્રતા પણ અનાદિસિદ્ધ છે. આમ જગતમાં રહેલી સર્વ વસ્તુઓની વિચિત્રતા સિદ્ધ થઈ જાય છે. તેથી તેની ઉપપતિમાટે સર્વજ્ઞ એવા ઈશ્વરને માનવાની આવશ્યકતા નથી.

સર્વજ્ઞતા આગમથી અસાધ્ય

આગમથી પણ ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતા સિદ્ધ નથી. તે આ પ્રમાણે → આગમના રચયિતા કોણ? ઈશ્વર પોતે કે બીજો કોઈ? જો ઈશ્વરને આગમના કર્તા માનશો તો ઈશ્વરનાં સર્વજ્ઞતા વગેરે વિશિષ્ટગુણોને આગમ દ્વારા ઈશ્વર પોતે જ બતાવનાર થયો. અર્થાત્ જો ઈશ્વર સ્વકૃત આગમ દ્વારા પોતાનાં જ ગુણોનું ઉત્કીર્તન કરશે, તો ઈશ્વરમાં 'મહત્તા' નહીં આવે. કેમ કે મહાન્ પુરુષો પોતાનાં ગુણો સ્વમુખે ગાતા નથી. વળી ઈશ્વર શાસ્ત્રોનાં કર્તા છે તે વાત બુદ્ધિમાં બેસે એવી નથી. શાસ્ત્ર એ 'અ' વગેરે વર્ણમય છે અને વર્ણોની ઉત્પતિ તાલુ વગેરેનાં વ્યાપારથી ઉદ્ભવે છે. આવા વ્યાપારો શરીરમાં જ સંભવી શકે. શરીર વિના આવી ચેષ્ટાઓ સંભવી ન શકે. હવે શાસ્ત્રકર્તા ઈશ્વરને સશરીર માનવામાં તો પૂર્વોક્તદોષો છે. તેથી ઈશ્વરને સશરીર માની ન શકાય. તેથી, ઈશ્વરને વર્ણાત્મકશાસ્ત્રોનાં રચયિતા તરીકે પણ માની શકાય નહિ.

પૂર્વપક્ષ :- આ શાસ્ત્રોની રચના ઈશ્વરે નથી કરી, પણ પૂર્વના મહર્ષિ વગેરે અન્યોએ કરી છે. તેઓ સશરીર હોવાથી શાસ્ત્રનિર્માણ કરે તેમાં દોષ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- એ શાસ્ત્ર રચનારા ઋષિઓ સર્વજ્ઞ હતા કે અસર્વજ્ઞ? જો 'શાસ્ત્ર રચનારાઓ સર્વજ્ઞ છે' એમ માનશો તો બે ઈશ્વર માનવા પડશે, કેમકે તમારા મતે ઈશ્વર સિવાય બીજો કોઈ સર્વજ્ઞ હોઈ ન શકે. તેથી તમારા એક ઈશ્વરનો અભ્યુપગમ બાધિત થઈ જશે. વળી ઈશ્વરને સર્વજ્ઞ તરીકે સિદ્ધ કરવાની ચર્ચામાં તમે બીજા સર્વજ્ઞની કલ્પના કરી. એની સર્વજ્ઞતા પૂર્વોક્ત રીતે સિદ્ધ કરવા માટે વળી ત્રીજા સર્વજ્ઞને કલ્પો. આમ ઘણા સર્વજ્ઞોની કલ્પના કરવાની રહેશે, તેથી અનવસ્થાદોષ આવશે. જો આ શાસ્ત્રકર્તા સર્વજ્ઞ નથી, એમ માનશો તો તેનાં વચનપર કોણ વિશ્વાસ કરશે? કારણ કે અસર્વજ્ઞનાં આગમો પ્રત્યક્ષાદિથી બાધિત થઈ શકતાં હોવાથી વ્યભિચારી હોય છે. તેથી આવા અસર્વજ્ઞના આગમ દ્વારા ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતા પ્રમાણભૂત બનતી નથી.

૧. આપસ્તંભસૂત્રે ॥

૨. ઉદાહરણ રતિસમ્પ્રયોગે પ્રાણાત્યયે ધનાપહારે। વિપ્રસ્ય ચાર્થે હનૃતં વદેયુઃ પજ્ઞાનૃતાન્યાહુરપાતકાનિ ॥ "इति वसिष्ठधर्मसूत्रे १३-३५ ॥

૩. સર્વ સ્વં બ્રાહ્મણસ્યેદં યત્કિञ્જિજ્ઞાતીગતમ્। શ્રેષ્ઠં યેનાભિજનેનેદં સર્વં વૈ બ્રાહ્મણોઽર્હતિ ॥ સ્વમેવ બ્રાહ્મણો ભુંક્તે સ્વં વસ્તે સ્વં દદાતિ ચ। આનુશંચ્યાદ બ્રાહ્મણસ્ય ભુજ્ઞતે હીતરે જનાઃ ॥ इति पाठः मनुस्मृतौ १-१००-१०१ ॥

૪. દેવીભાગવતે ॥ ૫. આપસ્તંભસૂત્રે ॥

તથા સ્વવશત્વં=સ્વાતન્ત્ર્યમ્। તદપિ તસ્ય ન ક્ષોદક્ષમમ્। સ હિ યદિ નામ સ્વાધીનઃ સન્ વિશ્વં વિધતે, પરમકારુણિકશ્ચ ત્વયા વર્ણયતે, તત્કથં સુખિતદુઃખિતાદ્યવસ્થાભેદવૃન્દસ્થપુટિતં ઘટયતિ ભુવનમ્? એકાન્તશર્મસંપત્કાન્તમેવ તુ કિં ન નિર્મિમીતે? અથ જન્માન્તરોપાર્જિતતત્તદીયશુભાશુભકર્મપ્રેરિતઃ સન્ તથા કરોતીતિ, દત્તસ્તર્હિ સ્વવશત્વાય જલાઞ્જલિઃ ॥

કર્મજન્મે ચ ત્રિભુવનવૈચિત્ર્યે શિપિવિષ્ટહેતુકવિષ્ટપસૃષ્ટિકલ્પનાયાઃ કષ્ટૈકફલત્વાદ અસ્મન્મતમેવાઙ્ગીકૃતં પ્રેક્ષાવતા। તથાચાયાતોડયં 'ઘટકુટ્યાં પ્રભાતમ્' ઇતિ ન્યાયઃ। કિન્ન પ્રાણિનાં ધર્માધર્મીં અપેક્ષમાણશ્ચેદયં સૃજતિ, પ્રાપ્તં તર્હિ યદયમપેક્ષતે તન્ન કરોતિ, ઇતિ। ન હિ કુલાલો ટળાદિ કરોતિ। એવં કર્માપેક્ષશ્ચેદ્ ઈશ્વરો જગત્કારણં સ્યાત્ તર્હિ કર્મણિ ઈશ્વરત્વમ્ ઈશ્વરોડનોશ્વરઃ સ્યાદ્ ઇતિ ॥

વેદ-આગમમાં પૂર્વાપરવિરોધિતા-પ્રાણાતિપાત

વળી તમને ઇષ્ટ એવા આગમો તો તે આગમોના કર્તા અસર્વજ્ઞ છે, એ વાતને જ પુરસ્કૃત કરે છે. કારણ કે આગમનાં વચનો પૂર્વાપર વિરુદ્ધ અર્થના પ્રતિપાદક છે.

અહીં સૌ પ્રથમ પ્રાણાતિપાત=હિંસાવિષયક વિરુદ્ધાર્થક વચનો બતાવે છે. એ આગમમાં પ્રથમ “સર્વભૂત=જીવોની હિંસા ન કરવી જોઈએ.” ઇત્યાદિ હિંસાનિષેધક વચનો બતાવ્યા. પછી તેમાં જ “અશ્વમેધ યજ્ઞના મધ્યમ દિવસે ૫૮૭ (૬૦૦-૩) પશુઓનો વધ કરવો જોઈએ.” તથા “અગ્નિ અને સોમ(યજ્ઞ) સંબંધી પશુઓનો વધ કરવો જોઈએ.” તથા “પ્રજાપતિ સંબંધી યજ્ઞમાં સત્તર પશુઓ વધ્ય છે.” ઇત્યાદિ હિંસાસૂચક વચનો બતાવ્યા. તેથી અહીં પૂર્વાપર વિરોધ શું નથી? અર્થાત્ આ વચનો પૂર્વાપર વિરોધવાળા છે. આમ પ્રાણાતિપાતવિષયક વિરોધી વચનો બતાવ્યાં.

મૃષાવાદ-અદત્તાદાન વિષયક વિરુદ્ધ વચનો

તથા “અસત્ય વચન બોલવું ન જોઈએ.” વગેરે વચનોથી અસત્ય ભાષણનો પ્રથમ નિષેધ કર્યો, પછી “બ્રાહ્મણને માટે અસત્ય બોલવું જોઈએ.” વગેરે તથા “હે રાજન્ ! જાસ્યયુક્ત, સ્ત્રી સાથે ક્રીડા વખતે, તથા વિવાહનાં પ્રસંગે, તથા પ્રાણનાં નાશ વખતે, તથા સર્વધનનાં અપહરણ વખતે, પાંચ વખતે વચનો અસત્ય જોય તો પણ પાપ લગાડતાં નથી.” ઇત્યાદિ અસત્ય સમર્થક વચનો બતાવ્યા. આમ મૃષાવાદના વિષયમાં પરસ્પર વિરોધી વચનો બતાવ્યાં.

તથા “પારકાનું ધન પત્થર સમાન છે.” એમ અનેક પ્રકારે અદત્તાદાનનો પ્રથમ નિષેધ કર્યો. અને પછી “બ્રાહ્મણને અદત્તાદાન લાગતું નથી. કેમકે ઇશ્વરે આ બધું જ બ્રાહ્મણોને અર્પણ કર્યું છે. બ્રાહ્મણોની દુર્બળતાથી શૂદ્રો તેનો ઉપભોગ કરે છે, તેથી જ બ્રાહ્મણ તે શૂદ્રો પાસેથી તે ધન વગેરે હરી લે તો પણ તે બ્રાહ્મણ પોતાનું જ ગ્રહણ કરે છે. પોતાનું જ ભોગવે છે, પોતાનું જ પહેરે છે. અને પોતાનું જ આપે છે.” ઇત્યાદિ અદત્તાદાનપોષક વચનો બતાવ્યાં. આ પ્રમાણે અદત્તાદાનવિષયક પૂર્વાપર વિરોધ સૂચિત કર્યો.

મૈથુન આદિમાં વિરોધી વચનો

તથા “પુત્રથી રહિતની પરલોકમાં ગતિ=સદ્ગતિ નથી.” એમ કહીને પછી “કુમારપણથી જ બ્રહ્મચારી એવા હજારો બ્રાહ્મણો કુલસંતતિ=પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા વિના જ દેવલોકને પામ્યા છે.” આ વચનદ્વારા પરલોકમાં સદ્ગતિ બતાવી. આમ અહીં પણ પૂર્વાપર વિરોધ બતાવ્યો. દિહે અને અડદનાં ભોજનથી કેટલા

૧. ઉદ્દેશયાસિદ્ધિપ્રતીતસ્થલેડયં ન્યાયઃ યુજ્યતે તદર્થશ્ચાયમ્-→ કશિચત્ શાકટિકઃ માર્ગે રાજદેયં દ્રવ્યં દાતુમનિષ્ઠાન્માર્ગાન્તરં સમાસાદયતિ, પરં રાત્રી પ્રદ્યુમ્નઃ પ્રભાતે રાજગ્રાહ્યદ્રવ્યગ્રાહિકુટીરસન્નિધાવેવાગચ્છતિ । તેન તદુદ્દેશ્યં ન સિધ્યતીતિ ।

તથા નિત્યત્વમપિ તસ્ય સ્વગૃહ એવ પ્રણિગદ્યમાનં દૃઢમ્। સંઘલુ નિત્યત્વેનૈકરૂપઃ સન્ ત્રિભુવનસર્ગસ્વભાવોડતત્ત્વભાવો
વા? .પ્રથમવિધાયાં જગન્નિર્માણાત્ કદાચિદપિ ન ઉપરમેત । તદુપરમે તત્ત્વભાવત્ત્વહનિઃ । એવં ચ સર્ગક્રિયાયાઃ
અપર્યવસાનદેકસ્યાપિ કાર્યસ્ય ન સૃષ્ટિઃ। ઘટો હિ સ્વારમ્ભક્ષણાદારમ્ભ્ય પરિસમાસેરુપાન્ત્યક્ષણં યાવદ્ નિશ્ચયનયાભિપ્રાયેણ
ન ઘટવ્યપદેશમાસાદયતિ। જલાહરણાદ્યર્થક્રિયાયામસાધકતમત્વાત્।

કૃપણોને સંતોષ પમાડી શકાય ? અથવા દિહિ અને અડદનાં ભોજનમાંથી કેટલા કાળાને જૂદા પાડવા ? (અડદ કાળા હોય છે.) અર્થાત્ તમારા આગમમાં કેટલા કૃપણો બતાવવા ? ટૂંકમાં, આ આગમો પણ ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતા સિદ્ધ કરતાં નથી. વળી જો સર્વજ્ઞ ઈશ્વર આ ચરાચર જગતને રચે છે, એમ હોય તો આ જગતને ઉપદ્રવ કરનારાઓને, તથા પછી પણ જેઓનો નિગ્રહ આવશ્યક છે તેવા અસુરોને, તથા તે જ ઈશ્વરનો તિરસ્કાર કરનારા અમારા જેવાઓને ઈશ્વર શા માટે પેદા કરે છે ? અર્થાત્ પોતાનાં જ્ઞાનદ્વારા પ્રથમથી જ તેવાઓને ઓળખીને ઈશ્વરે તેવાઓનું સર્જન કરવું ન જોઈએ. પણ તેમ થતું દેખાતું નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ઈશ્વર સર્વજ્ઞ નથી.

ઈશ્વરની સ્વતંત્રતાનું નિરાકરણ

તથા ‘ ઈશ્વર સ્વવશ અર્થાત્ સ્વતંત્ર છે.’ તે તર્ક પણ યુક્તિહીન નથી. સ્વાધીન અને પરમકારણિક ઈશ્વર જગતનું સર્જન કરે છે, એવો તમારો અભિપ્રાય છે. જો કારણિક ઈશ્વર સ્વાધીનપણે સર્વજગતને ઉત્પન્ન કરે છે. તો તે ઈશ્વરે સુખિત-દુઃખિતવગેરે અનેક અવસ્થાઓનાં સમૂહથી વ્યાપ્ત એવા જગતની રચના શું કામ કરી ? સર્વથા સુખ-શાંતિ અને સંપત્તિથી પૂર્ણ અને અત્યંત મનોહર જગતની રચના કરવા પણ તે ઈશ્વર સમર્થ હતો, છતાં તેણે તેવી મનોહર સૃષ્ટિ શું કામ ન રચી ? ખરેખર અહીં ઈશ્વરની નિર્દયતા તથા પક્ષપાત જ સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- ઈશ્વર પોતે તો પરમકૃપાળુ જ છે. પરંતુ જીવનાં જ પૂર્વજન્મનાં ઉમાર્જિત શુભાશુભ કર્મથી પ્રેરાઈને ઈશ્વરને આવી વિચિત્ર સૃષ્ટિ રચવી પડી. જીવ પૂર્વજન્મના શુભકર્મનાં ફળને ભોગવી શકે તે માટે સ્વર્ગાદિ તથા અશુભકર્મનાં ફળને ભોગવી શકે તે માટે નરકાદિની રચનાં તથા સુખ-દુઃખનાં સાધનોની રચના ઈશ્વર કરે છે અને જીવોને સ્વ-સ્વકર્મોનુસારે સુખ-દુઃખ આપે છે.

ઉત્તરપક્ષ :- તો પછી સર્થું ઈશ્વરનાં સ્વાધીનપણાથી ! જો ઈશ્વર સ્વતંત્રપણે સુખાદિ આપી શકતો ન હોય, પરંતુ બીજાની અપેક્ષા રાખતો હોય તો તે ઈશ્વર પોતાના કાર્ય માટે સ્વવશ નથી. તેથી પરાધીન એવા તેની વ્યર્થ કલ્પનાથી પણ સર્થું.

કર્મની ઈશ્વરતા

વળી જો ત્રણ ભુવનની વિચિત્રતા કર્મજન્ય છે, તો મહેશ્વરે આ વિશ્વની સૃષ્ટિ રચી એવી કલ્પના કષ્ટદાયક બનશે. અને બુદ્ધિમાન તમે અમારા મતનો સ્વીકાર કર્યો છે, તેમ મનાશે. તેથી અહીં ‘ઘટકુદ્યાં પ્રમાત્મ’ ન્યાય પ્રાપ્ત થાય છે. (આ ન્યાયનો અર્થ → કોઈક વ્યક્તિ કર્યોગ્ય વસ્તુનાં કરને ભર્યા વિના શહેરમાં પ્રવેશવા ઈચ્છે છે. તેથી કર ભરવાનાં સ્થાનવાળા માર્ગને છોડી બીજા માર્ગથી જવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ રાત પડવાથી માર્ગભ્રષ્ટ થવાથી સવારે ભમતો ભમતો તે સ્થાને જ આવી પહોંચે છે. તેની જેમ જ્યાં પ્રયત્ન કરવા છતાં પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થતો નથી ત્યાં આ ન્યાય પ્રાપ્ત થાય છે.) અહીં જગતની વિચિત્રતા સિદ્ધ કરવા અમે કર્મને માનીએ છીએ. તમે એ માટે ઈશ્વરને સિદ્ધ કરવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તમારો ઉદ્દેશ સિદ્ધ ન થયો. અને અંતે અમારા મતમાં આવવું પડ્યું. તેથી તમને પણ આ ન્યાય લાગુ પડે છે. વળી જીવોનાં ધર્મ અને અધર્મની અપેક્ષા રાખીને જો ઈશ્વર વિચિત્રતા

અતત્સ્વભાવપક્ષે તુ ન જાતુ જગન્તિ સૃજેત્ તત્સ્વભાવાયોગાદ્ ગગનવત્। અપિ ચ તસ્ય એકાન્તનિત્યસ્વરૂપત્વે સૃષ્ટિવત્ સંહારોઽપિ ન ઘટતે। નાનારૂપકાર્યકરણેઽનિત્યત્વાપત્તે:। સ હિ યેનૈવ સ્વભાવેન જગન્તિ સૃજેત્ તેનૈવ તાનિ સંહરેત્ સ્વભાવાન્તરેણ વા? તેનૈવ ચેત્? સૃષ્ટિસંહારયોયૌગપદ્મપ્રસન્નઃ, સ્વભાવાભેદાદેકસ્વભાવાત્ કારણાદનેકસ્વભાવ-કાર્યોત્પત્તિવિરોધાત્। સ્વભાવાન્તરેણ ચેત્? નિત્યત્વહાનિઃ। સ્વભાવભેદ એવ હિ લક્ષણમનિત્યતાયાઃ। યથા પાર્થિવશરીરસ્યાહારપરમાણુસહકૃતસ્ય પ્રત્યહમપૂર્વાપૂર્વોત્પાદેન સ્વભાવભેદાદનિત્યત્વમ્। ઇદૃશ ચ ભવતાં સૃષ્ટિસંહારયોઃ શમ્ભૌ સ્વભાવભેદઃ, રજોગુણાત્મકતયા સૃષ્ટૌ, તમોગુણાત્મકતયા સંહરણે, સાત્ત્વિકતયા ચ સ્થિતૌ, તસ્ય વ્યાપારસ્વીકારાત્। એવં ચ અવસ્થાભેદઃ, તદ્ભેદે ચાવસ્થાવતોઽપિ ભેદાદ્ નિત્યત્વક્ષતિઃ ॥

કરે છે; તો એક નિયમ છે કે, જેને જેની અપેક્ષા હોય તે તેને કરે નહીં. જેમકે કુંભારને ઘડા પ્રત્યે દડની અપેક્ષા છે તો કુંભાર દડને બનાવતો નથી. એમ ઈશ્વરને જગત્ની વિચિત્રતા માટે ધર્મીધર્મરૂપ કર્મની અપેક્ષા છે. તેથી ‘ઈશ્વર કર્મને બનાવતો નથી’ એમ સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ કર્મ પોતે ઈશ્વરાધીન નથી, પરંતુ ઈશ્વર કર્મને આધીન છે. અને જે સ્વવશ હોય તે ઈશ્વર કહેવાય. તેથી તમારે હિસાબે પણ જો ઈશ્વર કર્મની અપેક્ષા રાખીને જગતનું કારણ છે, તો ખરેખર ઈશ્વર તો કર્મ જ છે, અને તમે કલપેલો ઈશ્વર પોતે ઈશ્વર નથી. આમ ઈશ્વર સ્વતન્ત્ર પણ સિદ્ધ થતો નથી.

‘ઈશ્વરની નિત્યતાનું વારણ’

એવં ‘ઈશ્વર નિત્ય છે.’ એવું વચન પણ તમારા મતમાં જ શોભે છે. પરવાદી સાથેનાં વિવાદમાં શોભા પામતું નથી. હંમેશા એકરૂપવાળો આ ઈશ્વર ત્રણભુવનને ઉત્પન્ન કરવાનાં સ્વભાવવાળો છે કે તેવા સ્વભાવનો નથી? જો ઈશ્વર “ત્રિભુવન સર્જન કરવાનાં સ્વભાવવાળો છે.” એમ કહેશે તો સતત જગતનું નિર્માણ જ થયા કરવું જોઈએ. વસ્તુનો વિનાશ વગેરે થવું ન જોઈએ, અને તેથી જગત્ વસ્તુઓથી ભરાઈ જવું જોઈએ, છલકાઈ જવું જોઈએ. જો આ ભયથી ઈશ્વર તે જગતનાં નિર્માણના કાર્યમાંથી અટકી જશે, તો તેનો નિર્માણનો સ્વભાવ નહીં રહે; કેમકે સ્વભાવ વિરૂદ્ધ કાર્ય ન થાય. તેથી ઈશ્વર જો નિર્માણરૂપ કાર્ય ન કરે, તો તેનો તેવો સ્વભાવ પણ ન રહેવાથી તે ઈશ્વર નિર્માણસ્વભાવવાળા તરીકે અસિદ્ધ થશે. તથા એકસ્વભાવી નિત્ય ઈશ્વરે ઉપાડેલી સર્જનક્રિયા સતત ચાલુ રહેતી હોવાથી એકપણ કાર્ય સૃષ્ટ=પૂર્ણ થશે નહીં. કારણ કે નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ કોઈપણ કાર્ય તે ક્રિયાનાં ચરમ સમયે જ થાય છે. અર્થાત્ ક્રિયાકાળ અને કાર્યકાળ એક જ સમયે હોય. નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ કુંભાર ઘડે બનાવવાની ક્રિયા આરંભે ત્યારથી માંડી તે કાર્યનાં દ્વિચરમ સમય સુધી ઘટ બનાવવાની ક્રિયા થતી નથી. આ નયની અપેક્ષાએ ચરમ સમયે જ ઘટની ક્રિયા થાય છે. અને ઘટ બને છે. તેની પહેલાનાં કાર્યો ‘પાણી ધારણ કરવું’ વગેરે ઘટનાં કાર્યો કરવામાં અસમર્થ છે. તેથી ઘટની જે અર્થક્રિયા છે, તે અર્થક્રિયા તેઓમાં ન હોવાથી તેઓ ‘ઘટ’ વ્યપદેશ પામી ન શકે.

શંકા :- ઘટની પહેલા થયેલાં કાર્યો ઘટકાર્યમાં કારણ બને છે તેથી ઉપચારથી પાણી ધારણ વગેરે અર્થક્રિયા કરી શકે છે.

સમાધાન :- નિશ્ચયનય કાર્યમાં સાધક્રતમ કારણ હોય તેને જ કારણ તરીકે માને છે. અને જે સાક્ષાત્ કાર્ય કરે તે જ સાધક્રતમ કહેવાય. ઘટની પહેલાનાં કાર્યો પાણી લાવવામાં સાક્ષાત્ કારણ ન હોવાથી સાધક્રતમ સાધન બનતા નથી. માટે પહેલાનાં બધા કાર્યો ‘ઘટ’ વ્યપદેશ પામી શકતા નથી. તથૈવ, અહીં પણ જ્યાં સુધી ક્રિયા ચાલતી હોય, ત્યાં સુધી કાર્યનો વ્યપદેશ કરી શકાય નહિ. સર્જનક્રિયામાં દરેક ક્ષણે જૂદા-જૂદા-કાર્યો થતાં

અથાસ્તુ નિત્યસ્તથાપિ કથં સતતમેવ સૃષ્ટૌ ન ચેદ્દતો ઇચ્છાત્વજ્ઞાત્ ચેત્? નનુ તા અપીચ્છાઃ સ્વસત્તામાત્રિવિવિધનાત્મલાભાઃ સદૈવ કિં ન પ્રવર્તયન્તીતિ સ એવોપાલમ્ભઃ । તથા શમ્ભોરદ્વગુણાધિકરણત્વે કાર્યભેદાનુમેયાનાં તદિચ્છનામપિ વિષમરૂપત્વાદ્ નિત્યત્વહાનિઃ કેન વાયતે ? ॥

હોવા છતાં તે બધા કાર્યો કાણિક છે, અને અપેક્ષિત કાર્યનું જે અર્થક્રિયાકારિપણ છે; તેનો તેઓમાં અભાવ છે. તેથી પરમાર્થથી તેઓ કાર્યરૂપ ગણાય નહીં, અને આ સર્જનક્રિયા કદી અટકવાની નથી. તેથી ક્રિયાનાં ચરમ સમયે નિષ્પન્ન થનાર અને સ્વઅર્થક્રિયાકારી એવા કાર્યનો હંમેશા અભાવ આવશે. તેથી ત્યાંસુધી ઇશ્વરને વિધાતા કહી શકાય નહિ.

ઇશ્વરમાં નિત્યતાની હાનિ

‘ઇશ્વરનો સૃષ્ટિસર્જન કરવાનો સ્વભાવ નથી.’ આ વિકલ્પ અસંગત છે. કેમકે તેનો આવો સ્વભાવ ન હોય તો તે સૃષ્ટિનું સર્જન પણ કરી ન શકે. ‘જેનામાં જે કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ નથી તે કાર્યને તે કરી ન શકે.’ આકાશમાં સૃષ્ટિસર્જનનો સ્વભાવ નથી તો આકાશ સૃષ્ટિસર્જનનું કાર્ય કરતું નથી. આ જ નિયમ ઇશ્વરને પણ લાગુ પડશે. આ જ પ્રમાણે ઇશ્વર એકાંતનિત્યરૂપવાળો હોઈ ઇશ્વર સંહાર કરે તે સંભવનું નથી. કારણ કે જૂદા-જૂદા સ્વરૂપવાળા કાર્યો કરવામાં તો ઇશ્વરને અનિત્ય થવાની આપત્તિ આવશે-તે આ પ્રમાણે - ‘ઇશ્વર જે સ્વભાવથી જગતને બનાવે છે તે જ સ્વભાવથી જગતનો સંહાર કરે છે’ એવો અભ્યુપગમ કરશો, તો સર્જન અને સંહાર આ બન્ને કાર્ય એક સાથે થશે. કારણકે બન્નેમાં સ્વભાવનું એકય છે. વળી બન્ને કાર્ય એકરૂપ જ થશે. કેમ કે એક સ્વભાવથી અનેક સ્વભાવવાળા કાર્યોની ઉત્પત્તિમાં વિરોધ છે. માટે સૃષ્ટિ અને સંહાર એ વિરોધી સ્વભાવવાળા હોવાથી એક જ સ્વભાવથી થઈ ન શકે. ‘ઇશ્વર સંહાર બીજા સ્વભાવથી કરે છે.’ એમ માનશો તો ઇશ્વર નિત્ય નહિ રહે. કારણ કે સ્વભાવભેદ અનિત્યતાનું લક્ષણ છે. દેહાંતઃ : આહારપુદ્ગલોનાં સહકારથી શરીર દરરોજ ભિન્ન ભિન્ન આકારને ધારણ કરવારૂપ અપૂર્વતા પામે છે. આ અપૂર્વતા સ્વભાવભેદ વિના ન સંભવે. આમ સ્વભાવભેદથી અનિત્યતા સુસંગત બને છે. અર્થાત્ શરીરમાં દરરોજ થતા નવા નવા કાર્યો સ્વભાવભેદ વિના અસિદ્ધ છે, તેથી જ શરીરની અનિત્યતા પણ માન્ય છે. તે જ પ્રમાણે તમને પણ સૃષ્ટિ અને સંહાર કાર્યમાં શંભુ=ઇશ્વરના સ્વભાવનો ભેદ ઇષ્ટ જ છે. કારણ કે તમારા મંતે ઇશ્વર સૃષ્ટિમાટે રજોગુણાત્મકરૂપે, સંહારમાટે તમોગુણાત્મકરૂપે અને સ્થિતિમાટે સાત્વિકગુણાત્મક રૂપે પ્રવૃત્તિ કરે છે. અર્થાત્ સર્જન રજોગુણનું, સંહાર તમોગુણનું અને સ્થિતિ સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે. આ જૂદા-જૂદા ગુણો જૂદા-જૂદા સ્વભાવરૂપ છે. આમ તેવા તેવા સ્વભાવથી સર્જનાદિ ભિન્ન-ભિન્ન અવસ્થા આવતી હોવાથી અવસ્થાભેદથી અવસ્થાવાન (ઇશ્વર) પણ ભિન્ન થાય છે. અને આવો ભેદ અનિત્યતા વિના સંભવે નહીં, તેથી તમારા ઇશ્વરની નિત્યતામાં કાંતિ છે.

નિત્ય ઇચ્છાથી નિત્યસર્જનની આપત્તિ

અથવા તે ઇશ્વર ભલે નિત્ય હો, તો પણ તે હંમેશા સર્જનની પ્રવૃત્તિ શું કામ કરતો નથી ?

પૂર્વપક્ષ :- ઇશ્વર સ્વેચ્છાથી કાર્ય કરે છે, અર્થાત્ સર્જનની ઇચ્છા થાય તો સર્જનની પ્રવૃત્તિ કરે, અને સર્જનની ઇચ્છા ન થાય તો સર્જન ન કરે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ ઇચ્છાઓ કયા હેતુથી ઉત્પન્ન થઈ ? અહીં બીજો કોઈ હેતુ બતાવી શકો તેમ નથી. કેમ

૧. બુદ્ધીચ્છાપ્રયત્નસંખ્યાપરિમાણપૃથક્ત્વસંયોગવિભાગાદ્યા અદ્યૌ ગુણાઃ ।

કિંચ, પ્રેક્ષાવતાં પ્રવૃત્તિઃ સ્વાર્થકરુણાભ્યાં વ્યાપ્તાઃ। તત્તરચાર્યે જગત્સર્વે વ્યાપ્રિયતે સ્વાર્થાત્ કારુણ્યાદ વા ? ન તત્વાત્ સ્વાર્થાત્, તસ્ય કૃતકૃત્યત્વાત્। ન ચ કારુણ્યાત્, પરદુઃખપ્રહાણેચ્છા હિ કારુણ્યમ્। તતઃ પ્રાક્ સર્ગાદ્ જીવાનામિન્દ્રિયશરીરવિપયાનુત્પત્તૌ દુઃખાભાવેન કસ્ય પ્રહાણેચ્છા કારુણ્યમ્। સર્ગોત્તરકાલે તુ દુઃખિનોઽવલોક્ય કારુણ્યાધ્યુષણમેદુરુત્તરમિતરેતરાશ્રયમ્, કારુણ્યેન સૃષ્ટિઃ સૃષ્ટ્યા ચ કારુણ્યમ્। ઇતિ નાસ્ય જગત્કર્તૃત્વં કથમપિ સિદ્ધતિઃ॥

કે તેમાં ઘણા દોષો આવે તેમ છે. તેથી માત્ર ઇચ્છાની પોતાની હાજરી (સત્તા) જ પોતાનાં સ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં હેતુ છે. અર્થાત્ ઇશ્વરને આ ઇચ્છાઓ હેતુ વિના સ્વત ઉત્પન્ન થયેલી છે. એમ માનવું પડશે. આવી ઇચ્છાઓ હમેશા શું કામ સર્જનની પ્રવૃત્તિમાં ઇશ્વરને ન પ્રવર્તીવે? (અહીં કહેવાનો ભાવ એવો છે કે, જો ઇશ્વરને સર્જન કરવાની ઇચ્છા સ્વતઃ જ હોય, તો તે ઇચ્છા શા માટે હમેશા ન રહે? સ્વતઃ ઉત્પત્તિશાલીનો વિનાશ અન્યથી ન સંભવી શકે. એટલે કે તે વસ્તુ વાસ્તવમાં નિત્ય જ હોય. કેમ કે, જેનું જે સ્વરૂપ બીજા કોઈની અપેક્ષા વિના હોય તેનું તે સ્વરૂપ હમેશા રહે જ. (જેમ કે આકાશનું સ્વરૂપ.) તેથી નિત્ય એવી ઇચ્છા શા માટે નિત્યપ્રવૃત્તિ ન કરાવે? તેથી પૂર્વોક્ત દોષો અહીં ઊભા જ છે.)

પૂર્વપક્ષ :- અમે ઇશ્વરને (૧)બુદ્ધિ (૨)ઇચ્છા (૩)પ્રયત્ન (૪)સંખ્યા (૫)પરિમાણ (૬)પૃથક્ત્વ (૭)સંયોગ અને (૮)વિભાગ. એ આઠ ગુણોથી યુક્ત માનીએ છીએ. આ આઠ ગુણો દ્વારા ઇશ્વર જૂદા-જૂદા કાર્ય કરે છે. તેથી નિત્ય એક માત્ર સર્જનની આપત્તિ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- આમ માનવામાં નિત્યસર્જનનો દોષ નહીં રહે, પણ ઇશ્વરનાં એ જૂદા-જૂદા દરેક કાર્યો વાસ્તવમાં ઇશ્વરની કૃતિ=(પ્રયત્ન)થી જ ઉત્પન્ન થાય છે. અને આ કૃતિ ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઇશ્વર દ્વારા થતાં કાર્યોમાં ભેદ ઇશ્વરની કૃતિનાં ભેદ વિના ઘટી ન શકે. તેથી ઇશ્વરનાં પ્રયત્નમાં ભેદ સિદ્ધ થાય છે. અને આ કૃતિનો ભેદ અન્યથાઅનુપપન્ન થવા દ્વારા ઇચ્છાના ભેદનું અનુમાન કરાવે છે. આમ કાર્યમાં ભેદથી ઇશ્વરની ઇચ્છાઓ પણ વિષમરૂપવાળી ભાસિત થાય છે. અતઃ ઇશ્વરની અનિત્યતાની હાનિ કેવી રીતે અટકાવી શકાશે? કેમ કે વિષમરૂપવાળી ઇચ્છાઓ વિષમરૂપવાળા=ભિન્નરૂપવાળા ઇશ્વરને જ સિદ્ધ કરે છે.

“ઇશ્વરનું જગત્કર્તૃત્વ કારુણ્યથી પણ અસિદ્ધ”

વળી પ્રજાવાન પુરુષોની કોઈપણ પ્રવૃત્તિ સ્વાર્થ કે બીજા પ્રત્યેની કરુણાથી જ થતી હોય છે, તે સિવાય થતી નથી. ઇશ્વર પણ પ્રજાવાન હોવાથી તેની જગત્કરણ પ્રવૃત્તિ સહેતુક છે. તો હવે તેની જગતની રચનામાં કોણ હેતુ છે? સ્વાર્થ કે કરુણા? તે પ્રશ્ન રહ્યો. તેમાં સ્વાર્થરૂપ પ્રયોજનથી આ પ્રવૃત્તિ થાય છે, એમ માની શકાય તેમ નથી. કારણ કે ઇશ્વર ‘કૃત-કૃત્ય’ તરીકે જ સમ્મત છે. તેથી ઇશ્વરનું પોતાનું કોઈ પ્રયોજન બાકી નથી. તેથી ઇશ્વરની પ્રવૃત્તિ સ્વાર્થ માટે નથી, તેમ જ ઇશ્વરની આ પ્રવૃત્તિ કરુણાથી થતી પણ સિદ્ધ નથી. બીજાનાં દુઃખોનો નાશ કરવાની ઇચ્છા કરુણા છે. ઇશ્વરે સૃષ્ટિ સર્જી એ પહેલાં જીવોના શરીર, ઇન્દ્રિય અને ઇન્દ્રિયનાં વિષયો=અર્થો (શબ્દાદિ) હતા નહીં. તમે નૈયાયિક-વૈશેષિકોએ પણ શરીરાદિને દુઃખનાં હેતુઓ તરીકે અને હેયરૂપ ગણ્યા છે. સૃષ્ટિ પહેલાં એ બધાનો અભાવ હોવાથી જીવોને દુઃખ હતું જ નહિ એ સિદ્ધ છે. તેથી ઇશ્વરે કોના દુઃખનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી સૃષ્ટિ બનાવી? અર્થાત્ તે વખતે કોઈ-પણ જીવ ઇશ્વરની કરુણાનો વિષય હતો નહીં કે જેને ખાતર ઇશ્વર સૃષ્ટિ બનાવે.

પૂર્વપક્ષ :- સૃષ્ટિનાં સર્જન પછી જીવોને દુઃખી જોઈને જ ઇશ્વરની કરુણાયુક્ત પ્રવૃત્તિ થાય છે. અર્થાત્ ઇશ્વર કરુણાવાળો થઈને પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે સિદ્ધ થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આમ માનવામાં તો ઇતરેતરાશ્રયદોષ આવે છે. કારણ કે, ભગવાને કરુણાથી સૃષ્ટિ સર્જી

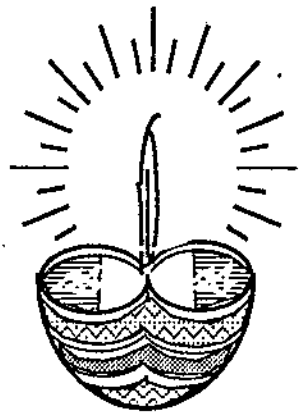
તદેવમેવવિદ્યદોષકલુષિતે પુરુષવિશેષે યસ્તેષાં સેવાહેવાકઃ સંસ્કૃત્ય કેવલં બલવન્મોહવિદ્મંબનાપરિપાકઃ સ્વપ્ન ચ યદ્યપિ મધ્યવર્તિનો નકારસ્ય ઘણ્ટાલાલાન્યાયેન યોજનાદર્થાન્તરમ્પિ સ્ફુરતિ યથા “ઇમાઃ કુહેવાકવિદ્મંબનાસ્તેષાં ન સ્પુર્યેષાં ત્વમનુશાસકઃ” ઇતિ તથાપિ સોડર્થઃ સહૃદયૈર્ન હૃદયે ધારણીયઃ, અન્યયોગવ્યવચ્છેદસ્યાધિકૃતત્વાત્ ॥ ઇતિ કાવ્યાર્થઃ ॥ ૬ ॥

અને એ સૃષ્ટિનાં સર્જનથી ભગવાનને કરુણાનાં ભાવ ઉત્પન્ન થયા. અથવા તો ભગવાન કરુણાવાન છે, તેથી સૃષ્ટિ સર્જી એમ સિદ્ધ કરાય છે અને ભગવાને સૃષ્ટિ સર્જી તેનાથી ભગવાનને કરુણાવાન સિદ્ધ કરાય છે. તેથી પરસ્પરની સિદ્ધિમાં ઇતરેતરાશ્રયદોષ આવ્યો. તેથી ઇશ્વરનું જગત્કર્તૃત્વ કોઈપણ તર્કથી સિદ્ધ નથી.

(વળી જો ઇશ્વરે કરુણાથી સૃષ્ટિ સર્જી હોય, તો બધાને સુખી જ કરવા જોઈએ. પણ તેમ દેખાતું નથી. જો ઇશ્વર લીલાને ખાતર સૃષ્ટિ બનાવે છે, તો લીલા તો બાળકની જેમ રાગીને જ શોભે. તેથી ઇશ્વર રાગી અને બાળક જેવા સિદ્ધ થશે. વળી ઇશ્વર પોતે સ્વતંત્ર હોવાથી બીજા કોઈની આજ્ઞાને માથે ચડાવી તેણે સૃષ્ટિ સર્જી છે તેમ માની ન શકાય. તેમ માનવામાં પૂર્વવત અનવસ્થાદિ દોષો છે. કોઈપણ હેતુ વિના સર્જન માનવામાં ઇશ્વર શિષ્ટ ન ગણાય. શિષ્ટ વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિ અકારણ હોતી નથી. “ઇશ્વરે પોતાનાં તથા સ્વભાવથી જ સૃષ્ટિ સર્જી છે માટે તેનું સર્જન શા માટે કર્યું વગેરે પ્રશ્નો ન પૂછી શકાય. પાણીનાં શીતળ સ્વભાવની જેમ આ પ્રશ્ન પણ કરવા યોગ્ય નથી.” એ કહેવું અસંગત છે. કેમ કે ઇશ્વરને વિષે યુક્તિવિરોધી આવી કલ્પના બીજા પર કોરી બેસાડવી એ પોતાની અંધશ્રદ્ધા અને કદાચજનું પરિણામ છે. આ રીતે તો બધા જ પોતપોતાનાં સિદ્ધાંત સ્વભાવને જ હેતુ બનાવી સિદ્ધ કરી શકશે. પછી સત્યાસત્યની પરીક્ષાનો અવસર જ નહિ રહે.)

એવં અનેકદોષથી કલુષિત થયેલી વ્યક્તિવિશેષની સેવાનો તેઓનો આશ્રય મોહની વિદમ્બનાનાં પરિપાકરૂપ છે. અર્થાત્ તેઓ ઇશ્વરને જગત્કર્તા તરીકે સ્વીકારીને તેની જ સેવા=(ઇશ્વરકૃત વેદાદિ છે તેમ માની તે મુજબ વર્તન) કરવાની જે ઇચ્છા રાખે છે તે ઇચ્છા મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મનાં ઉદયના પ્રભાવથી છે.

આ કાવ્યમાં ઉત્તરાર્ધના મધ્યમાં ‘ન’ છે. તેનો ‘ઘણ્ટાલાલા’ ન્યાયથી પૂર્વ અને ઉત્તર બન્ને સ્થળે અન્વય થઈ શકે છે. (ઘણ્ટાલાલા=ઘંટમાં રહેલો લોલક બન્ને બાજુ અથડાઈને રણકાર ઉત્પન્ન કરે છે. (તેના જેવો ન્યાય.) આના જેવા જ ‘મધ્યમણિ’ ‘દેહલીદીપક’ ‘ડમરુકમણિ’ વગેરે ન્યાયો છે. આ ન્યાયથી એક જ નકારનો બન્ને બાજુ અન્વય થઈ શકે.) તેથી ‘હે કરુણાસાગર પ્રભુ ! જેઓના અનુશાસક આપ છો ! તેઓને આવા કદાચજોરૂપ વિદમ્બના હોતી નથી.’ એવો અર્થ પણ પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ આ અર્થ સુજ્ઞ માણસે વિચારવો નહીં. કેમ કે આવો અર્થ સ્વીકારવામાં અયોગ્યવચ્છેદ થાય છે. જ્યારે પ્રસ્તુતમાં અન્યયોગવ્યવચ્છેદ ઇષ્ટ છે. આમ વૈશેષિકોને માન્ય જગત્કર્તા ઇશ્વર અને તેના નિત્યત્વાદિ ગુણોનો નિષેધ આ કાવ્યમાં કર્યો છે. ॥ ૬ ॥

અથ ચૈતન્યાદયો રૂપાદયશ્ચ ધર્મા આત્માદેર્ઘટાદેશ્ચ ધર્મિણોઽત્યન્તં વ્યતિરિક્તા અપિ સમવાયસમ્બન્ધેન સંબદ્ધાઃ સન્તો ધર્મધર્મિવ્યપદેશમશ્નુવતો ઇતિ તન્મતં દૂષયન્નાહ -

ન ધર્મધર્મિત્વમતીવભેદે વૃત્ત્યાસ્તિ ચેન્ન ત્રિતયં ચકાસ્તિ।

इहेदमित्यस्ति मतिश्च वृत्तौ न गौणभेदोऽपि च लोकबाधः ॥ ७ ॥

ધર્મધર્મિણોરતીવભેદે (અતીવ ઇત્યત્ર ઇવ શબ્દો વાક્યાલંકારે તં ચ પ્રાયોઽતિશબ્દાત્ કિંવૃત્તેશ્ચ પ્રયુજ્યતે શાબ્દિકાઃ, યથા "આવર્જિતા કિઙ્કિદિવ સ્તનાભ્યામ્" "ઉદવૃત્તઃ ક ઇવ સુહાવહઃ પરેષામ્" ઇત્યાદિ) તતશ્ચ ધર્મધર્મિણોઃ

ધર્મ-ધર્મી વચ્ચેના એકાંતભેદનો નિરાસ

૭ વે આત્મા વગેરેના ચૈતન્ય વગેરે ધર્મો અને ઘટ વગેરેના રૂપવગેરે ધર્મો પોતાનાં ધર્મીથી અત્યંત ભિન્ન છે, અને સમવાયસંબંધથી સંબદ્ધ છે. તેથી તેઓ પરસ્પર ધર્મ ધર્મીનો વ્યપદેશ પામે છે. આવા તેઓના મતને દૂષિત કરતા કહે છે -

કાવ્યાર્થ :- ધર્મ અને ધર્મી વચ્ચે અત્યંત ભેદ હોય તો તે બન્ને 'ધર્મ-ધર્મી' બની શકતા નથી. "વૃત્તિ = સમવાયસંબંધથી બન્ને વચ્ચે ધર્મ-ધર્મી ભાવ છે, તે કહેવું અસંગત છે, કારણ કે ધર્મ-ધર્મી અને સંબંધ આ ત્રણે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના વિષયતરીકે ભાસતા નથી. "इहेदम्" 'અહીં આ' આવી પ્રતીતિ આશ્રય-આશ્રયીભાવ બોધિકા છે, એમ કહેશે, તો સમવાયસંબંધમાં પણ સમવાયત્વની એવી પ્રતીતિ થાય છે. (તેથી અનવસ્થા આવશે.) 'घटादिद्रव्यमां आवी प्रतीति मुष्यभावे' સમવાયાદિમાં ગૌણભાવે છે તેવું કથન અસંગત છે. વળી લોકોમાં 'પટમાં તંતુ' એવી પ્રતીતિ છે. જ્યારે તમારા મતે 'તંતુમાં પટ' એમ બતાવાય છે. તેથી લોકબાધ છે.

'ધર્મધર્મિણોરતીવભેદે' (અહીં અતીવમાં ઇવ શબ્દ વાક્યાલંકારરૂપે વપરાયો છે. પ્રાયઃ કરીને આ રૂપે આ શબ્દ 'અતિ' અને 'કિમ્' ના રૂપોની સાથે આવે છે=કવિઓ યોજે છે, જેમ કે 'આવર્જિતા કિઙ્કિદિવ સ્તનાભ્યામ્' એવો 'કુમારસંભવ' કાવ્યમાં તથા 'ઉદવૃત્તઃ ક ઇવ સુહાવહઃ પરેષામ્' એવો શિશુપાલવધમહાકાવ્યમાં પ્રયોગ દેખાય છે.) ધર્મ અને ધર્મી વચ્ચે અત્યંતભેદ હોય અર્થાત્ બન્ને એકાંતે ભિન્ન છે, એમ સ્વીકારાય, તો (૧) સ્વભાવજ્ઞાનિ થવાથી બન્ને વચ્ચે ધર્મ-ધર્મિત્વભાવ સંગત નહિ થાય. 'ધર્મનો' અપૃથગભાવ (=પૃથક્ પ્રાપ્ત ન થવાપણું) સ્વભાવ છે. ધર્મીનો ધર્મને અપૃથગભાવે રાખવાનો સ્વભાવ છે. બન્નેને અત્યંત ભિન્ન=પૃથક્ માનવામાં આ સ્વભાવની જાન થાય છે. તથા (૨) આ ધર્મીના આ ધર્મો છે. આ ધર્મોનો આ આશ્રય છે. એવો આભાળગોપાળપ્રસિદ્ધ ધર્મધર્મિવ્યપદેશ થઈ શકશે નહીં. વળી (૩) સર્વથા ભિન્ન પદાર્થવચ્ચે પણ જો ધર્મ-ધર્મીભાવ માનશો, તો બીજા પદાર્થોમાં પણ તે ધર્મોનો વ્યવહાર કરવાની આપત્તિ આવશે. તેથી જળના શીતળતાવગેરે ધર્મો અગ્નિના પણ કહેવાશે. કેમ કે તે ધર્મો જળ અને અગ્નિથી સમાનરૂપે અત્યંત ભિન્ન છે. (વૈશેષિકો ઉત્પત્તિના આદ્ય સમયે દ્રવ્યને નિર્ગુણ માને છે અને બીજા સાણે તેમાં ગુણોની ઉત્પત્તિ માને છે. આ સિદ્ધાંત દ્રવ્ય અને ગુણ બન્ને એકાંતે ભિન્ન હોય તો જ ઘટી શકે તેમ તેઓ માને છે.)

“ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે સમવાયથી સંબદ્ધતા-પૂર્વપક્ષ”

પૂર્વપક્ષ :- (વૈશેષિક) અમે વૃત્તિથી (=સંબંધથી) ધર્મ-ધર્મી વચ્ચે સંબંધ માનીએ છીએ. અને આ સંબંધ છે સમવાય. અયુત્સિદ્ધ (=એક બીજા વિના ન રહેવાવાળા) તથા આધાર્યાધારભૂત (=આધેય (ધર્મ) અને આધાર (ધર્મી) ભાવવાળા) પદાર્થોના "इह" ('અહીં તંતુમાં પટ' ઇત્યાદિ) પ્રત્યયમાં હેતુભૂત સંબંધ સમવાય છે. અર્થાત્ ધર્મમાં થતાં ધર્મના અવભાસમાં બન્ને વચ્ચેનો સમવાયસંબંધ કારણ છે. તે સંબંધ ધર્મનું ધર્મી સાથે

૧. કુમારસંભવમહાકાવ્યે -૩-૫૪। ૨. શિશુપાલવધમહાકાવ્યે ॥

67

પ્રતિભાસનમ્ । કિન્તુ દ્વયોરેવ ધર્મધર્મિણોઃ, ઇતિ શપથપ્રત્યાયનીયોડયં સમવાય ઇતિ ભાવાર્થઃ ।

કિન્તુ, અયં તેન વાદિના ઈકો નિત્યઃ સર્વવ્યાપકોડમૂર્તશ્ચ પરિકલ્પ્યતે । તત્તો યથા ઘટાશ્રિતાઃ પાકજરૂપાદયો ધર્માઃ સમવાયસમ્બન્ધેન ઘટે સમવેત્તાસ્તથા કિં ન પટેડપિ, તસ્યૈકત્વનિત્યત્વવ્યાપકત્વૈઃ સર્વત્ર તુલ્યત્વાત્ ।

યથાકાશ ઈકો નિત્યો વ્યાપકોડમૂર્તશ્ચ સન્ સર્વૈઃ સમ્બન્ધિભિર્યુગપદવિશેષેણ સમ્બધ્યતે, તથા કિં નાયમપીતિ । વિનશ્યદેકવસ્તુસમવાયાભાવે ચ સમસ્તવસ્તુસમવાયાભાવઃ પ્રસજ્યતે । તત્તદવચ્છેદકભેદાદ્ નાયં દોષ ઇતિ ચેત્ ? એવમનિત્યત્વાપતિઃ । પ્રતિવસ્તુસ્વભાવભેદાદિતિ ।

અથ કથં સમવાયસ્ય ન જ્ઞાને પ્રતિભાસનં યતસ્તસ્ય 'ઇહ' ઇતિ પ્રત્યયઃ સાવધાનં સાધનમ્ । ઇહપ્રત્યયશ્ચાનુભવસિદ્ધિ એવ, 'ઇહ તન્તુષુ પટઃ', 'ઇહ આત્માનિ જ્ઞાનમ્' 'ઇહ ઘટે રૂપાદયઃ' ઇતિ પ્રતીતેરુપલમ્બાત્ । અસ્ય ચ પ્રત્યયસ્ય કેવલધર્મધર્મ્યાનાલમ્બનત્વાદસ્તિ સમવાયાભાવં પદાર્થાન્તરં તદ્દેતુરિતિ પરાશક્લમાધિસન્ધાય પુનરાહ । ઇહેદમિત્યસ્તિ મતિશ્ચ

સમવાયનો અભાવ આવશે. અર્થાત્ સમવાયને પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળો માનવામાં (૧) એક ધર્મીના ગુણો બધા ધર્મીમાં (૨) એક ધર્મી-ધર્મનો સમવાય તમામ ધર્મી-ધર્મમાં અને (૩) એક ધર્મીના નાશે તે ધર્મી-ધર્મવચ્ચેના સમવાયનો અભાવ આવે તો તે અભાવ સર્વ ધર્મી-ધર્મમાં આવવો આ ત્રણ આપતિ છે.

પૂર્વપક્ષ :- એક જ સમવાયનો અવચ્છેદકભેદે ભેદ પડતો હોવાથી ઘટત્વથી અવચ્છિન્ન સમવાયનાં અભાવમાં પણ પટત્વાદિથી અવચ્છિન્ન સમવાય અખંડિત રહેશે, તેથી સમવાયાભાવની આપતિ આવશે નહિ.

ઉત્તરપક્ષ :- તો સમવાય અનિત્ય સિદ્ધ થશે. કારણ કે દરેક વસ્તુસાથે સમવાય ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવથી રહે છે, તેમ સિદ્ધ થાય છે. (અવચ્છેદક - વધુ દેશમાં વ્યાપ્ત થવાનાં સ્વરૂપવાળા ભાવને અમુકમાં રાખી બાકીનામાંથી બાકાત કરે તેવો ધર્મ અવચ્છેદક કહેવાય. અને તે ભાવ અવચ્છિન્ન કહેવાય. અહીં સર્વત્ર વ્યાપ્ત થવાના સ્વરૂપવાળા સમવાયને બીજા પટાદિમાંથી અટકાવી માત્ર ઘટમાં જ રાખનાર ધર્મ 'ઘટત્વ' છે. તેથી ઘટત્વ એ અવચ્છેદક અને સમવાય અવચ્છિન્ન છે. જૂદા-જૂદા પટાદિ દ્રવ્યાદિના સમવાયને સ્વતઃ એક જ હોવા છતાં તે-તે દ્રવ્યના પટત્વવગેરે ધર્મો માત્ર સ્વાશ્રય દ્રવ્યસાથે જ સંબંધિત રાખે છે. તેથી પટનો સમવાય ઘટમાં નહીં આવે એમ ઘટનો સમવાય પટસાથે સંબંધ નહિ રાખે. આવો વૈશેષિક વગેરેનો આશય છે. ત્રીજી વિભક્તિનો અર્થ અવચ્છિન્ન કરવો. આ અવચ્છેદક ધર્મ ધર્મીમાં રહેલા બીજા ધર્મને (કે જે ધર્મીભિન્નમાં વ્યાપ્ત થવાના સંભવવાળો છે) અવચ્છિન્ન નિર્ધારિત કરે છે. આ જ પ્રમાણે સંયોગાદિ સંબંધો પણ અવચ્છેદક બને છે. અને તેઓને અવચ્છેદકસંબંધ કહે છે) સમવાયમાં અવચ્છેદકભેદે પડતો ભેદ પણ સમવાયના સ્વભાવમાં તેવો ભેદ પડ્યા વિના સંભવે નહીં. અર્થાત્ સમવાય જે સ્વભાવથી (=ઘટત્વાવચ્છિન્નત્વ) ઘટમાં રહેશે તે સ્વભાવથી પટમાં નહીં રહે. તેથી પટમાં રહેવા અન્ય સ્વભાવ કલ્પવો પડે. આમ સ્વભાવમાં ભેદ આવવાથી અને તે-તે પટાદિ સંબંધીના નાશે તે-તે સ્વભાવનો પણ નાશ આવવાથી પહેલા આકાશની બતાવેલી અનિત્યતાની જેમ આ સમવાય પણ અનિત્ય ઠરશે.

•ઈહ પ્રત્યયથી સમવાયની સિદ્ધિ - પૂર્વપક્ષ•

પૂર્વપક્ષ :- સમવાયસંબંધ જ્ઞાનમાં ભાસતો નથી એવું તમારું વચન અસંગત છે. 'ઇહ' એવો બોધ ('અહીં' 'આ' એવા આકારનું જ્ઞાન) સમવાયને સિદ્ધ કરતું પ્રબળ સાધન છે. વળી આ 'ઇહ' પ્રત્યય અનુભવસિદ્ધ છે. 'આ તન્તુઓમાં પટ' 'આ આત્મામાં જ્ઞાન' 'આ ઘડામાં રૂપાદિ' વગેરે પ્રતીતિ તો થાય જ છે, આવી પ્રતીતિ માત્ર ધર્મ અને ધર્મીનાં આલંબનથી થતી નથી. કેમ કે બન્ને પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન છે. અત્યંત ભિન્ન ધર્મનો ધર્મીમાં બોધ સંબંધાંતર વિના અશક્ય છે. જો સંબંધાંતર વિના પણ બોધ થતો હોય, તો ઘટાદિના ધર્મો પટાદિમાં પણ ભાસવા જોઈએ. આમ ધર્મ-ધર્મીભાવના નિયામકતરીકે સમવાયરૂપ પરધર્માન્તરની કલ્પના આવશ્યક છે. આવી પરાશંકાનું પ્રણિધાન કરીને જ કવિ 'ઇહેદમ્' = 'અહીં આ' આવી બુદ્ધિ તો સમવાયમાં પણ થાય છે, એમ કહે છે. 'ઇહ' પ્રત્યય આશ્રય-આશ્રયીભાવમાં હેતુરૂપ છે. અને તે સમવાયસંબંધમાં વિદ્યમાન છે જ. (કાવ્યમાં રહેલા 'ચ' શબ્દનો અર્થ 'અપિ' = 'પણ' કરવાનો છે. અને તેનો સંબંધ વ્યવહિત છે. અર્થાત્

વૃત્તૌ ઇતિ । ઇહેદમિતિ 'ઇહ ઇદમ્' ઇતિ આશ્રયાશ્રયિભાવહેતુક ઇહપ્રત્યયો વૃત્તાવપ્યસ્તિ=સમવાયસમ્બન્ધોઽપિ વિદ્યતે। ચશબ્દઃ અપિશબ્દાર્થઃ । તસ્ય ચ વ્યવહિતસમ્બન્ધઃ તથૈવ ચ વ્યાખ્યાતામ્ ।

ઇદમત્ર દ્વદયમ્ । યથા ત્વન્મતે પૃથિવીત્વાભિસંબન્ધાત્ પૃથિવી, તત્ર પૃથિવીત્વં પૃથિવ્યા એવ સ્વરૂપમસ્તિત્વાહ્યં નાપરં વસ્ત્વન્તરમ્ । તેન સ્વરૂપેણૈવ સમં યોઽસૌ અભિસમ્બન્ધઃ પૃથિવ્યાઃ સ એવ સમવાય ઇત્યુચ્યતે । “પ્રાસાનામેવ પ્રાપ્તિઃ સમવાયઃ” ઇતિ વચનાત્ । એવં સમવાયત્વાભિસમ્બન્ધાત્ સમવાય ઇત્યપિ કિં ન કલ્પ્યતે । યતસ્તસ્યાપિ યત્ સમવાયત્વં સ્વસ્વરૂપં તેન સાર્ધં સમ્બન્ધોઽસ્ત્યેવ । અન્યથા નિઃસ્વભાવત્વાત્ શશવિષાણવદવસ્તુત્વમેવ ભવેત્ । તતરચ ઇહ સમવાયે સમવાયત્વમિતિ ઉલ્લેખેન ઇહપ્રત્યયઃ સમવાયેઽપિ યુક્ત્યા ઘટત એવ । તતો યથા પૃથિવ્યાં પૃથિવીત્વં સમવાયેન સમવેતં, એવં સમવાયેઽપિ સમવાયત્વં સમવાયાન્તરેણ સમ્બન્ધનીયમ્ । તદપ્યપરેણ ઇત્યેવં દુસ્તરાઽનવસ્થામહાનદી ॥

‘વૃત્તૌઽપિ =વૃત્તિમાં પણ’ એ પ્રમાણે કરવાનો છે, તે પ્રમાણે જ વિવરણકારે દર્શાવ્યો છે.)

“સમવાયમાં પણ ઈહ પ્રત્યયની સિદ્ધિ-ઉત્તરપક્ષ”

પૂર્વપક્ષનાં પ્રતીકારરૂપે કવિએ જે દર્શાવ્યું તેનો ભાવ બતાવે છે.

ઉત્તરપક્ષ (જૈન) :- તમે આશ્રય-આશ્રયીભાવના હેતુ તરીકે ઇહ પ્રત્યયસાધ્ય સમવાયસંબંધ બતાવ્યો તે સંગત નથી. કારણ કે, આ પ્રત્યય તો સમવાયમાં પણ છે. તે આ પ્રમાણે→ વૈશેષિકમતે પૃથ્વીત્વના યોગથી ‘પૃથ્વી’ એવું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાં હીકૃતમાં ‘પૃથ્વીત્વ’ પૃથ્વીનું જ ‘અસ્તિત્વ’ નામનું સ્વરૂપ છે. પૃથ્વીનું અસ્તિત્વ સ્વરૂપ ‘પૃથ્વીત્વ’ તરીકે ઓળખાય છે. એટલે કે આ પૃથ્વીત્વ કંઈ ‘સામાન્ય’ રૂપ પદાર્થોન્તર નથી. વૈશેષિકોને પૃથ્વીના પોતાના આ સ્વરૂપ સાથેના સંબંધ તરીકે સમવાય ઈષ્ટ છે કેમ કે ‘પ્રાપ્ત પદાર્થોની પ્રાપ્તિ જ સમવાય છે.’ (=સંબંધિત થયેલા પદાર્થો વચ્ચેનો સંબંધ જ સમવાય છે.) એવું વચન છે.

આજ પ્રમાણે સમવાયનો પોતાના સમવાયત્વસ્વરૂપ સાથે સંબંધ થવાથી જ સમવાય પોતે સમવાય છે તેમ શા માટે કલ્પી ન શકાય ? કારણ કે, પોતાના સ્વરૂપભૂત સમવાયત્વ સાથે સમવાયનો સંબંધ છે જ.

પૂર્વપક્ષ :- સમવાયમાં રહેલું ‘સમવાયત્વ’ સમવાયના સ્વભાવરૂપ નથી. પરંતુ ઉપાધિરૂપ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- જો સમવાયમાં સમવાયત્વસ્વભાવ માનવામાં ન આવે, તો સમવાય પોતે સ્વભાવહીન થઈ જશે. અર્થાત્ સમવાયનો પોતાનો કોઈ સ્વભાવ રહેશે નહીં, અને પોતે સસલાના શિંગડાની જેમ અસત્ પદાર્થ બની જશે. કેમ કે કોઈપણ સત્ વસ્તુ સ્વભાવહીન સિદ્ધ નથી. તેથી સમવાયનું સમવાયત્વસ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે જ. વળી ‘સમવાયમાં સમવાયત્વ’ એવો ‘ઇહ’ પ્રત્યય પણ થાય છે. તેથી જેમ પૃથ્વીત્વ પૃથિવીમાં સમવાયસંબંધથી સમવેત છે, તેમ સમવાયત્વને સમવાયમાં બીજા સમવાય સંબંધ દ્વારા સમવેત માનવો પડશે. વળી તે બીજા સમવાયમાં સ્વસ્વરૂપ સમવાયત્વ ને સમવેત કરવા ત્રીજા સમવાયની કલ્પના કરવાની. આ રીતે અનવસ્થા નામની મહાનદી પાર કરવી અત્યંત દુષ્કર છે. અર્થાત્ અનવસ્થાદોષ છે.

સમવાયની મુખ્ય-ગૌણતા-પૂર્વપક્ષ

આમ સમવાયના સમવાયત્વ સાથેના સંબંધને મુક્તિથી સંગત કર્યો, ત્યારે સાહસિકતાને અવલંબીને પૂર્વપક્ષવાદી ફરીથી સ્વમતની પુષ્ટિ માટે કહે છે.

પૂર્વપક્ષ (વૈશેષિક) :- પૃથિવીના પૃથિવીત્વ વગેરે સાથેના સંબંધમાં હેતુભૂત જે સમવાય છે, તે મુખ્યરૂપે સમવાય છે. કેમકે અહીં ત્વ-તલ (ભાવઅર્થમાં વપરાતા તદ્દિતપ્રત્યયો) આદિથી વ્યક્ત થતી જાતિનો ઉદ્ભવ થાય છે. આ જાતિ અવાન્તર સેકળ જાતિરૂપ વ્યક્તિઓને સંગૃહીત કરતી હોવાથી મુખ્ય જાતિરૂપ છે. અને તેનો પૃથ્વીઆદિસાથે સંબંધ કરાવતો હોવાથી આ સમવાય મુખ્યરૂપ છે. ‘પૃથ્વીત્વ’ વગેરેમાં રહેલા ‘ત્વ’ પ્રત્યય દ્વારા એક સામાન્ય (જાતિ) નો ઉદ્ભવ થાય છે. આ સામાન્ય પોતાને અવાન્તર=વ્યાપ્ય ઘટત્વ-પટત્વ વગેરે જાતિઓરૂપ વ્યક્તિભેદનો સમાવેશ કરે છે. અર્થાત્ પરસ્પર ભિન્ન એવી ઘટત્વ-પટત્વ વગેરે તમામ વ્યાપ્ય

एवं समवायस्यापि समवायत्वाभिसम्बन्धे युक्त्या उपपादिते साहसिक्यमालम्ब्य पुनः पूर्वपक्षवादी वदति। ननु पृथिव्यादीनां पृथिवीत्वाद्यभिसम्बन्धनिबन्धनं समवायो मुख्यः । तत्र त्वतलादिप्रत्ययाभिव्यङ्ग्यस्य सङ्गृहीत-सकलावान्तरजातिलक्षणव्यक्तिभेदस्य सामान्यस्योद्भवात्। इह तु समवायस्यैकत्वेन व्यक्तिभेदाभावे जातेरनुद्भूतत्वाद् गौणोऽयं युष्मत्परिकल्पित इहेतिप्रत्ययसाध्यः समवायत्वाभिसम्बन्धः तत्साध्यश्च समवाय इति॥

तदेतद् न विपरिचयमत्कारकारणम्। यतोऽत्रापि जातिरुद्भवन्ती केन निरुध्येत? व्यक्तेरभेदेन इति चेत्? न तत्तदवच्छेदकवशात् तत्तद्भेदोपपत्तौ व्यक्तिभेदकल्पनाया दुर्निवारत्वात्। अन्यो घटसमवायोऽन्यश्च पटसमवाय इति व्यक्त एव समवायस्यापि व्यक्तिभेद इति, तत्सिद्धौ सिद्ध एव जात्युद्भवः। तस्मादन्यत्रापि मुख्य एव समवायः, इह प्रत्ययस्योभयत्राप्यव्यभिचारात्॥

तदेतत्सकलं सपूर्वपक्षं समाधानं मनसि निधाय सिद्धान्तवादी प्राह → न गौणभेद इति। गौण इति योऽयं भेदः स

જાતિઓ પૃથ્વીત્વ જાતિમાં સંગૃહીત થઈ જાય છે. આ રીતે પૃથ્વીના પૃથ્વીત્વ સાથેના સંબંધથી ઉત્પન્ન થતા 'ઈહ' પ્રત્યયથી જે સમવાય ભાસે છે તે મુખ્યરૂપે છે. જ્યારે 'સમવાયમાં સમવાયત્વ' એ સ્થળે સમવાય પોતે એક જ હોવાથી, અને વ્યક્તિઓનો અભાવ હોવાથી વ્યક્તિભેદ નથી. અને વ્યક્તિભેદ ન હોવાથી તે બધાને સંગૃહીત કરે તેવી જાતિનો પણ ઉદ્ભવ થતો નથી. તેથી સમવાયમાં સમવાયત્વસાથેના સંબંધમાં કારણ તરીકે તમારા વડે કલ્પના કરાયેલો સમવાય ગૌણ છે. કારણ કે અહીં ઈહપ્રત્યયથી અનુભવાતો સંબંધ પોતે ગૌણરૂપે છે. અહીં તત્સાધ્ય='તેનાથી અનુમેય' એવો અર્થ કરવો. તેથી સમવાયત્વસાથેના સંબંધથી અનુમાન કરાતો સમવાય ગૌણ છે એમ ફલિત થાય છે.

સમવાયમાં મુખ્ય ગૌણતાની અસિદ્ધિ-ઉત્તરપક્ષ

ઉત્તરપક્ષ (જૈન) :- તમારું આ કથન વિદ્વાન માણસને ચમત્કાર=આશ્ચર્ય પમાડે એવું નથી. અર્થાત્ વ્યક્તિહીન છે. કારણ કે જેમ પૃથ્વીમાં મુખ્ય સમવાયથી રહેનાર 'પૃથ્વીત્વ'રૂપ એક જાતિવિશેષનો ઉદ્ભવ છે. તેમ સમવાયમાં સમવાયથી રહેતાં 'સમવાયત્વ'ને પણ જાતિતરીકે ઉદ્ભવેલી માનવામાં કોણ નિરોધક છે?

પૂર્વપક્ષ :- સમવાય એક જ હોવાથી વ્યક્તિનો અભેદ ત્યાં બાંધક છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ કથન અસંગત છે. કારણ કે સમવાયના ઘટત્વ-પટત્વ વગેરે અવરહેદકો ભિન્ન હોવાથી તેઓથી અવચ્છિન્ન થયેલાં સમવાયો પણ ભિન્નતરીકે દુર્નિર્વાર છે. આ બધી પરસ્પર ભિન્ન સમવાય વ્યક્તિઓનો સમાવેશ સમવાયત્વ જાતિ કરે છે. વળી 'આ ઘટસમવાય છે' 'આ પટસમવાય છે.' એવી પ્રતીતિથી ઘટસમવાય કરતાં પટસમવાય ભિન્ન છે, એ સિદ્ધ થાય છે. તેથી સમવાયમાં પણ વ્યક્તિભેદ સુવ્યક્ત છે. આમ વ્યક્તિભેદની સિદ્ધિ થવાથી સમવાયત્વજાતિનો ઉદ્ભવ પણ સિદ્ધ થાય છે. તેથી અન્યત્રાપિ=સમવાયનાં સમવાયત્વસાથેના સંબંધસ્થળે પણ મુખ્ય સમવાય જ છે. કારણ કે બન્ને સ્થળે (પૃથ્વી-પૃથ્વીત્વનાં સંબંધસ્થળે અને સમવાય-સમવાયત્વનાં સંબંધસ્થળે) ઇહ પ્રત્યય સમાન રીતે થાય છે.

'સમવાયમાં ગૌણલક્ષણની અસિદ્ધિ'

પૂર્વપક્ષ સહિતના આ સકળ સમાધાનને મનમાં સ્થાપીને સિદ્ધાન્તવાદી કવિ કહે છે 'ન ગૌણભેદ इति' ગૌણ એવો જે આ ભેદ બતાવ્યો તે સંગત નથી. કારણ કે અહીં ગૌણનું લક્ષણ ઘટતું નથી. ગૌણનું લક્ષણ આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે.→ 'જે અવ્યભિચારી-અવિકલ-અસાધારણ અને અતરંગ જોય તે મુખ્ય અર્થ. અને તેનાથી વિપરીત=વ્યભિચારી, વિકલ, સાધારણ અને બહિરંગ જોય, તે ગૌણ અર્થ. મુખ્યાર્થ વિદ્યેમાન જોય તો ગૌણમાં બુદ્ધિ થી રીતે થાય ?' (અર્થાત્ ન થાય) સમવાય અને સમવાયત્વવચ્ચે રહેલાં સમવાયમાં પણ મુખ્યાર્થનું ઉપરોક્ત લક્ષણ જ સુસંગત થાય છે. તેથી ધર્મ અને ધર્મીના સંબંધમાં મુખ્યસમવાય અને સમવાય-સમવાયત્વના સંબંધમાં ગૌણ સમવાય એવો આ ભેદ વાસ્તવ નથી. કેમ કે સમવાયમાં સમવાયત્વ મુખ્યાર્થથી જ રહેલું છે. તેથી તેને સાધનાર બીજા સમવાયને પણ મુખ્યરૂપે જ માનવો જોઈએ. ત્યાં ગૌણઅર્થની કલ્પના સંગત નથી.

નાસ્તિ। ગૌણલક્ષણાભાવાત્। તત્ત્વલક્ષણં ચેત્યમાચક્ષતે → “અવ્યધિચારી મુખ્યોઽવિકલોઽસાધારણોઽન્તરજ્ઞશ્ચ । વિપરીતો ગૌણોઽર્થઃ સતિ મુખ્યે ધૌઃ કથં ગૌણે ॥” તસ્માદ્ ધર્મધર્મિણોઃ સમ્બન્ધને મુખ્યઃ સમવાયઃ। સમવાયે ચ સમવાયત્વાભિસમ્બન્ધે ગૌણ इत्ययं भेदो=નાનાત્વં નાસ્તીતિ ભાવાર્થઃ॥

કિન્નર, યોઽયમ્ ‘ઇહ તન્તુષુ પટ’ इत्यादिप्रत्ययात् સમવાયસાધનમનોરથઃ સંખલુ અનુહરતે નપુંસકાદપત્યપ્રસવમનોરથમ્। ‘ઇહ તન્તુષુ પટ’ इत्यादेर्व्यवहारस्यालौकिकत्वात्। પાંશુલપાદાનામપિ ઇહ પટે તન્તવ इत्येव પ્રતીતિદર્શનાત્। ઇહ ભૂતલે ઘટાભાવ इत्यत्रापि सववायप्रसङ्गात्। અતઃ એવાહ → ‘અપિ ચ લોકબાધ’ इति । અપિચેતિ—દૂષણાભ્યુચ્યયે, લોકઃ=પ્રામાણિકલોકઃ સામાન્યલોકશ્ચ, તેન બાધો વિરોધઃ લોકબાધઃ તદપ્રતીતવ્યવહારસાધનાત્। બાધશબ્દસ્ય ‘ईहाद्याः प्रत्ययभेदतः’ इति पुंस्त्रीलिङ्गता। तस्माद्धर्मधर्मिणोरविष्वभावलक्षण एव सम्बन्धः प्रतिपत्तव्यो नान्यः सववायादिः ॥ इति काव्यार्थः ॥ ७ ॥

તન્તુમાં પટની બુદ્ધિ અવ્યવહારિક

વળી તમે (વૈશેષિકો) “આ તન્તુઓમાં પટ” વગેરે પ્રત્યયો દ્વારા સમવાયને સાધવાનાં મનોરથ સેવો છો. પણ આ મનોરથો નપુંસક દ્વારા પુરુષજન્મનાં મનોરથોની જેમ મોઘ=નિષ્ફળ છે. કારણ કે ‘અહીં તન્તુમાં પટ’ એવો વ્યવહાર અલૌકિક=લોકવ્યવહાર બાહ્ય છે. જે સ્થૂળબુદ્ધિ=ગામડીયા માણસને પણ ‘પટમાં તન્તુઓ છે.’ એવી જ પ્રતીતિ થતી હોય, તો શિષ્ટ માણસોને સુતરામ આવા જ પ્રકારની બુદ્ધિ થાય તે સ્વભાવિક છે. માટે તમને તન્તુઓમાં પટ એવી જે વિપરીત મતિ છે, તે સમવાયની સિદ્ધિ માટે અસમર્થ છે. વળી જે ‘ઇહ પ્રત્યય’ સમવાયસાધક હોય, તો ‘આ ભૂમિપર ઘટનો અભાવ છે’ એ સ્થળે પણ ભૂમિનો અભાવસાથે સંબંધ થવામાં સમવાયને કારણ માનવો પડશે. અર્થાત્ ભૂમિમાં સમવાયસંબંધથી ઘટાભાવ છે, તેમ માનવું પડશે. (વૈશેષિકો અભાવને સ્વરૂપસંબંધથી વૃત્તિ=રહેનાર માને છે.) આમ તમારે સિદ્ધાંતબાધ આવશે.

આ બધું મનમાં ધારીને જ કવિ કહે છે → વળી ‘લોકબાધ’ પણ છે! અહીં ‘અપિ ચ’ દ્વારા આગળ બતાવેલા દૂષણોની સાથે આ દૂષણને સંગૃહીત કરવાનું સૂચન છે. ‘લોક’ શબ્દથી પ્રમાણિકલોકની સાથે સામાન્યલોકને પ્રહાર કરવાનાં છે. બાધ=વિરોધ. અર્થાત્ પ્રામાણિક અને સામાન્ય એમ બન્ને પ્રકારના લોકની સાથે વિરોધ છે. કારણ કે અહીં તમે તેઓને અપ્રતીત એવા વ્યવહારની સિદ્ધિ કરી રહ્યા છો. (‘બાધ’ શબ્દ હૈમલિંગાનુશાસન અનુસારે પુલિંગ અને સ્ત્રીલિંગ ઉભયરૂપે આવે છે.) તેથી પૃથ્વિત્વ અને પૃથિવી વગેરે ધર્મ-ધર્મિઓ વચ્ચે અવિષ્વગભાવ=અપૃથગભાવ સંબંધ જ સ્વીકારણીય છે. સમવાયવગેરે અન્યસંબંધો સ્વીકાર્ય નથી. અવિષ્વગભાવ = ધર્મનું ધર્મિથી પૃથગરૂપે ન રહેવું એવું જે સ્વરૂપ છે, તે જ ધર્મને ધર્મમાં રાખનાર સંબંધ બને છે. આ પ્રમાણે ૭માં કાવ્યનો અર્થ થયો.^૧

૧. પુલિંગાપાદાનામ્=સ્થૂળબુદ્ધીનામ્ ॥ ૨. હૈમલિંગાનુશાસને પુંસ્ત્રીલિંગપ્રકરણે શ્લોક - ૫ ।

૧. નૈયાયિકવૈશેષિકો અસત્કાર્યવાદી છે. એટલે કે જે સર્વથા અવિદ્યમાન હોય, તે જ ઉત્પન્ન થાય એમ માને છે. અને કારણથી કાર્યને અત્યંત ભિન્ન માને છે. તેથી ‘પટમાં તન્તુઓ’ એમ માનવામાં તેમના મતે ઘણી આપત્તિઓ છે (૧) જેમકે પટમાં તન્તુ માનવામાં પટ જ્યારે અવિદ્યમાન હતો ત્યારે તન્તુઓ નિરાધાર થઈ જાય. (૨) વળી રહેનાર દ્રવ્ય રાખનાર દ્રવ્ય કરતાં પહેલાં વિદ્યમાન હોઈ ન શકે. તેથી પટ કરતાં પહેલાં તન્તુ ન સંભવી શકે. અને જે અવિદ્યમાન હોય તે કારણ બની ન શકે, કેમ કે કાર્યની અવ્યવહિત પૂર્વમાં વિદ્યમાન વસ્તુ કારણ બની શકે. તેથી પટની પહેલાં તન્તુની વિદ્યમાનતા અને તેથી તન્તુની પટસમવાયિકારણતા અસિદ્ધ થઈ જાય. (૩) જ્યાં કાર્યનો પ્રાગભાવ હોય ત્યાં કાર્ય થાય. પટનો પ્રાગભાવ તન્તુમાં માન્યો છે. જો તન્તુઓ જ અસિદ્ધ થાય તો ત્યાં પટનો પ્રાગભાવ પણ અસિદ્ધ થઈ જાય. તેથી પટકાર્ય જ થાય નહિ. જ્યાં પ્રાગભાવ ન હોય ત્યાં પણ કાર્ય માનવામાં અતિપ્રસંગ આવે. ઈત્યાદિ તેમના મતે પટમાં તન્તુ માનવામાં ઘણા દોષ હોવાથી તેઓ આ વ્યવહારને રદબાતલ કરી ‘તન્તુમાં પટ’ એવી સ્થાપના કરે છે.

અથ સત્તાભિધાનં પદાર્થાન્તરમ્, આત્મનશ્ચ વ્યતિરિક્તં જ્ઞાનાઘ્વં ગુણમ્, આત્મવિશેષગુણોચ્છેદસ્વરૂપં ચ મુક્તિમ્, અજ્ઞાનાદજ્ઞીકૃતવતઃ પરાનુપહસન્નાહ -

સત્તામપિ સ્યાત્ ક્વચિદેવ સત્તા, ચૈતન્યમૌપાધિકમાત્મનોડન્યત્ ।
ન સંવિદાનન્દમયી ચ મુક્તિઃ, સુસૂત્રમાસૂત્રિતમત્ત્વદીયૈઃ ॥ ૮ ॥

વૈશેષિકાણાં દ્રવ્યગુણકર્મસામાન્યવિશેષસમવાયાઘ્યાઃ ષટ્પદાર્થાસ્તત્ત્વતયાભિપ્રેતાઃ । તત્ર - “પૃથોવ્યાપસ્તેજો વાયુરાકાશઃ કાલો દિગાત્મા મનઃ” ઇતિ નવદ્રવ્યાનિ । ગુણાશ્ચતુર્વિંશતિઃ । તદ્વથા - “રૂપરસગન્ધસ્પર્શસંઘાપરિમાણાનિ પૃથક્ત્વં સંયોગવિભાગૌ પરત્વાપરત્વે બુદ્ધિઃ સુખદુઃખે ઇચ્છાદ્વેષૌ પ્રયત્નશ્ચ ઇતિ સૂત્રોક્તાઃ સપ્તદશ । ચરાચરમુચ્ચિતારચ સપ્ત - દ્રવત્વં - ગુરુત્વં સંસ્કારઃ સ્ત્રેહો ધર્માધર્મૌ શબ્દશ્ચ ઇત્યેવં ચતુર્વિંશતિગુણાઃ । સંસ્કારસ્ય વેગભાવનાસ્થિતિસ્થાપકભેદાત્ ત્રૈવિધ્યેડપિ સંસ્કારસ્વજાત્યપેક્ષયા એકત્વાત્, શૌર્યૌદાર્યાદિનાં ચાત્રૈવાન્તર્ભાવાદ નાધિક્યમ્ । કર્માણિ પદ્મ, તદ્વથા ઉત્કેષણમવક્ષેપણમાકુચ્છનં પ્રસારણં ગમનમિતિ ।” ગમનગ્રહણાદ્ ભ્રમણરેચનસ્યન્દનાદ્યવિરોધઃ ॥

ઉ વે (૧) સત્તા નામનો સ્વતંત્ર પદાર્થ છે, (૨) જ્ઞાનગુણ આત્માથી ભિન્ન છે, તથા (૩) આત્માના વિશેષગુણોના ઉચ્છેદ સ્વરૂપ મુક્તિ છે. વગેરે સિદ્ધાંતોને પરદર્શનવાળાએ અંગીકૃત કર્યો છે તેનો ઉપલક્ષ કરતાં કવિ ફરમાવે છે -

કાવ્યાર્થ :- સત્ પદાર્થોમાંથી પણ કોઈકમાં જ સત્તા હોય છે. બધામાં નહીં. તથા આત્માથી ભિન્ન એવું ચૈતન્ય (=જ્ઞાન) ઔપાધિક છે. વળી મુક્તિ સંવિદ=જ્ઞાન અને આનન્દમય નથી. ખરેખર ! તારી આજ્ઞાથી બાધ, એવા વૈશેષિકોએ સુંદર સૂત્રો રચ્યા છે ! (કટાક્ષમાં આ વચન છે)

વૈશેષિકદર્શનને અભિપ્રેત છ પદાર્થો

વૈશેષિકદર્શનને અભિપ્રેત તત્ત્વોને સંક્ષેપથી બતાવે છે. વૈશેષિકદર્શનને છ પદાર્થને તત્ત્વરૂપે સ્વીકાર્યો છે તે આ પ્રમાણે - (૧) દ્રવ્ય, (૨) ગુણ, (૩) કર્મ, (૪) સામાન્ય, (૫) વિશેષ અને (૬) સમવાય. ૭ માં પદાર્થ તરીકે અભાવને પણ નવ્યવૈશેષિકોએ સ્વીકૃત કર્યો છે. દ્રવ્ય પદાર્થમાં નવ દ્રવ્યો છે. આ નવ સંખ્યા દ્વારા છાયા તથા અંધકારનો ભિન્નદ્રવ્ય તરીકે નિષેધ સૂચિત કર્યો. (૧) પૃથ્વી, (૨) આપ=જળ, (૩) તેજસ, (૪) વાયુ, (૫) આકાશ, (૬) કાલ, (૭) દિશા, (૮) આત્મા અને (૯) મન. (આમાં પહેલાં પાંચ દ્રવ્ય ‘ભૂત’ કહેવાય છે. તથા પૃથ્વીઆદિ ચાર અને મન આ પાંચ ‘મૂર્ત’ કહેવાય છે. ભૂત :- બહિરિન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય વિશેષગુણનું આશ્રય દ્રવ્ય ભૂત કહેવાય. ‘ગન્ધ’ પૃથ્વીનો, ‘રસ’ જળનો, ‘રૂપ’ તેજસનો, ‘સ્પર્શ’ વાયુનો અને ‘શબ્દ’ આકાશનો વિશેષગુણ છે. મૂર્ત :- અણુપરિમાણ અપકૃષ્ટપરિમાણ-વાળા જે હોય તે મૂર્ત કહેવાય. આકાશથી માંડીને આત્મા સુધીના ચાર વિભુ છે. વિભુ=સર્વવ્યાપી મહત્ત્વ પરિમાણવાળા. આ

૧. વૈશેષિકદર્શન - ૧-૨-૫ ॥ ૨. વૈશેષિકદર્શન ૧-૨-૬ ॥ ૩. પ્રણાસપાદધ્યાયે ઉદ્દેશપ્રકરણે ૧-૧૦ ॥ ૪. વેગસ્ય પૃથક્ત્વે પદ્મવિંશતિઃ તથા ચ ષટ્પદર્શનસમુચ્ચયે શ્લોક ૬૨-૬૩ ॥ ૫. ઋષ્વદેશસંયોગકારણં કર્મ ઉત્કેષણમ્ । અધોદેશસંયોગકારણં કર્મ અવક્ષેપણમ્ । વક્ત્વાપાદકં કર્મ આકુચ્છનમ્ ઋજુત્વાપાદકં કર્મ પ્રસારણમ્ । અનિયતદેશસંયોગકારણં કર્મ ગમનમ્ ।

૧. વૈશેષિકોએ (૧) સંયોગ (૨) સમવાય (૩) તાદાત્મ્ય અને (૪) સ્વરૂપ. આ ચાર સંબંધી સ્વીકાર્યો છે. તેમાં સંયોગ કાર્ય/કારણભાવ વિનાના બે દ્રવ્યો વચ્ચે હોય. સમવાય આગલ બતાવ્યું તેમ પાંચ પદાર્થ વચ્ચે હોય. એકસ્વરૂપી ભાવપદાર્થમાં તાદાત્મ્ય હોય. અભાવ આ ત્રણેયમાંથી એક પણ સંબંધથી સંબંધિત થતો નથી. તેથી સર્વત્ર સ્વરૂપસંબંધથી જ સંબંધિત થાય છે. એટલે કે છ પદાર્થથી ભિન્ન અભાવ પદાર્થ સર્વત્ર સ્વરૂપ સંબંધથી જ વૃત્તિ છે.

અત્યંતવ્યાવૃત્તાનાં પિણ્ડાનાં યતઃ કારણાદ્ અન્યોઽન્યસ્વરૂપાનુગમઃ પ્રતીયતે, તદનુવૃત્તિપ્રત્યયહેતુઃ સામાન્યમ્ । તચ્ચ દ્વિવિધં ધરમપરં ચ । તત્ર પરં સત્તા ભાવો મહાસામાન્યમિતિ ચોચ્યતે, દ્રવ્યત્વાદ્યવાન્તરસામાન્યાપેક્ષયા મહાવિષયત્વાત્ અપરસામાન્યં ચ દ્રવ્યત્વાદિ । એતચ્ચ સામાન્યવિશેષ ઇત્યપિ વ્યપદિશ્યતે । **તથાહિ** → દ્રવ્યત્વં નવસુ દ્રવ્યેષુ વર્તમાનત્વાત્ સામાન્યમ્ ગુણકર્મભ્યો વ્યાવૃત્તત્વાદ્ વિશેષઃ । તતઃ કર્મધારયે સામાન્યવિશેષ ઇતિ । એવં દ્રવ્યત્વાદ્યપેક્ષયા પૃથિવીત્વાદિકમપરં, તદપેક્ષયા ઘટત્વાદિકમ્, એવં ચતુર્વિંશતૌ ગુણેષુ વૃત્તેર્ગુણત્વં સામાન્યમ્, દ્રવ્યકર્મભ્યો વ્યાવૃત્તેશ્ચ વિશેષઃ । એવં ગુણત્વાપેક્ષયા રૂપત્વાદિકં, તદપેક્ષયા નીલત્વાદિકમ્ । એવં પદ્મસુ કર્મસુ વર્તનાત્ કર્મત્વં સામાન્યમ્, દ્રવ્યગુણેભ્યો વ્યાવૃત્તત્વાદ્ વિશેષઃ । એવં કર્મત્વાપેક્ષયા ઉત્ક્લેષણત્વાદિકં જ્ઞેયમ્ ।

નવ નવ દ્રવ્યમાં પૃથ્વી વગેરે ચાર પરમાણુરૂપે નિત્ય તથા દ્રવ્યણુક વગેરેરૂપે અનિત્ય છે. જ્યારે બાકીના પાંચ દ્રવ્યો નિત્ય છે. દ્રવ્યત્વ જાતિ આ નવમાં સમાવેત છે. તેથી આ નવ જ દ્રવ્ય છે. પૃથ્વીત્વવગેરે જાતિના યોગથી પૃથ્વી વગેરે વ્યપદેશ થાય છે. આ દ્રવ્યત્વજાતિ દ્રવ્યનો ગુણ કર્મ વગેરેથી ભેદ પાડે છે. પૃથ્વીત્વવગેરે જાતિ દ્રવ્યમાં જ પૃથ્વીનો જળવગેરેથી ભેદ દર્શાવે છે. આકાશ દિશા કાળ આ ત્રણ એક જ હોઈ તેમાં જાતિ નથી. અનાદિકાલથી આકાશદિશાબદના વાચ્ય તરીકે જ તેઓ ઈષ્ટ છે.) ગુણ ૨૪. (૧)રૂપ, (૨)રસ, (૩)ગન્ધ, (૪)સ્પર્શ, (૫)સંખ્યા, (૬)પરિમાણ, (૭)પૃથક્ત્વ, (૮)સંયોગ, (૯)વિભાગ, (૧૦)પરત્વ, (૧૧)અપરત્વ, (૧૨)બુદ્ધિ, (૧૩)સુખ, (૧૪)દુઃખ, (૧૫)ઈચ્છા, (૧૬)દ્રેષ અને (૧૭)પ્રયત્ન. સૂત્રમાં આ સત્તરને સાક્ષાત્ દર્શાવ્યા છે. અને સૂત્રમાં જે ‘ચ’ મુક્યો છે. તેનાથી બીજા સાત ગુણો સંગૃહીત થાય છે તે આ (૧)દ્રવ્યત્વ, (૨)ગુરૂત્વ, (૩)સંસ્કાર, (૪)સ્નેહ, (૫)ધર્મ, (૬)અધર્મ અને (૭)શબ્દ.

અહીં સંસ્કારના ત્રણ ભેદ છે. (૧)વેગ (૨)ભાવના અને (૩)સ્થિતિસ્થાપકતા. છતાં પણ ત્રણેમાં સંસ્કારત્વ જાતિ સમાનરૂપે છે.

પ્રશ્ન :- લોકોમાં સંભળાતા શૌર્ય-ઔદાર્ય વગેરે ગુણોની અહીં ગુણતરીકે ગણના શા માટે કરી નથી ?

ઉત્તર :- શૌર્ય વગેરે આત્માના ભાવના સંસ્કારાદિગુણોમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. માટે તેઓની પૃથક્ સંકલના કરી નથી. (અહીં બુદ્ધિ વગેરે છ, ભાવનારૂપસંસ્કાર, અને ધર્મ તથા અધર્મ આ નવ આત્માના વિશેષ ગુણો છે.) કર્મ-ક્રિયા પાંચ માન્યા છે. (૧)ઉત્કોષણ-ઊર્ધ્વદેશ સાથે સંયોગમાં કારણ. (૨)અવક્ષેપણ-નીચેના પ્રદેશ સાથે સંયોગમાં કારણ. (૩)આર્દ્રયન વક્રત્વઆપાદક કર્મ. (૪)પ્રસારણ-ઋજૂતાઆપાદક કર્મ. (૫)તિચ્છમાં જ અનિયતદેશના સંયોગમાં કારણ ગમનકર્મ છે. ગમનકર્મનાં ત્રણથી ભ્રમણ, રેચન, સ્યન્દન વગેરે કર્મોનું ત્રણ થાય છે.

સામાન્યનું સ્વરૂપ

અત્યંતવ્યાવૃત્ત=ભિન્ન પદાર્થોમાં અનુવૃત્તિ=પરસ્પર સ્વરૂપની સમાનતાનો જે બોધ થાય છે, તે અનુવૃત્તિબોધમાં સામાન્યપદાર્થ કારણ છે. અર્થાત્ પરસ્પરથી અત્યંત ભિન્ન એવા ધરા વગેરેમાં સમાનતાની બુદ્ધિરૂપઅનુવૃત્તિ થવામાં કારણ છે → તેઓમાં રહેલી ઘટત્વાદિ જાતિરૂપ સામાન્ય. આમ અનુવૃત્તિપ્રત્યયના હેતુરૂપે સામાન્ય પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે. આ સામાન્યના બે ભેદ છે. (૧)પર અને (૨)અપર. તેમાં પરસામાન્યને સત્તા-ભાવ કે-મહાસામાન્ય કહે છે. કારણ કે, દ્રવ્યત્વાદિ જે અવાન્તર જાતિઓ છે, તેની અપેક્ષાએ તેઓ મહાવિષય=વિસ્તૃતવિષયવાળા છે. અર્થાત્ વ્યાપક છે. આ સત્તા દ્રવ્ય-ગુણ અને કર્મરૂપ ત્રણ પદાર્થમાં વૃત્તિ છે. અપરસામાન્ય ‘દ્રવ્યત્વ’ વગેરે છે. આને સામાન્યવિશેષ પણ કહે છે. તે આ પ્રમાણે → દ્રવ્યત્વ નવદ્રવ્યમાં સમાન રીતે વિદ્યમાન હોવાથી સમાનતાબુદ્ધિમાં=અનુવૃત્તિપ્રત્યયમાં હેતુ છે. તેથી સામાન્ય છે. તથા ‘દ્રવ્યત્વ’ પોતે ૧. દ્રવ્યાદિકવૃત્તિસ્તુ સત્તા પરત્યોચ્યતે કારિકાવલો પ્રત્યક્ષાણકે કા ૮.

તત્ર સત્તા દ્રવ્યગુણકર્મખ્યોઽર્થાન્તરં કયા યુક્ત્યા? ઇતિ ચેત્ ? ઉચ્યતે-ન દ્રવ્યં સત્તા, દ્રવ્યાદન્યા ઇત્યર્થઃ, એકદ્રવ્યવત્વાદ્। એકેકમિન્ન દ્રવ્યે વર્તમાનત્વાદિત્યર્થઃ દ્રવ્યત્વવત્। યથા દ્રવ્યત્વં નવસુ દ્રવ્યેષુ પ્રત્યેકં વર્તમાનં દ્રવ્યં ન ભવતિ, કિન્તુ સામાન્યવિશેષલક્ષણં દ્રવ્યત્વમેવ, એવં સત્તાપિ। વૈશેષિકાણાં હિ અદ્રવ્યં વા દ્રવ્યં અનેકદ્રવ્યં વા દ્રવ્યમ્। તત્રાદ્રવ્યં આકાશઃ કાલો દિગ્ આત્મા મનઃ પરમાણવઃ। અનેકદ્રવ્યં તુ દ્રવ્યણુકાદિસ્કન્ધાઃ। એકદ્રવ્યં તુ દ્રવ્યમેવ ન ભવતિ, એકદ્રવ્યવત્તી ચ સત્તા। ઇતિ દ્રવ્યલક્ષણવિલક્ષણત્વાદ્ ન દ્રવ્યમ્।

સ્વાશ્રય-દ્રવ્યને ગુણકર્મથી ભિન્ન કરતું હોવાથી વ્યાવૃત્તિપ્રત્યયમાં પણ હેતુ છે, તેથી વિશેષ છે. સામાન્ય અને વિશેષનો કર્મધારયસમાસ કરવાથી 'સામાન્યવિશેષ' એવું રૂપ નિષ્પન્ન થયું. એવં દ્રવ્યત્વની અપેક્ષાએ પૃથિવીત્વ વગેરે જાતિ અપરસામાન્ય છે, અને તેની અપેક્ષાએ ઘટત્વવગેરે અપર સામાન્ય છે. (કેટલાક લોકો દ્રવ્યત્વાદિને પદ્યપર અને ઘટત્વાદિને અપરસામાન્ય માને છે. અપર=અપકૃષ્ટ વિષયવાળું. અર્થાત્ અવાન્તર-વ્યાપ્ય એવી કોઈપણ જાતિ મળતી ન હોવાથી તે અપર કહેવાય છે.)

આ જ પ્રમાણે ચોવીસગુણોમાં વૃત્તિ હોવાથી ગુણત્વજાતિ સામાન્ય છે, અને ગુણોને દ્રવ્ય અને કર્મથી ભિન્ન કરે છે. માટે તે વિશેષ છે. એ જ પ્રમાણે ગુણત્વાદિની અપેક્ષાએ રૂપત્વ અને રૂપત્વની અપેક્ષાએ નીલંત્વ વગેરે અપરજાતિઓ છે. તથૈવ પાંચ કર્મમાં રહેતી હોવાથી કર્મત્વજાતિ સામાન્ય છે. વળી દ્રવ્ય અને ગુણથી કર્મને વ્યાવૃત્ત કરતી હોવાથી તે વિશેષ છે. તથા કર્મત્વની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટગુણત્વવગેરે અપર જાતિઓ છે.

સત્તાની દ્રવ્યથી ભિન્નતા

શંકા :- સત્તા દ્રવ્ય-ગુણ અને કર્મથી ભિન્ન પદાર્થ તરીકે શા માટે માન્ય છે ?

સમાધાન :- સત્તા એ દ્રવ્યરૂપ નથી, અર્થાત્ દ્રવ્યથી ભિન્ન છે. કેમ કે તે પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં રહે છે. જેમ કે દ્રવ્યત્વ નવ દ્રવ્યમાં રહે છે તો દ્રવ્યથી ભિન્ન સામાન્યવિશેષરૂપ છે, પણ દ્રવ્યરૂપ નથી. તે જ રીતે સત્તા પણ દ્રવ્યથી ભિન્ન સામાન્યરૂપ છે. અહીં અનુમાનપ્રયોગ આ રીતે છે. → 'સત્તા દ્રવ્યથી ભિન્ન છે. કારણ કે એકદ્રવ્યવાળી છે. જેમ કે દ્રવ્યત્વ'-અહીં સત્તા પણ છે. એમાં દ્રવ્યઅન્યોન્યાભાવ સાધ્ય છે. વૈશેષિકોએ બે પ્રકારના દ્રવ્ય માન્યા છે. (૧) અદ્રવ્ય-દ્રવ્ય, જેઓ દ્રવ્યોથી ઉત્પન્ન થયા નથી કે, દ્રવ્યોના ઉત્પાદક નથી તેવા દ્રવ્યો. આ દ્રવ્ય તરીકે આકાશ, કાલ, દિશા આત્મા, મન અને પરમાણુઓ છે. (૨) અનેક દ્રવ્ય :- આનાથી વિપરીત જેઓ અનેક દ્રવ્યથી જન્ય હોય છે, અને અનેક દ્રવ્યના જનક હોય છે. તે બધા અનેકદ્રવ્ય કહેવાય. દ્રવ્યણુકવગેરે સ્કન્ધો અનેકદ્રવ્ય છે. એકદ્રવ્ય હોય તેવું દ્રવ્ય નથી. સત્તા એકદ્રવ્યવાળી હોવાથી દ્રવ્યથી ભિન્ન છે. અર્થાત્ નિત્ય દ્રવ્યો બધા અદ્રવ્ય છે. જન્યદ્રવ્યો બધા અનેકદ્રવ્ય છે. દ્રવ્યના આ બે જ સ્વરૂપ છે. જ્યારે સત્તા એકદ્રવ્યસ્વરૂપવાળી છે. કેમ કે, સત્તા અદ્રવ્ય અને અનેકદ્રવ્ય બન્નેમાં સમાન રીતે રહેતી હોવાથી સત્તામાટે સર્વ દ્રવ્ય એકરૂપ જ છે.

"સત્તાની ગુણ અને કર્મથી ભિન્નતા"

આ જ પ્રમાણે સત્તા ગુણ નથી. અર્થાત્ ગુણથી ભિન્ન છે, કારણ કે ગુણત્વની જેમ ગુણમાં વૃત્તિ છે. અને ગુણ પોતે નિર્ગુણ હોવાથી ગુણમાં ગુણની વૃત્તિ નથી. સત્તાની ગુણમાં વૃત્તિ 'ગુણ સત્ છે' એવી પ્રતીતિથી સિદ્ધ છે. અર્થાત્ ગુણપદાર્થ વિદ્યમાન છે. તેવી પ્રતીતિ થતી હોવાથી ગુણમાં વિદ્યમાનતા (સત્તા) સિદ્ધ થાય

૧. દ્રવ્યં દ્વિધા-અદ્રવ્યમનેકદ્રવ્યં ચ । ન વિદ્યતે દ્રવ્યં જન્યતયા જનકતયા ચ યસ્ય તદદ્રવ્યં દ્રવ્યમ્। યથા આકાશકાલાદિ। અનેકં દ્રવ્યં જન્યતયા જનકતયા ચ યસ્ય તદનેકદ્રવ્યં દ્રવ્યમ્॥

एवं न गुणः सत्ता, गुणेषु भावाद गुणत्ववत्। यदि हि सत्ता गुणः स्याद् न तर्हि गुणेषु वर्तते, निर्गुणत्वाद् गुणानाम्। वर्तते च गुणेषु सत्ता 'सन् गुण' इति प्रतीतेः। तथा न सत्ता कर्म, कर्मसु भावात्, कर्मत्ववत्। यदि च सत्ता कर्म स्याद् न तर्हि कर्मसु वर्तते, निष्कर्मत्वात् कर्मणाम्। वर्तते च कर्मसु भावः, 'सत् कर्म' इति प्रतीतेः। तस्माद् पदार्थान्तरं सत्ता॥

तथा विशेषा^१ नित्यद्रव्यवृत्तयः अन्त्याः → अत्यन्तव्यावृत्तिहेतवः, ते द्रव्यादिवैलक्षण्यात् पदार्थान्तरम्। तथा च प्रशस्तकारः^२ 'अन्तेषु भवा अन्त्याः, स्वाश्रयविशेषकत्वाद् विशेषाः। विनाशारम्भरहितेषु नित्यद्रव्येष्वकाशकालदिगात्म-मनस्सु प्रतिद्रव्यमेकैकशो वर्तमाना अत्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतवः। यथास्मादीनां गवादिषु अश्वादिभ्यस्तुत्याकृति-गुणक्रियावयवोपचयावयवविशेषसंयोगनिमित्ता प्रत्ययव्यावृत्तिर्दृष्टा, गौः शुक्लः, शीघ्रगतिः, पीनः, ककुच्चान् महाघन्ट इति।

છે. તથા સત્તા કર્મ પણ નથી. કારણ કે સત્તા કર્મમાં કર્મત્વની જેમ વિદ્યમાન છે, જો સત્તા કર્મ હોત, તો કર્મમાં રહેત નહિ. કારણ કે કર્મ પોતે કર્મ વિનાના છે. અને કર્મ 'સત્'=વિદ્યમાન છે. એવી પ્રતીતિ થાય છે. તેથી કર્મમાં સત્તા સિદ્ધ થાય છે. માટે સત્તા આ ત્રણથી ભિન્ન છે. તેમ જ ગુણ અને કર્મ માત્ર દ્રવ્યમાં વૃત્તિ છે. જ્યારે સત્તા ત્રણેમાં વૃત્તિ છે—માટે સત્તા ગુણ કે કર્મરૂપ નથી. (વળી સત્તા દ્રવ્યત્વ ગુણત્વ કે કર્મત્વરૂપ પણ નથી. કેમ કે દ્રવ્યત્વ માત્ર દ્રવ્યમાં વૃત્તિ છે—ગુણ કર્મમાં નહીં. ગુણત્વ માત્ર ગુણમાં જ વૃત્તિ છે, દ્રવ્ય કે કર્મમાં નહીં. અને કર્મત્વ માત્ર કર્મમાં વૃત્તિ છે, દ્રવ્ય કે ગુણમાં નહીં. જ્યારે સત્તા દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ ત્રણેમાં વૃત્તિ છે.)

વિશેષનું સ્વરૂપ

હવે વિશેષનું સ્વરૂપ બતાવે છે → 'વિશેષ' નિત્યદ્રવ્યમાં વૃત્તિ છે. અન્તે હોવાને કારણે તેને અન્ત્ય કહે છે. આ વિશેષ અત્યંતવ્યાવૃત્તિમાં હેતુ છે. અર્થાત્ સ્વાશ્રયદ્રવ્યને બીજા દ્રવ્યથી વ્યાવૃત્તિ=ભિન્ન રાખવામાં નિયામક છે. દ્રવ્યાદિ ચારપદાર્થના લક્ષણથી આનું લક્ષણ ભિન્ન છે. તેથી તેની એ ચારથી ભિન્ન સ્વતંત્રપદાર્થ તરીકે કલ્પના કરી છે. આ વિષયમાં પ્રશસ્તકારના મંતવ્યને દર્શાવે છે. → 'અંતે હોવાથી આ અન્ત્ય કહેવાય છે અને પોતાનાં આશ્રયને બીજાથી વિશેષ (=ભિન્ન) કરતો હોવાથી વિશેષ કહેવાય છે. જેઓનો વિનાશ અને આરંભ=ઉત્પત્તિ નથી, અર્થાત્ જેઓ નિત્ય છે એવા (૧) પરમાણુ, (૨) આકાશ, (૩) કાલ, (૪) દિશા, (૫) આત્મા અને (૬) મન આ છ દ્રવ્યોમાં વિશેષ રહે છે. દરેક દ્રવ્યમાં અર્થાત્ દરેક પરમાણુમાં, દરેક આત્મામાં અને દરેક મનમાં એક-એક વિશેષ રહેલો છે. આકાશ, કાળ અને દિશા એક-એક જ હોવાથી તે દરેકમાં એક-એક વિશેષ રહેલો છે. પોતાના આશ્રયનો અન્યથા સર્વથા સંદેશ એવા બીજા દ્રવ્યથી પણ અત્યંત વ્યાવૃત્તરૂપે બોધ કરાવવો, એ વિશેષનું કાર્ય છે. તેથી તેનો અત્યંતવ્યાવૃત્તિબુદ્ધિના હેતુતરીકે સ્વીકાર કર્યો છે. આપણને જ્યાં ગાયવગેરેમાં ઘોડાવગેરેથી વ્યાવૃત્તિની બુદ્ધિ થાય છે, ત્યાં તુલ્ય આકૃતિ, ગુણ, ક્રિયા અવયવોની બુદ્ધિ, વિશિષ્ટઅવયવનો સંયોગવગેરેરૂપ નિમિત્તો હેતુ છે. આમ આ રીતે સ્વતંત્રરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવતા બે પિંડમાં વિશેષતાની બુદ્ધિ થાય છે. જેમ કે, આ ગાય છે, શ્વેત છે, શીઘ્રગતિવાળી છે, પુષ્ટ છે, વિશાળસ્કન્ધવાળી છે, તથા ગળે મોટા ઘંટવાળી છે. વગેરેરૂપે ગાયની બીજાથી વિશેષરૂપે બુદ્ધિ થાય છે. એવં આપણાથી વિશિષ્ટ એવા યોગીઓને કે જેઓને પરમાણુવગેરેનું જ્ઞાન છે, તેઓને આકૃતિ-ગુણ અને ક્રિયાથી તુલ્ય=સમાન એવા નિત્ય પરમાણુઓ, મુક્ત આત્માઓ તથા મનઅંગે પણ વ્યાવૃત્તિની બુદ્ધિ થાય છે. અન્યથા સમાન દેખાતા બે પરમાણુઓમાં પણ તેઓને પરસ્પરથી ભિન્નતાનો બોધ થાય છે. ત્યાં આવી ભિન્નતાનો બોધ કરાવનાર ભિન્નઆકૃતિ વગેરે નિમિત્તો હોતા નથી. કારણ કે આકૃતિ વગેરેથી તો તેઓ અત્યંત તુલ્ય જ હોય છે. તેથી

૧. તત્સાધકાનુમાનપ્રયોગસ્ત્વયં "પરમાણુદ્વયભેદઃ કિંચિત્પ્રયોજ્યો ભેદત્વાત્, કપાલભેદપ્રયુક્તઘટભેદવત્" इति कारिकावलीटीका - रामरु द्रो विशेषप्रकरणे॥ ૨. વિશેષપ્રकरणे प्रशस्तपादभाष्ये॥

તથાડસ્મદ્વિશિષ્ટાનાં યોગિનાં નિત્યેષુ, તુલ્યાકૃતિગુણક્રિયેષુ પરમાણુષુ મુક્તાત્મમનસ્સુ ચાન્યનિમિતાસંભવાદ્યો નિમિત્તેભ્યઃ પ્રત્યાધારં વિલક્ષણોડયં વિલક્ષણોડયમિતિ પ્રત્યયવ્યાવૃત્તિઃ, દેશકાલવિપ્રકૃષ્ટે ચ પરમાણૌ 'સ એવાયમ્' ।' ઇતિ પ્રત્યભિજ્ઞાનં ચ ભવતિ, તેડન્ટ્યા વિશેષા" ઇતિ । અમો ચ વિશેષરૂપા એવ ન તુ દ્રવ્યત્વાદિવત્ સામાન્યવિશેષોભયરૂપાઃ, વ્યાવૃત્તેરેવ હેતુત્વાત્ ॥

તથા અયુતસિદ્ધાનામાધાર્યાધારભૂતાનામિહપ્રત્યયહેતુઃ સમ્બન્ધઃ સમવાય ઇતિ । અયુતસિદ્ધયોઃ (યઃ) પરસ્પરપરિહારેણ પૃથગાશ્રયાનાશ્રિતયોરાશ્રયાશ્રયિભાવઃ (તસ્ય) 'ઇહ તન્તુષુ પટઃ' ઇત્યાદેઃ પ્રત્યયસ્યાસાધારણં કારણં સમવાયઃ, યદ્વશાત્ સ્વકારણસામર્થ્યાદિપ્રજાયમાનં પટાદ્યાધાર્યં તન્ત્વાદ્યાધારે સમ્બદ્ધતે, યથા છિદિક્રિયા છેદ્યેનેતિ । સોડપિ દ્રવ્યાદિલક્ષણવૈધમ્યાત્ પદાર્થાન્તરમ્ । ઇતિ ષટ્ પદાર્થાઃ ॥

આવા પરમાણુઓમાં જે પરસ્પરથી વ્યાવૃત્તિની બુદ્ધિ થાય છે. તેમાં હેતુતરીકે વિશેષને સ્વીકાર્યો છે. સર્વ પરમાણુમાં 'આ વિલક્ષણ છે' 'આ વિલક્ષણ છે' એવી બુદ્ધિ તે-તે પરમાણુમાં રહેલ વિશેષ કરાવે છે. અને અગાઉ અમૂક સ્થાને જોયેલા પરમાણુને અમૂક સમય પછી અન્યત્ર જુએ ત્યારે 'આ તે જ પરમાણુ છે' એવી જે પ્રત્યભિજ્ઞા થાય છે. તેમાં પણ તે પરમાણુગત વિશેષ જ કારણ છે. આમ પરમાણુ વર્ગેરેમાં એકબીજાથી વિશેષરૂપે બુદ્ધિ કરાવવામાં અને એક જ પરમાણુ ભિન્ન દેશ-કાળમાં રહ્યો ત્યારે પણ 'તે જ આ છે' એવી પ્રત્યભિજ્ઞા કરાવવામાં હેતુતરીકે વિશેષ સિદ્ધ થાય છે. આ વિશેષો માત્ર વિશેષરૂપે જ છે, દ્રવ્યત્વાદિની જેમ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયરૂપ નથી. કારણ કે તેઓ માત્ર વ્યાવૃત્તિનાં જ હેતુ છે. તેથી જો તેઓનું સામાન્યરૂપ માનવામાં આવે, તો સ્વરૂપહીન છે-જે આગળ બતાવશે.

સમવાયનું સ્વરૂપ

અયુતસિદ્ધ આધાર્ય (આધેય) અને આધારભૂત પદાર્થોમાં જે 'ઇહ' પ્રત્યય થાય છે, તેમાં હેતુભૂતસંબંધ સમવાય છે. પરસ્પરને વર્ણને ભિન્ન આશ્રયમાં નહિ રહેવાવાળા ગુણ-ગુણી ઇત્યાદિ પ્રદાર્થો અયુતસિદ્ધ

૧. સ્વતઃ વ્યાવૃત્ત વિશેષ નામનાં અદેષપદાર્થની કલ્પના કેવી રીતે ઉદ્ભવી? એવી આશંકાના સંદર્ભમાં વૈશેષિકો આવું સમાધાન આપે છે. → સમાન દેખાતા બે ઘડાઓમાં ભેદ, એક જ ઘડાનાં બે અવયવોમાં ભેદ, એક જ અવયવના બે પેટા અવયવોમાં ભેદ, યાવત્ બે દ્રવ્યલુકમાં ભેદ, પોત-પોતાના અવયવોના ભેદને કારણે થાય છે. કેમ કે અવયવોનો ભેદ અવયવના ભેદને આધીન છે. પરંતુ એક દ્રવ્યલુકમાં રહેલાં બે નિરવયવ-પરમાણુઓનાં ભેદમાં કારણ કોણ? શંકા:- પરમાણુઓને સર્વથા અભિન્ન માનવામાં શો વાંધો છે? સમાધાન:- જો પરમાણુઓ સર્વથા અભિન્ન=સર્વથા એક સરખા હોય, તો તેઓ એક જ હોય. કારણ કે સર્વથા અભિન્ન વસ્તુઓ એક જ હોય છે. તેથી એક પરમાણુ દ્વારા દ્રવ્યલુક બની ન શકે. તેથી ઉપર ઉપરના કાર્યો પણ થઈ શકે નહિ. આમ ઘટ-પટ વગેરે સર્વ કાર્યો અનુપપન્ન બને. તેથી પરમાણુઓમાં ભેદ માનવો આવશ્યક છે. પરંતુ આ ભેદ અવયવના ભેદથી ઉપપન્ન નથી, કેમ કે પરમાણુ પોતે નિરવયવ છે. તેથી આ ભેદને સિદ્ધ કરવા સર્વ પરમાણુઓમાં અલગ-અલગ વિશેષની કલ્પના આવશ્યક છે. 'આ પરમાણુ આ પરમાણુથી ભિન્ન છે. વિશિષ્ટ છે. સ્વતંત્ર છે.' ઇત્યાદિ બુદ્ધિ વિશેષ વિના અનુપપન્ન થાય છે. તેથી પરમાણુઓની વ્યાવૃત્તિ (=ભેદ) પ્રત્યયના હેતુ તરીકે વિશેષ સિદ્ધ થાય છે. અનંતપરમાણુઓમાં રહેલા આ અનંત વિશેષોના પરસ્પર ભેદમાં હેતુતરીકે વળી નવા પદાર્થની કલ્પના કરવામાં અનવસ્થાદોષ આવે અને વિશેષની કલ્પના નિરર્થક થાય. તેથી જે અનુમાનથી વિશેષની સિદ્ધિ થાય છે, તે જ અનુમાનથી લાક્ષણિકતાની સહાયથી વિશેષ સ્વતઃ વ્યાવૃત્ત સિદ્ધ થાય છે. વિશેષની સિદ્ધિની અનુમાન પ્રક્રિયા આ છે. "દ્રવ્યલુકનો ઉત્પાદ બે સ્વતંત્ર પરમાણુ વિના અનુપપન્ન છે" આમ અન્યથા અનુપપન્નરૂપ હેતુથી બે પરમાણુઓ વચ્ચે ભેદની સિદ્ધિ થાય છે. પછી "પરમાણુદ્વયમેદઃ ક્ષિત્તિપ્રયોજ્યો મેદત્વાત્ કપાલમેદપ્રયુક્તઘટમેદવત્" આ અનુમાન દ્વારા વિશેષની સિદ્ધિ થાય છે, અનુમાનનો અર્થ-બે પરમાણુનો ભેદ (પક્ષ) કોઈકથી પ્રયોજાય છે. (સાધ્ય) (=બે પરમાણુના ભેદમાં કોઈક કારણ છે.) કેમ કે તે ભેદરૂપ છે (હેતુ), જેમ કે ઘડાઓનો ભેદ તેઓના અવયવભૂત કપાલોના ભેદથી પ્રયુક્ત છે. (દિર્ઘાંત)

સામ્પ્રતમક્ષરાર્થો વ્યાક્રિયતે। સતામપીત્યાદિ। સતામપિ-સદ્બુદ્ધિવેદ્યતયા સાધારણાનામપિ, ષણ્ણાં પદાર્થાનાં મધ્યે
 ક્વચિદેવ-કેષુચિદેવ પદાર્થેષુ સત્તા =સામાન્યયોગઃ, સ્યાદ =ભવેત્, ન સર્વેષુ। તેષામેષા વાચોયુક્તિઃ-સદિતિ। યતો
 “દ્રવ્યગુણકર્મસુ સા સત્તા”ઈતિ વચનાદ યત્રૈવ સત્પ્રત્યયસ્તત્રૈવ સત્તા। સત્પ્રત્યયસચ દ્રવ્યગુણકર્મસ્વેવ, અતસ્તેવેવ
 સત્તાયોગઃ। સામાન્યાદિપદાર્થત્રયે તુ ન, તદભાવાત્। **ઇદમુક્તં ભવતિ।** યદાપિ વસ્તુસ્વરૂપં અસ્તિત્વં સામાન્યાદિત્રયેડપિ વિદ્યતે
 તથાપિ તદનુવૃત્તિપ્રત્યયહેતુર્ન ભવતિ। ય એવ ચાનુવૃત્તિપ્રત્યયઃ સ એવ સદિતિપ્રત્યય ઇતિ, તદભાવાદ ન સત્તાયોગસ્તત્ર।
 દ્રવ્યાદીનાં પુનઃપ્રયાણાં ષટ્પદાર્થસાધારણં વસ્તુસ્વરૂપમ્ અસ્તિત્વમપિ વિદ્યતે। અનુવૃત્તિપ્રત્યયહેતુઃ સત્તાસમ્બન્ધોડપ્યસ્તિ।
 નિઃસ્વરૂપે શશવિષાણાદૌ સત્તાયાઃ સમવાયાભાવાત્ ॥

કહેવાય. ‘આ તન્તુઓમાં પટ’ વગેરે પ્રત્યયો તે બેમાં રહેલા પરસ્પરઆશ્રયઆશ્રયીભાવના જ્ઞાપક છે. આવા
 પ્રત્યયો થવામાં અસાધારણ કારણ સમવાયસંબંધ છે. તન્તુવગેરેરૂપ પોતાના કારણોના સામર્થ્યથી પટ વગેરે
 કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે. “ઉત્પન્ન થતું કાર્ય પોતાનાં સમવાયીકારણમાં (=ઉપાદાનકારણ) રહે” એવી વ્યાપ્તિ
 હોવાથી પટ (=કપડું) પોતાના ઉપાદાન કારણ તન્તુઓમાં રહે છે. આમ ઉત્પન્ન થતા પટનો તન્તુઓ સાથે સંબંધ
 થવામાં સમવાય નિયામક છે. જેમ કે છેદનક્રિયા છેદે=છેદવાયોગ્ય વસ્તુ સાથે સંબંધિત થાય છે, ત્યાં ‘સમવાય’
 કારણ છે. આ સમવાય પણ દ્રવ્યાદિના લક્ષણથી ભિન્ન લક્ષણવાળો હોવાથી દ્રવ્યાદિથી ભિન્ન છે. જેમ કે આ
 સમવાયનો દ્રવ્યાદિ પાંચે સાથે સંબંધ છે. તેથી આ સમવાય પાંચથી વિલક્ષણ છૂંકે પદાર્થ છે.

આ પ્રમાણે વૈશેષિકદર્શનનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. હવે કાવ્યનું વિવરણ કરે છે. સત્ પદાર્થોમાં પણ-સત્ બુદ્ધિમાં
 સમાનરૂપે ‘સત્’ તરીકે વિષય બનતા છ પદાર્થોમાં પણ કયાંક=કેટલાક પદાર્થોમાં જ સત્તા=સામાન્યનો યોગ
 હોઈ શકે. બધામાં નહીં. અર્થાત્ સત્તરીકેની બુદ્ધિ છ એ પદાર્થમાં સમાનરૂપે થતી હોવા છતાં સત્તા છ એ
 પદાર્થમાં નથી. પરંતુ દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ, આ ત્રણમાં જ છે. આ પ્રમાણેનું નિરૂપણ કરવામાં તેઓ (વૈશેષિકો) આ

૧. આ સિવાય પણ વૈશેષિકોએ ‘અભાવ’ ને છથી ભિન્ન પદાર્થરૂપે સ્વીકાર્યો છે. ‘દ્રવ્યાદિષ્ટમાવપદાર્થપ્રતિયોગિકભેદવત્ત્વમ્
 (=અર્થાત્ દ્રવ્યાદિ છપદાર્થો ભાવરૂપે એક જ છે. આ ભાવપદાર્થથી ભેદવાળાપણું અભાવત્વ છે.) અથવા બુદ્ધિમાં ભાવપદાર્થ
 તરીકે જે વિષય બને છે, તેજ ‘નરૂ’ પૂર્વક હોય ત્યારે ભાવતરીકે વિષય બનતો નથી. આમ નરૂ (=નકાર) થી જેનો ઉત્પત્તિ
 થાય તે અભાવ છે. અથવા “પ્રતિયોગિજ્ઞાનાધારિતજ્ઞાન વિષયત્વમભાવત્વમ્” અર્થાત્ જે વસ્તુનો (પ્રતિયોગીનો) અભાવ
 હોય, તે વસ્તુનાં જ્ઞાનને આધારિત જ્ઞાનના વિષયવાળા તરીકે પણ અભાવ સિદ્ધ થાય છે. આ અભાવના બે ભેદ (૧)
 અન્યોન્યાભાવ-અન્યોન્યસ્મિન્ તાદાત્મ્યેન અખત્ત્વમ્ અન્યોન્યાભાવઃ। પરસ્પરમાં પરસ્પરનાં અભેદનો અભાવ-અન્યોન્યાભાવ
 તાદાત્મ્ય=અભેદ. જ્યારે બે વસ્તુનાં પરસ્પરભેદનું નિરૂપણ હોય, ત્યારે આવા પ્રકારનો અભાવ હોય છે. આ અભાવ દર્શાવવા
 બંને પદાર્થવાચક શબ્દો પ્રથમા વિભક્તિમાં હોય, અને વચ્ચે ‘ન’ હોય. દા. ત. ઘટો ન પટઃ। (ધરો કપડો નથી) (૨) સંસર્ગભાવ.
 તેના ૩ ભેદ છે. (૧) પ્રાગભાવઃ- કાર્યસ્ય ઉત્પત્તેઃ પ્રાક્સ્વપ્રતિયોગિસમવાયિકારણવૃત્તિઃ પ્રાગભાવઃ- કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્યનાં
 સમવાયિકારણમાં કાર્યનો જે અભાવ છે. તેને પ્રાગભાવ (પ્રાગ્ અભાવ) કહે છે. આ અભાવ અનાદિ સાન્ન કહેવાય છે. (૨)
 ધ્વંસાભાવઃ- કાર્યસ્યોત્પત્ત્યનન્તરં સ્વપ્રતિયોગિસમવાયિકારણવૃત્તિઃ। કાર્યની ઉત્પત્તિ થયા પછી કાર્યનાં સમવાયિકારણમાં કાર્યનો
 (નાશરૂપ) જે અભાવ તે ધ્વંસાભાવ. આ અભાવને જન્ય અભાવ (=ઉત્પત્તિ યોગ્ય અભાવ) પણ કહે છે. આ અભાવ સાદિ
 અનન્ત છે. (૩) અત્યંતાભાવઃ- ત્રૈકાલિકત્વે સતિ સંસર્ગાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકોડભાવઃ। (૧) જે અભાવ ત્રૈકાલિક હોય અર્થાત્
 નિત્ય હોય. તથા (૨) સંસર્ગ સંબંધ. જે સંબંધથી પ્રતિયોગી (=ભાવપદાર્થ) પોતાના આધારમાં રહે તે સંબંધ. અહીં સંયોગ,
 સમવાય કે સ્વરૂપ એ ત્રણમાંથી કોઈપણ એક સંબંધ લેવાનો. - આવા સંબંધથી અવચ્છિન્નપ્રતિયોગીનો અભાવ અત્યંતાભાવ
 કહેવાય. દા. ત. આ ભુમિ પર ધરો નથી. અન્યોન્યાભાવ પણ ત્રૈકાલિક છે, પણ તે અભાવમાં તાદાત્મ્યસંબંધ પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક
 છે. (નિમિત્તભૂત છે.) જ્યારે અત્યંતાભાવમાં સંયોગાદિસંબંધો પ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક છે. તેથી ‘સંસર્ગ’ શબ્દ પ્રયુક્ત કર્યો.
 અભાવનું જે અધિકરણ છે તેને જ અભાવરૂપ માનવામાં અધિકરણ અનન્ત હોઈ અનન્ત અભાવ માનવારૂપ ઔરવ હોવાથી
 અભાવને એક સ્વતંત્ર પદાર્થ માન્યો છે.

સામાન્યાદિત્રિકે કથં નાનુવૃત્તિપ્રત્યયઃ ? इति चेत् ? बाधकसदभावदिति ब्रूमः। तथाहि । सत्तायामपि सत्तायोगाङ्गीकारेऽनवस्था। विशेषेषु पुनस्तदभ्युपगमे व्यावृत्तिहेतुत्वलक्षणतत्त्वरूपहानिः। समवाये तु तत्कल्पनायां सम्बन्धाभावः। केन हि सम्बन्धेन ब्र सत्ता सम्बन्धेत, समवायान्तराभावात्। तथा च प्रामाणिकप्रकाण्डमुदयनः - “व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्गरोऽथानवस्थितिः। रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसङ्ग्रहः”॥ (किरणावल्यां) इति ततः स्थितमेतत्सतामपि स्यात् क्वचिदेव सतेति ॥

આ પ્રમાણે યુક્તિ આપે છે. “દ્રવ્ય-ગુણ-અને કર્મમાં જ સત્તા છે.” એવું વચન છે. જ્યાં ‘સત્’ પ્રત્યય થાય, ત્યાં જ સત્તા મનાય. ‘સત્’ પ્રત્યય દ્રવ્ય-ગુણ અને કર્મ આ ત્રણઅંગે જ થાય છે. માટે આ ત્રણસાથે જ સત્તાનો સંબંધ છે. જ્યારે સામાન્ય-વિશેષ અને સમવાયમાં ‘સત્’ પ્રત્યય થતો નથી. તેથી ત્યાં સત્તાનો યોગ નથી. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે.→ અસ્તિત્વ એ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. અને એ તો દ્રવ્યાદિ ત્રણની જેમ સામાન્યાદિ ત્રણમાં પણ છે જ. છતાં પણ આ અસ્તિત્વસ્વરૂપ આ ત્રણમાં (=સામાન્યવર્ગેમાં) અનુવૃત્તિ (=સમાનતા) ની બુદ્ધિમાં હેતુ બનતું નથી. તેથી અસ્તિત્વ હોવા છતાં આ ત્રણમાં અનુવૃત્તિની બુદ્ધિ થતી નથી. આ ‘અનુવૃત્તિપ્રત્યય’ અને ‘સત્ પ્રત્યય’ એક જ છે. અર્થાત્ જ પદાર્થોમાં સમાનતાની બુદ્ધિ થાય તે જ પદાર્થોમાં ‘સત્’ બુદ્ધિ થાય. સામાન્યાદિમાં અનુવૃત્તિપ્રત્યય થતો ન હોવાથી ‘સત્’ પ્રત્યય પણ થતો નથી. તેથી તેઓમાં સત્તા પણ નથી. જ્યારે દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં તો છ એ પદાર્થમાં સમાનપણે રહેલું અસ્તિત્વસ્વરૂપ પણ છે, અને અનુવૃત્તિપ્રત્યયમાં હેતુબુત એવી સત્તાનો સંબંધ પણ છે.

શંકા :- દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં સત્તાનો યોગ માનવાથી કાર્ય સરતું હોવાથી ત્યાં અસ્તિત્વને માનવાની શી જરૂર છે ?

સમાધાન :- ‘અસ્તિત્વ’ એ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, જે અસ્તિત્વરૂપ સ્વરૂપ જ ન હોય, તો દ્રવ્યાદિ ત્રણ નિઃસ્વરૂપ થઈ જાય અને નિઃસ્વરૂપ વસ્તુમાં તો સત્તાનો સમવાય સંભવતો જ નથી. જેમ કે ‘સસલાનાં શિંગડા’ વગેરે સ્વરૂપહીન છે, તો ત્યાં સત્તા પણ નથી. માટે સત્તાના યોગ માટે અસ્તિત્વસ્વરૂપ માનવું આવશ્યક છે. તેથી જ્યાં સત્તા હોય ત્યાં અસ્તિત્વસ્વરૂપ હોય જ. અસ્તિત્વસ્વરૂપ હોય ત્યાં સત્તા હોય પણ ખરી કે ન પણ હોય, માટે દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં સત્તા અને અસ્તિત્વ આ બન્નેને સ્વીકારવા સંગત છે. ભાવ :- આ દર્શનનાં મતે ‘અસ્તિત્વ’ અને ‘સત્તા’ આ બન્ને પરસ્પરભિન્ન છે. સામાન્યાદિમાં ‘અસ્તિ’ એવી બુદ્ધિ થવાથી અસ્તિત્વ છે. છતાં પણ સત્બુદ્ધિ થતી નથી. માટે સત્તા નથી. અસ્તિત્વ સ્વરૂપસંબંધથી રહે છે. અને સત્તા સમવાયસંબંધથી રહે છે.

સામાન્યાદિમાં સત્તા માનવામાં જાતિબાધકો

શંકા :- સામાન્યાદિ ત્રણ જે અસ્તિત્વસ્વરૂપવાળા છે. તો તેઓમાં અનુવૃત્તિ-પ્રત્યય કેમ થતો નથી ?

સમાધાન :- આ પ્રત્યય થવામાં બાધક હજાર છે. માટે તેવો પ્રત્યય થતો નથી. કોણ બાધક છે તે દર્શાવે છે. સત્તામાં (=સામાન્યમાં) પણ જે સત્તારૂપ સામાન્ય અંગીકાર કરવામાં આવે, તો સત્તામાં પણ સત્તા માનવી પડે. એમ અનવસ્થાદોષ આવે. વિશેષમાં જે સત્તા સ્વીકારવામાં આવે, તો સત્તા અનુવૃત્તિપ્રત્યયમાં હેતુ છે. જ્યારે વિશેષનું સ્વરૂપ જ વ્યાવૃત્તિમાં હેતુતારૂપ છે. અર્થાત્ વિશેષમાં જે સામાન્ય માનવામાં આવે, તો ‘વિશેષ’ ‘વિશેષરૂપ’ રહે જ નહીં. આમ વિશેષના સ્વરૂપની જ હાનિ થાય. આમ સ્વરૂપહાનિદોષ આવે. સમવાયમાં સત્તા માનવામાં આવે, તો સમવાયમાં સત્તા કયા સંબંધથી રહેશે ? દ્રવ્યાદિમાં સત્તા સમવાયસંબંધથી રહે છે.

તથા, ચૈતન્યમિત્યાદિ। ચૈતન્ય=જ્ઞાનમ્, આત્મનઃ=ક્ષેત્રજ્ઞાદ, અન્યત્=અત્યન્તવ્યતિરિક્તમ્। અસમાસકરણાદત્યન્તમિતિ લખ્યતે-। અત્યન્તભેદે સતિ કથમાત્મનઃ સમ્બન્ધિ જ્ઞાનમિતિ વ્યપદેશઃ, ઇતિ પરાશક્ષાપરિહારથમ્ ઔપાધિકમિતિ વિશેષણદ્વારેણ હેત્વભિધાનમ્। ઉપાધેરાગતમૌપાધિકમ્-સમવાયસમ્બન્ધતક્ષણેનોપાધિના આત્મનિ સમવેતમ્, આત્મનઃ સ્વયં જડરૂપત્વાત્ સમવાયસમ્બન્ધોપદૌકિતમિતિ યાવત્। યદ્યાત્મનો જ્ઞાનાદવ્યતિરિક્તત્વમિષ્યતે, તદા દુઃખજન્મપ્રવૃત્તિદોષમિથ્યાજ્ઞાનાનામુત્તરોત્તરાપાયે^૧ તદનન્તરાભાવાદ્ બુદ્ધ્યાદીનાં નવાનામાત્મવિશેષગુણાનામુચ્છેદાવસર આત્મનોડપ્યુચ્છેદઃ સ્યાત્, તદવ્યતિરિક્તત્વાત્। અતો ભિન્નમેવાત્મનો જ્ઞાનં યૌક્તિકમિતિ॥

સમવાય પોતાનામાં સત્તાને સમવાયાન્તરસંબંધથી રાખી ન શકે. તેથી સમવાયમાં સત્તાને રહેવા માટે સંબંધનો જ અભાવ છે. અર્થાત્ સમવાયમાં સત્તાને રાખવા બીજા સમવાયની કલ્પના કરવામાં અનવસ્થાદિ દોષો હોવાથી સમવાયમાં સત્તાને રહેવા માટે સંબંધનો અભાવ છે. (અભાવ પોતે અસત્ સ્વરૂપ છે તેથી તેમાં પણ સત્તા ન સંભવે) આમ સામાન્યાદિમાં સત્તાનો અભાવ હોવાથી તેઓમાં અનુવૃત્તિપ્રત્યય થતો નથી. આ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરતા પ્રકાશુડનૈયાયિક ઉદયનાચાર્ય છ જાતિબાધક બતાવે છે. ‘(૧) વ્યક્તિનો અભેદ, (૨) તુલ્યતા, (૩) સંકર, (૪) અનવસ્થિતિ, (૫) રૂપહિન અને (૬) અસમ્બન્ધ. આ છ જાતિબાધક છે’ તેથી સત્ પદાર્થોમાં પણ કેટલાકમાં જ સત્તા છે તે સિદ્ધ થાય છે.

તથા ચૈતન્ય (=જ્ઞાન) આત્માથી અત્યંત વ્યતિરિક્ત છે. કાવ્યમાં ‘આત્મન’ અને ‘અન્ય’ શબ્દનો સમાસ કર્યો ન હોવાથી ‘અત્યંત’ અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. “આત્મા પોતે જડ હોય અને જ્ઞાન આત્માથી અત્યંત ભિન્ન હોય, તો ‘આત્માનું જ્ઞાન’ એમ આત્માસાથે જ્ઞાન સંબંધિત શી રીતે થશે?” આવી બીજાઓને શંકા થાય, તો તેના નિરાકરણમાટે ‘ઔપાધિક’ વિશેષણ દર્શાવ્યું છે. આ વિશેષણપદ પોતે જ જ્ઞાનનો આત્માસાથેનો સંબંધ દર્શાવવામાં હેતુ બને છે. ઉપાધિથી લબ્ધ હોય તે ઔપાધિક. જ્ઞાન સમવાયસંબંધરૂપઉપાધિ દ્વારા આત્મામાં સમવેત હોવાથી ઔપાધિક છે. તેથી આ જ્ઞાન આત્માથી અત્યંત ભિન્ન છે.

શંકા :- જ્ઞાન આત્માનો સ્વભાવ છે. માટે જ્ઞાનને આત્માથી અભિન્ન માનવું જ સંગત છે.

સમાધાન :- જ્ઞાનને જો આત્માથી અભિન્ન માનશો, તો આત્માના જ ઉચ્છેદની આપત્તિ આવશે. તે આ પ્રમાણે → તત્ત્વજ્ઞાનથી મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. મિથ્યાજ્ઞાનના નાશથી રાગ, દ્રેષ, મોહ નામના દોષો ધ્વસ્ત થાય છે. આ દોષોનો ધ્વંસ થવાથી શુભાશુભ ફળવાળી મનોવાકકાયવ્યાપારરૂપ પ્રવૃત્તિનો અપાય (=નાશ) થાય છે. પ્રવૃત્તિનાં અપાયથી જન્મ વિનષ્ટ થાય છે. જન્મનો વિનાશ થવાથી એકવીશભેદવાળા દુઃખનો નાશ થાય છે. પ્રવૃત્તિના ક્ષયથી ધર્મ અને અધર્મની ઉત્પત્તિ થતી નથી. આ બધાનો નાશ થવાથી આત્માના બુદ્ધિ, વચેરે નવ વિશેષ ગુણોનો નાશ થાય છે. વૈશેષિકોએ બુદ્ધિ વચેરે ગુણોને દીવાની જ્યોતના પ્રવાહની જેમ પ્રવાહરૂપ માન્યા છે. અને પ્રદીપપ્રવાહના દેહાંતથી તે દરેકપ્રવાહનો અત્યંત ઉચ્છેદ માન્યો છે. આમ બુદ્ધિ=જ્ઞાન

૧. તત્ત્વજ્ઞાનામિથ્યાજ્ઞાનાપાયે રાગદ્વેષમોહાદ્યા દોષા અપયન્તિ, દોષાપાયે વાઙ્મનઃકાયવ્યાપારરૂપાયાઃ શુભાશુભફલાયાઃ પ્રવૃત્તેરપાયઃ। પ્રવૃત્ત્યપાયે જન્માપાયઃ। જન્માપાયે એકવિંશતિભેદસ્ય દુઃખસ્થાપાયઃ॥

૧. આકાશાદિ એક જ હોવાથી ત્યાં આકાશત્વાદિ જાતિને બાધ છે. કેમ કે જાતિ અનેક વ્યક્તિમાં અનુવૃત્તિપ્રત્યયમાં હેતુ છે. (૨) ઘટત્વ અને કળશત્વ બન્ને સમવ્યાપ્ય છે અર્થાત્ જ્યાં ઘટત્વ છે ત્યાં જ કળશત્વ છે, અને જ્યાં કળશત્વ છે. ત્યાં જ ઘટત્વ છે. તેથી તુલ્યતા હોવાથી કળશત્વને જાતિ માનવામાં બાધ છે. કેમ કે લાઘવથી ઘટત્વ જાતિ સિદ્ધ છે. (૩) અલત્ર-અલત્ર દ્રવ્યમાં વૃત્તિ બે ધર્મો (=ઉપાધિઓ) ત્રીજા દ્રવ્યમાં સમાનતા વૃત્તિ હોય, તો તે બે ધર્મો સંકરદોષવાળા ગણાય. જેમ કે ‘ભૂતત્વ’ આકાશમાં વૃત્તિ છે. મૂર્તત્વ ‘મન’માં વૃત્તિ છે. આમ બે અલત્ર દ્રવ્યમાં રહેલાં આ બન્ને પૃથ્વી વચેરેમાં સમાનરૂપે રહે છે તેથી બન્ને વચેરે સંકરદોષ છે. બાકીનાં ત્રણ જાતિબાધકોનું સ્વરૂપ ઉપર દર્શાવ્યું છે.

તથા ન સંવિદત્યાદિ। મુક્તિઃ=મોક્ષઃ, ન સંવિદાનન્દમયી=ન જ્ઞાનસુખસ્વરૂપા। સંવિદ=જ્ઞાનં, આનન્દઃ=સૌખ્યમ્, તતો દ્વન્દ્વઃ, સંવિદાનન્દો પ્રકૃતૌ યસ્યાં સા સંવિદાનન્દમયી। એતાદૃશો ન ભવતિ → બુદ્ધિસુખદુઃખેચ્છાદ્વેષપ્રયત્નધર્માધર્મસંસ્કારરૂપાણાં નવાનામાત્મનો વૈશેષિકગુણાનામત્યન્તોચ્છેદો મોક્ષ ઇતિ વચનાત્। ચરણ્ઃ પૂર્વોક્તાભ્યુપગમદ્વયસમુચ્ચયે। જ્ઞાનં હિ ક્ષણિકત્વાદનિત્યં, સુખં ચ સપ્રકાયતયા સાતિશયતયા ચ ન વિશિષ્યતે સંસારાવસ્થાતઃ। ઇતિ તદુચ્છેદે આત્મસ્વરૂપેણાવસ્થાનં મોક્ષ ઇતિ। પ્રયોગશ્ચાત્ર → 'નવાનામાત્મવિશેષગુણાનાં સન્તાનોડત્યન્તમુચ્છિયતે, સન્તાનત્વાત્, યો યઃ સન્તાનઃ સ સોડત્યન્તમુચ્છિયતે, યથા પ્રદીપસન્તાનઃ। તથા ચાયમ્, તસ્માત્તદત્યન્તમુચ્છિયતે' ઇતિ। તદુચ્છેદ એવ મહોદયઃ, ન કૃત્સ્નકર્મક્ષયલક્ષણ ઇતિ।

વગેરેવિશેષગુણો નાશ થાય છે. હવે જો, આત્મા જ્ઞાન વગેરેથી અભિન્ન હોય, તો આત્માનો પણ નાશ થઈ જાય. અને આત્માનો નાશ થાય, તો તે 'નિત્ય' સિદ્ધ ન થાય. અને મુક્તિના અભાવની આપત્તિ આવે. તેથી જ્ઞાનાદિગુણો નાશ થાય, તો પણ આત્માનું અસ્તિત્વ માનવું હોય, તો આત્માથી જ્ઞાનાદિને વ્યતિરિક્ત માનવા જ સંજત છે.

મોક્ષમાં જ્ઞાનસુખ અભાવ-વૈશેષિક

મુક્તિ=મોક્ષ. ન સંવિદાનન્દમયી=જ્ઞાન અને સુખસ્વરૂપ નથી. અર્થાત્, મોક્ષ જ્ઞાન કે સુખમય નથી. કારણ કે, "આત્માના બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને સંસ્કારરૂપ નવ વિશેષગુણોનો અત્યંત ઉચ્છેદ=મોક્ષ" એવું વચન છે. (કાવ્યમાં 'ચ'પદ વૈશેષિકોના પૂર્વોક્ત બે સિદ્ધાંતસાથે આ ત્રીજા સિદ્ધાંતનો સમાવેશ કરે છે.) જ્ઞાન ક્ષણિક હોવાથી અનિત્ય છે. (વિશેષિકોવગેરે જ્ઞાનને દ્વિક્ષણસ્થાયી માને છે. અપેક્ષાજ્ઞાન ત્રણક્ષણ સ્થાયી છે. ઉત્તરજ્ઞાન પૂર્વજ્ઞાનનો નાશક હોવાથી જ્ઞાન ક્ષણિક છે.) અને સુખવગેરે સંતાનરૂપ છે. ઉત્તરક્ષણે ઉત્પન્ન થયેલું વિભિન્ન સુખ પૂર્વક્ષણના સુખનો નાશક છે. આ પૂર્વઉત્તરક્ષણના સુખો સાતિશય = ઓછાવત્તા - પ્રમાણ વાળા હોય છે. આમ સુખ પણ એકસરખું સ્થિર નથી. પણ હંમેશા હ્રાન્નિ - વૃદ્ધિવાળું છે. જો આવા પ્રકારનું સુખ મોક્ષમાં પણ માનવામાં આવે, તો મોક્ષ અને સંસાર વચ્ચે કોઈ તફાવત જ ન રહે. વળી મોક્ષમાં દુઃખનો અત્યંતનાશ સર્વને ઈષ્ટ છે. અને સુખ અને દુઃખ એકબીજા સાથે એવા વળગેલા છે કે, બન્ને છૂટા ન પડી શકે. તેથી દુઃખના અત્યંત નાશ વખતે સુખનો પણ નાશ થઈ જાય છે. તેથી આ વિશેષગુણોનો અત્યંત ઉચ્છેદ થવાથી આત્માનું પોતાના સ્વરૂપમાં અવસ્થાન (=રહેવું) એ જ મુક્તિ છે, અપવર્ગ છે. પ્રયોગઃ- "આત્માના નવ વિશેષગુણોના સંતાનો અત્યંત ઉચ્છેદ પામે છે, કેમ કે તેઓ સંતાન છે. જે જે સંતાનરૂપ હોય, તે-તે અત્યંત ઉચ્છેદને પામે. જેમ કે પ્રદીપસંતાન. તે જ પ્રમાણે આ વિશેષગુણો પણ સંતાનરૂપ છે. માટે અત્યંત ઉચ્છેદને પામે છે. "આ પ્રમાણે વિશેષગુણસંતાનનો ઉચ્છેદ જ મહોદય (=મોક્ષ) છે, નહીં કે જેનો માને છે તેમ સર્વકર્મનો ક્ષય."

વેદાંતમતે મુક્તિનું સ્વરૂપ

વેદાંતવાદીઓ પણ આવા પ્રકારની મુક્તિનું જ સમર્થન કરે છે. આ વાત વેદવાક્ય દ્વારા બતાવે છે, "શરીરસહિતના =સંસારી જીવને પ્રિયા-પ્રિયની (=સુખ-દુઃખની) અપહ્નિતિ=(નાશ) નથી. જેઓ અશરીર =મુક્તાત્મા છે, તેઓને પ્રિયાપ્રિય સ્પર્શતા નથી અર્થાત્ સુખ-દુઃખ હોતા નથી." આ જ સંદર્ભમાં પ્રખર નૈયાયિક જયન્તની સમ્મતિ તેના જ શ્લોકો દ્વારા દર્શાવે છે. "જ્યાં સુધી વાસના=સંસ્કારવગેરે આત્માનાં બધા ગુણો ઉચ્છિન્ન (=નાશ) થતા નથી, ત્યાં સુધી દુઃખનો આત્યન્તિક વ્યવચ્છેદ થતો નથી. સુખ-દુઃખનો સંભવ (=ઉત્પત્તિ) ધર્માધર્મનિમિત્તક છે. (=ધર્મ અને અધર્મ જ સુખ અને દુઃખનાં જનક છે.) અને સુખ-દુઃખ

“ ન હિ વૈ સશરીરસ્ય પ્રિયાપ્રિયયોરપહતિરસ્તિ અશરીરં વા વસન્તં પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ”^૧ । ’ઇત્યાદયોઽપિ વેદાન્તારતાદૃશીમેવ મુક્તિમાદિશન્તિ । અત્ર હિ પ્રિયાપ્રિયે સુખદુઃખે, તે ચાશરીરં મુક્તં ન સ્પૃશતઃ । અપિ ચ “યાવદાત્મગુણાઃ સર્વે નોચ્છિન્ના વાસનાદયઃ । તાવદાત્મનિકી દુઃખવ્યાવૃત્તિર્ન વિકલ્પ્યતે ॥ ૧ ॥ ધર્માધર્મનિમિત્તો હિ સમ્ભવઃ સુખદુઃખયોઃ । મૂલભૂતૌ ચ તાવેવ સ્તમ્ભૌ સંસારસચ્ચનઃ ॥૨ ॥ તદુચ્છેદે ચ તત્કાર્યશરીરાદ્યનુપપ્લવાત્ । નાત્મનઃ સુખદુઃખે સ્ત ઇત્યસૌ મુક્ત ઉચ્યતે ॥૩ ॥ ઇચ્છાદ્રેષપ્રયત્નાદિ ભોગાયતનબન્ધનમ્ । ઉચ્છિન્નભોગાયતનો નાત્મા તૈરપિ યુજ્યતે ॥૪ ॥ તદેવં ધિષણાદીનાં નવાનામપિ મૂલતઃ । ગુણાનામાત્મનો ધ્વંસઃ સોઽપવર્ગઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥૫ ॥ નનુ તસ્યામવસ્થાયાં કીદૃગાત્માવશિષ્યતે । સ્વરૂપૈકપ્રતિષ્ઠાનઃ પરિત્યક્તોઽહિતૈર્ગુણેઃ ॥૬ ॥ ઊર્મિષટ્કાતિગં રૂપં તદસ્યાહુર્મનીષિણઃ । સંસારબન્ધનાધીનદુઃખશોકા-દ્યદૂષિતમ્ ॥૭ ॥ કામક્રોધલોભગર્વદમ્બહર્ષાઃ ઊર્મિષટ્કમિતિ”^૨

જ સંસારરૂપી પ્રાસાદના મૂલભૂત સ્તમ્ભરૂપ છે. (=આ બે પર જ સંસાર ટક્યો છે.) ॥ ૨ ॥ આ બન્ને (=ધર્માધર્મ) નો ઉચ્છેદ થવાથી તેના કાર્યરૂપ શરીર વગેરે ઉત્પન્ન થતા નથી. તેમ જ આત્માનાં સુખ-દુઃખ પણ રહેતા નથી. તેથી આત્મા ‘મુક્ત’ કહેવાય છે. ॥૩ ॥ ઇચ્છા-દ્રેષ-પ્રયત્ન વગેરે ભોગાયતન(=શરીર) ના પ્રયોજ્ય છે. (ઇચ્છાદિમાં શરીર નિમિત્ત છે.) શરીરનો અભાવ થવાથી આત્મા તેઓની સાથે પણ જોડાતો નથી. (=આત્મામાં ઇચ્છાદિ પણ રહેતા નથી.) ॥ ૪ ॥ આ પ્રમાણે આત્માના ધિષણ (બુદ્ધિ) વગેરે નવગુણોનો મૂળથી નાશ જ અંપવર્ગ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત=માન્ય છે. ॥૫ ॥ આત્મા આ મોક્ષઅવસ્થામાં કેવો જોય છે? બધા જ ગુણોથી રહિત એવો આત્મા માત્ર સ્વરૂપમાં જ અવસ્થિત જોય છે. ॥૬ ॥ ઊર્મિષટ્કથી અતીત, તથા સંસારરૂપબંધનને આધીન દુઃખશોકાદિથી અદૂષિત, એવું આત્માનું આ સ્વરૂપ ત્યાં છે તેમ વિદ્વાનો પ્રરૂપે છે. ॥ ૭ ॥ ઊર્મિષટ્ક=કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, દમ્બ (=માયા) અને હર્ષ છે. (જયન્તનાં મને કુપા અને તરસ પ્રાણની, લોભ અને મોહ આ બે મનની તથા શીત અને આતપ=ઉષ્ણતા આ બે શરીરની એમ ૬ ઊર્મિઓ છે. અને તેનાથી રહિત એવું મોક્ષનું સ્વરૂપ છે.)

આ પ્રમાણે (૧) સત્તા છ સત્ પદાર્થોમાંથી દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં જ છે. (૨) જ્ઞાન આત્માથી અત્યંત ભિન્ન છે. અને (૩) મુક્તિ, જ્ઞાન અને સુખમય નથી. આ ત્રણ અભ્યુપગમનું સમર્થન કરનારાઓ, કણાદમતને અનુસરનારા છે. અને તારી આજ્ઞાથી બાહ છે. ખરેખર! આ વિદ્વાનોએ સુંદર આગમરચના કરી છે! અથવા અહીં ‘સુસૂત્રમ્’ પદ ક્રિયાવિશેષણરૂપ છે. તેથી ‘તેઓએ વસ્તુની વ્યવસ્થાની રચનામાં કુશળ એવા સૂત્રોની રચના કરી છે!’ એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં ઉપહાસગર્ભ પ્રશંસાવચન છે. કારણ કે ખરેખર! વૈશેષિકોની આ સૂત્રરચના વસ્તુનો સમ્યગ્નિશ્ચય કરાવવામાં અસમર્થ છે. વિપરીતલક્ષણવાળી છે. તેથી કવિ વ્યંગમાં ‘સુસૂત્ર’ ઇત્યાદિ શબ્દપ્રયોગથી તેઓના સૂત્રરચનાકૌશલને વખાણે છે. આ પ્રમાણે વ્યંગમાં પ્રશંસાવચનનો પ્રયોગ કાવ્યો વગેરેમાં થાય છે. દા. ત. “હે મિત્ર! ત્યાં આપના વડે ઘણો ઉપકાર કરાયો! અને લાંબા કાળ સુધી સજજનતા બતાવાઈ!”

દ્રવ્યાદિત્રણમાં સત્તાની સ્વીકૃતિની અસંગતતા

વૈશેષિકોના આ ત્રણ અભ્યુપગમ યુક્તિરહિત છે. અને ઉપહાસપાત્ર છે. તે આ પ્રમાણે— (૧) વૈશેષિકોને સંમત છ એ પદાર્થોમાં ‘સત્’ બુદ્ધિ સમાન પ્રકારે થતી હોવા છતાં માત્ર દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં જ સત્તા સ્વીકારવી અને સામાન્યાદિ ત્રણમાં નહીં, એ પશ્યન્તોહર=સોનીની જેમ બીજાનાં દેખતાં ચોરી કરવા જેવું થયું. હે

૧. છન્દોગ્ય ૩૦ ૮-૧૨.

૨. જયન્તવિરચિતન્યાયમઝ્ઞર્વૌ પૃ૦ ૫૦૮ । ઊર્મિષટ્કં તત્ર → પ્રાણસ્ય ક્ષુત્પિપાસે દે, લોભમોહૌ ચ ચેતસઃ । શીતાતપૌ શરીરસ્ય પદૂર્મિરહિતઃ શિવઃ ॥

તદેતદભ્યુપગમત્રયમિત્થં સમર્થયદ્ભિઃ અત્વદીયૈઃ—ત્વદાજ્ઞાબહિર્ભૂતૈઃ કળાદમતાનુગામિભિઃ, સુસૂત્રમાસૂત્રિતમ્ સમ્યગાગમઃ પ્રપદ્ધિતઃ। અથવા સુસૂત્રમિતિ ક્રિયાવિશેષણમ્। શોભનં સૂત્રં વસ્તુવ્યવસ્થાઘટનાવિજ્ઞાનં યત્રૈવમાસૂત્રિતં—તત્તદ્દશાસ્ત્રાર્થોપનિબન્ધઃ કૃતઃ, ઇતિ હૃદયમ્। “સૂત્રં તુ સૂચનાકારિ ગ્રન્થે તન્તુવ્યવસ્થયોઃ” ઇત્યનેકાર્થવચનાત્। અત્ર ચ સુસૂત્રમિતિ વિપરીતલક્ષણોપોહાસગર્ભં પ્રશંસાવચનમ્। યથા → “ઉપકૃતં બહુ તત્ર કિમુચ્યતે સુજનતા પ્રથિતા ભવતા ચિરમા”^૧ ઇત્યાદિ। ઉપહસનીયતા ચ યુક્તિરિત્તત્વાત્ તદ્ગ્નીકરણમ્। તથાહિ → અવિશેષેણ સદ્બુદ્ધિવેદ્યેષ્વપિ સર્વપદાર્થેષુ દ્રવ્યાદિષ્વેવ ત્રિષુ સત્તાસમ્બન્ધઃ સ્વીક્રિયતે, ન સામાન્યાદિત્રયે ઇતિ મહતીયં પશ્યતોહરતા। યતઃ પરિભાવ્યતાં સત્તાશબ્દાર્થઃ અસ્તીતિ સન્। સતો ભાવઃ સત્તા—અસ્તિત્વં—તદ્વસ્તુસ્વરૂપં, તત્ત્વ નિર્વિશેષમશેષેષ્વપિ પદાર્થેષુ ત્વયાપ્યુક્તમ્। તત્ કિમિદમર્હજરતીયં યદ્ દ્રવ્યાદિત્રય એવ સત્તાયોગો નેતરત્ર ત્રયે ઇતિ॥

પરવાદીઓ! ‘સત્તા’ શબ્દનો અર્થ વિચારો. સત્તા એ ‘સત્’ (વિદ્યમાનવસ્તુ) નો ભાવ (=સ્વરૂપ) છે. વિદ્યમાનવસ્તુ ‘સત્’ કહેવાય. આમ સત્તા અને અસ્તિત્વ બન્ને એક જ છે. નિઃશેષ પદાર્થોમાં અસ્તિત્વ છે એમ તમે પણ સ્વીકાર્યું જ છે. અને છતાં કેમ ‘અર્થ જરતીય’ ન્યાયથી દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં જ સત્તાનો સ્વીકાર કરો છો? જો દરેકમાં અસ્તિત્વસ્વરૂપ હોય, તો તેનાથી અભિન્ન સત્તા અમુકમાં જ છે અને અન્યત્ર નહીં—એવો ભેદભાવ શા માટે છે?

અનુવૃત્તિપ્રત્યય સર્વપદાર્થવ્યાપી

પૂર્વપક્ષ :- સામાન્યાદિ ત્રણમાં અસ્તિત્વસ્વરૂપ હોવા છતાં, અનુવૃત્તિપ્રત્યયનો અભાવ છે. અને જ્યાં અનુવૃત્તિપ્રત્યય નથી ત્યાં સત્તા સ્વીકાર્ય નથી. કેમકે સત્તા એ જાતિરૂપ હોવાથી અનુવૃત્તિ પ્રત્યયમાં હેતુ છે. (તાત્પર્ય :- વૈશેષિક મતે અસ્તિત્વ એ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, જ્યારે સત્તા એ જાતિરૂપ છે. માટે બન્ને ભિન્ન છે. તેથી અસ્તિત્વ હોય ત્યાં સત્તા હોય જ તેવો નિયમ નથી. સામાન્યાદિ ત્રણમાં સત્તાનું કાર્ય ‘અનુવૃત્તિપ્રત્યય’ ન હોવાથી કારણભૂત સત્તાનો અભાવ પણ સિદ્ધ થાય છે.)

ઉત્તરપક્ષ :- ‘સામાન્યાદિમાં અનુવૃત્તિપ્રત્યય નથી’ એવો તમારો અભ્યુપગમ અસિદ્ધ છે. કેમ કે ત્યાં પણ અનિવાર્યરૂપે અનુવૃત્તિનો બોધ થાય છે. તે આ પ્રમાણે સામાન્યમાં → પૃથ્વીત્વ, ગોત્વ, ઘટત્વ, વગેરે પ્રત્યેકમાં ‘આ સામાન્ય’ ‘આ સામાન્ય’ એવો બોધ થાય છે. અર્થાત્ પૃથ્વીત્વવગેરે અનંત જાતિઓમાં સમાનરૂપે જાતિ તરીકેનો બોધ થાય છે. આ જ અનુવૃત્તિ પ્રત્યય છે. તેથી સામાન્યમાં અનુવૃત્તિપ્રત્યયમાં હેતુભૂત સત્તા સ્વીકારવી જોઈએ. **વિશેષ :-** દરેક પરમાણુમાં ભિન્ન—ભિન્ન વિશેષ માન્યા છે. આ દરેક વિશેષમાં સમાનરૂપે ‘આ વિશેષ છે.’ ‘આ વિશેષ છે.’ એવો બોધ થાય છે. તેથી તેમાં પણ અનુવૃત્તિનો બોધ થાય છે. તથા સમવાયમાં પૂર્વોક્ત પ્રમાણે તે—તે અવચ્છેદકના ભેદને આશ્રયીને અનેકપણું છે અને સમવાયરૂપે એકાકાર બુદ્ધિનો અનુભવ પણ છે. જેમ કે ‘આ ઘટસમવાય’ ‘આ પટસમવાય’ વગેરે. આમ સામાન્યાદિ ત્રણેમાં અનુવૃત્તિપ્રત્યય અનિવાર્ય છે. તેથી તેમાં હેતુભૂત સત્તા પણ અનિવાર્ય બની જશે.

સામાન્યાદિમાં સત્તા અનૌપચારિક

પૂર્વપક્ષ :- દ્રવ્યાદિમાં સ્વરૂપસત્ત્વ=અસ્તિત્વ છે. તે જ પ્રમાણે સામાન્યાદિમાં પણ સ્વરૂપસત્ત્વ છે. આ સ્વરૂપસત્ત્વનું બન્નેમાં સાધર્મ્ય=તુલ્યત્વ છે. તેથી દ્રવ્યત્વમાં જેમ સ્વરૂપસત્ત્વ હોવાથી સત્તા છે. તેમ સામાન્યાદિમાં પણ સ્વરૂપસત્ત્વ હોવાથી સત્તાનો અધ્યારોપ=ઉપચાર કરાય છે. તેથી તેઓમાં પણ ‘સત્’ ‘સત્’
૧. અનેકાર્થસંગ્રહે ૨/૪૫૮॥ ૨. “વિદ્યદીદશમેવ સદા સદ્ધે સુખિતમાસ્ત્વ તતઃ શરદાં શતમ્” ઇત્યુત્તરાર્ધમ્। ૩. અર્ધાં જરતો અર્ધાં યુવતિરિતિવત્॥

અનુવૃત્તિપ્રત્યયાભાવાદ ન સામાન્યાદિત્રયે સત્તાયોગ ઇતિ ચેત્ ? ન । તત્રાપ્યનુવૃત્તિપ્રત્યયસ્યાનિવાર્યત્વાત્ । પૃથિવીત્વ—
ગોત્વઘટત્વાદિસામાન્યેષુ સામાન્યં સામાન્યમિતિ; વિશેષેષ્વપિ બહુત્વાદ અયમપિ વિશેષોઽયમપિ વિશેષ ઇતિ; સમવાયે ચ
પ્રાગુક્તયુક્ત્યા તત્તદવચ્છેદકભેદાદેકાકારપ્રતીતેરનુભવાત્ ॥ સ્વરૂપસત્ત્વસાધર્મ્યેણ સત્તાધ્યારોપાત્ સામાન્યા— દિષ્વપિ
સત્સદિત્યનુગમ ઇતિ ચેત્ ? તર્હિ મિથ્યાપ્રત્યયોઽયમાપદ્યતે । અથ ભિન્નસ્વભાવેષ્વેકાનુગમો મિથ્યૈવેતિ ચેત્ ? દ્રવ્યાદિષ્વપિ
સત્તાધ્યારોપકૃત્ત એવાસ્તુ પ્રત્યયાનુગમઃ । નૈવં । અસતિ મુખ્યેઽધ્યારોપસ્યાસમ્ભવાદ્ । દ્રવ્યાદિષુ મુખ્યોઽયમનુગતઃ પ્રત્યયઃ,
સામાન્યાદિષુ તુ ગૌણ ઇતિ ચેત્ ? ન । વિપર્યયસ્યાપિ શક્યકલ્પનત્વાત્ । સામાન્યાદિષુ બાધકસમ્ભવાદ ન

એવો અનુગમ થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આનો ભાવ એ આવ્યો કે, સામાન્યાદિમાં સત્તા ઉપચારથી છે, વાસ્તવમાં નથી. અને તેથી
સત્તાના નિમિત્તે થતી 'સત્' બુદ્ધિ પણ મિથ્યા છે.

પૂર્વપક્ષ :- સામાન્ય વગેરે દ્રવ્યાદિથી ભિન્ન સ્વભાવવાળા છે. અને ભિન્નસ્વભાવવાળાઓમાં 'સત્'
એવી સમાન બુદ્ધિ મિથ્યા જ હોય.

ઉત્તરપક્ષ :- જો ભિન્નસ્વભાવવાળા પદાર્થમાં સમાન અનુગમ મિથ્યા હોય, તો દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ
પણ પરસ્પર ભિન્નસ્વભાવવાળા છે. અરે ! દ્રવ્યમાં પણ પૃથ્વી વગેરે દ્રવ્યો પરસ્પર ભિન્નસ્વભાવવાળા છે.
અને સત્તા અધ્યારોપથી જ છે. તેથી તેઓમાં પણ 'સત્' બુદ્ધિ ઔપચારિક છે. અર્થાત્ વાસ્તવમાં મિથ્યા
છે.

પૂર્વપક્ષ :- એમ નથી. જો ક્યાંય મુખ્યરૂપે અનુગત પ્રત્યય ન થતો હોય, તો તેનો બીજે અધ્યારોપ પણ
થઈ શકે નહીં. કેમકે મુખ્યની ગેરહાજરીમાં અધ્યારોપ પણ અસંભવિત છે. આમ કો' ક્યાં તો મુખ્યરૂપે
અનુગતપ્રત્યય અને સત્તાનો સ્વીકાર કરવો જરૂરી છે. દ્રવ્યાદિમાં અનુગતપ્રત્યય બધાને સ્વસંવેદનસિદ્ધ છે.
તેથી દ્રવ્યાદિમાં આ અનુગત પ્રત્યય મુખ્યરૂપે છે. અને સામાન્યાદિમાં ગૌણરૂપે છે.

ઉત્તરપક્ષ :- નહિ, આથી વિપરીતકલ્પના પણ શક્ય છે. સામાન્યાદિમાં પણ અનુગતપ્રત્યય
અનુભવસિદ્ધ હોવાથી સામાન્યાદિમાં મુખ્યરૂપે અનુગતપ્રત્યય અને સત્તા છે, જ્યારે દ્રવ્યાદિમાં ગૌણરૂપે છે.
આમ વિપરીતકલ્પના થતી રોકવા સમર્થ કોઈ વિનિગમક=નિયામક નથી.

સામાન્યાદિમાં સત્તા કલ્પવામાં બાધકાભાવ

પૂર્વપક્ષ :- સામાન્યાદિમાં મુખ્યરૂપે સત્તા માનવામાં બાધક હોવાથી ત્યાં મુખ્ય અનુગતપ્રત્યય કલ્પી શકાય
નહિ. શંકા :- તે બાધકો કયા છે ? સમધાન :- તે બાધકો આ પ્રમાણે છે. → સામાન્યમાં સત્તા માનવામાં
અનવસ્થા છે. વિશેષોમાં સત્તારૂપસામાન્ય માનવામાં સ્વરૂપહાનિદોષ છે. સમવાયમાં સત્તામાટે સંબંધાન્તરનો
અભાવ છે. આ બધા બાધકો છે. અને તેઓ જ સામાન્યાદિમાં મુખ્યરૂપે અનુગતપ્રત્યયને અટકાવનાર નિયામકો
છે.

ઉત્તરપક્ષ :- જો સામાન્યમાં સત્તા માનવામાં અનવસ્થા હોય, તો દ્રવ્યાદિમાં પણ સત્તા માનવામાં
અનવસ્થા આવશે. કેમ કે સામાન્યાદિની જેમ સ્વરૂપસત્તા તો દ્રવ્યાદિમાં પણ પહેલેથી જ હાજર છે. અર્થાત્
જો સ્વરૂપસત્ સામાન્યમાં સત્તા (=સામાન્ય) માનવામાં, તે સત્તામાં પણ સામાન્ય, તેમાં પણ સામાન્ય એમ
અનવસ્થાદોષ હોય, તો દ્રવ્યાદિ પણ સ્વરૂપસત્ છે જ. તેથી આ સ્વરૂપસત્ દ્રવ્યાદિમાં ઈતર સત્તારૂપ સામાન્ય
માનવામાં તેમાં પણ સામાન્ય ઈત્યાદિરૂપ અનવસ્થાદોષ તત્ત્વરૂપે આવશે જ. અથવા જો સ્વરૂપસત્ દ્રવ્યમાં

મુખ્યોડનુગતઃ પ્રત્યયઃ, દ્રવ્યાદિષુ તુ તદભાવાદ મુખ્યં ઇતિ ચેત્? નનુ કિમિદં બાધકમ્? અથ સામાન્યેડપિ સત્તા ડધ્યુપગમેડનવસ્થા, વિશેષેષુ પુનઃ સામાન્યસદ્ભાવે સ્વરૂપહાનિઃ, સમવાયેડપિ સત્તાકલ્પને તદ્વૃત્ત્યર્થ સમ્બન્ધાન્તરાભાવ ઇતિ બાધકાનીતિ ચેત્? ન. સામાન્યેડપિ સત્તાકલ્પને યદનવસ્થા, તર્હિં કથં ન સા દ્રવ્યાદિષુ ? તેષામપિ સ્વરૂપસત્તાયાઃ પ્રગોવ વિદ્યમાનત્વાત્. વિશેષેષુ પુનઃ સત્તાધ્યુપગમેડપિ ન રૂપહાનિઃ, સ્વરૂપસ્ય પ્રત્યુત્તોતેજનાત્. નિઃસામાન્યસ્ય વિશેષસ્ય ક્વચિદધ્યુપપલમ્ભાત્. સમવાયેડપિ સમવાયત્વલક્ષણાયાઃ સ્વરૂપસત્તાયાઃ સ્વીકારે ઉપપદ્યત એવાવિષ્વભાવાત્મકઃ સમ્બન્ધઃ. અન્યથા તસ્ય સ્વરૂપાભાવપ્રસન્નઃ. ઇતિ બાધકાભાવાત્ તેષ્વપિ દ્રવ્યાદિવદ મુખ્ય એવ સ સમ્બન્ધ ઇતિ વ્યર્થ દ્રવ્યગુણકર્મસ્વેવ સત્તાકલ્પનમ્ ॥

સત્તા માન્ય હોય, તો સ્વરૂપસત્ સામાન્યમાં પણ સત્તા સ્વીકારવી જ રહી. વિશેષમાં સત્તારૂપસામાન્ય વિશેષનાં સ્વરૂપને જાનિકર્તા નથી બલકે ઉત્તેજક છે. કારણ કે સામાન્ય વિનાનાં વિશેષ કયાંય પણ ઉપલબ્ધ નથી.

(શંકા :- દ્રવ્યત્વચરેમાં રહેલા સામાન્ય અને વિશેષ પરસ્પરથી અત્યંત ભિન્ન છે. તથા જે અંશે સામાન્ય છે, તે અંશે વિશેષ નથી. અને જે અંશે વિશેષ છે તે અંશે સામાન્ય નથી. તેથી તે બે એકબીજાના ઘાતક બની શકતા નથી. તથા દ્રવ્યત્વ પોતે સામાન્ય કે વિશેષરૂપ નથી. પણ તે બન્નેથી ભિન્ન છે. જ્યારે વિશેષ પોતે વિશેષરૂપ છે. તેથી જો તેનામાં સામાન્યરૂપ પણ માનવામાં આવે, તો પોતાના એકમાત્ર વિશેષરૂપની જાનિ થવાથી સ્વરૂપજાનિ દોષ સ્પષ્ટ છે.

સમાધાન :- સામાન્ય અને વિશેષ પરસ્પર અને દ્રવ્યત્વચરેથી એકાંતે ભિન્ન નથી, પણ કથયિત્ અભિન્ન છે અને તેથી દ્રવ્યત્વમાં જ્યારે સામાન્યરૂપ છે; ત્યારે વિશેષરૂપ પણ છે. ઈત્યાદિ વાત આગળ સિદ્ધ કરવાના છે. અને તે સઘળી વાતો વિશેષઅંજે પણ લાગુ પડે છે. તથા વિશેષમાં જે વિશેષરૂપ છે, તે માત્ર એક વિશેષમાં છે કે સર્વ વિશેષોમાં ? આદ્યે વિકલ્પ તો અનિષ્ટ જ છે. બીજા વિકલ્પે સર્વ વિશેષોમાં રહેલું 'વિશેષરૂપ' એ જ સામાન્ય છે. તેથી જ સર્વ વિશેષોમાં સમાનરૂપે વિશેષબુદિ ઉત્પન્ન થાય છે. કેમ કે સમાનતાની બુદિ ઉત્પન્ન કરાવવી એ જ સામાન્યનું કાર્ય છે. વળી તેટલા માત્રથી સ્વરૂપજાનિ પણ નથી. કેમ કે (૧) સામાન્ય વિશેષથી કથયિત્ ભિન્ન છે. તથા (૨) વિશેષનું જે વ્યાવૃત્તિ કાર્ય છે તેમાં બાધ આવતો નથી.) સમવાયમાં પણ સમવાયત્વરૂપસત્તા અવિષ્વગ્ભાવાત્મકસંબંધથી ઉપપન્ન છે જ. તેથી 'સમવાયમાં સત્તા સ્વીકારવામાં સંબંધાન્તર નથી' એમ બાધક માનવાની જરૂર નથી. જો સમવાયમાં સમવાયત્વસ્વરૂપ પણ ન હોય, તો પોતે નિઃસ્વરૂપ થશે, અને કાચબાના રોમની જેમ અસત્ થઈ જશે. તેથી દ્રવ્યાદિની જેમ સામાન્યાદિમાં પણ મુખ્યરૂપે જ સત્તા સંબંધ છે. તેથી દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં જ સત્તાની કલ્પના કરવી વ્યર્થ છે. પૂર્વપક્ષ :- દ્રવ્યાદિમાં સત્તા સમવાયસંબંધથી રહે છે, તેથી સમવાયમાં અપૃથક્ભાવ સંબંધથી માનવામાં સત્તાના સંબંધ જૂદા-જૂદા માનવા પડશે અને તેથી અતિપ્રસંગ આવશે. ઉત્તરપક્ષ :- એકની એક વસ્તુ જૂદા-જૂદા આધારમાં જૂદા-જૂદા સંબંધથી રહેતે અનુપપન્ન નથી. જેમ કે ઘડો જમીન પર સંયોગસંબંધથી અને સ્વઅવયવ કપાલઆદિમાં સમવાયસંબંધથી રહે છે. અથવા તો સત્તા પણ વસ્તુનું જ સ્વરૂપ હોવાથી દ્રવ્યાદિ સર્વમાં અપૃથક્ભાવસંબંધથી રહે, તેમ માનવામાં કશું અજુગતુ નથી.

દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં સત્તાસંબંધ અસંગત

વળી તે વાદીઓએ દ્રવ્યઆદિ ત્રણમાં જે મુખ્યસત્તાસંબંધ સ્વીકાર્યો છે, તે પણ વિચાર કરતાં વજૂદ વિનાનો લાગે છે. તેઓએ સત્તાને દ્રવ્યઆદિથી અત્યંત ભિન્ન સ્વીકારી છે. તેથી તેઓના મતે દ્રવ્ય પોતે અસદ્રૂપ છે.

પૂર્વપક્ષ :- દ્રવ્યઆદિમાં સત્તાનો સંબંધ થવાથી દ્રવ્ય સત્ બની શકશે.

ઉત્તરપક્ષ :- અસત્ દ્રવ્યોમાં સત્તાનો યોગ થાય તો પણ સત્ કેવી રીતે બની શકે ? સત્તા કંઈ અસત્ વસ્તુનાં અસત્ સ્વરૂપને બદલી સત્રૂપ કરી ન શકે. અન્યથા આકાશકુસુમને પણ સત્ કરી શકે. અને જો દ્રવ્ય સ્વરૂપથી સત્રૂપ હોય, અર્થાત્ જો દ્રવ્યમાં સ્વરૂપસત્ત્વ સ્વીકારશો. તો તેમાં સત્તાનો યોગ કરાવવો

કિંચ, તૈર્વાદિભિર્યો ડ્યાદિત્રયે મુખ્યઃ સત્તાસમ્બન્ધઃ કક્ષીકૃતઃ, સોઽપિ વિચાર્યમાણો વિશોર્યેત્ । સત્તાસિ । યદિ દ્રવ્યાદિધ્યોડ્યત્યન્તવિલક્ષણા સત્તા, તદા દ્રવ્યાદીન્યસદ્રૂપાણિ સ્યુઃ । સત્તાયોગાત્ સત્ત્વમસ્ત્યેવેતિ ચેત્ ? અસત્તાં સત્તાયોગેઽપિ કુતઃ સત્ત્વમ્ ? સત્તાં તુ નિષ્ફલતઃ સત્તાયોગઃ । સ્વરૂપસત્ત્વં ભાવાનામસ્ત્યેવેતિ ચેત્ ? તર્હિ કિં શિલ્ખિન્ડના સત્તાયોગેન ? સત્તાયોગાત્ પ્રાગ્ ભાવો ન સન્, નાપ્યસન્, સત્તાયોગાતુ સન્નિતિ ચેત્ ? વાઙ્માત્રમેતત્ । સદસદ્વિલક્ષણસ્ય પ્રકારાન્તરસ્યાસમ્ભવાત્ । તસ્માત્ ‘ સત્તામપિ સ્યાત્કચિદેવ સતેતિ તેષાં વચનં વિદુષાં પરિષદિ કથમિવ નોપહાસાય જાયતે ? ॥

નિષ્કળ છે. અર્થાત્ જે સ્વતઃ સત્ છે તેમાં સત્ બુદ્ધિ કરાવવા ભિન્ન સત્તાની કલ્પના પ્રયોજન વિનાની છે. તેથી જો પદાર્થો ‘સ્વરૂપસત્’ જ હોય, તો તે સ્વરૂપ જ સત્બુદ્ધિમાં હેતુ હોવાથી શિખંડી=નપુંસકતુલ્ય સત્તાથી સર્વું !

પૂર્વપક્ષ :- સત્તાનો યોગ થયો, તે પહેલા વસ્તુ સત્ પણ ન હતી, અને અસત્ પણ ન હતી. સત્તાનો યોગ થવાથી વસ્તુ સત્ બને છે. માટે સત્તાની કલ્પના અમોઘ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ બધી વાતો વચનમાત્ર છે. તત્ત્વથી રહિત છે. કારણ કે વસ્તુનો સત્ કે અસત્ ને છોડી અન્ય કોઈ પ્રકાર સંભવતો નથી. ખપુષ્પ વગેરે અસત્ છે. ઘટાદિ બધા સત્ છે. તેથી સત્ અને અસત્ ઉભયાભાવની કલ્પના કોના વિષે કરશો ? તેથી “સત્ પદાર્થોમાં પણ દ્રવ્યાદિ કેટલાકમાં જ સત્તા છે અને સામાન્યાદિ કેટલાકમાં નથી” ઇત્યાદિ વૈશેષિકોના વચનો વિદ્વાનોની પર્યાદામાં ઉપહાસ માટે જ થાય છે.

જ્ઞાનની આત્માથી એકાંત ભિન્નતાનો નિરાસ

જ્ઞાન પણ જો આત્માથી એકાંતે ભિન્ન હોય, તો આત્મા જ્ઞાન દ્વારા વિષયનો અવબોધ કરી શકે નહીં. જેમ મૈત્રનું જ્ઞાન ચૈત્રથી અત્યંત ભિન્ન હોવાથી ચૈત્રને વસ્તુનો અવબોધ કરાવતું નથી. તેમ આત્માથી ભિન્ન જ્ઞાન આત્મામાં વિષયનો પ્રકાશ કરવામાં નિષ્ફળ છે. (અને જો ભિન્ન હોવા છતાં તે જ્ઞાન વિષયઅવબોધ કરાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવતું હોય, તો એક જીવનું જ્ઞાન સર્વજીવોને વિષયનો અવબોધ કરાવશે. કેમ કે બધા જ જીવો જ્ઞાનથી તુલ્ય રીતે ભિન્ન છે.)

પૂર્વપક્ષ :- જ્ઞાન આત્માથી ભિન્ન હોવા છતાં જે આત્મામાં સમવાયસમ્બન્ધથી સમવેત હોય, તે જ આત્માને વસ્તુનો પરિચ્છેદ કરાવશે. તેથી એકના જ્ઞાનથી સર્વને બોધ થવાની આપત્તિ આવતી નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- આ વાત યુક્તિસંગત નથી. તમારે મતે સમવાય એક, નિત્ય અને વ્યાપક છે. તેથી તેની વૃત્તિ સર્વત્ર તુલ્યરૂપે રહેશે. અને સમવાયની જેમ આત્મા પણ વ્યાપક છે. તેથી એક જ જ્ઞાનદ્વારા સર્વને વિષયનો અવભાસ થઈ જ જશે. (તાત્પર્ય :- જે સ્થળે એક આત્મામાં જ્ઞાન સમવાયસંબંધથી રહે તે સ્થળે સર્વ આત્માઓ પણ રહેલા જ છે. કેમ કે આત્મા વ્યાપક છે. વળી સમવાય પોતે એક, શાશ્વત અને વ્યાપક છે. તેથી સર્વઆત્માઓમાં જ્ઞાન સમવાય સંબંધથી તુલ્યરૂપે રહેશે. તેથી એક જ જ્ઞાનદ્વારા સર્વઆત્માઓને અવબોધ થશે.) વળી જેમ ઘડામાં સમવાય સંબંધથી રહેલા રૂપાદિગુણો નાશ પામતા ઘડાનો પણ નાશ થાય છે. તેમ જો જ્ઞાન આત્મામાં સમવાય સંબંધથી સમવેત હોય, તો ક્ષણિકજ્ઞાનગુણની સાથે સાથે આત્માનો પણ ક્ષણે-ક્ષણે વિનાશ માનવો પડશે. અર્થાત્ સમવાયસંબંધથી જ્ઞાનને આત્મામાં સમવેત માનવામાં તો આત્મા પોતે પણ ક્ષણિક સિદ્ધ થશે. વળી માની લો કે જ્ઞાન અને આત્મા વચ્ચે સમવાયસંબંધ હોય, તો પણ સમવાયસંબંધ એ બન્નેસાથે કયા સંબંધથી જોડાય છે ? અર્થાત્ સમવાયસંબંધની વૃત્તિ જ્ઞાન અને આત્મામાં કયા સંબંધથી આવશે ? જો સમવાયની વૃત્તિ બીજા સમવાયથી માનશો, તો અનવસ્થાદોષ છે. કેમ કે બીજા સમવાયની સમવાયમાં વૃત્તિ માનવા વળી ત્રીજા સમવાયની

જ્ઞાનમપિ યદ્યેકાન્તેનાત્મનઃ સકાશાદ્ ભિન્નમિષ્યતે, તદા તેન ચૈત્રજ્ઞાનેન મૈત્રસ્યેવ નૈવ વિષયપરિચ્છેદઃ સ્યાદાત્મનઃ। અથ યત્રૈવાત્મનિ સમવાયસમ્બન્ધેન સમવેતં જ્ઞાનં તત્રૈવ ભાવાવભાસં કરોતીતિ ચેત્? ન। સમવાયસ્યૈકત્વાદ્ નિત્યત્વાદ્ વ્યાપકત્વાચ્ચ સર્વત્ર વૃત્તેરવિશેષાત્ સમવાયવદાત્મનામપિ વ્યાપકત્વાદેકજ્ઞાનેન સર્વેષાં વિષયાવબોધપ્રસન્નઃ। યથા ચ ઘટે રૂપાદયઃ સમવાયસમ્બન્ધેન સમવેતાઃ, તદ્વિનાશો ચ તદાશ્રયસ્ય ઘટસ્યાપિ વિનાશઃ, एवं જ્ઞાનમપ્યાત્મનિ સમવેતં, તચ્ચ ક્ષણિકં, તતસ્તદ્વિનાશો આત્મનોડપિ વિનાશાપતેરનિત્યત્વાપત્તિઃ ॥ અથાસ્તુ સમવાયેન જ્ઞાનાત્મનોઃ સમ્બન્ધઃ। કિન્તુ સ એવ સમવાયઃ કેન તયોઃ સમ્બન્ધયતે? સમવાયાન્તરેણ ચેત્? અનવસ્થા । સ્વેનૈવ ચેત્? કિં ન જ્ઞાનાત્મનોરપિ તથા ? અથ યથા પ્રદીપસ્તત્સ્વભાવ્યાદાત્માનં, પરં ચ પ્રકાશયતિ, તથા સમવાયસ્યેદગોવ સ્વભાવો યદાત્માનં, જ્ઞાનાત્માનૌ ચ સમ્બન્ધયતીતિ

કલ્પના, તેની વૃત્તિ માટે વળી અન્યની, એમ સમવાયની પરંપરા સર્જાશે. “સમવાય સ્વતઃ જ જ્ઞાન અને આત્મા સાથે સંબંધ છે માટે બીજા સંબંધની કલ્પના કરવાની આપત્તિ નથી” એવી કલ્પના પણ અસંગત છે. કેમ કે તો જ્ઞાન અને આત્મા પણ સ્વતઃ જ સંબંધ છે અને બન્નેના સંબંધ માટે સમવાયની જરૂર નથી એમ શા માટે કલ્પી ન શકાય ?

પૂર્વપક્ષ :- પ્રદીપનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે પોતાનો અને બીજાનો પ્રકાશ કરે. તે જ રીતે સમવાયનો પોતાનો જ તેવો સ્વભાવ છે કે જેથી તે પોતાનો અને જ્ઞાન-આત્માનો સંબંધ જોડે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ સ્વભાવ સમવાયનો જ છે, જ્ઞાન અને આત્માનો નથી. તેમ માનવામાં પ્રયોજક કોણ છે? અર્થાત્ જ્ઞાન અને આત્મા સ્વતઃ જ સમ્બંધ રહેવાના સ્વભાવવાળા છે. તેમ કલ્પવામાં કોણ પ્રતિબંધક છે? એટલે કે તેવી કલ્પના પણ કરી શકાય તેમ છે. કેમ કે સમવાય પણ કલ્પનાનો જ વિષય છે, પ્રત્યક્ષ-સિદ્ધ નથી. અને કલ્પના જ કરવાની જોય ત્યારે તો લાઘવતર્કની સહાયથી જેમાં કલ્પનાલાઘવ જોય, તે જ કલ્પના સંગત બને. તેથી જ્ઞાન અને આત્માના સંબંધમાં બીજા સમવાયની કલ્પના કરવા કરતાં બન્નેને સ્વતઃ સમ્બંધ થવાના સ્વભાવવાળા માનવા જ સંગત છે.

વળી જે પ્રદીપદેહાંત બતાવ્યું છે, તે પણ આપના (=વૈશેષિકના) મતે અત્યંત ઘટતું નથી. કેમ કે પ્રદીપ પોતે દ્રવ્ય છે અને પ્રકાશ તેનો ધર્મ છે. ધર્મ અને ધર્મી વચ્ચે અત્યંતભેદ તમને સ્વીકૃત છે. તો પ્રદીપ પોતે જ કેવી રીતે પ્રકાશાત્મક બની શકે? અર્થાત્ પ્રદીપ પોતાના પ્રકાશધર્મથી ભિન્ન જોવાથી પ્રદીપ પ્રકાશાત્મક શી રીતે કહેવાય? તેથી પ્રદીપ સ્વ-પરનો પ્રકાશ કરે છે તે પણ શી રીતે ઘટે? એટલે જો પ્રદીપ પ્રકાશાત્મક ન જોય, તો પ્રદીપનો ‘સ્વપરપ્રકાશતા’ સ્વભાવ છે. તેવી વાણી પણ બીનપાયાદાર ઠરે છે. તેથી દેહાંત અસિદ્ધ છે, તેથી તે દાઢીનિકની સિદ્ધિમાં પ્રયોજક બની શકે નહીં. વળી, જો પ્રદીપથી પ્રકાશ નો અત્યંત ભેદ જોવા છતાં ‘પ્રદીપ સ્વપર પ્રકાશક છે’ એમ સ્વીકારાય, તો ઘડા વગેરેને પણ તેવા માનવામાં દોષ નહીં રહે. કારણ કે ઘડા વગેરે પણ તુલ્યરૂપે પ્રકાશદિથી ભિન્ન છે.

સ્વભાવના ભેદાભેદવિકલ્પદ્વારા સમવાયની અસિદ્ધિ

વળી સમવાયના આ બે સ્વસમ્બન્ધ અને પરસમ્બન્ધ (=જ્ઞાન-આત્માવગેરેનો સમ્બન્ધ) સ્વભાવ સમવાયથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? જો સમવાયથી ભિન્ન છે, તો સમવાયના આ બે સ્વભાવ છે તેમ શી રીતે કહી શકાય? કેમ કે તેમ માનવામાં બીજો સંબંધ માનવો પડશે. અને એ સમ્બન્ધતરીકે સમવાયાન્તરની કલ્પના અનવસ્થાદોષથી સંલગ્ન છે. તેથી તે બન્નેને સમવાયના સ્વભાવ માનવામાં સંબંધાભાવદોષ આવે. ‘આ બન્ને સ્વભાવ સમવાયથી અભિન્ન છે’ એવો પણ તર્ક કરવો સારો નથી. કારણ કે, તો જેમ સમવાયનું

ચેત્? જ્ઞાનાત્મનોરપિ કિં ન તથાસ્વભાવતા, યેન સ્વયમેવૈતૌ સમ્બધ્યેતે? કિંચ, પ્રદીપદૃષ્ટાન્તોઽપિ ભવત્પક્ષે ન જાઘટીતિ।
યતઃ પ્રદીપસ્તાવદ્ દ્રવ્યં, પ્રકાશશ્ચ તસ્ય ધર્મઃ, ધર્મધર્મિણોશ્ચ ત્વયાત્યન્તં ભેદોઽભ્યુપગમ્યતે તત્કથં પ્રદીપસ્ય
પ્રકાશાત્મકતા? તદભાવે ચ સ્વપરપ્રકાશસ્વભાવતાભિગિતિર્નિર્મલૈવા। યદિ ચ પ્રદીપાત્ પ્રકાશસ્યાત્યન્તભેદોઽપિ પ્રદીપસ્ય
સ્વપરપ્રકાશકત્વમિષ્યતે, તદા ઘટાદીનામપિ તદનુષ્જ્યતે, ભેદાવિશેષાત્॥

સ્વરૂપ સમવાયથી અભિન્ન હોવાથી સમવાય જ છે, તેમ આ બન્ને પણ સમવાયરૂપ જ છે. નહીં કે, તેનાથી
અલગ સ્વભાવરૂપ. અને તો માત્ર સમવાય જ રહેશે. તેવા સ્વભાવો તો અસિદ્ધ જ રહેશે. વળી જ્યાં ‘આ
સમવાયીઓમાં સમવાય’ એવી મતિ થાય છે ત્યાં સમવાયને સમવાયીમાં રાખનાર અન્ય સમવાય અનવસ્થા
આદિદોષોને કારણે અનુપપન્ન છે, તેથી સમવાયસૂત્રબંધ વિના જ આવી મતિ ઉપપન્ન કરવી પડશે. તો ‘આ
આત્મામાં જ્ઞાન’ એવી બુદ્ધિ પણ સમવાય વિના થાય છે. તેમ માનવામાં શું દોષ છે? અર્થાત્ તેમ માનવામાં
પણ વિશેષ હોવો ન જોઈએ.

કર્તા અને કરણ વચ્ચે ભેદાભેદની ચર્ચા

પૂર્વપક્ષ :- બોધકાર્યનો કર્તા આત્મા છે. અને કરણ જ્ઞાન છે. આ કર્તા અને કરણ વચ્ચે સુધાર અને
તેના ઓજારની જેમ ભેદ જ પ્રતીત છે. તેથી જ્ઞાન અને આત્મા વચ્ચે અભેદ શી રીતે ઘટે?

ઉત્તરપક્ષ :- જ્ઞાન અને આત્મા વચ્ચે ભેદ સિદ્ધ કરવા તમે જે દૃષ્ટાંત આપો છો, તે દાર્શનિકસાથે
વિષમતા ધરાવે છે. કેમ કે વાસી (સુધારનું લાકડાં છોલવાનું સાધન વિશેષ. ‘રંદો’) બાહ્યકરણ છે. જ્યારે જ્ઞાન
આંતરકરણ છે. તેથી બન્ને વચ્ચે સાધર્મ્ય ઘટી ન શકે. કરણ બે પ્રકારના પ્રસિદ્ધ છે. લાક્ષણિકો (વૈયાકરણો)
એ કહ્યું જ છે કે, “કરણ બે પ્રકારે છે. બાહ્ય અને આભ્યંતર. જેમ કે ‘દાતરડાં વડે લાણે છે.’ ચિત્તથી (મનથી)
મેરૂ પર જાય છે.” તેથી દૃષ્ટાંત તરીકે કોઈક એવું આંતરકરણ બતાવવું જોઈએ કે જે કર્તાથી એકાંતે ભિન્ન
હોય, અને જેથી દૃષ્ટાંત-દાર્શનિકવચ્ચે સાધર્મ્ય આવે. પરંતુ તેવું કોઈ આંતરકરણ પ્રસિદ્ધ નથી. વળી,
બાહ્યકરણમાં રહેલા બધા જ ધર્મો આંતરકરણમાં પણ દર્શાવવા શક્ય નથી. જો બાહ્યકરણના જેવા અને જેટલા
જ ધર્મો આભ્યંતરકરણના હોય, તો ‘દેવદત્ત દીવા દ્વારા ચક્ષુથી જૂએ છે’ એવા પ્રયોગસ્થળે દીવાની જેમ ચક્ષુને
પણ દેવદત્તથી એકાંતે ભિન્નતયા પ્રતીત કરવો જોઈએ. પરંતુ તેવી પ્રતીતિ લોકસિદ્ધ નથી. લોકો દીવાને દેવદત્તથી
ભિન્નરૂપે ઉપલબ્ધ થતો જૂએ છે, પણ દેવદત્તની આંખને દેવદત્તથી ભિન્નરૂપે ઉપલબ્ધ થતી પ્રતીત કરતા નથી.
તેથી બાહ્ય અને આભ્યંતરકરણ વચ્ચે ભિન્નતા સિદ્ધ થાય છે.

વાસીવર્ધકિ દૃષ્ટાન્ત સાધ્યવિકલ

વળી, વાસીવર્ધકિદૃષ્ટાંત સાધ્યવિકલ છે. કેમ કે વાસી અને વર્ધકિ (=સુધાર) વચ્ચે એકાંતે ભેદ અસિદ્ધ
છે, કારણ કે તે બન્ને વચ્ચે આ પ્રમાણે કથંચિત્ અભેદ પણ ઉપપન્ન થઈ શકે છે → સૌ પ્રથમ સુધાર ‘આ
સાધનથી આ લાકડાંને ઘડીશ’ એવા પરિણામથી પરિણત થાય છે. આ પરિણામથી પરિણત થયા વિના, કે તે
પછી સાધનને ગ્રહણ કર્યા વિના સુધાર લાકડાંને ઘડતો નથી પણ તેવા પરિણામથી પરિણત થઈને અને સાધનને
ગ્રહણ કરીને જ લાકડાંને ઘડે છે. આમ ઓજાર અને સુધાર બન્ને લાકડાંને ઘડવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. અને કાઠને
ઘડવારૂપ એક કાર્યનાં સાધક બને છે. તેથી એકકાર્યસાધકત્વરૂપઅભેદ પણ બન્નેમાં સિદ્ધ થાય છે. તેથી બન્ને
સર્વથા ભિન્ન નથી. (તાત્પર્ય :- કાર્યમાં સાધકતમ કારણ કરણ કહેવાય છે. સુધાર કાઠઘટનમાં માત્ર કર્તા નથી પરંતુ
કરણ પણ છે. કેમ કે તેનામાં જ્યાં સુધી પૂર્વોક્તપરિણામ ઉત્પન્ન થતો નથી, ત્યાં સુધી ઓજાર ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થતો નથી. તેથી

અપિ ચ તૌ સ્વપરસમ્બન્ધસ્વભાવૌ સમવાયાદ્ ભિન્નૌ સ્થાતામ્, અભિન્નૌ વા? યદિ ભિન્નૌ, તતસ્તસ્યૈતૌ સ્વભાવાવિતિ કથં સમબન્ધઃ? સમ્બન્ધનિબન્ધનસ્ય સમવાયાન્તરસ્યાનવસ્થાભયાદતત્ત્વમુપગમાત્। અથાભિન્નૌ, તતઃ સમવાયમાત્રમેવ, ન તૌ તદવ્યતિરિક્તત્વાત્ તત્ત્વરૂપવદિતિ। કિન્ચ, યથા ઇહ સમવાયિષુ સમવાય ઇતિ મતિઃ સમવાયં વિનાપ્યુપપન્ના, તથા ઇહાત્મનિ જ્ઞાનમિત્યર્થમા પ્રત્યયસ્તં વિનૈવ ચેદુચ્યતે, તદા કો દોષઃ?

અથાત્મા કર્તા, જ્ઞાનં ચ કરણં, કર્તુકરણયોરેક વર્ધકિવાસીવ ભેદ એવ પ્રતીતઃ, તત્કથં જ્ઞાનાત્મનોરભેદઃ? ઇતિ ચેત્? ન। દૃષ્ટાન્તસ્ય વૈષમ્યાત્। વાસી હિ બાહ્યં કરણં, જ્ઞાનં ચાન્તરં, તત્કથમનયોઃ સાધર્મ્યમ્। ન ચૈવં કરણસ્ય દ્વૈવિધ્યમપ્રસિદ્ધમ્। યદાહુર્તાક્ષિકાઃ- “કરણં દ્વિવિધં જેયં બાહ્યમાખ્યન્તરં બુધૈઃ। યથા લુનાતિ દાત્રેણ મેરું ગચ્છતિ ચેતસા”। યદિ હિ કિન્ચિત્કરણમાન્તરમેકાન્તેન ભિન્નમુપદર્શયતે, તતઃ સ્યાદ્ દૃષ્ટાન્તદાર્ટાન્તિકયોઃ સાધર્મ્યમ્, ન ચ તથાવિધમસ્તિ। ન ચ બાહ્યકરણગતો ધર્મઃ સર્વોડપ્યાન્તરે યોજયિતું શક્યતે, અન્યથા દોષેન ચક્ષુષા દેવદત્તઃ પશ્યતોત્યત્રાપિ દોષાદિવત્ ચક્ષુષોડપ્યેકાન્તેન દેવદત્તસ્ય ભેદઃ સ્યાત્। તથા ચ સતિ લોકપ્રતીતિવિરોધ ઇતિ॥

તેવા પરિણામદ્વારા સુધાર થોતે પણ સાધકતમ હોઈ કરણ બને છે. અને એક જ કાર્યમાં અનેક કરણ અસંભવિત નથી. તેથી એક કાર્યકરણત્વ કે સાધકત્વરૂપે બન્ને અભિન્ન છે જેમકે ઘટત્વરૂપે બે ઘડ.) આ જ પ્રમાણે આત્મા પણ “વિવક્ષિત અર્થનો આ જ્ઞાન દ્વારા બોધ કરીશ” એવા પરિણામવાળો થાય છે. પછી તે જ્ઞાનને પ્રભુ કરી અર્થબોધમાં વ્યાપાર કરે છે. એ જ રીતે જ્ઞાન પણ અર્થબોધમાં વ્યાપારિત થાય છે. આમ જ્ઞાન અને આત્મા બન્ને સંવેદનરૂપ એક કાર્યનાં સાધક બને છે, તેથી બન્નેમાં ‘સંવેદનકાર્યસાધકત્વ’ તુલ્યરૂપે હોવાથી તે રૂપે બન્ને અભિન્ન છે. આમ કર્તા અને કરણનો અભેદ સિદ્ધ થયો. હવે આ સંવેદનરૂપ કાર્ય આત્મામાં થાય છે કે વિષયમાં? જો આત્મામાં એ કાર્ય થાય છે તેમ માનશો તો અમને જે ઈષ્ટ છે તે જ સિદ્ધ થાય છે, કેમકે, અમે પણ બોધરૂપ જ્ઞાનને આત્મામાં જ સ્વીકારીએ છીએ. અને તેથી જ આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપવાળો સિદ્ધ થાય છે અને જડ તરીકે અસિદ્ધ ઠરે છે, સંવેદનરૂપ કાર્ય વિષયમાં થાય છે. એવો વિતર્ક કરવા યોગ્ય નથી. કેમકે તો વિષયમાં થતા સંવેદનનો અનુભવ આત્માને નહીં થાય. “વિષયમાં રહેલા સંવેદનથી આત્માને અનુભવ થાય છે” એવું કહેવું અનુચિત છે. કેમકે સંવિત્તિ જેમાં ઉત્પન્ન થઈ છે તે જોયપદાર્થ જ્ઞાનને કરણ બનાવવાવાળા આત્માથી જેમ ભિન્ન છે, તેમ તે સંવિત્તિ માટે જ્ઞાનને કરણ જેઓએ બનાવ્યું નથી તેઓથી પણ ભિન્ન જ છે. તેથી જોય વસ્તુમાં રહેલું સંવેદન અન્ય પુરુષોને પણ સમાજી રીતે અનુભૂત થવાની આપત્તિ આવે.

અભેદમાં કર્તૃકરણભાવની સિદ્ધિ

પૂર્વપક્ષ :- જ્ઞાન અને આત્મા વચ્ચે અભેદ માનવામાં આવશે, તો બન્ને વચ્ચે કર્તૃ-કરણભાવ સિદ્ધ શી રીતે થશે? કર્તૃ-કરણભાવ જ ભિન્નતાનો સૂચક છે.

ઉત્તરપક્ષ :- અભેદમાં પણ કર્તૃકરણભાવ ઘટી શકે છે, જેમ કે “સાપ ધોતાને ધોતાનાથી વીટે છે” એ સ્થળે અભેદમાં પણ કર્તૃકરણભાવ સિદ્ધ છે. તેમ અહીં પણ સમજવું. “આ કર્તૃકરણભાવ પરિકલ્પિત છે, વાસ્તવિક નથી” એવી શંકા ન કરવી. કેમકે વેષ્ટનઅવસ્થા વખતે પૂર્વ અવસ્થાથી ભિન્ન એવી ગતિનિરોધરૂપ વિશિષ્ટ અર્થક્રિયા દેખાય છે. પરિકલ્પિત સ્થળે અર્થક્રિયા ઘટી ન શકે. તેથી કર્તૃકરણભાવને પરિકલ્પિત માનવો અસંગત છે. અન્યથા અખિલ જગતને પરિકલ્પિત માનવાની આપત્તિ આવશે. સૌંકડો કલ્પના કરવા છતાં ‘પથ્થરનો સામ્રાજ્ય ધોતાને ધોતાનાથી વીંટાળી શકે’ તેવું, કદી કહી શકાતું નથી, કેમકે ત્યાં તેવી ચિલક્ષણ અર્થક્રિયા સર્વથા અસિદ્ધ છે. તેથી અભેદમાં પણ કર્તૃકરણભાવ સિદ્ધ છે. વળી ‘ચૈતન્ય’શબ્દનો અર્થ વિચારો. ચૈતનનો ભાવ=ચૈતન્ય. ચૈતન=આત્મા એમ ઉભયવાદીને સમ્મત છે. ચૈતનનો ભાવ=આત્માનું સ્વરૂપ જ ચૈતન્ય છે. અને

અપિ ચ, સાધ્યવિકલોઽપિ વાસીવર્ધકિદૃષ્ટાન્તઃ। તથાહિ। નાયં વર્ધકિઃ ‘કાષ્ઠમિદમનયા વાસ્યા ઘટયિષ્યે’ इत्येवं
વાસીગ્રહણપરિણામેનાપરિણતઃ સન્ તામગૃહીત્વા ઘટયતિ, કિન્તુ તથા પરિણતસ્તાં ગૃહીત્વા । તથાપરિણામે ચ વાસિરપિ
તસ્ય કાષ્ઠસ્ય ઘટને વ્યાપ્રિયતે પુરુષોઽપિ । इत्येवंલक्षणैककार्यसाधकत्वात् વાસીવર્ધક્યોરભેદોઽપ્યુપપદ્યતે ।
તત્કથમનયોર્ભેદ એવ ઇત્યુચ્યતે । એવમાત્માપિ ‘વિવક્ષિતમર્થમનેન જ્ઞાનેન જ્ઞાસ્યામિ’ इति જ્ઞાનગ્રહણપરિણામવાન્ જ્ઞાનં ગૃહીત્વાર્થ
વ્યવસ્યતિ। તતશ્ચ જ્ઞાનાત્મનોરુપયોરપિ સંવિત્તિલક્ષણૈકકાર્યસાધકત્વાદભેદ એવ। એવં કર્તૃકરણયોરભેદે સિદ્ધે
સંવિત્તિલક્ષણં કાર્યં કિમાત્મનિ વ્યવસ્થિતં; આહોસ્વિદ્ વિષયે इति વાચ્યમ્। આત્મનિ ચેત્? સિદ્ધં નઃ સમીહિતમ્। વિષયે
ચેત્? કથમાત્મનોઽનુભવઃ પ્રતીયતે? અથ વિષયસ્થિતસંવિત્તેઃ સકાશાદાત્મનોઽનુભવઃ, તર્હિ કિં ન પુરુષાન્તરરસ્યાપિ?
તદ્ભેદાવિરોધાત્ ॥

“જે જેનું સ્વરૂપ જોય તે તેનાથી ભિન્ન જોતું નથી.” જેમકે વૃક્ષનું સ્વરૂપ વૃક્ષથી ભિન્ન નથી, તેથી આત્માનું સ્વરૂપ
જોવાથી ચૈતન્ય આત્માથી ભિન્ન નથી.

આત્માની સ્વતઃ અચેતનતા અસિદ્ધ

પૂર્વપક્ષ :- આત્મા સ્વયં ચેતન નથી. પણ સમવાયસંબંધથી ચેતનાનો યોગ થવાથી ચેતન છે, કેમકે
પ્રતીતિ તેવી જ થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ બરાબર નથી. જો તમે પ્રતીતિને જ પ્રમાણ કરતા જો, તો તો, નિરાબાધિતપણે આત્મા
ઉપયોગાત્મક જ પ્રસિદ્ધ થાય છે. “હું પોતે અચેતન છું અને ચેતનાનાં યોગથી ચેતન છું” એવી કે “અચેતન
એવા મારામાં ચેતનાનો સમવાય છે” એવી પ્રતીતિ કોઈને ક્યારેય થતી નથી. કેમકે સર્વત્ર “હું જ્ઞાતા છું”
એવી સમાનાધિકરણ પ્રતીતિ જ થાય છે. અહીં સમાનાધિકરણ=સમાનવિભક્તિક=અભિન્ન. અર્થાત્ “જે જ્ઞાતા
છે તે જ હું (=આત્મા) છું” એવી જ પ્રતીતિ થાય છે. એટલે કે ‘હું જ્ઞાનસ્વરૂપ છું’ એવો તાદાત્મ્યબોધ જ થાય
છે.

પૂર્વપક્ષ :- આત્મા અને જ્ઞાન વચ્ચે રહેલા ભેદમાં આ પ્રતીતિ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- જ્ઞાન-જ્ઞાનવાનવચ્ચે કથયિત્ પણ તાદાત્મ્ય=અભેદ ન જોય તો આમ સમાનાધિકરણ=
એકાધિકરણરૂપે બન્નેનો બોધ ન થાય, કેમકે સર્વથા ભિન્ન વસ્તુઓમાં એવો સમાનાધિકરણ બોધ દેખાતો નથી.

પૂર્વપક્ષ :- ‘પુરુષ-યદિ છે.’ (યદિ=તાકડી) અહીં બન્ને વચ્ચે ભેદ જોવા છતાં સમાનાધિકરણબોધ
દેખાય છે. માટે ભેદમાં પણ સમાનાધિકરણ અસિદ્ધ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- અહીં ભેદ જોવાથી, જે આ પ્રતીતિ થાય છે, તે ઉપચારથી થાય છે. મુખ્યરૂપે નહીં. અને આ
ઉપચારમાં પુરુષમાં યદિગત સ્તબ્ધતા (=અક્રકડતા) વગેરે જે ગુણો અભેદભાવે રહ્યા છે તે બીજા છે. કેમકે ઉપચાર
મુખ્યાર્થને અનુલક્ષીને થાય છે. (અહીં યદિગતસ્તબ્ધતા વગેરે ગુણો મુખ્યાર્થ છે. તેને સદૃશ સ્તબ્ધતાવગેરે ગુણો પુરુષમાં
જોવાથી અભેદ ઉપચાર થાય છે, પુરુષથી પુરુષગત ગુણો કથયિત્ અભિન્ન છે. તે ગુણો યદિગત ગુણોને સમાન જોવાથી યદિગત
તરીકે ઉપચારિત થાય છે. અને યદિગતગુણો યદિથી અભિન્ન છે. તેથી પુરુષથી અભિન્ન એવા ગુણોથી અભિન્ન યદિ થવાથી
પુરુષ યદિ છે. તેવો ઉપચાર થાય છે.) આત્મામાં થતી ‘હું જ્ઞાતા છું’ એવી પ્રતીતિ આત્મા અને જ્ઞાનનાં અભેદ દ્વારા
આત્માનાં પોતાનાથી કથયિત્ અભિન્ન ચેતનાસ્વરૂપને દર્શાવે છે. કેમકે તે વિના ‘હું જ્ઞાતા છું’ એવી પ્રતીતિ
ઉપપન્ન થઈ શકે નહીં. જેમકે ઘડો ચેતનારૂપ ન જોવાથી ઘડાને ‘હું જ્ઞાતા છું’ એવી પ્રતીતિ થતી નથી.

પૂર્વપક્ષ :- ઘડામાં ચૈતન્યનો યોગ ન જોવાથી ઘડાને તેવી પ્રતીતિ થતી નથી. જ્યારે આત્મામાં તેવો યોગ

અથ જ્ઞાનાત્મનોરભેદપક્ષે કથં કર્તૃકરણભાવઃ ? इति चेत् ? ननु यथा सर्प आत्मानमात्मना वेष्टयतीत्यत्राभेदे यथा કર્તૃકરણભાવસ્તથાત્રાપિ । અથ પરિકલ્પિતોઽયં કર્તૃકરણભાવ इति चेत् ? वेष्टनावस्थायां प्रागवस्था-
विलक्षणगतिनिरोधलक्षणार्थक्रियादर्शनात् कथं परिकल्पितत्वम् ? नहि परिकल्पनाशतैरपि शैलस्तम्भ आत्मानमात्मना
वेष्टयतीति वक्तुं शक्यम् । तस्मादभेदेऽपि કર્તૃકરણભાવઃ સિદ્ધ એવ । કિન્ન, ચૈતન્યમિતિ શબ્દસ્ય ચિન્ત્યતામન્વયઃ ।
ચેતનસ્ય ભાવશ્ચૈતન્યમ્ । ચેતનશ્ચાત્મા ત્વયાપિ કીર્ત્યતે । તસ્ય ભાવઃ સ્વરૂપં ચૈતન્યમ્ । યચ્ચ યસ્ય સ્વરૂપં,
ન તત્ તતો ભિન્નં ભવિતુમર્હતિ, યથા વૃક્ષાદ વૃક્ષસ્વરૂપમ્ ॥

હોવાથી આત્માને તેવી પ્રતીતિ થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- અચેતનને ચૈતન્યનો યોગ થવા માત્રથી ‘હું ચેતન છું’ તેવી પ્રતીતિ થાય છે. તેવા સિદ્ધાન્તનો તો હમણાં જ નિરાસ થયો છે. તેથી અચેતનને કોઈ પણ રીતે તેવી પ્રતીતિ થાય એ અસિદ્ધ છે. માટે જો આત્મા પોતે અચેતન સિદ્ધ થાય તો તે જડ ગણાય અને તેથી તે પદાર્થનું જ્ઞાન કરી શકશે નહીં. આમ આત્માને અચેતન માનવાથી તો તેનાં અર્થપરિચ્છેદગુણનો જ નિષેધ થશે. તેથી જો તમે આત્માનો તે ગુણ ઈચ્છતા હો તો તમારે આત્માને ચૈતન્યસ્વરૂપ પણ માનવો પડશે.

જડમાં જ્ઞાનવત્તા પ્રતીતિ અસિદ્ધ

પૂર્વપક્ષ :- ‘હું ધનવાન છું’ એ પ્રત્યયથી જેમ ધન અને ધનવાન વચ્ચે ભેદ પ્રતીત થાય છે, તેમ ‘હું જ્ઞાનવાન’ આ પ્રતીતિથી જ્ઞાન અને આત્મા વચ્ચે ભેદ જ પ્રતીત થાય છે. કેમ કે બન્ને પ્રતીતિ સરખી છે. જો આ પ્રતીતિથી પણ જ્ઞાન અને આત્મા વચ્ચે અભેદ માનવો હોય, તો ધન અને ધનવાન વચ્ચે પણ તેવી પ્રતીતિથી અભેદ માનવો જોઈએ.

ઉત્તરપક્ષ :- તમારા મતે તો ‘હું જ્ઞાનવાન છું’ એવી પ્રતીતિ આત્માને થતી જ નથી, કારણ કે ઘડાની જેમ આત્મા એકાન્તે જડ છે. ‘આત્મા સર્વથા જડ છે અને છતાં “હું જ્ઞાનવાન છું” તેવી પ્રતીતિ પણ તેને થાય છે. તેમાં વિરોધ નથી.’ એવો નિર્ણય કરવાની અધીરતા કરશો નહીં. કારણ કે જડ આત્મામાં ‘હું જ્ઞાનવાન છું’ એવી પ્રતીતિની ઉત્પત્તિ જ અસંભવિત ઠરશે. કેમ કે ‘જ્ઞાનવાનહં’ એવો પ્રત્યય ‘જ્ઞાન’રૂપ વિશેષણ અને આત્મારૂપ વિશેષ્યના ગ્રહણ કર્યા વિના ક્યારેય ઉત્પન્ન થાય નહિ. જો જ્ઞાનરૂપવિશેષણ અને આત્મારૂપવિશેષ્યના ગ્રહણ વિના પણ ‘જ્ઞાનવાનહમ્’ એવો પ્રત્યય માનશો, તો તમને તમારા મત સાથે જ વિરોધ આવશે, કેમ કે તમારું જ વચન છે કે, ‘વિશેષણનું ગ્રહણ કર્યા વિના બુદ્ધિ વિશેષ્યમાં પ્રવર્તતી નથી’ આમ જ્ઞાનયુક્ત આત્માનું ગ્રહણ કરતો પ્રત્યય સર્વથા જડ આત્મામાં શી રીતે સંભવે ?

પૂર્વપક્ષ :- જ્ઞાન અને આત્માનું ગ્રહણ કરીને તે પ્રત્યય ઉત્પન્ન થાય છે તેમ માનો.

ઉત્તરપક્ષ :- આ બન્નેનું ગ્રહણ સ્વતઃ થાય છે કે પરતઃ ? સ્વતઃ પક્ષ બરાબર નથી. કેમ કે તમે ‘સ્વસંવેદન’ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો નથી. આત્મા અને જ્ઞાન સ્વસંવિદિત થાય, તો જ, એ ગ્રહણ સ્વતઃ કહેવાય. ઈચ્છા, સુખ દુઃખ વગેરે બીજા સન્તાનો=ક્ષણપ્રવાહો સ્વસંવેદન સ્વયં કરવા સમર્થ નથી. તેથી તેઓનું સ્વતઃ સંવેદન=સ્વતઃ ગ્રહણ સંભવતું નથી. તેમ જ્ઞાન અને આત્મા પોતાનું સંવેદન સ્વયં ન કરે, તો તે બન્નેનું સ્વતઃગ્રહણ થાય નહિ. તમારા મતે આત્મા જડ હોવાથી આત્માનું સ્વતઃ સંવેદન સંભવતું જ નથી. અને તમે જ્ઞાનનું પણ સ્વસંવેદન માન્યું નથી. (તમારા મતે ઈશ્વરના જ્ઞાનને છોડી બાકીના જ્ઞાન, અને બધી વસ્તુઓ પરતઃસંવિદિત છે, તે ચર્ચા આગળ આવશે.) તેથી સ્વતઃસંવેદન કે સ્વતઃગ્રહણ તો સંભવતું જ નથી.

અર્થાસ્તિ ચેતન આત્મા, પર ચેતનાસમવાયસમ્બન્ધાત્, ન સ્વતઃ, તથાપ્રતીતે: इति चेत्? तदयुक्तम् । यतः प्रतीतिश्चेत् प्रमाणोक्तिर्येत (यते वा), तर्हि निर्बाधमुपयोगात्मक एवात्मा प्रसिद्ध्यति । न हि जातुचित् स्वयमचेतनोऽहं चेतनायोगात् चेतनः, अचेतने वा मयि चेतनायाः समवाय इति प्रतीतिरस्ति। ज्ञाताहमिति समानाधिकरणतया प्रतीतैः। भेदे तथा प्रतीतिरिति चेत्? न । कथंचित् तादात्म्याभावे सामानाधिकरण्यप्रतीतेरदर्शनात्। यष्टिः पुरुष इत्यादिप्रतीतिस्तु भेदे सत्युपचाराद् दृष्टा, न पुनस्तात्त्विकी। उपचारस्य तु बीजं पुरुषस्य यष्टिगतस्तब्धत्वादियुगैरभेदः, उपचारस्य मुख्यार्थस्पर्शित्वात् । तथाचात्मनि ज्ञाताहमिति प्रतीतिः कथञ्चित् चेतनात्मतां गमयति, तामन्तरेण ज्ञाताहमिति प्रतीतेरनुपपद्यमानत्वाद् घटादिवत् । न हि घटादिरचेतनात्मको ज्ञाताहमिति प्रत्येति । चैतन्ययोगाभावाद् असौ न तथा प्रत्येतीति चेत्? न । अचेतनस्यापि चैतन्ययोगात् चेतनोऽहमिति प्रतिपत्तेरनन्तरमेव निरस्तत्वात्। इत्यचेतनत्वं सिद्धमात्मनो जडस्यार्थपरिच्छेदं पराकरोति । तं पुनरिच्छता चैतन्यस्वरूपतास्य स्वीकरणीया ॥

પૂર્વપક્ષ :- જ્ઞાન અને આત્માનું પરતઃસંવેદન થશે.

ઉત્તરપક્ષ :- અલબત્ત, આત્માનું પરતઃસંવેદન (બ્રહ્મ) માનવામાં દોષ નથી. પરંતુ જ્ઞાનનું પરતઃસંવેદન માનવામાં અનવસ્થામહાનદી દુસ્તર છે. જ્ઞાનનું સંવેદન કરનાર બીજું જે જ્ઞાન તમે કહો છો, તે જ્ઞાન પોતે ગૃહીત છે કે અગૃહીત? અગૃહીત તો માની શકાય નહીં. કેમકે ‘સ્વયં અગૃહીત બીજાનું બ્રહ્મ ન કરાવી શકે દા.ત. ઘડો’ જો દીવો પોતાને જ પ્રકાશી ન શકે, તો બીજાને શી રીતે પ્રકાશી શકે? અને જો એ બીજા જ્ઞાનનું બ્રહ્મ થતું હોય, તો ‘નાગૃહીતઃ’ ઇત્યાદિ વચનથી ‘જ્ઞાનત્વ’ વિશેષણના બ્રહ્મપૂર્વક જ તે જ્ઞાનનું બ્રહ્મ માનવું પડે. જેમ કે ‘ઘટત્વ’નું બ્રહ્મ થાય, તો જ ઘટનું બ્રહ્મ થાય. હવે આ બન્ને (જ્ઞાનત્વ અને તે બીજું જ્ઞાન) નું બ્રહ્મ સ્વતઃ છે કે પરતઃ? જો સ્વતઃ માનો, તો (૧) સ્વસિદ્ધાંતવિરોધ છે. કેમ કે તમે સ્વસંવેદન સ્વીકાર્યું નથી. અને (૨) આટલું લાંબુ કરીને પછી સ્વસંવેદન સ્વીકારવા કરતા પ્રથમ જ્ઞાનને જ સ્વસંવિદિત માનવામાં લાઘવ છે. અને તમારે મન ‘એક કાના-માત્રાનો લાઘવ પણ યુગજન્મ મહોત્સવ સમાન છે.’ હવે જો પરતઃ બ્રહ્મ માનશો, તો ફરીથી ‘તે ત્રીજા જ્ઞાનનું અને તેના જ્ઞાનત્વવિશેષણનું બ્રહ્મ સ્વતઃ કે પરતઃ’ વગેરે પ્રશ્નોના ફાદમાં ફસાવ. આમ જ્ઞાનનું પરતઃસંવેદન માનવું એટલે કોશ્ટાના કીડની જેમ જાતે ગૂંથેલી જાળમાં જાતે ફસાવાનું, અને અનવસ્થા નદીમાં ડૂબી મરવાનું. તથા જે મૂળ પ્રથમ જ્ઞાન છે, તેનું સંવેદન, આત્માનું સંવેદન અને તે બન્નેના સંવેદનથી પ્રગટતો ‘જ્ઞાનવાનહ’ પ્રત્યય આ બધા તો બિચારા કયાં દેટાઈ ગયા, તેની ખબર પણ નહિ પડે. આમ જો આત્માને જડ માનશો, તો ‘જ્ઞાનવાનહ’ એવો પ્રત્યય સંગત ઠરશે નહિ અને જો અનુભવસિદ્ધ આ પ્રત્યયને સંગત ઠેરવવો હોય, તો આત્માને જડ માનવાની જડતા દૂર કરવી પડશે. અને તો અનન્યગત્યા, આત્માને ચૈતન્યસ્વરૂપ સ્વીકારવો જોઈશે. અને જો, આત્માનું ચૈતન્યસ્વરૂપ સ્વીકારવાની ચેતના પ્રગટી હોય, તો ‘ચૈતન્ય ઔપાધિક છે, અને આત્માથી એકાંતે ભિન્ન છે’ તે વચનનો ત્યાગ કરવો. કેમ કે આ વચન તત્ત્વરૂપ માલ વિનાના બગડેલા બારદાન જેવું છે.

મુક્તિમાં જ્ઞાન-આનંદસ્વરૂપનાં અભાવનું ખંડન

વળી પૂર્વપક્ષે ‘આત્માના નવવિશેષણસંતાન અત્યંત ઉચ્છેદ પામે છે. કેમ કે તેઓ સંતાનરૂપ છે જે જે સંતાનરૂપ હોય, તે તે અત્યંત ઉચ્છેદ પામે. દા.ત. પ્રદીપ સંતાન’ આ અનુમાનના બળ પર મોક્ષને જ્ઞાન અને સુખ વિનાનો કલ્પ્યો. પણ તે કલ્પના મૂળ વિનાના વૃક્ષ જેવી છે. બોલો, આ ‘સંતાન’ પદમાં ‘સંતાનત્વ’થી તમારે શું અભિપ્રેત છે? (૧) અલગ-અલગ પદાર્થોની સ્વતન્ત્ર (=પરસ્પર નિરપેક્ષ, એકાગ્રચના નિયમ વિનાની) ઉત્પત્તિમાત્ર કે (૨) એક અધિકરણમાં અલગ-અલગ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ? પ્રથમ પક્ષ તમને માન્ય હોય, તેમ સંભવતું નથી. કેમ કે આ પક્ષ વ્યભિચારદોષયુક્ત છે. આ જગતમાં પ્રત્યેક ક્ષણે ઘટ, પટ, કટ (=સાદડી) વગેરે

નનુ જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયાદાત્મજ્ઞાનયોર્ભેદઃ, અન્યથા ધનવાનિતિ પ્રત્યયાદપિ ધનધનવતોર્ભેદાભાવનુષંગઃ। તદસત્। જ્ઞાનવાનહમિતિ નાત્મા ધવન્મતે પ્રત્યેતિ, જડૈકાન્તરૂપત્વાત્, ઘટવત્। સર્વથા જડશ્ચ સ્યાદાત્મા, જ્ઞાનવાનહમિતિ પ્રત્યયશ્ચ સ્યાદ્ અસ્ય વિરોધાભાવાદ્ ઇતિ મા નિર્ણયોઃ। તસ્ય તથોત્પત્ત્યસમ્ભવાત્। જ્ઞાનવાનહમિતિ હિ પ્રત્યયો નાગૃહીતે જ્ઞાનાણ્યે વિશેષણે, વિશેષ્યે ચાત્મનિ જાતૂત્પદ્યતે, સ્વમતવિરોધાત્। “નાગૃહીતવિશેષણા વિશેષ્યઃ વૃદ્ધિઃ” ઇતિ વચનાત્॥ ગૃહીતયોસ્તયોરૂત્પદ્યત ઇતિ ચેત્ ? કુતસ્તદગૃહીતિઃ ? ન તાવત્ સ્વતઃ, સ્વસંવેદનાનધ્યુપગમાત્। નંવિદિતે હ્યાત્મનિ જ્ઞાને ચ સ્વતઃ સા યુજ્યતે, નાન્યથા, સન્તાનાન્તરવત્। પરતશ્ચેત્ ? તદપિ જ્ઞાનાન્તરં વિશેષ્યં નાગૃહીત જ્ઞાનત્વવિશેષણે ગૃહીતું શક્યમ્। ગૃહીતે હિ ઘટત્વે ઘટગ્રહણમિતિ જ્ઞાનાન્તરાત્ તદગ્રહણેન ભાવ્યમ્; ઇત્યનવસ્થાનાત્ કુતઃ પ્રકૃતપ્રત્યયઃ। તદેવં નાત્મનો જડસ્વરૂપતા સંગચ્છત્સે। તદસક્કૃતૌ ચ ચૈતન્યમૌપાધિકમાત્મનોડન્યદિતિ વાડ્માત્રમ્ ॥

વિભિન્ન પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થયા જ કરે છે. પ્રથમ પક્ષના સ્વીકારમાં ક્ષણ પરંપરામાં આ ઘટાદિ પદાર્થોની કમબદ્ધ ઉત્પત્તિની રચાતી શુંબલા પણ સંતાનરૂપ બની જાય. જગતમાં આ ઉત્પત્તિકમ અનાદિકાળથી ચાલ્યો જ આવે છે. અલબત્ત, તેમાં જૂના પદાર્થોનો નાશ થાય છે. પરંતુ નવા-નવા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ પણ સતત ચાલુ જ છે. તેથી આ અનાદિથી ચાલતી શુંબલા અનંતકાળ વીતી જાય, તો પણ અટકવાની નથી. તેથી આ શુંબલારૂપ સંતાન કદી અત્યંત ઉચ્છેદ પામી શકે તેમ નથી. તેથી સંતાનના અત્યંત ઉચ્છેદનો નિયમ અહીં ખડીત અને અનૈકાનિક ઠરે છે.

પૂર્વપક્ષ :- અલગ-અલગ પદાર્થોની શુંબલામાત્રને અમે સંતાનરૂપ માનતા જ નથી. પરંતુ એક આશ્રયમાં-એક આધારમાં અલગ-અલગ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ પરંપરાને જ અમે સંતાનરૂપ કહીએ છીએ.

ઉત્તરપક્ષ :- આ બીજા વિકલ્પના સ્વીકારમાત્રથી તમારો છુટકારો નથી. કેમ કે આ પક્ષે તમારા પ્રદીપદેટાન્તમાં હેતુવિકળતાનો દોષ છે. પ્રદીપસંતાનમાં અલગ-અલગ ઉત્પત્તિઓ એકાશ્રય નથી. ‘ઉત્પત્તિ’ એક પ્રકારની ક્રિયા છે. અને સ્વની ક્રિયા સ્વમાં જ (સમવાય સંબંધથી) હોય, તેમ તમને માન્ય છે. તેથી અલગ-અલગ પ્રદીપો (=અગ્નિજ્યોત)ની ઉત્પત્તિઓ તે-તે પ્રદીપમાં રહેશે, પણ એકપ્રદીપરૂપ એકઅધિકરણમાં નહિ રહે. પૂર્વક્ષણપ્રદીપની ઉત્પત્તિ પૂર્વક્ષણપ્રદીપમાં છે. ઉત્તરક્ષણપ્રદીપની ઉત્પત્તિ ઉત્તરક્ષણપ્રદીપમાં છે. ઉત્તરક્ષણે નથી પૂર્વક્ષણે. અને પૂર્વક્ષણે નથી ઉત્તરક્ષણે. તેથી અલગ-અલગક્ષણીય પ્રદીપોની ઉત્પત્તિશુંબલા એકાશ્રય નથી. તેથી ‘સંતાનત્વ’થી તમને ઈષ્ટ જે અર્થ છે, તે અર્થ પ્રદીપોની આ ઉત્પત્તિશુંબલામાં બેસતો નથી. તેથી પ્રદીપ સંતાનત્વથી રહિત છે. અને તેથી પોતે સંતાનરૂપ નથી. આમ પ્રદીપ તમારા અનુમાનના હેતુથી રહિત છે. આમ તમારા અનુમાનમાં દેવ્યંત હેતુવિકલ છે.

પૂર્વપક્ષ :- ‘પ્રદીપ’ દ્રવ્યરૂપ છે. અને તેમાં ઉત્પત્તિક્રિયા છે. તેથી તમે કહો તેવો દોષ સંભવતો હોવાથી તે દેવ્યંતને જવા દો. અમારે બુદ્ધિવગેરે ગુણોના સંતાનનો વિચાર કરવો છે. અપરાપર ગુણોની ઉત્પત્તિક્રિયા તો તે ગુણોના આશ્રયભૂત એક દ્રવ્યમાં મળી શકશે. કેમ કે ગુણોમાં ક્રિયા સંભવતી નથી. (માત્ર ‘દ્રવ્ય’ પદાર્થ જ ક્રિયાયુક્ત છે. બાકીના ગુણાદિ પદાર્થો નહિ) તેથી તે ગુણોની ઉત્પત્તિશુંબલા એકાશ્રય બનશે. અને તેથી સંતાનનો અમે કહેલો અર્થ તેઓમાં સંગત ઠરશે. આવું ગુણોની ઉત્પત્તિશુંબલારૂપસંતાન અત્યંત ઉચ્છેદને પામે છે.

ઉત્તરપક્ષ :- તો પણ વ્યભિચારદોષ ઊભો છે. પરમાણુમાં અગ્નિના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થતા રૂપસંતાન વગેરે(વગેરેથી રસસંતાનઆદિ સમજવા.) સંતાનરૂપ છે. કેમ કે પરમાણુરૂપએકદ્રવ્યને આશ્રયીને અપરાપર રૂપોની ઉત્પત્તિપરંપરા રહેલી છે. (વેશેષિકો ‘પીલુપાક’વાદી છે. નૈયાયિકો પિઠરપાકવાદી છે. કાયો ધડોન્ધપારે અગ્નિમાં પકાવવા મુકવામાં આવે છે, ત્યારે નૈયાયિકમતે અગ્નિના સંસર્ગથી ઘડમાં જ પૂર્વરૂપ નષ્ટ થાય છે અને પાકજ રૂપ ઉત્પન્ન થાય

તથા યદપિ ન સંવિદાનન્દમયો ચ મુક્તિરિતિ વ્યવસ્થાપનાય અનુમાનમવાદિ સન્તાનત્વાદિતિ તત્રાભિધીયતે। નનુ કિમિદં સન્તાનત્વં. સ્વતન્ત્રમપરાપરપદાર્થોત્પત્તિમાત્રં વા, એકાશ્રયાપરાપરોત્પત્તિર્વા? તત્રાણઃ પક્ષઃ સવ્યભિચારઃ । અપરાપરેષામુત્પાદકાનાં ઘટપટકટાદીનાં સન્તાનત્વેડપ્યત્યન્તમનુચ્છિદ્યમાનત્વાત્। અથ દ્વિતીયઃ પક્ષઃ, તર્હિ તાદૃશં સન્તાનત્વં પ્રતીયે નાસ્તોતી સાધનવિકલો દૃષ્ટાન્તઃ। પરમાણુપાકજરૂપાદીભિશ્ચ વ્યભિચારી હેતુઃ। તથાવિધસન્તાનત્વસ્ય તત્ર સદ્ભાવેડપ્યત્યન્તોચ્છેદાભાવાત્ । અપિ ચ સન્તાનત્વમપિ ભવિષ્યતિ અત્યન્તાનુચ્છેદશ્ચ (દોડપિ ?) ભવિષ્યતિ । વિપર્યયે બાધકપ્રમાણાભાવાત્ । ઇતિ સંદિગ્ધવિપક્ષવ્યાવૃત્તિકત્વાદપ્યનૈકાન્તિકોડયમ્ હેતુઃ । કિન્ન, સ્યાદ્વાદવાદિનાં નાસ્તિ ક્વચિદત્યન્તમુચ્છેદઃ, દ્રવ્યરૂપતયા સ્થાત્તૂનામેવ સતાં ભાવાનામુત્પાદવ્યયયુક્તત્વાદ્ ઇતિ વિરૂદ્ધશ્ચ । ઇતિ નાધિકૃતાનુમાનાદ્ બુદ્ધ્યાદિગુણોચ્છેદરૂપા સિદ્ધિઃ સિદ્ધયતિ॥

છે. વૈશેષિકમતે અગ્નિના સંસર્જથી કાયા ઘડામાં રહેલા કપાલદ્રવ્યના સંયોજ વગેરે સંયોજો-યાવત્ બે પરમાણુઓના સંયોજ નષ્ટ થાય છે. અને પરમાણુ અવસ્થા રહે છે. આ પરમાણુઓમાં રહેલું પૂર્વરૂપ નષ્ટ થાય છે અને ઉત્તરપાકજરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ એકાશ્રયમાં અપરાપરરૂપપરંપરા આવવાથી રૂપસન્તાન સિદ્ધ થાય છે-પછી ફરીથી પરમાણુદ્રવ્ય વગેરેના સંયોજો થવાથી પાકજ ઘડો તૈયાર થાય છે. નવસાણની આ ક્રિયા છે.) પરમાણુમાં રહેલું આ પાકજરૂપ નિત્ય છે. કદાચ કાળાન્તરે રૂપ બદલાય, તો પણ પરમાણુ નિત્ય હોવાથી અન્યરૂપ તો ઉત્પન્ન થવાનું જ. આમ દ્વિતીયપક્ષમાન્ય સંતાનત્વ પરમાણુગત પાકજરૂપાદિમાં હોવા છતાં, અત્યંત ઉચ્છેદ ન હોવાથી સંતાનના અત્યંત ઉચ્છેદનો નિયમ ખંડિત થાય છે. અને સંતાનરૂપ હેતુ અનૈકાન્તિક ઠરે છે.

પૂર્વપક્ષ :- અમે અહીં આત્મદ્રવ્યના બુદ્ધિ વગેરે વિશેષગુણ સંતાનના જ અત્યંત ઉચ્છેદની વાત કરીએ છીએ. કેમ કે એ ગુણો ક્ષણિક છે. તાત્પર્ય :- ક્ષણિક ગુણોના સંતાનનો જ અત્યંત ઉચ્છેદ અમને માન્ય છે. માટે પરમાણુગતપાકજરૂપ વગેરેથી વ્યભિચારદોષ આપવો વ્યાજબી નથી. (તેથી ક્ષણિકગુણોની અપરાપર ઉત્પત્તિ જ અમને સંતાનતરીકે માન્ય છે.)

ઉત્તરપક્ષ :- તમારી ખોટી વાતને સાચી ઠેરવવા ભલે તમે ગમે તેટલા ધમપછાડ કરો પણ તેથી કંઈ તમારી વાત સિદ્ધ થવાની નથી. કેમ કે હજી પણ મોટો વાંધો ઊભો છે. 'તમે કહ્યું તેવું સંતાનત્વ હોય, અને છતાં અત્યંત ઉચ્છેદ ન હોય' એવી વિપરીત કલ્પના થતી અટકાવવા માટે તમારી પાસે કોઈ બાધક પ્રમાણ નથી. (પૂર્વપક્ષને આત્માના ગુણોના સંતાનનો અત્યંત ઉચ્છેદ અભિપ્રેત છે. તે માટે જે અનુમાન આપ્યું છે. તે અનુમાનની વ્યાપ્તિ → 'જે સંતાન હોય તેનો અત્યંત ઉચ્છેદ થાય જ' અસિદ્ધ છે. કેમ કે તેઓને અભિપ્રેત સંતાનત્વ આત્મવિશેષગુણસંતાન અને શબ્દસંતાનથી અન્યત્ર મળે નહિ. શબ્દસંતાનનો અત્યંતઉચ્છેદ અસિદ્ધ છે. અને આત્મવિશેષગુણસંતાન પક્ષરૂપ છે. તેથી ઉપરોક્તવિપરીતકલ્પનાબાધકપ્રમાણ તેઓ આપી શકે તેમ નથી. તથા તેઓ વિપરીતકલ્પના કરવાથી કોઈ અનિષ્ટ આપતિ આવતી બતાવી શકે તેમ નથી.) તથા ક્ષણિક વિશેષગુણોમાં જો સંતાનત્વ ઈષ્ટ હોય, તો આકાશના શબ્દરૂપ વિશેષગુણમાં પણ તે સંભવે છે. પણ શબ્દગુણોનો અત્યંત ઉચ્છેદ સિદ્ધ નથી. તેથી અત્યંતઉચ્છેદરૂપ સાધ્યમાટે શબ્દગુણરૂપ સપક્ષ સંદિગ્ધવિપક્ષ છે. તેથી તેનાથી સંતાનત્વ હેતુની વ્યાવૃત્તિ પણ સંદિગ્ધ છે. અથવા પક્ષતરીકે ઈષ્ટ આત્મવિશેષગુણસંતાન અત્યંતઉચ્છેદરૂપ સાધ્યનો વિપક્ષ છે તેવી શંકા પણ સંભવે છે. તેથી સંતાનત્વહેતુની વિપક્ષમાંથી વ્યાવૃત્તિ પણ સંદિગ્ધ બને છે. આમ સંદિગ્ધવિપક્ષવ્યાવૃત્તિદોષ પણ રહેલો છે. વળી સ્યાદ્વાદીઓના (=અમારા) મતે તો બધા જ ભાવો દ્રવ્યરૂપે સ્થિર રહેવાના સ્વભાવવાળા જ છે, અને આ જ બધા ભાવો ઉત્પત્તિ અને વિનાશ પર્યાયોથી યુક્ત છે. તેથી ઉત્પત્તિ કે વિનાશને આશ્રયી 'સંતાનત્વ' સંભવતું હોવા છતાં, પણ અત્યંતઉચ્છેદ તો સંભવતો જ નથી. તાત્પર્ય :- જેઓ જેઓમાં સંતાનત્વ હેતુ ઉપલબ્ધ થાય છે તે બધા જ ભાવો દ્રવ્યરૂપે નિત્ય હોઈ તેઓ અત્યંત ઉચ્છેદથી વિરુદ્ધ અત્યંતઉચ્છેદના અભાવવાળા તરીકે જ સિદ્ધ છે. આમ વિરુદ્ધની સિદ્ધિ કરતો હોવાથી આ હેતુ વિરુદ્ધદોષગ્રસ્ત પણ છે. આમ અનેક દોષોથી છર્ણુશીર્ણ થઈ ગયેલા તમારા હેતુથી અને

નાપિ “ન હિ વૈ સશરીરસ્ય” इत्यदेरागमात्। स हि शुभाशुभादृष्टपरिपाकजन्ये सांसारिकप्रियाप्रिये परस्परानुषक्ते अपेक्ष्य व्यवस्थितः। मुक्तिदशायां तु सकलादृष्टक्षयहेतुकमैकान्तिकमात्यन्तिकं च केवलं प्रियमेव; तत्कथं प्रतिषिध्यते। आगमस्य चायमर्थः ‘सशरीरस्य’= गतिचतुष्टयान्यतमस्थानवर्तिन आत्मनः, ‘प्रियाप्रिययोः’=परस्परानुषक्तयोः सुखदुःखयोः, ‘अपहतिः’=अभावो, ‘नास्ती’ ति। अवश्यं हि तत्र सुखदुःखाभ्यां भाव्यम्। परस्परानुषक्तत्वं च समासकरणादभ्युह्यते। ‘अशरीरं’=मुक्तात्मानं, ‘वा’ शब्दस्यैवकारार्थत्वात् अशरीरमेव; ‘वसन्तं’=सिद्धिक्षेत्रमध्यासीनं, ‘प्रियाप्रिये’=परस्परानुषक्ते सुखदुःखे; ‘न स्पृशतः’॥ इदमत्र इदमम्। यथा किल संसारिणः सुखदुःखे परस्परानुषक्ते स्यातां; न तथा मुक्तात्मनः किन्तु केवलं सुखमेव, दुःखमूलस्य शरीरस्यैवाभावात्। सुखं त्वात्मस्वरूपत्वादवस्थितमेव। स्वस्वरूपावस्थानं हि मोक्षः।

અધિકૃતઅનુમાનથી બુદ્ધિવગેરેગુણોનાં ઉચ્છેદરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી.

“ન હિ વૈ.” એવમવચનનો અર્થ

“ન હિ વૈ સશરીરસ્ય” એવા આગમવચનથી પણ મુક્તિ સંવિધાનંદ વિનાની સિદ્ધિ થતી નથી. કારણ કે આ આગમ સાંસારિક પ્રિયાપ્રિયને અપેક્ષીને વ્યવસ્થિત છે. આ સાંસારિકપ્રિયાપ્રિય શુભાશુભઅદેષ્ટ (=કર્મ) ના પરિપાકથી પ્રાપ્ત થાય છે. અને શુભાશુભ અદેષ્ટ પરસ્પરને અનુવિદ્ય હોવાથી પ્રિયાપ્રિય પણ પરસ્પર સંલગ્ન છે. આવા પરસ્પરસંલગ્ન સુખ-દુઃખનો મુક્તિમાં અભાવ છે. પરંતુ તેથી સર્વ અદેષ્ટનાં ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા એકાંતિક (દુઃખથી અસંલગ્ન) અને આત્માત્મિક (=સર્વકાલીન) પ્રિય=સુખનો મુક્તિમાં નિષેધ નથી થતો. પરસ્પરાપેક્ષિક સુખ-દુઃખનો અભાવ દુઃખથી નિરપેક્ષ એવા એકલા સુખનો નિષેધ કરવા સમર્થ નથી. વળી જેમ જ્યાં એકલો ઘણે હોય, ત્યાં પણ ઘટપટઉભયાભાવ તમને ઈષ્ટ જ છે તેમ અહીં પણ માત્ર સુખ સ્થળે સુખ-દુઃખ ઉભયાભાવ કહેવો વિરુદ્ધ નથી. અર્થાત્ સુખ-દુઃખઉભયાભાવસ્થળે માત્ર સુખ હોય એ વિરુદ્ધ નથી. તેથી આ વચન દ્વારા એકલા સુખની વિદ્યમાનતાનો નિષેધ કરવો અયુક્ત છે. વળી આગમનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. (સશરીરીને=) ચાર ગતિમાંથી કોઈપણ ગતિમાં રહેલાં આત્માને (પ્રિયા-પ્રિયનો=) પરસ્પરસંલગ્નસુખ-દુઃખનો (અપહતિ=) અભાવ નથી. ત્યાં (ચારે ગતિમાં) સુખ-દુઃખ અવશ્ય હોય છે.

શંકા :- પ્રિયાપ્રિયનો અર્થ માત્ર સુખ-દુઃખ છે. તેમાં ‘પરસ્પરસંલગ્ન’ અર્થની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે કરી ?

સમાધાન :- પ્રિય અને અપ્રિયનો દ્વન્દ્વસમાસ કર્યો છે. તેનાથી જ “પરસ્પરસંલગ્ન સુખ-દુઃખ” એવા અર્થનો તર્ક કરાય છે. ‘વા’ શબ્દનો અર્થ એવ=જ કાર કરવાનો છે. તેથી મુક્તાત્માને વસન્ત=સિદ્ધિ ક્ષેત્રમાં રહેલાં પ્રિયા-પ્રિય=પરસ્પરઅનુષક્ત સુખ-દુઃખ સ્પર્શતા જ નથી.

મોક્ષમાં સ્વભાવસુખની સત્તા

અહીં કહેવાનો આશય આ છે-સંસારી જીવને પરસ્પર સંલગ્ન જ સુખ-દુઃખ હોય છે. પરંતુ મુક્તાત્માઓને તો દુઃખથી રહિત કેવળ સુખ જ હોય છે. કેમ કે તેઓને દુઃખમાં નિમિત્તભૂત શરીર જ નથી.

શંકા :- શરીરનાં અભાવથી તો દુઃખની જેમ સુખનો અભાવ આવશે.

સમાધાન :- શરીરનાં અભાવથી શરીર નિમિત્તક સુખનો અભાવ આવશે. પરંતુ જે આત્મસ્વરૂપ સુખ છે. તે તો મોક્ષમાં અવસ્થિત જ રહેશે. સુખ એ આત્માનું સ્વરૂપ (=સ્વભાવ=ગુણ) છે. અને આત્મા સર્વથા પોતાનાં સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય, તે જ મોક્ષ છે. જ્યાં સુધી શરીરનો યોગ હોય, ત્યાં સુધી દુઃખ સંભવે અને તેથી કેવળ સુખાત્મક આત્મસ્વભાવમાં લીનતાને અવરોધ થાય છે. જ્યારે જીવ સ્વશરીરથી મુક્ત થાય છે ત્યારે દુઃખ પણ નાશ પામે છે. અને જીવ સુખરૂપ આત્મસ્વભાવમાં લીન બને છે. આ લીનતા જ મોક્ષરૂપ છે. તેથી જ મુક્તજીવને અશરીરી કહ્યો. “ન હિ વૈ” ઇત્યાદિ આગમનો અર્થ પણ આ પ્રમાણે જ કરવો બરાબર છે. કેમ કે

અત એવ ચાશરોરમિત્યુક્તમ્। આગમાર્થચાયમિત્યમેવ સમર્થનીયઃ। યત એતદર્થાનુપાતિન્યેવ સ્મૃતિરપિ દૃશ્યતે→
“સુખમાત્યન્તિકં યત્ર બુદ્ધિગ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ્। તં વૈ મોક્ષં વિજાનીયાદ્ દુઃખપ્રાપ્તમકૃતાત્મભિઃ॥” ન ચાયં સુખશબ્દો
દુઃખાભાવમાત્રે વર્તેત્। મુખ્યસુખવાચ્યતાયાં બાધકાભાવાત્। “અયં રોગાદ્ વિપ્રમુક્તઃ સુખી જાત્” ઇત્યાદિવાક્યેષુ ચ
સુખીતિ પ્રયોગસ્ય પૌનરુક્ત્યપ્રસજ્ઞાચ્ચ । દુઃખાભાવમાત્રસ્ય રોગાદ્ વિપ્રમુક્ત ઇતીયતૈવ ગતત્વાત્ ॥

ન ચ ભવદુર્દીરિતો મોક્ષઃ પુંસામુપાદેયતયા સંમતઃ। કો હિ નામ શિલ્તાકલ્પમપગતસકલસુખસંવેદનમાત્માનમુપપાદયિતું
યતેત્ દુઃખસંવેદનરૂપત્વાદસ્ય, સુખદુઃખયોરેકસ્યાભાવેડપરસ્યાવશ્યમ્ભાવાત્। અત એવ ત્વદુપહાસઃ શ્રૂયતે— “વરં વૃન્દાવને
રમ્યે ક્રોદુત્વમભિવાઞ્છિતમ્। ન તુ વૈશેષિકૌ મુક્તિં ગૌતમો ગન્તુમિચ્છતિ॥”

આ પ્રકારના અર્થને જ અનુસરતી સ્મૃતિ પણ દેખાય છે → “જ્યાં અતીન્દ્રિય અને માત્ર બુદ્ધિથી જ ગ્રાહ્ય એવું
આત્યન્તિકસુખ છે તે જ મોક્ષ છે અને પાપી જીવોને માટે તે દુઃપ્રાપ્ય છે.”

શંકા :- અહીં ‘સુખ’ શબ્દ દુઃખાભાવ અર્થમાં પ્રવૃત્ત છે. એટલે કે, જ્યાં સર્વથા દુઃખાભાવરૂપ સુખ છે,
તે મોક્ષ છે. એમ અર્થ કરવો જોઈએ.

સમાધાન :- સુખનો મુખ્યાર્થ “દુઃખવિરોધી સ્વતંત્ર ગુણ” એવો છે. જ્યારે દુઃખાભાવરૂપ અભાવાત્મક
અર્થ ઉપચારરૂપ છે. અને મુખ્યાર્થને જ્યાં બાધ હોય ત્યાં જ ઔપચારિક અર્થનું ગ્રહણ થાય છે. કેમ કે ત્યાં
લક્ષણા કરવી પડે છે જે કિલબ્દ છે. અહીં સુખ શબ્દનો મુખ્યાર્થ લેવામાં કોઈ બાધક ન હોવાથી દુઃખાભાવરૂપ
ઔપચારિક અર્થ લેવો વ્યાજબી નથી. વળી જો ‘સુખ’ પદ દુઃખાભાવ અર્થમાં મુખ્યરૂપે વર્તતો હોય, તો “આ
રોગથી મુક્ત થયો અને સુખી થયો” એવા વાક્યસ્થળે રોગ દુઃખરૂપ હોવાથી ‘રોગથી મુક્ત થયો’ તેનાથી જ
‘સુખી થયો’ તેવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ફરીથી ‘સુખી’ શબ્દ ઉચ્ચારવામાં પુનરુક્તિ દોષ આવશે. તેથી
“રોગથી મુક્ત થયો” એટલું જ વાક્ય પર્યાપ્ત બને. પરંતુ અહીં પુનરુક્તિદોષ કોઈને માન્ય નથી. કેમ કે આવો
પ્રયોગ વ્યવહારસિદ્ધ છે અને પ્રતીત છે. તેથી ત્યાં દુઃખાભાવથી ભિન્ન એવા જ સુખનો બોધ થાય છે. રોગનો
અભાવ દુઃખાભાવરૂપ છે. તથા તંદુરસ્તીની પ્રાપ્તિ સુખરૂપ છે. આમ સુખ અને દુઃખાભાવ વચ્ચે ભેદ છે.

વૈશેષિકમોક્ષની અનુપાદેયતા

વળી તમે દર્શાવેલા સ્વરૂપવાળો મોક્ષ કોઈને પણ ઉપાદેય બને નહીં. કેમ કે તમારા મને મોક્ષમાં જવું એટલે
આત્માને પંથરની જેમ સર્વસુખસંવેદનોથી રહિત બનાવવો. આમ સર્વસુખસંવેદનનો અભાવ થવાથી મોક્ષ
પોતે જ દુઃખરૂપ બની જશે. કારણ કે સુખ અને દુઃખમાંથી એકના અભાવમાં બીજો અવશ્ય હોય છે. તેથી
જો મોક્ષમાં સુખસંવેદનનો અભાવ હોય, તો મોક્ષમાં દુઃખનું જ સંવેદન થવાથી દુઃખરૂપ બની જશે. જે સંસારની
સ્થિતિ કરતાં પણ બદતર છે. કેમ કે સંસારમાં કિંચિત્ સુખનું સંવેદન તો થાય છે જ. તેથી જ તમે કલપેલી
મુક્તિનો ઉપહાસ કરતું નૈયાયિકનું વચન સંભળાય છે. “ગૌતમ ઋષિ (નૈયાયિક મતના સ્થાપક) વૈશેષિકોએ
કલપેલી મુક્તિમાં જવા કરતાં રમ્ય વૃંદાવનમાં શિયાળ થવાની ઈચ્છા રાખવી વધારે સારી માને છે.”

સુખ વિનાનાં મોક્ષ કરતાં સંસારની સારતા

સ્વર્ગમાં જે આનંદની પરિપૂર્તિ છે તે સોપાધિક છે. (=શબ્દાદિ વિષયોને સાપેક્ષ છે) અને મર્યાદિતકાળપૂરની
હોવાથી પરિમિત છે. આવા સ્વર્ગીયસુખથી પણ અધિક સુખયુક્ત મોક્ષ છે. કેમ કે મોક્ષગતસુખ નિરૂપાધિક,
નિરવધિક અને તેથી અપરિમિત છે. વળી મોક્ષગત જ્ઞાન પણ ક્યારેય ભ્તાન થતું નથી. આવા સુખ અને
જ્ઞાનયુક્ત મોક્ષને જ પડિતો સ્વીકારે છે. જો મોક્ષઅવસ્થામાં આત્મા પાષાણતુલ્ય જડ જ થતો હોય, તો તેવા

સોપાધિકસાવધિકપરિમિતાનન્દનિષ્પન્દાત્ સ્વર્ગાદપ્યધિકં તદ્વિપરીતાનન્દમમ્લાનજ્ઞાનં ચ મોક્ષમાચક્ષતે વિચક્ષણાઃ।
યદિ તુ જડઃ પાષાણનિર્વિશેષ એવ તસ્યામવસ્થાયામાત્મા ભવેત્, તદલમપવર્ગેણ। સંસાર એવ વ્યવસ્થા। યત્ર તાવદન્તરાન્તરાપિ
દુઃખકલુષિતમપિ કિયદપિ સુખમનુભુજ્યતે। ચિન્ત્યતાં તાવત્ કિમત્પસુખાનુભવો ભવ્ય ઉત સર્વસુખોચ્છેદ એવ॥ અધાસ્તિ
તથાભૂતે મોક્ષે લાભાતિરેકઃ પ્રેક્ષાદક્ષાણામ્। તે હ્રોવં વિવેચયન્તિ। સંસારે તાવદ્ દુઃખાસ્પૃષ્ટં સુખં ન સમ્ભવતિ, દુઃખ
ચાવશ્યં હૈયમ્, વિવેકહાનં ચાનયોરેકભાજનપતિતવિષમધુતોરિવ દુઃશક્યમ્, અત એવ દ્વે અપિ ત્યજ્યેતે। તતરચ સંસારાદ
મોક્ષઃ શ્રેયાન્। યતોડત્ર દુઃખં સર્વથા ન સ્યાત્। વરમિયતે કાદાચિત્કસુખમાત્રાપિ ત્યક્તા, ન તુ તસ્યા દુઃખભાર ઇયાન્ વ્યૂઢ
ઈતિ॥

મોક્ષથી સર્વું. અર્થાન્ તેવા મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા કોઈને નથી. જે સંસારમાં આંતરે આંતરે અને દુઃખથી
કલુષિત પણ કંઈક સુખનો ભોગવતો થાય છે એ સંસાર જ શ્રેષ્ઠ છે. એ વિચારણીય છે કે, અત્પ પણ સુખનો
ભોગવતો સારો કે સર્વથા સુખનો ઉચ્છેદ સારો ?

સુખહીન પણ મોક્ષની ઉપાદેયતા

પૂર્વપક્ષ :- સર્વ સુખોચ્છેદરૂપ મોક્ષમાં સંસાર કરતાં લાભ વધારે હોવાથી મોક્ષ જ ઈચ્છનીય છે.
સંસારમાં દુઃખથી રહિતનું સુખ સંભવતું જ નથી. અને દુઃખ અવશ્ય હોય જ છે. એક જ પાત્રમાં પડેલાં વિષ
અને મધનો વિભાગ કરવો જેમ અશક્ય છે, તેમ આ સુખનો દુઃખથી વિભાગ કરવો અત્યંત દુઃકર છે. માટે
જ અવશ્ય ત્યજનીય દુઃખથી આવીષ્ટ હોવાથી સુખ પણ ત્યાજ્ય બને છે. અને આવા દુઃખના અને દુઃખયુક્ત
સુખનાં અભાવવાળો મોક્ષ જ સંસાર કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. કેમ કે અહીં દુઃખનો સર્વથા અભાવ છે. અને એટલા
ખાતર ક્યારેક પ્રાપ્ત થતી એવી સુખની અત્પમાત્રાનો ત્યાગ કરવો એ જ શ્રેયસ્કર છે. આટલા અત્પ સુખને
ખાતર ડુંગર જેવા દુઃખના ભારને વહન કરવો એ જરાયે સારું નથી.

સંસારસુખની અનુપાદેયતા

ઉત્તરપક્ષ :- તમારું આ કથન બરાબર જ છે. ‘સાંસારિક સુખ મધથી લેખાયેલી તીક્ષ્ણધારવાળી
તલવારનાં અત્રભાગને ચાટવા જેવું છે.’ એમ તો અમે પણ માનીએ જ છીએ. તેથી તે દુઃખરૂપ જ છે. અને
મુમુક્ષુઓને તે સુખ છોડવાની ઈચ્છા થાય તે સ્વાભાવિક છે. પણ આ દુઃખ છોડવાની ઈચ્છા આત્મન્ટિક સુખ
વિશેષને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળા મુમુક્ષુઓને જ સંભવે છે. સ્વાભાવિક છે કે દુઃખરહિતનાં વિશેષસુખની
પ્રાપ્તિનો સંભવ હોય, તો જ અહીંના દુઃખમિશ્રિત અને દુઃખજનક સુખને દુઃખરૂપ માની છોડવાની ઈચ્છા થાય.
અહીં પણ વિષયોની નિવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થતું સુખ યોગીઓને અનુભવસિદ્ધ જ છે. આ સુખ પ્રથમસુખ પણ
કહેવાય છે. જો આવું સુખ વિશેષરૂપે મોક્ષમાં ન હોય, તો તો મોક્ષ દુઃખરૂપ જ છે. એક ભાજનમાં મિશ્ર થઈ
ગયેલાં વિષ અને મધ ત્યાજ્ય બને છે તે પણ સુખવિશેષની ઈચ્છાથી જ. અર્થાત્ ત્યાં જીવનનાં સુખની પ્રબળ
ઈચ્છા જ કારણ બને છે. વળી જીવને સંસારિપણામાં જેમ સુખ ઈષ્ટ છે. અને દુઃખ અનિષ્ટ છે. તેમ
મોક્ષઅવસ્થામાં પણ દુઃખની નિવૃત્તિ ઈષ્ટ છે. પરંતુ સુખની નિવૃત્તિ તો અનિષ્ટ જ છે. તેથી જો તમે કલ્પ્યો
એવો જ મોક્ષ હોય, તો તો પ્રાણ પુરુષોની ત્યાં પ્રવૃત્તિ થવી જ ન જોઈએ. કેમ કે મોક્ષમાં દુઃખની નિવૃત્તિ જેટલી
ઈષ્ટ છે, એના કરતાં પણ પ્રબળ રીતે સુખની નિવૃત્તિ અનિષ્ટ છે. પણ પ્રાણ પુરુષો મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરતાં
દેખાય છે. આ પ્રવૃત્તિ સુખનું સંવેદન જો ત્યાં ન હોય તો ન જ થાય. અને પ્રેક્ષાવાન વ્યક્તિ વ્યર્થ પ્રવૃત્તિ કરે
નહીં. તેથી તેઓની આ પ્રવૃત્તિ અન્યથાઅનુપપન્ન થવા દ્વારા મોક્ષ સુખસંવેદનાત્મક છે તેમ સિદ્ધ કરે છે.

તદેતત્સત્યમ્। સાંસારિકસુખસ્ય મધુદિધધારાકરારાલમળડલાગ્રાસવદ્ દુઃખરૂપત્વાદેવ યુતૈવમુમુક્ષુણાં તઞ્જિહાસા, કિન્ત્વાત્યન્તિકસુખવિશેષલિપ્સૂનામેવ। इहापि विषयनिवृत्तिजं सुखमनुभवसिद्धमेव, तद यदि मोक्षे विशिष्टं नास्ति, ततो मोक्षो दुःखरूप एवापद्यत इत्यर्थः। ये अपि विषयमधुनी एकत्र सम्पृक्ते त्यज्येते, ते अपि सुखविशेषलिप्सयैव। किञ्च, यथा प्राणिनां संसारावस्थायां सुखमिष्टं दुःखं चानिष्टम्, तथा मोक्षावस्थायां दुःखनिवृत्तिरिष्टा, सुखनिवृत्तिस्त्वनिष्टैव। ततो यदि त्वदभिमतो मोक्षः स्यात्, तदा न प्रेक्षावतामत्र प्रवृत्तिः स्यात्। भवति चेयम्। ततः सिद्धो मोक्षः सुखसંवेदनस्वभावः प्रेक्षावत्प्रवृत्तेरन्यथानुपपत्तेः॥

(તાત્પર્ય :-) કોઈપણ જીવની પ્રવૃત્તિ માત્ર દુઃખ દૂર કરવા માટે હોતી નથી. જો માત્ર એ જ હેતુ હોત, તો ઘળ-ચેટલીથી ભૂખનું દુઃખ દૂર થઈ શકતું હોઈ કોઈ મિષ્ટાન્નાનાં ભોજનની ઇચ્છા જ ન કરે. પણ સર્વત્ર દેખાય જ છે, કે દુઃખનાં અભાવમાં પણ જીવ સતત પ્રવૃત્તિશીલ હોય છે. તેથી જ સિદ્ધ થાય છે, કે સર્વને સુખ મેળવવાની જ પ્રબળ વાંછા હોય છે. અને તે અંગેનાં જુદા-જુદા સાધનો કદાચી તેવો-તેવો પ્રયત્ન કરે છે. જીવને સુખની ઇચ્છા ચેટલી પ્રબળ હોય છે કે, તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે ઘણું દુઃખ વેઠવું પડતું હોય, તો તે વેઠવા પણ તૈયાર થાય છે. જો એક સામાન્યજીવ પણ સુખ માટે આટલી પ્રવૃત્તિ કરતો હોય, તો પ્રેક્ષાવાન માણસ મોક્ષઅંગે જે પ્રવૃત્તિ કરે તે સુખ માટે નહીં, પણ માત્ર દુઃખનાં અભાવ માટે જ કરે, તે માનવું અસંજત છે.)

મોક્ષ પ્રવૃત્તિમાં રાગ અપ્રતિબંધક

પૂર્વપક્ષ :- જો મોક્ષ સુખસંવેદનાત્મક સ્વભાવવાળો જ હોય, તો એને માટે મુમુક્ષુઓની જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે રાગથી જ થશે. તેથી તે ક્યારેય મોક્ષમાં જઈ શકશે નહિ. કારણ કે, રાગયુક્ત જીવોને મોક્ષ નથી. કેમ કે રાગબંધનરૂપ છે અને મોક્ષ માટે પ્રતિબંધકરૂપ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- સાંસારિક સુખનો રાગ બંધનાત્મક છે જ. કારણ કે તે રાગ વિષયાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. તેનાથી ક્લિષ્ટ કર્મનો બંધ થાય છે, અને ભવપરંપરા પુષ્ટ બને છે. પરંતુ મોક્ષસુખવિષયક રાગ જીવને વિષયાદિમાંથી નિવૃત્ત કરે છે. કેમ કે વિષયાદિમાં પ્રવૃત્તિ મોક્ષવિરોધી છે. તેથી મોક્ષવિષયક રાગ બંધનાત્મક નથી પણ પ્રશસ્ત છે. વળી જેઓ ઉત્કૃષ્ટ દશાને પામેલા છે, તેઓને તો મોક્ષની સ્પૃહારૂપ રાગ પણ નાશ પામે છે. કહું જ છે કે 'ઉત્તમ મુનિ મોક્ષ અને સંસાર-સર્વત્ર નિઃસ્પૃહ હોય છે.' કેમ કે તેઓ વીતરાગ કે વીતરાગપ્રાયઃ થઈ ગયા હોય છે. પરંતુ જેમ મોક્ષ રાગીને નથી તેમ દ્રેષીને પણ નથી. તમારા મતે દુઃખનિવૃત્તાત્મક મોક્ષ છે. તેથી દુઃખમાં દ્રેષથી મોક્ષઅંગે પ્રવૃત્તિ થશે. તે દુઃખવિષયક દ્રેષરૂપ કષાયની જે કલુષતા ઉત્પન્ન થાય છે તેને અટકાવશો કેવી રીતે? અર્થાત્ અમે તો સંસારસુખનાં રાગના ઘાતક તરીકે મોક્ષસુખના રાગને માન્યો. અને જ્યારે સંસારસુખનો રાગ સર્વથા નિર્મૂળ થાય છે, ત્યારે પરાક્રાંદની ભૂમિકાએ મોક્ષરાગ પણ નષ્ટ થાય છે અને સર્વથા રાગદ્રેષથી વિયુક્ત થયેલો જીવ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે તેમ બતાવ્યું. અહીં બળતણને બાળ્યા પછી સ્વયં નષ્ટ થતા અગ્નિનું કે પેટનાં મળને દૂર કર્યા પછી સ્વયં દૂર થઈ જતા જૂલાબનું દેહાંત યાદ રાખવું. તમારા મતે દુઃખનાં અભાવરૂપ મોક્ષ હોવાથી તે માટેની પ્રવૃત્તિ દુઃખનાં દ્રેષથી થશે. જે સર્વત્ર સમાન છે. આ દુઃખનાં દ્રેષને અટકાવનાર કોઈ નિરોધક ન હોવાથી તે દ્રેષ સર્વદા રહેશે. તેથી જ્યાં સુધી આ દ્રેષથી કલુષિત ચિત્ત રહેશે, ત્યાં સુધી કદાપિ મોક્ષ નહિ થાય. તેથી સિદ્ધ થાય છે, કે સર્વ કર્મભયથી પરમસુખસંવેદનાત્મક મોક્ષ છે, નહીં કે, બુદ્ધિ વગેરે વિશેષગુણોનાં ઉચ્છેદરૂપ.

મોક્ષમાં બુદ્ધ્યાદિની કથંચિત્ ઉચ્છિન્તિ

તથા અમે પણ મોક્ષમાં આ બુદ્ધિવગેરેનો કથંચિત્ ઉચ્છેદ માન્યો છે, માટે હે તપસ્વી ! તમે મનમાં ખોટા

અથ યદિ સુખસંવેદનૈકસ્વભાવો મોક્ષઃ સ્યાત્, તદા તદ્રાગેણ પ્રવર્તમાનો મુમુક્ષુર્ન મોક્ષમધિગચ્છેત્। ન હિ રાગિણાં મોક્ષોઽસ્તિ રાગસ્ય બન્ધનાત્મકત્વાત્। નૈવમ્। સાંસારિકસુખ એવ રાગો બન્ધનાત્મકઃ વિષયોદિપ્રવૃત્તિહેતુત્વાત્। મોક્ષસુખે તુ રાગઃ તન્નિવૃત્તિહેતુત્વાદ્ ન બન્ધનાત્મકઃ। પરાં કોટિમારુઢસ્ય ચ સ્પૃહામાત્રરૂપોઽપ્યસૌ નિવર્તતિ “મોક્ષે ભવે ચ સર્વત્ર નિઃસ્પૃહો મુનિસત્તમઃ” ઇતિ વચનાત્। અન્યથા ભવત્પક્ષેઽપિ દુઃખનિવૃત્ત્યાત્મકમોક્ષાદ્ગ્રીકૃતૌ દુઃખવિષયં કષાયકાલુષ્યં કેન નિષિદ્ધેત્। ઇતિ સિદ્ધં કૃત્તનકર્મક્ષયાત્ પરમસુખસંવેદનાત્મકો મોક્ષો, ન બુદ્ધ્યાદિવિશેષગુણોચ્છેદરૂપ ઇતિ॥

અપિ ચ ખોસ્તપસ્વિન્? કથાંશ્ચિદેષામુચ્છેદોઽસ્માકમપ્યભિમત એવેતિ મા વિરૂપં મનઃ કૃથાઃ। તથાહિ। બુદ્ધિશબ્દેન જ્ઞાનમુચ્યતે। તત્ત્વમતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યાયકેવલભેદાત્ પશ્ચાદ્। તત્રાદ્યં જ્ઞાનચતુષ્ટયં ક્ષાયોપશમિકત્વાત્ કેવલજ્ઞાનાવિર્ભવકાલ

વિકલ્પો કરી નિરાશ ન થાવ. બુદ્ધિનો અર્થ જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાનનાં મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવળ જ્ઞાન એમ પાંચ ભેદ છે. તેમાં પ્રથમ ચાર જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે (જ્ઞાનાવરણીયકર્મનાં ઉદયમાં આવેલા કર્મનાં ક્ષયથી અને અનુદિત કર્મના ઉદયના નિરોધરૂપ ઉપશમથી પ્રગટ થતું જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક કહેવાય.) કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક છે. અને જ્ઞાનાવરણીય કર્મના સર્વથા ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે. કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિવખતે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ નષ્ટ થઈ ગયા હોવાથી પૂર્વોક્ત ક્ષાયોપશમ નથી. તેથી કેવળજ્ઞાનકાળે ક્ષાયોપશમદ્વારા પ્રગટ થતાં જ્ઞાનો પણ રહેતાં નથી. માટે કેવળજ્ઞાનનાં પ્રગટ થવાના કાળે જ મતિવગેરે ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનો પ્રલીન થાય છે. આગમ વચન છે, “છાત્રસ્થિક જ્ઞાન નષ્ટ થયે છતે કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે.” ઈત્યાદિ. ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનો છાત્રસ્થિક જ્ઞાન કહેવાય છે. કેવળજ્ઞાન પોતે સર્વદ્રવ્ય અને સર્વપર્યાયવિષયક છે અને ક્ષાયિક છે તેથી તે નિઃકલંક = નિર્દોષ છે. તથા આત્મસ્વભાવરૂપ છે. મોક્ષ આત્મસ્વભાવરૂપ છે. તે વાત આગળ બતાવી જ ગયા છીએ. તેથી મોક્ષમાં પણ કેવળજ્ઞાન રહેશે જ. કેવળજ્ઞાનાવરણીયકર્મ-કે જે કેવળજ્ઞાનનો પ્રતિબંધક છે-તેનો નિર્મૂળ નાશ સદા માટે થયો છે. તેથી પ્રતિબંધકાભાવ હોવાથી પણ કેવળજ્ઞાન નિત્ય રહેશે. વૈષયિક=વિષયનાં ઉપભોગથી પ્રાપ્ત થતું સુખ. આ સુખમાં વેદનીયકર્મનો=શાતાવેદનીયકર્મનો ઉદય હેતુ છે. જ્યારે મોક્ષ સર્વકર્મનાં આત્મન્ટિક ક્ષયરૂપ છે. તેથી વેદનીયકર્મોદયજનિત વૈષયિક સુખ મોક્ષમાં સંભવતું નથી. પરંતુ (૧)નિરતિશય (=કર્મોદયજનિત તરતમભાવરૂપ અતિશય વિનાનું) (૨) અક્ષય, (૩) અનપેક્ષ (=વિષયાદિ પરાપેક્ષા વિનાનું) તથા (૪) અનન્ત એવું અને (૫) વેદનીયકર્મના ક્ષય કે સર્વકર્મના ક્ષયથી પ્રગટ થતું સુખ તો ત્યાં છે જ. દુઃખમાં અધર્મ હેતુ છે. મોક્ષમાં અધર્મનો ઉચ્છેદ થવાથી દુઃખ પણ ઉચ્છેદ પામે છે.

પૂર્વપક્ષ :- જેમ દુઃખ અધર્મમૂળક છે, તેમ સુખ ધર્મમૂળક છે. (અધર્મ=પાપ ધર્મ=પુણ્ય) મોક્ષમાં ધર્મનો પણ ઉચ્છેદ છે-તેથી સુખનો ઉચ્છેદ થવો જોઈએ આગમમાં કહ્યું જ છે કે, “પુણ્ય અને પાપનાં ક્ષય થયે છતે મોક્ષ છે.”

ઉત્તરપક્ષ :- અલબત્ત, વૈષયિકસુખ ધર્મમૂળક છે. તેથી ધર્મના નાશથી વૈષયિક સુખનો મોક્ષમાં ઉચ્છેદ છે જ. છતાં ધર્મોદિને નિરપેક્ષ આત્મસ્વભાવરૂપ સુખનો ત્યાં ઉચ્છેદ નથી (દુઃખ માત્ર અધર્મમૂળક છે આત્મસ્વભાવરૂપ નથી. જ્યારે સુખ ધર્મમૂળક અને સ્વભાવરૂપ એમ બે પ્રકારે છે. તેથી ધર્મોદર્મનાં ક્ષયથી તદપેક્ષ સુખ-દુઃખ નાશ પામે પણ આત્મસ્વભાવભૂત સુખ તો અક્ષત જ રહે.) ઈચ્છા (=રાગ) અને દ્રેષરૂપ બે વિશેષગુણો મોહનીયકર્મનાં જ ભેદ છે. અને મોહનીયકર્મનો તેની સઘળી ય પ્રકૃતિની સાથે નિર્મૂળ નાશ થયો છે. તેથી ઈચ્છા અને દ્રેષનો પણ મોક્ષમાં અભાવ સંગત જ છે. તથા મોક્ષમાં ક્રિયામાં વ્યાપાર કરાવનાર પ્રયત્ન પણ નથી. કેમકે મોક્ષગત જીવ કૃતકૃત્ય હોવાથી ત્યાં ક્રિયા કરવાની જોતી નથી. અંતરાયકર્મની પાંચે પ્રકૃતિના ક્ષયથી દાનાદિ લઙ્ઘિઓ જેમ સિદ્ધનાં

एव प्रलीनम्।^१ “नदंमि य छाउमत्थिए नाणे” इत्यागमात्। केवलं तु सर्वद्रव्यपर्यायगतं क्षायिकत्वेन निष्कलङ्गात्मस्वरूपत्वाद् अस्त्येव मोक्षावस्थायाम्। सुखं तु वैशेषिकं (वैषयिकं वा) तत्र नास्ति, तद्धेतोर्वेदनीयकर्मणोऽभावात्। यत् न निरतिशयमक्षयमनपेक्षमनन्तं च सुखं तद् बाढं विद्यते। दुःखस्य चाधर्ममूलत्वात् तदुच्छेदादुच्छेदः॥

नन्वेवं सुखस्यापि धर्ममूलत्वाद् धर्मस्य चोच्छेदात् तदपि न युज्यते। “पुण्यपापक्षये मोक्षः” इत्यागमवचनात्। नैवम्। वैषयिकसुखस्यैव धर्ममूलत्वाद् भवतु तदुच्छेदः, न पुनरनपेक्षस्यापि सुखस्योच्छेदः। इच्छाद्वेषयोः पुनर्मोहभेदत्वात् तस्य च समूलकाषं कथितत्वादभावः। प्रयत्नश्च क्रियाव्यापारगोचरो नास्त्येव, कृतकृत्यत्वात्। वीर्यान्तरायक्षयत (योपनतस्त्व. पाठा.) स्वस्त्येव प्रयत्नः दानादिलब्धिवत्। न च क्वचिदुपयुज्यते, कृतार्थत्वात्। धर्माधर्मयोस्तु पुण्यपापापरपर्याय—योरुच्छेदोऽस्त्येव। तद्भावे मोक्षस्यैवायोगात्। संस्कारश्च मतिज्ञानविशेष एव। तस्य च मोक्षक्षयानन्तरमेव क्षीणत्वादभाव इति। तदेवं न संविदानन्दमयो च मुक्तिरिति युक्तिरित्येयमुक्तिः। इति काव्यार्थः ॥८॥

જીવને જોય છે તેમ વીર્યાન્તરાયકર્મ (જેનો ઉદયથી બળવાન નીરોગી યુવાન પણ શક્યકાર્યમાં ઉત્સાહી ન થાય) ના ક્ષયથી લાભિરૂપ વીર્ય=પ્રયત્ન સિદ્ધનાં જીવને જોય છે. પરંતુ સિદ્ધ જીવો કૃતાર્થ જોવાથી આ લાભિઓનો ઉપયોગ કરતા નથી. ધર્મ અને અધર્મ એ પુણ્ય અને પાપરૂપ છે. અને તેઓનો તો મોક્ષમાં અત્યંત ઉચ્છેદ ઇષ્ટ જ છે. કેમ કે જ્યાં સુધી પુણ્યપાપરૂપ શુભાશુભકર્મનો સર્વથા ઉચ્છેદ થતો નથી, ત્યાં સુધી મોક્ષ થતો જ નથી. સંસ્કાર એ મતિજ્ઞાનનાં ધારણારૂપ ભેદનો અવાન્તરભેદ છે. જેનું અપરનામ ‘વાસના’ છે. (ધારણાનાં અવિચ્યુતિ, વાસના અને સ્મૃતિ એમ ત્રણ ભેદ છે.) મતિજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે. મોહના ક્ષય પછી જ્ઞાનાવરણીયાદિકર્મોનો ક્ષય થવાથી પૂર્વોક્ત રીતે મતિજ્ઞાન પણ નષ્ટ થાય છે. તેથી મોક્ષમાં મતિજ્ઞાનાત્મક સંસ્કારનો પણ અભાવ છે. આ પ્રમાણે વૈશેષિકે જે નવ વિશેષણોનો મોક્ષમાં ઉચ્છેદ માન્યો છે, તેમાંથી ઇચ્છા વચેરે સાતનો તો પ્રાયઃ સર્વથા ઉચ્છેદ જેનોને પણ ઇષ્ટ જ છે. જ્ઞાન અને સુખનો પણ કથંચિત્ ઉચ્છેદ પૂર્વોક્ત મુજબ ઇષ્ટ છે. પરંતુ પૂર્વોક્ત તર્કથી કેવળજ્ઞાન અને અવ્યાબાધ સુખ મોક્ષમાં સિદ્ધ જોવાથી ‘મોક્ષ જ્ઞાન અને સુખમય નથી’ એવા વચનો યુક્તિરહિતનાં છે.

૧. ઉપ્પણ્ણમિ અર્ણતે નદંમિ છાઉમત્થિયે નાણે। રાઈએ સંપત્તો મહસેણવર્ણમિ ઉજ્જાણે॥ છાયા—ઉત્પન્નેઽનન્તે નટે ચ છાયાસ્થિકે જ્ઞાને। રાત્ર્યાં સંપ્રાપ્તો મહસેનવન ઉદ્યાનં ॥ ૫૩૯ ॥ આવશ્યકપૂર્વીવિભાગઃ ॥

૨. લબ્ધયઃ પદ્મ। તથાહિ—દાનલાભભોગોપભોગવીર્યભેદાત્પદ્મયા ॥

અથ તે વાદિનઃ કાચપ્રમાણત્વમાત્મનઃ સ્વયં સંવેદ્યમાનમપલપ્ય, તાદશકુશાલશસ્ત્રસંપર્કવિનષ્ટદૃષ્ટયસ્તસ્ય વિખુલ્લમન્યન્તે । અતસ્તત્રોપાલમ્પમાહ -

યત્રૈવ યો દૃષ્ટગુણઃ સ તત્ર કુમ્ભાદિવદ્ નિષ્પ્રતિપક્ષમેતત્ ।

તથાપિ દેહાદ્ બહિરાત્મતત્ત્વમતત્ત્વવાદોપહતાઃ પઠન્તિ ॥ ૧ ॥

યત્રૈવ-દેશે, યઃ પદાર્થઃ, દૃષ્ટગુણો, દૃષ્ટા:-પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણતોડનુભૂતાઃ, ગુણાઃ-ધર્મા યસ્ય સ તથા; સ પદાર્થઃ, તત્રૈવ-વિવક્ષિતદેશ એવ। ઉપપદ્યતે ઇતિ ક્રિયાધ્યાહારો ગમ્યઃ । પૂર્વસ્યૈવકારસ્યાવધારણાર્થસ્યાત્રાપ્યભિસામ્બન્ધાત્ તત્રૈવ નાન્યત્રેત્યન્યયોગવ્યવચ્છેદઃ । અમુમેવાર્થ દૃષ્ટાન્તેન દ્રઢ્યપ્રતિ। કુમ્ભાદિવદિતિ-ઘટાદિવત્। યથા કુમ્ભાદેયત્રૈવ દેશે રૂપાદયો ગુણા ઉપલભ્યન્તે, તત્રૈવ તસ્યાસ્તિત્વં પ્રતીયતે નાન્યત્ર । એવાત્મનોડપિ ગુણાશ્ચૈતન્યાદયો દેહ એવ દૃશ્યન્તે ન બહિઃ, તસ્માત્

આત્માની સર્વવ્યાપિતાવાદનું ખંડન

૭ વે, 'વૈશેષિકો તથા નૈયાયિકો "આત્મા શરીર પ્રમાણ છે" એમ આબાળગોપાળ પ્રસિદ્ધ સંવેદનનો અપલાપ કરે છે. અને તેવાપ્રકારનાં કુશાસ્ત્રરૂપશસ્ત્રનો સંપર્ક થવાથી નષ્ટ બુદ્ધિવાળા થઈને આત્માને વિભુ=વ્યાપક=જગત્વ્યાપી માને છે. તેથી તે વિષયમાં તેઓને ઉપાલંભ આપતાં કવિવર કહે છે.

કાવ્યાર્થ :- ઘડાવગેરેનાં રૂપાદિગુણો જ્યાં દેખાય છે, ત્યાં જ તેઓ (=ઘડાદિ) દેખાય છે. તેથી "જેના ગુણ જ્યાં દેખાય, તે વસ્તુ ત્યાં જ હોય છે" એ વિરોધ વિના સિદ્ધ છે. આત્માનાં ગુણો શરીરમાં દેખાતા હોવાથી આત્મા શરીરમાં જ છે. છતાં પણ અત્તાત્ત્વિકવાદથી હણાયેલી બુદ્ધિવાળા વૈશેષિકવગેરે આત્મતત્ત્વને દેહની બહાર પણ (વ્યાપકરૂપે) સ્વીકારે છે.

જે પદાર્થનાં ગુણો પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણથી જે દેશમાં રહેતા ઉપલબ્ધ થાય છે, તે પદાર્થ તે જ દેશમાં રહે છે, અન્યત્ર નહીં. 'યત્ર સાથેનો 'એવ' કાર 'તત્ર' સાથે પણ સંબંધિત હોવાથી અન્યયોગનો વ્યવચ્છેદ થાય છે. અર્થાત્ તે સિવાયનાં દેશનો વ્યવચ્છેદ થાય છે. અહીં દેહાંત દર્શાવે છે. ઘડા વગેરેનાં રૂપવગેરે ગુણો જ્યાં ઉપલબ્ધ થાય છે, ત્યાં જ તે ઘડાદિ રહેલાં પ્રતીત થાય છે, બીજે નહીં. એ જ રીતે આત્માના ચેતના વગેરે ગુણો શરીરમાં જ દેખાય છે. તેથી આત્મા શરીરપ્રમાણ જ છે. શરીરને વ્યાપીને જ રહ્યો છે. અન્યત્ર નહીં.

શંકા :- અહીં અનૈકાંતિકદોષ છે. અર્થાત્ 'જ્યાં ગુણો ઉપલબ્ધ થાય ત્યાં ગુણવાન ન દેખાય' એવું પણ બને છે. એટલે કે "ગુણસ્થળે તે ગુણવાન પ્રાપ્ત થાય જ" તેવો નિયમ નથી. જેમ કે પુષ્પવગેરે વસ્તુઓ જે દેશમાં રહેલી હોય છે તેનાથી ભિન્નસ્થળે પણ તેનાં ગન્ધાદિગુણો ઉપલબ્ધ થાય છે.

સમાધાન :- અલબત્ત, પુષ્પાદિના દેશથી ભિન્નસ્થળે ગન્ધાદિ ઉપલબ્ધ થાય છે. છતાં પણ ત્યાં અનૈકાંતિકદોષ નથી. કેમ કે પુષ્પની અંદર ગન્ધયુક્ત પરાગાદિ દ્રવ્યો હોય છે. આ પરાગ સ્વાભાવિકરીતે, કે વાયુવગેરેના પ્રયોગથી ગતિ કરે છે. અને ગન્ધધર્મનાં જ્ઞાનમાં કારણભૂત નાક ઇન્દ્રિય પાસે આવે છે. તેથી ગન્ધનું જ્ઞાન થાય છે. ગુણો નિરાશ્રય રહી શકતા નથી. તેથી 'માત્ર ગન્ધ જ અન્યત્ર જાય છે' એમ નથી. પરંતુ ગન્ધયુક્ત પરાગવગેરે દ્રવ્ય અન્યત્ર જમન કરે છે. અને જ્યાં ગંધનું જ્ઞાન થાય છે ત્યાં પરાગાદિ દ્રવ્યો પણ ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. પુષ્પ તો માત્ર ગન્ધયુક્ત દ્રવ્યનો આશ્રય જ છે. તેથી જ અમારો ઉપરોક્ત સિદ્ધાંત નિષ્પ્રતિપક્ષ છે. અર્થાત્ વ્યભિચાર વગેરે બાધકથી રહિત છે. કેમ કે 'જે પ્રત્યક્ષદેહ હોય તેમાં અનુપપન્ન સંભવી શક્તી નથી' એવો ન્યાય છે.

તત્પ્રમાણ એવાયમિતિ। યદ્યપિ પુષ્પાદીનામવસ્થાનદેશાદન્યત્રાપિ ગન્ધાદિગુણ ઉપલબ્ધ્યેતે, તથાપિ તેન ન વ્યભિચારઃ । તદાશ્રયા હિ ગન્ધાદિપુદ્ગલાઃ તેષાં ચ વૈશ્રસિક્વયા પ્રાયોગિક્વયા વા ગત્યા ગતિમત્ત્વેન તદુપલમ્બકઘ્નાદિદેશં યાવદાગમનોપપત્તેરિતિ। અતઃ એવાહ । નિષ્પ્રતિપક્ષમેતદિતિ। એતદ્ નિષ્પ્રતિપક્ષં=બાધકરહિતમ્ । “નહિ દૃષ્ટેડનુપપન્નં નામ” ઇતિ ન્યાયાત્ ॥ નનુ મન્ત્રાદીનાં મિત્રદેશસ્થાનામવ્યાકર્ષણોચ્ચાટનાદિકો ગુણો યોજનશતાદેઃ પરતોડપિ દૃશ્યત ઇત્યસ્તિ બાધકમિતિ ચેત્ ? મૈવં વોચઃ । સ હિ ન ચલુ મન્ત્રાદીનાં ગુણઃ, કિન્તુ તદધિષ્ઠાતૃદેવતાનામ્। તાસાં ચાકર્ષણીયોચ્ચાટનીયાદિદેશગમને કૌતસ્કુતોડયમુપાત્મભઃ । ન જાતુ ગુણા ગુણિનમતિરિચ્ચ વર્તન્ત ઇતિ।

પૂર્વપક્ષ :- ‘ભિન્ન દેશમાં રહેલી વસ્તુનું આકર્ષણ, ઉચ્ચાટન’ વગેરે ગુણો મંત્ર વગેરેનાં છે. અને તે ગુણોની સહાયથી એ મંત્રવગેરે ‘સૈંકડો યોજન દૂર રહેલી વસ્તુને ખેંચી લાવવી’ વગેરે ક્રિયા કરતાં દેખાય છે. તેથી ‘વસ્તુ જ્યાં દેખાય ત્યાં જ તેનાં ગુણો દેખાય.’ એવો નિયમ બાધિત થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ આકર્ષણ કે ઉચ્ચાટન ગુણો મન્ત્રાદિનાં નથી. પરંતુ એ મન્ત્રને અધિષ્ઠિત દેવોના છે. મન્ત્રને અધિષ્ઠિત દેવો દૂર દેશમાં જઈને તે-તે વસ્તુઓને લઈ આવવું વગેરે કાર્યો કરે છે. તેથી “ગુણીથી અન્યત્ર ગુણોના દર્શન થાય છે અને તે દર્શન તમારા નિયમમાં બાધક છે.” એવો ઉપાલંબ દેવા યોગ્ય નથી. કારણ કે ગુણ કદાપિ યોતાનાં ગુણીને છોડી અન્યત્ર ઉપલબ્ધ થઈ શકે નહિ. વળી ગુણીની પ્રસિદ્ધિ પણ સ્વગુણોદ્વારા જ છે. તેથી ‘જ્યાં ગુણો ઉપલબ્ધ ન થાય ત્યાં ગુણી પણ નથી’ એવો જ નિશ્ચય થાય છે.

(ઉત્તરાર્ધની વ્યાખ્યા કરે છે) આ તત્ત્વ નિર્વિવાદ નિશ્ચિત છે. છતાં કુત્સિત તત્ત્વવાદથી વ્યામોહિત થયેલાઓ શરીરથી રહિતનાં પ્રદેશમાં પણ આત્મસ્વરૂપના હોવાપણાનો સિદ્ધાંત સ્થાપે છે. અતત્ત્વવાદથી ઉપહત થયેલાં-અર્હો જે નજૂતપુરુષસમાસ છે. તેમાં અનાચાર શબ્દની જેમ કુત્સા (=નિંદા) અર્થમાં ‘નજૂનો પ્રયોગ છે. તેથી અતત્ત્વવાદ=કુત્સિતતત્ત્વવાદ. તેઓને ઈષ્ટ પુરુષ આપ્તપુરુષ નથી પરંતુ આપ્તાભાસ છે. આ આપ્તાભાસથી પ્રણીત હોવાથી અતત્ત્વવાદ પણ તત્ત્વાભાસરૂપ છે.

આત્મા અસર્વજન

પ્રતિજ્ઞા :- આત્મા (પક્ષ) સર્વજન=વ્યાપક નથી (સાધ્ય), કારણ કે સર્વત્ર તેના ગુણો ઉપલબ્ધ થતા નથી (હેતુ). જેના જેનાં ગુણો સર્વત્ર ઉપલબ્ધ થતા નથી, તે-તે સર્વજન નથી (વ્યાપ્તિ), જેમ કે ઘડો (દેહાંત) આત્માનાં ગુણો પણ સર્વત્ર ઉપલબ્ધ નથી (ઉપસંહાર). તેથી આત્મા પણ સર્વજન નથી (નિગમન). વ્યતિરેક દેહાંત તરીકે આકાશ છે. આકાશ સર્વવ્યાપી છે, તો આકાશનો અવગાહનગુણ સર્વત્ર દેખાય છે. અમારા આ અનુમાનનો ઉપરોક્ત હેતુ અસિદ્ધ નથી, કારણ કે આત્માના ગુણો શરીરથી ભિન્નસ્થળે ઉપલબ્ધ થતા નથી, તે વાદી-પ્રતિવાદી બન્નેને સંમત છે. શ્રીધરભટ્ટે ‘ન્યાયકદલી’ ગ્રંથમાં કહ્યું જ છે કે “આત્મા સર્વજન હોવા છતાં તેના જ્ઞાનત્વવગેરે ગુણો શરીરઆશ્રયીને જ છે, અન્યત્ર નથી. કેમ કે શરીર આત્માનાં ગુણાદિના ઉપભોગનું સ્થાન છે. જો શરીર વિના અન્યત્ર પણ જ્ઞાનાદિનો ઉપભોગ શક્ય હોય તો શરીર વ્યર્થ બનશે” તેથી ‘આત્માના ગુણો શરીરને છોડી અન્યત્ર ઉપલબ્ધ નથી’ તે પ્રતિવાદીને પણ સંમત છે તેમ સિદ્ધ થાય છે.

અદેહની સર્વવ્યાપકતાનું ખંડન

પૂર્વપક્ષ :- અદેહ આત્માનો વિશેષ ગુણ છે. આ અદેહ ઉત્પત્તિમાન સર્વ વસ્તુઓમાં નિમિત્ત છે. અને સર્વવ્યાપક છે. એક નિયતદેશમાં રહેલી વ્યક્તિનાં ઉપભોગને યોગ્ય સુવાર્ણ, રત્ન, ચંદન, અંગના વગેરે વસ્તુઓ

૧. દૃષ્ટે વસ્તુનિ ઉપપત્તેરનપેક્ષેત્વર્થઃ ।

અથોત્તરાદૃ વ્યાખ્યાયતે। તથાપીત્યાદિ। તથાપિ-એવં નિઃસપત્નં વ્યવસ્થિતેઽપિ તત્ત્વે। અતત્ત્વવાદોપહતાઃ।
અનાચાર इत्यत्रैव नञः कुत्सार्थत्वात् कुत्सिततत्त्वવાदेन तदभिमतताभासपुरुषविशेषप्रणीतेन तत्त्वाभासप्ररूपणोपहताः
=વ્યામોહિતાઃ। દેહાદ્ બહિઃશરીરવ્યતિરિક્તેઽપિ દેશે, આત્મતત્ત્વમ્=આત્મરૂપમ્, પઠન્તિ-શાસ્ત્રરૂપતયા પ્રણયન્તે।
इत्यक्षरार्थः ॥

ભાવાર્થસ્ત્વયમ્। આત્મા સર્વગતો ન ભવતિ, સર્વત્ર તદ્ગુણાનુપલબ્ધેઃ। યો યઃ સર્વત્રાનુપલભ્યમાનગુણઃ સ સ સર્વગતો
ન ભવતિ, યથા ઘટઃ। તથાચાયમ્। તસ્માત્ તથા। વ્યતિરેકે વ્યોમાદિ। ન ચાયમસિદ્ધો હેતુઃ, કાયવ્યતિરિક્તદેશે તદ્ગુણાનાં
बुद्ध्यादीनां बादिना प्रतिवादिना वानभ्युपगमात्। તથા ચ મદ્ઃ શ્રી ધરઃ-^૧ 'સર્વગતત્ત્વેઽપ્યાત્મનો દેહપ્રદેશે જ્ઞાતૃત્વમ્, નાન્યત્ર,
शरीरस्योपभोगायतनत्वात्। अन्यथा तस्य वैयर्थ्यादिति" ॥

દૂરદેશમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે, એમાં એ વ્યક્તિનું અદેહ જ કારણ છે. એ વ્યક્તિનું તેવા પ્રકારનું અદેહ ન
હોય, તો તે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થઈ ન શકે. કારણના દેશમાંકાર્ય ઉત્પન્ન થાય એવો નિયમ છે. તેથી સુવર્ણાદિ
કાર્યસ્થળે અદેહરૂપ કારણ છે તે સિદ્ધ થાય છે. તેથી 'વ્યક્તિનું અદેહ વ્યક્તિ જ્યાં હોય ત્યાં જ રહીને તે
વ્યક્તિનાં ઉપભોગ્ય સુવર્ણાદિને અન્યત્ર ઉત્પન્ન કરશે.' એવી શંકા દૂરાપાસ્ત થાય છે. આમ અદેહગુણ સર્વગત
સિદ્ધ થાય છે. અને ગુણ ગુણી વિના ન રહે તે તમને ઇદે જ છે. તેથી આત્મા પણ સર્વગત સિદ્ધ થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ બધું અસંગત છે. કારણ કે અદેહને સર્વગત સિદ્ધ કરવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી.

પૂર્વપક્ષ :- પ્રમાણ હજાર છે. અગ્નિની જ્વાળા ઊંચી જાય છે. અને વાયુ તિરછી ગતિ કરે છે. વગેરેમાં
અદેહ જ કારણ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- અગ્નિમાં દહનશક્તિ જેમ તેનાં સ્વભાવથી જ છે. તેમ અગ્નિ અને વાયુની ઊર્ધ્વ અને તિરછી
ગતિ અગ્નિ અને વાયુના તેવા સ્વભાવથી છે તેમ જ સિદ્ધ થાય છે. એ માટે અદેહની કલ્પના અસંગત છે.

પૂર્વપક્ષ :- અગ્નિની આ દહનશક્તિ પણ અદેહજન્ય જ છે. સ્વભાવરૂપ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- આનો અર્થ એ થયો, કે જગત્ની વસ્તુઓમાં જે વિચિત્રતા દેખાય છે. તે બધામાં અદેહ
જ કારણ છે. અને તો જગત્ની વિચિત્રતાનો કર્તા તે જ હો, બકરીની ઊંકનાં આંચળ જેવા ઇશ્વરની કલ્પનાથી
સર્થું. અને જો તમારી ઇશ્વરની કલ્પનાને આંચ આવતી હોવાથી અદેહને આ વિચિત્રતાઓમાં હેતુ ન માનશો,
તો સર્વત્ર વિચિત્ર કાર્યોનો હેતુ ન હોવાથી અદેહ સર્વવ્યાપક સિદ્ધ થતો નથી. તેથી 'આત્માનાં ગુણો સર્વગત
નથી' તે અસિદ્ધ નથી. ઉપરોક્ત હેતુ અનૈકાંતિક પણ નથી. કેમ કે સાધ્ય અને સાધનની વ્યાપ્તિનાં બ્રહ્મમાં
વ્યાપિયાર નથી. (અર્થાત્ પ્રત્યક્ષાદિથી સર્વત્ર સાધ્ય-સાધનનો આ પ્રકારનો સંબંધ જ ગૃહીત થયો છે. સાધ્ય 'અસર્વગતત્વ'
છે. સાધન 'સર્વત્રાનુપલભ્યમાનગુણવત્ત્વ' છે. અને જ્યાં સર્વત્રાનુપલભ્યમાનગુણવત્ત્વ સાધન હોય ત્યાં 'અસર્વગતત્વ'
રૂપ સાધ્ય દેખાય જ છે. આમ વ્યાપ્તિ નિર્દોષ છે. આ નિર્દોષવ્યાપ્તિનું બ્રહ્મ અનુમાનમાં વ્યાપિયારદોષની શંકાને પણ રહેવા દેતું
નથી). વળી અમારા અનુમાનનો હેતુ વિરુદ્ધદોષયુક્ત પણ નથી, કેમ કે વિપક્ષ=સર્વગત આકાશમાંથી હેતુ અત્યંત
વ્યાપ્ત છે. અર્થાત્ આકાશાદિના ગુણો સર્વત્ર ઉપલબ્ધ થાય છે. આમ આકાશ સર્વત્રોપલબ્ધગુણવાન્ હોવાથી
તેનામાં સર્વત્રાનુપલભ્યમાનગુણવત્ત્વ સંભવે નહીં. આત્માના બુદ્ધિવગેરે ગુણો શરીરમાં જ ઉપલબ્ધ થાય છે.
તેથી ગુણી એવો આત્મા પણ ત્યાં જ હોવો જોઈએ. તેથી 'આત્મા શરીરપ્રમાણ છે' તેમ જ સિદ્ધ થાય છે.

અથાસ્ત્યદૃષ્ટમાત્મનો વિશેષગુણઃ। તત્ત્વ સર્વોત્પત્તિમતાં નિમિત્તં સર્વવ્યાપકં ચ। કથમિતરથા દ્રીપાન્તરાદિવ્યપિ પ્રતિનિયતદેશવર્તિપુરુષોપભોગ્યાનિ કનકરત્નચન્દનાઙ્ગનાદીનિ તેનોત્પાદ્યન્તે। ગુણશ્ચ ગુણિનં વિહાય ન વર્તન્તે। અતોડનુમોયતે સર્વગત આત્મેતિ। નૈવમ્। અદૃષ્ટસ્ય સર્વગતત્વસાધને પ્રમાણાભાવાત્। અથાસ્ત્યેવ પ્રમાણં વહેરુ ધ્વજ્વલનં, વાયોસ્તિર્યવપવનં ચાદૃષ્ટકારિતમિતિ ચેત્? ન। તયોસ્તત્ત્વભાવત્વાદેવ તત્ત્વિદ્ઃ, દહનસ્ય દહનશક્તિવત્। સાપ્યદૃષ્ટકારિતેતિ ચેત્? તર્હિ જગત્રયવૈચિત્રીસૂત્રગોડપિ તદેવ સૂત્રધારાયતાં, કિમીશ્વરકલ્પનયા। તન્નાયમસિદ્ધો હેતુઃ। ન ચાનૈકાન્તિકઃ, સાધ્યસાધનયોર્વ્યભિગ્રહણેન વ્યભિચારાભાવાત્। નાપિ વિરુદ્ધઃ, અત્યન્તં વિપક્ષવ્યાવૃત્તત્વાત્। આત્મગુણાશ્ચ બુદ્ધ્યાદયઃ શરીર ઇવોપલભ્યન્તે, તતો ગુણિનાપિ તત્રૈવ ભાવ્યમ્। ઇતિ સિદ્ધઃ કાયપ્રમાણ આત્મા॥

અકૃતાગમદોષો

વળી “પ્રત્યેકશરીરમાં ભિન્ન-ભિન્ન આત્મા હોવાથી આત્માઓ જૂદા-જૂદા છે.” એ વચનથી તમે અનંત આત્માઓ માનો છો. તમારા મતે આ દરેક આત્મા વ્યાપક છે. તેથી જેમ એક જ ઓરડામાં રહેલાં ઘણાં દીવાઓની પ્રભાઓ પરસ્પર અનુવિદ્ય રહેલી છે, તેમ આ આત્માઓ પણ પરસ્પરઅનુવિદ્ય થઈને રહેશે. તેથી પ્રત્યેક આત્માને આશ્રયીને રહેલાં શુભાશુભકર્મો પણ પરસ્પરઅનુવિદ્ય થશે. તેથી સંકરદોષ આવશે. તેથી એકનાં શુભકર્મથી અન્ય સુખી, અને અન્યનાં અશુભકર્મથી બીજો દુઃખી, એમ અસમંજસ થશે. અને અકૃતાગમદોષ આવશે. એ જ રીતે પોતે ઉપાર્જિત કરેલા શુભાશુભકર્મ બીજાને વિપાક દેખાડી નષ્ટ થઈ જશે. તેથી કૃતનાશદોષ પણ આવશે. તથા એક જ જીવ પોતે કરેલાં શુભકર્મના વિપાકથી સુખ અને બીજાનાં અશુભકર્મનાં વિપાકથી દુઃખ એકસાથે અનુભવશે. આમ એકીસાથે સુખ-દુઃખના સંવેદનની આપત્તિ આવશે.

પૂર્વપક્ષ :- શુભાશુભકર્મના યોગે જે ભોગો પ્રાપ્ત થાય છે. તે પોતાનાથી અધિષ્ઠિત શરીરને આશ્રયીને જ થશે. અર્થાત્ દરેક આત્મા સ્વસ્વકર્મવિપાકથી પ્રાપ્ત થતા ફળને સ્વસ્વનાં શરીરને આશ્રયીને જ ભોગવશે. તેથી ઉપરોક્ત દોષો આવશે નહીં.

ઉત્તરપક્ષ :- જો આ રીતે સ્વોપાર્જિત અદૃષ્ટ શરીરને આશ્રયીને જ ફળ આપનાર હોય, તો ‘તે બહાર નિકળીને અગ્નિની શિખાને હિર્વગામી બનાવે છે’ ઇત્યાદિ કથનો કેવી રીતે સંગત થશે? તે વિચારો.

વિભુ આત્મામાં જગત્કર્તૃત્વાપત્તિ

વળી જો દરેક આત્મા વ્યાપક જ હોય, તો દરેક આત્મા સૃષ્ટિકર્તા બની જશે. કારણ કે સર્વગત હોવાથી તેઓ ઈશ્વરને વ્યાપીને પણ રહેશે. અથવા તો સર્વગ ઈશ્વર આત્મામાં વ્યાપીને રહેશે. તેથી ઈશ્વરને આત્માઓની જેમ અકર્તા માન્ય રાખવો પડશે. કેમ કે ‘જેઓ એકમેકમાં સંપૂર્ણ રીતે વ્યાપ્ત થઈ ગયા હોય, તેઓમાં સર્વ ક્રિયા સમાન રીતે જ થાય’ જેમ કે દૂધ અને પાણી એકમેક થાય તો એકને પીવાની જે ક્રિયા છે તેક્રિયા બીજાની પણ થાય. આમ બન્નેમાં એકી સાથે એક જ પીવાની ક્રિયા થાય છે. તેથી ઈશ્વરગતજગત્કરણક્રિયા તેને વ્યાપ્ત અન્ય આત્માઓમાં આવશે. અથવા અન્ય આત્માગત અકર્તૃત્વ ઈશ્વરમાં પણ આવશે. વળી જો આત્મા સર્વગત હોય, તો તે સમાનકાળે મનુષ્યનારકાદિપર્યાયોને અનુભવશે, કારણ કે તે સર્વત્ર હાજર છે.

પૂર્વપક્ષ :- મનુષ્યાદિ ભિન્ન-ભિન્ન પર્યાયોનો અનુભવ જૂદા-જૂદા શરીરને આશ્રયીને થાય છે. એકકાળે મનુષ્યપર્યાયાદિયોગ્ય એક જ શરીર હોવાથી તદ્દભિન્ન બીજા પર્યાયોનો અનુભવ નહીં થાય.

ઉત્તરપક્ષ :- આત્મા પોતાનાં શરીરને સંપૂર્ણ રીતે અધિષ્ઠિત છે કે પોતાના એકદેશથી? પ્રથમ વિકલ્પ સ્વીકારવામાં તો અમારા મતનો સ્વીકાર થઈ જશે. કેમ કે “આત્મા પૂર્ણ રીતે શરીરને આશ્રયીને જ રહ્યો છે.

અન્યચ્ચ, ત્વયાત્મનાં બહુત્વમિષ્યતે “નાનાત્માનો વ્યવસ્થાતઃ” ઇતિ વચનાત્। તે ચ વ્યાપકાઃ। તતસ્તેપાં પ્રદોપપ્રભામળડલાનામિવ પરસ્પરાનુવેધે તદાશ્રિતશુભાશુભકર્મણામપિ પરસ્પરં સંક્રુરઃ સ્યાત્। તથા ચૈકસ્ય શુભકર્મણા અન્યઃ સુખી ભવેદ, ઇતરસ્યાશુભકર્મણા ચાન્યો દુઃખીત્યસમગ્ગસમાપદ્યેત। અન્યચ્ચ, એકત્યૈવાત્મનઃ, સ્વોપાત્તશુભકર્મવિપાકેન સુખિત્વં, પરોપાર્જિતાશુભકર્મવિપાકસમ્બન્ધેન ચ દુઃખિત્વમિતિ યુગપત્સુખદુઃખસંવેદનપ્રસન્નઃ। અથ સ્વાવદ્યં ભોગાયતનમાશ્રિત્યૈવ શુભાશુભયોર્ભોગઃ, તર્હિ સ્વોપાર્જિતમપ્યદૃષ્ટં કથં ભોગાયતનાદ્ બહિર્નિષ્ક્રમ્ય વહેરુર્ધ્વજ્વલનાદિકં કરોતિ ઇતિ ચિન્ત્યમેતત્॥

આત્મનાં ચ સર્વગતત્વે એકૈકસ્ય સૃષ્ટિકર્તૃત્વપ્રસન્નઃ। સર્વગતત્વેનેશ્વરાન્તરાનુપ્રવેશસ્ય સમ્ભાવનીયત્વાત્। ઈશ્વરસ્ય વા તદન્તરાનુપ્રવેશે તસ્યાપ્યકર્તૃત્વાપત્તિઃ। ન હિ ક્ષીરનીરયોરન્યોન્યસમ્બન્ધે, એકતરસ્ય પાનાદિક્રિયાઽન્યતરસ્ય ન ભવતીતિ યુક્તં વતુમ્। કિન્ન, આત્મનઃ સર્વગતત્વે નરનારકાદિપર્યાયાણાં યુગપદ્નુભવાનુષઙ્ગઃ। અથ ભોગાયતનાભ્યુપગમાદ્ નાયં દોષ ઇતિ ચેત્ ? નનુ સ ભોગાયતનં સર્વાત્મના અવદૃષ્ટમ્નીયાદ્, એકદેશેન વા ? સર્વાત્મના ચેત્ ? અસ્મદ્બિમતાઙ્ગીકારઃ। એકદેશેન ચેત્ ? સાવયવત્વપ્રસન્નઃ। પરિપૂર્ણભોગાભાવશ્ચ ॥

એક પણ દેશથી તે શરીરથી બાહ્ય નથી.” એમ અમે માનીએ છીએ. જો ‘આત્મા પોતાના એક દેશથી શરીરને વ્યાપ્ત છે’ એમ કહેશે, તો આત્માને સાવયવ માનવો પડશે. (અને તો ‘જે સાવયવ હોય, તે કાર્યરૂપ અને અનિત્ય હોય’ એવી તમારી માન્યતા મુજબ આત્મા કાર્યરૂપ અને અનિત્ય ઠરશે, જે અનેક દોષગ્રસ્ત હોવાથી તમે પણ ઇચ્છતા નથી. એક દેશથી શરીરવ્યાપી રહેવામાત્રથી સાવયવત્વ, કાર્યત્વ અને અનિત્યત્વ સ્વીકારવામાં પૂર્વપક્ષ ઘણા પ્રકારે અસ્વરસ પ્રગટ કરે તો બીજા આપત્તિ બતાવે છે. વળી) આત્મા શરીરથી ભોગ ભોગવતો હોવા છતાં પૂર્ણરૂપથી ભોગ ભોગવી શકશે નહીં. તેથી આત્માના પરિપૂર્ણ ભોગનો અભાવ આવશે. (વળી આત્મા શરીરને આગ્રવી રહેલા પોતાના દેશથી વિશેષગુણવાળો હોવા છતાં પોતાનાં બાકીના દેશોથી વિશેષગુણોથી હીન હોવાથી બાકીના વિભાગોથી આત્મા મુક્તિ આપી શકે નહીં.)

અવ્યાપક આત્માના સર્વદા મોક્ષની આપત્તિનો પરિહાર

(વિશેષિકદર્શનકારોના મતે અદેહ્યુક્ત વ્યાપક આત્માની સાથે પરમાણુઓ સંયોગ થાય છે. તેથી પરમાણુઓ ક્રિયાશીલ બને છે. અને આકાશના એક પ્રદેશને છોડી બીજા દેશ સાથે સંયુક્ત થાય છે. આ રીતે દૂર-દૂર દિશામાં રહેલા પરમાણુઓ એકઠા થાય છે. અને પછી પરસ્પરનાં સંયોગથી દ્વિત્યુક્ત-ત્રિત્યુક્ત વગેરે કાર્યો થાય છે. આ રીતે સંયોગ કાર્ય થતાં થતાં અંત્યસંયોગ થાય છે જેનાથી શરીરનું નિર્માણ થાય છે. આ સર્વક્રિયા આત્માનાં તેવા અદેહ્યને કારણે થાય છે. મુક્તાત્માઓને તેવું અદેહ્ય ન હોવાથી તેઓનાં શરીરની રચના થતી નથી. પરંતુ આ પ્રક્રિયા આત્મા વિભુ હોય તો જ સંભવી શકે, અન્યથા આત્માથી અતિદૂર રહેલાં પરમાણુમાં આત્મસંયોગ ન હોવાથી આદિક્રિયા જ ન થાય, અને તેથી અંત્યસંયોગ પણ થઈ શકે નહિ. આ સિદ્ધાંત પર તેઓ પૂર્વપક્ષ સ્થાપે છે.)

પૂર્વપક્ષ :- જો આત્મા વ્યાપક ન હોય, તો દૂર-દૂર દિશાઓમાં રહેલાં પરમાણુઓ સાથે એકીસમયે તેનો સંબંધ થાય નહિ. તેથી તે પરમાણુઓમાં આદિક્રિયા ન આવે. એ ક્રિયા ન આવે તો પરમાણુસંયોગજન્યદ્વિત્યુક્તકાદિ કાર્યો યાવત્ અંત્ય સંયોગ કાર્ય થાય નહિ. તેથી અંત્યસંયોગજન્ય શરીરનું નિર્માણ થઈ ન શકે. અને તેથી આત્માનો શરીરસાથે સંબંધ થઈ ન શકે, અને તો ઉપાય વિના-અનાયાસે જ બધા આત્માનો હમેશા મોક્ષ માનવાની આપત્તિ આવે.

ઉત્તરપક્ષ :- એવો નિયમ નથી, કે જે જેની સાથે સંયુક્ત હોય, તે જ તેના તરફ આકર્ષિત થાય. લોખંડ પોતાનાથી દૂર રહેલા લોહચુંબક તરફ આકર્ષાય છે. તે બધાને પ્રસિદ્ધ જ છે. તેથી “પરમાણુઓને આકર્ષિત કરવા આત્માએ પરમાણુઓ સાથે સંયુક્ત થવું જ પડે” એવો નિયમ નથી. આમ આત્મા અસંયુક્ત રહીને પણ

અથાત્મનો વ્યાપકત્વાભાવે દિગ્દેશાન્તરવર્તિપરમાણુભિર્યુગપત્સંયોગાભાવાદ આદ્યકર્માભાવઃ, તદભાવાદ અન્યસંયોગસ્ય, તન્નિર્મિતશરીરસ્ય, તેન તત્સમ્બન્ધસ્ય ચાભાવાદ અનુપાયસિદ્ધઃ સર્વદા સર્વેષાં મોક્ષઃ સ્યાત્। નૈવમ્। યદ યેન સંયુક્તં તદેવ તં પ્રત્યુપસર્પતીતિ નિયમાસમ્ભવાત્। અયસ્કાન્તં પ્રતિ અયસસ્તેનાસંયુક્તસ્યાપ્યાકર્ષણોપલબ્ધેઃ। અથાસંયુક્તસ્યાપ્યાકર્ષણે તચ્છરીરારમ્ભં પ્રત્યેકમુહૂર્તપૂતાનાં ત્રિભુવનોદરવિવરવર્તિપરમાણૂનામુપસર્પણપ્રસજ્જાદ ન જાને તચ્છરીરં કિયત્પ્રમાણં સ્પદ્ ઇતિ ચેત્? સંયુક્તસ્યાપ્યાકર્ષણે કથં સ એવ દોષો ન ભવેત્? આત્મનો વ્યાપકત્વેન સકલપરમાણૂનાં તેન સંયોગાત્। અથ તદભાવાવિશેષેઽપ્યદૃષ્ટવશાદ વિવક્ષિતશરીરોત્પાદનાનુગુણા નિયતા એવ પરમાણવ ઉપસર્પન્તિ। તદિતરત્રાપિ તુલ્યમ્।

પરમાણુઓને આકર્ષિત કરી શકે છે. તેથી આત્માને વ્યાપક માનવાની જરૂર નથી.

પૂર્વપક્ષ :- જો આત્મા અસંયુક્ત રહીને પણ પરમાણુઓને આકર્ષિત કરશે, તો તેનાં શરીરને બનાવવા ભેગા મળેલા=ઉદ્યત બનેલાં ત્રિભુવન અંતર્ગત બધા જ પરમાણુઓ આત્માતરફ આકર્ષિત થશે. અને તેઓનાં સંયોગથી આત્માનું શરીર ન જાણે કેટલું મોટું બનશે?

ઉત્તરપક્ષ :- આ દોષ તો 'વિભુ આત્માને સંયુક્ત એવા પરમાણુઓ જ આકર્ષિત થાય છે.' તેમ માનવામાં પણ આવશે. કારણ કે આત્મા પોતે વ્યાપક હોવાથી ત્રિભુવન અંતર્ગત સર્વ પરમાણુઓ સાથે આત્માનો સંયોગ રહેશે.

પૂર્વપક્ષ :- સર્વ પરમાણુઓમાં આત્માસાથે સંયુક્ત થવાનો ભાવ સમાનરૂપે હોવા છતાં આત્માના તેવા અદેહ્યને કારણે વિવક્ષિત શરીરનાં ઉત્પાદનને અનુકૂળ એવા નિયત પરમાણુઓ જ ગતિમાન બનશે. તેથી અમને એવી આપત્તિ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- આ સમાધાન તો 'અવિભુ આત્મા સાથે અસંયુક્ત પરમાણુઓ શરીર બનાવવા ક્રિયાશીલ બને છે' એ પક્ષમાટે પણ સમાન રીતે જ લાગુ પડે છે. અર્થાત્ અવિભુ આત્માનું તેવું અદેહ્ય જ, તે તે નિયત પરમાણુઓમાં આદ્યકર્મ કરાવશે. તેથી આત્મા વિભુ સિદ્ધ થતો નથી.

અવિભુ આત્મામાં જન્યત્વદોષ-પૂર્વપક્ષ

પૂર્વપક્ષ :- સંયુક્ત કે અસંયુક્ત પરમાણુઓ દ્વારા શરીરની ઉત્પત્તિ ચાહે માની લો. છતાં પણ આત્માને શરીરવ્યાપી માનવામાં મોટી આપત્તિ છે. શરીર પોતે સાવયવ છે. અવિભુ આત્મા સંપૂર્ણ રીતે શરીરને વ્યાપીને રહેતો હોય, તો તે આત્મા શરીરનાં પ્રત્યેક અવયવમાં પ્રવેશ કરશે, અને જે દેશથી શરીરનાં એક અવયવમાં પ્રવેશ કરશે તેનાથી ભિન્ન દેશથી બીજા અવયવમાં પ્રવેશ કરશે. તેથી આત્મા પણ સાવયવ બનશે. તેથી જ પટવગેરેની જેમ કાર્યરૂપ બનશે. અનુમાન પ્રયોગ :- 'આત્મા કાર્ય છે કેમ કે સાવયવ છે. જે જે સાવયવ હોય છે તે-તે કાર્ય હોય છે જેમ કે કપડો. આકાશ વગેરે કાર્ય નથી તો સાવયવ પણ નથી.' આમ આત્મા કાર્યરૂપે સિદ્ધ થશે. હવે આ કાર્ય વિજાતીય કારણોથી કે સજાતીય કારણોથી નિર્મિત થાય છે? વિજાતીયને તો તેનાં કારણ તરીકે માની ન શકાય. કેમ કે વિજાતીય કારણો પોતાનાથી વિજાતીય કાર્યનો આરંભ કરતાં નથી. તન્તુઓ ઘડનું નિર્માણ કરી શકતા નથી. સજાતીય કારણોથી કાર્ય થાય છે, તેમ પણ માની શકાય નહિ. કેમ કે આત્માનાં સજાતીય કારણો તેઓને જ માની શકાય કે, જેઓમાં પણ આત્મત્વ હોય. પાર્થિવપરમાણુઓ દ્રવ્યત્વરૂપે સજાતીય હોવા છતાં, આત્મત્વરૂપે વિજાતીય છે. તેથી આત્માઓ દ્વારા જ આત્માનું નિર્માણ માનવું પડશે. પણ ત્યાં આત્માશ્રય (=સ્વની ઉત્પત્તિમાં સ્વની જ અપેક્ષા રાખવી) દોષ છે. વળી એક જ શરીરમાં એક આત્માને ઉત્પન્ન કરવા અનેક આત્માઓની કલ્પના કરવી સંગત નથી, અને તે કલ્પના કદાચ સંભવિત માનીએ, તો

અથાસ્તુ યથાકથચ્છિચ્છરીરોત્પત્તિઃ, તથાપિ સાવયવં શરીરં પ્રત્યવયવમનુપ્રવિશન્નાત્મા સાવયવઃ સ્યાત્। તથા ચાસ્ય પટાદિકત્ કાર્યત્વપ્રસજ્ઞઃ। કાર્યત્વે ચાસૌ વિજાતીયૈઃ સજાતીયૈર્વા કારણૈરાભ્યેત। ન તાવદ્વિજાતીયૈઃ તેષામનારમ્ભકત્વાત્। ન હિ તન્તવો ઘટમારમ્ભતે। ન ચ સજાતીયૈઃ, યત આત્મત્વાભિસમ્બન્ધાદેવ તેષાં કારણાનાં સજાતીયત્વમ્। પાર્થિવાદિપરમાણૂનાં વિજાતીયત્વાત્। તથા ચાત્મભિરાત્મા આરમ્ભત ઇત્યાયાતમ્। તચ્ચાયુક્તમ્। એકત્ર શરીરેડનેકાત્મનામાત્મારમ્ભકાનામસમ્ભવાત્। સમ્ભવે વા પ્રતિસન્ધાનાનુપત્તિઃ। ન હિ અન્યેન દૃઢમન્યઃ પ્રતિસન્ધાતુમર્હતિ, અતિપ્રસજ્ઞાત્। તદારમ્ભત્વે ચાસ્ય ઘટવદવયવક્રિયાતો વિભાગાત્ સંયોગવિનાશાદ વિનાશઃ સ્યાત્। તસ્માદ વ્યાપક એવાત્મા યુજ્યતે। કાયપ્રમાણતાયામુક્તદોષસદ્ધવાદિતિ ચેત્? ન। સાવયવત્વકાર્યત્વયોઃ કથચ્છિદાત્મન્યમ્નુપગમત્। તત્ર સાવયવત્વં તાવદ અસંખ્યેયપ્રદેશાત્મકત્વાત્। તથા ચ દ્રવ્યાલક્ષારકારૌ → “આકાશોડપિ સદેશઃ, સકૃત્સર્વમૂર્તીભિસમ્બન્ધાર્હત્વાત્” ઇતિ। યદ્યપ્યવયવપ્રદેશયોર્ગન્ધસ્ત્યાદિષુ ભેદોડસ્તિ તથાપિ નાત્ર સૂક્ષ્મેક્ષિકા ચિન્ત્યા। પ્રદેશેષ્વવયવવ્યવહારાત્। કાર્યત્વં તુ વક્ષ્યામઃ॥

સ્મૃતિ અનુપપન્ન બને. કેમ કે એક આત્માએ જોયેલી=અનુભવેલી વસ્તુનું સ્મરણ બીજા આત્માને થઈ ન શકે. તેથી કારણઆત્માઓએ અનુભવેલી વસ્તુઓનું સ્મરણ કાર્ય આત્માને થઈ ન શકે. કેમકે કાર્યઆત્મા કારણઆત્માઓથી અત્યંત ભિન્ન છે. ઉપરાંત જો આમ આત્મા કાર્યરૂપ થશે, તો જેમ અવયવ ક્રિયાથી=અવયવ છૂટા પડવાની ક્રિયાથી અવયવોનો વિભાગ થાય છે. અને તેથી અવયવસંયોગ નષ્ટ થવાથી ઘડો નષ્ટ થાય છે. તે જ રીતે આત્માનાં નાશની આપત્તિ પણ આવશે. અને તેમાં ઘણા દોષો ઊભા થશે. માટે આત્માને કાર્ય માની ન શકાય, તેથી સાવયવ પણ કલ્પી ન શકાય અને તેથી આત્મા વ્યાપક છે. તે કલ્પનાં જ નિર્વિવાદ સંગત છે.

આત્માનાં સાવયવત્વ અને કાર્યત્વની સિદ્ધિ

ઉત્તરપક્ષ :- ‘આત્મા કથયિત્ સાવયવ છે. અને કથયિત્ કાર્ય છે’ એમ અમે માનીએ જ છીએ. આત્મા અસંખ્યપ્રદેશાત્મક જોવાથી સાવયવ છે. “દ્રવ્યાલંકાર” ગ્રંથના કર્તાઓએ કહ્યું જ છે-કે “આકાશ પણ દેશવાળો છે. કેમ કે એકી સાથે બધા જ મૂર્તિપદાર્થોસાથે સંબંધ ધરાવે છે.” આકાશ જૂદા-જૂદા સ્થાનમાં રહેલાં જૂદા-જૂદા પદાર્થો સાથે જૂદા-જૂદા ભાગોથી જોડાય છે. તેથી આકાશ દેશવાળો સિદ્ધ થાય છે. અવયવ અને પ્રદેશ વચ્ચે અલબત્ત ભેદ છે. અને તે ગન્ધહસ્તિ વગેરેનાં ગ્રંથોમાં બતાવ્યો પણ છે. છતાં અહીં સૂક્ષ્મરૂપે વિચાર નથી. સ્થૂલદૃષ્ટિએ તો પ્રદેશમાં પણ અવયવનો વ્યવહાર થાય છે. આત્મા પણ અસંખ્યપ્રદેશવાળો છે માટે તેને પણ સાવયવ માનવામાં વાંધો નથી. આત્મા કથયિત્ કાર્યરૂપ છે તે આગળ બતાવશે.

કાર્યનાં અવયવપૂર્વકત્વની અસિદ્ધિ

પૂર્વપક્ષ :- આત્માને કાર્ય માનશો તો ઘડવગેરેની જેમ તેની ઉત્પત્તિ પણ પૂર્વમાં હાજર એવા સમાનજાતીય અવયવોથી માનવી પડશે. કેમ કે અવયવો અવયવીને ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ કે તન્તુઓ પટને ઉત્પન્ન કરે છે. આત્માને સજાતીય એવા કયાં અવયવો આત્માની ઉત્પત્તિ પહેલાં વિદ્યમાન હતા?

ઉત્તરપક્ષ :- ‘કાર્ય પોતાને સજાતીય એવા તથા કાર્યકાળની પૂર્વકાળે હાજર એવા અવયવોથી જ નિર્મીત થાય છે’ એવો નિયમ નથી. ‘ઘટના સજાતીય એવા કપાલોનો સંયોગ પહેલાં ઉપસ્થિત થઈને ઘટ કાર્ય બનાવે છે’ એ ઈષ્ટ નથી. કુભારવગેરેનાં વ્યાપારથી યુક્ત માટીના પિંડમાંથી પ્રથમથી જ વિશાળ, બુદ્ધોદરદિ આકારની ઉત્પત્તિ દેખાય છે. તેથી આત્માને ઉત્પન્ન કરવા આત્માઅવયવો વગેરે માનવા સંગત નથી. કારણ કે દ્રવ્ય પોતાનાં પૂર્વઆકારનો ત્યાગ કરીને ઉત્તર આકારરૂપે પરિણામ પામે એ જ તેનું કાર્ય છે. માટી પિંડઆકારનો

નન્વાત્મનાં કાર્યત્વે ઘટાદિવત્પ્રાકપ્રસિદ્ધસમાનજાતીયાવયવારમ્ભત્વપ્રસક્તિઃ । અવયવા હ્યવયવિનમારમ્ભન્તે, યથા તન્તવઃ પટમિતિ-ચેત્? નૈવં વાચ્યમ્ । ન ચ્છલુ ઘટાદાવપિ કાર્યે પ્રાકપ્રસિદ્ધસમાનજાતીયકપાલસંયોગારમ્ભત્વં દૃષ્ટમ્ । કુમ્ભકારાદિવ્યાપારાન્વિતાદ મૃતિપણ્ડાત્ પ્રથમમેવ પૃથુબ્ધોદરાદ્યાકારસ્યોત્પત્તિપ્રતીતેઃ । દ્રવ્યસ્ય હિ પૂર્વાકારપરિત્યાગેનોત્તરાકારપરિણામઃ કાર્યત્વમ્ । તચ્ચ બહિરિવાન્તરમપ્યનુભૂયત એવ તતશ્ચાત્માપિ સ્યાત્ કાર્યઃ । ન ચ પટાદૌ સ્વાવયવસંયોગપૂર્વકકાર્યત્વોપલમ્ભાત્ સર્વત્ર તથાભાવો યુક્તઃ । કાઠે લોહલેખ્યત્વોપલમ્ભાદ વજ્રેઽપિ તથાભાવપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રમાણબાધનમુખ્યત્રાપિ તુલ્યમ્ । ન ચોક્તલક્ષણકાર્યત્વાભ્યુપગમેઽધ્યાત્મનોઽનિત્યત્વાનુષજ્ઞાત્ પ્રતિસન્ધાનાભાવોઽનુષજ્યતે । કથન્નિદનિત્યત્વે સત્યેવાસ્યોપપદ્યમાનત્વાત્ । પ્રતિસન્ધાનં હિ યમહમદ્રાક્ષં તમહં સ્મરમીત્યાદિરૂપમ્ । તચ્ચૈકાન્તનિત્યત્વે કથમુપપદ્યતે અવસ્થાભેદાત્ । અન્યા હ્યનુભવાવસ્થા, અન્યા ચ સ્મરણાવસ્થા । અવસ્થાભેદે ચાવસ્થાવતોઽપિ ભેદાદેકરૂપત્વક્ષતેઃ કથન્નિદનિત્યત્વં યુક્તયાયાતં કેન વાર્યતામ્ ॥

ત્યાગ કરી કમ્બુગ્રીવાદિઆકારને ધારણ કરે તે જ 'ઘટ કાર્ય' કહેવાય છે. જેમ બહાર આ રીતે કાર્ય દેખાય છે તેમ આત્માની અંદર પણ તેવા પ્રકારના પરિણામાન્તરે અનુભવાય છે. તેથી તે રૂપે આત્મા પણ કાર્ય છે. વળી પટ વગેરેમાં સ્વઅવયવનાં સંયોગપૂર્વક કાર્ય દેખાય છે તેથી સર્વત્ર સ્વાવયવસંયોગપૂર્વક જ કાર્ય માનવું સંગત નથી. નહીંતર 'લાકડામાં લોખંડથી કોતરણીરૂપ કાર્ય થવું દેખાય છે તેથી વજ્રમાં પણ લોખંડથી કોતરણીનું કાર્ય થાય છે' તેમ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. 'વજ્રમાં તેવી કોતરણી માનવામાં પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણથી બાધ છે' એવું સમાધાન તો પ્રસ્તુતમાં પણ તુલ્ય જ છે. કપાળસંયોગથી ઘટકાર્યની ઉત્પત્તિ પ્રત્યક્ષબાધિત છે.

પૂર્વપક્ષ :- "પૂર્વાકારનો ત્યાગ કરી ઉત્તર આકારને ધારણ કરવો એ જ કાર્ય છે" આવા લક્ષણવાળા કાર્ય તરીકે આત્માને સ્વીકારશો તો પણ તેને અનિત્ય માનવાની આપત્તિ તો છે જ. કેમ કે જે જે કાર્ય હોય છે, તે તે અનિત્ય હોય છે. તેથી પૂર્વાકાર આત્માએ જે અનુભવ્યું હોય તેનું ઉત્તરાકાર આત્માને સ્મરણ ન થવું જોઈએ. કેમ કે પૂર્વાકાર આત્મા નષ્ટ થયો છે. અને ઉત્પન્ન થયેલો ઉત્તરાકાર તેનાથી ભિન્ન છે. તેથી સ્મરણના અભાવની આપત્તિ આવશે.

ઉત્તરપક્ષ :- પ્રતિસંધાન "મैं જે જોયું હતું તેને હું સ્મરું છું" વગેરે રૂપ હોય છે. તે આત્માને કથંચિત્ અનિત્ય માનવાથી જ ઉપપન્ન થશે. આત્માને એકાંતે નિત્ય સ્વીકારવામાં આત્મામાં સ્મરણ અનુપપન્ન બને કારણ કે આત્માને હંમેશા એકરૂપ=એકઅવસ્થાવાળો જ માનવો પડે. જ્યારે સ્મરણ તો અવસ્થાભેદ માનવાથી જ ઉપપન્ન થઈ શકે. આત્માની અનુભવવખતની અવસ્થા કરતા સ્મરણવખતની અવસ્થા ભિન્ન હોય છે, તે સર્વસંમત છે. આ અવસ્થાભેદ અવસ્થાવાન આત્મામાં પણ કથંચિદ્ ભેદ ઉત્પન્ન કરે છે. આમ સ્મરણની ઉપપત્તિ કરવી હોય, તો આત્માની અવસ્થામાં ભેદ માનવો પડે, અને તેમ માનવામાં આત્માના સદા એકરૂપતાના સિદ્ધાંતને બાધ પહોંચે. આમ યુક્તિથી સિદ્ધ થતી આત્માની કથંચિત્ અનિત્યતાને કોણ અટકાવી શકે છે ? (જ ! આત્માને અવસ્થાભેદે સર્વથા ભિન્ન માનવામાં આવે-એકાંતે ક્ષણિક માનીએ, તો પૂર્વપક્ષ કહેલો દોષ જરૂર ઉત્પન્ન થાય. પણ જેઓ આત્માને દ્રવ્યરૂપે સ્થિર અને અવસ્થા વગેરેને અપેક્ષીને અસ્થિર માને છે તેઓને કોઈ દોષ નથી.)

મૂર્તત્વસ્વરૂપની ચર્ચા

પૂર્વપક્ષ :- આત્માને શરીરપરિમાણવાળો માનશો તો મૂર્ત પણ માનવો પડશે. અને જો તે મૂર્ત હોય તો શરીરમાં તેનો પ્રવેશ અવટ છે. કારણ કે મૂર્તમાં મૂર્તનો પ્રવેશ વિરોધયુક્ત છે. તેથી શરીર પોતે આત્માથી રહિત થઈ જશે.

ઉત્તરપક્ષ :- મૂર્તત્વનો અર્થ શું છે ? અસર્વગત દ્રવ્યપરિમાણત્વ ? કે રૂપાદિવાળાપણું ? અહીં પહેલો વિકલ્પ દોષભાટે નથી. આત્માને અમે અવ્યાપક માનતા હોવાથી તે રૂપે આત્માને મૂર્ત માનવામાં વાંધો નથી. બીજો વિકલ્પ અસંગત છે. જેઓ અવિભુ પરિમાણવાળા છે, તેઓને તમે મૂર્ત માનો છો. અને મૂર્તત્વ એટલે રૂપાદિ

અથાત્મનઃ શરીરપરિમાણત્વે મૂર્ત્તવાનુષંગાત્ શરીરેડનુપ્રવેશો ન સ્યાદ્, મૂર્તે મૂર્ત્તસ્યાનુપ્રવેશવિરોધાત્ । તત્તો નિરાત્મકમેવાહિત્ શરીરં પ્રાપ્નોતીતિ ચેત્ ? કિમિદં મૂર્ત્તત્વં નામ ? અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણત્વં, રૂપાદિમત્ત્વં વા ? તત્ર નાદ્યઃ પશ્તો દોષાય, સંમતત્વાત્ ! દ્વિતીયસ્ત્વયુક્તઃ, વ્યાપ્ત્યભાવાત્ । નહિ યદસર્વગતં તદ્ નિયમેન રૂપાદિમદિત્યવિનાભાવોડસિત્ । મનસોડસર્વગતત્વેડપિ ધવન્મતે તદસમ્ભવાત્ । આકાશકાલદિગાત્મનાં સર્વગતત્વં પરમમહત્ત્વં સર્વસંયોગિરામાનદેશત્વં ચેત્યુક્તત્વાદ્ મનસો વૈધર્મ્યાત્, સર્વગતત્વેન પ્રતિષેધનાત્ । અતો નાત્મનઃ શરીરેડનુપ્રવેશાનુપપત્તિઃ, યેન નિરાત્મકં તત્ સ્યાત્ ! અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણલક્ષણમૂર્ત્તત્વસ્ય મનોવત્ પ્રવેશાપ્રતિવન્ધકત્વાત્ । રૂપાદિમત્ત્વલક્ષણમૂર્ત્તત્વોપેતસ્યાપિ જલાદેર્વાલુકાદાવનુપ્રવેશો ન નિષિધ્યતે આત્મનસ્તુ તદ્રહિતસ્યાપિ તત્રાસૌ પ્રતિષિધ્યત્ इति મહચ્ચિત્રમ્ ॥

વાળાપણું એવો અર્થ કરો છો. તેથી તો 'જે અસર્વગત હોય તે રૂપાદિમાન હોય જ' એવી વ્યાખ્યા આવશે. પરંતુ આ અવિનાભાવ=વ્યાખ્યા આપના મતે જ મનને ઉદેશીને વ્યાખ્યાયી છે. કારણ કે તમારા મતે મન અવિભુ હોવા છતાં રૂપી નથી. આકાશ-કાળ-દિશા અને આત્મામાં (૧) સર્વગતત્વ=સર્વ મૂર્ત્તદ્રવ્યને સંયોગીપણું (૨) પરમમહત્ત્વ=અોછાવતા પરિમાણ વિનાનાં ઉત્કૃષ્ટ પરિમાણવાળાપણું અને (૩) સર્વસંયોગિ સમાનદેશત્વ=સર્વ સંયોગીપદાર્થો માટે એકઆધારપણું. (અહીં આકાશ બધા સંયોગીઓનો આધાર નથી કેમ કે ત્યાં ઈંડ પ્રત્યય થતો નથી. જેમ કે 'આકાશમાં ઘડો' એવી પ્રતીતિ થતી નથી. 'પરંતુ આકાશમાં ઘડાનો સંયોગ' ઇત્યાદિ પ્રતીતિથી આકાશ બધા સંયોગીઓનાં સંયોગોનો આધાર છે તેમ સિદ્ધ છે. માટે ઉપચારથી સર્વ સંયોગીઓનો આધાર પણ કહેવાય છે.) આ ત્રણથી સાધર્મ્ય છે. આકાશાદિથી ભિન્ન મનવગેરેમાં આ ત્રણથી વૈધર્મ્ય છે. એટલે કે મનવગેરે આ ત્રણ ધર્મથી યુક્ત નથી. તેથી મન 'અસર્વગતદ્રવ્યપરિમાણ' ધર્મવાળું (=અવિભુ) સિદ્ધ થાય છે. મનની જેમ આત્મા પણ અવિભુપરિમાણ વાળો હોવાથી આત્માને મૂર્ત માનવામાં વાંધો નથી. આવા મૂર્તનો મૂર્તમાં પ્રવેશ માનવામાં વિરોધની ગંધ પણ નથી. કેમ કે મનનો શરીરમાં પ્રવેશ તમને ઈંટ જ છે. તેથી આત્માનો પણ શરીરમાં અનુપ્રવેશ થઈ શકશે. રૂપાદિમત્ત્વરૂપ મૂર્તત્વલક્ષણવાળા પાણીનો રેતીવગેરેમાં પ્રવેશનો નિષેધ નહીં કરનારા તમે રૂપાદિથી રહિત એવા આત્માનો શરીરમાં પ્રવેશ માનવામાં વિરોધ દર્શાવો એ અતિ આશ્ચર્યકારી બીના છે.

પરિમાણત્યાગમાં શ્યાદાહ

પૂર્વપક્ષ :- જો આત્મા કાયપરિમાણવાળો માનીએ, તો તે પહેલાં બાળશરીર પરિમાણવાળો હોઈ તે પછી યુવાન શરીરનાં પરિમાણવાળો થી રીતે થશે ? શું બાળ શરીરપરિમાણનો ત્યાગ કરીને કે તે પરિમાણનો ત્યાગ કર્યો વિના ? 'પરિત્યાગ કરીને યુવાશરીરપરિમાણ ગ્રહણ કરે છે.' એ વિકલ્પ સ્વીકારશે, તો શરીરની જેમ આત્મા પણ અનિત્ય બનશે. અને પરલોક વગેરેનો અભાવ આવશે. 'બાળશરીરપરિમાણનો ત્યાગ કર્યો વિના યુવાશરીરપરિમાણ ગ્રહણ કરશે' એ વિકલ્પ તો અગ્રાહ્ય જ છે. કેમ કે કોઈપણ વસ્તુ પૂર્વપરિમાણનો ત્યાગ કર્યો વિના ઉત્તરપરિમાણને ગ્રહણ કરી શકે નહીં. આમ ઉભયથા આપત્તિ હોવાથી આત્મા કાયપરિમાણવાળો માની શકાય નહીં.

ઉત્તરપક્ષ :- આ અસંગત છે. આત્મા જ્યારે યુવાશરીરપરિમાણવાળો થાય છે, ત્યારે બાળશરીર પરિમાણનો ત્યાગ કરે છે. પણ તેટલા માત્રથી આત્માનો સર્વનાશ થઈ જતો નથી. સાપ ફણાવાળી અવસ્થા છોડીને ફણા વિનાની અવસ્થા સ્વીકારે છે. છતાં સાપરૂપે તો અવસ્થિત જ છે. તેમ અહીં પણ સમજવું. ભિન્ન-ભિન્ન પરિમાણ તો આત્માના પર્યાયો જ છે. એ પર્યાયોના નાશથી આત્મદ્રવ્ય નષ્ટ થતું નથી. પરંતુ નિત્ય જ રહે છે. તેથી પરલોકનો અભાવ પણ આવશે નહીં.

૧. સર્વમૂર્ત્તસંયોગિત્વમ્ ॥ ૨. ઇયત્તારહિતત્વમ્ ॥ ૩. સર્વેણાં મૂર્ત્તદ્રવ્યાણાં આકાશં સમાનો દેશ એક આધાર इत्यર્થઃ । एवं દિગાદિવ્યાપિ વ્યાખ્યેયં । સર્વસંયોગિસંયોગાધારસ્ત્વેન સર્વસંયોગિનામાધાર इत्यુપચારઃ ॥

અથાત્મનઃ કાયપરિમાણત્વે બાલશરીરપરિમાણસ્ય સતો યુવશરીરપરિમાણસ્વીકારઃ કથં સ્યાત્? કિં તત્પરિમાણત્યાગાત્, તદપરિત્યાગાદ વા? પરિત્યાગાત્ ચેત્? તદા શરીરવત્ તસ્યાનિત્યત્વપ્રસજ્ઞાત્ પરલોકાદ્ભવાનુષઙ્ગઃ। અથાપરિત્યાગાત્, તત્ર। પૂર્વપરિમાણાપરિત્યાગે શરીરવત્ તસ્યોત્તરપરિમાણોત્પત્યનુપપત્તેઃ। તદયુક્તમ્। યુવશરીરપરિમાણાવસ્થાયામાત્મનો બાલશરીરપરિમાણપરિત્યાગે સર્વથા વિનાશાસમ્ભવાત્, વિફળાવસ્થોત્પાદે સર્પવત્। ઇતિ કથં પરલોકાભાવોડનુષ્ઙ્યતે? પર્યાયતસ્તસ્યાનિત્યત્વેડપિ દ્રવ્યતો નિત્યત્વાત્॥

અથાત્મનઃ કાયપરિમાણત્વે તત્ત્વખંડને ખંડનપ્રસજ્ઞઃ, ઇતિ ચેત્? કઃ કિમાહ? શરીરસ્ય ખંડને કથંચિત્ તત્ત્વખંડનસ્યેષ્ટવાત્। શરીરસમ્બદ્ધાત્મપ્રદેશેષ્યો હિ કતિપયાત્મપ્રદેશાનાં ખંડિતશરીરપ્રદેશેડવસ્થાનાદાત્મનઃ ખંડનમ્। તત્ત્વાત્ર વિદ્યત્ એવા અન્યથા શરીરાત્ પૃથાભૂતાવયવસ્ય કમ્પોપલબ્ધિર્ન સ્યાત્। નચ ખંડિતાવયવવાનુપ્રવિષ્ટસ્યાત્મપ્રદેશસ્ય પૃથગાત્મત્વપ્રસજ્ઞઃ, તત્રૈવાનુપ્રવેશાત્। ન ચૈકત્ર સન્તાનેડનેકે આત્માનઃ। અનેકાર્થપ્રતિભાસિજ્ઞાનાનામેકપ્રમાત્રાધારતયા પ્રતિભાસાભાવપ્રસજ્ઞાત્। શરીરાન્તરવ્યવસ્થિતાનેકજ્ઞાનાવસેયાર્થસંવિત્તિવાત્॥

આત્માની કથંચિત્ ખંડિત અવયવિતા

પૂર્વપક્ષ :- જો આત્મા કાયપરિમાણવાળો હોય, તો શરીરનાં ખંડનથી આત્માનું પણ ખંડન થવું જોઈએ.

ઉત્તરપક્ષ :- એમાં અમારે વિરોધ નથી. શરીરનું ખંડન થવાથી કથંચિત્ આત્માનું ખંડન અમને ઈષ્ટ જ છે. ‘શરીરને સંબદ્ધ આત્મપ્રદેશોમાંથી કેટલાક પ્રદેશોનું ખંડિતશરીરપ્રદેશમાં પણ રહેવું’ એ જ આત્માનું ખંડન છે. અને તે ઉપપન્ન છે જ. જો એમ થતું ન હોય તો શરીરથી છૂટા પડેલાં અવયવમાં પણ જે કમ્પ દેખાય છે તે ન દેખાત. કેમકે શરીર કે તેનું અંગ જડ હોવાથી સ્વયં કમ્પનાદિચેષ્ટા માટે અસમર્થ છે.

પૂર્વપક્ષ :- જેમ છૂટો થયેલો અવયવ શરીરથી ભિન્ન છે. તેમ તદન્તર્ગત આત્મપ્રદેશો પણ મૂળ શરીરગત આત્મપ્રદેશોથી ભિન્ન બનશે. તેથી ભિન્ન આત્માની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે.

ઉત્તરપક્ષ :- એમ નહિ થાય. અવયવગત આત્મપ્રદેશો અત્પકાળ પછી મૂળ શરીરમાં જ સમાઈ જાય છે. અને એક જ શરીરસંતાનમાં અનેક આત્મા તો રહી શકે જ નહીં. જો એક શરીરગત અનેક આત્મા હોય તો નેત્રગત આત્મા જુદો-કાનગત જુદો, નાકગત જુદો, એમ જુદા-જુદા અવયવોમાં જુદો-જુદો આત્મા માનવો પડશે. તેથી ‘હું સુંઘું છું’ ‘હું દેખું છું’ વગેરે અનેક વિષયપ્રતિભાસી જે અનેક જ્ઞાનો થાય છે. તે જ્ઞાનોનો ‘જે હું સુંઘું છું તે જ હું દેખું છું’ એવો એક જ્ઞાતાને આધારે જે બોધ થાય છે તે થશે નહિ. જેમ ભિન્ન શરીરગત ભિન્ન આત્માઓને થતાં જ્ઞાનનો એક આધારે બોધ થતો નથી. પરંતુ ‘યજ્ઞદત્ત સૂંધે છે. દેવદત્ત જૂએ છે’ એમ ભિન્ન આધારવાળાતરીકે જ પ્રતિભાસ થાય છે. તથૈવ એક શરીરગત અનેક ભિન્ન આત્માઓને માનવામાં એવો ભાસ થવો જોઈએ કે ‘નેત્રમાં રહેલો આત્મા જૂએ છે. નાકમાં રહેલો બીજો આત્મા સૂંધે છે’ પરંતુ આમ થતું નથી. તેથી એક શરીરગત આત્મા એક જ છે તે સિદ્ધ થાય છે. તેથી ખંડિત અવયવોમાંથી ફરીથી મૂળ શરીરપ્રદેશમાં પ્રવેશેલા આત્મપ્રદેશો ત્યાં પૃથક્ સ્વતંત્ર આત્મરૂપે રહેતા નથી. પણ મૂળશરીરગત આત્મપ્રદેશો સાથે પુનઃ સંઘટિત થઈને એક જ આત્મરૂપે રહે છે.

શંકા :- ખંડિત થયેલાં આત્માનાં અવયવો ફરીથી મૂળ શરીરમાં રહેલાં આત્મપ્રદેશો સાથે સંઘટિત થઈને એકમેક શી રીતે થશે?

સમાધાન :- ખંડિત અવયવગત આત્મપ્રદેશો મૂળ આત્મપ્રદેશોથી તદ્દન છૂટા પડતા નથી. કમળની નાળ ને છેદવામાં આવે તો જેમ રેસાઓથી કથંચિત્ બન્ને ભાગ જોડાયેલા રહે છે. તે જ પ્રમાણે છૂટા પડેલાં આત્મપ્રદેશો મૂળ આત્મપ્રદેશો સાથે કથંચિત્ જોડાયેલાં જ હોય છે. અને પછી તથાવિધ અદેષ્ટનાં કારણે તેઓનું સંઘટન થઈ જાય છે. એમાં કંઈ વિરોધ જેવું નથી. તેથી આત્માને શરીરપ્રમાણ જ અંગીકાર કરવો જોઈએ. આકાશની જેમ વ્યાપક નહીં. અનુમાન પ્રયોગઃ-“આત્મા (પક્ષ) વ્યાપક નથી (સાધ્ય), કેમ કે ચેતન છે (હેતુ)

કથં છિણ્ડતાવયવયોઃ સંઘટ્ટનં પશ્ચાદ્ ? इति चेत् ? एकान्तेन छेदानभ्युपगमात्, पश्चानालतन्तुवत् (दहे ?) छेदस्यापि स्वीकारात्। तथाभूतादृष्टवशात् तत्सંઘટ્ટનમવિરુદ્ધમેवेति तनुपरिमाण एवात्माङ्गीकर्तव्यः, न व्यापकः। तथा च आत्मा व्यापको न भवति, चेतनत्वात्, यत्तु व्यापकं न तत् चेतनम्, यथा व्योम, चेतनश्चात्मा, तस्माद् न व्यापकः। अव्यापकत्वे चास्य तत्रैवોपलभ्यमानगुणत्वेन सिद्धा कायપ્રમાણતા। यत्પુનરદ્રસમયસાધ્યકેવલિસમુદ્ધાતદશાયમાર્હતાનામપિ ચતુર્દશરજ્જ્વાત્મકલોકવ્યાપિત્વેનાત્મનઃ સર્વવ્યાપકત્વમ્, તત્ કાદાચિત્કમ્, इति न तेन व्यभिचारः। स्याद्वादमन्त्रकवचावगुण्ठितानां च नेदृशविभीषिकाभ्यो भयम्॥ इति काव्यार्थः ॥ ९ ॥

જેઓ વ્યાપક હોય છે. તેઓ ચેતન હોતા નથી, જેમ કે આકાશ. આત્મા ચેતન છે. તેથી વ્યાપક નથી.^૧

આ રીતે આત્મા અવ્યાપક સિદ્ધ થાય છે, અને શરીરમાં જ તેના ગુણો ઉપલબ્ધ થાય છે. તેથી તેને શરીરપ્રમાણ માનવો એ જ યુક્તિયુક્ત છે.

શંકા :- કેવળીસમુદ્ધાતવખતે કેવળીભગવંતનો આત્મા ૧૪ રાજરૂપ લોકમાં વ્યાપ્ત થાય છે. આમ સમગ્ર લોકવ્યાપી થવાથી આત્મા વ્યાપક છે જ.

સમાધાન :- બેશક આ રીતે આત્મા વ્યાપક થાય છે. પરંતુ તે આઠ સમયરૂપ અત્યંત અલ્પકાળ માટે જ વ્યાપક થાય છે. વળી જીવનાં અનંતકાળનાં ભવચક્રમાં માત્ર એક જ વાર આ ક્રિયા થાય છે. માટે કાદાચિત્ક છે. વળી અભવ્યાદિ જીવો ક્યારેય આ ક્રિયા કરતાં નથી. વળી એ સમુદ્ધાત વખતે પણ આત્મા માત્ર લોકવ્યાપી જ થાય છે. પણ આકાશની જેમ લોકાલોકવ્યાપી થતો નથી. તેથી આવી વ્યાપકતાને આગળ કરી આત્માની અવ્યાપકતામાં વ્યભિચાર દેખાડી શકાય નહીં. આમ સ્યાદ્વાદમંત્રરૂપ કવચથી રક્ષાયેલા જોવાથી અમને આવી ભયજનક વસ્તુઓ ભય પમાડી શકે તેમ નથી. ॥૯॥

૧. અહીં સર્વ આત્માઓ પદ્મરૂપ જોવાથી અન્વયવ્યાપ્તિ મળી ન શકે. છતાં વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ મળતી જોવાથી આ અનુમાન અનુપપન્ન નથી. નૈયાયિકાદિઓને પણ કેવળઅન્વયી-કેવળવ્યતિરેકી - અન્વયવ્યતિરેકી એમ ત્રણ પ્રકારનાં અનુમાન છે. તેમાંથી આ અનુમાન કેવળવ્યતિરેકી છે. જ્યાં અન્વયવ્યાપ્તિ ન મળે તે કેવળવ્યતિરેકી અનુમાનઃ જેમ કે 'આ જીવંત શરીર આત્માસંજિનું છે કેમ કે પ્રાણવાનું છે.' અહીં પથ્થરવજેરેદૃષ્ટાંતથી માત્ર વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ મળી શકે. અન્વયવ્યાપ્તિ ન મળે.

૨. સમુદ્ધાત=મુળ શરીરને છોડ્યા વિના કેટલાક આત્મપ્રદેશોનું શરીરની બહાર પ્રયોગવિશેષથી ગમન. તેના સાત ભેદ. (૧) વેદનાસમુદ્ધાત (૨) ક્ષાયસમુ. (૩) મરણસમુ. (૪) વૈક્રિયસમુ. (૫) તૈજસસમુ. (૬) આહરસમુ. તથા (૭) કેવળિ સમુ. કેવળિસમુ. વિનાનાં છનો કાળ અન્તર્મુક્ત છે. અને તેનાથી અજ્ઞાતાવેદનીય વજેરે કર્મ પુદ્ગળનો નાશ થાય છે. આ બધાનું વિસ્તૃત વર્ણન પ્રજાપત્યાદિમાં છે. કેવળિસમુદ્ધાત આઠ સમયનો હોય છે. આ સમુદ્ધાત કેવળીભગવંતો પોતાનું આયુષ્ય અંતર્મુક્ત જેટલું બાકી હોય ત્યારે કરે છે. આ સમુદ્ધાત દરેક કેવળીભગવંત કરે તેવો નિયમ નથી. જે કેવળીભગવંતના વેદનીય, નામ અને યોગકર્મની સ્થિતિ બાકી રહેલા આયુષ્ય કરતાં વધારે હોય, તે જ કેવળીભગવંતો આ સમુદ્ધાત કરે. આ સમુદ્ધાત કરતી વખતે કેવળીભગવંતો પોતાના આત્મપ્રદેશોને પ્રયત્નવિશેષથી શરીરની બહાર કાઢી પ્રથમ સમયે દાણ કરે છે. બીજા સમયે કપાટ બનાવે. ત્રીજા સમયે મન્યાન રચે. ચોથા સમયે આંતરા પૂરે. આ સમયે આત્મપ્રદેશો સર્વલોક વ્યાપી બને છે. પાંચમા સમયથી આત્મપ્રદેશોને સંહરી ફરીથી મુળ શરીરમાં લાવવાની ક્રિયા શરૂ થાય. તેમાં પાંચમા સમયે આંતરા સંહરે, છટકા સમયે મન્યાન સંહરે. સાતમા સમયે કપાટ સંહરે. આઠમા સમયે દંડને સંહરી આત્મા શરીરરથ બને છે. આ ક્રિયા માત્ર કાયયોગથી થાય છે. તે વખતે કેવળજ્ઞાન-દર્શનનો આભોગ હોય.

વૈશેષિકનૈયાયિકયોઃ પ્રાયઃ સમાનતન્ત્રત્વાદૌલૂક્યમતે ક્ષિપે યૌગમતમપિ ક્ષિપ્તમેવાવસેયમ્ । પદાર્થેષુ ચ તયોરપિ ન તુલ્યા પ્રતિપતિરિતિ સાંપ્રતમક્ષપાદપ્રતિપાદિતપદાર્થાનાં સર્વેષાં ચતુર્થપુરુષાર્થ પ્રત્યસાધકતમત્વે વાચ્યેડપિ, તદન્તઃ- પાતિનાં છલજાતિનિગ્રહસ્થાનાનાં પરોપન્યાસનિરાસમાત્રફલતયા અત્યન્તમનુપાદેયત્વાત્ તદુપદેશદાતુર્વૈરાગ્યમુપહસન્નાહ-

સ્વયં વિવાદગ્રહિતે વિતળડાપાણિડત્યકળડૂલમુખે જનેડસ્મિન્ ।

માયોપદેશાત્પરમર્મભિન્દન્નહો વિરક્તો મુનિરન્યદીયઃ ॥૧૦ ॥

અન્ય- અવિજ્ઞાતત્વદાજ્ઞાસારતયાડનુપાદેયનામાનઃ પરે, તેષામયં શાસ્તૃત્વેન સમ્બન્ધી અન્યદીયો મુનિઃ અક્ષપાદઋષિઃ
અહો વિરક્તઃ - અહો વૈરાગ્યવાન । અહો ઇત્યુપહાસગર્ભમાશ્ચર્યં સૂચયતિ । અન્યદીય ઇત્યત્ર “ઈયકારકે” ઇતિ દોડન્તઃ ।

વૈ

યૌગ કલ્પિત પદાર્થ નિરાસ

વૈશેષિક અને નૈયાયિકો લગભગ સમાન સિદ્ધાંતવાળા છે. તેથી વૈશેષિકોનાં ખંડનથી યૌગ=નૈયાયિકમત પણ દૂરપાસ્ત થાય છે. પરંતુ પદાર્થનાં વિષયમાં તે બન્નેની તુલ્ય માન્યતા નથી. તેથી હવે નૈયાયિકોએ કહ્યેલા પદાર્થોનું બાબીભવન કરે છે. અક્ષપાદ=ગૌતમે પ્રતિપાદિત કરેલા બધા જ પદાર્થો મોક્ષસાધક નથી. છતાં પણ વિશેષ કરીને તે પદાર્થોમાં (૧)છલ (૨)જાતિ અને (૩)નિગ્રહસ્થાનો તો માત્ર પરની સ્થાપનાને ક્ષાવવાના હેતુથી જ દર્શાવેલાં છે. તેથી આ પદાર્થો મુમુક્ષુઓ માટે અત્યંત અનુપાદેય છે. તેથી આવા પદાર્થોની દેશના ઘટના ગૌતમના વૈરાગ્યની હાંસી ઊડાવતાં કહે છે.

કાવ્યાર્થઃ - જગતના આ બધા લોકો સ્વયં જ વિવાદરૂપ ગ્રહી જકડાયેલા છે અને સ્વપક્ષની સ્થાપના વિના માત્ર પરપક્ષનાં ઉત્થાપનની કળામાં ખડિતાઈથી મુખને ખંજવાળવાની ટેવવાળા છે. અર્થાત્ બીજાની વાતને તોડી પાડવા ઉત્સુક છે. આવા લોકોને માયાનો=છળ, જાતિ અને નિગ્રહસ્થાનોનો ઉપદેશ દેવાદ્વારા બીજાનાં મર્મને ભેદી નાખનારા અન્યદીય=નૈયાયિકમતનાં સ્થાપક ગૌતમમુનિ અહો ! (કટાક્ષમાં) ખરેખર! વૈરાગી છે.

જાત્યાદિનો ઉપદેશ માયોપદેશ

અન્ય=તારી આજ્ઞાના સારને નહીં જાણતા હોવાથી જેઓનું નામ પણ ઉપાદેય નથી તેવા બીજાઓ. તેઓના જે ઉપદેશક છે, તે અન્યદીય=અક્ષપાદ-ગૌતમમુનિ-(અહો=કટાક્ષગર્ભિત આશ્ચર્ય અર્થમાં છે.) વૈરાગ્યવાન છે. અર્થાત્ ગૌતમમુનિ વિરક્ત મનાય છે તે અદ્ભુત છે ! (‘ઈય’ પ્રત્યયપર અને ‘કારક’ શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય ત્યારે ‘અન્ય’ શબ્દ દકારાન્ત બને છે - અર્થાત્ ‘અન્યદ્’ શબ્દ બને છે.) આ ગૌતમ બીજાનાં મર્મને ભેદી રહ્યો છે. (ધણા આત્મપ્રદેશોથી અધિષ્ઠિત શરીરનો ભાગ મર્મ કહેવાય. આ પારિભાષિકી સંજ્ઞા છે.) સાધ્યના સ્વરૂપને સિદ્ધ કરવામાં અવ્યભિચારી હોવાથી સાધનની (=હેતુની) રજૂઆત પણ મર્મરૂપ જ છે. બીજાના તત્ત્વોને જો અસિદ્ધિરૂપ મરણ આપવું હોય તો તેઓના તત્ત્વના હેતુરૂપ મર્મનો જ ભેદ કરવો જોઈએ. બીજાના તત્ત્વોને ખતમ કરવાના હેતુથી જ અને તે માટે તેઓના સદ્હેતુઓરૂપ મર્મને છેદી નાખવા માટે જ ગૌતમે પોતાના શિષ્યોને છળ, જાતિ અને નિગ્રહસ્થાનોરૂપ ઠગવિદ્યા બતાવી. કાવ્યમાં “માયોપદેશાત્” પદમાં પંચમી વિભક્તિ હેતુના અર્થમાં છે. “યુણાદસ્ત્રિયાં નવા.” આ હૈમસૂત્રના આધારે ત્રીજી વિભક્તિના અર્થમાં પંચમી વિભક્તિ લાગી છે. કયા લોકોના અંગે ગૌતમે માયાનો ઉપદેશ આપ્યો? તે દર્શાવે છે. “અસ્મિન્” ઇત્યાદિ.

કિં કુર્વન્નિત્યાહ। પરમર્મં ભિન્દન્ → જાતાવેકવચનપ્રયોગાત્ પરમર્મિણ વ્યથયન્। “બહુભિરાત્યપ્રદેશૈરધિષ્ઠિતા દેહાવ્યવા મર્મર્મિણ” इति पारिभाषिकी संज्ञा। तत उपचारात् साध्यस्वतत्त्वसाधनाव्यभिचारितया प्राणभूतः साधनोपन्यासोऽपि मर्मैव मर्म। कस्मात् तद्भिन्दन् ? मायोपदेशाद्देतोः, माय=परवञ्चनम्, तस्या उपदेशः छलजातिनिग्रहस्थानलक्षणपदार्थत्रयप्ररूप- णद्वारेण शिष्येभ्यः प्रतिपादनं, तस्मात् “गुणादस्त्रियां न वा” इत्यनेन हेतौ तृतीयाप्रसङ्गे पञ्चमी। कस्मिन् विषये मायामयमुपदिष्टवान् इत्याह। अस्मिन् प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणे, जने-तत्त्वातत्त्वविमर्शबहिर्मुखतया प्राकृतप्राये लोके। कथम्भूते, स्वयम्=आत्मना परोपदेशनिरपेक्षमेव, विवादग्रहिते-विरुद्धः-परस्परलक्ष्यीकृतपक्षाधिकेपदक्षः, वादो=वचनोपन्यासो विवादः। तथाच भगवान् हरिभद्रसूरिः- “लब्धिख्यात्यर्थिना तु स्याद् दुःस्थितेनामहात्मना। छलजातिप्रधानो यः स विवाद इति स्मृतः”॥ तेन ग्रहित इव-ग्रहगृहीत इव। तत्र यथा ग्रहाद्यपस्मारपरवशः पुरुषो यत्किञ्चनप्रलापो स्याद् एवमयमपि जन इति भावः। तथा, वितण्डा-प्रतिपक्षस्थापनाहीनं वाक्यम्। वितण्डयते आह्वन्यतेऽनया प्रतिपक्षसाधनमिति व्युत्पत्तेः। “अभ्युपेत्य पक्षं यो न स्थापयति स वैतण्डिक इत्युच्यते” इति न्यायवार्तिकम्। वस्तुतस्त्वपरामृष्टतत्त्वातत्त्वविचारं मौख्यं वितण्डा। तत्र यत्पाण्डित्यम् अविकलं कौशलं, तेन कण्डूलं मुञ्च=लपनं यस्य स तथा तरिमन्। कण्डूः=खंजूः, कण्डूरस्यास्तीति कण्डूलम्, सिध्मादित्वाद् मत्वर्थो यो लप्रत्ययः। यथा किलान्तरूपत्रकृमिकुलजनितां कण्डूतिं निरोद्धुमपारयन् पुरुषो व्याकुलतां कलयति, एवं तन्मुखमपि वितण्डापाणिडत्येनासंबद्धप्रलापचापलमाकलयत् कण्डूलमित्युपचर्यते ॥

સામાન્ય લોકો તત્ત્વાતત્ત્વની વિચારણામાં અકુશળ છે. અને છતાં વિવાદ (વિરુદ્ધ=એક-બીજાના સિદ્ધાંતને ઉડાડવાનો વાદ=વિવાદ) કરવામાં સ્વતઃ જ કુશળ છે. તેમાં પરોપદેશની જરૂર પડતી નથી. જેમ ગ્રહવગેરેના આવેશથી આદમી કહે - તેમ પ્રલાપ કરતો હોય છે, તેમ ‘વિવાદ’ ગ્રહથી ગ્રસિત આ લોકો બેકામ બોલવામાં પાવરધા છે. યોગાચાર્ય શ્રીહરિભદ્રસૂરિભટ્ટારાજે અષ્ટક પ્રકરણમાં વિવાદનું આ સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. → “લાભ અને ખ્યાતિને માટે દુઃસ્થિત અને તુચ્છમનોવૃત્તિવાળા લોકો છળ અને જાતિ આગળ કરી જે વાદ કરે તે વિવાદ કહેવાય.” વળી આ લોકો વિતણ્ડામાં નિજણાત છે. (વિતણ્ડા=પ્રતિપક્ષનો હેતુ જેનાથી ઉડાડવામાં આવે. ન્યાયવાર્તિકમાં કહ્યું છે કે “જે વાદી પોતાના કોઈ પક્ષનો સ્વીકાર કરી તેની સ્થાપના ન કરે - માત્ર બીજાના હેતુને તોડવા જ ઉદ્યેત થાય-તે વૈતણ્ડિક કહેવાય.”) અને વારંવાર વિતણ્ડા કરવાની ખંજવાળ થી પીડિત મુખવાળા છે. અર્થાત્ આ લોકોને વારંવાર વિતણ્ડા કરવાની ટેવ છે. આ વિતણ્ડા તત્ત્વાતત્ત્વનો વિચાર કર્યો વિનાની વાચાળતારૂપ છે. કાવ્યમાં કણ્ઠુ (=ખરજવું) ને મત્વર્થીય ‘લ’ પ્રત્યય લાગ્યો છે. જેમ શરીરમાં થયેલાં કૃમિઓએ ઊભી કરેલી ખરજવાની પીડામાં ખરજ રોકી શકાતી નથી. અને જ્યાં સુધી ખંજવાળો નહિ ત્યાં સુધી વ્યાકૂળતા રહે છે. તેમ લોકોની પણ વિતણ્ડા પંડિતાઈથી અસંબદ્ધ પ્રલાપની ચપળતા એવી છે કે, લોકોને વિતણ્ડા કર્યા વિના ચૈન પડતું નથી. ‘જાણે કે લોકોના મુખને વિતણ્ડા-ખરજ ન થઈ હોય !’ તેમ ભાસે છે. તેથી ઉપચારથી મુખને કણ્ઠુલ કહી શકાય.

આમ સ્વેચ્છાથી જ વૈતણ્ડિક લોકો પોતાના અભિમતની સ્થાપનામાં ઉત્સુક છે. તેમાં તેઓના પરમાપ્ત પુરુષે બીજાને ઠગવાની કળાવાળા કલ્પેલા વચનોનો ઉપદેશ તેઓને સહાય કરનાર બનતા હોવાથી સ્વતઃ જ જાજ્વલ્યમાન જ્વાળાઓથી યુક્ત અગ્નિમાં ધીની આહુતિ દેવા સમાન છે. તેથી ભવાભિનંદી (સંસારઆસક્ત) વાદીઓએ જ ગૌતમમુનિનાં આવા ઉપદેશને મુનિની કરુણા તરીકે લેખાવ્યો છે. એ લોકોએ કહ્યું જ છે કે “કુતર્કનાં અંશને શિખીને દુશિક્ષિત થયેલાં તથા તેનાથી જ વાચાળ મુખવાળા થયેલાં અને વિતણ્ડાનાં

एवं च स्वरसत एव स्वस्वाभिमतव्यवस्थापनाविसंस्थुलो वैतण्डिकलोकः । तत्र च तत्परमाप्तभूतपुरुषविशेष-
परिकल्पितपरवञ्चनप्रचुरवचनरचनोपदेशश्चेत् सहायः समजनि, तदा स्वत एव ज्वालाकलापजटिले प्रज्वलति हुताशन
इव कृतो घृताहुतिप्रक्षेप इति। तैश्च भवाभिनिन्दिभिर्वादिभिरेतादृशोपदेशदानमपि तस्य मुनेः कारुणिकत्वकोटावारोपितम्।
तथाचाहुः—“दुःशिक्षितकुतर्काश्लेशवाचालिताननाः । शक्याः किमन्यथा जेतुं वितण्डाटोपमण्डिताः ॥ १ ॥ गतानुगतिको
लोकः कुमार्गं तत्प्रतारितः । मा गादिति छलादीनि प्राह कारुणिको मुनिः” ॥ २ ॥ कारुणिकत्वं च वैराग्याद् न भिद्यते।
ततो युक्तमुक्तम् ‘अहो विरक्त’ इति स्तुतिकारेणोपहासवचनम्॥

अथ मायोपदेशादिति सूचनासूत्रं वितन्यते । अक्षपादमते किल षोडशपदार्थाः । “प्रमाणप्रमेयसंशय-
प्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानाद् निःश्रेयसाधिगमः”
इति वचनात्। न चैतेषां व्यस्तानां समस्तानां वा अधिगमो निःश्रेयसावाप्तिहेतुः । न ह्येकेनैव क्रियाविरहितेन ज्ञानमात्रेण
मुक्तिर्युक्तिमती। असमग्रसामग्रीकत्वात्। विघटितैकचक्ररथेन मनीषितनगरप्राप्तिवत्।

આડબરથી ભૂષિત થયેલા પરવાદીઓને છળ - જાત્યાદિ વિના કેવી રીતે જીતી શકાય ! ૫૧૫ આ વાદીઓથી
કઠાયેલો આ ગતાનુગતિક=આડરિયાપ્રવાહ જેવો લોક કુમાર્જ પર ન જાય, એવી ભાવનાથી કરુણાવાળા તે મુનિએ
છળવચ્ચે બતાવ્યા. ૫૨૫ કરુણા વૈરાગ્યથી ભિન્ન નથી. કેમ કે સર્વજીવો પર કરુણાવાળો જ તાત્વિક રીતે
વૈરાગી છે. તેથી કરુણાવાળા એટલે જ વૈરાગ્યવાળા. એટલે સ્તુતિકારશ્રીએ “અહો વિરક્ત” એવું જે ઉપહાસગર્ભ
વચન કહ્યું તે બરાબર જ છે.

સોળ પદાર્થનાં જ્ઞાનથી મુક્તિ અસિદ્ધ

હવે ‘માયોપદેશાત્’ એ સૂચના સૂત્રનું વિવરણ કરે છે. અક્ષપાદ=ગૌતમે સોળપદાર્થો કલ્પ્યા છે (૧) પ્રમાણ,
(૨) પ્રમેય, (૩) સંશય, (૪) પ્રયોજન, (૫) ઈષ્ટાન્ત, (૬) સિદ્ધાન્ત, (૭) અવયવ, (૮) તર્ક, (૯) નિર્ણય, (૧૦) વાદ,
(૧૧) જલ્પ, (૧૨) વિતણ્ડ, (૧૩) હેત્વાભાસ, (૧૪) છળ, (૧૫) જ્ઞાતિ અને (૧૬) નિગ્રહસ્થાન. આ સોળ પદાર્થોનું
જ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન છે. અને તેનાથી જ નિઃશ્રેયસ = મોક્ષની પ્રાપ્તિ તેઓ માને છે. પરંતુ આ પદાર્થોમાંથી થોડાનો
કે સર્વનો બોધ મોક્ષ માટે બને તે અસિદ્ધ છે. જેમ એક ચક્ર પર રથ ચાલી ન શકે, અને ઈષ્ટ સ્થળે પહોંચાડી
શકે નહિ. તેમ ક્રિયાથી રહિતના જ્ઞાનમાત્રથી મુક્તિ માનવી પણ યુક્તિયુક્ત નથી. કેમ કે માત્ર જ્ઞાન મોક્ષની સંપૂર્ણ
સામગ્રીરૂપ બનતું નથી. અનુમાનપ્રયોગ : એકલું જ્ઞાન મોક્ષરૂપકાર્યનું સાધક નથી. કેમ કે તે અપૂર્ણ સામગ્રીરૂપ
છે, જેમ કે ખંડીતએકચક્રી રથ ઈષ્ટનગરની પ્રાપ્તિરૂપકાર્યનું સાધક નથી.

પૂર્વપક્ષ :- અમે ક્યાનો નિષેધ કરીએ છીએ એમ નથી પરંતુ ‘તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વકની ક્રિયા જ મોક્ષમાં હેતુ
બને છે’ એમ બોધ કરાવવા જ ‘તત્ત્વજ્ઞાનથી મોક્ષ છે’ તેમ કહીએ છીએ.

ઉત્તરપક્ષ :- તમને (નૈયાયિકને) અભિમત જ્ઞાન અને ક્રિયા ભેગા મળીને પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં હેતુ બની
શકે તેમ નથી. કારણ કે તમારા જ્ઞાન અને ક્રિયા એ વિતથા=મિથ્યા છે. પ્રયોગ :- નૈયાયિકને અભિમત
જ્ઞાનક્રિયા મોક્ષમાં હેતુ નથી, કેમ કે વિતથા છે. આ ‘વિતથા’ હેતુ અસિદ્ધ નથી. કેમ કે વિચાર કરતા આ
સોળે પદાર્થો તત્ત્વાભાસરૂપ જ જણાય છે.

૧. ભવાભિનન્દી-અસારોડપ્યેષ સંસારઃ સારવાનિવ લક્ષ્યતે। દધિદુઃખામ્બુતામ્બુલપુણ્યપણ્યાજ્ઞનાદિભિઃ ॥ ક્ષુદ્રો લાભરતિર્દાનો મત્સરી ભયવાન
શઠઃ। અજ્ઞો ભવાભિનન્દી સ્યાન્નિષ્ફલારંભસક્તઃ ॥ યોગવિદુ-૮૭ ॥ ૨. ન્યાયમજ્ઞર્વા પ્રમાણપ્રકરણે ॥ ૩. ગૌતમસૂત્રે ૧-૧-૧ ॥

ન ચ વાચ્યં, ન ચ લુ વયં ક્રિયાં પ્રતિક્ષિપામઃ, કિન્તુ તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વિકાયા એવ તસ્યા મુક્તિહેતુત્વમિતિ જ્ઞાપનાર્થં તત્ત્વજ્ઞાનદ નિઃશ્રેયસાધિગમ ઇતિ ભૂમ ઇતિ। ન હ્યમીષાં સંહતે અપિ જ્ઞાનક્રિયે મુક્તિપ્રાપ્તિહેતુભૂતે। વિતથત્વાત્ તજ્ઞાનક્રિયયોઃ। ન ચ વિતથત્વમસિદ્ધમ્। વિચાર્યમાણાનાં ષોડશાનામપિ તત્ત્વાભાસત્વાત્। સ્થાપ્તિ → તૈઃ પ્રમાણસ્ય તાવદ્ લક્ષણમિત્યં સૂત્રિતમ્— “અર્થોપલબ્ધિહેતુઃ પ્રમાણમ્” ઇતિ। એતચ્ચ ન વિચારસહમ્। યતોઽર્થોપલબ્ધૌ હેતુત્વં યદિ નિમિત્તત્વમાત્રં, તત્સર્વ— કારકસાધારણમિતિ કર્તૃકર્માદેરપિ પ્રમાણત્વપ્રસન્નઃ। અથ કર્તૃકર્માદિવિલક્ષણં હેતુશબ્દેન કરણમેવ વિવક્ષિતં, તર્હિ તજ્ઞાનમેવ યુક્તં, ન ચેન્દ્રિયસન્નિકર્ષાદિ। યસ્મિન્ હિ સત્યર્થં ઉપલબ્ધો ભવતિ, સ તત્કરણમ્। ન ચેન્દ્રિયસન્નિકર્ષસામગ્ર્યાદૌ સત્યપિ જ્ઞાનાભાવેઽર્થોપલમ્ભઃ। સાધકતમં હિ કરણમ્। અવ્યવહિતફલં ચ તદિષ્યતે। વ્યવહિતફલસ્યાપિ કરણત્વે દુષ્પ્રભોજનાદેરપિ તથાપ્રસન્નઃ। તત્ર જ્ઞાનાદન્યત્ર પ્રમાણત્વમ્। અન્યત્રોપચારાત્। યદપિ ન્યાયભૂષણસૂત્રકારેણોક્તમ્— “સમ્યગ્નુભવસાધનં પ્રમાણ” ઇતિ, તત્રાપિ સાધનગ્રહણાત્ કર્તૃકર્મનિરાસેન કરણસ્યૈવ પ્રમાણત્વં સિદ્ધ્યતિ। તથા(જા?)— ઽપ્યવ્યવહિતફલત્વેન સાધકતમત્વં જ્ઞાનસ્યૈવ ઇતિ ન તત્ સમ્યગ્લક્ષણમ્। “સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણમ્” ઇતિ તુ તાત્ત્વિકં લક્ષણમ્॥

પ્રમાણપદાર્થની તત્ત્વાભાસતા

અહીં સૌ પ્રથમ પ્રમાણપદાર્થઅંગે તેઓની માન્યતા મિથ્યા છે તેમ બતાવે છે. ‘અર્થ(=વિષય) ની ઉપલબ્ધિ (=પ્રાપ્તિ) માં હેતુ (=કરણ) પ્રમાણ છે.’ પ્રમાણની આ વ્યાખ્યા અવિચારિતરમાણીય છે. કેમ કે ‘અર્થની ઉપલબ્ધિમાં હેતુ’ પદમાં હેતુ પદથી ‘નિમિત્ત’ એટલો જ અર્થ હોય, તો કર્તા-કર્મ વગેરે બધા જ કારકો પણ સાક્ષાત્ નિમિત્ત બનવાથી પ્રમાણ બની જશે. જેમ કે અહીં અર્થની ઉપલબ્ધિ એ કાર્યમાં આત્મા કર્તારૂપે નિમિત્ત છે વગેરે. પણ આ ઉભયવાદીને અસંમત છે.

ઇન્દ્રિય સન્નિકર્ષઆદિ અપ્રમાણભૂત

પૂર્વપક્ષ :- અહીં હેતુ શબ્દથી કર્તા અને કર્મથી વિલક્ષણ એવા કરણની વિવક્ષા કરેલી છે. તેથી હેતુ તરીકે આત્મા વગેરે ગ્રહણ થશે નહીં.

ઉત્તરપક્ષ :- તો જ્ઞાન જ પ્રમાણતરીકે ઠરશે. ઇન્દ્રિયસન્નિકર્ષ વગેરે પ્રમાણ નહીં બને. કેમ કે કરણ એટલે જેની જાજરીથી અવશ્ય અર્થની ઉપલબ્ધિ થાય તે. ઇન્દ્રિયસન્નિકર્ષ જાજર હોય તો પણ જો જ્ઞાનનો અભાવ હોય તો અર્થોપલબ્ધિ થતી નથી. તેથી ઇન્દ્રિયસન્નિકર્ષવગેરે કરણ નથી, પણ જ્ઞાન જ કરણ છે. વળી જે સાધકતમ હોય તે જ કરણ બને. સાધકતમ=જેની અવ્યવહિત ઉત્તરમાં ફળ હોય તે. ઇન્દ્રિયસન્નિકર્ષ વગેરે એવા નથી. જો વ્યવહિતફળવાળા=દૂર ફળવાળા સાધનને પણ સાધકતમ માનવામાં આવે, તો દૂધ-ભોજન વગેરે પણ સાધકતમ બનશે. (કેમ કે તેઓ પણ સ્ફૂર્તિ વગેરે આપવા દ્વારા અર્થોપલબ્ધિમાં પરંપરાએ હેતુ બને છે!) તેથી જ્ઞાન સિવાય બીજું કોઈ પ્રમાણ નથી. તેથી જ્ઞાન સિવાય બીજાઓ ઉપચારથી જ પ્રમાણ તરીકે સિદ્ધ થશે, વાસ્તવમાં નહીં. ન્યાયભૂષણ સૂત્રકારે કહ્યું છે કે, — “સમ્યગ્નુભવનું સાધન પ્રમાણ છે” ત્યાં પણ સાધનથી કર્તા અને કર્માદિને છોડીને કરણ જ પ્રમાણ તરીકે સિદ્ધ છે. અને ‘કરણ પણ અવ્યવહિત ઉત્તરમાં ફળજનક હોય’ તે જ વાત ઇષ્ટ હોવાથી જ્ઞાન જ પ્રમાણતરીકે સિદ્ધ થાય છે. તેથી ઇન્દ્રિયસન્નિકર્ષ વગેરેને પ્રમાણતરીકે સ્થાપવાના હેતુથી બનાવેલું પ્રમાણનું ઉપરોક્ત લક્ષણ સંગત નથી. પરંતુ ‘સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાન પ્રમાણ છે’ એ લક્ષણ જ સંગત છે. સ્વ=જ્ઞાન પોતાનું, પર=વિષયનું વ્યવસાયિ=નિશ્ચય કરાવવામાં ઉદ્યત છે,

૧. ન્યાયસારે ભાસર્વજ્ઞપ્રણીતે ૧-૧ ॥ ૨. પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલકારે ૧-૨ ॥

પ્રમેયમપિ તૈરાત્મશરીરેન્દ્રિયાર્થબુદ્ધિમનઃપ્રવૃત્તિદોષપ્રેત્યભાવફલદુઃખાપવર્ગભેદાદ દ્વાદશવિધમુક્તમ્ । તત્ત્વ ન સમ્યગ્ ।
યતઃ શરીરેન્દ્રિયબુદ્ધિમનઃપ્રવૃત્તિદોષપ્રેત્યભાવફલદુઃખાનામ્ આત્મન્યેવાન્તર્ભાવો યુક્તઃ । સંસારિણ આત્મનઃ કથયિત્
તદવિષ્ણુભૂતત્વાત્ । આત્મા ચ પ્રમેય એવ ન ભવતિ, તસ્ય પ્રમાતૃત્વાત્ । ઇન્દ્રિયબુદ્ધિમનસાં તુ કરણત્વાત્ પ્રમેયત્વાભાવઃ ।
દોષાસ્તુ રાગદ્વેષમોહાઃ, તે ચ પ્રવૃત્તેર્ન પૃથગ્ભવિતુમર્હન્તિ । વાદ્મનઃકાયવ્યાપારસ્ય શુભાશુભફલસ્ય વિંશતિવિધસ્ય તન્મતે
પ્રવૃત્તિશબ્દવાચ્યત્વાત્ । રાગાદિદોષાણાં ચ મનોવ્યાપારાત્મકત્વાત્ । દુઃખસ્ય શબ્દાદીનામિન્દ્રિયાર્થાનાં ચ ફલ એવાન્તર્ભાવઃ
“પ્રવૃત્તિદોષજનિતં સુખદુઃખાત્મકં મુખ્યં ફલં, તત્સાધનં તુ ગૌણમ્” ઇતિ જયન્તવચનાત્ । પ્રેત્યભાવાપવર્ગયોઃ પુનરાત્મન
એવ પરિણામાન્તરાપિતરૂપત્વાદ્, ન પાર્થક્યમાત્મનઃ સકાશાદુચિતમ્ । તદેવં દ્વાદશવિધં પ્રમેયમિતિ વાગ્વિસ્તરમાત્રમ્
“દ્રવ્યપર્યાયાત્મકં વસ્તુ પ્રમેયમ્” ઇતિ તુ સમીચીનં લક્ષણં સર્વસંગ્રાહકત્વાત્ । એવં સંશયાદીનામપિ તત્ત્વાભાસત્વં
પ્રેશાવદ્વિરનુપ્રેક્ષણીયમ્ । અત્ર તુ પ્રતીતત્વાદ્, ગ્રન્થગૌરવભયાચ્ચ ન પ્રપશ્ચિતમ્ । ન્યક્ષેણ હ્યત્ર ન્યાયશાસ્ત્રમવતારણીયમ્,
તત્ત્વાવતાર્યમાણં પૃથગ્ગ્રન્થાન્તરતામવગાહત ઇત્યાસ્તામ્ ॥

અર્થાત્ જે જ્ઞાન પોતાનો અને વિષયનો યથાર્થ બોધ કરાવે છે તે જ્ઞાન પ્રમાણ છે. અહીં સ્વપરવ્યવસાયિપદ
જ્ઞાનના સ્વરૂપનું બોધક છે. કેમ કે વાસ્તવમાં દરેક જ્ઞાન સ્વપરવ્યવસાયી હોય છે. માટે જ્ઞાન એ પ્રમાણ છે
એમ કહિત થાય છે. તથા વ્યવસાયિપદનો ક્ષિતિાર્થ “યથાર્થનિશ્ચય કરાવવામાં ઉદ્યત” એવો હોવાથી
વિપર્યયાદિજ્ઞાનો પ્રમાણની યોગ્યતામાંથી બાકાત થાય છે.

પ્રમેયપદાર્થની તત્વાભાસતા

તેઓએ બાર વસ્તુને પ્રમેય તરીકે માન્ય રાખી છે. (૧)આત્મા, (૨)શરીર, (૩)ઇન્દ્રિય, (૪)અર્થ, (૫)
બુદ્ધિ, (૬)મન, (૭)પ્રવૃત્તિ, (૮)દોષ, (૯)પ્રેત્યભાવ=પરલોક, (૧૦)ફળ, (૧૧)દુઃખ અને (૧૨)અપવર્ગ=મોક્ષ.
પરંતુ આ બાર વિભાગ બરાબર નથી. કેમ કે શરીર, ઇન્દ્રિય તથા બુદ્ધિથી માંડીને દોષપર્યંતની વસ્તુઓ
આત્મામાં સમાવેશ પામી જાય છે. કારણ કે સંસારીઆત્મા તેઓથી કથયિત્ અભિન્ન છે. અને આત્મા પોતે
પ્રમેય નથી, પણ પ્રમાતા=જ્ઞાતા છે. (જ્ઞાતા પોતે જ્ઞેય બની ન શકે. જો આત્મા પોતે જ જ્ઞેય હોય તો તેનો જ્ઞાતા કોણ ?
વગેરે ઘણા દોષો હોવા યથે.) તમારા મતે ઇન્દ્રિય, બુદ્ધિ=જ્ઞાન અને મન આ ત્રણ કરણ છે તેથી પ્રમાણરૂપ છે. તેથી
આ ત્રણ પણ પ્રમેય બની ન શકે. (પ્રમાણ જ જો પ્રમેયની કોટિમાં હોય, તો તેઓ બીજા પ્રમેયોમાટે કરણ કેવી રીતે બનશે
? અને તેઓનો યથાસ્થિતબોધ કરવા પ્રમાણ કોણ બનશે ? માટે આ ઇન્દ્રિય આદિ કરણો પણ પ્રમેય બની શકે નહીં.) દોષ
રાગ, દ્વેષ અને મોહરૂપ છે. અને પ્રવૃત્તિમાં જ સમાવિષ્ટ થાય છે. કેમ કે શુભાશુભફળ દેનારા વીશ પ્રકારનાં
મનવચનકાયાનાં વ્યાપારો પ્રવૃત્તિરૂપે અભિષ્ટ છે. અને રાગાદિદોષો મનોવ્યાપારરૂપ છે. તથા દુઃખ અને શબ્દાદિ
ઇન્દ્રિયવિષયોનો ફળમાં જ સમાવતાર થાય છે. કેમ કે ન્યાયમંજરીકાર જયન્તનું વચન છે કે “પ્રવૃત્તિ અને દોષથી
ઉત્પન્ન થયેલા સુખ-દુઃખ એ મુખ્ય ફળ છે. જ્યારે તેના (=સુખ દુઃખના સાધનભૂત) ઇન્દ્રિયવિષયો ગૌણફળ
છે.” પ્રેત્યભાવ (=મરીને ઉત્પન્ન થવું. અર્થાત્ પરલોકમાં ગમન) અને મોક્ષ એ આત્માના જ પરિણામાન્તર
છે. (આત્મા આ ભવનાં શરીરને છેડી પરભવનાં શરીરને ગ્રહણ કરે એ જ પ્રેત્યભાવ છે. અને સર્વથા શરીરથી મુક્ત બને તે અપવર્ગ
છે.) માટે આ બન્નેને આત્માથી પૃથગરૂપે કલપવા યોગ્ય નથી. આમ ‘પ્રમેય બાર પ્રકારનાં છે.’ એવું કથન
માત્ર વાણીવિલાસ છે પણ વાસ્તવિક પ્રમેયસ્વરૂપ નથી. પ્રમેયનું વાસ્તવિક લક્ષણ “દ્રવ્યપર્યાયાત્મક વસ્તુ પ્રમેય
છે.” એ જ છે. (જે સત્ છે તે જ પ્રમેય છે. અને સત્ વસ્તુ દ્રવ્યપર્યાયાત્મક જ હોય છે. જેમ કે ક્રિયાઓ આત્મદ્રવ્યના જ પર્યાયો
છે. તેથી તેઓ ક્રિયારૂપે પર્યાય છે. અને આત્મારૂપે દ્રવ્ય છે. સંસાર-મોક્ષ વગેરે આત્માના જ પરિણામ=પર્યાયો છે.) બુદ્ધિ વગેરે

૧. ન્યાયમંજરી ॥ ૨. પ્રમાણનયતત્વાલોકાર્તકારો

તદેવં પ્રમાણાદિષોઢશપદાર્થનામવિશિષ્ટેઽપિ તત્ત્વાભાસત્વે પ્રકટકપટનાટકસૂત્રધારાણાં ત્રયાણામેવ છલજાતિનિ-
ગ્રહસ્થાનાનાં માયોપદેશાદિતિ પદનોપક્ષેષઃ કૃતઃ । તત્ર પરસ્ય વદતોઽર્થવિકલ્પોપપાદનેન વચનવિઘાતઃ છલમ્ । તત્
ત્રિધા-વાકછલં, સામાન્યછલમ્, ઉપચારછલમ્ ચેતિ । તત્ર સાધારણે શબ્દે પ્રયુક્તે વતુરભિપ્રેતાદર્થાન્તરકલ્પનયા તન્નિષેધો
વાકછલમ્ । યથા નવકમ્બલોઽયં માણવક ઇતિ નૂતનવિવક્ષયા કથિતે, પરઃ સંખ્યામારોપ્ય નિષેધતિ કુતોઽસ્ય નવ
કમ્બલાઃ ઇતિ । સંભાવનયાતિપ્રસજ્ઞિનોઽપિ સામાન્યસ્યોપન્યાસે હેતુત્વારોપણેન તન્નિષેધઃ સામાન્યછલમ્ । યથા અહો નુ
હત્વસૌ બ્રાહ્મણો વિદ્યાચરણસંપન્ન ઇતિ બ્રાહ્મણસ્તુતિપ્રસજ્ઞે, કશિચદ્ વદતિ, સમ્ભવતિ બ્રાહ્મણે વિદ્યાચરણસંપદિતિ,
તત્છલવાદો બ્રાહ્મણત્વસ્ય હેતુતામારોપ્ય નિરકુર્વન્નભિયુદ્ધત્વે 'યદિ બ્રાહ્મણે વિદ્યાચરણસંપદ ભવતિ, વ્રાત્યેઽપિ સા
ભવેદ, વ્રાત્યેઽપિ બ્રાહ્મણ એવ' િ । ઔપચારિકે પ્રયોગે મુખ્યપ્રતિષેધેન પ્રત્યવસ્થાનમ્ ઉપચારછલમ્ । યથા મજ્ઞાઃ
ક્રોશન્તીત્યુક્તે, પરઃ પ્રત્યવતિષ્ઠતે → કથમચેતનાઃ મજ્ઞાઃ ક્રોશન્તિ ? મજ્ઞસ્થાઃ પુરુષાઃ ક્રોશન્તીતિ ॥

આત્માનાં ગુણો છે. માટે આ લક્ષણથી સર્વ પ્રમેયનો સંગ્રહ થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે પરપરિકલ્પિત પ્રમેય પણ
તત્ત્વાભાસ છે. આ પ્રમાણે સંશયાદિ સર્વપદાર્થો પણ તત્ત્વાભાસરૂપ છે. તે વિદ્વાનોએ સ્વયં જ વિચારી લેવું.
આ તત્ત્વાભાસ પ્રતીત છે અને તેનું વર્ણન કરવામાં ગ્રંથગૌરવ થાય છે. તેથી તેની અહીં ચર્ચા કરતા નથી. કેમ
કે એ તત્ત્વાભાસોને બતાવવા જતાં સમગ્ર ન્યાયદર્શનનું આલેખન કરવું પડે. જે એક અલગ ગ્રંથરૂપ બની જાય.

‘છળ’ નું સ્વરૂપ

આ પ્રમાણે પ્રમાણવગેરે સોળે પદાર્થો સમાનતયા તત્ત્વાભાસરૂપ છે. છતાં પણ છળ, જાતિ અને
નિગ્રહસ્થાનો તો પ્રગટપણે કપટનાટકના સૂત્રધાર છે. તેથી કાવ્યમાં ‘માયોપદેશાન્’ પદથી મુખ્યતયા છળ,
જાતિ અને નિગ્રહસ્થાનો જ નિર્દિષ્ટ છે.

અહીં → બીજો કહેનો જોય ત્યારે અર્થમાં વિકલ્પ દર્શાવવા દ્વારા બીજાના વચનમાં સ્ખલના કરવી એ છળ
છે. આ છળ ત્રણ પ્રકારે છે. (૧) વાકછળ, (૨) સામાન્યછળ અને (૩) ઉપચાર છળ. એમાં જૂદા જૂદા અર્થના
વાચક એક શબ્દનો વક્તા એક અભિપ્રેત અર્થમાં પ્રયોગ કરે, ત્યારે ભિન્નઅર્થની કલ્પના કરવા દ્વારા તે
શબ્દપ્રયોગનો નિષેધ કરવો તે વાકછળ છે. જેમ કે ‘આ નવકમ્બળવાળો માણવક છે’ આ સ્થળે વક્તાએ ‘નવ’
શબ્દ ‘નૂતન’ અર્થમાં વાપર્યો હોવા છતાં બીજી વ્યક્તિ ‘નવ’ શબ્દથી નવ સંખ્યાનો આરોપ કરીને નિષેધ કરે
કે, ‘આની પાસે નવ (૯) કમ્બળ શી રીતે સમ્ભવે ?’ જેમાં અતિપ્રસંગની શક્યતા છે, એવા વાક્યનો પણ
વક્તા સંભાવના માત્રથી અને નહિ કે હેતુપુરસ્સર સામાન્યરૂપે ઉપન્યાસ કરે, ત્યારે તેમાં હેતુતાનો ઉપચાર કરી
વ્યભિચાર દેખાડી નિષેધ કરવો, તે સામાન્યછળ. અર્થાત્ જે સ્થળે હેતુહેતુમદ્ભાવવગેરેરૂપ વ્યાપ્તિમાં વ્યભિચાર
પ્રસિદ્ધ જોય, અને વક્તાએ વ્યાપ્તિરૂપે નહિ પણ સંભાવનામાત્રથી ઉલ્લેખ કર્યો જોય, ત્યાં તેવી વ્યાપ્તિનું તાત્પર્ય
ગ્રહણ કરી વ્યભિચારાદિ દૂષણ બતાવી નિષેધ કરવો. જેમ કે “અહો આ બ્રાહ્મણ વિદ્યા અને આચરણથી સંપન્ન
છે.” આમ સામાન્યથી જ બ્રાહ્મણની સ્તુતિનો પ્રસંગ જોય, ત્યારે કોઈક બોલે “બ્રાહ્મણમાં વિદ્યા અને
આચરણરૂપ સંપત્તિ સંભવે છે.” ત્યારે છળવાદી વિદ્યા અને આચરણરૂપ સંપત્તિ માટે બ્રાહ્મણત્વને હેતુ તરીકે
આરોપે અને પછી વ્યભિચાર બતાવે કે, “જો જે બ્રાહ્મણ જોય તે વિદ્યાચરણસંપન્ન જ જોય ; તો વ્રાત્ય=પતિત
બ્રાહ્મણ પણ વિદ્યાચરણસંપન્ન હોવો જોઈએ. (કેમ કે તે પણ બ્રાહ્મણ છે, પણ તે પતિત બ્રાહ્મણ
વિદ્યાચરણસંપન્ન તરીકે માન્ય નથી.”) જ્યાં મુખ્યનો ઉપચાર કરી ઔપચારિકપ્રયોગ કર્યો જોય, તે

તથા સમ્યગ્હેતૌ હેત્વાભાસે વા વાદિના પ્રયુક્તે, ઇટિતિ તદ્દોષતત્ત્વાપ્રતિભાસે હેતુપ્રતિબિમ્બનપ્રાયં કિમપિ પ્રત્યવસ્થાનં જાતિઃ દૂષણાંભાસ इत्यर्थः । सा च चतुर्विंशतिभेदा साधर्म्यादिप्रत्यवस्थानभेदेन । यथा “साधर्म्यवैधर्म्यात्कर्षाऽपकर्षव-
र्ण्याऽवर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिवृत्तान्ताऽनुत्पत्तिरसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनि-
त्यानित्यकार्यसमाः ॥” तत्र साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमा जातिर्भवति। अनित्यः शब्दः, कृतकत्वाद्, घटवदिति प्रयोगे
कृते साधर्म्यप्रयोगेणैव प्रत्यवस्थानम्, ‘नित्यः शब्दो, निरवयवत्वात्, आकाशवत्।’ न चास्ति विशेषहेतुः, घटसाधर्म्यात्
कृतकत्वादनित्यः शब्दः, न पुनराकाशसाधर्म्याद् निरवयवत्वाद् नित्यः इति। वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमा
जातिर्भवति। अनित्यः शब्दः, कृतकत्वाद् घटवदित्यत्रैव प्रयोगे, स एव प्रतिहेतुवैधर्म्येण प्रयुज्यते → नित्यः शब्दो
निरवयवत्वात्। अनित्यं हि सावयवं दृष्टम् घटादीति। न चास्ति विशेषहेतुः घटसाधर्म्यात् कृतकत्वादनित्यः शब्दः, न

સ્થળે ઉપચારને બદલે મુખ્યને જ સ્વીકારી નિષેધ કરે તે ઉપચારછળ કહેવાય. જેમ કે “માંચડા અવાજ કરે છે” (અહીં માંચડા પર રહેલાં પુરુષોનો માંચડામાં ઉપચાર કર્યો છે.) ત્યાં છળવાદી મુખ્યરૂપને પકડે અને કહે “માંચડો તો અચેતન છે. તેથી તે અવાજ શી રીતે કરે ? માટે ‘માંચડા પર રહેલા પુરુષો અવાજ કરે છે.’ તેમ બોલવું જોઈએ.”

જાતિનું સ્વરૂપ

વાદી સમ્યગ્હેતુ કે હેત્વાભાસનો પ્રયોગ કરે ત્યારે હેતુનિષ્ઠ દોષ કે તત્વનો પ્રતિભાસ શીઘ્ર ન થવાથી હેતુપ્રતિબિંબતુલ્ય અર્થાત્ હેતુને સમાન દેખાતા પ્રયોગ દ્વારા કંઈ પણ કહી દેવું તે જાતિ છે. એટલે કે દૂષણાભાસ છે. તાત્પર્ય :- હેતુમાં રહેલાં દોષાદિની સમ્યગ્ પરીક્ષા કર્યા વિના જ હેતુ સાથે તુલ્યતાનો આભાસ કરાવનાર હેતુ દ્વારા દૂષણ બતાવવું તે જાતિ છે તે ચોવીશ પ્રકારે છે. (૧) સાધર્મ્ય, (૨) વૈધર્મ્ય (૩) ઉત્કર્ષ, (૪) અપકર્ષ, (૫) વર્ણ્ય, (૬) અવર્ણ્ય, (૭) વિકલ્પ, (૮) સાધ્ય, (૯) પ્રાપ્તિ, (૧૦) અપ્રાપ્તિ (૧૧) પ્રસંગ, (૧૨) પ્રતિદેશ્યતા, (૧૩) અનુત્પત્તિ, (૧૪) સંશય (૧૫) પ્રકરણ, (૧૬) હેતુ, (૧૭) અર્થાપત્તિ, (૧૮) અવિશેષ, (૧૯) ઉપપત્તિ, (૨૦) ઉપલબ્ધિ, (૨૧) અનુપલબ્ધિ, (૨૨) નિત્ય, (૨૩) અનિત્ય, (૨૪) કાર્યસમ. - ૧. સાધર્મ્યસમજાતિ :- જ્યાં દેશ્યતાનાં એક તુલ્યધર્મથી સાધ્યનું અનુમાન જોય ત્યાં વિપરીત દેશ્યતાના તુલ્યધર્મ દ્વારા સાધ્યાભાવની સિદ્ધિ કરે. જેમ કે વાદી :- “શબ્દ અનિત્ય છે કેમ કે કૃતક છે (=કાર્ય છે) જેમ કે ઘડો”. શબ્દને ઘડા સાથે કૃતકત્વધર્મથી સાધર્મ્ય છે. આ વખતે પ્રતિવાદી “શબ્દ નિત્ય છે. કેમ કે નિરવયવ છે જેમ કે આકાશ.” એમ કહે. અહીં શબ્દને આકાશ સાથે નિરવયવતા ધર્મથી સાધર્મ્ય છે, વળી ઘટ સાથેના સાધર્મ્યથી અનિત્યતા સ્વીકારવામાં અને આકાશ સાથે સાધર્મ્યથી સિદ્ધ નિત્યતાને ન સ્વીકારવામાં કોઈ વિશેષ પ્રયોજક હેતુ નથી. આમ સત્પ્રતિપક્ષ ઊભો થવાથી મૂળ-અનુમાન બાધિત થાય છે. (૨) વિધર્મપણાથી પ્રતિપક્ષ ઊભો કરવો એ વૈધર્મ્યસમા જાતિ “શબ્દ અનિત્ય છે કેમ કે કૃતક છે. જેમ કે ઘડો.” એવા પ્રયોગસ્થળે “શબ્દ નિત્ય છે, કેમ કે નિરવયવ છે, જે જે કાર્ય જોય છે તે સાવયવ જ જોય છે. જેમ કે ઘડો.” આ રીતે ઘડાની સાથે જ શબ્દની વિધર્મતા બતાવી. વળી, ‘કૃતકત્વ’ ધર્મથી ઘટસાથે સાધર્મ્ય જોવાથી ‘શબ્દ અનિત્ય જ છે.’ તેમ માનવામાં અને ‘નિરવયવત્વ’ ધર્મથી ઘટસાથે વૈધર્મ્ય જોવાથી ‘શબ્દ નિત્ય છે’ તેમ ન માનવામાં કોઈ વિશેષ હેતુ નથી. (૩) ઉત્કર્ષ દ્વારા પ્રત્યવસ્થાન-ઉત્કર્ષસમજાતિ. “શબ્દ અનિત્ય છે. કેમ કે કૃતક છે જેમ કે ઘડો” આ સ્થળે દેશ્યતામાં રહેલાં કોઈક ધર્મનું સાધ્યમાં અવતરણ કરે કે જે ધર્મ સાધ્યમાં અનુપપન્ન જોય. જેમ કે ‘જો શબ્દ ઘટની જેમ કૃતક જોવાથી અનિત્ય છે, તો પછી કૃતક જોવાથી જ ઘટની જેમ મૂને પણ માનવો જોઈએ. જો શબ્દને મૂને માનવો નથી તો ઘટની જેમ અનિત્ય પણ ન માનવો જોઈએ.’ (૪) અપકર્ષસમજાતિ :- દેશ્યતામાં ન રહેલાં ધર્મને સાધ્યમાંથી પણ બાદ કરવા દ્વારા પ્રત્યવસ્થાન કરવું તે અપકર્ષસમજાતિ. જેમ કે ‘ઘડો કૃતક છે તો અશ્રાવણ (=શ્રવણને

પુનસ્તદ્વૈધર્મ્યાદ્ નિરવયવત્વાદ્ નિત્ય ઇતિ। ઉત્કર્ષાપકર્ષાભ્યાં પ્રત્યવસ્થાનમુત્કર્ષાપકર્ષસમે જાતો ભવતઃ ! તત્રૈવ પ્રયોગો દૃષ્ટાન્તધર્મ કઞ્ચિત્ સાધ્યધર્મિણ્યાપાદયન્ ઉત્કર્ષસમાં જાતિં પ્રયુક્તે । યદિ ઘટવત્ કૃતકત્વાદનિત્યઃ શબ્દઃ ઘટવદેવ મૂર્તોઽપિ ભવતુ, ન ચેદ્ મૂર્તઃ, ઘટવદનિત્યોઽપિ મા મૂર્તિતિ શબ્દે ધર્માન્તરોત્કર્ષમાપાદયતિ। અપકર્ષસ્તુ ઘટઃ કૃતકઃ

અયોગ્ય) છે. તેથી શબ્દ પણ અશ્રાવાણ માનવો પડશે. જો શબ્દ અશ્રાવાણ નથી તો ઘટની જેમ અનિત્ય પણ માનવો ન જોઈએ. આ પ્રમાણે દિશા સૂચનરૂપે ચાર જાતિ દર્શાવી. બાકીની વીશ જાતિ પણ ન્યાયગ્રંથમાંથી જાણી લેવી. અહીં ઉપયોગી ન હોવાથી દર્શાવી નથી.^૧

૧. બાકીની વીશનું કંઈક સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. (૫) વાર્થ :- સાધ્યધર્મ અને દૃષ્ટાંતધર્મ સમાન હોવા જરૂરી છે. તેથી સાધ્યધર્મ વાર્થ=કહેવા યોગ્ય અર્થાત્ અસિદ્ધ હોવાથી સિદ્ધ કરવા યોગ્ય છે. તો દૃષ્ટાંતધર્મ પણ અસિદ્ધ અને વાર્થ હોવો જોઈએ. આ વાર્થનો પ્રસંગ દેવાપૂર્વક ખંડન કરવું તે વાર્થસમા. (૬) આનાથી વિપરીત જો દૃષ્ટાંતધર્મ સ્વયંસિદ્ધ હોવાથી સાધ્ય તરીકે વાર્થ નથી, તો સાધ્યધર્મ પણ સ્વયંસિદ્ધ જ હોવો જોઈએ. અહીં અવાર્થ પ્રસંગ દેવાદ્વારા નિરાસ થતો હોઈ આને અવાર્થસમાજાતિ કહે છે. સામાન્યથી સાધ્યધર્મ વાર્થ હોય છે અને દૃષ્ટાંતધર્મ અવાર્થ હોય છે. તેથી પ્રતિવાદી કહે, ઘટમાં રહેલો કૃતકત્વધર્મ કુભારઆદિથી જન્યતરીકે પ્રસિદ્ધ છે. જ્યારે શબ્દનિઃકૃતકત્વધર્મ ઓઘનાલવાદિજન્યતરીકે હજી અસિદ્ધઅવસ્થામાં છે. આમ સાધ્યધર્મ કૃતકત્વ અને દૃષ્ટાંતધર્મ કૃતકત્વ સમાન ને બદલે વિપરીત હોવાથી દૃષ્ટાંતધર્મ સાધ્યધર્મને સિદ્ધ કરવામાં અસમર્થ છે. (કાંતો સાધ્યધર્મ સિદ્ધ હોય તો દૃષ્ટાંત ધર્મ અસિદ્ધ હો, એવો આશય છે.) (૭) બીજા ધર્મોનો વિકલ્પ કરીને ખંડન કરવું તે વિકલ્પસમા જાતિ. જેમ કે રૂની શ્યામ વગેરે કેટલાક કૃતક=કાર્યો મૂકે છે, જ્યારે કુહારીવગેરે કેટલાક કાર્યો કઠિન છે. તેમ કેટલાક ઘટ વગેરે કાર્યોને અનિત્ય અને શબ્દાદિ કાર્યોને નિત્ય માનવામાં વાંધો નથી. તેથી કૃતકત્વ હેતુથી શબ્દને અનિત્ય ઠેરવવો વ્યાજબી નથી. (૮) દૃષ્ટાંતમાં સાધ્યની સમાનતા દર્શાવવી તે સાધ્યસમા. જેમ કે જો જેવો ઘડો તેવો શબ્દ હોય (કૃતકત્વરૂપે સમાન હોવાથી) તો જેવો શબ્દ તેવો ઘડો પણ થવો જોઈએ. તેથી શબ્દ સાધ્ય હોવાથી ઘડો પણ સાધ્ય બનવો જોઈએ. તેથી ઘડો દૃષ્ટાંતરૂપે અયોગ્ય છે અને જો ઘડો સાધ્ય નથી તો સાધ્યથી વિલક્ષણ હોવાથી દૃષ્ટાંત તરીકે પણ અયોગ્ય છે. (૯-૧૦) પ્રાપ્તિ- અપ્રાપ્તિનાં વિકલ્પ ઉઠાવીને પ્રતિરોધ કરવો તે પ્રાપ્ત્યપ્રાપ્તિ જાતિ. તે આ પ્રમાણે → કૃતકત્વ (=કાર્યત્વ) સાધન સાધ્યને પ્રાપ્ત કરીને સાધ્ય કે અપ્રાપ્ત કરીને ? જો પ્રાપ્ત કરીને એમ કહેશે, તો પ્રાપ્તિ તો બે વિદ્યમાનની જ હોય, તેથી બન્ને સત્ બનશે. તો કોણ કોનું સાધ્ય કે સાધન ? અને જો સાધ્યને પ્રાપ્ત કર્યા વિના (=અપ્રાપ્ત) સિદ્ધ કરશે તો અતિપ્રસંગદોષ છે. (૧૧) અનવસ્થાદિપ્રસંગ આપવા દ્વારા જે પ્રત્યવસ્થાન તે પ્રસંગસમ જાતિ. જેમ કે જો અનિત્યતા માટે કૃતકત્વ સાધન છે, તો કૃતકત્વ માટે કોણ સાધન ? તેને માટે કોણ સાધન ઇત્યાદિ. (૧૨) સાધ્યના અભાવનું સાધક દૃષ્ટાંત આપવું તે પ્રતિદૃષ્ટાન્તજાતિ. વાદી કહે → ‘શબ્દ અનિત્ય છે. કેમ કે પ્રયત્નપૂર્વક છે. જેમ કે ઘડો’ ત્યારે જાતિવાદી કહે → ‘અનિત્ય ઘડો જેમ પ્રયત્નપૂર્વક છે તેમ નિત્ય એવું આકાશ પણ પ્રયત્નપૂર્વક છે. કૂવો ખોદવાવગેરેથી આકાશ થાય છે. ત્યાં પ્રયત્ન દેખાય છે.’ પ્રથમ દેખાવે આ જાતિ અનૈકાંતિક હેતુભાસતુલ્ય દેખાય, પણ તેમ નથી. અનૈકાંતિકરૂપે હેતુની વિપક્ષમાં વૃત્તિ બતાવાય છે. જ્યારે અહીં પ્રતિદૃષ્ટાંત દ્વારા વ્યભિચાર પ્રદર્શિત કર્યો છે. (૧૩) અનુત્પત્તિદ્વારા વિરોધ બતાવવો તે અનુત્પત્તિસમા જાતિ. જેમ કે શબ્દરૂપપક્ષ પોતે અનુત્પન્ન હોઈ તેમાં કૃતકત્વધર્મ શી રીતે રહેશે ! (૧૪) સાધ્યસમા કે વૈધર્મ્યસમાજાતિ જ્યારે સંશયપૂર્વક દર્શાવાય ત્યારે સંશયસમા જાતિ કહેવાય. જેમ કે ઘટના સાધ્યધર્મથી અને આકાશના વૈધર્મ્યથી કૃતક હોવાથી શબ્દ અનિત્ય છે કે, ઘટના વૈધર્મ્ય અને આકાશના સાધ્યધર્મથી અમૂર્ત હોવાથી નિત્ય છે ? (૧૫) સત્પ્રતિપક્ષને દર્શાવવા સાધ્યસમા કે વૈધર્મ્યસમાજાતિનો પ્રયોગ કરવો તે પ્રકરણસમા જાતિ. વાદી કહે → ‘‘શબ્દ અનિત્ય છે કેમ કે કૃતક છે. જેમ કે ઘડો’’ ત્યારે જાતિવાદી કહે → ‘‘શબ્દ નિત્ય છે કેમ કે શ્રવણયોગ્ય છે. જેમ કે શબ્દત્વ’’ અહીં ઉત્થાનનો ભેદ જ ભિન્ન જાતિ માનવામાં હેતુ છે. (૧૬) હેતુની ત્રૈકાલિક અનુપપત્તિ બતાવવી તે હેતુસમા જાતિ. જેમ કે હેતુ સાધ્યથી પહેલાં, પછી કે સાથે રહે છે ? જો સાધ્યની પહેલાં હોય, તો હેતુકાળે સાધ્ય અસત્ છે તેથી હેતુ કોનું સાધન બનશે ? જો સાધન સાધ્યની પછી હોય, તો સાધનની પહેલાં જ સાધ્ય સિદ્ધ છે. તેથી સાધન પ્રયોજનહીન છે. અને જો બન્ને સાથે જ હોય તો ગાયના બે શિંગડાની જેમ કોણ સાધન ? અને કોણ સાધ્ય ? (૧૭) અર્થોપત્તિ આપવી તે અર્થોપત્તિસમા જાતિ છે. જો અનિત્યની સાથે કૃતકત્વના સાધ્યધર્મથી અર્થોપત્તિથી અનિત્યતા સિદ્ધ કર્યો હો, તો નિત્ય એવા આકાશસાથે અમૂર્તત્વના સાધ્યધર્મથી અર્થોપત્તિથી નિત્ય સિદ્ધ થશે. (૧૮) સર્વ અવિશેષની આપત્તિ આપવી તે અવિશેષસમા જાતિ. જેમ કે શબ્દ અને ઘટ ‘કૃતકત્વ’ રૂપ એકધર્મથી અવિશેષ - તુલ્ય માનવામાં આવે, તો બધા જ પદાર્થો પ્રમેયત્વાદિને આગળ

સન્ અશ્રાવણો દૃષ્ટઃ, एवं शब्दोऽप्यस्तु, नो चेद् घटवदनित्योऽपि मा भूदिति शब्दे श्रावणत्वधर्ममपकर्षतीति। इत्येताश्चतस्रो दिङ्मात्रदर्शनार्थं जातय उक्ताः। एवं शेषा अपि विंशतिरक्षपादशास्त्रादवसेयाः। अत्र त्वनुपयोगित्वाद् न लिखिताः ॥

તથા વિપ્રતિપત્તિરપ્રતિપત્તિચ નિગ્રહસ્થાનમ્ । તત્ર વિપ્રતિપત્તિઃ સાધનાભાસે સાધનબુદ્ધિઃ, દૂષણાભાસે ચ દૂષણબુદ્ધિરિતિ । અપ્રતિપત્તિઃ સાધનસ્યાદૂષણં, દૂષણસ્ય ચાનુદ્ધરણમ્ । તત્ચ નિગ્રહસ્થાનં દ્વાવિંશતિવિધમ્ ।
સપ્રતિજ્ઞા-પ્રતિજ્ઞાહાનિઃ, પ્રતિજ્ઞાન્તરમ્, પ્રતિજ્ઞાવિરોધઃ, પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસઃ, હેત્વન્તરમ્, અર્થાન્તરમ્, નિરર્થકમ્, અવિજ્ઞાતાર્થમ્,

નિગ્રહસ્થાનોનું સ્વરૂપ

નિગ્રહસ્થાન = પરાજય સ્થાન. વિપ્રતિપત્તિ અને અપ્રતિપત્તિ-આ બે પરાજય સ્થાન છે. **વિપ્રતિપત્તિઃ** - સાધનાભાસ (=હેત્વાભાસમાં) હેતુની બુદ્ધિ અને દૂષણાભાસમાં દૂષણની બુદ્ધિ. એટલે કે વાદી અનુમાનપ્રયોગ સ્થળે દુષ્ટહેતુને સદ્હેતુ તરીકે માની સ્થાપે અથવા તો પ્રતિવાદી સદ્હેતુને દુષ્ટહેતુ કહી દૂષણ બતાવે ત્યારે વિપ્રતિપત્તિ કહેવાય. **અપ્રતિપત્તિઃ** - વાદીના દુષ્ટહેતુમાં દૂષણ ન લગાડવું અને પ્રતિવાદીના સદ્હેતુમાં પણ દૂષણ આવે તો તેનો ઉદ્ધાર ન કરવો. આ બન્ને અપ્રતિપત્તિ છે. નિગ્રહસ્થાનનાં ૨૨ ભેદ છે. ૧. પ્રતિજ્ઞાહાનિ, ૨. પ્રતિજ્ઞાન્તર, ૩. પ્રતિજ્ઞાવિરોધ, ૪. પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ, ૫. હેત્વન્તર, ૬. અર્થાન્તર, ૭. નિરર્થક, ૮. અવિજ્ઞાતાર્થ, ૯. અપાર્થક, ૧૦. અપ્રાપ્તકાળ, ૧૧. ન્યૂન, ૧૨. અધિક, ૧૩. પુનરુક્ત, ૧૪. અનનુભાષણ, ૧૫. અજ્ઞાન, ૧૬.

કરીને અવિશેષ જ થઈ જશે. (૧૯) ઉપપત્તિસમા જાતિ. જેમ કે કૃતકત્વની ઉપપત્તિથી અનિત્યતા સિદ્ધ કરો છો. (અર્થાત્ જો અનિત્ય ન હોય તો કૃતકત્વ અનુપપન્ન થઈ જાય) તો અમૂર્તત્વની ઉપપત્તિદ્વારા નિત્યતા પણ સિદ્ધ થશે. (૨૦) ઉપલબ્ધિસમા જાતિ. વાદી કહે: શબ્દ અનિત્ય છે, કેમ કે પ્રયત્નપૂર્વક છે. ત્યારે જાતિવાદી કહે “ અહીં પ્રયત્નપૂર્વકત્વ સાધન બની ન શકે. કેમ કે પવનના વેગથી વનસ્પતિના ભાંગવા વગેરેથી ઉત્પન્ન થતો શબ્દ પ્રયત્નજન્ય નથી. અને સાધન તે જ બને કે, જેના વિના સાધ્ય ઉપલબ્ધ ન થાય.” (૨૧) અનુપલબ્ધિસમા જાતિ=ઉપરોક્ત અનુમાનમાં જ પ્રયત્નપૂર્વકત્વહેતુ દર્શાવતી વખતે જાતિવાદી કહે → “શબ્દ પ્રયત્નજન્ય નથી. કેમ કે ઉચ્ચારણ પહેલા પણ હતો પરંતુ આવરણ હોવાથી દેખાતો ન હતો. શંકા :- આવરણ ઉપલબ્ધ થતું નથી ત્યારે પણ શબ્દ ઉપલબ્ધ થતો નથી, માટે ઉચ્ચારણ પહેલાં શબ્દ નથી. સમાધાન:- આવરણની જે અનુપલબ્ધિ છે તે સ્વવિષયક પણ છે કે નહીં? અર્થાત્ અનુપલબ્ધિ યોતાની અનુપલબ્ધિમાં પણ હેતુ છે કે નહીં? જો હેતુ છે, તો અનુપલબ્ધિના કારણે જેમ આવરણ ઉપલબ્ધ નથી; તેમ અનુપલબ્ધિ પણ ઉપલબ્ધ ન થાય. કેમ કે તેની યોતાની પણ અનુપલબ્ધિ છે. તેથી આવરણની અનુપલબ્ધિ ઉપલબ્ધ થતી ન હોવાથી અનુપલબ્ધિનો અભાવ છે. તેથી આવરણની ઉપલબ્ધિ સિદ્ધ થાય છે. આમ આવરણની ઉપલબ્ધિ હોવાથી જ ઉચ્ચારણની પહેલાં શબ્દ પ્રજ્ઞ થતો નથી. અને જો આવરણની અનુપલબ્ધિ સ્વની અનુપલબ્ધિમાં હેતુ નથી. અર્થાત્ અનુપલબ્ધિ યોતે જો અનુપલબ્ધિરૂપ નથી, તો સ્વરૂપહીન થવાથી અસત્ બનશે. આમ અનુપલબ્ધિનો અભાવ થવાથી પણ આવરણની ઉપલબ્ધિ સિદ્ધ થશે. આમ બન્ને પ્રકારે ઉચ્ચારણ પહેલાં શબ્દનું આવરણ સિદ્ધ થાય છે. અને તેથી શબ્દ નિત્ય સિદ્ધ થાય છે. (૨૨) નિત્યસમા જાતિ. ‘શબ્દ અનિત્ય છે, એવી પ્રતિજ્ઞા વાદી કરે ત્યારે જાતિવાદી કહે “ અનિત્યતા કેવી છે? નિત્ય છે કે અનિત્ય છે? જો અનિત્ય છે તો અનિત્યતાનો નાશ અવશ્ય છે. તેથી અનિત્યતા જવાથી શબ્દ નિત્ય સિદ્ધ થાય છે. જો અનિત્યતા નિત્ય છે. તો પણ અનિત્યતા એ ધર્મરૂપ છે અને નિરાશ્રય રહી ન શકે. તેથી અનિત્યતા ધર્મને નિત્ય રહેવું હોય તો સ્વધર્મી શબ્દને પણ નિત્ય રાખવો પડશે. કેમ કે અનિત્યધર્મીનો ધર્મ નિત્ય ન હોઈ શકે. તેથી શબ્દ નિત્ય સિદ્ધ થાય છે.” (૨૩) અનિત્યસમા જાતિ. જો શબ્દનો કૃતકત્વધર્મ ઘટતુલ્ય દેખાય છે. તેથી શબ્દ પણ ઘટની જેમ અનિત્ય છે, તેમ માનશો, તો જગતના બધા જ પદાર્થો અસ્તિત્વ વગેરે કોઈક ધર્મથી ઘટતુલ્ય છે જ. તેથી બધા જ પદાર્થો અનિત્ય સિદ્ધ થશે. બીજા પદાર્થોમાં અનિત્યતા માન્ય ન હોય તો શબ્દમાં પણ અનિત્યતા માન્ય ન બને. (૨૪) પ્રયત્નના ‘ઉત્પત્તિ’ ‘અભિવ્યક્તિ’ વગેરે ઘણા કાર્યો દેખાડીને ખંડન કરવું તે કાર્યસમા જાતિ. જેમ કે જાતિવાદી કહે → પ્રયત્ન બે પ્રકારે છે. (૧) પ્રયત્ન કેટલીકવાર અસત્ને જ ઉત્પન્ન કરે છે જેમ કે ઘડાને (૨) જ્યારે કેટલીકવાર વિદ્યમાન વસ્તુના જ આવરણને દૂર કરી તે વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે. જેમ કે ગ્રભમાં રહેલાં પુત્રની પ્રસૂતિ. આમ આ પ્રયત્નના કાર્યો ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી પ્રયત્ન શબ્દને ઉત્પન્ન કરે છે કે માત્ર અભિવ્યક્ત કરે છે? આ રીતે સંશય ઊભો કરવો.

અપાર્થકમ્, અપ્રાસકાલમ્, ન્યૂનમ્, અધિકમ્, પુનરુક્તમ્, અનનુભાષણમ્, અજ્ઞાનમ્, અપ્રતિભા, વિક્ષેપઃ, મતાનુજ્ઞા, પર્યનુયોજ્યોપેક્ષણમ્, નિરનુયોજ્યાનુયોગઃ, અપસિદ્ધાન્તઃ, હેત્વાભાસાશ્ચ । તત્ર હેતાવનૈકાન્તિકીકૃતે પ્રતિદૃષ્ટાન્તધર્મ સ્વદૃષ્ટાન્તેઽધ્યુપગચ્છતઃ પ્રતિજ્ઞાહનિર્નામ નિગ્રહસ્થાનમ્ । યથા અનિત્યઃ શબ્દઃ, ઐન્દ્રિયકત્વાદ્, ઘટવદિતિ પ્રતિજ્ઞાસાધનાય વાદો વદન્, પરેણ સામાન્યમૈન્દ્રિયકમપિ નિત્યં દૃષ્ટમિતિ હેતાવનૈકાન્તિકીકૃતે, યદ્યેવં બ્રૂયાત્ → સામાન્યવદ્ ઘટોઽપિ નિત્યો ભવત્વિતિ, સર્વં બ્રુવાણઃ શબ્દોઽનિત્યત્વપ્રતિજ્ઞાં જહ્યાત્ । પ્રતિજ્ઞાતાર્થપ્રતિષેધે પરેણ કૃતે તત્રૈવ ધર્મિણિ ધર્માન્તરં સાધનીયમભિદધતઃ પ્રતિજ્ઞાન્તરં નામ નિગ્રહસ્થાનં ભવતિ । અનિત્યઃ શબ્દઃ ઐન્દ્રિયકત્વાદિત્યુક્તે, તથૈવ સામાન્યેન વ્યભિચારે ચોદિતે, યદિ બ્રૂયાદ્ → યુક્તં યત્ સામાન્યમૈન્દ્રિયકં નિત્યમ્, તદ્દિ સર્વગતમ્, અસર્વગતસ્તુ શબ્દ ઇતિ । તદિદં શબ્દોઽનિત્યત્વલક્ષણપૂર્વપ્રતિજ્ઞાતઃ પ્રતિજ્ઞાન્તરમસર્વગતઃ શબ્દ ઇતિ નિગ્રહસ્થાનમ્ । અનયા દિશા શેષાણ્યપિ વિંશતિર્જેયાનિ ।

અપ્રતિભા, ૧૭. વિક્ષેપ, ૧૮. મતાનુજ્ઞા, ૧૯. પર્યનુયોજ્ય ઉપેક્ષા, ૨૦. નિરનુયોજ્ય અનુયોગ, ૨૧. અપસિદ્ધાન્ત, ૨૨. હેત્વાભાસ. (અહીં ૧. અનનુભાષણ, ૨. અજ્ઞાન, ૩. અપ્રતિભા, ૪. વિક્ષેપ, ૫. મતાનુજ્ઞા, ૬. પર્યનુયોજ્યઉપેક્ષા. આ છ અપ્રતિપત્તિરૂપ છે. બાકીનાં સોળ વિપ્રતિપત્તિરૂપ છે.) (૧) પ્રતિવાદી જ્યારે હેતુમાં અનૈકાન્તિકતા દર્શાવે ત્યારે પ્રતિવાદીએ દર્શાવેલ પ્રતિદૃષ્ટાન્તમાં રહેલા ધર્મને વાદી સ્વદૃષ્ટાન્તમાં સ્વીકારે ત્યારે પ્રતિજ્ઞાહાનિ નિગ્રહસ્થાન આવે. કારણ કે તેથી પક્ષમાં સાધ્ય તરીકે પ્રતિજ્ઞાતધર્મની સિદ્ધિને હાનિ પહોંચી જાય છે. જેમ કે વાદી ‘શબ્દ અનિત્ય છે. કેમ કે ઐન્દ્રિયક (=ઇન્દ્રિયનો વિષય) છે જેમ કે ઘડો’ એવી પ્રતિજ્ઞા કરે ત્યારે પ્રતિવાદી ‘સામાન્ય (=જાતિ) ઐન્દ્રિયક છે છતાં નિત્ય છે.’ એવા દૃષ્ટાન્તથી ઐન્દ્રિયકત્વહેતુમાં અનૈકાન્તિકતા દર્શાવે ત્યારે વાદી કહે ‘તો પછી સામાન્યની જેમ ઘડો પણ નિત્ય થાવ’. આમ કહેવાથી હેતુ અને દૃષ્ટાન્ત અનિત્યતાના વિરોધી થવાથી શબ્દ અનિત્ય છે તેવી પ્રતિજ્ઞાનો જ ત્યાગ થઈ જશે.

(૨) પ્રતિજ્ઞાન્તર :- હેતુની અનૈકાન્તિકતા દર્શાવવાથી પ્રતિજ્ઞા ખંડિત થાય ત્યારે વાદી પક્ષગત અન્યધર્મની પ્રતિજ્ઞા કરે; તો પ્રતિજ્ઞાન્તરનિગ્રહસ્થાન આવે. પ્રતિવાદી ઉપરોક્ત વ્યભિચાર દર્શાવે ત્યારે વાદી કહે, ‘‘ઐન્દ્રિયક સામાન્ય નિત્ય છે, તે બરાબર છે, પરંતુ સામાન્ય સર્વગત છે જ્યારે શબ્દ અસર્વગત છે’’ અહીં ‘શબ્દ અનિત્ય’ એવી જે અગાઉ પ્રતિજ્ઞા હતી, તેના સ્થાને શબ્દ અસર્વગત છે. તેવી પ્રતિજ્ઞા થઈ. તેથી પ્રતિજ્ઞાન્તરનિગ્રહસ્થાન બનશે. આ પ્રમાણે જ બીજા નિગ્રહસ્થાનોનું સ્વરૂપ અન્યતઃ જાણી લેવું. આ પ્રમાણે

૧. બીજા નિગ્રહસ્થાનોનું સ્વરૂપ: (૩) પ્રતિજ્ઞા અને હેતુમાં પરસ્પર વિરોધ આવે તો પ્રતિજ્ઞાવિરોધ કહેવાય. જેમ કે ‘‘ગુણ દ્વયથી ભિન્ન છે. કેમ કે પૃથક્કૃષ્ટલભ્ય થતા નથી.’’ અહીં હેતુ અભિન્નતા સાધક હોવાથી પ્રતિજ્ઞાવિરોધ છે. વિરુદ્ધ હેત્વાભાસમાં પણ આ સંમિલિત થઈ શકે છે. (૪) યોનાની પ્રતિજ્ઞા છોડી દેવી તે પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ છે. જેમ કે ‘‘મેં આ પ્રમાણે કહ્યું જ કયાં છે!’’ વગેરે. (૫) હેતુ ખંડિત થાય ત્યારે હેતુમાં વિશેષણ જોડવું તે હેત્વન્તર છે. જેમ કે ‘‘શબ્દ અનિત્ય છે કેમકે ઇન્દ્રિયનો વિષય છે.’’ અહીં ઘટત્વ વગેરે સામાન્યને લઈને દોષ આવે છે તેથી હેતુમાં ઉમેરે ‘સામાન્યવાળો હોવાપૂર્વક ઇન્દ્રિયનો વિષય છે. ઘટત્વજાતિ સામાન્ય છે પણ સામાન્યવાળી નથી. તેથી સામાન્ય (જાતિ) ને લઈને દોષ આવશે નહીં.’ આ રીતે ઇચ્છ્યમુજબ હેતુમાં વિશેષણ જોડવામાં આવે તો ‘વ્યભિચારદોષ જ નેસ્તનાબુદ થાય અને મૂળ હેતુ માર્યો જાય. કેમકે વ્યભિચાર દેખાય એટલે તે ટાળવા વિશેષણ જોડી દેવાય. તેથી મૂળહેતુમાં વિશેષણ જોડવાથી આ દોષ આવે. (૬) પ્રસ્તુતમાં જે વિષયઅંગે વાદ ચાલતો હોય, તેની સાથે સંબંધ ન રાખનાર વચન અર્થાન્તર છે. જેમ કે વાદીનાં હેતુનું ખંડન થઈ શકે તેમ ન હોય, તો હેતુની વ્યુત્પત્તિ અંગે વાદ કરવા બેસે. જેમ કે ‘‘હેતુ શબ્દ કયાં થાતુથી નિષ્પન્ન છે?’’ વગેરે. (૭) અર્થહીન શબ્દોને ઉચ્ચારવા એ ‘નિરર્થક’ છે. જેમ કે ‘‘શબ્દ અનિત્ય છે. કેમ કે ક, ખ, ઘ, ઙ, છે, જેમ કે ચ, છ, જ, ઝ.’’ (૮) એવો શબ્દપ્રયોગ કરવો કે જે ત્રણવાર કહેવા છતાં પ્રતિવાદી કે સભા સમજ ન શકે. આ અવિજ્ઞાતાર્થ છે. જેમ કે ‘જંગલનાં રાજાના આકારવાળી વસ્તુનાં ખાદ્યનાં શુભો શુભ અહીં છે.’ અર્થાત્ જંગલનો રાજા વાશ. તેનાં આકારવાળી વસ્તુ બિલીડી, તેનો

इह तु न लिखितानि, पूर्वहितोरेव। इत्येवं मायाशब्देनात्र छलादित्रयं सूचितम्। तदेवं परवञ्चनात्मकान्यपि छलजातिनिग्रहस्थानानि तत्त्वस्फुटयोपदिशतो अक्षपादपर्वैराग्यव्यावर्णनं तमसः प्रकाशात्मकत्वप्रख्यापनमिव कथमिव नोपहसनीयम् ॥ इति काव्यार्थः ॥ १० ॥

માયા શબ્દથી સૂચિત છળ-જાતિ અને નિગ્રહસ્થાન પરવંચનાત્મક છે, છતાં પણ તેઓનો તત્ત્વ તરીકે ઉપદેશ દેતા અક્ષપાદજ્ઞાનના વૈરાગ્યનું વર્ણન કરવું એ અધિકારને પ્રકાશરૂપે પ્રખ્યાત કરવા જેવું છે અને ઉપહાસપાત્ર શા માટે ન બને ?

આ પ્રમાણે દસમાં કાવ્યનો અર્થ પૂર્ણ થયો.

ખાદે (=ભોજન) ઉદર, તેનો દુશ્મન સાપ. તેનો શત્રુ મોર અહીં છે. (૯) પૂર્વાપરનાં સંબંધ વિનાનું અગ્રડ બગડ બોલવું 'અપાર્થક' છે. 'જેમ કે કલકતામાં વરસાદ પડ્યો. કોયલને ધાંત નથી. મુંબઈ મોટું શહેર છે.' વગેરે. (૧૦) પ્રતિજ્ઞા-હેતુ-ઉદ્ઘાટરૂપ ઉપનય અને નિગ્રમન આ પાંચ કમરહિત કહેવા એ 'અપ્રાપ્તકાળ' છે. આનાથી ન પોતે સમજી શકે કે નહીં બીજા. જેમ કે જે જે ધૂમવાન હોય તે અગ્નિમાન હોય, જેમ કે રસોડું (ઉદ્ઘાટરૂપ), પર્વત ધૂમાડવાળો છે (હેતુ) તેથી અગ્નિવાળો છે (પ્રતિજ્ઞા). પર્વત અગ્નિવાળો છે (નિગ્રમન). પર્વત અગ્નિને વ્યાપ્ય ધૂમાડવાળો છે (ઉપનય). (૧૧) અનુમાનમાં પ્રતિજ્ઞાદિ પાંચ અવયવોમાંથી એકાદ અવયવ ન બતાવે તો 'ન્યૂન' દોષ છે. કેમ કે પાંચે અવયવ ભેગા મળીને જ સમાન રીતે બીજાને અનુમાનનો બોધ કરાવી શકે. (૧૨) એક હેતુ કે ઉદ્ઘાટરૂપથી ચાલી શકે ત્યાં વધુ હેતુ કે ઉદ્ઘાટરૂપ બતાવવા એ 'અધિક' દોષ છે. જેમ કે પર્વત અગ્નિવાળો છે, કેમ કે ધૂમાડવાળો છે, જેમ કે રસોડું, યજ્ઞની વેદિકા, વગેરે. (૧૩) શબ્દ કે અર્થને ફરીથી દર્શાવવા તે પુનરુક્ત છે. અનુવાદને માટે ફરી ઉચ્ચાર કરવામાં દોષ નથી. શબ્દથી પુનરુક્તિ- 'શબ્દ અનિત્ય છે. શબ્દ અનિત્ય છે.' અર્થથી પુનરુક્તિ- 'શબ્દ અનિત્ય છે.' 'ધ્વનિ વિનાશી છે.' અનુવાદ=ફરીથી કથન. જેમ કે નિગ્રમનમાં પ્રતિજ્ઞાનું જ ફરીથી કથન છે. તે અનુવાદ કહેવાય. પણ તે પુનરુક્તિ દોષયુક્ત નથી. (૧૪) સભા સમજી ગઈ હોય અને વાદીએ પણ ગ્રણવાર ઉચ્ચાર કર્યો હોય છતાં પ્રતિવાદી તેનો ફરીથી ઉચ્ચાર=અનુવાદ ન કરે, તો 'અનનુભાષણ' દોષ. પોતે પ્રત્યુચ્ચાર ન કરે તો દૂષણ કોને આશ્રયીને બતાવી શકે? (૧૫) એ જ રીતે પર્ષદાને ખ્યાલ આવી ગયો હોય, અને વાદીએ ગ્રણવાર ઉચ્ચાર કર્યો હોય, છતાં પ્રતિવાદી સમજી ન શકે તે 'અજ્ઞાન' દોષ. (૧૬) વાદીનાં પક્ષને સમજી જવા છતાં અને પ્રત્યુચ્ચાર કર્યો હોવા છતાં, જવાબ ન સૂઝે તે 'અપ્રતિભા' દોષ. (૧૭) પોતાનાં પક્ષને સિદ્ધ કરવો અશક્યપ્રાય: લાગે ત્યારે બીજા આવશ્યક કાર્યનાં બહાનાં હેઠળ વાદનો ઉચ્છેદ કરવો તે 'વિસેષ' દોષ. જેમ કે 'અત્યંત તૃષ્ણાથી મારું ગળું સૂકાઈ રહ્યું છે' વગેરે જવાબ દેવા. (૧૮) સ્વપક્ષમાં દર્શાવેલા દોષનો ઉદ્ધાર કર્યો વિના જ તે દોષ પરપક્ષમાં દર્શાવવા એ 'અત્યાનુષ્ઠા' નિગ્રહસ્થાન છે. વાદી કહે 'તમે ચોર છો, કેમ કે પુરૂષ છો. જેમ કે કોઈક પ્રસિદ્ધ ચોર' ત્યારે પ્રતિવાદી આ કથનને ખંડિત કર્યો વિનાં જ કહે 'તો તમે પણ ચોર છો, કેમ કે પુરૂષ છો.' આમ કહેવાથી પોતે તો ચોર છે તેમ સ્વીકાર થઈ જાયો. આ 'મતાનુજ્ઞા' કહેવાય. (૧૯) ઉપરોક્ત દોષ કે હેત્વાભાસાદિના કારણે વાદી નિગ્રહયોગ્ય હોવા છતાં તેનો નિગ્રહ ન કરે તો, 'પર્યંતુયોજ્યઉપેક્ષા' નામનું નિગ્રહસ્થાન પ્રાપ્ત થાય. નિગ્રહની ઉપપત્તિ દર્શાવવા દ્વારા અવશ્ય દર્શાવવું કે 'આ નિગ્રહસ્થાનથી તમારો નિગ્રહ થાય છે.' આ પર્યંતુયોજ્ય કહેવાય. આમાં ઉપેક્ષા કરનાર પોતે આ નિગ્રહસ્થાનથી નિઃશ્ચીત થાય છે. (૨૦) નિગ્રહસ્થાન ન હોય ત્યાં નિગ્રહસ્થાનનો આલેખ કરવો, તે 'નિરનુયોજ્યાનુયોગ' નિગ્રહસ્થાન. સદહેતુ વગેરેથી અનિઃશ્ચય હોય છતાં 'આ દોષથી તમારો નિગ્રહ થાય છે.' તેમ કહેવામાં અદુષ્ટમાં દોષનો ઉદ્ભવ કરવાથી આ નિગ્રહસ્થાન આવે. (૨૧) સ્વીકૃતસિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ કથન અથવા જેમ તેમ અનિયમિતરૂપે કથન 'અપસિદ્ધાન્ત' છે. જેમ કે સત્ત્વનો ઉત્પાદ કે નાશ નથી, એમ સ્વીકારી આત્માનાં નાશનું પ્રતિપાદન કરવું. (૨૨) અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ, અનૈકાંતિક, કાલાત્યાયાપદિષ્ટ અને પ્રકરણસમ આ પાંચ હેત્વાભાસ છે. પ્રકરણસમ=સત્પ્રતિપક્ષ. કાલાત્યાયાપદિષ્ટ=બાધ.

અધુના મૌમાંસકભેદાભિમતં વેદવિહિતહિંસાયા ધર્મહેતુત્વમુપપતિપુરઃસરં નિરસ્યગ્રહ -

ન ધર્મહેતુર્વિહિતાપિ હિંસા નોત્સૃષ્ટમન્યાર્થમપોદ્યતે ચ ।

સ્વપુત્રઘાતાદ્ નૃપતિત્વલિપ્સા સબ્રહ્મચારિ સ્ફુરિતં પરેષામ્ ॥૧૧॥

इह खल्वर्चिर्मागप्रतिपक्षधूममार्गाश्रिता जैमिनोया इत्थमाचक्षते । या हिंसा गादध्याद् व्यसनितया वा क्रियते सैवाधर्मानुबन्धहेतुः, प्रमादसंपादितत्वात् शौनिकलुब्धकादौनामिव । वेदविहिता तु हिंसा, प्रत्युत धर्महेतुः, देवताति-
थिपितृणां प्रीतिसंपादकत्वात्, तथाविधपूजोपचारवत् । न च तत्प्रीतिसंपादकत्वमसिद्धम् । कारोरीप्रभृतियज्ञानां स्वसाध्ये
वृष्ट्यादिफले यः खल्वव्यभिचारः, स तत्प्रीणितदेवताविशेषानुग्रहहेतुकः । एवं त्रिपुरार्णववर्णितच्छगलजाङ्गलहोमात्

વેદવિહિત હિંસાની ધર્મહેતુતાનું નિરાકરણ

વે મીમાંસકોના એક ભેદને માન્ય વેદવિહિત હિંસા ધર્મરૂપ નથી, તે સપુજ્જિક સિદ્ધ કરતાં કહે છે-

કાવ્યાર્થ :- વિહિત = વેદવિહિત પણ હિંસા ધર્મ માટે હેતુ બની ન શકે. કેમ કે 'હિંસા ધર્મનો હેતુ નથી' તેવા ઉત્સર્ગવચનને વિરોધ આવે છે. વળી સમાનાર્થક=સમાન ઉદ્દેશવાળો અપવાદ જ ઉત્સર્ગને બાધ કરે. વેદવિહિતહિંસા અન્યાર્થક = અન્ય ઉદ્દેશવાળી હોવાથી ઉત્સર્ગને બાધિત ન કરી શકે. તેથી તેઓની આવી કલ્પનાઓ 'પોતાના પુત્રને મારી રાજ થવાની ઇચ્છા જેવી છે.'

મીમાંસકમતે વેદવિહિતહિંસા ધર્મરૂપ

મીમાંસકોના બે ભેદ છે. (૧) અર્થિમાર્ગી, (૨) ધૂમમાર્ગી. અહીં અર્થિમાર્ગના પ્રતિપક્ષ એવા ધૂમમાર્ગને માનનાર મીમાંસકોના મતની ચર્ચા છે. આ મતના આદિપ્રણેતા જૈમિનિઋષિ હતા. તેથી આ મત અને આ મતના અનુયાયીઓ જૈમિનીય અને પૂર્વમીમાંસકતરીકે ઓળખાય છે. તેઓનો મત છે કે, ગૃહિ (=આસક્તિ) થી કે વ્યસનથી જે હિંસા કરાય છે, તે જ હિંસા અધર્મના અનુબન્ધમાં હેતુ છે. કેમ કે પ્રમાદજનિત છે. જેમ કે કસાઈ કે શિકારી એ કરેલી હિંસા. 'વેદમાં વિહિત કરેલી હિંસા ધર્મમાં હેતુ છે. (પ્રતિજ્ઞા) કેમ કે દેવતા, અતિથિ અને પિતરો (=પૂર્વજો) ને પ્રીતિસંપાદક છે. (હેતુ) જેમ કે તેવા પ્રકારનો પૂજનો ઉપચાર. (દિગ્દાંત) ભાવ :- જેમ દેવતાવગેરેની પૂજા દેવતાવગેરેને પ્રસન્ન કરે છે, તેમ વેદવિહિતહિંસા પણ દેવતાવગેરેને પ્રસન્ન કરે છે. તથા દેવતાવગેરેની પ્રસન્નતાથી ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી વેદવિહિતહિંસા દેવતાવગેરેની પ્રસન્નતાને દ્વાર (=વ્યાપાર) બનાવીને ધર્મનો હેતુ બને છે. ઉપરોક્ત અનુમાનમાં દર્શાવેલો "તેઓને (=દેવતાવગેરેને) પ્રીતિસંપાદક છે." -એવો હેતુ અસિદ્ધ નથી. કેમ કે કારીરી (વરસાદમાટેનો યજ્ઞ) વગેરે યજ્ઞોનાં સ્વસાધ્ય વૃષ્ટિવગેરે કૃણો અવ્યભિચારીરૂપે દેખાય છે. અહીં કૃણસિદ્ધિમાં તે યજ્ઞથી પ્રસન્ન થયેલાં દેવતાવિશેષનો અનુગ્રહ જ હેતુ છે. એ જ પ્રમાણે 'ત્રિપુરાર્ણવ' ગ્રંથમાં "બકરાં અને હરણનાં હોમથી પરરાષ્ટ્ર વશમાં આવે છે" એવું વર્ણન છે. આ કૃણ પણ તે તે હોમથી ખુશ થયેલા દેવતાથી જ સંપાદિત થાય છે. તે જ રીતે મધુપર્ક (=દહિ, ઘી,

૧. અગ્નિર્જ્યોતિરહઃ શુક્તઃ ષણ્માસા ઉત્તરાયણમ્ । તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥ इत्यर्चिर्मागः । अयमेवोत्तरमागं इत्यभिधीयते । भगवद्गीता । ८-२४ ॥ २. धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ इति धूममार्गः । अयमेव दक्षिणमार्ग इत्यप्यभिधीयते । भगवद्गीता । ८-२५ ॥ ३. कं जलमृच्छतीति कारो जलदस्तमीरयद्वा प्रेरयतीति कारोरी । ४ मन्त्रशास्त्रविषयक निबन्धः ।

एवं पराभिप्रायं हृदि सप्रधार्याचार्यः प्रतिविधत्ते -> न धर्मेत्यादि । । ॥ १ ॥ अपि = वेदप्रतिपादितापि । आस्तां तावद्विहिता हिंसा-प्राणिप्राणव्यपरोपणरूपा । न धर्महेतुः - न धर्मान्वयभगिन्वन्धनम् । यतोऽत्र प्रकट एव स्ववचनविरोधः । तथाहि । 'हिंसा चेद्, धर्महेतुः कथम्', 'धर्महेतुश्चेद् हिंसा कथम् ।' "श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम्" इत्यादिः । न हि भवति माता च, वन्ध्या चेति । हिंसा कारणं, धर्मस्तु तत्कार्यमिति पराभिप्रायः । न चायं निरपायः । यतो यद् यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते तत् तस्य कार्यम्, यथा मृत्पिण्डादेर्घटादिः । न च धर्मो हिंसात् एव भवतीति प्राततिकम् तपोविधानदानध्यानादीनां तदकारणत्वप्रसङ्गान् ॥

હિસામાં અધર્મ-ઉત્તરપક્ષ

આવા પ્રકારનાં બીજાઓનાં અભિપ્રાયને નિરૂપરસ્થ કરીને આચાર્ય પ્રત્યુત્તર આપે છે. વેદમાં અવિહિત હિંસા તો પાપરૂપ છે જ. પરંતુ વેદમાં વિહિત કરાયેલી હિંસા પણ પાપરૂપ છે અને ધર્મના અનુબન્ધમાં હેતુ નથી. પ્રાણીઓનાં પ્રાણોનું વ્યાપાદન (=નાશ કરવો) એ હિંસા છે. આ હિંસાને ધર્મરૂપ માનવામાં સ્વવચનવિરોધદોષ છે. પરવાદીના જ વચનો છે કે, -> "જો હિંસા છે તો ધર્મ શી રીતે? જો ધર્મ છે તો હિંસા શી રીતે?" અર્થાત્ હિંસા ધર્મનું સ્વરૂપ ન બની શકે. તેમ જ ધર્મ હિંસામય બની ન શકે. તેમજ "ધર્મનું સર્વસ્વ સાંભળવું જોઈએ અને સાંભળીને અવધારણ કરવું જોઈએ." (અને પોતાને પ્રતિકૂળ કાર્ય બીજાઓ પ્રતિ કરવા ન જોઈએ.) માતા વન્ધ્યા હોય એવું બની શકતું નથી. તેમ હિંસા ધર્મરૂપ ન બની શકે (કેમકે હિંસામાં નિર્દયતા, અમૈત્રી અને ક્રૂરતા છે જ્યારે ધર્મ દયારૂપ, મૈત્રી રૂપ અને કોમળતામય છે.) તેથી 'હિંસા એ કારણ છે અને ધર્મ તેનું કાર્ય છે.' એવો મીમાંસકનો આશય નિર્દોષ નથી. કેમ કે, જો જેનાં અન્વયવ્યતિરેકને અનુસરે તે તેનું કાર્ય છે. અર્થાત્ જેની હજરીમાં જ હોય અને જેના અભાવમાં જ ન હોય તે તેનું કાર્ય છે. જેમ કે ઘડો મૃત્તિંડના (=માટીનો પિંડ) અન્વયવ્યતિરેકને અનુસરે છે. કેમ કે મૃત્તિંડની હજરીમાં જ ઘડો હોય, અને મૃત્તિંડના અભાવમાં ઘડો ન હોય. તેથી ઘડો મૃત્તિંડનું કાર્ય છે, તેમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે ધર્મ હિંસાથી ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રતીતિસિદ્ધ

१. पदं कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रिणो नाम धर्मेवित् ॥ २. याज्ञवल्क्यस्मृतौ आचाराध्यायः १०९ । ३. मनुस्मृतिः ३-२६८ । ४. आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् । उत्पत्तसर्द्धः । चाणक्यराजनीतिशास्त्रे १-७ ।

અથ ન વયં સામાન્યેન હિંસાં ધર્મહતું બ્રૂમઃ, કિન્તુ વિશિષ્ટામેવ । વિશિષ્ટા ચ સૈવ યા વેદવિહિતા ઇતિ ચેત્ ? નનુ તસ્યા ધર્મહતુત્વં કિં વધ્યજીવાનાં મરણાભાવેન, મરણેઽપિ તેષામાર્તધ્યાનાભાવાત્ સુગતિલાભેન વા ? નાઘઃ પક્ષઃ । પ્રાણત્યાગસ્ય તેષાં સાક્ષાદવેક્ષ્યમાણત્વાત્ । ન દ્વિતીયઃ । પરચેતેવૃત્તીનાં દુર્લક્ષતયાઽઽર્તધ્યાનાભાવસ્ય વાઙ્માત્રત્વાત્ । પ્રત્યુત્ત હા કષ્ટમસ્તિ ન કોઽપિ કારુણિકઃ શરણમ્, ઇતિ સ્વભાષયા વિરસમારસત્સુ તેષુ વદનદૈન્યનયનતરલતાદીનાં લિજ્ઞાનાં દર્શનાદ્ દુર્ધ્યાનસ્ય સ્પષ્ટમેવ નિષ્ટદ્યમાણત્વાત્ ॥

અથેત્થમાચક્ષીથાઃ યથા અયઃપિપ્પ્લવો ગુસ્તાયા મજ્જનાત્મકોઽપિ તનુતરપત્રાદિકરણેન સંસ્કૃતઃ સન્ જલોપરિ પ્લવતે, યથા ચ મારણાત્મકમપિ વિષં મન્ત્રાદિસંસ્કારવિશિષ્ટં સદ્રુણાય જાયતે, યથા વા દહનસ્વભાવોઽપ્યગ્નિઃ સત્યાદિપ્રભાવપ્રતિહતશક્તિઃ સન્ ન હિ પ્રદહતિ । एवं મન્ત્રાદિવિધિસંસ્કારાદ્ ન ખલુ વેદવિહિતા હિંસા દોષપોષાય । ન ચ તસ્યાઃ કુત્સિતત્વં શક્ત્યુત્તમમ્ । તત્કારિણાં યાત્રિકાનાં લોકે પૂજ્યત્વદર્શનાદિતા । તદેતદ્ ન દક્ષાણાં ક્ષમતે

નથી. (હિંસાનાં અભાવમાં ધર્મ દેખાય જ છે. આ વ્યતિરેકવ્યભિચાર છે. તેમજ કસાઈ વગેરેથી થતી હિંસામાં ધર્મ દેખાતો નથી. આ અન્વયવ્યભિચાર છે. તેથી ધર્મ હિંસાનું કાર્ય છે તેમ માની શકાય નહિ.) છતાં પણ જો ધર્મને હિંસાજન્ય જ માનશો, તો તપ, દાન, ધ્યાન વગેરે ધર્મના કારણ ન બની શકે. કેમ કે તેઓ હિંસાસ્વરૂપ નથી.

યજ્ઞમાં હિંસ્યજીવો દુર્ધ્યાનયુક્ત

પૂર્વપક્ષ :- અમે હિંસાને સામાન્યથી ધર્મહેતુ તરીકે કહેતા નથી. માત્ર વિશિષ્ટહિંસાને જ ધર્મહેતુ માનીએ છીએ. અને વેદમાં પ્રતિપાદિત હિંસા જ વિશિષ્ટહિંસા છે. તેથી આ વિશિષ્ટહિંસા ધર્મનું પ્રસાધન છે. તેમ માનવામાં દોષ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- વેદવિહિતહિંસા ધર્મહેતુ શા માટે છે ? શું એ હિંસાથી વધ્યજીવોનું મરણ થતું નથી માટે ? કે, મરણ થવા છતાં તે જીવોને આર્તધ્યાન થતું ન હોવાથી તેઓની સદ્ગતિ થાય છે માટે ? પ્રથમ પક્ષ તો દુર્ઝાલ છે, કેમ કે યજ્ઞમાં હોમાતા તે જીવોનું મરણ સાક્ષાત્ ઉપલબ્ધ થાય છે. બીજો પક્ષ પણ અસ્વીકાર્ય છે. કારણ કે, આર્તધ્યાન ચિત્તનો વિષય છે અને બીજાનાં ચિત્તના પરિણામને અવિશિષ્ટજ્ઞાનીઓ જાણી શકતા નથી. તેથી તે હોમાતા જીવોને આર્તધ્યાનનો અભાવ છે એમ કહેવું તે વચન લીલામાત્ર છે. વાસ્તવિક નથી. ઊલટું પોતાની ભાષામાં 'હા! કષ્ટ છે! અહીં કોઈ અમારું શરણ થાય તેવો કરુણાવંત નથી.' ઇત્યાદિ હૃદયને પ્રિયળાવી નાખતાં વિલાપ કરતા જ તેઓ દેખાય છે. વળી તે વખતે તેઓનું મુખ દીન બનતું તથા આંખો ભયથી કાયર બનેલી દેખાય છે. આ બધા આર્તધ્યાનનાં લિંગ છે. તેથી તેઓને દુર્ધ્યાન છે તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. આમ આર્તધ્યાનથી યુક્ત હોવાથી 'તેઓ સ્વર્ગમાં જ જાય છે.' એમ પણ કહેવું અસંજત ઠરે છે. કેમ કે દુર્ધ્યાનથી મરનારની દુર્ગતિ થાય તે સર્વસંમત છે.

મન્ત્રાદિવિધિયુક્ત હિંસા અદુષ્ટ-પૂર્વપક્ષ

પૂર્વપક્ષ :- લોખંડનો ઝોળો ભારે હોવાથી પાણીમાં ડૂબી જવાનાં સ્વભાવવાળો છે. પણ હલકા પતરાડપે બનાવવાડપ સંસ્કાર જો એ ઝોળાપર કરવામાં આવે, તો તે પાણીમાં તરે છે. તથા મારવાનાં સ્વભાવવાળું વિષ પણ મન્ત્રાદિસંસ્કાર કરવાથી પુષ્ટ્યાદિગુણ માટે બને છે. તથા બાળવાનાં સ્વભાવવાળો અગ્નિ સતીસ્ત્રી વગેરેનાં પ્રભાવથી નષ્ટશક્તિવાળો થાય છે. અને બાળનારો થતો નથી. આજ પ્રમાણે હિંસા દોષરૂપ (=અધર્મ સ્વરૂપવાળી) હોવા છતાં વેદવિહિત હિંસા મન્ત્રાદિસંસ્કારથી સંસ્કારિત થયેલી છે. તેથી દોષરૂપ કે દોષપોષક નથી. પરંતુ ધર્મરૂપ ગુણને માટે જ બને છે. વળી 'આ હિંસા નિંદનીય છે' એવી શંકા પણ ન કરવી. કેમ કે આવી

ક્ષોદમ્ । વૈધર્મ્યેણ દૃષ્ટાન્તાનામસાધકતમત્વાત્ । અયઃપિણ્ડાદયો હિ પત્રાદિભાવાન્તરાપત્રાઃ સન્તઃ સલિલતરણાદિ-
ક્રિયાસમર્થાઃ । ન ચ વૈદિકમન્ત્રસંસ્કારવિધિનાપિ વિશસ્યમાનાનાં પશૂનાં કાચિદ્ વેદનાનુષ્ઠાદાદિરુપા ભાવાન્તરાપત્તિઃ
પ્રતીયતે । અથ તેષાં વધાનન્તરં દેવત્વાપત્તિર્ભાવાન્તરમસ્ત્યેવેતિ ચેત્ ? કિમત્ર પ્રમાણમ્ ? ન તાવત્ પ્રત્યક્ષમ્ । તસ્ય
સમ્બદ્ધવર્તમાનાર્થગ્રાહકત્વાત્ । “સમ્બદ્ધં વર્તમાનં ચ ગૃહ્યતે ચક્ષુરાદિનાં” ।” ઇતિ વચનાત્ । નાપ્યનુમાનમ્ ।
તત્પ્રતિબદ્ધલિંગાનુપલબ્ધેઃ । નાપ્યાગમઃ । તસ્યાદ્યાપિ વિવાદાસ્પદત્વાત્ । અર્થાપત્યુપમાનયોસ્ત્વનુમાનાન્તર્ગતતયા
તદ્દુષણેનૈવ ગતાર્થત્વમ્ ॥

અથ ભવતામપિ જિનાયતનાદિવિધાને પરિણામવિશેષાત્ પૃથિવ્યાદિજન્તુજાતઘાતનમપિ યથા પુણ્યાય કલ્પ્યતે
ઇતિ કલ્પના, તથાડપ્પાકમપિ કિં નેષ્યતે ? વેદોક્તવિધિવિધાનરૂપસ્ય પરિણામવિશેષસ્ય નિર્વિકલ્પં તત્રાપિ ભાવાત્ ।
નૈવમ્ । પરિણામવિશેષોડપિ સ એવ શુભફલો, યત્રાનન્યોપાયત્વેન યતનયાડપકૃષ્ટપ્રતનુચૈતન્યાનાં પૃથિવ્યાદિજીવાનાં

હિંસા કરનારા યાજ્ઞિકગોરો લોકોમાં પૂજનીય તરીકે જ દેખાય છે. જો હિંસા નિંદનીય હોય, તો હિંસાકરનાર
પણ નિંદનીય જ બનવો જોઈએ જેમ કે શિકારી. વેદવિહિત હિંસા કરનાર યાજ્ઞિક નિંદનીય દેખાતો નથી. તેથી
વેદવિહિત હિંસા પણ નિંદનીય નથી તેમ સિદ્ધ થાય છે.

વૈદિકમંત્રથી સંસ્કૃત હિંસા પણ દુષ્ટ-ઉત્તરપક્ષ

આ પ્રતિપાદન દક્ષપુરુષોની પરીક્ષા માટે સમર્થ નથી. કેમ કે દેહાંતો દાષ્ટાંતિકસાથે સાધર્મ્ય ધરાવતા નથી,
પરંતુ વૈધર્મ્ય ધરાવે છે. લોખંડના ગોળા વગેરે, પતરા વગેરે ભાવાન્તરને પામ્યા પછી જ ‘પાણીમાં તરવું’ વગેરે
ક્રિયા કરવામાં સમર્થ બને છે. વૈદિકમન્ત્રસંસ્કારવિધિદ્વારા જુગાતાં પશુઓને વેદના ન થવી વગેરેરૂપ ભાવાન્તર
દેખાતો નથી. અર્થાત્ વેદવિદિત હિંસા મન્ત્રાદિસંસ્કારપૂર્વક હોવા છતાં, ‘વેદના ઉત્પન્ન કરવી’ આદિરૂપ ધોતાનાં
સ્વરૂપને છોડતી નથી. તેથી ત્યાં ભાવાન્તરની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી તે હિંસા ધર્મમય ન બને.

પૂર્વપક્ષ :- તત્કાલ વેદના હોવા છતાં વધ પછી તરત જ તેઓ દેવપણાને પામે છે. આજ ભાવાન્તર
છે. કેમ કે બીજાનું અહિં થવું એ અધર્મનું સ્વરૂપ છે. અહીં બીજાનું હિંન થાય છે. તેથી અધર્મસ્વરૂપ હિંસા પણ ધર્મસ્વરૂપ
ભાવાન્તરને પામશે જ.)

ઉત્તરપક્ષ :- પશુઓને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમાં પ્રમાણ શું ? પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી તો તે ગ્રાહ્ય નથી, કેમ
કે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી, કેમ કે યજ્ઞઆદિને સમ્બદ્ધ વર્તમાનકાલીન વસ્તુને જ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન
વિષય બનાવે છે. કહું પણ છે કે, ‘યજ્ઞ વગેરેને સમ્બદ્ધ એવા વર્તમાનપદાર્થો પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય છે.’ તથા આ
સ્વર્ગપ્રાપ્તિ અનુમાનગ્રાહ્ય પણ નથી. કેમ કે વધ પછી તરત દેવત્વની પ્રાપ્તિરૂપ સાધ્યનો સાધક કોઈ અવિનાભાવી
હેતુ ઉપલબ્ધ થતો નથી. આગમ પણ પ્રમાણતરીકે ઉપલબ્ધ નથી. કેમ કે કયુ આગમ પ્રમાણ તરીકે ગ્રાહ્ય છે
તે હજી વિવાદાસ્પદ છે. અર્થાપત્તિ અને ઉપમાન તો અનુમાનમાં જ સમાવિષ્ટ છે. તેથી અનુમાનની જેમ તે
બેથી પણ દેવત્વની પ્રાપ્તિ સિદ્ધ થતી નથી. આમ વેદેક્ષ હિંસાથી હોમાતા પશુઓની સદ્ગતિ અસિદ્ધ છે.
તેથી આ હિંસા ધર્મના હેતુ તરીકે પણ અસિદ્ધ છે.

વધેડપિ સ્વત્પપુણ્યવ્યવેનાપરિમિતસુકૃતસંપ્રાપ્તિઃ, ન પુનરિતરઃ। ભવત્પક્ષે તુ સત્ત્વપિ તતતશ્રુતિસ્મૃતિપુરાણેતિહાસપ્રતિપાદિતેષુ યમનિયમાદિષુ સ્વર્ગાવાપ્ત્યુપાયેષુ તાંસ્તાન્ દેવાનુદિશ્યપ્રતિપ્રતીકં^૧ કર્તનકર્થનયા કાન્દિશીકાન્ કૃપણપજ્વેન્દિયાન્ શૌનિકાધિકં મારયતાં કૃત્તનસુકૃતવ્યવેન દુર્ગતિમેવાનુકૂલયતાં દુર્લભઃ શુભપરિણામવિશેષઃ। એવં ચ યં કઞ્ચન પદાર્થં કિઞ્ચિત્સાધ્યમ્દ્વારેણૈવ દૃષ્ટાન્તીકુર્વતાં ભવતામતિપ્રસન્નઃ સન્નચ્છતે ॥

ન ચ જિનાયતનવિધાપનાદૌ પૃથિવ્યાદિજીવવધેડપિ ન ગુણઃ। તથાહિ તદ્દર્શનાદ ગુણાનુસંગિતયા ભવ્યાનાં બોધિલાભઃ, પૂજાતિશયવિલોકનાદિના ચ મનઃપ્રસાદઃ, તતઃ સમાધિઃ, તતશ્ચ ક્રમેણ નિઃશ્રેયસપ્રાપ્તિરિતિ। તથા ચ ભગવાન્ પદ્મલિપ્તોકારઃ^૨—‘પુઢવાઇયાણ જઈવિ હુ હોઈ વિનાસો જિનાલયાહિન્તો। તવ્વિસયા વિ સુદિદ્ધિસ્સ ણિયમઓ અત્થિ અણુકંપા ॥ ૧ ॥ ય્યાહિંતો બુદ્ધા વિરયા રક્ખન્તિ જેણ પુઢવાઈ। ઇત્તો નિવ્વાણગયા અવાહિયા આભવમિમાણં ॥ ૨ ॥ રોગિસિરાવેહો ઇવ સુવિજ્જકિરિયા વ સુપ્પડતાઓ। પરિણામસુંદરચ્ચિય ચિદ્ધા સે બાહજોગે વિ ॥ ૩ ॥’ હિતિ।

જિનાયતન અંગેની હિંસા શુભ

પૂર્વપક્ષ :- તમે પણ જિનાલય વગેરે બનાવવાનું વિધાન માન્ય રાખો છો. અને તેમાં કારણ આપો છો કે, જિનભવનવગેરેમાં પૃથિવીવગેરેજીવોની હિંસા થતી હોવા છતાં, પરિણામ = ભાવવિશેષદ્વારા પુણ્યબંધ થાય છે. આમ જિનાલય બનાવવા વગેરેમાં હિંસા પુણ્ય માટે થતી હોવાથી કલ્પ્ય છે. તે જ પ્રમાણે અમારા આગમમાં બતાવેલી હિંસા પણ ભાવવિશેષ દ્વારા પુણ્ય માટે કલ્પ્ય છે તેમ કલ્પના શા માટે ન થાય ? કારણ કે ત્યાં પણ વેદોક્તવિધિના વિધાનરૂપ પરિણામવિશેષ જાજર છે.

ઉત્તરપક્ષ :- જિનાયતનાદિકાર્યમાં જે જીવહિંસા થાય છે, (૧) તે પ્રાયઃ અત્યંત અસ્પષ્ટ ચેતનાવાળા પૃથ્વીવગેરે એકેન્દ્રિયજીવોની જ થાય છે. (૨) વળી ત્યાં ઓછામાં ઓછી હિંસા થાય તે માટે સંપૂર્ણ યતના હોય છે. (૩) વળી સર્વથા અહિંસક ઉપાયાન્તરનો અભાવ હોવાથી જ એટલી હિંસા સેવવી પડે છે. આ ત્રણ હેતુના કારણે ત્યાં અલ્પપુણ્યનો વ્યય છે અને અપરિમિતસુકૃતની પ્રાપ્તિ છે. તેથી એ પરિણામવિશેષ શુભફળનો ઘાતા છે. જે પરિણામવિશેષ આવા પ્રકારનો નથી, તે પરિણામ વિશેષરૂપ હોવા છતાં શુભફળ દેનાર બની ન શકે. તમારા પક્ષે તો, તે-તે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, ઇતિહાસ વગેરેમાં ઠેર ઠેર સ્વર્ગપ્રાપ્તિનાં બીજા ઉપાયો બતાવેલા છે. છતાં તે બધાની ઉપેક્ષા કરી તે-તે દેવોને ઉદ્દેશીને દરેક મૂર્તિ આગળ પંચેન્દ્રિયજીવોની હિંસા કરો છો. વળી તેમાં ઓછામાં ઓછા જીવની હિંસા થાય તેવો પ્રયત્ન કરવારૂપ યતના પણ નથી. વળી જે જીવોને જાણો છો, તે સ્પષ્ટ ચેતન્યવાળા પંચેન્દ્રિયજીવો, કપાવાની કર્ધનાને સ્પષ્ટ રીતે અનુભવે છે. અને ‘કઈ દિશામાં ભાગી જાઉં એવી ઇચ્છાથી ચારે બાજુ જોતાં હોય છે. આવા રાકડાં જીવોને કસાઈ કરતાં પણ દુર રીતે મારનારા તમે સમગ્રસુકૃતના ભોજે દુર્ગતિને જ ઉત્પન્ન કરી રહ્યા છો. તેથી તમને શુભપરિણામ અત્યંત દુર્લભ છે. આમ હોવાથી જે-તે પદાર્થને કોઈક સાધર્મ્યમાત્રથી દૈષ્ટાંત તરીકે ઘટાવવામાં તમને અતિપ્રસન્ન આવશે. (જેમ કે ‘કસાઈની હિંસા પણ ધર્મહેતુ છે કેમ કે કુટુંબનાં ભરણપોષણરૂપ પરિણામવિશેષથી જનિત છે. જેમ કે વેદવિહિત હિંસા.’)

૧. પ્રતીકે પ્રતીકે=પ્રતિપ્રતીકે પ્રતિમૂર્તિં इत्यर्थः। ૨. यः कांदिशं यमीत्याह स कान्दिशोकः ॥ ૩. सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रपरिणामेन भविष्यतीति भव्यः। ४. बोधनं बोधिः सम्यक्त्वं प्रेत्यजिनधर्मावतिर्वा। ५. सम्यग्दर्शनादिका मोक्षपद्धतिः। ६. छाया-पृथिव्यादीनां यद्यपि भवत्येव विनाशो जिनालयादिभ्यः। तद्विषयापि सुदृष्टेर्नियमतोऽस्त्यनुकम्पा ॥ एताभ्यो बुद्धा विरता रक्षन्ति येन पृथिव्यादीनां। अतो निर्वाणगता अवाधिता आभवमेवाम् ॥ रोगिशिरावेह इव सुवेद्यक्रिया इव सुप्रयुक्ता तु। परिणामसुन्दरेव चेष्टा सा बाधायोरोऽपि ॥ ५८-५९-६० ॥

વૈદિકવધવિધાને તુ ન કચ્છિત્પુણ્યાર્જનાનુગુણં ગુણં પર્યામઃ । અથ વિપ્રેભ્યઃ પુરોહાશાદિપ્રદાનેન પુણ્યાનુબન્ધો ગુણોઽસ્ત્યેવ ઇતિ ચેત્ ? ન । પવિત્રસુવર્ણાદિપ્રદાનમાત્રેણૈવ પુણ્યોપાર્જનસમ્ભવાત્ । કૃપણપશુગણવ્યપરોપણસમુત્થં માંસદાનં કેવલં નિર્ઘુણત્વમેવ વ્યવર્ત્તિ । અથ ન પ્રદાનમાત્રં પશુવધક્રિયાયાઃ ફલં, કિન્તુ ભૂત્યાદિકમપિ । યદાહ શ્રુતિઃ - “શ્વેતં વાયવ્યમજમાલભેત ભૂતિકામઃ”^૧ ઇત્યાદિ । એતદપિ વ્યભિચારપિશાચગ્રસ્તત્વાદપ્રમાણમેવ । ભૂતેશ્ચૌપયિકાન્તરૈરપિ સાધ્યત્વાત્ । અથ તત્ર સત્રે હન્યમાનાનાં છાગાદોનાં પ્રેત્યસદ્ગતિપ્રાપ્તિસ્વોઽસ્ત્યેવોપકાર ઇતિ ચેત્ ? વાઙ્માત્રમેતત્ પ્રમાણાભાવાત્ । ન હિ તે નિહતાઃ પશવઃ સદ્ગતિલાભમુદિતમનસઃ કસ્મૈચિદાગત્ય તથાભૂતમાત્માનં કથયન્તિ । અથાસ્ત્યાગમાલ્લં પ્રમાણમ્ । યથા - “ઔષધ્યઃ પશવો વૃક્ષાતિર્યગ્નઃ પક્ષિણસ્તથા । યજ્ઞાર્થં નિધનં પ્રાપ્તાઃ પ્રાણુવન્ત્યુચ્છ્રિતં પુનઃ”^૨ ॥ ઇત્યાદિ । નૈવમ્ । તસ્ય પૌસ્ત્યેયાપૌસ્ત્યેયવિકલ્પાભ્યાં નિરાકરિષ્યમાણત્વાત્ ॥ ન ચ શ્રૌતેન વિધિના પશુવિશસનવિધાયિનાં સ્વર્ગવાપ્તિરુપકાર ઇતિ વાચ્યમ્ । યદિ હિ હિંસ્યાઽપિ સ્વર્ગપ્રાપ્તિઃ સ્યાત્, તર્હિ વાઙ્ પિહિતા નરકપુરપ્રતોત્યઃ । શૌનિકાદીનામપિ સ્વર્ગપ્રાપ્તિપ્રસજ્ઞાત્ । તથા ચ પઠન્તિ પરમાર્ષાઃ- “યૂપં છિત્વા પશૂન્ હત્વા કૃત્વા સંધરકર્દમમ્ । યદ્યેવં ગમ્યતે સ્વર્ગે નરકે કેન ગમ્યતે” ॥

જિનાલય બનાવવાનાં લાભો

શંકા :- જિનાલય બનાવવામાં પૃથિવીવગેરે જીવોની હિંસા થાય છે. પણ ગુણ કશો દેખાતો નથી.

સમાધાન :- જિનભવનનાં નિર્માણથી અનેક લાભો છે જ. ૧. આ મંદિરમાં જિનપ્રતિમાના દર્શનથી ગુણાનુરાગી ભવ્યોને બોધિ (સમ્યક્ત્વ) નો લાભ થાય છે. કેમ કે પ્રભુ અનંતગુણનાં રાશિ છે. તેઓ પ્રત્યેનો અજોભાવ બોધિબીજરૂપ બને છે. ૨. તથા ભગવાનની પુષ્પાદિથી વિશિષ્ટપૂજાવગેરેરૂપ પૂજાતિશયને જોવાથી મનઃપ્રસાદ થાય છે. અર્થાત્ મન વિકલ્પ-સંકલ્પથી રહિત બને છે અને શુભઅધ્યવસાયોથી મધમધાયમાન બને છે. ૩. મનના આ પ્રસાદથી સમાધિ = સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનાથી ક્રમશઃ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રી પંચલિંગી ગ્રંથકાર જિનેશ્વરસૂરિએ કહ્યું જ છે કે “જોકે જિનાલયનાં નિર્માણથી પૃથ્વીવગેરેનો વિનાશ થાય જ છે, છતાં પણ સુદેષ્ટિ = સમ્યગ્દેષ્ટિજીવને પૃથ્વી વગેરે જીવોનાં વિષયમાં નિઃશંકપાયે અનુકંપા જોય જ છે. ૧૧૧૧ કેમ કે-“આ જિનાલયના દર્શનાદિથી બોધ પામેલાં અને વિરત (સર્વવિરતિધર) થયેલાં જીવો પૃથ્વીવગેરેની રક્ષા કરે છે. તથા અહીંથી મોક્ષમાં જાય છે. જેથી પછી હમણા માટે આ જીવો તેઓથી પીડા પામ્યા વિના જીવી શકે છે. ૧૨૨૨ જેવી રીતે રોગીને નિરોગી કરવા વૈદ્ય દ્વારા થતી રોગીના નસછેદાદિરૂપક્રિયા સુપ્રયુક્ત ગણાય છે. કેમ કે પીડાકારી જોવા છતાં તે ક્રિયા પરિણામથી સુંદર છે” ૧૩૩૩ “ને જ રીતે જિનાલયનિર્માણ ક્રિયામાં પૃથ્વીવગેરેનું ઉપમર્દન જોવા છતાં તેનાં દર્શનાદિથી જનિત પુણ્ય-નિર્જરણદિ દ્વારા વિરતિ પરિણામથી તથા પરંપરાએ મોક્ષમન દ્વારા એ જીવોની રક્ષા થાય છે. તેથી જિનાલય નિર્માણની ક્રિયા સુયોગ્ય જ છે.”

૧. શતપથબ્રાહ્મણે । ૨ મનુસ્મૃતિ ૫-૪૦ । ૩. સાંખ્યા ।

૧. પરમાત્માની આજ્ઞાનો સર્વથા સ્વીકાર ભાવસ્તવ છે. અને તે અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. સર્વસાવધેના ત્યાગથી જ ભાવસ્તવ થઈ શકે. જેઓમાં આ ભાવસ્તવની શક્તિ નથી-સર્વસાવધેનો ત્યાગ કરવાનું સામર્થ્ય નથી. તેઓને પણ પરમાત્માની આજ્ઞા પર અનહદ બહુમાન તો જોય જ છે. એક બાજુ પરમાત્માપર ઉછળતા બહુમાનથી પ્રગટતો ભક્તિનો તીવ્રઉદ્ઘાસ અને બીજી બાજુ સામાન્યપરમાત્માની ગેરહાજરી. પરમાત્માના ભક્તને આ ભારે અકળાવનારી ચીજ લાગે છે, ભારે આપત્તિરૂપ બને છે. તેથી એ આપત્તિને હળવી કરવા, પોતાના ભક્તિના ભાવને સાર્થક કરવા એ પરમાત્મભક્તિરસીક ભવ્યાત્મા પરમાત્માની આંખી કરાવનારી અને પરમાત્માનું સ્મરણ કરાવતી પ્રતિમા બનાવી તેમાં જ સાક્ષાત્પરમાત્માના દર્શન કરી પોતાની ભક્તિ ઠાલવે. અને તે માટે પુષ્પાદિસામગ્રીનો ઉપયોગ કરે તેમાં કશું ખોટું નથી. કેમકે અહીં તેને જીવવિરાધના કરવાના વિચારની ગંધ પણ નથી. બલકે સર્વજીવોને અભય આપવાની પરમાત્માની આજ્ઞા પોતાને અત્યંત જયી ગઈ છે, તેથી પોતાનામાં આ આજ્ઞાનું સર્વથા પાલન કરવાની શક્તિ પેદા થાય, તેવા જ શુભાશયથી સર્વશક્તિના મુળ સ્રોતસમાન પરમાત્માની ભક્તિ કરે છે. વળી ‘કાંટાથી કાંટે દૂર થાય’ એ ન્યાયથી સંસારના મોટા મોટા આરંભો રંગેરંગ થાય છે તે મોળા ધરે. અને તે આરંભોનું કંઈક પ્રાયશ્ચિન

કિંચ, અપરિચિતાસ્પષ્ટચૈતન્યાનુપકારિપશુહિંસનેનાપિ યદિ ત્રિદિવપદવોપ્રાપ્તિઃ, તદા પરિચિતસ્પષ્ટચૈતન્યપર-
મોપકારિમાતાપિત્રાદિવ્યાપાદનેન યજ્ઞકારિણામધિકતરપદપ્રાપ્તિઃ પ્રસજ્યતે । અથ 'અચિન્ત્યો હિ મણિમન્ત્રૌષધીનાં
પ્રભાવઃ" ઇતિ વચનાદ વૈદિકમન્ત્રાણામચિન્ત્યપ્રભાવત્વાત્ તત્સંસ્કૃતપશુવધે સંભવત્યેવ સ્વર્ગપ્રાપ્તિઃ, ઇતિ ચેત્ ? ના
ઇહલોકે વિવાહગર્ભાધાનજાતકર્માદિષુ તન્મન્ત્રાણાં વ્યભિચારોપત્તભાદ્ અદૃષ્ટે સ્વર્ગાદાવપિ તદ્વ્યભિચારોડનુમીયતે ।
દૃશ્યન્તે હિ વેદોક્તમન્ત્રસંસ્કારવિશિષ્ટેષ્યોડપિ વિવાહદિધ્યોડનન્તરં વૈધવ્યાલ્પાયુષ્કતાદારિદ્યાદ્યુપદવિધુરાઃ પરઃશતાઃ ।
અપરે ચ મન્ત્રસંસ્કારં વિના કૃતેષ્યોડપિ તેષ્યોડનન્તરં તદ્વિષરોતાઃ । અથ તત્ર ક્રિયાવૈગુણ્યં વિસંવાદહેતુઃ, ઇતિ
ચેત્ ? ના । સંશયનિવૃત્તેઃ । કિં તત્ર ક્રિયાવૈગુણ્યત્ ફલે વિસંવાદઃ, કિં વા મન્ત્રાણામસામર્થ્યાદ્, ઇતિ ન નિશ્ચયઃ ।
તેષાં ફલેનાવિનાભાવાસિદ્ધેઃ ॥

વૈદિકહિંસામાં પુણ્યકારણતાનો અભાવ

વેદમાં વધનું જે વિધાન છે. તે આમ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં કારણ તરીકે ઉપપન્ન થઈ શકતું નથી.

પૂર્વપક્ષ :- આ વેદોક્ત વધનાં અવસરે બ્રાહ્મણોને પુરોહિતશ્ચ (=હોમ કર્યા પછી વધેલું દ્રવ્ય) આપવામાં આવે છે. આ ધન પુણ્યાનુબંધી છે. તેથી અહીં પણ પુણ્ય છે જ.

ઉત્તરપક્ષ :- રાંડક પશુઓને હણીને માંસનું ધન કરવું એ તમારી નિર્દયતાને જ સૂચવે છે. કારણ કે, હિંસા કર્યા વિના પણ પવિત્ર-નિર્દોષ સુવર્ણ વગેરેનાં ધનથી પુણ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે જ છે.

પૂર્વપક્ષ :- પશુવધક્રિયાનું ફળ એકમાત્ર બ્રાહ્મણને ધન જ નથી, પરંતુ ભૂતિ=આબાદી વગેરે પણ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, "ભૂતિની ઇચ્છાવાળાએ વાયુદેવતાને માટે શ્વેતબકરાથી યજ્ઞ કરવો જોઈએ."

ઉત્તરપક્ષ :- આ વાત પણ વ્યભિચારપિશાચથી યુક્ત હોવાથી અપ્રમાણ છે. (અર્થાત્-બકરાનાં હવનથી ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ સંદિગ્ધ છે.) તથા આ બકરાનાં હવનથી જ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય અને અન્ય ઉપાયથી ન થાય એવું નથી. કેમ કે બીજા ઉપાયોથી પણ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે જ.

પૂર્વપક્ષ :- યજ્ઞમાં હણાતા પશુઓને સદ્ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. યજ્ઞનો આ જ મોટો ઉપકાર છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ કથન માત્ર વચનરૂપ છે પ્રમાણયુક્ત નથી. સદ્ગતિના લાભથી પ્રસન્નમનવાળા થયેલા, હણાયેલા પશુઓ અહીં આવી કોઈને પણ પોતાનું તે સ્વરૂપ જણાવતા નથી. તેથી તેઓનું સ્વર્ગગમન પ્રત્યક્ષસિદ્ધ નથી. તથા અનુમાનસિદ્ધ પણ નથી, કેમ કે અનુમાન પ્રત્યક્ષપૂર્વક હોય છે.

પૂર્વપક્ષ :- પશુઓની સદ્ગતિનાં વિષયમાં આગમપ્રમાણ છે. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે, "ઔષધિ, પશુઓ, વૃક્ષો, તિર્યંચો અને પક્ષીઓ યજ્ઞ માટે મૃત્યુને ભેટે છે; અને ઉચ્ચગતિને પામે છે."

ઉત્તરપક્ષ :- આ આગમપ્રમાણ બરાબર નથી. કેમકે, તમે જેને આગમ તરીકે કલ્પી પ્રમાણ તરીકે બતાવો છો, તે કહેવાતા આગમને અમે આગળ ઉપર પૌરુષેય-અપૌરુષેય વિકલ્પો દ્વારા આગમ તરીકે અસિદ્ધ કર્યું.

શંકા :- શ્રુતિમાં કહેલી વિધિથી પશુની હત્યા કરનારને તો સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે જ. આ જ ઉપકારરૂપ છે.

થાય તેવા આશયથી ગૃહસ્થ જિનપૂજનો આરંભ કરે, તો તેમાં હિંસાનો અંશ હોવા છતાં તે તદ્દન નિર્મોલ્ય છે, ઉપેક્ષ્ય છે અને અકિંચિત્કર છે. તેથી જિનભવન કે જિનપૂજ સંબંધી હિંસાને વૈદિકહિંસા સાથે સરખાવવી જરાપણ વ્યાજબી નથી. અને આ હિંસાના અલ્પવ્યયથી ડરી જિનપૂજનો મહાલાભ ગુમાવવો એ પણ યોગ્ય નથી. તેથી જેઓ હિંસાદિના ડરથી જિનભવનઆદિની નિંદા કરે છે, તેઓ ખરેખર હ્રદયમાં આવેલા ધિંતામણિરત્નને કાચ સમજી દેકી દેવાની મૂખોમી કરે છે. વૈદિકહિંસા શા માટે અસંગત છે? અને જિનભવન બનાવવું વગેરે શા માટે યુક્તિયુક્ત છે? તે અંગેની ચર્ચા, પ્રતિમાશતક, સ્તવપરિશા વગેરે ગ્રંથોમાંથી જોવી જોઈએ.

અથ યથા યુષ્મન્તે “આરોગ્યબોહિલાખં સમાધિવરમુત્તમં દિતું” इत्यादीनां वाक्यानां लोकान्तर एव फलमिष्यते, एवमस्पदभिन्नतवेदवाक्यानामपि नेह जन्मनि फलमिति किं न प्रतिपद्यते। अतश्च विवाहादौ नोपालम्भावकाशः, इति चेत् ? अहो वचनवैचित्र्ये। यथा वर्तमानजन्मनि विवाहादिषु प्रयुक्तैर्मन्त्रसंस्कारैरागामिनि जन्मनि तत्फलम्, एवं द्वितीयादिजन्मान्तरेष्वपि विवाहादीनामेव प्रवृत्तिधर्माणां पुण्यहेतुत्वाङ्गीकारेऽनन्तभवानुसन्धानं प्रसज्यते। एवं च न कदाचन संसारस्य परिसमाप्तिः। तथा च न कस्यचिदपवर्गप्राप्तिः इति प्राप्तं भवदभिमतवेदस्यापर्यवसित-संसारवत्त्वरीमूलकन्दत्वम्। आरोग्यादिप्रार्थना तु असत्याऽमृषा भाषा परिणामविशुद्धिकारणत्वाद् न दोषाय। तत्र हि भावारोग्यादिकमेव विवक्षितम्, तच्च चातुर्गतिकसंसारलक्षणभावरोगपरिक्षयस्वस्त्वत्वाद् उत्तमफलम्। तद्विषया च प्रार्थना कथमिव विवेकिनामनादरणीया। न च तज्जन्यपरिणामविशुद्धेस्तत्फलं न प्राप्यते। सर्ववादिनां भावशुद्धे-पवर्गफलसम्पादनेऽविप्रतिपत्तेरिति ॥

સમાધાન :- આ હિંસાથી પણ જો સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તો નરકનાં દ્વાર જ બંધ થઈ જાય છે. કેમ કે કસાઈવગેરેને પણ સ્વર્ગની જ પ્રાપ્તિ થશે. અર્થાત્ શ્રુતિમાં દર્શાવેલી વિધિથી હિંસા કરવાથી સ્વર્ગ મળે એ માનવું અનિશ્ચયોક્તિરૂપ છે. હાલકેતમાં તો આવી હિંસાદ્વારા સ્વર્ગ બતાવનાર શ્રુતિ જ અત્યંત જુગુપ્સનીય બની જાય છે. તેથી જ પરમાર્થો = સાંખ્યમતવાળા કહે છે. “યજ્ઞનો સ્તંભ (જ્યાં બળિયોગ્ય પશુઓને બાંધવામાં આવે છે) ખોદીને, પશુઓને હાણીને તથા લોહીનાં કાદવ કરીને જો સ્વર્ગમાં જવાનું હોય, તો નરકે કોણ જશે ?”

સ્વજનહવનની આપત્તિ

વળી, યજ્ઞમાં હોમાતાં પશુઓ અપરિચિત હોય છે. તથા તેઓનું ચૈતન્ય મનુષ્યની અપેક્ષાએ અસ્પષ્ટ છે. વળી તેઓ યજ્ઞકર્તાના ઉપકારી પણ નથી. આવા પશુઓનાં બલિદાનથી જો સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તો અત્યંત પરિચિત, સ્પષ્ટ ચૈતન્યવાળા તથા અત્યંત ઉપકારી માતા-પિતાવગેરેની હત્યા સુતરામ યજ્ઞ કરનારને વધુ ઊંચી પદવી દેનાર બને. કેમ કે પશુનાં બલિદાન દ્વારા જે ત્યાગ કરાય છે, તેનાં કરતાં આ બલિદાનમાં ત્યાગ ઘણો ઊંચો છે. આમ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે માતા-પિતાની પણ હત્યાનો પ્રસંગ આવશે.

વૈદિકમંત્રોમાં વ્યભિચારની સંભાવના

પૂર્વપક્ષ :- “મણિ, મન્ત્ર અને ઔષધિનો પ્રભાવ અચિન્ત્ય હોય છે.” આવું વચન છે. તેથી વૈદિકમંત્રો અચિન્ત્યપ્રભાવસંપન્ન સિદ્ધ થાય છે. તેથી આ મન્ત્રોથી સંસ્કાર કરાયેલાં પશુઓનાં વધથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ સંભવે જ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- બધા જ કહેવાતા મન્ત્રો હમેશા અચિન્ત્યપ્રભાવવાળા જ હોય, તેવો નિયમ નથી. વિવાહ-ગર્ભાધાન-જાતકર્મ વગેરેમાં તે-તે મન્ત્રો ઘણીવાર નિષ્ફળ જતા દેખાય છે. આ વ્યભિચાર પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. તેથી અદેહ્ટ એવા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિને અંગે પણ, તેવો વ્યભિચાર અનુમાનથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. આમ મન્ત્રાદિથી સંસ્કારિત કરાયેલા પશુઓના વધ પછી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ ન પણ થાય, એમ સિદ્ધ થાય છે. વેદોક્ત મન્ત્રસંસ્કારથી વિશિષ્ટવિવાહાદિ પછી પણ વેધવ્ય, અલ્પઆયુષ્યવાળાપણું, દરિદ્રતાવગેરેથી પીડાયેલા સંકો લોકો દેખાય છે

૧. છાયા-આરોગ્યં બોહિલાખં સમાધિવરમુત્તમં દદતુ। ચતુર્વિંશતિસ્તવ આવશ્યકે ૨૪-૬। ૨. સત્યા, મૃષા, સત્યામૃષા, અસત્યામૃષેતિ ધાષાચાતુર્વિદ્યમ્। તત્ર-આમન્ત્રણી, આજ્ઞાપનો, યાચનો, પ્રચ્છનો, પ્રજ્ઞાપનો, પ્રત્યાહ્વાનો, ઇચ્છાનુકુલિકા, અનભિગૃહીતા, અભિગૃહીતા, સંદેહકારિણી, વ્યાકૃતા, અવ્યાકૃતા इति द्वादशविधा असत्याऽमृषाभाषा लोकप्रकाशे तृतीयसर्गे योगाधिकारे।

ન ચ વેદનિવેદિતા હિંસા ન કુત્સિતા। સમ્યદર્શનજ્ઞાનસમ્પન્નૈરર્ચિર્માર્ગપ્રપન્નૈર્વેદાન્તવાદિભિશ્ચ ગર્હિતત્વાત્ । તથા
ચ તત્ત્વદર્શિનઃ પઠન્તિ-→“દેવોપહારવ્યાજેન યજ્ઞવ્યાજેન યેઽથવા । ઘ્નન્તિ જન્તૂન્ ગતધૃષ્ણા ઘોરાં તે યાન્તિ દુર્ગતિમ્”॥
વેદાન્તિકા અપ્યાહુઃ- “અન્ધે તમસિ મજ્જામઃ પશુભિર્યં યજામહે। હિંસા નામ ભવેદ્દર્મો ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ” ॥
તથા “અર્નિર્મામેતસ્માદ્દિંસાકૃતાદેનસો મુચ્ચતુ” છાન્દસત્વાદ્મોચયતુ इत्यर्थः । इति । व्यासेनाप्युक्तम् - “ज्ञानपालिपरिक्षિप्ते
ब्रह्मचर्यदयाम्भसि । स्नात्वाऽतिविमले, तीर्थे पापपङ्कपहारिणि ॥ १ ॥ ध्यानाग्नौ जीवकुण्डस्थे दममास्तदीपिते।
असत्कर्मसमित्कोपैरिग्रिहोत्रं कुस्तमम् ॥ २ ॥ कषायपशुभिर्दुष्टैर्धर्मकामार्थनाशकैः । शममन्त्रहुतैर्यज्ञं विधेहि विहितं बुधैः
॥ ३ ॥ प्राणिघातात् तु यो धर्ममोहते मूढमानसः । स वाञ्छति सुधावृष्टिं कृष्णाहिमुखकोटरात् ॥ ४ ॥ इत्यादि ॥

જ.આ અન્વયવ્યભિચાર થયો. વળી બીજા ઘણાં લોકો વૈદિકમંત્રના સંસ્કાર વિના પણ અખંડસૌભાગ્યવાળા
પણું વગેરે પામતા દેખાય છે. આ વ્યતિરેકવ્યભિચાર છે. અને ‘જેમાં વ્યભિચાર હોય તે હેતુ ન બને.’ એ
નિયમ છે. તેથી વેદમંત્રથી સંસ્કારિત પશુવધ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે હેતુ તરીકે સિદ્ધ નથી.

પૂર્વપક્ષ :- વિવાહ વગેરે જ્યાં વ્યભિચાર દેખાય છે, ત્યાં ક્રિયાવૈશુણ્ય=યથાવિધિ ક્રિયાનો અભાવ જ
વિસંવાદમાં હેતુ છે. યથાવિધિ ક્રિયા હોય તો ફળમાં વિસંવાદ ન આવે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ સમાધાન સુંદર નથી. કેમ કે આ જવાબથી “શું ત્યાં ક્રિયાની વિગુણતાથી જ ફળમાં
વિસંવાદ છે ? કે પછી મન્ત્રોનું સામર્થ્ય ન હોવાથી વિસંવાદ છે ?” એવી શંકાનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. કેમકે
મન્ત્રનો ફળની સાથે અવિનાભાવ સિદ્ધ નથી. અર્થાત્ જો આ અવિનાભાવ અન્યત્ર સિદ્ધ હોય, તો વિધિ હોવા
છતાં ફળ ન મળે તે સ્થળે ક્રિયાવૈશુણ્યને હેતુ તરીકે સ્વીકારી શકાત. અહીં તો સર્વત્ર અવિનાભાવ અસિદ્ધ છે.
તેથી તેની સિદ્ધિ વિના ફળનાં અભાવમાં માત્ર ક્રિયાવિગુણતાને જ કારણ માનવું એ વધુ પડતું છે.

આરોગ્યાદિ પ્રાર્થનાની સુસંગતતા

પૂર્વપક્ષ :- જેમ ‘તમને આરોગ્ય, બોધિલાભ અને શ્રેષ્ઠ સમાધિ આપો.’ એવા અર્થવાળા ‘આરોગ્ય બોધિ’
ઈત્યાદિ વાક્યોનું ફળ પરલોકમાં જ ઈષ્ટ છે. તેમ અમને પણ અભિષ્ટ વેદવાક્યો પરલોકમાં જ ફળદાયી તરીકે
ઈષ્ટ છે. તેથી વિવાહાદિપ્રસંગોએ બોલાયેલા વેદમંત્રો અહીં વ્યભિચારી દેખાય તો પણ પરલોકમાં અવશ્ય
ઉત્તમવિવાહાદિ ફળ દેવાદ્વારા ફળસાથે અવિનાભાવ રાખે જ છે. તેથી વિવાહાદિપ્રસંગોદ્વારા વેદમંત્રોમાં
વ્યભિચાર દર્શાવવો અસંગત છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ માત્ર વચનચાતુરી છે. તમારા મતે આ ભવમાં વિવાહવગેરેમાં ઉચ્ચારેલા વેદમંત્રો પછીનાં
ભવમાં ઉત્તમવિવાહ વગેરેની અવશ્ય પ્રાપ્તિ કરાવી આપશે. એ ઉત્તમવિવાહ વખતે પણ વેદનાં મંત્રનો પાઠ
તો અવશ્ય હોય એ જ તમને ઈષ્ટ છે. તે વખતનાં વિવાહાદિવખતે પ્રયોજેલા આ વેદમંત્રો તે પછીનાં ભવમાં
વિવાહાદિ ફળ આપશે. આમ પછી પછીના ભવોમાં ઉત્તમવિવાહાદિ સામગ્રીમાં કારણભૂત પુણ્યના હેતુ તરીકે
પૂર્વપૂર્વના ભવોમાં વિવાહાદિવખતે ઉચ્ચારેલા મંત્રો બનશે. આમ અનન્તભવ સુધી આ ચક્ર ચાલશે. તેથી
ક્યારેય પણ સંસારની પરિસમાપ્તિ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે જ નહીં. આ પરિસ્થિતિમાં મુખ્ય હેતુ તરીકે તમને
અભિષ્ટ વેદમંત્રો છે. તેથી તમારા હિસાબે જ આ વેદ સંસારવેલડીનાં મૂળકન્દ તરીકે સિદ્ધ થાય છે. તેથી આ
વેદથી સર્યું. વળી આરોગ્યાદિ વિષયક જે પ્રાર્થના છે, તે અસત્યામૃદાભાષા છે. = વ્યવહારભાષા છે. કેમ કે
ભગવાનની ભાવસ્તુતિથી અને સ્વનાં ઈષ્ટની આશંસાથી ગર્ભિત છે. આમ આ સ્તુતિ પરિણામની વિશુદ્ધિમાં

યચ્ચ યાજ્ઞિકાનાં લોકપૂજ્યત્વોપલભાદિત્યુક્તમ્ । તદપ્યસારમ્ । અવુધા એવ પૂજયન્તિ તાન્ ન તુ વિવિક્તબુદ્ધયઃ । અવુધપૂજ્યતાં તુ ન પ્રમાણમ્ । તસ્યાઃ સારમેયાદિષ્વપ્યુપલભ્માત્ । યદપ્યભિહિતં દેવતાતિથિપિતૃપ્રીતિસંપાદકત્વાદ્ વેદવિહિતા હિંસા ન દોષાયેતિ । તદપિ વિતથમ્ । યતો દેવાનાં સંકલ્પમાત્રોપનતાભિમતાહારપુદ્ગલરસાસ્વાદસુવિહિતાનાં વૈક્રિયશરોરત્વાદ્ યુષ્મદાવર્જિતજુગુપ્સિતપશુમાંસાદ્યાહુતિપ્રગૃહોતૌ ઇચ્છેવ દુઃસંભવા । ઔદારિકશરોરિણામેવ તદુપાદાન- યોગ્યત્વાત્ । પ્રક્ષેપાહારસ્વીકારે ચ દેવાનાં મન્ત્રમયદેહત્વાભ્યુપગમવાધઃ । ન ચ તેષાં મન્ત્રમયદેહત્વં ભવત્પક્ષે ન સિદ્ધમ્ । “ચતુર્થ્યન્તં પદમેવ દેવતા” ઇતિ જૈમિનિવચનપ્રામાણ્યાત્ । તથા ચ મુનેન્દ્રઃ- “શબ્દેતરત્વે યુગપદ્ ભિન્નદેશેષુ યષ્ટૃષુ ન સા પ્રયાતિ સાન્નિધ્યં મૂર્તત્વાદસ્પદાદિવત્” ॥ સેતિ દેવતા । હૂયમાનસ્ય ચ વસ્તુનો ભગ્મોભાવમાત્રોપલભ્માત્,

કારણભૂત જોવાથી દોષરૂપ નથી. આ પ્રાર્થનામાં ભાવઆરોગ્યવગેરે જ વિવિક્ત છે. દેવ- મનુષ્યાદિ ચારગતિરૂપસંસાર જ ભાવરોગ છે અને તેના ક્ષય એ જ ભાવઆરોગ્ય છે. તેથી ભાવઆરોગ્યની પ્રાપ્તિ એ ઉત્તમફળ છે. કેમ કે તેમાં સંસારનો છેદ છે. તેથી આવી ભાવઆરોગ્યાદિવિષયક પ્રાર્થના શા માટે સુજાપુરુષોને આદરણીય ન બને ? વળી આવી પ્રાર્થના દ્વારા ઉત્પન્ન થતા શુભભાવો ભાવઆરોગ્ય આપવામાં સમર્થ છે, તે સર્વવાદી સંમત છે જ. અહીં પરમાત્મા પાસેથી આરોગ્યવગેરેની માંગણી કરવામાં મૃષાભાષા થવાની આપતિ છે. કેમ કે ‘પરમાત્મા વીતરાગ જોવાથી પોતે આ માંગણી પૂરી કરવાના નથી’ એ ખ્યાલ જોવા છતાં એવી માંગણી કરવી વ્યર્થ અને ખોટી છે. અને વ્યર્થવચન મૃષાભાષારૂપ છે. અને જો પોતાની સ્તુતિથી ખુશ થઈ પરમાત્મા આરોગ્યઆદિ આપવાવાળા બને તો પરમાત્મા રાગી ગણાય. પણ વાસ્તવમાં તેમ નથી. કેમ કે ભક્તિનાં અતિરેકમાં કરાતી આ માંગણી વાસ્તવમાં પરમાત્મભક્તિરૂપ છે. અને ભક્તિથી બોલાયેલા વચનો કાલ્પનિક જોય, તો પણ અર્થવાદરૂપ જ મનાયા છે. વળી આ વચનો પરમાત્માને અવલંબીને બોલાયા જોવાથી શુભપરિણામદ્વારા પરંપરાએ આરોગ્યઆદિ ઇષ્ટને દેનારા બને જ છે. તેથી પરમાત્મા સ્વાલંબન દ્વારા આરોગ્યાદિની પ્રાપ્તિમાં હેતુ બનતા જોવાથી પણ આ વચન અસત્ય નથી. તાત્પર્ય : “આરુગ્મ વોહિલામ્” વગેરે વચનો સ્વતઃ ફળદાયક નથી. પરંતુ તે વચનો ઉચ્ચારતી વખતે ઉત્પન્ન થતાં સુપિશુદ્ધપરિણામો જ ભાવઆરોગ્ય અને મોક્ષને પરંપરાએ દેનારા બને છે. વળી, પરભવાદિમાં આ વિશુદ્ધિ દ્વારા મળતી વધુ ઉત્તમ સામગ્રીવગેરે પણ ઉત્તરોત્તર ભાવઆરોગ્યમાં હેતુ બનવા દ્વારા મોક્ષહેતુક બને છે. તેથી આવી પ્રાર્થના સંગત છે. જ્યારે વેદવચનો જો સાક્ષાત્પરભવમાં વિવાહાદિફળક જોય, તો ઉત્તરોત્તરનાં ભવોમાં પણ વિવાહાદિ ફળની જ પ્રાપ્તિ થવાથી સંસાર જ લીલોછમ રહે. જે અનિષ્ટ છે.

વૈદિકહિંસા નિંદનીય

‘વેદમાં દર્શાવેલા હિંસા કુસ્તિત નથી.’ એવું જે તમે દર્શાવ્યું હતું, તે પણ અયુક્ત છે. જેઓ સમ્યજ્ઞાન અને દર્શનથી યુક્ત છે, તે જૈનોએ તથા અર્થિમાર્ગને સ્વીકારવાવાળા મીમાંસકોએ પણ આ હિંસાની ગર્હ જ કરી છે. તેથી જ તત્ત્વદષ્ટાઓએ કહ્યું છે. “દેવને અર્પણ કે યજ્ઞનાં બજનાથી જેઓ નિર્દય થઈને પશુઓને જાણે છે, તેઓ અતિરૌદ્ર દુર્જનિ પામે છે. ॥ વેદાન્તિકો પણ કહે છે કે, “પશુઓથી યજ્ઞ કરનારા અમે અંધ= અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં પડીએ છીએ. કેમકે ‘હિંસા ધર્મરૂપ ભૂતકાળમાં કે ભવિષ્યમાં ક્યારેય બની ન શકે.’ તથા “અગ્નિ મને આ હિંસાથી થયેલા પાપમાંથી મુક્ત કરાવે.” ‘મુજ્જતુ’ પ્રયોગ છાન્દસ=વૈદિક જોવાથી તેનો પ્રેરક - ‘મુક્ત કરાવે.’ એવો અર્થ કરવો. વ્યાસ પણ કહે છે - ‘જ્ઞાનરૂપી ભીંતથી વીંટળાયેલા, બ્રહ્મચર્ય અને દ્યારૂપ પાણીથી ભરેલાં, તથા પાપરૂપ કાદવને દૂર કરનારા અતિનિર્મળ તીર્થમાં સ્નાન કરીને ॥ ૧ ॥ જીવરૂપી કુણ્ડમાં રહેલાં તથા દમરૂપી પવનથી ઉદ્દીપિત થયેલા ધ્યાનરૂપ અગ્નિમાં અસત્= અશુભ કર્મરૂપ સમિધને (=યજ્ઞમાં જોમવા યોગ્ય ડાળી ડાખલા વગેરેને) જોમીને ઉત્તમ અગ્નિજોત્ર યજ્ઞ કર. ॥ ૨ ॥ ધર્મ, અર્થ અને કામ પુરુષાર્થના નાશક

૧. અષ્ટગુણેશ્વર્યયોગાદિકાનેકાણમહચરોરવિવિધકરણં વિક્રિયા સા પ્રયોજનમસ્યેતિ વૈક્રિયકં । ૨. ઉદારં સ્થૂલં, ઉદારં પ્રયોજનં અસ્યેતિ ઔદારિકં ।

તદુપભોગજનિતા દેવાનાં પ્રીતિઃ પ્રતાપમાત્રમ્। અપિ ચ, યોડયં ત્રેતાગ્નિઃ સ ત્રયસ્ત્રિંશત્કોટિદેવતાનાં મુખમ્। “અગ્નિમુખા વૈ દેવાઃ”^૧ ઇતિ શ્રુતેઃ । તતશ્ચોત્તમમધ્યમાધમદેવાનામેકેનૈવ મુખેન ભુજાનાનામન્યોન્યોચ્છિદ્ધભુક્તિપ્રસન્નઃ । તથા ચ તે તુલ્યકેન્ધ્યોડપ્યતિરિચ્ચન્તે । તેડપિ તાવદેકત્રૈવામત્રે^૨ ભુજતે, ન પુનરેકેનૈવ વદનેન । કિન્ન, એકસ્મિન્ વપુષિ વદનબાહુત્યં ક્વચન શ્રૂયતે, યત્પુનરનેકશરીરેષ્વેકં મુખમિતિ મહદાશ્ચર્યમ્ । સર્વેષાં ચ દેવાનામેકસ્મિન્નૈવ મુખેડ્ઙ્ગીકૃતે, યદા કેનચિદેકો દેવઃ પૂજાદિનાડરાદ્ધોડન્યશ્ચ નિન્દાદિના વિરાદ્ધઃ, તતશ્ચૈકેનૈવ મુખેન યુગપદનુગ્રહનિગ્રહવાક્યોચ્ચારણસદ્ગુરુઃ પ્રસજ્યેત। અન્યચ્ચ, મુખં દેહસ્ય નવમો ભાગઃ, તદપિ યેષાં દાહાત્મકં તેષામેકૈકશઃ સક્તદેહસ્ય દાહાત્મકત્વં ત્રિભુવનભસ્મીકરણપર્યવસિતમેવ સંભાવ્યત ઇત્યલમતિચર્ચયા ॥

દુષ્ટકથાયરૂપ પશુઓનું શમરૂપમન્ત્રથી હવન કરીને પડિતો વડે કહેવાયેલા યજ્ઞ કરો ॥૩૩॥ જે મૂઢછવ પ્રાણીવધદ્વારા ધર્મની ઇચ્છા રાખે છે તે કાળા સાંપનાં મોઢામાંથી અમૃતવર્ષાની ઇચ્છા રાખે છે. ॥૪૫॥” વગેરે.

વૈદિકહિંસાથી દેવોને તુમિ અસિદ્ધ

“યાજ્ઞિકગોરો લોકપૂજ્ય છે એમ દેખાતું હોવાથી હિંસા જુગુપ્સિત નથી” ઇત્યાદિ અગાઉ જે દર્શાવ્યું, તે પણ અસત્ છે. આવા યાજ્ઞિકગોરોને અબુધો જ પૂજે છે. વિવેકયુક્તબુદ્ધિવાળાઓ ક્યારેય પણ તેઓને પૂજતા નથી. અને અબુધો દ્વારા પૂજ્ય થવું તે પ્રમાણયુક્ત નથી. કેમ કે અબુધો તો સારમયે=કુતરા વગેરેને પણ પૂજે છે, તેથી કંઈ કુતરાઓ પૂજનીય બની જતાં નથી, કે કુતરાઓની ચેષ્ટાઓ પ્રમાણભૂત બની જતી નથી. તથા “વેદવિહિતહિંસા દેવતા, અતિથિ તથા પિતરોને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરતી હોવાથી દોષ માટે થતી નથી.” આ વચન પણ તથ્યહીન છે. કારણ કે દેવો સંકલ્પમાત્રથી ઉપસ્થિત થયેલાં આહારનાં ઇષ્ટપુદ્ગળનાં રસાસ્વાદનો અનુભવ કરવાવાળા છે. કેમ કે તેઓ વૈકિયશરીરવાળા છે. તેથી તમારા વડે અર્પણ કરાયેલી પશુમાંસની આહુતિને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા જ તેઓને થતી નથી. સંકલ્પમાત્રથી જેઓ ત્રિજગતવર્તી શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓનાં સ્વાદને અનુભવે છે, તેઓ દેખાવમાં જ અત્યંત જુગુપ્સનીય અને તુચ્છ એવા પશુમાંસની ઇચ્છા જ શું કામ કરે? અને તેવા બળિદનથી ખુશ પણ શું કામ થાય? વળી વૈકિયશરીરવાળાને આ માંસ આહાર તરીકે યોગ્ય જ નથી. કેમ કે સંકલ્પભોજી હોવાથી તેઓને પ્રક્ષેપઆહાર (=મોમાં કોળિયો નાંખવા દ્વારા કરાતો આહાર) છે જ નહિ. ઔદારિક શરીરવાળાને જ તે માંસાદિ ગ્રહણ યોગ્ય બને છે. જો ‘દેવોને પ્રક્ષેપાહાર છે’ તેમ માનશો તો તમે દેવોનું જે મન્ત્રમય શરીર માન્યું છે તેને બાધ આવશે. તેઓનું મન્ત્રમયશરીર તમારાપક્ષે અસિદ્ધ નથી. કેમકે જૈમિનિએ કહ્યું છે કે “યોથી વિભક્તિવાળું પદ જ દેવતા છે.” મૂગેન્દ્રે પણ કહ્યું છે કે “જો દેવતા શબ્દથી ભિન્ન હોય (=શબ્દશરીરમય ન હોય) તો આપણી જેમ મૂર્ત હોવાથી ભિન્નદેશમાં રહેલાં યાજ્ઞકોનું એક સાથે સાન્નિધ્ય કરી ન શકે.” વળી હવન કરાતી વસ્તુઓ ભસ્મરૂપે ઉપલબ્ધ થાય છે તેથી દેવતાઓએ તે વસ્તુઓનો ઉપભોગ કર્યો નથી તે સિદ્ધ થાય છે. તેથી તેનાં ઉપભોગથી દેવોને પ્રીતિ થાય છે તેવું કહેવું એ પ્રલપ્ત જ છે.

દેવોને અગ્નિમુખ કલ્પવામાં દોષો

જેનો અગ્નિમુખ છે. (=અગ્નિ છે મુખ જેઓનું) એવી શ્રુતિ છે. તેથી તમે ત્રણ અગ્નિને (દક્ષિણ, આહવનીય અને ગાર્હપત્ય) તેત્રીશ કરોડ દેવતાઓનાં મુખ તરીકે કલ્પો છો. આ બધા દેવો સમાન કોટિના નથી. તેથી ઉત્તમ-મધ્યમ અને અધમકક્ષાનાં દેવો એક જ મુખથી ભોજન આરોગશે. તેથી પરસ્પરનાં એઠવાડને ખાવાનો

૧. દક્ષિણાગ્નિઃ, આહવનીયઃ, ગાર્હપત્ય ઇતિ ત્રયોડગ્રયઃ । ‘અગ્નિત્રયમિદં ત્રેતા’ ઇત્યમરઃ । ૨. આશ્વ. ગૃ. સૂ. અ. ૪. ૩. ભાજન ઇત્યર્થઃ ।

યજ્ઞ કારીરોયજ્ઞાદૌ વૃદ્ધ્યાદિફલેઽવ્યભિચારસ્તત્પ્રીણિતદેવતાનુગ્રહેતુક ઉક્તઃ સોઽપ્યનૈકાન્તિકઃ, ક્વચિદ્ વ્યભિચારસ્યાપિ દર્શનાત્। યત્રાપિ ન વ્યભિચારસ્તત્રાપિ ન ત્વદાહિતાહુતિભોજનજન્મા તદનુગ્રહઃ। કિન્તુ સ દેવતાવિશેષોઽતિશયજ્ઞાની સ્વોદેશનિર્વીર્તિતં પૂજોપચારં યદા સ્વસ્થાનાવસ્થિતઃ સન્ જાનીતે, તદા તત્કર્તાતરં પ્રતિ પ્રસન્નચેતોવૃત્તિસ્તત્કાર્યાણીચ્છાવશાત્ સાધયતિ। અનુપયોગાદિના પુનર્જાનાનોઽપિ વા પૂજાકર્તુરભાગ્યસહકૃતઃ સન્ ન સાધયતિ, દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાદિસહકારિસાચિવ્યાપેક્ષસ્યૈવ કાર્યોત્પાદસ્યોપલમ્ભાત્। સ ચ પૂજોપચારઃ પશુવિશસનવ્યતિરિક્તેઃ પ્રકારાન્તરૈરપિ સુકરઃ, તત્કિમનયા પાપૈકફલયા શૌનિકવૃત્ત્યા ॥

પ્રસન્ન આવશે. તુરંજો (તુર્કસ્તાન વગેરેના મ્લેચ્છો) એક પાત્રમાં જ ખાવા બેસે છે, પરંતુ એક મોઢાથી ખાતા નથી. તેથી તમારા દેવો આવી અનાર્થપ્રવૃત્તિ કરવામાં તે લોકોથી પણ ચડિયાતા છે તેમ માનવું પડશે. વળી એક જ શરીરમાં ઘણાં મુખ હોય તે વાત સંભળાય છે. (બ્રહ્માને ચાર મુખ અને રાવાણને દસ મુખ કેટલાક પરદર્શનવાળા માને છે.) પરંતુ ‘ઘણા શરીર વચ્ચે એક જ મુખ હોય’ એ ઘણા આશ્ચર્યની વાત છે. વળી બધા દેવો વચ્ચે એક જ મુખ માનવામાં આવે, તો કોઈક વ્યક્તિ એક દેવને પૂજાદિથી પ્રસન્ન કરે, અને બીજા દેવને નિંદાવગેરે દ્વારા ગુસ્સે કરે, તો બંને દેવ એક જ મુખ વડે એક સાથે અનુગ્રહ અને નિગ્રહના વચન બોલવા જાય તો વચનસંકર દોષ આવે. તથા મુખ એ શરીરનો નવમો ભાગ છે. દેવોનું મુખ અગ્નિ છે અને તે દાહક = બાળનારો છે. જેઓનું શરીરનાં નવમાં ભાગ જેટલું મુખ જો બાળનાર હોય, તો તે દરેકનાં શરીર પણ બાળ નારા હોવા જોઈએ. તેથી તો આ તેત્રીશ કરોડ દાહક શરીરો આખા જગતને ભસ્મીભૂત કરી નાખશે એવી આપત્તિ આવશે. વાસ્તવમાં તો પરમતની દેવ અંગેની કલ્પનાઓ જ અસંભવિત અને અર્થહીન છે. તેથી આવી અર્થહીન કલ્પના અને તેના ખંડનના વિસ્તાર કરવાથી સર્થ.

કારીરીયજ્ઞ વગેરેમાં અનૈકાન્તિકતા વગેરે દોષો

તથા “કારીરીયજ્ઞ વગેરેનાં વૃષ્ટિવગેરે ફળમાં અવ્યભિચાર—તે યજ્ઞાદિથી ખુશ થયેલાં દેવોનાં અનુગ્રહને કારણે છે.” એવું જે તમે દર્શાવ્યું, તે પણ અનૈકાન્તિકદોષથી યુક્ત છે. કારણ કે કારીરીયજ્ઞસ્થળે પણ ક્યારેક ફળ માં વ્યભિચાર દેખાય છે. એટલે કે કારીરીયજ્ઞ કરવા છતાં વરસાદ ન પડે તેવું પણ બને છે. વળી જે સ્થળે તેવો વ્યભિચાર દેખાતો નથી, ત્યાં પણ તમે આપેલી આહુતિનાં ભોજનથી અનુગ્રહ થતો નથી. પરંતુ જ્યારે અતિશયજ્ઞાની તે દેવવિશેષ પોતાનાં સ્થાને જ રહીને પોતાનાં ઉદ્દેશથી થતી પૂજાને જાણે છે. ત્યારે તે દેવ પૂજા કરનાર પ્રત્યે પ્રસન્નચિત્તવાળો થાય છે. અને તે—તે કાર્યોને પોતાની ઇચ્છામાત્રથી સાધે છે. કર્તા દ્વારા કરાતા પૂજોપચાર તરફ દેવનાં ઉપયોગના અભાવમાં (=જ્ઞાન ન હોય ત્યારે) અથવા તે દેવ જાણતો હોવા છતાં કર્તાનું ભાગ્ય ન હોય, તો તે દેવ તેનાં કાર્યને કરતો નથી, કારણ કે દરેક કાર્ય દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ વગેરે સહકારી કારણોને અપેક્ષીને જ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે દેવતાને પૂજાદિનું જ્ઞાન થાય એ અનૈકાન્તિક છે. અને કદાચ જ્ઞાન થાય તો પણ, તે પ્રસન્ન થઈને કાર્ય કરે, તે પણ કર્તાના ભાગ્યાદિને આધીન હોવાથી અનૈકાન્તિક છે. આમ અનૈકાન્તિકતા હોવાથી કારીરીયજ્ઞવગેરેમાં કારણતા માની ન શકાય. વળી દેવતાને પ્રસન્ન કરવા માટેનો પૂજોપચાર પશુવધ વિના અન્ય પ્રકારોથી પણ સુલભ છે. તેથી કસાઈના જેવી આવી પ્રવૃત્તિથી સર્થ.

યજ્ઞથી પરરાષ્ટ્રવશતામાં દોષો

‘બકરા અને હરણનાં હોમથી પરરાષ્ટ્ર વશમાં આવે છે એવી સિદ્ધિથી દેવીને આ હોમથી પ્રીતિ થઈ છે તેવું અનુમાન થાય છે’ ઇત્યાદિ. અહીં પણ કેટલાક ક્ષુદ્ર દેવદેવીઓ જ આવા પશુઓનાં હવનાદિ હલકટ કાર્યોથી પ્રસન્ન થાય છે. એ બાબતમાં અમારે કોઈ વિરોધ નથી, અમે પણ સ્વીકારીએ છીએ. વળી ત્યાં પણ તે દેવદેવીઓ

યદ્ય છગલજાઙ્ગલહોમાત્ પરરાષ્ટ્રવશીકૃતિસિદ્ધ્યા દેવ્યાઃ પરિતોષાનુમાનમ્, તત્ર કઃ કિમાહ, કાસાઙ્ગિત્ શુદ્ધદેવતાનાં તથૈવ પ્રત્યજ્ઞોકારાત્ । કેવલં તત્રાપિ તદ્દસ્તુદર્શનજ્ઞાનાદિનૈવ પરિતોષો, ન પુનસ્તદ્બુક્ત્યાઃ નિમ્બપત્રકટુકતૈલારનાત્તદ્ધૂમાંશાદોનાં દૂયમાનદ્રવ્યાણામપિ તદ્બોજ્યત્વપ્રસજ્ઞાત્ । પરમાર્થતસ્તુ તત્તત્સહકારિસમ્બધાનસંચિવારાધકાનાં ભક્તિરેવ તત્તત્ફલં જનયતિ અચેતને ચિન્તામણ્યાદૌ તથા દર્શનાત્ । અતિથોનાં તુ પ્રોતિઃ સંસ્કારસમ્પત્રપક્ષાત્રાદિનાપિ સાંઘ્યા । તદર્થ મહોક્ષમહાજાદિપ્રકલ્પનં નિવિવેકતામૈવ ય્યાપયતિ ॥

પશુના હવનઆદિના દર્શન અને જ્ઞાનમાત્રથી જ પ્રસન્ન થાય છે. તેઓ તે પશુ વગેરેનાં ભક્ષણથી કંઈ તુષ્ટ થતા નથી. જો હોમ કરાયેલા દ્રવ્યનાં ભોજનથી જ તેઓ તુષ્ટ થતાં હોય, તો તે વખતે લીમડાનાં પાંદડા, કડવું તેલ, આરનાલ (=કાંજી)ધૂમાંશ વગેરેનો પણ હોમ થાય છે. તો તેઓનું પણ તે દેવો ભોજન કરે છે, તેમ માનવું પડશે. માટે હકીકતમાં તો તે-તે સહકારી કારણોથી યુક્ત આરાધકોની ભક્તિ જ તે-તે ફળને ઉત્પન્ન કરે છે. કેમકે ચિંતામણિ વગેરે અચેતન વસ્તુઓમાં પણ તેવો જ બોધ થાય છે. તેથી સ્વપુણ્યનાં ઉદયથી યુક્ત ભક્તિ જ અહીં ફળદાતા છે. અતિથિને ખુશ કરવા માટે સારી રીતે રાધેલા સ્વાદિષ્ટ પકવાન્ન વગેરે જ પર્યાપ્ત છે. એટલા ખાતર મોટા બળદ કે મોટા બકરાનું માંસ ધરવું એ પોતાના અવિવેકનું જ પ્રદર્શન છે. (મોટા બળદ કે બકરા દ્વારા જ તુષ્ટ થતા અતિથિને બળદ કે બકરો ધરવો જોઈએ એમ કહેવામાં તો મા-બાપ કે પુત્રનાં માંસથી તુષ્ટ થતાં અતિથિને મા-બાપ કે પુત્રનું માંસ ધરવાની આપતિ આવશે અર્થાત્ અતિથિની અયોગ્ય ઈચ્છાને પૂરી કરી તેને પ્રસન્ન કરવાની ચેષ્ટા વિવેકસભર નથી.)

પિતરોની નૃમિની અસિદ્ધિ

‘પિતરોને પ્રીતિ થાય છે’ એ કથન પણ અનૈકાંતિક છે. શ્રાદ્ધાદિ કરવા છતાં ઘણાંય લોકોનાં સંતાનની વૃદ્ધિ દેખાતી નથી. અને શ્રાદ્ધાદિ કરતા ન હોવા છતાં ગંધડા, ભૂંડા, બકરા વગેરેની જેમ કેટલાકને સંતાન વૃદ્ધિ સુતરામ દેખાય છે. તેથી શ્રાદ્ધ વગેરેનું વિધાન મુખ્યલોકોને ઠગવા માટે જ છે. નરકાદિ બીજી ગતિને પામેલાં પૂર્વજો પોતે જ કરેલાં દુષ્કૃત અને સુકૃતને અનુસારે નારકાદિગતિમાં દુઃખ કે સુખને અનુભવે છે. તેઓ શું કામ સ્વપુત્ર વગેરે દ્વારા અપાતા પિણ્ડને આરોગવાની ઈચ્છા પણ કરે ? દિવલોકમાં ગયા હોય તો ત્યાં વિશિષ્ટ સામગ્રીને ભોજવતા હોવાથી આ મનુષ્યોની તુચ્છ સામગ્રીને ઈચ્છે નહીં. નરકાદિ બાકીની ગતિમાં ગયેલાને તો પૂર્વભવ વગેરેનું તથા શ્રાદ્ધાદિનું જ્ઞાન જ થતું નથી-તો પછી ઈચ્છાની તો વાત જ શી કરવી ?) તમારા જ મતવાળાએ કહ્યું છે કે, “જો શ્રાદ્ધ મરેલાં પણ જીવોનાં નૃમિમાટેનું કારણ બનતું હોય, તો બૂઝાઈ ગયેલાં દીવાની શિખાને તેલાદિ સ્નેહ વધારવી જોઈએ.”

શંકા :- શ્રાદ્ધ વગેરે કરવાથી પિતરોને પુણ્યનો લાભ થાય છે.

સમાધાન :- આ વાત પણ અયોગ્ય છે. શ્રાદ્ધથી ઉત્પન્ન થયેલું પુણ્યકર્મ પોતે જડ છે અને પગ વિનાનું છે. તેથી તે કંઈ જગતનાં કોઈ અગોચર ઠેકાણે રહેલાં પિતરને ઓળખી તેની પાસે પહોંચી જાય તેવો સંભવ જ નથી ! પિતરો તે શ્રાદ્ધને જોઈ તેની અનુમોદના કરે, તો અનુમોદનાના બળે ઉત્પન્ન થતું કર્મ તેમને પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ દુનિયાનાં કોઈક છવાડે ફેંકાઈ ગયેલાં પિતરોને આ શ્રાદ્ધનું દર્શન પ્રાપ્ત અશક્ય છે. અને શક્ય હોય તો પણ પોતાનાં આ શ્રાદ્ધની અનુમોદનાથી પોતાને પુણ્ય જ મળે તે અસિદ્ધ છે.

શ્રાદ્ધથી ક્તનિ પણ અલાભ

પૂર્વપક્ષ :- પૂર્વજોનાં ઉદ્દેશથી કરાતા શ્રાદ્ધાદિથી પુત્રોને તો દાતાની જેમ જ પુણ્ય બંધાશે.

ઉત્તરપક્ષ :- પુત્રે તો શ્રાદ્ધાદિજન્ય પુણ્યને પોતાનાં અધ્યવસાયથી ઊતારી દીધું છે. કેમ કે શ્રાદ્ધાદિ કરતી વખતે પુત્ર તજજન્ય પુણ્યાદિ બધું પૂર્વજોને અર્પણ કરે છે. કેમકે પુત્ર પૂર્વજોનાં શ્રેયમાટે જ શ્રાદ્ધાદિ કરે છે.

પિતૃણાં પુનઃ પ્રીતિરનૈકાન્તિકો શ્રાદ્ધાદિવિધાનેનાપિ ભૂયસાં સન્તાનવૃદ્ધેરનુપલબ્ધેઃ, તદવિધાનેઽપિ ચ કેષાઙ્ગિદ્ ગર્દભશૂકરાજીદોનામિવ સુતરાં તદર્શનાત્। તતશ્ચ શ્રાદ્ધાદિવિધાનં મુઘજનવિપ્રતારણમાત્રફલમેવા। યે હિ લોકાન્તરં પ્રાપ્તાસ્તે તાવત્ સ્વકૃતસુકૃતદુષ્કૃતકર્માનુસારેણ સુત્રારકાદિગતિષુ સુખમસુખં વા ભુઙ્ગાના એવાસતે તે કથમિવ તનયાદિભિરાવર્જિતં પિણ્ડમુપમોતું સ્પૃહયાલ્લવોઽપિ સ્યુઃ। તથા ચ યુષ્મદ્યૂથિનઃ પઠન્તિ - “મૃતાનામપિ જન્તૂનાં શ્રાદ્ધં ચેત્ તુષ્ટિકારણમ્। તત્રિવાર્ણપ્રદોપસ્ય સ્નેહઃ સંવર્ધયેદ્દિશ્ચામ્” ॥ ઇતિ। કથં ચ શ્રાદ્ધવિધાનાદ્યર્જિતં પુણ્યં તેષાં સમોપમુપેતુ, તસ્ય તદન્યકૃતત્વાત્ જડત્વાદ્ નિશ્ચરણત્વાચ્ચ ॥

આમ શ્રાદ્ધાદિજન્ય પુણ્યને પોતાનાં પુણ્ય તરીકે નહીં વિચારતા પુત્રને તે પુણ્ય પ્રાપ્ત થશે જ નહિ. તેમજ પૂર્વજોને તે પુણ્યનો ઉપયોગ ન હોવાથી તેમને પણ એ પુણ્ય પ્રાપ્ત થશે નહિ. તેથી બેમાંથી કોઈનું નહિ થયેલું તે પુણ્ય ત્રિશંકુની જેમ વચ્ચે જ નાશ પામશે. વળી વાસ્તવમાં તો આ પુણ્ય પાપાનુબંધિ પુણ્યરૂપ હોવાથી પાપરૂપ જ છે. (જે પુણ્યના ઉદયમાં પાપનો બંધ થાય તે પાપાનુબંધિ પુણ્ય.)

પૂર્વપક્ષ :- બ્રાહ્મણો જેટલું આરોગ્ય શે તેટલું પૂર્વજોને પ્રાપ્ત થશે.

ઉત્તરપક્ષ :- તમારી આ વાત વિશ્વાસજનક નથી. બ્રાહ્મણોએ જ ઉપભોગ કરેલી વસ્તુ પૂર્વજોને પહોંચે એમાં ખાતરી શી? કેમ કે આ ભોજનથી તો માત્ર બ્રાહ્મણોનું જ પેટ મોટું થયેલું દેખાય છે. અને ‘બ્રાહ્મણોનાં શરીરમાં પૂર્વજોનો સંક્રમ થાય છે.’ એવી કલ્પના તો શ્રદ્ધાનો વિષય પણ બની શકે તેમ નથી. કેમકે ભોજન વખતે તેઓ બ્રાહ્મણોનાં પેટમાં સંક્રમિત થાય છે તેવું કોઈને દેખાતું નથી. બલકે બ્રાહ્મણો જ તૃપ્ત થયેલાં દેખાય છે. અને શ્રાદ્ધમાં અત્યંત લોલુપ થઈને મોટા કોળિયાથી ભોજન કરતાં બ્રાહ્મણો સાક્ષાત્પ્રેત જેવા લાગતા હોય છે. અર્થાત્ પ્રેતાદિ બનેલા પૂર્વજોનો સંક્રમ તો દૂર રહ્યો, પણ અતિગૃહિથી આહાર કરતાં બ્રાહ્મણો પોતે જ પ્રેત જેવા બની જાય છે. તેથી આવા વ્યર્થ શ્રાદ્ધાદિથી સર્વું.

શંકા :- ‘ઝયા’ વગેરે તીર્થસ્થાનોમાં પૂર્વજો શ્રાદ્ધાદિની યાચના કરે છે તે બતાવે છે કે પૂર્વજોને શ્રાદ્ધ ઇષ્ટ છે અને તે શ્રાદ્ધથી તેમને લાભ થાય છે.

સમાધાન :- ત્યાં કેટલાક ઠગવાવાળા વિભંગજાની વ્યંતરાદિદેવો જ યાચના કરતા હોય તેવો નિશ્ચય કરવો. પૂર્વજોને તો આ બાબતમાં કોઈ નિસબત નથી.

વેદની આગમ તરીકે અસિદ્ધિ

યજ્ઞાદિથી દેવતાદિને પ્રીત્યાદિ બાબતમાં તમે આગમને પ્રમાણ તરીકે અંગ્રાઉ જે દર્શાવ્યું તે પણ અયુક્ત છે. આ આગમ પૌરુષેય છે કે અપૌરુષેય છે? જો પૌરુષેય (=પુરુષદ્વારા નિર્મિત) હોય, તો સર્વજપુરુષ વડે રચિત છે કે અસર્વજવડે? સર્વજપુરુષથી નિર્મિત છે એ વિકલ્પ તો અગ્રાહ્ય છે. કેમકે તમે કોઈ મનુષ્યને સર્વજ તરીકે સ્વીકારતા નથી. તમારો સિદ્ધાંત છે કે, “અતીન્દ્રિયઅર્થોને સાક્ષાત્ જોનાર કોઈ નથી. અતીન્દ્રિયઅર્થોની યથાર્થતાનો નિશ્ચય નિત્ય એવા વેદવાક્યોથી જ સિદ્ધ છે.” આગમને જો અસર્વજરચિત માનવામાં આવે, તો કોઈને તેના પર વિશ્વાસ જ ન બેસે. કેમકે તેમાં ભૂલ થવાનો સંભવ છે, તેથી પૌરુષેય વિકલ્પથી તો વેદવાક્યો આગમતરીકે સિદ્ધ થતાં નથી.

(અસર્વજએ રચેલા આગમમાં અજ્ઞાન, રાગ કે દ્વેષથી ભૂલ થવાનો સંભવ છે. અલબત્ત, આ ભૂલ સર્વત્ર થાય તેવો એકાંત નથી, પણ આગમના કયા સ્થળે ભૂલ છે? તેનો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી સર્વત્ર શંકા રહે. વળી એક સ્થળે ભૂલ ઉપલબ્ધ થયા પછી અન્યત્ર પણ તેવી શંકા રહ્યા કરે. માટે અસર્વજપ્રણીત આગમ અમાન્ય છે.)

અથ તેષામુદ્દેશેન શ્રદ્ધાદિવિધાનેડપિ પુણ્યં દાતુરેવ તનયાદેઃ સ્યાદિતિ ચેત્ ? તન્ન । તેન તજન્યપુણ્યસ્ય સ્વાધ્યવસાયાદુત્તારિત્વાત્ । એવં ચ તત્પુણ્યં નૈકતરસ્યાપિ ઇતિ વિચાલ એવ વિલોનં ત્રિશઙ્કુજ્ઞાતેન । કિન્તુ પાપાનુબન્ધિપુણ્યત્વાત્ તત્ત્વતઃ પાપમેવ । અથ વિપ્રોપભુક્તં તેથ્ય ઉપતિષ્ઠત ઇતિ ચેત્ ? ક ઇવૈતત્પ્રત્યેતુ । વિપ્રાણામેવ મેદુરોદરતાદર્શનાત્ । તદ્વપુષિ ચ તેષાં સંક્રમઃ શ્રદ્ધાતુમપિ ન શક્યતે, ભોજનાવસરે તત્સઙ્કમલિઙ્ગસ્ય કસ્યાપ્યનવલોકનાત્; વિપ્રાણામેવ ચ તૃપ્તેઃ સાક્ષાત્કરણાત્; યદિ પરં ત એવ સ્થૂલકવલૈરાકુલતરમતિગાદધ્યાદિ ભક્ષયન્તઃ પ્રેતપ્રાયાઃ, ઇતિ મુઘૈવ શ્રદ્ધાદિવિધાનમ્ । યદપિ ચ ગયાશ્રદ્ધાદિયાચનમુપલખ્યતે, તદપિ તાદૃશવિપ્રલમ્ભકવિભજ્જ્ઞાનિવ્યન્તરાદિકૃતમેવ નિશ્ચેયમ્ ॥

શંકા :- તો તમે તમારા અસર્વજ્ઞ ચૌદપૂર્વધરવગ્રેરે પૂર્વાચાર્યોએ રચેલા ગ્રન્થોને કેમ આગમ તરીકે સ્વીકારો છો ? શું આ તમારો પક્ષપાત નથી ?

સમાધાન :- ના પક્ષપાત નથી. અમે પૂર્વધરઆદિ પૂર્વાચાર્યોના ગ્રન્થોને આગમ તરીકે માન્ય એટલા માટે જ રાખીએ છીએ કે, તે બધા ગ્રન્થો સર્વજ્ઞ અર્થથી પ્રકાશેલા આગમને અનુસારે હોય છે, નહિ કે સ્વતંત્ર સ્વમતિકલ્પનાથી રચાયેલા. જ્યારે તમારા અસર્વજ્ઞપૌરુષેયઆગમ તો અસર્વજ્ઞએ સ્વમતિકલ્પનાથી રચેલા છે. નહીં કે કોઈ સર્વજ્ઞના કથનને અનુસારે, તેથી અમાન્ય છે.

શંકા :- જો તમારા પૂર્વાચાર્યોના ગ્રન્થો સર્વજ્ઞવચન અનુસારે હોય, તો તેઓમાં પરસ્પર વિરોધાભાસ, મત-મતાનરો દેખાય છે, તે શી રીતે સંભવે ? આ વિરોધ અને મતમતાનર જ એમ સૂચવે છે કે, તમારા પૂર્વાચાર્યોના ગ્રન્થો સર્વજ્ઞપ્રાણીને કે સર્વજ્ઞવચન અનુસાર નથી.

સમાધાન :- પૂર્વાચાર્યોએ રચેલા ગ્રન્થોમાં પ્રાયઃ એકવાક્યતા જ જળવાયેલી છે. આ એકવાક્યતા સર્વજ્ઞવચન અનુસારે જ આ ગ્રન્થો રચાયા છે એનો સબળ પુરાવો આપે છે. અન્યથા વિચિત્ર કાયોપશ્ચમવાળા છદ્મચર્યોના વચનોમાં આટલી સામ્યતા પ્રાયઃ જોવા મળે જ નહિ. જી ! કો'ક કો'ક સ્થળે પ્રથમનજરે વિરોધ દેખાય, પણ જો જુદા-જુદા નયોની દૃષ્ટિથી વિચાર કરો, તો એ વિરોધ જોવા ન મળે. તેથી જ શાસ્ત્રકારો પણ એ દેખાતા વિરોધનું 'વ્યાખ્યાનથી વિશેષ પ્રતિપત્તિ' ઇત્યાદિ ન્યાયથી સમાધાન આપે છે. વિષમકાળાદિના કારણે કે, લઙ્કિયાઓની ભૂલઆદિના કારણે મતમતાનર પણ ક્યાંક દેખાય છે., પણ તે તદ્દન નગણ્ય છે. વળી તે દરેક સ્થળે પૂર્વાચાર્યો સર્વજ્ઞના વચનને વક્ષાદર રહેવા જ પ્રયત્નશીલ હોય છે, તેથી વિશેષનિશ્ચય ન થાય, ત્યાં સુધી 'તત્ત્વં તુ કેવલિગમ્યં' કહી પોતાની અસર્વજ્ઞતા સ્વીકારી અને સર્વજ્ઞ પતિ શ્રદ્ધાપૂર્વક એ મતાંતરોનો પણ સમાવેશ કરે છે. તેથી આ બધાથી કઈ 'પૂર્વાચાર્યોના ગ્રન્થો સર્વજ્ઞવચન અનુસાર નથી' તેમ કહી દેવાય નહિ. ટૂંકમાં સર્વજ્ઞપુરુષતા વચનની વક્ષાદરીથી રચાયેલા હોવાથી જ અસર્વજ્ઞ એવા પણ પૂર્વાચાર્યોના ગ્રન્થો અમને આગમ તરીકે માન્ય છે. પણ વૈદિકો આમ કહી શકે તેમ નથી. કેમ કે તેઓએ તો કોઈ સર્વજ્ઞ પુરુષનો સ્વીકાર જ કર્યો નથી.)

અપૌરુષેય આગમની અસિદ્ધિ

વેદવાક્યો અપૌરુષેય તો સંભવતા જ નથી. કેમકે વચનો હોય, અને તેના બોલનાર કોઈ વ્યક્તિ ન હોય, તેવું સ્વરૂપ જ અસંભવિત છે. ઘ. ત. ધોડના શિંગડનું સ્વરૂપ. વચન પુરુષના તથાપ્રકારની ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળું હોય છે. તેથી પુરુષની ક્રિયાના અભાવમાં વચન સંભવે નહિ. ક્યાંય બોલનારના અભાવમાં વચનનો ઉચ્ચાર થતો દેખાતો નથી.

શંકા :- આકાશવાણી થાય છે ત્યારે પુરુષની તેવા પ્રકારની ક્રિયા વિના પણ વચનોચ્ચાર થાય છે અને સંભળાય છે.

સમાધાન :- એવા સ્થળે દેવવગ્રેરે અદેહ વક્તાની જ આશંકા થાય છે. વક્તા અદેહ હોવાથી તેના દ્વારા થતી ક્રિયા પણ અદેહ છે. પણ તેટલા માત્રથી તે ક્રિયાનો અભાવ સિદ્ધ થતો નથી. તેથી અનુમાન પ્રયોગ

યદ્યુદિતમ્ આગમશ્ચાત્ર પ્રમાણમિતિ । તદ્વ્યપ્રમાણમ્ । સ હિ પૌસ્થેયો વા સ્યાત્, અપૌસ્થેયો વા ? પૌસ્થેયશ્ચેત્ ? સર્વજ્ઞકૃતઃ, તદિતરકૃતો વા ? આદ્યપક્ષે યુષ્મન્મત્વ્યાહતિઃ । તથા ચ ભવત્સિદ્ધાન્તઃ । “અતીન્દ્રિયાણામર્થાનાં સાક્ષાદ્ દ્રષ્ટા ન વિદ્યતે । નિત્યેભ્યો વેદવાક્યેભ્યો યથાર્થત્વવિનિશ્ચયઃ” ॥ ૧ ॥ દ્વિતીયપક્ષે તુ તત્ર દોષવત્કર્તૃત્વેનાનાશ્વાસપ્રસન્નઃ । અપૌસ્થેયશ્ચેત્ ન સમ્ભવત્યેવ, સ્વસ્થનિરાકરણાત્; તુરજ્જશૃન્ગવત્ । તથાહિ । ઉત્તિર્વચનમુચ્યતે ઇતિ ચેતિ પુસ્થક્રિયાનુગતં સ્પમસ્યાઃ । એતત્ક્રિયાડભાવે કથં ભવિતુમર્હતિ । ન ચૈતત્ કેવલં ક્વચિદ્ ધ્વનદુપલખ્યતે । ઉપલબ્ધાવપ્યદશ્યવક્રાશઙ્કાસમ્ભવાત્ । તસ્માત્ યદ્ વચનં તત્ પૌસ્થેયમેવ, વર્ણાત્મકત્વાત્, કુમારસમ્ભવાદિવચનવત્ । વચનાત્મકશ્ચ વેદઃ । તથા ચાહુઃ- “તાત્વાદિજન્યા નનુ વર્ણવર્ગો વર્ણાત્મકો વેદ ઇતિ સ્ફુટં ચ । પુંસશ્ચ તાત્વાદિ તતઃ કથં સ્યાદપૌસ્થેયોડયમિતિ પ્રતીતિઃ” ॥

- “જે વચનરૂપ છે તે પૌરુષેય છે. કેમકે વર્ણાત્મક છે. જેમ કે કુમારસંભવવગેરે વચનો. વેદ પણ વચનાત્મક છે. તેથી પૌરુષેય છે.” તેથી જ કહ્યું છે “વર્ણ = અક્ષરસમુદાય તાલુ વગેરે સ્થાનોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે” અને વેદ વર્ણાત્મક છે તે સ્પષ્ટ છે. તથા તાલુવગેરે તો પુરુષોને જોય છે. (=પંચેન્દ્રિય જીવોને જોય છે.) તેથી આ વેદ અપૌરુષેય છે એવી પ્રતીતિ શી રીતે થાય ?”

અર્થની પૌરુષેયતા

વળી તમે શ્રુતિને અપૌરુષેય સ્વીકારીને પણ તેનાં અર્થનું વ્યાખ્યાન તો પૌરુષેય જ માનો છો. અર્થાત્ તમે અપૌરુષેય શ્રુતિનો પણ આમ તરીકે ઇષ્ટ પુરુષ કરેલો અર્થ જ માન્ય રાખો છો. જો પુરુષકૃત અર્થ પણ અમાન્ય જોય તો “અગ્નિજેત્રં જુહ્યાત્” આ વાક્યનો અર્થ ‘કુતરાનું માસ ખાવું-એમ પણ કરવામાં પ્રતિબંધક ન રહે. કેમકે અમુક જ અર્થ થાય, એમ દર્શાવનાર નિયામકનો અભાવ રહે. તેથી ‘સ્વર્ગની ઇચ્છવાળાએ અગ્નિજેત્ર યજ્ઞ કરવો’ ઇત્યાદિ અર્થ દર્શાવનાર કોઈક આમપુરુષ તો માન્ય રાખવો પડે. તેથી અર્થને તો પૌરુષેય માનવો જ પડશે. અને અર્થની જ પ્રધાનતા જોવાથી સૂત્ર પૌરુષેય કે અપૌરુષેય જોય તેની કિંમત રહેતી નથી. તેથી સૂત્રરૂપવેદને પણ પૌરુષેય માનવા જ સંગત છે. અથવા તો ‘તુભ્યતુ દુર્જન’ એ ન્યાયથી વેદને અપૌરુષેય માની લો. તો પણ તે પ્રમાણરૂપ બની ન શકે. કારણ કે આમપુરુષ પ્રણીત વાણી જ પ્રમાણરૂપ બને છે. જ્યારે વેદ તો અપૌરુષેય છે. આમપુરુષપ્રણીત નથી. તેથી પ્રમાણરૂપ નથી. આમ વેદનું અપ્રમાણ્ય જ સિદ્ધ થાય છે. તેથી તેને અનુસરનારી સ્મૃતિઓ પણ અપ્રમાણિત છે. તેથી વેદ અને સ્મૃતિઓમાં દર્શાવેલી યજ્ઞ અને શ્રાદ્ધાદિગત હિંસા પણ પ્રમાણરહિત છે.

વૈદિકહિંસા આપવાદિક - પૂર્વપક્ષ

પૂર્વપક્ષ :- ‘સર્વ જીવોની હિંસા ન કરવી જોઈએ.’ એવા અર્થવાળું શાસ્ત્રવચન ઔત્સર્જિક છે. (વિશેષકારણ સિવાય સામાન્યથી સર્વદા કરણીય જોય તે ઉત્સર્ગવિધિ છે. તથા વિશેષકારણો જે કરણીય બને તે અપવાદ.) દરેક શાસ્ત્રીય વિધિ-નિષેધ બે પ્રકારનાં જોય છે. (૧) ઔત્સર્જિક-સામાન્યથી વિધિરૂપ (૨) અને આપવાદિક :- વિશેષપ્રસંગે કરવારૂપ. તેમાં ‘ન હિંસ્યાત્’ ઇત્યાદિ નિષેધ ઔત્સર્જિક માર્ગ છે. અને વેદથી વિહિત યજ્ઞાદિવિષયક હિંસા આપવાદિકવિધિ છે. અપવાદવિધિ વિશેષપ્રસંગે જ આદરણીય જોવાથી બળવાન બને છે અને ઉત્સર્ગવિધિને બાધ કરી પ્રવૃત્ત થાય છે. શ્રુતિમાં બતાવેલી હિંસા આપવાદિક જોઈ ઉત્સર્ગને બાધિત કરીને પ્રવર્તશે, તેથી દોષરૂપ નથી. એવો ન્યાય છે કે, “ઉત્સર્ગ અને અપવાદ વિધિમાં અપવાદવિધિ બળવાન છે.” જો ઉત્સર્ગવિધિ અપવાદવિધિને બાધિત કરતી જોય, તો અપવાદવિધિ નિષ્પ્રયોજન બની જાય. વળી તમને (જેનોને)

શ્રુતેરપૌસ્ત્યેયત્વમુરોકૃત્યાપિ તાવદ્વદ્ધિરપિ તદર્થવ્યાખ્યાનં પૌસ્ત્યેયમેવાજ્ઞોક્રિયતે। અન્યથા “અગ્નિહોત્રં જુહુયાત્ સ્વર્ગકામઃ”^૧ इत्यस्य श्रवमांसं भक्षयेदिति किं नार्थः नियामकाभावात् ? ततो वरं सूत्रमपि पौस्त्येयमभ्युपगतम्। अस्तु वा अपौस्त्येयः, तथापि तस्य न ग्रामाण्यम्। आपपुस्त्याधीना हि वाचां प्रमाणतेति । एवं च तस्याग्रामाण्ये, तदुक्तस्तदनुपातिस्मृतिप्रतिपादितश्च हिंसात्मको यामश्राद्धादिविधिः प्रामाण्यविधुर एवेति ॥

अथ योऽयं “न हिंस्यात् सर्वभूतानि” इत्यादिना हिंसानिषेधः स औत्सर्गिको मार्गः, सामान्यतो विधिरित्यर्थः। वेदविहिता तु हिंसा अपवादपदम्, विशेषतो विधिरित्यर्थः। ततश्चापवादो नोत्सर्गस्य बाधितत्वाद् न श्रौतो हिंसाविधिर्दोषाय, “उत्सर्गापवादोऽपवादो विधिर्वल्लोयान्”^२ इति न्यायात्। भवतामपि हि न खल्वेकान्तेन हिंसानिषेधः तत्तत्कारणे जाते पृथिव्यादिप्रतिसेवनानामनुज्ञानात् ग्लानाद्यसंस्तरे आधाकर्मादिग्रहणभणनाच्च। अपवादपदं च याज्ञिकी हिंसा, देवतादिप्रोक्तौ, पुष्टात्मन्वन्त्वात् ॥

પણ હિંસાનો એકાંત નિષેધ ઈષ્ટ નથી. તે-તે કારણો ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પૃથિવ્યાદિ સચિત્તનું સેવન કરવાની અનુજ્ઞા જિનેશ્વરે આપેલી જ છે. વળી ગ્લાનાદિ કારણોમાં કે જેમાં અન્યથા સંયમપોષક દેહનો નિર્વાહ શક્ય નથી, તેમાં આધાકર્મ (સાધુના હેતુથી વસ્તુને સચિત્તમાંથી અચિત્ત બનાવવી તે ક્રિયા આધાકર્મ. આ ક્રિયાથી બનેલી વસ્તુ પણ આધાકર્મ કહેવાય) વગેરેનું ભ્રજણ કરવાનું કહ્યું જ છે. તેથી તમને પણ અપવાદરૂપે હિંસા ઈષ્ટ છે તે સિદ્ધ થાય છે. યજ્ઞસંબંધી હિંસા પણ અપવાદરૂપ છે, કેમકે તેમાં દેવતાવગેરેની પ્રસન્નતારૂપ પુષ્ટઆત્મન છે, તેથી તે ઈષ્ટ નથી તેમ સિદ્ધ થાય છે.

ઉત્સર્ગ-અપવાદ એકપ્રયોજનસાધક

આવા પૂર્વપક્ષને મનમાં ધારીને સ્તુતિકાર ‘નોત્સૃષ્ટમ’ વગેરે દર્શાવે છે. ‘અન્યાર્થ’ આ પદ મધ્યે રહેલું છે. તેનો અન્વય ડમરુકમણિન્યાયથી આગળ-પાછળ એમ બંને સ્થળે કરવાનો છે. તેથી અન્યપ્રયોજનમાટે પ્રયુક્ત ઔત્સર્ગિક વાક્ય અન્યપ્રયોજનમાટે પ્રયુક્ત વાક્યથી અપવાદનો વિષય ન બની શકે. શાસ્ત્રમાં જે અર્થમાટે ઉત્સર્ગનું વિધાન હોય, તેજ અર્થમાટે અપવાદનું વિધાન હોય છે. કેમકે નિમ્ન-ઉન્નત વ્યવહારની જેમ ઉત્સર્ગ-અપવાદ પણ એકબીજાને સાપેક્ષ રહીને એક જ પ્રયોજનને સાધે છે. તેથી ભિન્નવિષયકઉત્સર્ગને ભિન્નવિષયકઅપવાદ બાધિત ન કરી શકે. એટલે કે ઉત્સર્ગવિધિ માટે ભિન્નવિષયકવિધિ અપવાદવિધિ ન બની શકે. જેમ કે જૈન શ્રમાણોએ સંયમનાં પાલન માટે નવકોટિ (મન-વચન-કાયાથી, કરવું-કરાવવું-અનુમોદવું) થી વિશુદ્ધ આહાર ભ્રજણ કરવો એ ઉત્સર્ગ છે. કેમકે જો આહાર-મનથી કરવું વગેરે એક પણ કોટિથી અશુદ્ધ હોય તો ભાવહિંસાદિનો સંભવ છે અને સંયમને અતિચારાદિ લાગે. હવે તેવા પ્રકારની દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ આધારિતો આવે અને બીજો કોઈ ઉપાય ન હોય તો પંચકાદિ (છેદસૂત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્તોને માટે સંજ્ઞાઓ કરી છે. તેમાં આ સૌથી ઓછા પ્રાયશ્ચિત્તની સંજ્ઞા છે) યતનાથી અને ઘણીયાદિ ભ્રજણ કરવું એ અપવાદ છે. અર્થાત્ બને એટલા ઓછા પ્રાયશ્ચિત્તનું કારણ બને તેવા અશુદ્ધ આહારઆદિને યતનાથી ભ્રજણ કરવા એ અપવાદ છે. આ અપવાદમાર્ગે પણ સંયમની રક્ષાના હેતુથી જ છે. કેમકે તે વખતે ઉત્સર્ગનો આગ્રહ રાખવામાં જીવિતનાશનો અને દેવલોકઆદિમાં અસંયમમાં જવાનો પ્રસંગ આવે. અહીં બને એટલા ઓછા દોષવાળું ભ્રજણ કરવાનું વિધાન

૧. તૈત્તરીયસંહિતા । ૨. છન્દોગ્ય ૩. ૮ । ૩. હેમહંસગણિસમુચ્ચિતહેમવ્યાકરણસ્થન્યાયઃ । ૪. સંયમાનિવાહે । ૫. આધાય સાધુરચેતસિ પ્રણિધાય ચત્ક્રિયતે ભક્તાદિ તદાધાકર્મ । પૂષોદરાદિત્વાદિતિ યત્નોપઃ । આધાનં સાધુનિમિત્તં ચેતસઃ પ્રણિધાનં યથામુકસ્ય સાધોઃ કારણેન મયા ભક્તાદિ પચનોયમિતિ । આધયા કમં પાકાદિક્રિયા આધાકર્મઃ તદ્વોગાદ્ ભક્તાદ્યપિ આધાકર્મ ।

इति परमाशङ्क्य स्तुतिकार आह । नात्सृष्टमित्यादि । अन्यार्थमिति मध्यवर्ति पदं डमस्कमणिन्यायेनोभयत्रापि सम्बन्धनोपपत्तिः । अन्यार्थमुत्सृष्टम् – अन्यार्थं कार्याय प्रयुक्तम् – उत्सर्गवाक्यम्, अन्यार्थप्रयुक्तेन वाक्येन नापेक्षिते-
नापवादगोचरोक्तिरिति । यमेवार्थमाश्रित्य शास्त्रेऽप्युत्सर्गः प्रवर्तते, तमेवार्थमाश्रित्यापवादोऽपि प्रवर्तते तयोर्निम्नोक्ततादिव्यवहारवत्
परस्परसापेक्षत्वेनैकार्थसाधनविषयत्वात् । यथा जैनाणां संयमपरिपालनार्थं नवकांठविशुद्धाहारग्रहणमुत्सर्गः ।
तथाविधद्व्यक्षेत्रकालभावापत्सु च निषिद्धतस्य गत्यन्तराभावं पंचकादियतनया अनेपणीयादिग्रहणमपवादः । सोऽपि
च संयमपरिपालनार्थमेव । न च मरणैकशरणस्य गत्यन्तराभावाऽसिद्ध इति वाच्यम् । “सर्व्वत्थ संजमं संजमाओ
अप्याणमेव रम्बिज्जा । मुच्चड अइवायाओ पुणो विमोहो न याऽविर्इ” ॥ इत्यागमात् ॥

तथा आयुर्वेदेऽपि यमेवैकं रोगाधिकृत्य कस्याश्चिदवस्थायाम् किञ्चिद्वस्त्वपथ्यं, तदेवावस्थान्तरे तत्रैव रोगे पथ्यम् –
“उत्पद्यते हि सावस्था देशकालाभ्यान् प्रति । यस्यामकार्यं कार्यं स्यात् कर्मकार्यं तु वर्जयेत् ॥” इति वचनात् ।
यथा क्तवदादज्वरिणो लङ्घनं, क्षीणघातोन्तु तद्विषयः । एवं देशाद्यपेक्षया ज्वरिणोऽपि दधिपानादि योज्यम् ।
तथा च वैद्यैः – “कालाविराधि निर्दिष्टं ज्वरादीं लङ्घनं हितम् । ऋतेऽनितश्रमक्रोधशोकः कामकृतज्वरान् ॥” एवं
च यः पूर्व्वमपथ्यपरिहारो यत्र, तत्रैवावस्थान्तरे तस्यैव परिभागः । स खलुभयोरपि तस्यैव रोगस्य शमनार्थः । इति
भिदमकार्यविषयकत्वमुत्सर्गापवादयारिति ॥

જ ‘અપવાદ પણ સંયમની રક્ષા માટે છે’ તેમ સિદ્ધ કરે છે.

શંકા :- દ્રવ્યાદિઆપત્તિ વખતે મરણની નજીક આવેલ મુનિમાટે દોષિતનું ગ્રહણ કરવા કરતાં મરણ
જ સંયત છે. તેથી મરણરૂપ બીજો ઉપાય હોવા છતાં દોષિત ગોચરી વજેરે ગ્રહણ કરવું સાફ નથી.

સમાધાન :- સંયમ એ રક્ષણીય છે. દોષિત ગોચરી લેવાથી સંયમને અતિચાર લાગે છે તે પણ બેશક
સત્ય છે. છતાં પણ મરણ સ્વીકારવામાં વધુ દોષ છે, જ્યારે દોષિત ગોચરીનાં ગ્રહણમાં ઓછો દોષ છે, કારણ
કે મરી જવાથી સંયમને છોડી અસંયમમાં જવાનું છે; કેમકે સંયમ ભવાંતરમાં સાથે આવતું નથી. જ્યારે લાગેલાં
દોષોનું તો આપત્તિ દૂર થયા પછી શુદ્ધીકરણ થઈ શકે છે. આગમમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે, “સર્વત્ર સંયમ રક્ષણીય
છે. સંયમથી પણ આત્મા જ રક્ષણીય છે. કેમકે તેથી મુનિ અતિપાતથી (જીવિતબ્રહ્મતા કે સંયમબ્રહ્મતાથી) બચે
છે. અને પ્રાયશ્ચિત્તાદિ દ્વારા વિશોધિ થાય છે. અર્થાત્ સંયમ વિશુદ્ધ થાય છે. અને અવિરતિનો પ્રસંગ આવતો
નથી.”

આયુર્વેદ માં પણ એક વિષયક ઉત્સર્ગ-અપવાદ

આયુર્વેદમાં પણ જે રોગને આશ્રીને અગુક અવસ્થામાં કોઈ વસ્તુ અપથ્ય હોય તે જ વસ્તુ તે જ રોગમાં
અન્ય અવસ્થામાં પથ્ય તરીકે બતાવ્યું છે. તેથી જ -> “દેશકાળને આશ્રયી ઉત્પન્ન થતા રોગો પ્રતિ એવી
અવસ્થા ઊભી થાય છે કે જેમાં અકાર્ય કાર્ય બને છે અને કાર્ય - અકાર્ય બને છે.” એમ કહ્યું છે. જેમકે સમર્થ
વ્યક્તિને તાવ આવે તો લંઘન = ઉપવાસ એ ઔષધ છે, જ્યારે ક્ષીણધાનુવાળા = દુર્બળને - તાવ આવે ત્યારે પેટ
ભરીને વાપરવું એ ઔષધ છે. આ જ રીતે દેશાદિની અપેક્ષાએ ‘તાવવાળા એ દહિ ખાવું’ એ પણ ઔષધરૂપ
બને છે. માટે જ વૈદ્યો “વાયુ, થાક, ક્રોધ, શોક, અને કામથી ઉત્પન્ન થયેલાં તાવને છોડીને બાકીનાં તાવવજેરેમાં
કાળને અવિરોધી એવું લંઘન હિતકારી છે.” આમ પહેલાં જ્યાં જે અપથ્યનો પરિહાર કરવામાં આવે, તેનો જ
ત્યાં અવસ્થાન્તરે પરિભોગ થાય છે. આ પરિહાર અને પરિભોગ બંને તે એક જ રોગનાં શમ માટે છે. આમ

૧. છાયા-સર્વત્ર સંયમ સંયમાદાનમાનમેવ રક્તે । મુચ્ચડેઽતિપાતાન્મુત્તર્ગજ્ઞાનં વાવિરતિઃ ॥ નિજીથર્ચૂર્ણોપોઠિકાયાં ૪૫૧ इत्यस्य चूर्णौ ।

भवतां चोत्सर्गोऽन्यार्थः अपवादश्चान्यार्थः “न हिंस्यात् सर्वभूतानि” इत्युत्सर्गो हि दुर्गतिनिषेधार्थः । अपवादस्तु वैदिकहिंसाविधिर्देवताऽतिथिपितृप्रीतिसंपादनार्थः । अतश्च परस्परनिरपेक्षत्वे कथमुत्सर्गोऽपवादेन बाध्यते, “तुल्यबलयोर्विरोध” इति न्यायात् ; भिन्नार्थत्वेऽपि तेन तदबाधने अतिप्रसङ्गात् । न च वाच्यं वैदिकहिंसाविधिरपि स्वर्गहेतुतया दुर्गतिनिषेधार्थ एवेति, तस्योक्तयुक्त्या स्वर्गहेतुत्वनिर्लोठनात् । तन्मन्त्रेणापि च प्रकारान्तरेणैव तत्सिद्धिभावात् । गत्यन्तराभावे ह्यपवादपक्षकक्षीकारः (युक्तः ?) । न च वयमेव यागविधेः सुगतिहेतुत्वं नाङ्गीकुर्महे, किन्तु भवदाप्ता अपि । यदाह व्यासमहर्षिः— “पूजया विपुलं राज्यमनिकार्येण संपदः । तपः पापविशुद्ध्यर्थं ज्ञानं ध्यानं च मुक्तिदम्” ॥ अत्राप्रिकार्यशब्दवाच्यस्य यागादिविधेस्पायान्तरेणैव लभ्यानां संपदामेव हेतुत्वं वदन्नाचार्यः तस्य सुगतिहेतुत्वमर्थात् कदर्थितवानेव । तथा च स एव भावाग्निहोत्रं ज्ञानपालीत्यादिश्लोकैः स्थापितवान् ॥

ઉત્સર્ગ અને અપવાદ બંને એક વિષયક હોય છે તેમ સિદ્ધ થાય છે.

વૈદિકહિંસામાં ઉત્સર્ગ-અપવાદની એકવિષયતાનો અભાવ

આપના મતે તો ઉત્સર્ગ અન્યવિષયક છે અને અપવાદ અન્યવિષયક છે. ‘ન હિંસ્યાત્ સર્વભૂતાનિ’ આ સ્થળે હિંસાનિષેધરૂપઉત્સર્ગ દુર્ગતિનાં નિવારણ અર્થે છે. જ્યારે વૈદિકહિંસાવિધિરૂપ અપવાદ દેવતા, અતિથિ અને પૂર્વજોને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે છે. આમ આ બંને (=ઉત્સર્ગ અને અપવાદ) પરસ્પરથી નિરપેક્ષ છે. તેથી ઉત્સર્ગ અપવાદથી બાધિત થતો નથી. કારણ કે ‘તુલ્ય બળવાળાને વિરોધ હોય છે’ તેવો ન્યાય છે. અર્થાત્-એક જ વિષયમાં તુલ્ય રીતે પ્રાપ્ત બે વિધિ વચ્ચે વિરોધ હોય છે. બિન્નાર્થક હોવા છતાં જો અપવાદ ઉત્સર્ગને બાધિત કરી શકે તો ઉત્સર્ગ સર્વત્ર બાધિત થશે. અને ઉત્સર્ગનું વિધાન જ નિરર્થક થશે. ઇત્યાદિરૂપ અતિપ્રસંગ છે.

શંકા:- વેદવિહિત હિંસા સ્વર્ગહેતુક છે. તેથી એ હિંસાથી દુર્ગતિનું નિવારણ થાય છે અને સમાનવિષયક હોવાથી ઉત્સર્ગને બાધ લાગશે.

સમાધાન :- વેદવિહિત હિંસા પૂર્વોક્ત પ્રમાણે સ્વર્ગમાટે હેતુ નથી તેમ સિદ્ધ છે. વળી આ હિંસા વિના પણ બીજા યમનિયમાદિ માર્ગ દ્વારા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. જ્યારે અપવાદ તો બીજો ઉપાય ન હોય ત્યારે જ સેવ્ય માર્ગ છે. તેથી આ હિંસા સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે અપવાદમાર્ગ નથી. ‘યાગવિધિ સુગતિનો હેતુ નથી’ એમ માત્ર અમે નથી કહેતા, પરંતુ તમારા આમપુરુષો પણ કહે છે. જેમ કે વ્યાસમહર્ષિ કહે છે -> “પૂજાથી વિસ્તૃત રાજ્ય, તથા અગ્નિકાર્યથી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તપ યાગની વિશુદ્ધિ માટે છે અને જ્ઞાન તથા ધ્યાન મોક્ષને આપે છે.” અહીં અગ્નિકાર્યશબ્દથી યાગવિધિ જણાય છે અને તેનું પ્રયોજન સંપત્તિની પ્રાપ્તિ બતાવી છે, કે જે તો બીજા ઉપાયોથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ યાગને માત્ર સંપત્તિના હેતુ તરીકે જ બતાવ્યો છે. તેથી તે યાગ સુગતિ માટે હેતુ નથી તેમ જ જ્ઞાતિ થાય છે. તેથી જ વ્યાસ પણ જ્ઞાનપાલી ઇત્યાદિ પૂર્વે દર્શાવેલા શ્લોકોથી ભાવઅગ્નિહોત્રયજ્ઞની જ સ્થાપના કરે છે.

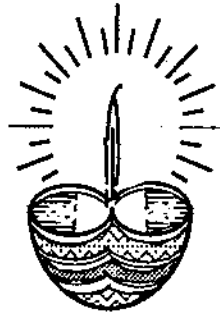
વૈદિકહિંસા પાપજનિકા

વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવાથી તે વાદીઓની ચેષ્ટા દુષ્ટ છે તે ઉપમાથી ઘટાવે છે. હે નાથ! આપના શાસનથી પરંમુખ એવા તેઓની ચેષ્ટા પુત્રને મારી રાજા થવાની ઇચ્છા જેવી છે. જેમ કોઈ નિર્દય આશયવાળો અજાપુરુષ

૧. હારિપદ્રાટકપ્રકરણેઽપ્રિકારિકાષ્ટકેઽયં શ્લોકો દ્રશ્યતે ।

તદેવં સ્થિતે તેષાં વાદિનાં ચેષ્ટામુપમયા દૂષયતિ સ્વપુત્રેત્યાદિ । પરેષાં ભવત્પ્રણીતવચનપરાદ્મુખાનાં સ્ફુરિતં=ચેષ્ટિતમ્, સ્વપુત્રઘાતાદ નૃપતિત્વલિપ્સાસબ્રહ્મચારિ નિજસુતનિપાતેન રાજ્યપ્રાપ્તિમનોરથસદૃશમ્ । યથા કિલ્ત કશ્ચિદવિપશ્ચિત્ પુસ્થઃ પસ્થાશયતયા નિજમજ્જનં વ્યાપાદ્ય રાજ્યશ્રિયં પ્રાપ્તુમીહતે । ન ચ તસ્ય તત્પ્રાપ્તાવપિ પુત્રઘાતપાતકકલ્પપદ્મઃ ક્ષત્ચિદપયાતિ । એવં વેદવિહિતહિંસયા દેવતાદિપ્રીતિસિદ્ધાવપિ, હિંસાસમુત્થં દુષ્કૃતં ન ચલ્તુ પરાહન્યતે । અત્ર ચ લિપ્સાશબ્દં પ્રયુજ્ઞાનઃ સ્તુતિકારો જ્ઞાપયતિ, યથા તસ્ય દુરાશયસ્યાસદૃશતાદૃશદુષ્કર્મનિર્માણનિર્મૂ-લિતસત્કર્મણો રાજ્યપ્રાપ્તૌ કેવલં સમીહામાત્રમેવ, ન પુનસ્તત્સિદ્ધિઃ । એવં તેષાં દુર્વાદિનાં વેદવિહિતાં હિંસામનુષ્ઠિતામપિ દેવતાદિપરિતોષણે મનોરાજ્યમેવ । ન પુનસ્તેષામુત્તમજનપૂજ્યત્વમિન્દ્રાદિદિવૌકસાં ચ તૃપ્તિઃ । પ્રાગુક્તયુક્ત્યા નિરાકૃત્ત્વાત્ ॥ ઇતિ કાવ્યાર્થઃ ॥ ૧૧ ॥

પોતાના પુત્રને જીવી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખે, અને કદાચ એવી ચેષ્ટા દ્વારા રાજ્ય મેળવે ; તો પણ પુત્રના વધથી ઉત્પન્ન થયેલું અને ચોટેલું પાપકલંક ક્યારેય પણ ધોવાતું નથી, એજ પ્રમાણે વેદમાં બતાવેલી હિંસાથી કદાચ દેવવચેરે ખુશ પણ થાય, છતાં પણ હિંસાથી ઉત્પન્ન થયેલું દુષ્કૃત નષ્ટ થતું નથી. અહીં લિપ્સા (મેળવવાની ઇચ્છા) આ શબ્દનો સ્તુતિકારે પ્રયોગ કર્યો છે. તે દ્વારા સ્તુતિકાર પ્રકાશિત કરવા માંગે છે કે “અનન્યસદૃશ દુષ્કૃત્યનાં નિર્માણથી સર્વ સત્કૃત્યોનો નાશ કરનાર તે દુરાશયવાળી વ્યક્તિની રાજ્યપ્રાપ્તિ માટે માત્ર ઇચ્છા જ રહે છે. પણ તેની સિદ્ધિ થતી નથી. એજ પ્રમાણે, તે દુર્વાદીઓના વેદવિક્ષિત હિંસા દ્વારા દેવતા વચેરેને પ્રસન્ન કરવાનાં મનોરથો માત્ર મનોરથો જ છે. તેનાથી તેઓ નથી ઉત્તમજનને ખૂજ્ય થતાં, કે નથી થતી ઇન્દ્રાદિદેવોને તૃપ્તિ. કારણ કે પૂર્વે જ આ વાતનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે.”

સાંપ્રતં નિત્યપરોક્ષજ્ઞાનવાદિનાં મીમાંસકભેદભટ્ટાનામ્ એકાત્મસમવાયિજ્ઞાનાન્તરવેદજ્ઞાનવાદિનાં ચ યૌગનાં મતં
વિકુટ્ટપત્રાહ -

સ્વાર્થાવબોધક્ષમ એવ બોધઃ પ્રકાશતે નાર્થકથાન્યથા તુ ।

પરે પરેભ્યો ભયતસ્તથાપિ પ્રપેદિરે જ્ઞાનમનાત્મનિષ્ઠમ્ ॥ ૧૨ ॥

બોધો = જ્ઞાન, સ ચ સ્વાર્થાવબોધક્ષમ એવ પ્રકાશતે । સ્વસ્ય = આત્મસ્વસ્પસ્ય, અર્થસ્ય ચ પદાર્થસ્ય
યોઽવબોધઃ = પરિચ્છેદસ્તત્ર, ક્ષમ એવ = સમર્થ એવ પ્રતિભાસતે इत्यયોગव्यवच्छेदः । પ્રકાશતે इति ક્રિયાયાઽવબોધસ્ય
પ્રકાશસ્પત્વસિદ્ધેઃ સર્વપ્રકાશાનાં સ્વાર્થપ્રકાશકત્વેન, બોધસ્યાપિ તત્સિદ્ધિઃ । વિપર્યયે દૂષણમાહ । નાર્થકથાન્યથા
ત્વિતિ । અન્યથેતિ - અર્થપ્રકાશનેઽવિવાદાદુ, જ્ઞાનસ્ય સ્વસંવિદિતત્વાનધ્યુપગમેઽર્થકથૈવ ન સ્યાત્ । અર્થકથા = પદાર્થસામ્બન્ધિનો

જ્ઞાનની પરોક્ષતા અને પરાપેક્ષતાનું ખંડન

૭

વે 'જ્ઞાન નિત્યપરોક્ષ છે' અર્થાત્ 'પ્રત્યક્ષ નથી' એવું માનવાવાળા ભ્રમ મીમાંસકોનાં મતને અને
"તેજ આત્મામાં ઉત્પન્ન થતાં જ્ઞાનાન્તરથી પૂર્વનું જ્ઞાન સંવેદે છે." તેમ માનતા યૌગના (= નૈયાયિકોના) મતને
ખાંડતા સ્તુતિકાર કરે છે.

કાવ્યાર્થ :- જ્ઞાન સ્વનો બોધ અને પદાર્થનો બોધ કરાવવામાં સમર્થરૂપે જ પ્રકાશે છે. અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વ
અને પદાર્થનો બોધ કરાવવામાં સમર્થ છે. જો તે (= જ્ઞાન) પોતાનાં સ્વરૂપનો જ બોધ કરાવવામાં સમર્થ નથી,
તો તે પર એવા જોયને પ્રકાશિત કરે છે તેવી કથા જ ઊડી જશે. (જે સ્વને પ્રકાશિત કરી ન શકે તે પરને શી
રીતે પ્રકાશિત કરી શકે ?) છતાં પણ પૂર્વપક્ષનાં ભયથી પરમતવાળાઓ જ્ઞાનને સ્વનિષ્ઠ માનતા નથી અર્થાત્
'જ્ઞાન સ્વસ્વરૂપ બોધક નથી' તેમ માને છે.

જ્ઞાન સ્વસંવેદનભૂત

બોધ=જ્ઞાન સ્વ=પોતાનું સ્વરૂપ. અર્થ :- પદાર્થ, જોય વસ્તુ, ક્ષમ=સમર્થ. એવથી અહીં અયોગવ્યવચ્છેદ
છે. તેથી બોધ સ્વ અને જોયપદાર્થનું સંવેદન કરાવવામાં સમર્થ જ છે. જેઓ પ્રકાશરૂપ છે તે બધા જ સ્વ અને
પરનો અવબોધ કરાવવામાં સમર્થ છે. બોધ પણ પ્રકાશરૂપ જોવાથી સ્વપરપ્રકાશક છે. અનુમાન - 'બોધ
સ્વપરપ્રકાશક છે કેમકે પ્રકાશરૂપ છે જેમકે દીપક વગેરે.' જ્ઞાન જોયપદાર્થનું પ્રકાશક છે તે સર્વમાન્ય છે, તેથી
જ્ઞાનને જો સ્વસંવિદિત (=સ્વનું સંવેદન સ્વતઃ કરાવનાર) ન માનીએ, તો જ્ઞાન અર્થનું સંવેદન કરાવનાર છે
એવી વાત પણ થઈ ન શકે. તેથી પદાર્થનાં 'સત્ છે કે અસતરૂપ છે' ઇત્યાદિ સ્વરૂપનો વિચાર જ થઈ ન શકે.
વળી જો જ્ઞાન સ્વસંવિદિત ન જોય, તો જ્ઞાનને પોતાનું જ્ઞાન કરાવવા બીજા જ્ઞાનની અપેક્ષા રહેશે. એ બીજા
જ્ઞાનને સ્વના જ્ઞાનમાટે ત્રીજા જ્ઞાનની અપેક્ષા રહેશે. એમ અનવસ્થાદોષ આવશે. તથા જો જ્ઞાન સ્વસંવિદિત
ન જોય, તો જ્ઞાન પ્રથમ પોતાનો બોધ કરાવવાના કાર્યમાં જ મગ્ન બનશે. અને અર્થ તો જડ જોવાથી સ્વસ્વરૂપનો
પ્રકાશ કરી ન શકે. તેથી અર્થના સ્વરૂપનો વિચાર જ શી રીતે થશે ? આમ જ્ઞાન સ્વસંવિદિત છે તે યુક્તિથી
ઉપપન્ન છે. છતાં પરતીર્થિકો જ્ઞાનને અનાત્મનિષ્ઠ=અસ્વસંવિદિત માને છે. કેમકે જ્ઞાનને સ્વસંવિદિત
માનવામાં "પોતાનામાં ક્રિયા માનવી વિરોધરૂપ છે" એવા પૂર્વપક્ષના ઉપાલંબનો ભય છે. અર્થાત્ પોતાનામાં
જ 'પ્રકાશરૂપ ક્રિયા' માનવામાં વિરોધ આવતો જોવાથી જ્ઞાન સ્વનો પ્રકાશ કરી ન શકે. આવી આપત્તિથી ડરીને
તેઓ જ્ઞાનને સ્વસંવિદિત માનતા નથી.

વાર્તા, સદસદૂપાત્મક સ્વસ્પર્શિતિ યાવત્ । તુશ્ચોડવધારણે ભિન્નક્રમશ્ચ, સા ચાર્થકથયા સહ યોજિત એવ । યદિ હિ જ્ઞાન સ્વસંવિદિતં નેષ્યતે, તદા તેનાત્મજ્ઞાનાય જ્ઞાનાન્તરમપેક્ષણીયં તેનાપ્યપરમિત્યાદ્યનવસ્થા । તતો જ્ઞાનં તાવત્ સ્વાવબોધવ્યગ્રતામ્નનમ્ । અર્થસ્તુ જડતયા સ્વસ્પજ્ઞાપનાસમર્થં ઇતિ કો નામાર્થસ્ય કથામપિ કથયેત્ । તથાપિ-એવં જ્ઞાનસ્ય સ્વસંવિદિતત્વે યુક્ત્યા ઘટમાનેડપિ, પરે=તીર્થાન્તરોચાઃ, જ્ઞાનં=કર્મતાપત્રમ્, અનાત્મનિહં--ન વિદ્યતે આત્મનઃ=સ્વસ્ય નિષ્ઠા=નિશ્ચયો યસ્ય તદનાત્મનિષ્ઠમ્, અસ્વસંવિદિતમિત્યર્થઃ, પ્રપેદિરે=પ્રપન્નાઃ, કુતઃ ? ઇત્યાહ । પરેભ્યો ભયતઃ, પરે=પૂર્વપક્ષવાદિનઃ, તેભ્યઃ સકાશાત્ જ્ઞાનસ્ય સ્વસંવિદિતત્વં નોપપદ્યતે, સ્વાત્મનિ ક્રિયા વિરોધાદિત્યુપાલમ્ભસમ્ભાવના-સમ્ભવં યદ્ ભયં તસ્માત્ તદાશ્રિત્યેત્યર્થઃ ॥

જ્ઞાનની માત્ર પરપ્રકાશકતાવાદનું ખંડન

પૂર્વપક્ષ :- જ્ઞાનસ્વસંવિદિત નથી, કેમકે પોતાનામાં પોતાની ક્રિયા માનવામાં વિરોધ છે. જેમ કે સુશિક્ષિત પાણ નટ પોતાના સ્કન્ધપર ચડી શકતો નથી. અથવા અત્યંત તીક્ષ્ણ પાણ તલવારની ધાર પોતાને જ છેદવા સમર્થ બનતી નથી. તેથી જ્ઞાન પરોક્ષ છે અર્થાત્ અતીન્દ્રિય છે. જ્ઞાનનું સ્વસંવેદન નથી.

ઉત્તરપક્ષ (જૈન) :- આ બરાબર નથી. જ્ઞાનની સ્વમાં ઉત્પત્તિ વિરુદ્ધ છે કે સ્વમાં જ્ઞાનિ વિરુદ્ધ છે? અર્થાત્ જ્ઞાન પોતાને ઉત્પન્ન કરે છે તે માનવામાં વિરોધ છે કે જ્ઞાન પોતાનું સંવેદન કરાવે છે, તે માનવામાં વિરોધ છે? પ્રથમપક્ષે ભલે વિરોધ હોય, 'જ્ઞાન પોતાને ઉત્પન્ન કરે છે' તેમ અમે પણ માનતા નથી. બીજા પક્ષમાં વિરોધ નથી, કેમકે જ્ઞાન આત્મામાં સ્વની જ્ઞાનિ કરાવે જ છે. કેમકે જ્યારે જ્ઞાન પોતાના હેતુઓથી ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે સ્વનું સ્વતઃ સંવેદન કરાવવાનાં સ્વભાવવાળું જ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કે પ્રદીપપ્રકાશ પ્રકાશરૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે.

પૂર્વપક્ષ :- પ્રકાશરૂપે જ પ્રદીપપ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ તે પરપ્રકાશરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ પ્રદીપનો પ્રકાશ પર = બીજા પદાર્થોનો પ્રકાશ કરવાનાં સ્વભાવવાળો ઉત્પન્ન થાય છે. પણ નેટલા માત્રથી તે પોતાને પણ પ્રકાશે છે એમ માનવું ન્યાયયુક્ત નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- તો શું પ્રકાશ પોતે અપ્રકાશિત જ રહેશે? કે પછી બીજા પ્રકાશદ્વારા પ્રકાશિત થશે? પ્રથમ પક્ષે પ્રત્યક્ષબાધ છે. 'પ્રકાશ પોતે પ્રકાશિત છે' એ બધા લોકોને પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. બીજો વિકલ્પ પણ પ્રત્યક્ષબાધિત છે. પ્રકાશને બીજા પ્રકાશ પ્રકાશિત કરે છે એવું કોઈને દેખાતું નથી. પ્રકાશ સ્વતઃ પ્રકાશિત રૂપે પ્રત્યક્ષથી પ્રતીત થાય છે. વળી જો બીજા પ્રકાશ પહેલાં પ્રકાશને પ્રકાશિત કરે, તો બીજા પ્રકાશને પ્રકાશિત થવા ત્રીજા પ્રકાશ જોઈશે. એમ અનવસ્થાની આપત્તિ આવશે.

જ્ઞાનમાં જ્ઞાનક્રિયાની કર્મતાનો અભાવ

પૂર્વપક્ષ :- "પ્રકાશ ધડને પ્રકાશે છે" અહીં પ્રકાશ પ્રકાશને કર્મતરીકે સ્થાપી પ્રકાશવાની ક્રિયા કરે છે. એ જ રીતે "પ્રકાશ પોતાને પ્રકાશે છે" એમ પોતાને કર્મતરીકે સ્થાપીને પ્રકાશતો નથી. તેથી અમે તેને 'સ્વપ્રકાશક' માનતા નથી. બાકી પ્રકાશરૂપે ઉત્પન્ન થયો હોવાથી સ્વયં પ્રકાશે જ છે. અર્થાત્ સ્વને પ્રકાશે છે જ.

ઉત્તરપક્ષ :- શતાયુ ભવ! અમે પણ 'જ્ઞાન પોતે કર્મરૂપે પ્રકાશિત થાય છે માટે સ્વસંવેદે છે' તેમ નથી કહેતા. જ્ઞાન સ્વપ્રકાશક છે. વગેરે પ્રયોગોમાં અકર્મકરૂપે જ તે જ્ઞાન પ્રકાશે છે. જ્યારે ક્રિયાનો આશ્રય કર્તા પોતે હોય ત્યારે તે ક્રિયા અકર્મક કહેવાય છે. અને પોતાનામાં કર્તૃત્વ પ્રધાનરૂપે હોવાથી પોતાની કર્મ તરીકે વિવક્ષા

इत्थमक्षरगमनिकां विधाय भावार्थः प्रपञ्च्यते । भट्टास्तावदिदं वदन्ति यत्, ज्ञानं स्वसंविदितं न भवति, स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । न हि सुशिक्षितोऽपि नटबटुः स्वस्कन्धमधिरोढुं पटुः, न च सुतीक्ष्णाप्यसिधारा स्वं छेतुमाहितव्यापारा। ततश्च परोक्षमेव ज्ञानमिति । तदेतन्न सम्यक् । यतः किमुत्पत्तिः स्वात्मनि विस्थिते ज्ञप्तिर्वा ? यद्युत्पत्तिः सा विस्थिताम् । नहि वयमपि ज्ञानमात्मानमुत्पादयतीति मन्यामहे । अथ ज्ञप्तिः, नेयमात्मनि विरुद्धा, तदात्मनैव ज्ञानस्य स्वहेतुष्य उत्पादत; प्रकाशात्मनेव प्रदीपालोकस्य । अथ प्रकाशात्मैव प्रदीपालोक उत्पन्न इति परप्रकाशोऽस्तु । आत्मानमप्येतावन्मात्रेणैव प्रकाशयतीति कोऽयं न्यायः इति चेत्, तत्किं तेन वराकेणाप्रकाशितेनैव स्थातव्यम्, आलोकान्तराद् वास्य प्रकाशेन भवितव्यम् ? प्रथमे प्रत्यक्षबाधः । द्वितीयेऽपि सैवानवस्थापतिश्च ॥

થતી નથી) તેથી 'અકર્મકરૂપે જ્ઞાન સ્વસંવેદી છે.' એવા અમને ઈષ્ટ મતને જ તમે સ્થાપો છો.

શંકા :- 'જ્ઞાન યોતાને જાણે છે' વગેરે પ્રયોગસ્થળે જ્ઞાન કર્મરૂપે પણ ભાસિત થાય છે. તેથી જ્ઞાન અકર્મકરૂપે સ્વસંવેદી છે તેમ ન કહેવાય.

સમાધાન :- 'વક્તાની વિવક્ષાને આધીન કારકો છે' એવા ન્યાયથી જ્યારે વક્તા કર્તાની જ કર્મરૂપે પૃથક્, વિવક્ષા કરે ત્યારે આ પ્રમાણે પ્રયોગ થાય છે. તેથી 'પ્રકાશ યોતાને પ્રકાશે છે' એવો પ્રયોગ પણ થાય છે. એટલે એ રૂપે તો પ્રકાશ પણ યોતાને કર્મરૂપે પ્રકાશે છે એમ ભાસિત થાય છે. વાસ્તવમાં આવા પ્રયોગસ્થળે વૈયાકરણો કર્મકારકને માત્ર વિવક્ષાથી માને છે તાત્વિક માનતા નથી.

જ્ઞાનમાં જ્ઞાનક્રિયા અદુષ્ટ

વળી જે 'સ્વમાં સ્વની ક્રિયા હોવામાં વિરોધ'રૂપ દોષ ઉદ્ભાવિત કર્યો છે તે પણ યુક્તિયુક્ત નથી. કેમકે અનુભવસિદ્ધ પદાર્થોમાં વિરોધની ગ્રન્થ પણ અસિદ્ધ છે. 'હું ઘડાને જાણું છું.' વગેરે પ્રયોગોમાં 'હું' એ કર્તા અને 'ઘડો' એ કર્મનો જેમ બોધ થાય છે, તેમ જાણવાની ક્રિયાનો બોધ પણ થાય છે. તેથી જ્ઞાનનાં વિષયરૂપે જ્ઞાનક્રિયા જ્ઞાનમાં રહે તે દુષ્ટ નથી. વળી જે સ્વયં પ્રત્યક્ષજ્ઞાત થતું નથી તેવું જ્ઞાન બીજાનું પ્રત્યક્ષ સંવેદન શી રીતે કરાવી શકે ?

શંકા :- જ્ઞાનાન્તરથી આ જ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ થશે.

સમાધાન :- એ જ્ઞાનાન્તરનો પણ પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ નથી. તેથી તે જ્ઞાનાન્તર પ્રથમજ્ઞાનનો પણ ઉપલબ્ધ કરાવી ન શકે. જ્ઞાનાન્તરનાં બોધ માટે વળી અન્ય જ્ઞાનાન્તરને માનવામાં અનવસ્થાદોષ છે.

શંકા :- અર્થનો (=જોયનો) ઉપલબ્ધ જ્ઞાનનાં ઉપલબ્ધમાં હેતુ છે. જેમ કે ઘટનું જ્ઞાન થશે. તેનાથી ઘટનાં જ્ઞાનનું જ્ઞાન થશે.

સમાધાન :- આમ માનવામાં અન્યોન્યાશ્રય છે. કેમકે અહીં જ્ઞાનનો ઉપલબ્ધ અર્થનાં ઉપલબ્ધમાં હેતુ છે. અને અર્થનો ઉપલબ્ધ જ્ઞાનનાં ઉપલબ્ધમાં હેતુ છે. જ્યાં પરસ્પરની સિદ્ધિમાં પરસ્પર હેતુ બને ત્યાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે.

અર્થાપત્તિથી જ્ઞાનનો બોધ અયોગ્ય

પૂર્વપક્ષ :- (ભટ્ટ મીમાંસક)જો અર્થનું જ્ઞાન ન હોય, તો અર્થનો જે બોધ થાય છે તે થાય જ નહીં. તેથી અર્થાપત્તિથી (અન્યથા અનુપપત્તિથી) અર્થનાં જ્ઞાનનો બોધ થાય છે. (સિદ્ધકાર્ય જે કારણ વિના ઘટી ન શકે તે કારણને કાર્યની અન્યથા અઘટમાનતા દર્શાવવાદ્વારા સિદ્ધ કરવારૂપ તર્કને અર્થાપત્તિ કે અન્યથાઅનુપપત્તિરૂપ અલગ પ્રમાણતરીકે મીમાંસકવગેરે માને છે.) માટે જ્ઞાનને સ્વસંવેદી માનવું આવશ્યક નથી કેમકે તે વિના પણ જ્ઞાનનો બોધ સિદ્ધ છે.

અથ નાસૌ સ્વમપેક્ષ્ય કર્મતયા ચકાસ્તીત્યસ્વપ્રકાશકઃ સ્વીક્રિયતે, આત્માનં ન પ્રકાશયતીત્યર્થઃ । પ્રકાશસ્યતયા તૂત્પન્નત્વાત્ સ્વયં પ્રકાશત એવેતિ ચેત્ ? ચિરજીવ । ન હિ વયમપિ જ્ઞાનં કર્મતયૈવ પ્રતિભાસમાનં સ્વસંવેદ્યં ભૂમઃ, જ્ઞાનં સ્વયં પ્રતિભાસત્ત્વં ઇત્યાદાવકર્મકસ્ય તસ્ય ચકાસનાત્ । યથા તુ જ્ઞાનં સ્વં જાનામીતિ કર્મતયાપિ તદ્ભાતિ, તથા પ્રદોષઃ સ્વં પ્રકાશયતીત્યયમપિ કર્મતયા પ્રથિત એવ । યસ્તુ સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધો દોષ ઉદ્ભાવિતઃ, સોડ્યુક્તઃ, અનુભવસિદ્ધેડર્થે વિરોધાસિદ્ધેઃ, ઘટમહં જાનામીત્યાદૌ કર્તૃકર્મવદ્ જ્ઞાતૃપ્રત્યક્ષમાસમાનત્વાત્ । ન ચાપ્રત્યક્ષોપલમ્બસ્યાર્થદૃષ્ટિઃ પ્રસિદ્ધ્યતિ । ન ચ જ્ઞાનાન્તરાત્ તદુપલમ્બસમ્ભાવના, તસ્યાપ્યનુપલબ્ધસ્ય પ્રસ્તુતોપલમ્બપ્રત્યક્ષીકારાભાવાત્ । ઉપલમ્બાન્તરસમ્ભાવને ચાનવસ્થા । અર્થોપલમ્બાત્ તસ્યોપલમ્બે અન્યોન્યાશ્રયદોષઃ ॥

અર્થપ્રાકટ્યમન્યથા નોપપદ્યેત્તે યદિ જ્ઞાનં ન સ્યાત્, ઇત્યર્થાપત્યા તદુપલમ્બ ઇતિ ચેત્ ? ન । તસ્યા અપિ જ્ઞાપકત્વેનાજ્ઞાતાયા જ્ઞાપકત્વાયોગાત્ । અર્થાપત્યન્તરાત્ તજ્ઞાનેડનવસ્થેતરેતરાશ્રયદોષાપત્તેઃ તદવસ્થઃ પરિભવઃ । તસ્માદર્થોન્મુખતયેવ સ્વોન્મુખતયાડપિ જ્ઞાનસ્ય પ્રતિભાસાત્ સ્વસંવિદિતત્વમ્ ॥

ઉત્તરપક્ષ :- આ અર્થાપતિ પણ જ્ઞાપક (પ્રમાણજ્ઞાન) છે. તે પોતે જો જ્ઞાપક તરીકે અજ્ઞાત હોય, તો જ્ઞાપક બની ન શકે. તેથી તેનું જ્ઞાન શી રીતે થશે ? જો આ અર્થાપતિનાં જ્ઞાન માટે બીજી અર્થાપતિ લાવશો તો અનવસ્થાદોષ છે. અને જો અર્થજ્ઞાન અર્થાપતિથી અર્થસંવેદનને સિદ્ધ કરે છે, તેમ કહેશો તો આ બંને અર્થાપતિ પરસ્પરનાં જ્ઞાપક બનવાથી અન્યોન્યાશ્રયદોષ પૂર્વવત્ આવશે. તેથી જ્ઞાન જેમ અર્થોન્મુખ છે (=અર્થનાં બોધમાં વ્યાપ્ત છે) તેમ સ્વોન્મુખ પણ છે. તેથી જ્ઞાન સ્વસંવિદિત સિદ્ધ થાય છે. (અહીં અર્થજ્ઞાન કરણજ્ઞાન છે. અર્થસંવેદન એ જામિક્રિયારૂપ છે.)

અનુભૂતિની અનુભાવ્યતાસિદ્ધિ

પૂર્વપક્ષ :- અનુભૂતિ (=જામિક્રિયા) પોતે જો અનુભાવ્ય (=જોય) હોય, તો પોતે અનુભૂતિરૂપ નથી, જેમકે ઘડો. ઘડો અનુભાવ્ય છે તો અનુભૂતિરૂપ નથી. અનુમાન પ્રયોગ :- ‘જ્ઞાન અનુભવરૂપ હોવા છતાં અનુભૂતિરૂપ નથી કેમકે અનુભાવ્ય છે જેમ કે ઘડો’ આ હેતુ તમારા સિદ્ધાંતમાં પણ અસિદ્ધ નથી કેમકે તમે જ્ઞાનને સ્વસંવેદ્ય હોવાથી અનુભાવ્ય માનો છો.

ઉત્તરપક્ષ :- આ અર્થઘટન યુક્તિયુક્ત નથી. જેમ જ્ઞાતા જ્ઞાતૃત્વરૂપે પોતાના જ્ઞાતૃત્વને અનુભવે છે તેમ અનુભૂતિને પણ અનુભૂતિરૂપે જ અનુભવે છે. અનુભૂતિને અનુભાવ્યરૂપ માનવામાં કોઈ દોષ નથી. કેમકે તે જોયપદાર્થને અપેક્ષીને અનુભૂતિરૂપ છે, અને પોતાને અપેક્ષીને અનુભાવ્યરૂપ છે. જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ બે ભિન્નધર્મો એક ધર્મમાં ઉપપન્ન જ છે. જેમકે એક જ વ્યક્તિમાં પોતાનાં પિતાની અપેક્ષાએ પુત્રપણું અને પુત્રની અપેક્ષાએ પિતાપણું હોવામાં વિરોધ નથી.

જ્ઞાનનાં સ્વસંવેદનની અનુમાનદ્વારા સિદ્ધિ

જ્ઞાન સ્વસંવિદિત છે તે અનુમાનદ્વારા પણ સિદ્ધ થાય છે. અનુમાન પ્રયોગ :- “જ્ઞાન સ્વયં પ્રકાશનું છનું અર્થને પ્રકાશે છે કેમકે પ્રકાશ છે જેમકે પ્રદીપ.”

શંકા :- સંવેદન (=જ્ઞાન) પ્રકાશ્ય હોવાથી પ્રકાશકતરીકે અસિદ્ધ છે.

સમાધાન :- સંવેદન અજ્ઞાનને દૂર કરવા દ્વારા અર્થનાં પ્રકાશક તરીકે ઉપપન્ન છે. તેથી પ્રકાશક તરીકે અસિદ્ધ નથી.

નન્વનુભૂતેરનુભાવ્યત્વે ઘટાદિવદનનુભૂતિત્વપ્રસક્તિઃ । પ્રયોગસ્તુ જ્ઞાનમનુભવસ્વપ્રમણ્યનુભૂતિર્ન ભવતિ, અનુભાવ્યત્વાદ, ઘટવત્, અનુભાવ્યં ચ ભવદ્ધિરિષ્યતે જ્ઞાનં, સ્વસંવેદ્યત્વાત્ । નૈવમ્ । જ્ઞાતુર્જાતૃત્વેનેવાનુભૂતેરનુભૂતિત્વેનેવાનુભવાત્ । ન ચાનુભૂતેરનુભાવ્યત્વં દોષઃ, અર્થાપેક્ષયાનુભૂતિત્વાત્ । સ્વાપેક્ષયા ચાનુભાવ્યત્વાત્ । સ્વપિતૃપુત્રાનપેક્ષયૈકસ્ય પુત્રત્વપિતૃત્વવદ વિરોધાભાવાત્ ॥

અનુમાનાચ સ્વસંવેદનસિદ્ધિઃ । તથાહિ । જ્ઞાનં સ્વયં પ્રકાશમાનમેવાર્થ પ્રકાશયતિ, પ્રકાશકત્વાત્, પ્રદીપવત્ । સંવેદનસ્ય પ્રકાશ્યત્વાત્ પ્રકાશકત્વમસિદ્ધમિતિ ચેત્ ? ન । અજ્ઞાનનિરાસાદિદ્વારેણ પ્રકાશકત્વોપપત્તેઃ । મનુ નેત્રાદયઃ પ્રકાશકા અપિ સ્વં ન પ્રકાશયન્તીતિ પ્રકાશકત્વહેતોરનૈકાન્તિકતેતિ ચેત્ ? ન નેત્રાદિભિરનૈકાન્તિકતા, તેષાં લેબ્ધ્યુપયોગલક્ષણભાવેન્દ્રિયરૂપાણામેવ પ્રકાશકત્વાત્ । ભાવેન્દ્રિયાણાં ચ સ્વસંવેદનસ્મતૈવેતિ ન વ્યધિચારઃ । તથા સંવિત્ સ્વપ્રકાશા, અર્થપ્રતીતિત્વાત્, યઃ સ્વપ્રકાશો ન ભવતિ નાસાવર્થપ્રતીતિઃ, યથા ઘટઃ ॥

શંકા :- આંખ વગેરે પણ અર્થનાં પ્રકાશક છે, છતાં તેઓ પોતાને પ્રકાશતા નથી. તેથી પ્રકાશક હોવા છતાં જ્ઞાન સ્વયં પ્રકાશમાન નથી. આમ સાધ્યાભાવમાં હેતુની વૃત્તિ હેતુને અનૈકાંતિક સિદ્ધ કરે છે.

સમાધાન :- આંખ વગેરેને પણ બનાવી હેતુની જે અનૈકાંતિકતા બતાવી તે અયુક્ત છે. આંખ વગેરે જેઓ પ્રકાશકતરીકે ઇષ્ટ છે તે બાહ્ય દેખાતી દ્રવ્યેન્દ્રિયો રૂપે નહિ, પરંતુ લબ્ધિ અને ઉપયોગાત્મક ભાવેન્દ્રિયોરૂપે જ ઇષ્ટ છે. (તે-તે ઇન્દ્રિયાદિજનિતજ્ઞાનના આવારક તેવા-તેવા પ્રકારનાં મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મ છે. આ કર્મનાં ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતી વિશુદ્ધિ અથવા તેથી વિશુદ્ધિને અનુસાર આત્માનો તે-તે ઇન્દ્રિયનાં વિષયમાં ઉપયોગ (=જ્ઞાનવ્યાપાર) જ ભાવેન્દ્રિય છે. તે ભાવેન્દ્રિય સ્પર્શેન્દ્રિયાદિ રૂપે પાંચ છે. અને સ્પર્શ, રસ વગેરે તેનાં વિષયો છે.) આ ભાવેન્દ્રિયો સ્વસંવેદનાત્મક જ છે. તેથી વ્યભિચારદોષ નથી. તેથી અનુમાન પ્રયોગ :- ‘સંવિત્=સંવેદન સ્વપ્રકાશ છે (=સ્વસંવેદ છે) કેમકે અર્થપ્રતીતિરૂપ (=અર્થના જ્ઞાનરૂપ) છે. જે સ્વસંવેદે નથી તે અર્થપ્રતીતિરૂપ પણ બને નહીં, જેમકે ઘડો.’ (માટે નેત્ર વગેરે વ્યભિચાર કે સંદેહ માટેનું દેષ્ટાંત બની ન શકે, કેમકે પક્ષરૂપ છે. અન્યથા સર્વત્ર પક્ષને જ સંદેહનું દેષ્ટાંત સ્થાપી હેતુમાં દોષ બતાવી શકાય, અને અનુમાન પ્રમાણની વિક્ષણતાનો પ્રસંગ આવે. આમ નેત્રાદિ ભાવેન્દ્રિયો જ્ઞાનરૂપ હોવાથી પક્ષરૂપ હોઈ અનૈકાંતિકતાનું દેષ્ટાંત બની ન શકે.)

ત્રિપુટી પ્રત્યક્ષ કલ્પના બાન્ત

“આમ જ્ઞાન સ્વસંવેદ છે” એમ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે. તેથી (૧) સત્=વિદ્યેમાન વસ્તુ સાથે ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિનો સંયોગ થાય છે અને તેનાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. (૨) તેનાથી અર્થપ્રકટન (=અર્થજ્ઞાન) થાય છે. (૩) તેનાથી અર્થાપત્તિપ્રમાણ પ્રવર્તે છે. અને તેનાથી પ્રકાશકજ્ઞાનનો બોધ થાય છે.” (આને ભદ્રમત ત્રિપુટીપ્રત્યક્ષ કહે છે.) આવી ત્રિપુટીપ્રત્યક્ષ કલ્પના માત્ર પ્રયાસક્ષણવાળી છે. અર્થાત્ વ્યર્થ છે.

જ્ઞાનની સ્વાન્યપ્રકાશ્યતા-નૈયાયિક

નૈયાયિક :- “જ્ઞાન સ્વાન્યપ્રકાશ્ય છે. (સ્વ=જ્ઞાન. અન્યઃ તે જ્ઞાનથી ભિન્નજ્ઞાન, તેનાથી પ્રકાશ્ય છે.) કેમકે તે ઇશ્વરના જ્ઞાનથી ભિન્ન હોવા ઉપરાંત પ્રમેય છે, જેમકે ઘડો.” (ઇશ્વર સર્વજ્ઞ છે. તેનું જ્ઞાન નિત્ય હોવાથી પ્રમેય બની શકતું નથી. તેથી ઇશ્વરના જ્ઞાનથી ભિન્ન જ્ઞાન એટલે કે છવાતાઓનાં જ્ઞાનને પ્રમેયરૂપ કહ્યું છે.) ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન પોતે સમવાયસંબંધથી જે આત્મામાં વૃત્તિ છે, તે જ આત્મામાં તે જ્ઞાન પછી તરત

૧. પ્રદીપસ્યાર્થાપેક્ષયા પ્રકાશકત્વં સ્વાપેક્ષયા ચ પ્રકાશ્યપ્રકાશકત્વમ્ ॥ ૨. જન્તોઃ શ્રોત્રાદિવિષયસ્તત્તદાવરણસ્ય યઃ સ્યાત્સ્વયોપશમો લબ્ધિરુપં ભાવેન્દ્રિયં હિ તત્ ॥ સ્વસ્વલબ્ધ્યનુસારેણ વિષયેષુ યઃ આત્મનઃ । વ્યાપાર ઉપયોગાહ્યં ભવેદ્ભાવેન્દ્રિયં ચ તત્ ॥ લોકપ્રકાશો ૩ ॥

તદેવં સિદ્ધેઽપિ પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યાં જ્ઞાનસ્ય સ્વસંવિદિતત્વે “સત્સંપ્રયોગે ઇન્દ્રિયબુદ્ધિજન્મલક્ષણં જ્ઞાનં, તતોઽર્થપ્રાકટ્યં, તસ્માદર્થાપત્તિઃ, તથા પ્રવર્તકજ્ઞાનસ્યોપલભ્મઃ”^૧ ઇત્યેવંસ્થા ત્રિપુટીપ્રત્યક્ષકલ્પના મૃદાનાં પ્રયાસફલૈવ ॥

યોગાસ્વાહુઃ । જ્ઞાનં સ્વાન્યપ્રકાશ્યમ્, ईश्वरज्ञानान्यत्वे सति प्रमेयत्वात्, घटवत् । समुत्पन्नं हि ज्ञानमेकात्म-
समवेतानन्तरोद्भवविष्णुमानसप्रत्यक्षेणैव लक्ष्यते, न पुनः स्वेन । न चैवमनवस्था अर्थावसायिज्ञानोत्पादमात्रेणैवार्थसिद्धौ
प्रमातुः कृतार्थत्वात् । अर्थज्ञानजिज्ञासायां तु तत्रापि ज्ञानमुत्पद्यत एवेति । तदयुक्तम् । पक्षस्य प्रत्यनुमानबाधितत्वेन
हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वात् । **तथाहि** । विवादास्पदं ज्ञानं स्वसंविदितं, ज्ञानत्वात्, ईश्वरज्ञानवत् । न चायं वाद्यप्रतीतो
दृष्टान्तः, ‘पुष्पविशेषस्येश्वरतया जैनैरपि स्वीकृतत्वे तज्ज्ञानस्य तेषां प्रसिद्धेः ॥ व्यर्थविशेषश्चात्र तव हेतुः,
समर्थविशेषणोपादानेनैव साध्यसिद्धेः । अग्निसिद्धौ धूमवत्त्वे सति द्रव्यत्वादिति वद, ईश्वरज्ञानान्यत्वादित्येतावतैव गतत्वात् ।
न होश्चरज्ञानादन्यत् स्वसंविदितमप्रमेयं वा ज्ञानमस्ति, यदव्यवच्छेदाय प्रमेयत्वादिति क्रियेत, भवन्मते तदन्यज्ञानस्य सर्वस्य
प्रमेयत्वात् ॥

જ ઉત્પન્ન થતાં અને આત્મામાં સમવાયસંબંધથી રહેતાં માનસપ્રત્યક્ષથી જ જ્ઞાત થાય છે. પણ સ્વતઃ જ્ઞાત થતું નથી. આમ માત્રવામાં અનવસ્થાદોષ છે એમ પણ કહેવું નહીં, કારણ કે અર્થપ્રકાશકજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાત્રથી અર્થપ્રકાશરૂપ કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે. તેથી પ્રયોજન સરી જતું જોવાથી પ્રમાતાને ઉત્તરોત્તરજ્ઞાનની જિજ્ઞાસા રહેતી નથી. જ્યારે અર્થજ્ઞાનને જાણવાની ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે તેના પ્રકાશનને માટે અન્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે જ. અર્થાત્ જ્યારે અર્થજ્ઞાન પોતે પ્રમેયરૂપ બને છે ત્યારે તે અર્થજ્ઞાનનું પ્રકાશકજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આમ પ્રમાતાની જિજ્ઞાસા જેટલી જોય તેટલા પ્રમાણમાં જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

જ્ઞાનની સ્વાન્યપ્રકાશ્યતામાં દોષો-જૈન

ઉત્તરપક્ષ(જૈન) :- આ અસંગત છે. વિરોધી અનુમાનદ્વારા પક્ષ બાધિત છે. કેમકે જ્ઞાન સ્વસંવિદિત છે એમ ઉભયવાદી સંમત છે. (નૈયાયિકોએ ઇશ્વરના જ્ઞાનને સ્વસંવિદિત માન્યું છે.) તેથી હેતુ કાળાત્યયાપદિષ્ટ છે. (=પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણથી બાધિત થયા પછી હેતુની સ્થાપના કાળાત્યયાપદિષ્ટદોષથી દુષ્ટ બને છે.) અહીં પ્રયોગ ‘વિવાદાસ્પદ જ્ઞાન (=જીવાત્માઓનું જ્ઞાન) સ્વસંવિદિત છે, કેમકે જ્ઞાન છે. જેમકે ઇશ્વરનું જ્ઞાન.’

શંકા :- ઇશ્વરના જ્ઞાનરૂપ દેહાંત જૈનમતે અપ્રસિદ્ધ છે. કેમકે તેઓએ ઇશ્વરને સ્વીકાર્યો નથી. તેથી આ દેહાંત સાર્થક નથી.

સમાધાન :- જૈનોએ પણ તીર્થંકરાદિ પુરુષવિશેષને ઇશ્વર તરીકે સ્વીકાર્યો જ છે. તે ઇશ્વરનું જ્ઞાન પણ અપ્રસિદ્ધ નથી. તેથી દેહાંત જૈનોને પણ અપ્રસિદ્ધ ન જોવાથી સાધ્યને સાધવામાં સમર્થ છે. વળી (નૈયાયિકોના અનુમાનના) હેતુમાં ‘પ્રમેયત્વ’ વિશેષ્યપદ વ્યર્થ છે. કારણ કે સમર્થવિશેષણનાં ઉપાદાનથી જ સાધ્ય સિદ્ધ થાય છે. જેમકે “પર્વત અગ્નિવાળો છે કેમકે ધૂમાડાવાળું દ્રવ્ય છે.” અહીં ધૂમાડાવાળો છે તેટલા માત્રથી અગ્નિવાળો છે તેમ સિદ્ધ થઈ શકે છે. તેથી હેતુમાં દ્રવ્યરૂપ વિશેષ્યપદ અન્યથાસિદ્ધ છે. (વિશેષણપદોથી અબાધિત અન્યધર્મીઓને બાકાત કરવા અથવા જ્યાં વિશેષ્યનો નિર્ણય થઈ શકતો ન હોય ત્યાં વિશેષ્યધર્મીનાં બોધ માટે વિશેષ્યપદ આવશ્યક બને. પણ જ્યાં વિશેષણો અનિષ્ટ ધર્મીઓને બાકાત કરવા સમર્થ અને એક ચોક્કસ ધર્મીનો અર્થથી બોધ કરાવવામાં સમર્થ

૧. જૈમિનિસૂત્ર ૧-૧-૪૫ સૂત્રાર્થાનુગુણમેતત્ । ઘટાદિવિષયે જ્ઞાને જાતે ‘મયા જ્ઞાતોઽયં ઘટઃ’ ઇતિ ઘટસ્ય જ્ઞાતત્વં પ્રતિસંધીયતે । તેન, જ્ઞાતે જાતે સતિ ‘જ્ઞાતતા નામ કશ્ચિદ્દર્મ્યં જાતઃ’ ઇત્યનુમીયતે । સા ચ (જ્ઞાતતા) જ્ઞાતાત્પૂર્વમજાતત્વાત્, જ્ઞાને જાતે ચ જાતત્વાચ્ચ, અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં ‘જ્ઞાનેન જન્યતે’ ઇત્યવધાર્યતે (તર્કભાષા પૃ. ૨૨) । જ્ઞાનસ્ય મિતિઃ માતા મયમ્ તદ્વિષયકત્વાત્ ત્રિપુટી તત્પ્રત્યક્ષતા ।

અપ્રયોજકશ્ચાયં હેતુઃ, સોપાધિકત્વાત્ । સાધનાવ્યાપકઃ સાધ્યેન સમવ્યાપ્તિશ્ચ ચત્તુરુપાધિરભિધોયતે । તત્પુત્રત્વાદિના શ્યામત્વે સાધ્યે શાકાદ્યાહારપરિણામવત્ । ઉપાધિશ્ચાત્ર જડત્વમ્ । તથાહિ ઈશ્વરજ્ઞાનાન્યત્વે પ્રમેયત્વે ચ સત્યપિ યદેવ જડં સ્તમ્ભાદિ તદેવ સ્વસ્માદન્યેન પ્રકાશયતે । સ્વપ્રકાશે પરમુખપ્રેક્ષિત્વં હિ જડસ્ય લક્ષણમ્ । ન ચ જ્ઞાનં જડસ્વરૂપમ્ । અતઃ સાધનાવ્યાપકત્વં જડત્વસ્ય* । સાધ્યેન સમવ્યાપ્તિકત્વં ચાસ્ય સ્પષ્ટમેવ । જાડયં વિહાય સ્વપ્રકાશાભાવસ્ય તં ચ ત્યક્ત્વા જાડયસ્ય ક્વચિદપ્યદર્શનાત્ ઇતિ ॥

યચ્ચોક્તં સમુત્પન્નં હિ જ્ઞાનમેકાત્મસમવેતમ્ ઇત્યાદિ । તદવ્યસત્યમ્ । ઇત્યર્થજ્ઞાનતજ્ઞાનયોરુપધમાનયોઃ ક્રમાનુપલક્ષણત્વાત્ । આશૂત્પાદાત્ક્રમાનુપલક્ષણમુત્પલપત્રશતવ્યતિભેદવદ્ ઇતિ ચેત્ ? તત્ર । જિજ્ઞાસાવ્યવહિત- સ્વાર્થજ્ઞાનસ્યોત્પાદપ્રતિપાદનાત્ । ન ચ જ્ઞાનાનાં જિજ્ઞાસાસમુત્પાદ્યત્વં ઘટતે, અજિજ્ઞાસિતેષ્વપિ યોગ્યદેશેષુ વિષયેષુ તદુત્પાદપ્રતીતેઃ । ન ચાર્થજ્ઞાનમયોગ્યદેશમ્, -આત્મસમવેતસ્યાસ્ય સમુત્પાદાત્ । ઇતિ જિજ્ઞાસામન્તરેણૈવાર્થજ્ઞાને

હોય ત્યાં વિશેષ્યપદનું ઉપાધન વર્થ છે.) અહીં 'ઈશ્વરજ્ઞાનથી અન્ય' તેટલા માત્રથી પણ જ્ઞાન સ્વાન્યપ્રકાશ્ય છે તેમ બોધ થઈ શકે છે. કેમકે તેમના મતે ઈશ્વરના જ્ઞાનથી ભિન્ન કોઈ જ્ઞાન સ્વસંવિદિત કે અપ્રમેય નથી કે જેનો વ્યવસ્થેદ કરવા દ્વારા 'પ્રમેય' પદ સાર્થક બને. કારણ કે તેમના મતે ઈશ્વરના જ્ઞાનથી અન્ય બધા જ જ્ઞાનો પ્રમેયરૂપ છે. (આમ 'ઈશ્વરજ્ઞાનાન્યત્વ' ને હેતુ બનાવવાથી ઈશ્વરજ્ઞાનથી અન્ય તમામ જ્ઞાનો પક્ષ બની શકે છે જે તેઓને ઈષ્ટ છે તેથી 'પ્રમેય' પદ નિરર્થક છે.)

જડ જ પરપ્રકાશ્ય

વળી આ હેતુ અપ્રયોજક પણ છે કેમકે સોપાધિક છે. (સોપાધિક હેતુઓમાં શુદ્ધહેતુ અન્યવ્યભિચારરૂપ વિપરીતકલ્પનાને બાધક અનુકૂળતર્કથી રહિત હોવાથી અપ્રયોજક કહેવાય.) ઉપાધિ:- સાધનનું એવું વિશેષણ કે, જે સાધનને વ્યાપક ન હોય અને સાધ્ય સાથે સમવ્યાપ્તિ ધરાવતું હોય, જેમકે "ગર્ભમાં રહેલો તેનો પુત્ર શ્યામ છે કેમકે તેનો પુત્ર છે. જેમકે તેનાં બીજા પુત્રો" અહીં 'તત્પુત્રત્વ' એ હેતુ સત્ નથી. કેમકે અપ્રયોજક છે. કેમકે ત્યાં શાકાદિ આહારનો પરિણામ ઉપાધિરૂપ છે. (આ શાકાદિઆહાર તત્પુત્રત્વરૂપ હેતુને વ્યાપક નથી. કેમકે શાકાદિઆહાર વિના પણ તેનો પુત્ર હોઈ શકે. આ ઉપાધિનો સાધન અવ્યાપકતા અંશ બતાવ્યો. તથા શાકાદિઆહાર અને શ્યામત્વને સમવ્યાપ્તિ છે, તે આ પ્રમાણે--> શાકાદિઆહાર હોય, તો ઉત્પન્ન થનાર પુત્ર શ્યામ હોય, અને જો ઉત્પન્ન થનાર પુત્ર શ્યામ હોય તો ચોક્કસ ગર્ભવતી સ્ત્રીએ શાકાદિનો આહાર કર્યો છે.) પ્રસ્તુતમાં જડત્વ એ ઉપાધિ છે. એટલે કે ઈશ્વરનાં જ્ઞાનથી ભિન્ન અને પ્રમેય હોવા છતાં જે જડ છે, તે જ યોતાનાથી ભિન્નદ્વારા પ્રકાશિત થાય છે. કેમકે 'યોતાના પ્રકાશ (=બોધ)માં પરની અયેક્ષા રાખવી' એ જડનું લક્ષણ છે. જ્ઞાન પ્રમેય છે પરંતુ જડ નથી. તેથી જડત્વ ઉપાધિ સાધનને વ્યાપક નથી. સાધ્ય સાથે તેની સમવ્યાપ્તિ સ્પષ્ટ છે. કેમકે સ્વાન્યપ્રકાશ્યત્વ એ જડનું લક્ષણ છે. તેથી જડત્વ ન હોય ત્યાં સ્વપ્રકાશનો અભાવ, અને સ્વપ્રકાશનો અભાવ ન હોય, ત્યાં જડત્વ-કયાંય કયારેય પણ દેખાતું નથી. (આમ જોવા જવ તો હેતુ પક્ષમાં અસિદ્ધ છે, કેમ કે જ્ઞાનમાં જ્ઞાનત્વ છે, નહીં કે ઈશ્વરજ્ઞાનાન્યત્વ. અને જ્ઞાનત્વ તો ઈશ્વરજ્ઞાનમાં પણ છે જ.)

જ્ઞાનનાં સ્વપ્રકાશ્યત્વની સિદ્ધિ

'એક આત્મા સાથે સમવાયસંબંધથી પ્રાપ્ત અને અર્થજ્ઞાનની તરત પછી થનાર માનસપ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી અર્થજ્ઞાન લક્ષિત થાય છે.' ઈત્યાદિ તમે જે દર્શાવ્યું, તે પણ અસંગત છે, કેમકે અર્થજ્ઞાન અને અર્થજ્ઞાનનું જ્ઞાન ક્રમશઃ ઉત્પન્ન થાય, એવું ઉપલબ્ધ થતું નથી

જ્ઞાનોત્પાદપ્રસન્નઃ। અથોત્પદ્યતાં નામેદં કો દોષઃ ઇતિ ચેત્ ? નચ્ચેવમેવ તજ્ઞાનજ્ઞાનેડવ્યપરજ્ઞાનોત્પાદપ્રસન્નઃ । તત્રાપિ ચૈવમેવાયમ્ । ઇત્યપરાપરજ્ઞાનોત્પાદપરમ્પરાયામેવાત્મનો વ્યાપારાદ્ ન વિષયાન્તરસંચારઃ સ્યાદિતિ ત્રિસ્યાદ્યજ્ઞાનં તદાત્મબોધં પ્રત્યનેપક્ષિતજ્ઞાનાન્તરવ્યાપારમ્, યથા ગોચરાન્તરગ્રાહિજ્ઞાનાત્ પ્રાગ્ભાવિ ગોચરાન્તરગ્રાહિધારાવાહિજ્ઞાનપ્રબન્ધસ્યાન્ત્યજ્ઞાનમ્ । જ્ઞાનં ચ વિવાદાધ્યાસિતં સ્પાદિજ્ઞાનમ્, ઇતિ ન જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનાન્તરજ્ઞેયતા યુક્તિં સહતે ॥ ઇતિ કાવ્યાર્થઃ ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વપક્ષ :- જેમ કોઈ કુશળ માણસ કમળના સો પાંદડાને શીઘ્રતાથી વીંધે, ત્યારે કમલઃ વેધ હોવા છતાં જાણે એક સાથે વીંધાયા ન હોય ! તેવો બોધ થાય છે. તેમ અર્થજ્ઞાનની અવ્યવહિત ઉત્તરમાં આ જ્ઞાન અત્યંત શીઘ્ર ઉત્પન્ન થતું હોવાથી આ કમનો ખ્યાલ રહેતો નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- તમે સર્વત્ર અર્થજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ જિજ્ઞાસાથી વ્યવહિત માની છે. એટલે કે અર્થજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પછી અર્થજ્ઞાનની જિજ્ઞાસા (=અર્થજ્ઞાનના જ્ઞાનની ઈચ્છા) થાય અને પછી અર્થજ્ઞાનનું જ્ઞાન થાય, એમ તમને ઈષ્ટ છે. આમ વચ્ચે જિજ્ઞાસાનું વ્યવધાન હોવાથી અર્થજ્ઞાનની અવ્યવહિત ઉત્તરમાં આ માનસપ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી જો અર્થજ્ઞાન પછી એ જ્ઞાનનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોય, તો તે જિજ્ઞાસાથી વ્યવહિત હોવાથી જ્ઞાનાન્તરની ઉપલબ્ધિ થવી જોઈએ. અને ઉપલબ્ધિ થતી નથી, એ ઉભયમત સંમત છે. તેથી તેનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. વળી તમે જે પ્રતિપાદન કર્યું કે, 'જિજ્ઞાસા જ્ઞાનની ઉત્પાદિકા છે' તે પણ અસંગત છે. કેમકે યોગ્ય દેશમાં રહેલાં અજિજ્ઞાસિત વિષયોમાં પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું દેખાય જ છે. 'અર્થજ્ઞાન અયોગ્યસ્થળે છે. માટે તેનું જ્ઞાન કરવા જિજ્ઞાસા જોઈએ' એવી શંકા પણ કરવી નહીં, કેમકે આ અર્થજ્ઞાન સમવાયસંબંધથી આત્મામાં ઉત્પન્ન થયેલું છે. તેથી જો અર્થજ્ઞાનગ્રાહક અન્યજ્ઞાન હોય, તો જિજ્ઞાસા વિના પણ અર્થજ્ઞાનવિષયક તે અન્ય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ છે.

શંકા :- ભલે જિજ્ઞાસા વિના અર્થજ્ઞાનનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, એમાં શો દોષ છે ?

સમાધાન :- આ પ્રમાણે જિજ્ઞાસા વિના પણ અર્થજ્ઞાનનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોય, તો એ ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન પણ યોગ્યદેશમાં હોવાથી તેનું જ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થશે. આમ એક જ અર્થજ્ઞાનનાં ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનોની ઉત્પત્તિમાં જ આત્માનો વ્યાપાર રહેશે. તેથી આત્માનો વિષયાન્તરમાં સંચાર થશે નહિ. અર્થાત્ એક અર્થજ્ઞાન થયા પછી આત્મા પોતાનો સમગ્ર કાળ એ અર્થજ્ઞાનના ઉત્તરોત્તરજ્ઞાનોની પરંપરાને પકડવામાં જ પૂરો કરશે. અને બીજા કોઈ અર્થના જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્તિ કરવાનો અવકાશ જ રહેશે નહિ. આ અનિષ્ટાપત્તિ છે. તેથી જ્ઞાન પોતાનાં બોધમાટે બીજા જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખતું નથી. જેમકે વિષયાન્તરને ગ્રહણ કરવાવાળાં જ્ઞાનથી પૂર્વકાળ-ભાવી વિષયાન્તરને ગ્રહણ કરવાવાળા ધારાવાહિજ્ઞાનપ્રવાહનું છેલ્લું જ્ઞાન (વિષયાન્તર-પ્રસ્તુતમાં જે વિષયનું જ્ઞાન છે તેનાથી ભિન્ન વિષય.) થતો અપાય (=નિશ્ચયજ્ઞાન) થયા પછી 'આ ઘડો છે', 'આ ઘડો છે' એવું સતત ઉત્તરોત્તર પ્રવાહાત્મકજ્ઞાન થાય છે જે મતિજ્ઞાનનાં ધારણાત્મક ભેદનાં પેટાભેદ 'અવિચ્યુતિરૂપે ઓળખાય છે. આ અવિચ્યુતિ= ધારાવાહિજ્ઞાનમાં જે સમાનવિષયક જ્ઞાનપ્રવાહ ચાલે છે તેમાં છેલ્લું જ્ઞાન સ્વનાં સંવેદનમાટે બીજા જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખતું નથી. અન્યથા એ જ્ઞાન છેલ્લું કહી ન શકાય, કેમકે એ પછી પણ જ્ઞાનપ્રવાહ ચાલું રહે છે. આ ધારાવાહિ જ્ઞાનપ્રવાહમાં એકજ્ઞાન અંત્ય છે તે સિદ્ધ છે. અન્યથા વિષયાન્તરનું જ્ઞાન જ ઉત્પન્ન ન થાય. તેથી જેમ ધારાવાહિજ્ઞાનપ્રવાહનું અંત્ય જ્ઞાન સ્વઅવબોધ પ્રતિ જ્ઞાનાન્તરની અપેક્ષા રાખતું નથી, તેમ વિવાદસ્પદ ઇષ્ટાદિઅર્થજ્ઞાન પણ સ્વઅવબોધ માટે બીજાને અવલંબતું નથી. કારણ કે તે પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.) આમ 'જ્ઞાન જ્ઞાનાન્તરથી જોય છે' એવો સિદ્ધાંત યુક્તિસક્ત નથી. ॥ ૧૨ ॥

૧. એકસ્મિન્નૈવ ઘટે 'ઘટોડયમ્' 'ઘટોડયમ્' ઇત્યેવમુત્પદ્યમાનાન્યુત્તરોત્તરજ્ઞાનાનિ ધારાવાહિકજ્ઞાનાનિ અવિચ્યુત્યપરનામાનિ ।

અથ યે બ્રહ્મદૈતવાદિનોઽવિદ્યાઽપરપર્યાયમાયાવશાત્ પ્રતિભાસમાનત્વેન વિશ્વવ્રત્યવર્તિવસ્તુપ્રપન્નમપારમાર્થિકં સમર્થયન્તે, તન્મતમુપહસન્નાહ -

માયા સતી ચેદ્ દ્વયતત્ત્વસિદ્ધિરથાસતી હન્ત કુતઃ પ્રપન્ન : ।

માયૈવ ચેદર્થસહા ચ તત્ત્વિકં માતા ચ વન્ધ્યા ચ ભવત્પરેષામ્ ॥૧૩॥

તૈર્વાદિભિસ્તાત્ત્વિકાત્મબ્રહ્મવ્યતિરિક્તા યામાયા=અવિદ્યા પ્રપન્નહેતુઃ પરિકલ્પિતા, સા સદૂપા અસદૂપા વૈતિ દ્વયો ગતિઃ । સતી=સદૂપા ચેત્ ? તદા દ્વયતત્ત્વસિદ્ધિઃ--દ્વાવવયવૌ યસ્ય તદ્ દ્વયં, તથાવિધં યત્ તત્ત્વં પરમાર્થઃ, તસ્ય સિદ્ધિઃ । અયમર્થઃ । એકં તાવત્ ત્વદધિમતં તાત્ત્વિકમાત્મબ્રહ્મ, દ્વિતીયા ચ માયા તત્ત્વસ્વા સદૂપતયાક્ષીક્રિયામાણત્વાત્ ॥ તથા ચાદૈતવાદસ્ય મૂલે નિહિતઃ કુઠારઃ । અર્થેતિ પક્ષાન્તરદ્યોતને । યદિ અસતી--ગગનામ્ભોજવદવસ્તુસ્વા સા માયા તતઃ । હન્તિ ઇત્યુપદર્શને

માયાવાદનું નિરાકરણ

બ્રહ્મદૈતવાદીઓ અવિદ્યા=માયાનાં કારણે પ્રતિભાસ પામતા આ ત્રણે જગત્ની વસ્તુઓનાં વિસ્તારને અપારમર્થિક માને છે. આ મતનો ઉપહાસ કરતા કવિ કહે છે.

કાવ્યાર્થ :- જો માયા સત્ છે, તો બ્રહ્મ અને માયા એમ બે તત્ત્વની સિદ્ધિ થાય છે. (તેથી માત્ર બ્રહ્મ જ એક સત્તત્ત્વ છે તે અસિદ્ધ થાય છે.) જો માયા અસત્ છે, તો આ જગતમાં વસ્તુઓનો વિસ્તાર દેખાય છે. તે શી રીતે સંભવે ? (કેમકે આ વિસ્તારમાં માયા ઉપાદાનતરીકે ઈષ્ટ છે.) તથા ‘માયા પોતે અર્થસહા (=અર્થક્રિયામાં સમર્થ પદાર્થનું ઉપદર્શન કરાવવામાં સમર્થ) છે.’ એવું આપનાથી ભિન્ન વ્યક્તિનું વચન (=બ્રહ્મદૈતવાદીનું વચન) ‘એક સ્ત્રી માતા પણ છે અને વન્ધ્યા પણ છે’ એના જેવું પૂર્વાપર વ્યાધાતવાળું છે.

તે બ્રહ્મદૈતવાદીઓએ આત્મબ્રહ્મથી ભિન્ન માયા=અવિદ્યાની કલ્પના કરી છે. આ માયા સકળ પ્રપંચ =વિસ્તારમાં હેતુ છે. આ માયા સદ્-આત્મક છે કે અસદ્-આત્મક છે ? એમ બે વિકલ્પ સંભવે છે. જો માયા સત્ છે, તો એક આત્મતત્ત્વ અને બીજી માયા એમ બે તત્ત્વની સિદ્ધિ થશે. તેથી ‘અદ્વૈત=એકત્વવાદ=આત્મબ્રહ્મ એક જ તત્ત્વ છે તેવા સિદ્ધાંતનાં મૂળમાં જ કુદારાધાત થશે. જો આ માયા ગગનપુષ્પની જેમ અસત્ છે, તો ત્રણભુવનમાં રહેલાં પદાર્થનાં સમુદરૂપ પ્રપંચ કેવી રીતે સંભવે ? અર્થાત્ આ પ્રપંચ અનુપપન્ન થઈ જશે. કેમકે ધોડાનાં શિંગડાની જેમ અસત્ માયા સર્વોપાધિથી રહિત જોવાથી પ્રત્યક્ષ દેખાતા આવા પરિણામોને ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ બની ન શકે. વળી મૃગતૃણા (મૃગજળ) કે ઈન્દ્રજાળમાં માયાથી જે પદાર્થો દેખાય છે, તેઓ અર્થક્રિયા કરવામાં અસમર્થ દેખાય છે. જ્યારે અહીં દેખાતા પદાર્થો તો અર્થક્રિયા કરવામાં સમર્થ છે એવો બોધ થાય છે. તેથી અહીં માયા કેવી રીતે માની શકાય ?

માયાપણું અને અર્થસહાપણું પરસ્પરવિરુદ્ધ

શંકા :- માયા, માયારૂપ પણ છે અને અર્થક્રિયાને સમર્થ પદાર્થોનું ઉપદર્શન કરાવવામાં સમર્થ પણ છે.

સમાધાન :- એમાં સ્વવચનવિરોધ છે. માતા વન્ધ્યા હોય તેમ સંભવતું નથી. આજ તાત્પર્યને મનમાં ધારીને ઉત્તરાર્ધમાં સ્તુતિકાર ‘માયૈવ’ વગેરે દર્શાવે છે. ‘એવકાર’ અપિનાં અર્થમાં છે. અને ‘અપિ’ સમુચ્ચયનાં અર્થમાં છે. ઉત્તરમાં આવતા ‘ચ’નો પણ એજ અર્થ છે. તેથી એ બન્નેથી યુગપત્તભાવ નીકળે છે. આની પુષ્ટિમાં રઘુવંશકાવ્યના ‘તે ચ પ્રાપુ’ ઇત્યાદિ શ્લોકનું દેખાતું મુકયું છે. તેથી વાક્યાર્થ આ પ્રમાણે છે -> ‘માયા પણ

આશ્ચર્યે વા । કુતઃ પ્રપન્નઃ । અયં ત્રિભુવનોદરવિવરવર્તિપદાર્થસાથસ્પ્રપન્નઃ કુતઃ ? ન કુતોઽપિ સંભવતીત્યર્થઃ, માયાયા અવસ્તુત્વેનાભ્યુપગમાદવસ્તુનશ્ચ તુરજ્જશ્જસ્યેવ સર્વોપાશ્ચાવિરહિતસ્ય સાક્ષાત્ક્રિયમાણેદશવિવર્તજનનેઽસમર્થત્વાત્ । કિલેન્દ્રજાલાદૌ મૃગતૃષ્ણાદૌ વા માયોપદર્શિતાર્થાનામર્થક્રિયાયામસામર્થ્ય દૃષ્ટમત્ર તુ તદુપલમ્ભાત્ કથં માયાવ્યપદેશઃ શ્રદ્ધીયતામ્ । અથ માયાપિ ભવિષ્યતિ, અર્થક્રિયાસમર્થપદાર્થોપદર્શનક્ષમા ચ ભવિષ્યતિ ઇતિ ચેત્ ? તર્હિ સ્વવચનવિરોધઃ । ન હિ ભવતિ માતા ચ વન્ધ્યા ચેતિ ! એનમેવાર્થ હૃદિ નિધાયોત્તરાર્થમાહ । માયૈવ ચેદિત્યાદિ । અત્રૈવકારોઽપ્યર્થઃ । અપિ ચ સમુચ્ચયાર્થઃ । અગ્રેતનચકારશ્ચ તથા । ઉપયોગશ્ચ સમુચ્ચયાર્થયોયૌગપદ્યોતકત્વં પ્રતીતમેવ । યથા રઘુવંશે “તે ચ પ્રાપુરુદન્વન્તં બુબુધે ચાદિપૂસ્વઃ” ઇતિ । તદયં વાક્યાર્થઃ → માયા ચ ભવિષ્યતિ અર્થસહા ચ ભવિષ્યતિ । અર્થસહા = અર્થક્રિયાસમર્થપદાર્થોપદર્શનક્ષમા । ચેચ્છબ્દોઽત્ર યોજ્યતે, ઇતિ ચેત્ ? એવં પરમાશ્ચક્ય તસ્ય સ્વવચનવિરોધમુદ્ભાવયતિ । તત્ કિં ભવત્પરેષાં માતા ચ વન્ધ્યા ચ । કિમિતિ સંભાવને । સંભાવ્યત એતત્ ભવતો યે પરે=પ્રતિપક્ષાઃ, તેષાં ભવત્પરેષાં ભવદ્વ્યતિરિક્તાનાં, ભવદાગ્નાપૃથ્ગ્ભૂતત્વેન તેષાં વાદિનાં, યન્માતા ચ ભવિષ્યતિ, વન્ધ્યા ચ ભવિષ્યતીત્યુપહાસઃ । માતા હિ પ્રસવધર્મિણો વનિતોચ્યતે । વન્ધ્યા ચ તદ્વિપરીતા । તતશ્ચ માતા ચેત્કથં વન્ધ્યા, વન્ધ્યા ચેત્કથં માતા । તદેવં માયાયા અવાસ્તવ્યાયા અપ્યર્થસહત્વેઽજ્ઞીક્રિયમાણે, પ્રસ્તુતવાક્યવત્ સ્પષ્ટ એવ સ્વવચનવિરોધઃ । ઇતિ સમાસાર્થઃ ॥

હોય અને અર્થસહ પણ હોય, અર્થાત્ એકીસાથે આ બંને હોય. હે નાથ! આપની આજ્ઞાથી ભિન્ન અર્થાત્ બાહ્ય વાદીઓનું આ વચન છે. તો શું તેઓની માતા વન્ધ્યા હશે? આમ તેઓનો ઉપહાસ દર્શાવે છે. જે જન્મ આપવા માટે સમર્થ હોય તે માતા કહેવાય, અને જે સંતાનને જન્મ આપી ન શકે તે વન્ધ્યા કહેવાય. આ બે પરસ્પર વિરુદ્ધભાવ એક વ્યક્તિમાં ઘટી ન શકે. તથૈવ અવાસ્તવિક માયાને અર્થસહ સ્વીકારવામાં પ્રસ્તુત વાક્યની જેમ સ્પષ્ટ સ્વવચનવિરોધ છે. કાવ્યનો આ શબ્દાર્થ બતાવ્યો.

બ્રહ્માદૈતવાદનું સ્વરૂપ

બ્રહ્માદૈતવાદીઓ કહે છે → આત્મબ્રહ્મ તાત્વિક છે. કેમકે “આ બધું જ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. જરાપણ ભિન્નરૂપ નથી. આ બ્રહ્મનાં આરામને બધા જુએ છે. પરંતુ બ્રહ્મને જ કોઈ જોતું નથી.” એવું આગમવચન છે. અર્થાત્ આત્મબ્રહ્મરૂપી માળીએ આ સંસારવિસ્તારરૂપ બગીચાને રચ્યો છે. બધા આ બગીચાને જુએ છે પણ તેના માળીને કોઈ જોતું નથી. અહીં ‘બધું બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. અને તેમાં ભિન્નરૂપતા નથી.’ એ વચનથી એક માત્ર બ્રહ્મ તત્ત્વ જ સત્ છે. બીજું બધું જે દેખાય છે, તે માત્ર તેની લીલા છે. અસત્ છે. એવો ભાવ ધ્વનિત થાય છે. તાત્પર્ય :- જે દેખાય તે અસત્ હોય, જે ન દેખાય તે સત્ હોય, જેમ કે છીપમાં ચાંદી દેખાય છે. તો ચાંદી અસત્ છે અને છીપ દેખાતું નથી, તો તે સત્ છે. બસ આ જ પ્રમાણે પ્રપંચ દેખાય છે માટે અસત્ છે અને આત્મબ્રહ્મ અદૃષ્ટ છે માટે સત્ છે. આ જગતનો પ્રપંચ પ્રતીત થાય છે. તેથી તે અસત્ છે.

પ્રપંચની મિથ્યારૂપતા અસિદ્ધ

ઉત્તરપક્ષ :- આ વચનમાત્ર છે. પ્રપંચનું મિથ્યારૂપ કેવું ઈષ્ટ છે? (૧) શું બપુષ્યની જેમ અત્યંત અસત્ત્વ સ્વરૂપ ઈષ્ટ છે? કે પછી (૨) છીપનાં ચાંદીરૂપ ભાસની જેમ અન્ય વસ્તુ અન્ય સ્વરૂપે ભાસવું એ, કે પછી (૩) અનિર્વચનીય-વર્ણન ન કરી શકાય તેવું? પ્રથમપક્ષ :- અત્યંત અસત્ત્વરૂપે જો મિથ્યારૂપ હોય, તો

૧. અવ્યાકેષો પવિષ્યન્ત્યાઃ કાર્યસિદ્ધેર્હિ લક્ષણમ્ । ઇત્યુત્તરાર્થમ્ । રઘુવંશે ૧૦-૬ ।

વ્યાસાર્થસ્ત્વયમ્ । તે વાદિન इदं प्रणिगदन्ति । तात्त्विकमात्मब्रह्मैवास्ति- “सर्वं वै खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन। आरामं तस्य पश्यन्ति न तत्पश्यति कश्चन” ॥ इति समयात् । अयं तु प्रपञ्चो मिथ्यारूपः, प्रतीयमानत्वात् । यदेवं तदेवम् । यथा शुक्तिशकले कलधौतम् । तथा चायं, तस्मात् तथा ॥

તદેતદ્વાર્તમ્ । તથાહિ । મિથ્યારૂપત્વં તૈઃ કોદ્દગ્ વિવક્ષિતમ્ । કિમત્યન્તાસત્ત્વમ્, ઉતાન્યસ્યાન્યાકારતયા પ્રતીતત્ત્વમ્, આહોત્વિદનિર્વાચ્યત્ત્વમ્ ? પ્રથમપક્ષે અસત્ત્વ્યાતિપ્રસંગઃ । દ્વિતીયે વિપરીતત્ત્વ્યાતિસ્વીકૃતિઃ । તૃતીયે તુ કિમિદમનિર્વાચ્યત્ત્વમ્ ? નિઃસ્વભાવત્વં ચેત્ ? નિઃ પ્રતિવેદ્યાર્થત્વે, સ્વભાવશબ્દસ્યાપિ ભાવાભાવયોરન્યતરાર્થત્વે, અસત્ત્વ્યાતિસત્ત્વ્યાત્યભ્યુપગમપ્રસંગઃ । ભાવપ્રતિવેદ્યે અસત્ત્વ્યાતિઃ, અભાવપ્રતિવેદ્યે સત્ત્વ્યાતિરિતિ । પ્રતીત્યગોચરત્વં નિઃસ્વભાવત્ત્વમિતિ ચેત્ ? અત્ર વિરોધઃ । સ પ્રપજ્ઞો હિ ન પ્રતીયતે ચેત્ ? કથં ધર્મિતયોપાતઃ ? કથં ચ પ્રતીયમાનત્વં હેતુતયોપાતમ્ ? તથોપાદાને વા કથં ન પ્રતીયતે ? યથા પ્રતીયતે ન તથેવિ ચેત્ ? તર્હિ વિપરીતત્ત્વ્યાતિરિયમભ્યુપગતા સ્યાત્ ॥

અસત્ત્વ્યાતિનો પ્રસંગ છે. (શૂન્યવાદી બૌદ્ધો સર્વ પદાર્થોને અસત્ માને છે. આ મત અદ્વૈતવાદીને સંમત નથી) અસત્ત્વ્યાતિ પ્રસંગ એટલા માટે છે, કે જ્ઞાનનાં વિષય બનતા સર્વ પદાર્થો અસત્ છે. વળી જ્ઞાન પોતે પણ પ્રતીતિનો વિષય છે તેથી અસત્વસ્તુવિષયક હોવાથી, અને સ્વવિષયક હોવાથી જ્ઞાન પણ અસત્ બનશે. તેથી સર્વવસ્તુ અને જ્ઞાન બન્ને અસત્ થાય છે. તેથી અસત્ત્વ્યાતિનો પ્રસંગ છે, કેમ કે જે સત્ છે, તે તો પ્રતીતિનો વિષય જ નથી. બીજાપક્ષે વિપરીતત્ત્વ્યાતિ માનવી પડશે. એક વસ્તુમાં બીજા વસ્તુની પ્રતીતિ થાય ત્યાં વિપરીતત્ત્વ્યાતિ નામનો દોષ આવે. (નૈયાયિકો આવા સ્થળે જ્ઞાનને જ મિથ્યારૂપ માને છે. છીપ અને ચાંદી વગેરે પદાર્થોને મિથ્યા માનતાં નથી. આમ વિપરીતત્ત્વ્યાતિ=અન્યથાત્ત્વ્યાતિમાં છીપ વસ્તુ અને પ્રતીતિ થતી ચાંદી બન્ને સત્ હોય છે. મિથ્યા નથી હોતા, જે અદ્વૈતવાદીને ઇષ્ટ નથી.) અહીં પણ અન્યમાં અન્યની પ્રતીતિ જ મિથ્યારૂપે સ્વીકૃત છે. જેથી તે બન્ને મિથ્યારૂપ ન બનતા હોઈ વિપરીતત્ત્વ્યાતિ સ્વીકૃત થાય છે. ત્રીજાપક્ષે :- અનિર્વાચ્યતાનું સ્વરૂપ શું છે ? “નિઃસ્વભાવપણું (=સ્વભાવરહિતપણું)” એમ કહેશે તો અહીં નિઃસ્ ઉપસર્ગ પ્રતિવેદનો બોધ કરાવે છે. અને જો ‘સ્વભાવ’ શબ્દ ભાવઅર્થ સૂચક હોય, તો ભાવનો પ્રતિવેદ (=સત્નો પ્રતિવેદ) થવાથી અસત્ત્વ્યાતિ પ્રસંગ છે. જો ‘સ્વભાવ’ અભાવઅર્થનો સૂચક છે, તો અભાવનો પ્રતિવેદ થવાથી સત્ત્વ્યાતિનો સ્વીકાર થશે. (સત્ત્વ્યાતિ રામાનુજનો સિદ્ધાંત છે. આ મતે છીપલામાં ચાંદીનું મિથ્યાજ્ઞાન થાય છે. ત્યારે છીપમાં ચાંદીનાં પરમાણુ હોવાને લીધે વિષય મિથ્યા બનતો નથી. તેથી આ મત પણ અદ્વૈતવાદીઓને માન્ય નથી.) અહીં પણ વસ્તુની પ્રતીતિ મિથ્યા હોવા છતાં વસ્તુનાં અભાવનો પ્રતિવેદ હોવાથી વસ્તુ તો સત્ સિદ્ધ થશે. તેથી અદ્વૈતવાદ રહેશે નહીં.

શંકા :- ‘પ્રતીતિના વિષય ન બનવું’ એ જ નિઃસ્વભાવતાનો અર્થ છે.

સમાધાન :- આનો અર્થ એ થયો કે પ્રપંચ પ્રતીતિનો વિષય બનતો ન હોવાથી નિઃસ્વભાવ છે. તેથી અનિર્વાચ્ય હોવાથી મિથ્યા છે. પણ આમ માનવામાં “પ્રપંચ મિથ્યારૂપ છે કેમકે પ્રતીતિનો વિષય છે.” આ અનુમાનમાં વિરોધદોષ આવશે. તેથી હેતુના ધર્મી=પક્ષતરીકે પ્રપંચ ત્રણ નહીં થાય, કેમકે પ્રપંચ જો મિથ્યારૂપ હોય, તો પ્રતીતિનો વિષય ન બની શકે. અને જો પક્ષતરીકે પ્રપંચ ઇષ્ટ હોય તો ‘પ્રતીતિનો વિષય’ હેતુ તરીકે અનિષ્ટ છે. જો હેતુ તરીકે પ્રતીયમાનત્વ ઇષ્ટ છે. તો પછી પ્રપંચ પ્રતીતિ શું કામ ન થાય ? અને પ્રતીતિ થશે તો મિથ્યારૂપ ન બની શકે, કેમકે અનિર્વાચ્ય નથી.

૧. છાંદોગ્ય ડ. ૩-૧૪ । ૨. આત્મત્ત્વ્યાતિરસત્ત્વ્યાતિઃ ત્ત્વ્યાતિરન્યથા । તથાનિર્વચનત્ત્વ્યાતિરિત્યેતત્ત્વ્યાતિપજ્ઞકમ્ ॥ ૫૬વિધાઃ ત્ત્વ્યાતિરિત્યન્યે મન્યન્તે ।

કિંચ, ઇયમનિર્વાચ્યતા પ્રપञ्चस्य प्रत्यक्षबाधिता । घटोऽयमित्याद्याकारं हि प्रत्यक्षं प्रपञ्चस्य सत्यतामेव व्यवस्यति, घटादिप्रतिनियतपदार्थपरिच्छेदात्मनस्तस्योत्पादात् । इतरेतरविविक्तवस्तूनामेव च प्रपञ्चशब्दवाच्यत्वात् । अथ प्रत्यक्षस्य विधायकत्वात् कथं प्रतिषेधे सामर्थ्यम् ? प्रत्यक्षं हि इदमिति वस्तुस्वरूपं गृह्णाति, नान्यत्वरूपं प्रतिषेधति । “आहुर्विधात् प्रत्यक्षं न निषेद्धुं विपश्चितः । नैकत्वं आगमस्तेन प्रत्यक्षेण प्रबाध्यते ॥” इति वचनात् । इति चेत् ? न । अन्यरूपनिषेधमन्तरेण तत्स्वरूपपरिच्छेदस्याप्यसंपत्तेः । पोतादिव्यवच्छिन्नं हि नीलं नीलमिति गृहीतं भवति, नान्यथा । केवलवस्तुस्वरूपप्रतिपत्तेरेवान्यप्रतिषेधप्रतिपत्तिरूपत्वात्, मुण्डभूतलग्नग्रहणे घटाभावग्रहणवत् । तस्माद् यथा प्रत्यक्षं विधायकं प्रतिपन्नं, तथा निषेधकमपि प्रतिपत्तव्यम् । अपि च, विधायकमेव प्रत्यक्षमित्यङ्गीकृते, यथा प्रत्यक्षेण विद्या विधीयते, तथा किं नाविद्यापीति । तथा च द्वैतापत्तिः । ततश्च सुव्यवस्थितः प्रपञ्चः । तदमो वादिनोऽविद्याविवेकेन सन्मात्रं प्रत्यक्षात् प्रतियन्तोऽपि न निषेधकं तदिति कुवाणाः कथं नोन्मत्ताः । इति सिद्धं प्रत्यक्षबाधितः पक्ष इति ॥

પૂર્વપક્ષ :- પ્રપંચ જેવારૂપે પ્રતીત થાય છે, તેવા રૂપે નથી, એટલે વારત્તવિક પ્રતીતિનો વિષય ન હોવાથી મિથ્યારૂપ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આમ માનવાથી તો પૂર્વે દર્શાવ્યું તેમ વિપરીતખ્યાતિનાં અભ્યુપગમનો પ્રસંગ આવશે. તથા ‘પ્રપંચની અનિર્વાચ્યતા પ્રત્યક્ષબાધિત છે.’ ‘આ ઘડો છે’ ઇત્યાદિ આકારવાળું પ્રત્યક્ષ જ ‘પ્રપંચ સત્ય છે’ એવો નિશ્ચય કરાવે છે. કેમકે ઘડવગેરે પ્રતિનિયત પદાર્થનાં બોધરૂપે પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. અને પરસ્પર વિભિન્ન વસ્તુઓ પ્રપંચ શબ્દથી વાચ્ય છે. (અર્થાત્ પ્રપંચ પરસ્પર વિભિન્ન વસ્તુસ્વરૂપ છે. અને પ્રત્યક્ષ દ્વારા વિભિન્ન વસ્તુઓનો વિભિન્નરૂપે જ નિશ્ચયબોધ થાય છે. આમ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ દરેકની યથાર્થ પ્રતીતિ કરાવતું હોવાથી એ વસ્તુઓ અનિર્વાચ્ય કહી ન શકાય.)

પ્રત્યક્ષની માત્ર વિધિપરક્ષા અસિદ્ધ

પૂર્વપક્ષ :- પ્રત્યક્ષ માત્ર વિધાયક જ છે. પ્રતિષેધાત્મક નથી. કેમકે તે પ્રતિષેધઆત્મક બોધ કરવા સમર્થ નથી. કેમકે તે ‘આ છે’ એમ વસ્તુનાં સત્સ્વરૂપને ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ જાણ અસત્સ્વરૂપનો નિષેધ કરતું નથી. કહ્યું જ છે કે, “પ્રત્યક્ષ વિધાયક છે, નિષેધક નથી. એમ વિદ્વાનો કહે છે. તેથી એકત્વપ્રતિપાદક આગમ પ્રત્યક્ષ દ્વારા બાધિત થઈ શકે નહીં.”

ઉત્તરપક્ષ :- આ અસંગત છે. વસ્તુનાં સ્વરૂપનો બોધ અન્યસ્વરૂપનાં નિષેધ વિના સંપાદિત થઈ શકતો નથી. પીળાવગેરેવાર્ણથી ભિન્ન જ નીલવાર્ણનો ‘નીલવાર્ણ’તરીકે બોધ થાય છે. ભેદ વિના આવો નિશ્ચિત બોધ થાય નહિ. કેમકે માત્ર જોય વસ્તુના સ્વરૂપનો અવબોધ જ અન્યના પ્રતિષેધરૂપ છે. અન્યથા અન્યના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયા વિના રહે નહીં. જેમકે ‘ભૂમિ શૂન્ય છે’ તેવું જ્ઞાન, ‘ત્યાં ઘડનો અભાવ છે.’ એવા જ્ઞાનરૂપ છે. તેથી પ્રત્યક્ષ જેમ વિધાયક છે, તેમ નિષેધક પણ છે જ તેમ સ્વીકરણીય છે. તથા પ્રત્યક્ષ જો માત્ર વિધાયક જ હોય, તો જેમ પ્રત્યક્ષદ્વારા વિદ્યાનું વિધાન થાય છે, તેમ અવિદ્યાનું પણ વિધાન શા માટે ન થાય ? કેમકે પ્રત્યક્ષ ‘અવિદ્યા નથી’ એવો નિશ્ચય કરાવવા સમર્થ નથી. તેથી બ્રાહ્મ એ વિદ્યા અને જગત્ એ અવિદ્યા આ બે તત્ત્વ થવાથી અદ્વૈતને બદલે દ્વૈતની આપત્તિ આવશે. તેથી આ પ્રપંચ સુવ્યવસ્થિત છે=સત્ છે તેમ નિશ્ચિત છે. અતઃ આ વાદીઓ પ્રત્યક્ષથી અવિદ્યાના વિવેકથી = અવિદ્યાથી વિભક્તરૂપે સત્માત્રને પ્રતીત કરે છે. છતાં ‘પ્રત્યક્ષ નિષેધક નથી’, એમ કહે છે. તે ઉન્મત્તપ્રલાપરૂપ છે. કેમકે સન્માત્રનો બોધ અસત્ના અબોધને સિદ્ધ કરે છે. તેથી યથાર્થસ્વરૂપનો જ બોધ થતો હોઈ પ્રપંચની અનિર્વાચ્યતા પ્રત્યક્ષબાધિત છે.

અનુમાનબાધિતશ્ચ । પ્રપञ્ચો મિથ્યા ન ભવતિ, અસદ્વિલક્ષણત્વાત્, આત્મવત્ । પ્રતીયમાનત્વં ચ હેતુર્બ્રહ્માત્મના વ્યભિચારો । સ હિ પ્રતીયતે, ન ચ મિથ્યા । અપ્રતીયમાનત્વે ત્વસ્ય તદ્વિષયવચસામપ્રવૃત્તેર્મૂકતૈવ તેષાં શ્રેયસી । સાધ્યવિકલશ્ચ નિઃપ્રાન્તઃ । શુક્તિશકલકલધૈતેઽપિ પ્રપञ્ચાન્તર્ગતત્વેન અનિર્વચનોયતાયાઃ સાધ્યમાનત્વાત્ । કિञ્ચ, ઇદમનુમાનં પ્રપञ્ચાદ્ ભિન્નમ્ અભિન્નં વા ? યદિ ભિન્નં, તર્હિ સત્યમસત્યં વા ? યદિ સત્યં, તર્હિ તદ્વદેવ પ્રપञ્ચસ્યાપિ સત્યત્વં સ્યાત્ । અદ્વૈતવાદપ્રાકારે ખણ્ડિપાતાત્ । અથાસત્યમ્, તર્હિ ન કિञ્ચિત્ તેન સાધ્યયિતું શક્યમ્, અવસ્તુત્વાન્ । અભિન્નં ચેત્ ? પ્રપञ્ચસ્વભાવતયા તસ્યાપિ મિથ્યારૂપત્વાપત્તિઃ । મિથ્યારૂપં ચ તત્ કથં સ્વસાધ્યસાધનાયાલમ્ । एवं ચ પ્રપञ્ચસ્યાપિ મિથ્યારૂપત્વાસિદ્ધેઃ કથં પરમબ્રહ્મણસ્તાત્ત્વિકત્વં સ્યાત્ ? યતો બાહ્યાર્થાભાવો ભવેદિતિ ।

પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ અનુમાનબાધિત

વળી આ પક્ષ અનુમાનબાધિત પણ છે. —“પ્રપંચ મિથ્યા નથી કેમકે અસતથી વિલક્ષણ છે, જેમકે આત્મા” વળી અદ્વૈતવાદીએ પોતાના અનુમાનમાં જે ‘પ્રતીયમાનત્વ’ (=પ્રતીતિનો વિષય) હેતુ તરીકે દર્શાવ્યો છે તે વ્યભિચારી છે. કેમકે બ્રહ્માત્મા પ્રતીતિ થવા છતાં મિથ્યા નથી. જો બ્રહ્મની પ્રતીતિ જ થતી ન હોય, તો બ્રહ્મવિષયક વચનોચ્ચાર પણ થઈ શકે નહીં. કેમકે અપ્રતીતિ=અજ્ઞાતવસ્તુવિષયકવચનોચ્ચાર મૂષા હોવાનો સંપૂર્ણતયા સંભવ છે. અને તો તો, બ્રહ્મનાં વિષયમાં મૌન એ જ તેઓમાટે કલ્યાણકારી છે. વળી દેષ્ટાંત પણ સાધ્યવિકલ છે, કેમકે છીપ અને ચાંદી બંને પ્રપંચમાં જ સમાવિષ્ટ છે. તેથી તે બંનેની પણ અનિર્વાચ્યતા સાધ્યરૂપ છે, સિદ્ધ નથી. વળી “પ્રપંચ મિથ્યા છે” ઇત્યાદિ જે અનુમાન છે, તે પોતે પ્રપંચથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? જો ભિન્ન છે, તો સત્ય છે કે અસત્ય (=ભ્રાન્ત) છે ? જો સત્ય છે, તો અદ્વૈતકિંશાપર કુઠારાધાત થાય છે. (કેમકે પરમબ્રહ્મથી ભિન્ન એવું અનુમાન પણ સત્ હોવાથી દ્વૈતની સિદ્ધિ થાય છે.) તેથી પ્રપંચ પણ સત્ય સિદ્ધ થશે. જો અનુમાન અસત્ય છે તો તેનાથી કહું સિદ્ધ કરી ન શકાય. કેમકે તે અનુમાન પોતે અવસ્તુ છે, અને અપ્રમાણભૂત છે. જો ‘અનુમાન પ્રપંચથી અભિન્ન છે’ તો પ્રપંચસ્વભાવવાળું હોવાથી અનુમાન પણ મિથ્યા જ થવાની આપત્તિ આવશે. અને મિથ્યારૂપવાળું અનુમાન પોતાનાં સાધ્યને પૂરવાર શી રીતે કરી શકશે ? તેથી અનુમાનથી પ્રપંચનું મિથ્યા સ્વરૂપ અસિદ્ધ છે. અતઃ ‘પરમબ્રહ્મ જ તાત્ત્વિક છે. અને બાહ્યાર્થનો અભાવ છે’ એમ શી રીતે ઘટી શકે ? અર્થાત્ પ્રપંચરૂપ બાહ્યાર્થનો અભાવ નથી.

વિધિરૂપતાથી બ્રહ્માદ્વૈતની સિદ્ધિ-પૂર્વપક્ષ

અથવા અન્યપ્રકારે સન્માત્રસ્વરૂપ પરમબ્રહ્મના સાધન અને દૂષણ બતાવે છે.

પૂર્વપક્ષ :- વિધિરૂપે વિદ્યમાન હોવાથી પરમાર્થસત્ પરમબ્રહ્મ જ પ્રમાણનો વિષય છે કેમકે બીજા કોઈનો સદ્ભાવ નથી. તે આ પ્રમાણે— પ્રત્યક્ષપ્રમાણ બ્રહ્મતત્ત્વનું આવેદક છે. પ્રત્યક્ષનાં બે ભેદ (૧) નિર્વિકલ્પક અને (૨) સવિકલ્પક. તેમાં સન્માત્રવિષયક નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષથી માત્ર બ્રહ્મની જ સિદ્ધિ થાય છે. કેમકે કહું છે કે, “પ્રથમ નિર્વિકલ્પક આલોચનાજ્ઞાન થાય છે. જે બાળ, મૂંઝા વગેરેનાં જ્ઞાન જેવું છે. અને શુદ્ધ વસ્તુથી ઊત્પન્ન થાય છે” અર્થાત્ આ જ્ઞાન વસ્તુનાં સામાન્ય કે વિશેષપયોગની અપેક્ષા વિના માત્ર વસ્તુના સત્તરૂપને અપેક્ષીને જ થાય છે. તથા વિધિની જેમ પરસ્પરનો ભેદ પણ પ્રત્યક્ષથી પ્રતીતિ થતો નથી, કે જેને લઈને દ્વૈતની સિદ્ધિ થાય. કેમકે વિદ્યમાનસ્વરૂપનું જ જ્ઞાપક હોવાથી પ્રત્યક્ષ વિધાતા જ છે, નહિ કે અવિદ્યમાનસ્વરૂપનું નિષેધક. કેમકે ‘પ્રત્યક્ષ વિધાતા છે. નિષેધક નથી.’ ઇત્યાદિ વચનો છે. જો પ્રત્યક્ષ નિષેધક હોત, તો એકમાં અન્યરૂપનો નિષેધ કરવાદ્વારા ભેદ સ્થાપીને દ્વૈતવાદને સિદ્ધ કરત. પરંતુ તે નિષેધાત્મક નથી. વળી સર્વનિર્વિકલ્પક

અથવા પ્રકારાન્તરેણ સન્માત્રલક્ષણસ્ય પરમબ્રહ્મણઃ સાધનં દૂષણં ચોપન્યસ્યતે । નનુ પરમબ્રહ્મણ એવૈકસ્ય પરમાર્થસત્તો વિધિસ્પસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ પ્રમાણવિષયત્વમ્ । અપસ્ય દ્વિતીયસ્ય કસ્યચિદપ્યભાવાત્ । તથાહિ । પ્રત્યક્ષં તદાવેદકમસ્તિ । પ્રત્યક્ષં દ્વિધા ભિદ્યતે નિર્વિકલ્પકસવિકલ્પકભેદાત્ । તતશ્ચ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષાત્ સન્માત્રવિષયાત્ તસ્યૈકસ્યૈવ સિદ્ધિઃ । તથા ચોક્તમ્ – “અસ્તિ હ્યાલોચનાજ્ઞાનં પ્રથમં નિર્વિકલ્પકમ્ । બાલમૂકોદિવિજ્ઞાનસદૃશં શુદ્ધવસ્તુજમ્” ૧ । ન ચ વિધિવત્ પરસ્પરવ્યાવૃત્તિરપ્યધ્યક્ષત એવ પ્રતીયતે ઇતિ દ્વૈતસિદ્ધિઃ । તસ્ય નિષેધાવિષયત્વાત્ । “આહુર્વિદ્યાત્ પ્રત્યક્ષં ન નિષેદ્” ઇત્યાદિવચનાત્ । યચ્ચ સવિકલ્પકપ્રત્યક્ષં ઘટપટાદિભેદસાધકં, તદપિ સત્તાસ્થેણાન્વિતાનામેવ તેષાં પ્રકાશકત્વાત્ સત્તાઽદ્વૈતસ્યૈવ સાધકમ્ । સત્તાયાશ્ચ પરમબ્રહ્મરૂપત્વાત્ । તદુક્તમ્ – “યદદ્વૈતં તદ્ બ્રહ્મણો રૂપમ્” ઇતિ ॥

પ્રત્યક્ષનો વિષય ‘સત્’ શુદ્ધ હોવાથી સર્વત્ર સમાનરૂપે છે તેથી સત્ રૂપ એક જ તત્ત્વ સિદ્ધ થાય. સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ સામાન્યવિશેષ ઉભયાત્મક પર્યાયનું ગ્રાહક છે. તેથી જ્યારે સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ ઘટ, પટ વગેરેના ભેદનો બોધ કરાવે છે ત્યારે પણ સત્તારૂપથી અન્વય પામેલા=એકરૂપ થયેલા ઘટાદિ વસ્તુઓનો બોધ કરાવે છે. આમ સવિકલ્પકપ્રત્યક્ષ પણ સત્તાદ્વૈતની જ સિદ્ધિ કરે છે. અને સત્તા જ પરમબ્રહ્મરૂપ છે. આ ઉક્તિ છે કે, “જે અદ્વૈત છે તે જ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે” અને સત્તા પોતે અદ્વૈતરૂપ છે.

આમ પ્રત્યક્ષથી અદ્વૈતનો સદ્ભાવ દર્શાવ્યો. અનુમાનથી પણ આ પુરવાર થઈ શકે છે. પ્રયોગ ‘વિધિ જ તત્ત્વ છે, કેમકે પ્રમેય છે.’ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાન અને અર્થોપપત્તિ આ બધા પ્રમાણો ભાવ (=સત્યદાર્થો) ને જ પોતાનો વિષય બનાવીને પ્રવર્તતા હોવાથી જે પદાર્થ પ્રમાણનો વિષય બને તે પદાર્થ પ્રમેય જ હોય. વચન છે કે “વસ્તુનાં ભાવઅંશો ગૃહીત કરવાના અવસરે પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણો ઉપસ્થિત થાય છે. અને વસ્તુનાં અભાવઅંશને ગ્રહણ (=બોધ) કરવાની ઇચ્છાકાળે પ્રત્યક્ષાદિની અનુત્પત્તિનો વ્યાપાર થાય છે.” અર્થાત્ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણપંચકનો અભાવ પ્રવર્તે છે.

અભાવપ્રમાણ અપ્રમાણભૂત

શંકા :- પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણપંચકની અનુત્પત્તિથી અભાવનો બોધ કરવા કરતા અભાવ નામના છદ્મ સ્વતંત્રપ્રમાણદ્વારા તે બોધ કરવો વધુ તર્કસંગત છે.

સમાધાન :- તમે જે અભાવ નામનું પ્રમાણ કહો છો, તે વાસ્તવમાં પ્રમાણ જ નથી. કેમકે કોઈ વસ્તુ આ પ્રમાણનો વિષય બનતી નથી. અને જેઓ આ પ્રમાણનાં વિષયતરીકે ઇષ્ટ છે, એ (વસ્તુનો અભાવ) પોતે અભાવરૂપ હોવાથી વસ્તુ નથી. જ્યારે ‘વસ્તુવિષયકત્વ’ એ પ્રમાણનું લક્ષણ છે. આમ પ્રમાણનો અભાવ હોવાથી અભાવ એ સ્વતંત્ર પ્રમાણ નથી. અને પ્રમાણપંચકનો વિષય વિધિરૂપ જ છે, નિષેધાત્મક નહિ. (કેમકે નિષેધ અભાવરૂપ છે.) પ્રમેય પણ પ્રમાણપંચકની વિષયતાથી જ વ્યાપ્ત છે. અર્થાત્ જે ભાવ પ્રમાણપંચકનો વિષય બને તે જ ભાવ પ્રમેય બને, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે માત્ર વિધિ જ પ્રમેયરૂપ અને તત્ત્વરૂપ છે. જે વિધિરૂપ નથી તે પ્રમેય પણ નથી, જેમકે ગધેપ્રનું શિંગડુ. આ સઘણીય સત્ વસ્તુઓ પ્રમેય છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે, કે તેઓ વિધિરૂપ છે. તથા અન્ય પ્રક્રિયાથી પણ અદ્વૈતની સિદ્ધિ થાય છે. તે આ પ્રમાણે; -> ગામઉદ્યાનાદિઅશેષપદાર્થો પ્રતિભાસમાં સમાવેશ પામ્યા છે, કેમકે તેઓ પ્રતિભાસિત થાય છે. જેનો પ્રતિભાસ થાય, તે પ્રતિભાસમાં સમાવેશ પામ્યા જ હોય. જેમકે પ્રતિભાસનું સ્વરૂપ (પ્રતિભાસ = જ્ઞાન = બોધ. તેનું સ્વરૂપ પણ પ્રતિભાસિત થાય છે. આમ વિધિ અને પ્રતિભાસરૂપે અદ્વૈતની સિદ્ધિ કરી)

૧. મીમાંસાશ્લોકવાર્તિક ૪ પ્રત્યક્ષસૂત્રે ૧૧૨ ।

અનુમાનાદપિ તત્સદ્ભાવો વિભાવ્યત એવ । તથાહિ । વિધિરેવ તત્ત્વં, પ્રમેયત્વાત્ । યતઃ પ્રમાણવિષયભૂતોઽર્થઃ પ્રમેયઃ । પ્રમાણાનાં 'ચ પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમોપમાનાર્થાપતિસંજ્ઞકાનાં ભાવવિષયત્વેનૈવ પ્રવૃત્તેઃ । તથા ચોક્તમ્ "પ્રત્યક્ષાદ્યવતારઃ સ્યાદ્ ભાવાંગ્શો ગૃહ્યતે યદા । વ્યાપારસ્તદનુત્પત્તેરભાવાંગ્શો જિઘૃક્ષિતે ॥" યચ્છાભાવાઘ્યં પ્રમાણં, તસ્ય પ્રામાણ્યાભાવાદ્ ન તત્ પ્રમાણમ્ । તદ્વિષયસ્ય કસ્યચિદપ્યભાવાત્ । યસ્તુ પ્રમાણપચ્ચકવિષયઃ સ વિધિરેવ તેનૈવ ચ પ્રમેયત્વસ્ય વ્યાપ્તવાત્ । સિદ્ધં પ્રમેયત્વેન વિધિરેવ તત્ત્વમ્, યતુ ન વિધિરૂપં, તદ્ ન પ્રમેયમ્, યથા ચરવિષાણમ્ । પ્રમેયં ચેદં નિખિલં વસ્તુતત્ત્વમ્, તસ્માદ્ વિધિરૂપમેવ । અતો વા તત્સિદ્ધિઃ । ગ્રામારામાદયઃ પદાર્થાઃ પ્રતિભાસાન્તઃપ્રવિષ્ટાઃ, પ્રતિભાસમાનત્વાત્, યત્પ્રતિભાસતે તત્પ્રતિભાસાન્તઃપ્રવિષ્ટમ્, યથા પ્રતિભાસસ્વરૂપમ્ । પ્રતિભાસન્તો ચ ગ્રામારામાદયઃ પદાર્થાઃ, તસ્માત્ પ્રતિભાસાન્તઃપ્રવિષ્ટાઃ ॥

આગમથી અદ્વૈતસિદ્ધિ

આગમ પણ પરમબ્રહ્મનું જ પ્રતિપાદક છે. જેમકે-“જે હું અને જે થશે, તથા અમૃતતત્ત્વનો જે સ્વામી છે, અને જે અન્નદ્વારા વૃદ્ધિ પામે છે, તથા જે અતિમાન છે, જે સ્થિર છે, જે દૂર છે, જે નજીક છે. અને જે સર્વ વસ્તુઓની અંદર અને સર્વ વસ્તુઓની બહાર છે, આ બધું પુરુષ (=પરમબ્રહ્મ)જ છે” તથા આ જ શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, આ જ મનનકરવા યોગ્ય છે, આજ સતત સ્મરણીય છે, “વગેરે વેદવાક્યોથી પણ પરમબ્રહ્મની સિદ્ધિ થાય છે. સ્મૃતિ વગેરે કૃત્રિમ (=પૌરુષેય) આગમો પણ આનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. જેમકે “આ બધું બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. તેને દોષેડી અહીં નાનારૂપ નથી. બ્રહ્મનાં પર્યાયોને સહુ જુએ છે. બ્રહ્મનું કોઈ નિરીક્ષણ કરતું નથી” આ પ્રમાણે પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કે “પરમપુરુષ એ જ એકમાત્ર તત્ત્વ છે (પ્રતિજ્ઞા) કેમકે સઘળાય ભેદો તેનાં જ પરિણામ છે. (હેતુ)” હેતુની સિદ્ધિ બતાવે છે. સર્વભાવો બ્રહ્મનાં જ પરિણામ છે. કેમકે સર્વભાવો સત્તાત્મક એકરૂપથી સંલગ્ન છે. જે વસ્તુ જે રૂપથી સંલગ્ન હોય, તે વસ્તુ તદાત્મક જ હોય. જેમ ઘડો, ઘડી, કોડીયું વગેરે માટીરૂપ એકચીજથી યુક્ત છે. તેથી તે બધા માટીના પર્યાય છે. તેમ અશેષ વસ્તુઓ સત્ત્વરૂપથી સંલગ્ન છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, અશેષ વસ્તુરૂપ સઘળાય ભેદો બ્રહ્મનાં જ પરિણામો છે. સત્ત્વ બ્રહ્મરૂપ છે તે પૂર્વ દર્શાવ્યું છે.

(પૂર્વપક્ષે આ પ્રમાણે ‘પરમબ્રહ્મ એ જ તત્ત્વ છે’ એવી જે સ્થાપના કરી તેમાં હવે દૂષણ બતાવે છે.)

અદ્વૈતવાદમાં પ્રમાણનો અભાવ

ઉત્તરપક્ષ :- આ સઘળોય વચનઆડબર મદિરાપાનથી ઉન્મત બનેલાના પ્રલાપનુત્થ છે. કારણ કે, વિચાર કરતા યુક્તિહીન લાગે છે, સઘળીય વસ્તુઓ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે, નહિ કે માત્ર વચનથી. જ્યારે અદ્વૈતવાદ મતે તો પ્રમાણનો જ સંભવ નથી. કેમકે પ્રમાણ માનવામાં દ્વૈત માનવાની આપત્તિ છે. કેમકે એક તત્ત્વ ‘પરમબ્રહ્મ’ અને બીજું તત્ત્વ એ બ્રહ્મતત્ત્વનું સાધક ‘પ્રમાણ’. એમ બે તત્ત્વ સિદ્ધ થશે.

શંકા :- અહીં પ્રમાણનું જે આલંબન લેવાય છે, તે તો લોકોને ‘એક બ્રહ્મતત્ત્વ જ છે’ તેવો પ્રત્યય કરાવવા ખાતર જ લેવાય છે. હકીકતમાં પ્રમાણ નામના બીજા તત્ત્વનો અભ્યુપગમ કર્યો નથી.

સમાધાન :- તમારા મતે તો નિત્ય નિરંશ બ્રહ્મ સિવાયનું તત્ત્વ જ ન હોવાથી લોકોનો પણ સંભવ નથી. તેથી લોકોને પ્રત્યય કરાવવાની ચોટા પણ મુશ્કેલી છે.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણાસિદ્ધ અદ્વૈતસિદ્ધિ

માની લો કે કોઈપણ હિસાબે પ્રમાણ સત્ છે. તો બ્રહ્માદૈતનાં સાધકતરીકે કયું પ્રમાણ માન્ય છે ? પ્રત્યક્ષ,

આગમોડપિ પરમબ્રહ્મણ એવ પ્રતિપાદકઃ સમુપલભ્યતે → ^૧ પુસ્થ એવેદં સર્વં યદ્વતં યચ્ચ બાવ્યમ્ । ઉતામૃતત્વસ્યેશાનો
યદત્રેનાતિરોહતિ । "યદેજતિ, યત્રેજતિ, યદ્ દૂરે, યદન્તિકે । યદન્તરસ્ય સર્વસ્ય યદુત સર્વસ્યાસ્ય બાહ્યતઃ" इत्यादिः ।
"શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ" इत्यादिवेदवाक्यैरपि तत्सिद्धेः । कृत्रिमेणापि आगमेन तस्यैव प्रतिपादनात् । उक्तं
॥ १- "सर्वं वै खल्विदं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किञ्चन । आरामं तस्य पश्यन्ति न तत् पश्यति कश्चन" ॥ इति प्रमाणतस्तस्यैव
सिद्धेः । परमपुस्થ एक एव तत्त्वम्, सकलभेदानां तद्विवर्तत्वात् । तथाहि । सर्वे भावा ब्रह्मविवर्ताः
मत्त्वैकस्फेणान्वितत्वात् । यद् यद्रूपेणान्वितं तत् तदात्मकमेव । यथा घटघटिशरावोदञ्चनादयो मृद्रूपेणैकेनान्विता
मृद्विवर्ताः । सत्त्वैकस्फेणान्वितं च सकलं वस्तु । इति सिद्धं ब्रह्मविवर्तित्वं निखिलभेदानामिति ॥

અનુમાન કે આગમ ? પ્રત્યક્ષપ્રમાણ બ્રહ્માદૈતનું સાધક નથી. તથાહિ—→ પ્રત્યક્ષ સમસ્ત વસ્તુમાં રહેલાં ભેદનું
જ પ્રકાશક છે. કેમકે આબાળગોપાળ તે પ્રમાણે જ પ્રતીતિ થાય છે.

શંકા :- શુદ્ધસત્ત્વનું જ ગ્રાહક નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષ પરમબ્રહ્મનું આવેદક છે એમ પૂર્વે અમે કહ્યું જ છે.

સમાધાન :- તે સમ્યગ્ નથી. કેમકે નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષ પ્રમાણતરીકે સ્વીકૃત નથી. કેમ કે વ્યવસાયાત્મક
નથી. બધાં જ પ્રમાણતત્વો વ્યવસાયાત્મક(=સ્વપરનો બોધ કરવામાં સાધકતમ) હોય છે અને તે રૂપે
અવિસંવાદક હોવાથી જ તેઓમાં પ્રમાણરૂપ ઉપપન્ન થાય છે. જ્યારે સવિકલ્પકપ્રત્યક્ષ કે જે સકળવસ્તુગત
ભેદસાધક હોઈ પ્રમાણભૂત છે. તેનાથી વિધિરૂપ પરમબ્રહ્મનો સ્વપ્નમાં પણ પ્રતિભાસ થતો નથી.

શંકા :- પ્રત્યક્ષ વિધાયક છે. નિષેધક નથી. ઇત્યાદિ પૂર્વે નિર્દેશ કર્યો જ છે.

સમાધાન :- એ પણ અકુશળવચન છે. કેમકે પ્રત્યક્ષથી સામાન્ય-વિશેષાત્મક વસ્તુ જ પ્રકાશિત થાય
છે. જે પૂર્વે જ દર્શાવ્યું છે. અનુસ્મૃત (=અનુવૃત્ત) એક અખંડિત કેવળ સત્તરૂપ અને વિશેષથી નિરપેક્ષ એવા
સામાન્યનો બોધ ક્યારેય થતો નથી. એટલે જ "જે અદ્વૈત છે તે બ્રહ્મનું રૂપ છે." ઇત્યાદિ કથન શોભતું નથી.
કેમકે વિશેષથી નિરપેક્ષ એવું સામાન્ય ગદ્યપદનાં શિંગડાની જેમ ક્યારેય પણ પ્રતિભાસિત થતું નથી. તેથી જ
કહ્યું છે કે "વિશેષથી રહિત સામાન્ય અને સામાન્યથી વિરહિત વિશેષ ગદ્યપદનાં શિંગડા જેવા છે." આમ
સામાન્ય-વિશેષાત્મક પદાર્થ જ પ્રમાણનાં વિષયતરીકે સિદ્ધ થાય છે. આમ પ્રમાણનાં વિષયતરીકે સઘળીય
વસ્તુઓ ભાસતી હોવાથી માત્ર સત્ રૂપ સામાન્યાત્મક પરમબ્રહ્મને જ પ્રમાણનાં વિષયતરીકે કહેવું અસંગત
છે. કેમકે અનેકતાનો જાપક વિશેષ પણ પ્રમાણનો વિષય છે.

વિધિરૂપતા સાધક અનુમાનનું અપ્રામાણરૂપ

શંકા :- "વિધિ તત્ત્વરૂપ છે. કેમકે પ્રમેય છે" ઇત્યાદિ અનુમાનથી તો અદ્વૈતવાદ સિદ્ધ છે જ.

સમાધાન :- પ્રત્યક્ષથી સર્વ વસ્તુઓ તત્ત્વરૂપ ભાસે છે, તેથી પણ જ પ્રત્યક્ષબાધિત છે કેમકે વ્યાવૃત્તિ
=વિશેષનું ગ્રહણ પ્રત્યક્ષદ્વારા થાય છે. તેથી જ પ્રત્યક્ષ અન્યરૂપનું નિષેધક પણ છે. (કેમકે સ્વથી ભિન્નરૂપનો
નિષેધ કરવો એ વિશેષનું સ્વરૂપ છે.) તેથી હેતુ કાળાત્યયઅપદિષ્ટ છે. આમ તમારું અનુમાન છાર્ણશીર્ણ થાય
છે.

શંકા :- "આમ-ઇદોનાદિ-પ્રતિભાસાન્નર્જત છે. કેમકે પ્રતિભાસમાન છે" આવું પૂર્વોક્ત અનુમાન અમારા
ઈષ્ટ અદ્વૈતવાદનું સાધક છે.

સમાધાન :- 'પ્રતિભાસમાનત્વ' હેતુ હેત્વાભાસરૂપ છે. તથાહિ—સઘળી વસ્તુઓ સ્વતઃ પ્રતિભાસમાન

૧. ઋગ્વેદપુસ્થસૂક્ત ૧૨. ઈશાવાસ્યોપનિષદિ ૩. બૃહદારણ્યક. ૩. ૧. યુક્તિધરનુચિન્તનમ્ મનનં । શ્રુતસ્યાર્થસ્ય નૈરન્તર્યેણ દીર્ઘકાલમનુસંધાનમ્
નિદિધ્યાસનમ્ । ૪. મૈત્ર્યપનિષદિ ૫. બૃહદારણ્યક ૩. ૪. ૪. ૧૧; કઠોપનિષદિ ૪. ૧૧ । ૬. બૃહદારણ્યક ૩. ૪. ૩. ૧૪ ।

તદેતત્ સર્વં મદિરારસાસ્વાદગદગદોદગદિતમિવાભાસતે, વિચારાસહત્વાત્ । સર્વં હિ વસ્તુ પ્રમાણસિદ્ધં, ન તુ વાદમાત્રેણ । અદ્વૈતમતે ચ પ્રમાણમેવ નાસ્તિ, તત્ સદ્ભાવે દ્વૈતપ્રસજ્ઞાત્ । અદ્વૈતસાધકસ્ય પ્રમાણસ્ય દ્વિતીયસ્ય સદ્ભાવાત્ । અથ મતમ્ લોકપ્રત્યાયનાય તદપેક્ષયા પ્રમાણમપ્યભ્યુપગમ્યતે । તદસત્ । તન્મતે લોકસ્યૈવાસમ્ભવાત્, એકસ્યૈવ નિત્યનિરંશસ્ય પરબ્રહ્મણ એવ સત્ત્વાત્ ॥

અથાસ્તુ યથાકથંચિત્ પ્રમાણમપિ, તત્ત્વિકં પ્રત્યક્ષમનુમાનમાગમો વા તત્સાધકં પ્રમાણમુરરીક્રિયતે । ન તાવત્ પ્રત્યક્ષમ્ । તસ્ય સમસ્તવસ્તુજાતગતભેદસ્યૈવ પ્રકાશકત્વાત્, આબાલગોપાલં તથૈવ પ્રતિભાસનાત્ । યચ્ચ નિર્વિકલ્પકં પ્રત્યક્ષં તદાવેદકમિત્યુક્તમ્ । તદપિ ન સમ્યક્, તસ્ય પ્રમાણ્યાનભ્યુપગમાત્; સર્વસ્યાપિ પ્રમાણતત્ત્વસ્ય વ્યવસાયાત્મકસ્યૈવાવિસંવાદકત્વેન પ્રમાણયોગપતે: । સવિકલ્પકેન તુ પ્રત્યક્ષેણ પ્રમાણભૂતેનૈકસ્યૈવ વિધિસ્પસ્ય પરમબ્રહ્મણ: સ્વપ્નેડપ્યપ્રતિભાસનાત્ । યદ્યુક્તં “આહુર્વિધાત્ પ્રત્યક્ષમ્” इत्यादि । તદપિ ન પેશલમ્, પ્રત્યક્ષેણ હાનુવૃતવ્યાવૃત્તાકારાત્મકવસ્તુન એવ પ્રકાશનાત્ । એતચ્ચ પ્રાગેવ ક્ષુણ્ણમ્ । ન હાનુસ્પૃતમેકમચ્છણ્ડં સત્તામાત્રં વિશેષનિરપેક્ષં સામાન્યં પ્રતિભાસતે । યેન “યદ્દ્વૈતં તદ્બ્રહ્મણો સ્પમ્” इत्याद्युक्तं શોભેત, વિશેષનિરપેક્ષસ્ય સામાન્યસ્ય ચરવિષાણવદપ્રતિભાસનાત્ । તદુક્તમ્ → “નિર્વિશેષં હિ સામાન્યં ભવેત્ ચરવિષાણવત્ । સામાન્યરહિતત્વેન વિશેષાસ્તદ્દેવં હિ” ॥ તત: સિદ્ધે સામાન્યવિશેષાત્મન્યથે પ્રમાણવિષયે કુત એવૈકસ્ય પરમબ્રહ્મણ: પ્રમાણવિષયત્વમ્ ।

છે, કે પરત: ? સ્વત: તો નથી. કેમકે ‘ઘટ’ ‘પટ’ વગેરે વસ્તુઓ સ્વત: પ્રતિભાસમાનતરીકે અપ્રસિદ્ધ છે. અને ઘટાદિ જો પરત: પ્રતિભાસમાન જોય, તો તે પ્રતિભાસ પરનાં વિના સંભવી ન શકે. તેથી દ્વૈતની સિદ્ધિ થશે જ. આમ હેનુ સાધ્યવિરુદ્ધનો સાધક હોવાથી હેત્વાભાસરૂપ છે. તેથી તમારા અભીષ્ટની સિદ્ધિ થાય તેમ નથી.

શંકા :- ‘આ સઘળાય ભેદો પરમબ્રહ્મનાં જ પર્યાયો છે, તેથી એક પરમબ્રહ્મ જ તત્ત્વ છે.’ વગેરે પૂર્વોક્ત વિધાનથી તો અદ્વૈતની સિદ્ધિ છે જ.

સમાધાન :- અહીં પણ અન્વેતા (=પર્યાયી કે પરિણામી) અને અન્વીયમાન (=પર્યાય કે પરિણામ) એમ બેનો અવિનાભાવ છે. અર્થાત્ પરમબ્રહ્મ પરિણામી, અને આ સઘળા ભેદોરૂપ પરિણામ, એમ બે તત્ત્વ વિના તમારું કથન સંજત થશે નહિ. તેથી પુરુષાદ્વૈત પ્રતિબંધિત થાય છે. તથા પરમબ્રહ્મ ચૈતન્યાત્મક છે. તેથી જો ઘટાદિ બધી વસ્તુઓ પરમબ્રહ્મના જ પર્યાયો જોય, તો તે દરેક પર્યાયોમાં ચૈતન્યનો અન્વય થવો જોઈએ. પરંતુ ઘટાદિ જડપદાર્થોમાં ચૈતન્યનો અન્વય થતો દેખાતો નથી. બલકે માટીવગેરે જડનો જ અન્વય થતો દેખાય છે. તેથી પણ બ્રહ્માદ્વૈતનો પ્રતિષેધ થાય છે. આમ ‘જે વસ્તુ જે રૂપથી અન્વિત જોય, તે તદાત્મક જોય’ એવો પૂર્વપક્ષ જે સિદ્ધાંત દર્શાવ્યો, તે સિદ્ધાંતથી જ તેમની માન્યતામાં આપતિ બતાવી છે. આમ અનુમાનથી પણ બ્રહ્માદ્વૈતની અસિદ્ધિ થાય છે.

અનુમાનનાં અવયવો દ્વારા દ્વૈતસિદ્ધિ

ઉપરાંત અનુમાનમાં ઉપાયભૂત પક્ષ, હેતુ અને દેહાન્ત પરસ્પર ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે ? જો ભિન્ન માનશો, તો દ્વૈતની સિદ્ધિ થશે, કેમકે જો એક બ્રહ્મરૂપ જોય, અને અપર (=બીજો) બ્રહ્મભિન્ન જોય, તો જ પરસ્પર ભેદ ઘટી શકે. જો હેતુવગેરે અભિન્ન જોય, તો એકરૂપ જ થઈ જશે. તેથી એકનો જ ઉલ્લેખ રહેશે.

શંકા :- ભલે ત્યારે એકરૂપ થાવ, અને એકનો જ નિર્દેશ થાઓ. એમાં કઈ બ્રહ્માદ્વૈતને બાધ નથી.

સમાધાન :- આ ત્રણમાંથી એક પણ અંગથી વિકલ અનુમાન પોતાનાં (=અનુમેયપદાર્થનાં જ્ઞાનરૂપ) સ્વરૂપને પામી ન શકે. કેમકે ‘પંચાવયવથી પૂર્ણ અનુમાન જ સાધ્ય સાધવામાં સમર્થ છે.’ એમ તમને અભિપ્રેત

યચ્ચ પ્રમેયત્વાદિત્યનુમાનમુક્તમ્, તદ્વ્યેતેનૈવાપાસ્તં બોદ્યવ્યમ્, પક્ષસ્ય પ્રત્યક્ષબાધિતત્વેન હેતોઃ કાલાત્યયાપદિદૃશ્યતાત્ । યચ્ચ તત્સિદ્ધૌ પ્રતિભાસમાનત્વસાધનમુક્તમ્, તદપિ સાધનાભાસત્વેન ન પ્રકૃતસાધ્યસાધનાયાતમ્ । પ્રતિભાસમાનત્વં હિ નિશ્ચિતભાવાનાં સ્વતઃ પરતો વા ? ન તાવત્ સ્વતઃ ઘટપટમુકુટશકટાદીનાં સ્વતઃ પ્રતિભાસમાનત્વેનાસિદ્ધેઃ । પરતઃ પ્રતિભાસમાનત્વં ચ પરં વિના નોપપદ્યેત ઇતિ । યચ્ચ પરમબ્રહ્માવિવર્તવર્તિત્વમ્ખિલભેદાનામિત્યુક્તમ્ । તદ્વ્યવેત્રન્વૈયમાનદ્વયાવિનાભાવિત્વેન પુસ્થાદૈતં પ્રતિબદ્ધાત્વેવ । ન ચ ઘટાદીનાં ચૈતન્યાન્વયોઽપ્યસ્તિ મૃદાઘ્નન્વયસ્યૈવ તત્ર દર્શનાત્ । તતો ન કિઞ્ચિદેતદપિ । અતોઽનુમાનાદપિ ન તત્સિદ્ધિઃ । કિઞ્ચ, પક્ષહેતુદૃષ્ટાન્તા અનુમાનોપાયભૂતાઃ પરસ્પરં ભિન્નાઃ અભિન્ના વા ? ભેદે દૈતસિદ્ધિઃ । અભેદે ત્વેકરૂપતાપતિઃ । તત્ કથમેતેભ્યોઽનુમાનમાત્માનમાસાદયતિ । યદિ ચ હેતુમન્તરેણાપિ સાધ્યસિદ્ધિઃ સ્યાત્, તર્હિ દૈતસ્યાપિ વાઙ્માત્રતઃ કથં ન સિદ્ધિઃ । તદુક્તમ્ — “હેતૌરદૈતસિદ્ધિશ્ચેદદ્વૈતં સ્યાદ્દેતુસાધ્યયોઃ । હેતુના ચેદ્ વિના સિદ્ધિર્દૈત વાઙ્માત્રતો ન કિમ્” ॥ “પુસ્થ એવેદં સર્વમ્” ઇત્યાદેઃ, “સર્વં વૈ ચત્ત્વિદં બ્રહ્મ” ઇત્યાદેશ્ચાગમાદપિ ન તત્સિદ્ધિઃ । તસ્યાપિ દૈતાવિનાભાવિત્વેન અદૈતં પ્રતિ પ્રામાણ્યસમ્ભવાત્ । વાચ્યવાચકભાવલક્ષણસ્ય દૈતસ્યૈવ તત્રાપિ દર્શનાત્ । તદુક્તમ્ — “કમદૈતં ફલદૈતં લોકદૈતં વિસ્થયતે । વિદ્યાઽવિદ્યાદ્વયં ન સ્યાદ્ બન્ધમોક્ષદ્વયં તથા” ॥ તતઃ કથમાગમાદપિ તત્સિદ્ધિઃ । તતો ન પુસ્થાદૈતલક્ષણમેકમેવ પ્રમાણસ્ય વિષયઃ । ઇતિ સુવ્યવસ્થિતઃ પ્રપઞ્ચઃ ॥ ઇતિ કાવ્યાર્થઃ ॥૧૩॥

છે જ. વળી જો હેતુ વિના પણ સાધ્ય સિદ્ધ થઈ શકે, તો વચનમાત્રથી જ દૈતની પણ સિદ્ધિ થઈ શકે છે. માટે જ કહ્યું છે, “જો હેતુથી અદૈતની સિદ્ધિ અભિપ્રેત છે, તો હેતુ અને સાધ્ય એમ બે તત્ત્વથી દૈતની સિદ્ધિ થશે. જો હેતુ વિના (અદૈતની સિદ્ધિ) અભિપ્રેત છે. તો પછી વચનમાત્રથી દૈતની પણ સિદ્ધિ શું કામ ન થાય ?

શંકા :- ‘પુસ્થ એવેદં’ ઇત્યાદિ તથા ‘સર્વં વૈ ચત્ત્વિદં બ્રહ્મ’ ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત આગમવચનથી તો અદૈતની સિદ્ધિ છે જ.

સમાધાન :- ત્યાં પણ વાચ્યવાચકભાવરૂપ દૈત છે. આમ આગમ પણ દૈતઅવિનાભાવી હોવાથી અદૈત પ્રતિ પ્રમાણતરીકે સંભવી શકે નહિ. કહ્યું જ છે કે,— લૌકિક અને વૈદિક કર્મ, અથવા પુણ્ય પાપરૂપ કર્મદૈત, શુભાશુભફળરૂપ ફળદૈત, ઈહલોક પરલોકરૂપ લોકદૈત, તથા વિદ્યા અવિદ્યાદૈત, તથા બન્ધમોક્ષદૈતનો વિરોધ આવશે. (બ્રહ્માદૈત માનવામાં) આગમમાં જ આ બધા દૈતનું સ્વરૂપ બતાવેલું છે. તેથી જો આગમથી જ અદૈતને સાધવા મહેનત કરશો, તો આ દૈતસાધક આગમસાથે વિરોધ આવશે. માટે આગમને પણ અદૈતસાધક માની શકાય નહીં. તેથી ‘પુરુષાદૈતરૂપ એક જ તત્ત્વ પ્રમાણનો વિષય છે.’ એ વાત અઘટિત છે. એમ પુરવાર થાય છે. તેથી પ્રપંચ તાત્વિક છે, તેમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

અથ સ્વાભિમતસામાન્યવિશેષોભયાત્મકવાચ્યવાચકભાવસમર્થનપુરઃસરં તોર્થાન્તરીયપ્રકલ્પિતતદેકાન્તગોચર-
વાચ્યવાચકભાવનિરાસદ્વારેણ તેષાં પ્રતિભાવૈભવાભાવમાહ -

અનેકમેકાત્મકમેવ વાચ્યં દ્વયાત્મકં વાચકમપ્યવશ્યમ્ ।

અતોઽન્યથા વાચકવાચ્યક્લુપાવતાવકાનાં પ્રતિભાપ્રમાદઃ ॥૧૪॥

વાચ્યમ્-અભિધેયં, ચેતનમચેતનં ચ વસ્તુ, એવકારસ્યાપ્યર્થત્વાત્ । સામાન્યસ્પતયા એકાત્મકમપિ વ્યક્તિભેદનાનેકમ્=
અનેકસ્પમ્ । અથવાનેકસ્પમપિ એકાત્મકમ્ । અન્યોઽન્યં સંવલિતત્વાત્ । અથમપિ વ્યાખ્યાને ન દોષઃ । તથા ચ
વાચકમ્=અભિધાયકં, શબ્દસ્પમ્ । તદપ્યવશ્યમ્=નિશ્ચિત્તં । દ્વયાત્મકં=સામાન્યવિશેષોભયાત્મકત્વાદ્ એકાનેકાત્મકમિત્યર્થઃ ।
ઉભયત્ર વાચ્યલિંગત્વેઽપ્યવ્યક્તત્વાદ્ નપુંસકત્વમ્ । અવશ્યમિતિપદં વાચ્યવાચકયોરુભયોરપ્પેકાનેકાત્મકત્વં નિશ્ચિન્વત્
તદેકાન્તં વ્યર્વાચ્છિન્નતિ । અતઃ=ઉપદર્શિતપ્રકારાત્, અન્યથા-સામાન્યવિશેષૈકાન્તરૂપેણ પ્રકારેણ, વાચકવાચ્યક્લુપૌ

વાચ્ય-વાચકભાવમાં શ્યાદયાદ

૬

વે સ્વમતે વાચ્યવાચકભાવ સામાન્યવિશેષઉભયાત્મક છે. તેનું સમર્થન કરવા પૂર્વક અને તીર્થાન્તરિકો
વાચ્યવાચકભાવને જે એકાન્તે વિશેષાત્મક કે એકાન્તે સામાન્યાત્મક માને છે તેનો નિરાસ કરવા દ્વારા, 'તેઓ
પાસે પ્રતિભાના વૈભવનો અભાવ છે.' તેમ બતાવતા સ્તુતિકારશ્રી કહે છે.

કાવ્યાર્થ :- જેમ અભિધેય પદાર્થો ચેતનઅચેતનાદિ અનેકરૂપે હોવા છતાં અન્યોન્યસંવલિત હોવાથી
(અથવા વાચ્યત્વરૂપે) એક છે. તે જ રીતે એ પદાર્થોનો વાચક શબ્દ પણ અવશ્ય અનેકાત્મક (=વિશેષ) અને
એકાત્મક (=સામાન્ય) એમ ઉભયાત્મક છે. આનાથી ભિન્નરૂપે (=એકાન્તે એકાત્મક કે અનેકાત્મક)
વાચ્યવાચકભાવ કલ્પવામાં અતાવક=તારાથી ભિન્ન પરદર્શનવાળાઓની પ્રતિભાનો પ્રમાદ છે.

વાચ્ય=અભિધેય. સજીવ અને જડ વસ્તુઓ. ('એ' કાર 'અપિ' ના અર્થમાં છે.) પદાર્થ સામાન્યરૂપે એક
છે, છતાં તે-તે વ્યક્તિરૂપે અનેક છે. અથવા વ્યક્તિરૂપે અનેક હોવા છતાં સામાન્યરૂપે એક છે. કેમકે
સામાન્ય-વિશેષ બંને પરસ્પર અનુવિદ્ય છે. તે જ પ્રમાણે વાચક=અભિધાયક શબ્દ. તે પણ અવશ્ય દ્વયાત્મક
= સામાન્ય-વિશેષ ઉભયાત્મક હોવાથી એક અને અનેક છે. ઉભયસ્થળે વાચ્યનું લિંગ અવ્યક્ત છે. તેથી
નપુંસકલિંગમાં પ્રયોગ છે. 'અવશ્ય' પદ વાચ્ય અને વાચક બંનેને એકાત્મક અને અનેકાત્મક તરીકે નિશ્ચિત
કરે છે. તેથી બંનેમાં એકાત્મકત્વ કે અનેકાત્મકત્વરૂપ એકાન્તનો વ્યવચ્છેદ=નિષેધ થાય છે.

વાચ્યના સ્વરૂપ અંગે ત્રણ પક્ષ

પરમતવાળા વાચ્યવાચકભાવને આ રૂપે ન સ્વીકારતા સામાન્ય કે વિશેષ એકાન્તઆત્મક વાચક-વાચ્યની
કલ્પના કરે છે. તેથી તેઓની પ્રજ્ઞાની સ્ખલના થાય છે.

અહીં 'વાચ્ય' પદ અને વાચકપદનો દ્વન્દ્વ સમાસ છે. તેમાં 'વાચ્ય' પદ અલ્પસ્વરવાળું હોવાથી તેનો
પૂર્વમાં અને વધુ સ્વરવાળા 'વાચક' પદનો ઉત્તરમાં નિર્દેશ કરવો જોઈએ. છતાં પણ વાચકપદનો પૂર્વનિપાત
કર્તો છે, તે વાચકપદ વધુ અર્થ (મહાન) છે એમ સૂચવે છે. શબ્દ મહાન છે, કેમકે પ્રાયઃ અર્થનું પ્રતિપાદન શબ્દને

વાચ્યવાચકભાવકલ્પનાયામ, અતાવકાનામ=અત્વદીયાનામ, અન્યયૂથ્યાનામ । પ્રતિભાપ્રમાદ:=પ્રજ્ઞાસ્થિતિતમ ।
 इत्यक्षरार्थः । अत्र चात्पस्वरत्वेन वाच्यपदस्य प्राग्विपाते प्राप्तेऽपि यदादौ वाचकग्रहणं, तत्प्रायोऽर्थप्रतिपादनस्य
 शब्दाधीनत्वेन वाचकस्यार्थत्वज्ञापनार्थम् । तथा च शाब्दिकाः - “न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
 अनुविद्धमेव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते” ॥ इति ॥ भावार्थस्त्वेवम् । एके तीर्थिकाः सामान्यरूपमेव वाच्यतयाभ्युपगच्छन्ति ।
 ते च द्रव्यास्तिकनयानुपातिनो भीमांसकभेदा अद्वैतवादिनः सांख्याश्च । केचिच्च विशेषरूपमेव वाच्यं निर्वचन्ति । ते
 च पर्यायास्तिकनयानुसारिणः सौपताः । अपरे च परस्परनिरपेक्षपदार्थपृथग्भूतसामान्यविशेषयुक्तं वस्तु वाच्यत्वेन
 निश्चिन्वते । ते च नैगमनयानुरोधिनः कणादाः आक्षपादाश्च ॥

एतच्च पक्षत्रयमपि किञ्चित् चर्च्यते । तथाहि । संप्रहर्षयावलम्बिनो वादिनः प्रतिपादयन्ति । सामान्यमेव तत्त्वम्,
 ततः पृथग्भूतानां विशेषाणामदर्शनात् । तथा सर्वमेकम्, अविशेषेण सदितिज्ञानाभिधानानुवृत्तिलिङ्गानुमितसत्ताकत्वात् ।
 तथा द्रव्यत्वमेव तत्त्वम्, ततोऽर्थान्तरभूतानां धर्माधर्माकाशकालपुद्गलजीवद्रव्याणामनुपलब्धेः । किञ्च, यैः सामान्यात्
 पृथग्भूता अन्योऽन्यव्यावृत्त्यात्मका विशेषाः कल्प्यन्ते, तेषु विशेषत्वं विद्यते न वा ? नो चेत् ? निःस्वभावताप्रसङ्गः,
 स्वस्वरूपैवाभावात् । अस्ति चेत् ? तर्हि तदेव सामान्यम् । यतः समानानां भावः सामान्यम् । विशेषरूपतया च सर्वेषां
 तेषामविशेषेण प्रतीतिः सिद्धैव ॥

આધીન હોય છે. વૈયાકરણો કહે છે કે, “શબ્દનાં અનુગમ (=બોધ) વિનાં લોકમાં કોઈ પ્રત્યય (=જ્ઞાન) થતો
 નથી. શબ્દથી અનુવિદ્ય જ સર્વ જ્ઞાન ભાસે છે. ”

ભાવાર્થ :- (૧) કેટલાક ઈતરદર્શનવાળા વાચ્ય તરીકે સામાન્યને જ માને છે. તેઓ દ્રવ્યાસ્તિકનયને
 અનુસરનારા મીમાંસક, અદ્વૈતવાદી અને સાંખ્ય છે. (૨) બૌદ્ધદર્શનવાળા વાચ્યને માત્ર વિશેષરૂપે જ જુએ છે.
 આ લોકો પર્યાયાસ્તિકનયને અનુસરનારા છે. તથા (૩) કેટલાક પરસ્પરથી નિરપેક્ષ અને બીજા
 દ્રવ્યાદિપદાર્થથી ભિન્ન એવા સામાન્ય-વિશેષથી યુક્ત વસ્તુને વાચ્ય તરીકે પ્રરૂપે છે. તેઓ નૈગમનયને
 અનુસરનારા કાણાદ (=નૈયાયિક) અને આક્ષપાદ (=વૈશેષિકો) છે.

સામાન્યવાદીનો મત

સંપ્રહનયનું અવલંબન કરવાવાળા વાદીઓ કહે છે કે— સામાન્ય જ તત્ત્વ છે. કેમકે સામાન્યથી ભિન્ન
 વિશેષો ઉપલબ્ધ થતાં નથી. તથા (૧) બધી વસ્તુ એક જ છે. કેમકે બધી વસ્તુમાં સમાનતયા ‘સત્’ એવું જ્ઞાન
 થાય છે. (૨) બધી વસ્તુઓ સમાનતયા ‘સત્’ એવા અભિધાનવાળી છે. અર્થાત્ સત્શબ્દથી ઉલ્લેખિત થાય
 છે. અને (૩) દરેકમાં સમાનતયા ‘સત્’-‘સત્’ એવી અનુવૃત્તિ થાય છે. આ ત્રણ લિંગદ્વારા સામાન્ય એકરૂપનું
 અનુમાન થાય છે. તથા ‘દ્રવ્યત્વ’ એ એક જ તત્ત્વ છે. કેમકે તેનાથી ભિન્નરૂપે (૧) ધર્મ (૨) અધર્મ (૩) આકાશ
 (૪) પુદ્ગલ અને (૫) જીવ. આ પાંચ દ્રવ્યોની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. વળી, વિશેષવાદીઓને પ્રશ્ન છે કે,
 સામાન્યથી ભિન્ન અને એકબીજાથી વ્યાવૃત્ત એવા જે વિશેષોની કલ્પના કરાય છે, તે વિશેષોમાં વિશેષત્વ છે
 કે નથી ? જો નથી, તો સ્વસ્વરૂપનો જ અભાવ થવાથી વિશેષોને અપુષ્પની જેમ સ્વભાવ વિનાના માનવાની
 આપત્તિ છે. જો ‘વિશેષત્વ’ છે તો એ ‘વિશેષત્વ’ જ સામાન્ય છે; કેમકે સમાનપાત્રું=સામાન્ય. અને બધા જ
 વિશેષોમાં વિશેષરૂપ સમાનપાત્રું પ્રતીત થાય છે તે સિદ્ધ જ છે. તેથી તેઓમાં રહેલું ‘વિશેષત્વ’ એ જ સામાન્ય
 છે.

અર્થ ચ વિશેષાણાં વ્યવૃત્તિપ્રત્યયહેતુત્વં લક્ષણમ્ । કિન્તુ વ્યવૃત્તિપ્રત્યય એવ વિચાર્યમાણો ન ઘટતે । વ્યવૃત્તિર્હિ વિવક્ષિતપદાર્થે ઇતરપદાર્થપ્રતિષેધઃ । વિવક્ષિતપદાર્થચ સ્વસ્વરૂપવ્યવસ્થાપનમાત્રપર્યવસાયો, કથં પદાર્થાન્તરપ્રતિષેધે પ્રગલ્ભતે ? ન ચ સ્વસ્વસત્ત્વાદન્યત્તત્ર કિમપિ, યેન તન્નિષેધઃ પ્રવર્તતે । તત્ર ચ વ્યવૃત્તૌ ક્રિયમાણાયાં સ્વાત્મવ્યતિરિક્તા વિશ્વવત્રયવર્તિનોડતીતવર્તમાનાનાગતાઃ પદાર્થાસ્તસ્માદ વ્યાવર્તનીયાઃ । તે ચ નાજ્ઞાતસ્વરૂપા વ્યાવર્તયિતું શક્યાઃ । તતશ્ચૈકસ્યાપિ વિશેષસ્ય પરિજ્ઞાને પ્રમાતુઃ સર્વજ્ઞત્વં સ્યાત્ । ન ચૈતત્પ્રતીતિકં યૌક્તિકં વા । વ્યાવૃત્તિસ્તુ નિષેધઃ । સ ચાભાવસ્પત્વાત્ તુચ્છઃ કથં પ્રતીતિગોચરમશ્નતિ ચપુષ્યવત્ ॥

તથા યેધ્યો વ્યવૃત્તિઃ તે સદૂપા અસદૂપા વા ? અસદૂપાશ્ચેત્ ? તર્હિ ચરવિષાણાત્ કિં ન વ્યવૃત્તિઃ ? સદૂપાશ્ચેત્ ? સામાન્યમેવ । યા ચેયં વ્યવૃત્તિર્વિશેષૈઃ ક્રિયતે સા સર્વાસુ વિશેષવ્યત્તિષ્વેકા અનેકા વા ? અનેકા ચેત્ ? તસ્યા અપિ વિશેષત્વાપત્તિઃ, અનેકસ્પત્તૈકજીવિતત્વાદ વિશેષાણામ્ । તતશ્ચ તસ્યા અપિ વિશેષત્વાન્યથાનુપપત્તેર્વ્યાવૃત્ત્યા ભાવ્યમ્ । વ્યવૃત્તેરપિ ચ વ્યવૃત્તૌ વિશેષાણામભાવ એવ સ્યાત્ । તત્સ્વરૂપભૂતાયા વ્યવૃત્તેઃ પ્રતિષિદ્ધત્વાત્; અનવસ્થાપાતાચ્ । **एका** ચેત્ ? સામાન્યમેવ સંજ્ઞાન્તરેણ પ્રતિપન્નં સ્યાત્, અનુવૃત્તિપ્રત્યયલક્ષણાવ્યભિચારાત્ । **किञ्च**, અમો વિશેષાઃ સામાન્યાદ્ ભિન્ના અભિન્ના વા ? ભિન્નાશ્ચેત્ ? મણ્ડુકજટાભારાનુકારાઃ । અભિન્નાશ્ચેત્ ? તદેવ તત્સ્વરૂપવત્ । **इति सामान्यैकान्तवादः॥**

વ્યાવૃત્તિ સ્વરૂપ અઘટમાન

એક પદાર્થમાં બીજા પદાર્થનો નિષેધ જ તે પદાર્થની વ્યાવૃત્તિ (=ભેદ) કહેવાય છે. જેમ કે 'ઘટ એ પટ નથી' એવો નિષેધ ઘટની પટથી વ્યાવૃત્તિરૂપ છે. અને પટથી ઘટ વ્યાવૃત્તિ = ભિન્ન કહેવાય છે. 'આવી વ્યાવૃત્તિનાં જ્ઞાનમાં હેતુતા' એ વિશેષનાં લક્ષણ તરીકે અભિમત છે. પણ વિચાર કરતા અહીં વ્યાવૃત્તિપ્રત્યય (=વ્યાવૃત્તિનું જ્ઞાન) જ ઘટતો નથી. કેમકે વિવક્ષિત પદાર્થ પોતાનાં સ્વરૂપની માત્ર વ્યવસ્થા કરવા જ સમર્થ છે. તેઓ સ્વમાં અન્યનો પ્રતિષેધ કરવા માટે કેવી રીતે સમર્થ બને ? વળી તે પદાર્થમાં સ્વસ્વરૂપ સિવાય બીજું કંઈ વિદ્યમાન પણ નથી, કે જેનાથી, તે બીજાનાં પ્રતિષેધમાં પ્રવર્તે. વળી વ્યાવૃત્તિ કોની કરાય છે ? સ્વથી ભિન્ન ત્રિજગતવર્તી ભૂત, વર્તમાન અને ભાવીનાં સઘળાં પદાર્થોનો બોધ થયા વિના તો તેઓથી વ્યાવૃત્તિ થઈ શકે જ નહિ, કેમકે એકપણ વિશેષનો બોધ કરવા તેનાથી ભિન્ન એવા ત્રિજગતવર્તી ત્રૈકાલિક સર્વ વસ્તુના સ્વરૂપનો બોધ કરવો જોઈએ. અને તો જ તેઓથી યથાર્થરૂપે વ્યાવૃત્તિ થઈ શકે. તેથી એક પણ વિશેષનું જ્ઞાન થાય, તો પ્રમાતા વાસ્તવમાં સર્વજ્ઞ બની જાય. પરંતુ આ પ્રતીતિસિદ્ધ કે યુક્તિસિદ્ધ નથી. વળી વ્યાવૃત્તિ નિષેધરૂપ હોવાથી અભાવરૂપ છે. અને અભાવ તુચ્છરૂપ (=અત્યંત અસત્) છે. તેથી વ્યાવૃત્તિ અપુષ્યની જેમ પ્રતીતિનો વિષય બની ન શકે.

વળી જેઓથી આ વ્યાવૃત્તિ કરવામાં આવે છે, તેઓ સત્ છે કે અસત્ છે ? જો અસત્ હોય તો અરવિષાણથી પણ વ્યાવૃત્તિ કેમ નથી થતી ? કેમકે તે પણ સમાનતયા અસત્ છે. (તથા અસત્વસ્તુનો અભાવ પણ અસિદ્ધ (=અસત્) હોય છે. અર્થાત્ જે પોતે જ્ઞાનનો વિષય ન બને, તેનો અભાવ પણ જ્ઞાનનો વિષય બની ન શકે. તેથી અસત્વસ્તુથી વ્યાવૃત્તિ પણ અપુષ્યની જેમ અસત્ છે.) જો તેઓ સત્ હોય, તો તેઓ વ્યાવૃત્તિરૂપ નથી પણ સામાન્યરૂપ જ છે. કેમકે 'સત્તા' એ સામાન્યનું જ સ્વરૂપ છે. કિંચ, વિશેષોદ્વારા જે આ વ્યાવૃત્તિ કરાય છે, તે વ્યાવૃત્તિ દરેક વિશેષ વ્યક્તિઓમાં એક જ છે કે ભિન્ન-ભિન્ન અનેક છે ? જો આ વ્યાવૃત્તિઓ અનેક હોય, તો વ્યાવૃત્તિઓ પણ વિશેષ થઈ જશે. કારણ કે, અનેકપણું વિશેષનું સ્વરૂપ છે. આમ જો વ્યાવૃત્તિ પોતે વિશેષરૂપ થશે, તો તેની પણ

પર્યાયનયાન્વયિનસ્તુ ભાષતે । વિવિક્તાઃ ક્ષણક્ષયિણો વિશેષા એવ પરમાર્થઃ, તતો વિષ્વખૂતસ્ય સામાન્યસ્યા પ્રતીયમાન-
ત્વાત્ । ન હિ ગવાદિવ્યક્ત્યનુભવકાલે વર્ણસંસ્થાનાત્મકં વ્યક્તિસ્વપમપહાય, અન્યત્કિન્નિદેકમનુયાયિ પ્રત્યક્ષે પ્રતિભાસતે,
તાદૃશસ્યાનુભવાભાવાત્ । તથા ચ પઠન્તિ- “એતાસુ પદ્મસ્વવભાસનીષુ પ્રત્યક્ષબોધે સ્ફુટમદ્ગુલીષુ । સાધારણં સ્વપમવેક્ષતે
યઃ શૃંગ્ગં શિરસ્યાત્મન ઈક્ષતે સઃ” ॥ એકાકારપરામર્શપ્રત્યયસ્તુ સ્વહેતુદત્તશક્તિભ્યો વ્યક્તિભ્ય એવોત્પદ્યતે । ઇતિ ન તેન
સામાન્યસાધનં ન્યાય્યમ્ ॥ કિન્ન, યદિદં સામાન્યં પરિકલ્પ્યતે તદેકમનેકં વા ? એકમપિ સર્વગતમસવંગતં વા ? સર્વગતં
ચેત્, કિં ન વ્યક્ત્યન્તરાલેષૂપલભ્યતે ? સર્વગતૈકત્વાભ્યુપગમે ચ તસ્ય યથા ગોત્વસામાન્યં ગોવ્યક્તોઃ ક્રોડોકરોતિ,
એવં કિં ન ઘટપટાદિવ્યક્તીરપિ, અવિશેષાત્ । અસર્વગતં ચેત્ ? વિશેષરૂપાપત્તિઃ અભ્યુપગમબાધશ્ચ ॥

વ્યાવૃત્તિ માનવી પડશે. કેમકે તેની વિશેષરૂપતા અન્યથા અનુપપન્ન છે. અર્થાત્ વ્યાવૃત્તિ વિના વિશેષની સિદ્ધિ
સંભવે નહીં, અને વ્યાવૃત્તિની પણ વ્યાવૃત્તિ માનવામાં વિશેષોનો અભાવ આવી જશે. કેમકે વ્યાવૃત્તિ(=નિષેધ)
એ વિશેષનું સ્વરૂપ છે. તેની પણ વ્યાવૃત્તિ (=નિષેધ) કરવાથી નિષેધરૂપ વિશેષનાં સ્વરૂપનો નિષેધ થાય છે. અને
નિઃસ્વરૂપ વસ્તુનો જગત્માં અભાવ છે. અહીં બીજાને શંકા થાય કે, વ્યાવૃત્તિની વ્યાવૃત્તિથી, એક વિશેષમાં જે નિષેધસ્વરૂપ
છે તે નિષેધસ્વરૂપમાં બીજા વિશેષગતનિષેધસ્વરૂપની વ્યાવૃત્તિ કરાય છે. સ્વમાં જે નિષેધસ્વરૂપ છે તેની વ્યાવૃત્તિ કરાતી નથી.
એટલે નિઃસ્વભાવતા નહીં આવે. તેનાં સમાધાનરૂપે બીજા દોષ બતાવે છે. અહીં અનવસ્થાદોષ પણ છે. કેમકે વ્યાવૃત્તિની
જે વ્યાવૃત્તિ થાય છે. એ પણ અનેકાત્મક હોવાથી વિશેષરૂપ હોઈ, એની પણ વ્યાવૃત્તિ માનવી પડશે. એમ
ઉત્તરોત્તર વ્યાવૃત્તિઓ માનવી પડતી હોવાથી અનવસ્થાદોષ છે. જો ‘સર્વવિશેષપદાર્થગત એક જ વ્યાવૃત્તિ છે’
એમ કહેશે તો તો, ‘વ્યાવૃત્તિ’ના નામે સામાન્યનો જ સ્વીકાર છે. કારણ કે અનુવૃત્તિ=એકરૂપતા સામાન્યનું
લક્ષણ છે, અને તે અહીં પણ છે. વળી આ વિશેષો સામાન્યથી ભિન્ન છે, કે અભિન્ન ? જો ભિન્ન છે, તો દેડકાનાં
વાળની જેમ અસત્ છે. કેમકે જગતમાં સામાન્યથી રહિત હોય, તેવી વસ્તુ ઉપલબ્ધ થતી નથી. તથા સામાન્ય
સત્તારૂપ છે. તેથી સત્થી જે ભિન્ન હોય, તે અસત્ છે. જો સામાન્યથી વિશેષ અભિન્ન છે, તો તે સામાન્યરૂપ
જ છે. જેમકે સામાન્યનું સત્તારૂપ સ્વરૂપ. આમ સામાન્યએકાંતવાદના સ્વરૂપનો પ્રકાશ કર્યો.

વિશેષવાદીઓનો મત

હવે પર્યાયનયવાદી સ્વમત દર્શાવે છે. પરસ્પર ભિન્ન અને કાણનસ્પર વિશેષો જ પરમાર્થથી સત્ છે,
તત્ત્વરૂપ છે. વિશેષથી પૃથગ્ભૂત સામાન્યની પ્રતીતિ થતી જ નથી. જ્યારે ગાયવગેરે વ્યક્તિનું પ્રત્યક્ષાદિથી
સંવેદન કરાય છે, ત્યારે તેના વર્ણ —આકારાદિ વ્યક્તિગતસ્વરૂપને છોડી બીજા કશાનું પ્રત્યક્ષસંવેદન થતું નથી.
એટલે કે બીજા અનુયાયી (=અનુવૃત્ત) એક=સામાન્યની પ્રતીતિ થતી નથી. કેમકે તેવો અનુભવ જ થતો નથી.
અર્થાત્ ગાયવ્યક્તિને જોતા ‘આ સત્ છે’ એવો સામાન્યરૂપ અનુભવ નથી થતો, પણ વર્ણોદિવિશેષરૂપ
અનુભવ જ થાય છે. કહું જ છે કે “આ પાંચ આંગળીમાં વિશેષસ્વરૂપ સ્પષ્ટરૂપે પ્રત્યક્ષથી દેખાય છે. છતાં એમાં
જે નર સાધારણ=સામાન્યસ્વરૂપને જુએ છે, તે ખરેખર ! પોતાનાં મસ્તકે શિંગડાને જુએ છે.” અર્થાત્ ત્યાં
વિશેષસ્વરૂપનો જ ભોધ થાય છે. સામાન્યસ્વરૂપ અનુભવાતું નથી

શંકા :- સમાનજાતીય વ્યક્તિઓમાં એકાકાર ભોધ થાય છે જ. જેમકે, દરેક ઘડમાં ‘આ ઘડો’ એવો ભોધ.
તેથી એકરૂપતાસિદ્ધ છે.

અથાનેકં ગોત્વાશ્વત્વઘટત્વપટત્વાદિભેદભિન્નત્વાત્ તે તર્હિ વિશેષા એવ સ્વીકૃતાઃ, અન્યોન્યવ્યાવૃત્તિહેતુત્વાત્ । ન હિ યદ્ગોત્ત્વં તદશ્વત્વાત્મકમિતિ । અર્થક્રિયાકારિત્વં ચ વસ્તુનો લક્ષણમ્ । તત્ત્વ વિશેષેષ્વેવ સ્ફુટં પ્રતીયતે । ન હિ સામાન્યેન કાચિદર્થક્રિયા ક્રિયતે, તસ્ય નિષ્ક્રિયત્વાત્; વાહદોહાદિકાસ્વર્થક્રિયાસુ વિશેષાણામેવોપયોગાત્ । તથેદં સામાન્યં વિશેષેભ્યો ભિન્નમભિન્નં વા । ભિન્નં ચેત્ ? અવસ્તુ, વિશેષવિશ્લેષેનાર્થક્રિયાકારિત્વાભાવાત્ । અભિન્નં ચેત્ ? વિશેષા એવ, તત્ત્વસ્પવત્ । ઇતિ વિશેષૈકાન્તવાદઃ ॥

નૈમાનયાનુગામિનસ્ત્વાહુઃ । સ્વતન્ત્રૌ સામાન્યવિશેષૌ । તથૈવ પ્રમાણેન પ્રતીતત્વાત્ । **તથાહિ** । સામાન્યવિશેષાવત્યન્તભિન્નૌ, વિરુદ્ધધર્માધ્યાસિતત્વાત્ । યાવેવં તાવેવં, યથા પાથઃપાવકૌ, તથા ચૈતૌ, તસ્માત્ તથા । સામાન્યં હિ ગોત્વાદિ સર્વગતમ્ । તદ્વિપરીતાશ્ચ શબ્લશાબલેયાદયો વિશેષાઃ । તતઃ કથમેષામૈક્યં યુક્તમ્ ? ॥ ન સામાન્યાત્ પૃથગ્વિશેષસ્યોપલમ્ભ ઇતિ ચેત્ ? **કથં** તર્હિ તસ્યોપલમ્ભ ઇતિ વાચ્યમ્ । **સામાન્યવ્યાપ્ત્યેતિ** ચેત્ ? **ન તર્હિ** સ વિશેષોપલમ્ભઃ સામાન્યસ્યાપિ તેન

સમાધાન :- આ જે એકાકાર બોધ થાય છે, તે પોતાનાં હેતુઓમાંથી ઉત્પન્ન થનારી વ્યક્તિઓમાંથી જ પ્રગટ થાય છે. અર્થાત્ ત્યાં વ્યક્તિસમુદાય જ હેતુ છે, સામાન્ય નહીં. તેથી આ દ્વારા પણ સામાન્યને સિદ્ધ કરી ન શકાય. તથા આ જે સામાન્ય (=જાતિ)ની કલ્પના કરાય છે, તે એક છે કે અનેક ? જો એક છે, તો સર્વગત છે કે, અસર્વગત છે ? જો સર્વગત છે, તો વ્યક્તિઓની અપાંતસંખ્યામાં કેમ ઉપલબ્ધ થતું નથી ? અર્થાત્ પરસ્પરથી દૂર રહેલી બે ગાયની વચ્ચે પણ 'ગોત્વ' સામાન્યનો અવબોધ થવો જોઈએ. વળી જો તે સર્વગત અને એક છે, તો ગોત્વસામાન્યને જેમ ગાય વ્યક્તિઓ અપનાવે છે, તેમ ઘટ-પટ વગેરે વ્યક્તિઓ કેમ અપનાવતા નથી ? કેમકે તે સર્વત્ર એકરૂપે સમાનતયા રહે છે.

શંકા :- સામાન્યને અસર્વગત માનવાથી આ દોષ આવશે નહિ.

સમાધાન :- જો સામાન્ય સર્વગત ન હોય, તો તે વિશેષરૂપ જ છે. કેમકે 'અસર્વગતત્વ' એ વિશેષનું લક્ષણ છે. વળી તમે સામાન્યને દૂર દેશમાં રહેલી સજાનીય વ્યક્તિઓમાં થતા એકાકાર અનુવૃત્તિપ્રત્યયમાં હેતુ તરીકે સ્વીકાર્યું હોવાથી સર્વગત તરીકે જ સ્વીકાર્યું છે. હવે તેને અસર્વગત કહેવામાં તમને અભ્યુપગમબાધ આવશે. આમ સામાન્યને એક કલ્પી શકાય તેમ નથી.

શંકા :- 'ગોત્વ' 'અશ્વત્વ' 'ઘટત્વ' 'પટત્વ' એમ અનેક ભેદ હોવાથી સામાન્ય અનેક છે.

સમાધાન :- આ 'ગોત્વ' 'અશ્વત્વ' વગેરે જાતિ ગાય, અશ્વ વગેરેની એકબીજાથી વ્યાવૃત્તિમાં હેતુ બને છે. અને આ 'વ્યાવૃત્તિહેતુત્વ' વિશેષનું લક્ષણ છે. તેથી અહીં વિશેષની જ સ્વીકૃતિ થઈ. અહીં વ્યાવૃત્તિહેતુતા અસિદ્ધ નથી. કેમકે 'ગોત્વ' અશ્વત્વરૂપે પ્રત્યક્ષાદિથી સિદ્ધ નથી. વળી વસ્તુનું 'અર્થક્રિયાકારિત્વ' લક્ષણ છે. આ લક્ષણ વિશેષમાં જ સ્પષ્ટપણે ઉપલબ્ધ થાય છે. સામાન્ય પોતે નિષ્ક્રિય હોવાથી અર્થક્રિયા કરવામાં સમર્થ નથી. અને વાહન (=ખેડવું), દોહવું વગેરે અર્થક્રિયાઓમાં વિશેષોનો જ ઉપયોગ થાય છે. રથ વગેરેમાં જોડવા માટે કોઈક અશ્વવિશેષનો જ ઉપયોગ થાય છે. ત્યાં "અશ્વત્વ" ઉપયોગી નથી. એમ પાણી ભરવામાટે ઘટવ્યક્તિ અપેક્ષિત છે, નહિ કે 'ઘટત્વ' જાતિ. તથા આ સામાન્ય વિશેષથી ભિન્ન છે, કે અભિન્ન છે ? જો ભિન્ન હોય, તો તે અવસ્તુ=અસત્ છે, કેમકે વિશેષથી ભિન્નમાં અર્થક્રિયાકારિતા સંભવી શકે નહિ. જો તે વિશેષથી અભિન્ન છે, તો વિશેષ જ છે. જેમકે વિશેષનું સ્વરૂપ. આમ એકાન્તવિશેષચાટીનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

ગ્રહણાત્ । તત્ત્વચ તેન બોધેન વિવિક્તવિશેષગ્રહણાભાવાત્ તદ્વાચકં ધ્વનિં તત્સાધ્યં ચ વ્યવહારં ન પ્રવર્તયેત્ પ્રગ્ણતા । ન ચૈતદસ્તિ, વિશેષાધિધાનવ્યવહારયોઃ પ્રવૃત્તિર્દર્શનાત્ । તસ્માદ્ વિશેષમભિલષતા તસ્ય ચ વ્યવહારં પ્રવર્તયતા તદ્ગ્રાહકો બોધો વિવિક્તોઽધ્યુપગન્તવ્યઃ । एवं सामान्यस्थाने विशेषशब्दं, विशेषस्थाने च सामान्यशब्दं प्रयुज्जानेन सामान्येऽपि तद्ग्राहको बोधो विविक्तोऽङ्गीकर्तव्यः । तस्मात् स्वस्वग्राहिणि ज्ञाने पृथक्प्रतिभासमानत्वाद् द्वावपीतरेतरविशकलितौ । ततो न सामान्यविशेषात्मकत्वं वस्तुनो घटते । इति स्वतन्त्रसामान्यविशेषवादः ॥

તદેતત્પક્ષત્રયમપિ ન ક્ષમતે ક્ષોદમ્ । પ્રમાણબાધિતત્વાત્ । સામાન્યવિશેષોભયાત્મકસ્યૈવ વસ્તુનો નિર્વિગ્નાનમનુભૂયમાનત્વાત્ । વસ્તુનો હિ લક્ષણમ્ અર્થક્રિયાકારિત્વમ્ । તચ્ચાનેકાન્તવાદે એવાવિકલં કલયન્તિ પરીક્ષકાઃ । તથાહિ--યથા ગૌરિત્યુક્તે છુરકકુત્સાસ્નાલાદ્ગૂલવિષાણાદ્યવયવસમ્પન્નં વસ્તુસ્થં સર્વવ્યક્ત્યનુયાયિ પ્રતીયતે, તથા મહિષ્યાદિવ્યાવૃત્તિરપિ પ્રતીયતે ॥ યત્રાપિ ચ શબ્દતા ગૌરિત્યુચ્યતે, તત્રાપિ યથા વિશેષપ્રતિભાસઃ, તથા ગોત્વપ્રતિભાસોઽપિ સ્ફુટ એવ । શબ્દેતિ કેવલવિશેષોચ્ચારણેઽપિ, અર્થાત્ પ્રકરણાદ્ વા ગોત્વમનુવર્તતે । અપિ ચ, શબ્દત્વમપિ નાનાસ્પમ્, તથાદર્શનાત્ । તતો

નૈગમનયનો મત

હવે નૈગમનયાવલંબી નૈયાયિકૈશેષિકનો મત બતાવે છે, સામાન્ય અને વિશેષ પરસ્પરથી સ્વતંત્ર છે, કેમકે પ્રમાણથી તેવી જ પ્રતીતિ થાય છે. પ્રયોગ -> સામાન્ય અને વિશેષ પરસ્પર અત્યંતભિન્ન છે. કેમકે વિરુદ્ધ ધર્મોથી યુક્ત છે. જે બે વસ્તુ વિરુદ્ધધર્મોથી યુક્ત હોય, તે બે વસ્તુ પરસ્પર અત્યંતભિન્ન હોય. જેમકે પાણી અને અગ્નિ. આ બંને પણ વિરુદ્ધધર્મવાળા છે, તેથી પરસ્પર અત્યંતભિન્ન છે. આ હેતુ અસિદ્ધ નથી. કેમકે ગોત્વાદિસામાન્ય સર્વગત છે. જ્યારે 'શબળ' 'શાબળેય' વગેરે વિશેષો વ્યક્તિગત છે. અસર્વગત છે. તેથી બંનેની એકતા અસંજત છે.

શંકા :- સામાન્યથી ભિન્નરૂપે વિશેષની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. તેથી બંનેની એકતા સિદ્ધ થાય છે. અન્યથા વિશેષનો ઉપલબ્ધ સ્વતંત્ર થવો જોઈએ.

સમાધાન :- તો વિશેષનો ઉપલબ્ધ શી રીતે થશે ?

શંકા :- સામાન્યથી વ્યાપ(=યુક્ત) એવા જ વિશેષનો ઉપલબ્ધ થાય છે. અર્થાત્ વિશેષનું ગ્રહણ સામાન્યનાં ગ્રહણની સાથે જ થાય છે.

સમાધાન :- તો તો વિશેષનો ઉપલબ્ધ જ નહીં થાય. કેમકે, જે જ્ઞાનથી વિશેષનો બોધ થવાનો છે તે જ જ્ઞાનથી સામાન્યનું ગ્રહણ થશે, કેમકે વિશેષ સામાન્યને સંલગ્ન છે. તેથી તે બોધદ્વારા સામાન્યથી ભિન્ન એવા વિશેષનું ગ્રહણ થતું નથી, તેથી વિશેષવાચકશબ્દને અને વિશેષથી સાધ્ય વ્યવહારને પ્રમાતા પ્રવર્તીવી ન શકે. પરંતુ એમ દેખાતું નથી. કેમકે વિશેષનું અભિધાન, અને વ્યવહારમાં વિશેષસાધ્યપ્રવૃત્તિ દેખાય છે. માટે વિશેષના ઇચ્છનારે તથા તેનાં વ્યવહારને પ્રવર્તીવનારે વિશેષનાં ગ્રાહક ભિન્ન બોધને સ્વીકારવો જોઈએ. આ જ પ્રમાણે સામાન્યને સિદ્ધ કરવા ઉપરની પ્રક્રિયામાં સામાન્યનાં સ્થાને 'વિશેષ' અને વિશેષના સ્થાને 'સામાન્ય' શબ્દ મુકવો. (જેમકે 'વિશેષથી ભિન્ન એવા સામાન્યની ઉપલબ્ધિ નથી થતી' એવા શંકાનાં જવાબમાં-તો પછી સામાન્ય શી રીતે ઉપલબ્ધ થશે ? વિશેષથી વ્યાપ એવા જ સામાન્યનો બોધ માનવામાં તો સામાન્યનો ઉપલબ્ધ જ નહિ થાય" ઇત્યાદિ પ્રકારે વિશેષના બોધથી ભિન્ન એવો સામાન્યનો બોધ અંગીકાર કરવો.) આમ સામાન્ય અને વિશેષ સ્વસ્વગ્રાહી જ્ઞાનમાં અલગ અલગરૂપે પ્રતિભાસતા હોવાથી, આ બંને પરસ્પરથી અલગ છે. તેથી વસ્તુ સામાન્યવિશેષઉભયાત્મક રૂપે ઘટી શકતી નથી. આ પ્રમાણે સ્વતંત્ર સામાન્યવિશેષવાદનું સ્વરૂપ બતાવ્યું.

વક્ત્રા શબ્દેત્યુક્તે ક્રોડીકૃતસકલશબલસામાન્યં વિવક્ષિતગોવ્યક્તિગતમેવ શબલત્વં વ્યવસ્થાપ્યતે । તદેવમાબાલગોપાલં પ્રતીતિપ્રસિદ્ધેડપિ વસ્તુનઃ સામાન્યવિશેષાત્મકત્વે તદુભયૈકાન્તવાદઃ પ્રલાપમાત્રમ્ । ન હિ ક્વચિત્ કદાચિત્ કેનચિત્ સામાન્યં વિશેષવિનાકૃતમનુભૂયતે, વિશેષા વા તદ્વિનાકૃતાઃ । કેવલં દુર્નયપ્રભાવિતમતિવ્યામોહવશાદેકમપલપ્યાન્યતરદ વ્યવસ્થાપયન્તિ બાલિશાઃ । સોડયમન્થગજન્યાયઃ ॥

એડપિ ચ તદેકાન્તપક્ષોપનિપાતિનઃ પ્રાગુક્તા દોષાસ્તેડપ્યનેકાન્તવાદપ્રચણ્ડમુદ્ગરપ્રહારજર્જરિતત્વાદ નોદ્ધ્વસિતુમપિ ક્ષમાઃ । સ્વતન્ત્રસામાન્યવિશેષવાદિનસ્ત્વેવં પ્રતિક્ષેપ્યાઃ । સામાન્યં પ્રતિવ્યક્તિ કથચ્છિદ્ ભિન્નં, કથચ્છિદ્ભિન્નં, કથચ્છિત્ તદાત્મકત્વાદ્, વિસદશપરિણામવત્ । યથૈવ હિ કાચિદ્ વ્યક્તિરુપલખ્યમાનાદ વ્યક્ત્યન્તરાદ્ વિશિષ્ટા વિસદશપરિણામ-દર્શનાદવતિષ્ઠતે, તથા સદશપરિણામાત્મકસામાન્યદર્શનાત્ સમાનેતિ, તેન સમાનો ગૌરયમ્, સોડનેન સમાન ઇતિ પ્રતીતેઃ । ન ચાસ્ય વ્યક્તિસ્વરૂપાદિભિન્નત્વાત્ સામાન્યરૂપતાવ્યાધાતઃ । યતો સ્પાદીનામપિ વ્યક્તિસ્વરૂપાદિભિન્નત્વમસ્તિ, ન ચ તેષાં ગુણરૂપતાવ્યાધાતઃ । કથચ્છિદ્ વ્યતિરેકસ્તુ સ્પાદીનામિવ સદશપરિણામસ્યાપ્યસ્ત્યેવ । પૃથગ્વ્યપદેશાદિભાક્ત્વાત્ ॥

અનેકાન્તવાદથી ઉભયાત્મકતાની સિદ્ધિ

આ ત્રણે પક્ષ પ્રમાણથી બાધિત હોવાથી પરીક્ષાની કસોટીપર ટકી શકે તેમ નથી. જગતમાં સામાન્યવિશેષ ઉભયાત્મક વસ્તુ જ નિર્દોષરૂપે અનુભવાય છે. ‘અર્થક્રિયાકારિત્વ’ એ વસ્તુનું લક્ષણ છે, અને શિષ્ટ પરીક્ષકો આ લક્ષણનો અવિકલબોધ અનેકાન્તવાદસિદ્ધાન્તથી જ ઉપપન્ન કરે છે. તે આ પ્રમાણે— ‘ગાય’ એવા વચનનાં ઉચ્ચારથી ખુર, ખાંધ, સાસ્ના, પૂંછડું અને શિંગણ વગેરે અવયવોથી યુક્ત વસ્તુરૂપે તેની સર્વવ્યક્તિ પ્રતીત થાય છે. અને ત્યારે પાડવગેરેથી વ્યાવૃત્તિ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. અર્થાત્ ‘ગાય’ એ જાતિવાચક શબ્દથી સર્વ ગાયોમાં સમાનઆકારઆદિ પ્રત્યયની અનુવૃત્તિ થાય છે, અને પાડઆદિગત ભિન્નઆકારઆદિની વ્યાવૃત્તિ થાય છે. સમાનાકારની અનુવૃત્તિ સામાન્ય છે. અને ભિન્ન-કારની વ્યાવૃત્તિ વિશેષ છે. આમ એક જ શબ્દ દ્વારા સામાન્યવિશેષઉભયનો પરસ્પરાનુવિદ્ બોધ થાય છે.

એકાન્તવાદીઓનો અંધગજ ન્યાય

શંકા :- જ્યારે ‘કાબરચિતરી ગાય’ એમ કહેવાય છે ત્યારે ત્યાં અમુક ગાયવિશેષનો જ બોધ થાય છે. સામાન્યનો બોધ થતો નથી. તેથી ‘સર્વત્ર સામાન્યવિશેષઉભયાત્મક જ બોધ થાય છે.’ એ વચન અસંગત ઠરે છે.

સમાધાન :- ત્યાં ગાયવિશેષના બોધની સાથે ‘ગોત્વ’ સામાન્યનો બોધ પણ સ્પષ્ટપણે થાય જ છે.

શંકા :- માત્ર ‘શબળા’ એવા ઉચ્ચારસ્થળે શી રીતે ગોત્વનો બોધ થશે ?

સમાધાન :- એવા સ્થળે પણ અર્થતઃ કે પ્રકરણથી ગોત્વનો બોધ થશે. વળી શબળપણું પણ ઘણા ભેદવાળું છે. એ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. તેથી જ્યારે વક્ત્રા ‘શબળા’ એમ બોલે, ત્યારે સકળ શબળગાયોને વ્યાપીને પ્રત્યય થતો હોવાથી, ‘શબળત્વ’ એ સામાન્ય બને છે. અને શબળ ગાયોથી ભિન્ન ગાયવગેરેની વ્યાવૃત્તિ થાય છે. આમ આબાળગોપાળપ્રતીતિનો વિષય સામાન્યવિશેષઉભયાત્મક વસ્તુ જ બને છે. માટે એકાન્તે વિશેષ કે સામાન્યની પ્રતીતિ કહેવી એ પ્રલાપમાત્ર છે. કયાંય પણ, ક્યારેય પણ, કોઈનાં વડે પણ, વિશેષથી રહિત

૧. જન્માન્ધૈર્દશાધિર્ધયાક્રમં પદચતુષ્ટયશ્રોત્રદ્વયશુણ્ડાદન્તપુચ્છસ્થા ગજાવયવાઃ સ્પૃષ્ટાઃ । તતઃ તેડન્થાઃ સ્વસ્પૃષ્ટસ્થં સ્તમ્બાદ્યાકારકં પૂર્ણતયા ગજસ્વરૂપં પ્રતિપદ્યમાનાસ્તથૈવ સ્થાપયન્તિ તદિતરન્નિપેધયન્તિ તદ્વત્ ।

વિશેષા અપિ નૈકાન્તેન સામાન્યાત્ પૃથગ્ભવિતુમર્હન્તિ । યતો યદિ સામાન્યં સર્વગતં સિદ્ધં ભવેત્, તદા તેષામસર્વગતત્વેન તતો વિરૂદ્ધધર્માધ્યાસઃ સ્યાત્ । ન ચ તસ્ય તત્ સિદ્ધમ્, પ્રાગુક્તયુક્ત્યા નિરાકૃતત્વાત્; સામાન્યસ્ય વિશેષાણાં ચ કથચિત્ પરસ્પરાવ્યતિરેકેણૈકાનેકરૂપતયા વ્યવસ્થિતત્વાત્ । વિશેષેભ્યોઽવ્યતિરિક્તત્વાદિ સામાન્યમપ્યનેકમિષ્યતે । સામાન્યાત્ તુ વિશેષાણામવ્યતિરેકાતેઽપ્યેકસ્મા ઇતિ ।

સામાન્યનો, કે સામાન્યથી રહિત વિશેષનો અનુભવ કરાતો નથી. માત્ર દુર્નયથી પ્રભાવિત થયેલી મતિના વ્યામોહને વશ થઈને જ, એકનો અપભ્રાંસ કરીને બીજાની વ્યવસ્થા કરાય છે. પણ આ બાલિશ ચોટા છે. અહીં અન્યગજન્યાય લાગુ પડે છે. (જનમાન્ય વ્યક્તિઓ જાથીના પગવગેરે જુદા જુદા અંગને પકડીને જાથીને ધાલવા વગેરે જેવો માનીને તેવી જ સ્થાપના કરે. તેમ આ પરવાદીઓ અનંતધર્માત્મક વસ્તુનાં એક-એક ધર્મને પકડીને તે જ રૂપે વસ્તુનાં સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરે છે. અને અન્યએ સ્થાપેલા અન્ય સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ નિષેધ કરે છે.)

એકાન્તવાદનાં દોષોનો અનેકાન્તવાદમાં અભાવ

તથા એકાન્તપક્ષને સ્વીકારવામાં જે પૂર્વોક્ત દોષો ઉદભવે છે, તે પણ અનેકાન્તવાદરૂપ ઉચ્ચ મુદ્દશરનાં પ્રજારથી જર્જરિત થાય છે. અને સ્વાસ પણ લઈ શકે તેમ નથી. (અર્થાત્ એકાન્તે સામાન્ય કે એકાંતે વિશેષપક્ષમાં અન્યપક્ષે દર્શાવેલા દોષો અનેકાન્તવાદ પક્ષમાં ન આવી શકે) અહીં પ્રથમ જેઓ સામાન્ય અને વિશેષને સર્વથા સ્વતંત્રરૂપે સ્વીકારે છે, તેઓનો પ્રતિકોષ દર્શાવે છે. 'દરેક વ્યક્તિથી સામાન્ય કથંચિત્ ભિન્ન છે અને કથંચિત્ અભિન્ન છે, કેમકે કથંચિત્ તદાત્મક છે. જેમકે વિસદેશ પરિણામ.' ગાય આદિ એક વ્યક્તિમાં ઉપલબ્ધ થતી ગાયઆદિ બીજી વ્યક્તિથી જેમ વિસદેશ પરિણામ દેખાવાથી વિશિષ્ટતા નિર્ણીત થાય છે, તેમ સદેશ પરિણામરૂપ સામાન્યના દર્શનથી સમાનતા પણ નિર્ણીત થાય છે, કેમકે તે ગાય આના જેવી છે 'આ તેના જેવો છે' એવી પ્રતીતિ થાય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિગત (= વિશેષગત) સામાન્ય જો સર્વથા અભિન્ન હોય, તો તે સમાનરૂપે પ્રતીત થતી બધી વ્યક્તિઓ સર્વથા સમાન થઈ જાય. તથા જો વ્યક્તિથી સામાન્ય એકાંતે ભિન્ન હોય તો ભેંસથી જેમ ગોત્વ ભિન્ન છે, તેમ ગાયથી પણ ભિન્ન હોવાથી બધી ગાયોમાં સમાનરૂપે જે ગોત્વબુદ્ધિ થાય છે, તે ન થાય. તેથી સામાન્ય તે-તે વ્યક્તિથી કથંચિત્ અભિન્ન પણ છે.

શંકા :- જો આ સામાન્ય, વ્યક્તિથી અભિન્ન હોય તો તે પણ વ્યક્તિરૂપ થશે. તેથી તેની સામાન્યરૂપતાને વ્યાધાત પહોંચશે.

સમાધાન :- જેમ રૂપાદિગુણો વ્યક્તિ (=દ્રવ્યરૂપ)થી કથંચિત્ અભિન્ન છે છતાં પણ તેની ગુણાત્મકતામાં વ્યાધાત નથી આવતો, તેમ સામાન્ય કથંચિત્ વ્યક્તિરૂપ હોય તો પણ તેનાં સામાન્યરૂપમાં વ્યાધાત નથી આવતો. તથા રૂપાદિમાં દ્રવ્યથી જે કથંચિત્ ભિન્નતા છે તે કથંચિત્ ભિન્નતા તો અહીં સદેશપરિણામ=સામાન્યમાં પણ છે જ, અન્યથા સામાન્યનો જે પૃથગ્ વ્યવદેશ થાય છે તે થાય જ નહીં.

વિશેષ સામાન્યથી કથંચિદ્ અભિન્ન

વિશેષ પણ સામાન્યથી એકાંતે ભિન્ન નથી. કેમકે જો સામાન્ય સર્વગત સિદ્ધ થાય તો જ, અસર્વગત વિશેષને તેનાથી અભિન્ન માનવામાં વિરૂદ્ધ ધર્મોનાં એકત્ર સમાવેશની આપત્તિ આવે. પરંતુ 'સામાન્ય સર્વગત છે' એ મત પૂર્વોક્ત યુક્તિથી દૂષિત કરાયો છે. તથા સામાન્ય અને વિશેષો પરસ્પરથી કથંચિદ્ અભિન્ન હોવાથી જ એકરૂપ અને અનેકરૂપ છે. વિશેષથી અભિન્ન હોવાથી જ સામાન્ય પણ અનેક છે, અને સામાન્યથી અભિન્ન

એકત્વં ચ સામાન્યસ્ય સંગ્રહનયાર્પણાત્ સર્વત્ર વિજ્ઞેયમ્ । પ્રમાણાર્પણાત્ તસ્ય કથચ્છિદ્ધ વિરૂદ્ધધર્માધ્યાસિતત્વમ્, સદશપરિણામરૂપસ્ય વિસદશપરિણામવત્ કથચ્છિત્ પ્રતિવ્યક્તિભેદાત્ । એવં ચાસિદ્ધં સામાન્યવિશેષયોઃ સર્વથા વિરૂદ્ધધર્માધ્યાસિતત્વમ્ । કથચ્છિદ્ધિરૂદ્ધધર્માધ્યાસિતત્વં ચેદ્ વિવક્ષિતમ્, તદાસ્માત્કક્ષાપ્રવેશઃ, કથચ્છિદ્ધ વિરૂદ્ધધર્માધ્યાસસ્ય કથચ્છિદ્ધ ભેદાવિનાપૂતત્વાત્ । પાથઃપાથકદ્રઘાન્તો ડપિ સાધ્યસાધનવિકલઃ, તયોરપિ કથચ્છિદેવ વિરૂદ્ધધર્માધ્યાસિતત્વેન ભિન્નત્વેન ચ સ્વીકરણાત્ । પયસ્ત્વપાવકત્વાદિના હિ તયોર્વિરૂદ્ધધર્માધ્યાસઃ, ભેદશ્ચાદ્રવ્યત્વાદિના પુનસ્તદ્વેપરીત્યમિતિ । તથા ચ કથં ન સામાન્યવિશેષાત્મકત્વં વસ્તુનો ઘટતે? इति । ततः सुष्ठुक्तं वाच्यमेकमनेकरूपम् इति ॥

એવં વાચકમપિ શબ્દાલ્પ્યં દ્વયાત્મકમ્ સામાન્યવિશેષાત્મકમ્ । સર્વશબ્દવ્યક્તિષ્વનુયાયિ શબ્દત્વમેકમ્ । શાઙ્કશાઙ્કર્તીવમન્દોદાત્તાનુદાત્તસ્વરિતાદિવિશેષભેદાદનેકમ્ । શબ્દસ્ય હિ સામાન્યવિશેષાત્મકત્વં પૌદ્ગલિકત્વાદ વ્યક્તમેવ । **તથાહિ** । પૌદ્ગલિકઃ શબ્દઃ, ઇન્દ્રિયાર્થત્વાત્, સ્પાદિવત્ ॥

હોવાથી જ વિશેષો પણ એક છે. પ્રત્યેક ગાયવ્યક્તિમાં હોવાથી ‘ગોત્વસામાન્ય’ ગાય વ્યક્તિઓની સમાન સંખ્યાવાળું છે. તથા દરેક ગાયવ્યક્તિમાં રહેલું ‘ગોત્વ’ તુલ્ય હોવાથી ગાયવ્યક્તિઓ ગોત્વજાતિરૂપે એક જ છે.

કથચ્છિદ્ધ વિરૂદ્ધ ધર્માધ્યાસથી ભેદભેદપાણું

શંકા :- જો સામાન્ય અનેકરૂપ હોય તો તે એક છે એવી વિવક્ષા કેમ થાય છે ?

સમાધાન :- ‘સામાન્ય એક છે’ એ સંગ્રહનયનાં મતથી વિવક્ષિત છે. આ નય સમાનધાર્મિક ત્રૈકાલિક સર્વવસ્તુને એક રૂપે જ ગ્રહણ કરે છે. જો પ્રમાણને પ્રધાન કરવામાં આવે, તો સામાન્ય કથચિત્ વિરૂદ્ધધર્મયુક્ત = ‘અનેકત્વ’થી પણ યુક્ત છે, એટલે કે અનેક પણ છે; કેમકે જેમ વિસદેશ પરિણામ પરિણામીથી કથચિત્ ભિન્ન છે, એમ દરેક વ્યક્તિગત સદેશપરિણામ પણ સ્વપરિણામીથી કથચિત્ ભિન્ન છે. તેથી સામાન્ય અને વિશેષ સર્વથા પરસ્પર વિરૂદ્ધધર્મથી યુક્ત છે એ અસંગત ઠરે છે. જો ‘બન્ને કથચિત્ વિરૂદ્ધધર્મયુક્ત છે.’ એમ સ્વીકારશો તો અમારો મત જ સ્વીકારશો. કેમકે કથચિત્ વિરૂદ્ધધર્મનો અધ્યાસ કથચિત્ ભેદ વિના સંભવે નહીં. અને અમે કથચિત્ ભેદને માનીએ છીએ. વળી સામાન્ય અને વિશેષનો ભેદ સિદ્ધ કરવા જે પાણી અને અગ્નિનું દેખાતું બતાવ્યું, તે પણ સાધ્યનું સાધક નથી. કેમકે પાણી અને અગ્નિ, જલત્વ અને વહ્નિત્વરૂપે વિરૂદ્ધધર્મથી યુક્ત હોવા છતાં દ્રવ્યત્વરૂપે તો સમાન ધર્મયુક્ત જ છે. તેથી દરેક વસ્તુ સામાન્યવિશેષોભયાત્મક જ સિદ્ધ થાય છે. તેથી ‘વાચ્ય’ એકાત્મક અને અનેકાત્મક છે તે સુયુક્ત વચન છે.

શબ્દની એકાનેકતા

આ જ પ્રમાણે, વાચકશબ્દ પણ સામાન્યવિશેષોભયાત્મક છે. બધા શબ્દોમાં ‘શબ્દત્વ’ એક, અનુયાયી, અનુગત જાતિ છે. તથા ‘શંખનો શબ્દ’, ‘શિંગડાનો શબ્દ’ વગેરે, તથા ‘તીવ્ર-મન્દ, ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત વગેરે વિશેષભેદો હોવાથી શબ્દો અનેક છે. અર્થાત્ શબ્દો શબ્દત્વજાતિરૂપે એક અને શબ્દવ્યક્તિરૂપે અનેક છે. ‘શબ્દ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે કેમકે પૌદ્ગલિક છે’ એ વાત સ્પષ્ટ જ છે. પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયથી સંવલિત જ હોય છે, એમ ‘ઘટ’ વગેરેના દેખાંતથી પ્રતીતિસિદ્ધ છે. શબ્દને પૌદ્ગલિક સિદ્ધ કરતું અનુમાન આ પ્રમાણે છે. ‘શબ્દ પૌદ્ગલિક છે કેમકે ઇન્દ્રિયનો વિષય છે જેમકે રૂપ’.

અચ્ચાસ્ય પૌદ્ગલિકત્વનિષેધાય (૧) સ્પર્શશૂન્યાશ્રયત્વાત્, (૨) અતિનિબિડપ્રદેશે પ્રવેશનિર્ગમયોરપ્રતિઘાતાત્, (૩) પૂર્વ પશ્ચાચ્ચાવયવાનુપલબ્ધે, (૪) સૂક્ષ્મમૂર્તદ્રવ્યાન્તરાપ્રેરકત્વાદ, (૫) ગગનગુણત્વાત્ ચેતિ પચ્છહેતવો યૌગૈસ્પન્ન્યસ્તાઃ, તે હેત્વાભાસાઃ । તથાહિ । શબ્દપર્યાયસ્યાશ્રયો ભાષાવર્ગણા, ન પુનરાકાશમ્ । તત્ર ચ સ્પર્શો નિર્ણયત એવ । યથા શબ્દાશ્રયઃ સ્પર્શવાનુ, અનુવાતપ્રતિવાતયોર્વિપ્રકૃષ્ટનિકટશરીરિણોપલબ્ધમાનાનુપલબ્ધમાનેન્દ્રિયાર્થત્વાત્ તથાવિધગન્ધાધારદ્રવ્યપરમાણુવત્ । ઇતિ અસિદ્ધઃ પ્રથમઃ । દ્વિતીયસ્તુ ગન્ધદ્રવ્યેણ વ્યભિચારાદનૈકાન્તિકઃ । વર્ત્યમાનજાત્યકસ્તૂરિકાદિ ગન્ધદ્રવ્યં હિ પિહિતદ્વારાપવરકસ્યાન્તર્વિશતિ બહિશ્ચ નિર્ણયતિ, ન ચાપૌદ્ગલિકમ્ । અથ તત્ર સૂક્ષ્મરન્ધ્રસંભવાદ નાતિનિબિડત્વમ્, અતસ્તત્ર તત્પ્રવેશનિષ્ક્રમૌ । કથમન્યથોદઘાટિતદ્વારાવસ્થાયમિવ ન તદેકાર્ણવત્વમ્ । સર્વથા નૌરન્ધ્રે તુ પ્રદેશે ન તયોઃ સંભવઃ ઇતિ ચેત્ ? તર્હિ શબ્દેડપ્યેતત્સમાનમ્ ઇત્યસિદ્ધો હેતુઃ । તૃતીયસ્તુ તડિલ્લતોલ્કાદિભિરનૈકાન્તિકઃ । ચતુર્થોડપિ તથૈવ, ગન્ધદ્રવ્યવિશેષસૂક્ષ્મરજોધૂમાદિભિર્વ્યભિચારાત્ । ન હિ ગન્ધદ્રવ્યાદિકમપિ નાસાયાં નિવિગમનાં તદ્વિવરદ્વારદેશેદ્ભિન્નશ્મશ્તુપ્રેરકં દરશ્યતે । પચ્છમઃ પુનઃ અસિદ્ધઃ । તથાહિ । ન ગગનગુણઃ શબ્દઃ, અસ્મદાદિપ્રત્યક્ષત્વાદ, રૂપાદિવત્ । ઇતિ સિદ્ધઃ પૌદ્ગલિકત્વાત્ સામાન્યવિશેષાત્મકઃ શબ્દ ઇતિ ॥

શબ્દની પૌદ્ગલિકતાની સિદ્ધિ

નૈયાયિક પૂર્વપક્ષ :- શબ્દ પૌદ્ગલિક નથી, કેમકે (૧) સ્પર્શથી શૂન્યઆશ્રયવાળો છે (=શબ્દનો આશ્રય આકાશ છે.) (૨) અતિનિબિડ પ્રદેશમાં પણ પ્રતિઘાત વિના પ્રવેશ અને નિર્ગમ કરે છે. (૩) આગલા-પાછલા અવયવો ઉપલબ્ધ થતાં નથી. (૪) તથા સૂક્ષ્મ મૂર્તદ્રવ્યનો પ્રેરક નથી. અને (૫) આકાશનો ગુણ છે. આમ શબ્દ પૌદ્ગલિક-દ્રવ્યરૂપ સિદ્ધ નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- આ અસંગત છે, કેમકે જે પાંચ હેતુઓ બતાવ્યા તે બધા હેત્વાભાસરૂપ છે. શબ્દનો આશ્રય આકાશ નથી, પરંતુ ભાષાવર્ગણા છે. (સમાનપ્રદેશિકસ્કન્ધોનો સમુદાય વર્ગણા કહેવાય. જે વર્ગણામાં રહેલાં પુદ્ગલસ્કન્ધો શબ્દરૂપે પરિણામ પામી શકે, તે ભાષાવર્ગણા) અને ભાષાવર્ગણા સ્પર્શગુણવાળી છે. તથાહિ-શબ્દનો આશ્રય (=ભાષાવર્ગણા) સ્પર્શયુક્ત છે. કેમકે તે વાયુની દિશામાં દૂર રહેલાની શ્રવણ ઇન્દ્રિયનો વિષય, અને વાયુથી વિપરીત દિશામાં રહેલી નજીકની વ્યક્તિનાં પણ શ્રવણનો અવિષય બને છે, જેમકે ગન્ધના આશ્રયભૂત પરમાણુઓ. (તાત્પર્ય :- જો શબ્દનાં આશ્રયભૂત પરમાણુઓ સ્પર્શહીન હોય, તો શબ્દનું શ્રવણ સર્વને થવું જોઈએ, અથવા તો નજીકમાં રહેલાને જ થવું જોઈએ. પરંતુ તેમ થવાને બદલે વાયુની દિશામાં રહેલી દૂરની વ્યક્તિને શ્રવણ થાય અને નજીકમાં પરંતુ વાયુની વિરુદ્ધ દિશામાં રહેલી વ્યક્તિને શ્રવણ ન થાય એવું દેખાય છે, તેથી એમ થટી શકે કે વાયુ શબ્દનાં આશ્રયભૂત પુદ્ગલોને વહન કરી જાય છે. અને જેઓની શ્રવણેન્દ્રિયને તે પુદ્ગલો સ્પર્શ કરે તે સાંભળી શકે બીજા નહીં. આમ શબ્દનાં આશ્રયભૂત પુદ્ગલો સ્પર્શવાળા સિદ્ધ થાય છે.) તેથી પ્રથમહેતુ અસિદ્ધ થાય છે. તથા બીજો હેતુ ગન્ધદ્રવ્યસાથે વ્યભિચારી હોવાથી અનૈકાન્તિક છે. ઉત્તમ કસ્તૂરીવગેરે ગન્ધદ્રવ્યો બંધદ્વારવાળા ઘરમાં પણ પ્રવેશતા અને તેમાંથી નીકળતા ઉપલબ્ધ થાય છે. આ ગન્ધદ્રવ્યો પૌદ્ગલિક છે તે સિદ્ધ જ છે.

શંકા :- ત્યાં સૂક્ષ્મ કણાં હોવાથી 'અતિનિબિડતા નથી. તેથી ત્યાં ગન્ધપરમાણુઓ પ્રવેશ-નિર્ગમ કરી શકે. છતાં ખુલાદ્વારની જેમ બંધદ્વારવાળા ઘરમાં ગન્ધનો અખંડપ્રવાહ નથી ચાલતો. કેમકે બંધદ્વારોમાં થોડી નિબિડતા હોવાથી ગન્ધદ્રવ્યનાં પ્રવેશનિર્ગમમાં કંઈક અવરોધ કરે જ છે. સર્વથા છિદ્ર વિનાનાં પ્રદેશમાં ગંધદ્રવ્યના પ્રવેશનિર્ગમ સંભવતા નથી.

સમાધાન :- આ જ ઉત્તર શબ્દમાટે પણ તુલ્ય છે, કેમકે સર્વથા છિદ્ર વિનાનાં પ્રદેશમાં તો શબ્દનાં પણ પ્રવેશ-નિર્ગમને પ્રતિઘાત થાય જ છે. (તથા સામાન્યથી બંધ રહેલાં દ્વારમાં પણ સૂક્ષ્મ છિદ્રોને કારણે જ શબ્દ પ્રવેશ પામે

ન ચ વાચ્યમ્ આત્મન્યપૌદ્ગલિકેડપિ કથં સામાન્યવિશેષાત્મકત્વં નિર્વિવાદમનુભૂયત્ इति । यतः संसार्यात्मनः प्रतिप्रदेशमनन्तानन्तकर्मपरमाणुभिः सह वह्नितापितघनकुट्टितनिर्विभागपिण्डोभूतसूचीकलापवत्त्वोत्तीभावमापन्नस्य कथञ्चित् પૌદ્ગલિકત્વાભ્યનુજ્ઞાનાદિતિ । યદ્યપિ સ્યાદ્વાદિનાં પૌદ્ગલિકમપૌદ્ગલિકં ચ સર્વં વસ્તુ સામાન્યવિશેષાત્મકં, તથાપ્યપૌદ્ગલિકેષુ ધર્માધર્માકાશકાલેષુ તદાત્મકત્વમર્વાગ્હશં ન તથાપ્રતીતિવિષયમાયાતિ । પૌદ્ગલિકેષુ પુનસ્તત્ સાધ્યમાનં તેષાં સુશ્રદ્ધાનમ્ ॥ इत्यप्रस्तुतमपि शब्दस्य पौद्वलिकत्वमत्र सामान्यविशेषातमकत्वसाधनायोपन्यस्तमिति ॥

છે. અને છતાં દ્વારરૂપ પ્રતિધાનનાં અભાવમાં શબ્દ જે રીતે અસ્ખલિત સંભળાય છે તે રીતે બંધદારોમાં સંભળાતો નથી. તેથી બંધ દ્વારોમાં પણ શબ્દનું શ્રવણ સૂક્ષ્મછિદ્રોને કારણે જ છે, આમ નિખિડતા શબ્દની ગતિમાં અવરોધક હોવાથી તેનાં દ્વારા શબ્દની અપૌદ્ગલિકતા અસિદ્ધ છે.) પૂર્વ અને પાછળનાં અવયવોની અનુપલબ્ધિરૂપ ત્રીજા હેતુમાં વિજળી, ઉલ્કા વગેરેથી વ્યભિચાર છે. કેમકે તેઓ માં પણ પૂર્વ-પશ્ચાત્ અવયવો ઉપલબ્ધ થતા નથી. (અને તેઓ પણ પૌદ્ગલિક તરીકે સિદ્ધ છે.) ચતુર્થ હેતુ પણ અનૈકાન્તિક છે. કેમકે ગન્ધદ્રવ્ય, સૂક્ષ્મરજ, ધૂમાદ્રવગેરેના કારણે વ્યભિચાર છે. સૂક્ષ્મ-ગન્ધદ્રવ્યોવગેરે પણ નાકમાં પ્રવેશતી વખતે મૂછનાં વાળને હલાવતા દેખાતા નથી. (‘ચક્ષુનાં વિષય ન બનતા સૂક્ષ્મ મૂર્તદ્રવ્યને કંપાવે છે’ એ સમાધાન તો અહીં શબ્દનાં વિષયમાં પણ આપી શકાય છે.) ‘શબ્દ આકાશનો ગુણ છે.’ એ હેતુ તો અસિદ્ધ જ છે. પ્રયોગ→ ‘શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી. કેમકે આપણને પ્રત્યક્ષ (શ્રાવણપ્રત્યક્ષ) છે. જેમ કે રૂપવગેરે.’ આમ ઉપન્યસ્ત કરેલાં પાંચે હેતુઓ દૂષિત થાય છે. તેથી શબ્દ પૌદ્ગલિક -ક સિદ્ધ થાય છે. અને તેથી સામાન્ય-વિશેષાત્મક પણ સિદ્ધ થાય છે. (જેનમતે જેઓ પૌદ્ગલિક હોય તેઓ જ આપણા જેવાને ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ બની શકે. ઔદારિકઆદિ સ્થૂળદ્રવ્યો ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષનાં વિષયો બને. વિશેષમાં સૂક્ષ્મ રૂપીદ્રવ્યો અવધિજ્ઞાન-મનપર્યાયજ્ઞાનરૂપ અને અરૂપી દ્રવ્યો કેવળજ્ઞાનરૂપ આત્મપ્રત્યક્ષના વિષયો બને. આકાશ અરૂપી છે તેથી તે અને તેના ગુણો માત્ર કેવળજ્ઞાનરૂપ યોગિપ્રત્યક્ષનાં જ વિષય બની શકે.)

આત્મા કથંચિત્ પુદ્ગલરૂપ

શંકા :- જો પૌદ્ગલિક વસ્તુ જ સામાન્યવિશેષોભયાત્મક હોય તો આત્મા અપૌદ્ગલિક હોવા છતાં નિર્વિવાદ સામાન્ય-વિશેષોભયાત્મક અનુભૂત થાય છે. તે કેવી રીતે સંભવશે ?

સમાધાન :- આ વાત બરાબર નથી. અગ્નિમાં તપાવેલી તથા ધનવડે કુટાયેલી અને વિભાગ ન થઈ શકે એવી રીતે એક પિણ્ડરૂપ થયેલી સોયોના સમૂહની જેમ સંસારી આત્મા પોતાનાં દરેક પ્રદેશમાં લાગેલાં અનંતાનંત કર્મવર્ગણનાં પુદ્ગલોથી એકમેકે ઘેર્યો છે. તેથી કથંચિત્ પૌદ્ગલિક તરીકે અભિમત છે. તેથી કોઈ આપત્તિ નથી. જો કે સ્યાદ્વાદીના મતે પૌદ્ગલિક-અપૌદ્ગલિક સર્વ વસ્તુઓ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે. છતાં પણ (૧)ધર્મ (૨)અધર્મ (૩)આકાશ અને (૪)કાલરૂપ ચાર દ્રવ્યો આપણા જેવા અવિશિષ્ટજ્ઞાનીની પ્રતીતિનાં વિષય બનતા નથી. તેથી સામાન્ય-વિશેષાત્મક તરીકે અનુભૂત થતા નથી. પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ પ્રતીતિના વિષય બની શકે છે. તેથી તેઓમાં સામાન્યવિશેષાત્મકત્વની સિદ્ધિ શ્રદ્ધાનો વિષય બની શકે. આ હેતુથી જ ‘શબ્દ એ સામાન્યવિશેષાત્મક છે’ એવી પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિમાં ‘પૌદ્ગલિકત્વ’ હેતુ અપ્રસ્તુત હોવા છતાં દર્શાવ્યો છે.

વાચ્ય-વાચક વચ્ચે કથંચિત્ અભેદભાવ

અહીં પણ શબ્દને એકાંતે નિત્ય માનનારના મતે શબ્દનું એકાંતે એકત્વનું તથા એકાંતઅનિત્યવાદીસંમત શબ્દના એકાંતે અનેકત્વનું પૂર્વવત્ નિરાકરણ કરવું. અથવા તો શબ્દ અને અર્થ = વાચ્ય કથંચિત્ તાદાત્મ્ય સંબંધ ધરાવે છે. તેથી ઘટવગેરે વાચ્યો જેમ સામાન્યવિશેષોભયાત્મક છે તેમ તેના વાચક ‘ઘટ’ આદિશબ્દો પણ

અત્રાપિ નિત્યશબ્દવાદિસંમતઃ શબ્દૈકત્વૈકાન્તઃ, અનિત્યશબ્દવાદ્યધિમતઃ શબ્દાનેકત્વૈકાન્તશ્ચ પ્રાપ્દશંતિદશા પ્રતિક્ષેપ્યઃ। અથવા વાચ્યસ્ય ઘટાદેરર્થસ્ય સામાન્યવિશેષાત્મકત્વે તદ્વાચકસ્ય ધ્વનેરપિ તત્ત્વમ્, શબ્દાર્થયોઃ કથંચિત્ તાદાત્મ્યાખ્યુપગમાત્। યદાહુર્મદ્રવાહુસ્વામિપાદાઃ— “અભિહાણં અભિધેયાડ હોઝ મિણ્ણં અભિણ્ણં ચ ॥ ચુરઅગિમોયગુચ્ચારણમિ જમ્મા ઉ વયણસવણાણં। નવિ છેઓ નવિ દાહો ણ પૂરણં તેણ મિણ્ણં તુ ॥ ૧ ॥ જમ્મા ય મોયગુચ્ચારણમિ તત્થેવ પચ્ચઓ હોઝ। ન ય હોઝ સ અત્તથ્થે તેણ અભિણ્ણં તદત્થાઓ ॥ ૨ ॥ एतेन — “વિકલ્પયોનયઃ શબ્દા વિકલ્પાઃ શબ્દયોનયઃ કાર્યકારણતા તેષાં નાર્થ શબ્દાઃ સ્પૃશન્ત્યપિ ॥” ઇતિ પ્રત્યુક્તમ્, “અર્થાભિધાનપ્રત્યયાસ્તુત્યનામધેયા” ઇતિ વચનાત્। શબ્દસ્ય હ્રેતદેવ તત્ત્વં યદભિધેયં યાથાત્યેનાસૌ પ્રતિપાદયતિ। સ ચ તત્ તથાપ્રતિપાદયન્ વાચ્યસ્વરૂપપરિણામપરિણત એવ વર્તુન્ શક્યઃ, નાન્યથા, અતિપ્રસજ્ઞાત્। ઘટાભિધાનકાલે પટાદ્યભિધાનસ્યાપિ પ્રામેરિતિ।

સામાન્યવિશેષઉભયાત્મક સિદ્ધ થશે. પૂજ્યશ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ કહ્યું જ છે કે,— “અભિધાન-અભિધેયથી કથંચિત્ ભિન્ન અને કથંચિત્ અભિન્ન છે. સુર (=છરી) અગ્નિ અને મોદકનું ઉચ્ચારણ થાય છે. ત્યારે બોલનારનું મોં કે સાંભળનારનું કાન છેદાનું નથી, બળનું નથી, કે ભરાઈ જતું નથી. તેથી શબ્દ અને અભિધેય ભિન્ન છે. તથા મોદકનાં ઉચ્ચારણથી મોદકનું જ જ્ઞાન થાય છે. અગ્નિવજેરે અન્યનો બોધ થતો નથી. તેથી શબ્દ અને અર્થ અભિન્ન સિદ્ધ થાય છે.”

બૌદ્ધમતનું ખંડન

આ પ્રમાણે શબ્દ અને અર્થ ભિન્નાભિન્ન સિદ્ધ થાય છે. તેથી “વિકલ્પોથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે અને શબ્દોથી વિકલ્પો ઉત્પન્ન થાય છે. આમ શબ્દ અને વિકલ્પ (=બોધ) વચ્ચે જ કાર્યકારણભાવ છે. અર્થ (=બાહ્ય અભિધેયપદાર્થ) ને તો શબ્દ સ્પર્શતા પણ નથી.” (અર્થાત્ શબ્દ અને અર્થ એકબીજાથી સર્વથા ભિન્ન જ છે.) આ પ્રકારનો બૌદ્ધમત નિરસ્ત થાય છે. કેમકે ‘અર્થ (અભિધેય) અભિધાન (=વાચક શબ્દ) અને પ્રત્યય (=બોધ) તુલ્ય નામ ધરાવે છે.’ એવું આગમવચન છે. જેમકે ‘ઘટ’ પદાર્થ ‘ઘટ’ શબ્દ અને ‘ઘટ’ જ્ઞાન. શબ્દનું સ્વરૂપ જ એવું છે, કે અભિધેયપદાર્થનું યથાર્થરૂપે પ્રતિપાદન કરવું. વાચ્યના તેવા સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દ વાચ્યનાં સ્વરૂપે પરિણત થાય, તો જ ઉચ્ચારી શકાય, અન્યથા નહીં. જો વાચ્યસ્વરૂપે પરિણત થયા વિના પણ શબ્દ વાચ્યનો પ્રકાશ કરી શકે, તો—અર્થાત્ વાચ્યથી સર્વથા ભિન્નરૂપે જ રહીને વાચ્યનો પ્રકાશ કરે એમ જોય તો—‘ઘટ’ શબ્દથી ‘ઘટ’ વાચ્યની જેમ ‘પટ’ વજેરે વાચ્યનો પણ બોધ થવો જોઈએ. (વળી શબ્દ ‘ઘટ’ આકારવાળો થયા વિના જ ઘટ અર્થનો બોધ કરાવે, તો જે વખતે ઘટનું અભિધાન થાય છે, તે જ વખતે ‘પટ’નું અભિધાન પણ થવું જોઈએ. કેમકે શબ્દ વાચ્યનાં આકારથી હીન છે. (તેથી સમાનરૂપે સર્વ અભિધેયનું અભિધાન બની શકે.) અહીં ‘ઘટ’ એ શબ્દમયઆકાર કમ્બુગ્રીવાદિમાન ઘટપદાર્થનો સંકેત (લિંગ) છે. અને લિંગ, પોતાના લિંગીથી કથંચિત્ અભિન્ન જોય છે (કથંચિત્ સ્વરૂપાત્મક છે.) અન્યથા કયો સંકેત કયા વાચ્યનો છે? એનો નિશ્ચય નહિ થઈ શકે. આમ વાચ્યથી કથંચિત્ અભિન્ન જોઈ વાચક પણ વાચ્યની જેમ એકાત્મક અને અનેકાત્મક છે.)

૧. સજ્ઞયપાયયપ્રાસાવિણયુત્તે દેસતો અણેગવિહં. ઇતિ પૂર્વાર્દ્ધઃ। (સંસ્કૃતપ્રાકૃતભાષાવિનિયુક્તં દેશતોડનેકવિધમ્)। ૨. છયા—અભિધાનમધિધેયાદ્ ભવતિ મિત્રમિત્રં ચ ॥ શુરાડગ્નિમોદકોચ્ચારણે યસ્માત્ તુ વદનશ્રવણયોઃ। નાડપિ ચ્છેદો નાપિ દાહો ન પૂરણં તેન મિત્રં તુ ॥ યસ્માચ્ચ મોદકોચ્ચારણે તત્રૈવ પ્રત્યયો ભવતિ। ન ચ ભવતિ અન્યાર્થે તેનાડમિત્રં તદર્થાત્। (બૃહત્કલ્પભાષ્યે) ૩. બાહ્યઃ પૃથુબુદ્ધોદરાકારોડર્થોડપિ ઘટ ઇતિ વ્યપદિશ્યતે। તદ્વાચકમધિધાનં ઘટ ઇતિ। તદ્જ્ઞાનસ્વઃ પ્રત્યયોડપિ ઘટ ઇતિ। તથા ચ લોકે વક્તારો ભવન્તિ। કિમિદં પુરો દૃશ્યતે ઘટઃ। કિમસૌ વક્તિ ઘટં! કિમસ્ય ચેતસિ સ્ફુરતિ ઘટઃ। (વિશેષાવશ્યકે)

અથવા મહ્યન્તરેણ સકલં કાવ્યમિદં વ્યાખ્યાયતે । વાચ્યં વસ્તુ ઘટાદિકમ્ । એકાત્મકમેવ એકસ્વરૂપમપિ સત્, અનેકમ્ અનેકસ્વરૂપમ્ । અયમર્થઃ । પ્રમાતા તાવત્ પ્રમેયસ્વરૂપં લક્ષણેન નિશ્ચિનોતિ । તચ્ચ સજાતીયવિજાતીયવ્યવચ્છેદાદાત્મલાભં લભતે । યથા ઘટસ્ય સજાતીયા મૃન્મયપદાર્થઃ, વિજાતીયાશ્ચ પટાદયાઃ । તેષાં વ્યવચ્છેદસ્તલ્લક્ષણમ્ । પૃથુબુઘ્નોદરાદ્યાકારઃ કમ્બુગ્રીવો જલધારણાહરણાદિક્રિયાસમર્થઃ પદાર્થવિશેષો ઘટ ઇત્યુચ્યતે । તેષાં ચ સજાતીયવિજાતીયાનાં સ્વરૂપં તત્ર બુદ્ધ્યા આરોપ્ય વ્યવચ્છિદ્યતે । અન્યથા પ્રતિનિયતતત્સ્વરૂપપરિચ્છેદાનુપપત્તેઃ । સર્વભાવાનાં હિ ભાવાભાવાત્મકં સ્વરૂપમ્ । એકાન્તભાવાત્મકત્વે વસ્તુનો વૈશ્વરૂપ્યં સ્યાત્ । એકાન્તાભાવાત્મકત્વે ચ નિઃસ્વભાવતા સ્યાત્ । તસ્માત્ સ્વરૂપેણ સત્ત્વાત્ પરરૂપેણ ચાસત્ત્વાદ્ ભાવાભાવાત્મકં વસ્તુ । યદાહ--“સર્વમસ્તિ સ્વરૂપેણ

વાચ્યનું એકાન્તસ્વરૂપ

અથવા અન્યપ્રકારે કાવ્યનો અર્થ દર્શાવે છે, ઘટાદિ વાચ્યવસ્તુઓ એકસ્વરૂપવાળી પણ છે, અને અનેક સ્વરૂપવાળી પણ છે. તે આ પ્રમાણે—પ્રમાતા પ્રમેયનાં સ્વરૂપનો લક્ષણથી નિર્ણય કરે છે. જો તે વખતે સજાતીય અને વિજાતીયનો વ્યવચ્છેદ થાય, તો લક્ષણ ‘લક્ષણત્વ’ સ્વરૂપને પામ્યું કહેવાય. (જે અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ અને અસંભવ દોષથી રહિત હોય તે જ લક્ષણ કહેવાય. જેમકે ‘શિંગડા’ એ ગાયનું લક્ષણ ન બની શકે, કેમકે ભેંસ વગેરેમાં પણ હોઈ લક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિ આવે. ‘શબળતા’ (કાબરચિતરાત્રવાળાપણું) એ પણ લક્ષણ ન બને કેમકે શ્વેતવર્ણવાળી ગાયવગેરેમાં એ ન હોવાથી લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ આવે, ‘એક મુરવાળાપણું’ પણ લક્ષણ ન બને, કેમકે બધી ગાયોમાં તેનો અભાવ હોઈ લક્ષણમાં અસંભવદોષ આવે. તેથી ‘સાસ્નામન્તા’ (સાસ્ના એક આગળ લટકતી ગાદી જેવો પદાર્થ) ગાયનું લક્ષણ થઈ શકે. કેમકે તેનાથી ગાય (અને બળદ) સિવાય બધા સજાતીય અને વિજાતીયનો વ્યવચ્છેદ થઈ શકે.) જેઓના ઉપાદાનકારણ વગેરે તુલ્ય હોય તે સજાતીય કહેવાય. અને જેઓના ઉપાદાનકારણ વગેરે ભિન્ન હોય, તે વિજાતીય કહેવાય. જેમકે ઘટનાં સજાતીય માટીનાં બીજા પદાર્થો છે. કેમકે એ બધાના ઉપાદાનકારણ તુલ્ય છે. અને વિજાતીય પદાર્થો પટ વગેરે છે, કેમકે તેઓનાં ઉપાદાનકારણ ભિન્ન છે. (જો કે દ્રવ્યત્વથી તો બંને (ઘટ અને પટ) સજાતીય છે, પરંતુ તે અપેક્ષાએ અહીં આ વિભાગની વિવક્ષા નથી) તેથી સજાતીય-વિજાતીય વસ્તુનો વ્યવચ્છેદ એ જ તેનું (લક્ષણનું) લક્ષણ છે. પૃથુબુઘ્નોદરકમ્બુગ્રીવાદિઆકારવાળો તથા પાણીને ધારી રાખવામાં અને વહન કરવામાં સમર્થ એવો પદાર્થવિશેષ ‘ઘટ’ છે. આ ‘ઘટ’ શબ્દના ઉચ્ચારણ વખતે ઘટનાં સજાતીય અને વિજાતીય એવા બીજા પદાર્થોનો બુદ્ધિમાં આરોપ કરીને વ્યવચ્છેદ કરાય છે. અન્યથા પ્રતિનિયતસ્વરૂપનો બોધ થઈ શકે નહીં.

ભાવોનું ભાવાભાવસ્વરૂપ

સર્વ ભાવોનું ભાવાત્મક અને અભાવાત્મક સ્વરૂપ છે. જો સર્વ ભાવો એકાંતે ભાવાત્મક હોય, તો સમગ્ર વિશ્વની સર્વ વસ્તુઓ એકરૂપ થઈ જાય. કારણ કે પરવસ્તુરૂપે પણ અભાવનો નિષેધ થઈ જાય. અને જો વસ્તુઓ એકાંતે અભાવાત્મક જ હોય, તો સ્વસ્વરૂપે પણ અભાવ આવવાથી વસ્તુઓ નિઃસ્વભાવ થાય. અને નિઃસ્વભાવ વસ્તુ અસત્ છે. તેથી બધા ભાવો સ્વસ્વરૂપે સત્ છે, અને પરસ્વરૂપે અસત્ છે. તેથી વસ્તુનું ભાવાભાવસ્વરૂપ છે. કહ્યું જ છે કે, “દરેક વસ્તુ સ્વસ્વરૂપે વિદ્યમાન છે. પરરૂપે વિદ્યમાન નથી. અન્યથા (એકાંતે-વિદ્યમાન હોય તો) બધા જ પદાર્થો માત્ર સત્ થશે. અથવા (એકાંતે અવિદ્યમાન હોય તો) સ્વસ્વરૂપનો પણ અસંભવ થશે.” ૧૧૧૧ તેથી એક ઘડામાં ઘટભિન્ન સર્વપદાર્થોનો અભાવ હોવાથી અને સ્વસ્વરૂપની હાજરી હોવાથી ઘડો અનેકાત્મક (સત્ અને અસતરૂપે) સારી રીતે ઘટી શકે છે. આમ એક અર્થનાં જ્ઞાનમાં બધા અર્થોનું

પરસ્પેણ નાસ્તિ ચ । અન્યથા સર્વસત્ત્વં સ્યાત્ સ્વસ્પત્યાપ્યસંભવઃ ॥" તત્તરચૈકસ્મિન્ ઘટે સર્વેષાં ઘટઘટિરિત્તપદાર્થાનામભાવરૂપેણ વૃત્તેરનેકાત્મકત્વં ઘટસ્ય સૂપપાદમ્ । એવં ચૈકસ્મિન્નર્થે જ્ઞાતે સર્વેષામર્થાનાં જ્ઞાનમ્, સર્વપદાર્થપરિચ્છેદમન્તરેણ તત્ત્રિષેધાત્મન એકસ્ય વસ્તુનો વિવિક્તતયા પરિચ્છેદાસંભવાત્ । આગમોઽપ્યેવમેવ વ્યવસ્થિતઃ - "જે એમં જાણઈ સે સવ્વં જાણઈ । જે સવ્વં જાણઈ સે એમં જાણઈ ॥" તથા - "એકો ભાવઃ સર્વથા યેન દૃષ્ટઃ, સર્વે ભાવાઃ સર્વથા તેન દૃષ્ટાઃ । સર્વે ભાવાઃ સર્વથા યેન દૃષ્ટાઃ એકો ભાવઃ સર્વથા તેન દૃષ્ટઃ ॥"

યે તુ સૌગતાઃ પરાસત્ત્વં નાઙ્ગીકુર્વંતે, તેષાં ઘટાદેઃ સર્વાત્મકત્વપ્રસન્નઃ । તથાહિ । યથા ઘટસ્ય સ્વરૂપાદિના સત્ત્વં, તથા યદિ પરસ્પાદિનાપિ સ્યાત્, તથા ચ સતિ સ્વસ્પાદિસત્ત્વવત્ પરસ્પાદિસત્ત્વપ્રસક્તેઃ કથં ન સર્વાત્મકત્વં ભવેત્ । પરાસત્ત્વેન તુ પ્રતિનિયતોઽસૌ સિદ્ધ્યતિ । અથ ન નામ નાસ્તિ પરાસત્ત્વં, કિન્તુ સ્વસત્ત્વમેવ તદિતિ ચેત્ ? અહો વૈદધી । ન હલ્તુ યદેવ સત્ત્વં તદેવાસત્ત્વં ભવિતુમર્હતિ, વિધિપ્રતિષેધસ્પતયા વિરૂદ્ધધર્માઘ્યાસેનાનયોરૈક્યાયોગાત્ । અથ યુષ્મત્પક્ષેઽપ્યેવ વિરોધસ્તદવસ્થ એવંતિ ચેત્ ? અહો વાચાટતા દેવાનાંપ્રિયસ્ય । ન હિ વ્યં યેનૈવ પ્રકારેણ સત્ત્વં, તેનૈવાસત્ત્વં, યેનૈવ ચાસત્ત્વં, તેનૈવ સત્ત્વમ્બ્યુપેમઃ । કિન્તુ સ્વસ્પદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ સત્ત્વં, પરસ્પદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈસ્ત્વસત્ત્વમ્ । તદા ક્વ વિરોધાવકાશઃ ॥

જ્ઞાન થઈ જાય છે. કારણ કે તે પદાર્થથી ભિન્ન સઘળાં પદાર્થોના સ્વરૂપનો બોધ થાય વિના "તે પદાર્થોનાં સ્વરૂપનો ધડામાં અભાવ છે." તેવો બોધ અને તેવા બોધના આધારે થતો તે વસ્તુનો સ્વાંશે બોધ આ બન્ને બોધ થઈ શકે નહીં. (અર્થાત્ ધડાનાં બોધમાં બે અંશ છે (૧) સત્ આત્મક અને (૨) અસત્ આત્મક. એમાં બીજા અંશનાં યથાર્થ બોધ માટે જગતની ઘટભિન્ન સર્વવસ્તુઓનું જ્ઞાન આવશ્યક બને. આ જ્ઞાન વિના ઘટના અસત્ અંશનું જ્ઞાન યથાર્થ ન થાય. અને આ જ્ઞાન વિના ઘટનાં સત્ અંશનું પણ યથાર્થજ્ઞાન ન થાય અને તેથી ઘટનો યથાર્થબોધ અનુપપન્ન બને. આમ એક વસ્તુનાં જ્ઞાનમાં જગતની સર્વવસ્તુઓનો બોધ આવશ્યક છે.) તેથી જ આ પ્રમાણે આગમ છે. "જે એકને જાણે છે તે સર્વને જાણે છે. જે સર્વને જાણે છે તે એકને જાણે છે." (આચારાંગ) તથા "એકભાવ સર્વથા જેના વડે જોવાયો છે તેના વડે સઘળાભાવો સર્વથા જોવાયા છે. સર્વભાવો જેનાં વડે સર્વથા જોવાયા છે. તેના વડે એકભાવ સર્વથા જોવાયો છે." ॥૧૧॥

પરાસત્તાના અભાવમાં સર્વાત્મકતા

આ વિષયમાં બૌદ્ધમતનું નિરાકરણ કરે છે. આ દર્શનનાં અનુયાયીઓ અનિત્ય એકાંતવાદી છે. આ મતે "ભૌતિક એક વસ્તુમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વરૂપ બે ધર્મો રહી શકે નહીં" ઘટ વગેરે એકાંતે સત્ છે. અર્થાત્ 'ઘટ' સત્ વસ્તુ હોઈ તેમાં અસત્ત્વધર્મ ઘટી શકે નહીં. તેથી તેમાં સ્વપરભેદની વિવક્ષા થઈ શકે નહીં. જે સત્ સ્વરૂપી છે તેમાં 'સ્વ અપેક્ષાએ સત્ અને પરાપેક્ષાએ અસત્' એવી કલ્પના જ વાહિયાત છે. કેમકે તો પછી તેનું 'સત્ત્વ' એ સ્વરૂપ ન રહેતા આપેલિક બની જાય."

ઉત્તરપક્ષ :- આ એકાંતસત્ત્વવાદ અસંગત છે. કેમકે, જો ઘટવગેરે એકાંતે સત્ત્વસ્વરૂપ હોય, તો પરરૂપે પણ અસત્ ન રહે. તેથી ઘટ જેમ ઘટસ્વરૂપથી સત્ છે, તેમ પટઆદિપરસ્વરૂપથી પણ સત્ થશે. કેમકે તે એકાંતે સત્ છે. આમ સ્વપર ઉભયરૂપે સત્ ધડો સર્વાત્મક બને તેમાં આશ્ચર્ય નથી. તેથી ઘટ જે પ્રતિનિયતસ્વરૂપે નિર્દિષ્ટ થાય છે તે ન થઈ શકે.

પૂર્વપક્ષ :- 'ઘટવગેરે પરરૂપે અસત્ નથી.' એમ કહેવાનો અમારો આશય નથી. પરંતુ તમે જે પરાસત્ત્વ કહો છો, તે જ સ્વસત્ત્વરૂપ છે. વસ્તુનું સ્વસત્ત્વથી ભિન્ન એવું કોઈ પરાસત્ત્વસ્વરૂપ સંભવતું નથી. ઘટ પરરૂપે

યોગાસ્તુ પ્રગલ્ભન્તે સર્વથા પૃથગ્ભૂતપરસ્પરાભાવાપ્યુપગમમાત્રેણૈવ પદાર્થપ્રતિનિયમસિદ્ધેઃ, કિં તેષામસત્વાત્મકત્વકલ્પનયા
ઇતિ । તદસત્ । યદા હિ પટાદ્યભાવસ્થો ઘટો ન ભવતિ, તદા ઘટઃ પટાદિરેવ સ્યાત્ । યથા. ચ ઘટાભાવાદ્ ભિન્નત્વાદ્
ઘટસ્ય ઘટસ્પતા, તથા પટાદેરપિ સ્યાત્, ઘટાભાવાદ્ ભિન્નત્વાદેવ ઇત્યલં વિસ્તરેણ ।

એવં વાચકમપિ શબ્દસ્વં દ્વયાત્મકમ્ । એકાત્મકમપિ સદનેકમિત્યર્થઃ, અર્થોક્તિન્યાયેન શબ્દસ્યાપિ
ભાવાભાવાત્મકત્વાત્ । અથવા એકવિષયસ્યાપિ વાચકત્યાનેકવિષયત્વોપપત્તેઃ । યથા કિલ ઘટશબ્દઃ સંકેતવશાત્
પૃથુવુજોદરાદ્યાકારવતિ પદાર્થે પ્રવર્તતે વાચકતયા, તથા દેશકાલાદ્યપેક્ષયા તદ્વશાદેવ પદાર્થાન્તરેષ્વપિ તથા વર્તમાનઃ
કેન વાર્યતે ? ભવન્તિ હિ વત્કારો યોગિનઃ શરોરં પ્રતિ ઘટ ઇતિ । સંકેતાનાં પુસ્વેચ્છાધીનતવાનિયતત્વાત્ ।
યથા ચૌરશબ્દોન્યત્ર તસ્કરે સ્થોડપિ દાક્ષિણાત્યાનામોદને પ્રસિદ્ધઃ । યથા ચ કુમારશબ્દઃ પૂર્વદેશે
આશ્વિનમાસે સ્થઃ । એવં કર્કટોશબ્દાદયોડપિ તત્તદેશાપેક્ષયા યોન્યાદિવાચકા જ્ઞેયાઃ । કાલાપેક્ષયા પુનર્યથા જૈનાનાં
પ્રાચ્યશ્ચિત્તવિધૌ ધૃતિશ્રદ્ધાસંહનનાદિમતિ પ્રાચીનકાલે ષડ્ગુણશબ્દેન શતમશોત્યધિકમુપવાસાનામુચ્યતે સ્મ, સાંપ્રતકાલે તુ
તદ્વિપરીતે તેનૈવ ષડ્ગુણશબ્દેન ઉપવાસત્રયમેવ સંકેત્યતે, જૈતકલ્પવ્યવહારાનુસારાત્ । શાસ્ત્રાપેક્ષયા તુ યથા પુરાણેષુ
દ્વાદશીશબ્દેનૈકાદશી । ત્રિપુરાણે ચ અલિશબ્દેન મદિરાભિષક્તાનં મૈથુનશબ્દેન ચ મધુસર્પિષોર્ગહણમ્ ઇત્યાદિ ।

સત્ નથી એનો અર્થ જ 'ઘટ સ્વરૂપે સત્ છે' એમ થાય. તેથી વસ્તુ 'સ્વસત્ત્વ' એ એક અંશાત્મક જ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- ધન્ય છે તમારી વિદ્વત્તાને ! તમારે હિસાબે તો જે સત્ત્વ છે તે જ અસત્ત્વ છે. કેમકે પરાસત્ત્વ
જ સ્વસત્ત્વરૂપ છે, એટલે કે એ બે જુદા અંશરૂપ નથી, પણ એકમાત્ર સત્ત્વઅંશરૂપ જ છે. પરંતુ આ બરાબર
નથી. સત્ત્વ એ વિધિરૂપ છે(=વિદ્યેમાનતાનિર્દેશક છે.) જ્યારે 'અસત્ત્વ' પ્રતિષેધરૂપ છે(=અવિદ્યેમા નતા
નિર્દેશક છે.) આમ આ બંને વિરૂદ્ધધર્મરૂપ હોવાથી બંનેની એકતામાં વિરોધ છે.

પૂર્વપક્ષ :- તમારા પક્ષે પણ આ વિરોધ સમાનરૂપે અડીખમ ઊભો છે. કેમકે સત્ત્વ અને અસત્ત્વ એ
બે વિરૂદ્ધ ધર્મો છે. તેનો એકત્ર સમાવેશ થઈ શકે નહીં.

ઉત્તરપક્ષ :- અહો ! તમારી વાચાળતા ! અમે જે રૂપે સત્ત્વ માનીએ છીએ, તે જ રૂપે અસત્ત્વ માનતાં
નથી. પરંતુ દરેક વસ્તુમાં સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને આશ્રયીને સત્ત્વ અને પર દ્રવ્ય - ક્ષેત્ર - કાળ - ભાવને
આશ્રીને અસત્ત્વ માનીએ છીએ, આમ હોવાથી તમે દર્શાવેલા વિરોધને અવકાશ જ ક્યાં છે ? (તાત્પર્ય :- અમે
ઘટને સ્વરૂપથી જ સત્ માનીએ છીએ. પરંતુ તે સ્વદ્રવ્યાદિ ચારને અપેક્ષીને જ. પરદ્રવ્યાદિ ચારને અપેક્ષીને તો સ્વરૂપથી જ
અસત્ માનીએ છીએ.)

નૈયાયિકમતનો નિરાસ

પૂર્વપક્ષ :- (યોગ (=નૈયાયિક) તથા વૈશેષિક મત્તે) અભાવ એ અલગ પદાર્થ છે. આનું સ્વરૂપ પૂર્વે દર્શાવ્યું
છે. આ અભાવમાં એક અન્યોન્યાભાવ છે. જે વસ્તુમાં જે વસ્તુનો અન્યોન્યાભાવ હોય, તે વસ્તુ તે વસ્તુરૂપે
ન ભાસે. જેમકે ઘટમાં પટનો અન્યોન્યાભાવ છે, તો ઘટ પટરૂપે ન ભાસે. આ 'અન્યોન્યાભાવ' ઘટ કે પટનું
સ્વરૂપ નથી. પરંતુ સ્વતંત્ર પદાર્થ છે. આમ ઘટાદિસત્પદાર્થોને સ્વસ્વરૂપે નિયત સિદ્ધ કરનાર સ્વતંત્ર એવો

૧. દૃઢોક્તિયન્તે શરીરપુદ્ગલા યેન તત્સંહનનં તત્ત્વાસ્થિનિચયઃ । તત્સંહનનં ષડ્પ્રકારૈર્ભવતિ । વજ્રઋષભનારાચં, ઋષભનારાચં, નારાચં,
અર્ધનારાચં, કોલિકા, સેવાર્ત (છેદસ્પૃષ્ટમ્) । ૨. જિનપદ્મગણિક્ષમાશ્રમણકૃતો ગાધાગ્રન્થો જૈતકલ્પાખ્યઃ । જૈતમાચરિતં તસ્ય કલ્પો વર્ણના
પ્રસ્થણા જૈતકલ્પઃ । ૩. શાક્તમાર્ગોયો ગ્રન્થઃ ।

ન ચૈવં સંજ્ઞેત્યૈવાર્થપ્રત્યાયને પ્રાધાન્યમ્, સ્વાભાવિકસામર્થ્યસાચિવ્યાદેવ તત્ર તસ્ય પ્રવૃત્તેઃ, સર્વશબ્દાનાં સર્વાર્થ-
પ્રત્યાયનશક્તિયુક્તત્વાત્ । યત્ર ચ દેશકાલાદૌ યદર્થપ્રતિપાદનશક્તિસહકારી સંકેતસ્તત્ર તમર્થ પ્રતિપાદયતિ । તથા ચ
નિર્જિતદુર્જયપરપ્રવાદાઃ શ્રીદેવસૂરિપાદાઃ - ^૧“સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયાભ્યામર્થબોધનિબન્ધનં શબ્દઃ ।” અત્ર

અન્યોન્યાભાવ જોવા છતાં પદાર્થોને પરરૂપે અસત્ કલ્પવા તે સર્વથા અસંગત છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ અસંગત છે. જો ઘડો પટાદિઅભાવરૂપ નથી, તો ઘડો પોતે જ પટરૂપ બની જશે. કેમકે
તમારા મતે ઘડો પટાદિરૂપે પણ અભાવાત્મક નથી. પરંતુ ઘટથી ભિન્ન એવા અન્યોન્યાભાવના સંબંધથી ઘટ
પટરૂપે ભાસતો નથી. તથા જેમ ઘટાભાવથી ભિન્ન જોવાથી જ ‘ઘટ’ ઘટરૂપ છે. તેમ ઘટાભાવથી ભિન્ન જોવાથી
જ ‘પટ’ પણ ઘટરૂપ બનશે. (અને તેથી પટવગેરેમાં પણ ઘટનું જ્ઞાન થવું જોઈએ. તેથી પટમાં ઘટથી ભિન્નતાનું
જ્ઞાન ભ્રાન્ત સિદ્ધ થશે. જે ઉભયમતે અમાન્ય છે.) તેથી ઘટમાં પટઆદિનો અભાવ જોવાથી જ પટવગેરેનું જ્ઞાન
ન થતાં ‘ઘટ’રૂપે જ્ઞાન થાય છે તેમ માનવું જોઈએ. (આ માટે અન્યોન્યાભાવ નામના સ્વતંત્ર પદાર્થની કલ્પના
અવાસ્તવિક છે.) અસ્તુ વિસ્તારથી સર્યું.

શબ્દોની અનેકાર્થતા

વાચ્યઅંગે દર્શાવેલા ન્યાયથી શબ્દ પણ ભાવાત્મક અને અભાવાત્મક જોવાથી એકાત્મક અને અનેકાત્મક
છે. જેમકે સંકેતના કારણે જે ‘ઘટ’ શબ્દ પૃથુબુધ્નોદરાદિઆકારવાળા પદાર્થમાં વાચકરૂપે પ્રવર્તે છે. તે જ ‘ઘટ’
શબ્દ દેશકાળાદિને અપેક્ષીને સંકેતને આધીન થઈ અન્યપદાર્થનો વાચક પણ બને છે. યોગીઓ શરીરને ‘ઘટ’
કહે છે જેમકે “ઘટ ઘટ મેં રામ” (ઘટ=શરીર, રામ=આત્મા) સંકેત પુરુષની ઈચ્છાને આધીન છે અને એ ઈચ્છા
વિચિત્ર જોવાથી સંકેત પણ અનિયત છે. જેમકે ચોર શબ્દ અન્યત્ર તસ્કર(=ચોરી કરનાર)માં રૂઢ છે. જ્યારે
દક્ષિણ દેશમાં એ જ શબ્દ ‘ભાત’તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. યુવરાજઆદિઅર્થમાં પ્રસિદ્ધ કુમારશબ્દ પૂર્વદેશમાં
આસોમાસ તરીકે રૂઢ છે. આ પ્રમાણે જ કર્કટી (કાકડીવાચકશબ્દ) વગેરે શબ્દો તે-તે દેશોની અપેક્ષાએ યોગિ
વગેરે અર્થમાં વપરાય છે. આ દેશની અપેક્ષાએ દર્શાવ્યું. કાળની અપેક્ષાએ-જ્યારે ધૂતિ, શ્રદ્ધા અને સંહનન
શ્રેષ્ઠકક્ષાના હતાં, ત્યારે જૈનોમાં પ્રાયશ્ચિત્તની વિધિમાં ‘ષડ્ગુરુ’ શબ્દથી ‘એકશો એંશી ઉપવાસ’ અર્થ કરાતો
હતો. અત્યારે ધૂતિવગેરે હીન કક્ષાનાં જોવાથી એ જ ‘ષડ્ગુરુ’ શબ્દનો જીતકલ્પનાં વ્યવહારને અનુસરીને
અઠમ=ત્રણઉપવાસ અર્થ કરાય છે. એ જ પ્રમાણે શાસ્ત્રને અપેક્ષીને પુરાણોમાં દ્વાદશીશબ્દથી ‘એકાદશી’ ગ્રહણ
કરાય છે. ત્રિપુરાર્ણવમાં અલિ (ભ્રમરવાચક) શબ્દથી મદિરાભિષક્ત અન્ન ઇષ્ટ છે. અને મૈથનુશબ્દથી મધ અને
ધી ગ્રહણ થાય છે.

નિશ્ચિત અર્થનાં બોધમાં સંકેત સહકારી

શંકા :- આનો અર્થ એમ થયો કે, અર્થનો બોધ કરાવવામાં સંકેત જ પ્રધાન કારણ છે.

સમાધાન :- એમ નથી. શબ્દનાં સ્વાભાવિક સામર્થ્યની મુખ્યતાથી જ સંકેત અર્થ પ્રત્યાયનમાં
પ્રવર્તે છે. કેમકે સઘળા શબ્દો બધા વાચ્યનો બોધ કરાવવાની શક્તિથી યુક્ત છે.

શંકા :- તો પછી જુદા-જુદા અર્થનાં બોધમાં જુદા-જુદા શબ્દનો પ્રયોગ શી રીતે ઉપપન્ન થશે ?

શક્તિપદાર્થ સમર્થનં ગ્રન્થાન્તરાદવસયમ્ । અતોડન્યથેત્યાદિ ઉત્તરાર્દઃ પૂર્વવત્ । પ્રતિભાપ્રમાદસ્તુ તેષાં સદસદેકાન્તે વાચ્યસ્ય પ્રતિનિયતા થંવિષયત્વે ચ વાચકસ્ય ઉક્તયુક્ત્યા દોષસદ્ભાવાદ્ વ્યવહારાનુપપત્તેઃ । તદયં સમુદાયાર્થઃ । સામાન્યવિશેષાત્મકસ્ય, ભાવાભાવાત્મકસ્ય ચ વસ્તુનઃ સામાન્યવિશેષાત્મકો, ભાવાભાવાત્મકશ્ચ ધ્વનિર્વાચક ઇતિ । અન્યથા=પ્રકારાન્તરૈઃ પુનર્વાચ્યવાચકભાવવ્યવસ્થામાતિષ્ઠમાનાનાં વાદિનાં પ્રતિભૈવ પ્રમાદ્યતિ, ન તુ તદ્ભગ્નિતયો યુક્તિસ્પર્શમાત્રમપિ સહન્તે ।

સમાધાન :- ત્યાં સંકેત કામ કરે છે. જે દેશ-કાળમાં જે અર્થનું પ્રતિપાદન કરવામાં જે શબ્દની શક્તિને સંકેત સહકારી બને છે, તે દેશ-કાળમાં તે અર્થનો તે શબ્દ બોધ કરાવે. ત્યાન્યર્થ :- સંકેત માત્ર દેશ-કાળાદિને અપેક્ષીને શબ્દની શક્તિને અમુક અર્થમાં જ નિયંત્રિત કરવામાં નિયામક બને છે, અર્થાત્ શબ્દનાં અમુક અર્થનો બોધ કરાવવામાં જ સહકારી બને છે. આ વાતની પુષ્ટિમાં સકળ દુર્જયપરવાદીઓને પરાજિત કરનારા પૂજ્યશ્રી દેવસુરિજી કહે છે -> “શબ્દ સ્વાભાવિક સામર્થ્ય અને સમય(=સંકેત) દ્વારા અર્થનાં બોધમાં હેતુ છે” સ્વાભાવિક સામર્થ્ય=શક્તિ. શબ્દની શક્તિના વિષયમાં “સ્થાનુદ્ધારભજરી” વગેરે ગ્રંથો જોવા. “અતો અન્યથા” વગેરે ઉત્તરપદની વ્યાખ્યા પૂર્વવત્ કરવી. આમ વાચ્યને એકાંતે સત્ કે અસત્ માનવામાં તથા વાચકને પ્રતિનિયતાર્થવિષયક જ માનવામાં ઉક્તયુક્તિથી વ્યવહાર ઉપપન્ન થઈ શકતો નથી. તેથી આવી અસંગત કલ્પનાઓ કરવી એ જ તેઓની = પરવાદીઓની પ્રતિભાનો પ્રમાદ છે. સામાન્યવિશેષાત્મક અને ભાવાભાવાત્મક વસ્તુનો સામાન્યવિશેષાત્મક અને ભાવાભાવાત્મક શબ્દ જ વાચક છે. આનાથી ભિન્ન પ્રકારે વાચ્ય-વાચકભાવને સ્વીકારનારા વાદીઓની પ્રતિભા સ્ખલિત થાય છે. કેમકે તેઓનાં વચનો યુક્તિનાં સ્પર્શને પણ સહી શકે તેમ નથી.

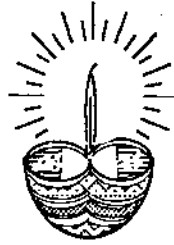
પરવાદી સંમત વાચ્યવાચકભાવો

શંકા :- પરવાદીઓએ પ્રકારાન્તરથી વાચ્યવાચકભાવની જે કલ્પના કરી છે તે કઈ છે ?

સમાધાન :- વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધો માત્ર ‘અપોહ’ (=ઈતરની વ્યાવૃત્તિ = પરસ્પરપરિહાર)ને જ શબ્દથી વાચ્ય માને છે, જેમ કે નીલત્વધર્મ એ નીલભિન્નની વ્યાવૃત્તિરૂપ જ છે. કહ્યું જ છે કે, “વિધિવચનથી શબ્દ અને લિંગ દ્વારા માત્ર અપોહ જ કહેવાય છે, નહિ કે વસ્તુ” બીજાઓ માત્ર જાતિ (=સામાન્ય)ને જ શબ્દનો વિષય માને છે. કેમકે કોઈ એકસ્થળે જણાયેલી જાતિ જ સર્વત્ર સંકેતનો વિષય બને છે. વિશેષ તો અનંત જોવાથી એક શબ્દદ્વારા એકસાથે પ્રતીત થઈ ન શકે. વળી વિશેષમાં સંકેત કર્યો હોય, તો તે સંકેતની સહાયથી એ શબ્દ તે એક જ વિશેષનો બોધ કરાવી શકે અન્યનો નહિ. તેથી એક શબ્દથી સંકેતદ્વારા એકસાથે ત્રૈકાલિક, સર્વગત બોધ માત્ર સામાન્યનો થઈ શકે. તેથી શબ્દનો વિષય સામાન્ય છે. વિધિવાદીઓ “વિધિ જ વાક્યાર્થ છે” એમ માને છે. (વિધિ=પ્રવૃત્તિજનક વ્યાપાર) કારણ કે અપ્રવૃત્તને વાક્યાર્થવિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાનો વાક્યનો સ્વભાવ છે. આ વિધિ પણ તે-તે વાદીઓના મતને અનુસારે અનેક પ્રકારે છે. (જેમકે, એકમતે લૌકિક અને વૈદિક એમ બે ભેદ. અન્યમતે-અપૂર્વવિધિ, નિયમવિધિ અને સંખ્યાવિધિ એ મ ત્રણ ભેદ, તેમાં અપૂર્વવિધિ-ઉત્પત્તિ, વિનિયોગ, પ્રયોગ અને અધિકાર એમ ચાર પ્રકારે છે ઇત્યાદિ) કોઈક મતે પ્રવર્તક જોવાથી વાક્યરૂપ શબ્દ જ વિધિ છે. (જેમકે સ્વર્ગની ઇચ્છવાળાએ અગ્નિહોત્ર યજ્ઞ કરવો) એ વાક્યરૂપ શબ્દનો વ્યાપાર કે જેનું “ભાવના” બીજું નામ છે. તે જ વિધિ છે. (પુરુષની અર્થમાં પ્રવૃત્તિજનક શબ્દનો વ્યાપાર ભાવના છે. ભાવનાના બે ભેદ (૧) શબ્દભાવના

કાનિ તાનિ વાચ્યવાચકભાવપ્રકારાન્તરાણિ પરવાદિનામિતિ ચેત્ ? **એતે બ્રૂમઃ** . અપોહૈ એવ શબ્દાર્થં ઇત્યેકે । “અપોહઃ શબ્દલિંગાભ્યાં ન વસ્તુવિધિનોચ્યેતે” ઇતિ વચનાત્ । અપરે સામાન્યમાત્રમેવ શબ્દાનાં ગોચરઃ । તસ્ય ક્વચિત્ પ્રતિપત્રસ્ય, એકરૂપતયા સર્વત્ર સંકેતવિષયતોપપત્તેઃ । ન પુનર્વિશેષાઃ । તેષામાનન્તયતઃ કાત્સન્યેનોપલબ્ધમશ્વક્યતયા તદ્વિષયતાનુપપત્તેઃ । વિધિવાદિનસ્તુ વિધિરેવ વાક્યાર્થઃ, અપ્રવૃત્તપ્રવર્તનસ્વભાવત્વાત્ તસ્યેત્યાચક્ષતે । વિધિરપિ તત્તદ્વાદિવપ્રતિપત્ત્યાનેકપ્રકારઃ **તથાહિ** । વાક્યરૂપઃ શબ્દ એવ પ્રવર્તકત્વાદ્ વિધિરિત્યેકે । તદ્વ્યાપારો ભાવનાપરપર્યાયો વિધિરિત્યન્યે । નિયોગ ઇત્યપરો પ્રૈષાદયૈ ઇત્યેકે । તિરસ્કૃતતદુપાધિપ્રવર્તનામાત્રમિત્યન્યે । એવં ફલતદભિલાષકર્માદયોઽપિ વાચ્યાઃ । એતેષાં નિરાકરણં સપૂર્વોત્તરપક્ષં **ન્યાયકુમુદચન્દ્રાદવસેયમ્** ॥ ઇતિ વાક્યાર્થઃ ॥૧૪॥

(૨) અર્થભાવના. વૈદિક વાક્યો અપૌરુષેય હોઈ ‘યજેત’ ઇત્યાદિ સ્થળે ક્રિયાપદનાં અર્થનો બોધ કરાવવો એ શબ્દનો વ્યાપાર છે. આ વ્યાપારરૂપ ભાવના શબ્દમાં વૃત્તિ છે. તે શબ્દભાવના કહેવાય. તે શબ્દભાવનાથી ભાવિત પુરુષની યજ્ઞાદિમાં જે પ્રવૃત્તિ તે અર્થભાવના છે. અનીશ્વરવાદી ભક્ષીમાંસકનો આ મત છે.) કોઈક નિયોગને વિધિ માને છે (જેનાદ્વારા યજ્ઞાદિમાં નિયુક્ત થવાય, તે નિયોગ. આના અગ્યારભેદ છે. પ્રભાકરનો આ મત છે.) કોઈક પ્રૈષ=તિરસ્કારપૂર્વક પ્રેરણા વગેરેને વિધિ માને છે. તો કોઈક ‘ભાવનાદિ સર્વઉપાધિથી રહિત એવી માત્ર પ્રવર્તના જ વિધિરૂપ છે’ એમ માને છે. કેટલાક ‘વિધિનાં ફળનો અભિલાષ ફળાભિમુખ કર્મ=ક્રિયાવગેરે શબ્દનાં વિષયો છે’ એમ માને છે. આ સર્વે ના પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષસહિત નિરાકરણનો બોધ ‘ન્યાયકુમુદચન્દ્ર’ ગ્રંથમાંથી કરવો. ॥૧૪॥

૧. અતદ્વ્યાવૃત્તિઃ । યથા વિજ્ઞાનવાદિબૌદ્ધમતે નીલત્વાદિધર્મોઽનીલવ્યાવૃત્તિસ્થઃ । ૨. દિહુનાગઃ । ૩. વિધિપ્રેરણાપ્રવર્તનાદિશબ્દાભિધેયઃ પ્રવૃત્ત્યનુકૂલેવ્યાપારઃ । ૪. સામાન્યતોઽયં વિધિર્દ્વિવિધઃ તૌકિકઃ વૈદિકશ્ચ । પ્રકારાન્તરેણ વિધિઃ ત્રિવિધઃ અપૂર્વવિધિઃ નિયમવિધિઃ સંજ્ઞાવિધિશ્ચ । ૫. યદ્વાક્યં વિધાયકં ચોદકં સ વિધિઃ યથા અગ્નિહોત્રં ઝુહુયાત્સ્વર્ગકામઃ । ૬. ભવિતુર્ધવનાનુકૂલો ભાવયિતુર્વ્યાપારવિશેષઃ । યથા યજેતેત્યાદૌ લિજ્ઞાદ્યાહ્યાતાર્થો ભાવના । ધાટુમતે શાબ્દીભાવના આર્થાભાવના ચેતિ દ્વિવિધા ભાવના । ‘યજેત સ્વર્ગકામઃ’ ઇત્યાદિવૈદિકવાક્યે પુસ્થાભાવાત્ શબ્દનિષ્ઠત્વાદ્ શબ્દભાવના ઇત્યુચ્યતે । અર્થભાવના તુ પ્રવૃત્ત્યાદિવ્યાપારરૂપા । ૭. નિયુક્તોઽહમનેનાગ્નિદ્યોમાદિવાક્યેનેતિ નિરવશેષો યોગઃ । એકાદશધા નિયોગઃ વિદ્યાનન્દિકૃતઅદ્વિસહસ્રયાં વ્યાખ્યાતઃ । ૮. ન્યક્કારપૂર્વિકા પ્રેરણા પ્રૈષઃ । ૯. ધટ્ટાકલદ્વદેવકૃતલઘીયસ્ત્રયગ્રન્થટીકાત્મકઃ પ્રભાચન્દ્રેણ પ્રણીતઃ ।

इदानीं सांख्यभिमतप्रकृतिपुष्पादितत्त्वानां विरोधावच्छेदं ख्यापयन्, तदबलिशताविलसितानामपरिमितत्वं दर्शयति—

**चिदर्थशून्या च जडा च बुद्धिः शब्दादितन्मात्रजमम्बरादि ।
न बन्धमोक्षो पुष्पस्य चेति कियज्जडैर्न ग्रथितं विरोधि ॥ १५ ॥**

चित् = चैતન્યશક્તિः, आत्मस्वस्वभूता । अर्थशून्या = विषयपरिच्छेदविरहिता । अर्थाध्यवसायस्य बुद्धिः व्यापारत्वाद् इत्येका कल्पना । बुद्धिश्च महत्तत्त्वाख्या । जडा = अनवबोधस्वस्व इति द्वितीया । अम्बरादि = व्योमप्रभृतिभूतपञ्चकं शब्दादितन्मात्रजम् — शब्दादीनि यानि पञ्चतन्मात्राणि सूक्ष्मसंज्ञानि, तेभ्यो जातमुत्पन्नं, शब्दादितन्मात्रजम् इति तृतीया । अत्र च शब्दो गम्यः । पुष्पस्य च प्रकृतिविकृत्यनात्मकस्यात्मनो न बन्धमोक्षौ, किन्तु प्रकृतेरेव । तथा च कापिलाः— “तस्मात् बध्यते नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चित् । संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥” तत्र बन्धः— प्राकृतिकादिः । मोक्षः— पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानपूर्वकोऽपवर्गः इति चतुर्थी । इति शब्दस्य प्रकारार्थत्वाद् — एवं प्रकारमन्यदपि विरोधीति विरुद्धं, पूर्वापरविरोधादिदोषाघ्रातम् । जडैः=मूर्खैः, तत्त्वावबोधविधुरधीभिः कापिलैः । कियन्न ग्रथितं — कियद् न स्वशास्त्रेषूपनिबद्धम् । कियदित्यसूयागर्भम् । तत्प्ररूपितविरुद्धार्थानां— मानन्त्येनेयतानवधारणात् । इति संक्षेपार्थः ॥

સાંખ્યમત ખંડન

સાં

ખ્યમતે કલ્પેલા પ્રકૃતિ-પુરુષાદિતત્ત્વો વિરોધદોષથી ભરેલા છે તેમ દર્શાવતા તથા આ પ્રમાણે તેઓએ અપરિમિત બાલિશકલ્પનાઓ કરી છે એમ દર્શાવતા કવિ કહે છે.

કાવ્યાર્થ :- ‘ચિત્’ અર્થશૂન્ય છે તથા ‘બુદ્ધિ’ જડ છે. જ્યારે આકાશવગેરે પાંચ તત્ત્વો શબ્દાદિપાંચ સૂક્ષ્મ તન્માત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. વળી પુરુષનો બન્ધ અને મોક્ષ નથી. ઇત્યાદિ જડો (સાંખ્યમતવાળાઓ) થી કેટલાં વિરોધદોષગ્રસ્ત પદાર્થો શાસ્ત્રમાં ગુણાયા નથી ? અર્થાત્ તેઓનાં અપરિમિત પદાર્થો વિરોધદોષગ્રસ્ત છે.

સાંખ્યમતની વિરોધી કલ્પનાઓ

(૧) આત્માની સ્વરૂપભૂત ચિત્(=ચૈતન્ય)શક્તિ વિષયનાં જ્ઞાનથી રહિત છે. કેમકે અર્થબોધ કરવાનું કાર્ય બુદ્ધિનું છે. (૨) બુદ્ધિ(=મહત્તત્ત્વ)નું સ્વરૂપ જડ છે. અર્થાત્ બુદ્ધિ અર્થજ્ઞાનસ્વરૂપવાળી નથી. (૩) ‘તન્માત્ર’ એ સૂક્ષ્મની સંજ્ઞા છે. આકાશ વગેરે પાંચ તત્ત્વો શબ્દવગેરે પાંચ તન્માત્રમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. (૪) પ્રકૃતિ અને વિકૃતિથી ભિન્ન એવા પુરુષનો બંધ કે મોક્ષ નથી. પરંતુ પ્રકૃતિનો બંધ અને મોક્ષ છે. કાપિલો = સાંખ્યોએ કહ્યું જ છે કે, ‘તેથી જોઈ પણ (પુરુષ) બંધાતો નથી કે મુક્ત થતો નથી, કે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતો નથી. જુદા-જુદા આશ્રયવાળી પ્રકૃતિ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, બંધાય છે અને મુક્ત થાય છે.’ અહીં બંધ પ્રાકૃતિકવગેરે સમજવા. મોક્ષ-પચ્ચીશતત્ત્વના જ્ઞાનપૂર્વકનો અપવર્ગ. અહીં સાંખ્યદર્શનવાળાઓની આ ચાર વિરોધી કલ્પના સાક્ષાત્ દર્શાવી છે. ‘ઇતિ’ શબ્દથી અન્ય પણ એવી વિરોધી કલ્પનાઓનું સૂચન થાય છે. વિરોધી = પૂર્વાપરવિરોધદોષગ્રસ્ત તત્ત્વ. ‘કિયત્’ પદ અસૂચાગર્ભ છે. તત્ત્વાવબોધથી રહિત બુદ્ધિવાળા સાંખ્યોએ સ્વ

૧. રૈષ્ઠરકૃષ્ણવિરચિતસાંખ્યકારિકા ૬૨ ।

વ્યાસાર્થસ્ત્વયમ્ । સાહ્યમતે કિલ દુઃખત્રયાભિહતસ્ય પુસ્વસ્ય તદુપઘાતહેતુતત્ત્વજિજ્ઞાસા ઉત્પદ્યતે । આધ્યાત્મિક-
કમાધિદૈવિકમાધિભૌતિકં ચેતિ દુઃખત્રયમ્ । તત્રાધ્યાત્મિકં દ્વિવિધમ્ → શારીરં માનસં ચ । શારીરં વાતપિતશ્લેષ્મણાં
વૈષમ્યનિમિત્તમ્ । માનસં કામક્રોધલોભમોહેર્ષાવિષયાદર્શનનિબન્ધનમ્ । સર્વં ચૈતદાન્તરોપાયસાધ્યત્વાદાધ્યાત્મિકં દુઃખમ્ ।
બાહ્યોપાયસાધ્યં દુઃખં દ્વેષા આધિભૌતિકમાધિદૈવિકં ચેતિ । તત્રાધિભૌતિકં માનુષપશુપક્ષિમૃગસરીસૃપસ્થાવરનિમિત્તમ્ ।
આધિદૈવિકં યક્ષરાક્ષસગ્રહાદ્યાવેશહેતુકમ્ । અનેન દુઃખત્રયેણ રજઃપરિણામભેદેન બુદ્ધિવર્તિના ચેતનાશક્તેઃ પ્રતિકૂલતયા
અભિસંબન્ધો અભિઘાતઃ ॥

શાસ્ત્રમાં પ્રરૂપેલા વિરોધીપદ્યર્થો અનન્ત જોવાથી તેમનું માપ નીકળી શકે તેમ નથી. એ હેતુથી અહીં અસૂચા દર્શાવી છે. આ સંક્ષેપાર્થ થયો.

સાંખ્યમતે દુઃખનું સ્વરૂપ

સૌ પ્રથમ સાંખ્યમતનું સ્વરૂપદર્શન કરાવે છે. દુઃખત્રિકથી પીડિતપુરુષને તે દુઃખના નાશમાં હેતુભૂત તત્ત્વજિજ્ઞાસા ઊભી થાય છે. અહીં દુઃખત્રિક :- (૧) આધ્યાત્મિક, (૨) આધિદૈવિક અને (૩) આધિભૌતિક છે. એમાં શારીરિક અને માનસિક એમ બે ભેદે આધ્યાત્મિક દુઃખ છે. શારીરિકદુઃખમાં વાયુ, પિત્ત અને કફની વિષમતા હેતુ છે. (૧) કામ, (૨) ક્રોધ, (૩) લોભ, (૪) મોહ, (૫) ઈર્ષ્યા અને (૬) વિષયની અપ્રાપ્તિ. આ છથી માનસિકદુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. આ બન્ને પ્રકારના દુઃખમાં આંતરિકઉપાયો=આંતરિકકારણો હેતુ છે. અથવા, આ બધા દુઃખો આંતરિકઉપાયોથી સાધ્ય છે. (ઉપશાંત થાય છે.) તેથી તેઓ આધ્યાત્મિકદુઃખ કહેવાય છે. આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક આ બંને દુઃખો બાહ્યસાધનથી ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા બાહ્ય ઉપાયોથી સાધ્ય છે=દૂર કરી શકાય છે. એમાં આધિભૌતિક દુઃખની ઉત્પત્તિમાં મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, મૃત (=વનનાં પ્રાણીઓ) સર્પ અને સ્થાવરવજેરે હેતુઓ છે. આધિદૈવિકદુઃખમાં યક્ષ, રાક્ષસ, વ્રહ્મવજેરેનો આવેશ કારણ છે. બુદ્ધિમાં પ્રાદુર્ભૂત થતા આ ત્રણ દુઃખ રજસ પરિણામનાં ભેદો છે. અને બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી ચેતનાશક્તિસાથે પ્રતિકૂળ રૂપે સંબંધિત થાય છે. આ સંબંધ અભિઘાત કહેવાય છે. દુઃખત્રિકનાં આ અભિઘાતથી વ્યાકૂળ બનેલા પુરુષને તત્ત્વજિજ્ઞાસા થાય છે.

સાંખ્યમત કલ્પિત તત્ત્વો

સાંખ્યમતે તત્ત્વ પચ્ચીશ છે. તે આ પ્રમાણે → (૧) અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ), (૨) મહત્ (બુદ્ધિ), (૩) અહંકાર, (૪ થી ૮) શબ્દ, સ્પર્શ રૂપ, રસ અને ગન્ધ. (પાંચ તન્માત્ર) (૯ થી ૧૩) શ્રોત્ર, સ્પર્શ, ચક્ષુ, રસના અને ઘ્રાણ (પાંચ બુદ્ધિઇન્દ્રિય) (૧૪ થી ૧૮) વાક્ (વચન) જાથ, પચ, પાયુ (=ગુદ) અને ઉપસ્થ (લિંગ) (આ પાંચ કર્મઇન્દ્રિય) (૧૯) મન. (૨૦ થી ૨૪) આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી. (આ પાંચ મહાભૂત) અવ્યક્તને છોડીને બાકીના ત્રેવીશ વ્યક્ત છે. તથા પચ્ચીશનું તત્ત્વ ચિત્ (=ચૈતન્ય) સ્વરૂપ પુરુષ છે. ઈશ્વરકૃષ્ણે કહ્યું છે → 'સ્વયં અવિકારમય એવી પ્રકૃતિ સર્વતત્ત્વોનું મૂળ છે. મહત્વજેરે સાત (મહત્, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્ર) તત્ત્વો અવ્યક્તનાં વિકાર જોવાથી વિકૃતિ છે, અને સોળ તત્ત્વોનાં કારણ જોવાથી પ્રકૃતિ છે. જ્યારે સોળ તત્ત્વો માત્ર વિકૃતિરૂપ છે, પણ કોઈ પણ તત્ત્વની પ્રકૃતિરૂપ નથી. (અહીં પાંચ તન્માત્ર અને ઇન્દ્રિયોની પ્રકૃતિ અહંકાર છે. અને તે જ અહંકાર બુદ્ધિની વિકૃતિ છે. પાંચ તન્માત્ર પાંચભૂતોની પ્રકૃતિ અને અહંકારની વિકૃતિ છે. બુદ્ધિ મૂળપ્રકૃતિની વિકૃતિ છે.) પુરુષ પ્રકૃતિરૂપ પણ નથી અને વિકૃતિરૂપ પણ નથી."

સત્ત્વગુણ પ્રીતિઆત્મક અને લાઘવધર્માત્મક છે. રજસગુણ અપ્રીતિસ્વરૂપ અને ઉપશ્ચાદ્યધર્માત્મક છે તથા

તત્ત્વાનિ પञ્ચવિંશતિઃ । તદ્વથા અવ્યક્તમ્ એકમ્ । મહદહંકારપञ્ચતન્માત્રૈકાદશેન્દ્રિયપञ્ચમહાભૂતભેદાત્ ત્રયોવિંશતિવિધં વ્યક્તમ્ । પુસ્થશ્ચિદ્રૂપ ઇતિ । તથા ચ ईश्वरकृष्णः - “मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुस्त्यः ॥” પ્રોત્યપ્રોતિવિષાદાત્મકાનાં લાઘવોપદૃષ્ટમ્ગૌરવધર્માણાં પરસ્પરોપકારિણાં ત્રયોણાં ગુણાનાં સત્ત્વજસ્તમસાં સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિઃ । પ્રધાનમવ્યક્તમિત્યનર્થાન્તરમ્ । તત્ત્વ અનાદિમધ્યાન્તમનવયવં સાધારણમશબ્દમસ્પર્શમરૂપમગન્ધમવ્યયમ્ । પ્રધાનાદ્ બુદ્ધિર્મહદિત્યપરપર્યાયોત્પદ્યતે । યોડયમધ્યવસાયો ગવાદિષુ પ્રતિપત્તિઃ-એવમેતદ્ નાન્યથા, ગૌરેવાયં નાશ્વ, સ્થાનુરેષ નાયં પુસ્થ ઇત્યેષા બુદ્ધિઃ । તત્સ્યાસ્ત્વષ્ટૌ સ્પાણિ । ધર્મજ્ઞાનવૈરાગ્યૈશ્વર્યસ્પાણિ ચત્વારિ સાત્ત્વિકાનિ । અધર્માદીનિ તુ તત્પ્રતિપક્ષભૂતાનિ ચત્વારિ તામસાનિ ॥

તમસગુણ વિષાદસ્વરૂપ અને ઔરવધર્મમય છે. આ ત્રણે ગુણરૂપ છે. અને પરસ્પર ઉપકારી છે. આ ત્રણે ગુણોની ન્યૂનાધિકતાથી રહિત જે સામ્યઅવસ્થા છે તે જ પ્રકૃતિ છે. પ્રધાન અને અવ્યક્ત એ તેનાં જ નામાન્તર છે. આ પ્રધાનતત્ત્વ આદિ, મધ્ય અને અંત વિનાનું અર્થોત્ કૂટસ્થનિત્ય છે. તથા નિરવયવ છે. (પરદર્શનમતે બધા નિત્યપદાર્થો નિરવયવ હોય છે.) તથા સાધારણ છે. વળી તે શબ્દ, રૂપ, સ્પર્શ, ગંધ વિનાનું છે તથા અવ્યય છે. (અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપમાંથી ક્યારેય પણ ચલિત થવાનું નથી. મૂળસામ્યકારે દરેક આત્મા પ્રતિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિ માને છે. જ્યારે ઉત્તરકાલિન સામ્યકારે સર્વઆત્મા પ્રતિ એક જ નિત્યપ્રકૃતિને માને છે.) પ્રકૃતિ અને પુરુષનાં સંયોગથી સૃષ્ટિનું સર્જન થાય છે. તેથી હવે સૃષ્ટિક્રમ દર્શાવાય છે. → પ્રધાનમાંથી બુદ્ધિ=મહત્ત્વનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. ‘આ ગાય જ છે, અશ્વ નથી’ ‘સ્થાણુ (હૂં) જ છે. પુરુષ નથી’ ઇત્યાદિ જે નિશ્ચયાત્મકબોધ=પ્રત્યય=અધ્યવસાય છે તે જ બુદ્ધિ છે. આ બુદ્ધિનાં આઠ રૂપ છે. એમાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય આ ચાર સાત્ત્વિકરૂપ છે. જ્યારે અધર્મ, અજ્ઞાન, વિષયાભિલાષ અને અનૈશ્વર્ય આ ચાર તામસિકરૂપ છે. (મતિ-પ્રજ્ઞા-સંવિત્તિ, ખ્યાતિ, વિત્તિ, સ્મૃતિ આસુરીવગેરે બુદ્ધિનાં નામાન્તરો છે.)

અહંકારાદિની ઉત્પત્તિનિરૂપણ

બુદ્ધિમાંથી અહંકાર પ્રગટ થાય છે. ‘હું શબ્દ સાંભળું છું’ ‘સ્પર્શ કરું છું’ ‘રૂપનું દર્શન કરું છું’ ‘ગંધને સૂંધું છું’ ‘રસને ચાખું છું’ ‘હું સ્વામી છું’ ‘ઈશ્વર છું’ ‘આ મારાથી હણાયો છે’ ‘સત્ત્વવાન્ હું આને હણીશ’ ઇત્યાદિપ્રત્યયાત્મક અભિમાન અહંકારનું સ્વરૂપ છે. (વૈકૃત, અસ્મિતા વગેરે તેનાં પર્યાયવાચી નામો છે.) આ અહંકારથી શબ્દાદિ પાંચ અવિશેષરૂપ તન્માત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. તન્માત્ર = સૂક્ષ્મ. શબ્દતન્માત્રથી માત્ર શબ્દનો જ ઉપલંભ થાય. શબ્દનાં ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત, કમ્પિત, ષડ્જ વગેરે વિશેષસ્વરૂપનો બોધ શબ્દવિશેષથી જ થાય છે. શબ્દતન્માત્રથી નહિ. આ જ પ્રમાણે સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ, તન્માત્રોમાં પણ ઘટાવવું. અભિમાનનું આ એક કાર્ય થયું. અભિમાનમાંથી બીજી સૃષ્ટિ અગ્યાર ઇન્દ્રિયોની થાય છે. એમાં ચક્ષુ, શ્રવણ, ઘ્રાણ, રસન અને ત્વક્ આ પાંચ બુદ્ધિઈન્દ્રિય છે. વાક, પાણિ=હાથ, પગ, પાયુ અને ઉપસ્થ આ પાંચ કર્મઈન્દ્રિય છે. અને અગ્યારમી ઇન્દ્રિય મન છે.

મહાભૂતવગેરેની ઉત્પત્તિ

પાંચ મહાભૂતની ઉત્પત્તિ પાંચતન્માત્રમાંથી થાય છે. તે આ પ્રમાણે → શબ્દતન્માત્રથી આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેનો ગુણ શબ્દ છે. શબ્દ અને સ્પર્શ તન્માત્રથી વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દ અને સ્પર્શ તેનાં ગુણ છે. શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ તન્માત્રથી તેજસ્ ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ તેનાં ગુણ છે. શબ્દાદિત્રણ અને રસ તન્માત્રથી જળ ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દાદિત્રણ અને રસ એના ગુણો છે. શબ્દાદિચાર અને ગન્ધ

બુદ્ધે: અહંકાર: । સ ચ અભિમાનાત્મક: । અહં શબ્દેઽહં સ્પર્શેઽહં સ્પેઽહં ગન્ધેઽહં રસેઽહં સ્વામી, અહમીશ્વર: ,
અસૌ મયાં હત: , સસત્ત્વોઽહમમું હનિષ્યામી' ત્યાદિપ્રત્યયસ્થ: । તસ્માત્ પञ्ચતન્માત્રાણિ શબ્દતન્માત્રાદીનિ
અવિશેષસ્થાણિ સૂક્ષ્મપર્યાયવાચ્યાનિ । શબ્દતન્માત્રાદ્ હિ શબ્દ એવોપલબ્ધ્યતે, ન પુનરુદાતાનુદાતસ્વરિતકમ્પિતઘડ્-
જાદિભેદા: । ઘડ્જાદય: શબ્દવિશેષાદુપલબ્ધ્યન્તે । एवं स्पर्शस्पर्शरसगन्धतन्मात्रेष्वपि योजनीयमिति । तत एव
चाहङ्कारादेकादशेन्द्रियाणि च । तत्र चक्षु: , श्रोत्रं , घ्राणं , रसनं , त्वगिति पंच बुद्धीन्द्रियाणि । वाक्पाणिपादपायूपस्था:
पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । एकादशं मन इति ॥

પञ્ચતન્માત્રેષ્વપ્ય પञ્ચમહાભૂતાન્યુત્પદ્યન્તે । तद्यथा → શબ્દતન્માત્રાદાકાશં શબ્દગુણમ્ । શબ્દતન્માત્રસહિતાત્
સ્પર્શતન્માત્રાદ્ વાયુ: શબ્દસ્પર્શગુણ: । શબ્દસ્પર્શતન્માત્રસહિતાદ્ સ્પતન્માત્રાત્ તેજ: શબ્દસ્પર્શસ્પગુણમ્ ।
શબ્દસ્પર્શસ્પતન્માત્રસહિતાદ્ રસતન્માત્રાદાય: શબ્દસ્પર્શસ્પરસગુણા: । શબ્દસ્પર્શસ્પરસતન્માત્રસહિતાદ્ ગન્ધતન્માત્રાત્
શબ્દસ્પર્શસ્પરસગન્ધગુણા પૃથિવી જાયત્ इति ॥ पुस्तुतु → “अमूर्तश्चेतनो भोगी नित्य: सर्वगतोऽक्रिय: । अकर्ता
निर्गुण: सूक्ष्म आत्मा कपिलदर्शने ॥” इति । अन्धपङ्गुवत् प्रकृतिपुस्तयो: संयोग: ।

તન્માત્રથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. શબ્દાદિચાર અને ગન્ધ તેનાં ગુણો છે. પુરુષ તો ‘અમૂર્ત (=અરૂપી) ચેતન,
ભોક્તા, નિત્ય, સર્વજ (સર્વવ્યાપી) નિષ્ક્રિય, અકર્તા નિર્ગુણ તથા સૂક્ષ્મ છે. એમ કાપિલદર્શનમાં બતાવ્યું છે.”
આંધળા અને લંગડાનાં સંયોજ જેવો પુરુષ અને પ્રકૃતિનો સંયોજ છે. અહીં પ્રકૃતિ અંધ જેવી અને પુરુષ લંગડા
જેવો સમજવા.

વિષયબોધની પ્રક્રિયા

ચૈતન્યશક્તિ સ્વયં વિષયનો બોધ કરવા સમર્થ નથી. ઈન્દ્રિયો દ્વારા સુખ દુ:ખવગેરે બુદ્ધિમાં પ્રતિસંકાન્ત
થાય છે. બુદ્ધિ પોતે ઉભયમુખ દર્પણ જેવી છે. અર્થાત્ બુદ્ધિ-જેમાં બન્ને બાજુ રહેલા પદાર્થનું પ્રતિબિંબ
પડી શકે, એવા-આરિસા જેવી છે. તેમાં એક બાજુથી સુખાદિનું પ્રતિબિંબ પડે છે અને બીજી બાજુથી
ચૈતન્યશક્તિનું પ્રતિબિંબ પડે છે. તેથી જાણે ચિત્તશક્તિમાં સુખદુ:ખાદિનું પ્રતિબિંબ પડતું ન હોય ! એવું ભાસે
છે. અને તેથી ‘હું સુખી છું’ ‘દુ:ખી છું’ ઇત્યાદિ ઉપચાર થાય છે. કારણ કે આત્મા ‘બુદ્ધિથી પોતે અભિન્ન
છે’ એવું અભિમાન (મિથ્યાભાન) રાખે છે. પતંજલિએ કહ્યું છે કે, ‘આત્મા પોતે શુદ્ધ છે, પરંતુ બુદ્ધિમાં ઉત્પન્ન
થતાં પ્રત્યયોને જૂએ છે. અને તે વખતે પોતે તે બુદ્ધિથી ભિન્ન હોવા છતાં પોતાને બુદ્ધિઆત્મક કલ્પી લે છે’
તેથી આત્મા “મને સુખાદિનું જ્ઞાન થયું” વગેરે માની લે છે. મુખ્યતથા તો વિષયપરિચ્છેદ બુદ્ધિનું જ કાર્ય છે.
વાચસ્પતિએ કહ્યું જ છે કે, “લોકવ્યવહાર કરનાર બધા એમ વિચારીને કાર્ય કરે છે કે ‘ચોક્કસ હું (આત્મા)
અહીં અધિકારી છું.’ અને આવા અભિમાનથી “મારું આ કર્તવ્ય છે” એવો અધ્યવસાય કરે છે, અને તેથી
તે કાર્ય કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. આ વાત લોકસિદ્ધ છે. અહીં જે કર્તવ્ય તરીકેનો નિશ્ચય થયો તે ચૈતન્યના સાનિધ્યથી
ચૈતન્યને પામેલી બુદ્ધિનો અધ્યવસાય છે અને તે બુદ્ધિનો અસાધારણ વ્યાપાર છે.” ચિત્તશક્તિનાં સંનિધાનથી
અચેતન એવી પણ બુદ્ધિ ચેતનાવાળી હોય તેમ ભાસે છે. આ વિષયમાં વાદમહાર્ણવગ્રંથ સાક્ષી છે. “બુદ્ધિરૂપી
દર્પણમાં અર્થનું પ્રતિબિંબ પડે છે. અને તે સર્વ બીજા દર્પણતુલ્ય પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેથી આત્માને
‘હું સુખ ભોગવું છું.’ વગેરેરૂપ ભોક્તૃત્વનો ભાસ થાય છે. આ જ તેનું ભોક્તૃત્વ છે. વાસ્તવમાં તો આત્મામાં
કોઈ વિકારની આપત્તિ જ નથી.” આસુરિએ કહ્યું છે કે-“જે પ્રમાણે સ્વચ્છ જળમાં ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પડે છે,
એ પ્રમાણે ચૈતન્યથી ભિન્ન એવી બુદ્ધિમાં ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે. અને તે પુરુષનો ભોગ છે એમ કહેવાય

૧. ષડ્જગદ્વિભાગાન્ધરા મધ્યમ: પંચમસ્તથા । ધૈવતો નિષેધ: સપ્ત તત્ત્વક્રોઠોદ્ભવા: સ્વરા: । અધિધાનચિન્તામણી ૬ । ૩૭ ।

ચિચ્છત્કિશ્ચ વિષયપરિચ્છેદશૂન્યા । યત ઇન્દ્રિયદ્વારેણ સુહૃદુઃખાદયો વિષયા બુદ્ધૌ પ્રતિસંક્રામન્તિ । બુદ્ધિશ્ચોભયમુખદર્પણાકારા । તતસ્તસ્થાં ચૈતન્યશક્તિઃ પ્રતિબિમ્બતે । તતઃ સુખહં દુઃખહમિત્યુપચારઃ । આત્મા હિ સ્વં બુદ્ધેરવ્યતિરિક્તમભિમન્યતે । આહ ચ પત્તજ્ઞિતિઃ— “શુદ્ધોઽપિ પુરુષઃ પ્રત્યયં બૌદ્ધમનુપશ્યતિ તમનુપશ્યન્ અતદાત્માપિ તદાત્મક ઇવ પ્રતિભાસતે ” ઇતિ । મુખ્યતસ્તુ બુદ્ધેરેવ વિષયપરિચ્છેદઃ । તથા ચ વાચસ્પતિઃ — “સર્વો વ્યવહાર્તા આલોચ્ય નન્વહમત્રાધિકૃત ઇત્યભિમત્ય કર્તવ્યમેતેનમયા ઇત્યધ્યવસ્યતિ । તતશ્ચ પ્રવર્તતે ઇતિ લોકતઃ સિદ્ધમ્ । તત્ર કર્તવ્યમિતિ યોઽયં નિશ્ચયશ્ચિત્તિસાન્નિધાનાપત્રચૈતન્યાયા બુદ્ધેઃ સોઽધ્યવસાયો બુદ્ધેરસાધારણ વ્યાપારઃ” ઇતિ । ચિચ્છત્કિસન્નિધાનાચ્ચાચેતનાપિ બુદ્ધિશ્ચેતનાવતીવાપાસતે । વાદમહાર્ણવોઽપ્યાહ — “બુદ્ધિદર્પણસંક્રાન્તમર્થપ્રતિબિમ્બકં દ્વિતીયદર્પણકલ્પે પુંસ્યધ્યારોહતિ । તદેવ ભોક્તૃત્વમસ્ય ન ત્વાત્મનો વિકારપતિઃ । ” ઇતિ । તથા ચાસુરિઃ— “વિવિક્તે દુક્કપરિણતૌ બુદ્ધૌ ભોગોઽસ્ય કથ્યતે । પ્રતિબિમ્બોદયઃ સ્વચ્છે યથા ચન્દ્રમસોઽમ્ભસિ ॥” વિન્ધ્યવાસી ત્વેવં ભોગમાચદ્ધે— “પુરુષોઽવિકૃતાત્મૈવ સ્વનિર્માસમચેતનમ્ । મનઃ કરોતિ સાન્નિધ્યાદુપાધિઃ સ્ફટિકં યથા ।” ન ચ વક્તવ્યમ્ પુરુષશ્ચેદગુણોઽપરિણામી કથમસ્ય મોક્ષઃ ? મુચેર્બન્ધનવિશ્લેષાર્થત્વાત્ સવાસનાક્તેશકર્માશયાનાં ચ બન્ધસમાન્નાતાનાં પુરુષોઽપરિણામિન્યસમ્ભવાત્ । અત એવ નાસ્ય પ્રેત્યભાવાપરનામા સંસારોઽસ્તિ, નિષ્ક્રિયત્વાદિતિ । યતઃ પ્રકૃતિરેવ નાનાપુસ્વાશ્રયા સતી બદ્ધ્યતે, સંસરતિ, મુચ્યતે ચ, ન પુરુષ ઇતિ બન્ધમોક્ષસંસારઃ પુરુષ ઉપચર્યન્તે । યથા જયપરાજયૌ ભૂત્યગતાવપિ સ્વામિન્યુપચર્યન્તે, તત્કલસ્ય કોશલાભદેઃ સ્વામિનિ સંબન્ધાત્, તથા ભોગાપવર્ગયોઃ પ્રકૃતિગતયોરપિ વિવેકાગ્રહાત્ પુરુષે સંબન્ધ ઇતિ ॥

છે. (વાસ્તવમાં જળમાં ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે જળનો વિકાર છે ચંદ્રનો નહિ. તેમ અહીં પણ આ પ્રતિબિંબ પડે છે ત્યાં બુદ્ધિનો વિકાર છે. પુરુષનો નહિ) વિન્ધ્યવાસી પુરુષના ભોગનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે બતાવે છે. “પુરુષ તો અવિકારી જ છે. પરંતુ અચેતન મન પોતાનાં સાન્નિધ્યથી આત્માને સ્વતુલ્ય વિકારી બનાવે છે. જેમકે જપાકુસુમવગેરે ઉપાધિઓ પોતાનાં સાન્નિધ્યથી નિર્મળ સ્ફટિકને સ્વતુલ્ય લાલ-પીળા રંગનું બનાવી દે છે.”

બંધ-મોક્ષનું સ્વરૂપ

શંકા :- પુરુષ જો નિર્ગુણ અને અપરિણામી (=અવિકારી) હોય, તો તેનો મોક્ષ કહેવો અસંજત છે. કેમકે ‘મુક્તિ’ શબ્દનો અર્થ છે ‘બંધનમાંથી છૂટકારો’ વાસના, કલેશ અને કર્મોશય બન્ધસ્વરૂપ છે. આ ત્રણનો અપરિણામી પુરુષમાં સંભવ જ નથી, (કેમકે તેઓને પામીને પણ પુરુષમાં વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી. કેમકે પુરુષ પોતાનાં અનાદિકાલીન દૂટસ્થ એક સ્વરૂપમાં જ રહે છે.) તેથી જ આત્માનો પરલોક=સંસાર પણ નથી કેમ કે આત્મા નિષ્ક્રિય છે. બન્ધ છે તો સંસાર છે. બન્ધ નથી તો સંસાર નથી અને તેમાંથી છૂટકારારૂપ મોક્ષ પણ નથી.

સમાધાન :- તમારી વાત સાચી છે. પુરુષનો વસ્તુતઃ બન્ધ, સંસાર કે મોક્ષ નથી એમ અમે માનીએ છીએ.

શંકા :- તો પછી પુરુષનો બન્ધ અને મોક્ષ કહેવાય છે તે તમારા મતે અનુપપન્ન થશે.

સમાધાન :- જુદા-જુદા પુરુષરૂપ આશ્રયમાં રહેવાવાળી પ્રકૃતિનો જ બંધ, સંસાર અને મોક્ષ મુખ્યરૂપે છે. પુરુષમાં પ્રકૃતિનાં સંગથી પ્રકૃતિજત બન્ધાદિનો ઉપચાર કરીને તેનો બન્ધ, મોક્ષ અને સંસાર કહેવાય છે. જેમ કે યુદ્ધમાં સેવકનો જય કે પરાજય થાય તો તે સ્વામીનો જય કે પરાજય કહેવાય છે, કેમકે બંડારનો લાભવગેરે

૧. વ્યાસભાષ્યે । ૨. સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી । ૩. સાંખ્યગ્રન્થવિશેષઃ । જૈનાચાર્યઃ અથવદેવસૂરિરપિ વાદમહાર્ણવનાગ્રન્થં કૃતવાન્ । ૪. અયં સાંખ્યાચાર્ય ઈશ્વરકૃષ્ણગુરુસ્પરમ્પરાયામુપલભ્યતે ।

તદેતદ્વિલમ્બાલજાલમ્ । ચિચ્છત્તિશ્ચ વિષયપરિચ્છેદશૂન્યા ચેતિ પરસ્પરવિરુદ્ધં વચઃ । 'ચિત્તી સંજ્ઞાને' ।
 ચેતનં ચિત્ત્યંતે વાનયેતિ ચિત્ । સા ચેત્ સ્વપરપરિચ્છેદાત્મિકા નેષ્યતે, તદા ચિચ્છત્તિરેવ સા ન સ્યાત્, ઘટવત્ । ન
 ચામૂર્ત્યાશિચ્છક્તેર્બુદ્ધૌ પ્રતિબિમ્બોદયો યુક્તઃ । તસ્ય મૂર્તધર્મત્વાત્ । ન ચ તથા પરિણામમન્તરેણ પ્રતિસંક્રમોઽપિ યુક્તઃ ।
 કથમ્નિત્ સક્રિયાત્મકતાવ્યતિરેકેણ પ્રકૃત્યુપધાનેઽપ્યન્યથાત્વાનુપપત્તેઃ, અપ્રચ્યુતપ્રાચીનરૂપસ્ય ચ સુખદુઃખાદિ-
 ભોગવ્યપદેશાનર્હત્વાત્ । તત્પ્રચ્ચવે ચ પ્રાકૃતનસ્પત્યાગેનોત્તરસ્પાધ્યાસિતતયા સક્રિયત્વાપત્તિઃ । સ્ફટિકાદાવપિ
 તથાપરિણામેનૈવ પ્રતિબિમ્બોદયસમર્થનાત્, અન્યથા કથમધ્યોપલાદૌ ન પ્રતિબિમ્બઃ । તથાપરિણામામ્યુપગમે ચ બલાદાયાતં
 ચિચ્છક્તેઃ કર્તૃત્વં સાક્ષાદ્બોધૃત્વં ચ ॥

સ્વામીને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ અહીં પણ અવિવેકથી (પુરુષ-પ્રકૃતિના વિવેક=વિભાગનો ગ્રહ=બોધ ન થવાથી)
 પ્રકૃતિવિષયક ભોગ, સંસાર અને અપવર્ગનો સંબંધ પુરુષમાં કરવામાં આવે છે. આમ પુરુષનો જે બન્ધ-મોક્ષ
 કહેવાય છે તે ઉપચાર છે. વાસ્તવમાં પુરુષનો બંધ કે મોક્ષ નથી. આ પ્રમાણે સાંખ્યદર્શનનું સ્વરૂપ અને તે દર્શનની
 માન્યતા દર્શાવી.

ચિત્શક્તિની વિષય અપરિચ્છેદક્ત્વા અસંગત

પરંતુ આ સર્વસ્વરૂપ અને માન્યતા વ્યર્થ માયાજાલ છે. તે આ પ્રમાણે—(૧) ચૈતન્યશક્તિ, વિષયનાં બોધથી
 રહિત જોય, આ વાત પરસ્પરવિરુદ્ધ છે. 'ચિત્તી' ધાતુ—'જાણવું' અર્થમાં છે. જાણવું = ચિત્ અથવા જેનાં દ્વારા
 બોધ પમાય તે ચિત્. હવે જો ધરાની જેમ આ શક્તિ સ્વ-પરનાં બોધરૂપ ન જોય, તો તે ચિત્શક્તિ જ ન કહેવાય.
 અર્થાત્ ચિત્શક્તિ એટલે જ્ઞાનશક્તિ. અને જ્ઞાન સ્વ-પરપ્રકાશક છે, તે વાત પૂર્વે સિદ્ધ કરી ગયા છીએ. તેથી
 જે સ્વ-પરનાં જ્ઞાનરૂપ ન જોય તેને જ્ઞાનસ્વરૂપ=ચિત્શક્તિ શી રીતે કહી શકાય ? ઘડો પોતે સ્વપરનો પ્રકાશક
 નથી, તો તેને 'ચિત્શક્તિ' કહી શકાતો નથી. કારણ કે ચિત્શક્તિ એ (જ્ઞાનક્રિયારૂપ અર્થ=અભિધેયના યોગના
 કારણે) યોગિક નામ છે, રૂઢ નામ નથી.

બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબોદય અસિદ્ધ

(૨) વળી તમે જે દર્શાવ્યું કે ચિત્શક્તિનું બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબ પડે છે, તે પણ અસંગત છે. કેમકે ચિત્શક્તિ
 પુરુષનું સ્વરૂપ છે અને અમૂર્ત છે. અમૂર્ત (=અરૂપી) પદાર્થનો રૂપીપદાર્થમાં પ્રતિબિંબોદય અસંભવિત છે, કેમકે
 'પ્રતિબિંબ' એ મૂર્તપદાર્થનો ગુણ છે. વળી જો આત્મા પોતે તેવા પરિણામને પામે નહિ, તો બુદ્ધિમાં સંકાન્ત
 થયેલા અર્થોનો દ્વિતીયદર્પણકલ્પ આત્મામાં પ્રતિસંક્રમ થઈ ન શકે. જો આત્મા કંઈક અંશે પણ તે પ્રતિબિંબ
 ઝીલવા સક્રિય ન બને, તો પ્રકૃતિનાં સન્નિધાનથી પણ તેમાં આવા પ્રતિબિંબ પડી ન શકે.

શંકા :- નિષ્ક્રિય આત્મામાં આ પ્રતિસંક્રમરૂપ ભોગ શા માટે અનુપપન્ન બને ?

સમાધાન :- આત્મા નિષ્ક્રિય રહે એનો અર્થ એ થયો કે, આત્મા પોતાના પૂર્વનાં ભોગરહિતના સ્વરૂપનો
 ત્યાગ કરવા તૈયાર નથી. અને જો એ અવસ્થાનો એ ત્યાગ ન કરે તો તેનાં સુખદુઃખાદિ ભોગનો જે વ્યપદેશ
 કરાય છે તે થઈ ન શકે.

શંકા :- અહીં જે વ્યપદેશ છે એ માત્ર બુદ્ધિનાં પ્રતિસંક્રમના કારણે ઉપચારથી છે. પ્રાચીનસ્વરૂપનાં ત્યાગ વિના પણ તે
 ઉપચાર ઉપપન્ન છે.

સમાધાન :- ઉપચાર પણ ત્યાં ઉપપન્ન થાય, જ્યાં વિરુદ્ધધર્મનો અધ્યાસ ન જોય; ક્યારેય ક્યારપુરમાં સિદ્ધનો ઉપચાર
 થતો નથી. અહીં તો આત્મા પ્રાચીન 'અભોક્તૃત્વ' સ્વરૂપ વિરુદ્ધધર્મથી અધ્યાસિત છે. તેથી અહીં તેવો ઉપચાર પણ અસંગત
 હશે છે.

અથ “અપરિણામિનો ભોક્તૃશક્તિરપ્રતિસંક્રમા ચ પરિણામિન્યર્થે પ્રતિસંક્રાન્તે ચ તદ્વૃત્તિમનુભવતિ” ઇતિ પત્તજ્જલિવચનાદૌપચારિક એવાયં પ્રતિસંક્રમ ઇતિ ચેત્ ? તર્હિ “ઉપચારસ્તત્ત્વચિન્તાયામનુપયોગી” ઇતિ પ્રેક્ષાવતામનુપાદેય એવાયમ્ । તથા ચ પ્રતિપ્રાણિપ્રતીતં સુહૃદુઃખાદિસંવેદનં નિરાશ્રયમેવ સ્યાત્ । ન ચેદં બુદ્ધેરુપપન્નં, તસ્યા જડત્વેનામ્યુપગમાત્ । અતએવ જડા ચ બુદ્ધિઃ ઇત્યપિ વિરુદ્ધમ્ । ન હિ જડસ્વરૂપાયાં બુદ્ધૌ વિષયાધ્યવસાયઃ સાધ્યમાનઃ સાધીયસ્તાં દધાતિ । નનૂક્તમચેતનાપિ બુદ્ધિશ્ચિચ્છક્તિસાન્નિધ્યાચ્ચેતનાવતીવાવભાસત ઇતિ । સત્યમુક્તમયુક્તં તૂત્કમ્ । ન હિ ચૈતન્યવતિ પુસ્પાદૌ પ્રતિસંક્રાન્તે દર્પણસ્ય ચૈતન્યાપત્તિઃ । ચૈતન્યાચૈતન્યયોરપરાવર્તિત્વભાવત્વેન શક્રેણાપ્યન્યથાકર્તુમશક્યત્વાત્ । કિન્ન, અચેતનાપિ ચેતનાવતીવ પ્રતિભાસત ઇતિ ઇવશબ્દેનારોપો ધ્વન્યતે । ન ચારોપોડર્થક્રિયાસમર્થઃ । ન ચલ્લતિકોપનત્વાદિના સમારોપિતાપ્રિત્વો માણવકઃ કદાચિદપિ મુખ્યાગ્રિસાધ્યાં દાહપાકાદ્યર્થક્રિયાં કર્તુમીશ્વરઃ । ઇતિ ચિચ્છક્તેરેવ વિષયાધ્યવસાયો ઘટતે ન જડરૂપાયા બુદ્ધેરિતિ । અત એવ ધર્માદ્યષ્ટસ્પત્તાપિ તસ્યા વાઙ્માત્રમેવ, ધર્માદીનામાત્મધર્મત્વાત્ । અત એવ ચાહજ્ઞારોડપિ ન બુદ્ધિજન્યો યુજ્યતે, તસ્યાભિમાનાત્મકત્વેનાત્મધર્મસ્યાચેતનાહુત્પાદાયોગાત્ ॥

શંકા :- જો એમ જોય, તો આત્મા પોતાનાં પ્રાચીન અભોક્તૃત્વસ્વભાવનો ત્યાગ કરે છે એમ માનવાથી પૂર્વોક્તદોષનો નિકાલ થઈ જશે.

સમાધાન :- પૂર્વસ્વભાવનો ત્યાગ અને ઉત્તરસ્વભાવનો સ્વીકાર પણ ક્રિયારૂપ છે. આત્મા અક્રિય જોય તો તેનામાં આ ક્રિયાઓ પણ સંભવે નહિ, તેથી પૂર્વસ્વભાવનો ત્યાગ અને ઉત્તરસ્વભાવનું પ્રજ્ઞા પણ આત્માને સક્રિય માનવાથી જ ઉપપન્ન થાય છે. આ વિષયમાં સ્ફટિકનું જે દેખાતું છે તે પણ આ વાતનું જ સમર્થન કરે છે. કેમકે સ્ફટિકમાં પણ તેવા પરિણામ દ્વારા જ પ્રતિબિંબનો ઉદય થઈ શકે. જો એમ ન જોય તો પથ્થરમાં પણ શા માટે પ્રતિબિંબ ન પડે ? તેથી સ્ફટિકનાં દેખાંતથી ચિત્તશક્તિમાં તેવો પરિણામ માનવામાં આવે તો બળાત્કારે પણ તેમાં કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ સ્વીકારવું જ જોઈએ.

ઉપચાર તત્ત્વવિચારણામાં અનુપયોગી

પૂર્વપક્ષ :- ‘ભોક્તૃશક્તિ=ચિત્તશક્તિ અપરિણામી અને પ્રતિસંક્રમ વિનાની છે. છતાં તે પરિણામી અર્થમાં = બુદ્ધિમાં પ્રતિસંક્રાન્ત થાય છે, ત્યારે બુદ્ધિના આકારને (=પરિણામને) પ્રાપ્ત કરે છે અને તેની વૃત્તિને અનુભવે છે’ આવા પ્રકારનાં પતંજલિનાં વચનથી અહીં જે પ્રતિસંક્રમ બતાવ્યો છે, તે ઔપચારિક જ છે.

સમાધાન :- તત્ત્વ (=વાસ્તવિકસ્વરૂપ)નાં વિચારમાં ઉપચાર અનુપયોગી છે, (કેમકે તે તત્ત્વનો નિર્દેશ કરવામાં તથા અર્થક્રિયામાં સમર્થ નથી,) તેથી બુદ્ધિમાન પુરુષો આ ઉપચારને ઉપાદેય ગણતા નથી. અતઃ તમારા મતનો સ્વીકાર કરવાથી દરેક જીવમાં પ્રત્યક્ષસિદ્ધ સુખદુઃખઆદિ અનુભવ નિરાશ્રય થઈ જશે.

શંકા :- સુખ-દુઃખાદિનાં આશ્રયતરીકે સક્રિય પરિણામી બુદ્ધિને સ્વીકારવાથી આ (નિરાશ્રયની) આપત્તિ ટળી જશે.

સમાધાન :- બુદ્ધિને સુખાદિના આશ્રયરૂપે માની ન શકાય, કેમકે તે જડ છે. અને સુખવગેરે ચેતનનાં ગુણો છે એ સર્વસંમત છે.

બુદ્ધિની જડતા વિરુદ્ધોપપ્રસ્ત

તેથી જ બુદ્ધિ જડ છે એ વાત પણ વિરુદ્ધોપથી યુક્ત છે. બુદ્ધિ જો જડસ્વરૂપ જોય, તો ‘આ બુદ્ધિમાં વિષયનો

અમ્બરાદીનાં ચ શબ્દાદિતન્માત્રજત્વં પ્રતીતિપરાહતત્વેનૈવ વિહિતોત્તરમ્ । અપિ ચ, સર્વવાદિભિસ્તાવદવિગાનેન ગાનસ્ય નિત્યત્વમજ્ઞીક્રિયતે । અયં ચ શબ્દતન્માત્રાત્ તસ્યાપ્યાવિર્ભાવમુદ્ભાવયત્રિત્યૈકાન્તવાદિનાં ચ ધુરિ આસનં ન્યાસયત્રસંગતપ્રલાપીવ પ્રતિભાતિ । ન ચ પરિણામિકારણં સ્વકાર્યસ્ય ગુણો ભવિતુમર્હતીતિ “શબ્દગુણમાકાશમ્” इत्यादि वाङ्मात्रम् । वागादीनां चेन्द्रियत्वमेव न युज्यते, इतरासाध्यकार्यकारित्वाभावात्; परप्रतिपादनग्रहणविहरणमलोत्सर्गा-दिकार्याणामितरावयवैरपि साध्यत्वोपलब्धे: । तथापि तत्त्वकल्पने इन्द्रियसंख्या न व्यवतिष्ठते, अन्याङ्गोपाङ्गादीनामपीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् ।

અધ્યવસાય પ્રગટે છે. એમ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ.

પૂર્વપક્ષ :- ‘જડ પણ બુદ્ધિ ચિત્શક્તિનાં સાન્નિધ્યથી ચેતનાયુક્ત જેવી ભાસે છે.’ એમ પૂર્વે નિર્દેશ કર્યો જ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- પૂર્વે એ નિર્દેશ કર્યો છે તે વાત સાચી છે. પરંતુ તે નિર્દેશ અસંગત છે. ચૈતન્યવાન પુરુષ દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થાય એટલામાત્રથી કંઈ દર્પણ પણ ચૈતન્યયુક્ત થતું નથી. એમ દર્પણકલ્પબુદ્ધિમાં ચિત્શક્તિનું પ્રતિબિંબ પડે એટલા માત્રથી કંઈ બુદ્ધિ ચેતનાયુક્ત જેવી લાગે નહિ. કેમકે ચૈતન્ય અને અચૈતન્ય કોઈ કાળે પરાવર્તન ન પામે એવા સ્વભાવો છે. તેથી ઇન્દ્ર પણ આવા સ્વભાવને ફેરવી શકે નહિ. તેથી અચૈતન્યસ્વભાવવાળી બુદ્ધિ ચિત્શક્તિનાં સાન્નિધ્યથી પણ ચેતનાયુક્ત થાય નહિ. વળી અહીં ‘ચેતનાયુક્ત જેવી’ એ પ્રયોગ બુદ્ધિમાં ચેતનાનો આરોપ સૂચવે છે. અને આરોપ (=ઉપચાર) અર્થક્રિયા કરવા સમર્થ નથી. અતિક્રોધી માણવકમાં (=બાળકવિશેષમાં) અગ્નિપણાનો આરોપ કરવામાત્રથી કંઈ તે અગ્નિસાધ્ય દહન, પચન વગેરે ક્રિયા કરી શકે નહીં. માટે બુદ્ધિજો જડ હોય, તો ચિત્શક્તિનાં સાન્નિધ્યથી પણ તેનામાં ચેતના પ્રગટે નહિ. અતઃ વિષયનો અધ્યવસાય જડ ગણાતી બુદ્ધિને સંભવે નહિ. કિન્તુ ચિત્શક્તિને જ સંભવી શકે. કારણ કે બોધ=જ્ઞાન ચેતનનો ધર્મ છે, જડનો નહિ. તેથી જ ‘બુદ્ધિ ધર્માદિ આઠગુણમય છે.’ એ કથન પણ માત્ર વચનવિલાસ છે કારણ કે, ધર્મવગેરે ગુણો આત્માનાં છે જડનાં નહિ, જો જડનાં હોય, તો ઘટવગેરેમાં પણ તે ગુણો માનવાની આપતિ આવે. ‘અહંકાર બુદ્ધિજન્ય છે’ એ વચન પણ પૂર્વોક્ત ન્યાયથી ઘટી ન શકે. કારણ કે અહંકાર અભિમાનાત્મક છે. અને અભિમાન પણ જ્ઞાનરૂપ હોવાથી આત્મધર્મ છે. તેથી અચેતનમાંથી તેનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ શકે નહિ.

તન્માત્રમાંથી મહાભૂતોત્પત્તિ અસિદ્ધ

“આકાશવગેરે મહાભૂતો શબ્દાદિતન્માત્રમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે.” આ વચન પ્રત્યક્ષબાધિત છે. વળી ‘આકાશ નિત્ય છે.’ એ વાત સર્વવાદીઓને વિરોધ વિના સંમત છે. અને છતાં આ સાંખ્યદર્શનકારો શબ્દતન્માત્ર માંથી આકાશની ઉત્પત્તિ બતાવી નિત્ય એકાંતવાદીઓમાં અગ્રેસર બન્યા છે અને અસંબદ્ધપ્રલાપી જેવા ભાસે છે. વળી પરિણામીકારણ પોતાનાં કાર્યનો ગુણ બની ન શકે. તેથી શબ્દ જો આકાશનું પરિણામી કારણ હોય, તો તેને આકાશનાં ગુણ તરીકે વર્ણવી શકાય નહિ. તેથી ‘શબ્દગુણવાળું આકાશ છે.’ એવું વચન પણ વાહિયાત છે.

(શંકા :- પરિણામી કારણ શા માટે કાર્યનો ગુણ ન બની શકે ? સમાધાન :- (૧) કારણ અવશ્ય કાર્યપૂર્વક્ષણભાવી હોય છે જ્યારે કાર્યનાં ગુણો અવશ્ય કાર્યઉત્તરક્ષણભાવી હોય છે. એમ તેઓ માને છે. આમ કારણ અને ગુણ ભિન્નકાલીન સિદ્ધ થાય છે. અને બે ભિન્નકાલીન વસ્તુ એક ન થઈ શકે. વળી (૨) પરિણામીકારણ હમેશા દ્રવ્યરૂપ હોય છે, આ દ્રવ્ય ગુણરૂપ ક્યારેય થઈ શકે નહીં ઇત્યાદિ હેતુથી પરિણામી કારણ કાર્યનો ગુણ ન બને.)

યચોક્તે 'નાનાશ્રયાયા: પ્રકૃતેરેવ બન્ધમોક્ષૌ સંસારચ ન પુસ્વસ્ય' इति । तदप्यसारम् । अनादिभयपरम्परानुबद्धया प्रकृत्या सह यः पुस्वस्य विवेकाग्रहणलक्षणोऽविष्वग्भावः स एव चेन्न बन्धः, तदा को नामान्यो बन्धः स्यात् ? प्रकृतिः सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तमिति च प्रतिपद्यमानेनायुष्मता संज्ञान्तरेण कर्मैव प्रतिपन्नं, तस्यैवंस्वस्पत्वाद्चेतनत्वाच्च ॥ यस्तु प्राकृतिकवैकारिकदाक्षिणभेदात् त्रिविधो बन्धः । तद्यथा— प्रकृतावात्मज्ञानाद् ये प्रकृतिमुपासते, तेषां प्राकृतिको बन्धः । ये विकारानेव भूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्धीः पुस्वबुद्ध्योपासते तेषां वैकारिकः । 'इष्टापूर्ते दाक्षिणः । पुस्वतत्त्वानभिज्ञो हीष्टापूर्तकारी कामोपहतमना बध्यत इति । 'इष्टापूर्ते मन्यमाना वरिष्ठं, नान्यच्छ्रेयो ये ऽभिनन्दन्ति मूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेन भूत्वा, इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥' इति वचनात् । स त्रिविधोऽपि कल्पनाम्नां कथञ्चिद् मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगेभ्योऽभिन्नस्वस्पत्वेन कर्मबन्धहेतुष्वेवान्तर्भावात् । बन्धसिद्धौ च सिद्धस्तस्यैव निर्बाधः संसारः । बन्धमोक्षयोश्चैकाधिकरणत्वाद् य एव बन्धः स एव मुच्यत इति पुस्वस्यैव मोक्षः, आबालगोपालं तथैवप्रतीतेः ॥

વાક્યગેરે ઇન્દ્રિયતરીકે અસિદ્ધ

તથા વાક્યગેરેને ઇન્દ્રિયરૂપ માનવા સંગત નથી, કારણ કે, બીજા અંગ જે કાર્ય ન કરી શકે તેવા કાર્ય કરનાર અંગ ઇન્દ્રિય કહેવાય. વાક્યગેરે તેવા નથી. વાક્યનું કાર્ય બીજાને પ્રતિપાદન કરવાનું છે. આ કાર્ય હસ્તચેષ્ટા કે ભૂસંજ્ઞાદિદ્વારા પણ થઈ શકે છે. મુંગાવગેરે તેમ કરતાં દેખાય છે. જાથનું કાર્ય ગ્રહણ કરવાનું છે. જાથ કપાઈ ગયા જોય તેવી વ્યક્તિઓ પણ મુખવગેરે બીજા અવયવોથી તે કાર્ય કરતા દેખાય છે. એ જ રીતે પગ, પાપુવગેરેનાં વિહરણ, મળોત્સર્જવગેરે કાર્યો અન્ય અવયવોથી પણ સાધ્ય છે. તેથી તેઓ શરીરનાં અંગમાત્ર છે, નહિ કે ઇન્દ્રિય. છતાં જો તેઓને ઇન્દ્રિય જ ગણાશે, તો ઇન્દ્રિયની સંખ્યા નિશ્ચિત નહિ રહે. કારણ કે તો બીજા અંગોને પણ ઇન્દ્રિય કહેવા પડશે.

પ્રકૃતિના બન્ધ-મોક્ષ અઘટમાન

તથા “યણાં આશ્રયવાળી પ્રકૃતિનો જ બન્ધ, મોક્ષ અને સંસાર છે, પુરુષનો નથી.” એમ જે દર્શાવ્યું છે, તે પણ તુચ્છ છે. અનાદિકાળથી સ્તીરનીરન્યાયથી વળજેલી પ્રકૃતિસાથે પુરુષનો વિવેકાગ્રહ (=વિવેક=વિભાજનો અબોધ) રૂપ જે અપૃથગભાવ છે તે જ પુરુષનો બંધ છે. આનાથી ભિન્ન બીજા વળી કયા બંધની કલ્પના કરવી? તથા ‘પ્રકૃતિ બધી ઉત્પત્તિશાળી વસ્તુઓમાં નિમિત્ત છે.’ એમ કહીને તમે સંજ્ઞાંતર દ્વારા કર્મનું જ પ્રતિપાદન કરો છો. કારણ કે કર્મ અચેતન અને જડ છે તથા સંસારગતવસ્તુઓની ઉત્પત્ત્યાદિ અવસ્થામાં અસાધારણકારણ છે એમ અમે માનીએ છીએ. ઇશ્વરાદિને જગત્કર્તા અમે માનતા નથી.

તાત્પર્ય :- સાંખ્યદર્શને જેને પ્રકૃતિ માની છે તે સ્વમતે કર્મ છે. કર્મનો પુરુષ=આત્મા સાથે અનાદિનો સંબંધ છે, તેથી તેનાથી પૃથગરૂપે આત્મા ઉપલબ્ધ થઈ શકતો નથી. આત્મા સાથે કર્મનો આ પ્રમાણે એકમેકભાવ જ બન્ધ છે એમ સ્વમતે ઈષ્ટ છે. તમે આ બન્ધ કર્મ=પ્રકૃતિનો કહો છો અમે આત્માનો કહીએ છીએ. જડ કર્મનો બન્ધ માનવા કરતાં ચેતન આત્માનો બન્ધ માનવો વધુ સંગત છે. કારણ કે આત્માને જ પૃથગભાવરૂપ વિવેકનો ગ્રહ(જ્ઞાન) કે અગ્રહ(અજ્ઞાન) સંભવે છે. કેમકે જ્ઞાન એ ચેતનનો ગુણ છે. વળી પ્રકૃતિજનિત શુભાશુભપદાર્થોથી થતો સુખદુઃખાદિધર્મોનો અનુભવ પણ પુરુષને જ છે. કેમકે તેઓ પણ આત્માનાં ધર્મો છે. તથા બન્ધજનિત દુઃખ અને મુક્તિજનિત સુખનો અનુભવ પણ આત્માને જ છે. પ્રકૃતિને સુખદુઃખાદિ ન જોવાથી

૧. પતત્તલક્ષણ— ઋત્વિગિર્મત્રસંસ્કારેર્બ્રાહ્મણાનાં સમક્ષતઃ । અન્તર્વેદ્યાં યદ્દત્તમિદં તદ્દધિષ્ઠીયતે ॥૧॥ વાપીકૂપતડાગાનિ દેવતાયતનાનિ ચા અન્નપ્રદાનમેતત્ પૂર્તં તત્ત્વવિદો વિદુઃ ॥૨॥ ૨. મુંઢક ૩૦ ૧-૨-૧૦ । ૩. મિથ્યા=વિપરીત દર્શન=દૃષ્ટિઃ મિથ્યાદર્શનમ્=અતત્વાધિનિવેશઃ સાવધાયોગેભ્યો નિવૃત્ત્યપાદઃ, અવિરતિઃ । પ્રકર્ષેણ માદ્યત્પનેનેતિ પ્રમાદઃ । વિષયક્રીડાભિષ્વજ્ઞઃ । કષઃ=સંસારઃ, તત્સ્યાયઃ લાભઃ યૈસ્તે કષયાઃ । કાયવાદ્—મનસાં કર્મ યોગઃ ।

પ્રકૃતિપુસ્તકવિવેકદર્શનાત્ પ્રવૃત્તેરુપરતાયાં પ્રકૃતૌ પુસ્તસ્ય સ્વરૂપેનાવસ્થાનં મોક્ષ ઇતિ ચેત્ ? ન । પ્રવૃત્તિસ્વભાવાયાઃ પ્રકૃતેરૌદાસીન્યાયોગાત્ । અથ પુસ્તાર્થનિબન્ધના તસ્યાઃ પ્રવૃત્તિઃ । વિવેકછ્યાતિશ્ચ પુસ્તાર્થઃ । તસ્યાં જ્ઞાતાયાં નિવર્તતે, કૃતકાર્યત્વાત્ સા । “રજ્જસ્ય દર્શયિત્વા નિવર્તતે નર્તકી યથા નૃત્યાત્ । પુસ્તસ્ય તથાત્માનં પ્રકાશ્ય વિનિવર્તતે પ્રકૃતિઃ ॥” ઇતિ વચનાદિતિ ચેત્ ? નૈવમ્ । તસ્યા અચેતનાયા વિમૃશ્યકારિત્વાભાવાત્ । યથેયં કૃતેઽપિ શબ્દાદ્યુપલમ્બે પુનસ્તદર્થ પ્રવર્તતે, તથા વિવેકછ્યાતૌ કૃતાયામપિ પુનસ્તદર્થ પ્રવર્તિષ્યતે । પ્રવૃત્તિલક્ષણસ્ય સ્વભાવસ્યાનપેતત્વાત્ । નર્તકીદૃષ્ટાન્તસ્તુ સ્વેષ્ટવિધાતકારો । યથા હિ નર્તકો નૃત્યં પારિષદેભ્યો દર્શયિત્વા નિવૃતાપિ પુનસ્તકુતૂહલાત્ પ્રવર્તતે, તથા પ્રકૃતિરપિ પુસ્ત્યાત્માનં દર્શયિત્વા નિવૃતાપિ પુનઃ કથં ન પ્રવર્તતામિતિ । તસ્માત્ કૃત્સ્નકર્મક્ષયે પુસ્તસ્યૈવ મોક્ષ ઇતિ પ્રતિપત્તવ્યમ્ ॥

તેનાં બન્ધ, મોક્ષ કે સંસાર માનવાનો કોઈ અર્થ નથી, તેથી પુરુષનો જ બન્ધ અને તે બન્ધજનિત સંસાર તથા મોક્ષ મુખ્યરૂપે છે. તથા પ્રકૃતિનાં બન્ધાદિ નથી, છતાં કહેવા જોય તો ઉપચારથી જ કહી શકાય.

સાંખ્યસંમત ત્રૈવિધ્યબંધ કલ્પનામાત્ર

સાંખ્યદર્શનના મતે બન્ધ ત્રણ પ્રકારે છે. અર્થાત્ ત્રણ હેતુઓથી બન્ધ થાય છે. (૧) પ્રાકૃતિક (૨) વૈકારિક અને (૩) દાક્ષિણ. એમાં (૧) પ્રકૃતિનાં આત્મજ્ઞાન એટલે કે ‘પ્રકૃતિ એ જ આત્મા છે’ એવા ભ્રાન્તિ (=મિથ્યા) જ્ઞાનથી જેઓ પ્રકૃતિની જ ઉપાસના કરે છે તેઓને જે બંધ છે તે પ્રાકૃતિક બન્ધ છે. (૨) જેઓ વિકારસ્વરૂપ પાંચમહાભૂત, ઇન્દ્રિય, અહંકાર અને બુદ્ધિને જ પુરુષની કલ્પનાથી ખૂબે છે તેઓને જે બંધ થાય છે તે વૈકારિકબંધ છે. (૩) જેઓ યજ્ઞ, દાનાદિકર્મ કરે છે, તેઓને દાક્ષિણબંધ થાય. (વાવડી-કૂવા-તળાવ વગેરેની રચના તથા અન્નદાનશાળાદિ પૂર્ત કહેવાય. યજ્ઞમાં હવનાદિ ઇંટ કહેવાય) યથાર્થપુરુષતત્ત્વને નહિ જાણવાવાળો બાહ્યવિષયાદિની ઇચ્છાવાળો થાય છે. આવી ઇચ્છાઓથી ભરેલા મનવાળો તે ઇચ્છાઓની પૂર્તિ અર્થે ઇંટા-પૂર્ત કરે છે અને બંધાય છે. કહું જ છે કે “જેઓ ‘ઇંટાપૂર્ત જ શ્રેષ્ઠ છે અને તે સિવાય અન્ય કંઈપણ શ્રેયસ્કર નથી’ એમ માને છે તેઓ ઇંટાપૂર્ત કરવારૂપ સુકૃતથી સ્વર્ગને તો પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ તે પછી ફરીથી મનુષ્યલોકમાં કે તેનાથી પણ જીનંતર લોકમાં જન્મ લે છે.”

પણ આ બધો વિચાર કાલ્પનિક છે, કારણ કે આ ત્રણે ભિન્નસ્વરૂપે કથયિત્ સ્વમતે દર્શાવેલ કર્મબંધના હેતુઓમાં સમાવેશ પામે છે. કર્મબંધનાં હેતુઓ (૧) મિથ્યાદર્શન (=અતત્ત્વચિન્તિ) (૨) અવિરતિ (=સાવધેયોગમાંથી અનુપરમ) (૩) પ્રમાદ (=વિષયરાગવગેરે) (૪) કષાય (=ક્રોધાદિ, સંસારનું મૂળ) (૫) યોગ (મન-વચન-ક્રિયાનાં વ્યાપાર) આ પાંચ છે. (અહીં બન્ધ દ્વારા પુરુષનો બન્ધ સંગત છે. અન્યથા પુરુષનાં મિથ્યાજ્ઞાનથી પ્રકૃતિનો બંધ કહેવામાં તો ‘પાડના વાંકે પખાલીને ડ્રમ’ જેવું થશે, પ્રકૃતિ કે બુદ્ધિવગેરે તો જડ હોવાથી તેઓને મિથ્યાજ્ઞાન સંભવતું નથી.) આમ મુખ્યવૃત્તિથી પુરુષનો બંધ સિદ્ધ થાય છે, અને તે સિદ્ધ થવાથી પુરુષનો સંસાર સિદ્ધ થાય છે, કેમકે જેનો બંધ તેનો સંસાર. અને બંધ તથા મોક્ષ એક જ આશ્રયવાળા હોવાથી જે બદલે છે તેની જ બંધનમુક્તિ થવાથી મોક્ષ પણ તેનો જ છે, એ આબાળઓપાળપ્રતીતિનો વિષય છે.

પ્રકૃતિના પુરુષાર્થથી મોક્ષની અસિદ્ધિ

પૂર્વપક્ષ :- પ્રકૃતિ અને પુરુષનાં વિવેકનું દર્શન થવાથી પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિથી વિરામ પામે છે. આમ પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ અટકી જાય છે. અને ત્યારે પુરુષ પોતાનાં સ્વરૂપમાં અવસ્થિત થાય છે. આ જ મોક્ષ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિસ્વભાવવાળી છે. તેથી આ વિવેકનાં દર્શનમાત્રથી પ્રકૃતિ ઔદાસિન્યભાવને

एवमन्यासामपि तत्कल्पनानां तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रभेदात् पञ्चधाऽविद्यास्मितारागाद्वेषाभिनिवेशरूपो विपर्ययः । ब्राह्मप्राजापत्यसौम्यैन्द्रगान्धर्वयाक्षराक्षसपैशाचभेदादष्टविधो दैवः सर्गः । पशुमृगपक्षिसरोसृपस्थावरभेदात् पञ्चविधस्तैर्यग्योनः । ब्राह्मणत्वाद्यवन्तरभेदाविवक्षया चैकविधो मानुषः । इति चतुर्दशधा भूतसर्गः ।

પ્રાપ્ત કરીને પ્રવૃત્તિ અટકાવી દે એ સંજત નથી. અર્થાત્ આ વિવેકદર્શન કંઈ તેની પ્રવૃત્તિમાં બાધક નથી.

પૂર્વપક્ષ :- પ્રકૃતિ પુરુષાર્થહેતુક પ્રવૃત્તિ કરે છે. અને પુરુષાર્થ છે વિવેકખ્યાતિ. (=પ્રકૃતિ-પુરુષમાં ભેદદેષ્ટ) એટલે વિવેકખ્યાતિરૂપ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થવાથી અને અન્ય કોઈ પ્રયોજન ન હોવાથી પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિ કરતી નથી. કહ્યું છે “જેમ રંગભૂમિ પર નૃત્ય બતાવીને નર્તકી નૃત્ય કરતી અટકી જાય છે. એમ પુરુષને યોતાનું સ્વરૂપ પ્રકાશીને પ્રકૃતિ નિવૃત્ત થાય છે.” (પુરુષાર્થ -પુરુષ=આત્માનો અર્થ=કાર્ય-પ્રયોજન)

ઉત્તરપક્ષ :- પ્રકૃતિ અચેતન છે. અચેતન કોઈપણ કાર્ય વિચારીને કરી ન શકે. કેમકે વિચારવું એ ચેતનનો ધર્મ છે. (તેથી ‘વિવેકખ્યાતિરૂપ પુરુષાર્થ માટે હું પ્રવૃત્તિ કરું અને કાર્ય સિદ્ધ થાય ત્યારે વિરામ પામું.’ આવો વિચાર પ્રકૃતિને સંભવી ન શકે. તેથી ‘પ્રકૃતિ પુરુષાર્થના નિમિત્તે પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તે પ્રાર્થ થાય ત્યારે કૃતકૃત્ય થવાથી પ્રવૃત્તિ ન કરે.’ એમ કહી ન શકાય.) તથા જો પ્રકૃતિ વિમર્શ કરવામાં સમર્થ હોય, અને એકવાર સ્વકૃત્ય કરીને વિરામ પામતી હોય, તો શબ્દાદિવિષયોમાં પણ એકવાર પ્રવૃત્તિ કરશે અને પુરુષને એ શબ્દાદિનો અનુભવ કરાવી કૃતકૃત્ય થવાથી વિરામ પામશે. જે તમને દેષ્ટ કે ઈષ્ટ નથી.

પૂર્વપક્ષ :- પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિસ્વભાવવાળી હોઈ ફરી ફરીથી શબ્દાદિવિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરશે.

ઉત્તરપક્ષ :- તો પછી તે જ પ્રમાણે એક વખત વિવેકખ્યાતિ થયા પછી પણ ફરીથી તદર્થ એ પ્રવૃત્તિ કરે, તેમાં શો દોષ આપશો? કેમકે તે વખતે પણ તેનો પ્રવૃત્તિસ્વભાવ તો હાજર જ છે. તેથી વિવેકખ્યાતિ થવાથી પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિને અટકાવે તે કથન અસંજત છે. વળી નર્તકીનું જે દેષ્ટાંત દર્શાવ્યું તે પણ ‘યોતાનાં પગે કુહાડી મારવા જેવું છે.’ કેમકે તે જ દેષ્ટાંત તમારી ઈષ્ટની સિદ્ધિમાં વિઘાતક છે. જે પ્રમાણે નર્તકી પ્રેક્ષકોને નૃત્ય દેખાડીને વિરમે છે, છતાં પ્રેક્ષકોને ફરીથી તે નૃત્ય જોવાનું કુતુહલ થાય અને માગણી કરે તો ફરીથી નૃત્ય બતાડે છે. તેમ પ્રકૃતિ પણ પુરુષને યોતાનું સ્વરૂપ દેખાડીને અટક્યા પછી ફરીથી પુરુષને તે જોવાનું કૌતુક જાગે, તો ફરીથી સ્વસ્વરૂપ દર્શાવવા શા માટે ન પ્રવર્તે? માટે સઘળાય કર્મનાં ક્ષય થવાથી પુરુષનો જ મોક્ષ છે એમ જ સ્વીકર્તવ્ય છે. (વાસ્તવમાં સાંખ્યદર્શનની આ કલ્પનાઓ ‘એકાગ્ર ચિન્તાની છે.’ સર્વદા એકસ્વભાવી કૂટસ્થનિત્ય પુરુષને કુતુહલ ઉત્પન્ન થાય અને વિવેકખ્યાતિ થાય ત્યારે તે કુતુહલ શાંત થાય, એ બાળક પણ ન માને તેવી વાત છે. તથા જડ પ્રકૃતિને જ્ઞાન થાય કે પુરુષને આવું કૌતુક જામ્યું છે અને એ જ્ઞાનથી પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિ કરે, આ બધું વિચારકનાં મંત્રજમાં ન બેસી શકે તેવું છે. તથા ‘વિષયપરિચ્છેદ’ એ ચિત્શક્તિનો ધર્મ ન હોય તો વિવેકખ્યાતિ વખતે પુરુષ શી રીતે પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપનો પરિચ્છેદ કરી શકે? તથા વિષયનો પરિચ્છેદ કરનાર બુદ્ધિજડ, અને એ પરિચ્છેદથી સુખાદિનું સંવેદન કરનાર ચિત્શક્તિ તેનાથી એકાંતે ભિન્ન હોય અને આ સંવેદન પણ તાત્વિક નહિ! ઈત્યાદિ આ બધી વાતો અર્થવાળી લાગતી નથી.)

સાંખ્યદર્શનની અન્ય કલ્પનાઓ

ઉપરોક્ત સિવાયની પણ સાંખ્યદર્શનની અન્ય ઘણી વિરુદ્ધ કલ્પનાઓ છે, તે આ પ્રમાણે (ક) (૧) અવિદ્યારૂપતમ (પેટાભેદ ૮) (૨) અસ્મિતારૂપમોહ (૮ પેટાભેદ) (૩) રાગરૂપમહામોહ (પેટાભેદ ૧૦) (૪) દ્રેષ્ઠરૂપતામિસ્ર (૧૮ ભેદ) અને (૫) અભિનિવેશરૂપ અંધતામિસ્ર (૧૮ ભેદ) આ પાંચ (પેટાભેદ ૬૨) પ્રકારે વિપર્યય

૧. સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી કારિકા ૪૭ । ૨. અનિત્યાશુચિદુઃખાનાત્મસુ નિત્યશુચિસુખાત્મહ્યાતિરવિદ્યા । દૃગ્દર્શનશક્યોરેકાત્મતૈવાસ્મિતા । સુખાનુશયી રાગઃ । દુઃખાનુશયી દ્વેષઃ । સ્વરસવાહી વિદુષોઽપિ તથાસ્ત્વોઽભિનિવેશઃ । પાતંજલયોગસૂત્રે ૨-૫, ૬, ૮, ૯, ૧ । ૩. સાંખ્યકારિકાગૌડપાદભાષ્યે સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદ્યાં ચ કારિકા ૫૩ ।

બાધિર્યકુળતાન્ધત્વજડતાઽજિઘ્રતામૂકતાકૌણ્યપદ્મગુલ્ફતૈવ્યોદાવર્તમત્તારૂપૈકાદશેન્દ્રિયવધતુષ્ટિનવકવિપર્યયસિદ્ધ્યષ્ટ-
કવિપર્યયલક્ષણસમદશબુદ્ધિવધધેદાદદૃષ્ટિવિંશતિધાઽશક્તિઃ^૧ । પ્રકૃત્યુપાદાનકાલભોગાઘ્યા અમ્ભઃસલિલૌઘવૃદ્ધ્યપરપર્યાય-
વાચ્યાશ્ચતસ્ર આધ્યાત્મિક્યઃ । શબ્દાદિવિષયોપરતયશ્ચાર્જનરક્ષણક્ષયભોગર્હિસાદોષદર્શનહેતુજન્માનઃ પञ्च બાહ્યાસ્તુષ્ટયઃ
તાશ્ચ પારસુપારપારાધારાનુત્તમામ્ભઽત્તમામ્ભઃશબ્દવ્યપદેશ્યાઃ । ઇતિ નવધા તુષ્ટિઃ^૨ । ત્રયો દુઃસ્વવિધાતા ઇતિ મુખ્યાસ્તિસઃ
સિદ્ધયઃ પ્રમોદમુદિતમોદમાનાઘ્યાઃ । તથાઘ્યયનં, શબ્દ, ઠુહઃ સુદૃત્પ્રાપ્તિદાનમિતિ દુઃસ્વવિધાતોપાયતયા ગૌણ્યઃ પञ्ચ
તારસુતારતારતારરમ્યક્સદામુદિતાઘ્યાઃ । ઇત્યેવમષ્ટધા સિદ્ધિઃ^૩ । ધૃતિશ્રદ્ધામુખાવિવિદિષાવિજ્ઞાપિભેદાત્ પञ્ચ કર્મયોનયઃ
ઇત્યાદીનાં સંવરપ્રતિસંવરાદીનાં^૪ ચ તત્ત્વકૌમુદીગૌડપાદભાષ્યાદિપ્રસિદ્ધાનાં વિરુદ્ધત્વમુદ્ભાવનીયમ્ ॥ ઇતિ કાવ્યાર્થઃ ॥ ૧૫ ॥

છે. (ખ) (૧) બ્રાહ્મ, પ્રાજાપત્ય, સૌમ્ય, ઐન્દ્ર, ગાંધર્વ, યાજ્ઞ, રાક્ષસ, પૈશાચ, એમ ૮ પ્રકારે દેવલોક છે. (૨) પશુ, મૃગ=જંગલી પ્રાણી, પક્ષી, સરીસૃપ અને સ્થાવર આ પાંચ તિર્થંચયોનિ છે. (૩) બ્રાહ્મણવગેરે પેટાભેદોની વિવક્ષા કરવામાં ન આવે તો મનુષ્ય એક પ્રકારે છે. એમ કુલ ૧૪ પ્રકારે ભૂતસર્ગ છે. (આ સર્ગમાં ઊર્ધ્વ, અધો મધ્ય એમ પણ ત્રણ ભેદ છે, તેમાં આકાશથી માંડી સત્યલોક સુધી ઊર્ધ્વલોક છે અને તે સત્ત્વપ્રધાન છે, પશુથી માંડી સ્થાવર (જેમાં અચેતન ઘટાદિ પણ આવી જાય-વાચસ્પતિ મિશ્ર-) સુધીનો અધોલોક છે તે તમસપ્રધાન છે. અને બ્રહ્મથી માંડી વૃક્ષ સુધીનો મધ્યલોક રજસપ્રધાન છે. આ મધ્યલોકમાં સાત દ્વીપ અને સાત સમુદ્રો છે.) (ખ) (૧) બાધિર્ય (= બહેરાશ) (૨) કુઠના(વચનસ્ખલના) (૩) અધાપન (ચક્ષુ) (૪) જડતા (સ્પર્શ) (૫) અંધનો અભાવ (દ્રાણ) (૬) ગૂંગાપાણું (જીભ) (૭) દુર્લાપાણું (હાથ) (૮) લંગડાપાણું (પગ) (૯) નપુંસકતાં (લિંગ) (૧૦) ગુદગ્રહ (પાયુ) તથા (૧૧) ઉન્મત્તતા (મન) આ અગ્યાર, અગ્યારઈન્દ્રિયોનાં વધરૂપ છે. તથા નવતુષ્ટિ અને આઠસિદ્ધિ, આ સત્તરનાં વિપર્યયરૂપ ૧૭ પ્રકારે બુદ્ધિનો વધ છે. આમ કુલ અશ્વવીશ પ્રકારની અશક્તિ છે. પ્રકૃતિ(અંભ), ઉપાદાન (સલિલ), કાળ (ઓઘ) અને ભોગ (વૃષ્ટિ) આ ચાર આધ્યાત્મિક તુષ્ટિઓ છે. તથા શબ્દાદિપાંચના ઉપાર્જન, રક્ષણ, ક્ષય, ભોગ અને હિંસામાં દોષના દર્શનરૂપ હેતુઓથી ક્રમશઃ ઉત્પન્ન થતી શબ્દવગેરેવિષયોથી વિરતિરૂપ (૧) પાર (૨) સુપાર (૩) પારાવાર (૪) અનુત્તમાભેસ અને (૫) ઉત્તમાભેસ નામક પાંચ બાહ્યતુષ્ટિ છે. કુલ નવ તુષ્ટિ છે. ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોનાં વિધાનરૂપ ત્રણ મુખ્ય સિદ્ધિ છે. જે અનુક્રમે (૧) પ્રમોદ (૨) મુદિત અને (૩) મોદમાન નામવાળી છે. (૧) અધ્યયન (૨) શબ્દ (૩) તર્ક, (૪) સાચા મિત્રની પ્રાપ્તિ અને (૫) દાન. આ પાંચ, દુઃખવિધાતનાં ઉપાયરૂપ હોઈ ગૌણ સિદ્ધિ છે. આ પાંચના નામ અનુક્રમે (૧) તાર (૨) સુતાર (૪) તારતાર (૪) રમ્યક અને (૫) સદામુદિત છે. આમ ૮ પ્રકારે સિદ્ધિ છે. (ધ) ધૃતિ, શ્રદ્ધા, સુખા, વિવિદિષા (=જિજ્ઞાસા), તથા વિજ્ઞાન=જ્ઞાન આ પાંચ કર્મયોનિ છે. તથા સંવર અને પ્રતિસંવર ઇત્યાદિ વિરુદ્ધ કલ્પનાઓ સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી, ગૌડપાદભાષ્ય, વગેરે ગ્રંથોમાં કરેલી છે. તે કલ્પનાઓમાં રહેલી વિરુદ્ધતાને સ્વયં વિચારી લેવી.

આમ આ કાવ્યમાળાનું પંદરમું પુષ્પ અર્થથી ગુંથાયું.

૧. સાહચ્યસૂત્રમ્ ૩-૩૮ । ૨. સાહચ્યસૂત્રમ્ ૩-૩૯ । ૩. સાંખ્યકારિકાગૌડપાદભાષ્યે સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદ્યાં ચ કારિકા ૫૩ ।
૪. 'સંચારપ્રતિસંચારાદીનામ્' ઇતિ પાઠાન્તરં ।

इदानीं ये प्रमाणादेकान्तेनाभिन्नं प्रमाणफलमाहुः ये च बाह्यार्थप्रतिक्षेपेण ज्ञानाद्वैतमेवास्तीति ब्रुवते तन्मतस्य विचार्यमाणत्वे विशरास्तामाह -

न तुल्यकालः फलहेतुभावो हेतौ विलीने न फलस्य भावः ।

न संविदद्वैतपथेऽर्थसंविद् विलूनशीर्णं सुगतेन्द्रजालम् ॥१६॥

બૌદ્ધાઃ કિલ પ્રમાણાત્ તત્ત્વફલમેકાન્તેનાભિન્નં મન્યન્તે । તથા ચ તત્ત્વિદ્ધાન્તઃ- “ઉભયત્ર તદેવ જ્ઞાનં પ્રમાણફલમધિગમસ્પત્વાત્ ।” “ઉભયત્રેતિ પ્રત્યક્ષેઽનુમાને ચ તદેવ જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષાનુમાનલક્ષણં ફલં કાર્યમ્ । કુતઃ ? અધિગમસ્પત્વાદિતિ પરિચ્છેદસ્પત્વાત્ । તથાહિ । પરિચ્છેદસ્પમેવ જ્ઞાનમુત્પદ્યતે । ન ચ પરિચ્છેદાદ્વેતેઽન્યદ્ જ્ઞાનફલમ્, ખિન્નાધિકરણત્વાત્ । ઇતિ સર્વથા ન પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યાં ખિન્નં ફલમસ્તીતિ ॥”

વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધમતનું ખંડન

૭ વે જે બૌદ્ધો પ્રમાણથી પ્રમાણફળને એકાન્તે અભિન્ન માને છે, તથા જે બૌદ્ધો જ્ઞાનથી ભિન્ન એવા બાહ્યઅર્થનો વિરોધ કરીને માત્ર જ્ઞાનઅદ્વૈતનો જ સ્વીકાર કરે છે. તે બન્ને બૌદ્ધમત વિચાર કરતા ખંડિત થઈ જાય છે, તેમ બતાવતા કવિ કહે છે -

કાવ્યાર્થ :- સમાનકાળે ફળ=કાર્ય અને હેતુ રહેતા નથી. તથા હેતુનો વિનાશ થયા પછી કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી. તથા વિજ્ઞાનઅદ્વૈતમાર્ગે (મતે) બાહ્યવિષયનું સંવેદન થઈ શકે નહિ, તેથી બુદ્ધની આ ઈન્દ્રજાળ દિગ્ન-ભિન્ન થઈ જાય છે.

પ્રમાણથી પ્રમાણફળ એકાન્તે અભિન્ન-બૌદ્ધ

પૂર્વપક્ષ :- બૌદ્ધદર્શન પ્રમાણભૂતજ્ઞાનથી તેના ફળને એકાન્તે અભિન્ન ગણે છે. દિગ્મનાગે ન્યાયપ્રવેશમાં કહ્યું છે- “બન્ને પ્રમાણસ્થળે તે જ્ઞાન જ પ્રમાણનું ફળ છે. કેમકે ફળ પણ અધિગમ=બોધ=જ્ઞાનરૂપ છે. ” શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ તે ચત્વરિની ટીકામાં કહ્યું છે - “ઉભયત્ર=પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનમાં (બૌદ્ધદર્શન આ બે જ પ્રમાણ માને છે) તે જ (=જ્ઞાન જ) કે જે પ્રત્યક્ષ અથવા અનુમાનાત્મક છે-તે જ સ્વયં ફળ=કાર્ય છે. કેમકે તે ફળ અધિગમ=વિષયપરિચ્છેદ = વિષયજામિરૂપ છે. કેમકે પરિચ્છેદરૂપ જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. અને પરિચ્છેદથી ભિન્ન બીજું કોઈ ફળ માની ન શકાય, કેમકે જે બીજું ફળ માનશો, તેની પ્રમાણરૂપહેતુથી ભિન્ન અધિકરણમાં જ વૃત્તિ હશે (હેતુ અને કાર્ય એકાધિકરણ ઈષ્ટ છે) તેથી જ્યાં પ્રમાણ હોય, ત્યાં જ તેનું કાર્ય જો ઈષ્ટ હોય, તો પ્રમાણનું પરિચ્છેદ સિવાય બીજું કોઈ કાર્ય પ્રાપ્ત થશે નહિ, તેથી પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનરૂપ પ્રમાણજ્ઞાનથી તે પ્રમાણનું ફળ સર્વથા ભિન્ન નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.”

અભિન્નમાં હેતુફળભાવ અઘટમાન-જૈન

ઉત્તરપક્ષ :- બૌદ્ધોની આ માન્યતા બરાબર નથી. એકાન્તે અભિન્ન વસ્તુઓ એક સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમકે ઘટથી અભિન્ન ઘટત્વ. પ્રમાણરૂપ કારણ અને પ્રમિતિરૂપ કાર્ય (ફળ) જો એકાન્તે અભિન્ન માનશો, તો બન્નેની ઉત્પત્તિ સાથે જ માનવી પડશે. અને એક સાથે ઉત્પન્ન થનારી બે વસ્તુ વચ્ચે ગાયનાં ડાબા-જમણા શિંગડાની જેમ કાર્યકારણભાવ ઘટી શકતો નથી. કેમકે કારણ અવશ્ય કાર્યના અવ્યવહિતપૂર્વવર્તી હોય છે. અને

૧. દિગ્મનાગવિરચિતન્યાયપ્રવેશે પૃ. ૭ । ૨. હરિભદ્રસૂરિકૃતા ન્યાયપ્રવેશવૃત્તિઃ પૃ. ૩૬ ।

एतच्च न समीचीनम् । यतो यद्यस्मादेकान्तेनाभिन्नं, तत्तेन सहैवोत्पद्यते, यथा घटेन घटत्वम् । तैश्च प्रमाणफलयोः कार्यकारणभावोऽभ्युपगम्यते । प्रमाणं कारणं, फलं कार्यमिति । स चैकान्ताभेदे न घटते । न हि युगपदुत्पद्यमानयोस्तयोः सव्येतरगोविषाणयोरिव कार्यकारणभावो युक्तः, नियतप्राक्कालभावित्वात् कारणस्य नियतोत्तरकालभावित्वाच्च कार्यस्य । एतदेवाह— न तुल्यकालः फलहेतुभाव इति । फलं=कार्यः, हेतुः=कारणम्, तयोर्भावः=स्वस्वम्, कार्यकारणभावः । स तुल्यकालः=समानकालो न युज्यत इत्यर्थः ॥ अथ क्षणान्तरितत्वात् तयोः क्रमभावित्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह । 'हेतौ विलीने न फलस्य भाव' इति । हेतौ=कारणे प्रमाणलक्षणे विलीने

કાર્ય કારણનાં અવ્યવહિતઉત્તરવર્તી હોય છે. અર્થાત્ કાર્ય-કારણ વચ્ચે સમાનકાલીનતાભાવ નથી, પરંતુ પૂર્વોત્તરભાવ ઇષ્ટ છે. તેથી જો પ્રમાણ અને ફળ એકાંતે અભિન્ન હોવાથી સમાનકાલીન હોય, તો તે બન્ને વચ્ચે કાર્યકારણભાવ સંજત ન થાય. આ આશયથી જ કવિએ કહ્યું કે —“ન તુલ્યકાળ” ઇત્યાદિ. અર્થાત્ ફળ અને હેતુ સમાનકાળે ઉત્પન્નશીલ ન હોય.

હેતુનાં વિનાશમાં ફળની અસિદ્ધિ

પૂર્વપક્ષ :- હેતુ અને ફળ ક્ષણાન્તરિત છે. એટલે કે પૂર્વક્ષણે હેતુ છે અને ઉત્તરક્ષણે ફળ છે. આમ બન્નેને ક્રમભાવી માનવાથી કોઈ દોષ રહેશે નહિ. કેમકે બે ક્રમભાવી પદાર્થો વચ્ચે હેતુફળભાવ સુ-ઉપપન્ન છે.

ઉત્તરપક્ષ :- હેતુ નષ્ટ થયા પછી ફળની ઉત્પત્તિ સંભવી ન શકે. બૌદ્ધમતે સર્વ સત્ વસ્તુઓ ક્ષણવિનાશી છે. અર્થાત્ ઉત્પત્તિ પછીની ક્ષણે જ નિરન્વય નાશ પામે છે. આમ ઉત્તરક્ષણે પ્રમાણરૂપ હેતુનો નિરન્વય નાશ થયો હોવાથી પ્રતિનિરૂપ કાર્ય શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકશે ? કેમકે કારણરૂપ મૂળનો જ અભાવ છે. ‘આ આનું ફળ છે’ એવી આભાળગોપાળપ્રસિદ્ધ પ્રતીતિ હેતુ અને ફળ બન્ને વિદ્યમાન હોય, તો જ ઘટી શકે, એકની પણ અવિદ્યમાનતામાં એ પ્રતીતિ અસિદ્ધ છે. (જો સર્વથા અસત્વસ્તુ કાર્ય-કારણભાવનો બોધ કરાવી શકે, તો ખપુષ્પદ્વારા પણ તે બોધ થવાનો અતિપ્રસંગ આવે. અથવા તો ઘણી નષ્ટ વસ્તુઓનો પણ કાર્યકારણભાવમાં નિવેશ કરવાનો પ્રસંગ આવે, અથવા કારણનાં અભાવમાં પણ કાર્ય માનશો તો બીજા વિના વૃક્ષોત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે.) વળી ‘હેતુફળભાવ’ સંબંધરૂપ છે. અને સમ્બન્ધ પોતાનાં બે સંબંધીમાં રહે છે. તેથી ક્ષણક્ષણવાદની સિદ્ધિમાં તત્પર તમે સંબંધને સિદ્ધ કરવા સમર્થ નહિ બની શકો. કારણ કે, તમારા મતે હેતુકાળે ફળ નથી, અને ફળકાળે હેતુ નથી. એટલે કે સંબંધના બન્ને આશ્રય એકકાળે મળી શકે તેમ નથી, તેથી સંબંધની સિદ્ધિ ન થવાથી, ‘આ હેતુ અને આ ફળ’ એવી પ્રતિનિયત-ચોક્કસ પ્રતીતિ થઈ શકશે નહિ. કેમકે હેતુ કે ફળ બેમાંથી એકના પ્રતીતિકાળે અન્યનું રૂઝણ ન હોવાથી આવા સંબંધનું રૂઝણ થઈ શકે નહિ. કહ્યું છે કે —“દ્વિષ્ઠ (બેમાં વૃત્તિ) સંબંધનું સંવેદન એકરૂપ (એક સંબંધી) ના જ્ઞાનથી થઈ શકે નહિ. કેમકે બન્ને સંબંધીના સ્વરૂપનું રૂઝણ થાય તો જ સંબંધનું સંવેદન થાય.”

પ્રમાણપ્રતિતિ વચ્ચે વ્યવસ્થાપકવ્યવસ્થાપ્યભાવ-ધર્મોત્તર

“જ્ઞાનની અર્થ સાથે જે સદૃશતા છે, તે જ પ્રમાણ છે. કેમકે આ સદૃશતાનાં નિમિત્તથી અર્થપ્રતીતિ સિદ્ધ થાય છે.” ન્યાયભિંદુનાં આ બે સૂત્રના અર્થ પર પ્રકાશ કરતા ધર્મોત્તર પોતાની ટીકામાં દર્શાવે છે કે — વિજ્ઞાન નીલાકાર જ છે. કેમકે તેનાથી નીલની (વસ્તુની) પ્રતીતિ થાય છે. વસ્તુતઃ ચક્ષુઆદિ જે ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓના કારણે કંઈ એ ઇન્દ્રિયજન્યજ્ઞાન નીલનું જ સંવેદનરૂપ છે, એમ નિશ્ચિત કરાતું નથી. કિન્તુ પ્રથમ અનુભવદ્વારા એ જ્ઞાન ‘નીલસદૃશ છે’ એવું જ્ઞાન થાય છે. અને તેનાથી ‘એ જ્ઞાન નીલનું સંવેદન છે.’ એમ નિશ્ચિત કરાય છે—વ્યવસ્થાપિત કરાય છે. વળી અમે (બૌદ્ધ) પ્રમાણ જનક છે અને ફળ જન્ય છે એવા

ક્ષણિકત્વાદુત્પત્ત્યનન્તરમેવ નિરન્વયં વિનષ્ટે ફલસ્ય=પ્રમાણકાર્યસ્ય ન ભાવઃ=સત્તા, નિર્મૂલત્વાત્ । વિદ્યમાને હિ ફલહેતાવસ્યેદં ફલમિતિ પ્રતીયતે નાન્યથા, અતિપ્રસજ્ઞાત્ । કિંચ, હેતુફલભાવઃ સમ્બન્ધઃ, સ ચ દ્વિષ્ટ એવ સ્યાત્ । ન ચાનયોઃ ક્ષણક્ષયેકદીક્ષિતો ભવાન્ સમ્બન્ધં ક્ષમતે । તતઃ કથમ્ 'અયં હેતુરિદં ફલમ્' ઇતિ પ્રતિનિયતા પ્રતીતિઃ । એકસ્ય ગ્રહણેડવ્યન્યસ્યાગ્રહણે તદસંભવાત્ । "દ્વિષ્ટસંબન્ધસંવિતિર્નૈકસ્વપ્રવેદનાત્ । દ્વયોઃ સ્વસ્વગ્રહણે સતિ સંબન્ધવેદનમ્" ઇતિ વચનાત્ ॥

જન્યજનકભાવને આગળ કરી સાધ્યસાધન સ્વીકારતા નથી, કે જેથી એકમાં જ પ્રમાણ અને ફળ માનવામાં વિરોધ આવે. પરંતુ અમે તો સાધ્યસાધનભાવ માત્ર વ્યવસ્થાપ્ય-વ્યવસ્થાપકભાવને આગળ કરીને જ સ્વીકારીએ છીએ. તેથી એક જ વસ્તુ કો'કરૂપે પ્રમાણરૂપ (=વ્યવસ્થાપક) અને બીજા કો'કરૂપે પ્રમાણફળરૂપ (=વ્યવસ્થાપ્ય) માનવામાં વિરોધ આવશે નહિ. વાસ્તવમાં તો તે જ્ઞાન અર્થાકાર (=અર્થસદેશ) છે, અને તેની અર્થાકારતા જ આવી વ્યવસ્થા કરવામાં હેતુ છે અર્થાત્ વ્યવસ્થાપક છે, અને નીલપ્રતીતિ વ્યવસ્થાપ્ય છે વગેરે."

ત્યાગ્યર્થ :- બૌદ્ધમતે પ્રમાણ અને પ્રમાણફળમાં ભેદ નથી. તેથી અર્થપ્રતીતિરૂપ પ્રમાણ અને પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણ બન્ને અભિન્ન છે. 'અર્થપ્રાપકજ્ઞાન પ્રમાણ છે.' અહીં સંશયવિપર્યયથી રક્તિ એવા જ્ઞાનનો "પ્રવૃત્તિનાં વિષય (બાહ્યાર્થ) નો બોધ કરાવવો." એ જ પ્રાપકવ્યાપાર છે. હવે જે અર્થથી (=બાહ્યાર્થ) જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, તે અર્થ અવશ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં જ્ઞાનમાં એવો પ્રાપક (પ્રતીતિક્રિયારૂપ) વ્યાપાર થાય છે કે, જેનાથી અર્થ પ્રાપ્ત (=જ્ઞાત) થાય છે. તેથી આ પ્રાપકવ્યાપાર (અર્થપ્રતીતિ) ક્રિયા જ જ્ઞાનનું ફળ છે. એટલે કે પ્રવૃત્તિના વિષયનું પ્રદર્શન કરાવનાર જ્ઞાન પ્રમાણ છે. અને એ પ્રદર્શન = વિષયપ્રતીતિ = પ્રાપકવ્યાપાર જ પ્રમાણફળ છે. તેથી જે જ્ઞાન પ્રમાણ છે તે જ જ્ઞાન ફળરૂપ છે. તથા અર્થની પ્રતીતિ એ જ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે.

શંકા :- જો આ રીતે જ્ઞાન જ અર્થની પ્રતીતિરૂપ (=પ્રમાણિ) હોઈ પ્રમાણફળ છે, તો પ્રમાણ શું છે ?

ઉત્તર :- ફળરૂપ જ્ઞાન જે વિષયમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાનમાં તે જ વિષયની જે સદેશતા છે તે પ્રમાણ છે. જેમકે નીલમાંથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન નીલ જેવું હોય છે. અહીં જે સદેશતા છે તે જ પ્રમાણ છે. સદેશતા, સારુપ્ય, આકારવગેરે પર્યાયવાચી શબ્દો છે.

શંકા :- આ સદેશતા જ્ઞાનથી અભિન્ન હોવાથી જે જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ છે તે જ્ઞાન જ ફળરૂપ છે એમ આવીને ઊભું રહ્યું. એક જ વસ્તુ પોતાનું સાધન અને સાધ્ય એમ બન્ને ન બની શકે. તેથી પ્રમાણને સાધન માનવું હોય તો તેને અર્થસારુપ્યરૂપ શી રીતે માની શકાય ?

સમાધાન :- જે સાધનથી અર્થપ્રતીતિરૂપ પ્રમાણફળ સિદ્ધ થાય, તે સાધન પ્રમાણ કહેવાય. જ્ઞાનની અર્થ સાધેની સદેશતાથી જ અર્થપ્રતીતિ સિદ્ધ થાય છે. તેથી આ સદેશતા જ પ્રમાણ છે તે યોગ્ય જ છે. તેથી પ્રમાણ-ફળવચ્ચે અભેદ ઇષ્ટ જ છે.

શંકા :- ઈન્દ્રિયોવગેરેથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓ તો ઉત્પન્ન થયેલાં જ્ઞાનથી ભિન્ન છે તો પ્રમાણ અને ફળ વચ્ચે અભેદભાવ શી રીતે આવશે ?

સમાધાન :- અલબત્ત, જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં ઈન્દ્રિયો સહાયક જરૂર છે. છતાં પણ, ઉત્પન્ન થયેલું તે જ્ઞાન 'નીલાદિ નિશ્ચિત બાહ્યાર્થનાં જ સંવેદનરૂપ છે' તેવો નિશ્ચય કરાવવામાં આ ઈન્દ્રિયો સાધન બનતી નથી. તેથી જડ ઈન્દ્રિયો પ્રમાણ તરીકે માન્ય નથી. પણ જ્યારે જ્ઞાન 'નીલાદિ નિશ્ચિત બાહ્યાર્થ સદેશ છે' તેવો અનુભવ થાય છે ત્યારે જ તે જ્ઞાન 'નીલાદિ નિશ્ચિત બાહ્યાર્થના સંવેદનરૂપ છે' તેવો નિર્ણય થાય છે. માટે આ સદેશતા જ પ્રમાણરૂપ છે. અને તે પોતાના ફળભૂત અર્થપ્રતીતિરૂપ જ્ઞાનથી અભિન્ન જ છે તેથી પ્રમાણ અને પ્રમાણફળ વચ્ચેના અભેદભાવને કોઈ બાધ નથી.

યદપિ ધર્મોત્તરેણ “અર્થસાધ્યમસ્ય પ્રમાણમ્ । તદ્વશાદર્થપ્રતીતિસિદ્ધેઃ”^૧ ઇતિ ન્યાયબિન્દુસૂત્રં વિવૃણ્વતા ધર્મિતમ્—
“નીલનિર્માસં હિ વિજ્ઞાનં, યતસ્તસ્માદ્ નીલસ્ય પ્રતીતિરવસીયતે । યેષ્યો હિ ચકુરાદિષ્યો જ્ઞાનમુત્પદ્યતે, ન તદ્વશાત્
તજ્ઞાનં=નીલસ્ય સંવેદનં શક્યતેઽવસ્થાપયિતું નીલસદૃશં ત્વનુભૂયમાનં નીલસ્ય સંવેદનમવસ્થાપ્યતે । ન ચાત્ર
જન્યજનકભાવનિબન્ધનઃ સાધ્યસાધનભાવઃ, યેનૈકસ્મિન્ વસ્તુનિ વિરોધઃ સ્યાત્ । અપિ તુ વ્યવસ્થાપ્યવ્યવસ્થાપકભાવેના
તત્ એકસ્ય વસ્તુનઃ કિઞ્ચિદૂપં પ્રમાણં, કિઞ્ચિત્ પ્રમાણફલં ન વિસ્થિયતે । વ્યવસ્થાપનહેતુર્હિ સાધ્યં તસ્ય જ્ઞાનસ્ય
વ્યવસ્થાપ્યં ચ નીલસંવેદનરૂપમ્”^૨ ઇત્યાદિ ॥

શંકા :- પ્રમાણ એ પ્રમાણફળ=પ્રમાણિતો જનક હોઈ સાધન છે. અને પ્રમાણ એ પ્રમાણથી જન્ય હોઈ સાધ્ય છે. આમ
પ્રમાણ-પ્રમાણિત વચ્ચે જન્ય-જનકભાવ છે. અને જન્યજનકભાવ બે ભિન્ન વચ્ચે જ થટે. તેથી જો પ્રમાણ-પ્રમાણિત પરસ્પર
અભિન્ન હોય, તો બન્ને વચ્ચે સાધ્યસાધનભાવ શી રીતે સૂચપન્ન બને ?

સમાધાન :- અમે જન્યજનકભાવથી સાધ્યસાધનભાવ માનતા નથી. પરંતુ વ્યવસ્થાપ્ય-વ્યવસ્થાપકભાવથી
સાધ્યસાધનભાવ માનીએ છીએ. ચકુરવચ્ચે તેવી પ્રતીતિના જનક હોવા છતાં ‘આ પ્રતીતિ નીલની છે, પીતની નથી’ એવી
વ્યવસ્થા કરવામાં અસમર્થ છે. તેથી પ્રમાણ બની ન શકે. જ્ઞાનમાં અર્થની સરૂપતા=સદેશતા આવતી હોવાથી જ તે ‘આ નીલની
પ્રતીતિ છે, પીતની નથી’ એવી વ્યવસ્થા કરી શકે છે. તેથી અહીં સાધ્યસાધનભાવમાં જન્ય-જનકભાવ હેતુ નથી, પરંતુ
વ્યવસ્થાપ્ય-વ્યવસ્થાપકભાવ જ હેતુ છે, અને એક જ વસ્તુનાં આ બે અંશ હોવામાં વિરોધ નથી. તેથી જ્ઞાનનું સાધ્ય એ
વ્યવસ્થાપક=પ્રમાણ છે અને નીલસંવેદનાદિરૂપ અર્થપ્રતીતિ એ વ્યવસ્થાપ્ય=સાધ્ય=પ્રમાણિત=પ્રમાણફળ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

વ્યવસ્થાપ્ય-વ્યવસ્થાપકભાવ અસિદ્ધ-જૈન

આ બધું પણ સારહીન છે. બૌદ્ધમતે સર્વપદાર્થો ક્ષણિક હોવાથી તેઓનો ‘ક્ષણ’ તરીકે જ વ્યવસ્થાપ્ય થાય
છે. આ દરેક ક્ષણો નિરંશ છે. અર્થાત્ બે કે વધુ અંશો વિનાના છે, કારણ કે દરેક ક્ષણે એક જ સ્વભાવી તરીકે
માન્ય છે. તેથી જ્ઞાનક્ષણ પણ નિરંશ છે. આવા જ્ઞાનક્ષણમાં વ્યવસ્થાપ્ય-વ્યવસ્થાપકાત્મક બે સ્વભાવ ધટી
ન શકે. (એક જ અંશ=સ્વરૂપે બે સ્વભાવ હોઈ શકે નહિ. જેટલા સ્વભાવ એટલા સ્વરૂપ (=અંશ) ન માનવામાં તો
સંકર-અતિપ્રસંગાદિ દોષો આવે. ધટમાં ધટત્વધર્મે જે અંશથી છે તે જ અંશથી પૃથ્વીત્વધર્મે નથી, પણ જૂદા અંશ છે તે પ્રસિદ્ધ
છે. એમ અહીં પણ જો જ્ઞાનમાં ઉપરોક્ત બે સ્વભાવ = ધર્મ માનવા હોય, તો બે જૂદા અંશ કટપવા પડે. નિરંશજ્ઞાનક્ષણમાં તે
સંભવી શકે નહિ, અન્યથા નિરંશક્ષણકટપના નષ્ટ થઈ જાય.) વળી વ્યવસ્થાપ્ય-વ્યવસ્થાપકભાવ સંબંધરૂપ છે તેમ
તમને પણ ઈષ્ટ છે. સંબંધ હમેશા દ્વિધ (બે ધર્મોમાં રહેનારો) હોવાથી એક જ જ્ઞાનક્ષણરૂપ નિરંશધર્મોમાં રહી
શકે નહિ.

અર્થાકારતાથી પણ અભેદની અસિદ્ધિ

તથા અર્થસાધ્ય અર્થાકારતારૂપ છે. આ અર્થાકારતા (અર્થના જેવા આકારપણું) નિશ્ચયરૂપ છે કે
અનિશ્ચયરૂપ? જો નિશ્ચયરૂપ છે, તો તે જ વ્યવસ્થાપક હો. અર્થાત્ અર્થસાધ્યરૂપ વ્યવસ્થાપક (=પ્રમાણ) પોતે
જ નિશ્ચયરૂપ (=ફળ=વ્યવસ્થાપ્ય) પણ હોવાથી તેનાથી જ ઉભયકાર્ય (પ્રમાણ-ફળ) સરી જતું હોવાથી એક
વ્યવસ્થાપક અને અન્ય વ્યવસ્થાપ્ય એમ ઉભય કટપનાની કોઈ આવશ્યકતા રહેતી નથી. હવે જો “અર્થાકારતા
નિશ્ચયરૂપ નથી” એમ કહેશો તો વ્યવસ્થાપક પોતે અનિશ્ચિત હોવાથી નીલાદિ સંવેદનનો શી રીતે નિશ્ચય કરી
શકશે ? ‘અનિશ્ચિતપ્રમાણ નિશ્ચિતપ્રમાણિતનું સાધન બને’ એ વાત સંભવતી નથી. વળી આ ‘અર્થાકારતા’
શબ્દથી તમારું તાત્પર્ય શું છે? (૧) શું અર્થગ્રહણપરિણામ ? કે પછી (૨) અર્થાકારધારકપણું ? જો પ્રથમ પક્ષ
દર્શાવ્યો, તો સિદ્ધસાધનદોષ છે; કારણ કે ‘અર્થાકારતા’=જ્ઞાનનો અર્થને ગ્રહણ કરવાનો પરિણામ એવું

૧. ન્યાયબિન્દુ ૧-૨૦, ૨૧ । ૨. ન્યાયબિન્દુ ૧-૨૧ ધર્મોત્તરકૃતવૃત્તૌ ।

તદવ્યસારમ્ । એકસ્ય નિરંશસ્ય જ્ઞાનક્ષણસ્ય વ્યવસ્થાપ્યવ્યવસ્થાપકત્વલક્ષણસ્વભાવદ્વયાયોગાત્, વ્યવસ્થાપ્યવ્યવસ્થાપકભાવસ્યાપિ ચ સંબન્ધત્વેન દ્વિષ્ટત્વાદેકસ્મિન્નસંભવાત્ । કિઞ્ચ, અર્થસાક્ષ્યમર્થાકારતા તત્ત્વ નિશ્ચયસ્પમ્, અનિશ્ચયસ્પં વા ? નિશ્ચયસ્પં ચેત્ ? તત્ત્વે વ્યવસ્થાપકમસ્તુ, કિમુભયકલ્પનયા ? અનિશ્ચિત્તં ચેત્ ? સ્વયમવ્યવસ્થિતં કથં નીલાદિસંવેદનવ્યવસ્થાપને સમર્થમ્ ? અપિ ચ કેયમર્થાકારતા ? કિમર્થગ્રહણપરિણામઃ ? આહોસ્વિદર્થાકારધારિત્વમ્ ? નાદ્યઃ, સિદ્ધસાધનાત્ । દ્વિતીયસ્તુ જ્ઞાનસ્ય પ્રમેયાકારાનુકરણાઙ્ગત્વાપત્યાદિદોષાઘાતઃ । તત્ર પ્રમાણાદેકાન્તેન ફલસ્યાભેદઃ સાધીયાન્ । સર્વથા તાદાત્મ્યે હિ પ્રમાણફલયોર્ન વ્યવસ્થા, તદ્ભાવવિરોધાત્ । ન હિ સાક્ષ્યમસ્ય પ્રમાણમધિગતિઃ ફલમિતિ સર્વથાતાદાત્મ્યે સિદ્ધ્યતિ અતિપ્રસજ્ઞાત્ ॥

તાત્પર્ય તો અમને પણ માન્ય છે. કેમકે અર્થનો પરિચ્છેદ કરવો એજ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાનનો અર્થબોધકસ્વભાવ અમને સંમત જ છે. બીજો પક્ષ અનાદેય છે કેમકે પ્રમેય જડ છે. જ્ઞાન પણ જો તે પ્રમેયના આકાર = સ્વરૂપનો ધારક થાય, તો જ્ઞાન પણ જડ બની જાય, વગેરે ઘણા દોષોની આપત્તિ છે. તેથી પ્રમાણ અર્થાકારતાથી જૂદા સ્વરૂપવાળું છે. તેથી 'પ્રમાણ અને ફળ એકાંતે અભિન્ન નથી' તેમ સિદ્ધ થાય છે. સર્વથા અભેદ=સર્વથા તાદાત્મ્ય=તદ્રૂપપણું. સર્વથા તાદાત્મ્ય=એકરૂપતા માનવામાં પ્રમાણ-ફળની વ્યવસ્થા જ ન રહે, કેમકે તાદાત્મ્યભાવપ્રાપ્તિ વિરોધ આવે. કેમ કે 'જ્ઞાનનું સાક્ષ્ય પ્રમાણ છે' અને 'બોધ એ ફળ છે' આમ ભિન્ન સ્વરૂપો સર્વથાતાદાત્મ્ય માનવામાં સિદ્ધ ન થાય. કેમ કે સર્વથાતાદાત્મ્ય એટલે જ એકરૂપતા. જો બે ભિન્ન સ્વરૂપ વચ્ચે પણ સર્વથાતાદાત્મ્ય માનો તો દાહકતા અને શામકતા વચ્ચે પણ સર્વથાતાદાત્મ્ય માનવાનો અતિપ્રસંગ આવે.

વ્યાવૃત્તિ દ્વારા પણ અભેદની અસિદ્ધિ

પૂર્વપક્ષ :- પ્રમાણમાં 'અસાદૃષ્યવ્યાવૃત્તિ' સાદૃષ્ય છે, અને 'અનધિગતિથી વ્યાવૃત્તિ' અધિગતિ છે. (તાત્પર્ય : 'નીલજ્ઞાનમાં નીલઅર્થની સદૃશતા નથી' ઇત્યાદિરૂપ અસાદૃષ્યની વ્યાવૃત્તિ જ પ્રમાણનું સાદૃષ્ય છે. અર્થાત્ નીલજ્ઞાનમાંથી નીલઅર્થની અસદૃશતા દૂર થવી તે સાદૃષ્ય છે, અને તે જ વ્યવસ્થાપનમાં હેતુ હોઈ પ્રમાણ છે. તથા 'નીલનો આ બોધ નથી' એવી અનધિગતિ હટવા દ્વારા 'નીલનો બોધ છે' એવી વ્યવસ્થા કરાય છે. તેથી અનધિગતિની વ્યાવૃત્તિ જ અધિગતિ (=પ્રમાણ=પ્રમાણફળ)નું સ્વરૂપ છે. અથવા 'નીલભિન્નનો આ બોધ નથી' એવી વ્યાવૃત્તિ જ અનધિગતિની વ્યાવૃત્તિ છે.) આ પ્રમાણે પ્રમાણ અને ફળની વ્યાવૃત્તિમાં ભેદ હોઈ એકમાં જ પ્રમાણ અને ફળની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ બરાબર નથી. કેમકે જો પ્રમાણ અને ફળનાં સ્વભાવમાં ભેદ ન હોય તો બન્નેની અન્યથી વ્યાવૃત્તિ પણ ભિન્ન-ભિન્ન ન હોય પરંતુ એક જ હોય. આમ સ્વભાવભેદથી જ વ્યાવૃત્તિઓમાં પણ આવો ભેદ સિદ્ધ થાય છે. તથા જેમ પ્રમાણ અને ફળની ક્રમશઃ અપ્રમાણ તથા અફળથી વ્યાવૃત્તિ દ્વારા પ્રમાણ અને ફળ તરીકે વ્યવસ્થા થઈ છે, તેમ બીજા પ્રમાણ અને બીજા ફળથી વ્યાવૃત્તિદ્વારા અપ્રમાણ અને અફળ તરીકે પણ વ્યવસ્થા શા માટે ન થઈ શકે ? કારણ કે વસ્તુ જેમ વિજાતીયથી ભિન્ન છે, તેમ સજાતીયથી પણ ભિન્ન છે. (દા. ત. માટીનો એક ઘડો વસ્ત્રાદિથી જેમ ભિન્ન છે, તેમ સુવર્ણાદિઘટથી તથા બીજા માટીનાં ઘડાથી પણ ભિન્ન છે. તાત્પર્ય:- જો પ્રમાણ અને ફળની વ્યવસ્થામાં વ્યાવૃત્તિ જ મુખ્યભાગ ભજવતી હોય, તો એકના એક જ પ્રમાણમાં અપ્રમાણથી જેમ વ્યાવૃત્તિ છે, તેમ બીજા પ્રમાણથી પણ વ્યાવૃત્તિ છે. 'નીલસંવેદન'નાં પ્રમાણ કરતાં પીતસંવેદનનું પ્રમાણ ભિન્ન જ છે. કેમકે નીલસાદૃષ્ય કરતાં પીતસાદૃષ્ય ભિન્ન છે. તેથી 'જેમ અપ્રમાણથી વ્યાવૃત્તિ હોઈ પ્રમાણ છે, તેમ બીજા પ્રમાણથી વ્યાવૃત્તિ હોઈ અપ્રમાણ છે.' તેમ પણ કહી શકાય. એ જ પ્રમાણે ફળ પણ અફળ છે. એમ કહી શકાય.) તેથી એકીસમયે એકમાં જ પ્રમાણત્વ અપ્રમાણત્વ તથા ફળત્વ અને અફળત્વ એમ વિરોધીધર્મોનો અધ્યાસ માનવો પડશે. અતએવ પ્રમાણ અને

નનુ પ્રમાણસાક્ષ્યવ્યાવૃત્તિઃ સાક્ષ્યમ્, અનધિગતિવ્યાવૃત્તિરધિગતિરિતિ વ્યાવૃત્તિભેદાદેકસ્યાપિ પ્રમાણફલવ્યવસ્થેતિ ચેત્ ? નૈવમ્ । સ્વભાવભેદમન્તરેણાન્યવ્યાવૃત્તિભેદસ્યાનુપપત્તેઃ । કથં ચ પ્રમાણસ્ય ફલસ્ય ચાપ્રમાણાફલવ્યાવૃત્ત્યા પ્રમાણફલવ્યવસ્થાવત્ પ્રમાણાન્તરફલાન્તરવ્યાવૃત્ત્યાપ્યપ્રમાણત્વસ્યાફલત્વસ્ય ચ વ્યવસ્થા ન સ્યાત્ ? વિજાતીયાદિવ સજાતીયાદિપિ વ્યાવૃત્તવાદ્ વસ્તુનઃ । તસ્માત્ પ્રમાણાત્ ફલં કથન્નિદ્ ભિન્નમેવૈદૃશ્યં, સાધ્યસાધનભાવેન પ્રતીયમાનત્વાત્ । યે હિ સાધ્યસાધનભાવેન પ્રતીયેતે તે પરસ્પરં ભિદ્યેતે યથા કુઠારચ્છિદિક્રિયે ઇતિ ॥

एवं यौगाभिप्रेतः प्रमाणात् फलस्यैकान्तभेदोऽपि निराकर्तव्यः, तस्यैकप्रमातृतादात्म्येन प्रमाणात् कथञ्चिदभेदव्यवस्थितेः । प्रमाणतया परिणतस्यैवात्मनः फलतया परिणतिप्रतीतेः यः प्रमिमीते स एवोपादत्ते, परित्यजति, उपेक्षते चेति सर्वव्यवहारिभिरस्खलितमनुभवात् । इतरथा स्वपरयोः प्रमाणफलव्यवस्थाविप्लवः प्रसज्यत इत्यलम् ॥

ફળ વચ્ચે કથંચિત્ ભેદ માનવો જ ઉચિત છે. કારણ કે બન્ને વચ્ચે સાધ્ય-સાધન ભાવ પ્રતીત છે. જેઓ પરસ્પર સાધ્ય-સાધનભાવરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેઓ પરસ્પર ભિન્ન છે; જેમ કે કુણ્ડી અને છેદનક્રિયા.

એકાંતભેદ અસંગત

આમ બોધને ઈષ્ટ એવા એકાંતઅભેદને નિરસ્ત કર્યો પછી, યોગ-નૈયાયિકને અભિમત એકાંતભેદમત પણ નિરસ્ત કરવો જોઈએ. ફળ પ્રમાણથી કથંચિત્ અભિન્ન છે, કેમ કે જે પ્રમાતાને પ્રમાણ જ્ઞાન છે, તે જ પ્રમાતાને પ્રમાણફળનું જ્ઞાન પણ હોય છે. તથા પ્રમાણ અને ફળજ્ઞાન આ બન્ને, પ્રમાતાસાથે કથંચિત્ તાદાત્મ્યભાવ ધરાવે છે. પ્રમાણને પ્રમાતા સાથે તાદાત્મ્યભાવ છે અને ફળને પણ પ્રમાતા સાથે તાદાત્મ્યભાવ છે. તેથી એક પ્રમાતૃતાદાત્મ્યસંબંધથી પ્રમાણ અને ફળ બન્ને પણ કથંચિત્ પરસ્પર અભિન્ન છે. જે પ્રમાતા પ્રમાણજ્ઞાનઆકારરૂપે પરિણત થાય છે, તે જ પ્રમાતા ફળરૂપે પરિણત થાય છે, તે પ્રતીતિસિદ્ધ છે. કેમકે જે પ્રમિતિ કરે છે, તે જ ઉપાધાન કરે છે, ત્યાગ કરે છે અને ઉપેક્ષા કરે છે. અર્થાત્ પ્રમાણથી ઉપાદેય હોય કે ઉપેક્ષ્યરૂપે જ્ઞાત થયેલી વસ્તુમાં પ્રમાતા ઋણશુઆદિ પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ વાત બધા જ લોકો ને અસ્ખલિતપણે અનુભવસિદ્ધ છે. તેથી જેને પ્રમાણનું જ્ઞાન છે, તેને જ ફળનું જ્ઞાન છે, તેમ નક્કી થાય છે. જો પ્રમાણ અને ફળ એક આત્મામાં રહેનારા ન હોય, તો સ્વપ્રમાણથી પરને ફળ અને પરના પ્રમાણથી સ્વને ફળ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. અને તો પ્રમાણ અને ફળની કોઈ વ્યવસ્થા જ રહે નહિ. આમ આ વ્યવસ્થાભંગનો પ્રસંગ છે.

શણિકવાદની સિદ્ધિ-બોધમત

અથવા પૂર્વોક્તની વ્યાખ્યા બીજા પ્રકારે કરે છે. પૂર્વપક્ષ :- (સીજતોની કલ્પના) 'સર્વ સત્ વસ્તુઓ શણિક છે, જે શણિક નથી તે સત્ પણ નથી' કારણ કે મુદ્ગરવગેરે વિનાશકસાધનોની હાજરીમાં ઘટવગેરે સર્વ સત્વસ્તુઓ વિનાશ થતી સ્પષ્ટ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ ઘટવગેરે વસ્તુઓ મુદ્ગરઆદિના પ્રહારથી અંત્યઅવસ્થામાં જે સ્વરૂપથી નાશ પામે છે, તે જ સ્વરૂપ તે ઘટવગેરેની ઉત્પત્તિનાં પ્રથમ ક્ષણે હતું કે નહિ ? જો પ્રથમક્ષણે પણ તે સ્વરૂપ હતું જ, તો 'પ્રથમક્ષણે તે ઘટાદિક નાશ ન પામે અને અંત્યક્ષણે જ નાશ પામે' તેમ કહેવામાં પ્રયોજક કોણ ? અર્થાત્ પ્રથમક્ષણે પણ નાશ પામવાનું સ્વરૂપ જોવાથી ઘટવગેરે ઉત્પત્તિ પછીની પ્રથમક્ષણે જ નાશ પામશે. (અને જે ઘટવગેરેનું અંત્યક્ષણે પ્રથમક્ષણ કરતાં ભિન્નસ્વરૂપ હોય, તો તે ભિન્ન સ્વરૂપના ક્રોધથી આવી ? અને ક્યારે આવી ? તથા સ્વરૂપ બદલાવાથી તે સ્વરૂપવાળા ઘટવગેરે પણ કેમ બદલાઈ ન જાય ? કેમકે સ્વરૂપના ભેદમાં સ્વરૂપીનો પણ ભેદ થાય છે. આમ અંત્યક્ષણના સ્વરૂપને ભિન્ન માનવામાં પણ અણઉકેલ્યા પ્રશ્નો ઊભા થાય. તેથી એમ જાની શક્ય નહિ. તેથી વસ્તુનો ઉત્પત્તિ પછી તરત જ વિનાશ થાય છે.) તેથી વસ્તુ શણિક છે તેમજ સિદ્ધ થાય છે.

અથવા પૂર્વાર્દીમિદમન્યથા વ્યાખ્યેયમ્ । સૌગતાઃ કિલેત્થં પ્રમાણયન્તિ “સર્વે સત્ ક્ષણિકમ્” યતઃ સર્વે તાવદ ઘટાદિકં વસ્તુ મુદ્ગરાદિસંનિધૌ નાશં મચ્છદ્ દૃશ્યતે । તત્ર યેન સ્વરૂપેણાન્યાવસ્થાયાં ઘટાદિકં વિનશ્યતિ તચ્ચેતત્સ્વરૂપમુત્પન્નમાત્રસ્ય વિદ્યતે ઇતિ તદાનોમુત્પાદાનન્તરમેવ તેવ વિનશ્યવ્યમ્, ઇતિ વ્યક્તમસ્ય ક્ષણિકત્વમ્ ।

અથેદશ એવ સ્વભાવસ્તસ્ય હેતુતો જાતો યત્કિયન્તમપિ કાલં સ્થિત્વા વિનશ્યતિ । એવં તર્હિ મુદ્ગરાદિસંનિધાનેડપિ એવ એવ તસ્ય સ્વભાવઃ ઇતિ પુનરપ્યેતેન તાવન્તમેવ કાલં સ્થાતવ્યમ્ ઇતિ નૈવ વિનશ્યેદિતિ । સોડયં “અદિત્સોર્વોણજઃ પ્રતિદિનં પત્રલિખિતશ્વસ્તનદિનમ્પ્રણનન્યાયઃ” । તસ્માત્ ક્ષણદ્વયસ્થાયિત્વેનાપ્યુત્પત્તૌ પ્રથમક્ષણવદ્ દ્વિતીયેડપિ ક્ષણે ક્ષણદ્વયસ્થાયિત્વાત્ પુનરપરક્ષણદ્વયમવતિષ્ઠેત્ । એવં તૃતીયેડપિ ક્ષણે તત્સ્વભાવત્વાત્રૈવ વિનશ્યેદિતિ ॥ સ્પાદેતત્ । સ્થાવરમેવ

અમુકકાળ સ્થિરતાસ્વભાવ પણ અસંગત

પૂર્વપક્ષ :- પોતાનાં હેતુમાંથી વસ્તુ એવા સ્વભાવવાળી જ ઉત્પન્ન થાય છે, કે અમુકકાળ સુધી જગત્માં વિદ્યમાન રહી પછી નાશ પામવું. એટલે વસ્તુ ક્ષણિક સિદ્ધ નહિ થાય.

બીજા :- જો વસ્તુ આવા સ્વભાવવાળી ઉત્પન્ન થતી હોય તો વસ્તુ સર્વદા એકસ્વભાવી હોઈ, જ્યારે મુદ્ગરાદિ જાજર થશે ત્યારે પણ તેનો એ સ્વભાવ તો તાજેને તાજો જ રહેશે. તેથી ફરીથી તેટલી મુદત સુધી સ્થિર રહેવાનો પરવાનો મેળવશે. આમ દર વખતે તે સ્વભાવ અચળ હોઈ વસ્તુ પણ નષ્ટ થવાની મુદત આધી દેલવ્યા કરશે. કોઈ વાણીયાએ બીજા પાસે ઉછીનાં પૈસા લીધા અને લખી આપ્યું કે “આવતી કાલે આપી દઈશ.” પેલો લેણદાર બીજા દિવસે આવ્યો અને પૈસા માંગ્યા. એટલે વાણીયાએ પત્ર બતાવીને કહ્યું “મેં લખી આપ્યું છે ને કે ‘આવતી કાલે આપીશ’ માટે આવતી કાલે આવજે.” આમ રોજ પેલાને પત્ર દેખાડી આવતીકાલનો વાયદો આપે છે. આવતીકાલ આવતી નથી અને પૈસા આપતો નથી. આ ન્યાય અહીં પણ બરાબર લાગે છે. વસ્તુનો અમુક દિવસ રહેવાનો સ્વભાવ નષ્ટ થતો નથી અને વસ્તુ નષ્ટ થતી નથી. તેથી આ કલ્પનામુજબ જ ‘વસ્તુ સ્વવિનાશકસામગ્રીની જાજરીમાં વિનાશ પામે છે.’ એમ પણ તમારાથી માની શકાય નહિ. આમ માત્ર બે કાણ રહેવાના સ્વભાવ સાથે ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુનો બે કાણ રહેવાનો સ્વભાવ પ્રથમકાણની જેમ બીજી કાણે પણ રહેશે, તેથી ફરીથી બે કાણ રહેશે. વળી ત્રીજી કાણે પણ બે કાણ રહેવાનો સ્વભાવ તો અડીખમ ઊભો જ રહેવાનો. આમ માત્ર બે કાણ રહેવાના સ્વભાવસાથે વસ્તુ કાયમ માટે ટકી જશે.

અવિનશ્વરસ્વભાવીનાં વિનાશની અનુપપત્તિ

પૂર્વપક્ષ :- વસ્તુ સ્વહેતુમાંથી સ્થાવર=અવિનશ્વરસ્વભાવવાળી જ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ મુદ્ગરાદિ બળવાન વિરોધી તેનો વિનાશ કરે છે.

બીજા :- આ અસત્ છે. કેમકે અસંગત છે. એક બાજુ ‘અનશ્વર હોઈ વિનાશ પામતું નથી.’ એમ દર્શાવવું અને બીજી બાજુ વિરોધીબળદ્વારા તેનો વિનાશ બતાવવો આ તો પરસ્પરવિરુદ્ધ છે. એવું ક્યારેય સંભવી ન શકે કે ‘દેવદત્ત જીવે છે. અને તેનું મરણ થાય છે.’ જો તે જીવે છે તો મરતો નથી, અને મરતો હોય તો તેને જીવતો ન કહેવાય. જો વસ્તુનો વિનાશ થઈ શકે છે, તો તે સ્વહેતુમાંથી અવિનશ્વરસ્વભાવવાળી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ શી રીતે કહેવાય ? “મરી રહ્યો છે અને અમરણધર્મવાળો છે.” એમ કહેવું બરાબર નથી. તેથી જો વસ્તુ અવિનશ્વર હોય, તો ક્યારેય પણ તેનો નાશ થવો જોઈએ નહિ. પણ નાશ થતો દેખાય છે. તેથી ‘વસ્તુઓ સ્વહેતુમાંથી વિનશ્વરસ્વભાવવાળી જ ઉત્પન્ન થાય છે’ એમ અનિશ્ચય એ પણ સ્વીકારવું જ રહ્યું. માટે ‘સધુણા સત્પદાર્થો ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ નાશ પામે છે. ક્ષણિક છે’ તેમ સિદ્ધ થાય છે.

૧. કશિચ્દ્ વોણક્ દ્વયમદિત્સુઃ પત્રદ્વારા પ્રત્યહમુત્તમણાય શ્વસ્તનદિનં દાસ્ય ઇતિ બોધયતિ તદ્વત્ ।

તત્ સ્વહેતોર્જાતમ્, પરં બલેન વિરોધકેન મુદ્રાદિના વિનાશ્યત ઇતિ । તદસત્ । કથં પુનરેતદ્ ઘટિષ્યતે-ન ચ તદ્ વિનશ્યતિ સ્થાવરત્વાત્, વિનાશયચ તસ્ય વિરોધિના બલેન ક્રિયતે ઇતિ । ન હ્યેતત્સમ્ભવતિ 'જીવતિ દેવદત્તો મરણં ચાસ્ય ભવતીતિ' । અથ વિનશ્યતિ તર્હિ કથમવિનશ્વરં તદ્વસ્તુ સ્વહેતોર્જાતમિતિ । ન હિ મ્રિયતે ચામરણધર્માં ચેતિ યુજ્યતે વતુમ્ । તસ્માદવિનશ્વરત્વે કદાચિદપિ નાશાયોગાત્ દૃષ્ટત્વાચ્ચ નાશસ્ય, નશ્વરમેવ તદ્વસ્તુ સ્વહેતોરુપજાતમજ્ઞોકર્તવ્યમ્ । તસ્માદુત્પન્નમાત્રમેવ તદ્ વિનશ્યતિ । તથા ચ ક્ષણક્ષયિત્વં સિદ્ધં ભવતિ ॥

પ્રયોગસ્ત્વેવમ્ । યદ્વિનશ્વરસ્વરૂપં તદુત્પત્તેરનન્તરમનવસ્થાયિ, યથાન્યક્ષણવર્તિઘટસ્ય સ્વરૂપમ્ । વિનશ્વરસ્વરૂપં ચ સ્પાદિકમુદયકાલે, ઇતિ સ્વભાવહેતુઃ । યદિ ક્ષણક્ષયિણો ભાવાઃ, કથં તર્હિ સ એવાયમિતિ પ્રત્યભિજ્ઞા સ્યાત્ ? ઉચ્યતે । નિરન્તરસંદૃશાપરાપરોત્પન્નાત્, અવિદ્યાનુબન્ધાચ્ચ । પૂર્વક્ષણવિનાશકાલ એવ તત્સદૃશં ક્ષણાન્તરમુદયતે ।

વિનાશી વસ્તુની ક્ષણિકતા

પ્રયોગ - 'જે નાશ થવાના સ્વરૂપવાળું હોય, તે ઉત્પત્તિની પછીની ક્ષણે રહેતું નથી નાશ પામે છે. જેમકે ચરમ સમયે રહેલા ઘટનું સ્વરૂપ'. જેમ અંત્યસમયમાં રહેલા ઘટનું સ્વરૂપ વિનશ્વર છે તો ઘડો તે ક્ષણે નાશ પામે છે, પછીની ક્ષણે સ્વસ્વરૂપમાં રહેતો નથી. તેમ જે વસ્તુનું સ્વરૂપ વિનશ્વર છે, તે વસ્તુ પોતાની ઉત્પત્તિની પછીની ક્ષણે અવસ્થિત રહેતી નથી પણ નષ્ટ થાય છે. અને રૂપાદિ વસ્તુઓ ઉત્પત્તિકાળે વિનશ્વરસ્વભાવવાળી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી બધી વસ્તુઓ ક્ષણિક છે. અહીં અનુમાનમાં વિનશ્વરસ્વરૂપ 'હેતુ' સ્વભાવહેતુ છે. (બૌદ્ધમતે ત્રણ પ્રકારના હેતુ છે. (૧) પદાર્થની પ્રાપ્તિ ન થવારૂપ અનુપલબ્ધિહેતુ છે. જેમકે 'ધરમાં ચૈત્ર નથી, કેમકે તેની અનુપલબ્ધિ છે.' (૨) સ્વભાવહેતુ-જ્યાં બે વચ્ચે કાર્ય-કારણભાવ ન હોય, માત્ર એકની સત્તા જ બીજાની સત્તાનું સૂચન કરતી હોય 'જેમકે આ વૃક્ષ છે. કેમ કે શિશિપા છે' (શિશિપા એક પ્રકારનું વૃક્ષ છે) (૩) જ્યાં હેતુ સાધ્યનું કાર્ય હોય એટલે કે હેતુ-સાધ્ય વચ્ચે કાર્યકારણભાવ હોય, જેમકે અહીં અગ્નિ છે, કેમકે ધૂમાડો છે)

પ્રત્યભિજ્ઞાન બાન્ત

શંકા :- જો સર્વભાવો ક્ષણવિનશ્વર હોય, તો 'તે જ આ છે.' એવી પ્રત્યભિજ્ઞા શી રીતે થશે ? (તે જ આ છે ઇત્યાદિ જ્ઞાનોમાં 'આ છે' ઇત્યાદિ અંશે પ્રત્યક્ષ અને 'તે જ' એ અંશે સ્મરણાત્મકજ્ઞાન છે. આ બંને જ્ઞાનદ્વારા જે સાદૃશ્ય વચ્ચે ઉત્પન્ન થાય છે તે સાદૃશ્યાદિને સંકલિત કરનારું જ્ઞાન પ્રત્યભિજ્ઞા. 'આ તે જ છે.' 'આ તેનાં જેવું છે.' 'આ તેનાથી વિલક્ષણ છે.' 'આ તેનો પ્રતિયોગી છે.' ઇત્યાદિ જ્ઞાનો આમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. આ પ્રત્યભિજ્ઞા એક જ પદાર્થના પૂર્વકાળનો અને ઉત્તરકાળનો સંબંધ જોડે છે.) વસ્તુ અક્ષણિક હોય તો જ આ પ્રત્યભિજ્ઞા સંભવી શકે, અન્યથા નહિ. વસ્તુને ક્ષણિક માનવામાં સર્વજનસિદ્ધ આ પ્રત્યભિજ્ઞા સંગત નહિ થાય.

સમાધાન :- અત્યંતસંદેશ અપર-અપરક્ષણો (=ક્ષણભાવીપદાર્થો) ક્રમિક રીતે ઉત્પન્ન થયા જ કરે છે. આમ એકબાજુ અવ્યવહિત પૂર્વોત્તરક્ષણો વચ્ચે અત્યંત સંદેશતા, અને બીજી બાજુ અનાદિકાલીનઅવિદ્યાનો યોગ. આ બન્નેનાં કારણે સ્થૂળદૃષ્ટવાળા સામાન્યલોકોને સમાનતાનો ભાસ થાય છે. (જે સમયે પૂર્વક્ષણ નાશ પામે છે, તે જ સમયે તેના જેવી જ ઉત્તરક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉત્તરક્ષણ પૂર્વક્ષણથી આકારમાં અવિલક્ષણ છે. તથા બન્ને ક્ષણ વચ્ચે કાળનું વ્યવધાન નથી. તેથી પૂર્વક્ષણનો અત્યંત-નિરન્વયઉચ્છેદ થઈ ત્રયો હોવા છતાં, 'તે જ આ છે.' એવા અભેદનો બોધ કરાવતો પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને બીજા લોકો પ્રત્યભિજ્ઞા કહે છે વાસ્તવમાં તો બન્ને ક્ષણો અત્યંત ભિન્ન

૧. ત્રીણ્યેવ ચ લિજ્ઞાનિ (હેતવઃ) । અનુપલબ્ધિઃ સ્વભાવકાર્યે ચેતિ । તત્રાનુપલબ્ધિર્યથા વ પ્રદેશવિશેષે ઘટઃ । ક્વચિદ્ ઘટોપલબ્ધિ-લક્ષણપ્રાપ્તસ્યાનુપલબ્ધેરિતિ । સ્વભાવઃ સ્વસત્તામાત્રભાવિનિ સાધ્યધર્મે હેતુઃ । યથા વૃક્ષોડયં શિશિપાત્વાદિતિ । કાર્યઃ યથાગ્નિરત્ર ધૂમાદિતિ ।

તેનાકારવિલક્ષણત્વાભાવાદવ્યવધાનાચ્ચાત્યન્તોચ્છેડપિ સ एवायमित्यभेदाध्यवसायी प्रत्ययः प्रसूयते । अत्यन्तभिन्नेष्वपि लूनपुनरुत्पन्नकुशकाशकेशादिषु 'दृष्ट एवायं' 'स एवायम्' इति प्रत्ययः, तथेहापि किं न संभाव्यते । तस्मात् सर्वं सत् क्षणिकमिति सिद्धम् । अत्र च पूर्वक्षण उपादानकारणम्, उत्तरक्षण उपादेयम् इति पराभिप्रायमङ्गीकृत्याह → किं न तुल्यकालः इत्यादि ॥

તે વિશકલિતમુક્તાવલોકલ્પાં નિરન્વયવિનાશિનઃ પૂર્વક્ષણાન્નુતરક્ષણાન્ન જનયન્તઃ કિં સ્વોત્પત્તિકાલ એવ જનયન્તિ, ઉત્તરક્ષણાન્તરે ? ન તાવદાદ્યઃ । સમકાલભાવિનોર્યુવતિકુચયોરિવોપાદાનોપાદેયભાવાભાવાત્ । અતઃ સાધુત્તમ્ ન તુલ્યકાલઃ ફલહેતુભાવ ઇતિ । ન ચ દ્વિતીયઃ । તદાનો નિરન્વયવિનાશેન પૂર્વક્ષણસ્ય નષ્ટત્વાદુત્તરક્ષણજનને કુતઃ સંભવાનાપિ ? ન ચાનુપાદાનસ્યોત્પત્તિર્દૃષ્ટા, અતિપ્રસન્નાત્ । ઇતિ સુદ્ધુ વ્યાહતં હેતૌ વિલીને ન ફલસ્ય ભાવ ઇતિ । પદાર્થસ્ત્વનયોપાદયોઃ પ્રણેવોક્તઃ । કેવલમત્ર ફલમુપાદેયં હેતુરુપાદાનં તદ્વાચ ઉપાદાનોપાદેયભાવ इत्यर्थः ॥

જ છે.) દેખાન્તઃ- લાણી નાખ્યા પછી ફરીથી ઉગતા કુશ-કાશ (ધાસ) તથા કાપી નાખ્યા પછી ફરીથી ઉત્પન્ન થતા વાળવગેરેમાં આ પૂર્વે જોયેલાં જ છે. 'આ તે જ છે.' એવી બુદ્ધિ થાય છે. પરંતુ વાસ્તવમાં પૂર્વદેખ અને અત્યારે દેખાતા એ બન્નેમાં અત્યંત ભેદ છે. તેજ રીતે અહીં પણ પરસ્પરભિન્ન એવી પૂર્વોત્તરક્ષણોમાં "આ તે જ છે" ઇત્યાદિ પ્રત્યય શા માટે સંભવી ન શકે? પરંતુ એવા ભ્રાન્તપ્રત્યયમાત્રથી કંઈ તે બન્ને અભિન્ન છે એમ કહી લેવું સંજત નથી. તેથી સર્વસત્ત્વસ્તુઓ ભૌતિક છે તે સિદ્ધ થાય છે. અહીં પૂર્વક્ષણ ઉપાદાનકારણ છે. અને ઉત્તરક્ષણ ઉપાદેય=કાર્ય છે. બૌદ્ધમતનો આ અભિપ્રાય છે. આ અભિપ્રાયને અનુલક્ષીને કવિએ પૂર્વાર્કમાં "ન તુલ્યકાલ" ઇત્યાદિ કહ્યું છે.

ભૌતિકવાદમાં ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવની અસિદ્ધિ-જૈન

ઉત્તરપક્ષ (જૈન) :- બૌદ્ધમતે પૂર્વક્ષણો મોતીની માળામાંથી વિખરાયેલાં મોતીઓની શ્રેણિ જેવી તથા નિરન્વયનાશ પામવાવાળી છે. અર્થાત્ જેમ છૂટા પડેલાં મોતીઓ પરસ્પર અન્વય = સંબંધ વિનાના છે. તેમ આ પૂર્વક્ષણો પણ ઉત્તરક્ષણો સાથે કોઈપણ જાતના અન્વય વિનાની હોય છે. આમ સર્વથા નાશ પામનારી પૂર્વક્ષણો ઉત્તરક્ષણોને પોતાની ઉત્પત્તિકાળે જ ઉત્પન્ન કરે છે? કે બીજી ક્ષણે? આદેયપક્ષ અયોગ્ય છે. કારણ કે એમ માનવામાં પૂર્વક્ષણ અને ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિ સમાનકાલીન માનવી પડે. અને સમાનકાલીન બે ભાવો વચ્ચે ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવ નથી. અતઃ 'હેતુ અને ફળભાવ તુલ્યકાળે ઉત્પન્ન થનારી વસ્તુઓમાં ન હોય' એવા સંદર્ભવાળું કવિનું કથન સંજત છે. એજ પ્રમાણે દ્વિતીયપક્ષ પણ અસમર્થ છે, કેમકે બીજી ક્ષણે પૂર્વક્ષણ નિરન્વય નાશ પામે છે. આમ હેતુરૂપ પૂર્વક્ષણ નષ્ટ થયા પછી ઉત્તરક્ષણને જન્મ શી રીતે આપી શકે? અને ઉપાદાન વિના ઉત્પત્તિ ક્યારેય દેખ કે ઇષ્ટ નથી, કેમકે તેમ માનવામાં અતિપ્રસન્ન છે. અતઃ 'હેતુ નષ્ટ થયા પછી ફળ ઉત્પન્ન થઈ ન શકે' એ આશયથી કવિએ કહેલું "હેતૌ વિલીને" ઇત્યાદિ વચન સુસંજત છે. અહીં પૂર્વાર્કના બે પદના અર્થ પૂર્વવત્ સમજવા. માત્ર ફળ= ઉપાદેય અને હેતુ = ઉપાદાન અને તે બેનો ભાવ = ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવ સમજવો.

સત્ વસ્તુમાં ભૌતિકત્વ સ્થાપવા મોક્ષાકરગુપ્ત નામના બૌદ્ધચાર્ય પૂર્વે જ કથન કર્યું, તે સર્વ સ્યાદવાદ સાથેનાં વાદમાં નિરવકાશ છે. કારણ કે ક્ષણોનાં નિરન્વયનાશને છોડી બીજા બધા મુદ્દા સ્યાદવાદમતે કથયિત્ત સિદ્ધસાધન છે. કારણ કે દરેકક્ષણે પૂર્વ-પૂર્વ પર્યાયનો નાશ અને ઉત્તરોત્તરપર્યાયનો પ્રાદુર્ભાવ સ્યાદવાદીઓને સંમત જ છે.

યચ્ચ ક્ષણિકત્વસ્થાપનાય મોક્ષાકરગુણેનાનન્તરમેવ પ્રલપિતં તત્ સ્યાદ્વાદવાદે નિરવકાશમેવ । નિરન્વયનાશવર્જ કથંચિત્સિદ્ધસાધનાત્ । પ્રતિક્ષણં પર્યાયનાશસ્યાનેકાન્તવાદિભિરભ્યુપગમાત્ । ચ્ચાભિહિતમ્ 'ન હોતત્ સંભવતિ જીવતિ ચ દેવદત્તો મરણં ચાસ્ય ભવતીતિ,' ત્તદપિ સંભવાદેવ ન સ્યાદ્વાદિનાં ક્ષતિમાદ્વહતિ । યતો જીવનં=પ્રાણધારણં, મરણં ચાયુર્દલિક્ષયઃ । તતો જીવતોઽપિ દેવદત્તસ્ય પ્રતિસમયમાયુર્દલિકાનામુદીર્ણાનાં ક્ષયાદુપપન્નમેવ મરણમ્ । ન ચ વાચ્યમન્વાવસ્થાયામેવ કૃત્ત્રાયુર્દલિકક્ષયાત્ તત્રૈવ મરણવ્યપદેશો યુક્ત ઇતિ । ત્તસ્યામપ્યવસ્થાયાં ન્યક્ષેણ તત્ક્ષયાભાવાત્ । તત્રાપિ હ્રવશિષ્ટાનામેવ તેષાં ક્ષયો ન પુનસ્તત્ક્ષણ એવ યુગપત્સર્વેષામ્ । ઇતિ સિદ્ધં ગર્ભાદારભ્ય પ્રતિક્ષણં મરણમ્ । ઇત્યલં પ્રસન્નેન ॥

જીવનમરણની એકકાળતા

તથા અવિનશ્વરસ્વભાવસંહિત ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ બળવાન વિરોધી દ્વારા નાશ પામે છે. ઇત્યાદિ ચર્ચાના અનુસંધાનમાં 'એમ સંભવતુ નથી કે દેવદત્ત જીવે છે, અને તેનું મરણ થાય છે' ઇત્યાદિ આપત્તિ દર્શાવી હતી. તે પણ સ્યાદ્વાદને જરા પણ આંચ લગાડી શકે તેમ નથી. કેમકે જીવનું= પ્રાણને ધારી રાખવાં. મરણ=આયુષ્યકર્મનાં દળિકોનો ક્ષય. જીવતા એવા દેવદત્તના કાણે કાણે આયુષ્યકર્મના ઉદયમાં આવેલા દળિયા ભોગવાઈ રહ્યા છે. ભોગવાઈ ગયેલાં દળિયા કર્મપરિણામરૂપે નષ્ટ થાય છે. તેથી કાણે કાણે જીવતા દેવદત્તનું મરણ થઈ રહ્યું છે તે ઉપપન્ન છે. આ મરણને આગમ પરિભાષામાં "આવિચ્છીમરણ" કહે છે. આમ પ્રાણધારણરૂપ જીવન અને આવિચ્છીમરણ આ બન્ને એક સાથે હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

પૂર્વપક્ષ :- આયુષ્યનાં અંત્યકાણે જ આયુષ્યનાં સર્વદળિકો નાશ પામે છે. તેથી તે વખતે જ મરણ કહેવાય. પૂર્વકાળે તે બધા દળિકો નાશ પામતા ન હોવાથી મરણ કહી શકાય નહિં.

ઉત્તરપક્ષ :- જીવનનાં અંત્યકાળે પણ તે ભવનાં આયુષ્યનાં સઘળા દળિકો નાશ પામતા જ નથી. કાણે કાણે નાશ પામતા પામતા બાકી રહેલા દળિયા જ ચરમ સમયે નાશ પામે છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે, કે જીવનું પ્રભેથી આરંભીને પ્રતિકાણ મૃત્યુ છે.

શંકા :- જો આમ કાણે-કાણે મૃત્યુ હોય, તો અંત્યકાણે જ શા માટે મરણનો વ્યવહાર થાય છે.

સમાધાન :- અંત્ય સમયે આયુષ્યના બાકી રહેલાં બધા દળિયા એક સાથે નાશ પામે છે, અને સાથે જ તે જીવની પ્રાણધારણ શક્તિ પણ નાશ પામે છે, તેથી અંત્ય સમયે એકબાજુ ક્ષેપ દળિયાનો ક્ષય, અને બીજાબાજુ પ્રાણધારણરૂપ જીવનનો નાશ આ બન્ને હોઈ તે વખતે જ મરણનો વ્યવહાર થાય છે.

બૌદ્ધમાન્ય અર્થ-જ્ઞાનકાર્યકારણભાવનું નિરાકરણ

અથવા અન્યપ્રકારે વ્યાખ્યા કરે છે. સૌજાતમતે અર્થથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. અને ઉત્પન્ન થયેલું તે જ્ઞાન તેજ (પોતાનાં ઉત્પાદક) અર્થનો બોધ કરે છે. કેમકે "જ્ઞાનનું જે કારણ નથી, જ્ઞાનનો તે વિષય પણ નથી." એવું વચન છે. તેથી અર્થ પોતે કારણ છે, અને જ્ઞાન કાર્ય છે.

આ કથન સુંદર નથી, કેમકે અર્થ જે કાણે ઉત્પન્ન થાય છે, તે કાણે પોતાની જ ઉત્પત્તિમાં વ્યગ્ર હોય છે. તેથી તે કાણે જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય કરી શકે નહીં. એટલે કે તે કાણે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય નહીં. બીજા કાણે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે અર્થ પોતે અતીત=નષ્ટ થઈ જાય છે. અને કાર્યકારણભાવ પૂર્વોત્તરકાળનિયત છે. અર્થાત્ કારણ પૂર્વકાળે ઉદયમાં આવે અને કાર્ય ઉત્તરકાળે ઉદયમાં આવે. તથા તમારા મતે સત્વસ્તુઓ કાલિક છે. આમ કારણભૂતઅર્થ ઉત્પત્તિની બીજા કાણે નષ્ટ થશે. તેથી તે વખતે કાર્યભૂત જ્ઞાન પ્રાદુર્ભૂત શી

અથવાપરથા વ્યાખ્યા । સૌગતાનાં કિલાર્થેન જ્ઞાનં જન્યતે । તત્ત્વ જ્ઞાનં તમેવ સ્વોત્પાદકમર્થ મૂહ્ણતીતિ । “નાકારણં વિષયઃ” ઇતિ વચનાત્ । તત્ત્વચાર્થઃ કારણં જ્ઞાનં ચ કાર્યમિતિ ॥ એતદ્ધ ન ચારુ । યતો યસ્મિન્ ક્ષણેઽર્થસ્ય સ્વસ્પસતા તસ્મિન્નદ્યાપિ જ્ઞાનં નોત્પદ્યતે, તસ્ય તદા સ્વોત્પત્તિમાત્રવ્યગ્રત્વાત્ । યત્ર ચ ક્ષણે જ્ઞાનં સમુત્પન્નં તત્રાર્થોઽતીતઃ । પૂર્વાપરકાલભાવનિયતશ્ચ કાર્યકારણભાવઃ । ક્ષણાતિરિક્તં ચાવસ્થાનં નાસ્તિ । તતઃ કથં જ્ઞાનસ્યોત્પત્તિઃ, કારણસ્ય વિલીનત્વાત્ । તદ્વિલયે ‘ચ જ્ઞાનસ્ય નિર્વિષયતાનુષ્ઙયતે, કારણસ્યૈવ યુષ્મન્મતે તદ્વિષયત્વાત્ । નિર્વિષયં ચ જ્ઞાનમપ્રમાણમેવાકાશકેશજ્ઞાનવત્ । જ્ઞાનસહભાવિનશ્ચાર્થક્ષણસ્ય ન ગ્રાહ્યત્વમ્, તસ્યાકારણત્વાત્ । અતઃ આહ → ‘ન તુલ્યકાલ’ ઇત્યાદિ । જ્ઞાનાર્થયોઃ ફલહેતુભાવઃ કાર્યકારણભાવસ્તુલ્યકાલો ન ઘટતે, જ્ઞાનસહભાવિનોઽર્થક્ષણસ્ય જ્ઞાનાનુત્પાદકત્વાત્, યુગપદ્ભાવિનોઃ કાર્યકારણભાવાયોગાત્ । અથ પ્રાચોઽર્થક્ષણસ્ય જ્ઞાનોત્પાદકત્વં ભવિષ્યતિ, તત્ર । યતઃ આહ ‘હેતૌ’ ઇત્યાદિ । હેતાવર્થસ્પે જ્ઞાનકારણે વિલીને ક્ષણિકત્વાન્નિરન્વયં વિનષ્ટે ન ફલસ્ય જ્ઞાનલક્ષણકાર્યસ્ય ભાવઃ=અત્મતાભઃ સ્યાત્ । જનકસ્યાર્થક્ષણસ્યાતીતત્વાદ, નિર્મૂલમેવ જ્ઞાનોત્થાનં સ્યાત્ ।

રીતે થઈ શકશે ? કારણ કે કારણનો નિરન્વય નાશ થઈ ગયો છે. કદાચ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તેમ માનીએ, તો પણ જ્ઞાનને વિષયરહિત માનવું પડે. કારણ કે તમારી માન્યતા મુજબ જ્ઞાનનું કારણ જ જ્ઞાનનો વિષય બની શકે અને કારણ તો નષ્ટ થઈ ગયું છે. આવું નિર્વિષય જ્ઞાન આકાશકેશજ્ઞાનની જેમ અપ્રમાણભૂત છે. અર્થાત્ જેમ આકાશમાં વાળનું થતું જ્ઞાન વાસ્તવમાં કેશરૂપ વિષયરહિત હોઈ અપ્રમાણભૂત છે, તેમ આ જ્ઞાન પણ નિર્વિષય હોઈ, અપ્રમાણ છે. (તાત્પર્યઃ- જ્ઞાન બે પ્રકારે અપ્રમાણભૂત બને. (૧) ભ્રાન્તવિષયક હોય, જેમકે ધૂળ માં ધૂમાગ્રનું જ્ઞાન. (૨) નિર્વિષય, અર્થાત્ વિષય વિના જ ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન.)

શંકા :- પૂર્વક્ષણીય વિષય નષ્ટ થયો હોવા છતાં જે ક્ષણે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તત્કાલીન ઉત્પત્તિમાન વિષયો હાજર છે. તેઓ જ્ઞાનનાં વિષય બની શકશે. તેથી જ્ઞાનને નિર્વિષય કહી ન શકાય.

સમાધાન :- જ્ઞાનસહભાવી=જ્ઞાનસમકાલીન વિષયો તત્કાલીનજ્ઞાનના કારણ બનતા નથી. માટે તેઓ તે જ્ઞાનનાં વિષય બની ન શકે. અતઃએવ કહું કે ‘ન તુલ્યકાળ’ ઇત્યાદિ. પૂર્વે દર્શાવ્યું તે મુજબ હેતુ અને ફળ સમકાલીન હોઈ શકે નહિ. અર્થાત્ જ્ઞાન અને અર્થ આ બંનેનો ફળહેતુભાવ તુલ્યકાળવાળો ન હોય. સમાનકાળે ઉત્પન્ન થનાર બે વસ્તુ વચ્ચે કાર્યકારણભાવ નથી. તેથી જ્ઞાનસહભાવી અર્થ જ્ઞાનનું કારણ બની ન શકે.

શંકા :- પૂર્વક્ષણભાવી અર્થ જ્ઞાનનો વિષય બનશે.

સમાધાન :- એમ પણ બની શકે તેમ નથી. કેમકે કહું છું કે “હેતૌ વિલીને” ઇત્યાદિ. પૂર્વક્ષણીયઅર્થ (=હેતુ = જ્ઞાનકારણ) ક્ષણિક હોઈ સર્વથા વિનાશ પામ્યા પછી જ્ઞાનાત્મક ફળને કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકશે ? જનક અર્થના નાશ પછી પણ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનવામાં જ્ઞાનની ઉત્પત્તિને નિર્મૂળ માનવાની આપત્તિ આવે. તથા જ્ઞાનનાં જે જનક હોય, તે જ જે જ્ઞાનનાં શ્રાદ્ધ-વિષય હોય, તો ઇન્દ્રિયો પણ જ્ઞાનનાં વિષય બનશે. કેમકે ઇન્દ્રિયો પણ જ્ઞાનજનક છે. પરંતુ સામાન્યથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાન માટે ઇન્દ્રિયો કારણ તરીકે ઇષ્ટ છે, પ્રમેય તરીકે નહિ.

બાહ્યઅર્થની જ્ઞાનજનકતા અસિદ્ધ

તથા બાહ્યઅર્થ અન્વય અને વ્યતિરેક દ્વારા ‘જ્ઞાનનાં હેતુ’ તરીકે સિદ્ધ થતા નથી. (અર્થ આ પ્રકારનું અનુમાન થઈ શકે → ‘અર્થ જ્ઞાનનો હેતુ નથી, કેમકે તેનો જ્ઞાનની સાથે અન્વયવ્યતિરેક નથી. જેમકે મૃગનૃપ્તમામાં (મૃગજળમાં) થતું જળનું જ્ઞાન’ અર્થ હોય તો જ જ્ઞાન હોય, અને અર્થનાં અભાવમાં જ્ઞાન ન હોય, અથવા ‘જ્યાં જ્યાં જ્ઞાન હોય ત્યાં ત્યાં અર્થ હોય’

૧. સંપૂર્ણવાક્યમ્-નાનનુકૂતાન્વયવ્યતિરેકં કારણં નાકારણં વિષયઃ - ન્યાયકુમુદગ્ન્યે ।

જનકસ્યૈવ 'ચ ગ્રાહત્વે' ઇન્દ્રિયાણામપિ ગ્રાહ્યત્વાપત્તિઃ તેષામપિ જ્ઞાનજનકત્વાત્ । ન ચાન્વયવ્યતિરેકાશ્યામર્થસ્ય જ્ઞાનહેતુત્વં દૃષ્ટં, મૃગતૃષ્ણાદૌ જલ્પાભાવેઽપિ જલજ્ઞાનોત્પાદાત્, અન્યથા તત્પ્રવૃત્તેરસંભવાત્ । ખ્યાન્તં તજ્ઞાનમિતિ ચેત્ ? નનુ ખ્યાન્તાખ્યાન્તવિચારઃ સ્થિરીભૂય ક્રિયાતાં ત્વયા । સાંપ્રતં પ્રતિપદ્યસ્વ તાવદનર્થજમપિ જ્ઞાનમ્ । અન્વયેનાર્થસ્ય જ્ઞાનહેતુત્વં દૃષ્ટમેવેતિ ચેત્ ? ન । ન હિ તદ્ભાવે ભાવલક્ષણોઽન્વય એવ હેતુફલભાવનિશ્ચયનિમિત્તમપિ તુ તદ્ભાવેઽભાવલક્ષણો વ્યતિરેકોઽપિ । ય ચોક્તયુક્ત્યા નાસ્ત્યેવ । યોગિનાં ચાતોતાનાગતાર્થગ્રહણે કિમર્થસ્ય નિમિત્તત્વમ્, તયોરસત્ત્વાત્ । "ળિહાળગયા ભગ્ના પુંજો ણત્થિ અળાગણ્ । ણિવ્વુયા ણેવ ચિહ્નંતિ આરગ્ગે સરિસવોવમા" ॥" ઇતિ વચનાત્ । નિમિત્તત્વે ચાર્થક્રિયાકારિત્વેન સત્ત્વાદતોતાનાગતત્વક્ષતિઃ ॥

ખ્યાં અર્થ ન હોય ત્યાં જ્ઞાન પણ ન હોય' એવો અર્થ (અને) જ્ઞાનનો અન્વયવ્યતિરેકભાવ મળે, તો જ અર્થને જ્ઞાનનાં કારણ તરીકે સ્થાપી શકાય. પરંતુ 'મૃગતૃષ્ણા' આદિસ્થળે અર્થના અભાવમાં પણ જ્ઞાન થાય છે. તેથી અર્થ અને જ્ઞાન વચ્ચે અન્વયવ્યતિરેકભાવનો અભાવ છે. તેથી 'અર્થ જ્ઞાનનું કારણ નથી' તેમ સિદ્ધ થાય છે.) મૃગજળમાં જળરૂપ બાહ્યાર્થના અભાવમાં પણ જળનું જ્ઞાન થાય છે. જો ત્યાં જળનું જ્ઞાન થતું ન હોત, તો ત્યાં જળ સમગ્ર તરસ છીપાવવા માટે તે તરફ દોટ મૂકવાદિરૂપ જે પ્રવૃત્તિ થાય છે-તે ન થાત. કારણ કે પ્રવૃત્તિ જ્ઞાનપૂર્વક થાય છે.

શંકા :- એ ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન ભ્રાન્ત છે.

સમાધાન :- એ જ્ઞાન ભ્રાન્ત છે કે અભ્રાન્ત એનો વિચાર સ્થિર થઈને કર્યા કરજો. હાલ એટલું તો સ્વીકારી લો, કે અર્થ વિના પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. (તાત્પર્ય :- બૌદ્ધમતે અર્થ વિના જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકે જ નહિ. પરંતુ તે ગલત છે. અર્થ વિના પણ જ્ઞાન તો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે જ. એ ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન ભ્રાન્ત છે કે અભ્રાન્ત છે તે બીજા નંબરનો મુદ્દો છે)

શંકા :- અન્વય-વ્યતિરેકભાવથી જ હેતુતા સિદ્ધ થાય એવું નથી. માત્ર અન્વય દ્વારા પણ હેતુતા સિદ્ધ થઈ શકે છે. અર્થની હાજરીમાં જ્ઞાનનું હોવાપણરૂપ અન્વયવ્યાપ્તિથી પણ અર્થને જ્ઞાનનું કારણ કહી શકાય.

સમાધાન :- આ ગલત છે. તેની હાજરીમાં હોવાપણરૂપ અન્વયવ્યાપ્તિથી હેતુતા કહી ન શકાય, પરંતુ 'તેના અભાવમાં ન હોવાપણરૂપ વ્યતિરેકલક્ષણ પણ આવશ્યક છે. અન્યથા કદાચિત્ ગધેડાની હાજરીમાં ઘડો બને તેટલામાત્રથી ગધેડાને પણ ઘટના કારણ તરીકે કલ્પી લેવાની આપત્તિ આવશે. અહીં જ્ઞાનસાથે અર્થનો વ્યતિરેક મળતો ન હોઈ, તેને જ્ઞાનના હેતુ તરીકે માની ન શકાય. વળી કદાચ મૃગતૃષ્ણા જ્ઞાનમાં ભ્રાન્તજ્ઞાનની આપત્તિ આપશો, પણ યોગિપ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં શું કરશો ? ભૂત-ભાવી-વર્તમાન ત્રણે કાળનાં પદાર્થો યોગીનાં પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનાં વિષયો બને છે. છતાં ત્યાં પદાર્થો હાજર નથી. કહું જ છે કે "નષ્ટ થયેલાં પદાર્થો નિધાનમાં જમા નથી, અને અનાગતકાલીન પુદ્ગલોનો દેગલો હાજર નથી. ઉત્પન્ન થયેલાં પદાર્થો સોયનાં અગ્રભાગ પર રાખેલાં સરસવનાં દાણાની જેમ સ્થિર નથી"

શંકા :- અતીત-અનાગતકાળનાં પદાર્થો તે તે કાળે સત્ હોવાથી જ્ઞાનનાં વિષય બને છે. તેથી જ વર્તમાન કાળમાં પણ યોગિપ્રત્યક્ષના નિમિત્ત બને છે. આમ નિમિત્ત બનવાદ્વારા તેઓ યોગિપ્રત્યક્ષમાં હેતુ છે.

સમાધાન :- "જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્ત બનવું" એ પણ એક પ્રકારની અર્થક્રિયા છે. અને અર્થક્રિયા સત્ને જ સંભવે છે. તેથી આમ નિમિત્તબનવારૂપ અર્થક્રિયા કરતા હોવાથી અતીત-અનાગતવિષયો અત્યારે પણ સત્ છે તેમ માનવું પડશે. અને તો તેઓને અતીત (=નષ્ટ) કે અનાગત (=અનુત્પન્ન) કહી ન શકાય.

૧.. યત્સત્ત્વે યત્સત્ત્વમન્વયઃ યદ્ભાવં યદ્ભાવઃ વ્યતિરેક ઇતિ અન્વયવ્યતિરેકલક્ષણમત્રાભિપ્રેતં ભાતિ । ૨. છાયા → ન નિધાનગતા ધમ્નાઃ પુંજો નાસ્ત્યનાગતે । નિવૃત્તા નૈવ તિષ્ઠન્તિ આરગ્ગે સર્પપોષમાઃ ॥

ન ચ પ્રકાશયાદાત્મલાભ એવ પ્રકાશકસ્ય પ્રકાશકત્વં, પ્રદીપદેર્ધટાદિભ્યોઽનુત્પન્નસ્યાપિ તત્પ્રકાશકત્વાત્ ।
જનકસ્યેવ ચ ગ્રાહ્યત્વાભ્યુપગમે સ્મૃત્યાદેઃ પ્રમાણસ્યાપ્રામાણ્યપ્રસન્નઃ તત્સ્યાર્થાજન્યત્વાત્ । ન ચ સ્મૃતિર્ન પ્રમાણમ્
અનુમાનપ્રમાણપ્રાણભૂતત્વાત્ સાધ્યસાધનસમ્બન્ધસ્મરણપૂર્વકત્વાત્ તસ્ય । જનકમેવ ચ ચેદ ગ્રાહ્યમ્, તદ્દા સ્વસંવેદનસ્ય
કથં ગ્રાહકત્વમ્ ? તસ્ય હિ ગ્રાહ્યં સ્વરૂપમેવ । ન ચ તેન તજ્જન્યતે, સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાત્ । તસ્માત્
સ્વસામગ્રીપ્રભવયોર્ધટપ્રદીપયોરિવાર્થજ્ઞાનયોઃ પ્રકાશ્યપ્રકાશકભાવસંભવાદ ન જ્ઞાનનિમિત્તત્વમર્થસ્ય ॥

તેમજ ક્ષણિક પણ માની શકાશે નહિ. આમ ક્ષણિકવાદ પર જ કુઠારાઘાત આવશે.

જ્ઞાનનાં પ્રકાશકપણાની ચર્ચા

પૂર્વપક્ષ :- પ્રકાશક એવું જ્ઞાન પ્રકાશ્યપદાર્થોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને પ્રકાશ્ય પદાર્થને પ્રકાશે છે.
ટૂંકમાં ‘પ્રકાશ્યમાંથી ઉદ્ભવવું’ એ જ જ્ઞાનનું ‘પ્રકાશકત્વ’ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ પણ અસંગત છે. ‘પ્રકાશક પોતે પ્રકાશ્યમાંથી જ ઉદ્ભવે’ તેવો નિયમ નથી. પ્રદીપવગેરે
ઘડાવગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં ન હોવા છતાં ઘડાવગેરેના પ્રકાશક છે. તથા જનક(=જ્ઞાનોત્પાદક) ને જ ગ્રાહ્ય
(=જ્ઞાનનો વિષય) માનશો તો સ્મૃતિવગેરે પ્રમાણો અપ્રમાણ બની જશે. કેમકે તેઓ અર્થથી જન્ય નથી.

સ્મૃતિજ્ઞાન પ્રમાણરૂપ

(પૂર્વપક્ષ :- ‘સ્મૃતિ’ પ્રમાણરૂપ નથી. કેમકે (૧) તે પ્રત્યક્ષથી અજ્ઞીતઅર્થનું જ ગ્રાહક છે. અપૂર્વ=પૂર્વે પ્રત્યક્ષાદિથી
અજ્ઞીતઅર્થનું ગ્રાહક નથી. અન્યપ્રમાણથી અજ્ઞીતઅર્થનું ગ્રાહક જ્ઞાન જ પ્રમાણ બને. તથા (૨) અર્થપ્રાપ્તજ્ઞાન (અર્થપ્રાપ્તક=
અર્થ = વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર) પ્રમાણ છે. સ્મૃતિ અર્થપ્રાપ્તક નથી. કેમકે નિર્વિષય છે કેમકે સ્મૃતિનો વિષય
અતીતકાલીનવસ્તુ હોય છે. અને અતીતવસ્તુ નાશ પામી છે.)

ઉત્તરપક્ષ :- સ્મૃતિ પણ પ્રમાણરૂપ છે કેમકે અનુમિતિમાં હેતુ છે. અનુમાનપ્રમાણ સાધ્ય-સાધનની
વ્યાપ્તિરૂપ છે. આ વ્યાપ્તિમાં સાધ્યસાધન વચ્ચેના પૂર્વદેષસંબંધનું સ્મરણ પ્રાણભૂત છે. સાધ્ય-સાધન વચ્ચે
જણાવેલાં સંબંધનું સ્મરણ બન્ને વચ્ચેની અન્વય-વ્યતિરેક વ્યાપ્તિને સિદ્ધ કરી આપે છે. અને આ વ્યાપ્તિના
બળપર અનુમાન થાય છે. જો સંબંધનું સ્મરણ ન થાય તો વ્યાપ્તિજ્ઞાન થઈ શકે નહિ, અને અનુમાન પણ
થઈ શકે નહિ. આમ અનુમાનપ્રમાણનું પ્રાણભૂતઅંગ હોઈ સ્મરણ પોતે પ્રમાણરૂપ છે. વસ્તુતઃ તો અભ્રાન્ત
જ્ઞાનમાત્ર પ્રમાણરૂપ બની શકે છે. સ્મૃતિજ્ઞાન પણ અભ્રાન્ત હોઈ પ્રમાણ જ છે. અર્થથી જન્ય જ્ઞાનને જ
પ્રમાણભૂત માનવામાં પ્રમાણ તરીકે સિદ્ધ આ સ્મૃતિવગેરે જ્ઞાનો અપ્રમાણભૂત ઠરે. વળી જ્ઞાનજનકઅર્થને
જ જ્ઞાનનો વિષય (=ગ્રાહ્ય) માનવામાં જ્ઞાનનું સ્વસંવેદન (=પોતાનો બોધ) અસિદ્ધ ઠરે. કેમકે જ્ઞાન સ્વપ્રકાશ્ય
(સ્વથી જ પ્રકાશિત થવાના સ્વભાવવાળું) હોવા છતાં સ્વનું જનક નથી, સ્વના ઉત્પાદનની ક્રિયા સ્વમાં જ થાય
તે અસંગત છે. અને જ્ઞાન જેમ પરપ્રકાશક છે તેમ સ્વપ્રકાશક પણ છે તે વાત પૂર્વે સિદ્ધ કરી છે. તેથી જ્ઞાનને
માત્ર સ્વજનકઅર્થનો જ પ્રકાશક માનવું બરાબર નથી. તેથી પોતપોતાની સામગ્રીમાંથી ઉદ્ભવતા અર્થ અને
જ્ઞાન વચ્ચે ઘડા અને દીવા જેવો પ્રકાશકપ્રકાશ્યભાવ છે. આમ અર્થ અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ભિન્ન દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ
-ભાવમાં હોવાથી અર્થ જ્ઞાનનો જનક ન કહેવાય.

નન્વર્થાજિન્યત્વે જ્ઞાનસ્ય કથં પ્રતિનિયતકર્મવ્યવસ્થા । તદુત્પત્તિતદાકારતાભ્યાં હિ સોપપદ્યતે । તસ્માદનુત્પન્નસ્યાતદાકારસ્ય ચ જ્ઞાનસ્ય સર્વાર્થાન્ પ્રત્યવિશેષાત્ સર્વગ્રહણં પ્રસજ્યેત । નૈવમ્ । તદુત્પત્તિમન્ત-
રેણાપ્યાવરણક્ષયોપશમલક્ષણયા યોગ્યતયૈવ પ્રતિનિયતાર્થપ્રકાશકત્વોપપત્તેઃ । તદુત્પત્તાવપિ ચ યોગ્યતાવશ્યમેદૃશ્યા ।
અન્યથાઽશેષાર્થસાન્નિધ્યે તત્તદર્થાસાન્નિધ્યેઽપિ કુતશ્ચિદેવાર્થાત્ કસ્યચિદેવ જ્ઞાનસ્ય જન્મેતિ કૌતસ્કુતોઽયં વિભાગઃ ॥
તદાકારતા ત્વર્થાકારસંક્રાન્ત્યા તાવદનુપપન્ના, અર્થસ્ય નિરાકારત્વપ્રસજ્ઞાત્, જ્ઞાનસ્ય સાકારત્વપ્રસજ્ઞાચ્ચ । અર્થેન ચ મૂર્તેનામૂર્તસ્ય જ્ઞાનસ્ય કોદશં સાદૃશ્યમ્ ? इत्यर्थविशेषग्रहणपरिणाम एव साभ्युपेया । ततः- “अर्थेन घटयत्येनां न हि मुक्तवार्थरूपताम् । तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता” ॥ इति यत्किञ्चिदेतत् ॥

અર્થાજિન્યત્વમાં પણ પ્રતિનિયતવ્યવસ્થા

પૂર્વપક્ષ :- જો જ્ઞાન અર્થથી જન્ય ન હોય તો પ્રતિનિયતકર્મવ્યવસ્થા (=જ્ઞાનના વિષયતરીકે પ્રતિનિયત પદાર્થ જ હોય તેવી વ્યવસ્થા) ન રહે. જ્ઞાન જે અર્થમાંથી ઉત્પન્ન થાય, અને જેના આકારને ધારણ કરે, તે જ અર્થ તે જ્ઞાનનો વિષય બને, એવી વ્યવસ્થા છે. જો આ તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા વિના જ્ઞાન અર્થનો પરિચ્છેદ કરે, (=સ્વવિષયથી ભિન્નમાંથી ઉત્પન્ન થાય અને ભિન્નાકારવાળું હોય) તો જ્ઞાન નીલાદિ પ્રતિનિયત વિષયવાળું બની ન શકે. કેમકે તે જ્ઞાન બધા અર્થોપ્રત્યે સમાનરૂપ બની જાય અને એકજ્ઞાનથી જ બધા અર્થો ગ્રહણ થવાની આપત્તિ આવે. કેમકે એ જ્ઞાન જેમ તે અર્થમાંથી ઉત્પન્ન થયું નથી, તેમ બીજા અર્થમાંથી પણ ઉત્પન્ન થયું નથી. તથા જેમ તે અર્થના આકારવાળું નથી, તેમ બીજા અર્થોનાં આકારવાળું પણ નથી. તેથી જો એ જ્ઞાન તે અર્થને વિષય બનાવી શકે, તો બીજા અર્થોને પણ વિષય બનાવી શકે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ બરાબર નથી. સ્વવિષયમાંથી ઉત્પત્તિ વિના પણ, જોયપદાર્થના બોધને ઢાંકતાં જ્ઞાનવરણીય કર્મનાં ક્ષયોપશમરૂપયોગ્યતાથી જ જ્ઞાન પ્રતિનિયતઅર્થનો પ્રકાશક બની શકે છે. અર્થાત્ ‘જે અર્થવિષયક જ્ઞાનનાં આવરકકર્મનો ક્ષયોપશમ થાય જ્ઞાન તે અર્થનો પ્રકાશક બને’ એવી વ્યવસ્થા સુયોગ્ય છે. તેથી જ્ઞાન સ્વવિષયમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોય, તો પણ તેનામાં ઉપરોક્ત યોગ્યતા તો હોવી જ જોઈએ. જો આ વ્યવસ્થા માન્ય નહિ રાખશો, તો સઘળા અર્થોનું સાન્નિધ્ય હોય, કે તેને અર્થોનું સાન્નિધ્ય ન પણ હોય, ત્યારે પણ ‘અમુક જ અર્થનો બોધ થાય, અન્યનો નહિ.’ આવો થતો વિભાગ અસંગત ઠરે. અર્થાત્ કર્મક્ષયોપશમ જો હેતુ ન હોય અને તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા જ જો વ્યવસ્થાપક હોય, તો ‘સાન્નિધ્યમાં રહેલાં અર્થોમાંથી અમુક અર્થોમાંથી જ જ્ઞાન ઉદ્ભવે, અન્યમાંથી નહિ’ ઇત્યાદિવ્યવસ્થા રહેશે નહિ. જો ક્ષયોપશમને આ વ્યવસ્થાના નિયામક તરીકે માનશો, તો તેનાથી જ જ્ઞાનનાં પ્રતિનિયતવિષયની વ્યવસ્થા પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે. તેથી તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા અન્યથાસિદ્ધ છે.

જ્ઞાનની અર્થાકારતા અસંગત

અર્થાકારની સંક્રાન્તિથી જ્ઞાનની તદાકારતા સર્વથા અનુયપન્ન જ છે. ‘જ્ઞાન અર્થાકાર છે’ (=અર્થની સદૃશતાવાળું છે.) એમ કહેવામાં નિરાકારજ્ઞાનને સાકાર માનવાનો પ્રસંગ છે. તથા ‘જ્ઞાન અર્થસદૃશ છે.’ એનો અર્થ ‘અર્થ જ્ઞાનસદૃશ છે,’ તેમ પણ થઈ શકે. તેથી જ્ઞાન નિરાકાર હોઈ અર્થને પણ નિરાકાર માનવો પડે. વળી જ્ઞાન અમૂર્ત (=અરૂપી) છે. જ્યારે અર્થ મૂર્ત = રૂપી છે. મૂર્તની અમૂર્ત સાથે સદૃશતા કેવી હોઈ શકે? અર્થાત્ મૂર્ત અને અમૂર્ત આકૃતિથી સમાન ન હોઈ શકે. તેથી ‘જ્ઞાન અર્થાકાર છે’ એ વાક્યમાં ‘અર્થાકારતા’ એટલે

અપિ ચ, વ્યસ્તે સમસ્તે વૈતે ગ્રહણકારણં સ્યાતામ્ । યદિ વ્યસ્તે, તદા કપાલાદ્યક્ષણો ઘટાન્ત્યક્ષણસ્ય, જલત્ત્વંદ્રો વા નભશ્ચન્દ્રસ્ય ગ્રાહકઃ પ્રાપ્નોતિ, યથાસંખ્યં તદુત્પત્તેઃ તદાકારત્વાચ્ચ । અથ સમસ્તે, તર્હિ ઘટોત્તરક્ષણઃ પૂર્વઘટક્ષણસ્ય ગ્રાહકઃ પ્રસજ્જતિ, તયોસ્મયોરપિ સદ્ધાવાત્ । જ્ઞાનરૂપત્વે સત્યતે ગ્રહણકારણમિતિ ચેત્ ? તર્હિ સમાનજાતોયજ્ઞાનસ્ય સમનન્તરજ્ઞાનગ્રાહકત્વં પ્રસજ્યેત, તયોર્જન્યજનકભાવસદ્ભાવાત્ । તન્ન યોગ્યતામન્તરેણાન્યદ્ ગ્રહણકારણં પશ્યામ્ ઇતિ ॥

અથોત્તરાદ્ વ્યાખ્યાતુમુપક્રમ્યતે । તન્ન ચ બાહ્યાર્થનિરપેક્ષં જ્ઞાનાદૈતમેવ યે બૌદ્ધવિશેષા મન્વતે તેષાં પ્રતિક્ષેપઃ । તન્મતે ચેદમ્ । ગ્રાહ્યગ્રાહકાદિકલઙ્ઘાનઙ્ઘિતં નિષ્પ્રપન્નં જ્ઞાનમાત્રં પરમાર્થસત્ । બાહ્યાર્થસ્તુ વિચારમેવ ન ક્ષમતે । તથાહિ । કોડયં

‘અર્થનાં આકારના ધારકપાણું’ નહિ પરંતુ ‘અર્થવિશેષને ગ્રહણ કરવાનો જ્ઞાનનો પરિણામ’ એવો અર્થ યોગ્ય છે. તેથી “જ્ઞાનની અર્થાકારતા વિના જ્ઞાન અર્થસાથે જોડાતું નથી. (=જ્ઞાનનો વિષય અર્થ બનતો નથી) માટે પમેયનાં બોધમાં અર્થાકારતા જ પ્રમાણ છે” એ વચન નિરસ્ત થયેલું સમજવું.

તદુત્પત્તિ-તદાકારતા સર્વ પ્રકારે અકારણ

‘જ્ઞાન પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે (તદુત્પત્તિ) અને પદાર્થના આકારને ધારણ કરે છે (તદાકાર)’ ઇત્યાદિ જે કહ્યું, તેમાં તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા આ બન્ને અર્થનાં બોધમાં અલગ-અલગ સ્વતંત્ર કારણ છે કે સમુદિત કારણ છે ? જો વ્યસ્ત = સ્વતંત્ર કારણ હોય, તો “જેની જે પદાર્થમાંથી ઉત્પત્તિ હોય અથવા જેમાં જે પદાર્થની સદૃશતા હોય તે પદાર્થનો ગ્રાહક = બોધ કરનાર તે બને” એવો નિયમ બનશે. તેથી ઘટઅન્ય ક્ષણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી કપાળઆદિક્ષણ તદુત્પત્તિનાં યોગથી ઘટઅન્યક્ષણનો બોધ કરશે. અને આકાશમાં રહેલાં ચંદ્રની સદૃશતા = આકારતાને કારણે જળમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો ચંદ્ર આકાશચંદ્રનો બોધ કરશે એવી આપત્તિ આવશે. જો, આ બન્ને સમુદિતકારણ હોય, તો ઘટઉત્તરક્ષણ ઘટપૂર્વક્ષણમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. તથા ઘટપૂર્વક્ષણનાં સમાનઆકારની ધારક છે. તેથી તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા આ બન્ને હોવાથી ઘટઉત્તરક્ષણને ઘટપૂર્વક્ષણનું જ્ઞાન થવું જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ :- અમે અહીં જ્ઞાનરૂપ આ બન્નેને (તદુત્પત્તિ-તદાકારતાને) બોધનાં કારણ માન્યા છે. કપાળ આદિક્ષણાદિમાં રહેલી તદુત્પત્તિવગેરે જ્ઞાનરૂપ નથી. તેથી તેવી તદુત્પત્તિવગેરે જ્ઞાનના કારણ બની ન શકે.

ઉત્તરપક્ષ :- તો પણ પૂર્વક્ષણવર્તી જ્ઞાનનું સમનન્તરજ્ઞાન = ઉત્તરક્ષણે ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન પૂર્વવર્તી સજાતીય જ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તદાકાર છે. તથા આ તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા જ્ઞાનરૂપ છે. તેથી ‘આ સમનન્તરજ્ઞાન સજાતીયપૂર્વક્ષણવૃત્તિજ્ઞાનનો બોધ કરે છે’ તેમ માનવાનો પ્રસંગ આવશે. તેથી તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા દ્વારા વ્યવસ્થા થઈ શકે તેમ નથી. તેથી બોધનું ક્ષયોપશમરૂપ યોગ્યતાને છોડી બીજું કોઈ કારણ અમને દેખાતું નથી.

જ્ઞાનાદૈતમતે બાહ્યાર્થનો અભાવ

કાવ્યનાં ઉત્તરાર્ધમાં જ્ઞાનાદૈતવાદી બૌદ્ધમતનું નિરાકરણ કર્યું છે. જ્ઞાનાદૈતવાદી બૌદ્ધમત આ પ્રમાણે છે. ગ્રાહ્ય = વિષય. ગ્રાહક = તે વિષયનું જ્ઞાનવગેરે લેબલ વિનાનું તથા સર્વ પ્રપંચ (= વિસ્તાર) થી રહિત જ્ઞાનમાત્ર જ (= નિર્વિષયજ્ઞાન જ) પરમાર્થસત્ = વાસ્તવિક સત્વસ્તુ છે. કારણ કે બાહ્યપદાર્થ વિચારનો વિષય બની શકતો નથી. તે આ પ્રમાણે → બાહ્યાર્થ શું છે ? પરમાણુરૂપ છે કે સ્થૂળઅવયવીરૂપ છે ? બાહ્યાર્થને પરમાણુરૂપ માની શકાય નહિ, કારણ કે તેમાં પ્રમાણનો અભાવ છે. પ્રમાણ બે છે. (બૌદ્ધોએ ઉપમાન શબ્દાદિને સ્વતંત્ર પ્રમાણ

બાહ્યોઽર્થઃ ? કિં પરમાણુસ્વઃ સ્થૂલાવયવિરૂપો વા ? ન તાવત્ પરમાણુસ્વઃ, પ્રમાણાભાવાત્ । પ્રમાણં હિ પ્રત્યક્ષમનુમાનં વા ? ન તાવત્પ્રત્યક્ષં તત્સાધનબદ્ધકક્ષમ્ । તદિદં^૧ યોગિનાં સ્યાત્ અસ્મદાદીનાં વા ? નાદ્યમ્, અત્યન્તવિપ્રકૃષ્ટતયા શ્રદ્ધામાત્રગમ્યત્વાત્ । ન દ્વિતીયમ્, અનુભવબાધિતત્વાત્ । ન હિ વયમયં પરમાણુરયં પરમાણુરિતિ સ્વજ્નેઽપિ પ્રતીમઃ, સ્તમ્બોઽયં કુમ્ભોઽયમિત્યેવમેવ નઃ સદૈવ સંવેદનોદયાત્ । નાપ્યનુમાનેન તત્તિસિદ્ધિઃ, અણૂનામતીન્દ્રિયત્વેન તૈઃ સહાવિનાભાવસ્ય ક્વાપિ લિજ્ઞે ગ્રહીતુમશક્યત્વાત્ ॥

કિન્ચ, અમો નિત્યા^૧ અનિત્યા^૨ વા સ્યુઃ । નિત્યાશ્ચેત્^૩ ? ક્રમેણાર્થક્રિયાકારિણો યુગપદ્વા ? ન^૪ ક્રમેણ, સ્વભાવભે-
દેનાનિત્યત્વાપત્તેઃ । ન યુગપત્, એકક્ષણ એવ કૃત્ત્વાર્થક્રિયાકરણાત્ ક્ષણાન્તરે તદભાવાદસત્ત્વાપત્તેઃ ।^૫ અનિત્યાશ્ચેત્, ક્ષણિકાઃ કાલાન્તરસ્થાયિનો વા ? ક્ષણિકાશ્ચેત્ ? (i) સહેતુકા (ii) નિર્હેતુકા વા ? (ii) નિર્હેતુકાશ્ચેત્ ? નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વા સ્યાત્, નિરપેક્ષત્વાત્ । અપેક્ષાતો હિ કાદાચિત્કલ્પમ્ । (i) સહેતુકાશ્ચેત્ ? કિં તેષાં સ્થૂળં^૬ કિન્ચિત્^૭ કારણં પરમાણુવો વા ? ન સ્થૂળં, પરમાણુસ્પર્શયૈવ બાહ્યાર્થસ્યાઙ્ગીકૃતત્વાત્ । ન ચ પરમાણુવઃ^૮ તે હિ સન્તોઽસન્તઃ સદસન્તો

માન્યા નથી. પ્રત્યક્ષ અર્થ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી જાણ છે. અને પરોક્ષઅર્થ અનુમાનથી જાણ છે. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષને છોડી અન્યરૂપે વિષય જ નથી. તો તેઓના જાણક પ્રમાણ શી રીતે જોઈ શકે ? ઇત્યાદિ યુક્તિઓ બતાવીને તેઓએ બે જ પ્રમાણ અંગીકૃત કર્યા છે.) પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન. નેમાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણ પરમાણુને સિદ્ધ કરવા સમર્થ નથી. પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારે છે. (૧) યોગિપ્રત્યક્ષ અને (૨) આપણા જેવાનું પ્રત્યક્ષ. યોગીઓ અત્યારના દેશ અને કાળથી અત્યંત વિપ્રકૃષ્ટ જોઈ ઉપલબ્ધ થતા નથી. તેથી 'તેઓનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કેવું છે ? તેઓના પ્રત્યક્ષનો વિષય કોણ બની શકે ?' ઇત્યાદિ બધી ચર્ચા માત્ર શ્રદ્ધાગમ્ય છે. ભિન્નદર્શનોનાં વાદમાં આ શ્રદ્ધાગમ્ય પદાર્થો વિચારક્ષમ બનતા નથી. માટે 'પરમાણુઓ યોગિપ્રત્યક્ષનાં વિષય જોઈ સત્ છે.' તેમ કહી શકાય નહીં. અને પરમાણુઓ આપણા પ્રત્યક્ષનાં વિષય તો બનતા જ નથી. કેમકે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી બાધિત છે. સ્વપ્નમાં પણ 'આ પરમાણુ' 'આ પરમાણુ' એવી આપણને પ્રતીતિ થતી નથી. કેમકે હમેશા આપણને એવો જ બોધ થાય છે કે 'આ થાંભલો છે,' 'આ ઘડો છે.' ઇત્યાદિ. અનુમાનથી પણ પરમાણુઓ સિદ્ધ થતાં નથી. અનુમાનથી સાધ્ય પરમાણુઓ અતીન્દ્રિય છે. તેથી એ પરમાણુઓનો લિંગ = હેતુ સાથેનો અવિનાભાવ કયાંય ઉપલબ્ધ થતો નથી. (આ અવિનાભાવ કયાંય પણ પૂર્વે ઉપલબ્ધ થયો હોય, તો તેનાં બળથી વ્યાપ્તિદ્વારા પરમાણુ રૂપ સાધ્ય સિદ્ધ થઈ શકે) તેથી પરમાણુઓ અનુમાનથી પણ સિદ્ધ થતા નથી.

પરમાણુઓમાં અર્થક્રિયાકારિતાનો અભાવ

તથા આ પરમાણુઓ (A) નિત્ય છે કે (B) અનિત્ય ? (A) જો નિત્ય છે, તો (X) ક્રમશઃ અર્થક્રિયાકારી છે, કે (Y) યુગપત્ અર્થક્રિયાકારી છે ? (X) ક્રમશઃ અર્થક્રિયાકારી માની શકાય નહિ. કેમકે પદાર્થો જૂદા જૂદા સ્વભાવ વિના ક્રમશઃ ક્રિયા કરી શકે નહિ. અને સ્વભાવભેદ માનવામાં આવે, તો વસ્તુની નિત્યતા રહે નહીં. (Y) યુગપત્ અર્થક્રિયાકારી પણ માની શકાય નહિ, કેમકે આદેસમયે જ સર્વક્રિયા કરવાથી દ્વિતીયાદિ ક્ષણોએ ક્રિયાનો અભાવ આવે અને વસ્તુમાં અર્થક્રિયાકારીત્વલક્ષણ રહે નહિ. અને આ લક્ષણનાં અભાવમાં લક્ષ્યભૂત વસ્તુ પણ અસત્ બની જશે.

(B) જો પરમાણુઓ અનિત્ય છે તો કેવા છે ? (a) ક્ષણિક છે કે (b) કાળાન્તરમાં રહેનારા છે ? (a) જો ક્ષણિક છે, તો (i) હેતુસહિત છે. અર્થાત્ કારણથી જન્ય છે. ? કે (ii) નિર્હેતુક છે. અર્થાત્ કારણ વિના જ ઉત્પન્ન થનારા છે. (ii) જો નિર્હેતુક હોય, તો તેઓ કાં તો નિત્યસત્ હોય કાં તો નિત્યઅસત્ હોય. કેમકે આકાશાદિ નિત્યસત્ અને ખપુષ્પવગેરે નિત્યઅસત્ વસ્તુઓ જ નિર્હેતુક છે. કેમકે તેઓ ઉત્પત્તિશીલ ન

૧. મૂર્ત્યર્થભાવનાપ્રકર્યપર્યન્તજં યોગિજ્ઞાનં ચેતિ-ન્યાયવિન્દૌ ૧-૧૧ ।

વા સ્વકાર્યોણિ કુર્યુઃ । સન્તઃશ્રેય ? કિમુત્પત્તિક્ષણં એવ ક્ષણાન્તરે¹ વા ?² નોત્પત્તિક્ષણે, તદાનોમુત્પત્તિમાત્રવ્યગ્રત્વાત્ તેષામ્ । અથ “ભૂતિર્યેષાં ક્રિયા સૈવ કારણં સૈવ ચોચ્યતે” ઇતિ વચનાદ્ ભવનમેવ તેષામપરોત્પત્તૌ કારણમિતિ ચેત્ ? એવં તર્હિ સ્પાણવો રસાણૂનામ્, તે ચ તેષામુપાદાનં સ્યુઃ, ઉભયત્ર ભવનાવિશેષાત્ । ન ચ ક્ષણાન્તરે, વિનષ્ટત્વાત્ । અથાસન્તસ્તે તદુત્પાદકાઃ, તર્હિ એકં સ્વસત્તાક્ષણમપહાય સદા તદુત્પત્તિપ્રસન્નઃ, તદસત્ત્વસ્ય સર્વદાડવિશેષાત્ ।³ સદસત્પક્ષસ્તુ “પ્રત્યેકં યો ભવેદ્દોષો દ્વયોર્ભાવે કથં ન સઃ” ઇતિ વચનાદ્વિરોધાઘાત એવ । તન્નાણવઃ ક્ષણિકાઃ⁴ ॥

નાપિ કાલાન્તરસ્થાયિનઃ । ક્ષણિકપક્ષસદૃશયોગક્ષેમત્વાત્ । કિન્ન, અમી કિયત્કાલસ્થાયિનોડપિ કિમર્થક્રિયાપરાઙ્મુખાઃ તત્કારિણો વા । આદ્યે ચ્ચપુષ્પવદસત્ત્વાપતિઃ⁵ ઉદગ્નિકલ્પે કિમસદૃપં સદૃપમુખ્યસ્વં વા તે કાર્યં કુર્યુઃ ?⁶ અસદૃપં ચેત્ ? શશવિષાણાદેરપિ કિં ન કરણમ્ । સદૃપં ચેત્ ? સતોડપિ કરણેડનવસ્થા । તૃતીયપેદસ્તુ પ્રાગ્વદ્વિરોધદુર્ગન્ધઃ । તન્નાણુસ્વોડર્થઃ સર્વથા ઘટતે ॥

જેવાથી કારણસામગ્રીથી નિરપેક્ષ છે. જેઓ કાદ્યથિત્ક = નિયત મર્યાદિતકાળપૂરતા જ રહેનારા હોય, તેઓ સહેતુક જ હોય. આમ ક્ષણિકવસ્તુઓ એકક્ષણરૂપનિયતકાળમાં વૃત્તિ હોઈ, તેઓને નિર્ણયેતુક માની શકાય નહીં.

(i) જો પરમાણુઓ સહેતુક હોય, તો તેઓના કારણ (C) સ્થૂળ વસ્તુઓ છે કે, (D) પરમાણુઓ છે ? (C) સ્થૂળ વસ્તુઓ તો કારણ માની શકાય નહીં, કેમકે બાહ્યાર્થ તરીકે પરમાણુઓનો જ અંગીકાર કર્યો છે. સ્થૂળ વસ્તુઓનો નહીં. (D) તથા પરમાણુઓને પણ પરમાણુઓના હેતુ માની શકાય નહીં. (તે આ પ્રમાણે) આ કારણભૂત પરમાણુઓ (E) સત્ અવસ્થામાં પોતાનાં કાર્યને કરે છે ? કે (F) અસત્ અવસ્થામાં ? કે (G) સત્-અસત્ ઉભયરૂપ અવસ્થામાં સ્વકાર્ય કરે છે ? (E) જો પરમાણુઓ સત્ અવસ્થામાં કાર્ય કરતાં હોય તો તેઓ સ્વકાર્ય (H) પોતાની ઉત્પત્તિક્ષણે કરે છે કે (I) ઉત્પત્તિક્ષણ પછીની ક્ષણે ? (H) સત્ પરમાણુઓ સ્વોત્પત્તિક્ષણે સ્વકાર્યભૂત પરમાણુઓનું ઉત્પાદન કરી ન શકે, કેમકે તેઓ પોતાની ઉત્પત્તિમાં જ વ્યગ્ર છે.

શંકા :- “આ ઉત્પન્ન થવું એ જ ક્રિયા છે અને એ જ કારણ છે.” આવા પ્રકારનું વચન હોઈ, કારણ પરમાણુઓની ભવનક્રિયા (=ઉત્પત્તિક્રિયા જ) બીજા પરમાણુઓની ઉત્પત્તિમાં કારણ છે. આમ કારણપરમાણુઓ સ્વોત્પત્તિમાં વ્યગ્ર હોવા છતાં સ્વોત્પત્તિ દ્વારા જ અપરપરમાણુઓનાં કારણ બને’ તેમ માનવામાં વિરોધ નથી.

સમાધાન :- આમ માત્ર ભવનક્રિયાદ્વારા જ કારણતા પ્રાપ્ત થતી હોય, તો પૂર્વક્ષણે થતાં રૂપાણુઓ ઉત્તરક્ષણીય રસાણુઓનાં અને પૂર્વક્ષણીયરસાણુઓ ઉત્તરક્ષણીયરૂપાણુઓનાં ઉપાદાન થવા જોઈએ. કેમકે ઉભયસ્થળે ભવનક્રિયા અવિશેષરૂપે વિદ્યમાન છે. પણ આ ઈષ્ટ નથી. તેથી એ રૂપે કારણતા માની શકાય નહીં.

(I) ‘સત્ પરમાણુઓ સ્વોત્પત્તિના ઉત્તરક્ષણે સ્વકાર્યકારી છે’ તેમ માની શકાશે નહિ. કેમકે ‘પરમાણુઓ (a) ક્ષણિક છે’ એવો અભ્યુપગમ કર્યો છે. ક્ષણિકપરમાણુઓ ક્ષણાન્તરે નષ્ટ થઈ ગયા હોઈ અસત્ હોય છે. તેથી ક્ષણાન્તરે સ્વકાર્યકારી માનવા હોય તો ‘(E) સત્પરમાણુઓ કારણ છે’ એ અભ્યુપગમ છોડી ‘(F) અસત્પરમાણુઓ કારણ છે.’ તેવો બીજો વિકલ્પ સ્વીકારવો પડશે. (F) ‘અસત્પરમાણુઓ કારણ છે’ તેમ પણ સ્વીકારવું યુક્તિજન્ય નથી. કેમકે પરમાણુઓની ઉત્પત્તિક્ષણ એ જ સત્તાક્ષણ છે. તદન્ય બધી ક્ષણો અસત્ક્ષણો છે. તેથી તે પરમાણુઓ સ્વોત્પત્તિક્ષણને છોડી સર્વદા કાર્યોત્પત્તિ કર્યા કરશે. કેમકે સર્વદા પરમાણુઓમાં અસત્ત્વ સમાનરૂપે છે, તેવી આપત્તિ આવશે.

શંકા :- આમ પરમાણુઓ અન્યદ પણ અસત્ હોવા છતાં પોતાની ઉત્પત્તિક્ષણની અવ્યવહિત ઉત્તરક્ષણે જ સ્વકાર્ય કરી શકે, અન્યદ નહિ. સ્વસત્તાડવ્યવહિતોત્તરક્ષણવૃત્તિવિશિષ્ટસત્ત્વવાન્ પરમાણુઃ કારણમ્ આવા પ્રકારનો પરમાણુનો કારણભાવ માનવાથી સર્વદા ઉત્પત્તિનો પ્રસન્ન નહિ આવે. સમાધાન :- (૧) અસત્ત્વ તુચ્છ અભાવરૂપ છે. સર્વથા અભાવરૂપ છે. આ અભાવ હંમેશા એક સરખો હોઈ તેમાં વૈશિષ્ટ્ય અનુપપન્ન છે. (૨) ‘આ ક્ષણે જ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે અન્યદ નહીં.’ એમાં નિર્ણાયક

નાપિ સ્થૂલાવયવિસ્થાપ્યઃ । એક પરમાણ્વસિદ્ધૈ કથમનેકતત્તિસિદ્ધિઃ । તદભાવે ચ તત્પ્રચયસ્થાપ્યઃ સ્થૂલાવયવી વાઙ્માત્રમ્ ।
કિન્ન, અયમનેકાવયવાધાર ઇષ્યતે । તે ચાવયવા યદિ વિરોધિનઃ, તર્હિ નૈકઃ સ્થૂલાવયવી, વિરુદ્ધધર્માઘ્યાસાત્ ।
અવિરોધિનશ્ચેત્, પ્રતીતિવાધઃ । એકસ્મિન્નૈવ સ્થૂલાવયવિનિ ચલાચલરક્તારક્તાવૃતાનાવૃતાદિવિરુદ્ધાવયવાનામુપલબ્ધેઃ ।
અપિ ચ, અસૌ તેષુ વર્તમાનઃ કાત્સ્ન્યેન એકદેશેન વા વર્તતે ? કાત્સ્ન્યેન વૃતાત્વેકસ્મિન્નૈવાવયવે
પરિસમાપ્તવાદનેકાવયવવૃત્તિત્વં ન સ્યાત્ । પ્રત્યવયવં કાત્સ્ન્યેન વૃત્તૌ ચાવયવિબહુત્વાપતિઃ । એકદેશેન વૃત્તૌ ચ તસ્ય

કોણ ? કેમકે અસત્વસ્તુને સહકારી કારણસામગ્રીની અપેક્ષા માનવામાં બણા દોષો છે. તથાસ્વભાવને પણ નિર્ણાયક માની ન
શકાય. કેમકે અસત્ને સ્વભાવ ન હોય તથા (3) આલો સ્વભાવ માનીએ તો પણ તે અસત્પરમાણુ ઉત્તરકણીય (કોઈક નિશ્ચિત)
રૂપાદિપરમાણુઓમાં હેતુ છે. ઇત્યાદિ નિયત કાર્યકારણભાવ નહીં મળે, ઇત્યાદિ બણા દોષો હોઈ અસત્પરમાણુઓને આ પ્રમાણે
પણ કારણ માની શકાય નહીં.) તથા (G) સદ્-અસદ્ઉભયાત્મક પરમાણુઓ પણ સ્વકાર્યકારી માની શકાય નહિ.
કેમકે “પ્રત્યેક (સત્ કે અસત્રૂપ પ્રત્યેક) માં જે દોષો હોય, તે ઉભયમાં શા માટે ન આવે ?” (અર્થાત્
સત્પક્ષમાંઅને અસત્પક્ષમાં જે-જે દોષો આવે તે બધા દોષો ઉભયપક્ષ માનવામાં આવે.) આવા વચનનાં
પ્રમાણ્યથી ઉભયપક્ષ તો વિરોધયુક્ત જ છે. આમ પરમાણુઓને પરમાણુઓનાં હેતુ માનવામાટે બતાવેલા ત્રણે
વિકલ્પો અસિદ્ધ થાય છે. તેથી પરમાણુઓને હેતુ માની ન શકાય. આમ પરમાણુઓ કારણતરીકે અસિદ્ધ
થતાં ક્ષણિક પરમાણુઓને સહેતુક માનવાના બન્ને (સ્થૂળ વસ્તુ-પરમાણુઓ રૂપ) વિકલ્પ અસિદ્ધ થવાથી
ક્ષણિક પરમાણુઓ સહેતુક સિદ્ધ થતાં નથી. તેથી તે અંગેના દર્શાવેલાં નિર્ણયો અને સહેતુક એમ બન્ને વિકલ્પો
અસિદ્ધ થાય છે. તેથી ‘અનિત્યપરમાણુઓ ક્ષણિક છે’ તે વિકલ્પ અસિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ પરમાણુઓ
ક્ષણિક સિદ્ધ થતાં નથી. (Ba)

પરમાણુઓની કાલાન્તરસ્થાયિતા અસિદ્ધ

(B) અનિત્યપરમાણુઓને (b) કાલાન્તરસ્થાયી પણ માની ન શકાય, કેમકે અહીં ક્ષણિકવાદનુલ્લેખ જ
યોગ્ય છે. અર્થાત્ ક્ષણિકવાદમાં આવતા સર્વદૂષણો અહીં પણ યથાવસ્થિત રહે છે. ઉપરાંત કેટલાકકાળ સુધી
રહેનારા પરમાણુઓ પોતાની સ્થિતિ યાવત્ (J) અર્થક્રિયાથી પરંમુખ રહે છે અર્થાત્ સર્વક્રિયાથી રહિત હોય
છે કે (K) પોતાની સ્થિતિ યાવત્ અર્થક્રિયા કરે છે. ? (J) ‘પોતાની સ્થિતિ યાવત્ અર્થક્રિયાથી વિરહિત રહે
છે.’ એમ માનશો, તો તે પરમાણુઓને ખપુખવત્ અસત્ માનવા પડશે, કેમકે જેઓ અર્થક્રિયાથી રહિત હોય,
તેઓ અસત્ હોય છે જેમકે ખપુખ. (K) ‘તેઓ સ્વસ્થિતિકાળ યાવત્ અર્થક્રિયાકારી છે’ એવો ઉત્તરનો વિકલ્પ
પણ અસંગત છે. કેમકે જે કાર્ય થશે તે કેવું થશે ? (૧) અસત્ રૂપ (૨) સત્ રૂપ કે (૩) સદસત્ ઉભયરૂપ. જો
(૧) અસત્ રૂપકાર્ય માનશો તો ગદેડાના શિંગડા પણ અસત્ રૂપે સમાન હોવાથી, ગદેડાના શિંગડાના પણ કર્તા
માનવાની આપત્તિ હોઈ એ વિકલ્પ બરાબર નથી. (૨) ‘સત્ રૂપ કાર્ય થાય છે’ એમ માનવામાં અનવસ્થા છે.
કેમકે જો સત્વસ્તુમાં પણ ઉત્પત્તિક્રિયા થતી હોય, તો તો યદી પણ તેમાં સત્તા હોઈ હમેશા તેમાં ઉત્પત્તિક્રિયા
થવા જ કરશે. આમ પરમાણુઓ જો વિદેશાન કાર્ય કરતા હોય, તો હમેશા કર્યા જ કરશે. કરણક્રિયા ક્યારેય
અટકશે નહીં. આમ અનવસ્થાદોષ છે. (૩) ત્રીજા વિકલ્પમાં ઉપરોક્ત બંને વિકલ્પગતદોષો હોવાથી તે વિકલ્પ
સર્વથા અનાદેય છે. આમ ત્રણે વિકલ્પથી કાલાન્તરસ્થાયી પદાર્થમાં સ્વસ્થિતિયાવત્ અર્થક્રિયાકારિતા સિદ્ધ
થતી નથી. અને તેની અસિદ્ધિથી પરમાણુઓ કાલાન્તરસ્થાયીતરીકે અસિદ્ધ થાય છે. તેની અસિદ્ધિથી
પરમાણુઓની અનિત્યતા અસંગત બને છે. આમ પરમાણુઓ નિત્ય અને અનિત્ય બન્ને રૂપે સિદ્ધ થતા ન
હોઈ, પરમાણુરૂપ બાહ્યાર્થ અનુમાનથી પણ સિદ્ધ થતો નથી. આમ બન્ને પ્રમાણથી પરમાણુઓ બાહ્યપદાર્થરૂપે
અગ્રાહ્ય છે. તેથી પરમાણુઓ બાહ્યાર્થરૂપે અસિદ્ધ થાય છે.

સ્થૂલાવયવીનો અભાવ

બાહ્યાર્થને સ્થૂળઅવયવીરૂપ પણ માની શકાય નહીં, કેમકે એક છૂટા પરમાણુની પણ જો પૂર્વોક્ત યુક્તિઓ

નિરંશત્વાધ્યુપગમવિરોધઃ । સાંશત્વે વા તૈંડશાસ્તતો મિન્નાઃ અભિન્ના વા ? મિન્નત્વે પુનરપ્યનેકાંશવૃત્તેરેકસ્ય કાત્સન્યૈકદેશવિકલ્પાનતિક્રમાદનવસ્થા । અભિન્નત્વે ન કેચિદંશાઃ સ્યુઃ ॥

इति नास्ति बाह्योऽर्थः कश्चित् । किन्तु ज्ञानमेवेदं सर्वं नीलाद्याकारेण प्रतिभाति । बाह्यार्थस्य जडत्वेन प्रतिभासायोगात् । यथोक्तम् - “स्वाकारबुद्धिजनका दृश्या नेन्द्रियगोचराः” अलङ्कारकारेणानुक्तम् - “यदि संवेद्यते नीलं कथं बाह्यं तदुच्यते । न चेत् संवेद्यते नीलं कथं बाह्यं तदुच्यते ॥” यदि बाह्योऽर्थो नास्ति, किंविषयस्तर्ह्ययं घटपटादिप्रतिभासः इति चेत् ? ननु निरालम्बन एवायमनादिवितथवासनाप्रवर्तितः, निर्विषयत्वात्, आकाशकेशज्ञानवत्, स्वप्नज्ञानवद् वेति । अत एवोक्तम् - “नान्योऽनुभावो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः । ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते ॥ बाह्यो न विद्यते ह्यर्थो यथा बालैर्विकल्प्यते । वासनालुठितं चित्तमर्थभासे प्रवर्तते” ॥ इति ॥

મુજબ સિદ્ધિ થતી નથી, તો અનેક પરમાણુઓનાં સમુદાયરૂપ સ્થૂળઅવયવીની શી રીતે થાય ? વળી તમને સ્થૂળઅવયવીનાં આધાર તરીકે અનેક અવયવો છે. આ અવયવો જો પરસ્પર વિરોધી હોય, તો તેઓનો અવયવી એક ન હોઈ શકે. કેમકે તેમ હોવામાં જૂદાં-જૂદાં અવયવોમાં રહેલા વિરોધી ધર્મોની એક જ અવયવીમાં વૃત્તિ માનવી પડશે, જે અસંગત છે. કેમકે એક અધિકરણમાં વિરુદ્ધધર્મ અનુપપન્ન છે. આ અવયવોને પરસ્પર અવિરોધી પણ માની શકાય નહીં. કેમકે એકજ સ્થૂળઅવયવીમાં, ચળ, અચળ (સ્થિર), રક્ત-અરક્ત, આવૃત-અનાવૃત, વગેરે વિરોધી ધર્મોની ઉપલબ્ધિ પ્રત્યક્ષથી થાય છે.

શંકા :- પહેલાં એક સ્થૂળઅવયવીમાં વિરોધી ધર્મો અનુપપન્ન છે એમ દર્શાવો છો, અને હવે વિરોધી ધર્મોથી યુક્ત સ્થૂળ અવયવીનું પ્રતિપાદન કરો છો. આ પરસ્પર વિરોધી વાત છે.

સમાધાન :- જ્ઞાનાદૈતવાદી અમે બાહ્યાર્થને સ્વીકારતા ન હોવાથી સ્થૂળાવયવીને સ્વીકારતા જ નથી. માત્ર ‘નૈયાયિકાદિ પરમતનો અભ્યુપગમ કરી બાહ્યાર્થને સ્વીકારવામાં ઉભયપક્ષે દોષ આવે છે.’ તેટલું દર્શાવવા જ આમ પ્રતિપાદન કરીએ છીએ. તેઓએ માનેલા સ્થૂળઅવયવીરૂપ બાહ્યાર્થમાં વિરોધી ધર્મો સમાવેશ પામે છે, એમ તેઓને પ્રતીતિસિદ્ધ છે. આ પ્રતીતિ વિરોધી અવયવો વિના સંભવે નહિ. પણ તેઓ વિરોધીઅવયવોને અવયવીના આધારરૂપે માનતા નથી.

શંકા :- વિરોધીઅવયવોને અવયવીના આધાર તરીકે માનવામાં તેઓને શો વાંધો છે ?

સમાધાન :- એમાં ઘણા દોષો આવે છે. જેમકે ક્ષીત ને ઉભયધર્મનો એક જ જળરૂપ અવયવીમાં સમાવેશ માનવાની આપત્તિ આવે.

શંકા :- આ દોષ ટાળવા શું કરવું ?

સમાધાન :- આવા દોષોને ટાળવા બાહ્યાર્થનો અભાવ સ્વીકારવો જ યોગ્ય છે. બાહ્યાર્થની જે પ્રતીતિ થાય છે એ ભ્રાન્ત છે, તેથી માત્ર જ્ઞાનને જ સત્ માનવાથી સર્વ ઉપપન્ન થઈ શકે છે. (વળી આ સ્થૂળઅવયવી પોતાના પ્રત્યેક અવયવમાં સંપૂર્ણરૂપે રહે છે કે એકદેશથી ? જો સંપૂર્ણરૂપથી રહેતો હોય, તો તે એકઅવયવમાં જ રહેશે, અનેકઅવયવોમાં તેની વૃત્તિ મળી શકે નહીં. વળી દરેક અવયવમાં અવયવી સર્વાંશે રહેતો હોઈ, અનેક અવયવી માનવાની આપત્તિ આવશે. (જેટલા અવયવ તેટલા અવયવી માનવા પડશે. તથા અવયવથી અવયવીમાં કોઈ વિશેષતા ન રહેવાથી અવયવથી અતિરિક્ત અવયવી માનવામાં માત્ર કલ્પનાગૌરવદોષ આવે.) અવયવીને દરેક અવયવમાં એકદેશથી વૃત્તિ માનવામાં અવયવી નિરંશ હોવાના સિદ્ધાન્તસાથે વિરોધ આવશે, કેમકે ઘણા અવયવોમાં જૂદા-જૂદા ઘણા અંશ-દેશથી રહેવાની આપત્તિ છે.

શંકા :- અમે અવયવીને નિરંશ સ્વીકારતા નથી. ઘણા અવયવોમાં ભિન્ન-ભિન્ન અંશે જે વૃત્તિ હોય તેજ અવયવી બની શકે. તેથી અવયવીને અંશયુક્ત કલ્પવો જ બરાબર છે.

તદેતત્સર્વમવદ્યમ્ । જ્ઞાનમિતિ હિ ક્રિયાશબ્દઃ । તતો જ્ઞાપ્યતેડનેતિ જ્ઞાનં, જ્ઞપ્તિર્વા જ્ઞાનમિતિ । અસ્ય ચ કર્મણા ભાવ્યં, નિર્વિષયયાગા જ્ઞપેરઘટનાત્ । ન ચાકાશકેશાદૌ નિર્વિષયમપિ દૃષ્ટં જ્ઞાનમિતિ વાચ્યમ્, તસ્યાયેકાન્તેન નિર્વિષયત્વાભાવાત્ । ન હિ સર્વથાગૃહીતસત્યકેશજ્ઞાનસ્ય તત્પ્રતીતિઃ । સ્વપ્નજ્ઞાનમપ્યનુભૂતદૃષ્ટાદ્યર્થવિષયત્વાન્ન નિરાલમ્બનમ્ । તથા ચ મહાભાષ્યકારઃ - “અણુદ્રુયદિદ્વિચિંતિયસુયપયઙ્ગવિચારદેવયાણૂવા । સુવિણસસ નિમિત્તાઈં પુર્ણં પાવં ચ જ્ઞાભાવો” યશ્ચ જ્ઞાનવિષયઃ સ બાહ્યોડર્થઃ । પ્રાન્તિરિયમિતિ ચેત્ ? ચિરં જીવ । પ્રાન્તિર્હિ મુખ્યેડર્થે ક્વચિદ્ દૃષ્ટે સતિ

સમાધાન :- જો અવયવી સાંશ (=અંશોવાણો) હોય, તો અંશો અવયવીથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન? જો અંશો અવયવીથી ભિન્ન હોય, તો અવયવી તે અંશોમાં સંપૂર્ણતયા વૃત્તિ છે કે એકદેશથી છે? ઇત્યાદિ વિકલ્પો આવશે, અને ફરીથી ઉપરોક્ત ચક્ર ધ્રુમશે, આમ અનવસ્થાદોષ આવશે. જો અંશો અવયવીથી અભિન્ન હોય, તો અવયવીરૂપ જ છે. આમ અવયવી અવયવીરૂપ હોઈ તેને સાંશ કહી ન શકાય, પરંતુ નિરંશ જ માનવો રહ્યો. (અવયવી અવયવોમાં જો અંશથી રહેતો હોય, અને અંશો અવયવીથી ભિન્ન હોય, તો અંશોમાં કેવી રીતે રહેલો અવયવી અવયવોમાં રહેશે? એ પ્રશ્ન ઉકેલવા ફરીથી દેશનઃ અને સર્વતઃ વિકલ્પો વિચારવા પડશે. પણ ત્યાં અનવસ્થાદોષ આવશે. જો અવયવી અંશોથી અભિન્ન જ હોય, તો ‘અમુક અંશથી અવયવી એકઅવયવમાં વૃત્તિ છે.’ ઇત્યાદિ કહી ન શકાય, કેમકે અંશો અને અવયવી અભિન્ન છે. વળી અંશોની કલ્પના જ વ્યર્થ હોઈ, અંશોનો અભ્યુપગમ થઈ શકે નહીં. આમ અવયવીને નિરંશ જ માનવો રહ્યો. નિરંશ અવયવી સ્વઅવયવોમાં દેશનઃ રહી શકે નહિ, તેથી અવયવી પોતાના દરેક અવયવોમાં સંપૂર્ણતઃ રહેતો માનવો પડે. પણ તેમ માનવામાં પૂર્વોક્ત દોષ આવે. તેથી અવયવીની અવયવોમાં વૃત્તિ માની શકાય નહીં. અને અવયવીનું અવયવોથી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ દેટ કે ઇંદ નથી, તેથી બાહ્યાર્થને સ્થૂળ અવયવીરૂપે સ્વીકારવો યોગ્ય નથી-આમ બાહ્યાર્થનો અભાવ સિદ્ધ છે.)

નીલાદિનિર્ભાસ નિર્વિષય

શંકા :- જો બાહ્યાર્થ હોય જ નહીં, તો બાહ્યવસ્તુઓ નીલાદિરૂપે ભાસે છે તેમાં શું કારણ ?

સમાધાન :- નીલાકારાદિ જે કંઈ ભાસે છે, તે બધું જ્ઞાનાત્મક જ છે. જો બાહ્યાર્થ હોય, તો તે જડરૂપ જ્ઞાનહીન જ હોઈ શકે. અને પ્રતિભાસ જડનો સ્વભાવ નથી. તેથી ‘જે પ્રતિભાસ થાય છે તે જ્ઞાનનો જ છે’ તેમ માનવું રહ્યું. જ્ઞાન પોતે જ તેવા તેવા આકારરૂપે પરિણત થાય છે. કહ્યું જ છે કે— પોતાના આકારને સંદેશ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ ઈન્દ્રિયઝોયર દેશ્યપદાર્થ નથી. અલંકારકારે પણ કહ્યું છે કે “જો નીલ એમ સંવેદન થાય છે તો તે બાહ્યાર્થ શી રીતે કહી શકાય? જો નીલપદાર્થનું સંવેદન નથી, તો તે બાહ્યાર્થ શી રીતે કહી શકાય?” અર્થાત્ જે નીલજ્ઞાનાકારનું સંવેદન થાય છે તે નીલ એ બાહ્યપદાર્થ નથી, પણ નીલાત્મકજ્ઞાન જ છે. કેમકે સંવેદન જ્ઞાનનું થાય, જડનું નહીં. તથા જેનું સંવેદન થાય નહિ, તેનું અસ્તિત્વ પણ નથી. જેમકે ખપુષ્પ. તેથી જો નીલપદાર્થનું સંવેદન નથી તો તે બાહ્યાર્થ શી રીતે હોઈ શકે ?

શંકા :- જો બાહ્યાર્થ હોય જ નહિ, તો “આ ઘટ” “આ પટ” એવો જે પ્રતિભાસ થાય છે, તેમાં નિમિત્ત કોણ? વિષય કોણ? આલમ્બન કોણ?

સમાધાન :- આવા જે પ્રતિભાસ થાય છે, તે બાહ્યવસ્તુનો અભાવ હોઈ નિરાલમ્બન જ છે. અર્થાત્ વાસ્તવિક અર્થનાં અભાવમાં આ પ્રતિભાસ છે. તેથી નિમિત્ત, વિષય કે આલમ્બનનો અભાવ જ છે.

શંકા :- નિરાલમ્બનપ્રતિભાસ કેવી રીતે થાય ?

સમાધાન :- આ નિરાલમ્બનપ્રતિભાસ થવામાં અનાદિકાલીનમિથ્યા-વિતથ વાસના જવાબદાર છે. અનાદિકાલીન વાસના આવા પ્રતિભાસને પ્રવર્તીવે છે. તેથી પ્રતિભાસ પણ ભ્રાન્ત છે. જેમ આકાશકેશજ્ઞાન અથવા સ્વપ્નમાં થતું જ્ઞાન નિરાલમ્બન છે. તેજ પ્રમાણે આ જ્ઞાનો પણ નિરાલમ્બન જ છે. માટે જ કહ્યું

૧. છાંયા-અનુભૂતદૃષ્ટિચિન્તિતશ્રુતપ્રકૃતિવિકારદૈવિકાનૂપાઃ વા । સ્વપ્રસ્ય નિમિત્તાનિ પુર્ણં પાપં ચ નાભાવઃ ॥ વિશેષાવશ્યકભાષ્યે ૧૭૦૩।

કરણાપાટવાદિનાન્યત્ર વિપર્યસ્તગ્રહણે પ્રસિદ્ધા, યથા શુક્તો રજતપ્રાન્તિઃ । અર્થક્રિયાસમર્થેઽપિ વસ્તુનિ યદિ પ્રાન્તિરુચ્યતે તર્હિ પ્રતીના પ્રાન્તાપ્રાન્તવ્યવસ્થા । તથા ચ સત્યમેતદ્વચઃ - "આશામોદકતૃષ્ણા યે યે ચાસ્વાદિતમોદકાઃ । રસવીર્યવિપાકાદિ તુલ્યં તેષાં પ્રસજ્યતે ॥" ન ચામૂન્યર્થદૂષણાનિ સ્યાદ્વાદિનાં બાધાં વિવદ્યતે, પરમાણુરૂપસ્ય સ્થૂલાવયવિરૂપસ્ય ચાર્થસ્યાક્ષીકૃતત્વાત્ । યચ્ચ પરમાણુપક્ષલ્પણેઽભિહિતં પ્રમાણાભાવદિતિ, તદસત્ તત્કાર્યાણાં ઘટાદીનાં પ્રત્યક્ષત્વે તેષામપિ

છે કે- "બુદ્ધિથી અનુભવવા યોગ્ય બીજી વસ્તુ નથી. કેમકે અનુભવ બુદ્ધિથી અપર = ભિન્ન નથી, અર્થાત્ બુદ્ધિ જ અનુભવરૂપ છે. શ્રાવ-શ્રાવક તથા અનુભાવ્ય-અનુભાવકનો અભાવ હોઈ, બુદ્ધિ જ પ્રકાશિત થાય છે. બાળો (=અતત્ત્વજ) જે બાહ્યાર્થની વિકલ્પના કરે છે, તે બાહ્યાર્થ વાસ્તવમાં છે જ નહિ. અનાદિવાસનાઓથી વાસિત થયેલું ચિત્ત અર્થાભાસમાં (=જે વાસ્તવમાં અર્થ નથી એવામાં) પ્રવર્તે છે" આમ જ્ઞાનાદૈત જ સિદ્ધ થાય છે. જ્ઞાનાદૈતવાદી બૌદ્ધોની આ માયાજાળ છે. હવે આ માયાજાળનો ભાંગે શેડે છે.

નિર્વિષયજ્ઞાનનો અભાવ

આ બધી માયાજાળ દોષયુક્ત છે. 'જ્ઞાન' શબ્દ ક્રિયાસૂચક છે. "જેનાથી બોધ થાય" તે જ્ઞાન કહેવાય અથવા જ્ઞાન્તિ=બોધ પામવાની ક્રિયા જ્ઞાન છે. આમ જો જ્ઞાન ક્રિયારૂપ હોય, તો એ ક્રિયાના વિષય કે આધારરૂપ કોઈક કર્મ પણ હોવું જોઈએ. વિષયરહિત જ્ઞાન્તિક્રિયા હોઈ શકે નહિ.

શંકા :- આકાશકેશાદિજ્ઞાન નિર્વિષય દેખાય છે. તેથી નિર્વિષયજ્ઞાન્તિ અસિદ્ધ નથી.

સમાધાન :- એવા જ્ઞાનસ્થળોએ પણ વિષયનો સર્વથા અભાવ તો નથી જ, કેમકે જે વ્યક્તિને ક્યારેય સત્ય = વાસ્તવિક કેશનું જ્ઞાન થયું નથી, તેવી વ્યક્તિને આ આકાશકેશજ્ઞાન પણ સંભવે નહીં. એ જ પ્રમાણે સ્વપ્નજ્ઞાન પણ અનુભૂત, દેશાદિ અર્થવિષયક જ હોવાથી એ પણ નિરાલમ્બન નથી. મહાભાષ્યકારે (=જ્ઞાનસાગર શ્રી જિનભદ્રગણિણિકમાશ્રમણે) - વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં સ્વપ્નનાં નિમિત્તો આ બતાવ્યા છે- (૧) અનુભૂત પદાર્થો, (૨) દેષપદાર્થો, (૩) ચિત્તિતપદાર્થો, (૪) સાંભળેલાં પદાર્થો, (૫) પિત્તઆદિ પ્રકૃતિનાં વિકારો, (૬) દેવતા, (૭) જળપ્રધાન દેશ, (૮) પુણ્ય અને (૯) પાપ. પરંતુ અભાવ સ્વપ્નનું નિમિત્ત નથી (દેવતાદ્વારા આવેલા તથા પુણ્ય-પાપથી આવેલા સ્વપ્નો પ્રાયઃ સફળ હોય છે. બાકીનાં પ્રાયઃ નિષ્ફળ હોય છે.) તેથી નક્કી થાય છે કે, જ્ઞાન નિર્વિષય નથી પણ સંવિષય છે. અને જ્ઞાનનો જે વિષય છે તે બાહ્યાર્થ છે.

શંકા :- આ જ્ઞાનનાં વિષય તરીકે બાહ્યાર્થનો જે ભાસ છે તે ભ્રાન્તિરૂપ છે.

સમાધાન :- શતાયુ ભવ ! આ ભ્રાન્તિ કહેવા દ્વારા તમે અમારા મતને જ પુષ્ટ કરો છો. મુખ્ય અર્થ ક્યાંક જોયા પછી ઈન્દ્રિયની અપટ્ટતાઆદિ કારણે અન્યમાં (=મુખ્યાર્થથી ભિન્નમાં) મુખ્યાર્થનાં બોધરૂપ વિપર્ય-સ્તગ્રહણઅર્થમાં ભ્રાન્તિ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. જેમકે છીપલામાં ચાંદીની ભ્રાન્તિ. તાત્પર્ય-અર્થક્રિયાસમર્થ વસ્તુનું જ્ઞાન થયા પછી જ એ અર્થક્રિયામાં અસમર્થ વસ્તુમાં પૂર્વજ્ઞાતવસ્તુની ભ્રાન્તિ થાય. અને અર્થક્રિયાકારી વસ્તુ સત્ છે તે સર્વવાદીઓને સંમત છે, તેથી જ્ઞાનનાં વિષયરૂપ બાહ્યાર્થને ભ્રાન્ત કહેવામાં જ અર્થતઃ મુખ્યાર્થરૂપ બાહ્યાર્થ સત્ છે તેમ સિદ્ધ થાય છે.

શંકા :- અર્થક્રિયામાં સમર્થ એવા જે બાહ્યાર્થને તમે સત્રૂપે માનો છો, તે પણ વાસ્તવમાં અસત્ જ છે. કેમકે માત્ર જ્ઞાન જ સત્ છે. કેમકે સંવેદન માત્ર તેનું જ થાય છે.

સમાધાન :- જો અર્થક્રિયાસમર્થ વસ્તુનો બોધ પણ ભ્રાન્તિરૂપ હોય, તો ભ્રાન્તાભ્રાન્તની વ્યવસ્થા જ રહેશે નહીં. અર્થાત્ ચાંદીમાં છીપનો બોધ ભ્રાન્ત અને ચાંદીનો બોધ અભ્રાન્ત એવી સર્વમાન્ય વ્યવસ્થા દૂર પાસત થઈ જશે. કેમકે ચાંદીનો બોધ પણ આપના મતે ભ્રાન્ત છે. તેથી 'ચાંદીરૂપવિષયમાં છીપનો બોધ ભ્રાન્ત છે.' એમ પણ કહી શકાય નહીં. માટે જ આ વચન સત્ય છે કે, "જેઓએ માત્ર મનની આશા = ઈચ્છાથી જ લાડવા ખાધા છે. અને જેઓએ હકીકતમાં લાડવાઓ ખાધા છે, તે બંનેને તુલ્યરૂપે રસ, વીર્ય અને વિપાકાદિ થવાનો પ્રસંગ આવે છે." (કેમકે તે મતે વાસ્તવમાં તો બાહ્યમોદક જેવી વસ્તુ જ નથી, તેથી તેને ખાવાની ક્રિયા પણ અસત્ છે. માત્ર

કથ્યજિત્ પ્રત્યક્ષત્વં યોગિપ્રત્યક્ષેણ ચ સાક્ષાત્પ્રત્યક્ષત્વમવસેયમ્ । અનુપલબ્ધિસ્તુ સૌક્ય્યાત્ । અનુમાનાદપિ તત્તિદ્ધિઃ, યથા-સન્તિ પરમાણવઃ, સ્થૂલાવયવિનિષ્પત્ત્યન્યથાનુપપત્તેઃ, इत्यन्तर्व्याप्तिः । ન ચાણુભ્યઃ સ્થૂલોત્પાદ इत्येकान्तः, સ્થૂલાદપિ સૂત્રપટલાદેઃ સ્થૂલસ્ય પટાદેઃ પ્રાદુર્ભાવવિભાવનાત્, આત્માકાશાદેરપુદ્ગલત્વકક્ષીકારાચ્ચ । યત્ર પુનરણુભ્યસ્તદુત્પત્તિસ્તત્ર તત્કાલાદિસામગ્રીસવ્યપેક્ષક્રિયાવશાત્ પ્રાદુર્ભૂતં સંયોગાતિશયમપેક્ષેયમવિતથૈવ ॥

બન્નેને મોઢકઆકારજ્ઞાનનું સંવેદન સરખું છે. અને તે જ સત્ છે.) વળી બાહ્યાર્થને સ્વીકારવામાં આવતા દૂષણો સ્યાદ્વાદીને કોઈ બાધા પછે ચાડી શકે તેમ નથી, કેમકે સ્યાદ્વાદીઓએ બાહ્યાર્થ તરીકે સ્થૂળઅવયવી અને પરમાણુ બન્નેને સ્વીકાર્યા છે.

પરમાણુની સિદ્ધિ

વળી બાહ્યાર્થતરીકે પરમાણુની સ્વીકૃતિના ખંડનમાં તમે પ્રમાણભાવ હેતુ આપ્યો. પરંતુ તે સંગત નથી. કેમકે પરમાણુની સિદ્ધિમાં પ્રમાણ જરૂર છે. તે આ પ્રમાણે— પરમાણુનાં કાર્યરૂપ ઘટાદિકાર્યો પ્રત્યક્ષ છે જ. તેથી કાર્યથી કથયિત્ અભિન્ન ઉપાદાન કારણભૂત પરમાણુઓ પણ કથયિત્ પ્રત્યક્ષ છે જ. ઘટાદિકાર્યો પરમાણુઓનાં દ્રવ્યણુકઆદિ સંયોગોથી જનિત છે તે સિદ્ધ જ છે. વળી યોગીઓને સાક્ષાત્પ્રત્યક્ષભૂત જોઈ પરમાણુ સાક્ષાત્પ્રત્યક્ષસિદ્ધ થાય છે.

શંકા :- જો પરમાણુઓ પ્રત્યક્ષ હોય, તો આપણને ઉપલબ્ધ કેમ થતા નથી ?

સમાધાન :- અહીં પરમાણુઓની અનુપલબ્ધિમાં તેઓનું સૂક્ષ્મપરિમાણ જ હેતુ છે. અતિસૂક્ષ્મવસ્તુઓ સામે હોય, છતાં શક્તિઆદિ ઈન્દ્રિયોનો વિષય ન બને તે સુઘટિત જ છે. અનુમાનથી પણ પરમાણુઓ સિદ્ધ છે. જેમકે પ્રયોગ— “પરમાણુઓ છે, કેમકે સ્થૂળઅવયવીઓની નિષ્પત્તિ અન્યથાઅનુપપન્ન છે.” અહીં અન્તર્વ્યાપ્તિ છે. (અન્તર્વ્યાપ્તિ = પક્ષનાં એકદેશમાં હેતુનું સાધ્યસાધે વ્યાપ્તિગ્રહણ કે જેનાં દ્વારા સકળ પક્ષમાં હેતુદ્વારા સાધ્યનું અનુમાન થઈ શકે.) જન્યસ્થૂળઅવયવી સૂક્ષ્મઅવયવથી ઉત્પન્ન થાય છે. કેમકે તેની સ્થૂળ અવયવરૂપે નિષ્પત્તિ અન્યથાઅનુપપન્ન છે, જેમકે ઘટાદિ સ્થૂળઅવયવની નિષ્પત્તિ. આ સૂક્ષ્મ અવયવો પણ તેનાથી સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ સ્થૂળ હોઈ તેઓ પણ તેનાથી સૂક્ષ્મઅવયવોથી નિષ્પન્ન છે. કેમકે સ્થૂળઅવયવીરૂપે નિષ્પત્તિ અન્યથાઅનુપપન્ન છે. જે ચરમ સૂક્ષ્મઅવયવો છે તેજ પરમાણુ છે. તેઓ નિકૃષ્ટક્ષાનાં સૂક્ષ્મ છે. તેમનાથી પણ સૂક્ષ્મઅવયવો સંભવતા ન હોવાથી તેમની પણ સ્થૂળાવયવીરૂપે નિષ્પત્તિ માની તેમનાં અવયવોરૂપે બીજા પરમાણુઓ માનવારૂપ અનવસ્થા નથી. આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ

૧. વિજ્ઞેષાવશ્યક ભાષ્યમાં ગ્રણધરવાદમાં અનુપલબ્ધિના ૨૧ હેતુ બતાવ્યા છે. (૧) વસ્તુ અતિદૂર હોય. દા. ત. હિમાલયવગેરે.
- (૨) અતિનજીક હોય. દા. ત. આંખમાં કચરો. (૩) અતિસૂક્ષ્મ હોય. દા. ત. પરમાણુ. (૪) મન સ્થિર ન હોય. દા. ત. મુર્ચ્છિતને.
- (૫) ઈન્દ્રિય અપટ્ટ હોય. દા. ત. બહેરાને શબ્દ. (૬) મતિની મન્દતા—સૂક્ષ્મ શાસ્ત્રાર્થ ન સમજી શકે. (૭) અશ્વકચતા— દા. ત. ધીઠવેરે. (૮) આવરણને કારણે. વસ્ત્રાદિથી ઢંકાયેલી વસ્તુ. (૯) અભિભવને કારણે. દિવસે સૂર્યના તેજથી ઢંકાયેલા તારાવગેરે.
- (૧૦) સજાતીય મિશ્રણને કારણે. દા. ત. અડદના ઢગલામાં રેં કેલો અડદનો દાણો. (૧૧) અનુપયોગથી—એક ઈન્દ્રિયના વિષયમાં ઉપયુક્તને અન્ય ઈન્દ્રિયના વિષયોની અનુપલબ્ધિ થાય. (૧૨) અનુપાયમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી. દા. ત. ગાયના શિંગડાથી ગાયની દૂધ આપવાની શક્તિ જાણવાની ચેષ્ટા. (૧૩) વિસ્મૃતિથી પૂર્વોપલબ્ધની અનુપલબ્ધિ. (૧૪) કુઉપદેશથી વ્યુદ્ગ્રાહને કારણે—દા. ત. વ્યુદ્ગ્રાહિત થયેલો તાંબાને તાંબુ ન જોતા સુવર્ણ જ જુએ. (૧૫) મોહ-અજ્ઞાન-અવિવેકથી છવાદિતત્ત્વોની અનુપલબ્ધિ. (૧૬) દર્શનશક્તિના સર્વથા અભાવમાં—અંધવગેરેને. (૧૭) ઘડપણઆદિ વિકારને કારણે અનુપલબ્ધિ. (૧૮) સદુપાયમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવાથી. દા. ત. પૃથ્વી ન ખોદવાથી મુળિયાની અનુપલબ્ધિ. (૧૯) અનાધિગમ, શાસ્ત્રાદિના અશ્રવણથી તત્ત્વની અનુપલબ્ધિ. (૨૦) કાલનું વ્યવધાન—મહાવીર પ્રભુવગેરેની અનુપલબ્ધિમાં હેતુ. (૨૧) સ્વભાવથી જ ઈન્દ્રિયથી ઉપલબ્ધ ન થનારી વસ્તુ. દા. ત. પિશાચ વગેરે.

યદપિ કિઞ્ચામનેકાવયવાધારિત્યાદિ ત્યાગિ, તત્રાપિ કથઙ્ગિરોધ્યનેકાવયવાધિષ્ઠાતૃત્વવ્યભિધીયતે । તત્ર ચ યદિરોધ્યનેકાવયવાધારતાયાં વિરુદ્ધધર્માધ્યાસનમપિહિતં તત્કથઙ્ગિરોધ્યેત એવ તાવત્, અવયવાત્મકસ્ય તસ્યાપિ કથઙ્ગિરોધ્યનેકસ્પત્વાત્ । યદ્વોપન્યસ્તમ્ અપિ ચ અસૌ તેષુ વર્તમાનઃ કાત્સ્વયેનૈકદેશેન વા વર્તેતેત્યાદિ, તત્રાપિ વિકલ્પદ્વયાનભ્યુપગમ એવોત્તરમ્, અવિષ્વખાવેનાવયવિનોડવયવેષુ વૃત્તેઃ સ્વીકારાત્ ॥

પરમાણુઓ સિદ્ધ થાય છે. અહીં જન્યસ્થૂળઅવયવીરૂપ પક્ષમાં 'સૂક્ષ્મઅવયવજન્યત્વ' રૂપ સાધ્યની સાથે 'સ્થૂળઅવયવીની નિષ્પત્તિની અન્યથાઅનુપપત્તિરૂપ' હેતુની વ્યાપ્તિ પક્ષમાં એકદેશભૂત ઘટવગેરેમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ વ્યાપ્તિ દ્વારા સકળપક્ષમાં સાધ્યની સિદ્ધિ કરી શકાય છે. તેથી આ અર્નવ્યાપ્તિ છે. (ઉપાદાનભૂત વ્યાપક (=સાધ્ય) સ્વસ્વરૂપથી જ ઉપાદેયભૂતવ્યાપ્ય (=હેતુમાં) અન્વય પામે, ત્યારે એ બન્ને વચ્ચે અન્તર્યાપ્તિ કહેવાય. અન્તર્યાપ્તિનો આવો અર્થ પણ જોવા મળે છે) આ પ્રમાણે અન્તર્ગતઅનુમાનોને લક્ષમાં લઈ ટીકાકારે ઉપરોક્ત પ્રયોગ દર્શાવ્યો છે. તેથી જ "સ્થૂળઅવયવો પરમાણુ દ્વારા જ નિષ્પન્ન છે" તેવો એકાંત રહેતો નથી, કારણ કે સ્થૂળસૂતરવગેરેદ્વારા વસ્ત્રવગેરેની નિષ્પત્તિ થતી દેખાય છે. તથા આત્મા, આકાશવગેરે પણ સ્થૂળઅવયવીરૂપ છે. છતાં પુદ્ગલરૂપ કે પરમાણુજન્ય નથી. (અહીં જે સ્થૂળઅવયવીની નિષ્પત્તિ કહી તે ધૌદગ્નિક સ્થૂળઅવયવીને લક્ષમાં રાખીને દર્શાવી છે. વાસ્તવમાં ટીકાકારશ્રીનાં મૂળ અનુમાનને કોઈ દોષ નથી. કેમકે સૂતરવગેરે સ્થૂળ અવયવીદ્વારા વસ્ત્રાદિની નિષ્પત્તિ હોવા છતાં, જે પરમાણુઓ જ ન હોય, તો સૂતર સંભવે નહીં. કેમકે સૂતરની નિષ્પત્તિમાં પણ પરમાણુઓ જ કારણરૂપ બને છે. કેમકે પરમાણુઓનાં સંયોજનિત સ્થૂળસ્કન્ધો વિના સૂતર સંભવે નહીં. તથા અહીં સ્થૂળઅવયવીની નિષ્પત્તિ અન્યથાઅનુપપન્ન બતાવી છે. આકાશ-આત્માદિ દ્રવ્યો સ્થૂળઅવયવી હોવા છતાં નિત્ય હોઈ તેઓની નિષ્પત્તિ જ નથી તેથી અનુપપત્તિનો પ્રસંગ જ નથી.)

સાર :- જ્યાં અણુઓ દ્વારા સ્થૂળઅવયવીની નિષ્પત્તિ થતી હોય, ત્યાં કાળવગેરે સહકારી સામગ્રીને અપેક્ષીને થતી ક્રિયાનાં કારણ પ્રાદુર્ભૂત થતાં સંયોજઅતિશયને અપેક્ષીને આ ઉત્પત્તિ અવિતથ હોય છે. અર્થાત્ તેવા પ્રકારનાં કાળ, સ્વભાવવગેરેરૂપ સહકારીઓ પરમાણુઓમાં વિશિષ્ટપ્રકારનો સંયોજ ઉત્પન્ન કરે છે. જેનાથી સ્થૂળાવયવીની ઉત્પત્તિ થાય છે. આવા સ્થૂળ અવયવીની ઉત્પત્તિ અન્યથાઅનુપપન્નદ્વારા પરમાણુઓનાં અસ્તિત્વની અનુભૂતિમાં હેતુ બને છે.

અનેકાવયવવાળા સ્થૂળાવયવીની સિદ્ધિ

તથા 'સ્થૂળાવયવીનાં અનેક અવયવો આધાર છે.' ઇત્યાદિદ્વારા અનેક અવયવોને આધાર માનવામાં આવતા દોષોનું જે નિરૂપણ તમે કર્યું, તે પણ અમને સંમત મતને સ્વીકારવાથી ટળી જશે. અવયવી કથયિત વિરોધી અનેક અવયવોથી અવિષ્વભૂત = અલગ મળી ન શકે એવી રીતે તે અવયવોમાં વૃત્તિ (=રહે) છે.

શંકા :- વિરોધી અવયવોને આધારરૂપે માનવામાં અવયવીમાં વિરૂદ્ધધર્મોનું અધ્યાસન (=વૃત્તિ) માનવું પડશે.

સમાધાન :- અવયવોમાં વિરોધિતા એકાંતે નથી, પરંતુ કથયિત છે. તેથી અવયવિગત ધર્મોમાં આવતો કથયિત વિરોધ અમને ઇષ્ટ જ છે. કારણ કે અવયવી પોતે અવયવોથી કથયિત અભિન્ન છે, એટલે કે અવયવી, કથયિત અવયવાત્મક છે અને તે રૂપને અવલંબીને કથયિત અનેકાત્મક છે જ. અને અનેકમાં અનેક વિરોધીધર્મોની વૃત્તિ ઇષ્ટ જ છે, એક જ અંશે બે વિરોધીધર્મોની વૃત્તિ અનિષ્ટ છે. આમ અવયવી પોતાનાં જૂદા-જૂદા અવયવોરૂપ અંશોદ્વારા ભિન્ન-ભિન્ન ધર્મોનો આશ્રય બને તે અનુપપન્ન નથી.

શંકા :- અવયવી સ્વઅવયવોમાં સંપૂર્ણતઃ રહે છે કે એકદેશથી રહે છે ?

સમાધાન :- આ બન્ને વિકલ્પ અમને માન્ય નથી. અવયવી સ્વઅવયવોમાં 'અલગ-સ્વતંત્રરૂપે

કિન્ન, યદિ બાહ્યોઽર્થો નાસ્તિ, કિમિદાનોં નિયતાકારં પ્રતીયતે નીલમેતત્? ઇતિ? વિજ્ઞાનાકારોઽયમિતિ ચેત? ન। જ્ઞાનાદ્ બહિર્ભૂતસ્ય સંવેદનાત્। જ્ઞાનાકારત્વે તુ 'અહં નીલમ્' ઇતિ પ્રતીતિઃ સ્યાન્ન તુ 'ઇદં નીલમ્' ઇતિ। જ્ઞાનાનાં પ્રત્યેકમાકારભેદાત્ કસ્યચિત્ 'અહમ્' ઇતિ પ્રતિભાસઃ, કસ્યચિત્ 'નીલમેતત્' ઇતિ ચેત? ન। નીલાદ્યાકારવદહમિત્યાકારસ્ય વ્યવસ્થિતત્વાભાવાત્। તથા ચ યદેકેનાહમિતિ પ્રતીયતે તદેવાપરેણ ત્વમિતિ પ્રતીયતે। નીલાદ્યાકારસ્તુ વ્યવસ્થિતઃ સર્વૈરપ્યેકસ્વતયા ગ્રહણાત્। ભક્ષિતહત્પૂરાદિભિસ્તુ યદ્યપિ નીલાદિકં પોતાદિતયા ગૃહ્યતે, તથાપિ તેન ન વ્યભિચારઃ તસ્ય

ઉપલબ્ધ ન થવારૂપ-અવિભવગ્ભૂતસ્વભાવસંબંધથી જ રહે છે. તેથી ત્યાં 'એકદેશથી છે કે?' ઇત્યાદિ વિકલ્પો અસંગત છે. જેમ કે અગ્નિમાં રહેલી દહનશક્તિ અગ્નિમાં અવિભવગ્ભાવરૂપ સ્વભાવસંબંધથી રહે છે. તેથી ત્યાં "એકદેશથી છે કે?" ઇત્યાદિ વિકલ્પો જ સંભવતા નથી.

નિયતાકારપ્રતીતિથી બાહ્યાર્થસિદ્ધિ

તથા જો બાહ્યાર્થ સર્વથા અસત્ હોય તો હમણાં નિયતાકાર 'આ નીલ' એવું શું પ્રતીત થાય છે?

શંકા :- આ માત્ર વિજ્ઞાનાકાર છે.

સમાધાન:- આ અસંગત છે, કેમકે 'આ નીલ છે' ઇત્યાદિસ્થળે જ્ઞાનથી બહિર્ભૂત કોઈક વસ્તુનું અવશ્ય સંવેદન થાય છે. જો જ્ઞાનાકારનું જ સંવેદન થતું હોય તો, અને જ્ઞાન જ માત્ર સત્ હોય (અર્થાત્ સંવેદક પણ જ્ઞાન જ હોય) તો તો, "આ નીલ છે" એવી પ્રતીતિ થવાને બદલે 'હું નીલ છું' એવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ, કેમકે સંવેદ્ય, (=જેનું સંવેદન થાય છે તે) સંવેદન (સંવેદનક્રિયા) અને સંવેદક (સંવેદન કરનાર) ત્રણેય એક જ્ઞાન જ છે.

શંકા :- સંવેદક, સંવેદન, અને સંવેદ્ય આ ત્રણેય જ્ઞાનાત્મક હોવા છતાં, જ્ઞાનનાં આકાર અનંત છે. આમ પ્રત્યેકજ્ઞાનમાં આકારભેદ હોવાથી કોઈક જ્ઞાનનો 'હું' એવો પ્રતિભાસ થાય, અને કોઈકનો આ નીલ એવો પ્રતિભાસ થાય. અથવા એકનો એક પ્રતિભાસ કો'ક ને 'હું' તરીકે અને કો'ક ને 'આ નીલ' એવો થાય.

સમાધાન :- આ બરાબર નથી, કેમ કે જ્ઞાનના 'નીલ' આદિ આકારની જેમ 'અહમ્ (હું)' આકારો વ્યવસ્થિત નથી. જે આકાર એકને 'અહમ્' રૂપે પ્રતિભાસિત થાય છે. તે જ આકાર બીજાને 'ત્વમ્' રૂપે સંવેદિત થાય છે. જ્યારે નીલાદિઆકારો તો બધાને સમાનરૂપે જ સંવેદિત થાય છે. તેથી તેઓ વ્યવસ્થિત છે.

શંકા :- 'નીલાદિઆકાર વ્યવસ્થિત છે' - તેમ કહી ન શકાય, કેમકે પિત્તોત્પાદક ધતુરાદિનાં ભોજનથી જેને કમળો થયો છે, તે નીલાદિકને જ પીળાદિરૂપે રૂઝા કરે છે.

સમાધાન :- 'નીલ' આદિને પીળાદિરૂપે રૂઝા કરનાર વ્યક્તિ ચક્ષુદોષથી તેમ કરે છે. તેથી એ બોધ ભ્રાન્ત છે. આ ભ્રાન્તિ નીલાદિકજ્ઞાનની વ્યવસ્થાને અનૈકાનિક સિદ્ધ કરી ન શકે.

શંકા :- નીલાદિજ્ઞાન પોતે પોતાનું જ જ્યારે સંવેદન કરે છે, ત્યારે 'અહમ્' એવો પ્રતિભાસ થાય છે. આમ 'હું' આદિ વિજ્ઞાનાકારોની નિયતવ્યવસ્થા થઈ શકે છે.

૧. હત્પૂરઃ પિત્તરોગકરઃ ફલવિશેષસ્તદ્વક્ષણેન પિત્તપીત્તિમા સર્વે પદાર્થઃ પોતા ઇવ ભાસન્તે।

૨. આ અસંગત છે- આ આકારો જ્ઞાનથી ભિન્ન છે, કે અભિન્ન છે? જો 'અભિન્ન છે' એમ કહેશે, તો આકાર અને જ્ઞાન એકરૂપ થશે. તથા બધા જ્ઞાનો જ્ઞાનત્વરૂપે સમાન છે. જો આકારો જ્ઞાનથી ભિન્ન હોય, તો જ તેઓની અનંતતા સંભવી શકે, જ્ઞાનથી અભિન્ન હોય, તો તેઓની અનંતતા અસિદ્ધ થશે. અને પીતજ્ઞાન અને નીલજ્ઞાન પણ એક થવાનો અતિપ્રસંગ આવે. જો આકારને જ્ઞાનથી ભિન્ન કહેશે, તો જ્ઞાનાદૈતવાદનો પ્રવાદ મિથ્યા પુરવાર થશે. કેમકે જ્ઞાનથી ભિન્ન આકારો પણ સત્ છે.

પ્રાન્તત્વાત્ । સ્વયં સ્વસ્ય સંવેદનેઽહમિતિ પ્રતિભાસ ઇતિ ચેત્ ? નનુ કિં પરસ્યાપિ સંવેદનમસ્તિ । કથમન્યથા સ્વશબ્દસ્ય પ્રયોગઃ । પ્રતિયોગીશબ્દો હ્યયં પરમપેક્ષમાણ એવ પ્રવર્તતે । સ્વરૂપસ્યાપિ પ્રાન્ત્યા ભેદપ્રતીતિરિતિ ચેત્ ? હન્ત પ્રત્યક્ષેણ પ્રતીતો ભેદઃ કથં ન વાસ્તવઃ ॥

પ્રાન્તં પ્રત્યક્ષમિતિ ચેત્ ? નનુ કુત એતત્ । અનુમાનેન જ્ઞાનાર્થયોરભેદસિદ્ધિરિતિ ચેત્ ? કિં તદનુમાનમિતિ પૃચ્છામઃ । યદ્યેન સહ નિયમેનોપલબ્ધ્યતે તત્ તતો ન ભિદ્યતે, યથા સચ્ચન્દ્રાદસચ્ચન્દ્રઃ । નિયમેનોપલબ્ધ્યતે ચ જ્ઞાનેન સહાર્થ ઇતિ વ્યાપકાનુપલબ્ધિઃ । પ્રતિષેધસ્ય જ્ઞાનાર્થયોરભેદસ્ય વ્યાપકઃ સહોપલમ્બાનિયમસ્તસ્યાનુપલબ્ધિઃ । ભિન્નયોર્નીલ-પોતયોર્યુગપદુપલમ્બાનિયમાભાવાત્ । ઇત્યનુમાનેન તયોરભેદસિદ્ધિરિતિ ચેત્ ?

સમાધાન :- તો શું બીજાનું (=જ્ઞાનભિન્નનું) પણ સંવેદન છે ? જો બીજાનું સંવેદન ન હોય, તો અહીં 'પોતાનું જ સંવેદન' એવો નિર્દેશ શું કામ કરો છો ? 'પોતાનું' શબ્દ સાપેક્ષ છે. જ્યાં પરનો સંભવ હોય ત્યાં જ તેનો વ્યવચ્છેદ કરવા 'સ્વ' શબ્દનો પ્રયોગ થાય. અને જો 'પર' હોય, તો જ્ઞાનઅદ્વૈતવાદ ભાંગી પડશે.

શંકા :- સ્વરૂપમાં પણ ભ્રાન્તિથી 'આ નીલ' ઇત્યાદિ રૂપે ભેદની પ્રતીતિ થાય છે.

સમાધાન :- જ્યાં પ્રત્યક્ષદ્વારા જ સ્વ અને પરનો ભેદ સ્પષ્ટ ઉપલબ્ધ થાય છે, ત્યાં ભ્રાન્તિને શું કામ વચ્ચે લાતો છો ? શા માટે એ ભેદને વાસ્તવ માનતા નથી.

અનુમાનથી જ્ઞાન-અર્થની અભેદસિદ્ધિ-બૌદ્ધ

બૌદ્ધ :- જે પ્રત્યક્ષથી ભેદની પ્રતીતિ થાય છે તે પ્રત્યક્ષ ભ્રાન્ત છે.

શંકા :- તમે આમ શાના પરથી કહો છો ?

સમાધાન :- અનુમાનદ્વારા જ્ઞાન અને અર્થ વચ્ચેનો અભેદ સિદ્ધ થાય છે.

શંકા :- એ અનુમાનનો આકાર શો છે ?

બૌદ્ધ :- “જેનો જેની સાથે અવશ્ય ઉપલબ્ધ થાય તે તેનાથી ભિન્ન નથી. જેમકે અસત્=ભ્રાન્ત ચંદ્રની ઉપલબ્ધિ સત્=વાસ્તવિક ચંદ્રની સાથે જ થાય છે. તેથી તે ચંદ્ર સત્ચંદ્રથી ભિન્ન નથી.” (અહીં અસત્ચંદ્ર પાણીમાં દેખાતું ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ વગેરે સમજવું) જ્ઞાનની સાથે અર્થની ઉપલબ્ધિ અવશ્ય થાય છે. આ વ્યાપકઅનુપલબ્ધિ છે. (વ્યાપકનાં અભાવમાં વ્યાપ્યનો અભાવ સિદ્ધ કરવો તે વ્યાપકાનુપલબ્ધિ કહેવાય. જેમકે વૃક્ષરૂપ વ્યાપકનાં અભાવમાં વ્યાપ્ય વૃક્ષાન્તર્ગત શિશુપાનો અભાવ સિદ્ધ કરવામાં વ્યાપકાનુપલબ્ધિ હેતુ કહેવાય) અહીં જ્ઞાન અને અર્થ વચ્ચેનાં ભેદનો પ્રતિષેધ કરવો છે. તે માટે વ્યાપકાનુપલબ્ધિને સાધન બનાવ્યું છે. જ્ઞાન અને અર્થ વચ્ચેનાં ભેદની સિદ્ધિ સ્થળે 'અર્થ અને જ્ઞાનનો ભેદ' વ્યાપ્ય છે. 'જ્ઞાન સાથે અર્થની ઉપલબ્ધિનો અનિયમ' વ્યાપક છે. 'જ્ઞાનસાથે અર્થની સહોપલબ્ધિનો નિયમ' આ વ્યાપકનાં અભાવને સૂચિત કરે છે. અને વ્યાપકનાં અભાવથી જ્ઞાન અને અર્થ વચ્ચેના ભેદરૂપ વ્યાપ્યનો અભાવ પણ સિદ્ધ થાય છે. તેથી જ્ઞાન અને અર્થ વચ્ચેનો અભેદ સિદ્ધ થાય છે.

શંકા :- ભિન્ન એવા જ્ઞાન અને અર્થ વચ્ચે સહોપલબ્ધિનો નિયમ માનવામાં શો વાંધો છે ?

સમાધાન :- પરસ્પર ભિન્ન એવા 'નીલ' અને 'પીત' સર્વદ્ય સહોપલબ્ધ થતાં દેખાતા નથી. તેથી પરસ્પર ભિન્નપદાર્થો વચ્ચે સદૈવ સહોપલબ્ધિનો નિયમ નથી. તેથી જ્ઞાન અને અર્થને પરસ્પર ભિન્ન માનવામાં સહોપલબ્ધિનો નિયમ માની શકાય નહિ. પરંતુ તે બન્ને વચ્ચે સહોપલબ્ધિનો નિયમ દેખાય

ન । સંદિગ્ધાનૈકાન્તિકત્વેનાસ્યાનુમાનાભાસત્વાત્ । જ્ઞાનં હિ સ્વપરસંવેદનમ્ । તત્પરસંવેદનતામાત્રેણૈવ નીલં ગૃહ્ણતિ, સ્વસંવેદનતામાત્રેણૈવ ચ નીલબુદ્ધિમ્ । તદેવમનયોર્યુગપદગ્રહણાત્સહોપલમ્બનિયમોઽસ્તિ અભેદશ્ચ નાસ્તિ । ઇતિ સહોપલમ્બનિયમસ્પસ્ય હેતોર્વિપક્ષાદ્ વ્યાવૃત્તેઃ સંદિગ્ધત્વાત્ સંદિગ્ધાનૈકાન્તિકત્વમ્ । અસિદ્ધશ્ચ સહોપલમ્બનિયમઃ, 'નીલમેતત્' ઇતિ બહિર્મુખતયાઽર્થેઽનુભૂયમાને તદાનોમેવાન્તરસ્ય નીલાનુભવસ્યાનુભવાત્, ઇતિ કથં પ્રત્યક્ષસ્યાનુમાનેન

છે, માટે તે બન્ને અભિન્ન જ હોવા જોઈએ. આમ અનુમાનથી તે બન્નેનાં અભેદની સિદ્ધિ થાય છે.

જ્ઞાન-અર્થવચ્ચે અભેદસાધક અનુમાન અપ્રમાણ

જેનમત્:- (૧) અહીં અનુમાનમાં સંદિગ્ધઅનૈકાન્તિકદોષ છે. તેથી આ અનુમાનાભાસ છે. જે હેતુની વિપક્ષમાંથી વ્યાવૃત્તિ (=વિપક્ષમાં અભાવ) સંદિગ્ધ હોય તે હેતુ સંદિગ્ધઅનૈકાન્તિક કહેવાય છે. (કોઈક વિપક્ષમાં હેતુનું હોવાપણું અનેકાન્તિકદોષરૂપ છે. આવી અનેકાન્તિકતાનાં સંદેહથી યુક્ત હેતુ સંદિગ્ધઅનેકાન્તિકહેતુ કહેવાય) જ્ઞાન સ્વ અને પરનાં સંવેદનાત્મક છે. જ્ઞાન પરસંવેદનતાસ્વભાવથી નીલને ગ્રહણ કરે છે. અને સ્વસંવેદનતા સ્વભાવથી નીલબુદ્ધિ (=નીલજ્ઞાન) નું ગ્રહણ કરે છે. આ પ્રમાણે નીલઅર્થ અને નીલજ્ઞાન બન્નેનાં એક સાથે ઉપલમ્બનો નિયમ છે, છતાં બન્ને વચ્ચે અભેદ નથી. કેમકે નીલઅર્થ અને નીલજ્ઞાન એક નથી. જ્ઞાનનો સ્વપરસંવેદનસ્વભાવ પૂર્વે દર્શાવેલી યુક્તિઓથી સિદ્ધ છે. આમ સહોપલમ્બનિયમરૂપ હેતુની વિપક્ષમાંથી વ્યાવૃત્તિ સંદિગ્ધ છે. અર્થ અને જ્ઞાનરૂપ ભિન્ન વસ્તુઓમાં પણ આ નિયમ ઉપલબ્ધ થાય છે, ભિન્ન વસ્તુઓ અભેદરૂપ સાધ્યના વિપક્ષો છે. (૨) તથા અર્થ અને જ્ઞાન વચ્ચે સહોપલમ્બનિયમ જ અસિદ્ધ છે, કેમકે જ્યારે 'આ નીલ છે' એવો બહિર્મુખતાથી અર્થનો પ્રતિભાસ થાય છે, ત્યારે જ અંતર્ગત નીલાનુભવ = નીલબુદ્ધિનો અનુભવ થતો નથી. પરંતુ પ્રથમ "આ નીલ છે." એવો બોધ થાય. પછી "હું નીલજ્ઞાનવાળો છું" એવો બોધ થાય છે. આ જ્ઞાનને અનુવ્યવસાયજ્ઞાન પણ કહે છે. આ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. આમ સહોપલમ્બિ નિયમ ન હોવાથી પ્રત્યક્ષસિદ્ધ જ્ઞાન અને અર્થ વચ્ચેનો ભેદ અનુમાનદ્વારા ભ્રાન્ત કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકાય? (૩) વળી અહીં અન્યોન્યાશ્રયદોષ પણ છે. તે આ પ્રમાણે — જો પ્રત્યક્ષ ભ્રાન્ત હોય, તો અનુમાનનો વિષય અબાધિત રહેતો હોઈ અનુમાન થઈ શકે. અને જો અનુમાન થાય તો પ્રત્યક્ષ ભ્રાન્ત સિદ્ધ થઈ શકે.

(સામાન્યતઃ પ્રત્યક્ષની સામગ્રી અનુમાનની સામગ્રી કરતાં બળવાન છે, તેથી જ્યાં વસ્તુ પ્રત્યક્ષનો વિષય બને ત્યાં અનુમાનનો ઉપયોગ થતો નથી. અન્યથા ત્યાં સિદ્ધસાધનદોષ આવે. એ જ પ્રમાણે અભ્રાન્તપ્રત્યક્ષ વિપરીતઅનુમાનને બાધિત કરે છે, તેથી અનુમાનનાં વિષય તેઓ જ બને, કે જેઓ અંગે પ્રત્યક્ષની સામગ્રી હજાર નથી, અથવા પ્રત્યક્ષની સામગ્રી દોષયુક્ત હોઈ ભ્રાન્ત પ્રત્યક્ષ થતું હોય અથવા નિર્ણયમાં સંદેહ વર્તતો હોય. પ્રત્યક્ષની ભ્રાન્તતા પૂર્વે કરેલાં પ્રમાણિકપ્રત્યક્ષ કે અનુમાન આદિનાં સ્મરણદ્વારા નિર્ણય થાય છે.) પ્રસ્તુતમાં અનુમાનપ્રમાણ જ્ઞાન અને અર્થ વચ્ચે અભેદરૂપ વિષયને ગ્રહણ કરે, તે પહેલાં ભેદગ્રાહકપ્રત્યક્ષને ભ્રાન્ત સિદ્ધ કરવો પડે. અને પ્રત્યક્ષ ભ્રાન્ત તો જ સિદ્ધ થાય, જો અભેદનું ગ્રહણ થાય. આ અભેદનું જ્ઞાન કરવા અનુમાન આવશ્યક છે. આમ અભેદગ્રાહક અનુમાન પ્રત્યક્ષની ભ્રાન્તતાની સિદ્ધિ પર અવલંબે છે. અને પ્રત્યક્ષની ભ્રાન્તતાની સિદ્ધિ અભેદગ્રાહક અનુમાનપર આધાર રાખે છે. આમ પ્રસ્તુતમાં અન્યોન્યાશ્રયદોષ છે. (૪) વળી જો અર્થનો અભાવ જ હોય તો 'અહીં નીલ છે' ઇત્યાદિરૂપ અર્થનાં નિયત દેશ=સ્થાન=અધિકરણની જે પ્રતીતિ થાય છે તે પણ કેવી રીતે સંભવે?

શંભા :- તે-તે વિવક્ષિતદેશમાં તે-તે અર્થોનું આરોપણ કરીને આવી પ્રતીતિ થાય છે.

સમાધાન :- ખપુષ્પની જેમ જે અસત્ હોય, તેનો વિવક્ષિતસ્થળે આરોપ કરવાનો કોઈ નિયમ નથી.

જ્ઞાનાર્થયોરભેદસિદ્ધ્યા ભ્રાન્તત્વમ્ । અપિ ચ, પ્રત્યક્ષસ્ય ભ્રાન્તત્વેનાબાધિતવિષયત્વાદનુમાનસ્યાત્મલાભઃ, લઘ્વાત્મકે ચાનુમાને પ્રત્યક્ષસ્ય ભ્રાન્તત્વમ્, इत्यन्योन्याश्रयदोषोऽपि दुर्निवारः । અર્થાભાવે ચ નિયતદેશાધિકરણા પ્રતીતિઃ કુતઃ । ન હિ તત્ર વિવક્ષિતદેશેડયમારોપયિતવ્યો નાન્યત્રેત્યસ્તિ નિયમહેતુઃ ॥

વાસનાનિયમાત્તદારોપનિયમ ઇતિ ચેત્ ? ન । તસ્યા અપિ તદેશનિયમકારણત્વાભાવાત્ । સતિ હ્યર્થસદ્ભાવે યદેશેડયસ્તદેશેડનુભવઃ તદેશા ચ તત્પૂર્વિકા વાસના । બાહ્યાર્થાભાવે તુ તસ્યાઃ કિંકૃતો દેશનિયમઃ ? ॥

એવો ક્યારેય બોધ થતો નથી કે, 'અહીં ખપુષ્પ છે.' માટે જો બાહ્યાર્થ અસત્ જ હોય, તો નિયતસ્થળે તેનો આરોપ કરીને પણ પ્રતીતિ થઈ શકે નહીં. અને જો આરોપ થઈ શકે, તો સર્વત્ર થઈ શકે. નિયતસ્થળનો નિયમ ન રહે. કેમકે નિયામકનો અભાવ છે.

વાસનાનિયમની અસિદ્ધિ

બૌદ્ધ :- વાસનાના નિયમથી એ આરોપ છે. અર્થાત્ અહીં પ્રતિનિયતદેશમાં અર્થના જ્ઞાનની નિયામિકા વાસના છે. ઘટવગેરેબાહ્યાર્થવસ્તુ તે દેશમાં વૃત્તિ છે, માટે ઘટ અને તે સ્થાનનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે તેમ સિદ્ધ થતું નથી. પરંતુ આપણી અનાદિકાલીન તેવી તેવી વાસનાઓ “ઘટાદિ વસ્તુઓ અમુક ચોક્કસ સ્થાનમાં છે” ઇત્યાદિજ્ઞાન કરાવે છે. અર્થાત્ અહીં બહિર્મુખનયા અર્થ અને સ્થાનનો બોધ વાસનાજનિત હોઈ, ભ્રાન્ત છે. જ્યારે ઘટાકારાદિજ્ઞાન જ સત્ છે.

જૈન :- આ અસંગત છે. વાસના પણ અર્થનાં તેજ દેશઅંગેના નિયમમાં કારણ બની ન શકે. કેમકે જો તે-તે અર્થનો સદ્ભાવ હોય, તો જ જે દેશમાં અર્થ હોય તે દેશમાં તેનો અનુભવ થાય. અને તે દેશમાં જ તે અનુભવપૂર્વકની વાસના ઉત્પન્ન થાય. તેથી બાહ્યાર્થ સત્ હોય, તો જ તેવી વાસના સંભવી શકે. જો બાહ્યાર્થ જ નથી, તો તેનો નિયતદેશમાં અનુભવ ક્યાંથી ? અને અનુભવ નથી, તો વાસનાનો પ્રતિનિયતદેશનિયમ ક્યાંથી ? અને જો વાસના ન હોય તો તે અર્થનાં દેશનિયમમાં કારણ શી રીતે બની શકે ? ‘તુષ્યતુ દુર્જનઃ’ એ ન્યાયથી કદાચ માની લો કે અસત્ એવા બાહ્યાર્થનો નિયતદેશમાં આરોપનો નિયમ છે. છતાં આ આરોપનો નિયમ અમુક જ દેશમાં કરાય છે, અન્યત્ર નહીં. ઇત્યાદિ જે કાર્યવિશેષ થાય છે. અર્થાત્ ‘અહીં ઘટ છે ત્યાં નથી’ ઇત્યાદિ જે વિશિષ્ટજ્ઞાનસંવેદનરૂપ, વિશિષ્ટકાર્ય થાય છે, તે કારણની વિશિષ્ટતા વિના સંભવી શકે નહીં. જો બાહ્યાર્થ હોય જ નહીં, તો તેની પ્રતિનિયતદેશમાં વૃત્તિને કારણ તરીકે માની શકાય નહીં.

બૌદ્ધ :- આરોપિતઅર્થના દેશનિયમરૂપ વિશિષ્ટકાર્યમાં વાસનાઓની વિચિત્રતા જ હેતુ છે. અર્થાત્ વિચિત્રવાસનાઓ જ અર્થનો નિયતદેશમાં બોધ કરાવવામાં હેતુ બને છે.

જૈન :- આ વાસનાની વિચિત્રતા બોધાકાર (=જ્ઞાનાકાર) થી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો અભિન્ન હોય, તો બોધાકાર એકરૂપ હોવાથી વાસનાનું વૈચિત્ર્ય પણ એકરૂપ થઈ જશે, અર્થાત્ વાસનાઓ એકસરખી થઈ જશે. તેથી વાસનાઓ વચ્ચે પરસ્પરવિશેષ (=ભેદ) શી રીતે ઉપપન્ન થશે ?

બૌદ્ધ :- બોધાકારોમાં વૈચિત્ર્ય સંભવે છે.

જૈન :- એ વૈચિત્ર્ય કોના કારણે છે ?

બૌદ્ધ :- વાસનાઓની વિચિત્રતાને કારણે.

જૈન :- વાસનાઓની વિચિત્રતા કોના કારણે છે ? કેમકે તે વિચિત્રતાનો આધાયક કોઈ બાહ્યાર્થ વિદ્યમાન નથી. વળી

અર્થાસ્તિ તાવદારોપનિયમઃ । ન ચ કારણવિશેષમન્તરેણ કાર્યવિશેષો ઘટતે । બાહ્યચાર્થો નાસ્તિ । તેન વાસનાનામેવ વૈચિત્ર્યં નૈવ હેતુરિતિ ચેત્ ? તદ્વાસનાવૈચિત્ર્યં બોધાકારાદન્યત્, અનન્યદ્વા ? અનન્યચ્ચેત્, બોધાકારસ્યૈકત્વાત્કસ્તાસાં પરસ્પરતા વિશેષઃ । અન્યચ્ચેત્, અર્થે કઃ પ્રદેશઃ, યેન સર્વલોકપ્રતીતિરપહૂયતે ? તદેવં સિદ્ધો જ્ઞાનાર્થયોર્ભેદઃ ।

તથા ચ પ્રયોગઃ । વિવાદાધ્યાસિતં નીલાદિ જ્ઞાનાદવ્યતિરિક્તં, વિરુદ્ધધર્માદિધ્યસ્તત્વાત્ । વિરુદ્ધધર્માધ્યાસશ્ચ જ્ઞાનસ્ય શરીરાન્તઃ, અર્થસ્ય ચ બહિઃ, જ્ઞાનસ્યાપરકાલે, અર્થસ્ય ચ પૂર્વકાલે વૃત્તિમત્ત્વાત્; જ્ઞાનસ્યાત્મનઃ સકાશાત્, અર્થસ્ય ચ સ્વકારણેભ્ય ઉત્પત્તેઃ । જ્ઞાનસ્ય પ્રકાશસ્પત્ત્વાત્, અર્થસ્ય ચ જડસ્પત્ત્વાદિતિ । અતો ન જ્ઞાનાદૈતેડબ્યુપગમ્યમાને બહિરનુપૂયમાનાર્થપ્રતીતિઃ કથમપિ સજ્ઞતિમજ્ઞતિઃ । ન ચ દટ્ટમપહ્નોતું શક્યમિતિ ॥

બોધાકાર અને વાસના પરસ્પરઅભિન્ન હોવાથી બોધાકારને પોતાની જ વિચિત્રતાથી વિચિત્રરૂપે સિદ્ધ કરવામાં આત્માશ્રયદોષ છે. તેથી વાસનાનું વૈચિત્ર્ય અનુપપન્ન છે.)જો વાસનાને જ્ઞાનથી ભિન્ન માનતા હો, તો અર્થ ઉપર જ કેમ દ્રેષ્ય રાખો છો, કે જેથી સર્વલોકને પ્રતીત જ્ઞાનથી તેના ભેદનો નિષેધ કરો છો. અર્થાત્ જો વાસના જ્ઞાનથી ભિન્ન રહી શકતી હોય, અને જ્ઞાનાદૈતવાદનો ચૂરેચૂરો થઈ જતો હોય, તો બાહ્યાર્થને પણ જ્ઞાનથી ભિન્નરૂપે સ્વીકારવામાં દોષ નથી.

જ્ઞાનથી અર્થની ભિન્નતાના હેતુઓ

અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે, “વિવાદગ્રસ્ત નીલાદિ પદાર્થ જ્ઞાનથી ભિન્ન છે, કેમકે વિરુદ્ધધર્મોથી યુક્ત છે. ” અહીં હેતુમાં અસિદ્ધિદોષ ટાળવા માટે કહે છે— (૧) જ્ઞાન શરીરની અંદર વૃત્તિ છે. જ્યારે અર્થ શરીરની બહાર વૃત્તિ છે. (૨) અર્થની વૃત્તિ પૂર્વકાળે છે, જ્ઞાનની અપર (=ઉત્તર) કાળે છે. તથા (૩) જ્ઞાન આત્મામાંથી ઉદ્ભવે છે. અર્થ સ્વકારણોમાંથી પ્રગટ થાય છે. (૪) જ્ઞાન પ્રકાશરૂપ છે, જ્યારે અર્થ જડ છે, આમ જ્ઞાનનાં ધર્મો કરતા અર્થના ધર્મો ભિન્ન છે. તેથી જ્ઞાન કરતાં અર્થ ભિન્ન સિદ્ધ થાય છે. કેમકે ભિન્નધર્મોવાળી વસ્તુઓ ભિન્ન તરીકે જ ઈષ્ટ છે. તેઓમાં અભેદ અપ્રસિદ્ધ છે. તેથી જ્ઞાનાદૈતવાદનો સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો પ્રત્યક્ષથી અનુભવાતા બાહ્યાર્થની પ્રતીતિ સંગત થઈ શકે નહિ, પણ બાહ્યાર્થનો પ્રત્યક્ષથી અનુભવ થાય છે. તેથી આ પ્રત્યક્ષદૈત્યનો નિષેધ થઈ શકે નહિ.

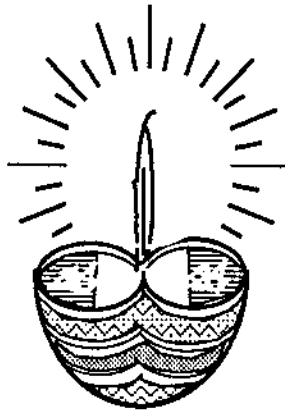
અત એવ, સ્તુતિકારશ્રી કહે છે. “સંવિદઅદૈત્યમાર્ગે અર્થનું સંવેદન થઈ શકે નહીં !” સંવિત્ = જેનાથી વસ્તુસ્વરૂપનું વિપરીતતાથી રહિતપણે સમ્યક્ રીતે વેદન (=બોધ) થાય. સ્વસંવેદનપક્ષમાં સંવેદન = સંવિત્ = જ્ઞાન, તેનો અદૈત્ય (બેપણું = દૈત્ય. બેપણાનો અભાવ-અર્થાત્- એકત્વ = અદૈત્ય) = બાહ્યાર્થના નિષેધથી જ્ઞાનનું એકપણું. અર્થાત્ ‘જ્ઞાન જ તાત્ત્વિક છે, બાહ્યાર્થ તાત્ત્વિક નથી’ એવો અભિગમ. આ જ્ઞાનાદૈત્ય માર્ગે = જ્ઞાનાદૈત્યપક્ષે બાહ્યાર્થનો થતો સાક્ષાત્ અનુભવ અયોગ્ય ઠરે.

સુગતે (=માયાપુત્ર બુદ્ધે) પરિકલ્પના કરેલી સઘળી ક્ષણક્ષયાદિવસ્તુનો સમુદાય બુદ્ધિમાં વ્યામોહ ઉત્પાદક હોઈ ઈન્દ્રજાળ સમાન છે, અને વિલૂનશીર્ણ છે. જેમ તીક્ષ્ણધારવાળા ધાંતરડાથી ઘાસ-સ્ત્રામ્બવગેરે શીઘ્ર = લાણાતાની સાથે જ નષ્ટ થાય છે. એમ બુદ્ધે કલ્પેલી આ ઈન્દ્રજાળ પણ વિશીર્ણ (=વિલીન) થાય છે. અથવા તો કોઈ જાદૂગરે રચેલી ઈન્દ્રજાળ લોકોને અવાસ્તવિક તે-તે વસ્તુઓ દેખાડે છે, અને ભોળા લોકોને ઠગી પછી નિરંશપણે નષ્ટ થાય છે. તેમ સુગતે કલ્પેલા તે-તે પ્રમાણ અને તે-તે ક્ષણ વચ્ચેનો અભેદ, સર્વપદાર્થોની ક્ષણિકતા, જ્ઞાન અને અર્થનો અભેદ, જ્ઞાનાદૈત્ય અભ્યુપગમ ઇત્યાદિ સર્વસિદ્ધાંતો પ્રમાણના બોધ વિનાનાં લોકોને વ્યામોહિત કરે છે. પરંતુ યુક્તિથી વિચારતાં તે સિદ્ધાંતો વિનાશશીલતાને જ ભજે છે. અહીં ‘સુગત’

અતઃ એવાહ સ્તુતિકારઃ - 'ન સંવિદદ્વૈતપથેઽર્થસંવિત્' ઇતિ । સમ્યગવૈપરોત્યેન વિદ્યતેઽવગમ્યતે વસ્તુસ્વરૂપમનયેતિ સંવિત્ । સ્વસંવેદનપથે તુ સંવેદનં=સંવિત્=જ્ઞાનમ્, તસ્યા અદ્વૈતમ્, દ્વયોર્ભાવો, દ્વિતા, દ્વિતૈવ દ્વૈતં, પ્રજ્ઞાદિત્વાત્ સ્વાર્થિકેઽર્ણિ । ન દ્વૈતમદ્વૈતમ્; બાહ્યાર્થપ્રતિક્ષેપાદેકત્વં । સંવિદદ્વૈતં જ્ઞાનમેવૈકં તાત્ત્વિકં ન બાહ્યોઽર્થ ઇત્યભ્યુપગમ્યત ઇત્યર્થઃ । તસ્ય પન્થાઃ=માર્ગઃ સંવિદદ્વૈતપથસ્તસ્મિન્ જ્ઞાનાદ્વૈતવાદપક્ષ ઇતિ યાવત્ । કિમિત્યાહ । નાર્થસંવિત્ । યેયં બહિર્મુખતયાર્થપ્રતીતિઃ સાક્ષાદનુભૂયતે સા ન ઘટતે ઇત્યુપસ્કારઃ । એતચ્છાનન્તરમેવ ભાવિતમ્ ॥

એવં ચ સ્થિતે સતિ કિમિત્યાહ । વિલૂનશોર્ણં સુગતેન્દ્રજાલમ્ ઇતિ । સુગતો=માયાપુત્રઃ । તસ્ય સમ્બન્ધિ તેન પરિકલ્પિતં ક્ષણક્ષયાદિ વસ્તુજાતમ્ । ઇન્દ્રજાલમિવેન્દ્રજાલં, મતિવ્યામોહવિધાતૃત્વાત્ । સુગતેન્દ્રજાલં સર્વમિદં વિલૂનશોર્ણમ્ । પૂર્વં વિલૂનં પશ્ચાત્ શોર્ણં વિલૂનશોર્ણમ્ । યથા કિञ્ચિત્ તૃણસ્તમ્ભાદિ વિલૂનમેવ શોર્યતે વિનશ્યતિ, એવં તત્કલ્પિતમિદમિન્દ્રજાલં તૃણપ્રાયં ધારાલયુક્તિશસ્ત્રિકયા છિન્નં સદ્વિશોર્યત ઇતિ । અથવા યથા નિપુણેન્દ્ર-જાલિકકલ્પિતમિન્દ્રજાલમવાસ્તવતત્તદ્વસ્તુદ્ભુતતોપદર્શનેન તથાવિધં બુદ્ધિદુર્વિદગ્ધં જનં વિપ્રતાર્ય પશ્ચાદિન્દ્રધનુરિવ નિરવયવં વિલૂનશોર્ણતાં કલ્પયતિ, તથા સુગતપરિકલ્પિતં તત્તત્પ્રમાણતત્તત્ફલા-ભેદક્ષણક્ષયજ્ઞાનાર્થં હેતુકત્વજ્ઞાનાદ્વૈતાભ્યુપગમાદિ સર્વં પ્રમાણાન્નભિજ્ઞં લોકં વ્યામોહયમાનમપિ યુક્ત્યા વિચાર્યમાણં વિશરાસ્તામેવ સેવત ઇતિ । અત્ર ચ સુગતશબ્દ ઉપહાસાર્થઃ । સૌગતા હિ શોભનં ગતં જ્ઞાનમસ્યેતિ સુગતં ઇત્યુશન્તિ । તતશ્ચાહો તસ્ય શોભનજ્ઞાનતા, યેનેત્યમયુક્તિયુક્તમુક્તમ્ ॥ ઇતિ કાવ્યાર્થઃ ॥૧૬ ॥

શબ્દ ઉપહાસસૂચક છે. બૌદ્ધો 'સુગત' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ 'શોભન (=સુંદર) જ્ઞાનવાળો' એવી કરે છે. ખરેખર ! તેનું જ્ઞાન સુંદર છે કે જેનાથી તે આ પ્રમાણે અયુક્તિથી યુક્ત વચનો કહે છે. !! (કટાક્ષમાં) ॥ ૧૬ ॥

અથ તત્ત્વવ્યવસ્થાપકપ્રમાણાદિચતુષ્ટયવ્યવહારપલાપિનઃ શૂન્યવાદિનઃ સૌગતજાતીયાંસ્તત્કક્ષીકૃતપક્ષસાધકસ્ય પ્રમાણસ્યાઙ્ગીકારાનઙ્ગીકારલક્ષણપક્ષદ્વયેડપિ તદભિમતાર્થાસિદ્ધિપ્રદર્શનપૂર્વકમુપહસન્નગ્રહ -

વિના પ્રમાણ પરવત્ર શૂન્યઃ સ્વપક્ષસિદ્ધેઃ પદમશ્નુવીત ।

કુપ્યેત્કૃતાન્તઃ સ્પૃશતે પ્રમાણમહો સુદૃષ્ટં ત્વદસૂયિદૃષ્ટમ્ ॥ ૧૭ ॥

શૂન્યઃ=શૂન્યવાદો પ્રમાણ=પ્રત્યક્ષાદિકં વિના=અન્તરેણ સ્વપક્ષસિદ્ધેઃ=સ્વાભ્યુપગતશૂન્યવાદનિષ્પત્તેઃ પદ=પ્રતિષ્ઠાં નાશ્નુવીત=ન પ્રાપ્નુયાત્ । કિંવત્ ? પરવત્ર=ઇતરપ્રમાણિકવત્ । વૈધર્મ્યેણાયં દૃષ્ટાન્તઃ । યથા ઇતરે પ્રમાણિકાઃ પ્રમાણેન સાધકતમેન સ્વપક્ષસિદ્ધિમશ્નુવતે એવં નાયમ્ । અસ્ય મતે પ્રમાણપ્રમેયાદિવ્યવહારસ્યાપારમાર્થિકત્વાત્, "સર્વં એવાયમનુમાનાનુમેયવ્યવહારો બુદ્ધ્યારૂઢેન ધર્મધર્મિભાવેન ન બહિઃ સદસત્ત્વમપેક્ષતે" ઇત્યાદિવચનાત્ । અપ્રમાણકશ્ચ શૂન્યવાદાભ્યુપગમઃ કથમિવ પ્રેક્ષાવતામુપાદેયો ભવિષ્યતિ, પ્રેક્ષાવત્ત્વવ્યાહતિપ્રસંગાત્ ॥

શૂ

ન્યવાદી બૌદ્ધો સૌગતમતના જ એક અંશભૂત છે. તેઓ તત્ત્વની વ્યવસ્થામાં હેતુભૂત એવા (૧) પ્રમાણ (૨) પ્રમાણિત (પ્રમાણિક) (૩) પ્રમેય અને (૪) પ્રમાતા આ ચતુષ્ટયનાં વ્યવહારનો અપલાપ કરે છે. આ પક્ષનાં સાધક પ્રમાણનાં સ્વીકાર અને અસ્વીકારરૂપ બન્ને પક્ષમાં તેઓનાં અભિમત પક્ષની સિદ્ધિ થતી નથી, એમ બતાવવાપૂર્વક કવિશ્રી તેઓનો ઉપજસ આ કાવ્યમાં કરી રહ્યા છે-

કાવ્યાર્થ :- પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણ વિના શૂન્યવાદી સ્વપક્ષની સિદ્ધિની પ્રતિષ્ઠા પામી શકતા નથી. અને પ્રમાણનો સ્પર્શ કરવા જાય (=ગ્રહણ કરવા જાય) તો કૃતાન્ત ગુસ્સે થઈ જાય. ખરેખર હે નાથ ! તારા પર અસૂયા રાખનારવડે કરાયેલું દર્શન સારી રીતે જોવાયેલું છે. !!

અપ્રમાણિકસિદ્ધાંત અસ્વીકાર્ય

બીજા પ્રમાણિક (=પ્રમાણને માનવાવાળા) પ્રવાદીઓની જેમ શૂન્યવાદી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ પ્રમાણ વિના કરી શકે તેમ નથી. અહીં દેષાંત અને સાધ્ય વચ્ચે વૈધર્મ્ય છે. એટલે કે જેમ બીજા પ્રમાણિકો સાધકતમ પ્રમાણદ્વારા સ્વપક્ષની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેમ આ દર્શનવાળા સ્વપક્ષની સિદ્ધિ કરી શકે તેમ નથી, કેમકે આ મતે પ્રમાણપ્રમેયવગેરે વ્યવહાર અપારમાર્થિક છે. કેમકે તેઓનું વચન છે કે, "આ સઘળોય અનુમાનઅનુમેયઆદિવ્યવહાર બુદ્ધિમાં આરૂઢ થયેલાં ધર્મધર્મિભાવથી જ થાય છે. તેથી બહાર સત્ કે અસત્ ની અપેક્ષા રાખતો નથી. બાહ્યાર્થ સત્ જોય કે અસત્ જોય, અનુમાનાદિવ્યવહારમાં ઉપયોગી નથી." આ અભ્યુપગમ પ્રેક્ષાવાન પુરૂષોને ઉપાદેય બની શકે નહીં, કેમકે અપ્રમાણિક=પ્રમાણરહિત છે. 'પ્રમાણિત વસ્તુમાં પ્રવૃત્તિ કરવી' એ પ્રેક્ષાવાનનું લક્ષણ છે. તેથી જો તેઓ અપ્રમાણમાં પ્રવૃત્તિ કરે, તો તેઓની પ્રેક્ષાવત્તામાં વ્યાધાત આવે.

પ્રમાણનાં સ્વીકારમાં શૂન્યવાદસિદ્ધાંતને બાધ

હવે જો સ્વપક્ષની સિદ્ધિઅર્થે શૂન્યવાદીઓ પ્રત્યક્ષાદિમાંથી કોઈક પ્રમાણનો અંગીકાર કરે, તો તે શૂન્યવાદી પર કૃતાન્ત (=સ્વસિદ્ધાંત) કોપ કરે, અર્થાત્ સિદ્ધાંતને બાધ આવે. જેમ સેવકની વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિથી ગુસ્સે થયેલો રાજા તેનું સર્વસ્વ હરી લે છે, તેમ શૂન્યવાદી જો શૂન્યવાદ વિરુદ્ધ પ્રમાણ વ્યવહાર અંગીકાર કરે, તો શૂન્યવાદીનો સિદ્ધાંત તેનાં સર્વસ્વભૂત સમ્યગ્વાદીપણને હરી લે છે. વળી શૂન્યવાદી શૂન્યવાદની પ્રરૂપણ

અથ ચેત્ સ્વપક્ષસંસિદ્ધયે કિમપિ પ્રમાણમયમજ્ઞીકુરુતે, તત્રાયમુપાલમ્ભઃ કુપ્યેદિત્યાદિ । પ્રમાણં પ્રત્યક્ષાદ્યન્યતમત્ સ્પૃશતે = આશ્રયમાણાય, પ્રકરણાદસમૈ શૂન્યવાદિને, કૃતાન્તસ્તત્સિદ્ધાન્તઃ કુપ્યેત્કોપં કુર્યાત્, સિદ્ધાન્તવાધઃ સ્યાદિત્યર્થઃ । યથા કિલ સેવકસ્ય વિરુદ્ધવૃત્ત્યા કુપિતો નૃપતિઃ સર્વસ્વમપહરતિ, એવં તત્સિદ્ધાન્તોઽપિ શૂન્યવાદવિરુદ્ધં પ્રમાણવ્યવહારમજ્ઞીકુર્વાણસ્ય તસ્ય સર્વસ્વભૂતં સમ્યગ્વાદિત્વમપહરતિ ।

કિઙ્ચ, સ્વાગમોપદેશેનૈવ તેન વાદિના શૂન્યવાદઃ પ્રરૂપ્યતે, ઇતિ સ્વોક્તમાગમસ્ય પ્રમાણ્યમિતિ કુતસ્તસ્ય સ્વપક્ષસિદ્ધિઃ પ્રમાણાજ્ઞીકરણાત્ । કિઙ્ચ, પ્રમાણં પ્રમેયં વિના ન ભવતીતિ પ્રમાણાનજ્ઞીકરણે પ્રમેયમપિ વિશેષમ્ । તતરશસ્ય મૂકતૈવ યુક્તા, ન પુનઃ શૂન્યવાદોપન્યાસાય તુળડતાળડવાડમ્બરમ્ । શૂન્યવાદસ્યાપિ પ્રમેયત્વાત્ । અત્ર ચ સ્પૃશિધાતું કૃતાન્તશબ્દં ચ પ્રયુજ્ઞાનસ્ય સૂરેરયર્માભિપ્રાયઃ । યદ્યસૌ શૂન્યવાદો દૂરે પ્રમાણસ્ય સર્વથાજ્ઞીકારો યાવત્ પ્રમાણસ્પર્શમાત્રમપિ વિધતે, તદા તસ્મૈ કૃતાન્તો=યમરાજઃ કુપ્યેત્ । તત્કોપો હિ મરણફલઃ । તતરચ સ્વસિદ્ધાન્તવિરુદ્ધમસૌ પ્રમાણયન્ નિગ્રહસ્થાનાપત્રત્વાદ્ મૃત એવંતિ ॥

સ્વઆગમનાં ઉપદેશથી જ કરે છે. અને આગમ પણ એક પ્રમાણ છે. આમ આગમનું પ્રમાણ્ય અંગીકાર કરનાર શૂન્યવાદી શૂન્યવાદની સિદ્ધિ શી રીતે કરી શકશે ? શૂન્યવાદ = સર્વ વસ્તુનાં અભાવનો ખ્યાપકવાદ. અહીં પ્રમાણનો ભાવ (=સત્તા) સ્વીકારીને તે પોતાનાં આ શૂન્યવાદસિદ્ધાન્તને બાધ પહોંચાડશે. વળી પ્રમેય વિના પ્રમાણ સંભવે નહીં. અને પ્રમાણ વિના પ્રમેયનું ગ્રહણ થઈ ન શકે. બન્ને પરસ્પરસાપેક્ષ છે. તેથી પ્રમાણના અસ્વીકારમાં પ્રમેયનો પણ અસ્વીકાર આવી જાય. તેથી શૂન્યતાવાદસાધક પ્રમાણ અને તે પ્રમાણના પ્રમેયભૂત શૂન્યતાવાદ-આ બન્ને શૂન્યતાવાદીને અસ્વીકાર્ય હોવા જોઈએ. તેથી શૂન્યવાદનો ઉપન્યાસ કરવા માટે મુખની વાચાળતાનાં કટાટોપને છોડી શૂન્યવાદીઓએ મૌનનું આલંબન કરવું એજ શ્રેયઃ છે. અહીં 'સ્પૃશ' ધાતુ અને 'કૃતાન્ત' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં કવિશ્રીનો આશય આ છે-પ્રમાણનો સર્વથા અંગીકાર તો દૂર રહે, તેનો આંશિક સ્વીકારરૂપ સ્પર્શ પણ જો આ શૂન્યવાદી કરે, તો કૃતાન્ત (=યમરાજ) તેના પર ગુસ્સે થાય. એટલે કે તેને મારી નાંખે, અર્થાત્ જો સ્વસિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ અર્થને તે શૂન્યવાદી પ્રમાણિત કરે, તો તે નિગ્રહસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે, અને વાદીરૂપે મૃત્યુ પામે. તેથી અંશે પણ પ્રમાણનો સ્વીકાર કરવો એ તેઓ માટે સિદ્ધાન્તવિરુદ્ધ હોવાથી પ્રમાણને ગ્રહણ કરવા જતા તેઓનો નિગ્રહ થાય તેમ છે.

કાવ્યમાં 'અહો !' પ્રયોગ કટાક્ષયુક્તપ્રશંસા માટે કર્યો છે. ગુણોમાં પણ દોષોને પ્રગટ કરેવા દ્વારા કુવાદીઓ પરમાત્મા પર અસૂયા ધારણ કરે છે. આવા કુવાદીઓએ મતિઅજ્ઞાનરૂપ નયનદ્વારા જે જ્ઞાન મેળવ્યું, તે વિપરીતલક્ષણથી યુક્ત હોવાથી સમ્યક્ જ્ઞાન નથી. અહીં 'સુદૃષ્ટમ્' શબ્દપ્રયોગ પણ કટાક્ષમાં છે. 'અસૂય' ધાતુને શીલ (=સ્વભાવ) અર્થમાં 'જક્' પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં 'બહુલમ્' ના આધારે 'જિત્' પ્રત્યય લાગીને 'અસૂયિન' શબ્દ બન્યો છે. અથવા તો 'અસૂયાવાળા' એવા અર્થમાં મત્વર્થીય (=સ્વામિત્વદર્શક) 'ઇન્' પ્રત્યય લાગ્યો છે. ક્વચિત્ 'ત્વદસૂયદૃષ્ટમ્' એવો પાઠ પણ છે. તેમાં પણ વાંધો નથી. કેમકે ઉદયન વગેરે આચાર્યોએ ન્યાયતાત્પર્યાદિ ગ્રંથોમાં મત્સરઅર્થમાં ઉદન્ત (=ઉકારાંત) અસૂય શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

પ્રમાણાદિ ચતુષ્ટયનો અભાવ-શૂન્યવાદી

શૂન્યવાદીનો પૂર્વપક્ષ :- 'પરવાદીપરિકલ્પિત પ્રમાતા (જ્ઞાન કરનાર), પ્રમેય (=જ્ઞાનનો વિષય), પ્રમાણ (=જ્ઞાનનું કરણભૂતસાધન), અને પ્રમાણિત (=જ્ઞાનક્ષણ), આ ચાર તત્ત્વ (પક્ષ), અવસ્તુ છે-અસત્ છે (સાધ્ય), કારણ કે, વિચારાસહ છે. (યુક્તિભ્રમ નથી, હેતુ) જેમકે ઘોડાનાં શિંગડા દિશાંત) હવે ચારે તત્ત્વનું પૃથક્-પૃથક્ અસત્વ દર્શાવવાદ્વારા 'હેતુ અસિદ્ધ નથી' એમ બતાવે છે. અહીં પરવાદીને પ્રમાતા તરીકે આત્મા

एवं सति अहो इत्युपहासप्रशंसायाम् । तुभ्यमसूयन्ति गुणेषु दोषानाविष्कुर्वन्तीत्येवं शीलास्त्वदसूयिनस्तंत्रान्तरीयास्तैर्दृष्टं मत्पूजानचक्षुषा निरोक्षितमहो । सुदृष्टं-साधु दृष्टम् । विपरीतलक्षणयोपहासान्न सम्यग्दृष्टमित्यर्थः । अत्र 'असूय' धातोस्ताच्छेलिक 'णक्' प्राप्तावपि बाहुलकाद् 'णिन्' । असूयास्त्येषामित्यसूयिनः त्वदसूयिन इति मत्वर्थाय 'इन्' अन्तं वा । त्वदसूयुदृष्टमिति पाठेऽपि न किञ्चिदचारु । असूयुशब्दस्योदन्तस्योदयनाद्यैर्न्यायतात्पर्यपरिशुद्ध्यादौ मत्सरिणि प्रयोगादिति ॥

इह शून्यवादिनामयमभिસંધિઃ । પ્રમાતા પ્રમેયં પ્રમાણં પ્રમિતિરિતિ તત્ત્વચતુષ્ટયં પરપરિકલ્પિતમવસ્ત્વેવ, વિચારાસહત્વાત્, તુરજ્ઞાશૃંગ્લવ્ત્ । તત્ર પ્રમાતા તાવદાત્મા, તસ્ય ચ પ્રમાણગ્રાહ્યતાભાવાદભાવઃ । તથાહિ । ન પ્રત્યક્ષેણ તત્સિદ્ધિરિન્દ્રિયગોચરાતિક્રાન્તત્વાત્ । યતુ અહઙ્કારપ્રત્યયેન તસ્ય માનસપ્રત્યક્ષત્વસાધનમ્, તદપ્યનૈકાન્તિકમ્ । તસ્યાહં ગૌરઃ શ્યામો વેત્યાદૌ શરીરાશ્રયતયાપ્યુપપતેઃ । કિઞ્ચ, ચઘ્યમહઙ્કારપ્રત્યય આત્મગોચરઃ સ્યાત્ તદા ન કાદાચિત્કઃ સ્યાત્ આત્મનઃ સદા સન્નિહિતત્વાત્ । કાદાચિત્કં હિ જ્ઞાનં, કાદાચિત્કારણપૂર્વકં દૃષ્ટમ્ । યથા સૌદામિનીજ્ઞાનમિતિ । નાપ્યનુમાનેન, અવ્યભિચારિત્વિજ્ઞાગ્રહણાત્ । આગમાનાં ચ પરસ્પરવિરૂદ્ધાર્થવાદિનાં નાસ્ત્યેવ પ્રામાણ્યમ્ । તથાહિ । એકેન કથમપિ કરિચ્છર્થો વ્યવસ્થાપિતઃ, અભિયુક્તરેણાપરેણ સપ્વાન્યથા વ્યવસ્થાપ્યતે । સ્વયમવ્યવસ્થિતપ્રામાણ્યાનાં ચ તેષાં કથમન્યવ્યવસ્થાપને સામર્થ્યમ્ ? ઇતિ નાસ્તિ પ્રમાતા ॥

છે. પરંતુ એકપણ પ્રમાણથી જાત થતો ન હોવાથી તેનો અભાવ છે.

પ્રત્યક્ષાદિથી આત્માની અસિદ્ધિ

અતીન્દ્રિય હોવાથી આત્મા પ્રત્યક્ષ નથી,

શંકા :- 'હું જાની છું' ઇત્યાદિઅહંકારપ્રત્યય દ્વારા આત્મા માનસપ્રત્યક્ષ છે.

સમાધાન :- આ અનૈકાન્તિક છે, કારણ કે 'હું ગોરો છું,' 'હું કાળો છું' ઇત્યાદિરૂપે શરીર આશ્રયીને પણ એવો 'અહં' પ્રત્યય થાય છે. વળી આત્મા હંમેશા સંનિહિત હોવાથી તેનાં સંબંધી જો અહંકારપ્રત્યય થતો હોય, તો તે પ્રત્યય હંમેશા થવો જોઈએ, જ્યારે હકિકતમાં તો તે પ્રત્યય ક્યારેક જ થતો દેખાય છે. અને કાદાચિત્ક (=ક્યારેક થતું) જ્ઞાન કાદાચિત્કારણપૂર્વક જ હોવાયું છે. (=જે વસ્તુ કાદાચિત્ક હોય, તેનું જ જ્ઞાન કાદાચિત્ક હોય) જેમકે વિજળી કાદાચિત્ક છે, તો તેનું જ્ઞાન પણ કાદાચિત્ક જ છે. તેથી તમને છેદ નિત્ય આત્મા પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થતો નથી. એજ પ્રમાણે અનુમાનથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થતી નથી, કારણ કે આત્મારૂપ લિંગીને અવ્યભિચારી હોય, એવા કોઈ લિંગનો પ્રત્યક્ષઆદિથી બોધ થતો નથી. (અને અવ્યભિચારી લિંગનાં જ્ઞાન વિના લિંગીનું અનુમાન થઈ શકે નહિ. અવ્યભિચારી લિંગનું જ્ઞાન પણ તો જ થાય, જો ક્યાંય પણ આત્મા સાથેનાં તેના સંબંધનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય. પરંતુ આત્મા પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી એ સંબંધ પણ પ્રત્યક્ષગોચર બની શકે નહીં. વળી આત્મા પોતે હજી અસિદ્ધઅવસ્થામાં છે, તે સિદ્ધ થાય, તો તેની સાથેનો લિંગનો સંબંધ ત્રણ થાય. અને તે ત્રણ થાય, તો આત્મા સિદ્ધ થાય. આમ અન્યોન્યાશ્રયદોષ હોવાથી પણ લિંગનું ત્રણ કે આત્માનું અનુમાન થઈ શકતું નથી.) આગમ પણ આત્માની સિદ્ધિ કરવા સમર્થ નથી. કારણ કે જૂદા- જૂદા દર્શનકારોએ રચેલાં આગમો પરસ્પરવિરૂદ્ધઅર્થનાં પ્રતિપાદક છે. એક આગમ કેટલીય યુક્તિઓ લડાવીને એક અર્થનો અમુક સ્વરૂપે નિશ્ચય કરે, તો બીજું વધુ તાર્કિકઆગમ પહેલાથી પણ વધુ યુક્તિઓ દ્વારા એ અર્થને અન્યથારૂપે નિશ્ચિત કરે (કુયુક્તિઓનો પાર નથી, અને તેઓને અનુરૂપ દેહાંતોનો જગતમાં તોટો નથી. તથા તર્ક બેધારી તલવાર જેવો છે. પોતાની તર્કશક્તિના જોર પર કોઈક દાર્શનિક અન્યમતનું ખંડન કરી સ્વપક્ષને સ્થાપે છે તો અન્ય તાર્કિક તેનું જ ખંડન કરી સ્વપક્ષ સ્થાપે. આવા વાદવિવાદથી ભરેલા આગમોનો પ્રમાણ તરીકે નિર્ણય શી રીતે કરવો?) પ્રમાણ તરીકે સ્વયં અનિશ્ચિત આગમો

પ્રમેયં ચ બાહ્યોર્ધઃ, સ ચાનન્તરમેવ બાહ્યાર્થપ્રતિક્ષેપક્ષણે નિર્લોઠિતઃ । પ્રમાણં ચ સ્વપરાવભાસિ જ્ઞાનમ્ । તદ્વ પ્રમેયાભાવે કસ્ય ગ્રાહકમસ્તુ, નિર્વિષયત્વાત્ । કિંચ, એતત્ અર્થસમકાલમ્, તદ્ભિન્નકાલં વા તદ્ગ્રાહકં કલ્પ્યેત્ ? આદ્યપક્ષે, ત્રિભુવનવર્તિનોડપિ પદાર્થાસ્તત્રાવભાસેરન્, સમકાલત્વાવિશેષાત્ । દ્વિતીયે તુ, નિરાકારમ્ સાકારમ્ વા તત્સ્યાત્ ? પ્રથમે, પ્રતિનિયતપદાર્થપરિચ્છેદાનુપપત્તિઃ । દ્વિતીયે તુ, કિમયમાકારો વ્યતિરિક્તો અવ્યતિરિક્તો વા જ્ઞાનાત્ ? અવ્યતિરેકે, જ્ઞાનમેવાયમ્, તથા ચ નિરાકારપક્ષદોષઃ । વ્યતિરેકે, યદ્યં ચિદૂપસ્તદાનોમાકારોડપિ વેદકઃ સ્યાત્ । તથાચાયમપિ નિરાકારઃ સાકારો વા તદ્વેદકો ભવેત્ ? ઇત્યાવર્તનેનાનવસ્થા । અથ અચિદૂપઃ, કિમજ્ઞાતઃ જ્ઞાતો વા તજ્ઞાપકઃ સ્યાત્ ? પ્રાચીનવિકલ્પે, ચૈત્રસ્યેવ મૈત્રસ્યાપિ તજ્ઞાપકોડસૌ સ્યાત્ । તદુત્તરે તુ, નિરાકારેણ સાકારેણ વા જ્ઞાનેન, તસ્યાપિ જ્ઞાનં સ્યાત્ । ઇત્યાદ્યાવૃત્તાવનવસ્થૈવેતિ ॥

પદાર્થોના સ્વરૂપને શી રીતે નિશ્ચિત કરી શકે? તેથી આગમથી પણ પ્રમાતા (=આત્મા) સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. આમ એકપણ પ્રમાણથી આત્મા સિદ્ધ થતો નથી.

પ્રમેયઆદિનો અભાવ

બાહ્યઅર્થ પ્રમેય છે. પૂર્વકાવ્યમાં બાહ્યાર્થની સત્તાનું ખંડન કરતી વખતે પ્રમેયનું ખંડન કરાયું જ છે. તેથી પ્રમેય પણ વિદ્યમાન નથી. ‘સ્વપરપ્રકાશક જ્ઞાન પ્રમાણ છે.’ પ્રમેયનાં અભાવમાં નિર્વિષય જોવાથી પ્રમાણ કોનું જ્ઞાન કરાવી શકે? તથા જે કાળે અર્થ છે તે કાળે જ્ઞાન તેનું ગ્રાહક (=બોધ કરાવનાર) છે કે ભિન્ન કાળે? પ્રથમ પક્ષનો સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો ત્રૈલોક્યવર્તી સઘળાંય પદાર્થોનો તે જ્ઞાનમાં અવભાસ થવો જોઈએ, કેમકે તે બધા સમાનરૂપે જ્ઞાનને સમકાલીન છે. તેથી ‘કેટલાક પદાર્થો જ જ્ઞાનમાં ભાસે અને અન્ય ન ભાસે’ એમ ઉપપન્ન બની શકે નહિ. “જ્ઞાન ભિન્નકાલીન અર્થનું ગ્રાહક છે.” એવા બીજા વિકલ્પમાં બે વિકલ્પ છે. (૧) એ જ્ઞાન નિરાકાર છે કે (૨) સાકાર? પ્રથમપક્ષે જ્ઞાન પ્રતિનિયતપદાર્થનો બોધ કરી શકે નહીં, કેમકે નિરાકારતા એક જ સ્વરૂપવાળી જોવાથી સર્વવસ્તુવિષયક જ્ઞાન એકસરખું જ થાય. તેથી ‘આ જ્ઞાન અમુકપદાર્થવિષયક જ છે, અન્યવિષયક નહિ’ એવો નિશ્ચય થઈ શકે નહિ. ‘જ્ઞાન સાકાર છે’ એ વિકલ્પના બે વિકલ્પો છે (૧) આ આકાર જ્ઞાનથી ભિન્ન છે? કે (૨) અભિન્ન? જો અભિન્ન જોય, તો જ્ઞાનરૂપ જ છે. અર્થાત્ જ્ઞાનથી ભિન્ન કોઈ આકાર ન જોવાથી જ્ઞાન પોતે નિરાકાર જ સિદ્ધ થશે. ‘સાકાર જ્ઞાનનો આકાર જ્ઞાનથી ભિન્ન છે.’ એવો બીજો વિકલ્પ બે વિકલ્પવાળો છે. (૧) એ આકાર પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે? કે (૨) જ્ઞાનસ્વરૂપ નથી? પ્રથમ વિકલ્પમાં તો જ્ઞાનની જેમ તે પણ અર્થનો વેદક (=ગ્રાહક) બનશે. તેથી ‘તે સાકાર છે કે નિરાકાર’ એવા વિકલ્પતરંગો ફરીથી ઉત્પન્ન થશે. અને તેઓનો અંત જ આવશે નહિ. તેથી અનવસ્થાદોષ આવશે.

‘સાકારજ્ઞાનનો તેનાથી ભિન્ન એવો આકાર જ્ઞાનરૂપ નથી’ એવો દ્વિતીયવિકલ્પ પણ બે વિકલ્પોથી બનેલો છે. (૧) તે આકાર પોતે અજ્ઞાત રહીને જ્ઞાન કરાવે છે કે (૨) જ્ઞાત થઈને જ્ઞાન કરાવે છે? આદ્યવિકલ્પમાં “તે આકાર જેમ ચૈત્રને જ્ઞાન કરાવે છે, તેમ મૈત્રને પણ જ્ઞાન કરાવે છે.” એવી આપત્તિ આવશે, કેમકે જ્ઞાનમાં રહેલો પદાર્થનો આકાર ઉભયને સમાનરૂપે અજ્ઞાત છે.

‘સાકારજ્ઞાનનો જ્ઞાનથી ભિન્ન એવો જ્ઞાત આકાર જ્ઞાન કરાવે છે’ એવો બીજો વિકલ્પ બે વિકલ્પયુક્ત છે (૧) આકારનું જ્ઞાન સાકારજ્ઞાનથી થાય છે કે (૨) નિરાકારજ્ઞાનથી. આમ ફરીથી સાકાર નિરાકાર વિકલ્પતરંગો ઉત્પન્ન થશે અને અનવસ્થાદોષ આવશે. આમ આકાર જ્ઞાત કે અજ્ઞાતરૂપે સિદ્ધ નથી, તેથી આકાર અજ્ઞાનાત્મક પણ નથી. આમ જ્ઞાન કે અજ્ઞાનરૂપ ન જોવાથી આકાર જ્ઞાનથી ભિન્ન તરીકે સિદ્ધ નથી.

इत्थं प्रमाणाभावे तत्फलरूपा प्रमितिः कुतस्तनी । इति सर्वशून्यतैव परं तत्त्वमिति । तथा च पठन्ति -
“ यथा यथा विचार्यन्ते विशीर्यन्ते तथा तथा । यदेतत् स्वयमर्थेभ्यो रोचते तत्र के वयम् ॥ इति पूर्वपक्षः । विस्तरस्तु
प्रमाणखण्डनं तत्त्वोपप्लवसिंहद्वलोकनीयम् ॥

अत्र प्रतिविधीयते । ननु यदिदं शून्यवादव्यवस्थापनाय देवानांप्रियेण वचनमुपन्यस्तम् तत् शून्यम् वा अशून्यम्
वा ? । शून्यं चेत् ? सर्वोपाख्याविरहितत्वात् खपुष्पेणैव नानેન किञ्चित्साध्यते निषिध्यते वा । ततश्च निष्प्रतिपक्षा
प्रमाणादितत्त्वचतुष्टयीव्यवस्था । अशून्यं चेत् ? प्रलीनस्तपस्वी शून्यवादः । भवद्वचनेनैव सर्वशून्यताया व्यभिचारात् ।
तत्रापि निष्कण्ठकैव सा भगवतो । तथापि प्रामाणिकसमयपरिपालनार्थं किञ्चित् तत्साधनं दूष्यते ॥

તેથી જ્ઞાનથી ભિન્ન કે અભિન્નરૂપે આકારની સિદ્ધિ થતી નથી. તેથી જ્ઞાન સાકાર નથી. અને સાકાર-નિરાકાર
બન્નેરૂપે અસત્ જોવાથી જ્ઞાન નથી, તો પ્રમાણ પણ નથી.

આ પ્રમાણે પ્રમાણનો અભાવ જોવાથી ‘પ્રમિતિ’ રૂપ તેનું કાર્ય પણ શી રીતે સંભવે ? આમ ચારે તત્ત્વનો
અભાવ સિદ્ધ થતો જોવાથી, ‘સર્વશૂન્યતા’ જ શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ છે. કહ્યું પણ છે કે “જેમ જેમ તત્ત્વોનો વિચાર કરવામાં
આવે છે, તેમ-તેમ તત્ત્વ પોત નાશ પામે છે. વાસ્તવમાં પદાર્થોનો જ એવો (અસત્ત્વ) સ્વભાવ જોવાથી વસ્તુનાં
તેવા સ્વરૂપને બતાવતા અમારો દોષ નથી” ‘તત્ત્વઉપપ્લવસિંહ’ નામના ગ્રંથમાં પ્રમાણનું ખંડન વિસ્તારથી
દર્શાવેલ છે. આમ પૂર્વપક્ષ પૂર્ણ થયો.

શૂન્યતાવાદનું ખંડન- પ્રમાણની સિદ્ધિ-ઉત્તરપક્ષ

ઉત્તરપક્ષ :- પૂર્વપક્ષવાદીએ શૂન્યવાદને સિદ્ધ કરવા આ જે વચનોની શૃંખલા રચી તે વચનો પોતે
શૂન્ય (=સ્વરૂપહીન) છે કે અશૂન્ય ? જો શૂન્ય છે, તો સર્વોપાધિથી રહિત ખપુષ્પ તુલ્ય છે, તેથી તે શૂન્યતાને
(પ્રમાતાદિ ચારનાં નિષેધને) સિદ્ધ કરવા સમર્થ નથી. તેથી સર્વશૂન્યતારૂપ પ્રતિપક્ષનો અભાવ જોવાથી
પ્રમાતાદિ ચારતત્ત્વનો નિશ્ચય વિરોધ વિના થઈ શકશે. અને જો આ વચનો શૂન્ય (=સ્વરૂપહીન) નથી, તો
સર્વશૂન્યતાવાદ પર જ કુદારાધાત થશે. તેથી ‘હવેલી લેતા ગુજરાત ખોઈ’ એ ન્યાય લાગુ પડશે. કારણ કે
આપના અશૂન્ય વચનો જ સર્વશૂન્યતાના વ્યભિચારરૂપ છે. આમ સર્વશૂન્યતાની સિદ્ધિ ન થવાથી ભગવતી
=તત્ત્વચતુષ્ટી (પ્રમાતાવગેરે ચારતત્ત્વ) નિઃશંક સિદ્ધ થશે. આમ ઉભયથા શૂન્યતાવાદ અસિદ્ધ છે. છતાં
પણ પ્રમાણિકોના સિદ્ધાંતનું પાલન કરવા ખાતર સર્વશૂન્યતાના હેતુને દૂષિત કરવામાં આવે છે (પ્રમાણિકોનો
એવો આચાર છે કે, ‘પૂર્વપક્ષે સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે જેટલા પણ હેતુઓ બતાવ્યા જાય, તે તમામ હેતુઓને દૂષિત કરવા દ્વારા
પૂર્વપક્ષનું ખંડન કરવું’)

“અતીન્દ્રિય જોવાથી પ્રમાતા (=આત્મા) ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ નથી.” એ વિચાર અમને પણ માન્ય જ છે. તેથી
તે અંશે પૂર્વપક્ષકારને સિદ્ધસાધનદોષ છે. “અહંકારપ્રત્યય દ્વારા જે માનસપ્રત્યક્ષ થાય છે તે અનૈકાંતિક છે.”
એવું પૂર્વપક્ષનું વચન અસંગત છે. કેમકે ‘હું સુખી છું’ ‘હું દુઃખી છું’ ઇત્યાદિ અંતર્મુખઅહંકારપ્રત્યય આત્માને
અવલંબીને જ થાય છે, શરીરને અવલંબીને નહિ. જો શરીરને આશ્રયીને થતો હોત, તો શારીરિક
પીડાકાળે પુત્રજન્માદિના જ્ઞાનથી સુખનો જે અનુભવ થાય છે, અને શારીરિક સુખાકારી જોવા છતાં
પુત્રમરણાદિના જ્ઞાનથી દુઃખનો જે અનુભવ થાય છે, તે બન્ને અનુભવ અનુપપન્ન બને. કહ્યું જ છે કે-

૧. બુદ્ધ્યાં વિવિચ્યમાનાનાં સ્વભાવો નાવધાર્યતે । અતો નિરખિલાપ્યાસ્તે નિસ્સ્વભાવાશ્ચ કીર્તિતાઃ । શ્વં વસ્તુ બલાયાતં યદ્વદન્તિ
વિપશિચતઃ । યથા યથાઽર્થશિચન્ત્યન્તે વિશીર્યન્તે તથા તથા ॥ લંકાવતરસૂત્રે

તત્ર યતાવદુક્તમ્, પ્રમાતુઃ પ્રત્યક્ષેણ ન સિદ્ધિઃ, ઇન્દ્રિયગોચરાતિક્રાન્તત્વાદિતિ, તત્સિદ્ધસાધનમ્ । યત્પુનઃ અહંપ્રત્યયેન તસ્ય માનસપ્રત્યક્ષત્વમનૈકાન્તિકમિત્યુક્તમ્ તદસિદ્ધમ્ । 'અહં સુખો' 'અહં દુઃખો' ઇતિ અન્તર્મુલસ્ય પ્રત્યયસ્ય આત્માલંબનતયૈવોપપત્તેઃ । તથા ચાહુઃ- "સુખાદિ ચેત્યમાનં હિ સ્વતન્ત્રં નાનુભૂયતે । મતુર્બર્થાનુવેધાતુ સિદ્ધ ગ્રહણમાત્મનઃ ॥" ઇદં સુખમિતિ જ્ઞાનં દૃશ્યતે ન ઘટાદિવત્ । અહં સુખોતિ તુ જ્ઞાનિરાત્મનોડિપિ પ્રકાશિકા ॥" યત્પુનઃ 'અહં ગૌરઃ અહં શ્યામઃ' ઇત્યાદિબહિર્મુલઃ પ્રત્યયઃ સંસ્કૃત્વાત્મોપકારકત્વેન લક્ષણયો શરીરે પ્રયુજ્યતે । યથા પ્રિયભૂત્યેડહમિતિવ્યપદેશઃ ॥

યચ્ચ અહં પ્રત્યયસ્ય કાદાચિત્કત્વમ્ તત્રેયં વાસના । આત્મા તાવદુપયોગલક્ષણઃ । સ ચ સાકારાનાકારો-પયોગયોરન્યતરસ્મિન્નિયમેનોપયુક્ત એવ ભવતિ । અહંપ્રત્યયોડિપિ ચોપયોગવિશેષ એવ । તસ્ય ચ કર્મક્ષયોપશમવૈચિત્ર્યાત્ ઇન્દ્રિયાનિન્દ્રિયાલોકવિષયાદિનિમિત્તસવ્યપેક્ષતયા પ્રવર્તમાનસ્ય કાદાચિત્કત્વમુપપન્નમેવ । યથા બીજં સત્યામપ્પડ્કુરોપજનનશક્તૌ પૃથિવ્યુદકાદિસહકારિકારણકલાપસમવહિતમેવાડ્કુરં જનયતિ, નાન્યથા । ન ચૈતાવતા તસ્યાડ્કુરોત્પાદને કાદાચિત્કેડિપિ તદુત્પાદનશક્તિરપિ કાદાચિત્કી, તસ્યાઃ કથંચિત્રિત્યત્વાત્ । એવમાત્મનઃ સદા સન્નિહિતત્વેડપ્યહં પ્રત્યયસ્ય કાદાચિત્કત્વમ્ ॥

"સુખવગેરેનો જે અનુભવ થાય છે તે આત્મા વિના સ્વતંત્રરૂપે થતો નથી. પરંતુ ત્યારે 'હું સુખી છું' એવો જ અનુભવ થાય છે. આમ મતુર્સ્વામિતાદર્શકઅર્થનો અનુવેધ જોવાથી આત્માનું ગ્રહણ સિદ્ધ થાય છે. 'સુખી' શબ્દમાં મતુર્ (=સ્વામિતાદર્શક) 'ઈન્' પ્રત્યય લાગ્યો છે. આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ("સુખમસ્ય અસ્મિન્વા અસ્તિ ઇતિ સુખો") માં અસ્ય-અસ્મિન્ પદથી આત્માનું જ્ઞાન થાય છે.) (૧) જેમ ઘડે દેખાય છે તેમ 'આ સુખ' એવું જ્ઞાન દેખાતું નથી. 'હું સુખી' એવી જ્ઞાનક્રિયા સુખની સાથે આત્માનો પણ પ્રકાશ કરે છે (૨) " તથા શરીરને આશ્રયીને થતાં 'હું ગોરો' 'હું કાળો' ઇત્યાદિપ્રત્યયોમાં કારણ આ છે-સુખદુઃખાદિનાં અનુભવ કરવામાં સહકારી થવા દ્વારા શરીર આત્મા પર ઉપકાર કરે છે. આ ઉપકારને કારણે આત્માનો શરીરપ્રત્યે અનન્યમત્વભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. અને 'હું' શબ્દથી લક્ષણાદ્વારા શરીરનો નિર્દેશ કરે છે. જેમકે અત્યંતવહાલા નોકરનો 'હું' પદથી નિર્દેશ થાય છે. (શબ્દમાં શક્તિ, અને લક્ષણા એ બે સમ્બન્ધ છે. શક્તિસમ્બન્ધથી શબ્દ મુખ્યાર્થનો બોધ કરાવે છે. પરંતુ જ્યારે તે શબ્દદ્વારા મુખ્યાર્થનો બોધ કરવામાં બાધ આવતો હોય, ત્યારે રૂઢિ કે પ્રયોજનને અપેક્ષીને અન્ય સુષટ્અર્થનો બોધ કરાવવા લક્ષણાસમ્બન્ધનો ઉપયોગ કરાય છે)

અહં પ્રત્યયના કાદાચિત્કત્વની ઉપપત્તિ

'અહં પ્રત્યય' કાદાચિત્ક જોવામાં આ કારણ છે 'ઉપયોગ' આત્માનું લક્ષણ (=સ્વરૂપ) છે. આ ઉપયોગ બે પ્રકારે છે. (૧) સાકાર અને (૨) નિરાકાર. આત્મા હંમેશા આ બેમાંથી એક ઉપયોગમાં વર્તતો હોય છે. 'અહં' પ્રત્યય પણ જ્ઞાનરૂપ જોવાથી ઉપયોગરૂપ જ છે. આ ઉપયોગ કર્મના ભયોપશમની વિચિત્રતાથી ઇન્દ્રિય, મન, આલોક (=પ્રકાશ) વિષયવગેરેનિમિત્તોને અપેક્ષીને પ્રવર્તે છે. તેથી તે ઉપયોગ કાદાચિત્ક હોય તે યુક્તિયુક્ત જ છે. બીજામાં અંકૂરને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોવા છતાં પૃથ્વી, પાણી વગેરે સહકારીકારણોની હાજરીમાં જ બીજા અંકૂરને ઉત્પન્ન કરે છે, અન્યથા નહિ. આમ બીજામાંથી અંકૂરનું ઉત્પાદન કાદાચિત્ક હોવા છતાં તેની ઉત્પાદનશક્તિને કાદાચિત્ક કહી ન શકાય. કેમકે બીજથી કથંચિત્ અભિન્ન હોવાથી તે શક્તિ પણ કથંચિત્ નિત્ય છે. આ જ પ્રમાણે આત્મા હંમેશા સમીપસ્થ હોવા છતાં 'અહં' પ્રત્યય કાદાચિત્ક હોય તે અનુપપન્ન નથી. (હા! અહંપ્રત્યયજનકશક્તિ કથંચિત્ નિત્ય છે. જે શક્તિની વ્યક્તિ (=પ્રગટીકરણ) સહકારીને સાપેક્ષ હોય, તે શક્તિ નિત્ય હોય,

૧. વ્યાયમંજર્યામ્ । ૨. મુજ્યર્થબાધે તદ્દાગે રુઢિતોડથ પ્રયોજનાત્ । અન્યોર્થો લક્ષ્યતે યત્સા લક્ષણારોપિતા ક્રિયા । - કાવ્યપ્રકાશે મમ્મટઃ । ૩. બાહ્યાપ્યન્તરહેતુદ્વયસન્નિધાને યથાસંભવમુપલબ્ધચૈતન્યાનુવિધાયો પરિણામઃ ઉપયોગઃ । રાજવાર્તિકે ॥

પદ્યુક્તં તસ્યાવ્યભિચારિ લિજ્ઞાં કિમપિ નોપલખ્યત્ इति तदप्यसारे । साध्याविनाभाविनोऽनेकस्य लिङ्गस्य तत्रोपलब्धे । तथाहि । रूपाद्युपलब्धिः सकर्तृका, क्रियात्वात्, छिदिक्रियावत् । यश्चास्याः कर्ता स आत्मा । न चात्र चक्षुरादीनां कर्तृत्वम् । तेषां कुठारादिवत् करणत्वेनास्वतंत्रत्वात् । करणत्वं चैषां पौद्गलिकत्वेनाचेतनत्वात्, परપ्रेर्यत्वात्, प्रयोक्तृव्यापारनिरपेक्षप्रवृत्त्यभावात् । यदि हि इन्द्रियाणामेव कर्तृत्वं स्यात्, तदा तेषु विनष्टेषु पूर्वानुभूतार्थस्मृतेः प्रया इष्टम्, स्पृष्टम्, आस्वादितम्, श्रुतम् इति प्रत्ययानामेककर्तृकत्वप्रतिपत्तेश्च कुतः संभवः । किञ्च, इन्द्रियाणां स्वस्वविषयनियतत्वेन रूपरसयोः साहचर्यप्रतीतौ न सामर्थ्यम् । अस्ति च तथाविधफलादे रूपग्रहणानन्तरं तत्सहचरितरसानुस्मरणम्, दन्तोदकसंप्लवान्यथानुपपत्तेः । तस्मादुभयोर्गवाक्षयोस्तर्गतः प्रेक्षक इव द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां स्वरसयोर्दृशी कश्चिदेकोऽनुमीयते । तस्मात्करणान्येतानि यश्चैषां व्यापारयिता स आत्मा ॥

તો પણ તેની વ્યક્તિ કદાચિત્ જ હોય.)

અનુમાનથી આત્મસિદ્ધિ

‘આત્મા અનુમાનથી પણ સિદ્ધ નથી’ એમ સિદ્ધ કરતી વખતે પૂર્વપક્ષે ‘અવ્યભિચારી લિંગનો અભાવ’ હેતુ દર્શાવ્યો. પરંતુ તે અસિદ્ધ છે. કારણ કે, સાધ્યને અવિનાભાવી અનેક લિંગો ઉપલબ્ધ થાય છે. તે આ પ્રમાણે— ‘રૂપાદિનું જ્ઞાન સકર્તૃક છે, કેમકે ક્રિયારૂપ છે જેમકે છેદનક્રિયા’ અહીં જે કર્તા છે, તે આત્મા છે. શંકા :- જ્ઞાનક્રિયા સકર્તૃક સંગત છે. પરંતુ આત્માને તેના કર્તા માનવાની જરૂર નથી. કેમકે ચક્ષુવગેરે ઇન્દ્રિયો કર્તા તરીકે પ્રત્યક્ષઉપલબ્ધ છે.

સમાધાન :- ચક્ષુવગેરે ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનક્રિયામાં હેતુ છે, પરંતુ તેઓ કુહાડાની જેમ કરણ હોવાથી અસ્વતંત્ર છે. ચક્ષુવગેરે ઇન્દ્રિયો આ હેતુઓથી કરણ તરીકે નિશ્ચિત થાય છે—ચક્ષુવગેરે કુહાડાની જેમ (૧) પૌદ્ગલિક હોવાથી અચેતન છે. (૨) બીજાની પ્રેરણાથી સ્વકાર્યને કરે છે. તથા (૩) પ્રયોજક કર્તાની ચેષ્ટા વિના પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. (કર્તા (૧) ચેતન હોય છે, (૨) અન્યની પ્રેરણા વિના પણ કાર્ય કરનારા હોય છે, અને (૩) તે કર્તાને પોતાની પ્રવૃત્તિમાં બીજા પ્રયોજક કર્તાની પ્રવૃત્તિની આવશ્યકતા હમેશા હોતી નથી.) વળી જો ઇન્દ્રિયો જ જ્ઞાનાદિક્રિયાનાં કર્તા હોય, તો તેઓ વિનાશ પામે ત્યારે તેઓદ્વારા પૂર્વે અનુભવેલાં અર્થનું સ્મરણ થવું જોઈએ નહિ. પરંતુ થતું દેખાય છે, તથા ‘મેં જોયું’ ‘મેં સ્પર્શ કર્યો.’ ‘મેં ચાખ્યું.’ ‘મેં સાંભળ્યું’ વગેરે જે પ્રત્યયો એક જ કર્તાને આશ્રયીને થાય છે, તે અનુપપન્ન થશે. કેમકે આ બધા અનુભવો જૂદી જૂદી ઇન્દ્રિયોદ્વારા થાય છે. વળી દરેક ઇન્દ્રિયો સ્વ-સ્વવિષયમાં નિયત છે. ચક્ષુને રૂપસાથે અને રસનાને રસસાથે સંબંધ છે. તેથી રૂપ અને રસ વચ્ચે સાહચર્ય રહેવું જોઈએ નહિ. જ્યારે વાસ્તવમાં તો તેવા પ્રકારનાં ફળને જોયા પછી ફળનાં તેવા રૂપને સહચરિત રસનું સ્મરણ થાય છે. અને મોમાંથી પાણી છૂટતું દેખાય છે. આ વસ્તુ બંને ક્રિયાના એક કર્તા ન હોય, તો બની ન શકે. તેથી બે ગ્રવાણમાંથી જોનાર એક પ્રેક્ષકની જેમ બે ઇન્દ્રિયો (ચક્ષુ અને રસના) દ્વારા રૂપ અને રસનો અનુભવ કરનાર અન્ય કોઈ ત્રીજી વસ્તુનું અનુમાન થાય છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ચક્ષુવગેરે જ્ઞાનક્રિયામાં માત્ર કરણ જ છે. અને તે બધાનો પ્રેરક આત્મા કર્તા છે.

આત્માની સિદ્ધિમાં અન્ય હેતુઓ

આત્મસાધક બીજા અનુમાનપ્રયોગો દર્શાવે છે— (૧) ‘અગ્નિકારકસાધનનાં ત્રણ, અને અગ્નિકારકસાધનનાં ત્યાગદ્વારા અગ્નિની પ્રાપ્તિ અને અગ્નિના ત્યાગમાં સમર્થ ચેષ્ટા પ્રયત્નપૂર્વક થાય છે. કેમકે તે વિશિષ્ટક્રિયા છે. જેમકે રથક્રિયા’ જેમ રથ ઉન્માર્ગનો ત્યાગ કરી માર્ગમાં જે ગતિ કરે છે, તે સારથિના પ્રયત્નપૂર્વક છે. તેમ

તથા સાધનોપાદાનપરિવર્જનદ્વારેણ હિતાહિતપ્રાપ્તિપરિહારસમર્થાં ચેષ્ટા પ્રયત્નપૂર્વિકા વિશિષ્ટક્રિયાત્વાત્, રથક્રિયાવત્। શરીરં ચ પ્રયત્નવદધિષ્ઠિતમ્, વિશિષ્ટક્રિયાશ્રયત્વાત્, રથવત્। યશ્ચાસ્યાધિષ્ઠાતા સ આત્મા, સારથિવત્। તથાત્રેવ પક્ષે ઇચ્છાપૂર્વકવિકૃતવાધ્વાશ્રયત્વાદ્ ભસ્ત્રાવત્। વાયુશ્ચ પ્રાણાપાનાદિઃ। યશ્ચાસ્યાધિષ્ઠાતા સ આત્મા, ભસ્ત્રાધ્યાપયિતૃવત્। તથાત્રેવ પક્ષે, ઇચ્છાધીનનિમેષોન્મેષવદવયવયોગિત્વાદ્, દાસ્યન્ત્રવત્। તથા શરીરસ્ય વૃદ્ધિશ્ચતભગ્રસંરોહણં ચ પ્રયત્નવત્કૃતમ્, વૃદ્ધિશ્ચતભગ્રસંરોહણત્વાદ્, ગૃહવૃદ્ધિશ્ચતભગ્રસંરોહણવત્। વૃક્ષાદિપતેન વૃદ્ધ્યાદિના વ્યભિચાર ઇતિ ચેત્ ? ન। તેષામપિ એકેન્દ્રિયજનતુત્વેન સાત્મકત્વાત્। યશ્ચૈષાં કર્તા, સ આત્મા, ગૃહપતિવત્। વૃક્ષાદીનાં ચ સાત્મકત્વમાર્ચારાજ્ઞાદેરવસેયમ્। કિંચિદ્વક્ષ્યતે ચ ॥

શરીરની નિયતદિશામાં ગત્યાદિચેષ્ટા આત્માના પ્રયત્નપૂર્વક છે. (૨) “શરીર પ્રયત્નવાનથી અધિષ્ઠિત છે કેમકે વિશિષ્ટક્રિયાનું આશ્રય છે જેમકે રથ” અર્થાત્ શરીરમાં થતી અનુકૂળગત્યાદિ વિશિષ્ટક્રિયાઓ કોઈકના સમજણપૂર્વકના પ્રયત્ન વિના સંભવે નહિ. જેમ ઉત્તમાર્ગનો ત્યાગ કરી માર્ગમાં ગમનરૂપ જે વિશિષ્ટક્રિયા રથમાં થાય છે, તેના દ્વારા “તે રથ કુશળસારથિથી અધિષ્ઠિત છે.” એવું જ્ઞાન થાય છે. તેમ ‘વિશિષ્ટચેષ્ટાવાળા શરીરમાં આત્મા રહેલો છે’ એવું અનુમાન કરી શકાય. (૩) તથા “શરીર પ્રયત્નવાન (=આત્મા) થી અધિષ્ઠિત છે, કેમકે ઇચ્છાપૂર્વકવિકૃતવાયુવાળું છે, જેમકે ધમની.” જેમ કોઈ પુરુષ વાયુદ્વારા ધમનીને ફૂંકે છે. તેમ શરીરને પ્રાણાપાનઆદિ વાયુદ્વારા ધમાવનાર તરીકે આત્મા સિદ્ધ થાય છે. (૪) “શરીર પ્રયત્નવાન (=આત્મા) થી અધિષ્ઠિત છે. કેમકે ઇચ્છાથી ઉઘાડબંધ થતી આંખથી યુક્ત છે. જેમકે લાકડાનું યંત્ર.” જેમ લાકડાના મશીનથી બનેલાં રમકડામાં થતી ચેષ્ટા કર્તાને આધીન છે. તેમ શરીરના એકભાગરૂપ આંખમાં થતી ક્રિયા કર્તા તરીકે આત્માનું સૂચન કરે છે. (૫) “શરીરની વૃદ્ધિ-જાનિ તથા ‘ધાનું રૂઝવું’, વગેરે કાર્યો પ્રયત્નવાન (=આત્મા) થી કરાય છે, કેમકે તેઓ વૃદ્ધિજાનિ, ધાનું રૂઝવું, વગેરેરૂપ છે. જેમકે ઘરની વૃદ્ધિવગેરે.” ઘર બનાવવું તથા જીવો ઘરની મરામત કરવી વગેરે કાર્યો કર્તા દ્વારા થાય છે. તેમ શરીર બનાવવું, વધારવું તથા ઘાવાળા શરીરની મરામત કરવીવગેરે કાર્યો કર્તા તરીકે આત્માને સિદ્ધ કરે છે.

શંકા:- આત્માથી રહિત વૃક્ષવગેરેમાં પણ વૃદ્ધિવગેરે દેખાય છે. તેથી શરીરગત વૃદ્ધિઆદિથી ‘તે સાત્મક જ છે.’ તેવો નિયમ થઈ ન શકે.

સમાધાન :- વૃદ્ધિવગેરે પામતા વૃક્ષો પણ એકેન્દ્રિયજીવોથી યુક્ત જોવાથી સાત્મક જ છે. તેથી પૂર્વોક્ત નિયમમાં વ્યભિચાર નથી. વૃક્ષવગેરે એકેન્દ્રિયજીવોથી યુક્ત છે એ વાત આચારંગવગેરે આગમમાં દર્શાવેલી છે. અહીં પણ કંઈક કહેવામાં આવશે (૬) “મન પ્રેર્ય છે. કેમકે તેમાં અભિમતવિષય સાથેના સંબંધમાં નિમિત્તભૂત ક્રિયા થાય છે. જેમકે બાળકનાં જાથમાં રહેલો દડો,” ભીંતસાથેના સંયોગમાં કારણભૂત વેગક્રિયા દડામાં થાય છે. પણ તે ક્રિયા બાળક તે દડાને ફેંકે, તો આવે છે. આમ દડો જેમ પ્રેર્ય છે, તો પ્રેરક તરીકે બાળક છે. તેમ મન પણ જૂદા-જૂદા વિષયમાં જતું દેખાય છે. તેનાથી મનને વિષયોમાં મોકલનાર તરીકે ‘આત્મા’ સિદ્ધ થાય છે. તથા (૭) “આત્મા ચેતન, ક્ષેત્રજ, જીવ, પુરુષ વગેરે પર્યાયવાચી નામો નિર્વિષય નથી. કેમકે તેઓ પર્યાયવાચી છે. જેમકે ઘટ, ફૂટ, કલશવગેરે પર્યાયો.” છજી ભૂતનો અભાવ જોવાથી તેના પર્યાયવાચી નામો નથી. આ વ્યતિરેકદેશાંત છે. ઘટ, કલશવગેરે જૂદા-જૂદા નામોથી એક જ, કમ્બુત્રીવાદિમાન પદાર્થનું જ્ઞાન થતું જોવાથી આ બધા નામો પર્યાયવાચી કહેવાય છે. આવા પર્યાયવાચી નામો જગતમાં વિદ્યમાન વસ્તુના જ સંભવી શકે. અસત્ વસ્તુના નહિ. એટલે કે ‘જેના પર્યાયવાચી નામો જોય તે સત્ વસ્તુ જોય’ તેવી વ્યાપ્તિ છે. આત્માનાં

તથા પ્રેર્ય મનઃ, અભિમતવિષયસમ્બન્ધનિમિત્તક્રિયાશ્રયત્વાદ, દારકહસ્તગતગોલકવત્ । યશ્ચાસ્ય પ્રેરકઃ સ આત્મા ઇતિ । તથા આત્મચેતનક્ષેત્રજીવપુસ્પાદયઃ પર્યાયા ન નિર્વિષયાઃ પર્યાયત્વાદ, ઘટકુટકલશાદિપર્યાયવત્ । વ્યતિરેકે ષષ્ઠભૂતાદિ । યશ્ચૈષાં વિષયઃ સ આત્મા । તથા, અસ્ત્યાત્મા, અસમસ્તપર્યાયવાચ્યત્વાત્ । યો યોડસાદૈતિકશુદ્ધપર્યાયવાચ્યઃ, સ સોડસ્તિત્વં ન વ્યભિચરતિ, યથા ઘટાદિઃ । વ્યતિરેકે ચરવિષાણનભોડમ્મોસ્પ્રાદયઃ । તથા સુઘાદીનિદ્રવ્યાશ્રિતાનિ, ગુણત્વાદ, સ્પવત્ । યોડસૌ ગુણો સ આત્મા । ઇત્યાદિત્તિજ્ઞાનિ । તસ્માદનુમાનતોડપ્યાત્મા સિદ્ધઃ ॥

આગમાનાં ચ યેષાં પૂર્વાપરવિરુદ્ધાર્થત્વમ્ તેષામપ્રામાણ્યમેવ । યસ્ત્વાસપ્રણીત આગમઃ સ પ્રમાણમેવ, કષ્ચેદ્દેતાપલક્ષણોપાધિત્રયવિશુદ્ધત્વાત્ । કષાદીનાં ચ સ્વરૂપં પુરસ્તાદ્વક્ત્ર્યમઃ । ન ચ વાચ્યમાસઃ ક્ષીણસર્વદોષઃ તથાવિધં ચામત્ત્વં કસ્યાપિ નાસ્તીતિ યતો રાગાદયઃ કસ્યચિદત્યન્તમુચ્છિન્નતે, અસ્મદાદિષુ તદુચ્છેદપ્રકર્ષાપકર્ષોપલમ્ભાત્, સૂર્યાઘાવારકજલદપટલવત્ । તથા ચાહુઃ— “દેશતો નાશિનો ભાવા દૃષ્ટા નિખિલનશ્ચરાઃ । મેઘપદ્કત્યાદયો યદ્દત્ત મ્વં રાગાદયો મતાઃ ॥” ઇતિ । યસ્ય ચ નિરવયવતયૈતે વિલીનાઃ સ એવામો ભગવાન્ સર્વજ્ઞઃ ॥

પણ ચેતનવગેરે પર્યાયવાચી નામ છે. તેથી એ પણ સત્ વસ્તુ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. (૮) વળી આત્મા અસમસ્તશુદ્ધપર્યાય (=નામ) થી વાચ્ય છે. અર્થાત્ સમાસ નહિ પામેલાં સાર્થક શબ્દો આત્માનાં વાચક છે. જેવા કે જીવ, આત્મા, ચેતન વગેરે. જેઓ અસાંકેતિકશુદ્ધપદ્ધતી વાચ્ય જોય, તેઓ સત્ જોય છે. શુદ્ધ = અસામાસિક. અસાંકેતિક = વ્યુત્પત્તિવાળું. ‘ડિત્ય’વગેરે શબ્દો શુદ્ધ જોવા છતાં વ્યુત્પત્તિવાળા નથી. અને ‘ખપુખ’ ‘ખરવિષાણ’ વગેરે શબ્દો વ્યુત્પત્તિવાળા જોવા છતાં શુદ્ધ નથી. કેમકે ‘ખ’ (=આકાશ) અને ‘ખુખ’ તથા ‘ખર’ (=અધેડી) અને ‘વિષાણ’ (=શીંગડું) ઇત્યાદિ શબ્દોનાં સમાસથી બનેલા છે. તેથી ડિત્યાદિશબ્દો અને ખપુખાદિશબ્દોથી વાચ્ય વસ્તુ નહોય તેમ સંભવી શકે. પરંતુ ઘટવગેરે શબ્દોની જેમ ‘આત્મા’વગેરે શબ્દો વ્યુત્પત્તિવાળા અને અસામાસિક છે. તેથી તેનાથી વાચ્ય વસ્તુ અવશ્ય વિદ્યમાન જોવી જ જોઈએ. (૯) તથા “સુખ” વગેરે ધર્મો દ્રવ્યને આશ્રયી રહ્યા છે, કેમકે ગુણરૂપ છે, જેમકે રૂપ. તેથી સુખાદિગુણવાળો આત્મા સિદ્ધ થાય છે. સુખવગેરે અમૂર્ત જોવાથી તેઓને મૂર્તશરીરનાં ગુણ માની શકાય નહીં. આ બધા વગેરે આત્મસાધક લિંગો છે. આમ અનુમાનથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થાય છે.

આગમથી આત્મસિદ્ધિ

તથા ‘આગમો પરસ્પર વિરૂદ્ધર્થવાળા જોવાથી અપ્રમાણ છે’ ઇત્યાદિવચન પણ અસંગત છે. કેમકે કષ, છેદ અને તાપરૂપ ત્રણપરીક્ષાથી શુદ્ધ જોવાથી આપ્તપ્રણીતઆગમ પ્રમાણભૂત જ છે. ‘પૂર્વાપર વિરૂદ્ધર્થવાળા અન્યકૃતઆગમો અપ્રમાણ છે’ એમ તો અમને પણ ઈષ્ટ જ છે. ‘કષ’ વગેરે પરીક્ષાનું સ્વરૂપ આગળ બતાવાશે.

શંકા :- જે બધા દોષોથી રહિત જોય, તે આપ્ત કહેવાય. પરંતુ કોઈના પણ બધા દોષોનો ભય દેખાતો નથી. તેથી કોઈ આપ્ત ન જોવાથી કોઈના વચન પ્રમાણ નથી.

સમાધાન :- આપણામાં રાગાદિદોષોનો ઓછવત્તા પ્રમાણમાં ભય દેખાય છે. તેનાથી અનુમાન થાય છે કે “કોઈકના રાગાદિદોષોનો સર્વથા ભય થાય છે. જેમકે સૂર્યને ઢાંકનાર વાદળાઓ ઓછવત્તાપ્રમાણમાં દૂર થાય છે તો સર્વથા દૂર થતાં દેખાય છે” કહ્યું જ છે કે “વાદળાની પંક્તિની જેમ જેઓ દેશથી નાશ પામે છે તેઓ સર્વથા વિનાશ પામે છે. રાગાદિ પણ દેશથી નાશ પામે છે. તેથી તેઓ પણ સર્વથા નાશ પામી શકે.” જેના રાગાદિ સર્વથા વિલીન થયા છે તે આપ્ત અને સર્વજ્ઞ છે.

અથ અનાદિત્વાદ રાગાદીનાં કથં પ્રશ્નયઃ ઇતિ ચેત્ ? ન । ઉપાયતસ્તદ્વાત્ । અનાદેરપિ સુવર્ણમલસ્ય ક્ષારમ્ પટપાકાદિના વિલયોપલમ્ભાત્ । તદ્દેવાનાદીનામપિ રાગાદિદોષાણાં પ્રતિપક્ષભૂતસ્તત્રયાધ્યાસેન વિલયોપપતેઃ । ક્ષોણદોષ્ય ચ કેવલજ્ઞાનાવ્યભિચારાત્ સર્વજ્ઞત્વમ્ ॥ તત્તિસિદ્ધિસ્તુ → જ્ઞાનતારતમ્યં ક્વચિદ્ વિશ્રાન્તમ્, તારતમ્યત્વાત્, આકાશે પરિમાણતારતમ્યવત્ । તથા સૂક્ષ્માન્તરિતદૂરાર્થઃ કસ્યચિત્પ્રત્યક્ષઃ, અનુમેયત્વાત્, ક્ષિતિધરકન્દરાધિકરણધૂમધ્વજવત્ । એવં ચન્દ્રમૃગપરારાદિસૂચકજ્યોતિર્જ્ઞાનાવિસંવાદાન્યથાનુપપત્તિપ્રભૂતયોઽપિ હેતવો વાચ્યાઃ । તદેવમાષેન સર્વવિદા પ્રણીત આગમઃ પ્રમાણમેવ । તદપ્રમાણ્યં હિ પ્રણાયકદોષનિબન્ધનમ્ । “રાગાદ્વા દ્વેષાદ્વા મોહાદ્વા વાક્યમુચ્યેત હ્યનૂતમ્ । યસ્ય તુ નૈનાં દોષાસ્તસ્યાનૂતકારણં કિં સ્યાત્” ? ॥ ઇતિ વચનાત્ । પ્રણેતુશ્ચ નિર્દોષત્વમુપપાદિતમેવેતિ સિદ્ધઃ આગમાદપ્યાત્મા “એમો આયા” ઇત્યાદિ વચનાત્ । તદેવં પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમૈઃ સિદ્ધઃ પ્રમાતા ॥

શંકા :- રાગાદિદોષો અનાદિકાલીન હોવાથી તેઓનો નાશ થઈ શકે નહિ. કેમકે “જે અનાદિ હોય તેનો અંત હોઈ શકે નહિ, જેમકે આકાશઆત્માનો સંયોગ.”

સમાધાન :- ‘જે અનાદિ હોય, તેનો અંત ન હોય’ એવો એકાંત નથી. કેમકે કેટલાક સ્થળે ઉપાયદ્વારા અંત સંભવી શકે છે. જેમકે અનાદિ હોવા છતાં સુવર્ણમળ, કાર અને માટીનાં કોડીયામાં અગ્નિનાં સંયોગથી નાશ પામતો દેખાય છે. આ જ પ્રમાણે અનાદિરાગાદિનો પણ તેનાં પ્રતિપક્ષભૂત જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયથી વિનાશ સુયોગ્ય છે. અને જેના દોષો વિલીન થાય છે, તેને અવશ્ય કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે સર્વજ્ઞ બને તે પણ યુક્તિયુક્ત છે.

સર્વજ્ઞતાસિદ્ધિ

સર્વજ્ઞની સિદ્ધિના અનુમાનો દર્શાવે છે. (૧) “જ્ઞાનની તરતમતા ક્યાંક અટકે છે, કેમકે તે તરતમતા છે. જેમકે પરિમાણની તરતમતા આકાશમાં અટકે છે.” અર્થાત્ જેમ ઘટપટાદિમાં ઓછુવતું પરિમાણ દેખાય છે, તો ઉત્કૃષ્ટપરિમાણ આકાશમાં દેખાય છે, તેમ આપણામાં જ્ઞાનની તરતમતા દેખાય છે. તેથી ક્યાંક ઉત્કૃષ્ટજ્ઞાન પણ હોવું જોઈએ. અથવા જેમ દ્રવ્યણુકં કરતાં આણુકનું પરિમાણ મોટું છે, તેના કરતાં ચતુરાણુકનું એમ વધતું-વધતું પરિમાણ આકાશમાં સર્વોત્કૃષ્ટતાને પામે છે. તેમ જ્ઞાન એક કરતાં બીજામાં વધારે દેખાય છે, તેના કરતાં ત્રીજામાં, એમ વધતા વધતા કોઈમાં સર્વોત્કૃષ્ટજ્ઞાન હોવું જોઈએ. (૨) સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત અને દૂર રહેલા પદાર્થો કોઈકને પ્રત્યક્ષ છે, કેમકે અનુમેય છે (=આપણે અનુમાનદ્વારા જાત કરી શકીએ છીએ.) જેમકે પર્વતની ગુફામાં રહેલો અગ્નિ. દૂર રહેલાને તે અગ્નિનું ધૂમાણથી અનુમાન થાય છે. ત્યાં રહેલાને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે. તથૈવ આપણામાટે પરમાણુવગેરે અનુમાનના વિષય છે તો કોઈકને પ્રત્યક્ષ હોવા જોઈએ. (૩) આ જ પ્રમાણે “ચન્દ્ર-સૂર્યનાં ત્રણ વગેરેના સમયનો નિશ્ચય અગાઉથી બતાવવો, વગેરે જ્યોતિષજ્ઞાનમાં દેખાતો આસંવાદ સર્વજ્ઞવચનનાં આશ્રય વિના અન્યથા અનુપપન્ન છે.” ઇત્યાદિ હેતુઓ સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરે છે. આમ સર્વજ્ઞ આપ્તપુરુષે રચેલા આગમો પ્રમાણ છે. અને દોષયુક્તઅનાપ્તથી રચાયા હોવાથી જ અન્યઆગમો અપ્રમાણ છે. કહ્યું જ છે કે “રાગ દ્રેષ અને મોહથી અસત્યવચન બોલાય છે, જેનામાં આ દોષો નથી, તેને અસત્ય બોલવાનું કોઈ કારણ નથી” અમને ઈષ્ટ આગમના રચયિતા નિર્દોષ છે, તે પૂર્વે જ સિદ્ધ કર્યું છે. તેથી નિર્દોષ, સર્વજ્ઞ આપ્તરચિત આગમ પ્રમાણભૂત છે. તે પ્રમાણિકં આગમથી પણ ‘એએ આયા’ (=કેટલાક આત્મા) ઇત્યાદિ વચનદ્વારા આત્માની સિદ્ધિ થાય છે. આમ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમદ્વારા

૧. ઉપરાગો ગ્રહો રાહુસે ત્વિદૌ ચ પૂર્ણિ ચ । ઇત્યમરઃ । ૨. સ્થાનાક્ષસૂત્રે ૧-૨ । પ્રદંશાર્થતયા અસંખ્યાતપ્રદેશોપિ જીવો દ્રવ્યાર્થતયા ઇકઃ ઇતિ અખયંદવર્ગરટોકાર્યો ।

પ્રમેયં ચાનન્તરમેવ બાહ્યાર્થસાધને સાધિતમ્ । તત્તિસદૌ ચ “પ્રમાણં જ્ઞાનમ્ । તચ્ચ પ્રમેયાભાવે કસ્ય ગ્રાહકમસ્તુ નિર્વિષયત્વાત્”-ઇતિ પ્રતાપમાત્રમ્, કરણમન્તરેણ ક્રિયાસિદ્ધેરયોગાદ્ લવનાદિષુ તથાદર્શનાત્ । યચ્ચ, અર્થસમકાલમિત્યાદ્યુક્તમ્, તત્ર વિકલ્પદ્વયમપિ સ્વીક્રિયત એવ । અસ્પદાદિપ્રત્યક્ષં હિ સમકાલાર્થાડકલનકુશલમ્ । સ્મરણમતીતાર્થસ્ય ગ્રાહકમ્ । શબ્દાનુમાને ચ ત્રૈકાલિકસ્યાપ્યર્થસ્ય પરિચ્છેદકમ્ । નિરાકારં ચૈતદ્ દ્વયમપિ । ન ચાતિપ્રસન્નઃ, સ્વજ્ઞાનાવરણવો-
યાન્તરાયક્ષયોપશમવિશેષવશાદેવાસ્ય નૈયત્યેન પ્રવૃત્તેઃ । શેષવિકલ્પાનામસ્વીકાર એવ તિરસ્કારઃ ।

પ્રમિતિસ્તુ પ્રમાણસ્ય ફલં સ્વસંવેદનસિદ્ધૈવ । ન હ્યનુભવેડપ્યુપદેશાપેક્ષા । ફલં ચ દ્વિધા આનન્તર્યપારમ્પર્યભેદાત્ । તત્રાડનન્તર્યેણ સર્વપ્રમાણાનામજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ ફલમ્ । પારમ્પર્યેણ કેવલજ્ઞાનસ્ય તાવત્ ફલમૈવાસીન્યમ્ । શેષપ્રમાણાનાં તુ હાનોપાદાનોપેક્ષાબુદ્ધયઃ । ઇતિ સુવ્યવસ્થિતં પ્રમાત્રાદિચતુષ્ટયમ્ । તતશ્ચ - “નાસત્ર સત્ર સદસત્ર ચાપ્યનુભયાત્મકમ્ । ચતુષ્કોટિવિનિર્મુક્તં તત્ત્વં માધ્યમિકા વિદુઃ” ॥ ઇત્યુન્મત્તપ્રાપ્તમ્ ॥

આત્માની સિદ્ધિ થાય છે.

પ્રમેયાદિના સત્તાની સિદ્ધિ

પૂર્વના શ્લોકમાં બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ કરતી વખતે જ પ્રમેયને સિદ્ધ કર્યો છે. તેથી “જ્ઞાનરૂપ પ્રમાણ પ્રમેયના અભાવમાં નિર્વિષય હોવાથી કોઈનું પણ ગ્રાહક નથી.” ઇત્યાદિવચનો માત્ર પ્રતાપરૂપ જ છે, કેમકે પ્રમેય સત્ હોવાથી પ્રમાણનું અસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ થાય છે.

શંકા :- પ્રમેય ભલે સત્ હો ! પ્રમાણને સત્ માનવાની જરૂર નથી. કેમકે પ્રમેયની સિદ્ધિથી કોઈ પ્રમાણની સિદ્ધિ થતી નથી.

સમાધાન :- સત્ પ્રમેયનું જ્ઞાન થવાની ક્રિયા કરણ વિના સંભવે નહિ, જે પ્રમેય હોય તેનું જ્ઞાન કોઈને તો થાય જ, અન્યથા તે પ્રમેય તરીકે રહે જ નહિ. તેથી ‘પ્રમેયનું જ્ઞાન થાય છે’ તેમ સિદ્ધ થાય છે. આ જ્ઞાન ક્રિયારૂપ છે, અને ક્રિયા કરણ વિના સંભવે નહિ, કેમકે લણણવજેરેક્રિયામાં તેમ દેખાય છે. ‘લણવાની ક્રિયા ઘંતરડારૂપ કરણ વિના થઈ શકતી નથી’ તેમ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. તેથી “પ્રમેયના જ્ઞાનરૂપ ક્રિયા પ્રમાણરૂપ કરણ વિના સંભવે નહિ” આ તર્કનાં આધારે પ્રમાણની સિદ્ધિ થાય છે. પૂર્વપક્ષે ‘એ જ્ઞાન અર્થને સમકાલીન છે કે ભિન્નકાલીન’ ઇત્યાદિદ્વારા જે બે વિકલ્પ બતાવ્યા તે બન્ને અમને માન્ય છે. આપણું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સમકાલીન વિષયનો બોધ કરાવવામાં સમર્થ છે. અને સ્મરણજ્ઞાન અતીતકાલના વિષયનું જ્ઞાન કરાવે છે. આગમ અને અનુમાન પ્રમાણ ત્રૈકાલિકઅર્થનો બોધ કરાવવામાં કુશળ છે, આ બન્ને પ્રકારનાં જ્ઞાન નિરાકાર છે, છતાં પૂર્વોક્ત અતિપ્રસન્ન નથી, કેમકે જ્ઞાન નિરાકાર હોવા છતાં, જ્ઞાનનાં વિષય નિયત છે. તથા સંકરદોષ પણ નહિ આવે, કેમકે જ્ઞાનનાં વિષયને નિયત કરવામાં તેવા પ્રકારનો જ્ઞાનાવરણીયકર્મ તથા વીર્યોન્તરાયકર્મનો ક્ષયોપશમ કારણ છે. અર્થાત્ આ બે ક્ષયોપશમને અનુરૂપ જ વિષયનો બોધ થાય છે. બાકીનાં જે વિકલ્પો પૂર્વપક્ષે દર્શાવ્યા, તે બધાનો અહીં અવકાશ જ નથી. તેથી તેઓ ઉપેક્ષણીય છે.

પ્રમિતિ પ્રમાણનાં કાર્ય (=ફળ) તરીકે સ્વ-સંવેદનસિદ્ધ છે. અને જેનો અનુભવ હોય, તે વિષયમાં ઉપદેશ (=પ્રમાણાદિ) ની અપેક્ષા રહેતી નથી. આ કાર્ય બે-પ્રકારે છે. (૧) આનન્તર્ય અને (૨) પારમ્પર્ય. સર્વપ્રમાણોનું અનન્તર = તાત્કાલિકકાર્ય અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ છે. કેવળજ્ઞાનનું પરંપરાએ ફળ ઔદાસિન્યભાવ છે, કારણ કે કેવળજ્ઞાનથી પ્રકાશિત થયેલા પદાર્થો પર કેવળજ્ઞાની રાગદ્વેષ કરતા નથી. ‘હૈયનો ત્યાગ, ઉપાદેયનું ગ્રહણ અને જોયમાં ઉપેક્ષા’ એ શેષ પ્રમાણોનું પરંપરાએ ફળ છે. આમ પ્રમાતાઆદિ ચારે તત્ત્વો સુનિશ્ચિત છે. તેથી

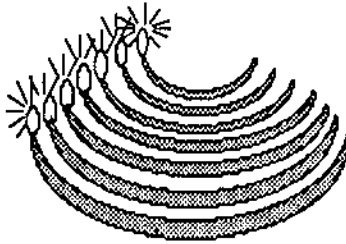
કિંચ, ઇદં પ્રમાત્રાદીનામવાસ્તવત્વં શૂન્યવાદિના વસ્તુવૃત્ત્યા તાવદેષ્યમ્ । તચ્ચાસૌ પ્રમાણાત્ અભિમન્યતે અપ્રમાણાદ્વા ? ન તાવદપ્રમાણાત્, તસ્યાકિંચિત્કરત્વાત્ । અથ પ્રમાણાત્, તન્ન, અવાસ્તવત્વગ્રાહકં પ્રમાણં સાવૃતમસાવૃતમ્ વા સ્યાત્ ? યદિ સાવૃતમ્ ? કથં તસ્માદવાસ્તવદ્ વાસ્તવસ્ય શૂન્યવાદસ્ય સિદ્ધિઃ । તથા ચ તદસિદ્ધૌ વાસ્તવ એવ સમસ્તોઽપિ પ્રમાત્રાદિવ્યવહારઃ પ્રાપ્તઃ । અથ તદગ્રાહકં પ્રમાણં સ્વયમસાવૃતમ્, તર્હિ ક્ષીણા પ્રમાત્રાદિવ્યવહારાવાસ્તવત્વપ્રતિજ્ઞા, તેનૈવ વ્યભિચારાત્ । તદેવં પશુદ્વયેઽપિ “ઇતો વ્યાઘ્ર ઇતસ્તટી” ઇતિ ન્યાયેન વ્યક્ત એવ પરમાર્થતઃ સ્વાભિમતસિદ્ધિવિરોધઃ ॥ ઇતિ કાવ્યાર્થઃ ॥ ૧૭ ॥

“વસ્તુતત્ત્વ અસત્ નથી, સત્ નથી, સદઅસત્ નથી કે સત્-અસત્ ઉભયાભાવરૂપ નથી. પરંતુ આ ચારે વિકલ્પોથી રહિત જ તત્ત્વ છે. એમ માધ્યમિકો (બૌદ્ધોનો એકભેદ) માને છે.” ઈત્યાદિ વચનો ઉન્મત્તના પ્રભાવ જેવા છે.

વ્યાઘ્રતટી ન્યાય

વળી શૂન્યવાદીઓને પરમાર્થથી જ ઈષ્ટ છે કે “પ્રમાતાવગેરે ચાર વાસ્તવિક નથી” તેઓની આવી માન્યતા પ્રમાણથી સિદ્ધ છે કે, ? અપ્રમાણથી ? અપ્રમાણથી તો કહી શકાય નહિ, કેમકે તત્ત્વવાદની ચિંતા વખતે અપ્રમાણિક સિદ્ધાંત ફોગટનો છે. ‘પ્રમાણથી પ્રમાતાવગેરેનો અભાવ સિદ્ધ છે’ એ વિકલ્પ પણ બરાબર નથી. આ પ્રમાણ સાંવૃત (=અસત્ય) છે કે અસાંવૃત (=સત્ય) છે? (અસત્ને પ્રસિદ્ધ કરે અને સત્ને આવરે તે સાંવૃત કહેવાય.) જો પ્રમાણ સાંવૃત = અવાસ્તવ = અસત્ હોય, તો તેનાથી શૂન્યવાદની સત્ તરીકે સિદ્ધિ થઈ શકે નહિ. તેથી પ્રમાતાઆદિ ચારની સિદ્ધિ નિરાબાધ છે, જો પ્રમાણ અસાંવૃત (=સત્ય) હોય તો “પ્રમાણઆદિ ચારે અસત્ છે.” એવી તમારી પ્રતિજ્ઞા નાશ પામે, કેમકે તમને પ્રમાણ સત્ તરીકે માન્ય છે, તેથી જ પ્રમાતાઆદિ ચારની પણ સિદ્ધિ થાય છે. આમ ‘એક બાજુ વાધ અને બીજી બાજુ નદી’ ન્યાયથી શૂન્યવાદની સિદ્ધિમાં ઉભયથા વિરોધ આવે છે.

આમ ૧૭ મા કાવ્યનો અર્થ પૂર્ણ થયો.

અધુના ક્ષણિકવાદિન ઐહિકામુખિકવ્યવહારાનુપપન્નાર્થસમર્થનમવિમૂલ્યકારિતં દર્શયન્નાહ -

કૃતપ્રણાશાકૃતકર્મભોગભવપ્રમોક્ષસ્મૃતિભજ્જ્ઞદોષાન્ ।

ઉપેક્ષ્ય સાક્ષાત્ ક્ષણભજ્જ્ઞમિચ્છન્નહો મહાસાહસિકઃ પરસ્તે ॥૧૮॥

કૃતપ્રણાશદોષમ્, અકૃતકર્મભોગદોષમ્, ભવભજ્જ્ઞદોષમ્, પ્રમોક્ષભજ્જ્ઞદોષમ્, સ્મૃતિભજ્જ્ઞદોષમિત્યેતાન્ દોષાન્ । સાક્ષાદિત્યનુભવસિદ્ધાન્ । ઉપેક્ષ્ય=અનાદૃત્ય । સાક્ષાત્ કુર્વન્નપિ ગજનિમીલિકામવતમ્બમાનઃ । સર્વભાવાનાં ક્ષણભજ્જ્ઞમ્-ઉદયાનન્ટરવિનાશરૂપાં ક્ષણક્ષયિતામ્ । ઇચ્છન્=પ્રતિપદ્યમાનઃ તે=તવ । પરઃ=પ્રતિપક્ષો વૈનાશિકઃ સૌગત इत्यर्थः । અહો મહાસાહસિકઃ સહસા અવિમર્શાત્મકેન બલેન વર્તતે સાહસિકઃ । ભાવિનમર્થમવિભાવ્ય યઃ પ્રવર્તતે સ એવમુચ્યતે । મહાંશ્ચાસૌ સાહસિકશ્ચ મહાસાહસિકોડત્યન્તમવિમૂલ્ય પ્રવૃત્તિકારો । ઇતિ મુકુલિતાર્થઃ ॥

ક્ષણિકવાદનું ખંડન

૬૧

ક્ષણિકવાદીઓ જે વ્યવસ્થા સ્વીકારે છે, તેનાથી આલૌકિક અને પારલૌકિકવ્યવહાર અનુપપન્ન બને છે, તેથી તેઓની કલ્પના અવિચારી છે' એમ બતાવતા કવિ કહે છે.

કાવ્યાર્થ :- (૧) કૃતનાશ (૨) અકૃતકર્મભોગ (૩) ભવભંગ (૪) મોક્ષભંગ અને (૫) સ્મૃતિભંગ- સાક્ષાત્ અનુભવાતા આ પાંચ દોષોની ઉપેક્ષા કરીને માત્ર ક્ષણભંગ (=ક્ષણિકતા) ની જ ઇચ્છા રાખનાર તારાથી પર (=સૌગત) ખરેખર મહાસાહસિક છે. અર્થાત્ અત્યંત અવિમૂલ્યકારી છે.

(૧) કરેલાં કર્મોનો ધ્વંસ, (૨) નહિ આચરેલા કર્મનો ભોગ (૩) સંસારલોપ દોષ (૪) મોક્ષના અભાવનો દોષ તથા (૫) સ્મૃતિની અસિદ્ધિ આ પાંચ દોષો ક્ષણિકાયવાદ સ્વીકારવામાં આવે છે. જ્યારે કૃતકર્મનો ભોગ, અકૃતકર્મનો અભોગ, સંસાર, મોક્ષ અને સ્મૃતિ આ પાંચ સાક્ષાત્ (=અનુભવ) સિદ્ધ છે. 'ગજનિમીલિકા' ને અવલંબી તારાથી પર (=સૌગત) ઉપરોક્ત પાંચ દોષોનો અનાદર કરે છે, અને સર્વ ભાવોનાં ઉદયાન્તર વિનાશરૂપ ક્ષણિકાયવાદને સ્વીકારે છે. ભાવીના ભાવનો વિચાર કર્યા વિના જે પ્રવર્તે તે સાહસિક કહેવાય. આ સૌગત તો મહાસાહસિક = અત્યંત અવિમૂલ્યકારી છે. આ સંક્ષિપ્ત અર્થ થયો.

ક્ષણિકવાદમાં કૃતપ્રણાશ-અકૃતભોગ દોષો

વિસ્તૃતાર્થ આ છે- બૌદ્ધો જ્ઞાનક્ષણપરંપરામાત્રરૂપે જ આત્માને માને છે. પરંતુ મોતીના ઘણાઓનાં સમુદાયને જોડનાર એક સૂતરનાં દોરાની જેમ બધી જ્ઞાનક્ષણોમાં સંબંધિત થનાર કોઈક એકને આત્મા તરીકે સ્વીકારતા નથી. એટલે કે આ મતે દરેક જ્ઞાનક્ષણ અલગ અલગ આત્મા છે. પરંતુ તે જ્ઞાનક્ષણોથી કથંચિત્ ભિન્ન તે બધાના આધારભૂત અને અન્વયી એવો એક આત્મા નથી. (તેથી આ મતે દેવદત્તાદિવ્યક્તિનાં શરીરમાં અધિષ્ઠિત એક આત્મા નથી. પરંતુ સદૃશ જ્ઞાનક્ષણરૂપ અસંખ્ય આત્માઓ શરીરયાવત્કાળમાં શરીરમાં ઉત્પન્ન થઈ વિનાશ પામે છે. આ બધી જ્ઞાનક્ષણો એકસંતાનગત કહેવાય છે. આ દરેક જ્ઞાનક્ષણ ક્ષણિક છે. અને સમાનસંતાનગત પણ પૂર્વોત્તર જ્ઞાનક્ષણો પરસ્પરથી અત્યંત ભિન્ન છે.) તેથી આ મતે જ્ઞાનક્ષણદ્વારા જે શુભાશુભ અનુષ્ઠાન કરાયું હોય, તે અનુષ્ઠાનના શુભાશુભ ફળનો ઉપભોગ તે જ્ઞાનક્ષણ કરી શકે નહિ, કેમકે તે જ્ઞાનક્ષણનો ઉત્પત્ત્યનન્તર જ નિરન્વય નાશ થઈ જાય છે. તાત્પર્ય :- જે ક્ષણે જે શુભાશુભક્રિયા થઈ, તેનું ફળ તે ક્રિયાકાળે મળતું નથી

૧. ગજો નેત્રે નિમીલ્ય જલપાનાદિ કરોતિ નેત્રનિમીલનેન ન કિંચિત્કરોમીતિ ભાવયતિ ચ, તદ્વદ્યં વાદો કૃતપ્રણાશાદૈન્ દોષાન્ સાક્ષાદનુભવન્ સર્વભાવાનાં ક્ષણભજ્જ્ઞમૂર્તાં પ્રતિપદ્યતે ।

વિવૃતાર્થસ્ત્વયમ્ । બૌદ્ધા બુદ્ધિક્ષણપરમ્પરામાત્રમેવાત્માનમામનન્તિ ન પુનર્મૌલિકકળનિકરાનુસ્યૂતૈકસૂત્રવત્
તદન્વયિનમેકમ્ । તન્મતે, યેન જ્ઞાનક્ષણેન સદનુષ્ઠાનમસદનુષ્ઠાનં વા કૃતમ્ તસ્ય નિરન્વયવિનાશાન્ન તત્ફલોપભોગઃ । યસ્ય
ચ ફલોપભોગઃ, તેન તત્ કર્મ ન કૃતમ્ । ઇતિ પ્રાચ્યજ્ઞાનક્ષણસ્ય કૃતપ્રણાશઃ સ્વકૃતકર્મફલાનુપભોગાત્, ઉત્તરજ્ઞાનક્ષણસ્ય
ચાકૃતકર્મભોગઃ, સ્વયમકૃતસ્ય પરકૃતસ્ય કર્મણઃ ફલોપભોગાદિતિ । અત્ર ચ કર્મશબ્દઃ ઉભયત્રાપિ યોજ્યઃ, તેન કૃતપ્રણાશ
ઇત્યસ્ય કૃતકર્મપ્રણાશ ઇત્યર્થો દૃશ્યઃ । બન્ધાનુલોમ્યાચ્છેત્યમુપન્યાસઃ ॥

પણ અમુક કાળ પસાર થયા બાદ જ મળે છે. જ્યારે ક્રિયા કરનાર જ્ઞાનક્ષણ તો તત્કાળે જ સર્વથા વિનાશ
પામે છે. તેથી ક્રિયા (=કર્મ) નો કર્તા સ્વકૃતકર્મનો ઉપભોગ કરી શકતો નથી. તેથી પોતાના માટે કરાયેલું તે
કર્મ નાશ થયેલું હોઈ કૃતકર્મનાશ દોષ આવે.

વળી ઉત્તર જ્ઞાનક્ષણ જે ફળ ભોગવે છે તે ફળ પોતે કરેલા કર્મનું નથી. પરંતુ પૂર્વની જ્ઞાનક્ષણ દ્વારા કરાયેલાં
કર્મનું છે. કેમકે તે ફળજનકકર્મકાળે પોતાનું અસ્તિત્વ જ હતું નહિ. તેથી અન્યકૃતકર્મનો ભોગ હોઈ અકૃતકર્મનાં
ભોગનો દોષ પણ હજાર છે. અહીં કાવ્યશ્લોકમાં 'કર્મ' શબ્દ ઉભયત્ર જોડવાનો છે. તેથી 'કૃતપ્રણાશ' શબ્દનો
'કૃતકર્મપ્રણાશ' એવો અર્થ જોવો, શ્લોકની રચનાની અનુકૂળતા અને છંદભંગ ન થાય તે માટે આમ પ્રયોગ
કરેલ છે.

ભવભંગદોષ

ભવ=સંસાર. તેનો ભંગ=વિલોપ. ક્ષણિકવાદમાં આ દોષ આવે છે, અર્થાત્ પરલોકનાં અભાવનો પ્રસંગ
છે. કેમકે પરલોકમાં જનાર કોઈ વ્યક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. પૂર્વ જન્મે કરેલાં કર્મનાં અનુસારે પરલોક પ્રાપ્ત
થાય. પરંતુ જે પ્રાચીનક્ષણો કર્મ કરે છે, તેઓ પોતે ત્યાં જ નાશ પામે છે પણ તે કર્મનાં અનુસારે પ્રાપ્ત થનાર
પરભવજન્મને અનુભવવા વિદેશાન રહેતી નથી. તેથી જન્માન્તરમાં શી રીતે પૂર્વકૃતકર્મને ભોગવી શકે ?

ભવાંતરની સિદ્ધિઅર્થે મોક્ષાદરગુપ્ત નામનાં બૌદ્ધચાર્યે અનુમાન દર્શાવ્યું છે. "જે ચિત્ત જોય તે ચિત્તાન્તર
(=બીજા ચિત્ત) નું પ્રતિસંધાન કરે છે, જેમકે વર્તમાનકાલીન ચિત્ત. મરણકાળભાવી ચિત્ત પણ ચિત્ત છે" અથોત્
વર્તમાનક્ષણમાં ઉપલબ્ધ થતું ચિત્ત ઉત્તરક્ષણભાવી ચિત્તસાથે સંલગ્ન થાય છે તે સિદ્ધ છે. અને મરણ
કાળે પણ ચિત્ત તો જોય જ છે. અહીં અનુમાનપ્રયોગ- "મરણકાળભાવી ચિત્ત ચિત્તાન્તરનું પ્રતિસંધાન કરે
છે કેમકે ચિત્ત છે. (આ સ્વભાવહેતુ છે) જેમકે વર્તમાનકાલીન ચિત્ત" તેથી આ સંતાનનાં ચરમ ક્ષણભાવી
ચિત્તનું નવા ઉત્પન્ન થનારા સંતાનના આદ્યક્ષણભાવી ચિત્તસાથે પ્રતિસંધાન થાય છે તેમ સિદ્ધ થાય છે.
અને આનાથી જ જન્માન્તર (=ભવાંતર) ની સિદ્ધિ થાય છે, અર્થાત્ પરલોકાત્મકસંસારની પરંપરા સિદ્ધ
થાય છે. અને 'મરણક્ષણભાવી ચિત્તનો ચિત્તાન્તરસાથે પ્રતિસંધાનનો નિરોધ' જ મોક્ષરૂપ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ અનુમાન વ્યર્થ છે. 'ચિત્તક્ષણો નિરન્વયનાશ પામે છે' એમ તમને અભિમત છે. તેથી
પૂર્વક્ષણસ્થિતચિત્ત ઉત્તરક્ષણચિત્તસાથે સંલગ્ન થઈ શકે નહિ. પૂર્વક્ષણચિત્તનું ઉત્તરક્ષણચિત્તસાથે પ્રતિસંધાન
તોજ થઈ શકે, જો તે નિરન્વયનાશ પામતું ન હોય, કેમકે બે અવસ્થિતવસ્તુઓનું પ્રતિસંધાન એ બંનેમાં
અનુગામી એવી કોઈ ત્રીજી વ્યક્તિદ્વારા થઈ શકે, જેમ કે બે મોતી વચ્ચે સંબંધ, એ બંનેથી ભિન્ન અને બંનેમાં
પ્રવિષ્ટ એવો દોરો કરે છે. આમ બે ભિન્નક્ષણિકચિત્તો વચ્ચે પ્રતિસંધાન એ બંનેથી કથંચિત્ ભિન્ન અને બંનેમાં
અનુપ્રવિષ્ટ એવી કોઈ ત્રીજી વ્યક્તિ કરે છે, તેમ સ્વીકારવું જોઈએ. આ ત્રીજી વ્યક્તિ તરીકે અહીં અન્વયી
એવો આત્મા જ ઈષ્ટ છે. આમ બે ચિત્તવચ્ચેનાં પ્રતિસંધાનના સાધક પૂર્વોક્ત અનુમાનદ્વારા અર્થોપનિધી તો

તથા ભવભ્રુલોષઃ । ભવઃ-આર્જવીભાવલક્ષણઃ સંસારઃ, તસ્ય ભ્રુલોષઃ=વિલોપઃ । સ એવ લોષઃ ક્ષણિકવાદે પ્રસજ્યતે । પરલોકાભાવપ્રસંગ इत्यर्थः । પરલોકિનઃ કસ્યચિદભાવાત્ । પરલોકો હિ પૂર્વજન્મકૃતકર્માનુસારેણ ભવતિ । તચ્ચ પ્રાચીનજ્ઞાનક્ષણાનાં નિરન્વયં નાશાત્ કેન નામોપબુજ્યતાં જન્માન્તરે ॥

यच्च मोक्षाकरगुणेन “यच्चित्तं तच्चित्तान्तरं” प्रतिसन्धत्ते, यथेदानीन्तनं चित्तं, चित्तं च मरणकालभावि” इति भवपरम्परसिद्धये प्रमाणमुक्तम्, तद् व्यर्थम्; चित्तक्षणानां निरवशेषनाशिनं चित्तान्तरप्रतिसंधानायोगात् । द्वयोरवस्थ-तयोर्हि प्रतिसंधानमुभयानुगामिना केनचित् क्रियते । यश्चानयोः प्रतिसंधाता, स तेन नाभ्युपगम्यते । स ह्यात्मान्वयो ॥

બંને ક્ષણમાં સ્થિત અક્ષણિક આત્માની જ સિદ્ધિ થાય છે.

પ્રતિસંધાનનો ઉત્પાદકત્વ અર્થ અસંગત

પૂર્વપક્ષ :- અહીં ‘પ્રતિસંધત્તે’ પદનો અર્થ ‘જનયતિ’ (ઉત્પન્ન કરે છે.) કરવો. અર્થાત્ પૂર્વક્ષણ ચિત્ત ચિત્તાન્તરને ઉત્પન્ન કરે છે એવો અર્થ અહીં ઇષ્ટ છે. કેમકે પૂર્વક્ષણ ઉત્તરક્ષણનું ઉપાદાનકારણ છે. આમ મરણક્ષણભાવી ચિત્તક્ષણ જન્માન્તરીય ચિત્તક્ષણને જન્મ આપે છે. આમ સંસારપરંપરા સિદ્ધ થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આનો અર્થ એમ થયો કે, ‘પૂર્વક્ષણચિત્ત’ કારણ છે. અને ઉત્તરક્ષણચિત્ત કાર્ય છે. તેથી તમારા અનુમાનમાં હેતુ કાર્યહેતુ થયો. (જે અનુમાનનો હેતુ સાધ્યનું કાર્ય હોય તે હેતુ કાર્યહેતુ કહેવાય) જ્યારે વાદી (=મોક્ષાકરગુણ)ને ચિત્ત ચિત્તાન્તરનું પ્રતિસંધાન કરે છે, એ સ્થળે સ્વભાવહેતુ ઇષ્ટ છે. આ વિરોધરૂપ છે. તથા અહીં સ્વભાવહેતુ પણ અનુપપન્ન છે. કેમકે તાદાત્મ્યસંબંધથી સંબંધિત બે વસ્તુ વચ્ચે જ સ્વભાવહેતુ આવી શકે. અને તાદાત્મ્ય બે ભિન્નકાલભાવી ચિત્ત-ચિત્તાન્તર વચ્ચે અનુપપન્ન છે. (કેમકે તાદાત્મ્ય એટલે તદ-તે જ, આત્મા = સ્વરૂપ જેનું હોય તે તદાત્મા. તેનો ભાવ તાદાત્મ્ય, જેમકે ઘટનું સ્વરૂપ જ ઘટ છે, તેથી ઘટનો ઘટસાથે તાદાત્મ્યસંબંધ ઇષ્ટ છે. અર્થાત્ બે અભિન્ન વસ્તુ વચ્ચે જ તાદાત્મ્ય હોય છે) બે ભિન્નકાલીન ક્ષણિકવસ્તુઓ અભિન્ન હોઈ શકે નહિ. તેથી તે બે વચ્ચે તાદાત્મ્ય નથી.

શંકા :- ચિત્ત અને ચિત્તાન્તરને યુગપદ્ભાવી =સમાનકાલીન માનવાથી સ્વભાવહેતુ ઉપપન્ન બને છે.

સમાધાન :- યુગપદ્ભાવી માનવામાં પ્રતિસંધેય-પ્રતિસંધાયકભાવ ન બની શકે. (પ્રતિસંધેય =જેનું પ્રતિસંધાન થાય છે તે ચિત્તાન્તર. પ્રતિસંધાયક = પ્રતિસંધાનકરનારચિત્ત) કેમકે બંને યુગપદ્ભાવીરૂપે અવિશિષ્ટ છે. તેથી આ બંનેમાં પ્રતિસંધાતા કોણ અને પ્રતિસંધેય કોણ ? તથા ચિત્ત જ પ્રતિસંધાતા, અને ચિત્તાન્તર જ પ્રતિસંધેય એવો નિયમ ઉપપન્ન કરનાર નિયામક કોણ બનશે ? તેથી ચિત્તાન્તર પ્રતિસંધાતા અને ચિત્ત પ્રતિસંધેય એવો વિકલ્પ પણ સંભવી શકે. (વળી યુગપદ્ભાવી ચિત્ત-ચિત્તાન્તર વચ્ચે આ ભાવ માનવાનો હોય તો સમાનકાલીન બે ભિન્ન સંતાનગત ચિત્ત વચ્ચે જ આ ભાવ માનવો પડશે. અર્થાત્ ‘દેવદત્તગત વર્તમાનક્ષણિકચિત્ત યશદત્તગત વર્તમાનક્ષણિક ચિત્તનો પ્રતિસંધાતા છે.’ એમ ઘટાવવું પડશે. તથા ‘એક સંતાનગત પૂર્વક્ષણચિત્ત ઉત્તરક્ષણ ચિત્તનો પ્રતિસંધાતા છે’ એમ ઘટી શકશે નહિ. ‘યાવત્ મરણકાલગતચિત્તક્ષણ જન્માન્તરીયપ્રથમસમયભાવી- ચિત્તક્ષણનું પ્રતિસંધાન કરે છે’ એમ ઘટી શકશે નહિ. તેથી સંસારપરંપરા સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં. તેથી એ સિદ્ધ કરવા દર્શાવેલું અનુમાન સ્વસાધ્યથી ભિન્નનું સાધક બનતું હોઈ વિરુદ્ધ સિદ્ધ થશે.)

અથવા તો ભલે પ્રતિસંધાનનો અર્થ ‘જનન’ (=ઉત્પત્તિ) હો, તો પણ તે અનુપપન્ન છે. કેમકે તેમ માનવામાં બંન્ને વચ્ચે હેતુ-ફળભાવ માનવો પડશે. આ હેતુ-ફળભાવ તુલ્યકાલીન બેવસ્તુ વચ્ચે સંભવે નહિ.

શંકા :- હેતુફળભાવ પૂર્વોત્તરકાલીન અર્થાત્ બે ભિન્નકાલીન ચિત્તક્ષણો વચ્ચે છે. પૂર્વોત્તરકાલીન બે વસ્તુ વચ્ચે હેતુફળભાવ સુઘટ જ છે.

ન ચ પ્રતિસંધતે इत्यस्य जनयतीत्यर्थः, कार्यहेतुप्रसङ्गात् । तेन वादिनास्य हेतोः स्वभावहेतुत्वेनोक्तत्वात् । स्वभावहेतुश्च तादात्म्ये सति भवति । भिन्नकालभाविनोश्च चित्तचित्तान्तरयोः कुतस्तादात्म्यम् ? युगपद्भाविनोश्च प्रतिसन्धेयप्रतिसन्धायकत्वाभावापत्तिः, युगपद्भावित्वेऽविशिष्टेऽपि किमत्र नियामकम्, यदेकः प्रतिसन्धायकोऽपरश्च प्रतिसन्धेय इति ? अस्तु वा प्रतिसन्धानस्य जननमर्थः । सोऽप्यनुपपन्नः । तुल्यकालत्वे हेतुफलभावस्याभावात् । भिन्नकालत्वे च पूर्वचित्तक्षणस्य विनष्टत्वात् उत्तरचित्तक्षणः कथमुपपादनमन्तरेणोत्पद्यताम् । इति यत्किञ्चिदेतत् ॥

સમાધાન :- ભિન્નકાલીન ચિત્ત અને ચિત્તાન્તરક્ષણ વચ્ચે પણ આ ભાવ અસંગત છે. કેમકે પૂર્વચિત્તક્ષણ બીજા સમયે નિરન્વયનાશ પામે છે. તેથી ઉત્તરચિત્તક્ષણ પૂર્વ ચિત્તક્ષણાત્મકસ્વરૂપાદાન વિના કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકશે ? તેથી તમારી આ કલ્પના તુરં છો.

મોક્ષભંગની આપત્તિ

હવે પ્રમોક્ષભંગદોષ દર્શાવે છે. પ્રકર્ષથી = ફરીથી ન થાય એ રીતે કર્મભંધનથી મોક્ષ (=મુક્તિ) પ્રમોક્ષ છે. તેનો પણ ભંગ થાય છે. આ બૌદ્ધમતે ‘આત્મા’ જ નથી, તેથી કોણ પરલોકમાં સુખી થવાનો પ્રયત્ન કરે ? આત્મા હોય, તો તે પરલોકમાં સુખી થવા અહીં ચેષ્ટા કરે.

શંકા :- પૂર્વજ્ઞાનક્ષણ ઉત્તરની જ્ઞાનક્ષણનાં સુખ માટે સ્વસન્તાકાળે ચેષ્ટા કરશે.

સમાધાન :- સંસારી જ્ઞાનક્ષણ બીજાજ્ઞાનક્ષણને સુખી કરવા પ્રયત્ન કરે એ સંગત નથી.

શંકા :- પરમાર્થરસિકબુદ્ધવર્ગે જ્ઞાનક્ષણો બીજાજ્ઞાનક્ષણને સુખી કરવા પ્રયત્ન કરશે.

સમાધાન :- એ અસંગત છે, જ્યાં સુખી પોતે દુઃખી હોય ત્યાંસુખી કોઈ બીજાને સુખી કરવા પ્રયત્ન કરતું નથી. ‘ધરનાં છોકરા ઘંટી ચાટે અને ઉપાધ્યાયને આટો’ એ પ્રાજ્ઞપુરુષોનું લક્ષણ નથી. બુદ્ધવર્ગે પણ પોતાના અજ્ઞાનાદિદુઃખને દૂર કર્યા વિના બીજાના દુઃખને દૂર ન કરે-કરી શકે પણ નહિ. જે પોતાના દુઃખને પણ દૂર કરવા સમર્થ ન હોય, તે શી રીતે બીજાના દુઃખને દૂર કરી શકે ? પરોપકારરસિકપુરુષો સ્વતઃ કष्ट સહન કરીને બીજાના સુખને માટે પ્રયત્ન કરતા દેખાય છે, ત્યાં પણ વસ્તુતઃ તેઓ બીજાની પીડાના દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલા પોતાના જ દુઃખને દૂર કરી રહ્યા છે. અથવા કદાચ પરમાર્થરસિકબુદ્ધ બીજાના દુઃખને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે, તો પણ બધા કંઈ તેવા પરમાર્થરસિક નથી. તેથી જે પોતે દુઃખી હોય તે બીજાનાં સુખમાટે ચેષ્ટા ન કરે. દુઃખી દેવદત્ત યજ્ઞદત્તના સુખ માટે ચેષ્ટા કરે એવું ક્યારેય દેખાયું નથી.

શંકા :- દેવદત્ત યજ્ઞદત્તનાં સુખ માટે પ્રયત્ન ન કરે, પણ પોતાનાં દુઃખન દૂર કરવા તો પ્રયત્ન કરશે જ.

સમાધાન :- અહીં ‘દેવદત્ત’ થી શું ઈષ્ટ છે? ક્ષણ કે દેવદત્તશરીરગતક્ષણસંતાન ? જો તે-તે ક્ષણ ઈષ્ટ હોય, તો ‘ક્ષણ પોતાનાં દુઃખને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે’ તે વ્યર્થ છે. કેમકે ક્ષણિકક્ષણ પોતાની સન્તાકાળ નાં દુઃખને દૂર કરી ન શકે. કેમકે તે વખતે પોતે પોતાની ઉત્પત્તિમાં જ વ્યગ્ર છે. અને પછી તો ક્ષણનાં નાશની સાથે જ દુઃખ નષ્ટ થઈ જશે. માટે ‘ક્ષણ પોતાનાં દુઃખને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે’ તે અસિદ્ધ છે.

શંકા :- દેવદત્તસંતાનગત પૂર્વક્ષણ ઉત્તરક્ષણોનાં દુઃખને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરશે. અર્થાત્ સ્વસંતાનનાં દુઃખને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરશે.

સમાધાન :- આ સંતાન વાસ્તવ (=સત્) છે કે અસત્ ? સંતાન જો સત્ હોય, તો અન્યનામદ્વારા વાસ્તવમાં તો આત્માનો જ સ્વીકાર થયો. કેમકે તમે અનેકક્ષણપ્રવાહને અનુગત એક સંતાનનો સ્વીકાર કર્યો, અમે તેને આત્મા તરીકે સ્વીકાર્યો. વળી આ સંતાન અક્ષણિક હોઈ ક્ષણિકવાદ હતપ્રાયઃ થઈ જાય છે. અને સંતાન જો અવાસ્તવ હોય, તો અસત્ સંતાનનું દુઃખ પણ અસત્ જ છે. તેથી તે દૂર કરવા

તથા પ્રમોક્ષપંગદોષઃ । પ્રકર્ષેણાપુનર્ભવિન કર્મબન્ધનાદ્ મોક્ષો મુક્તિઃ । પ્રમોક્ષઃ । તસ્યાપિ ભજ્ઞઃ પ્રાપ્નોતિ । તત્ત્વતે તાવદાત્મૈર્વ નાસ્તિ । કઃ પ્રેત્ય સુલ્ભોભવનાર્થં યતિષ્યતે । જ્ઞાનક્ષણોડપિ સંસારી કથમપરજ્ઞાનક્ષણસુલ્ભોભવનાય ઘટિષ્યતે । ન હિ દુઃખો દેવદત્તો યજ્ઞતસુલ્ભાય ચેષ્ટમાનો દૃષ્ટઃ । ક્ષણસ્ય તુ દુઃખં સ્વરસનાશિત્વાત્ તેનૈવ સાર્થં દધ્વંસે । સન્તાનસ્તુ ન વાસ્તવઃ કશ્ચિત્ । વાસ્તવત્વે તુ આત્માભ્યુપગમપ્રસંગઃ ॥

કોઈ પ્રયત્ન કરવો પડશે નહિ.

બૌદ્ધકલ્પિત મોક્ષની અસિદ્ધિ

બૌદ્ધ :- સઘળીય વાસનાઓનો ઉચ્છેદ થવાથી વિષયાકારરૂપી ઉપપ્લવ (=તરંગો) નષ્ટ થાય છે, તેથી જે વિશુદ્ધજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે મોક્ષ છે. અર્થાત્ અનાદિકાલીનમિથ્યાવાસનાઓનાં કારણે જ્ઞાન, નીલઘટાદિ વિષયોનો પરિચ્છેદ કરે છે. અને નીલઘટાદિઆકાર ધારણ કરે છે. જ્યારે ‘સર્વક્ષણિક’ આદિ ભાવનાઓના પ્રકર્ષથી મિથ્યા વાસનાઓ ટળે છે, ત્યારે જ્ઞાન બાહ્યવિષયોનો પરિચ્છેદ કરવાનું બંધ કરી, સ્વાત્મામાં લીન થાય છે, અને વિષયઆકારને ધારણ કરવાનું પણ બંધ કરે છે. આમ જ્ઞાન વિષયનાં આકારરૂપ મળથી રહિત અત્યંત વિશુદ્ધ બને છે. આ વિશુદ્ધજ્ઞાન જ મોક્ષ છે. મોક્ષનું સ્વરૂપ તેનાથી ભિન્ન નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- (જૈન) આ બધું અસંગત છે. કેમકે કારણનાં અભાવથી મોક્ષ અનુપપન્ન છે. ભાવનાનો પ્રયય જ વાસનાના ઉચ્છેદ દ્વારા મોક્ષના કારણ તરીકે બૌદ્ધોને ઈષ્ટ છે. પરંતુ ભાવનાના પ્રયયને સ્થિર એક આશ્રય મળતો નથી. કેમકે ભાવનાને ભાવવાવાળી (=આશ્રયભૂત) દરેક જ્ઞાનક્ષણો ક્ષણિક અને ભિન્ન છે. તેથી ભાવના પણ ક્ષણિક, અસ્થિર અને અનેકઆશ્રયવાળી બને છે. તેથી વાસનાના ઉચ્છેદ કે શુભસંસ્કારનાં આધાનાદિરૂપ કોઈપણ વિશેષનું આધાન કરી શકતી નથી. વળી આ ભાવના પણ ક્ષણિક જ છે, અને ઉત્તરક્ષણે નિરન્વય નાશ પામે છે. તેથી પ્રતિક્ષણે ઉત્પન્ન થનારી ભાવનાઓ અપૂર્વ જોય છે. તેથી જેમ આકાશને કૂદી જવાનો અભ્યાસ ક્યારેય પણ પ્રકર્ષ પામતો નથી, તેમ ભાવનાપ્રયય પણ ક્યારેય પ્રકર્ષતાને પામશે નહિ. અને આ પ્રકર્ષતા વિના તે ભાવના સ્ફુટ (=વિશુદ્ધ) અભિજ્ઞાન (જ્ઞાન) ની ઉત્પાત્તમાટે સમર્થ બની શકે નહિ. આમ વિશુદ્ધજ્ઞાનરૂપ મોક્ષની અનુપપત્તિ જ છે. વળી વિશુદ્ધજ્ઞાનવાન ચિત્ત ‘અમળ’ છે. એમાં ભાવના તો માત્ર નિમિત્તકારણ છે. ઉપાદાનકારણ તરીકે પૂર્વચિત્તક્ષણો જ ઈષ્ટ છે. આ પૂર્વચિત્તક્ષણો પોતે અમળ (=મળ વિનાની) છે કે સમળ (=મળયુક્ત)? જો પોતે અમળ જોય, તો તે વખતે જ મોક્ષ થઈ ચૂક્યો છે. ફરીથી મોક્ષોત્પત્તિ શા માટે કલ્પવી? વળી એ પૂર્વચિત્તક્ષણના જનક પૂર્વની ચિત્તક્ષણોને પણ એમ અમળ જ માનશો, આમ અનાદિકાલીન મોક્ષ માનવો પડશે.

“પૂર્વની સમળચિત્તક્ષણો અમળચિત્તક્ષણનાં આરમ્ભક (=ઉપાદાનકારણ) છે. અર્થાત્ એ સમળ-ચિત્તક્ષણોમાં જ અમળચિત્તક્ષણઆરમ્ભણ શક્તિ છે ” એમ પણ માની શકાય નહિ. કેમકે દરેક કારણમાં સદેશઆરમ્ભણશક્તિ જ ઈષ્ટ છે. અર્થાત્ ‘દરેક કારણ તથાસ્વભાવથી જ સ્વસદેશ કાર્યનો જ આરંભ કરે’ એ ન્યાય આભાળગોપાળપ્રસિદ્ધ છે. કયાંય પણ બાવળમાંથી આંબો ઉગતો દેખાતો નથી. તેથી સમળ-ચિત્તક્ષણોમાં સ્વાભાવિક સ્વસદેશઆરમ્ભશક્તિ=સ્વસદેશસમળચિત્તક્ષણઆરંભશક્તિ જ છે. અને અસદેશઆરંભ શક્તિનો (અમળચિત્તઆરંભશક્તિનો) અભાવ જ છે. ‘આ શક્તિનો એકાએક ઉચ્છેદ થઈ જાય અને ચરમસમળચિત્તક્ષણદ્વારા અમળચિત્તક્ષણની ઉત્પત્તિ થઈ જાય’ તે ન બને તેવી વાત છે. (અથવા સમળ પૂર્વચિત્તક્ષણમાં અમળચિત્તક્ષણ આરંભણશક્તિ સ્વાભાવિક(=પૂર્વ પરંપરાથી) છે કે નવી ઉદ્ભવી? જો સ્વાભાવિક માનો, તો પૂર્વ જ અમળચિત્તક્ષણ-મોક્ષ સિદ્ધ થવાથી તે અંગે વિચાર કે પ્રયત્ન કોગટ છે. હવે જો ઉત્તરોત્તર સમળચિત્તક્ષણોની જ ઉત્પત્તિ

અપિ ચ બૌદ્ધાઃ “નિશ્ચિતવાસનોચ્છેદે વિગતવિષયાકારોપપ્લવવિશુદ્ધજ્ઞાનોત્પાદો મોક્ષઃ” ઇત્યાહુઃ । તત્ત્વ ન ઘટતે । કારણાભાવાદેવ તદનુપપત્તેઃ । ભાવનાપ્રચયો હિ તસ્ય કારણમિષ્યતે । સ ચ સ્થિરૈકાશ્રયાભાવાદ્ વિશેષાનાધાયકઃ, પ્રતિક્ષણમપૂર્વવદ્ ઉપજાયમાનઃ, નિરન્વયવિનાશો, ગગનલઙ્ઘનાધ્યાસવત્ અનાસાદિતપ્રકર્યો ન સ્ફુટાભિજ્ઞાનજનનાય પ્રભવતિ, ઇત્યનુપપત્તિરેવ તસ્ય । સમલચિત્તક્ષણાનાં સ્વાભાવિક્યાઃ સદૃશારમ્ભણશક્તેરસદૃશારમ્ભમ્ પ્રત્યશક્તેશ્ચ અકસ્માદનુચ્છેદાત્ । કિંચ, સમલચિત્તક્ષણાઃ પૂર્વે સ્વરસપરિનિર્વાણાઃ, અયમપૂર્વો જ્ઞાતઃ સન્તાનશ્ચૈકો ન વિદ્યતે, બન્ધમોક્ષો ચૈકાધિકરણો ન વિષયભેદેન વર્તેતે । તતઃ કસ્યેયં મુક્તિર્યં એતદર્થં પ્રયત્તે । અયં હિ મોક્ષશબ્દો બન્ધનવિચ્છેદપર્યાયઃ । મોક્ષશ્ચ તસ્યૈવ ઘટતે યો વદ્ધઃ । ક્ષણક્ષયવાદે ત્વન્યઃ ક્ષણો વદ્ધઃ ક્ષણાન્તરસ્ય ચ મુક્તિરિતિ પ્રાપ્નોતિ મોક્ષાભાવઃ ॥

દેખાતી હોવાથી સમળચિત્તક્ષણોમાં સદૃશરંભણ (= સમળઉત્તરચિત્તક્ષણ) શક્તિ જ સ્વાભાવિક માનશો, તો ચરમસમળ-ચિત્તક્ષણની તેવી શક્તિનો અને અસદૃશક્ષણરંભની અશક્તિનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે સિદ્ધ કરશે ? અર્થાત્ તે સંભવશે નહીં.)

તથા જેમ અમલચિત્તસંતાન એ મોક્ષ છે, તેમ સમળચિત્તક્ષણો બંધરૂપ છે, એમ આવશે, પણ આ સમળ ચિત્તક્ષણ પૂર્વે સ્વતઃ જ નિર્વાણ પામી જાય છે. કેમકે તેઓ નિરન્વયનાશ પામે છે, તથા સમળચિત્તસંતાન અને અમળચિત્તસંતાન આ બન્ને ભિન્ન છે. કેમકે જ્યારે સમળચિત્તસંતાન નાશ પામે છે ત્યારે અમળ ચિત્તસંતાન પ્રાદુર્ભાવ પામે છે. તેથી બંધ સમળચિત્તક્ષણોનો, અને મોક્ષ અપૂર્વ પ્રાદુર્ભાવ પામેલા અમળચિત્તસંતાનનો. આમ બંધ અન્યનો થશે અને મોક્ષ અન્યનો થશે તેથી એકાધિકરણ બંધ-મોક્ષ નહિ આવે. જ્યારે બંધ અને મોક્ષ એકાધિકરણ જ સર્વને ઇષ્ટ છે.

શંકા :- ‘બંધ એકનો અને મોક્ષ અન્યનો’ એમ બંધ-મોક્ષને ભિન્નાધિકરણ સ્વીકારવામાં શો દોષ છે ?

સમાધાન :- મોક્ષમાટે પ્રયત્ન કરનાર મુક્ત થાય, મુક્ત થવું= બંધનથી છૂટકારો પામવો. હવે પોતે બંધાયેલો ન હોય, તો શી રીતે તેમાંથી છૂટવા-મુક્ત થવા પ્રયત્ન કરે ? ‘મોક્ષ’ શબ્દ ‘બંધ’ શબ્દને સાપેક્ષ છે. બંધાયેલો હોય, તેજ મુક્ત થાય. આમ બંધ અને મોક્ષ એકાધિકરણ જ સંભવે. ભિન્નાધિકરણ ઇષ્ટ નથી. ‘જમે જગલો ને માર ખાય ભગલો’ નીતિ પ્રમાણિકજન સંમત નથી. (વળી દરેક ક્ષણે માત્ર ક્ષણભર જ છૂબી શકે છે. એકક્ષણ પછી તેઓ આ જગત્માંથી સર્વથા નષ્ટ થઈ જવાના છે. આવા ક્ષણભગુર આયુષ્યવાળા ચિત્તક્ષણો સ્વ કે પરનાં મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરે એ અસંગત છે. કેમકે જે ક્ષણે તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્ષણે તેઓ માત્ર ઉત્પત્તિમાં વ્યગ્ર છે, અને બીજી ક્ષણે તો નષ્ટ થઈ જશે. તો ક્યારે તેઓ પોતાની કે બીજાની બંધાવસ્થાનો વિચાર કરશે ? તથા ક્યારે બીજાપ્રત્યે કરુણાભાવથી ભાવનાઓને ભાવશે ? એકક્ષણમાં એ કેટલા કાર્યો કરશે ? તથા તે દરેક કાર્યોની સૂચના અને કરવાની પદ્ધતિઆદિનું જ્ઞાન ક્યારે બીજા પાસેથી મેળવશે ? કેમકે હજી ત્યારે જ ઉત્પન્ન થયા હોઈ, સ્વતઃ તો આ બધાનું જ્ઞાન મેળવશે નહિ. તેથી આ બધી પંચાતમાં પડ્યા વિના તેઓ પોતાનાં એક ક્ષણનાં આયુષ્યને આનંદથી ભોગવી લેવાનું જ પસંદ કરે. ભાવનાપ્રચય :- બૌદ્ધમતે ચાર ભાવના છે (૧) બધું જ ક્ષણિક છે (૨) બધું જ દુઃખરૂપ છે. (૩) બધી જ વસ્તુઓ સામાન્યરૂપે જ્ઞાત નથી થતી, પરંતુ સ્વલક્ષણ (= પોતાના અસાધારણરૂપ) થી જ જ્ઞાત થાય છે. તથા (૪) સર્વ પદાર્થ નિઃસ્વભાવ હોવાથી શૂન્ય છે. આ ચાર ભાવનાઓને સતત ભાવવાથી ભાવનાનો પ્રચય થાય છે.)

સ્મૃતિભંગ દોષ

હવે સ્મૃતિભંગદોષ બતાવે છે. અહીં અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે— “પૂર્વબુદ્ધિએ અનુભવેલા અર્થના

૧. સર્વે ક્ષણિકં સર્વે ક્ષણિકમ્, દુઃખં દુઃખં, સ્વલક્ષણં સ્વલક્ષણં, શૂન્યં શૂન્યમિતિ ભાવનાચતુષ્ટયં ।

તથા સ્મૃતિભંગદોષઃ। તથાહિ । પૂર્વબુદ્ધ્યાનુભૂતેઽર્થે નોત્તરબુદ્ધીનાં સ્મૃતિઃ સમ્પ્રવર્તિ । તત્તોઽન્યત્વાત્, સન્તાનાન્તરબુદ્ધિવત્। ન હાન્યદ્દષ્ટોઽર્થોઽન્યેન સ્મર્યતે, અન્યથા એકેન દષ્ટોઽર્થઃ સર્વેઃ સ્મર્યેત । સ્મરણાભાવે ચ કૌતસ્કૃતો પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રસૂતિઃ, તસ્યાઃ સ્મરણાનુભવોભયસંભવત્વાત્ । પદાર્થપ્રેક્ષણપ્રબુદ્ધપ્રાક્તેનસંસ્કારસ્ય હિ પ્રમાતુઃ સ એવાયમિત્યાકારેણ ડયમુત્પદ્યતે॥

અથ સ્યાદયં દોષઃ, યદ્વિશિષેણાન્યદ્દષ્ટમન્યઃ સ્મરતીત્યુચ્યતે; કિન્તુ અન્યત્વેઽપિ કાર્યકારણભાવાદ એવ ચ સ્મૃતિઃ। ભિન્નસંતાનબુદ્ધીનાં તુ કાર્યકારણભાવો નાસ્તિ । તેન સંતાનાન્તરાણાં સ્મૃતિર્ન ભવતિ । ન ચૈકસાન્તાનિકોનામપિ બુદ્ધીનાં કાર્યકારણભાવો નાસ્તિ, યેન પૂર્વબુદ્ધ્યાનુભૂતેઽર્થે તદુત્તરબુદ્ધીનાં સ્મૃતિર્ન સ્યાત્ । તદપ્યનવદાતમ્, એવમપિ અન્યત્વસ્ય તદવસ્થત્વાત્ । ન હિ કાર્યકારણભાવાધિધાનેઽપિ તદપગતં, ક્ષણિકત્વેન સર્વાસાં ભિન્નત્વાત્ । ન હિ કાર્યકારણભાવાત્ સ્મૃતિરિત્યત્રોભયપ્રસિદ્ધોઽસ્તિ દૃષ્ટાન્તઃ ॥

વિષયમાં ઉત્તરબુદ્ધિઓને સ્મરણ સંભવે નહિ. કેમકે પૂર્વબુદ્ધિથી તેઓ ભિન્ન છે. જેમકે સંતાનાન્તરબુદ્ધિ તાત્પર્યઃ એક જ સંતાનગત પૂર્વબુદ્ધિશ્રેણી જે પદાર્થો અનુભવ્યા છે, તે પદાર્થોનું સ્મરણ ઉત્તરબુદ્ધિશ્રેણીને થતું નથી, કેમકે ઉત્તરબુદ્ધિશ્રેણી પૂર્વબુદ્ધિશ્રેણીથી ભિન્ન છે. કેમકે આ મતે એકસંતાનગત પણ પૂર્વ-ઉત્તરબુદ્ધિશ્રેણી પરસ્પરથી અત્યંતભિન્ન છે. એટલે જેમ દેવદત્તાદિસંતાનગતબુદ્ધિશ્રેણી અનુભવેલાં અર્થનું સ્મરણ યશદત્ત સંતાનગત બુદ્ધિશ્રેણીને થતું નથી. તેમ એક સંતાનગત પણ પૂર્વ બુદ્ધિશ્રેણી અનુભવેલા અર્થનું ઉત્તરબુદ્ધિશ્રેણીને સ્મરણ થશે નહિ. તથા અનુભવ કરનાર જે પૂર્વશ્રેણી છે, તે તો નક્કાળે જ નષ્ટ થઈ છે. તેથી તેને પણ ઉત્તરકાળે સ્મરણ થશે નહિ. આમ સ્મરણના અભાવનો પ્રસંગ છે.

શંકા :- પૂર્વશ્રેણી અનુભવેલા અર્થનું ઉત્તરશ્રેણી-અત્યંતભિન્ન હોવા છતાં એક સંતાનગત હોઈ સ્મરણ કરે તેમાં શો દોષ છે ?

સમાધાન :- બન્ને એકસંતાનગત હોવા છતાં પરસ્પરથી અત્યંતભિન્ન છે. અને એકે જોયેલા પદાર્થનું સ્મરણ અન્ય કરે તે કોઈને ઈષ્ટ નથી. કેમકે તેમ માનવામાં એક પણ વ્યક્તિએ અનુભવેલી વસ્તુનું સ્મરણ જગતના સર્વ જીવોને થવાની આપત્તિ છે. સ્મરણના વિષયમાં 'એકસંતાનત્વ' નિયામક નથી. પરંતુ એકાધિકરણત્વ નિયામક છે. જે વ્યક્તિને અનુભવ હોય તે વ્યક્તિને જ જો સ્મરણ હોય, તો અનુભવ અને સ્મરણ એકાધિકરણ કહેવાય. બે ભિન્નશ્રેણી અનુભવ અને સ્મરણનાં આશ્રય હોય, તો આ એકાધિકરણત્વ આવી શકે નહિ. આમ સ્મરણનો અભાવ થાય તો પ્રત્યભિજ્ઞાનો ઉદ્ભવ સંભવે જ શી રીતે ? કારણ કે સ્મરણ અને અનુભવ એ ઉભયથી પ્રત્યભિજ્ઞા સંભવે છે. પ્રમાતા જ્યારે કોઈક વસ્તુનું દર્શન કરે છે ત્યારે તે પ્રમાતાને તે પદાર્થસાથે સંબંધ ધરાવતા પૂર્વજોયેલા પદાર્થનું સ્મરણ થઈ આવે છે. એટલે કે વર્તમાનમાં દેખાતો પદાર્થ પૂર્વમાં દેખેલા પદાર્થના આત્મામાં પડેલા સંસ્કારને જાગૃત કરે છે. તેથી પૂર્વદેષ્ટપદાર્થનું સ્મરણ થઈ આવે છે. અને સ્મૃતિપથમાં આવેલાં એ પદાર્થસાથે સામે દેખાતા પદાર્થની તુલના કરે છે. અને 'તે જ આ છે' એવો સ્મરણાનુભવઉભયસંવલિત બોધ પ્રાપ્ત કરે છે. આ જ પ્રત્યભિજ્ઞા કહેવાય છે. પણ આ બધી પ્રક્રિયા આત્મા સ્થિર હોય તો જ સંભવી શકે અન્યથા નહિ. તેથી ક્ષણિકવાદમાં પ્રમાણસિદ્ધ પ્રત્યભિજ્ઞા લોપાઈ જાય છે.

કાર્યકારણભાવથી સ્મૃતિસિદ્ધિનું ખંડન

પૂર્વપક્ષ :- અમે એમ સ્થાપના કરતા હોઈએ કે "સામાન્યથી જ અન્યવડે દેખું અન્ય સ્મરણ કરી શકે" તો પૂર્વોક્ત દોષ વ્યાજબી છે. પરંતુ તેમ નથી. અમારો અનુમાનપ્રયોગ આ છે. "જે બે વચ્ચે કાર્યકારણભાવ હોય, તે બે પરસ્પર ભિન્ન હોય, તો પણ તેમાંથી એકના વડે દેખું (=કારણથી દેખું) અન્યને

અથ - “યસ્મિન્નેવ હિ સન્તાને આહિતા કર્મવાસના । ફલં તત્રૈવ સંધતે કર્પાસે રક્તતા યથા” ॥ ઇતિ । કર્પાસે રક્તતાદૃષ્ટાન્તોડસ્તીતિ ચેત્ ? તદસાધ્યોયઃ, સાધનદૂષણયોરસમ્ભવાત્ । તથાહિ - અન્વયાદ્યસમ્ભવાત્ર સાધનમ્ । ન હિ કાર્યકારણભાવો યત્ર તત્ર સ્મૃતિઃ કર્પાસે રક્તતાવદિત્યન્વયઃ સમ્ભવતિ । નાપિ યત્ર ન સ્મૃતિસ્તત્ર ન કાર્યકારણભાવ ઇતિ વ્યતિરેકોડપિ । અસિદ્ધત્વાદ્યનુદ્ભાવનાચ્ચ ન દૂષણમ્ । ન હિ તત્તોડન્યત્વાત્ ઇત્યસ્ય હેતોઃ કર્પાસે રક્તતાવત્ ઇત્યનેન કશ્ચિદ્ દોષઃ પ્રતિપાદ્યતે ॥

(= કાર્યને) સ્મરણ થઈ શકે, કારણ કે તે બે વચ્ચે કાર્યકારણભાવ છે” અર્થાત્ સ્મૃતિમાટે કાર્યકારણભાવ નિયામક છે, એકાધિકરણત્વ કે અન્યત્વ એ મહત્વનું નથી. ભિન્નસંતાનગત બે બુદ્ધિક્ષણો વચ્ચે કાર્ય-કારણભાવ ન હોવાથી જ એકસંતાનગત બુદ્ધિક્ષણો જોયેલાનું અન્યસંતાનગત બુદ્ધિક્ષણ સ્મરણ કરી શકે નહિ. જ્યારે સમાનસંતાનગત બે બુદ્ધિક્ષણો ભિન્ન હોવા છતાં તે બે વચ્ચે કાર્ય-કારણભાવ હોઈ, પૂર્વબુદ્ધિક્ષણો દેખેલા અર્થનું તેજ સંતાનગત ઉત્તરબુદ્ધિક્ષણને સ્મરણ થાય તે અનુપપન્ન નથી.

ઉત્તર પક્ષ:- આ પણ શોભન નથી. એકસંતાનગત બે બુદ્ધિક્ષણો વચ્ચે કાર્ય-કારણભાવ હોય, તો પણ બંને વચ્ચે અન્યતા તો તદવસ્થ જ છે. કાર્યકારણભાવ અન્યતાને દૂર કરવા સમર્થ નથી. કેમકે ક્ષણિક હોવાથી સર્વબુદ્ધિક્ષણો એકબીજાથી અત્યંતભિન્ન છે. વળી ‘કાર્યકારણભાવ હોવાથી સ્મૃતિ થાય છે.’ તેવા વિકલ્પનું સાધક દેષ્ટાંત ઉભયપક્ષમાં અપ્રસિદ્ધ છે.

કર્પાસરક્તતા દેષ્ટાંત વ્યર્થ

પૂર્વ પક્ષ:- “જે કપાસબીજમાં રક્તતા વાસિત કરવામાં આવી હોય, તે જ બીજનાં કપાસફળમાં રક્તતા દેખાય છે, અન્યત્ર નહિ. તથૈવ જે સંતાનમાં કર્મવાસનાનું આધાન થયું હોય, તે જ સંતાનમાં (સ્મૃત્યાદિ) ફળ પણ પ્રગટ થાય છે” આ વચનનાં બળથી “કપાસમાં રક્તતા” દેષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે. કપાસબીજ અને કપાસફળ બન્ને ભિન્ન હોવા છતાં બન્ને વચ્ચે કાર્યકારણભાવ હોવાને લીધે બીજમાં વાસિત કરેલી ટ્રાલાશ એનાં ફળ માં પ્રગટ થાય છે. તે જ પ્રમાણે અનુભવદ્વારા પૂર્વ બુદ્ધિક્ષણમાં નિહિત કરાયેલા સંસ્કારો તે ક્ષણનાં કાર્યભૂત ઉત્તરક્ષણોમાં આવે છે. તેથી સ્મૃતિરૂપફળ પણ એ ઉત્તરક્ષણોને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ પ્રસિદ્ધ દેષ્ટાંતદ્વારા સ્મરણમાં ‘કાર્યકારણભાવ’ હેતુ તરીકે સિદ્ધ થાય છે.

ઉત્તર પક્ષ:- આ પણ સુંદર વિચાર નથી જ. સ્મૃતિસાધક તમારું અનુમાન આ છે- “સમાનસંતાનગત ઉત્તરબુદ્ધિક્ષણને પૂર્વક્ષણઅનુભૂત અર્થનું સ્મરણ છે (સાધ્ય) કેમકે બે વચ્ચે કાર્યકારણભાવ છે. (સાધન)” અમારું સ્મૃતિભંગદર્શક અનુમાન આ પ્રકારે છે- “ઉત્તરક્ષણને પૂર્વક્ષણે અનુભવેલા અર્થનું સ્મરણ નથી (સાધ્ય) કેમકે તે (=ઉત્તરક્ષણ) પૂર્વક્ષણથી ભિન્ન છે (સાધન).” હવે કપાસની રક્તતાનું જે દેષ્ટાંત તમે તમારા સાધ્યની સિદ્ધિ અર્થે બતાવ્યું, તે દેષ્ટાંત તમારા અનુમાનમાં સાધન અને અમારા અનુમાનમાં દૂષણરૂપ બની શકતું નથી. તમારા અનુમાનનું સાધન નથી એ આ પ્રમાણે- આ દેષ્ટાંતદ્વારા પણ અન્વયાદિ સંભવતા નથી. ‘જ્યાં કાર્યકારણભાવ હોય, ત્યાં સ્મૃતિ હોય જેમકે કપાસમાં રક્તતા’ એવો અન્વય સંભવી શકતો નથી. કેમકે ત્યાં બાંધ છે. કપાસમાં રક્તતા એ બીજની રક્તતાનું માત્ર કાર્ય જ છે. આમ ત્યાં માત્ર કાર્ય-કારણભાવ જ સિદ્ધ થાય છે, સ્મૃતિની સિદ્ધિ થતી નથી. એ જ પ્રમાણે ‘જ્યાં સ્મૃતિ નથી, ત્યાં કાર્યકારણભાવ નથી’ એવો વ્યતિરેક પણ સંભવતો નથી. કેમકે આ જ દેષ્ટાંતસ્થળે વ્યભિચાર છે, કેમકે અહીં સ્મૃતિ ન હોવા છતાં કાર્યકારણભાવ છે. આમ આ દેષ્ટાંત અન્વય કે વ્યતિરેક બેમાંથી એકને પણ બળ આપવાદ્વારા અનુમાનસાધક બની શકતું નથી.

કિંચ, યદ્યન્યત્વેડપિ કાર્યકારણભાવેન સ્મૃતેરુત્પત્તિરિષ્યતે, તદા શિષ્યાચાર્યાદિબુદ્ધીનામપિ કાર્યકારણભાવસદ્ભાવેન સ્મૃત્યાદિઃ સ્યાત્ । અથ નાયં પ્રસજ્ઞઃ, એકસંતાનત્વે સતીતિવિશેષણાદિતિ ચેત્, ? તદ્વ્યયુક્તં, ભેદાભેદપ્રકાશ્યાં તસ્યોપક્ષીણત્વાત્ । ક્ષણપરમ્પરાતસ્તસ્યાભેદે હિ ક્ષણપરમ્પરૈવ સા । તથા ચ સંતાન ઇતિ ન કિંચિદતિરિક્તમુક્તં સ્યાત્ । ભેદે તુ પારમાર્થિકઃ અપારમાર્થિકો વાસૌ સ્યાત્ ? અપારમાર્થિકત્વેડસ્ય તદેવ દૂષણં, અકિંચિત્કરત્વાત્ । પારમાર્થિકત્વે સ્થિરો વા સ્યાત્ ક્ષણિકો વા ? ક્ષણિકત્વે સંતાનિનિર્વિશેષ એવાયમ્, ઇતિ કિમનેન સ્તેનભીતસ્ય સ્તેનાન્તરશરણસ્વીકરણાનુકરણિના । સ્થિરશ્ચેત્ ? આત્મૈવ સંજ્ઞાભેદતિરોહિતઃ પ્રતિપત્રઃ । ઇતિ ન સ્મૃતિર્ઘટતે ક્ષણક્ષયવાદિનામ્ ॥

એ જ પ્રમાણે આ દેશાંતથી અમારા અનુમાનમાં દૂષણ પણ નથી, કેમકે તે અમારા હેતુમાં અસિદ્ધિદોષનું આપાદન કરી શકે તેમ નથી. ‘ઉત્તરક્ષણ પૂર્વક્ષણથી ભિન્ન છે’ એ અમારો હેતુ છે. એમાં ‘કપાસમાં રક્તતા’ દેશાંત કોઈપણ દોષ ઉદભાવિત કરવા સમર્થ નથી. કેમકે ‘ઉત્તરક્ષણ પૂર્વક્ષણથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે’ એ બાબતની સાથે આ દેશાંતને કંઈ લાગતું વળગતું નથી.

સંતાનની અવાસ્તવિકતા

વળી જો અન્ય જોવા છતાં માત્ર કાર્યકારણભાવથી જ સ્મૃતિ ઈષ્ટ જોય, તો શિષ્ય-આચાર્ય બુદ્ધિવગેરે બુદ્ધિ વચ્ચે પણ કાર્યકારણભાવ જોવાથી આચાર્ય અનુભવેલી વસ્તુનું સ્મરણ શિષ્યને થવું જોઈએ. આચાર્ય બુદ્ધિ શિષ્યની બુદ્ધિમાં હેતુ છે. એ પ્રસિદ્ધ જ છે. એ જ પ્રમાણે માતાબુદ્ધિક્ષણ પુત્રબુદ્ધિક્ષણમાં હેતુ જોઈ, માતા એ અનુભવેલી વસ્તુનું સ્મરણ પુત્રબુદ્ધિક્ષણને થવું જોઈએ, જે દેષ કે ઈષ્ટ નથી.

પૂર્વપક્ષ :- તમે અમારો કહેવાનો ભાવ સમજતા નથી. અમે જે કાર્યકારણભાવ બતાવ્યો છે, ત્યાં ‘એકસંતાનત્વ’ વિશેષણ છે. અર્થાત્ એકસંતાનગત જ પૂર્વઉત્તરક્ષણો વચ્ચે કાર્યકારણભાવ જોવાથી પૂર્વક્ષણે અનુભૂત વસ્તુનું ઉત્તરક્ષણને સ્મરણ થશે. આચાર્ય-શિષ્યબુદ્ધિ વચ્ચે અને માતા-પુત્રબુદ્ધિ વચ્ચે કાર્યકારણભાવ જોવા છતાં ત્યાં એકસંતાનતા નથી. કેમકે આચાર્યબુદ્ધિક્ષણ શિષ્યબુદ્ધિક્ષણથી ભિન્ન સંતાનગત છે. એમ માતાબુદ્ધિક્ષણ પુત્રબુદ્ધિક્ષણથી ભિન્ન સંતાનગત છે. આમ તમે દર્શાવ્યો તેવો પ્રસંગ આવતો નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- આ બરાબર નથી. કેમકે સંતાન ક્ષણપરંપરાથી ભેદાભેદ એમ બંને વિકલ્પથી અસિદ્ધ છે. તે આ પ્રમાણે— સંતાન ક્ષણપરંપરાથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો ક્ષણપરંપરાથી અભિન્ન જોય, તો તે ક્ષણપરંપરારૂપ જ છે, કોઈ સ્વતંત્ર વસ્તુરૂપ નથી. તેથી ‘સંતાન’ શબ્દથી કોઈ વિશેષનું સૂચન થતું નથી.

હવે જો સંતાન ક્ષણપરંપરાથી ભિન્ન જોય, તો એ સંતાન પારમાર્થિક (=વાસ્તવિક) છે કે અપારમાર્થિક ? જો અપારમાર્થિક જોય, તો ‘એકસંતાનગત’ એવું ‘કાર્યકારણભાવ’ રૂપ હેતુનું જે વિશેષણ છે, તે પોતે અસત્ જોઈ અકિંચિત્કર છે. એટલે કે વિશેષ્યનાં અર્થમાં કોઈ વધારો કરવામાં, વિશેષ્યનું સ્વરૂપદર્શન કરાવવામાં કે વિશેષ્યનો અન્યથી વ્યવચ્છેદ કરવામાં એ વિશેષણ ઉપયોગી બનતું નથી. તેથી હેતુમાં વ્યર્થવિશેષણરૂપ દૂષણ પણ હાજર થશે. (વળી ‘અસત્ વિશેષણથી વિશિષ્ટ વસ્તુ પણ અસત્ જોય’ તેથી હેતુ પોતે જ અસત્ થઈ જશે. તેથી તમારું અનુમાન પોતે અસત્ થઈ જશે. અસત્ હેતુયુક્ત અનુમાન સત્ ન બની શકે.)

જો આ સંતાન પારમાર્થિક જોય, તો તે સ્થિર છે કે ક્ષણિક છે ? જો ક્ષણિક છે તો સંતાનમાં ક્ષણપરંપરાથી કોઈ વિશેષ આવ્યો નહિ. અર્થાત્ જેમ ક્ષણપરંપરા ક્ષણિક છે તેમ સંતાન પણ ક્ષણિક છે. એટલે બે વચ્ચે કોઈ તાત્ત્વિક ભેદ આવશે નહિ. તેથી ક્ષણપરંપરાને છોડી સંતાનનો સ્વીકાર કરવો એ તો “એક ચોરથી ગભરાયેલો બીજા ચોરના શરણે જાય” એનું સુંદર અનુકરણ કરવા જેવું છે. હવે જો સંતાન સ્થિર છે ! તો

તદભાવે ચ અનુમાનસ્યાનુત્થાનમિત્યુક્તમ્ પ્રાગેવ । અપિ ચ, સ્મૃતેરભાવે નિહિતપ્રત્યુન્માર્ગણપ્રત્યર્પણાદિવ્યવહારા વિશેર્યેરન । “ઇત એકનવતે કલ્પે શક્યા મે પુરુષો હતઃ । તેન કર્મવિપાકેન પાદે વિદ્વોઽસ્મિ ભિશ્વઃ ॥” ઇતિ વચનસ્ય કા ગતિઃ ? એવમુત્પતિસ્ત્વાદયતિ, સ્થિતિઃ સ્થાપયતિ, જરા જર્જરયતિ, વિનાશો નાશયતીતિ ચતુઃક્ષણિકં વસ્તુ પ્રતિજાનાના અપિ પ્રતિક્ષેપ્યાઃ । ક્ષણચતુષ્કાનન્તરમપિ નિહિતપ્રત્યુન્માર્ગણાદિવ્યવહારાણાં દર્શનાત્ । તદેવમનેકદોષાપાતેઽપિ ચઃ ક્ષણભ્રમમિષ્ટૈતિ તસ્ય મહત્ સાહસમ્ ॥ ઇતિ કાવ્યાર્થઃ ॥ ૧૮ ॥

તમે સંજ્ઞાભેદથી છૂપાયેલા આત્માનો જ સ્વીકાર કર્યો, અર્થાત્ આત્મા અને સંતાન વચ્ચે માત્ર નામભેદ છે. વાસ્તવમાં તો બંને એકરૂપ જ છે. તેથી ‘બધી સત્ વસ્તુ ક્ષણિક છે’ એવો તમારો પ્રવાદ માત્ર બકવાસરૂપ છે. આમ સંતાન જેવી કોઈ વિશિષ્ટ વસ્તુ સિદ્ધ નથી. તેથી તે તમારા અનુમાનભેતુમાં વિશેષણતરીકે અકિંચિત્કર છે. તેથી જ તમારું અનુમાન સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી, કેમકે ભેતુમાં બળ નથી. તેથી અમારા નિષ્કટક અનુમાનદ્વારા સિદ્ધ થશે કે ક્ષણિકવાદમાં સ્મૃતિ ઘટી શકે નહિ.

સ્મૃતિના અભાવમાં અનુમાનાદિવ્યવહારની અનુપપત્તિ

‘સ્મૃતિના અભાવમાં અનુમાનનું ઉત્થાન પણ થઈ શકે નહિ’. એ વાત પૂર્વે કહેલી જ છે. વળી, સ્મૃતિના અભાવમાં ‘થાપણતરીકે મુકેલી વસ્તુ ફરીથી માંગવી, અને એ પાછી આપવી’ એ પણ બની શકે નહિ. કેમકે થાપણ મુકનાર અને રાખનાર બંને ક્ષણાન્તરમાં નાશ પામ્યા છે. હવે જે આપનાર અને માંગનાર છે એ બંને તો કોઈ અન્ય જ વ્યક્તિ છે. અને એ બંનેને કંઈ પૂર્વના બનાવનું સ્મરણ નથી. તેથી પૂર્વની થાપણને યાદ રાખીને પાછી માંગવી, અને પાછી આપવી વગેરે વ્યવહાર અનુપપન્ન થશે. તથા “હે ભિશ્વઓ! આ ભવથી પૂર્વના એકાણુમાં કલ્પે (=ભવે) મેં શક્તિ (=એક શસ્ત્રવિશેષ) દ્વારા એક પુરુષને હાણ્યો હતો. તે કર્મના વિપાકથી મારો પત્ર વિધાયો છે” આવા પ્રકારના બુદ્ધના વચનની શી ગતિ થશે ? (કેમકે પૂર્વભવનું જ્ઞાન જાતિસ્મરણરૂપ છે અને સ્મૃતિનો જ એક ભેદ છે. તથા “આ ભવથી એકાણુમાં ભવમાં મેં હાણ્યો” આ વચન બતાવે છે, કે એકાણુમાં ભવમાં પણ એજ આત્મા વિદ્યમાન હતો. અર્થાત્ સ્થિર એક આત્મા છે, તેથી ‘નિરન્તરવનાશ પામતી જ્ઞાનશક્તિ જ સત્ છે’ તે વાત તથ્યહીન સિદ્ધ થાય છે.) એજ પ્રમાણે “ઉત્પત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, સ્થિતિ સ્થાપે છે, જરા (=ધડપણ) જર્જરિત કરે છે અને વિનાશ વિનાશ કરે છે. આમ ચારક્રિયામાં ચારક્રિયા થાય છે અને વસ્તુ ચારક્રિયાવાળી છે” આવો મત પણ સમાનરીતે પ્રતિક્ષેપ્ય છે, કેમકે ચારક્રિયા પછી પણ થાપણ પાછી માંગવી વગેરે વ્યવહારો થતા દેખાય છે. આ પ્રમાણે અનેકદોષોનો આપાત હોવા છતાં જે ક્ષણભંગનો સ્વીકાર છે. ખરેખર તેનું આ મહાસાહસ છે = અવિચારી પગલું છે. એવં આ કાવ્યાર્થ પરિસમાપ્ત થયો. ॥ ૧૮ ॥

અથ તાદ્યાગતાઃ ક્ષણક્ષયપક્ષે સર્વવ્યવહારાનુપપત્તિં પરૈરુદ્ધાભિતામાકર્ણ્ય ડન્ધં પ્રતિપાદયન્તિ—યત્ સર્વપદાર્થાનાં ક્ષણિકત્વેડપિ વાસનાબલ્લભ્યજન્મના એક્યાધ્યવસાયેન એકિકામુષ્મિકવ્યવહારપ્રવૃત્તેઃ કૃતપ્રણાશાદિદોષા નિરવકાશા એવ ઇતિ । તદાકૂતં પરિહર્તુકામસ્તત્કલ્પિતવાસનાયાઃ ક્ષણપરમ્પરાતો ભેદાભેદાનુભયલક્ષણે પક્ષત્રયેડપ્યઘટમાનત્વં દર્શયન્ સ્વાભિપ્રેતભેદાભેદસ્યાદ્વાદમકામયમાનાનપિ તાનજ્ઞીકારયિતુમાહ →

સા વાસના સા ક્ષણસન્તતિશ્ચ નાભેદભેદાનુભયૈર્ઘટેતે ।

તતસ્તટાદર્શિશકુન્તપોતન્યાયાત્ત્વદુક્તાનિ પરે શ્રયન્તુ ॥ ૧૯ ॥

સા શાક્યપરિકલ્પિતા ત્રુટિતમુક્તાવલીકલ્પાનાં પરસ્પરવિશકલિતાનાં ક્ષણાનામન્યોન્યાનુસ્યૂતપ્રત્યયજનિકા એકસૂત્રસ્થાનીયા સન્તાનાપરપર્યાયા વાસના । વાસનેતિ પૂર્વજ્ઞાનજનિતામુત્તરજ્ઞાને શક્તિમાહુઃ । સા ચ ક્ષણસન્તતિસ્ત— દર્શનપ્રસિદ્ધા પ્રદોષકલિકાવત્ નવનવોત્પદ્યમાનાપરાપરસદૃશક્ષણપરમ્પરા । એતે દ્વે અપિ અભેદભેદાનુભયૈર્ન ઘટેતે ॥

વાસનાવાદનું વિઘટન

પો

તાના ક્ષણક્ષયવાદમાં બીજાઓદ્વારા સંવ્યવહારની આવા પ્રકારની અનુપપત્તિને ઉત્પન્ન કરાયેલી સાંભળી બૌદ્ધો આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે— “બધા પદાર્થો ક્ષણિક જ છે. પરંતુ વાસનાના બળથી એકતાનો અધ્યવસાય ઉત્પન્ન થાય છે. આ અધ્યવસાયદ્વારા જ ઇન્ડ્રીયોલોકિક-પારલોલોકિક-વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી સ્વમતે કૃતપ્રણાશાદિદોષો નથી.”

આ બૌદ્ધોના તેવા પ્રકારના અભિપ્રાયનો પરિહાર કરવાની ઇચ્છાથી, તેઓએ કલ્પેલી વાસનાઓ ક્ષણપરંપરાથી (૧) અભિન્ન (૨) અભિન્ન અને (૩) અનુભયરૂપ ત્રણે પક્ષે અસંગત છે તે દર્શાવતા, અને સ્વાભિપ્રેત ભેદાભેદસ્યાદ્વાદનો તેઓ ઇચ્છતા ન હોવા છતાં તેઓને અંગીકાર કરાવતાં કવિશ્રી કહે છે.

કાવ્યાર્થ :- તે વાસના અને તે ક્ષણસન્તતિ અભેદ, ભેદ અને અનુભય આ ત્રણે પક્ષે ઘટી શકતા નથી. તેથી “કિનારાને નહીં દેખી શકું પક્ષીનું બચ્ચુ ઊડી ઊડીને ફરીથી વહાણ ઉપર આવે છે.” આ ન્યાયથી તારા વચનનો બીજાઓ ભલે આશ્રય કરે.

વાસના અને ક્ષણસન્તતિ વચ્ચે સંબંધનો અભાવ

શાક્ય=બૌદ્ધોએ પરિકલ્પેલી ક્ષણપરંપરા મોતીની તુટેલી માળા સદૃશ પરસ્પરથી અસંબદ્ધ ક્ષણોરૂપ છે. અને એક દોર જોવી વાસના આ બધી ક્ષણોના પરસ્પર અન્વયના બોધની જનની છે. વાસનાનું બીજું નામ સન્તાન છે. વાસના=ઉત્તરજ્ઞાનમાં પૂર્વજ્ઞાનદ્વારા ઉત્પન્ન કરાયેલી શક્તિ. તથા ક્ષણસન્તતિ=તેઓનાં દર્શનમાં પ્રસિદ્ધ પ્રદીપના જ્યોત જેવી સતત નવી નવી ઉત્પન્ન થતી અત્યંત સરખી ક્ષણોની પરંપરા. આ બન્ને (=વાસના અને ક્ષણસન્તતિ) (૧) અભેદ પક્ષ, (૨) ભેદ પક્ષ કે (૩) તદનુભય (ન ભેદ, ન અભેદ એવો પક્ષ) આ ત્રણે પક્ષથી ઉપપન્ન થઈ શકતા નથી. અર્થાત્ ત્રણેમાંથી એકે પક્ષ દ્વારા આ બન્ને વચ્ચે સંબંધ નક્કી થઈ શકતો નથી. તેથી બેમાંથી એક અસત્ સિદ્ધ થાય છે.

અભેદ=તાદાત્મ્ય. જો આ બન્ને વચ્ચે એકાંતે અભેદ હોય, તો તો બન્ને એક જ થઈ જવાથી, તે બન્ને કાં તો વાસનાસ્વરૂપ છે, કાં તો ક્ષણપરંપરાસ્વરૂપ છે, પરંતુ બે સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી. બે વસ્તુ યોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ પણ રાખે અને પરસ્પરથી એકાંતે અભિન્ન પણ હોય એ બની ન શકે. કેમકે ‘જે વસ્તુ જેનાથી અભિન્ન

ન તાવદભેદન=તાદાત્મ્યેન તે ઘટેતે । તયોર્હિ અભેદે વાસના વા સ્યાત્ ક્ષણપરમ્પરા વા, ન દ્વયમ્ । યદિ યસ્માદ્ધિન્નં ન તત્ તતઃ પૃથગુપલભ્યતે, યથા ઘટાદ્ ઘટસ્વસ્પમ્ । કેવલાયાં વાસનાયામન્વયિસ્વીકારઃ । વાસ્યાભાવે ચ કિં તયા વાસનીયમસ્તુ । ઇતિ તસ્યા અપિ ન સ્વસ્પમવતિષ્ઠતે । ક્ષણપરમ્પરામાત્રાજ્ઞીકરણે ચ પ્રાજ્ઞ એવ દોષાઃ ॥

ન ચ ભેદેન તે યુજ્યેતે । સા હિ ધિન્ના વાસના ક્ષણિકા વા સ્યાત્ અક્ષણિકા વા ? ક્ષણિકા ચેત્ ? તર્હિ ક્ષણેભ્યસ્તસ્યાઃ

જોય, તે તેનાથી પૃથક્ ઉપલબ્ધ ન થાય. જેમકે ઘટથી ઘટસ્વરૂપ અભિન્ન છે, તો ઘટથી તેનો પૃથક્ ઉપલબ્ધ થતો નથી ન આવો ન્યાય છે. હવે જો વાસનાથી ક્ષણસંતતિ અભિન્ન હોવાથી ‘માત્ર વાસના જ સત્ છે’ તેમ સ્વીકારશો, તો અન્વયી=સ્થિર, અને જૂદી જૂદી ક્ષણોમાં સંબંધ ધરાવનાર વસ્તુનો સ્વીકાર થશે. તેથી ક્ષણિકવાદ નષ્ટ થશે. વળી વાસનાથી જેઓને વાસિત કરવાના છે, એવી ક્ષણોનો અભાવ હોવાથી વાસના કોને વાસિત કરશે ? તેથી વાસનીયવસ્તુનાં અભાવમાં તેને સાપેક્ષ એવી વાસના પણ અસિદ્ધ થશે. કેમકે તેનું સ્વરૂપ પણ અસત્ થશે. માત્ર ક્ષણસંતતિને સ્વીકારવામાં આવતા દોષો તો પૂર્વે જ દર્શાવી ગયા છીએ.

ભેદ-અનુભવપક્ષે સંબંધની અસિદ્ધિ

ભેદપક્ષ પણ યુક્તિસમ નથી. તે આ પ્રમાણે— આ ભિન્ન વાસનાઓ ક્ષણિક છે કે અક્ષણિક ? જો વાસનાઓ પણ ક્ષણિક હોય તો, ક્ષણોથી અલગરૂપે તેની કલ્પના કરવી વ્યર્થ છે. અર્થાત્ તે પણ ક્ષણસ્વરૂપ જ છે. જો વાસનાઓ અક્ષણિક અર્થાત્ ચિરસ્થાયી છે, તો પછી સર્થુ— ક્ષણિકવાદની કલ્પનાથી. કેમકે આ ચિરસ્થાયી વાસનાઓની પૂર્વાપર ક્ષણપ્રવાહમાં એક અન્વયી તત્ત્વતરીકે કલ્પના થશે. અને તેમ માનવાથી ‘સત્માત્ર ક્ષણિક છે.’ એવા આગમને બાધ આવશે. કેમકે જો અક્ષણિકવાસના પણ સત્ હોઈ શકે, તો અન્ય વસ્તુઓને ક્ષણિક કલ્પવાનો પ્રયાસ વ્યસનમાત્ર (=આયાસમાત્ર) જ રહેશે. સાર્થ બનશે નહિ.

પૂર્વપક્ષ :- અમે ક્ષણપરંપરાથી વાસનાના અભેદ કે ભેદને સ્વીકારતા નથી. પરંતુ ‘ન અભેદ અને ન ભેદ’ એવા અનુભવપક્ષને સ્વીકારીએ છીએ. કેમકે અભેદ કે ભેદ બેમાંથી એકપણ પક્ષ સ્વીકારવામાં પૂર્વોક્તદોષ આવે છે. આ બંને પક્ષનો અસ્વીકાર કરવાથી જ તે દોષો ટળી શકે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ વિચાર બાલિશ છે. કેમકે ‘ભેદ અને અભેદ’ એ વિધિ-નિષેધરૂપ છે. તેથી એકતરના અભાવમાં બીજાની અવશ્ય જાણી હોવાથી એકના નિષેધમાં બીજાનો સ્વીકાર થઈ જાય. અર્થાત્ ભેદ નથી માનતો’ એનો અર્થ જ એ થાય કે ‘અભેદને સ્વીકારું છું.’ અને ‘અભેદ અસ્વીકાર્ય છે.’ એનો અર્થ જ એ થાય કે ‘ભેદ ગ્રાહ્ય છે.’ આમ અનુભવપક્ષ અસંગત છે, તેથી જે પક્ષ સ્વીકારાશે તે પક્ષગતદોષો ચોંટશે. અથવા તો વાસના અને ક્ષણસંતતિ વચ્ચેના સંબંધને જો અનુભવરૂપ અંગીકાર કરશો, તો તે અવસ્તુ (=અસત) માનવાનો જ પ્રસંગ આવશે. કેમકે પરદર્શનકારોના મતે વસ્તુ કાં તો એકાંતે ભિન્ન હોય, કાં તો એકાંતે અભિન્ન હોય. આ બેને છોડી ત્રીજો કોઈ માર્ગ (=વિકલ્પ) જ નથી. તેથી તદુભયાતીત (=તદનુભવ) પક્ષ ‘વન્ધ્યાપુત્રવત્’ અસત્ જ છે. આ પ્રમાણે ત્રણે વિકલ્પોથી ક્ષણપરંપરા અને વાસનાની ઉપપત્તિ થઈ શકતી નથી. તેથી પારિશેષન્યાયથી ભેદભેદપક્ષ જ અંગીકારને યોગ્ય છે.

૧. પારિશેષ ન્યાય=સંભવિત સમજણ વિકલ્પોમાંથી જ્યારે એક સિવાયના બાકીના વિકલ્પો અસંગત ઠરતા હોય, ત્યારે આ ન્યાયથી બાકી રહેલો વિકલ્પ સંગત તરીકે સ્વીકૃત બની જાય છે. અહીં ‘ભેદ’ અને ‘અભેદ’ પદ દ્વારા ચાર વિકલ્પો થઈ શકે. (૧) માત્ર ભેદ, અભેદ નહિ. (૨) માત્ર અભેદ, ભેદ નહિ. (૩) ભેદ પણ નહિ, અભેદ પણ નહિ. (૪) ભેદભેદ ઉભય=ભેદ પણ ખરો અને અભેદ પણ ખરો. એમાંથી આદ્ય ત્રણવિકલ્પો દોષજાળથી વ્યાપ્ત હોઈ અસત્ સિદ્ધ થવાથી ચોથો ભેદભેદવિકલ્પ જ યુક્તિયુક્ત છે. એમ આ ન્યાયથી સિદ્ધ થાય છે.

પૃથક્કલ્પનં વ્યર્થમ્ । અક્ષણિકા ચેત્ ? અન્વયિપદાર્થાભ્યુપગમેનાગમબાધઃ । તથા ચ પદાર્થાન્તરાણાં ક્ષણિકત્વકલ્પનાપ્રયાસો વ્યસનમાત્રમ્ ॥

અનુભયપક્ષેણાપિ ન ઘટેતે । સ હિ કદાચિત્ એવં બ્રૂયાત્, નાહં વાસનાયાઃ ક્ષણશ્રેણિતોઽભેદં પ્રતિપદ્યે, ન ચ ભેદં કિંત્વનુભયમિતિ । તદ્વ્યનુચિતમ્ । ભેદાભેદયોર્વિધિનિષેધરૂપયોરેકતરપ્રતિષેધેઽન્યતરસ્યાવશ્યં ભાવાત્ અન્યતરપક્ષાભ્યુપગમઃ । તત્ર ચ પ્રાગુક્ત એવ દોષઃ । અથવાનુભયરૂપત્વેઽવસ્તુત્વપ્રસન્નઃ । ભેદાભેદલક્ષણપક્ષદ્વયવ્યતિરિક્તસ્ય માર્ગાન્તરસ્ય નાસ્તિત્વાત્ । અનાર્હતાનાં હિ વસ્તુના મિત્રેન વા ભાવ્યમ્ અમિત્રેન વા, તદુભયાતીતસ્ય વન્ધ્યાસ્તનન્ધયપ્રાયત્વાત્ । એવં વિકલ્પત્રયેઽપિ ક્ષણપરમ્પરસવસનયોરનુપપત્તૌ પારિશેષ્યાદ્ ભેદાભેદપક્ષ એવ કક્ષીકરણીયઃ । ન ચ “પ્રત્યેકં યો ભવેદ્ દોષો દ્વયોર્ભાવે કથં ન સઃ ।” ઇતિ વચનાદત્રાપિ દોષતાદવસ્થ્યમિતિ વાચ્યમ્, કુક્કુટસર્પનરસિંહાદિવદ્ જાત્યન્તરત્વાદનેકાન્તપક્ષસ્ય ॥

પૂર્વપક્ષ :- ‘પ્રત્યેકમાં જે દોષ હોય, તે ઉભયની હજારીમાં કેમ ન આવે ?’ એવું વચન છે. તેથી ભેદાભેદપક્ષમાં ભેદ અને અભેદ ઉભય હોવાથી ઉભયગત દોષો આવશે.

ઉત્તરપક્ષ :- ના, એમ નહિ બને. કુકુટસર્પ અને નરસિંહવગેરેની જેમ આ ભેદાભેદઅનેકાન્તપક્ષ ભેદપક્ષ અને અભેદપક્ષથી વિલક્ષણ અન્યરૂપ જ છે. એટલે અહીં આ બન્ને પક્ષગત દોષ સંભવી શકે તેમ નથી. કેમકે જેમ કુકુટસર્પમાં કુકુટત્વ અને સર્પત્વથી ભિન્ન કુકુટસર્પત્વજાતિ છે. અને નરસિંહમાં નરત્વ અને સિંહત્વથી ભિન્ન નરસિંહત્વજાતિ છે, તેમ ભેદાભેદપક્ષમાં ભેદત્વ અને અભેદત્વથી ભિન્ન ભેદાભેદત્વ જાતિ છે.

જૈનમતે ક્ષણસંતતિ અને વાસના

પૂર્વપક્ષ :- જૈનમતે વાસના અને ક્ષણપરંપરાનો સ્વીકાર કર્યો નથી, તેથી તે બન્નેને આશ્રયીને ભેદાભેદની ચિન્તા તેઓ કરે તે શી રીતે સાર્થક થશે ? અર્થાત્ જૈન મતે તો આ બન્ને વસ્તુ અસત્ છે. તેથી અસત્ નાં વિષયમાં જૈનો આ પક્ષ સ્થાપે તે, અને તે સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે એ, રેતીમાંથી તેલ કાઢવા જેવી ચેષ્ટા છે.

ઉત્તરપક્ષ :- સ્યાદ્વાદી એવા અમારા મતે પણ ઉભય વસ્તુ છે. તે આ પ્રમાણે—સ્વમતે પણ પ્રતિક્ષણ નવા નવા પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે, અને જૂના જૂના પર્યાયો નષ્ટ થાય છે. આમ પર્યાયોઓને અપેક્ષીને ક્ષણિકતા અને ક્ષણપરંપરા અભિમત જ છે. એવં અતીતકાલીન, વર્તમાનકાલીન અને અનાગતકાલીન પર્યાયોની પરંપરાનું અનુસંધાન કરનાર અન્વયી દ્રવ્ય પણ છે. આમ દ્રવ્યને અપેક્ષીને અન્વયી વસ્તુ પણ છે, જેને તમે ‘વાસના’ નામ આપો છો. આમ સંજ્ઞાંતર હોવા છતાં તત્ત્વથી બન્ને એક હોઈ અમને અભિમત છે. કેમકે વિદ્વાનપુરુષો માત્ર નામભેદને આગળ કરી વાદ કરવા બેસતા નથી. કેમકે એ ‘અતત્ત્વની ચિન્તા છે.’ અને ‘અતત્ત્વનો આગ્રહ ન રાખવો’ એ સજ્જનોનું લક્ષણ છે. આ પ્રતિક્ષણ ઉત્પત્તિવિનાશશીલ પર્યાયપરંપરા અન્વયી દ્રવ્યથી કથંચિત્ ભિન્ન છે, અને કથંચિત્ અભિન્ન છે. એ જ પ્રમાણે અન્વયીદ્રવ્ય પણ એ પર્યાયપરંપરાથી કથંચિત્ ભિન્ન અને કથંચિત્ અભિન્ન છે. આ બન્ને ભિન્નજ્ઞાન અને ભિન્ન સંજ્ઞાના વિષય હોવાથી ભિન્ન છે. તથા દ્રવ્યના જ તેવા તેવા પ્રકારના પરિણામથી પ્રતિક્ષણ નવા-નવા પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી દ્રવ્યના જ પરિણામ હોઈ, પર્યાયો દ્રવ્યથી કથંચિત્ અભિન્ન છે. આની વિસ્તૃતચર્ચા સકળાદેશ અને વિકળાદેશનાં વ્યાખ્યાનનાં અવસરે આગળ બતાવાશે.

૧. યથા નરસિંહે નરત્વસિંહત્વોપયજાતિવ્યતિરિક્તં નરસિંહત્વાદ્યં જાત્યન્તરમ્, તદ્વદિત્યર્થઃ । કુક્કુટસર્પોઽપિ કશ્ચન કુક્કુટત્વસર્પત્વેભ્યુપગમજાતિવ્યતિરિક્તઃ કુક્કુટસર્પત્વજાતિમાન્ પ્રાણિવિશેષઃ સ્યાત્ ॥

નનુ આર્હતાનાં વાસનાક્ષણપરમ્પરયોરજ્ઞીકાર એવ નાસ્તિ । તત્કથં તદાશ્રયભેદાભેદચિન્તા ચરિતાર્થાં ઇતિ ચેત્ ? નૈવમ્ । સ્યાદ્વાદવાદિનામપિ હિ પ્રતિક્ષણં નવનવપર્યાયપરમ્પરોત્પત્તિરભિમતૈવ । તથા ચ ક્ષણિકત્વમ્ । અતીતાનાગતવ-
ત્તમાનપર્યાયપરમ્પરાનુસંધાયકં ચાન્વયિદ્રવ્યમ્ । તચ્ચ વાસનેતિ સંજ્ઞાન્તરભાગ્યભિમતમેવ । ન ખલુ નામભેદાદ વાદઃ
કોઽપિ કોવિદાનામ્ । સા ચ પ્રતિક્ષણોત્પદિષ્ણુપર્યાયપરમ્પરા અન્વયિદ્રવ્યાત્ કથંચિદ્ ભિન્ના કથંચિદ્ભિન્ના । તથા
તદપિ તસ્યાઃ સ્યાદ્ ભિન્નં સ્યાદ્ભિન્નમ્ ઇતિ । પૃથક્પ્રત્યયવ્યવદેશવિષયત્વાદ્ ભેદઃ, દ્રવ્યસ્યૈવ ચ તથા પરિણમનાદભેદઃ
। એતચ્ચ સકલાદેશવિકલાદેશવ્યાખ્યાને પુસ્તતાત્ પ્રપન્નવિધ્યામઃ ॥

અપિ ચ, બૌદ્ધમતે વાસનાપિ તાવન્ન ઘટતે, ઇતિ નિર્વિષયા તત્ર ભેદાદિકલ્પચિન્તા । તત્તલ્લક્ષણં હિ પૂર્વક્ષણેનોત્તરક્ષણસ્ય
વાસ્યતા । ન ચાસ્થિરાણાં ભિન્નકાલતયાન્યોન્યાસંબંધાનાં ચ તેષાં વાસ્યવાસકભાવો યુજ્યતે । સ્થિરસ્ય સંબંધસ્ય ચ
વસ્ત્રાદર્મમદાદિના વાસ્યત્વં દૃષ્ટમિતિ ॥

બૌદ્ધમતે વાસના અસંગત

વળી બૌદ્ધમતે વાસના જ અસંગત છે, તેથી “ક્ષણપરંપરાથી તે ભિન્ન છે, કે અભિન્ન ?” એવી વિચારણા
નિર્વિષય છે. “ઉત્તરક્ષણની પૂર્વક્ષણદ્વારા વાસિત થવાની યોગ્યતા” વાસનાનું લક્ષણ છે. એટલે કે પૂર્વક્ષણ
વાસક છે, અને ઉત્તરક્ષણ વાસ્ય છે. આ વાસ્યવાસકભાવ તો જ ઉપપન્ન થાય, જો એ બન્ને પરસ્પર સંબંધ
હોય. અને બન્ને વચ્ચે પરસ્પર સંબંધતા તો જ ઉપપન્ન થાય, જો બન્ને ભિન્નકાલીન ન હોય. તથા બન્નેમાં
અભિન્નકાલીનતા તો જ આવે, જો બન્ને સ્થિર હોય. અર્થાત્ ક્ષણિક ન હોય (અહીં એ સમજાવેલું કે વાસ્ય-વાસક
વસ્તુઓ ઉત્પત્તિ અને વિનાશની અપેક્ષાએ ભિન્નકાલીન હોય, તેમાં દોષ નથી. બન્ને સ્થિતિની અપેક્ષાએ કમ સે કમ અમુકકાળ
સુધી સમકાલીન હોવા જોઈએ, એક કાળે ઉપલબ્ધ થવા જોઈએ, તો જ વાસક-વાસ્ય વચ્ચે સંબંધ સ્થપાય અને વાસનાસંઘનિ
થઈ શકે- આ તાત્પર્ય છે.) જ્યારે બૌદ્ધમતે પૂર્વક્ષણ અને ઉત્તરક્ષણ આ બન્ને ક્ષણિક છે, તેથી અસ્થિર છે.
પૂર્વક્ષણ વખતે ઉત્તરક્ષણનું અને ઉત્તરક્ષણ વખતે પૂર્વક્ષણનું અસ્તિત્વ નથી. તેથી બન્ને ભિન્નકાલીન
હોવાથી એકબીજા સાથે સંબંધ થઈ શકે નહિ, કેમકે સંબંધ બે સંબંધીમાં રહે છે. અને અહીં તો બન્ને
સંબંધીક્ષણો એકીસાથે ઉપલબ્ધ થતા નથી. તેથી એકસંબંધીનાં અભાવમાં સંબંધનો પણ અભાવ આવે છે.
તેથી બન્ને ક્ષણો પરસ્પરસંબંધ થઈ શકતા નથી. આમ ક્ષણિક હોઈ પરસ્પરઅસંબંધ ક્ષણોમાં વાસ્ય-વાસકભાવ
અયોગ્ય છે, કેમ કે સ્થિર અને સંબંધ વસ્ત્રાદિમાં જ કસ્તુરી વગેરેથી વાસ્યતા જોવા મળે છે.

આલયવિજ્ઞાનવાદનું ખંડન

પૂર્વપક્ષ :- પૂર્વચિન્તાની સાથે જ એક ચેતનાવિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ચેતનાવિશેષ પૂર્વચિન્તાની
શક્તિથી યુક્તઉત્તરચિન્તાને ઉત્પન્ન કરે છે, આમ પૂર્વક્ષણની શક્તિથી વિશિષ્ટ ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિ જ વાસના
છે. તે પ્રક્રિયા આ પ્રમાણે છે— પૂર્વચિન્તા ‘પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન’ છે. આ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન રૂપાદિને યોતાના વિષય

૧. પવનદ્વારા સમુદ્રમાં ઉઠતી લહેરોની જેમ આલયવિજ્ઞાનમાં આલમ્બન, સમનન્તર, સહકારી અને અધિપતિ પ્રત્યયોદ્વારા
પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનના ધર્મો ઉત્પન્ન થાય છે. અવિકલ્પકપ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન=જે જ્ઞાનમાં જૂદા જૂદા આકારરૂપે નીલાદિ વસ્તુઓનો પ્રતિભાસ
થાય. વિકલ્પકપ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન=જે વિજ્ઞાન માત્ર વિકલ્પરૂપે જ હોય. અર્થાત્ જે વિજ્ઞાનમાં બધા પદાર્થો માત્ર વિજ્ઞાનરૂપે જ ભાસે
પદાર્થરૂપે નહીં તે વિકલ્પવિજ્ઞાન. સૌત્રાન્તિક બૌદ્ધના મતે વસ્તુ બાહ્ય અને આન્તર એમ બે ભેદવાળી છે. બાહ્ય વસ્તુ ‘ભૂત’
અને ‘ભૌતિક’ એમ બે ભેદવાળી છે. પૃથ્વીવજેરેચાર પરમાણુપુજ ‘ભૂત’ છે. અને રૂપઆદિ તથા ચક્ષુવગેરે ‘ભૌતિક’ છે.
આન્તરવસ્તુના ચિન્તા (ચૈતિક) અને ચૈત એમ બે ભેદ છે. તેમાં વિજ્ઞાન ‘ચિન્તા’ અથવા ‘ચૈતિક’ છે. રૂપ, વેદના, સંજ્ઞા અને
સંસ્કારસ્કન્ધો ‘ચૈત’ છે. પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનના સમાનકાળે ઉત્પત્તિશાળી અહંકારયુક્ત ચેતનાવિજ્ઞાન આલયવિજ્ઞાન કહેવાય
છે.

અથ પૂર્વચિત્તસહજાત્ ચેતનાવિશેષાત્ પૂર્વશક્તિવિશિષ્ટં ચિત્તમુત્પદ્યતે, સોઽસ્ય શક્તિવિશિષ્ટચિત્તોત્પાદો વાસનાઃ । તથાહિ ! પૂર્વચિત્તં રૂપાદિવિષયં પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનં યત્તત્ ષડ્વિધં । પદ્મ રૂપાદિવિજ્ઞાનાન્યવિકલ્પકાનિ ષષ્ઠં ચ વિકલ્પ-વિજ્ઞાનમ્ । તેન સહ જાતઃ સમાનકાલશ્ચેતનાવિશેષોઽહંકારાસ્પદમાલયવિજ્ઞાનમ્ । તસ્માત્ પૂર્વશક્તિવિશિષ્ટચિત્તોત્પાદો વાસનેતિ ॥

તદપિ ન । અસ્થિરત્વાદ્વાસકેનાસંબન્ધાચ । યચાસૌ ચેતનાવિશેષઃ પૂર્વચિત્તસહભાવો, સ ન વર્તમાને ચેતસ્યુપકારં કરોતિ ! વર્તમાનસ્યાશક્ત્યાપનેયોપનેયત્વેનાવિકાર્યત્વાત્ ॥ તદ્દિ યથાભૂતં જાયતે તથાભૂતં વિનશ્યતોતિ । નાપ્યાનાગતે ઉપકારં કરોતિ । તેન સહાસંવદ્ધત્વાત્ । અસંબદ્ધં ચ ન ભાવયતીત્યુક્તમ્ । તસ્માત્ સૌગતમતે વાસનાપિ ન ઘટતે । અત્ર ચ સ્તુતિકારેણાભ્યુપેત્યાપિ તામ્, અન્વયિદ્રવ્યવ્યવસ્થાપનાય ભેદાભેદાદિચર્ચા વિરચિતેતિ ભાવનોયમ્ ।

બનાવે છે. આ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન રૂપ, રસ, ગંધ સ્પર્શ, શબ્દ અને વિકલ્પ એમ છ વિજ્ઞાનાત્મક છે. આ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનરૂપ પૂર્વચિત્ત જે કાળે ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ કાળે ચેતનાવિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ચેતનાવિશેષ અહંકારનું સ્થાન હોઈ તેને 'આલયવિજ્ઞાન' કહે છે. આનાથી પૂર્વચિત્તની શક્તિથી યુક્ત ઉત્તરચિત્તની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ 'આલયવિજ્ઞાન' જ 'વાસના' તરીકે ઈષ્ટ છે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ કથન પણ બરાબર નથી. કેમકે 'વાસક' અને 'વાસ્ય' બંને ક્ષણિક છે. તથા વાસ્ય ચિત્તક્ષણનો વાસકચિત્તક્ષણસાથે સંબંધનો પણ અભાવ છે. અર્થાત્ વાસ્યચિત્તક્ષણ વાસકચિત્તક્ષણસાથે સંબંધિત નથી. વળી વર્તમાનચિત્તક્ષણ જેવા પ્રકારની ઉત્પન્ન થાય છે, તેવા જ પ્રકારની વિનાશકાળે હોય છે. તે ચિત્તક્ષણમાં કોઈપણ જાતનો ઘટાડો કે વધારો કરવો અશક્ય છે. એ જ પ્રમાણે તેની ગુણવત્તા કે કાર્યક્ષમતામાં પણ ઓછાવત્તાપણું કરી શકાતું નથી. તેથી પૂર્વચિત્તક્ષણ સાથે ઉદભવતી એ ચેતનાવિશેષ વર્તમાનચિત્તક્ષણપર કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપકાર કરવા અસમર્થ છે. એ જ પ્રમાણે તે ચેતનાવિશેષ ભવિષ્યકાલીન ચિત્તક્ષણો પર પણ ઉપકાર કરવા માટે અસમર્થ છે, કેમકે તે ચિત્તક્ષણોસાથે ચેતનાવિશેષને સંબંધ નથી. કેમકે ચેતનાવિશેષ અને તે ભવિષ્યકાલીનચિત્તક્ષણો વચ્ચે વર્તમાનચિત્તક્ષણનું વ્યવધાન છે અને અસંબંધવસ્તુ બીજાને ભાવિત કરી શકે નહિ, એ વાત પૂર્વે દર્શાવી જ છે. તેથી સૌગતમતે વાસના જ અસંગત છે.

શંકા :- જો વાસના જેવી વસ્તુ જ સંગત ન હોય, તો સ્તુતિકારે ક્ષણપરંપરા સાથેની તેની ભેદાભેદની ચર્ચા શા માટે કરી ?

સમાધાન :- અલબત્ત, વાસના પોતે અવસ્તુ છે. છતાં પણ, બૌદ્ધોને અનિષ્ટ એવા અન્વયી દ્રવ્યની તેઓ દ્વારા જ વ્યવસ્થા કરાવવા તે વાસનાનો સ્વીકાર કરીને ભેદાભેદની ચર્ચા દર્શાવી. (પૂર્વપક્ષનો કોઈક સિદ્ધાંત સ્વમતે માન્ય ન હોય તો પણ, 'તે સિદ્ધાંત પૂર્વપક્ષના જ અન્ય સિદ્ધાંતોથી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી અને તેના બદલે સ્વપક્ષના સિદ્ધાંતોથી જ યુક્તિયુક્ત બને છે' તે દર્શાવવા માટે, અથવા 'તે સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરવામાં બીજા અનેક સિદ્ધાંતોની ચટાણી થાય છે' તે દર્શાવવા પૂર્વપક્ષના સિદ્ધાંતનો અભ્યુપગમ કરવામાં દોષ નથી.)

તટાદર્શી શકુન્તપોત ન્યાયની ચરિતાર્થતા

એવં ભેદ, અભેદ અને તદનુભય આ ત્રણે પક્ષે દોષનો સદ્ભાવ છે, તેથી આ માયાપુત્ર=બૌદ્ધો બીજો આરો ન રહેવાથી ભેદાભેદસ્યાદ્વાદના સંવાદથી પવિત્ર બનેલાં આપના = શ્રીવીતરાગના વચનોનો આદર ભલે કરે.

૧. તત્રાલયવિજ્ઞાનં નામાહમાસ્પદં વિજ્ઞાનમ્ । નૌલાદ્યુલ્લેખિ ચ વિજ્ઞાનં પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનમ્ । લંકાવતાર સૂત્ર - ૧૧-૯૯

અથોત્તરાદ્યવ્યાખ્યા । તત્ત ઇતિ પક્ષત્રયેડપિ દોષસદ્ભાવાત્ ત્વદુક્તાનિ=ભવદ્વચનાનિ ભેદાભેદસ્યાદ્વાદસંવાદપૂતાનિ, પરે=કુતોર્થ્યાઃ પ્રકરણાત્ માયાતનયાઃ શ્રયન્તુ=આદ્રિયન્તામ્ । અત્રોપમાનમાહ → 'તટાદર્શીત્યાદિ' । તટં ન પર્યતીતિ તટાદર્શી । યઃ શકુન્તાપોતે=પક્ષિશાવકઃ તસ્ય ન્યાય ઉદાહરણમ્ તસ્માત્ । યથા કિલ્લ કથમપ્યપારપારાવારન્તઃપતિતઃ કાકાદિશકુનિશાવકો બહિર્નિર્જગમિષયા પ્રવહણકૂપસ્તમ્ભાદેસ્તટપ્રાસયે મુઘ્ધતયોઙ્ગીનઃ, સમન્તાજ્જલૈર્કાર્ણવમેવાવલોકયન્-સ્તટમદ્રદૃષ્ટૈવ નિર્વેદાદ્ વ્યાવૃત્ય તદેવ કૂપસ્તમ્ભાદિસ્થાનમાશ્રયતે, ગત્યન્તરાભાવાત્ । એવં તેડપિ કુતોર્થ્યાઃ પ્રાગુક્તપક્ષત્રયેડપિ વસ્તુસિદ્ધિમનાસાદયન્તસ્ત્વદુક્તમેવ ચતુર્થ ભેદાભેદપક્ષમનિચ્છયાપિ કક્ષીકુર્વાણાસ્ત્વચ્છાસનમેવ પ્રતિપદ્યન્તામ્ । ન હિ સ્વસ્ય વર્તવિકલતામાકલપ્ય બલોયસઃ પ્રભોઃ શરણાશ્રયણં દોષપોષાય નીતિશાલિનામ્ । ત્વદુક્તાનોતિ બહુવચનં સર્વેષામપિ તન્નાન્તરોયાણાં પદે પદેડનેકાન્તવાદપ્રતિપત્તિરેવ યથાવસ્થિતપદાર્થપ્રતિપાદનૌપચિકં, નાન્યદિતિ જ્ઞાપનાર્થમ્, અનન્તધર્માત્મિકસ્ય સર્વસ્ય વસ્તુનઃ સર્વનયાત્મકેન સ્યાદ્વાદેન વિના યથાવદ્ ગ્રહીતુમશક્યત્વાત્, ઇતરથાન્ધગજન્યાયેન પલ્લવગ્રાહિતાપ્રસન્નાત્ ॥

અહીં કવિએ કિનારાને જોવામાં અસમર્થ એવા પક્ષીના બચ્ચાની ઉપમા દર્શાવી છે. જેમ, કોઈક કારણથી અકાદ સમુદ્રની વચ્ચે આવી પડેલું કાગડવગેરેપક્ષીનું મુઘ્ધ બચ્ચુ કિનારાપર પહોંચવા વહાણનાં થાંભળા પરથી વારંવાર ઊડે છે, ચારે બાજુ ધુમે છે. પરંતુ તે પક્ષીની દૃષ્ટિમાં સર્વત્ર પાણી જ પાણી દેખાય છે. એક પાણ બાજુ કિનારો દેખાતો નથી આમ વારંવાર ઊડવાથી એક બાજુ થાક લાગે છે, તો બીજી બાજુ કિનારાનાં કોઈ એંધાણ દેખાતા નથી. તેથી ત્રાસ પામી અને ખિન્ન થઈ ફરીથી તે થાંભળાનો જ આશરો લે છે. કેમકે આવા મધદરિયે બીજો કોઈ આશરો પણ દેખાતો નથી. બસ આવી જ હાલત આ બિચારા પરદર્શનકારોની છે. આ દર્શનકારો પણ તારા દર્શનથી ભિન્ન વિકલ્પોને શોધવા ખૂબ જ મથે છે. તે ભેદાભેદ સ્યાદ્વાદનો સ્વીકાર કર્યો છે. તો તેઓ એકાંત ભેદ, એકાંતઅભેદ અથવા તદનુભવવિકલ્પોનો સહારો લેવા બુદ્ધિનું દહિ કરી નાખે છે. છતાં પણ તેઓ એ ત્રણે વિકલ્પ દ્વારા વસ્તુને સિદ્ધ કરી શકતા નથી. અરે પોતાનાં સિદ્ધાંતને પણ સ્થિર કરી શકતા નથી. તેથી ખિન્ન થયેલા તેઓ ઈચ્છા ન હોવા છતાં અન્ય કોઈ વિકલ્પ ન હોવાથી બળાત્કારે તારા ભેદાભેદપક્ષનો સ્વીકાર કરે છે. આમ તારા શાસનને અનિચ્છથી પણ મસ્તકે ચડાવે છે. અલબત્ત, તેઓએ આ પ્રમાણે તારી આજ્ઞાને માથે ચડાવવામાં લજજા રાખવાની જરૂર નથી. કેમકે 'પોતાને દુર્બળ જાણીને બળવાન સ્વામીનું શરણ લેવું' એ નીતિમાન પુરુષો માટે અયોગ્ય નથી, કેમકે એ શરણ દોષોને પુષ્ટ કરતું નથી. બલકે દોષોનો હ્રાસ જ કરે છે. એમ તારા વચનનાં સ્વીકારથી તેઓને દોષ આવવાનો નથી. બલકે યથાસ્થિતવસ્તુનો બોધ થવાથી તેઓનાં અજ્ઞાનાદિદોષોનો હ્રાસ જ થશે. ડગલેને પગલે અનેકાંતવાદનો સ્વીકાર જ પદાર્થોનાં યથાશક્તિ બોધમાં ઉપાયભૂત છે. આ વાત સઘળાય પરદર્શનકારોને દર્શાવવાના હેતુથી અહીં 'ત્વદુક્તાનિ' એમ બહુવચનનો નિર્દેશ છે.

શંકા :- સર્વત્ર સ્યાદ્વાદથીજ યથાર્થ વસ્તુઅવબોધ થાય, એકાંતવાદથી ન જ થાય, તેમાં કારણ શું છે ?

સમાધાન :- જગતની તમામ વસ્તુઓ અનન્તધર્માત્મક છે. આ ધર્મો પરસ્પર વિરોધી પણ છે. આ અનન્તધર્માત્મકવસ્તુનું યથાવદ્ ગ્રહણ સર્વનયાત્મકસ્યાદ્વાદ વિના સંભવી શકે નહિ. દરેક એકાંતવાદ ભિન્ન-ભિન્નનયરૂપ છે અને તેઓ વસ્તુનાં આંશિક ધર્મોને જ ગ્રહણ કરે છે. જ્યારે તે સઘળાય નયો ભેગા મળે, ત્યારે જ વસ્તુના સર્વઅંશો ગ્રહણ થઈ શકે. અને 'સઘળાય નયોનો સમુદાય' જ સ્યાદ્વાદ છે. એક નયને જ લક્ષમાં રાખી વસ્તુને ગ્રહણ કરવામાં તો 'અન્ધગજ' ન્યાયથી પલ્લવગ્રાહિતા (બધી બાબતમાં થોડું થોડું જાણનાર, પણ કશામાં નિષ્ણાત ન હોય. તથા પરાભવની બુદ્ધિથી બીજાને પૂછે નહિ તે પલ્લવગ્રાહી) નો

શ્રયન્તોતિ વર્તમાનાન્તં કેચિત્પઠન્તિ, તત્રાપ્યદોષઃ । અત્ર ચ સમુદ્રસ્થાનોયઃ સંસારઃ, પોતસમાનં ત્વચ્છાસનમ્, કૂપસ્તમ્ભસંનિભઃ સ્યાદ્વાદઃ । પક્ષિપોતોપમા વાદિનઃ । તે ચ સ્વાભિમતપક્ષપ્રસ્થણોદ્ગ્રયનેન મુક્તિલક્ષણતટપ્રાપ્તયે કૃતપ્રયત્ના અપિ તસ્માદ્ ઇષ્ટાર્થસિદ્ધિમપશ્યન્તો વ્યાવૃત્ય સ્યાદ્વાદરૂપકૂપસ્તમ્ભાલ્લઙ્કૃતતાવકોનશાસનપ્રવહણોપસર્પણમેવ યદિ શરણીકુર્વન્તે, તદા તેષાં ભવર્ણવાદ્ બહિર્નિષ્ક્રમણમનોરથઃ સફલતાં કલપયતિ નાપરથા ॥ ઇતિ કાવ્યાર્થઃ ॥ ૧૯ ॥

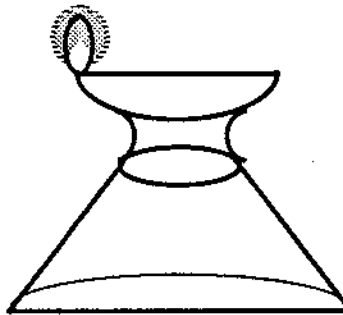
પ્રસંગ છે.

દૃષ્ટાન્તનો ઉપનય

કેટલાક અહીં 'શ્રયન્તુ' ને બદલે 'શ્રયન્તિ' એમ વર્તમાનકાળનો પ્રયોગ સ્વીકારે છે. તેમ માનવામાં પણ દોષ નથી. હવે ટીકાકારશ્રી ઉપમાનની ઘટના સ્વયં કરે છે. સમુદ્ર=સંસાર, વહાણ=ભગવાનનું શાસન. વહાણનો કૂપસ્તંભ=સ્વાધ્વાદ. પક્ષીનું બચ્ચુ=વાદી પરદર્શનકારો. પક્ષીનું ઉડવું= પરવાદીઓની પોતાના મતની પ્રરૂપણા. કિનારો=મુક્તિ=મોક્ષ. તેઓ સ્વમતની પ્રરૂપણાદ્વારા સ્વઈષ્ટની સિદ્ધિ ન થવાથી પાછા ફરીને સ્વાધ્વાદરૂપી કૂપસ્તંભથી અલંકૃત એવા ભગવાનના શાસનરૂપ વહાણનો આશરો લે છે. જો તેઓ આ પ્રમાણે શરણ સ્વીકારે, તો જ તેઓ ભવસમુદ્રમાંથી બહાર નીકળવાના પોતાના મનોરથોને સફળ કરી શકે, અન્યથા નહિ.

દૃષ્ટાન્તસાર :- અનાદિકાલીનસંસારવાસનાઆદિને કારણે બધા જીવો સંસારની મધ્યમાં ગરકાવ થયા છે. આ અમર્યાદિત સંસારના ચક્રાવામાંથી બહાર નીકળવા જૈનશાસન સિવાય અન્ય કોઈ ઉપાય નથી. કેમકે આ જૈનશાસન સ્વાધ્વાદના મૂળપાયા પર રચાયેલું છે. બીજાઓ સ્વાધ્વાદને છોડી બીજા ગમે તેટલી કલ્પનાઓ કરે, તે બધી કલ્પનાઓ અસત્ પાયા પર રચાયેલી છે. ટકી શકતી નથી. તેથી એ કલ્પનાના પાયા પર પ્રવૃત્તિઓ ગમે તેટલી થાય, એ બધી 'માલ વિનાના બારદાન' જેવી છે. ફળદ બનતી નથી. તેથી અગર જો, તેઓએ વાસ્તવમાં સંસારથી છૂટકારો મેળવવો હોય, અને અગર જો, તેઓએ મોક્ષ મેળવવો હોય, તો સ્વાધ્વાદસિદ્ધાન્તનો અને તે દ્વારા જૈન શાસનનો સ્વીકાર કરવો જ પડશે. અન્યથા ગમે તેટલા ક્ષંકા મારે સંસારના આવર્તમાંથી તેઓ છટકી શકે તેમ નથી.

આ પ્રમાણે આ કાવ્યાર્થ પરિપૂર્ણ થયો. ॥ ૧૯ ॥

एवं क्रियावादिनां प्रावादुकानां कतिपयकुग्रहनिग्रहं विधाय सांप्रतमक्रियावादिनां लौकायतिकानां मतं सर्वाधमत्वादन्ते उपन्यस्यन् तन्मतमूलस्य प्रत्यक्षप्रमाणस्यानुमानादिप्रमाणान्तरानङ्गीकारेऽकिंचित्करत्वप्रदर्शनेन तेषां प्रज्ञायाः प्रमादमादर्शयति—

विनानुमानेन पराभिसन्धिर्मसविदानस्य तु नास्तिकस्य ।

न साम्प्रतं वक्तुमपि क्व चेष्टा क्व दृष्टमात्रं च हहा ! प्रमादः ॥ २० ॥

પ્રત્યક્ષમેવૈકં પ્રમાણમિતિ મન્યતે ચાર્વાકઃ । તત્ર સત્રહ્યતે । અનુ=પરચાદ લિઙ્ગસંબન્ધગ્રહણસ્મરણાનન્તરમ્, મીયતે=પરિચ્છિદ્યતે દેશકાલસ્વભાવવિપ્રકૃષ્ટોઽર્થોઽનેન જ્ઞાનવિશેષેણ ઇત્યનુમાનં, પ્રસ્તાવાત્ સ્વાર્થાનુમાનમ્ । તેનાનુમાનેન=લૈઙ્ગિકપ્રમાણેન વિના પરાભિસન્ધિ=પરાભિપ્રાયમ્, અસંવિદાનસ્ય=સમ્યગ્ અજાનાનસ્ય । તુશબ્દઃ પૂર્વવાદિભ્યો ભેદદ્યોતનાર્થઃ । પૂર્વેષાં વાદિનામ્પ્રાપ્તિકતયા વિપ્રતિપત્તિસ્થાનેષુ ક્ષોદઃ કૃતઃ, નાસ્તિકસ્ય તુ વક્તુમપિ નૌચિતો,

નાસ્તિક્યાદનું નિરાકરણ

આ

પ્રમાણે ક્રિયાવાદી=આત્માના અસ્તિત્વને સ્વીકારનારા દર્શનવાદીઓના કેટલાક કુચ્છોનો નિગ્રહ કર્યો. હવે કવિશ્રી અક્રિયાવાદી=આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર નહીં કરનારા નાસ્તિકોના મતનું નિરાકરણ કરે છે. નાસ્તિકો 'લૌકાયતિક' નામથી પણ ઓળખાય છે.

શંકા :- આ દર્શનસાથે તો બધા આસ્તિકદર્શનોને વિરોધ છે. તેથી આ દર્શનનો નિગ્રહ તો સૌ પ્રથમ કરવો જોઈએ. તેને બદલે સૌથી છેલ્લે કરવો બરાબર નથી.

સમાધાન :- અલબત્ત, આ દર્શનસાથે બધાને વિરોધ છે. છતાં પણ આ દર્શન આત્મા, પરલોક અને મોક્ષ જેવી વસ્તુઓનો નિષેધ કરે છે, અને માત્ર આલોકની જ ચિંતા કરે છે. આલોકમાં કોઈપણ જાતની મર્યાદા વિના ભોગ ભોગવી લેવાની માન્યતા આ દર્શનની છે. આવી માન્યતા અધમ સિવાય અન્યમાં સંભવી શકે નહિ. આમ આ દર્શન સર્વદર્શનોમાં અધમતમ છે, અને "અધમનું નામ આરંભે લેવું" એ શિષ્ટપુરુષોનો આચાર નથી. તેથી જ શિષ્ટ કવિશ્રીએ તે દર્શનનો ઉપન્યાસ સૌથી છેલ્લે કર્યો છે. આ દર્શનનો પાયો પ્રત્યક્ષપ્રમાણપર રચાયેલો છે. તેઓ અનુમાનાદિને પ્રમાણરૂપે સ્વીકારતા નથી. આમ તેઓએ અન્યપ્રમાણોનો અંગીકાર કર્યો વિના પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો અંગીકાર કર્યો છે તે વ્યર્થ છે. તેથી તેઓની બુદ્ધિ સ્ખલિત થઈ છે, તેમ દર્શવતા કવિશ્રી કહે છે—

કાચ્ચાર્થ :- અનુમાન વિના નાસ્તિકો બીજાના આશયને સમજી શકતા નથી. તેથી તેઓને તો બોલવું પણ ઉચિત નથી, કેમકે ચેષ્ટા (=ઈશિત) અને પ્રત્યક્ષદર્શન વચ્ચે ઘણું અંતર છે. બરેબર તેઓની આ સ્ખલના અત્યંત શોચનીય છે !

ચાર્વાક :- પાંચ ઈન્દ્રિયો દ્વારા જે વિષયોનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન થાય, તે જ સત્ વસ્તુ છે. અને તે વિષયોને

૧. ક્રિયાવાદિનો નામ યેષામાત્મનોઽસ્તિત્વં પ્રત્યવિપ્રતિપત્તિઃ । યેત્વક્રિયાવાદિનસ્તેઽસ્તીતિ ક્રિયાવિશિષ્ટમાત્માને નેચ્છન્ત્યેવ, અસ્તિત્વે વા શરીરેણ સહૈકત્વાન્યત્વાધ્યામવક્તવ્યત્વમિચ્છન્તિ । ૨. લોકાઃ નિર્વિચારાઃ સામાન્યલોકાસ્તદ્વાચરન્તિ સ્પેતિ લોકાયતા લૌકાયતિકા ઇત્યપિ । બૃહસ્પતિપ્રણીતમત્તત્ત્વેન બાર્હસ્પત્યાશયંતિ । ષડ્દર્શનસમુચ્ચયોપરિ ગુણરત્નટીકાયાં । ૩. અનુમાનં દ્વિવિધં સ્વાર્થં પરાર્થં ચ । તત્ર હેતુગ્રહણસમ્બન્ધસ્મરણકારકં સાધ્યવિજ્ઞાનં સ્વાર્થમ્ । પક્ષહેતુવચનાત્મકં પરાર્થમનુમાનમુપચારાત્ । પ્રમાણનયતત્વાલોકાલક્રમે ૩-૧૦, ૨૩ ।

કુત એવ તેન સહ ક્ષોદ્ધેતિ તુજ્ઞદાર્થઃ । નાસ્તિ પરલોકઃ, પુણ્યમ્, પાપમ્ ઇતિ વા મતિરસ્ય । “નાસ્તિકાસ્તિકદૈદિકમ્” ઇતિ નિપાતનાત્ નાસ્તિકઃ । તસ્ય નાસ્તિકસ્ય=તૌકાયતિકસ્ય, વક્તુમપિ ન સાંપ્રત્—વચનમપ્યુચ્ચારયિતું નોચિતમ્ । તતસ્તૂષ્ણોભાવ એવાસ્ય શ્રેયાનુ, દૂરે પ્રામાણિકર્પારપદિ પ્રવિશ્ય પ્રમાણોપન્યાસગોષ્ઠી ॥

વચનં હિ પરપ્રત્યાયનાય પ્રતિપાદ્યતે । પરેણ ચાપ્રતિપત્તિસ્ત્વર્થ પ્રતિપાદયન્ નાસૌ સતામવધેયવચનો ભવતિ, ઉન્મત્તવત્ । નનુ કથમિવ તૂષ્ણીકતૈવાસ્ય શ્રેયસો, યાવતા ચેષ્ટાવિશેષાદિના પ્રતિપાદ્યસ્યાભિપ્રાયમનુમાય સુકરમેવાનેન

મૂલણ કરનાર એક પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણભૂત છે. પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન અનુમાનાદિ પ્રમાણરૂપ જ નથી. તેથી અનુમાન વગેરેથી ગ્રાહ્ય પદાર્થો પણ શી રીતે હોઈ શકે ?

જૈન :- જો અનુમાનવગેરે પ્રમાણ ન હોય, તો બીજાનાં આશયોને જાણી શકાય નહીં. અનુમાન ‘લૈંગિક પ્રમાણ’ પણ કહેવાય છે. અનુમાન પ્રક્રિયા— સૌ પ્રથમ પ્રત્યક્ષાદિથી લિંગી (=સાધ્ય) સાથે લિંગ (=હેતુ) નાં સંબંધનું જ્ઞાન થાય છે. પછી, લિંગના દર્શનાદિવખતે તે સંબંધનું સ્મરણ થાય છે. તે દ્વારા દેશ, કાળ અને સ્વભાવથી વ્યવહિત પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે દેશાદિથી વિપ્રકૃષ્ટાર્થનો પ્રકાશ જે જ્ઞાનદ્વારા થાય, તે જ્ઞાન અનુમાન કહેવાય છે. આ અનુમાન બે પ્રકારના છે (૧) સ્વાર્થઅનુમાન :- ઉપરોક્ત જે સ્વરૂપ બતાવ્યું તે સ્વાર્થ અનુમાનનું છે. અહીં પ્રસ્તુત પણ તે જ અનુમાન છે. (૨) બીજાના બોધને માટે જેમાં પક્ષ, હેતુ વગેરેનો ઉલ્લેખ હોય તે પરાર્થ અનુમાન કહેવાય. અનુમાનની સહાય વિના બીજાનાં મનના ભાવો સમજી શકાય નહીં. તેથી અનુમાનને પ્રમાણ તરીકે નહીં સ્વીકારનારા નાસ્તિકો વચન પણ ઉચ્ચારી શકે તેમ નથી. આગળના શ્લોકોમાં જેઓની સાથે ચર્ચા કરી, તે બધા આસ્તિકદર્શન હતા. તેથી તેઓની સાથે જ્યાં વિસંવાદ હતો, ત્યાં તેઓ સાથે વાદ કરીને તેઓનું ખંડન કર્યું. જ્યારે નાસ્તિકો તો વચનનો ઉચ્ચાર પણ કરી શકે તેમ નથી. તેથી તેઓ પ્રામાણિક સભામાં આવીને પ્રમાણના ઉપન્યાસની ચર્ચા કરે અને તેઓની સાથે વાદ થાય, ઇત્યાદિ તો સંભવી જ શકે નહિ.

‘પરલોક’ ‘પુણ્ય’ કે ‘પાપ’ નથી એવી જેની બુદ્ધિ હોય, તે નાસ્તિક કહેવાય. અહીં ‘નાસ્તિકાસ્તિકદૈદિકમ્’ એવા સૂત્રથી ‘નાસ્તિક’ શબ્દ પર ‘ઇક’ તદ્દિત પ્રત્યય લાગીને ‘નાસ્તિક’ એવો નિપાત થયો છે. નાસ્તિક ‘તૌકાયતિક’ કે ‘ચાર્વાક’ કે ‘બાઈસ્પત્ય’ પણ કહેવાય છે.

નાસ્તિકમતે પરાભિપ્રાયના જ્ઞાનની અસિદ્ધિ

બીજાને સ્વાભિપ્રાયનું જ્ઞાન કરાવવા વચનપ્રયોગ કરાય છે. પરંતુ જો જે બીજાને એ જ્ઞાનની ઈચ્છા ન હોવા છતાં પ્રતિપાદન કરે, તો ઉન્મત્તના વચનોની જેમ તેના વચનો સજ્જનોને આદરણીય બનતા નથી. અને અનતિશયજ્ઞાની બીજાની ઈચ્છા કે અનિચ્છા પ્રત્યક્ષથી સમજી શકતો નથી.

શંકા:- આટલામાત્રથી ‘નાસ્તિકોએ મૌન રહેવું એ જ શ્રેયસ્કર છે.’ એમ શી રીત કહી શકાય? કેમકે જે વ્યક્તિ આગળ પ્રતિપાદન કરવું છે, તે વ્યક્તિનો શું અભિપ્રાય છે? તેને સાંભળવાની ઈચ્છા છે કે નહિ? ઇત્યાદિનું તે વ્યક્તિની ચેષ્ટાદ્વારા અનુમાન કરીને એ વ્યક્તિના અભિપ્રાય મુજબ વચનો કહી શકાય એમ છે.

સમધાન :- ચેષ્ટા અને દેશમાત્ર = પ્રત્યક્ષમાત્ર વચ્ચે ઘણું અંતર છે. (ચેષ્ટા = ઈંગિત). બીજાનો અભિપ્રાય અનુમેય છે. અને ચેષ્ટા એમાં લિંગ બને છે. જ્યારે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન લિંગથી નિરપેક્ષ છે. આમ બંને વચ્ચે લાંબુ અંતર છે. નાસ્તિકો અનુમાનને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા નથી. તેથી તે મતે અનુમાનના લિંગભૂત ચેષ્ટા પણ

વચનોચારણમ્, इत्याशङ्क्याह—क्व चेष्टा क्व दृष्टमात्रं च इति । क्वेति बृहदन्तरे । चेष्टा=इङ्गितम् । पराभिप्रायस्यानुमेयस्य लिङ्गम् । क्व च दृष्टमात्रम् । दर्शनं=दृष्टं । भावं क्तः । दृष्टमेव दृष्टमात्रम्=प्रत्यक्षमात्रम्, तस्य लिङ्गनिरपेक्षाप्रवृत्तित्वात् । अत एव दूरमन्तरमेतयोः । न हि प्रत्यक्षणातीन्द्रियाः परचेतोवृत्तयः परिज्ञातुं शक्याः, तस्यैन्द्रियकत्वात् । मुखप्रसादादिचेष्टया तु लिङ्गभूतया पराभिप्रायस्य निष्पत्त्ये अनुमानप्रमाणमनिच्छतोऽपि तस्य बलादापतितम् । तथाहि—मूढचनश्रवणाभिप्रायवानयं पुरुषः, तादृग गणप्रसादादिचेष्टान्यथानुपपत्तेरिति । अतश्च हहा प्रमादः । हहा इति खेदे । अहो तस्य प्रमादः=प्रमत्तता, यदनभूयमानमप्यनुमानं प्रत्यक्षमात्राङ्गीकारणापहृतं ॥

अत्र संपૂર્વસ્ય વેતેરકર્મકત્વે એવાત્મનેપદમ્, અત્ર તુ કર્માસ્તિ તત્કથા : 'આનશ્' । અત્રોચ્યતે । અત્ર સંવેદિતું શક્તઃ સંવિદાનં ઇતિ કાર્યમ્ । “વયઃશક્તિશોભ” — ઇતિ શક્તો ‘શાન’ વિધાતાન્ । તત્શ્ચાયમર્થઃ । અનુમાનેન વિના પરાભિસંહિતં સમ્યગ્ વેદિતુમશક્તસ્યતિ । एवं પરવુદ્ધિજ્ઞાનાન્યથાનુપપત્ત્યાયમનુમાનં હઠાદ્ અઙ્ગીકારિતઃ ॥

પરના અભિપ્રાયનો બોધ કરવામાં ઉપયોગી નથી. તથા તેઓએ જે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણસ્વીકાર્યું છે, તે ઐન્દ્રિયક (ઇન્દ્રિયો જેમાં હેતુ બનતી હોય) પ્રત્યક્ષ છે. જ્યારે પરનો અભિપ્રાય અતીન્દ્રિયપદાર્થ છે. તેથી પ્રત્યક્ષદ્વારા બીજાના અભિપ્રાયનું જ્ઞાન થઈ શકે તેમ નથી. અને તે માટે અનુમાનાદિ ઇષ્ટ નથી. તેથી બીજાના અભિપ્રાયનો બોધ થવો અશક્ય છે, અને જ્યાં સુધી એ બોધ ન થાય, ત્યાંસુધી જરા પણ વચનોચાર કરી શકાય નહિ. તેથી નાસ્તિકોએ મૌન રહેવું જ શ્રેયસ્કર છે.

હવે જે તેઓ મુખની પ્રસન્નતાદિ ચેષ્ટા દ્વારા અન્યના અભિપ્રાયનો નિશ્ચય કરશે, તો તેઓએ અનિચ્છાએ પણ અનુમાનપ્રમાણને બળાત્કારે સ્વીકારવું પડશે, કેમકે ચેષ્ટા એ લિંગ છે. તેથી અનુમાનપ્રયોગ આવો થશે “આ વ્યક્તિ મારા વચનનાં શ્રવણના અભિપ્રાયવાળી છે, કેમકે તેવા પ્રકારની મુખની પ્રસન્નતા વગેરે ચેષ્ટાઓ અન્યથા અનુપપન્ન છે” આમ પ્રત્યક્ષમાત્રનો અંગીકાર કરવા દ્વારા સાક્ષાત્ અનુભવાતા અનુમાનનો અપલાપ કરી રહેલા નાસ્તિકો ખરેખર મોટો પ્રમાદ કરી રહ્યા છે. તે અત્યંત ખેદજનક ક્ષીના છે.

શંકા :- ઉપસર્ગયુક્ત ‘વિદ’ ધાતુ (બીજા ગણ) જ્યારે અકર્મક હોય છે, ત્યારે તેને આત્મનેપદના પ્રત્યયો લાગે છે. અને આત્મનેપદમાં વર્તમાનકૃદંત બને તો ‘આનશ્’ પ્રત્યય લાગે. જો આ ધાતુ સકર્મક હોય, તો પરસ્મેપદના પ્રત્યયો લાગે. અહીં ‘પરાભિસન્ધિમ્’ પદ કર્મ છે તેથી આ ધાતુ સકર્મક હોઈ તેને આત્મનેપદનો ‘આનશ્’ પ્રત્યય લાગી શકે નહિ.

સમાધાન :- અહીં વર્તમાનકૃદંત તરીકે ‘આનશ્’ પ્રત્યય નથી લાગ્યો, પરંતુ “વયઃશક્તિશોભ” સૂત્રથી ‘શાન’ (શ માત્ર અનુબંધરૂપ છે. પ્રયોગમાં એનો ઉલ્લેખ ન હોય) પ્રત્યય લાગ્યો છે, તેથી ‘સંવેદન કરવાને શક્ત=સમર્થ હોય તે ‘સંવિદાન’ કહેવાય’ એવી વ્યુત્પત્તિ કરવાની છે. તેથી આ પ્રમાણે અર્થ થશે. “નાસ્તિકો અનુમાન વિના બીજાના અભિપ્રાયનો સમ્યગ્ બોધ કરવામાં અસમર્થ છે.” આમ પરની બુદ્ધિનું જ્ઞાન અન્યથા અનુપપન્ન કરવા દ્વારા નાસ્તિક પાસે હઠથી અનુમાનપ્રમાણ અંગીકાર કરાવ્યો.

પ્રત્યક્ષની પ્રામાણ્યપ્રામાણ્યવ્યવસ્થામાં અનુમાન આવશ્યક

તથૈવ, અન્યપ્રકારે પણ નાસ્તિકપાસે અનુમાન અંગીકાર કરાવી શકાય. તે આ પ્રમાણે—(૧) ચાર્લક કેટલીક સંવાદી પ્રત્યક્ષજ્ઞાનવ્યક્તિઓને અવ્યભિચારી તરીકે ઉપલબ્ધ કરે છે. એ પછી બીજા કેટલીક જ્ઞાનવ્યક્તિઓને વિસંવાદી હોઈ અવ્યભિચારી તરીકે ઉપલબ્ધ કરે છે. પછી અન્યકાળે અવ્યભિચારીજ્ઞાનવ્યક્તિઓને

તથા પ્રકારાન્તરેણાપ્યયમજ્ઞોકારયિતવ્યઃ । તથાહિ -- ચાર્વાકઃ કાશ્ચિત્ જ્ઞાનવ્યક્તોઃ સંવાદિત્વેનાવ્યભિચારિણીરુપલભ્ય, અન્યાશ્ચ વિસંવાદિત્વેન વ્યભિચારિણીઃ । પુનઃ કાલાન્તરે તાદૃશીતરાણાં જ્ઞાનવ્યક્તોનામવશ્યં પ્રમાણતેતરતે વ્યવસ્થાપયેત્, ન ચ સંનિહિતાર્થબલેનોત્પદ્યમાનં પૂર્વાપરપરામર્શશૂન્યં પ્રત્યક્ષં પૂર્વાપરકાલભાવિનીનાં જ્ઞાનવ્યક્તોનાં પ્રામાણ્યાપ્રામાણ્યવ્યવસ્થાપકં નિમિત્તમુપલક્ષયિતું ક્ષમતે । ન ચાર્યં સ્વપ્રતીતિગોચરાણામપિ જ્ઞાનવ્યક્તોનાં પરં પ્રતિ પ્રામાણ્યમપ્રામાણ્યં વા વ્યવસ્થાપયિતું પ્રભવતિ । તસ્માદ્ યથાદૃષ્ટજ્ઞાનવ્યક્તિસાધર્મ્યદ્વારેણેદાનોન્નજ્ઞાનવ્યક્તોનાં પ્રામાણ્યાપ્રામાણ્યવ્યવસ્થાપકમ્ પરપ્રતિપાદકં ચ પ્રમાણાન્તરમનુમાનસ્પમણસોત । પરલોકાદિનિષેધશ્ચ ન પ્રત્યક્ષમાત્રેણ શક્યઃ કર્તુમ્, સંનિહિતમાત્રવિષયત્વાત્ તસ્ય । પરલોકાદિકં ચાપ્રતિપાદકમ્ નાયં સુખમાસ્તે, પ્રમાણાન્તરં ચ નેચ્છતીતિ ડિમ્બહેવાકઃ ॥

પ્રમાણ તરીકે, અને વ્યભિચારીજ્ઞાનવ્યક્તિઓને અપ્રમાણરૂપે વ્યવસ્થિત કરશે. નાસ્તિકો આ પ્રમાણે કાળાન્તરે જે પ્રમાણતા અને અપ્રમાણતાની વ્યવસ્થા કરે છે. તે કયા પ્રમાણના બળ ઉપર ?

શંકા :- પ્રત્યક્ષથી જ કેટલીક જ્ઞાનવ્યક્તિઓ અવ્યભિચારી અને કેટલીક જ્ઞાનવ્યક્તિઓ વ્યભિચારી ઉપલબ્ધ થાય છે, માટે પ્રત્યક્ષથી જ તેઓની પ્રમાણતા (=પ્રમાણ્ય) કે અપ્રમાણતા નક્કી થશે.

સમધાન :- પ્રત્યક્ષથી તો તત્કાળે “જ્ઞાનવ્યક્તિઓ સંવાદી છે કે વિસંવાદી છે” એટલું જ નક્કી થાય છે. જ્યારે જ્ઞાનવ્યક્તિઓની પ્રમાણતા કે અપ્રમાણતાની વ્યવસ્થા તો કાળાન્તરભાવી છે. આ કાળાન્તરભાવી વ્યવસ્થાઅંગે પ્રત્યક્ષ અકિચિત્કર છે, કેમકે પ્રત્યક્ષ સંનિહિત (=સાક્ષાત્ રહેલા) ભાવોના બળપર ઉત્પન્ન થાય છે, અને વસ્તુના પૂર્વાપરભાવના વિચારથી શૂન્ય છે. કેમકે પ્રત્યક્ષને તો માત્ર ઈન્દ્રિયોથી સાક્ષાત્ ગ્રહણ થતા વિષયો સાથે જ નિસ્ખત છે. તેથી પૂર્વાપરકાલભાવી જ્ઞાનવ્યક્તિઓની પ્રમાણતા કે અપ્રમાણતામાં અંગભૂત નિમિત્તનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થઈ શકે નહિ. વળી (૨) નાસ્તિકો પ્રત્યક્ષથી પોતાની પ્રતીતિના વિષય બનેલી જ્ઞાનવ્યક્તિઓ પ્રમાણ છે કે અપ્રમાણ છે, એવી વ્યવસ્થા બીજાને દર્શાવવા સમર્થ નથી. કેમકે પ્રત્યક્ષ માત્ર સ્વાર્થિકપ્રમાણ છે. અર્થાત્ જે વ્યક્તિની ઈન્દ્રિયો અર્થનું ગ્રહણ કરે તે જ વ્યક્તિને પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી તેનું જ્ઞાન થાય, અન્યને નહિ. તેથી આ બંને સ્થળે ક્રમશઃ (૧) પૂર્વદેશજ્ઞાનવ્યક્તિઓનાં સાધર્મ્યદ્વારા જ આધુનિક જ્ઞાનકાણોની પ્રમાણતા કે અપ્રમાણતાનો નિર્ણય થઈ શકે. પ્રયોગ “અદ્યતનજ્ઞાનવ્યક્તિઓ અવ્યભિચારી છે, કેમકે સંવાદી છે. જેમકે પૂર્વ અનુભૂત સંવાદી જ્ઞાનકાણો” તથા “અદ્યતનજ્ઞાનવ્યક્તિઓ વ્યભિચારી છે, કેમકે વિસંવાદી છે. જેમકે પૂર્વદેશવિસંવાદી જ્ઞાનકાણો.” “જે વ્યભિચારી હોય તો અપ્રમાણ છે. અને જે અવ્યભિચારી હોય તે પ્રમાણ છે.” આમ અનુમાનદ્વારા જ આ વ્યવસ્થા થઈ શકે. તથા (૨) ‘મારી પ્રતીતિના વિષયબનેલી જ્ઞાનવ્યક્તિઓ પ્રમાણ છે, કેમકે સંવાદી હોઈ અવ્યભિચારી છે.’ ઇત્યાદિરૂપ અનુમાનાત્મક પ્રમાણાન્તરદ્વારા જ બીજાની આગળ સ્વપ્રતીતિગોચર જ્ઞાનવ્યક્તિઓની પ્રમાણતા કે અપ્રમાણતાનો નિર્ણય કરી શકાય. કેમકે અનુમાન જેમ સ્વાર્થ છે તેમ પરાર્થ પણ છે. એટલે કે બીજાને પણ પ્રતિપાદક છે (તાત્પર્ય :- જ્ઞાનના પ્રમાણ્ય-અપ્રમાણ્યમાં તે જ્ઞાનમાં રહેલા અવ્યભિચાર કે વ્યભિચાર નિમિત્ત બને છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનદ્વારા ‘વર્તમાનકાલીન જ્ઞાનમાં વ્યભિચાર છે કે નહિ’ એનો બોધ થતો નથી. પ્રત્યક્ષથી તો પ્રતીતિગોચર જ્ઞાનના સંવાદ કે વિસંવાદની જ પ્રતીતિ થાય છે. તેથી પ્રત્યક્ષથી નિમિત્તના અભાવમાં જ્ઞાનની પ્રમાણતાઆદિનો નિર્ણય થઈ ન શકે. વસ્તુતઃ પૂર્વે સંવાદનો અવ્યભિચાર સાથે અને વિસંવાદનો વ્યભિચાર સાથે સંબંધ ગ્રહણ થયો હોય છે. વર્તમાનજ્ઞાનનો સંવાદ કે વિસંવાદીરૂપે બોધ થાય છે, ત્યારે એ સંબંધનું સ્મરણ થાય છે, તેનાથી તે જ્ઞાનમાં અવ્યભિચાર કે વ્યભિચારનું અનુમાન થાય છે. આમ અહીં પ્રત્યક્ષદેશ સંવાદ કે વિસંવાદ લિંગ બને, તેનાથી પૂર્વગૃહીત સંબંધનું સ્મરણ થાય, તેનાથી વ્યભિચાર કે અવ્યભિચારનું અનુમાન થાય, અને આ જ્ઞાત થયેલા અવ્યભિચાર કે વ્યભિચારરૂપ નિમિત્ત દ્વારા તે જ્ઞાનની પ્રમાણતા કે અપ્રમાણતાની વ્યવસ્થા થાય

કિન્ન, પ્રત્યક્ષરૂપ્યર્થાભિચારાદેવ પ્રામાણ્યમ્, કથમિતરથા સ્નાનપાનાવગાહનાદ્યર્થક્રિયાસમર્થે મસ્મરોચિ-
કાનિચયચુમ્બિનિ જલજ્ઞાને ન પ્રામાણ્યમ્ ? તત્ત્વ અર્થપ્રતિવદ્ધલિંગશબ્દદ્વારા સમુન્મજ્જતોરનુમાનાગમયોરપ્યર્થાભિચારાદેવ
કિં નેષ્યતે ? વ્યભિચારિણોરપ્યનયોર્દર્શનાદ અપ્રામાણ્યમિતિ ચેત્ ? પ્રત્યક્ષસ્યાપિ તિમિરાદિદોષાદ નિશીઘિનોના-
થયુગલાવલમ્બિનોઽપ્રમાણસ્ય દર્શનાત્ સર્વત્રાપ્રામાણ્યપ્રસન્નઃ । પ્રત્યક્ષાભાસં તદિતિ ચેત્ ? ઇતરત્રાપિ તુલ્યમેતત્ અન્યત્ર
પક્ષપાતાત્ । एवं च प्रत्यक्षमात्रेण वस्तुव्यवस्थानुपपत्तेः तन्मूला जीवपुण्यापुण्यपरलोकनिषेधादिवादा अप्रामाण्यमेव ॥

છે. આ પ્રક્રિયા નાસ્તિકો પણ આદરે જ છે, માત્ર નામથી સ્વીકારતા નથી. (3) તથા “પરલોક નથી” “પુણ્ય નથી”
ઈત્યાદિ નિષેધ પણ પ્રત્યક્ષમાત્રથી કરી શકાય નહિ, કેમકે પરલોકવગેરે અસંનિહિતપદાર્થો છે. અને પ્રત્યક્ષમાત્ર
સંનિહિતવસ્તુવિષયક જ છે. જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષનો વિષય ન બની શકે, તે વસ્તુનો અભાવ પણ પ્રત્યક્ષનો વિષય
ન બની શકે. તેથી અતીન્દ્રિયપરલોકનો નિષેધ પ્રત્યક્ષદ્વારા થઈ શકે નહિ. તેથી નાસ્તિકોને પરલોકાદિનો નિષેધ
કર્તા વિના સુખ થવાનું નથી, અને તેઓ પ્રત્યક્ષ સિવાયના પ્રમાણને સ્વીકારવાના નથી. આમ આ બે મેળ
વિનાની વાત હોવાથી તેઓની ચેષ્ટા બાલિશ જ છે.

પ્રમાણનું લક્ષણ અવ્યભિચાર

વળી, નાસ્તિકો અર્થને અવ્યભિચારી હોવાથી જ પ્રત્યક્ષને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારે છે. અર્થને વ્યભિચારી
પ્રત્યક્ષ પણ પ્રમાણરૂપ નથી. જો આમ ન હોય તો, સ્નાન, પાન, તરણવગેરે ક્રિયા કરવામાં અસમર્થ મરુમરિચિકા
(=મૃગજળ)માં જે જળજ્ઞાન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં પ્રમાણભૂત શા માટે ગણાતું નથી ? તેથી અર્થ
સાથે અવ્યભિચાર જ પ્રામાણ્યમાં નિમિત્ત છે. અને જો એ નિમિત્તને પામી પ્રત્યક્ષમાં પ્રમાણતા નિશ્ચિત થતી
હોય તો, અનુમાન અને આગમમાં પણ શા માટે ન થાય ? કેમકે અર્થને પ્રતિબદ્ધ (=સંકળાએલ) લિંગથી
ઉત્પન્ન થતું અનુમાન અને અર્થને પ્રતિબદ્ધશબ્દોથી પ્રાદુર્ભૂત થતું આગમજ્ઞાન એ બંને પણ અર્થને અવ્યભિચારી
હોવા સંભવે છે.

શંકા :- આ બંને અર્થને જેમ અવ્યભિચારી હોય છે, તેમ ક્યારેક વ્યભિચારી હોવા પણ દેખાય છે, માટે
અર્થને એકાંતે અવ્યભિચારી ન હોવાથી આ બંનેનો પ્રમાણ તરીકે નિર્ણય કરી શકાય નહિ.

સમધાન :- જો આટલા માત્રથી આ બંનેમાં પ્રમાણતા ન હોય તો, આજ કારણસર પ્રત્યક્ષમાં પણ
પ્રમાણતા ઘટી શકશે નહિ. કેમકે તિમિરવગેરેદોષોના કારણે ઘણી વાર બે ચંદ્રનું પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. જે
અપ્રમાણભૂત છે. આમ અર્થને એકાંતે અવ્યભિચારી ન હોવાથી પ્રત્યક્ષને પણ સર્વત્ર અપ્રમાણ માનવાની
આપત્તિ આવશે.

શંકા :- બે ચંદ્રનું થતું પ્રત્યક્ષ, વસ્તુતઃ પ્રત્યક્ષ નથી પણ પ્રત્યક્ષાભાસ છે. બાકી વસ્તુતઃ પ્રત્યક્ષ તો એકાંતે
અર્થને અવ્યભિચારી જ હોય છે.

સમધાન :- અનુમાન અને આગમનાં વિષયમાં પણ આજ પ્રમાણે કહી શકાય છે. અર્થાત્ જે અનુમાન
અને જે આગમ અર્થને વ્યભિચારી છે, તે બંને વાસ્તવમાં અનુમાન કે આગમરૂપ નથી, પરંતુ અનુમાનાભાસ
અને આગમાભાસ જ છે. પારમાર્થિક અનુમાન અને આગમ તો એકાંતે અર્થઅવ્યભિચારી જ છે. પણ આ
વાત, પ્રત્યક્ષ પર જો તમને પક્ષપાત હોય, તો જયશે નહિ. આમ અનુમાન અને આગમ પણ પ્રમાણતરીકે
સિદ્ધ થાય છે. (‘આ વસ્તુ છે કે અવસ્તુ’ ઈત્યાદિ વ્યવસ્થા માત્ર પ્રત્યક્ષદ્વારા જ કરવી અયોગ્ય છે કેમકે પ્રમાણભૂત એવા
અનુમાન અને આગમથી પણ વસ્તુની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. અર્થાત્ વસ્તુની વ્યવસ્થામાં આ ત્રણે પ્રમાણભાવ ભજવે છે.

एवं नास्ति काभिमतो भूतचिद्वादोऽपि निराकार्यः । तथा च द्रव्यालङ्कारकारौ उपयोगवर्णने → “न चायं भूतधर्मः सत्त्वकठिनत्वादिवद् मद्याङ्गेषु भ्रम्यादिमदशक्तिवद् वा प्रत्येकमनुपलम्भात् । अनभिष्यक्तावात्मसिद्धिः । कायाकार-परिणतेभ्यस्तेभ्यः स उत्पद्यते इति चेत् ? कायपरिणामोऽपि तन्मात्रभावी न कादाचित्कः । अन्यस्त्वात्मैव स्यात् । अहेतुत्वे न देशादिनियमः । मृतादपि च स्यात् । शोणिताद्युपाधिः सुप्तादावप्यस्ति । न च सतस्तस्योत्पत्तिः भूयोभूयः प्रसङ्गात् । अलब्ध्यात्मनश्च प्रसिद्धमर्थक्रियाकारित्वं विरुध्यते । असतः सकलशक्तिविकलस्य कथमुत्पत्तौ कर्तृत्वम्, अन्यस्यापि प्रसङ्गात् ? तत्र भूतकार्यमुपयोगः ॥

ઈન્દ્રિયદ્વારા અભ્યાનરૂપે ઉપલબ્ધ થતી વસ્તુઓની વ્યવસ્થા પ્રત્યક્ષથી થાય, જ્યાં લિંગલિંગીનો સંબંધ મળતો હોય ત્યાં, લિંગદ્વારા લિંગીની વસ્તુરૂપે વ્યવસ્થા અનુમાનથી થાય, અને પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન કાર્ય કરી ન શકે એવા અતીન્દ્રિય પદાર્થોની વ્યવસ્થા આગમથી થાય છે. જેઓની ઉપલબ્ધિ આ ગ્રંથોમાંથી એકે દ્વારા ન થાય તેનો જ વસ્તુરૂપે નિષેધ કરવો બરાબર છે.) આમ માત્ર પ્રત્યક્ષથી જ વસ્તુની વ્યવસ્થા થવી અનુપપન્ન છે. તેથી પ્રત્યક્ષનો વિષય ન બનતા હોવામાત્રથી જીવ, પુણ્ય, પાપ, પરલોકવગેરેનો વસ્તુરૂપે નિષેધ કરનારા નાસ્તિકના વાદો અપ્રમાણભૂત છે. કેમકે તે અતીન્દ્રિય તત્ત્વોની વ્યવસ્થા કરવા આગમપ્રમાણ સમર્થ છે. અને આગમદ્વારા તેઓની વસ્તુતરીકે વ્યવસ્થા કરાવેલી પણ છે. વળી એક પ્રમાણદ્વારા નિર્ણય થયેલી વસ્તુનો અન્ય પ્રમાણનો વિષય ન બનવા માત્રથી નિષેધ કરી શકાતો નથી, અન્યથા વસ્તુ-અવસ્તુની કોઈ વ્યવસ્થા જ રહે નહિ.

ભૂતચિદ્વાદનો નિરાસ

આ જ પ્રમાણે નાસ્તિકોને અભિમત એવા ભૂતચિત્વાદ (=પાંચ ભૂતોમાંથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. એવો વાદ) નું પણ ખંડન કરવું જોઈએ. ‘દ્રવ્યાલંકાર’ ગ્રંથના રચયિતાઓએ ઉપયોગનાં વર્ણન વખતે આ પ્રમાણે કહ્યું છે → જેમ સત્ત્વ, કઠીણતા વગેરે ભૂતધર્મો પાંચે ભૂતમાં પ્રત્યેકમાં પૃથક્ ઉપલબ્ધ થાય છે, તેથી તેના સમુદાયમાં ઉપલબ્ધ થાય છે, અથવા જેમ મદિરાના અંગભૂત ગોળવગેરેમાં પ્રત્યેકમાં ભ્રમિવગેરેમદશક્તિઓ ઉપલબ્ધ થાય છે, એ પ્રમાણે ઉપયોગ પ્રત્યેકભૂતમાં પૃથક્ ઉપલબ્ધ થતો નથી. તેથી એ ભૂતધર્મ નથી.

શંકા :- પ્રત્યેક ભૂતમાં પણ ઉપયોગ રહેલો તો છે જ, પરંતુ તે અનભિવ્યક્ત હોવાથી ઉપલબ્ધ થતો નથી.

સમાધાન :- શતાયુ ભવ ! આનો અર્થ એ થયો કે, ઉપયોગ શાશ્વત છે. પાંચ ભૂતોનાં સમુદાયથી ઉત્પન્ન થતો નથી. તેમે અનભિવ્યક્તઉપયોગવાળા આ પદાર્થને ભૂત કહ્યું છે, અમે શાશ્વતઉપયોગવાળો હોવાથી એને ‘આત્મા’ કહીએ છીએ, તેથી સંજ્ઞાભેદદ્વારા આત્માની જ સિદ્ધિ થાય છે.

શંકા :- કાયાકારરૂપે પરિણત થયેલા પાંચ ભૂતોમાંથી એ ઉપયોગ ઉદ્ભવે છે, પરંતુ પ્રત્યેક ભૂતમાં પૃથક્ નથી.

સમાધાન :- આ કાયાકારપરિણામ શું છે ? (૧) પાંચ ભૂતસમુદાયમાત્ર છે ? કે (૨) એ ઉપરાંત વિશેષ પણ છે ? જો (૧) પાંચ ભૂતસમુદાયમાત્રરૂપ હોય, તો મરણોત્તરકાળે પણ એ તો રહ્યા છે. તેથી એ પરિણામ કદાચિત્ક (= ક્યારેક જ થનારો) નહીં રહે, પણ આ પાંચભૂતનો સમુદાય જ્યાં સુધી રહેશે, ત્યાં સુધી રહેશે. તેથી મરણોત્તરકાળે પણ એ પરિણામ રહેતો હોવાથી ત્યારે પણ ઉપયોગ માનવો પડશે. જે દેટ કે ઇંટ નથી. હવે (૨) જો ‘શરીર પાંચ ભૂત ઉપરાંત અન્ય કોઈકથી પણ યુક્ત છે’ એમ માનશો, તો પાંચભૂતથી અન્ય તરીકે આત્મા જ સિદ્ધ થશે. ‘આ ઉપયોગની ઉત્પત્તિ પાંચભૂતમાંથી નિર્ણેતુક જ ઉત્પન્ન થાય છે’ તેમ માનવામાં તો ‘ઉપયોગ અમુક જ શરીરાદિદેશમાં અમુક કાળે જ હોય’ એવો નિયત દેશકાળાદિનો જ નિયમ છે, તે રહેશે

કુતસ્તર્હિ સુમોત્થિતસ્ય તદુદયઃ ? અસંવેદનેન ચૈતન્યસ્યાભાવાત્ । ન, જાગ્રદવસ્થાનુભૂતસ્ય સ્મરણાત્ । અસંવેદનં તુ નિદ્રોપઘાતાત્ । કથં તર્હિ કાયવિકૃતૌ ચૈતન્યવિકૃતિઃ ? નૈકાન્તઃ, શિવત્રાદિના કશ્મલવપુષોઽપિ બુદ્ધિશુદ્ધેઃ અવિકારે ચ ભાવનાવિશેષતઃ પ્રોત્યાદિભેદદર્શનાત્, શોકાદિના બુદ્ધિવિકૃતૌ કાયવિકારાદર્શનાચ્ચ । પરિણામિનો વિના

નહિ. કેમકે નિર્હૈતુક ઉત્પત્તિ તો સર્વત્ર સંભવી શકે. અથવા અન્યત્ર અન્યદા પણ સંભવી શકે. તેથી મૃતશરીરમાંથી પણ ઉપયોગની ઉત્પત્તિની આપત્તિ છે.

શંકા :- મૃત શરીરમાં લોહીવગેરેનો સંચાર નથી. લોહીવગેરેના સંચારથી યુક્ત શરીરમાંથી જ તેનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. તેથી તમે કહી તેવી આપત્તિ નથી.

સમાધાન :- લોહીસંચારાદિથી યુક્ત દેહમાં તેની ઉત્પત્તિ થતી જ હોય, તો ગાઢ સુતેલાના દેહમાં પણ લોહીસંચારાદિ ક્રિયા થાય છે. છતાં ત્યાં ઉપયોગ (=સ્પષ્ટજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ) દેખાતો નથી, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે લોહીભ્રમણાદિ ઉપાધિઓ અન્યથાસિદ્ધ છે. તથા સત્ ઉપયોગ ઉત્પન્ન થાય છે કે અસત્ ઉપયોગ ઉત્પન્ન થાય છે ? જો 'સત્ ઉપયોગ ઉત્પન્ન થાય છે' એ વિકલ્પ સ્વીકારશો, તો એનો અર્થ એ થશે કે 'ઉત્પન્ન થયેલો ઉપયોગ ઉત્પન્ન થાય છે.' અને તો- તો, સતત તેની ઉત્પત્તિ ચાલુ જ રહેશે, કેમકે સર્વદા તે તુલ્યરૂપે 'સત્તા' ધરાવે છે. આમ અનવસ્થાદોષ આવશે, અને અનંતકાળમાટે ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિની આપત્તિ આવશે. જો 'અસત્ ઉપયોગ ઉત્પન્ન થાય છે.' એમ કહોશો, તો અસત્ ઉપયોગમાં ઉત્પત્તિક્રિયા હોવાથી તેને અર્થક્રિયાકારી માનવો પડશે જે અસંગત છે, કેમકે અવિદ્યમાનવસ્તુ અર્થક્રિયાકારી સંભવે નહીં. વળી ઉપયોગ અસત્ હોવાથી સકળશક્તિઓથી રહિત છે. આવો સકળશક્તિહીન ઉપયોગ ઉત્પત્તિક્રિયાનો કર્તા શી રીતે થઈ શકે ? જો એ કર્તા બની શકે, તો ખપુખપને પણ કર્તા માનવું પડશે. એટલે કે 'ખપુખપ પણ ઉત્પન્ન થાય છે' તેમ માનવું પડશે. કેમકે 'અસત્ત્વ' બંનેમાં સમાનરૂપે છે. અતઃ એમ સિદ્ધ થાય છે, કે ઉપયોગ ભૂતધર્મ નથી.

સુખાવસ્થામાં ચૈતન્યની સત્તા

શંકા :- જો ઉપયોગ ભૂતકાર્ય નથી, તો સૂઈને ઉઠેલાને તેનો ઉદય શી રીતે સંભવે ? સૂવાના કાળે તો સંવેદનનો અભાવ હોવાથી તેટલો કાળ ચૈતન્ય સંભવતું નથી. અને ચૈતન્યના અભાવમાં ઉપયોગ સંભવી શકે નહિ. આત્મધર્મ હોવાથી જો ચૈતન્ય સદા રહેતું હોય, તો ઉઘવાના કાળે પણ રહેવું જોઈએ, અને સંવેદન પણ થવું જોઈએ.

સમાધાન :- ઉઘ વખતે ચૈતન્યનો અભાવ અસિદ્ધ છે. કેમકે સૂઈને ઉઠ્યા પછી ઊંઘની પહેલાની જાગૃત અવસ્થામાં અનુભૂત વસ્તુનું સ્મરણ થતું દેખાય છે. જો ઉઘ વખતે ચૈતન્ય નાશ પામતું હોય, અને સૂઈને જાગૃત થતી વખતે નવું ચૈતન્ય પ્રગટ થતું હોય, તો પૂર્વકાલીન ચૈતન્યથી આ નૂતન ચૈતન્ય ભિન્ન સિદ્ધ થશે. તેથી પૂર્વની જાગૃત અવસ્થામાં અનુભૂત વસ્તુનું સ્મરણ આ નવા ચૈતન્યને થઈ શકશે નહિ. જે દેષ્ટ કે ઈષ્ટ નથી. આમ સૂવાની પહેલાની જાગૃત અવસ્થામાં જો ચૈતન્ય હતું, તે જ ચૈતન્ય ઉઘની ઉત્તરકાળે પણ હોય છે. તેથી સૂવાના કાળમાં ચૈતન્યનો અભાવ અસિદ્ધ છે.

શંકા :- નિદ્રાકાળે પણ જો ચૈતન્ય હોય તો તે કાળે સંવેદન કેમ થતું નથી ?

સમાધાન :- નિદ્રાદ્વારા સંવેદનને ઉપઘાત લાગ્યો હોવાથી તે વખતે સંવેદન થતું નથી. વાસ્તવમાં, તે વખતે મન એવી અવસ્થામાં હોય છે, કે જેથી ઈન્દ્રિય સાથે તેનો સંબંધ થતો નથી. તેથી ઈન્દ્રિયને સંબંધિત

ચ ન કાર્યોત્પત્તિઃ । ન ચ ભૂતાન્યેવ તથાપરિણમન્તિ વિજાતીયત્વાત્, કાઠિન્યાદેરનુપલમ્ભાત્ । અળવ એવેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વરૂપાં સ્થૂળતાં પ્રતિપદ્યન્તે તજ્ઞાત્યાદિ ચોપલમ્ભ્યતે । તન્ન ભૂતાનાં ધર્મઃ ફલં વા ઉપયોગઃ । તથા ભવાંશ્ચ યદાક્ષિપતિ તદસ્ય લક્ષણમ્ । સ ચાત્મા સ્વસંવિદિતઃ । ભૂતાનાં તથાભાવે બહિર્મુખં સ્યાદ્ । ગૌરોઽહમિત્યાદિ તુ નાન્તર્મુખં બાહ્યકરણજન્યત્વાત્ ।

થતા વિષયોનું સંવેદન થતું નથી.

ચૈતન્યની શરીરવિકાર સાથે અનેકાંતિક્તા

શંકા :- જો ચૈતન્ય ભૂતધર્મ ન હોય, તો શરીરની વિકૃતિસાથે ચૈતન્યની વિકૃતિ કેમ દેખાય છે ? બાળકનું શરીર જેમ જેમ મોટું થતું જાય છે. તેમ તેમ તેનું ચૈતન્ય વધુ વધુ વિકસિત થતું દેખાય છે. તેજ પ્રમાણે જ્યારે રોગાદિથી શરીર વિકૃત થાય છે, ત્યારે બુદ્ધિ પણ વિકૃત થતી દેખાય છે. આ બધી વિકૃતિઓ જો ચૈતન્ય ભૂત ધર્મ હોય અને આત્મધર્મ ન હોય, તો જ સંભવી શકે.

સમાધાન :- શરીરની વિકૃતિ વખતે ચૈતન્યની વિકૃતિ એકાન્તે નથી. કેમકે કોઢવગેરેથી કલુષિત શરીરવાળો પણ, શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો દેખાય છે. એજ પ્રમાણે શરીરમાં કોઈ વિકાર ન હોય, તો પણ ચૈતન્યમાં પ્રીતિવગેરે ભેદ દેખાય છે. તથા ઘણીવાર બુદ્ધિમાં શોકાદિ વિકારો ઉત્પન્ન થાય તો પણ શરીરમાં વિકાર દેખાતા નથી. આમ અન્વય - વ્યતિરેક બંનેદ્વારા ચૈતન્યના વિકારો શરીરના વિકારને વ્યાપ્ત (=અવ્યભિચારી) સિદ્ધ થતાં નથી.

ઉપયોગ ભૂતવિજાતીય

વળી જો ઉપયોગ કાર્ય હોય, તો આ કાર્યની ઉત્પત્તિ પોતાના પરિણામી ઉપાદાનકારણ વિના સંભવી શકે નહિ, કેમકે ઉપાદાનકારણ પોતે જ કાર્યરૂપે પરિણત થાય છે.

શંકા :- પાંચભૂતો જ ઉપયોગાદિકાર્યરૂપે પરિણત થાય છે. તેથી તેઓ ઉપયોગનાં ઉપાદાનકારણ છે.

સમાધાન :- પાંચભૂતો ઉપયોગરૂપે પરિણત થઈ શકે નહિ, કેમકે પાંચભૂતો ઉપયોગાદિકાર્યથી ભિન્નજાતીય છે. પાંચભૂતો મૂર્ત છે. જ્યારે ઉપયોગ અમૂર્ત છે. તથા ઉપયોગમાં ભૂતગતકાઠિન્યવગેરે ધર્મો ઉપલબ્ધ થતાં નથી. કાર્ય હમેશા સ્વાનુરૂપ કારણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને કારણગતધર્મો કાર્યમાં અન્વય પામે છે. તેથી જો ઉપયોગ ભૂતનું કાર્ય હોય, તો એમાં પણ કાઠિન્યવગેરે ભૂતધર્મો ઉપલબ્ધ થવા જોઈએ. પણ થતાં નથી.

શંકા :- ઉપયોગની જેમ અતીન્દ્રિય એવા પરમાણુઓમાંથી થતાં સ્થૂળ કાર્યો અતીન્દ્રિય નથી. તેથી 'કારણમાંથી સર્વથા સજાતીય કાર્ય જ થાય' તેવો નિયમ નથી. તેથી ભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલા વિજાતીય ઉપયોગમાં ભૂતગતકાઠિન્યવગેરે ધર્મો ઉપલબ્ધ ન થાય તેમાં દોષ નથી.

સમાધાન :- પરમાણુમાં અને ઉપયોગમાં અતીન્દ્રિયતા તુલ્યસ્વરૂપવાળી નથી. ઉપયોગગત અતીન્દ્રિયતા સ્વભાવથી (=ધર્મરૂપે) જ છે. જ્યારે પરમાણુઓમાં તે સ્વભાવથી નથી, પરંતુ અત્યંતસૂક્ષ્મતાને કારણે છે. તેથી જ અનેક પરમાણુઓ પરસ્પરના સંયોગમાત્રથી ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય સ્થૂળપર્યાયને પ્રાપ્ત કરે છે. તથા તે પર્યાયોમાં પરમાણુગત જાતિ ઉપલબ્ધ થાય જ છે. અર્થાત્ પરમાણુઓથી તેઓ વિજાતીય નથી. આમ "કારણમાંથી વિજાતીયકાર્યની ઉત્પત્તિ થાય, અને કારણગત અસાધારણ ધર્મો કાર્યમાં ઉપલબ્ધ ન થાય તેમાં કશું અનુપપન્ન નથી" એવી માન્યતા યુક્તિસંગત કે દૃષ્ટાંતસંગત નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપયોગ

અનભ્યુપગતાનુમાનપ્રામાણ્યસ્ય ચાત્મનિષેધોડપિ દુર્લભઃ । “ધર્મઃ ફલં ચ ભૂતાનામ્ ઉપયોગો ભવેદ્ યદિ । પ્રત્યેક-
મુપલમ્ભઃ સ્યાદુત્પાદો વા વિલક્ષણાત્ ॥” इति काव्यार्थः ॥ ૨૦ ॥

ભૂતનો ધર્મ નથી. તથા ભૂતનું કાર્ય પણ નથી. તથા આપ જેના પર આશ્રય કરો છો, તે ઉપયોગ જ આત્માનું લક્ષણ છે. આ આત્મા દરેકને સ્વસંવિદિત છે. “હું જાની છું” ઇત્યાદિ જ્ઞાન વખતે જ્ઞાનવાન આત્માનું સંવેદન થાય છે.

શંકા :- એવું સંવેદન માત્ર આત્માનું જ થાય છે, એમ કહી ન શકાય, કેમકે ભૂતોનું પણ થઈ શકે છે.

સમધાન :- ભૂતોનું જે સંવેદન થાય છે તે બહિર્મુખ જ થાય છે. દા. ત., “મારું શરીર સુંદર છે.”

શંકા :- ‘હું ગોરો છું’ એવા પ્રકારનું અન્તર્મુખ સંવેદન પણ થાય જ છે.

સમાધાન :- આ સંવેદન અન્તર્મુખ નથી. કેમકે બાહ્યઈન્દ્રિયથી જનિત છે, જીવ બાહ્ય ચક્ષુવગેરેઈન્દ્રિયોથી પોતાના શરીરને ગોરા તરીકે ઉપલબ્ધ કર્યા પછી, એ શરીરપર અત્યંત મમત્વભાવને કારણે એની સાથે અભેદભાવ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી ‘હું ગોરો છું’ એવા પ્રકારનું સંવેદન થાય છે. વાસ્તવમાં તો તે બહિર્મુખ સંવેદન જ છે. બાહ્યઈન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન નહિ થતા અત્માન્તસંવેદન દ્વારા જે આત્મસંવેદન થાય છે, તે અન્તર્મુખ સંવેદન કહેવાય છે. તથા ‘આત્મા નથી’ એવો નિષેધ પણ અનુમાન પ્રમાણને સ્વીકાર્યા વિના સંભવી શકે નહિ. કેમકે આત્મા અતીન્દ્રિય પદાર્થ છે.

સાર :- “જો ઉપયોગ ભૂતોનો ધર્મ કે ભૂતોનું કાર્ય જોય તો, પ્રત્યેકભૂતમાં તેઓનો ઉપલમ્ભ થવો જોઈએ. અથવા તો એ પાંચથી બિન્ન વસ્તુમાંથી તેનો ઉત્પાદ જોવો જોઈએ.”

આમ વીસમા કાવ્યનો અર્થ પૂર્ણતાને પામ્યો.

એવમુક્ત્યુક્તિભિરેકાન્તવાદપ્રતિક્ષેપમાખ્યાય સામ્પ્રતમનાદ્યવિદ્યાવાસનાપ્રવાસિતસન્મતયઃ પ્રત્યક્ષોપલક્ષ્યમાણમપ્ય-
નેકાન્તવાદં યેડવમન્યન્તે તેષામુન્મતતામાવિર્ભાવયત્રાહ -

પ્રતિક્ષણોત્પાદવિનાશયોગિસ્થિરૈકમધ્યક્ષમપીક્ષમાણઃ ।

જિન ! ત્વદાજ્ઞામવમન્યતે યઃ સ વાતકી નાથ ! પિશાચકો વા ॥ ૨૧ ॥

પ્રતિક્ષણં = પ્રતિસમયમ્ । ઉત્પાદેનોત્તરાકારસ્વીકારરૂપેણ, વિનાશેન ચ પૂર્વાકારપરિહારલક્ષણેન યુજ્યતે इत्येवंशीલं
પ્રતિક્ષણોત્પાદવિનાશયોગિ । કિં તત્ ? સ્થિરૈકં કર્મતાપત્રં । સ્થિરમુત્પાદવિનાશયોરનુયાયિત્વાત્ ત્રિકાલવર્તિ યદેકં
દ્રવ્યં સ્થિરૈકમ્ । એકશબ્દોડત્ર સાધારણવાચી । ઉત્પાદે વિનાશે ચ તત્સાધારણમ્, અન્વયિદ્રવ્યત્વાત્ । યથા ચૈત્રમૈત્રયોરેકો
જનની સાધારણેત્યર્થઃ । इत्यमेव हि तयोरेकाधिकरणता । पर्यायाणां, कथञ्चिदनेकत्वेऽपि तस्य कथञ्चिदेकत्वात् । एवं
ત્રયાત્મકં વસ્તુ અધ્યક્ષમપીક્ષમાણઃ પ્રત્યક્ષમવલોકયન્ અપિ । हेजिन=रागादिजैत्र ! त्वदाज्ञाम्-आ सामस्त्येना --

અનેકાંતવાદની સ્થાપના

પૂ

વૌક્ત યુક્તિઓ દ્વારા આ પ્રમાણે એકાન્તવાદનો નિરાસ દર્શાવ્યો. હવે અનાદિ અવિદ્યાની
વાસનાથી કલુષિત મતિવાળા જે પરદર્શનકારો પ્રત્યક્ષથી ઉપલબ્ધ થતા અનેકાન્તવાદની અવગણના કરે
છે, તેઓની આ ઉન્મત્તતાને ઉઘાડી પાડતા કવિશ્રી કહે છે.

કાવ્યાર્થ :- હે નાથ ! કાણે કાણે ઉત્પાદ અને વિનાશથી યુક્ત, અને સ્થિર એવા દ્રવ્યને પ્રત્યક્ષથી દેખતો
એવો પણ જે, તારી આજ્ઞાની અવહેલના કરે છે, તે વાતરોગી છે, અથવા પિશાચઘ્નસ્ત છે.

ત્રિકાળવર્તી બધા દ્રવ્યો ઉત્તરાકારના સ્વીકારરૂપે ઉત્પાદ અને પૂર્વાકારના પરિહારરૂપે વિનાશથી યુક્ત, અને
ઉત્પાદમાં તથા વિનાશમાં અનુયાયી હોવાથી સ્થિર છે. અહીં 'એક' શબ્દ સાધારણવાચી છે, જેમ કે 'ચૈત્ર
અને મૈત્રની માતા એક છે' અહીં એક=સાધારણ. દ્રવ્ય ઉત્પાદ અને વિનાશ બંનેનું એક અધિકરણ છે. અર્થાત્
બંનેમાં સાધારણ છે, કેમ કે તે અન્વયી દ્રવ્ય છે. આમ જ ઉત્પાદ અને વિનાશ એકાધિકરણ બની શકે. તેથી
પર્યાયોરૂપે કથયિત્ અનેક હોવા છતાં વસ્તુ દ્રવ્યરૂપે કથયિત્ એક છે. આમ ઉત્પાદ-વ્યય અને સ્થૈર્ય એમ
ત્રયાત્મક તરીકે વસ્તુ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. અનન્તધર્મોથી વિશિષ્ટ જીવાજીવાદિપદાર્થોનું સંપૂર્ણતાથી જ્ઞાન જેનાથી
થાય તે આજ્ઞા (=આગમ = શાસન). જે કોઈ અવિવેકી તારી સ્યાદ્વાદમુદ્રારૂપ આજ્ઞાની અવહેલના કરે છે,
તે પુરુષ વાતરોગી છે, અથવા પિશાચઘ્નસ્ત (=ભૂતઘ્નસ્ત) છે.

અહીં પરવાદીઓ માટે એકવચનનો પ્રયોગ જાતિને અપેક્ષીને છે. અથવા અવજ્ઞા=નિરસ્કારરૂપે છે. 'વા'
શબ્દ સમુચ્ય અથવા ઉપમાનઅર્થયુક્ત છે. તેથી 'તારી આજ્ઞાની અવજ્ઞા કરનાર તે પુરુષાધમ વાતકી અને
પિશાચકીની તુલ્યતાને પામે છે.' એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં 'વાતાતીસારપિશાચાત્કથાન્તઃ' સૂત્રથી
મત્વર્થાય (=સ્વામિતાદર્શક) 'ઈન' પ્રત્યય લાગ્યો છે અને અંતે 'ક' ઉમેરાયો છે. જેમ વાત કે પિશાચથી
ઘ્રણ થયેલા શરીરવાળી વ્યક્તિ વસ્તુતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરતી હોવા છતાં, વાત કે પિશાચનાં આવેશથી તેનો
અન્યપ્રકારે જ સ્વીકાર કરે છે, તેમ આ વ્યક્તિ પણ એકાન્તવાદરૂપી અપસ્મારને પરવશ થઈ વસ્તુતત્ત્વનો
અન્યથા સ્વીકાર કરે છે. અહીં 'જિન' પદ મુકવામાં આચાર્યનો આ ગૂઢ અભિપ્રાય છે-રાગાદિનો વિજેતા
જિન કહેવાય. દોષોની કાલુષ્યતા વિગલિત થઈ હોવાથી જિન (=ભગવાન) ના એકાંતે હિતકરવચનો અવશ્ય

નન્તધર્મીવિશિષ્ટતયા જ્ઞાનનેઽવવુદ્ધ્યન્તે જીવાજીવાદયઃ પદાર્થાં યયા સા આજ્ઞા=આગમઃ શાસનં, તવાજ્ઞા=ત્વદાજ્ઞા। તો ત્વદાજ્ઞા=ભવત્પ્રણીતસ્યાદ્વાદમુદામ્ યઃ કશ્ચિદવિવેકી અવમન્યતે=અવજાનાતિ । જાત્યપેક્ષમેકવચનમવજ્ઞયા વા । સ પુરુષપશુર્વાતકી પિશાચકી વા । વાતો રોગવિશેષોઽસ્યાસ્તીતિ વાતકી । વાતકોવ વાતકી વાતૂલ इत्यर्थः । एवं પિશાચકોવ પિશાચકી । ભૂતાવિષ્ટ इत्यर्थः ॥

અત્ર વાશબ્દઃ સમુચ્ચયાર્થઃ ઉપમાનાર્થો વા । સ પુરુષાપસદો વાતકિપિશાચકિભ્યામધિરોહતિ તુલામિત્યર્થઃ । “વાતાતીસારપિશાચાત્કશ્ચાન્તઃ” इत्यनेन मत्वर्थीयः ‘इन्’ प्रत्ययः कश्चान्तः । एवं पिशाचकोत्यपि । यथा किल वातेन पिशाचेन वाक्क्रान्तवपुर्वस्तुतत्त्वं साक्षात्कुर्वन्नपि तदावेशवशादन्यथा प्रतिपद्यते, एवमयमप्येकान्तवादापस्मारपरवश इति । अत्र च जिनेति साभिप्रायम् । रागादिजेतृत्वाद् हि जिनः । ततश्च यः किल विगलितदोषकालुष्यतयावधेयवचनस्यापि तत्रभवतः शासनमवमन्यते, तस्य कथं नोन्मत्ततेति भावः । नाथ ! हे स्वामिन् । अलब्धस्य सम्यग्दर्शनादेर्लम्भकतया लब्धस्य च तस्यैव निरतिचारपरिपालनोपदेशादयितया च योगक्षेमकरत्वोपपत्तेर्नाथः । तस्यामन्त्रणम् ॥

બ્રહ્મણ કરવા યોગ્ય છે, તેમ કરવાને બદલે જેઓ હીલના કરે છે, તેઓને શા માટે ઉન્મત્ત ગણી શકાય નહિ ? ભગવાન્ અપ્રાપ્ત સમ્યગ્દર્શનાદિનાં પ્રાપ્ત છે, અને પ્રાપ્ત સમ્યગ્દર્શનાદિના નિરતિચારપાલનમાટેના ઉપદેશક હોવાથી રક્ષક છે. આમ યોગક્ષેમ કરના હોવાથી ભગવાનને ‘નાથ’પદથી સંબોધન યથાર્થ છે.

વસ્તુની ત્રિલક્ષણતા

પ્રત્યેક વસ્તુ ઉત્પાદ, વ્યય અને ક્ષૌવ્યાત્મક છે તથા ત્રિલક્ષણી -દરેક વસ્તુ દ્રવ્યરૂપે નથી ઉત્પન્ન થતું, કે નથી વિનાશ પામતું; કારણ કે ક્ષણે ક્ષણે ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયો ઉત્પન્ન થતા હોવા છતાં અને નાશ થતાં હોવા છતાં તે દરેક ક્ષણોમાં એક જ દ્રવ્ય સ્ફૂટ ઉપલબ્ધ થાય છે. (જે વસ્તુ દ્રવ્યરૂપે પણ ઉત્પત્તિ અને વિનાશશીલ હોય, તો તે વસ્તુને ઉત્પત્તિનાં પ્રાકકાળે અસત્ કલ્પવી પડશે, આમ અસત્માંથી સત્ની ઉત્પત્તિની કલ્પના કરવી પડશે. એ પ્રમાણે સત્તો વિનાશ સ્વીકારવો પડશે. તેથી ખપુષ્પની ઉત્પત્તિ અને આકાશાદિનો નાશ માનવાની આપતિ આવે તથા ઉત્પત્તિ અને વિનાશકાળે અસત્ એવી વસ્તુની ઉત્પત્તિ કે નાશ શી રીતે સંભવે ? તેથી વસ્તુ પોતાના ઉપાદેય પરિણામરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, અને હેયપરિણામરૂપે નાશ પામે છે, એ સુસંભવિત છે. તથા વસ્તુ જો દ્રવ્યરૂપે જ ઉત્પત્તિશીલ અને વિનાશશીલ હોય, તો પૂર્વના પરિણામો વખતે દેટ દ્રવ્યનું જ ઉત્તર પરિણામો વખતે પણ જે સ્ફૂટ દર્શન થાય છે તે સંભવી શકે નહિ)

શંકા :- નખ વગેરે કાખ્યા પછી ફરીથી વધે છે. આ ફરીથી વધેલા નખ પહેલાના નખ જેવા જ દેખાતા હોવા છતાં વાસ્તવમાં પૂર્વના નખથી ભિન્ન હોય છે. આમ અન્વયનું દર્શન થવા છતાં અહીં વાસ્તવમાં અન્વય નથી. તેથી ‘જ્યાં અન્વયનું દર્શન થાય ત્યાં એક જ અન્વયી દ્રવ્ય હોય’ એવા સિદ્ધાંતમાં વ્યભિચાર છે. તેથી ‘ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયો વખતે પણ દ્રવ્યરૂપે તો વસ્તુ એક જ છે’ એ કલ્પના અસ્થાને છે.

સમાધાન :- નખના દેહાંતમાં જે અન્વયદર્શન થાય છે, તે પરિસ્ફૂટ નથી, કેમકે પ્રમાણથી બાધિત છે. એકપણ પ્રમાણથી બાધિત ન હોય, તે અન્વયદર્શન જ પરિસ્ફૂટ છે. અને તે જ દર્શન, ‘ભિન્ન-ભિન્ન પર્યાયો સાથે સંકળાયેલું સ્થિર એક દ્રવ્ય છે.’ એવા નિર્ણયમાં નિયામક છે. આ પરિસ્ફૂટદર્શન પ્રમાણબાધિત નથી, કેમકે તે દર્શન સત્ય પ્રત્યભિજ્ઞાનદ્વારા સિદ્ધ છે. એટલે કે ‘એ ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયો વખતે “આ તે જ છે.” ઇત્યાદિરૂપે જે પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે, તે અસત્ય છે.’ એમ પ્રમાણથી કે વ્યવહારથી સિદ્ધ થતું નથી. કહું જ છે કે “બધી પદાર્થ વ્યક્તિઓ ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે છતાં તેઓ સર્વથા વિશેષ (નિભિન્ન) નથી. કારણ કે ચય અને અપચય હોવા છતાં (મીમાંસકમતે) આકૃતિ અને જાતિની વ્યવસ્થા છે.”

વસ્તુતત્ત્વં ચોત્પાદવ્યયધૌવ્યાત્મકમ્ । તથાહિ - સર્વં વસ્તુ દ્રવ્યાત્મના નોત્પદ્યતે વિપદ્યતે વા, પરિસ્ફુટમન્વયદર્શનાત્ । ત્વનપુનર્જાતિનહાદિષ્વન્વયદર્શનેન વ્યભિચાર ઇતિ ન વાચ્યમ્, પ્રમાણેન બાધ્યમાનસ્યાન્વયસ્યાપરિસ્ફુટત્વાત્ । ન ચ પ્રસ્તુતોઽન્વયઃ પ્રમાણવિરુદ્ધઃ, સત્યપ્રત્યભિજ્ઞાનસિદ્ધત્વાત્ । "સર્વવ્યક્તિષુ નિયતં ક્ષણે ક્ષણેઽન્યત્વમથ ચ ન વિશેષઃ । સત્યોશ્ચિત્યપચિત્યોરાકૃતિજાતિવ્યવસ્થાનાત્" ॥ ઇતિ વચનાત્ ॥

તતો દ્રવ્યાત્મના સ્થિતિરેવ સર્વસ્ય વસ્તુનઃ । પર્યાયાત્મના તુ સર્વં વસ્તુત્પદ્યતે વિપદ્યતે ચ, અસ્ખલિતપર્યાયાનુભવસદ્ભાવાત્ । ન ચૈવં શુક્લે શઙ્કે પીતાદિપર્યાયાનુભવેન વ્યભિચારઃ, તસ્ય સ્ખલદસ્પત્વાત્ । ન સ્ખલુ સોઽસ્ખલદસ્પો યેન પૂર્વાકારવિનાશાજહદ્ધૃતોત્તરાકારોત્પાદાવિનાભાવી ભવેત્ । ન ચ જીવાદૌ વસ્તુનિ હર્ષામર્ષોદાસીન્યાદિપર્યાયપરમ્પરાનુભવઃ સ્ખલદસ્પઃ કસ્યચિદ્ બાધકસ્યાભાવાત્ ॥

પર્યાયરૂપે વસ્તુની ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલતા

તેથી બધી વસ્તુઓ દ્રવ્યરૂપે સ્થિર છે. તથા પર્યાયોનો અસ્ખલિત અનુભવ થતો હોવાથી દરેક વસ્તુ પર્યાયરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, અને વિનાશ પામે છે. અર્થાત્ જે વસ્તુમાં જે પર્યાયોનો પ્રમાણથી અસ્ખલિત (=અભાધિત) અનુભવ થાય, તે વસ્તુ તે-તે પર્યાયરૂપે ઉત્પત્તિશીલ અને વિનાશશીલ છે. અલભત્, સફેદ શંખાદિમાં ચક્ષુદોષાદિના કારણે પીળાપર્યાયનો અનુભવ થાય છે, પરંતુ તે પ્રમાણભાધિત હોવાથી અસ્ખલિત નથી. માટે ભ્રાન્તિથી પીળાપર્યાયરૂપે શંખની અનુભૂતિ થાય, તો પણ વ્યભિચારદોષ આવતો નથી. તે જ અનુભવ અસ્ખલદરૂપ કહી શકાય કે જે, પૂર્વસ્વરૂપનાં નાશસહિત ઉત્તરાકારના ઉત્પાદના સ્વીકારને અવિનાભાવી હોય. એટલે કે વસ્તુના પૂર્વપર્યાયના નાશપૂર્વકનાં જ, ઉત્તરપર્યાયનો અનુભવ અસ્ખલદરૂપ કહેવાય. સફેદ શંખમાં થતો પીળા પર્યાયનો અનુભવ આવો નથી. કેમકે પીળો પર્યાય સફેદાત્મકપૂર્વપર્યાયના નાશને સંલગ્ન નથી, કારણ કે ત્યારે સફેદ પર્યાય નાશ નથી પામ્યો, પરંતુ ઉપસ્થિત જ છે. જીવાદિપદાર્થમાં હર્ષ, ક્રોધ, ઉદાસીનતાઆદિ પર્યાયોની પરંપરાનો જે અનુભવ થાય છે, તે અનુભવને બાધક કોઈ પ્રમાણ નથી. તેથી તે અનુભવ સ્ખલદરૂપ નથી, પણ અસ્ખલદરૂપ જ છે. તેથી 'જીવાદિપદાર્થો હર્ષવગેરે પર્યાયોરૂપે ઉત્પન્ન થાય અને વિનાશ પામે' એમ હોવામાં કોઈ બાધ નથી.

ભેદાભેદથી ત્રૈલક્ષણ્ય વિચાર

શંકા :- ઉત્પાદ-વિનાશ અને સ્થિરતા પરસ્પર ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો ભિન્ન હોય, તો વસ્તુમાં સમાનકાળે એ ભિન્ન ધર્મો હોઈ શકે નહિ. તેથી વસ્તુનું સ્વરૂપ કાં તો ઉત્પાદરૂપ, કાં તો વ્યયરૂપ, કાં તો ધૌવ્યાત્મક હોઈ શકે, કિન્તુ ત્રયાત્મક ન હોઈ શકે. તથા જો આ ત્રણે પરસ્પરઅભિન્ન હોય, તો પણ વસ્તુને ત્રયાત્મક કહી શકાય નહિ. કેમકે પરસ્પર ભેદરેખા ન હોવાથી એ ત્રણે એકરૂપ જ છે. કહ્યું જ છે કે "જોઉત્પાદાદિ પરસ્પર ભિન્ન હોય તો વસ્તુ ત્રયાત્મક શી રીતે (ઘટે)? અને જો પરસ્પર અભિન્ન હોય, તો પણ વસ્તુ ત્રયાત્મક શી રીતે ઘટે ?"

સમાધાન :- આ ત્રણેના લક્ષણો કથંચિત્ ભિન્ન છે, તેથી તેઓ પણ કથંચિત્ ભિન્ન છે. અર્થાત્ તેઓ સર્વથા ભિન્ન ન હોવા છતાં, કથંચિત્ ભિન્ન તો છે જ. આ ભિન્નતાને લક્ષમાં લઈને જ વસ્તુને ત્રયાત્મક ગણવામાં આવે છે. તેઓની પરસ્પરભિન્નતા સાધક અનુમાનપ્રયોગ આ છે— "ઉત્પાદ, વિનાશ અને ધૌવ્ય કથંચિત્ ભિન્ન છે, કેમકે ભિન્નલક્ષણવાળા છે, જેમકે રૂપાદિ " જેમ રૂપરસાદિ પરસ્પર ભિન્નલક્ષણવાળા હોઈભિન્ન છે. તેમ ઉત્પાદાદિ પણ ભિન્નલક્ષણવાળા હોઈભિન્ન છે. ઉત્પાદાદિભિન્નલક્ષણવાળાતરીકે અસિદ્ધ નથી. ઉત્પાદનું લક્ષણ છે અસત્ત્વો આત્મલાભ (=પ્રાદુર્ભાવ) અર્થાત્ પૂર્વે અવિદ્યમાન સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ

નનૂપાદાદયઃ પરસ્પરં ભિદ્યન્તે ન વા ? यदि भिद्यन्ते, कथमेकं वस्तु त्रयात्मकम् ? न भिद्यन्ते चेत् ? तथापि कथमेकं त्रयात्मकम् ? तथा च- “यद्युत्पादादयो भिन्नाः कथमेकं त्रयात्मकम् । अथोत्पादादयोऽभिन्नाः कथमेकं त्रयात्मकम्” इति चेत् ? तदयुक्तं, कथंचिद् भिन्नलक्षणत्वेन तेषां कथञ्चिद्भेदाभ्युपगमात् । तथाहि-उत्पादविनाशेऽप्येवाणि स्याद् भिन्नानि, भिन्नलक्षणत्वात्, स्यादिवदिति । न च भिन्नलक्षणत्वमसिद्धम् । असत् आत्मलाभः, सतः सत्तावियोगः द्रव्यस्पर्शतयानुवर्तनं च खलूत्पादादीनां परस्परमसंकीर्णानि लक्षणानि सकललोकसाक्षिकाण्येव ॥

न चामો ભિન્નલક્ષણા અપિ પરસ્પરાનપેક્ષાઃ, છપુષ્ણવદસત્ત્વાપતેઃ । तथाहि-उत्पादः केवलो नास्ति, स्थितिविगमरहितत्वात्, कूर्मरोमवत् । तथा विनाशः केवलो नास्ति, स्थित्युत्पत्तिरहितत्वात्, तद्वत् । एवं स्थितिः केवला नास्ति, विनाशोत्पादशून्यत्वात्, तद्वदेव । इत्यन्योऽन्यापेक्षाणामुत्पादादीनां वस्तुनि सत्त्वं प्रतिपत्तव्यम् । तथाचोक्तम्- “घटमौलिमुवर्णाशीं नाशोत्पादस्थितिष्वयम् । शोकप्रमोदमाध्यस्थं जनो याति सहेतुकम् ॥ १ ॥ पयोव्रतो न दध्यति न पयोऽस्ति दधिव्रतः । अगोरसव्रतो नोभे तस्माद् वस्तु त्रयात्मकम् ॥ २ ॥ ” इति काव્યार्थः ॥ २१ ॥

ઉત્પાદનું લક્ષણ છે. વિદ્યમાન સ્વરૂપની સત્તાનો વિયોગ (અર્થાત્ વિદ્યમાનસ્વરૂપનું વિઘટન) વિનાશનું લક્ષણ છે. અને દ્રવ્યરૂપે અનુવર્તન (=વિદ્યમાન રહેવું) સ્થિરતાનું લક્ષણ છે. ઉત્પાદાદિનાં આ લક્ષણોની પરસ્પર અસંકીર્ણતા લોકપ્રસિદ્ધ છે. (=એકના લક્ષણમાં અન્યના લક્ષણનો કે લક્ષણનાં મુખ્ય ઘટકનો પ્રવેશ થતો નથી) તેથી ઉત્પાદવગેરે ભિન્ન છે. તેથી વસ્તુ ત્રયાત્મક સિદ્ધ થાય છે.

ભિન્ન ઉત્પાદાદિ પરસ્પરસાપેક્ષ

શંકા :- આ ત્રણેના લક્ષણો પરસ્પરથી ભિન્ન હોવાથી તેઓ પણ પરસ્પર ભિન્ન થશે. અને વસ્તુ ભિન્નધર્મોથી યુક્ત સંભવતી ન હોવાથી ત્રયાત્મક સિદ્ધ થશે નહિ.

સમધાન :- આ ત્રણે ભિન્નલક્ષણવાળા હોવા છતાં, સર્વથા એકબીજાથી નિરપેક્ષ નથી. કેમકે, તેમ હોય તો આ ત્રણેને અને વસ્તુને ખપુષ્પની જેમ અસત્ થવાની આપત્તિ છે. તે આ પ્રમાણે- વસ્તુનો માત્ર ઉત્પાદ નથી, કેમકે સ્થિરતા અને વિનાશથી રહિત છે, જેમકે કાચબાના રોમ. કાચબાના રોમની જેમ, જેમાં સ્થિતિ અને વિગમ નથી તેની ઉત્પત્તિ પણ નથી. એ જ પ્રમાણે વસ્તુનો માત્ર વિનાશ પણ નથી. કેમકે ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિથી રહિત છે, જેમકે કાચબાના રોમ. એવં, વસ્તુની માત્ર સ્થિતિ પણ નથી, કેમકે ઉત્પત્તિ અને વિનાશથી રહિત છે, જેમકે કાચબાના રોમ. આમ ઉત્પાદાદિને પોતપોતાની સત્તા માટે પરસ્પરની અપેક્ષા રહેલી છે. તેથી ‘વસ્તુમાં ઉત્પાદઆદિ ત્રણે વિદ્યમાન છે’ તેમ સ્વીકારવું જ રહ્યું. કહ્યું પણ છે કે- “ઘડો, મુગટ, અને સુવર્ણની ઇચ્છાવાળા લોકો ઘડાના નાશથી મુગટની ઉત્પત્તિથી અને સોનાની સ્થિતિ (=સ્થિરતા) થી કમશઃ શોક, હર્ષ અને માધ્યસ્થ્ય. (=શોક હર્ષ વિનાની અવસ્થા) ને પામે છે તે સહેતુક છે.” (સોનાનાં ઘડને ભાંગીને તેનો મુગટ બનાવવામાં આવે તો ઘડાની અપેક્ષાવાળાને શોક થાય, મુગટની ઇચ્છાવાળાને હર્ષ થાય, અને માત્ર સોનાની જ અપેક્ષાવાળાને તો સોનામાં વધઘટ થઈ ન હોવાથી-ઉદાસીનતા હોય એ યુક્તિયુક્ત જ છે.) તથા “દૂધ જ પીવાની પ્રતિજ્ઞાવાળો દહિ ખાતો નથી, અને માત્ર દહિ જ ખાવાના વ્રતવાળો, દૂધ પીતો નથી. પરંતુ જોણે ગોરસ ના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે તો દૂધ પણ પીતો નથી અને દહિ પણ ખાતો નથી. (કેમકે દૂધ અને દહિ ગોરસના જ બે પર્યાય છે. તેથી ગોરસપણું દૂધ અને દહિ બન્નેમાં છે. ગોરસ જ દૂધરૂપે નષ્ટ થાય છે અને દહિરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, અને ગોરસરૂપે કાયમ રહે છે. તેથી ઉપરોક્ત ત્રણે વાત ઘટી શકે છે. તેથી વસ્તુ ત્રયાત્મક સિદ્ધ થાય છે.) ॥ ૨૧ ॥

અન્યયોગવ્યવચ્છેદસ્ય પ્રસ્તુતવાત્ આસ્તાં તાવત્સાક્ષાદ્ ભવાન્, ભવદોયપ્રવચનાવયવા અપિ પરતોર્થિકત્તિરસ્કારબદ્ધકક્ષા ઇત્યાશયવાન્ સ્તુતિકારઃ સ્યાદ્વાદવ્યવસ્થાપનાય પ્રયોગમુપન્યસ્યન્ સ્તુતિમાહ -

અનન્તધર્માત્મકમેવ તત્ત્વમતોડન્યથા સત્ત્વમસૂપપાદમ્ ।

ઇતિ પ્રમાણાન્યપિ તે કુવાદિકુરઙ્ગસંત્રાસનસિંહનાદાઃ ॥ ૨૨ ॥

તત્ત્વં = પરમાર્થભૂતં વસ્તુ જીવાજીવલક્ષણમ્ અનન્તધર્માત્મકમેવ । અનન્તાસ્ત્રિકાલવિષયત્વાદ્ અપરિમિતા યે ધર્માઃ સહભાવિનઃ ક્રમભાવિનશ્ચ પર્યાયાઃ । ત એવાત્મા=સ્વસ્પં યસ્ય તદનન્તધર્માત્મકમ્ । એવાકારઃ પ્રકારાન્તરવ્યવચ્છેદાર્થઃ । અત એવાહ - અતોડન્યથા ઇત્યાદિ । અતોડન્યથા - ઉક્તપ્રકારવૈપરોચ્યેન । સત્ત્વં=વસ્તુતત્ત્વમ્ । અસૂપપાદં - સુખેનોપપદ્યતે = ઘટનાકોટિસંટકમારોપ્યતે ઇતિ સૂપપાદં । ન તથા અસૂપપાદં, દુર્ઘટમિત્યર્થઃ । અનેન સાધનં દર્શિતમ્ । તથાહિ - તત્ત્વમિતિ ધર્મિ । અનન્તધર્માત્મકત્વં સાધ્યો ધર્મઃ । સત્ત્વાન્યથાનુપપત્તેરિતિ હેતુઃ, અન્યથાનુપપત્ત્યેકલક્ષણત્વાદ્દેતોઃ । અન્તર્વ્યાપ્ત્યૈવ સાધ્યસ્ય સિદ્ધત્વાદ્ દૃષ્ટાન્તાદિર્ભિન્નં પ્રયોજનમ્ । યદનન્તધર્માત્મકં ન ભવતિ તત્સદપિ ન ભવતિ, યથા વિવિદન્દોવરમ્ ઇતિ કેવલવ્યત્તિરકો હેતુઃ, સાધ્યમ્દૃષ્ટાન્તાનાં પક્ષકુક્ષિન્નિક્ષિપ્ત્વેનાન્વયાયોગાત્ ॥

વસ્તુના અનન્તધર્મોની સિદ્ધિ

“આ

બત્રીશીમાં અન્યયોગવ્યવચ્છેદ પ્રસ્તુત છે, અને તે ‘ભગવાન્ તો દૂર રહો, ભગવાન્ના પ્રવચનના અંશો પણ પરતીર્થિઓને પરાસ્ત કરવામાં કુશળ છે’ એમ દર્શાવવાથી સિદ્ધ થઈ શકશે” એવા આશયથી શ્યાદવાદની સ્થાપના કરતા સ્તુતિકારશ્રી કહે છે...

કાવ્યાર્થઃ :- “દરેક વસ્તુમાં અનન્તધર્મો રહેલા છે એમ માન્યા વિના વસ્તુની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી” આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવામાં સમર્થ તારા પ્રમાણો પણ કુવાદીરૂપહરણોને ત્રાસ પમાડવા માટે સિદ્ધગર્જના સમાન છે.

દરેક જીવાજીવાદિપારમાર્થિકવસ્તુ અનન્તધર્માત્મક જ છે. અર્થાત્ વસ્તુના ત્રણે કાળના જે અપરિમિત સહભાવી ધર્મો અને જે ક્રમભાવી પર્યાયો છે, તદુભયાત્મક જ વસ્તુ તત્ત્વ છે. ‘જ’ કારથી અન્ય પ્રકારે સ્વરૂપનો નિષેધ થાય છે. આ કારણથી જ કવિએ ‘અતોડન્યથા’ ઈત્યાદિ શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે. અતોડન્યથા (સૂપપાદ=ઉક્ત પ્રકારથી સુખેથી સંભવે અર્થાત્ ઘટાવી શકાય તે. જે સહેલાઈથી સંભવે નહિ તે અસૂપપાદ. અર્થાત્) દુર્સંભવિત છે. આનાદ્વારા અનુમાનમાં હેતુ દર્શાવ્યો. અનુમાનપ્રયોગ - તત્ત્વ (ધર્મી=પક્ષ) અનન્ત ધર્માત્મક છે (સાધ્ય). કેમકે સત્ત્વની અન્યથાઅનુપપત્તિ છે (હેતુ) કારણ કે ‘અન્યથાઅનુપપત્તિ’ એ એક જ હેતુનું લક્ષણ છે. (બોદમતે હેતુનાં ત્રણ લક્ષણ છે, નૈયાયિકમતે હેતુનાં પાંચ લક્ષણ છે, પરંતુ આ લક્ષણો ઉપરોક્ત એક લક્ષણમાં સમાવેશ પામી જાય છે, અને સર્વ હેતુઓમાં ઉપરોક્ત એક લક્ષણ વ્યાપ્ત છે. તેથી હેતુનું ઉપરોક્ત એક જ લક્ષણ માનવું યુક્તિયુક્ત અને લાઘવયુક્ત છે. “તે તે પ્રયોગમાં સાધ્યના અભાવમાં હેતુનું દર્શાવેલું સ્વરૂપ ઉપપન્ન થઈ શકે નહિ” એવો આ લક્ષણનો આશય છે. અર્થાત્ તે-તે પ્રયોગોમાં દર્શાવેલા સ્વરૂપવાળો જે ધર્મ જે સાધ્ય વિના સુષ્ટ બની શકે નહિ, તે જ ધર્મ તે સાધ્યનું અનુમાન કરાવવા હેતુ બની શકે, બીજા ધર્મો સદહેતુ ન બનતા હેત્વાભાસ બને છે.) અહીં સાધ્યની સિદ્ધિ અન્તર્વ્યાપ્તિથી જ થતી હોવાથી, દૃષ્ટાન્તવગેરેનું પ્રયોજન નથી. ‘જે અનન્તધર્માત્મક હોતું નથી, તે સત્

૧. અન્તઃ પક્ષમધ્યે વ્યાપ્તિઃ સાધનસ્ય સાધ્યાક્રાન્તત્વમન્તર્વ્યાપ્તિઃ । તથૈવ સાધ્યસ્ય ગમ્યસ્ય સિદ્ધેઃ પ્રતોતેઃ । અયમર્થઃ । અન્તર્વ્યાપ્તેઃ સાધ્યર્થાસંદિગ્ધશક્તૌ બાહ્યવ્યાપ્તેર્વર્ણનં વચ્ચમેવ । સાધ્યર્થસંદિગ્ધશક્તૌ બાહ્યવ્યાપ્તેર્વર્ણનં વ્યર્થમેવ ।

અનન્તધર્માત્મકત્વં ચ આત્મનિ તાવદ્ સાકારાનાકારોપયોગિતા, કર્તૃત્વં, ભોક્તૃત્વં, પ્રદેશાદિકનિશ્ચલતા, અમૂર્તત્વમ્, અસંખ્યાતપ્રદેશાત્મકતા, જીવત્વમિત્યાદયઃ^૧ સહભાવિનો ધર્માઃ । હર્ષવિષાદશોકસુહૃદુઃખદેવનરનારકતિર્યકત્વાદયસ્તુ ક્રમભાવિનઃ । ધર્માસ્તિકાયાદિધ્વપિ અસંખ્યેયપ્રદેશાત્મકત્વમ્, ગત્યાદ્યુપગ્રહકારિત્વમ્, મત્યાદિજ્ઞાનવિપયત્વમ્, તત્તદવચ્છેદકાવચ્છેદ્યત્વમ્, અવસ્થિતત્વમ્, અરૂપિત્વમ્, એકદ્રવ્યત્વમ્, નિષ્ક્રિયત્વમિત્યાદયઃ । ઘટે પુનરામત્વમ્, પાકજસ્પાદિમત્ત્વમ્, પૃથુબુદ્ધોદરત્વમ્, કમ્બુગ્રીવત્વમ્, જ્વલાદિધારણાહરણસામર્થ્યમ્, મત્યાદિજ્ઞાનજ્ઞેયત્વમ્, નવત્વમ્, પુરાણત્વમિત્યાદયઃ । એવં સર્વપદાર્થધ્વપિ નાનાનયમતાભિજ્ઞેન શાબ્દાનાર્થશ્ચ પર્યાયાન્ પ્રતીત્ય વાચ્યમ્ ॥

પણ જોતું નથી. જેમકે આકાશકુસુમ^૨ આ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ અને દેશાંત છે. (જે જે સત્ છે તે-તે અનન્તધર્માત્મક છે આ અન્વયવ્યાપ્તિ છે.) અહીં ત્રૈલોક્યવર્તી સર્વ સત્ વસ્તુઓ પક્ષભૂત ધર્મા છે. તેથી સાધન-સાધ્યની આ અન્વયવ્યાપ્તિ પક્ષમાં જ મળે છે. આને અન્તર્યાપ્તિ કહે છે. તથા સપક્ષનો અભાવ જોવાથી સાધર્મ્યદેશાંત મળી શકે તેમ નથી. તેથી બાહ્યઅન્વયવ્યાપ્તિ મળતી નથી. તેથી આ જોતું કેવળવ્યતિરેકી છે.

જીવના અનન્ત ધર્મો

હવે જીવદ્રવ્યના અનન્તધર્મો દર્શાવે છે. આત્માના ધર્મો બે પ્રકારના છે. સહભાવી અને ક્રમભાવી. જે ધર્મો સદાકાળ દ્રવ્યસાથે સંકળાએલા હોય, તે બધા સહભાવી ધર્મો કહેવાય છે. જીવના સહભાવીધર્મો-સાકારોપયોગ (=જ્ઞાનઉપયોગ) તથા અનાકારઉપયોગ (દર્શન ઉપયોગ) કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, આઠ પ્રદેશોની

૧. સર્વસંસારિજીવાનામપિ સર્વકાલં મધ્યગતાદૃજીવપ્રદેશા નિશ્ચલતયા સમ્પતાઃ ॥ ૨. જીવસિદ્ધિઃ ચાર્વાકં પ્રતિ; જ્ઞાનદર્શનોપયોગલક્ષણં નૈયાયિકં પ્રતિ; અમૂર્તજીવસ્થાપનં મદ્ધુચાર્વાકદ્વયં પ્રતિ; કર્મકર્તૃત્વસ્થાપનં સાંખ્યં પ્રતિ; સ્વદેહપ્રમિતિસ્થાપનં નૈયાયિકમોમાંસકસાંખ્યત્રયં પ્રતિ; કર્મભોક્તૃત્વવ્યાખ્યાનં બૌદ્ધં પ્રતિ; સંસારસ્ય વ્યાખ્યાનં સદાશિવં પ્રતિ; સિદ્ધત્વવ્યાખ્યાનં મદ્ધુચાર્વાકદ્વયં પ્રતિ; ઋર્ધ્વગતિસ્વભાવકથનં માણડલિકગ્રન્થકારં પ્રતિ, ઇતિ મતાર્થે જ્ઞાતવ્યઃ । દ્રવ્યસંગ્રહવૃત્તૌ । ૩. નિત્યાવસ્થિતાન્યરૂપાણિ । આ આકાશાદેકદ્રવ્યાણિ । નિષ્ક્રિયાણિ ચ । અસંખ્યેયાઃ પ્રદેશાઃ ધર્માધર્મયોઃ । ગતિસ્થિત્યુપગ્રહો ધર્માધર્મયોરુપકારઃ । તત્ત્વાર્થાધિગમખાણ્યે પંચમાધ્યાયે સૂત્રાણિ ।

૧. ઉપયોગલક્ષણવાળો જીવ છે. ઉપયોગ બે પ્રકારે (૧) સાકાર અને (૨) અનાકાર. જ્ઞાનનો ઉપયોગ સાકાર કહેવાય. તે આઠ પ્રકારે (૧) મતિ, (૨) શ્રુત, (૩) અવધિ, (૪) મનઃપર્યવ, (૫) કેવલજ્ઞાન તથા (૬) મોતઅજ્ઞાન (૭) શ્રુતઅજ્ઞાન (૮) વિભંગજ્ઞાન (અવધિજ્ઞાનનો વિપર્યય.) મિથ્યાત્વથી યુક્ત જ્ઞાન અ(=કૃતિસ્ત=અરાબ) જ્ઞાન કહેવાય છે. કેવલજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનાવરણીયકર્મેના સંપૂર્ણ ભયથી પ્રજટે. બાકીના તે-તે જ્ઞાનાવરણીયકર્મેના ભયોપશમથી પ્રજટે. આ પ્રજટ થયેલું જ્ઞાન લબ્ધિરૂપ છે. જ્યારે તે જ્ઞાન વિષયના પરિચ્છેદમાં પ્રવર્તે, ત્યારે ઉપયોગ કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે ચાર અનાકાર દર્શનઉપયોગ છે. (૧) ચક્ષુદર્શન (૨) અચક્ષુદર્શન (૩) અવધિદર્શન અને (૪) કેવલદર્શન. કુલ બાર ઉપયોગ છે. આ વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ સમજવું. નિશ્ચયનયથી 'અખંડ કેવલજ્ઞાનઉપયોગ' જ જીવનું લક્ષણ છે. આ જ્ઞાન-દર્શન-ઉપયોગ જીવના સ્વભાવ છે. નૈયાયિકો આ જ્ઞાન-દર્શનને ગુણ માની સમવાય સંબંધથી તેઓની આત્મામાં વૃત્તિ માને છે, જે બરાબર નથી. તે દર્શાવવા અહીં જીવનાં ઉપયોગધર્મેને બતાવ્યો. (૨) સાંખ્યમતે પુરુષ (=જીવ) કર્તા નથી, પણ દૃષ્ટ છે, જે અયોગ્ય છે. જીવ વ્યવહારથી જ્ઞાનાવરણીયાદિકર્મ તથા બાહ્યષ્ટપટ્ટાદિનો કર્તા છે, અને નિશ્ચયથી યોતાના જ રાજ-દ્રેષ-વગેરે અશુભ અને વીતરાજભાવાદિ શુદ્ધપરિણામોનો કર્તા છે. (૩) એ જ પ્રમાણે ભણિકવાદી બૌદ્ધમતે જે કર્તા છે, તે ભોક્તા થઈ ન શકે. તેથી તેનો નિરાસ કરવા 'જે જીવ કર્તા છે તે જ જીવ ભોક્તા છે' એમ દર્શાવ્યું છે. જીવ વ્યવહારથી સ્વકર્મેનો ભોક્તા છે. નિશ્ચયથી સ્વગુણોનો ભોક્તા છે. (૪) સિદ્ધ થયેલ જીવના તથા અયોગી કેવલીના સર્વ જીવપ્રદેશો સ્થિર છે. સર્વ સયોગી સંસારીજીવોના બધા આત્માપ્રદેશો સર્વદા ચલ છે, અને ઉકળતા પાણીની જેમ સદા તેઓમાં કંપન ચાલુ છે, છતાં તે બધા સંસારી જીવોના પણ મધ્યના આઠપ્રદેશો સર્વદા સ્થિર રહે છે. અને કર્મેના લેપથી પણ વિમુક્ત છે. (૫) જીવદ્રવ્ય રૂપ-રસ-ગન્ધ-સ્પર્શથી રહિત છે, તેથી નિશ્ચયથી તે અમૂર્ત છે. (૬) જીવના આત્મપ્રદેશો લોકાકાશના આકાશપ્રદેશો જેટલા જ અસંખ્ય છે. કેવળીસમુદ્ધાતના ચોથાસમયે લોકાકાશના દરેક આકાશપ્રદેશને અવલંબીને કેવળીનો એકએક આત્મપ્રદેશ રહ્યો હોય છે. જીવત્વ એ જીવનો પારિણામિકભાવ છે. આદિથી ભવ્યત્વ-અભવ્યત્વાદિ પણ જીવના આ ઉપરાંત સહભાવી ધર્મો છે.

અત્ર ચાત્યશબ્દેનાનન્તેષ્વપિ ધર્મેષ્વનુવૃત્તિરૂપમન્વયિદવ્યં ધ્વનિતમ્ । તતશ્ચ “ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યયુક્તં સત્” ઇતિ વ્યવસ્થિતમ્ । એવં તાવદર્થેષુ । શબ્દેષ્વપિ ઉદાતાનુદાતસ્વરિતવિવૃતસંવૃતધોષવદધોષતાત્પ્રાણમહાપ્રાણતાદયઃ તત્તદર્થ- પ્રત્યાયનશક્યાદયશ્ચાવસેયાઃ । અસ્ય હેતોરસિદ્ધિરુદ્ધાનૈકાન્તિકત્વાદિકણ્ટકોદ્ધારઃ સ્વયમખ્યૂહઃ । ઇત્યેવમુલ્લેખ- શેખરાણિ તે=તત્ । પ્રમાણાન્યપિ=ન્યાયોપપન્નસાધનવાક્યાન્યપિ । આસ્તાં તાવદ્ સાક્ષાત્કૃતદ્રવ્યપર્યાયનિકાયો ભવાન્ । યાવદેતાન્યપિ કુવાદિકુરજ્જસન્નાસનસિંહનાદાઃ । કુવાદિનઃ=કુત્સિતવાદિનઃ । એકાંશગ્રાહકનયાનુયાયિનોડન્યતોર્થિકાસ્ત એવં સંસારવનગહનવસનવ્યસનિતયા કુરજ્જાઃ=મૃગારસ્તેષાં સમ્યક્ત્રાસને સિંહનાદા ઇવ સિંહનાદાઃ । યથા સિંહસ્ય નાદમાત્ર- મપ્યાકર્ણ્યં કુરજ્જાસ્ત્રાસમાસૂત્રયન્તિ, તથા ભવત્પ્રણીતૈવંપ્રકારપ્રમાણવચનાન્યપિ શ્રુત્વા કુવાદિનસ્ત્રસ્તુતામશ્નુવતે- પ્રતિવ- ચનપ્રદાનકાતરતાં વિશ્વતીતિ યાવત્ । એકૈકં ત્વદુપજ્ઞં પ્રમાણમન્યયોગવ્યવચ્છેદકમિત્યર્થઃ ॥

સ્થિરતા, અમૂર્તત્વ, અસંખ્યાતા પ્રદેશાત્મકતા, જીવત્વ વગેરે છે. આ ધર્મો ગુણ પાણ કહેવાય છે. ઊર્ષ, વિષાદ, શોક, સુખ, દુઃખ, દેવ, મનુષ્ય, નારક, તિર્યચઆદિ અવસ્થાઓ જીવના કમભાવી ધર્મો છે અને તેઓ પર્યાયરૂપે પાણ ઓળખાય છે.

એ જ પ્રમાણે ધર્મોસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોના પાણ અનન્તધર્મો છે. જેમકે (૧) અસંખ્ય પ્રદેશાત્મકતા (૨) જીવ અને પુદ્ગળને ગત્યાદિમાં માછલીને પાણીની જેમ સહાયકતા. (ધર્મોસ્તિકાય ગતિમાં અને અધર્મોસ્તિકાય સ્થિતિમાં સહાયક છે.) (૩) મતિ, શ્રુત વગેરે જ્ઞાનદ્વારા ધર્મોસ્તિકાયાદિનાં અસ્તિત્વ, સ્વરૂપ, સ્વભાવાદિનો નિશ્ચય થાય છે. તેથી તેઓમાં મત્યાદિજ્ઞાનની વિષયતા છે. (૪) તે-તે અવચ્છેદકોથી અવચ્છિન્નતા, સ્વ-સ્વ વિશેષગુણાદિરૂપ તે-તે વિશેષણોને લીધે તેઓમાં વિશિષ્ટતા છે. (૫) અવસ્થિતતા. ધર્મોસ્તિકાયવગેરે દ્રવ્યો અન્ય દ્રવ્યરૂપે થતા નથી. એટલે સ્વરૂપે અવસ્થિત (સ્થિર) છે. (૬) રૂપાદિ ગુણો ન જોવાથી અરૂપી પાણ તથા (૭) એકદ્રવ્યપાણ-જીવ અને પુદ્ગળ દ્રવ્યો અનેક છે, જ્યારે ધર્મોસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો એક એક જ છે. (૮) નિષ્ક્રિયતા (=ધર્મોસ્તિકાયવગેરે ગતિઆદિ ક્રિયા કરતાં ન જોવાથી નિષ્ક્રિય છે.) ઇત્યાદિ અનન્તધર્મો ધર્મોસ્તિકાયવગેરેના છે. ઘટમાં આમત્વ, (=કાયાપાણ) પાકાપાણ, રૂપાદિપાણ, વિસ્તૃત ઉદરવાળાપાણ, લાંબી ડ્રેકવાળાપાણ, જલવગેરેના ધારણમાં અને લાવવામાં સમર્થપાણ, મત્યાદિજ્ઞાનદ્વારા જ્ઞાત થવાની યોગ્યતા, નવાપાણ, જૂનાપાણ ઇત્યાદિ ધર્મો રહેલા છે. આ જ પ્રમાણે સર્વપદાર્થોમાં શબ્દ અને અર્થની અપેક્ષાએ રહેલા પર્યાયોને જૂદા-જૂદા નયોની દૃષ્ટિથી સ્વયં સમજી લેવા.

ભગવદ્વચનો બીજાઓથી અપડકારણીય

અહીં ‘આત્મ’ શબ્દદ્વારા અનન્તધર્મોમાં અનુવર્તી નિત્ય અન્વયી દ્રવ્યનો સંકેત થાય છે. અર્થાત્ ‘આત્મ’ શબ્દથી માત્ર આત્મા=જીવદ્રવ્ય જ અનન્તધર્મમય છે, અને બીજા દ્રવ્યો અનન્તધર્મમય નથી, એવું તાત્પર્ય કોઈએ સમજવું નહિ. પરંતુ ‘દ્રવ્યમાત્ર અનન્તધર્મયુક્ત છે.’ એમ જ સમજવું. તેથી જ તત્ત્વાર્થકારે પાણ “ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્ત જ્યેતે જ સત્ છે.” એમ જે કહ્યું છે તે સુશોભન છે. આ પ્રમાણે અર્થના (=શબ્દથી અભિધેય પદાર્થોના) અનન્તધર્મો બતાવ્યા. આ જ પ્રમાણે શબ્દમાં પાણ અનન્તધર્મો સુ-ઉપપન્ન છે. તે આ પ્રમાણે— ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત, વિવૃત્ત, સંવૃત્ત, ધોષવાળાપાણ, અધોષતા, અલ્પપ્રાણવાળાપાણ, મહાપ્રાણપાણ, તે-તે અર્થનો બોધ કરાવવાની શક્તિવાળાપાણ, ઇત્યાદિ અનેક ધર્મો શબ્દના છે. ‘તત્ત્વ અનન્તધર્માત્મક છે કેમકે સત્ત્વની અન્યથા અનુયયન્તિ છે.’ આ અનુમાનપ્રયોગમાં દર્શાવેલા હેતુમાંથી અસિદ્ધિ, વિરુદ્ધ, અનેકાન્તિકતાવગેરે દોષોનો પરિહાર સ્વતઃ વિચારી લેવો. જેમકે “પક્ષભૂતધર્મો સત્ છે

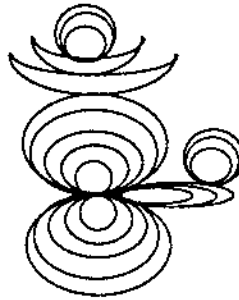
અત્ર પ્રમાણાનિ ઇતિ બહુવચનમેવં જાતીયાનાં પ્રમાણાનાં ભગવદ્દાસને આનન્ત્યજ્ઞાપનાર્થમ્, એકૈકસ્ય સૂત્રસ્ય સર્વોદધિસલિલસર્વસરિદ્વાલુકાનન્તગુણાર્થત્વાત્ । તેષાં ચ સર્વેષામપિ સર્વવિન્મૂલતયા પ્રમાણત્વાત્ । અથવા "ઇત્યાદિ-
બહુવચનાન્તા ગણસ્ય સંસૂચકા ભવન્તિ" ઇતિ ન્યાયાદ્ 'ઇતિ' શબ્દેન પ્રમાણબાહુલ્યસૂચનાત્ પૂર્વાર્દ્ધે એકસ્મિન્ અપિ પ્રમાણે ઉપન્યસ્તે ઉચિતમેવ બહુવચનમ્ ॥ ઇતિ કાવ્યાર્થઃ ॥ ૨૨ ॥

તેથી તેમાં સત્ત્વ છે. તેથી હેતુમાં આશ્રયાસિદ્ધિ દોષ નથી."

આ પ્રમાણે આપના વચનો ન્યાયથી યુક્ત અને તત્ત્વને સિદ્ધ કરવામાં સાધનભૂત હોઈ પ્રમાણવચનો છે. સકલલોકલોકવર્તી સર્વકાલીન સઘળાય સત્ પદાર્થોનો સાક્ષાત્કરનાર હે સમદર્શી સ્વામિન્ ! તું તો દૂર રહો! તારા આ પ્રમાણવાક્યો પણ કુવાદીરૂપહરણોને ત્રાસ પમાડવા સમર્થ છે. સ્વામિપ્રેત એકઅંશબ્રાહ્મકનયને અનુસરનારા પરવાદીઓ સંસારવનમાં રહેવાના સ્વભાવવાળા હોવાથી હરણ જેવા છે. સિંહગર્જનાથી જેમ હરણો ભય પામે છે, તેમ પ્રમાણવાક્યો સાંભળી ઉત્તર આપવામાં અસમર્થ પરવાદીઓ ત્રાસ અનુભવે છે. અર્થાત્ તારું એક એક પ્રમાણવચન પણ અન્યયોગ્યવચ્છેદ કરવામાં સમર્થ છે.

જિનશાસનમાં પ્રમાણોની અનંતતા

અહીં કાવ્યમાં 'પ્રમાણાનિ' એવા બહુવચનપ્રયોગદ્વારા કવિ એમ દર્શાવવા માંગે છે કે, ભગવાનનાં શાસનમાં અનન્ત પ્રમાણો છે તે આ પ્રમાણે— ભગવાનના શાસનનું એક-એક સૂત્ર સર્વસમુદ્રના પાણીની અને સર્વનદીઓની રેતીની સંખ્યા કરતા પણ અનન્તગુણ અર્થોથી યુક્ત છે. આ બધા અર્થો સર્વજાદૈ હોવાથી પ્રમાણ છે. આમ અર્થો અનંત હોવાથી પ્રમાણો અનંત છે. અથવા "ઈતિ, આદિ અને બહુવચનઅન્તવાળા શબ્દો આખા સમુદાયના સૂચક હોય છે." આ ન્યાયથી કાવ્યગત 'ઈતિ' શબ્દદ્વારા બહુપ્રમાણોનું સૂચન થાય છે. તેથી પૂર્વાર્ધમાં એક પ્રમાણનો જ ઉલ્લેખ હોવા છતાં 'પ્રમાણાનિ' એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે. ॥ ૨૨ ॥

અનન્તરમ્... માત્મકત્વં વસ્તુનિ સાધ્ય મુકુલિતમુક્તમ્ । તદેવ સપ્તભજીપ્રસ્થળદ્વારેણ પ્રપન્નયન્ ભગવતો નિરતિશયં
વચનાતિશય... સ્તુવગ્રાહ—

અપર્યયં વસ્તુ સમસ્યમાનમદ્રવ્યમેતચ્ચ વિવિચ્યમાનમ્ ।

આદેશભેદોદિતસપ્તભજ્જમદીદશસ્ત્વં બુધરૂપવેદ્યમ્ ॥ ૨૩ ॥

સમસ્યમાન—સંક્ષેપેણોચ્યમાનં વસ્તુ અપર્યયમ્=અવિવક્ષિતપર્યાયમ્ । વસન્તિ ગુણપર્યાયા અસ્મિન્નિતિ વસ્તુ ધર્મા—
ધર્માકાશપુદ્ગલકાલજીવલક્ષણં દ્રવ્યષટ્કમ્ । અયમ્ અપિ પ્રાયઃ । યદૈકમેવ વસ્તુ આત્મઘટાદિકં ચેતનાચેતનં સતામપિ
પર્યાયાણામવિવક્ષયા દ્રવ્યરૂપમેવ વસ્તુ (?) વસ્તુમિષ્યતે । તદા સંક્ષેપેણાધ્યન્તરીકૃતસકલપર્યાયનિકાય—
ત્વલક્ષણેનાભિધીયમાનત્વાત્ અપર્યયમિત્યુપદિશ્યતે । કેવલદ્રવ્યરૂપમેવ इत्यर्थः । यथात्मायं घटोऽयमित्यादि, पर्यायाणां

સપ્તભંગી પ્રરૂપણ

પૂર્વના કાવ્યમાં વસ્તુના અનન્તધર્મની સિદ્ધિ સામાન્યથી કરી. હવે સપ્તભંગીની પ્રરૂપણાદ્વારા તેનો વિસ્તાર કરે છે. સાથે સાથે ભગવાનના નિરતિશય વચનાતિશયની પણ સ્તવના કરતા કવિશ્રી કહે છે.

કાવ્યાર્થ :- વસ્તુ દ્રવ્યપર્યાયઉભયાત્મક છે, જ્યારે વસ્તુનો સંક્ષેપથી નિર્દેશ કરવામાં આવે છે, ત્યારે પર્યાયોને ગૌણ કરી માત્ર દ્રવ્યનો જ નિર્દેશ કરાય છે. અને જ્યારે તેનો વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરાય છે, ત્યારે દ્રવ્ય ગૌણ થાય છે, અને માત્ર પર્યાયોનો જ ઉલ્લેખ કરાય છે. તથા તે જ વસ્તુની સકળાદેશ (=પ્રમાણ) અને વિકળાદેશ (=નય) ના ભેદથી સાતપ્રકારે પ્રરૂપણ થઈ શકે છે. પરંતુ તેવા સ્વરૂપવાળા વસ્તુને માત્ર પાંડિતો જ સમજી શકે છે. અને તેવું પ્રતિપાદન પણ ભગવાન ! માત્ર તું જ કરી શકે છે.

સંક્ષેપથી વસ્તુની માત્ર દ્રવ્યરૂપતા

જ્યારે વસ્તુ સંક્ષેપથી બતાવાય છે, ત્યારે તેના પર્યાયોની વિવક્ષા કરાતી નથી. જેમાં ગુણ અને પર્યાયો રહેતા હોય, તે વસ્તુ કહેવાય છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ, કાળ અને જીવ આ છ દ્રવ્યો વસ્તુ છે. વસ્તુમાત્રમાં હમેશા પર્યાયો રહ્યા છે, છતાં જ્યારે આત્મા કે ઘટાદિરૂપ ચેતન કે અચેતનવસ્તુના માત્ર દ્રવ્યરૂપની જ વિવક્ષા કરવી ઇષ્ટ હોય છે, ત્યારે તે વસ્તુનું સંક્ષેપથી નિરૂપણ થાય છે. અને તે વખતે સઘળા પર્યાયોનો અન્તર્ભાવ (=ગૌણભાવ) કરવામાં આવે છે. તેથી તે વસ્તુ અપર્યય (=પર્યાયરહિત = માત્ર દ્રવ્ય તરીકે) ઉપદિષ્ટ થાય છે. જેમકે આ “આત્મા છે.” “આ ઘડો છે.”

શંકા :- ભિન્ન પર્યાયોનો દ્રવ્યમાં અન્તર્ભાવ શી રીતે થઈ શકે ?

સમાધાન :- પર્યાયો દ્રવ્યથી એકાંતે ભિન્ન નથી, પરંતુ કથંચિત્ અભિન્ન છે. તેથી કથંચિત્ દ્રવ્યરૂપ જ છે. આ જ કારણથી શુદ્ધસંગ્રહ વગેરે દ્રવ્યાસ્તિકનયો પર્યાયોને દ્રવ્યથી પૃથક્ માનતા નથી, અને માત્ર દ્રવ્યને જ સ્વીકારે છે. ‘પર્યવ’ અને ‘પર્યાય’ એ ‘પર્યય’ ના પર્યાયવાચી શબ્દો છે.

પૃથગરૂપે વસ્તુ માત્ર પર્યાયરૂપ

તથા જ્યારે પૃથગરૂપે વિવક્ષા કરવી હોય છે, ત્યારે વસ્તુના માત્ર પર્યાયોનો જ નિર્દેશ કરાય છે. દ્રવ્ય પોતે ગૌણ બની જાય છે. અને તેની વિવક્ષા કરાતી નથી. તેથી તે વસ્તુ અદ્રવ્ય (=માત્ર પર્યાયરૂપે) જ

દ્રવ્યાનતિરેકાત્ । અતएव द्रव्यास्तिकनयाः शुद्धसंग्रहादयो द्रव्यमात्रमेवेच्छन्ति पर्यायाणां तदविष्वाभूतत्वात् । पर्ययः पर्यवः पर्याय इत्यनर्थान्तरम् । अद्रव्यमित्यादि । चः पुनरर्थः । स च पूर्वस्माद् विशेषद्योतने भिन्नक्रमश्च । विविच्यमानं चेति, विवेकेन पृथगूपतयोच्यमानं पुनरेतद् वस्तु अद्रव्यमेव । अविवक्षितान्वयिद्रव्यं केवलपर्यायरूपमित्यर्थः ॥

यदा હાત્મા જ્ઞાનદર્શનાદોનું પર્યાયાનધિકૃત્ય પ્રતિપર્યાયં વિચાર્યંતે, તદા પર્યાયા એવ પ્રતિભાસન્તે, ન પુનરાત્માખ્યં કિમપિ દ્રવ્યમ્ । એવં ઘટોઽપિ કુણ્ડલૌઠપૃથુબુધોદરપૂર્વાપરાદિભાગાદ્યવચાપેક્ષયા વિવિચ્યમાનઃ પર્યાયા એવ, ન પુનર્ઘટાખ્યં તદતિરિક્તં વસ્તુ । અતएव पर्यायास्तिकनयानुपातिनः पठन्ति → “भागा एव हि भासन्ते संनिविष्टास्तथा तथा । तद्वात्रैव पुनः कश्चित्रिभागः संप्रतीयते ।” इति । તતશ્ચ દ્રવ્યપર્યાયોભયાત્મકત્વેઽપિ વસ્તુનો દ્રવ્યનયાર્પણયા પર્યાયનયાર્પણયા ચ દ્રવ્યરૂપતા, પર્યાયનયાર્પણયા દ્રવ્યનયાર્પણયા ચ પર્યાયરૂપતા, ઉભયનયાર્પણયા ચ તદુભયરૂપતા । અત एवाह वाचकमुख्यः “अर्पितानर्पितसिद्धेः” इति । એવંવિધ દ્રવ્યપર્યાયાત્મકં વસ્તુ ત્વમેવાદીદશસ્ત્વમેવ દર્શિતવાનું જ્ઞાન્યં ઇતિ કાઠવાવધારણાવગતિઃ ॥

વિવક્ષિત થાય છે. આત્માવગેરેવસ્તુઓ સામાન્યથી પોતાના પર્યાયોદ્વારા જ્ઞાત થતા હોય છે. તેથી જ્યારે જ્ઞાનદર્શનાદિ પર્યાયોને આગળ કરી આત્માનો વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે માત્ર પર્યાયો જ પ્રતિભાસે છે. આત્મા ભિન્ન દ્રવ્યરૂપે દેખાતો નથી. એ જ પ્રમાણે, ઘડનો ગોળાકાર કાઠો, પૃથુબુધોદર, પૂર્વભાગ, પાછળનો ભાગ વગેરે અવયવોની અપેક્ષાએ જ્યારે વિભાગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે આ બધા પર્યાયો જ માત્ર દૃષ્ટિગોચર બને છે, અને પર્યાયોથી ભિન્ન ઘટદ્રવ્ય દૃષ્ટિગોચર બનતું નથી. તેથી જ પર્યાયનયવાદીઓ કહે છે- “તેવા-તેવા પ્રકારે સંયોજાયેલા ભાગો જ ભાસિત થાય છે. પરંતુ તે ભાગવાળી કોઈ નિરંશ વસ્તુ પ્રતીત થતી નથી.” તેથી વસ્તુ દ્રવ્ય-પર્યાયઉભયાત્મક હોવા છતાં, જ્યારે દ્રવ્યનયને પ્રધાન કરવામાં આવે છે, અને પર્યાયનયને ગૌણ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે વસ્તુ માત્ર દ્રવ્યરૂપ જ ભાસે છે, તથા જ્યારે પર્યાયનયને મુખ્ય કરવામાં આવે છે, અને દ્રવ્યનયને ગૌણ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે માત્ર પર્યાયરૂપ જ ભાસે છે. અને જ્યારે બંને નયને પ્રધાન બનાવવામાં આવે છે, ત્યારે વસ્તુ દ્રવ્ય-પર્યાય ઉભયાત્મક ભાસે છે. અતએવ, વાચકમુખ્યશ્રીએ કહ્યું છે કે, “દ્રવ્યનય અને પર્યાયનયને મુખ્ય કે ગૌણ કરવાથી વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે” હે ભગવન્ ! આ પ્રમાણે દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપવાળા વસ્તુનું નિદર્શન માત્ર તે જ કર્યું છે, અન્ય કોઈએ નહિ. કાવ્યમાં શબ્દથી આવો નિર્દેશ થયો નથી, છતાં તેનો બોધ ‘કાઠ’ અવધારણાદ્વારા થાય છે.

શંકા :- દ્રવ્યનાં નામ અને જ્ઞાન, પર્યાયના નામ અને જ્ઞાનથી ભિન્ન છે. તો એક જ વસ્તુ દ્રવ્યપર્યાયઉભયાત્મક શી રીતે હોઈ શકે ? કેમકે વસ્તુ ભિન્નધર્મોથી યુક્ત હોઈ શકે નહિ.

સમધાન :- આ શંકાના નિરાકરણાર્થે કવિએ ‘આદેશભેદ’ ઇત્યાદિ વિશેષણ મૂક્યું છે. સકળાદેશ અને વિકળાદેશ એમ આદેશ બે પ્રકારે છે. આ બે આદેશના ભેદથી સાતપ્રકારની વચનરચના દરેક વસ્તુઅંગે થઈ શકે છે. (જેથી પરસ્પરવિરુદ્ધ દેખાતા દ્રવ્ય અને પર્યાયથી યુક્ત વસ્તુ ઉપપન્ન બની શકે છે.)

પરદર્શનકારોનું મિથ્યાત્વજનિતઅજ્ઞાન

શંકા :- જો ભગવાને સર્વજ્ઞવોને સમાનરૂપે આ પ્રમાણે તત્ત્વનું નિરૂપણ કર્યું છે. તો અન્યવાદીઓ શા માટે આ વસ્તુસ્વરૂપનો સ્વીકાર કરતા નથી ?

સમાધાન :- ભગવાનના આ સૂક્ષ્મ નિરૂપણને નિસર્ગજ (નિસર્ગ=તથાસ્વભાવથી જ ઉપદેશાદિ વિના

નવન્યાધિધાનપ્રત્યયયોગ્યં દ્રવ્યમ્, અન્યાધિધાનપ્રત્યયવિષયાશ્ચ પર્યાયાઃ । તત્કથમેકમેવ વસ્તુભયાત્મકમ્ ?
 इत्याशङ्क्य विशेषणद्वारेण परिहरति आदेशभेदेत्यादि । आदेशभेदेन सकलादेशविकलादेशलक्षणेन आदेशद्वयेन
 उदिताः=प्रतिपादिताः सप्तसंख्या भङ्गा=वचनप्रकारा यस्मिन् वस्तुनि तत्तथा । ननु यदि भगवता=त्रिभुवनबन्धुना निर्विशेषतया
 सर्वेभ्य एवैविधं वस्तुतत्त्वमुपदर्शितम्, तर्हि किमर्थं तीर्थान्तरीयाः तत्र विप्रतिपद्यन्ते ? इत्याह 'बुधरू-पवेद्यम्'
 इति । बुध्यन्ते यथावस्थितं वस्तुतत्त्वं सारेतरविषयविभागविचारणया इति बुधाः । प्रकृष्टाः बुधाः बुधरू-पाः,
 नैसर्गिकाधिगमिकान्यतरसम्यग्दर्शनविशदीकृतज्ञानशालिनः प्राणिनः । तैरव वेदितुं शक्यं वेद्यं=परिच्छेद्यम्, न पुनः
 स्वस्वशास्त्रतत्त्वाभ्यासपरिपाकशाणानिशातबुद्धिभिरप्यन्यैः, तेषामनादिमिथ्यादर्शनवासनादूषितमतितया
 यथावस्थितंवस्तुतत्त्वानवबोधेन बुधस्त्वभावात् । तथा चागमः- "सदसदविशेषणाउ भवहेतुजहिद्विओवलंभाउ ।
 णाणफलाभावाउ मिच्छादिद्विस्स अण्णाणं" ॥

પ્રાપ્ત થયેલું કે અધિગમજ (==ગુરુઉપદેશાદિથી પ્રાપ્ત થયેલ) સમ્યક્ત્વથી વિશુદ્ધ થયેલા જ્ઞાનવાળા વિદ્વાન
 પુરુષોજ સમજી શકે છે. કેમકે તેઓ સાર (=ઉમાદય) અને અસાર (=હેય) વસ્તુના વિભાગનો વિચાર કરવામાં
 સમર્થ છે. પોતપોતાના શાસ્ત્રતત્ત્વના અભ્યાસને લીધે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા પણ બીજાઓ (પરદર્શનકારો) આ
 તત્ત્વ સમજી શકે તેમ નથી; કેમકે અનાદિમિથ્યાત્વના સંસ્કારથી દૂષિત થયેલી બુદ્ધિવાળા હોવાથી તેઓ
 યથાવસ્થિત વસ્તુતત્ત્વનો અવબોધ કરવામાં સમર્થ નથી. તેથી તેઓ વાસ્તવમાં બુધરૂપ (=વિશુદ્ધવિદ્વાન)
 નથી. આગમમાં પણ બતાવ્યું છે કે, "મિથ્યાત્વીનું જ્ઞાન અજ્ઞાન છે, કેમકે (૧) તેમાં સત્ અને અસતનો
 વિશેષ નથી. (=સત્અસતનો વિવેક નથી.) (૨) તે સંસારનો હેતુ છે, તથા (૩) યદેચ્છા ઉપલંભરૂપ છે. (મનના
 પ્રલાપની જેમ યદેચ્છબોધ છે) તથા (૪) તેમાં જ્ઞાનનું ફળ (=વિરતિ અને પરપરાએ મોક્ષ) નથી."

સ્વામીઅપેક્ષાએ શ્રુતનું સમ્યગ્મિથ્યાપણું

અતએવ, શાસ્ત્રકાર પરમર્ષિઓ મિથ્યાત્વીએ ભણેલા દ્વાદશાંગને પણ મિથ્યાશ્રુત તરીકે વર્ણવે છે.
 (મિથ્યાત્વી વધુમાં વધુ બારમા દૈટવાદ નામના અંગનાં નવ પૂર્વ સુધી વધી શકે. બાકીના અગ્યારઅંગ પૂરા
 ભણી શકે.) કેમકે મિથ્યાત્વીઓ યુક્તિથી નિરપેક્ષ થઈ ને સ્વેચ્છામુજબ જ વસ્તુતત્ત્વનો બોધ કરે છે. સમ્યગ્-
 દૈટિજીવે ભણેલું મિથ્યાશ્રુત પણ સમ્યક્શ્રુતરૂપે પરિણમે છે, કેમકે તેઓ હંમેશા સર્વજ્ઞના ઉપદેશને અનુસરનારા
 હોય છે, તેથી મિથ્યાશ્રુતનાં વચનોનો પણ યથોચિત વિધિ-નિષેધરૂપ અર્થ કરે છે. અર્થાત્ સંગત વિધિ નિષેધને
 બાધ ન પહોંચે, બલકે તેઓ પુષ્ટ થાય એ પ્રમાણે જ દરેક વચનોનો અર્થ કરતાં સમ્યક્ત્વી જીવને જ આવડે.
 જેમકે વેદમાં 'અજૈઃ યદ્યવ્યમ્' એવું વાક્ય છે. મિથ્યાત્વીઓ અજ=પશુ એવો અર્થ કરે છે. એટલે કે "પશુઓ
 વડે યજ્ઞ કરવો" એવો અર્થ કરે છે જે 'મા હિંચ્યાત્ સર્વભૂતાનિ' ઇત્યાદિ નિષેધને બાધક છે. જ્યારે સમ્યક્ત્વી
 અર્જી અજનો 'ઉત્પન્ન થઈ ન શકે એવા ત્રણવર્ષ જૂના જવ-ડાંગર, પાંચવર્ષ જૂના તલ-મસૂરવગેરે તથા
 સાત વર્ષ જૂના કંજુ, સરસવવગેરે ધાન્ય' એવો અર્થ કરે છે. આટલા જૂના ધાન્ય જીવ વિનાના (અચિત્)
 હોય છે. તેથી "આવા વાવવામાં આવે તો ઉગે નહિ, એવા અચિત્ધાન્યથી યજ્ઞ કરવો" એવો અર્થ સમ્યક્ત્વી
 કરે છે. (પ્રશ્ન:- આમ 'અચિત્ ધાન્યથી યજ્ઞ કરવો' એવો અર્થ કરવાથી સમકીર્તીને યજ્ઞનું વિધાન માન્ય છે તેવી આપતિ
 આવશે. કલ્પસૂત્રવગેરેમાં 'યાજ' વગેરેનો પ્રજ્ઞ અર્થ કરેલો છે. જૈનમાન્ય આ પ્રજ્ઞઅર્થ છોડી જૈનધર્મને અમાન્ય

૧. છયા-સદસદવિશેષણતઃ ભવહેતુયથાસ્થિતોપલંભાત્ । જ્ઞાનફલાભાવાન્મિથ્યાદેશજ્ઞાનમ્ ॥ વિશેષાવશ્યકે - ૧૧૫ ।

૨. વાસ્તવમાં તે જ જ્ઞાન-જ્ઞાન છે, જે સત્ અસતનો યથાર્થ વિવેક કરી શકે, જિનપ્રણીત આગમથી પરિકર્મિત હોય,
 (આગમઅનુસારી હોય) મોક્ષનો હેતુ હોય અને વિરતિનું જનક હોય.

અતઃપ્રવૃત્તિપરિગૃહીતં દ્વાદશાન્ગમપિ મિથ્યાશ્રુતમામનન્તિ, તેષામુપપત્તિનિરપેક્ષં યદ્દૃષ્ટ્યા વસ્તુતત્ત્વોપલમ્બસંરમ્ભાત્। સમ્યગ્દષ્ટિપરિગૃહીતં તુ મિથ્યાશ્રુતમપિ સમ્યક્શ્રુતતયા પરિણમતિ । સમ્યગ્દશાં સર્વવિદુપદેશાનુસારિપ્રવૃત્તિતયા મિથ્યાશ્રુતોક્તસ્યાર્થસ્ય યથાવસ્થિતવિધિનિષેધવિષયતયોગ્ગચનાત્। તથાહિ → કિલ વેદે “અજૈર્યદ્યમ્” ઇત્યાદિવાક્યેષુ મિથ્યાદશોઽજશબ્દં પશુવાચકતયા વ્યાચક્ષતે, સમ્યગ્દશસ્તુ જન્માપ્રાપ્ત્યોયં ત્રિવાર્ષિકં યવત્રોહ્યાદિ, પશુવાર્ષિકં તિલમસૂરાદિ, સપ્તવાર્ષિકં કઙ્કુસર્ષપાદિ ધાન્યપર્યાયતયા પર્યવસાયન્તિ । અતઃપ્રવૃત્તિ ચ ભગવતા શ્રોવર્ધમાનસ્વામિના “વિજ્ઞાનઘન એવૈતેષ્યો ભૂતેષ્યઃ સમુત્થાય તાન્યેવાનુવિનશ્યતિ ન પ્રેત્યસંજ્ઞાસ્તિ” ઇત્યાદિક્રુચઃ શ્રોમદિન્દ્રભૂત્યાદીનાં દ્રવ્યગણધરદેવાનાં જોવાદિનિષેધકતયા પ્રતિભાસમાના અપિ તદ્વ્યવસ્થાપકતયા વ્યાખ્યાતાઃ ॥

હોમ-હવનાદિમય આ યજ્ઞ અર્થે કરવામાં સમ્યક્ત્વ કેવી રીતે ? સમાધાન:- અહીં સૌ પ્રથમ સમ્યક્ત્વ-મિથ્યાત્વનીને આશ્રયી સમ્યક્-મિથ્યાશ્રુતસંબંધી ચતુર્ભંગી સમજી લઈએ. (૧) સમક્રીતીને સમ્યક્શ્રુત સમ્યક્રૂપે પરિણમે, તેના મુખ્ય ત્રણ કારણ:- (૧) તે સમ્યક્શ્રુતને સર્વજ્ઞપ્રણીત હોઈ શ્રદ્ધેય અને ઉપાદેયરૂપ તથા સમ્યક્રૂપે જ સ્વીકારે. (૨) એ શ્રુતના પ્રથમદેષ્ટિએ વિરુદ્ધ દેખાતા વાક્યોમાં પણ જિનાદિત સ્વાદ્વાદ, નયો, સપ્તભંગી વગેરેનો વિચાર કરી, સૂત્રમૂઢ બની યથાશ્રુતાર્થ અર્થે કરવાને બદલે ઔદયર્થ પકડે. જેથી પરસ્પર વિરોધનું ઉદ્ભાવન કરવાને બદલે પારિણામિક સ્વાદ્વાદસંમત એકરૂપતા જ જૂએ, તેમ જ સૂત્રમૂઢ બની મનઃશવતું કે અડધું પકડી તે મુજબ પ્રરૂપણા ન કરે કે, તેવી વિધિ ન બતાવે. તથા (૩) સર્વત્ર સ્વમતિકલ્પના છોડી જિનવચન-જિનાજ્ઞાને જ આગળ કરે- તેમાં પૂર્વાચાર્યોરૂપ શિષ્ટ પરંપરાને સહાયકરૂપે જૂએ. (૨) મિથ્યાત્વની સમ્યક્શ્રુત મિથ્યારૂપે પરિણમે, તેના મુખ્ય ત્રણ કારણ (૧) જિનેશ્વરની સર્વજ્ઞતા પર અશ્રદ્ધા-અબહુમાન અથવા પૂર્વાચાર્યોરૂપ શિષ્ટપરંપરા પ્રતિ અબહુમાનના કારણે યોતાની મતિ-કલ્પનાને જ મહત્વ આપે- સૂત્રાર્થ મતિ-કલ્પનામુજબ કરે. (૨) પરસ્પર વિરુદ્ધ લાગતા વાક્યો જોઈ નય, પ્રમાણ કે સ્વાદ્વાદને સમજ્યા વિના જ માત્ર સૂત્ર-શબ્દને પકડી વિરોધની ઉદ્ભાવના કરે, અથવા મનઃશવતા સૂત્રો પકડી અર્થજરતીયન્યાયથી ઈષ્ટ સૂત્રાદિ પકડી તે મુજબ સૂત્રમૂઢ બની અર્થપ્રરૂપણા કરે. વિધિપ્રરૂપણા કરે. (૩) આમ જિનવચનને સાક્ષાત્ કે પરિણામે મિથ્યારૂપે જ મનમાં લાવે. (૩) મિથ્યાત્વની મિથ્યાશ્રુત મિથ્યારૂપે પરિણમે તેમાં મુખ્ય ૩ કારણો. (૧) એમાં સમ્યક્શ્રુત નરી કે શ્રદ્ધા-અબહુમાન હોય. (૨) તે શ્રુતના અર્થોમાં એકાંતવાદને જ પકડે. (૩) સ્વમતિ-કલ્પના અને અસત પરંપરા જ પ્રધાનરૂપ લેખે. સર્વજ્ઞ-વીતરાગની ઓઠ ન લે. ન હોય. (૪) સમ્યક્ત્વની મિથ્યાશ્રુત સમ્યક્રૂપે પરિણમે. તેના મુખ્ય ૩ કારણો. (૧) સર્વજ્ઞવચનનુસાર ન હોઈ એમાં મિથ્યારૂપતા- હેયરૂપતા- અશ્રદ્ધેયરૂપતા મનમાં વસી હોય. (૨) એ શ્રુતના અર્થો પણ જિનપ્રણીત અહિંસા અને અનેકાંતને અનુરૂપ સમજવા અને પ્રરૂપવા ઉત્સાહી હોય અને (૩) એ શ્રુતના અધ્યયનાદિ વખતે પણ જિનેશ્વર અને તેના અહિંસાત્મક, અનેકાંતમય નવતત્ત્વોને જ શ્રદ્ધાપૂર્વક શિરોમાન્ય રાખ્યા હોય.

હવે પ્રસ્તુતમાં વિચારીએ. સમ્યક્ત્વની વેદવચનોને સર્વજ્ઞજિનપ્રણીત ન હોઈ, ઉપાદેયરૂપે સ્વીકારતો જ નથી. તેથી વેદપ્રણીત હોમ-હવનાદિયુક્ત યજ્ઞ એને માન્ય નથી જ. તેથી ‘અજૈઃ યદ્યમ્’ જે વચન છે તે સમ્યક્ત્વની વિધિરૂપે માન્ય નથી જ. હવે પ્રશ્ન એ છે કે અહીં ‘યદ્યમ્’ માં ‘યજ્ઞ’ થી યજ્ઞ અર્થે કરવો કે પૂજા અર્થે ? યજ્ઞ ધાતુના સામાન્યથી આ બન્ને અર્થ થઈ શકે. અહીં વૈદિકવચન હોવાથી પૂજા અર્થે અનુપપન્ન લાગે છે. કેમ કે વેદ નિરાકાર ઈશ્વરવાદી હોઈ, પૂજામાં માને નહીં. તેથી અહીં પૂજા અર્થે કાઢવો એ રેતીમાંથી તેલ કાઢવા જેવો છે. અને મારી મચડીને અસંભવિત અર્થે કાઢવામાં તો વેદની બધી વાતો જિનાગ્રમમાન્ય અને પ્રમાણભૂત થવાની આપતિ આવે. અને તો વેદ પણ શ્રદ્ધેય બની જવાનો પ્રસંગ આવે, જે ઈષ્ટ નથી. વળી, ‘અજૈઃ યદ્યમ્’ માં અજનો અર્થે અચિત્ત ધાન્ય ક્યો. હવે જો યદ્યમ્નો અર્થ પૂજા કરીએ, તો અચિત્તધાન્યથી પૂજા વિધાન જૈનાગ્રમમાન્ય પૂજાવિધાનસાથે સંગત થતું ન હોવાથી એ દોષ આવે. તેથી પૂજાઅર્થે છોડી યજ્ઞવિધિ અર્થે કરે તે યુક્ત જ છે. તેથી જ આ જિનોક્તવિધિથી વિપરીત વિધિ હોઈ સમક્રીતીને અમાન્ય છે અને વેદ પ્રમાણભૂત લાગે નહીં. આમ સમક્રીતીને મિથ્યાશ્રુત પણ સમ્યક્ પરિણામ પામે એના ત્રણ કારણના પ્રથમ અને અંતિમ કારણ સિદ્ધ થયા. હવે કોઈ વેદાંતી આ સૂત્રના આધારે સૂત્રમૂઢ બની બોકડાથી યજ્ઞ કરવા તત્પર બનતો હોય, તો તેને તેમ કરતો રોકવા તેના જ માન્ય આગ્રમ-વેદના બીજા વચન ‘મા હિંસ્યાત્ સર્વંભૂતાનિ’ ની મહત્તા બતાવે. અને અહિંસામાં જ ધર્મ દેખાડે, ત્યારે વેદાંતી આ અહિંસાપ્રતિપાદક વચન અને

૧. બૃહદારણ્યકે ૨-૪-૧૨ । ૨. ઇન્દ્રભૂતિરગ્રિભૂતિર્વાયુભૂતિઃ સહોદ્રવાઃ । વ્યક્તઃ સુધર્મા મણિહતમૌર્યપુત્રૌ. સહોદરૌ ॥ અકમ્પિતોઽચલપ્રાતામેતાયંશ્ચ પ્રભાસકઃ । ઇત્યેકાદશ ગણધરાઃ ।

તથા સ્માર્તા અપિ → “ ન માંસભક્ષણે દોષો ન મદ્યે ન ચ મૈથુને । પ્રવૃત્તિરેષા ભૂતાનાં નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા ” ॥ ૧ ॥
શ્લોકં પઠન્તિ । અસ્ય ચ યથાશ્રુતાર્થવ્યાખ્યાને ડસમ્બદ્ધપ્રલાપ એવ । યસ્મિન્ હિ અનુદ્યોયમાને દોષો નાસ્ત્યેવ તસ્માન્નિવૃત્તિઃ
કથમિવ મહાફલા ભવિષ્યતિ ? ઇજ્યાધ્યયનદાનાદેરપિ નિવૃત્તિપ્રસન્નાત્ । તસ્માદ અન્યદ્ એદંપર્યમસ્ય શ્લોકસ્ય ।
તથાહિ । ન માંસભક્ષણે કૃતેડદોષઃ અપિ તુ દોષ એવ । એવં મદ્યમૈથુનયોરપિ । કથં નાદોષ ઇત્યાહ । યતઃ પ્રવૃત્તિરેષા
ભૂતાનામ્ । પ્રવર્તન્ત ઉત્પદ્યન્તેડસ્યામિતિ પ્રવૃત્તિઃ=ઉત્પત્તિસ્થાનમ્ ભૂતાનાં=જીવાનામ્ । તત્તજ્જીવસંસક્રિતિહેતુરિત્યર્થઃ ॥

પ્રસિદ્ધં ચ માંસમદ્યમૈથુનાનાં જીવસંસક્રિતમૂલકારણત્વમાગમે— “આમાસુ ય પક્વાસુ ય વિપચ્ચમાણાસુ
મંસપેસોસુ । આર્યતિઅમુવવાઓ ભગિઓડ ગિગોડજીવાણં ॥ ૧ ॥ મજ્જે મહુમ્મિ મંસમ્મિ ણવળીયમ્મિ ચડુથપ્પે । ઉપ્પજ્જંતિ
અણંતા તવ્વણ્ણા તત્થ જંતુણો ॥ ૨ ॥ મેહુણસણ્ણારૂઢો ણવલક્ખ હણેડ સુહુમજીવાણં । કેવલિણા પપ્પણતા સદ્દહિઅવ્વા
સયા કાલં ॥ ૩ ॥” તથાહિ — “ઇત્થોજોણીએ સંભવંતિ વેડંદિયા ડ જે જીવા । ઇકો વ દો વ તિણ્ણિ વ લક્ખપુહુતં
ડ ઉકોસં ॥ ૪ ॥ પુરિસેણ સહ ગયાએ તેસિં જીવાણ હોડ ઉદવણં । વેણુગદિટ્ઠંતેણં તતાયસલાગાણાણં ॥ ૫ ॥”
સંસક્રિયાં યોનો દ્વીદિયા એતે । શુક્રશોણિતસંભવાસ્તુ ગર્ભજપણેન્દ્રિયા ઇમે— “પંચિદિયા મણુસસા એગ્ગરભુત્તારિગ્ગમ્મમ્મિ ।
ડકોસં ણવલક્ખા જાયંતિ એવેલાએ ॥ ૬ ॥ ણવલક્ખાણં મજ્જે જાયડ ઇક્કસ દોણ્ણ ય સમત્તી । સેસા પુણ એમેવ
ય વિલયં વચ્ચંતિ તત્થેવ ॥ ૭ ॥” તદેવં જીવોપમર્દહેતુવાદ્ ન માંસભક્ષણાદિકમદુષ્ટમિતિ પ્રયોગઃ ॥

બોકડાથી યજ્ઞ એમ પરસ્પર વિરુદ્ધથી મુંઝાઈ જાય અને છતાં વેદપરની શ્રદ્ધા છોડવા તૈયાર ન હોય, ત્યારે સમજવાય કે ભાઈ!
વેદ પણ અહિંસામાં જ માને છે. તેથી અહીં યજ્ઞ કરવા માટે અજનો અર્થે બોકડો કરવાને બદલે અગ્નિ અને અયોનિજ (=જેમાંથી
ફરીથી ખાન્ય ઉત્પન્ન ન થાય.) ખાન્ય એવો અર્થ કર. (અહીં) સમક્રીતીને આમ વેદવચનના આધારે વેદાંતીને સમજાવતો જોઈ
સમક્રીતીને પણ વેદવચન પ્રમાણ છે એવો અર્થ તો નીકળતો જ નથી, અન્યથા વેદવચનોના આધારે જ ઈન્દ્રભૂતિ ઔતમાદિને
સમજાવતા ભગવાનને વેદો ખાન્ય હતા એવી તદ્દન ગેરમાર્જે દોરનારી આપત્તિ આવશે.)આમ સમજાવતા સમક્રીતીને મિથ્યાશ્રુત
સમ્યક્શ્રુતમાં પરિણામવામાં બીજું કારણ પણ સિદ્ધ થાય છે.

કલ્પસૂત્ર વગેરેમાં યાગઆદિથી કરેલો પૂજાઅર્થ બરાબર જ છે, કેમ કે એ શાસ્ત્રો જિનાગમઅનુસાર છે, અને જિનાગમમાં
યજ્ઞ નહીં પરંતુ પૂજા જ વિધાનરૂપ છે. વળી શ્રી સિદ્ધાર્થરાજા પાર્શ્વનાથ ભગવાનના અનુયાયી શ્રાવક હતા. તેથી પણ યજ્ઞઅર્થ
સંભવે નહીં પણ પૂજાઅર્થ જ બેસે. કેમ કે શ્રાવકમાટે ભાવાપત્તિનિવારણાદિમાટે અને ફલજ્ઞતાભાવાદિ દર્શોવવામાટે ભગવાનની
પૂજા અનન્ય સ્થાન ધરાવે છે, તે જૈનાગમમાન્ય છે.) તેથી પૂર્વોક્ત નિષેધવચનને બાધ નથી આવતો, બલકે તે વચનનું
સંમર્થન થાય છે. ઈન્દ્રભૂતિ ગૌતમ વગેરે અગ્યાર વેદજ્ઞબ્રાહ્મણો ગણધરપદની પૂર્વભૂમિકા વખતે ભગવાન
મહાવીરસ્વામીના પ્રભાવને સહન કરી ન શકવાથી ભગવાન સાથે વાદ કરવા આવે છે. આ અગ્યારે બ્રાહ્મણો
એક-એક સંશયવાળા હોવા છતાં પોતપોતાને સર્વજ્ઞ મનાવતા હતા. દરેકને એક-એક વેદવાક્યથી સંશય
ઉત્પન્ન થયો હતો. ઈન્દ્રભૂતિ ગૌતમને “વિજ્ઞાનઘન એવૈતેભ્યો.....” ઈત્યાદિ વેદજ્ઞયા દ્વારા સંશય પ્રગટ્યો હતો.
મિથ્યાત્વના કારણે તેમને આ વાક્યનો અર્થ એવો કર્યો કે “વિજ્ઞાનઘન આત્મા આ પાંચભૂતમાંથી ઉત્પન્ન થાય
છે, અને તેમાં જ નાશ પામે છે. તેનો પરલોક નથી ” એટલે તેમને આ વેદવાક્ય જીવ-પરલોકાદિતત્ત્વના

૧. મનુસ્મૃતી ૫-૫૬ । ૨. રત્નશેખરસૂરિકૃતસમ્બોધસસતિકાયાં ૬૬, ૬૫, ૬૩ । ૩. છાયા → આમાસુ ચ પક્વાસુ ચ વિપચ્ચમાણાસુ
માંસપેસોસુ । આત્યન્તિકમુપપાદો ભગિતસ્તુ નિગોદજીવાનામ્ ॥ મદ્યે મધુનિ માંસે નવનોતચતુર્થકે । ઉત્પદ્યન્તેડનન્તાઃ તદ્ગર્ણાસ્ત્ર જંતવઃ ।
મૈથુનસંજ્ઞારૂઢો નવલક્ષં, હન્તિ સૂક્ષ્મજીવાનામ્ । કેવલિના પ્રજ્ઞપ્તાઃ શ્રદ્ધાતવ્યાઃ સદાકાલમ્ ॥ સ્ત્રોયોનો સમ્ભવન્તિ દ્વીન્દ્રિયાસ્તુ યે
જીવાઃ । એકો વા દ્વૌ વા ત્રયો વા લક્ષપૃથક્વં ચોત્કૃષ્ટમ્ ॥ પુરુષેણ સહ ગતાયાં તેષાં જીવાનાં ભવતિ ઉદ્ભવણમ્ । વેણુકદષ્ટાન્તેન
તસાયસશલાકાજ્ઞાતેન ॥ પંચેન્દ્રિયા મનુષ્યા એકનરભુક્તનારોગર્થે । ઉત્કૃષ્ટં નવલક્ષા જાયન્તે એકવેલાયામ્ ॥ નવલક્ષાણાં મધ્યે જાયતે એકસ્ય
દ્વયોર્વા સમાપ્તિઃ । શેષાઃ પુનરેવમેવ ચ વિલયં વ્રજન્તિ તત્રૈવ ॥

અથવા ભૂતાનાં=પિશાચપ્રાયાણામેષા પ્રવૃત્તિઃ । ત એવાત્ર માંસભક્ષણાદૌ પ્રવર્તન્તે ન પુનર્વિવેકિન ઇતિ ભાવઃ । તદેવં માંસભક્ષણાદર્દુદૃષ્ટતાં સ્પષ્ટીકૃત્ય યદુપદેદૃશ્યં, તદાહ → “નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા” । તુરેવકારાર્થઃ ! “તુઃ સ્યાદ્ ભેદેઽવધારણ” ઇતિ વચનાત્ । તતશ્ચૈતેભ્યો માંસભક્ષણાદિભ્યો નિવૃત્તિરેવ મહાફલા સ્વર્ગાપવર્ગાફલપ્રદા । ન પુનઃ પ્રવૃત્તિરપોત્યર્થઃ । અતએવ સ્થાનાન્તરે પઠિતમ્ → “વર્ષે વર્ષેઽશ્વમેધેન યો યજેત્ શતં સમાઃ । માંસાનિ ચ ન ખાદેદ્ યસ્તયોસ્તુત્યં ભવેત્ ફલમ્ ॥ ૧ ॥ એકરાત્રોષિતસ્યાપિ યો ગતિર્બ્રહ્મચારિણઃ । ન સા ક્રતુસહસ્રેણ પ્રાપ્તું શક્યા યુધિષ્ઠિર” ॥ ૨ ॥ મદ્યપાને તુ કૃતં સૂત્રાનુવાદેઃ, તસ્ય સર્વવિગર્હિતત્વાત્ । તાનેવં પ્રકારાનર્થાન્કથમિવ બુધાભાસાસ્તીર્થિકા વેદિતમર્હન્તીતિ કૃતં પ્રસન્નેન ॥

નિષેધક તરીકે ભાસિત થયું. ભગવાને આ જ વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે કરી બતાવ્યો. “આત્મા તે-તે જ્ઞાનરૂપે (કેમકે જ્ઞાન આત્માથી કયંચિદ્ અભિન્ન છે.) પાંચભૂતમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ પાંચભૂતને વિષય બનાવી પ્રગટે છે. અને તેમાં જ વિનાશ પામે છે. અર્થાત્ તેમાંથી જ પ્રગટતા નવા જ્ઞાન વખતે પૂર્વજ્ઞાન નાશ પામે છે, કેમકે એક સાથે બે ઉપયોગ રહેતા નથી” આમ જ્ઞાનવાન આત્માની જ સિદ્ધિ થાય છે. આ પ્રમાણે અર્થ કરીને ભગવાને જીવાદિતત્ત્વોની સિદ્ધિ કરી.

“ન માંસભક્ષણે દોષઃ” શ્લોકની વિચારણા

તથા સ્માર્ત (સ્મૃતિને અનુસરવાવાળા) લોકો કહે છે. “માંસભક્ષણ, મદિરાપાન અને મૈથુનમાં દોષ નથી, કેમકે તે બધી જીવોની પ્રવૃત્તિ છે. આ ત્રણમાંથી નિવૃત્તિ મોટા ફળને આપનારી છે.” પરંતુ આવો અર્થ કરવો અત્યંત અસંબદ્ધ પ્રલાપરૂપ છે, કેમકે જેનું આચરણ કરવામાં દોષ ન હોય, તેમાંથી નિવૃત્તિ મહાફળવાળી શી રીતે જોઈ શકે? જો નિર્દોષ પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ મહાફળવાળી હોય, તો તો પછી પૂજા, ભાગ્યરત્ન, અને દાન વગેરે પણ નિર્દોષપ્રવૃત્તિ છે, એટલે આ અનુષ્ઠાનોમાંથી નિવૃત્તિ પણ મહાફળવાળી કલ્પીને એમાંથી પણ નિવૃત્તિનો પ્રસંગ આવશે. તેથી આ શ્લોકનું તાત્પર્ય આના બદલે બીજું હોવું જોઈએ. યુક્તિસંપન્ન તાત્પર્ય મેળવવા આવો અર્થ કરવો જોઈએ—અહીં સંસ્કૃતસંધિનિયમમુજબ દોષશબ્દની આગળ રહેલા ‘અ’ નો લોપ થયો છે. તેથી ‘માંસભક્ષણ કરવામાં અદોષ (=દોષોનો અભાવ) છે તેમ નથી. અર્થાત્ દોષ જ છે.’ ‘શા માટે દોષનો અભાવ નથી?’ એવી શંકાના નિરાકરણ માટે કહે છે. “પ્રવૃત્તિરેષા” ઇત્યાદિ. અહીં ‘પ્રવૃત્તિ’ શબ્દનો અર્થ વ્યુત્પત્તિના આધારે ‘ઉત્પત્તિસ્થાન’ એવો કરવાનો છે. એટલે કે માંસ-મદિરા-મૈથુન આ ત્રણે, જીવોના ઉત્પત્તિસ્થાનો છે, (તેથી એ ત્રણેમાંથી નિવૃત્તિ થવું મહાફળવાળું છે.)

માંસવગેરે જીવોત્પત્તિના સ્થાનો

‘માંસ, મદિરા, અને મૈથુન જીવોત્પત્તિના મૂળ કારણ છે’ એ વાતનું સમર્થન આગમમાં કરેલું જ છે. તે આ પ્રમાણે—કાયા, રાંધેલા અને અગ્નિમાં રંધાતા માંસની પ્રત્યેકઅવસ્થામાં નિગ્રોદજીવોની આત્મ્યંતિક ઉત્પત્તિ થયા કરે છે. (૧) મદિરા, મધ, માંસ અને માખણમાં પોતપોતાના રંગના અનંત જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, (૨) કેવલીએ મૈથુનના સેવન વખતે નવલાખ સૂક્ષ્મજીવોનો ઘાત બતાવ્યો છે. આમાં હંમેશા શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. (૩) તથા સ્ત્રીની યોનિમાં એક-બે યાવત્ ઉત્કૃષ્ઠી નવલાખ બેઈન્દ્રિયજીવો ઉત્પન્ન થાય છે. (૪) જેમ તપાવેલી લોખંડની સળીને વાંસની નળીમાં નાખવામાં આવે, તો તેમાં રહેલાં બધા તલ ભસ્મ થઈ જાય છે. તેમ જ્યારે પુરુષ સ્ત્રીસાથે સંભોગ કરે છે, ત્યારે ઉપરોક્ત સર્વ બેઈન્દ્રિયજીવો નાશ પામે છે. (૫) સંસકૃત યોનિમાં ઉત્પન્ન થતાં બેઈન્દ્રિયજીવો દર્શાવ્યા. હવે પુરુષના વીર્ય અને સ્ત્રીના લોહીથી ઉત્પન્ન

અથ કેડમી સપખજ્ઞાઃ, કશ્યામદેશભેદઙિતિ ? ઉચ્યતે । એકત્ર જીવાદૌ વસ્તુનિ એકૈકસત્ત્વાદિધર્મવિષયપ્રશ્નવશાદ અવિરોધેન પ્રત્યક્ષાદિવાધારિહારેણ પૃથામ્ભૂતયોઃ સમુદિતયોશ્ચ વિધિનિષેધયોઃ પર્યાલોચનયા કૃત્વા સ્યાચ્છબ્દલાઙ્ઘિતો વક્ષ્યમાણૈઃ સપખિઃ પ્રકારૈર્વચનવિન્યાસઃ સપખજ્ઞૈતિ ગોચતે । તદ્વથા- ૧ સ્યાદસ્ત્યેવ સર્વમિતિ વિધિકલ્પનયા પ્રથમો ભજ્ઞઃ । ૨. સ્યાત્રાસ્ત્યેવ સર્વમિતિ નિષેધકલ્પનયા દ્વિતીયઃ । ૩. સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાત્રાસ્ત્યેવેતિ ક્રમતો વિધિનિષેધકલ્પનયા તૃતીયઃ । ૪. સ્યાદવત્કવ્યમેવેતિ યુગપદ્વિધિનિષેધકલ્પનયા ચતુર્થઃ । ૫. સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાદવત્કવ્યમેવેતિ વિધિકલ્પનયા યુગપદ્વિધિનિષેધકલ્પનયા ચ પચ્ચમઃ । ૬. સ્યાત્રાસ્ત્યેવ સ્યાદવત્કવ્યમેવેતિ નિષેધકલ્પનયા યુગપદ્વિધિનિષેધકલ્પનયા ચ ષષ્ઠઃ । ૭. સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાત્રાસ્ત્યેવ સ્યાદવત્કવ્યમેવેતિ ક્રમતો વિધિનિષેધકલ્પનયા યુગપદ્વિધિનિષેધકલ્પનયા ચ સપ્તમઃ ॥

થતા ગર્ભજ પંચેન્દ્રિયમનુષ્યોની સંખ્યા બતાવે છે- “પુરુષના એક વારના સંયોગથી સ્ત્રીના ગર્ભમાં ઉત્કૃષ્ટથી નવલાખ પંચેન્દ્રિયગર્ભજમનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે.” (૬) આ નવલાખમાંથી એક કે બે જીવો જીવી શકે છે. બાકીના બધા ત્યાં ત્યારે જ નષ્ટ થઈ જાય છે. (૭) તેથી “માંસભક્ષણવગેરે અદુષ્ટ નથી, કેમકે જીવોની હિંસામાં હેતુ છે.” એવો અનુમાનપ્રયોગ થઈ શકે છે.

અથવા ભૂત (=પિશાચ) જેવા દૂર અને અવિવેકી લોકોની આ પ્રવૃત્તિ છે. તેવા લોકો જ માંસભક્ષણાદિ કરે છે. વિવેકીઓ આવી પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. આ પ્રમાણે ‘માંસભક્ષણાદિ દુષ્ટ છે’ તે સ્પષ્ટ કર્યું. તો હવે શું કરવું? તે દર્શાવે છે. “નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા” અહીં ‘નુ’ નો અર્થ એવકાર (=જકાર) કરવો. કેમકે “નુશબ્દ ભેદ અને અવધારણ (=એવકાર) અર્થમાં આવે ” એવું વચન છે. એટલે “માંસભક્ષણાદિમાંથી નિવૃત્તિ જ સ્વર્ગમોક્ષ વગેરેરૂપ મહાફળવાળી છે, નહીં કે, તેઓમાં પ્રવૃત્તિ પણ” એ ભાવાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ અન્યત્ર પણ દર્શાવ્યું છે કે, “એકબાજુ એકવ્યક્તિ દરવર્ષે સો વાર અશ્વમેધયજ્ઞ કરે, અને બીજીબાજુ એક વ્યક્તિ માંસ ખાતી નથી, તો આ બંનેને સરખું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧ ॥ હે યુધિષ્ઠિર ! એકરાત પણ બ્રહ્મચર્ય પાળનારને જે ઉત્તમગતિ મળે છે, તે ગતિ હજારો યજ્ઞ કરવાદ્વારા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી ॥ ૨ ॥ ” મદિરાપાન અંગે તો સૂત્રપાઠ આપવાની પણ જરૂર નથી, કારણ કે બધા લોકોમાં તે ગર્હ પામેલું છે. આવા પ્રકારના અર્થોને ‘કહેવાતા વિદ્વાન’ પરતીર્થિકો શી રીતે સમજી શકે? અર્થાત્ ન સમજી શકે તે સહજ છે.

સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ

પ્રશ્ન :- આ સાત ભાંગા કયા કયા છે? અને આદેશભેદ કયો છે?

ઉત્તર :- જ્યારે જીવાદિવસ્તુના અસ્તિત્વવગેરેધર્મો અંગે પ્રશ્ન ઉઠે છે, ત્યારે તે પ્રશ્નના સમાધાનતરીકે પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણોથી બાધા ન પાડે એ, એ પ્રમાણે વિધિ અને નિષેધનો અલગ-અલગરૂપે અને સમુદિતરૂપે વિચાર કરવામાં આવે છે, પછી ‘સ્યાત્’ શબ્દથી યુક્ત સાતપ્રકારના વચનોની રચના કરવામાં આવે છે. આને સપ્તભંગી કહે છે. તે સપ્તભંગી આ પ્રમાણે છે- (૧) વિધિની કલ્પનાથી = પ્રધાનતાથી ‘બધી વસ્તુઓ કથયિત છે જ’ અર્થાત્ જ્યારે વસ્તુને ‘પોઝીટીવ એંગલ’ (Positive angle) થી વિચારવામાં આવે, ત્યારે તે વસ્તુ કથયિત વિદ્યમાન છે. અર્થાત્ અસ્તિત્વધર્મથી યુક્ત છે. (૨) નિષેધની કલ્પના = નેગેટીવ એંગલ (Negative angle) થી પ્રરૂપણ કરવામાં આવે તો દરેક વસ્તુ કથયિત નથી જ = નાસ્તિત્વધર્મથી યુક્ત છે. (૩) વસ્તુમાં ક્રમશઃ વિધિ અને નિષેધની કલ્પના કરવામાં આવે તો, વસ્તુ કથયિત છે જ, અને કથયિત નથી જ. અર્થાત્ વસ્તુ ‘અસ્તિત્વ’ અને ‘નાસ્તિત્વ’ આ બંને ધર્મોથી યુક્ત છે. (૪) વસ્તુમાં વિધિ અને નિષેધ ધર્મનો એક સાથે વિચાર કરવામાં આવે, તો તે વસ્તુ કથયિત અવક્તવ્ય જ છે. (૫) વસ્તુમાં વિધિની

તત્ર સ્યાત્કર્થચિત્ સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપેણાસ્ત્યેવ સર્વં કુમ્ભાદિ, ન પુનઃ પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપેણ । તથાહિ-કુમ્ભો દ્રવ્યતઃ પાર્થિવત્વેનાસ્તિ, નાપ્યાદિસ્પત્ત્વેન । ક્ષેત્રતઃ પાટલિપુત્રકત્વેન, ન કાન્યકુબ્જાદિત્વેન । કાલતઃ શૈશિરત્વેન, ન વાસન્તિકાદિત્વેન । ભાવતઃ શ્યામત્વેન, ન રક્તાદિત્વેન । અન્યથેતરરૂપાપત્યા સ્વસ્પહાનિપ્રસન્ન ઇતિ । અવધારણં ચાત્ર ભક્તેઽનર્થમતાર્થવ્યાવૃત્ત્યર્થમુપાતમ, ઇતરથાનર્થિહિતતુલ્યતૈવાસ્ય વાક્યસ્ય પ્રસજ્યેત, પ્રતિનિયતસ્વાર્થાનર્થિધાનાત્ । તદુક્તમ્-“વાક્યેઽવધારણં તાવદનિષ્ઠાર્થનિવૃત્તયે । કર્તવ્યમન્યથાનુક્રમત્વાત્ તસ્ય કુર્ત્રચિત્” ॥ તથાપ્યસ્ત્યેવ કુમ્ભ ઇત્યેતાવન્માત્રોપાદાને કુમ્ભસ્ય સ્તમ્ભાદિસ્તિત્વેનાપિ સર્વપ્રકારેણાસ્તિત્વપ્રાપ્તે પ્રતિનિયતસ્વસ્થાનુપપત્તિઃ સ્યાત્ । તત્પ્રતિપત્તયે સ્યાદ્ ઇતિ શબ્દઃ પ્રયુજ્યતે । સ્યાત્ કર્થચિત્ સ્વદ્રવ્યાદિભિર્નિત્યર્થઃ

અને એકસાથે વિધિનિષેધની કલ્પના કરવામાં આવે, તો વસ્તુ કથયિત્ છે જ, અને કથયિત્ અવકલ્પ્ય જ છે. (૬) વસ્તુમાં નિષેધની અને એકી સાથે વિધિનિષેધની પ્રજ્ઞા કરવામાં આવે, તો ‘વસ્તુ કથયિત્ નથી જ અને કથયિદ્ અવકલ્પ્ય જ છે.’ (૭) વસ્તુમાં ક્રમશઃ વિધિ-નિષેધ, અને એકસાથે વિધિનિષેધની કલ્પના કરવામાં આવે, તો ‘વસ્તુ કથયિત્ છે જ, કથયિત્ નથી જ અને કથયિત્ અવકલ્પ્ય જ છે.’

સ્વાદ્ અસ્તિ ભંગનુ સ્વરૂપ

હવે દરેક ભાંગ કેવી રીતે ઉપપન્ન થાય છે? તે ક્રમશઃ દર્શાવે છે. ઘટવગેરે બધી વસ્તુઓ સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવરૂપે વિદ્યમાન છે જ. અને પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાળ અને પરભાવરૂપે વિદ્યમાન નથી. તથાહિ - દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઘડે પાર્થિવરૂપે છે, પાણીવગેરેરૂપે નથી. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પાટલિપુત્રમાં વિદ્યમાન છે, કાન્યકુબ્જવગેરેમાં નથી. (અથવા પાટલીપુત્રમાં બનેલો છે કાન્યકુબ્જાદિમાં નહીં) કાળની અપેક્ષાએ શિશિરઋતુની અપેક્ષાએ છે, વસન્તાદિ ઋતુની અપેક્ષાએ નથી. ભાવની અપેક્ષાએ શ્યામરૂપે વિદ્યમાન છે, લાલવગેરેરૂપે નથી. વસ્તુનું આ અસ્તિત્વ સ્વરૂપ સ્વદ્રવ્યાદિને અપેક્ષીને જ છે. જો સ્વ-પરના ભેદ વિના હોત, તો પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ પણ, ‘અસ્તિત્વ’ આવે. અને વસ્તુમાં પરરૂપની આપત્તિ આવે, આ પરરૂપને સ્વરૂપસાથે વિરોધ હોવાથી સ્વરૂપની હાનિનો પ્રસંગ આવે. આ ભંગમાં રહેલો ‘એવ’ કાર અનિષ્ટાર્થની વ્યાવૃત્તિમાટે છે. જો આ એવકારનું ગ્રહણ કર્યું ન હોત, તો આ વાક્ય નહિ કહેવાયેલા અર્થને તુલ્ય થઈ જવાનો પ્રસંગ આવત, કેમકે ‘એવ’ના અભાવમાં વાક્ય નિયતસ્વઅર્થને દર્શાવી શકે નહિ. કહ્યું જ છે કે - “અનિષ્ટાર્થની નિવૃત્તિ માટે વાક્યમાં એવકાર મુકવો જોઈએ, અન્યથા તે વાક્ય ક્યાંક અકથિતાર્થની તુલ્યતાને પામે છે.”

શંકા :- ‘એવ’ કાર અવ્યય પ્રતિનિયતાર્થ સૂચક છે, જ્યારે ‘સ્વાદ્’ અવ્યય વિકલ્પનું દ્યોતન કરે છે. આમ આ બે અવ્યયો પરસ્પર વિરોધી હોઈ એક વાક્યમાં બંનેનું ઉપાધાન યોગ્ય નથી. ‘એવ’ ની આવશ્યકતા ઉપરોક્ત યુક્તિથી સિદ્ધ થાય છે, તેથી અહીં ‘સ્વાદ્’ પદ અસંગત છે.

સમાધાન :- અસ્ત્યેવ કુમ્ભ. (=ઘડાનું અસ્તિત્વ સ્વરૂપ છે જ) એટલો જ જો નિર્દેશ કરવામાં આવે, અને ‘સ્વાદ્’ પદ મુકવામાં ન આવે, તો ‘તે (ઘડે) સ્તમ્ભાદિ સર્વરૂપે છે.’ એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય, અને પ્રતિનિયત ઇષ્ટ અસ્તિત્વસ્વરૂપની અનુપપત્તિ થાય. તેથી પ્રતિનિયતઅસ્તિત્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે, ‘સ્વાદ્’ પદની આવશ્યકતા છે. સ્યાન્ (=કથયિત્) વસ્તુ છે જ. એટલે કે ‘સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ વસ્તુ અસ્તિત્વસ્વરૂપથી

। યત્રાપિ ચાસૌ ન પ્રયુજ્યતે તત્રાપિ વ્યવચ્છેદફલૈવકારવદ્ બુદ્ધિમદ્ધિઃ પ્રતીયતે એવ । યદુક્તમ્- “સોઽપ્રયુક્તોઽપિ વા તજ્ઞૈઃ સર્વત્રાર્થાત્પ્રતીયતે । યથૈવકારોઽયોગાદિવ્યવચ્છેદપ્રયોજનઃ” ॥ ઇતિ પ્રથમો ભક્ષઃ ॥

સ્થાત્કર્થચિદ્ નાસ્ત્યેવ કુમ્ભાદિઃ સ્વદ્રવ્યાદિભિરિવ પરદ્રવ્યાદિભિરપિ વસ્તુનોઽસત્ત્વાનિષ્ઠૌ હિ પ્રતિનિયતસ્વસ્થાભાવાદ્ વસ્તુપ્રતિનિયતિર્ન સ્યાત્ । ન ચાસ્તિત્વૈકાન્તવાદિભિરત્ર નાસ્તિત્વમસિદ્ધમિતિ વક્તવ્યમ્, કથંચિત્ તસ્ય વસ્તુનિ યુક્તિસિદ્ધત્વાત્, સાધનવત્, ન હિ ક્વચિદ્ અનિત્યત્વાદૌ સાધ્યે સત્ત્વાદિસાધનસ્યાર્થિત્વં વિપક્ષે નાસ્તિત્વમન્તરેણોપપન્નમ્, તસ્ય સાધનત્વાભાવપ્રસન્નાત્ । તસ્માદ્ વસ્તુનોઽસ્તિત્વં નાસ્તિત્વેનાવિનામૂતમ્, નાસ્તિત્વં ચ તેનેતિ । વિવક્ષાવશાચ્ચાનયોઃ પ્રધાનોપસર્જનભાવઃ । એવમુત્તરભક્ષેષ્વપિ જ્ઞેયમ્, “અર્પિતાનર્પિતસિદ્ધેઃ” ઇતિ વાચકવચનાત્ । ઇતિ દ્વિતીયઃ ॥

યુક્ત છે સર્વથા નહિ એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ‘સ્થાત્’ શબ્દ બધા વાક્યમાં પ્રયુક્ત હોય છે. જ્યાં ‘સાક્ષાત્’ પ્રયુક્ત ન હોય, ત્યાં પણ વ્યવચ્છેદક ‘એવ’ ની જેમ અધ્યાહારથી સમજી લેવો. કહું જ છે કે, ‘અયોગાદિવ્યવચ્છેદમાં હેતુભૂત એવકારની જેમ તે (સ્થાત્ શબ્દ) નો પ્રયોગ થયો ન હોય, તો પણ નિષ્ણાતો તેની અર્થથી (=અધ્યાહારથી) પ્રતીતિ કરે છે.’ આમ પ્રથમભંગના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું

સ્થાદ નાસ્તિ ભંગનું સ્વરૂપ

ઘટાદિવસ્તુઓ કથયિત્ ‘નાસ્તિત્વસ્વરૂપથી યુક્ત છે. વસ્તુનું જેમ સ્વદ્રવ્યાદિથી અસ્તિત્વસ્વરૂપ ઇષ્ટ છે, તેમ પરદ્રવ્યાદિથી પણ જો અસ્તિત્વસ્વરૂપ ઇષ્ટ હોય, તો ‘વસ્તુના પરરૂપથી ભિન્ન પ્રતિનિયતસ્વરૂપનું અસ્તિત્વ રહેશે. નહિ, કેમકે સ્વ-પર ઉભયઅપેક્ષાએ વસ્તુમાં ‘અસ્તિત્વ’ સ્વરૂપ આવશે. તેથી વસ્તુનો પ્રતિનિયતસ્વરૂપે જે બોધ થાય છે, તે અનુપપન્ન થઈ જશે. તેથી વસ્તુ પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વધર્મથી યુક્ત જ સિદ્ધ છે.

અહીં એકાન્તે અસ્તિત્વસ્વરૂપને જ સ્વીકારનાર કદાચ એમ કહે કે, “વસ્તુના સ્વરૂપ તરીકે નાસ્તિત્વધર્મ અસિદ્ધ છે કેમકે તે અભાવાત્મક છે.” પરંતુ તે બરાબર નથી. કેમકે અનુમાનના સાધન (હેતુ)માં જેમ અસ્તિત્વની સાથોસાથ નાસ્તિત્વધર્મ રહ્યો છે, તેજ પ્રમાણે, વસ્તુમાં પણ નાસ્તિત્વધર્મ રહ્યો છે, તે યુક્તિસિદ્ધ છે, શબ્દાદિને જ્યારે અનિત્યાદિરૂપે સિદ્ધ કરવો હોય છે, ત્યારે ત્યાં દર્શાવાતો સત્ત્વાદિહેતુ પક્ષમાં (શબ્દાદિમાં) તથા સપક્ષમાં રહેતો હોય, તે આવશ્યક છે. અર્થાત્ સત્ત્વાદિહેતુનું પક્ષ અને સપક્ષમાં અસ્તિત્વસ્વરૂપ આવશ્યક છે. પરંતુ આ સ્વરૂપ તો જ સંભવે, જો તે હેતુ વિપક્ષમાં રહેતો ન હોય. જો હેતુ વિપક્ષમાં પણ રહેતો હોય, તો તે સાધ્યને વ્યભિચારી હોવાથી હેતુ તરીકે જ રહેતો નથી. તેથી તેનું સપક્ષમાં અસ્તિત્વ પણ ઉપપન્ન થતું નથી. કેમકે સપક્ષમાં હેતુના જ અસ્તિત્વનો વિચાર કરાય છે, નહિ કે અહેતુના કે હેત્વાભાસના, તેથી જેમ સાધનનું (=હેતુનું) સપક્ષની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વસ્વરૂપ, અને વિપક્ષની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વસ્વરૂપ છે, તેમ દરેક વસ્તુમાં પણ અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વસ્વરૂપ છે. કેમકે તે બે પરસ્પરઅવિનામૂત છે. તેથી દરેક વસ્તુમાં સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ, અને પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે વસ્તુની સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ વિવક્ષા થાય છે, ત્યારે પ્રથમ ભંગાની જેમ અસ્તિત્વસ્વરૂપ પ્રધાન બને છે, અને નાસ્તિત્વસ્વરૂપ ગૌણ બને છે. પરંતુ બેમાંથી એકેનો સર્વથા અભાવ હોતો નથી. આજ પ્રમાણે ઉત્તરના ભંગાઓમાં પણ સમજવું. શ્રી ઉમાસ્વામિ મહારાજે પણ કહ્યું છે કે “પ્રધાન અને ગૌણભાવની અપેક્ષાથી વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે.”

તૃતીયઃ સ્પષ્ટ એવ । દ્વાધ્યામસ્તિત્વનાસ્તિત્વધર્માભ્યાં યુગપત્પ્રધાનતયાર્પિતાધ્યામ્ એકસ્ય વસ્તુનોડ્ભિધિત્વાયાં તદ્દશસ્ય શબ્દસ્યાસમ્ભવાદ્ અવત્કત્વં જીવાદિવસ્તુ । તથાહિ—સદસત્ત્વગુણદ્વયં યુગપદ્ એકત્ર સદિત્યનેન વત્કુમશક્યમ્, તસ્યાસત્ત્વપ્રતિપાદનાસમર્થત્વાત્ । તથાડસદિત્યનેનાપિ, તસ્ય સત્ત્વપ્રત્યાયનસામર્થ્યાભાવાત્ । ન ચ પુષ્પદન્તાદિવત્ સાદ્ગૈતિકમેકં પદં તદ્વત્તું સમર્થમ્, તસ્યાપિ ક્રમેણાર્થદ્વયપ્રત્યાયને સામર્થ્યોપપત્તેઃ, શત્શાનયોઃ સંકેતિતસચ્છબ્દવત્ । અતએવ દ્વન્દ્વકર્મધારયવૃત્ત્યોર્વકિપય ચ ન તદ્વાચકત્વમ્ ।-ઇતિ સકલવાચકરહિતત્વાદ્ અવત્કત્વં વસ્તુ યુગપત્સત્ત્વાસત્ત્વાભ્યાં પ્રધાનભાવાર્પિતાધ્યામાક્રાન્તં વ્યવતિષ્ઠતે । ન ચ સર્વથાડવત્કત્વમ્, અવત્કત્વશબ્દનાપ્યનભિધેયત્વપ્રસજ્ઞાત્ । ઇતિ ચતુર્થઃ । શેષાસ્ત્રયઃ સુગમાભિપ્રાયાઃ ॥

ન ચ વાચ્યમેકત્ર વસ્તુનિ વિધીયમાનનિષિધ્યમાનનન્તધર્માભ્યુપગમેનાનન્તપ્રજ્ઞોપસજ્ઞાદ્ અસજ્ઞતૈવ સપ્રજ્ઞીતિ, વિધિનિષેધપ્રકારાપેક્ષ્યા પ્રતિપર્યાયં વસ્તુનિ અનન્તાનામપિ સપ્રજ્ઞોનામેવ સંભવાત્ । યથા હિ સદસત્ત્વાધ્યામ્, એવં

શેષ ભાંગાઓનું સ્વરૂપ

ત્રીજો ભાંગો સ્પષ્ટ છે. (જ્યારે વસ્તુના સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વસ્વરૂપ દર્શોવીને પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વસ્વરૂપ દર્શોવવામાં આવે છે, અથવા પ્રથમ પરદ્રવ્યાદિરૂપે નાસ્તિત્વ બતાવી પછી સ્વદ્રવ્યાદિરૂપે અસ્તિત્વ દર્શોવવામાં આવે છે, ત્યારે પહેલા અને બીજા વિકલ્પના સંયોગથી બનેલા આ ત્રીજા વિકલ્પનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી ‘વસ્તુ કથંચિત્ (=સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ) છે જ, અને કથંચિત્ (=પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ) નથી જ.’ એવો બોધ થાય છે.) જ્યારે અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ ધર્મે એ ઉભયને એકીસાથે પ્રધાન કરીને વસ્તુને કહેવાની ઈચ્છા થાય છે, ત્યારે તે બંને ધર્મથી યુક્ત તે વસ્તુના વાચક એકશબ્દનો અસંભવ હોવાથી તે જીવાદિવસ્તુ અવકત્વ બની જાય છે. વસ્તુગત સત્ત્વ (=અસ્તિત્વ) અને અસત્ત્વ (=નાસ્તિત્વ) એ બંને ગુણને પ્રકાશવા માટે ‘સત્’ શબ્દ સમર્થ નથી, કેમકે તે શબ્દ અસત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવા સમર્થ નથી. તથૈવ, ‘અસત્’ શબ્દ પણ તે માટે સમર્થ નથી, કેમકે તે શબ્દ ‘સત્ત્વ’નું પ્રતિપાદન કરવા સમર્થ નથી.

શંકા :- જેમ ‘પુષ્પદન્ત’ આ એક શબ્દદ્વારા સૂર્ય અને ચંદ્ર બંનેનો બોધ થાય છે. તેમ ‘અસ્તિ’ અને ‘નાસ્તિ’ બંનેનો બોધ કરાવવામાં સમર્થ એવો કોઈ સાંકેતિક શબ્દ કલ્પી શકાય.

સમાધાન :- અલબત્ત ‘પુષ્પદન્ત’ શબ્દથી ‘સૂર્ય અને ચંદ્ર’ બંનેનો બોધ થાય છે, પરંતુ તે પણ એકસાથે બંનેનો પ્રત્યય કરાવતો નથી, પરંતુ ક્રમશઃ જ કરાવે છે. ‘વ્યાકરણમાં શત્રુ (પરસ્પૃષ્ટમાં) અને શાન (આત્મનેપદમાં) આ બંનેનો ‘સત્’ શબ્દ દ્વારા થતો બોધ પણ ક્રમશઃ જ થાય છે.’ એ અહીં દેશાંતરત્રીકે છે. (એકસાથે બે ઉપયોગ સંભવતા ન હોવાથી સત્ અને અસત્ આ બંનેનો એક સાથે બોધ થઈ શકે નહિ. તેથી બંને સ્વરૂપનો એકસાથે બોધ કરાવનાર એક શબ્દ નથી. અને કદાચ કોઈક તેવો સાંકેતિકશબ્દ હોય, તો પણ એકસાથે બોધ થઈ શકતો નથી.) તેથી ‘સત્’ અને ‘અસત્’ શબ્દનો દ્વન્દ્વ કે કર્મધારય સમાસ કરવામાં આવે, અથવા સમાસ કરવાને બદલે કોઈક વાક્યદ્વારા દર્શોવવામાં આવે તો પણ તે બંને શબ્દો યુગપત્ સત્ત્વ અને અસત્ત્વના વાચક બની શકતા નથી. તેથી જ્યારે એક સાથે સત્ત્વ અને અસત્ત્વને પ્રધાન કરી વસ્તુના નિરૂપણની ઈચ્છા થાય છે, ત્યારે સંપૂર્ણરૂપે (=તે બંને સ્વરૂપથી યુક્ત) વસ્તુને દર્શોવવામાં સમર્થ શબ્દનો અભાવ હોવાથી વસ્તુ અવકત્વ બને છે. વસ્તુની આ અવકત્વતા પણ કથંચિત્ જ છે, સર્વથા નથી. અન્યથા ‘અવકત્વ’ શબ્દદ્વારા પણ તેનો ઉલ્લેખ થઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે ચોથા ભાંગાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું.

બાકીના ત્રણ ભાંગા સાંયોગિક હોવાથી સુગમ છે. (પાંચમો ભાંગો પહેલા અને ચોથા ભાંગાના સંયોજનથી છે, જ્યારે કોઈ વસ્તુનાં સ્વદ્રવ્યાદિથી અસ્તિત્વસ્વરૂપને કહીને એકી સાથે અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ બંને સ્વરૂપને કહેવાની ઈચ્છા થાય, ત્યારે ‘વસ્તુ કથંચિત્ છે જ અને કથંચિત્ અવકત્વ જ છે.’ એમ ઉલ્લેખ કરાય છે. છઠ્ઠે વિકલ્પ બીજા અને ચોથા વિકલ્પના

સામાન્યવિશેષાધ્યામપિ સપ્તભદ્ર્યેવ સ્યાત્ । તથાહિ । સ્યાત્સામાન્યમ્, સ્યાદ્ વિશેષઃ, સ્યાદુભયમ્, સ્યાદવત્કવ્યમ્, સ્યાત્સામાન્યાવત્કવ્યમ્, સ્યાદ્ વિશેષાવત્કવ્યમ્, સ્યાત્સામાન્યવિશેષાવત્કવ્યમિતિ । ન ચાત્ર વિધિનિષેધપ્રકારૌ ન સ્ત ઇતિ વાચ્યમ્, સામાન્યસ્ય વિધિરૂપત્વાદ્ વિશેષસ્ય ચ વ્યાવૃત્તિરૂપતયા નિષેધાત્મકત્વાત્ । અથવા પ્રતિપક્ષશબ્દત્વાદ્ યદા સામાન્યસ્ય પ્રાધાન્યં તદા તસ્ય વિધિરૂપતા વિશેષસ્ય ચ નિષેધરૂપતા । યદા વિશેષસ્ય પુરસ્કારસ્તદા તસ્ય વિધિરૂપતા ઇતરસ્ય ચ નિષેધરૂપતા । एवं सर्वत्र योज्यम् । अतः सुष्ठुक्तं अनन्ता अपि सप्तभद्र्य एव संभवेयुरिति, प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां समानामेव संभवात्, तेषामपि सप्तत्वं सप्तविधतज्जिज्ञासानियमात्, तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तधैव तत्संदेहसमुत्पादात्, तस्यापि सप्तविधत्वनियमः स्वगोचरवस्तुधर्माणां सप्तविधत्वस्यैवोपपत्तेरिति ॥

इयं च सप्तभङ्गी प्रतिभङ्गं सकलादेशस्वभावा विकलादेशस्वभावा च । तत्र सकलादेशः प्रमाणवाक्यम् । तत्तत्क्षणं चेदम् → प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः कालादिभिरभेदवृत्तिप्राधान्याद् अभेदोपचाराद् वा योगपट्टेन प्रतिपादकं वचः सकलादेशः । अस्यार्थः → कालादिभिरष्टाभिः कृत्वा यदभेदवृत्तेर्धर्मधर्मिणोरपृथग्भावस्य प्राधान्यं तस्मात्

સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે વસ્તુના નાસ્તિત્વસ્વરૂપને કહ્યા પછી અસ્તિત્વનાસ્તિત્વઉભયસ્વરૂપને એક સાથે કહેવાની ઇચ્છા થાય, ત્યારે 'વસ્તુ કથયિત્ નથી જ અને કથયિત્ અવકાન્ય જ છે.' એમ વિધાન કરાય છે. સાતમો વિકલ્પ ત્રીજા અને ચોથા વિકલ્પના સંયોગથી પ્રગટે છે. જ્યારે વસ્તુના અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ સ્વરૂપને કમન્નઃ કહ્યા પછી એકસાથે કહેવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે વસ્તુ કથયિત્ છે જ, કથયિત્ નથી જ અને કથયિત્ અવકાન્ય જ છે. એમ પ્રદર્શિત કરાય છે.)

અનંતી સપ્તભંગીઓ

શંકા :- દરેક વસ્તુમાં વિધાન કરાતા અને નિષેધ કરાતા ધર્મો અનન્ત છે. (વિધાન કરાતા ધર્મો અસ્તિત્વ સંબંધી અને નિષેધ કરાએલા ધર્મો નાસ્તિત્વસંબંધી તે વસ્તુના ધર્મો તરીકે ગણાય છે.) આમ વસ્તુગતધર્મો અનન્ત હોવાથી અનન્તભંગી થઈ શકે છે, તેને બદલે દરેક વસ્તુમાં સપ્તભંગી જ દર્શાવવી બરાબર નથી.

સમાધાન :- વસ્તુગત દરેક પર્યાયોઅંગે વિધિનિષેધદ્વારા સપ્તભંગી બની શકે છે. અને વસ્તુનાં પર્યાયો અનન્ત છે. તેથી દરેક વસ્તુમાં અનન્તી સપ્તભંગી બની શકે છે. જેમ અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ ધર્મની સપ્તભંગી દર્શાવી, તેમ સામાન્ય અને વિશેષની સપ્તભંગી પણ બની શકે છે. જે આ પ્રમાણે છે— વસ્તુ (૧) કથયિત્ સામાન્યરૂપ જ છે. (૨) કથયિત્ વિશેષરૂપ જ છે. (૩) કથયિત્ સામાન્યાત્મક છે. કથયિત્ વિશેષાત્મક છે. (૪) કથયિત્ અવકાન્ય છે. (૫) કથયિત્ સામાન્યાત્મક અને કથયિત્ અવકાન્ય છે. (૬) કથયિત્ વિશેષરૂપ છે અને કથયિત્ અવકાન્ય છે. (૭) કથયિત્ સામાન્યાત્મક છે. કથયિત્ વિશેષાત્મક છે અને કથયિત્ અવકાન્ય છે.

શંકા :- આ સપ્તભંગી વિધિ અને નિષેધ પ્રકારને આશ્રયીને થઈ નથી. તેથી તમે પૂર્વે દર્શાવ્યું કે 'વિધિ અને નિષેધદ્વારા અનંત સપ્તભંગી થાય છે.' તે અસંગત છે.

૧. અહીં એ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે, પરસ્પર બે વિરૂદ્ધ ધર્મો દ્વારા જ આ સપ્તભંગી બની શકે, જો તે ધર્મો પરસ્પર વિરૂદ્ધ ન હોય, તો સપ્તભંગી બની ન શકે. કેમકે તે બન્નેને સ્વ-સ્વનાં વિધિનિષેધ વખતે પરની અપેક્ષા હોતી નથી. જેમકે 'અસ્તિત્વ' અને 'સામાન્ય' આ બે ધર્મો દ્વારા સપ્તભંગી ન બની શકે, કેમકે અસ્તિત્વના વિધિનિષેધને સામાન્યના વિધિનિષેધ સાથે સંબંધ નથી, પરંતુ નાસ્તિત્વના વિધિનિષેધ સાથે સંબંધ છે. વળી બે વિરૂદ્ધધર્મોથી બનાવેલી સપ્તભંગી વસ્તુને સર્વાંશે વ્યાપ્ત થાય છે. અવિરૂદ્ધધર્મોથી બનાવેલી સપ્તભંગી સર્વાંશે વ્યાપ્ત ન બને, જેમ કે 'સ્યાદ્ સામાન્ય અસ્તિત્વઉભય' એવો ત્રીજો વિકલ્પ વસ્તુના વિશેષાત્મક ધર્મને સ્પર્શેતો નથી. જ્યારે 'સ્યાદ્ સામાન્યવિશેષઉભય' એવો ત્રીજો વિકલ્પ વસ્તુને સર્વાંશે વ્યાપ્ત બને. કેમકે વસ્તુના સર્વ ધર્મોનો 'સામાન્ય' કે 'વિશેષ' અંશમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. જે ધર્મો સામાન્યરૂપ, નથી, તે બધા વિશેષરૂપ છે.

કાલાદિભિર્નિર્માત્માનમપિ ધર્મધર્મિણામ્ભેદાધ્યારોપાદ્ વા સમકાલમભિધાયકં વાક્યં સકલાદેશઃ । તદ્વિપરીતસ્તુ વિકલાદેશો નયવાક્યમિત્યર્થઃ । અવમાણયઃ- યૌગપદ્ધેનાશેષધર્માત્મકં વસ્તુ કાલાદિભિર્ભેદપ્રાધાન્યવૃત્ત્યાઽભેદોપચારેણ વા પ્રતિપાદયતિ સકલાદેશઃ, તસ્ય પ્રમાણાધીનત્વાત્ । વિકલાદેશસ્તુ ક્રમેણ ભેદોપચારાદ્ ભેદપ્રાધાન્યાદ્વા તદભિધતે, તસ્ય નયાત્મકત્વાત્ ॥

ક્રમઃ પુનઃ ક્રમઃ કિં ચ યૌગપદ્ધત્? યદ્વાસ્તિત્વાદિધર્માણાં કાલાદિભિર્ભેદવિકલાદેશઃ, તદૈકશબ્દસ્યાનેકાર્થપ્રત્યાયને શક્યભાવાત્ ક્રમઃ । યદા તુ તેષામેવ ધર્માણાં કાલાદિભિર્ભેદેન વૃત્તાત્મસ્વમુચ્યતે તદૈકેનાપિ શબ્દેનૈકધર્મપ્રત્યાયનમુલેન તદાત્મકતામાપન્નસ્યાનેકાશેષધર્મસ્વસ્ય વસ્તુનઃ પ્રતિપાદનસમ્ભવાદ્ યૌગપદ્ધત્ ॥

સમાધાન :- ‘સામાન્ય’ અનુવૃત્તિરૂપ જોવાથી વિધિરૂપ છે. અને વિશેષ વ્યાવૃત્તિરૂપ જોવાથી નિષેધરૂપ છે. આમ અહીં પણ વિધિ-નિષેધ પ્રકારે જ સપ્તભંગી છે. અથવા સામાન્ય અને વિશેષ પરસ્પર પ્રતિપક્ષભૂત શબ્દો છે. તેથી જ્યારે સામાન્યને પ્રધાન કરવામાં આવે, ત્યારે તે વિધિરૂપ છે, અને વિશેષ નિષેધરૂપ છે. જ્યારે વિશેષને આગળ કરવામાં આવે, ત્યારે તે વિધિરૂપ છે, અને સામાન્ય નિષેધરૂપ છે. આજ પ્રમાણે અન્યત્ર સપ્તભંગીઓમાં પણ સમજવું. તેથી ‘અનન્ત સપ્તભંગીઓ છે’ ઇત્યાદિ જે કહ્યું, તે બરાબર જ છે. કેમકે પ્રતિપાદન થઈ શકે તેવા પ્રશ્નો સાત જ છે, કેમકે સાત જ પ્રકારની જિજ્ઞાસા થાય છે. અને પ્રશ્નો જિજ્ઞાસાને અનુરૂપ થાય છે, જિજ્ઞાસા સાત જ પ્રકારની છે, કેમકે સાત જ પ્રકારના સંદેહો ઉત્પન્ન થાય છે. વસ્તુના સ્વરૂપનો સંદેહ થયા પછી તે સંદેહને અનુરૂપ વસ્તુના સ્વરૂપની જિજ્ઞાસા (=જ્ઞાન કરવાની ઇચ્છા) થાય છે. વસ્તુમાં સંદેહ થઈ શકે તેવા ધર્મો સાત પ્રકારના જ હોવાથી, સંદેહ પણ સાત પ્રકારના જ થાય છે. અર્થાત્ અનન્તધર્મો પણ પૂર્વોક્ત સાતવિકલ્પોમાં વિભાજિત થતાં હોવાથી તે ધર્મોઅંગે સંદેહ પણ સાત પ્રકારના જ થાય.

સકલાદેશ-વિકલાદેશનું સ્વરૂપ

આ સપ્તભંગી સ્વગત દરેક ભંગને આશ્રયીને સકલાદેશઆત્મક અને વિકલાદેશઆત્મક હોય છે. સકળાદેશ પ્રમાણવાક્ય છે. સકળાદેશનું લક્ષણ (=સ્વરૂપ) આ છે. “પ્રમાણદ્વારા અનન્તધર્માત્મકરૂપે જ્ઞાન થયેલી વસ્તુના કાળવર્ગે આઠદ્વારા અભેદની પ્રધાનતાથી કે અભેદના ઉપચારથી એકસાથે સર્વધર્મોનું પ્રતિપાદન કરતું વચન સકળાદેશ કહેવાય” આ વાક્યનો અર્થ આ મુજબ છે - (૧) કાળ (૨) આત્મરૂપ (૩) અર્થ (૪) સંબંધ (૫) ઉપકાર (૬) ગુણિદેશ (૭) સંસર્ગ અને (૮) શબ્દ. આ આઠની અપેક્ષાએ ધર્મો અને ધર્મી વચ્ચેના અપૂર્ણભાવને પ્રધાન કરીને અથવા કાલાદિની અપેક્ષાએ ભિન્ન એવા પણ ધર્મ અને ધર્મીમાં અભેદનો ઉપચાર કરીને સમકાળે ધર્મ અને ધર્મીનો નિર્દેશ કરતું વચન સકળાદેશ કહેવાય છે. કેમકે સકળાદેશ પ્રમાણને આધીન છે. આનાથી વિપરીત વિકળાદેશ નયવાક્યરૂપ છે. ધર્મીથી તથા પરસ્પર ધર્મના ભેદનો ઉપચાર કરીને અથવા ભેદને પ્રધાન કરીને તે ધર્મોનો ક્રમશઃ નિર્દેશ કરતું વચન વિકળાદેશ કહેવાય.

ક્રમ-યૌગપદ્ધતનું સ્વરૂપ

શંકા :- ક્રમ શું છે? અને યૌગપદ્ધ શું છે?

સમાધાન :- કાળ આદિથી જ્યારે અસ્તિત્વ આદિ ધર્મોમાં ભેદ ઇષ્ટ હોય છે, ત્યારે શબ્દ એકીસાથે અનેક અર્થ (=ધર્મ) નો બોધ કરાવવા અસમર્થ હોવાથી ક્રમ અનિવાર્ય બને છે. ધર્મો પરસ્પરથી ભિન્નરૂપે ઇષ્ટ હોવાથી એક ધર્મનાં નિરૂપણથી અન્યધર્મનો બોધ થઈ શકે નહિ. તેથી એક શબ્દદ્વારા એક ધર્મનો નિર્દેશ કર્યા પછી, બીજા ધર્મના ઉલ્લેખમાટે બીજા શબ્દની જરૂર પડે. અને ત્રીજા ધર્મમાટે વળી ત્રીજો શબ્દ જોઈએ.

કે પુનઃ કાલાદયઃ? ^૧કાલઃ આત્મરૂપમ્ ^૨અર્થઃ સમ્બન્ધઃ ^૩ઉપકારઃ ^૪ગુણિદેશઃ ^૫સંસર્ગઃ શબ્દઃ । ૧ તત્ર સ્યાદ્ જીવાદિવસ્તુ અસ્ત્યેવ इत्यत्र यत्કालमस्તિત્વં તત્કાલાઃ શેષાનન્તધર્મા વસ્તુન્યેકત્રેતિ તેષાં કાલેનાભેદવૃત્તિઃ । ૨ યદેવ ચાસ્તિત્વસ્ય તદગુણત્વમાત્મરૂપં તદેવ અન્યાનન્તગુણાનામપીતિ આત્મરૂપેનાભેદવૃત્તિઃ । ૩ ય એવ ચાધારોઽર્થો દ્રવ્યાલ્લોઽસ્તિત્વસ્ય સ એવાન્યપર્યાયાણામિત્યર્થેનાભેદવૃત્તિઃ । ૪ ય એવ ચાવિષ્વખાવઃ કથજ્ઞિતાદાત્મ્યલક્ષણઃ સમ્બન્ધોઽસ્તિત્વસ્ય સ એવ શેષવિશેષાણામિતિ સમ્બન્ધેનાભેદવૃત્તિઃ । ૫ ય એવ ચોપકારોઽસ્તિત્વેન સ્વાનુરક્તત્વકરણં

આમ અન્ય અન્ય શબ્દો દ્વારા ક્રમશઃ જ તે ધર્મોનો નિર્દેશ થઈ શકે. અહીં એક ધર્મનો નિરૂપક શબ્દ નયશબ્દ કહેવાય. આમ જ્યારે ધર્મોનો પરસ્પર અને ધર્મીથી ભેદ ઈષ્ટ હોય, ત્યારે તેઓના નિરૂપણમાટે ક્રમ આવશ્યક છે. તથા જ્યારે કાલઆદિની અપેક્ષાએ તેજ ધર્મોનો પરસ્પર અને ધર્મીથી અભેદ વિવક્ષિત હોય છે, ત્યારે એકધર્મનો બોધ કરાવનાર એકશબ્દથી સઘળા ધર્મીથી યુક્ત તે વસ્તુનું પ્રતિપાદન થઈ જાય છે. કેમકે સઘળા ધર્મો પરસ્પર અભિન્ન હોઈ એકરૂપ હોવાથી શબ્દથી નહિ કહેવાયેલા સઘળા ધર્મો પણ તે શબ્દથી કહેવાયેલાં ધર્મરૂપ હોય છે. (જે કે શબ્દ દ્વારા તો એક જ ધર્મનો ઉલ્લેખ થાય છે. છતાં પણ તે વખતે એકરૂપતા હોવાથી બીજા ધર્મોનો પણ અર્થથી બોધ થઈ જાય છે.) આમ એકી સાથે સઘળા ધર્મોનો બોધ થતો હોવાથી અહીં “યૌગપદ્ય” સુસંગત છે.

કાલઆદિ આઠનું સ્વરૂપ

હવે કાલવગેરે આઠનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. (૧) કાલઃ :- “જીવાદિવસ્તુ કથંચિત્ છેજ.” એ ભાંગામાં પ્રદર્શિત કરાયેલ “અસ્તિત્વ” ધર્મ જે સમયે જીવાદિવસ્તુમાં હાજર હોય છે, તેજ સમયે બાકીના અનન્તધર્મો પણ વસ્તુમાં હાજર હોય છે જ. આમ સમાનકાલીન હોવાથી વસ્તુગતસર્વધર્મો કાલની અપેક્ષાએ અભિન્ન છે. જે કાણે જીવના અસ્તિત્વ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે, તે કાણે જીવ કંઈ માત્ર અસ્તિત્વધર્મથી જ યુક્ત નથી, કિન્તુ સહભાવી અને ક્રમભાવી અનન્ત ધર્મોથી યુક્ત છે. તેથી જ્યારે જીવના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન થાય છે ત્યારે જીવથી અને પરસ્પરથી કથંચિત્ અભેદના કારણે બાકીનાં અનન્ત ધર્મોનું પણ ભેગું ભેગું પ્રતિપાદન થઈ જાય છે. આમ કાલની અપેક્ષા સામાનાપિકરણ્ય (=સમાનકાળે એક ધર્મમાં વૃત્તિતા) થી અભેદ સિદ્ધ થાય છે. (૨) આત્મરૂપઃ :- સ્વરૂપ = સ્વભાવ = ગુણ. જેમ અસ્તિત્વધર્મ દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે. તેમ બીજા ધર્મો પણ દ્રવ્યના સ્વભાવ છે, આમ સ્વભાવરૂપે સમાન હોવાથી આ અપેક્ષાએ પણ બધા ધર્મો અભિન્ન છે. (૩) અર્થઃ :- આધાર. દ્રવ્ય જેમ અસ્તિત્વધર્મનો આધાર છે, તેમ અન્ય સર્વધર્મોનો પણ આધાર છે. અસ્તિત્વધર્મ જેમ જીવને આશ્રયીને રહ્યો છે. તેમ જીવના અન્ય અનન્ત ધર્મો પણ તેને જ (જીવને) આશ્રયીને રહ્યા છે. આમ આશ્રયની સમાનતા હોવાથી તેઓ અર્થની અપેક્ષાએ પણ અભિન્ન છે. (૪) સમ્બન્ધઃ :- ‘અસ્તિત્વ’ ધર્મ દ્રવ્યથી પૃથગ્ ઉપલબ્ધ થતો નથી, કેમકે દ્રવ્યસાથે તેને કથંચિત્ એકરૂપતા (=તાદાત્મ્ય) છે. આમ તાદાત્મ્યરૂપ અવિભવગ્ભાવ (=અપૃથગ્ભાવ) સમ્બન્ધથી જેમ અસ્તિત્વધર્મ દ્રવ્યમાં રહ્યો છે, તેમ બીજા અનન્તા ધર્મો પણ તે જ સંબંધથી દ્રવ્યમાં રહ્યા છે, કેમકે બધા જ ધર્મો દ્રવ્યથી પૃથગ્ ઉપલબ્ધ થતાં નથી, અને દ્રવ્યસાથે કથંચિત્ એકરૂપ છે. (૫) ઉપકારઃ :- પોતાનાથી અનુરક્ત કરવારૂપ જે ઉપકાર અસ્તિત્વગુણદ્વારા દ્રવ્યપર કરાય છે. તે જ ઉપકાર અન્ય ગુણોદ્વારા પણ કરાય છે. (દરેક ગુણ દ્રવ્યના સ્વરૂપના નિર્માણમાં ભાગ ભજવે છે, અને તેના સ્વરૂપમાં પોતાને અનુરૂપ વિશિષ્ટતા ઉત્પન્ન કરે છે. આમ વિશિષ્ટતાનું નિર્માણ કરવા દરેક ગુણો દ્રવ્યને સ્વાનુરક્ત કરે છે. તેથી જ વૈશિષ્ટ્યનું નિર્માણ કરનારા ગુણોના અભાવમાં દ્રવ્યનો પણ અભાવ થાય છે.) (૬) ગુણિદેશઃ :- અસ્તિત્વ ધર્મનો ગુણી (=દ્રવ્ય) જે દેશમાં રહ્યો છે, તે જ દેશમાં તે અન્ય ધર્મોનો ગુણી પણ રહ્યો છે, કેમકે તે બધા ધર્મોનો ગુણી એક જ છે. (અથવા અસ્તિત્વ ધર્મ પોતાના ગુણીના

સ એવ શેષૈરપિ ગુણૈરિત્યુપકારેણાભેદવૃત્તિઃ । ૬ ય એવ ગુણિનઃ સમ્બન્ધો દેશઃ ક્ષેત્રલક્ષણોઽસ્તિત્વસ્ય સ
 એવાન્યગુણાનામિતિ ગુણિદેશેનાભેદવૃત્તિઃ । ૭ ય એવ ચૈકવસ્ત્વાત્માનાસ્તિત્વસ્ય સંસર્ગઃ સ એવ શેષધર્માનામિતિ
 સંસર્ગેણાભેદવૃત્તિઃ । અવિષ્વાભાવેઽભેદઃ પ્રધાનમ્ ભેદો ગૌણઃ, સંસર્ગો તુ ભેદઃ પ્રધાનમ્ અભેદો ગૌણ ઇતિ વિશેષઃ । ૮ ય
 એવ ચાસ્તીતિ શબ્દોઽસ્તિત્વધર્માત્મકસ્ય વસ્તુનો વાચકઃ સ એવ શેષાનનનધર્માત્મકસ્યાપીતિ શબ્દેનાભેદવૃત્તિઃ
 પર્યાયાર્થિકનયગુણભાવે દ્રવ્યાર્થિકનયપ્રાધાન્યાદ્ ઉપપદ્યતે ॥

જેટલાં પ્રદેશને વ્યાપીને રહ્યો છે તેટલાં જ પ્રદેશને વ્યાપીને અન્ય ધર્મો પણ રહ્યા છે. પણ આ અર્થ બહુ યુક્તિસંગત દેખાતો નથી. કેમકે અહીં ટીકાકારશ્રીને કૌત્યાન્મકદેશ છે. જ્યારે અમૂર્તગુણની ગુણીમાં વૃત્તિ અપૃથગ્ભાવથી છે. જ્યાં અપૃથગ્ભાવથી વૃત્તિ છે એવું, ત્યાં કૌત્રની વિચારણા નિરર્થક છે, તેથી જ પૂર્વે “અવયવી અવયવમાં અપૃથગ્ભાવથી રહ્યો હોવાથી તે અવયવમાં દેશથી રહ્યો છે કે સંપૂર્ણતયા ઇત્યાદિ વિકલ્પોનો અનવકાશ છે” એમ દર્શાવ્યું હતું. તેથી “પદાર્થના જેટલા પ્રદેશોમાં અસ્તિત્વધર્મ છે, તેટલા જ પ્રદેશોમાં અન્ય શેષ ગુણો પણ છે” ઇત્યાદિ વચન શિષ્યજનને બહુમત બની ન શકે.) અથવા ગુણીના આધાર તરીકે જે દેશ હોય, તેજ દેશને ગુણનો આધાર પણ કહી શકાય, કેમકે ગુણ અને ગુણી કથંચિત્ અભિન્ન છે. તેથી પોતાના ગુણી સમ્બન્ધી જે દેશ અસ્તિત્વધર્મનો છે, તે જ દેશ અન્ય ગુણોનો પણ છે. (કેમકે અસ્તિત્વ ધર્મની જેમ અન્યગુણો પણ પોતાના ગુણીના આધારભૂત દેશમાં જ ઉપલબ્ધ થાય છે. એટલે કે જે સ્થળે ગુણિત અસ્તિત્વ ધર્મ ઉપલબ્ધ થાય છે, તે સ્થળે અન્યધર્મો પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. આમ સમાનદેશમાં ઉપલબ્ધ થતા હોવાથી ગુણિદેશની અપેક્ષાએ પણ અભેદ છે. આ અર્થ કરવામાં પૂર્વોક્ત દોષનો સંભવ દેખાતો નથી. નયજાત્રીતાર્થો આ બાબતમાં નિર્ણાયક છે.) (૭) સંસર્ગ :- અસ્તિત્વધર્મનો વસ્તુસ્વરૂપસાથે જે સંસર્ગ છે, તે જ સંસર્ગ તે વસ્તુના અન્ય ધર્મોનો પણ છે. (પર્યાયનયની અપેક્ષાએ વસ્તુ તેના ગુણોથી ભિન્ન છે. ભિન્ન એવા ગુણો સંસર્ગથી (વિશેષિકઆદિની દૃષ્ટિથી સમવાયસંસર્ગથી) વસ્તુનો આશ્રય કરે છે. અસ્તિત્વ (અન્યમતે સના) જે સંસર્ગથી (=અન્યમતે સમવાયથી) છવાઈદ્રવ્યમાં વૃત્તિ છે, એ જ સંસર્ગથી અન્યગુણો પણ દ્રવ્યમાં વૃત્તિ છે અથવા અસ્તિત્વવચરે બધાધર્મો તે વસ્તુના સ્વરૂપભૂત છે. તેથી સ્વરૂપસંબંધથી અસ્તિત્વનો વસ્તુસાથે જે સંસર્ગ છે, તે જ સંસર્ગ અન્ય ધર્મોનો પણ છે. વસ્તુનાં ધર્મોનો વસ્તુથી ભેદનો વ્યવહાર લોકોમાં થાય છે, જેમકે ‘પાણીની શીતળતા’ ‘ઘસ્રનું હોવાપણું’ આ ભિન્ન ધર્મો વસ્તુના સ્વરૂપ હોઈ, સ્વરૂપસંબંધથી વસ્તુમાં વૃત્તિ છે. આમ સંસર્ગની અપેક્ષાએ પણ ધર્મો વચ્ચે અભેદ છે) અવિષ્વાભાવસંબંધમાં વસ્તુનો ધર્મસાથેનો ભેદ ગૌણ છે અને અભેદ પ્રધાનપણે છે. જ્યારે સંસર્ગમાં અભેદ ગૌણ છે અને ભેદ પ્રધાન છે. બંનેવચ્ચે આટલો તફાવત છે. (૮) શબ્દ :- અસ્તિત્વધર્મથી યુક્ત વસ્તુનો, વાચક જે ‘અસ્તિ’ શબ્દ છે, તે જ ‘અસ્તિ’ શબ્દ બાકીના અનન્તધર્મોથી યુક્ત તે વસ્તુનો, વાચક પણ છે. જેમ અસ્તિત્વધર્મથી યુક્ત હોવાથી ‘વસ્તુ-અસ્તિ’ (=છ) એમ કહેવાય છે, તેમ અન્યધર્મોથી યુક્ત હોવાથી પણ ‘વસ્તુ અસ્તિ’ એમ કહેવાય છે. આમ શબ્દની અપેક્ષાએ પણ ધર્મો અભિન્ન છે. આ પ્રમાણે પર્યાયાર્થિકનયને ગૌણ કરી અને દ્રવ્યાર્થિક નયને પ્રધાન કરી કાળાદિ આઠદ્વારા ધર્મો વચ્ચે અભેદ સિદ્ધ કર્યો.

પર્યાયાર્થિકનયે કાલઆદિ આઠનું સ્વરૂપ

દ્રવ્યાર્થિકનયને ગૌણ કરવામાં આવે, અને પર્યાયાર્થિકનયને મુખ્ય કરવામાં આવે, તો આ જ કાળાદિઆઠની અપેક્ષાએ ધર્મોમાં અભેદ સંભવે નહિ. તે આ પ્રમાણે. (૧) કાળ:- ગુણો સમકાલીન નથી. કેમકે એકકાળે એકવસ્તુમાં ઘણા ગુણો સંભવી શકે નહિ, અને જો અનેક ગુણો માનશો તે જેટલા ગુણો તેટલા ગુણી માનવા પડશે. અર્થાત્ એકની એકવસ્તુને અનેકવસ્તુરૂપ માનવી પડશે. (પર્યાયાર્થિકનય કર્તમાનત્રાહી છે. તથા વર્તમાનસાથે રહેલી વસ્તુને તેના તત્કાલીન પ્રજટ એકપર્યાયમય જ માને છે. તથા તે જ પર્યાયને તે વસ્તુના તે કાળના ધર્મ તરીકે સ્વીકારે છે. તેથી અનન્તધર્મોત્થક વસ્તુના અનન્તધર્મો પ્રજટરૂપે ભિન્નકાલીન હોવાથી આ નય તે ધર્મોને કાલના ભેદે ભિન્ન જ માને

દ્રવ્યાર્થિકગુણભાવે પર્યાયાર્થિકપ્રાધાન્યે તુ ન ગુણાનામભેદવૃત્તિઃ સમ્ભવતિ । સમકાલમેકત્ર નાનાગુણાનામસમ્ભવાત્, સમ્ભવે વા ત્વાદશ્રયસ્ય તાવદ્વા ભેદપ્રસજ્ઞાત્ । નાનાગુણાનાં સમ્બન્ધિન આત્મસ્વસ્ય ચ ભિન્નત્વાત્, આત્મસ્વાભેદે તેષાં ભેદસ્ય વિરોધાત્ । સ્વાશ્રયસ્યાર્થસ્યાપિ નાનાત્વાદ્, અન્યથા નાનાગુણાશ્રયત્વસ્ય વિરોધાત્ । સમ્બન્ધસ્ય ચ સમ્બન્ધિભેદેન ભેદદર્શનાદ્ નાનાસમ્બન્ધિધિરેકત્ર (સમ્બન્ધા?) સમ્ભવાષ્ટનાત્ । તૈઃ ક્રિયમાણસ્યોપકારસ્ય ચ પ્રતિનિયતસ્વપ્રસ્યાનેકત્વાત્ અનેકૈરુપકારિભિઃ ક્રિયમાણસ્યોપકારસ્ય વિરોધાત્ । ગુણિદેશસ્ય પ્રતિગુણભેદાત્ તદભેદે ખિન્નાર્થગુણાનામપિ ગુણિદેશાભેદપ્રસજ્ઞાત્ । સંસર્ગસ્ય ચ પ્રતિસંસર્ગિભેદાત્ તદભેદે સંસર્ગિભેદવિરોધાત્ । શબ્દસ્ય પ્રતિવિધયં નાનાત્વાત્ સર્વગુણાનામેકશબ્દવાચ્યતાયાં સર્વાર્થાનામેકશબ્દવાચ્યતાપત્તેઃ શબ્દાન્તરવૈફલ્યાપત્તેઃ ।

છે. જેમકે “બાળ અને યુવા પર્યાય,” બાળઅવસ્થા (=પર્યાય) અને યુવાઅવસ્થાને જો ભિન્ન માનવામાં ન આવે, તો બન્નેને સમકાલીન માનવા પડે, એટલે કે બાળઅવસ્થાનો ત્યાગ અને યુવાઅવસ્થાનો સ્વીકાર થઈ શકે નહિ. તથા કાણે કાણે પર્યાયો બદલાતા હોવાથી વસ્તુનું સ્વરૂપ પણ બદલાય છે, અને સ્વરૂપભેદે વસ્તુભેદ છે. આમ પર્યાયાર્થિકનય પર્યાયભેદે વસ્તુભેદ માને છે. તેથી વસ્તુમાં સમકાળે અનેક પર્યાય માની શકાય નહિ તેથી પર્યાયો વચ્ચે કાલની અપેક્ષાએ ભેદ છે. (૨) આત્મરૂપ :- દરેક ગુણો ભિન્નસ્વભાવવાળા છે. જો સ્વભાવ એક જ હોય, તે ગુણો પણ બધા એક જ હોવા જોઈએ. એક સ્વભાવી ગુણો ભિન્ન હોઈ શકે નહિ. (એક દ્રવ્યમાં વૃત્તિરૂપસ્વભાવ એક હોવાથી તેઓ અભિન્ન છે. એમ દ્રવ્યાર્થિકનયને સમ્મત છે. છતાં દરેક ગુણોનું પોતાનું સ્વતંત્રઅસ્તિત્વ સ્વભાવભેદ વિના સંભવે નહિ. ‘સ્પર્શગુણ કરતાં રૂપગુણનો સ્વભાવ જૂદો છે.’ એ પ્રતીત જ છે. તેથી સ્વભાવની અપેક્ષાએ પણ ગુણો ભિન્ન છે.) (૩) અર્થ :- ગુણોના આશ્રયભૂત પદાર્થો પણ અનેક છે. પદાર્થમાં અનેકતા ન હોય તો તે અનેક ગુણોનો આશ્રય બની શકે નહિ. (પૂર્વે દર્શાવ્યું, તેમ એકકાણે એક ગુણયુક્ત જ પદાર્થ હોય. અને તે કાણે અનેક ગુણો દેખાય છે. આ અનેક ગુણો આશ્રયની અનેકતા વિના સિદ્ધ થાય નહિ, તેથી આ અનેક ગુણો આશ્રયની અનેકતાને સિદ્ધ કરે છે. આ જ પ્રમાણે વિષમકાળે દેખાતાં અનેક ગુણો પણ વસ્તુની અનેકતાને સિદ્ધ કરે છે. કાચી કેરી ખાટા રસથી યુક્ત હોય છે, પાકી કેરી મધુરરસથી યુક્ત હોય છે. જો બન્ને અવસ્થાવખતે કેરી એકાંતે એકરૂપ હોય, તો પછી ખાટારસ અને મધુરરસ વચ્ચે પણ ભેદ રહે નહિ. તેથી ભિન્નકાલીન ગુણોના આશ્રય તરીકે પણ વસ્તુ અનેકાત્મક છે. આમ આધારની અપેક્ષાએ પણ ધર્મોમાં ભેદ છે.) (૪) સમ્બન્ધ :- સમ્બન્ધીઓ ભિન્ન હોવાથી સમ્બન્ધ પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. અનેક સમ્બન્ધીઓ એક જ સમ્બન્ધથી રહે, તે અનુપપન્ન છે. (વસ્તુ અનન્તધર્માત્મક છે. પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ એ અનન્તધર્મો પરસ્પર ભિન્ન છે. તે ભિન્ન ધર્મોના આધાર તરીકે દ્રવ્ય પણ અનન્તાત્મક છે, જેમકે ખાટારસગુણનો ગુણી કાચી કેરી છે અને મધુરરસ ગુણનો ગુણી પાકી કેરી છે, આમ ગુણ-ગુણી યુગલો ભિન્ન-ભિન્ન હોવાથી તેઓ વચ્ચેનાં સમ્બન્ધો પણ ભિન્ન-ભિન્ન છે. તેથી સમ્બન્ધની અપેક્ષાએ પણ ગુણો વચ્ચે ભેદ છે. ગુણગુણી વચ્ચે અપૃથક્ભાવ (=તાદાત્મ્ય) સમ્બન્ધ છે, જે તાદાત્મ્યથી એક ગુણ સ્વગુણીમાં વૃત્તિ હોય, તે જ તાદાત્મ્યથી અન્ય ગુણ પોતાનાં ગુણીમાં વૃત્તિ ન હોઈ શકે. કેમકે તાદાત્મ્ય એટલે એકરૂપતા (=અભેદ). તેથી એક જ તાદાત્મ્ય હોય તો સર્વ ગુણો એકરૂપ જ થઈ જાય.) (૫) ઉપકાર :- દરેક ગુણ ગુણી પર સ્વસ્વ નિયતરૂપે જ ઉપકાર કરે છે. એટલે કે એકગુણ જેવા પ્રકારનો ઉપકાર ગુણીપર કરે છે. તેનાથી ભિન્ન પ્રકારનો ઉપકાર અન્યગુણ કરે છે. જેમકે સ્પર્શગુણ પોતાના ગુણીપર સ્પર્શાત્મક ઉપકાર કરે છે. અર્થાત્ પોતાના ગુણીને સ્પર્શવાળો બનાવે છે, જ્યારે રસગુણ રસઆત્મક ઉપકાર કરે છે, અર્થાત્ પોતાના ગુણીને રસવાળો બનાવે છે. આમ ઉપકારની અપેક્ષાએ પણ ગુણોમાં ભેદ છે. (૬) ગુણિદેશ :- ગુણીમાં રહેલા એક ગુણની અપેક્ષાએ તે ગુણી જે દેશમાં છે, તેનાથી ભિન્ન દેશમાં તે ગુણીને પોતાના બીજા ગુણની અપેક્ષાએ સ્વીકારવો જોઈએ. કેમકે તે ગુણો પરસ્પર અને ગુણીથી ભિન્ન છે. અન્યથા ભિન્નવસ્તુના ગુણોમાં પણ અભેદ માનવાની આપત્તિ આવે. (બે ભિન્ન ગુણીમાં રહેલા ગુણો જો ભિન્ન છે, તો તેઓના ગુણીના દેશો પણ ભિન્ન દેખાય છે. તેમ અહીં પણ ગુણો પરસ્પર ભિન્ન હોવાથી, તેમના ગુણીનો દેશ પણ ભિન્ન કદ-પવો જોઈએ. અથવા દરેક ગુણોના ગુણી જૂદા જૂદા છે અને જૂદા જૂદા ક્ષેત્રમાં રહેલા છે. તેથી તે-તે

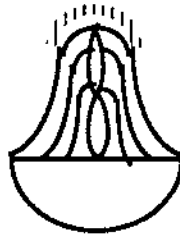
તત્ત્વતોઽસ્તિત્વાદોનામેકત્ર વસ્તુન્યેવમભેદવૃત્તેરસંભવે કાલાદિભિર્ભિન્નાત્મનામભેદોપચારઃ ક્રિયતે । તદેતાભ્યામભેદવૃત્ત્યભેદોપચારાભ્યાં કૃત્વા પ્રમાણપ્રતિપત્તાનન્તધર્માત્મકસ્ય વસ્તુનઃ સમસમયં યદ્ભિધાયકં વાક્યં સ સકલાદેશઃ પ્રમાણવાક્યાપરપર્યાયઃ, નયવિષયીકૃતસ્ય વસ્તુધર્મસ્ય ભેદવૃત્તિપ્રાધાન્યાદ્ ભેદોપચારાદ્ વા ક્રમેણ યદ્ભિધાયકં વાક્યં સ વિકલાદેશો નયવાક્યાપરપર્યાયઃ । ઇતિ સ્થિતમ્ । તતઃ સાધૂક્તમ્ આદેશભેદોદિતસમ્ભજ્જમ્ ॥ ઇતિ કાવ્યાર્થઃ ॥ ૨૩ ॥

ગુણીના તે-તે ગુણો પણ જૂદા જૂદા ક્ષેત્રમાં રહેશે. અથવા દરેક ગુણ પોતાના ગુણીમાં સર્વાંશે વ્યાપ્ત હોવાથી જે ગુણીમાં એક ગુણ ઉપલબ્ધ થાય, ત્યાં અન્ય ગુણ ઉપલબ્ધ થઈ ન શકે. કેમકે બીજા ગુણને રહેવાનો અવકાશ નથી. આમ દરેક ગુણોના ગુણિદેશ જૂદા જૂદા હોવાથી તે અપેક્ષાએ પણ ગુણોમાં ભેદ છે. (૭) સંસર્ગ :- પ્રત્યેક સંસર્ગીના સંસર્ગો જૂદા-જૂદા છે. દેવદત્ત જ્યારે છત્રી બ્રહ્મ કરે છે. ત્યારે તેને છત્રીનો સંસર્ગ થાય છે, અને પોતે 'છત્રીવાળો' પર્યાયને પામે છે. જ્યારે તે છત્રી છોડી લાકડી બ્રહ્મ કરે છે, ત્યારે છત્રી અને પોતે એમ બન્ને હોવા છતાં, છત્રીનો સંસર્ગ નષ્ટ થાય છે. તેથી 'છત્રીવાળો' એ પર્યાય પણ નષ્ટ થાય છે. તથા લાકડીનો સંસર્ગ ઉત્પન્ન થાય છે. અને પોતે 'લાકડીવાળો' એવા પર્યાયને પ્રાપ્ત કરે છે. આમ અહીં દેખાય છે કે, છત્રી અને છત્રીવાળા દેવદત્ત વચ્ચે જે સંસર્ગ હતો તે લાકડી અને લાકડીવાળા દેવદત્ત વચ્ચે નથી. આ જ પ્રમાણે પ્રત્યેક ગુણનો પોતાના ગુણી સાથેનો સંસર્ગ જુદો-જુદો છે. એક જ સંસર્ગથી જૂદા-જૂદા ગુણો પોતપોતાના ગુણીમાં રહી શકે નહિ.) આમ સંસર્ગનાં ભેદથી સંસર્ગી એવા ગુણો અને ગુણીમાં ભેદ સિદ્ધ થાય છે. એટલે સંસર્ગની અપેક્ષાએ પણ ગુણોમાં ભેદ સિદ્ધ થાય છે. (૮) શબ્દ :- દરેક શબ્દના વિષયો જૂદા-જૂદા છે. અર્થાત્ એકશબ્દથી એક જ વસ્તુ અને તેનો એક જ પર્યાય જ્ઞાત થઈ શકે. 'ઘટ' શબ્દ ઘટવસ્તુ અને તેના ઘટત્વપર્યાયને જ દર્શાવવા સમર્થ છે, અન્યને નહિ. જો એક જ શબ્દથી સર્વ પર્યાયોનો ભોધ થઈ શકતો હોય તો (૧) તેને દર્શાવવા માટે વપરાતા બીજા શબ્દો વ્યર્થ થવાની આપત્તિ આવશે. (તથા (૨) એક જ શબ્દનાં જ્ઞાનથી ત્રેલોક્યવર્તી સર્વ વસ્તુઓના સર્વપર્યાયોનો ભોધ થવાની આપત્તિ આવે. તથા (૩) તે શબ્દદ્વારા વક્તાને કંઈ વસ્તુ અને કયો પર્યાય અભિમત છે, તે નક્કી થઈ શકે નહિ. તેથી (૪) વક્તાના તાત્પર્યનું જ્ઞાન ન થાય અને તેથી (૫) તે મુજબ પ્રવૃત્તિ પણ થઈ શકે નહિ. આમ ઘણી આપત્તિઓથી દૂષિત હોવાથી 'એક શબ્દ સર્વપર્યાયોનો ભોધ કરાવી શકે એ સંગત બનતું નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, દરેક પર્યાયના વાયક શબ્દો પણ જૂદા-જૂદા છે.) આમ શબ્દની અપેક્ષાએ પણ ગુણોમાં ભેદ સિદ્ધ થાય છે.

આમ દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ કાલાદિઆઠદ્વારા સર્વગુણો વચ્ચે અભેદ સિદ્ધ થાય છે. અને પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ એજ આઠદ્વારા સર્વગુણો વચ્ચે ભેદ સિદ્ધ થાય છે.

આમ પર્યાયાર્થિકનયની દૃષ્ટિએ એક વસ્તુમાં રહેલા અનંત ગુણોની કાલાદિ આઠદ્વારા અભેદવૃત્તિ પરમાર્થથી અસંભવિત છે. તેથી ત્યારે કાલાદિઆઠદ્વારા અભેદનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે, આમ પ્રમાણથી અનન્તધર્મોથી યુક્તરૂપે જ્ઞાત થયેલી વસ્તુનું અભેદવૃત્તિ કે અભેદઉપચારદ્વારા એકસાથે અભિધાન કરતું વચન સકળાદેશ કહેવાય છે. તે 'પ્રમાણવાક્ય' તરીકે પણ ઓળખાય છે. નયના વિષય બનતા ધર્મનું ભેદવૃત્તિ કે ભેદઉપચારથી ક્રમશઃ વિધાન કરતું વચન વિકલાદેશ કહેવાય છે. તે જ 'નયવાક્ય' પણ કહેવાય છે.

તેથી "આદેશના ભેદથી સન્નભંગી ઉત્પન્ન થાય છે." ઇત્યાદિવચન સંગત જ છે. ॥ ૨૩ ॥

અનન્તરં ભગવદર્શિતસ્યાનેકાન્તાત્મનો વસ્તુનો બુધસ્પર્શત્વમુક્તમ્ । અનેકાન્તાત્મકત્વં ચ સપ્તભંગોપ્રસ્પષ્ણેન સુખોત્ત્રેયં ય્યાદિતિ સાપિ નિરૂપિતા । તસ્યાં ચ વિરુદ્ધધર્માઘ્યાસિતં વસ્તુ પશ્યન્ત એકાન્તાવાદિનોડબુધસ્પા વિરોધમુદ્ભવયન્તીતિ તેષાં પ્રમાણમાર્ગાત્ ચ્યવનમાહ -

ઉપાધિભેદોપહિતં વિરુદ્ધં નાર્થેષ્વસત્ત્વં સદવાચ્યતે ચ ।

ઇત્યપ્રબુદ્ધયૈવ વિરોધભીતા જડાસ્તદેકાન્તહતાઃ પતન્તિ ॥ ૨૪ ॥

અર્થેષુ=પદાર્થેષુ ચેતનાચેતનેષુ અસત્ત્વં= નાસ્તિત્વં ન વિરુદ્ધં= ન વિરોધાવરુદ્ધમ્ । અસ્તિત્વેન સહ વિરોધં નાનુભવતીત્યર્થઃ । ન કેવલમસત્ત્વં ન વિરુદ્ધમ્ કિન્તુ સદવાચ્યતે ચ । સચ્ચાવાચ્યં ચ સદવાચ્યે, તયોર્ભાવૌ સદવાચ્યતે । અસ્તિત્વાવત્કવ્યત્વે ઇત્યર્થઃ । તે અપિ ન વિરુદ્ધે । તથાહિ-અસ્તિત્વં નાસ્તિત્વેન સહ ન વિરુદ્ધયતે । અવત્કવ્યત્વમપિ વિધિનિષેધાત્મકમન્યોન્યં ન વિરુદ્ધયતે । અથવા અવત્કવ્યત્વં વત્કવ્યત્વેન સાકં ન વિરોધમુદ્ભવતિ । અનેન ચ નાસ્તિત્વાસ્તિત્વાવત્કવ્યત્વલક્ષણભંગત્રયેણ સકલસપ્તભંગ્યા નિર્વિરોધતા ઉપલક્ષિતા । અમીષામેવ ત્રયાણાં મુખ્યત્વાચ્છેષભક્ષાનાં ચ સંયોગજત્વેનામીષેવાન્તર્ભાવાદિતિ ॥

વસ્તુમાં ઉપાધિભેદથી વિરુદ્ધધર્મોની ઉપપત્તિ

(મ)

જવાને દર્શાવેલ અનેકાન્તાત્મક વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રાજ્ઞપુરુષોને જ થાય છે. એમ ઉમાણાં પ્રતિપાદન કર્યું. સપ્તભંગીની પ્રપ્રણાદારા અનેકાંતસ્વરૂપનો ભોધ સહેલાઈથી થઈ શકે, એ હેતુથી એની પણ પ્રપ્રણા કરી. આ સપ્તભંગીમાં વિરુદ્ધધર્મોથી યુક્ત વસ્તુની પ્રપ્રણા નિહાળી અજ્ઞાની એકાંતવાદીઓ વિરોધનું ઉદભાવન કરે છે. તેઓ આ પ્રમાણે વિરોધ કરીને પ્રમાણમાર્ગમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે, એમ દર્શાવતાં કાવ્યકારશ્રી કહે છે -

કાવ્યાર્થઃ- ઉપાધિ = અંશોના ભેદ (=અનેકતા)થી પદાર્થોમાં-પ્રાદુર્ભૂત થયેલા નાસ્તિત્વ, અસ્તિત્વ અને અવાચ્યતા ધર્મોમાં પરસ્પર વિરોધ નથી. આ સ્વરૂપનું જ્ઞાન કર્યો વિના જ 'વસ્તુમાં વિરુદ્ધધર્મો માનવામાં વિરોધદોષ આવશે.' એમ માની વ્યાકુલ થયેલા જડો (=અપ્રજ્ઞો) એકાન્તવાદનું ભ્રૂણ કરી ન્યાયમાર્ગથી પતિત થાય છે.

ચેતન અને જડ પદાર્થોમાં અસ્તિત્વસાથે નાસ્તિત્વને વિરોધ નથી, અસ્તિત્વ અને અવાચ્યતાને પણ વિરોધ નથી, અવાચ્યતા= અવક્તવ્યતા= વિધિનિષેધઉભયાત્મકતા. અવક્તવ્યતામાં સમાવિષ્ટ વિધિ અને નિષેધને પરસ્પર વિરોધ નથી. અથવા અવક્તવ્યતાને વક્તવ્યતા સાથે વિરોધ નથી. 'અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ અને અવક્તવ્યતારૂપ ત્રણ ભાંગામાં પરસ્પર વિરોધ નથી' આમ દર્શાવવાદ્વારા કવિવર 'સકળ સપ્તભંગીમાં વિરોધ નથી.' એમ દર્શાવવા માંગે છે. કેમકે બાકી રહેલા ભાંગાઓ પણ આ ત્રણના સંયોગથી જ પ્રાદુર્ભૂત થતા હોવાથી તેઓ પણ આ ત્રણમાં જ અન્તર્ભાવિત છે.

શંકા :- અસ્તિત્વવગેરે ધર્મો પરસ્પરવિરુદ્ધ છે. તેથી તેઓ એક વસ્તુમાં એક સાથે કેવી રીતે રહી શકે?

સમાધાન :- ભિન્નઅંશને પ્રધાન કરીને સદ્વસ્તુમાં નાસ્તિત્વધર્મ રહી શકે છે, તેમાં વિરોધ નથી. આ જ મુદ્દાને દર્શાવવા કવિએ 'અસત્ત્વ'ના વિશેષણ તરીકે 'ઉપાધિભેદોપહિત' પદ મુક્યું છે. આ પદ વિશેષણ પણ છે, અને અસત્ત્વધર્મની સત્ વસ્તુમાં વૃત્તિમાટે હેતુરૂપ પણ છે. તેથી આ હેતુવિશેષણ છે. આ જ વિશેષણ સદ્અવાચ્યતા પદને પણ લાગુ પડે છે. પણ ત્યાં 'સત્ત્વ' અને 'અવાચ્યતા' બે ધર્મો હોવાથી વિશેષણપદને

ઉપાધિભેદથી વિરુદ્ધધર્મોની ઉપપત્તિ

નચ્ચેતે ધર્માઃ પરસ્પરં વિરુદ્ધાઃ તત્કથમેકત્ર વસ્તુન્યેષાં સમાવેશઃ સંભવતિ ઇતિ વિશેષણદ્વારેણ હેતુમાહ ઉપાધિભેદોપહિતમ્ ઇતિ । ઉપાધયોઽવચ્છેદકા અંશપ્રકારાઃ તેષાં ભેદોનાનાત્વમ્, તેનોપહિતમર્પિતમ્ । અસત્ત્વસ્ય વિશેષણમેતત્ । ઉપાધિભેદોપહિતં સદર્થેષ્વસત્ત્વં ન વિરુદ્ધમ્ । સદવાચ્યતયોશ્ચ વચનભેદં કૃત્વા યોજનીયમ્ । ઉપાધિભેદોપહિતે સતી સદવાચ્યતે અપિ ન વિરુદ્ધે ॥

અયમત્રાભિપ્રાયઃ પરસ્પરપરિહારેણ ચે વર્તેતે તયોઃ શીતોષ્ણવત્ સહાનવસ્થાનલક્ષણો વિરોધઃ । ન ચાત્રૈવમ્, સત્ત્વાસત્ત્વયોરિતરેતરમવિષ્વભાવેન વર્તનાત્ । ન હિ ઘટાદૌ સત્ત્વમસત્ત્વં પરિહૃત્ય વર્તેતે, પરસ્પેનાપિ સત્ત્વપ્રસંગાત્ । તથા ચ તદ્વ્યતિરિક્તાર્થાન્તરારાણાં નૈરર્થક્યમ્, તેનૈવ ત્રિભુવનાર્થસાધ્યાર્થક્રિયાણાં સિદ્ધેઃ । ન ચાસત્ત્વં સત્ત્વં પરિહૃત્ય વર્તેતે,

પણ દ્વિવચનવાળું અધ્યાહારથી બનાવવું. ઉપાધિ= અવચ્છેદકઅંશો. ભેદ=જૂદાપાણું. ઉપહિત = અર્પિત= પ્રધાનતા. હવે આ જ વાતનો આશય પ્રગટ કરે છે.

સત્ત્વ-અસત્ત્વ વચ્ચે વિરોધનો અભાવ

જેમ ગરમીનો નાશ કરીને શીત અને શીતનો નાશ કરીને ગરમી રહે છે, તેમ જે બે પરસ્પરનો પરિહાર કરીને રહેતા હોય, તે બે વચ્ચે સહઅનવસ્થાન નામનો વિરોધ હોય છે. અર્થાત્ તે બે ધર્મો એકત્ર ઉપલબ્ધ થાય નહિ. પરંતુ સત્ત્વ અને અસત્ત્વ વચ્ચે એવા પ્રકારનો વિરોધ નથી, કેમકે સત્ત્વ (=અસ્તિત્વ) અને અસત્ત્વ (=નાસ્તિત્વ) એકબીજાસાથે અપૃથગભાવે અર્થાત્ કથયિત્ અભિન્નભાવે રહે છે. તેથી જ્યાં સત્ત્વ હોય, ત્યાં અસત્ત્વ હોય જ. અને અસત્ત્વ હોય, ત્યાં સત્ત્વ હોય જ. ઘટવગેરે વસ્તુમાં અસત્ત્વને છોડી માત્ર સત્ત્વ જ રહે છે, તેમ નથી; કેમકે જો ઘટવગેરેમાં એકાંતે સત્ત્વ જ માનો, તો પટવગેરે પરરૂપે પણ સત્ત્વ માનવું પડે. અર્થાત્ ‘ઘટ પોતે પટ છે.’ એમ માનવાનો પ્રસંગ આવે. આમ ‘ઘટ ત્રણ જગતની બધી વસ્તુરૂપે વિદ્યમાન છે.’ એમ માનવાની આપત્તિ આવે. આમ ઘટ સ્વયં જ ત્રિભુવનવ્યાપી સર્વવસ્તુરૂપ બની જવાથી તેઓના જે અર્થકાર્યો છે, તે પણ ઘટ જ એકલે પડે કરી લેશે. આમ એકમાત્ર ઘટથી જ બધા કાર્યો થઈ જવાથી તે કાર્યો માટે તે-તે અન્ય વસ્તુની જરૂર ન રહેવાથી તે બધા નિરર્થક થવાની આપત્તિ છે. તેથી ઘટમાં પટવગેરેરૂપે અસત્ત્વધર્મ સિદ્ધ થાય છે. એ જ પ્રમાણે, અસત્ત્વ પણ સત્ત્વ વિના રહી શકે નહિ, કેમકે સ્વરૂપથી પણ અસત્ થવાની આપત્તિ છે. ઘટ જેમ પટવગેરેરૂપે અસત્ છે, તેમ જો સર્વથા અસત્ હોય, તો ઘટરૂપે પણ અસત્ હોવો જોઈએ. આમ બધી વસ્તુઓ સર્વરૂપે અસત્ બનવાથી જગતમાં બધી વસ્તુનો અભાવ થઈ જવાથી સર્વશૂન્યતા આવી જાય. કેમકે “જેઓ સ્વરૂપથી પણ અસત્ છે, અર્થાત્ સ્વરૂપહીન છે, તેઓ આ જગતમાં વિદ્યમાન નથી, જેમકે ખપુષ્પ.”

શંકા :- જો સત્ત્વ અને અસત્ત્વ એકત્ર રહી શકતા હોય, તો તે બે વચ્ચે વિરોધ નહિ રહે, તેથી ધડો અને ઘડાનો અભાવ-બંને એકત્ર એકઠા રહેવાની આપત્તિ છે.

સમાધાન :- આમ નહિ માનવું પડે, કેમકે ‘સત્ત્વ અને અસત્ત્વ સર્વથા અભિન્ન છે.’ એમ અમારા કહેવાનો આશય નથી. અમે પણ માનીએ જ છીએ કે એક જ અંશને અપેક્ષીને વિચાર કરવામાં આવે, તો સત્ત્વ અને અસત્ત્વ વચ્ચે વિરોધ છે. જે અંશે ધડો સત્ છે, એ અંશે જ ધડો અસત્ છે, એમ અમારું માનવું નથી. આમ એક જ અંશની અપેક્ષાએ તો બંને વચ્ચે સહઅનવસ્થાન વિરોધ અમને ઈષ્ટ છે જ. ‘બંને વચ્ચે વિરોધ નથી’ એવું અમારું કથન, બે ભિન્નભિન્નઅંશને આશ્રયીને છે. કોઈપણ વસ્તુ સ્વરૂપથી સત્ છે, અને પરરૂપથી અસત્ છે. આ બંનેરૂપો ઘટમાં વિદ્યમાન હોવાથી તે બંનેને આશ્રયીને ઘટમાં એકીસાથે સત્ત્વ

સ્વરૂપેનાપ્યસત્ત્વપ્રાપ્તેઃ । તથા ચ નિરૂપાહ્યત્વાત્ સર્વશૂન્યતેતિ । તદ્દા હિ વિરોધઃ સ્યાદ્, યદ્યેકોપાધિકં સત્ત્વમસત્ત્વં ચ સ્યાત્ । ન-ચૈવમ્ । યતો ન હિ યેનૈવાંશેન સત્ત્વં તેનૈવાસત્ત્વમપિ । કિં ત્વન્યોપાધિકં સત્ત્વમ્, અન્યોપાધિકં પુનરસત્ત્વમ્ । સ્વરૂપેણ હિ સત્ત્વં પરરૂપેણ ચાસત્ત્વમ્ ॥

દૃષ્ટં હ્યેકસ્મિન્નેવ ચિત્રપટાદ્યવિવિનિ અન્યોપાધિકં તુ નીલત્વમ્, અન્યોપાધિકાશ્ચેતરે વર્ણાઃ । નીલત્વં હિ નીલીરાગાદ્યુપાધિકમ્, વર્ણાન્તરાણિ ચ તત્તદ્ગુણદ્વયોપાધિકાનિ । एवं 'મેચકરત્ને'ઽપિ તત્તદ્ગુણપુદ્ગલોપાધિકં વૈચિત્ર્યમવસેયમ્ । ન-ચૈર્ભિદ્દૃષ્ટાન્તૈઃ સત્ત્વાસત્ત્વયોર્ભિન્નદેશત્વપ્રાપ્તિઃ ચિત્રપટાદ્યવિવિનિ એકત્વાત્, તત્રાપિ ભિન્નદેશતાસિદ્ધેઃ । કથંચિત્પક્ષસ્તુ દૃષ્ટાન્તે દાર્શનિકે ચ સ્યાદ્વાદિનાં ન દુર્લભઃ । એવમપ્યપરિતોષશ્ચેદ્ આયુષ્મતઃ? તદ્દેવસ્યૈવ પુંસસ્તતદુપાધિભેદાત્ પિતૃત્વપુત્રત્વમાતૃત્વભાગિનેયત્વપિતૃત્વત્વધ્રાતૃત્વત્વાદિધર્માણાં પરસ્પરવિરુદ્ધાનામપિ પ્રસિદ્ધિ-દર્શનાત્ કિં વાચ્યમ્ । એવમવત્કવ્યત્વાદયો'ઽપિ વાચ્યા इति ॥

અને અસત્ત્વનો સદ્ભાવ અનુપપન્ન નથી.

વિરોધી ધર્મોનું એકાધિકરણ્ય પ્રત્યક્ષસિદ્ધ

ચિત્ર દોરેલા કપડામાં કોઈક એકઅંશે નીલરંગ, અને બીજા કોઈક અંશે અન્ય રંગો દેખાય છે. તેમાં ગળીવગેરેને કારણે નીલરંગ દેખાય છે, અને તે-તે અન્યરંગની અન્યસામગ્રીની ઉપાધિથી તે-તે અન્યરંગો દેખાય છે. અર્થાત્ જે ઉપાધિથી નીલરંગ છે, તે જ ઉપાધિથી અન્ય રંગો નથી. આમ એક જ રંગીન કપડામાં ઉપાધિભેદથી ભિન્ન રંગો એકસાથે રહેતા દેખાય છે. આ જ પ્રમાણે પંચવર્ણના રત્નમાં પણ તે-તે વર્ણના પુદ્ગળરૂપઉપાધિને કારણે પાંચ વર્ણ રહે તે અનુપપન્ન નથી.

શંકા :- ચિત્રપટવગેરેસ્થળે ભિન્ન-ભિન્ન રંગો જે રહ્યા છે, તે ભિન્ન-ભિન્ન દેશ (=અવયવ) ને આશ્રયીને રહ્યા છે. અર્થાત્ જે અવયવમાં એક રંગ છે, ત્યાં જ બીજો રંગ નથી, પણ અન્ય અવયવમાં છે. જ્યારે તમને તો વસ્તુના જે દેશમાં સત્ત્વ છે તે જ દેશમાં અસત્ત્વ ઈષ્ટ છે. તેથી આ દેશાંત અને દાર્શનિક વચ્ચે સમાનતા નથી. (જેની સિદ્ધિ કરવા દેશાંત અપાય તે દાર્શનિક.)

સમાધાન :- આના જવાબમાં અમે તમને પૂછીએ છીએ, ભિન્ન ઉપાધિક ધર્મો સર્વથા ભિન્નદેશમાં છે કે કથયિત્ ભિન્નદેશમાં? આદેષક તો સંગત નથી જ, કેમકે તે ધર્મો ચિત્રપટરૂપ એક જ અવયવીમાં રહે છે, અર્થાત્ અવયવીરૂપ દેશની જો વિવક્ષા કરવામાં આવે તો એ સર્વ રંગો સત્ત્વ અને અસત્ત્વની જેમ એક જ દેશમાં વૃત્તિ છે. તેથી દેશાંત અને દાર્શનિક વચ્ચે અસમાનતા નથી, બલકે સમાનતા જ છે. બીજો વિકલ્પ પણ સ્યાદવાદીને દેશાંતમાં અને દાર્શનિકમાં મળી રહે તેમ છે. દેશાંતમાં જેમ દેશ ભિન્ન છે તેમ દાર્શનિકમાં રૂપ ભિન્ન છે. અર્થાત્ જેમ રંગો જૂદા-જૂદા દેશમાં વૃત્તિ છે, તેમ સત્ત્વ અને અસત્ત્વ જૂદા-જૂદારૂપે (સ્વરૂપે સત્ત્વ અને પરરૂપે અસત્ત્વ) વૃત્તિ છે. તેથી બીજા વિકલ્પથી પણ દેશાંત-દાર્શનિક વચ્ચે અસમાનતા નથી. જો આટલાથી સંતોષ થતો ન હોય, તો અન્ય દેશાંતો તો બતાવે છે. એક જ પુરુષ ઉપાધિભેદને આશ્રયીને પિતા-પુત્ર, મામો-ભાણેજ, કાકો-ભત્રીજો છે. પિતાપણું અને પુત્રપણું, મામાપણું અને ભાણજપણું, કાકાપણું અને ભત્રીજાપણું પરસ્પર વિરોધી છે. છતાં ઉપાધિભેદથી તે બધા સગપણો એકસાથે એકપુરુષમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. આ જ પ્રમાણે ઉપાધિભેદથી એક વસ્તુમાં સત્ત્વ અને અસત્ત્વ અનુપપન્ન નથી. તથૈવ અવાચ્યતા વગેરે પણ અનુપપન્ન નથી.

કાવ્યમાં "અપ્રત્યુચૈવ" એમ એવકાર મૂકવાદ્વારા કવિશ્રી સૂચવવા માંગે છે કે, "પરવાદીઓમાં સમ્યગ્

૧. પદ્યવર્ણ રત્ન ।

ઉક્તપ્રકારેણ ઉપાધિભેદેન વાસ્તવં વિરોધાભાવમપ્રબુધૈવાજ્ઞાતૈવ । એવકારોડવધારણે । સ ચ તેષાં સમ્યજ્ઞાનસ્યાભાવ
 એવ, ન પુનર્લેશતોડપિ ભાવ ઇતિ વ્યનક્તિ । તતસ્તે વિરોધભીતાઃ સત્ત્વાસત્ત્વાદિધર્માણાં બહિર્મુલ્કશેમુષ્યા સંભાવિતો વા
 વિરોધઃ સહાનવસ્થાનાદિઃ, તસ્માદ્ ભીતાઃ=ત્રસ્તમાનસાઃ । અત એવ જડાઃ તાત્ત્વિકભયહેતોરભાવેડપિ તથાવિધપશુવદ્
 ભોસ્ત્વાન્મૂર્ખાઃ પરવાદિનઃ । તદેકાન્તહતાઃ-તેષાં સત્ત્વાદિધર્માણાં ચ એકાન્તઃ-ઇતરધર્મનિષેધેન
 સ્વાભિપ્રેતધર્મવ્યવસ્થાપનનિશ્ચયસ્તેન હતા ઇવ હતાઃ । પતન્તિ=સ્ખલન્તિ-પતિતાશ્ચ સન્તસ્તે ન્યાયમાર્ગાક્રમણે ન સમર્થાઃ
 ન્યાયમાર્ગાધ્વનોનાનાં ચ સર્વેધામપ્યાક્રમણોયતાં યાન્તીતિ ભાવઃ । યદ્વા પતન્તીતિ પ્રમાણમાર્ગતઃ ચ્યવન્તે । લોકે હિ

જ્ઞાનનો અંશ પણ નથી' તેથી પૂર્વોક્ત તત્ત્વમાં પરમાર્થથી વિરોધ ન હોવા છતાં, તેઓ સમજ્યા વિના જ
 સત્ત્વ-અસત્ત્વમાં સ્થૂળબુદ્ધિથી દેખાતા સહઅનવસ્થાના આદિ વિરોધથી ભય પામે છે. આ ભયના કારણે
 જડ બનેલા તેઓ પ્રાજ્ઞ નથી. કેમકે જ્યાં પરમાર્થથી ભયનું કારણ નથી ત્યાં તેઓ અજ્ઞની જેમ નિરર્થક ભય
 પામે છે, અને વસ્તુમાં અસત્ત્વાદિઅન્યધર્મોનો નિષેધ કરવાપૂર્વક, એકાન્ત સત્ત્વાદિધર્મને સ્વીકારી તેઓ
 ન્યાયમાર્ગથી પતિત થાય છે. અને પરાભવ પામે છે. અથવા પતન્તિ = ન્યાયમાર્ગથી ચ્યુત થાય છે. કેમકે
 લોકમાં પણ સન્માર્ગથી ચ્યુત થયેલાને 'પતિત' કહેવાની રૂઢિ છે, અથવા જેમ વજૂ વગેરે શસ્ત્રોથી હાણાયેલો
 પુરુષ પડી જાય છે અને અત્યંત મૂર્છા પામીને બોલી પણ શકતો નથી. તેમ આ યુક્તિરચનાને નહીં
 અનુસરતા વાદીઓ પણ સ્વાભિપ્રેત એકાન્તવાદરૂપ વિજળીથી હણાયા છે. અને સ્યાદવાદીની આગળ
 નિસ્તેજ થયેલા તેઓ અવાક થઈને ઊભા રહે છે.

વૈયધિકરાણ્યાદિદોષો અને તેનો પરિહાર

અહીં વિરોધદોષના ઉપલક્ષણથી પરવાદીઓએ બતાવેલા બીજા (૧) વૈયધિકરાણ્ય (૨) અનવસ્થા (૩)
 સંકર (૪) વ્યતિકર (૫) સંશય (૬) અપ્રતિપત્તિ અને (૭) વિષયવ્યવસ્થાહીન આ સાત દોષો પણ સમજવા.
 જ્યારે સ્યાદવાદી એમ કહે છે કે, 'વસ્તુ સામાન્યવિશેષઉભયાત્મક છે.' ત્યારે પરવાદીઓ આ પ્રમાણે ક્રમશઃ
 દોષો દર્શાવે છે → (૧) સામાન્ય અનુવૃત્તિરૂપ હોઈ વિધિરૂપ છે, વિશેષ વ્યાવૃત્તિરૂપ હોઈ પ્રતિષેધરૂપ છે. જેમ
 શીત અને ઉષ્ણ પરસ્પરવિરોધી છે, તો એક વસ્તુમાં ઉપલબ્ધ થતા નથી. તેમ આ સામાન્ય અને વિશેષ
 પણ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી એક વસ્તુમાં સંભવી શકે નહિ. કેમકે તેમ હોવામાં વિરોધદોષ છે. (૨) વિધિ
 અને પ્રતિષેધ પરસ્પર વિરુદ્ધધર્મો હોવાથી બંનેનું અધિકરણ એક હોઈ શકે નહિ. કેમકે બંનેને એકાધિકરણ
 (=એક આધારમાં રહેવાવાળા) માનવામાં 'બન્ને એકરૂપ છે' તેમ માનવાની આપત્તિ આવે. તેથી બંનેનું
 અધિકરણ એક નથી, પણ અલગ અલગ છે. અર્થાત્ બંનેમાં વૈયધિકરાણ્ય છે. (=ભિન્ન-ભિન્નઅધિકરણમાં
 રહેવાપણું છે.) (૩) વસ્તુ જે સ્વરૂપથી વિધિનું અધિકરણ છે, તથા જે સ્વરૂપથી નિષેધનું અધિકરણ છે, તે
 બંને સ્વરૂપ વસ્તુમાં એક જ સ્વભાવથી રહે છે કે બે ભિન્ન સ્વભાવથી? જો એક જ સ્વભાવથી રહેતા હોય
 તો બંને સ્વરૂપ પણ એકરૂપ જ થઈ જશે. અને સ્વરૂપની એકતા થવાથી તે સ્વરૂપથી રહેનાર બન્ને ધર્મો
 પણ એક જ થઈ જશે. અથવા બે વિરુદ્ધધર્મોના બે વિરુદ્ધસ્વરૂપો એક જ સ્વભાવથી વસ્તુમાં રહે, તેમ માનવામાં
 વિરોધદોષ છે. કેમકે બે વિરુદ્ધસ્વરૂપો એક જ સ્વભાવવાળા હોઈ ન શકે. "આ બંને સ્વરૂપો બે ભિન્ન
 સ્વભાવથી વસ્તુમાં વૃત્તિ છે." એવો બીજો વિકલ્પ સ્વીકારવામાં અનવસ્થા છે, કેમકે સામાન્ય અને વિશેષરૂપ
 તે બે સ્વભાવો પણ અન્ય બે સ્વભાવદ્વારા વસ્તુમાં રહેલા માનવા પડશે. આ અન્ય બે સ્વભાવ પણ વળી
 અન્યતરબે સ્વભાવથી વસ્તુમાં રહેલા માનવા પડશે. આમ અનવસ્થાદોષ આવશે. (૪) વળી વસ્તુ વિધિ
 અને નિષેધનું અધિકરણ છે, તેથી જે રૂપે વિધિ (=સામાન્ય) નું અધિકરણ છે, તે જ રૂપે વિધિ અને નિષેધ
 બન્નેનું અધિકરણ છે. અને જે રૂપે વિશેષનું અધિકરણ છે, તેજ રૂપે સામાન્યવિશેષઉભયનું અધિકરણ છે.

સન્માર્ગચ્યુતાઃ પતિતા ઇતિ પરિભાષ્યતે । અથવા યથા વજ્રાદિપ્રહારેણ હતઃ પતિતો મૂર્છામતુચ્છામાસાદ્ય નિરૂદ્ધવાક્પ્રસરો ભવતિ, એવં તેડપિ વાદિનઃ સ્વાભિમતૈકાન્તવાદેન યુક્તિસરણીમનનુસરતા વજ્રાશનિપ્રાયેણ નિહતાઃ સન્તઃ સ્યાદ્વાદિનાં પુરતોડકિઞ્ચિત્કરા વાદ્યમાત્રમપિ નોચ્ચારયિતુમીશત ઇતિ ॥

અત્ર ચ વિરોધસ્યોપલક્ષણત્વાત્ વૈયધિકરણ્યમ્, અનવસ્થા, સંકરઃ, વ્યતિકરઃ, સંશયઃ, અપ્રતિપત્તિઃ, વિષયવ્યવસ્થાહાનિરિત્યેતેડપિ પરોદ્ભાવિતા દોષા અપ્યૂહ્યાઃ । તથાહિ-સામાન્યવિશેષાત્મકં વસ્તુ ઇત્યુપન્યસ્તે પરે ઉપાલબ્ધારો ભવન્તિ । યથા-સામાન્યવિશેષયોર્વિધિપ્રતિષેધસ્વરૂપોર્વિરૂદ્ધધર્મયોરેકત્રાધિત્રે વસ્તુનિ અસંભવાત્ શીતોષ્ણવદિતિ વિરોધઃ । ન હિ યદેવ વિધેરધિકરણં તદેવ પ્રતિષેધસ્યાધિકરણં ભવિતુમર્હતિ, એકરૂપતાપત્તેઃ, તતો વૈયધિકરણ્યમપિ ભવતિ । અપરં ચ યેનાત્મના સામાન્યસ્યાધિકરણં, યેન ચ વિશેષસ્ય તાવપ્યાત્માનો એકેનૈવ સ્વભાવેનાધિકરોતિ દ્વાભ્યાં વા સ્વભાવાભ્યામ્ ? એકેનૈવ ચેત્ । તત્ર પૂર્વવદ્ વિરોધઃ । દ્વાભ્યાં વા સ્વભાવાભ્યાં સામાન્યવિશેષાભ્યાં સ્વભાવદ્વયમધિકરોતિ તદાનવસ્થા, તાવપિ સ્વભાવાન્તરાભ્યામ્ તાવપિ સ્વભાવાન્તરાભ્યામિતિ ।

આમ ધવાથી સંકરદોષ આવશે. (૫) તથા જે રૂપે સામાન્ય છે તે જ રૂપે વિશેષ છે અને જે રૂપે વિશેષ છે તેજ રૂપે સામાન્ય છે. આમ વ્યતિકરદોષ છે. સ્વભાવો પરસ્પરના વિષયમાં જાય તે વ્યતિકર દોષ કહેવાય. અહીં સામાન્યના વિષયમાં વિશેષ અને વિશેષના વિષયમાં સામાન્યનો પ્રવેશ હોવાથી વ્યતિકરદોષ છે. (૬) આમ વસ્તુના સ્વરૂપમાં વ્યતિકર હોવાથી વસ્તુનું અસાધારણ (= વિશિષ્ટ) સ્વરૂપ શું છે ? તેનો નિર્ણય થઈ શકે નહિ. તેથી વસ્તુનું શું સ્વરૂપ છે ? તેવો સંશય ઉત્પન્ન થાય. (૭) આ સંશયનું સમાધાન થઈ શકતું ન હોવાથી, વસ્તુના સ્વરૂપનો યથાર્થ બોધ થઈ શકે નહિ. આમ સ્યાદ્વાદમાં અપ્રતિપત્તિ (અજ્ઞાન) દોષ પણ આવે છે. (૮) આમ દરેક વિષયઅંગે અજ્ઞાન પ્રવૃત્તિ હોવાથી, પ્રમાણથી કોઈપણ વસ્તુનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. તેથી વિષયવ્યવસ્થામાં હાનિ આવે છે. એકાન્તવાદીઓ સ્યાદ્વાદમતમાં આ પ્રમાણે આઠદોષો દર્શાવે છે.

સ્યાદ્વાદ એકાન્તવાદથી ભિન્નજાતિવાળો છે. તેથી સ્યાદ્વાદમાં પૂર્વોક્તદોષો સંભવતા નથી. તેથી સ્યાદ્વાદના મર્મને સમજનારાએ યુક્તિઓદ્વારા એ સર્વદોષોનો સ્વતઃ પરિહાર કરવો (પરિહાર ઉપર દર્શાવ્યો છે.) વાસ્તવમાં તો સત્ત્વ-અસત્ત્વાદિધર્મોને એકાન્તે ભિન્ન સ્વતંત્ર અને પરસ્પરથી નિરપેક્ષ માનવામાં આવે, અને તેવા બે ધર્મોને એકાધિકરણ માનવામાં આવે, તો જ ઉપરોક્ત દોષોનો સંભવ છે. અથવા અહીં 'વિરોધ' શબ્દ દોષવાચક છે. જેમકે 'તે વિરૂદ્ધનું આચરણ કરે છે' આ વાક્યમાં વિરૂદ્ધ = દુષ્ટ એવો અર્થ છે. તેથી

૧. વિભિન્નાધિકરણવૃત્તિત્વમ્ । ૨. અપ્રમાણિકપદાર્થપરમ્પરાપરિકલ્પનાવિશ્રાન્ત્યભાવશ્ચાનવસ્થા ।

૧. આ આઠ દોષોનો પરિહાર આ પ્રમાણે થઈ શકે. (૧) વસ્તુમાં સ્વરૂપની વિવક્ષા કરવામાં આવે તો અસ્તિત્વ, અને પરરૂપની વિવક્ષા કરવામાં આવે તો નાસ્તિત્વધર્મ ઉપલબ્ધ થાય છે. અને એક ધર્મ ઉપલબ્ધ થાય ત્યારે બીજો ધર્મ ઉપલબ્ધ ન થાય, તો બે વચ્ચે વિરોધ કહેવાય. પરંતુ અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વમાં તેમ નથી, કેમકે વસ્તુમાં સ્વદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ અને પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષા નાસ્તિત્વ વિદ્યમાન છે. એ પૂર્વે જ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. શંકા :- ઘટમાં પટઆદિપરરૂપે નાસ્તિત્વ છે. તેનો અર્થ એમ થયો કે, પટઆદિરૂપનો ઘટમાં અભાવ છે. પણ તેથી "ઘટનો અભાવ છે." એમ કહેવાશે નહિ. જે વસ્તુનો અભાવ જ્યાં હોય, ત્યાં તે અભાવનો જ નિર્દેશ કરાય. સામાન્યથી અભાવનો નિર્દેશ કરી શકાય નહિ. ભૂમિપર ધરો ન હોય તો 'ભૂમિપર ધરો નથી' એમ કહેવાય, નહિ કે ભૂમિ નથી' એમ કહેવાય. એ જ પ્રમાણે અહીં પણ ઘટમાં પટસ્વરૂપનો અભાવ હોવાથી 'ઘટમાં પટરૂપનો અભાવ છે,' એમ કહેવાય, 'ઘટ નથી' એમ ન કહેવાય. સમાધાન :- આ યુક્તિસંગત નથી. ઘટમાં પટસ્વરૂપનો જે અભાવ છે, એ ઘટનો ધર્મ છે કે પટનો ? પટનો તે માની શકાય નહિ, કેમકે પોતાનામાં જ પોતાના સ્વરૂપનો અભાવ રહી શકે નહિ, કેમકે તેમાં વિરોધદોષ છે. વળી જો એ પટનો ધર્મ હોય તો તેના આધાર=અધિકરણ તરીકે ઘટનો નિર્દેશ પણ

યેનાત્મના સામાન્યસ્યાધિકરણં તેન સામાન્યસ્ય વિશેષસ્ય ચ, યેન ચ, વિશેષસ્યાધિકરણં તેન વિશેષસ્ય સામાન્યસ્ય
ચેતિ સંકરદોષઃ। યેન સ્વભાવેન સામાન્યં તેન વિશેષઃ, યેન વિશેષસ્તેન સામાન્યમિતિ વ્યતિકરઃ। તતશ્ચ
વસ્તુનોઽસાધારણાકારેણ નિશ્ચેતુમશક્તેઃ સંશયઃ। તતશ્ચ પ્રતિપત્તિઃ। તતશ્ચ પ્રમાણવિષયવ્યવસ્થાહાનિરિતિ ॥

एते च दोषाः स्याद्वादस्य जात्यन्तरत्वाद् निरवकाशा एव। अतः स्याद्वादमर्मवेदिभिरुद्धरणीयास्तत्तदुपपत्तिभिरिति।
स्वतन्त्रतया निरपेक्षयोरेव सामान्यविशेषयोर्विधिप्रतिषेधस्ययोस्तेषामवकाशात्। अथवा विरोधशब्दोऽत्र दोषवाचो,
यथा विरुद्धमाचरतीति दुष्टमित्यर्थः। ततश्च विरोधेभ्यो=विरोधवैयधिकरण्याद्विदोषेभ्यो भीता इति व्याख्येयम्।
एवं च सामान्यशब्देन सर्वा अपि दोषव्यक्तयः संगृहीता भवन्ति ॥ इति काव्यार्थः ॥ २४ ॥

વિરોધભીતા = વિરોધવજેરેદોષોથી ભય પામેલા એવો અર્થ કરવો. આમ વિરોધશબ્દનો દોષસામાન્યઅર્થ થવાથી વિરોધશબ્દદ્વારા વિરોધઆદિ બધા દોષો ગ્રહણ થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

સંજત બનશે નહિ. કેમકે એક વસ્તુના ધર્મનો આધાર બીજી વસ્તુ બની ન શકે. તેથી એ પટનો ધર્મ છે તેમ કહી શકાય નહિ.
જો ઘટનો ધર્મ માનશો તો વિવાદ સમાપ્ત થઈ જશે. 'પટસ્વરૂપનો અભાવ' આ ધર્મ ઘટમાં તાદાત્મ્યસંબંધથી રહેશે. તેથી જેમ
અસ્તિત્વના તાદાત્મ્યથી 'ઘટ છે' એમ બોલાય છે, તેમ એ અભાવધર્મ (=નાસ્તિત્વધર્મ) ના તાદાત્મ્યથી 'ઘડો નથી' એમ પણ
કહી શકાય. શંકા :- ઘટમાં પટરૂપનો અભાવ છે. તેનો અર્થ એમ થયો કે ઘડામાં રહેલા અભાવ (પટરૂપ અભાવ) નો પ્રતિયોગી
પટરૂપ છે. (જેનો અભાવ હોય તે પ્રતિયોગી કહેવાય, જેમકે ઘટના અભાવમાં ઘટ પ્રતિયોગી છે.) અર્થાત્ પટરૂપમાં પ્રતિયોગિતા
રહેલી છે. આમ ઘટમાં રહેલા અભાવના પ્રતિયોગી પટરૂપ=ઘટમાં પ્રતિયોગિતાધર્મ છે. 'ભૂમિપર ઘડો નથી' એ વાક્યમાં ઘડનો
અભાવ નિર્દિષ્ટ છે. તેથી ઘડો અભાવનો પ્રતિયોગી હોઈ તેનામાં પ્રતિયોગિતાધર્મ હોવાથી તેના અભાવનો નિર્દેશ થાય છે. ભૂમિના
અભાવનો નહિ. એમ અહીં પણ અભાવની પ્રતિયોગિતા ઘટમાં હોવાથી ઘટના અભાવનો નિર્દેશ સંજત છે, ઘટના અભાવનો
નહિ. તાત્પર્ય :- જેનો અભાવ હોય=જે અભાવનો પ્રતિયોગી હોય=જેનામાં અભાવની પ્રતિયોગિતા હોય=તેના જ અભાવનો
નિર્દેશ થાય. અન્યના (અહીં અધિકરણના) અભાવનો નહિ. સમ્બાધન:- 'ભૂમિપર ઘડો નથી' એ સ્થળે ઘડાનો અભાવ
એ ભૂમિનો ધર્મ છે. તેથી ત્યાં 'ઘડના આધાર તરીકે ભૂમિ નથી.' એમ કહેવામાં વિરોધ નથી. તેમ પટરૂપનો અભાવ ઘટનો
ધર્મ હોવાથી તે અંશે 'ઘટ નથી' એમ કહેવામાં કોઈ વિરોધ નથી. આ ઘટાદિ સર્વવસ્તુઓ સ્વરૂપે અસ્તિત્વ અને પરસ્વરૂપે
નાસ્તિત્વ ધર્મથી યુક્ત છે. અને આ બંને ધર્મો કથયિત્ તાદાત્મ્યસંબંધથી ધર્મી સાથે જોડ્યા છે. આ પ્રમાણે વિરોધદોષનો
પરિહાર થાય છે. (૨) આમ એક જ અધિકરણમાં બંને ધર્મો ભિન્ન-ભિન્ન અંશોની અપેક્ષાએ રહી શકે છે. તેથી 'ભિન્નધર્મોના
અધિકરણ ભિન્ન જ હોય' તેવો નિયમ રહેતો નથી. તેથી આ બંનેના અધિકરણ પણ જૂદા હોઈ આ બેમાં વૈયધિકરણ છે,
એમ કહેવું પણ સંજત નથી, કેમકે એક જ અધિકરણમાં આ બંને ધર્મોની ઉપલબ્ધિ અનુભવસિદ્ધ છે. (૩) અનવસ્થાદોષનો
પણ સંભવ નથી. કેમકે વસ્તુ અનન્તધર્મીત્વક તરીકે પ્રમાણસિદ્ધ છે. તે ધર્મો વસ્તુમાં કથયિત્ તાદાત્મ્ય સંબંધથી રહે છે, વસ્તુમાં
સ્વરૂપથી અસ્તિરૂપ છે. અને પરરૂપે નાસ્તિરૂપ છે. 'તેથી વિધિ અને નિષેધ વસ્તુમાં એકસ્વભાવથી રહે છે કે ભિન્ન સ્વભાવથી?'
ઈત્યાદિ ચિકિત્સાને અહીં અવકાશ જ નથી. (૪) વસ્તુમાં સ્વરૂપથી અસ્તિત્વ અને પરરૂપથી નાસ્તિત્વ હોવાથી સંકરદોષ પણ
નથી. કેમકે જે રૂપે અસ્તિત્વ છે, તે જ રૂપે અસ્તિત્વનાસ્તિત્વઉભય નથી, એ જ પ્રમાણે જે રૂપે નાસ્તિત્વ છે એ જ રૂપે
અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વઉભય નથી. (૫) આ જ કારણે વ્યતિકરદોષ પણ નથી. કેમકે 'અસ્તિત્વ' અને નાસ્તિત્વ આ બંનેના
વિષય નિયત છે. સ્વરૂપથી અસ્તિત્વ જ છે. નાસ્તિત્વ નથી. તથા પરરૂપે નાસ્તિત્વ જ છે. અસ્તિત્વ નથી. (૬) વસ્તુ સ્વરૂપે
સત્ અને પરરૂપે અસત્ હોવાથી 'વસ્તુ સત્ છે કે અસત્?' એવો સંશય પણ જિભો થશે નહિ. (૭) અને સંશયના અભાવમાં
નિશ્ચય થઈ શકતો હોવાથી અપ્રતિપત્તિ=અજ્ઞાન પણ રહેશે નહિ. (૮) આમ વસ્તુના સદસદાત્મકસ્વરૂપનો નિશ્ચય થવાથી,
વિષયવ્યવસ્થા પણ થઈ શકે છે. આમ અનુભવસિદ્ધ અનેકાંતવાદમાં કોઈ દોષ નથી.

અથાનેકાન્તવાદસ્ય સર્વદ્રવ્યપર્યાયવ્યાપિત્વેऽપિ મૂલભેદાપેક્ષયા ચાતુર્વિધ્યાભિધાનદ્વારેણ ભગવતઃ તત્ત્વામૃતરસાસ્વાદસૌહિત્યમુપવર્ણયન્નાહ -

સ્યાન્નાશિ નિત્યં સદૃશં વિસ્ત્વં વાચ્યં ન વાચ્યં સદસત્તદેવ ।

વિપશ્ચિતાં નાથ ! નિર્ણીતતત્ત્વસુધોદગતોદગારપરમ્પરેયમ્ ॥ ૨૫ ॥

સ્યાદિત્યવ્યયમેકાન્તદ્યોતકમદ્યાસ્વપિ પદેષુ યોજ્યમ્ । તદેવ અધિકૃતમેવૈકં વસ્તુ સ્યાત્=કથશ્ચિદ્ નાશિ=વિનશનશોભનનિત્યમિત્યર્થઃ । સ્યાન્નિત્યમ્=અવિનાશિધર્મીત્યર્થઃ । એતાવતા નિત્યાનિત્યલક્ષણમેકં વિધાનમ્ । તથા સ્યાત્ સદૃશં=અનુવૃત્તિહેતુસામાન્યરૂપમ્ । સ્યાદ્ વિસ્ત્વં=વિવિધરૂપમ્=વિસદૃશપરિણામાત્મકં, વ્યાવૃત્તિહેતુવિશેષરૂપમિત્યર્થઃ । અનેન સામાન્યવિશેષરૂપો દ્વિતીયઃ પ્રકારઃ । તથા સ્યાદ્ વાચ્યં=વક્તવ્યમ્ । સ્યાદ્ ન વાચ્યં=અવક્તવ્યમિત્યર્થઃ । અત્ર ચ સમાસેઽવાચ્યમિતિ યુક્તમ્, તથાપ્યવાચ્યપદં યોન્યાદૌ રૂઢમિત્યસમ્યતાપરિહારાર્થં ન વાચ્યમિત્યસમસ્તં ચકાર સ્તુતિકારઃ । એતનાભિલાષ્યાનભિલાષ્યસ્વરૂપસ્તૂતીયો ભેદઃ । તથા સ્યાત્સદ્=વિદ્યમાનમસ્તિરૂપમિત્યર્થઃ । સ્યાદ્ અસત્=તદ્વિલક્ષણમિતિ । અનેન સદસદાહ્યા ચતુર્થી વિધા ॥

અનેકાંતવાદની ચતુર્વિધતા

આ

અનેકાંતવાદ સર્વદ્રવ્ય અને સર્વ પર્યાયને સમાનરૂપે લાગુ પડે છે. છતાં તેના મૂળ ચારભેદ દર્શાવવાદ્વારા ભગવાને પીરસેલા તત્ત્વામૃતના રસાસ્વાદના આનંદનું વર્ણન કરતા કવિ કહે છે-

કાચ્યાર્થઃ:- હેવિદ્વદ્દશિરોમણિ! નાથ! વસ્તુ કથંચિત્ (૧) અનિત્ય અને નિત્ય (૨) સદૃશ અને વિસદૃશ (૩) વાચ્ય અને અવાચ્ય તથા (૪) સત્ અને અસત્ છે. આ વચનો અનેકાંતવાદરૂપ તત્ત્વઅમૃતના પાનથી ઉદ્ભવેલા ઉદ્ઘારોની પરંપરારૂપ છે. (અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનદ્વારા અનેકાંતતત્ત્વનું જ્ઞાન કરીને આપે વસ્તુના આ ચાર સ્થૂળદેહિએ વિરોધી દેખાતા સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.)

'સ્યાત્' પદ અનેકાંતનો સૂચક અવ્યય છે. નિત્ય-અનિત્યઆદિ આઠે પદો સાથે આ અવ્યયને જોડવો. પ્રત્યેક વસ્તુ, (૧) કથંચિત્ નાશપામવાના સ્વભાવવાળી છે, (૨) કથંચિત્ અવિનાશી = નિત્ય છે. આ જોડકાદ્વારા વસ્તુનું નિત્યઅનિત્યરૂપ એક લક્ષણ બતાવાયું. (૩) કથંચિત્ સદૃશ = સામાન્યરૂપ છે, અને (૪) કથંચિત્ વિરૂપ = વિશેષરૂપ છે. આ યુગલદ્વારા સામાન્યવિશેષાત્મક બીજું લક્ષણ દર્શાવ્યું (૫) તથા કથંચિત્ વાચ્ય = વક્તવ્ય છે અને (૬) કથંચિત્ અવક્તવ્ય છે. અહીં જો કે 'ન વાચ્યમ્' ને બદલે નજ્ તત્પરુષસમાસ કરી 'અવાચ્ય' એમ કહેવું બરાબર લાગે. છતાં 'અવાચ્ય' શબ્દ યોનિઆદિઅર્થમાં રૂઢ છે, તેથી અસભ્યશબ્દ છે. આ અસભ્યતા દૂર કરવા આ પ્રમાણે પ્રયોગ કર્યો છે. આ જોડકાદ્વારા વસ્તુના અભિલાષ્યતા (વક્તવ્યતા) અને અનભિલાષ્યતા (= અવક્તવ્યતા) રૂપ ત્રીજા લક્ષણનો નિર્દેશ કર્યો. તથા (૭) કથંચિત્ સત્ = અસ્તિ = વિદ્યમાન છે અને (૮) કથંચિત્ અસત્ = અવિદ્યમાન છે. આ જોડકાદ્વારા સદ્-અસદ્આત્મક ચોથાલક્ષણનું વિધાન કર્યું. આમ આ ચાર મૂળભેદથી વસ્તુની અનેકાંતતા દર્શાવી.

તત્ત્વ(= વસ્તુ)નાં સ્વરૂપનું યથાવસ્થિત જ્ઞાન = તત્ત્વજ્ઞાન. આ તત્ત્વ (૧) જરા-મરણનો નાશ કરે છે. (૨) તે તત્ત્વનું વિબુધ = પડિતો પાન=જ્ઞાન કરે છે. તથા (૩) એ તત્ત્વ મિથ્યાત્વરૂપ ઝેરના સામર્થ્યને દૂર કરે છે. તથા (૪) આન્તર = ચિત્તને આહ્વાદ આપે છે. માટે આ તત્ત્વ પોતે જ અમૃત છે. (લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે કે અમૃત (૧) ઘડપણ-મરણને દૂર કરી અમર બનાવે છે. (૨) વિબુધ = દેવોનું ભોજન છે. (૩) ઝેરના પ્રભાવને દૂર કરે

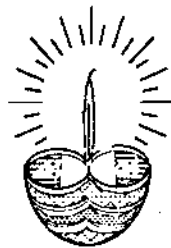
हे विपश्चितां नाथ ! संख्यावतां मुख्य ! इयमनन्तरोक्ता निपीततत्त्वसुधोद्गारपरम्परा । तवेति प्रकरणात् सामर्थ्याद्वा गम्यते । तत्त्वं=यथावस्थितवस्तुस्वस्वपरिच्छेदः । तदेव जरामरणापहारित्वाद् विबुधोपभोग्यत्वाद् मिथ्यात्वविषोर्भिन्निराकरिष्णुत्वाद् आन्तराह्लादकारित्वाच्च सुधा=पीयूषं, तत्त्वसुधा । नितरामनन्यसामान्यतया पीता=आस्वादिता या तत्त्वसुधा तस्या उद्गता=प्रादुर्भूता तत्कारणिका उद्गारपरम्परा=उद्गारश्रेणिरिवेत्यर्थः । यथा हि कश्चिदाकण्ठं पीयूषरसमापीय तदनुविधायिनोमुद्गारपरम्परां मुञ्चति, तथा भगवानपि जरामरणापहारि तत्त्वामृतं स्वैरमास्वाद्य तद्रसानुविधायिनो प्रस्तुतानेकान्तवादभेदचतुष्टयोलक्षणामुद्गारपरम्परां देशनामुखेनोद्गीर्णवानित्याशयः ॥

अथवा यैरेकान्तवादिभिर्मિथ्यात्वगरलभोजनमातृप्ति भક્ષિતं તેષાં તત્ત્વચનસ્પા ઉદ્ગારપ્રકારાઃ પ્રાક્ પ્રદર્શિતાઃ । ચૈત્સુ પચેલિમપ્રાચીનપુણ્યપ્રાપ્તભારાનુગૃહીતૈર્જગદ્ગુસ્વદનેન્દુનિઃસ્યન્દિ તત્ત્વામૃતં મનોહત્ય પોતમ્, તેષાં વિપશ્ચિતાં=યથાર્થવાદવિદુષાં હે નાથ ! ઇયં પૂર્વદલદર્શિતોત્તેલ્લેખશેખરા ઉદ્ગારપરમ્પરેતિ વ્યાખ્યેયમ્ । એતે ચ ચત્વારોઽપિ વ્રતાસ્તેષુ તેષુ સ્થાનેષુ પ્રાગેવ ચર્ચિતા । તથાહિ - 'આદીપમાવ્યોમ સમસ્વભાવમ્' ઇતિ વૃત્તે નિત્યાનિત્યવાદઃ પ્રદર્શિતઃ । 'અનેકમેકાત્મકમેવ વાચ્યમ્' ઇતિ કાવ્યે સામાન્યવિશેષવાદઃ સંસૂચિતઃ । સપ્તભંગ્યામભિલાપ્યાનભિલાપ્યવાદઃ સદસદ્વાદશ્ચ ચર્ચિતઃ । ઇતિ ન ભૂયઃ પ્રયાસઃ ॥ ઇતિ કાવ્યાર્થઃ ॥ ૨૫ ॥

છ. (૪) અને ચિત્તને આહ્વાદિત કરે છે. તેથી તત્ત્વને આપેલી અમૃતની ઉપમા સાર્થક છે.) હે પ્રાજ્ઞમુખ્ય ! જેમ કોઈ વ્યક્તિ આકાંક્ષા અમૃતપાન કરીને એ પાનને અનુસરતા ઉદ્ગારો કાઢે છે, તેમ આપે ઘડપણ અને મૃત્યુને દૂર કરનારા તત્ત્વામૃતનો યથેચ્છ આસ્વાદ કર્યો, અને તેને અનુસારે અનેકાન્તવાદનાં પ્રસ્તુત ચાર મૂળભેદરૂપ ઉદ્ગાર પરંપરાને દેશનાવાણી દ્વારા પ્રગટ કરી.

અથવા મિથ્યાત્વરૂપઝેરનું આકાંક્ષભોજન કરનાર એકાન્તવાદીઓના વચનરૂપ ઉદ્ગારો આગળ દર્શાવ્યા. પરંતુ જે મહાપુણ્યશાળી પુરુષોએ જગદ્ગુરૂના મુખરૂપી ચન્દ્રમાંથી ઝરતાં તત્ત્વામૃતનું પાન કર્યું છે, તે યથાર્થવાદીઓનાં વચનોરૂપી ઉદ્ગારોની પરંપરા કાવ્યના પૂર્વાર્ધમાં દર્શાવી તેવી હોય છે.

આ ચારે વાદની ચર્ચા પૂર્વે થઈ ચૂકી છે. “આદીપમાવ્યોમ સમસ્વભાવમ્” ઇત્યાદિ કાવ્યમાં નિત્ય-અનિત્યવાદની ચર્ચા કરી છે. “અનેકમેકાત્મકમેવ વાચ્યમ્” - આ કાવ્યમાં સામાન્ય - વિશેષવાદની ચર્ચા છે. સપ્તભંગીની ચર્ચામાં અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યવાદ તથા સત્ - અસત્વાદની ચર્ચા કરી છે. તેથી અહીં ફરીથી એ ચર્ચા કરતાં નથી. ॥ ૨૫ ॥

હદાનો નિત્યાનિત્યપક્ષયોઃ પરસ્પરદૂષણપ્રકાશનબદ્ધલક્ષતયા વૈરાયમાણયોરિતરેતરોદોરિતવિવિધહેતુહેતિસંનિ-
પાતસંજાતવિનિપાતયોર્યત્સિદ્ધપ્રતિપક્ષપ્રતિક્ષેપસ્ય ભગવચ્છાસનસામ્રાજ્યસ્ય સર્વોત્કર્ષમાહ-

ય એવ દોષાઃ કિલ નિત્યવાદે વિનાશવાદેऽપિ સમાસ્ત એવ ।

પરસ્પરધ્વંસિષુ કણ્ટકેષુ જયત્યધૃષ્ટ્યં જિન ! શાસનં તે ॥ ૨૬ ॥

કિલેતિ નિશ્ચયે । ય એવ નિત્યવાદે=નિત્યૈકાન્તવાદે દોષા અનિત્યૈકાન્તવાદિભિઃ પ્રસજ્જિતાઃ ક્રમયોગ-
પદ્યાભ્યામર્થક્રિયાનુપપત્યાદયઃ, ત એવ વિનાશવાદેऽપિ=ક્ષણિકૈકાન્તવાદેऽપિ સમા=તુલ્યાઃ નિત્યૈકાન્તવાદિભિઃ
પ્રસજ્યમાના અન્યુનાધિકાઃ ।

તથાહિ-નિત્યવાદી પ્રમાણયતિ । સર્વ નિત્યં સત્ત્વાત્ । ક્ષણિકે સદસત્કાલયોરર્થક્રિયાવિરોધાત્ તત્ત્વલક્ષણં સત્ત્વં
નાવસ્થાં બદ્ધાતીતિ તત્તો નિવર્તમાનમનન્યશરણતયા નિત્યત્વેऽવતિષ્ઠતે । તથાહિ-ક્ષણિકોઽર્થઃ સન્ત્વા કાર્યં કુર્યાદ્
અસન્ત્વા ? ગત્યન્તરાભાવાત્ । ન તાવદાદ્યઃ પક્ષઃ, સમસમયવર્તિનિ વ્યાપારાયોગાત્, સકલભાવાનાં પરસ્પરં કાર્યકારણ-
ભાવપ્રાપ્ત્યાતિપ્રસજ્ઞાચ્ચ । નાપિ દ્વિતીયઃ પક્ષઃ ક્ષોદં ક્ષમતે, અસતઃ કાર્યકરણશક્તિવિકલત્વાત્, અન્યથા
શશવિષાણાદયોઽપિ કાર્યકરણાયોત્સહેરન્, વિશેષાભાવાત્ ઇતિ ॥

એ

જિનશાસનની અચત્સિદ્ધ સર્વોપરિતા

અકાન્તનિત્યવાદી અને એકાન્તઅનિત્યવાદી એકબીજા ઉપર વૈર રાખીને એકબીજાના દૂષણો પ્રગટ
કરવામાં તત્પર બનેલા છે. આ બન્ને પરસ્પરે દર્શાવેલ વિવિધ દૂષણોરૂપ શસ્ત્રોના ઘાથી નાશ પામે છે. તેથી
પ્રત્યન વિના જ પ્રતિપક્ષનો નાશ થવાથી, ભગવાનનું શાસનસામ્રાજ્ય સર્વોત્કૃષ્ટ છે, તેમ દર્શાવતા કવિશ્રી
કહે છે.

કાવ્યાર્થ :- એકાન્તનિત્યવાદમાં જે દોષો છે તે બધા જ દોષો એકાન્તઅનિત્યવાદમાં છે. (કણ્ટક = કુદ્રશસ્ત્રઓ
= એકાન્તનિત્ય-અનિત્યવાદીઓ) આ કુદ્ર એકાન્તવાદીઓ પરસ્પરનો ધ્વંસ કરી રહ્યા છે, ત્યારે હે જિન !
પડકારી ન શકાય તેવું તારું શાસન જય પામે છે.

‘કિલ’ શબ્દ ‘નિશ્ચય’ અર્થમાં છે. એકાન્ત અનિત્યવાદીઓએ એકાન્ત નિત્યવાદમાં કમઘી કે યુગપત્
અર્થક્રિયાની અનુપપત્તિવગેરે ઘણા દોષો દર્શાવ્યા છે. નિત્ય એકાન્તવાદીઓએ એકાન્તઅનિત્યવાદીઓના
મતમાં પણ એટલા જ દોષો દર્શાવ્યા છે, જરા પણ ઓછાવતા નહિ.

નિત્યવાદીની સ્થાપના

નિત્યવાદી આ પ્રમાણે કહે છે→ દરેક વસ્તુ નિત્ય છે કેમકે સત્ છે. સત્ વસ્તુ નિત્ય કે અનિત્ય હોઈ
શકે. કેમકે ત્રીજો વિકલ્પ સંભવતો નથી. વસ્તુને અનિત્ય તો (=ક્ષણિક) માની શકાય નહિ, કેમકે ક્ષણિક વસ્તુ
સત્અવસ્થામાં કે અસત્અવસ્થામાં અર્થક્રિયા કરવા સમર્થ બની શકે નહિ. આમ અનિત્યતા વસ્તુનું લક્ષણ
બની શકે નહિ. તેથી અન્યવિકલ્પનો અભાવ હોવાથી વસ્તુ નિત્યત્વલક્ષણથી યુક્ત છે, અર્થાત્ નિત્ય છે;
તેમ અનિચ્છાએ પણ સ્વીકારવું પડે.

શંકા :- ક્ષણિકવસ્તુ અર્થક્રિયા કરવા સમર્થ શા માટે નથી ?

સમાધાન :- ક્ષણિક સત્અવસ્થામાં કાર્ય કરશે કે અસત્અવસ્થામાં? ત્રીજો વિકલ્પ તો સંભવતો નથી.
આધેપક્ષનો સ્વીકાર થઈ શકે નહિ. કારણ કે ‘ક્ષણિક વસ્તુ સ્વસમાનકાળે ઉત્પન્ન થયેલી બીજી ક્ષણિક

અનિત્યવાદી નિત્યવાદિનં પ્રતિ પુનરેવં પ્રમાણયતિ । સર્વ ક્ષણિકં સત્ત્વાત્, અક્ષણિકે ક્રમયૌગપદ્યાધ્યામયર્થક્રિ-
યાવિરોધાદ્ અર્થક્રિયાકારિત્વસ્ય ચ ભાવલક્ષણત્વાત્, તત્તોઽર્થક્રિયા વ્યાવર્તમાના સ્વક્રોડીકૃતાં સત્તાં વ્યાવર્તયેદિતિ
ક્ષણિકસિદ્ધિઃ । ન હિ નિત્યોઽર્થોઽર્થક્રિયાં ક્રમેણ પ્રવર્તયિતુમ્તસહતે, પૂર્વાર્થક્રિયાકરણસ્વભાવોપમર્દદ્વારેણોત્તરક્રિયાયાં
ક્રમેણ પ્રવૃત્તેઃ, અન્યથા પૂર્વાર્થક્રિયાકરણાવિરામપ્રસજ્ઞાત્ । તત્સ્વભાવપ્રચ્યવે ચ નિત્યતા પ્રયાતિ, અતાદવસ્થ્યસ્યા-
નિત્યતાલક્ષણત્વાત્ । અથ નિત્યોઽપિ ક્રમવર્તિનં સહકારિકારણમર્થમુદીક્ષમાણસ્તાવદાસીત્, પશ્ચાત્ તમાસાદ્ય ક્રમેણ
કાર્યં કુર્યાદિતિ ચેત્ ? ન । સહકારિકારણસ્ય નિત્યેઽકિશ્ચિત્કરત્વાત્, અકિશ્ચિત્કરસ્યાપિ ચ પ્રતીક્ષણેઽનવસ્થા-
પ્રસજ્ઞાત્ । નાપિ યૌગપદ્યેન નિત્યોઽર્થોઽર્થક્રિયાઃ કુસ્તે અઘ્યક્ષવિરોધાત્ । ન હ્યેકકાલં સકલાઃ ક્રિયાઃ પ્રારંભમાણઃ
કશ્ચિદ્પુલ્ભયતે । કરોતુ વા । તથાપ્યાદ્યક્ષણ એવ સકલક્રિયાપરિસમાસેદ્વિતીયાદિક્ષણેષુ અકુર્વાણસ્યાનિત્યતા બલાદ્
આદૌકતે, કરણાકરણયોરેકસ્મિન્ વિરોધાદ્ ઇતિ ॥

વસ્તુમાં પોતાની ઉત્પત્તિકાળે જ કાર્ય કરી શકે, તેવી કલ્પના થઈ શકે તેમ નથી. તથા પોતે જે સમયે ઉત્પન્ન થાય છે, તે સમયે પોતાનામાં અન્યની ઉત્પત્તિનું કાર્ય સંભવી શકે નહિ.

શંકા :- ‘કડેમાણે કડે’ એ વચનને અનુસરીને નિશ્ચયનયને આશ્રયીને ઉત્પન્ન થવાના સમયે ઉત્પત્તિક્રિયા સંભવી શકે છે.

સમાધાન :- તો પણ તે સમયે વસ્તુ પોતાની જ ઉત્પત્તિમાં વ્યગ્ર હોવાથી બીજાની ઉત્પત્તિની ક્રિયા કરી શકે નહિ. આમ ક્ષણિક વસ્તુ સત્ત્વસ્થામાં સ્વમાં કે પરમાં કાર્ય કરવા સમર્થ નથી. વળી સમાનકાળે ઉદ્ભવેલી વસ્તુઓમાં પરસ્પર કાર્યકારણભાવ અસિદ્ધ છે, કેમકે ત્યાં કાર્ય-કારણભાવ માનવામાં સમાનકાળે પ્રગટેલી ત્રણ જગતની સર્વવસ્તુઓ વચ્ચે કાર્યકારણભાવ માનવાનો અતિપ્રસંગ છે. બીજો પક્ષ યુક્તિભ્રમ નથી. કેમકે અસત્ વસ્તુમાં કાર્ય કરવાની શક્તિ સંભવતી નથી. જો અસત્વસ્તુ પણ કાર્ય કરી શકે, તો સસલાનું શિગડું પણ કાર્ય કરવા તત્પર બને, કેમકે એ પણ સમાનરૂપે અસત્ છે.

અનિત્યવાદીની સ્થાપના

અનિત્યવાદી નિત્યવાદીને આ પ્રમાણે કહે છે— ‘સર્વ વસ્તુઓ ક્ષણિક છે, કેમકે સત્ છે’ નિત્ય વસ્તુમાં અર્થક્રિયાકારિપણું ઘટી શકતું નથી. અને અર્થક્રિયાકારિપણું સત્ પદાર્થોનું લક્ષણ છે. તેથી નિત્ય પદાર્થોમાંથી પાછું ફરતું અર્થક્રિયાકારિપણું પોતે સ્વીકારેલા સત્ત્વને પણ પાછું વાળશે. આમ નિત્યવસ્તુ અસત્ સિદ્ધ થાય છે. તેથી ‘નિત્યતા’ વસ્તુનું લક્ષણ બની શકે નહિ. તેથી અન્યવિકલ્પનો અભાવ હોવાથી વસ્તુમાં ‘અનિત્યતા’ લક્ષણ જ સંભવી શકે. નિત્ય વસ્તુમાં અર્થક્રિયાની અનુપપત્તિ બતાવે છે. નિત્ય વસ્તુ અર્થક્રિયા ક્રમશઃ કરશે કે યુગપત્ ? ક્રમશઃ કરવા સમર્થ નથી. કેમકે જો વસ્તુ પૂર્વક્રિયા કરવાનાં સ્વભાવનો ત્યાગ કરી ઉત્તરક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ સ્વીકારે તો જ ક્રમશઃ અર્થક્રિયા કરી શકે, જો પૂર્વના સ્વભાવનો ત્યાગ કરે નહિ, તો પૂર્વક્રિયા જ સતત કર્યું કરશે તેમાંથી કદાપિ અટકશે નહિ.

શંકા :- વસ્તુ પૂર્વક્રિયા કરવાના સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને અને ઉત્તરક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ ગ્રહણ કરીને ઉત્તરક્રિયા કરશે. તેથી ક્રમશઃ ક્રિયા કરી શકશે.

સમાધાન :- જો ‘વસ્તુ આ પ્રમાણે એક સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને બીજા સ્વભાવને ગ્રહણ કરે છે’ એમ માનશો તો નિત્યતાનો લોપ થઈ જશે, કેમકે ‘હમેશા એકસ્વભાવે રહેવું’ એ નિત્યતાનું લક્ષણ છે. અને સ્વભાવનું બદલાવું-એકરૂપે હમેશા ન રહેવું એ અનિત્યતાનું લક્ષણ છે.

તત્ત્વમેકાન્તદ્વયેડપિ યે હેતવસ્તે યુક્તિસામ્યાદ વિરુદ્ધં ન વ્યભિચરન્તીત્યવિચારિતરમણીયતયા મુઘજનસ્ય ધ્યાન્ધ્યં
ચોત્પાદયન્તીતિ વિરુદ્ધા વ્યભિચારિણોઽનૈકાન્તિકાં ઇતિ । અત્ર ચ નિત્યાનિત્યૈકાન્તપક્ષપ્રતિક્ષેપ ઇવોક્તઃ । ઉપલક્ષણત્વાચ્ચ
સામાન્યવિશેષાદ્યેકાન્તવાદા અપિ મિથસ્તુલ્યદોષતયા વિરુદ્ધા વ્યભિચારિણ એવ હેતુનુપસ્પૃશન્તીતિ પરિભાવનોયમ્ ॥

શંકા :- નિત્ય વસ્તુનો સર્વ કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ છે. પરંતુ કાર્ય કરવામાં તે સહકારી કારણોની અપેક્ષા રાખે છે. આ સહકારી કારણો ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થતા હોવાથી વસ્તુ પણ સ્વકાર્યોને ક્રમશઃ કરશે.

સમાધાન :- આ સહકારીકારણો નિત્ય વસ્તુ પર કોઈપણ જાતનો ઉપકાર કરી શકતા નથી, એ પૂર્વે દર્શાવ્યું છે. તેથી અકિંચિત્કર સહકારીઓની અપેક્ષા રાખવી સારી નથી. અન્યથા એ સહકારીકારણો હાજર થવા અન્યની અપેક્ષા રાખશે. તે વળી અન્યતરની એમ અનવસ્થાદોષ આવશે. વળી જગતની તમામ વસ્તુઓને સહકારીકારણ માનવાની આપત્તિ પણ આવશે. કેમકે તે બધી જ વસ્તુઓ સમાનરૂપે અકિંચિત્કર છે. આમ નિત્ય વસ્તુ ક્રમશઃ કાર્ય કરવા સમર્થ નથી. એ જ પ્રમાણે નિત્ય વસ્તુ એકસાથે પણ સર્વકાર્ય કરી શકે નહિ, કેમકે તેમાં પ્રત્યક્ષવિરોધ છે. એક જ સમયે સર્વક્રિયાઓનો આરંભ કોઈને દેખાતો નથી. કદાચ તે નિત્યવસ્તુ સર્વકાર્ય એક સાથે કરવા સમર્થ છે, એમ માની લઈએ તો પણ બધી ક્રિયા એક સાથે જ આદેશપણમાં પૂર્ણ થવાથી દ્વિતીયવગેરેકારણોવખતે વસ્તુએ કશું કરવાનું રહેશે નહિ. તેથી બીજીવગેરેકારણો વસ્તુ કરણસ્વભાવવાળી નહિ રહે. તેથી વસ્તુ અનિત્ય સિદ્ધ થઈ જશે. કેમકે એક જ વસ્તુમાં કરણ અને અકરણ એમ બન્ને માનવામાં વિરોધ છે.

એકાન્તપક્ષોમાં વિરુદ્ધ આદિ દોષો

આમ એકાન્તનિત્યવાદીએ અને એકાન્તઅનિત્યવાદીએ સ્વ-સ્વપક્ષની સિદ્ધિ માટે ‘સત્ત્વ’ આદિ જે-જે હેતુઓ દર્શાવ્યા છે, તે બધા હેતુઓ યુક્તિઓની સમાનતાના કારણે વિરુદ્ધ છે. નિત્યવાદીના હેતુઓ અનિત્યવાદીઓની યુક્તિથી અને અનિત્યવાદીના હેતુઓ નિત્યવાદીની યુક્તિથી વિરુદ્ધ સિદ્ધ થાય છે. તેથી બન્ને પક્ષની વાતો જ્યાં સુધી વિચારવામાં ન આવે ત્યાં સુધી જ રમણીય છે, અને અવિચારી મૂઠ લોકોની બુદ્ધિમાં મંદતા ઉત્પન્ન કરે છે. વિચાર કરવામાં આવે, તો બંને પક્ષના હેતુઓ વિરુદ્ધ, વ્યભિચાર અને

૧. ધિયઃ માન્દ્યમ્ ।

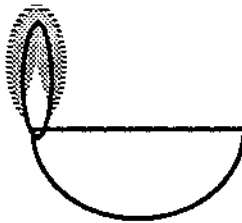
૧. આ બન્ને પક્ષે અનુમાનો પરસ્પરવિરુદ્ધ છે. જ્યારે ‘સત્ત્વ’ હેતુ સમાન છે. તેથી નિત્યવાદી સત્ત્વની નિત્યતા સાથે વ્યાપ્તિ દર્શાવે, અને દૃષ્ટાંત બતાવે, તેનાથી અનિત્યવાદીના ‘અનિત્યતા’ રૂપ સાધ્યથી વિરુદ્ધ નિત્યની સિદ્ધિ થાય. અનિત્યવાદીને સત્ત્વની અનિત્યતા સાથે વ્યાપ્તિ ઈષ્ટ છે. તેથી સત્ત્વહેતુ અનિત્યતા વિરુદ્ધ નિત્યતાની સિદ્ધિ કરતો હોવાથી અનિત્યવાદીના હેતુમાં વિરુદ્ધદોષ આવે. એજ પ્રમાણે અનિત્યવાદી અનિત્યતાની સાથે સત્ત્વની વ્યાપ્તિ અને દૃષ્ટાંત બતાવે, તેથી નિત્યતાથી વિરુદ્ધ અનિત્યતાની સિદ્ધિ થવાથી નિત્યતાપક્ષે પણ વિરુદ્ધદોષ આવ્યો. તથા ‘સત્ત્વ’ હેતુ જેમ નિત્યવસ્તુરૂપપક્ષમાં રહે છે, તેમ અનિત્યવસ્તુરૂપ વિપક્ષમાં પણ રહેતો હોવાથી નિત્યવાદીને વ્યભિચાર દોષ આવે. એ જ પ્રમાણે સત્ત્વહેતુ અનિત્યપક્ષના વિપક્ષ નિત્યમાં પણ રહેતો હોવાથી અનિત્યવાદીના હેતુમાં પણ વ્યભિચારદોષ આવ્યો. તથા નિત્યવસ્તુમાં ‘અનિત્યતાના અભાવ’ રૂપ સાધ્યનો અભાવ હોવા છતાં ‘સત્ત્વના અભાવરૂપ’ હેતુનો અભાવ નથી, તેથી અનિત્યવાદીના હેતુમાં વ્યતિરેકવ્યભિચાર પણ આવ્યો. એજ પ્રમાણે અનિત્યવસ્તુમાં નિત્યત્વના અભાવરૂપ સાધ્યનો અભાવ હોવા છતાં સત્ત્વના અભાવરૂપ હેતુનો અભાવ નથી. તેથી નિત્યવાદીના હેતુમાં પણ વ્યતિરેકવ્યભિચાર આવ્યો. ઇત્યાદિ પરસ્પરના જ વિરોધી અનુમાનો, હેતુઓ, યુક્તિઓ અને દૃષ્ટાંતોથી બન્ને પક્ષના અનુમાનના હેતુઓ અનેક દોષોથી દુષ્ટ બને છે, તેથી બંને પક્ષના અનુમાનો યોગ્ય બનતા હોવાથી હેય બની જાય છે. તેથી બંને પક્ષ પણ નાશ પામે છે. આજ પ્રમાણે સામાન્ય એકાન્તવાદ અને વિશેષએકાન્તવાદવગેરે વાદો એકબીજાને યોગ્ય સિદ્ધ કરે છે.

અથોત્તરાર્દ વ્યાખ્યાયતે । પરસ્પરેત્યાદિ । एवं च कण्टकेषु क्षुद्रशत्रुध्वेकान्तवादिषु परस्परध्वंसिषु सत्सु परस्परस्मात् ध्वंसन्ते- विनाशमुपयान्तीत्येवंशीलाः सुन्दोपसुन्दवदिति परस्परध्वंसिनः । तेषु हे जिन ! ते=तव शासनं- स्याद्वादप्रस्पृणनिपुणं द्वादशाङ्गैरूपं प्रवचनं पराभिभावुकानां कण्टकानां स्वयमुच्छिन्नत्वेनैवाभावाद् अधृष्य= अपराभवनोपयम् । “शक्ताहं कृत्याश्च” इति कृत्यविधानाद् धर्षितुमशक्यम् धर्षितुमनर्हं वा । जयति=सर्वोत्कर्षेण वर्तते । यथा कश्चिन्महाराजः पीवरपुण्यपरीपाकः परस्परं विगृह्य स्वयमेव क्षयमुपेयित्सु द्विषत्सु अयत्नसिद्धनिष्कण्टकत्वं समृद्धं राज्यमुपभुञ्जानः सर्वोत्कृष्टो भवति एवं त्वच्छासनमपि ॥ इति काव्यार्थः ॥ २६ ॥

અનેકાંતિક દોષોથી દુષ્ટ થયેલા જ્ઞાત થઈ શકે. આ પ્રમાણે એકાન્તનિત્યપક્ષ અને એકાન્તઅનિત્યપક્ષનું ખંડન દર્શાવ્યું. આ જ પ્રમાણે એકાન્તસામાન્યપક્ષના અને એકાન્તવિશેષપક્ષના, એકાન્તવાચ્યતાપક્ષ અને એકાન્તઅવાચ્યતાપક્ષના તથા એકાન્તસત્પક્ષના અને એકાન્તઅસત્પક્ષના હેતુઓ પણ પરસ્પર તુલ્ય દોષવાળા હોવાથી વિરૂદ્ધ, વ્યભિચારી અને અનેકાંતિક છે તે સમજી લેવું.

હવે ઉત્તરાર્દની વ્યાખ્યા કરે છે. સુન્દ અને ઉપસુન્દ નામના બે રાક્ષસોની જેમ એકાન્તવાદીરૂપ ક્ષુદ્રશત્રુઓ પરસ્પરના પક્ષને પોકળ ઠેરવવાદ્વારા એકબીજાનો પ્રમાણવાદીરૂપે નાશ કરી નાખે છે. આ પ્રમાણે સ્વયં નષ્ટ થયા હોવાથી, તેઓ જિનેન્દ્રશાસનનો પરાભવ કરવા સમર્થ રહેતા નથી. ભગવાનનું શાસન= સ્યાદવાદની પ્રરૂપણામાં કુશળ દ્વાદશાંગીરૂપ પ્રવચન. વિરોધીઓનો અભાવ થવાથી આ શાસન અપરાભવનીય બન્યું છે. અહીં ‘ધૂષ’ ધાતુને “શક્તાઽહં કૃત્યાશ્ચ” સૂત્રથી ‘કૃત્ય’ પ્રત્યય લાગ્યો છે. તેથી પરાભવ કરવામાં અશક્ય અથવા ‘પરાભવને માટે અયોગ્ય’ એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કોઈ મહાપુણ્યશાળી મહારાજના શત્રુઓ પરસ્પર લડીને નાશ પામે, અને તે મહારાજ પ્રયત્ન વિના જ નિષ્કંટક બનેલા પોતાના વિશાળ રાજ્યને ભોગવતો હોવાથી સર્વોત્કૃષ્ટ તરીકે માન્ય બને, તેમ તારું શાસન પણ પ્રયત્ન વિના જ નિષ્કંટક બનીને યથેચ્છ રીતે ત્રણ જગત્ પર રાજ્ય કરતું હોવાથી સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ‘જયતિ’ નો અર્થ ‘સર્વોત્કૃષ્ટ છે.’ એમ કરવાનો છે.

॥ ૨૬ ॥

૧. સુન્દોપસુન્દનામાનો રાક્ષસો દ્વૌ ભ્રાતરી બ્રહ્મણઃ સકાશાત્ વરં લબ્ધવન્તી, યત્ આવયોર્મૃત્યુઃ પરસ્પરસ્માદસ્તુ નાન્યસ્માત્ । તથેત્યુક્તે બ્રહ્મણા મતૌ તૌ ત્રિલોકીં પીડયામાસતુઃ । અથ દેવપ્રેષિતાં તિલોત્તમામુપલબ્ધ્ય તદર્થં મિથો યુષ્યમાનાવમ્રિયેતામ્ । એવમેકાન્તવાદિનઃ સ્વતત્ત્વસિદ્ધ્યર્થં પરસ્પરં વિવદમાના વિનશ્યન્તિ । તત્તશાનેકાન્તવાદો જયતિ । ૨. હૈમસૂત્રે ૫-૪-૩૫ ।

અવન્તરકાલ્યે નિત્યાનિત્યાદ્યેકાન્તવાદે દોષસામાન્યમ્ભિહિતમ્ । इदानीं कतिपयतद्विशेषान् नामग्राहं दर्शयन्तप्रस्यकाणामसद्भूतोद्भावकतयोदवृत्ततथाविधरिपुजनजनितोपद्रवमिव परित्रातुर्धरित्रीपतेस्त्रिजगत्पतेः पुरतो भुवनत्रयं प्रत्युपकारकारितामाविष्करोति-

नैकान्तવાદે સુખદુઃખભોગૌ ન પુણ્યપાપે ન ચ બન્ધમોક્ષૌ ।
દુર્નીતિવાદવ્યસનાસિનૈવં પરૈર્વિલુપ્તં જગદપ્યશેષમ્ ॥ ૨૭ ॥

एकान्तवादे नित्यानित्यैकान्तपक्षाभ्युपगमे न सुखदुःखभोगौ घटेते । न च पुण्यपापे घटेते । न च बन्धमोक्षौ घटेते । पुनः पुनर्नवः प्रयोगोऽत्यन्ताघटमानतादर्शनार्थः । तथाहि-एकान्तनित्ये आत्मनि तावत् सुखदुःखभोगौ नोपपद्येते । नित्यस्य हि लक्षणम् अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्त्वम् । ततो यदा आत्मा सुखमनुभूय स्वकारणकलाप-सामग्रीवशाद् दुःखमुपभुङ्क्ते, तदा स्वभावभेदाद् अनित्यत्वापत्त्या स्थिरैकस्वताहानिप्रसङ्गः । एवं दुःखमनुभूय सुखमुपभुञ्जानस्यापि वक्तव्यम् । अथ अवस्थाभेदाद् अयं व्यवहारः । न चावस्थासु भिद्यमानास्वपि तद्गतो भेदः । सर्पस्येव कुण्डलार्जवाद्यवस्थासु इति चेत् ? न । तास्ततो व्यतिरिक्ता अव्यतिरिक्ता वा ? व्यतिरेके, तास्तस्येति संबन्धाभावः, अतिप्रसङ्गात् । अव्यतिरेके तु, तद्गानेवेति तदवस्थितैव स्थिरैकस्वताहानिः । कथं च तदेकान्तैकस्वत्वेऽवस्थाभेदोऽपि भवेदिति ॥

એકાન્તવાદની દુર્નીતિ

પૂ

વેના કાવ્યમાં નિત્ય-અનિત્યાદિ એકાન્તવાદમાં સામાન્યથી દોષો બતાવ્યા. હવે કેટલાક વિશેષદોષો નામ લઈને બતાવે છે, તથા તેવા દોષોથી યુક્ત તત્ત્વની પ્રરૂપણા કરી પ્રજાને પીડનારા હોવાથી તે વાદોના પ્રરૂપકો શત્રુ સમાન છે, અને જગત્ને ઉપદ્રવ કરનારા છે. તેનું તથા આ દોષોથી અને તે દોષોના કર્તાઓથી જગત્ને બચાવનાર પૃથ્વીપતિ જેવા જગત્પતિ પ્રભુના ઉપકારનું વર્ણન કરતા કાવ્યકાર કહે છે.

કાવ્યાર્થ:-એકાન્તવાદમાં સુખ-દુઃખનો ઉપભોગ, પુણ્ય-પાપ તથા બંધ-મોક્ષ ઘટી શકતા નથી. આમ પરદર્શનકારો દુર્નયનું પ્રતિપાદન કરવાના વ્યસન(=ટેવ) વાળા છે. તેઓએ આ ટેવરૂપ તલવારથી આખા વિશ્વનો નાશ કર્યો છે.

સુખના ઉપભોગઆદિ અસંભવિત

નિત્યઅનિત્યાદિએકાન્તવાદમાં સુખદુઃખના ભોગો સંભવતા નથી. પુણ્યપાપ ઘટતા નથી, તથા બંધ-મોક્ષ યુક્તિસંપન્ન થરતા નથી. અહીં વારંવાર ‘ન’ નો પ્રયોગ કરવા દ્વારા કવિશ્રીનો કહેવાનો આશય એ છે, કે સુખાદિ અત્યંત અસંભવિત છે. તે આ પ્રમાણે-એકાન્તનિત્યપક્ષે આત્મામાં સુખદુઃખનો ભોગ સંગત બને નહિ. (પરસંમત) નિત્યનું આ લક્ષણ છે-“નાશ ન પામવું, ઉત્પન્ન થવું નહિ અને હંમેશા એક જ સ્વભાવવાળા સ્થિર રહેવું” તેથી સુખનો અનુભવ કરી આત્મા જ્યારે તેવાપ્રકારની કારણસામગ્રી પામી દુઃખનો અનુભવ કરશે, ત્યારે સ્વભાવનો ભેદ થવાથી આત્મા અનિત્ય થવાની આપત્તિ આવશે. અને તેની સ્થિર-એકરૂપતામાં હાનિ આવશે. પહેલા સુખ અનુભવવાનો સ્વભાવ હતો, હવે દુઃખ અનુભવવાનો સ્વભાવ છે. તેથી ‘સ્વભાવનો ભેદ’ અસિદ્ધ નથી. એ જ પ્રમાણે દુઃખ અનુભવી સુખ અનુભવતા આત્મા અંગે પણ સમજવું.

શંકા:-વાસ્તવમાં સુખ-દુઃખવગેરેવખતે માત્ર અવસ્થામાં જ ફેરફાર થાય છે, નહિ કે તેઅવસ્થાવાળા આત્મામાં. અર્થાત્ અવસ્થાઓ બદલાવા છતાં આત્મા તો તે જ રહે છે, જેમકે વર્તુલાકાર અવસ્થામાં

કિંચ, સુખદુઃખભોગૌ પુણ્યપાપનિર્વૃત્યૌ । તત્ત્રિવર્તનં ચાર્થક્રિયા । સા ચ કૂટસ્થનિત્યસ્ય ક્રમેણ અક્રમેણ વા નોપપદ્યત इत्यુક્તપ્રાયम् । અત एवोक्तं न पुण्यपापे इति । पुण्यं दानादિક्रियोपार्जनीयं शुभं कर्म, पापं हिंसादિક्रियासाध्यमशुभं कर्म । ते अपि न घटेते, प्रागुक्तनोते ॥

તથા ન બન્ધમોક્ષૌ । બન્ધઃ—કર્મપુદ્ગલૈઃ સહ પ્રતિપ્રદેશમાત્મનો વહ્યયઃપિણ્ડવદ્ અન્યોઽન્યસંશ્લેષઃ । મોક્ષઃ=કૃત્તત્ત્વકર્મક્ષયઃતાવપ્યેકાન્તનિત્યે ન સ્યાતામ્ । બન્ધો હિ સંયોગવિશેષઃ । સ ચ “અપ્રાપ્તાનાં પ્રાપ્તિઃ”ઈતિલક્ષણઃ । પ્રાક્કાલભાવિની અપ્રાપ્તિરન્યાવસ્થા, ઉત્તરકાલભાવિની પ્રાપ્તિરન્યા । તદનયોરપ્યવસ્થાભેદદોષો દુસ્તરઃ । કથં ચૈકસ્પત્યે સતિ તસ્યાકસ્મિકો બન્ધનસંયોગઃ । બન્ધનસંયોગાચ પ્રાક્ કિં નાર્યં મુક્તોઽભવત્ । કિંચ તેન બન્ધનેનાસૌ વિકૃતિમનુભવતિ ન વા? અનુભવતિ ચેત્ ? ચર્માદિવદનિત્યઃ । નાનુભવતિ ચેત્ ? નિર્વિકારત્વે સતા અસતા વા

અને સરળ (=સીધી) અવસ્થામાં રહેલો સાપ. વર્તુલાકાર અવસ્થામાં જે સાપ હતો તે જ સાપ સરળ અવસ્થામાં છે. એ જ પ્રમાણે સુખીઅવસ્થામાં જે આત્મા હતો તે જ આત્મા દુઃખીઅવસ્થામાં પણ છે.

સમાધાન :- આ કથન બરાબર નથી. આ અવસ્થાઓ અવસ્થાવાળા આત્માથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો ભિન્ન છે, તો ‘તે અવસ્થાઓ તે વિવક્ષિતઅવસ્થાવાળાની છે.’ એવો સંબંધ નહિ રહે. જો ભિન્ન એવી પણ તે અવસ્થાઓ તેની જોય, તો અન્યઆત્માની અવસ્થાઓ પણ તેની જોવી જોઈએ, કેમકે તેઓ પણ સમાન રીતે ભિન્ન છે. જો અવસ્થાઓ અવસ્થાવાનથી અભિન્ન છે, તો અવસ્થાઓ અવસ્થાવાનરૂપ જ છે. તેનાથી અતિરિક્ત નથી. તેથી અવસ્થા બદલાવાનો અર્થ જ એ થયો, કે અવસ્થાવાન (આત્મા) બદલાયો. એટલે આત્માની એકાન્ત સ્થિર-એકરૂપતાને (=નિત્યતાને) જાનિ પહોંચશે. તથા જો આત્મા એકાન્તે એકરૂપ જ જોય, તો તેનામાં અવસ્થાભેદ પણ સંભવે શી રીતે ? અર્થાત્ સુખી હંમેશા સુખી અને દુઃખી હંમેશા દુઃખી રહેવો જોઈએ. જે દેહ કે ઇંદ્ર નથી. આમ એકાન્ત નિત્યપક્ષે સુખદુઃખનો ઉપભોગ સુસંગત ન રહે.

પુણ્ય-પાપ બંધ-મોક્ષની અસિદ્ધિ

વળી સુખ અને દુઃખ ક્રમશઃ પુણ્ય અને પાપથી ઉત્પન્ન થાય છે. તથા તે બેની (સુખ-દુઃખની) ઉત્પત્તિ એ પુણ્ય-પાપની અર્થક્રિયા છે. અર્થાત્ પુણ્ય-પાપ જો સુખ-દુઃખને ઉત્પન્ન કરે, તો જ સાર્થક ગણાય. અન્યથા માત્ર નામના જ ગણાય. કૂટસ્થનિત્યપક્ષે આ ઉત્પત્તિક્રિયા ક્રમથી કે અક્રમથી ઉપપન્ન થઈ શકતી નથી. એ પૂર્વે દર્શાવી ગયા છીએ. તેથી જ ‘દાનાદિક્રિયાથી પ્રાપ્ત થતું પુણ્ય, અને હિંસાઆદિ ક્રિયાથી જનમતું પાપ નિત્યએકાન્તપક્ષે ઘટી શકે નહિ.’ એમ કહ્યું.

બંધ = આત્માનું ધોતાના સર્વપ્રદેશોમાં કર્મસાથે અગ્નિ અને લોખંડના ગોળાની જેમ પરસ્પર સમિપ્રાણ. મોક્ષ = સઘળાય કર્મનો ક્ષય. એકાન્તનિત્યમાં આ બન્ને પણ સંભવે નહિ. (૧) બંધ એક પ્રકારનો સંયોગ છે. ‘અપ્રાપ્તપદાર્થોની પ્રાપ્તિ’ (= નહિ જોડાયેલા પદાર્થોનું જોડવું) સંયોગનું લક્ષણ છે. આ સંયોગની પૂર્વકાળે જોડાણના અભાવવાળી અવસ્થા છે. સંયોગ પછી જોડાણવાળી અવસ્થા છે. આ બન્ને અવસ્થાઓ ભિન્ન-ભિન્ન છે. આ જોડાણ કર્મ અને આત્માનું જોવાથી આ બંનેઅવસ્થાઓ પણ તે બેની છે. તેથી પૂર્વે દર્શાવેલ અવસ્થાભેદ અવસ્થાવાનના ભેદનો દોષ અહીં પણ ઉપસ્થિત થાય છે. તેથી એકાન્તનિત્ય આત્મામાં બંધ ઉપપન્ન થતો નથી. અને તેના અભાવમાં મોક્ષ પણ સંભવતો નથી. (૨) તથા બંધ અને મોક્ષ એ બન્ને ભિન્ન-ભિન્નઅવસ્થારૂપ જોવાથી પણ એકાન્તનિત્યઆત્મામાં એ બન્ને ઘટી શકે નહિ. (૩) તથા જો આત્મા એકાન્તે એકરૂપ જ જોય, તો તેને અકસ્માત્ બંધન (કર્મ) નો સંયોગ થયો શી રીતે ? કેમકે સંયોગને અનરૂપ સ્વભાવમાં ફેરફાર થયા વિના સંયોગ થઈ શકે નહિ. (૪) તથા બંધનનો સંયોગ થતાં પહેલા

તેન ગગનસ્યેવ ન'કોડપ્યસ્ય વિશેષ ઇતિ બન્ધવૈફલ્યાદ નિત્યમુક્ત એવ સ્યાત્ । તતશ્ચ વિશીર્ણાં જગતિ બન્ધ-
મોક્ષવ્યવસ્થા ।" તથા ચ પઠન્તિ- "વર્ષતિપાખ્યાં કિં વ્યોમ્મશ્વર્મણ્યસ્તિ તયોઃ ફલમ્ । ચર્મોપમશ્ચેત્સોડનિત્યઃ
હતુત્યશ્ચેદસત્ફલઃ" ॥ બન્ધાનુપપત્તૌ મોક્ષસ્યાપ્યનુપપત્તિર્બન્ધનવિચ્છેદપર્યાયત્વાદ મુક્તિશબ્દસ્યેતિ ॥

એવમનિત્યૈકાન્તવાદેડપિ સુખદુઃખાદ્યનુપપત્તિઃ । અનિત્યં હિ અત્યન્તોચ્છેદધર્મકમ્ । તથાભૂતે ચાત્મનિ
પુણ્યોપાદાનક્રિયાકારિણો નિરન્વયં વિનષ્ટત્વાત્ કસ્ય નામ તત્ફલભૂતસુખાનુભવઃ । એવં પાપોપાદાનક્રિયાકારિણોડપિ
નિરન્વયવનાશો કસ્ય દુઃખસંવેદનમસ્તુ? એવં ચાન્યઃ ક્રિયાકારી અન્યશ્ચ તત્ફલભોક્તા ઇતિ અસમજ્ઞસમાપદ્યતે ।
અથ- "યસ્મિન્નૈવ હિ સન્તાને આહિતા કર્મવાસના । ફલં તત્રૈવ સન્ધતે કર્પસે રક્તતા યથા" ॥ ઇતિ વચનાદ
નાસમજ્ઞસમિત્યપિ વાઙ્માત્રમ્, સન્તાનવાસનયોરવાસ્તવત્વેન પ્રાગેવ નિર્લોઢિતત્વાત્ ॥

જ તે મુક્ત કેમ થયો નહિ? કેમકે મુક્ત અવસ્થાની જેમ તેનો બંધનના સંયોગની પહેલા પણ સંયોગને અનુરૂપ
સ્વભાવ હતો જ નહિ. અર્થાત્ એકસ્વભાવી આત્માનો હમેશા મોક્ષ જ માનવાનો રહે. પહેલા મુક્ત એવો
આત્મા પછી બંધાયો, અને અંતે ફરીથી મુક્ત થયો, એ ઘટી શકે નહિ. (પ) વળી આ બંધદ્વારા આત્મા કોઈ
વિકારને અનુભવે છે કે નહિ? જો અનુભવે છે? તો આત્મા ચામડાની જેમ અનિત્ય છે. કેમકે એક જ
સ્વરૂપવાળા આત્મામાં વિકાર સંભવી શકે નહિ. જો તે વિકારને અનુભવતો નથી, તો તે બંધન હોય કે ન
હોય, ગગનની જેમ આત્મામાં કોઈ વિશેષ થતું નથી. તેથી બંધનને નિષ્ફળ માનીને આત્માને સદા મુક્ત
જ માનવો પડે. તેથી જગતમાં બંધ-મોક્ષની જે વ્યવસ્થા છે તે નષ્ટ થઈ જશે. તેથી જ કહ્યું છે- "વરસાદ
અને ઝરમીનું આકાશને કોઈ ફળ નથી. ચામડામાં પરિવર્તન થતું હોવાથી તેમાં બન્નેનું ફળ છે. જો આત્મા
ચામડા જેવો પરિવર્તનશીલ છે, તો તે અનિત્ય છે. જો આકાશ જેવો (અપરિવર્તનશીલ) છે, તો ફળ
વિનાનો છે. બંધની અનુપપત્તિ થવાથી મોક્ષની પણ અનુપપત્તિ થાય છે. કેમકે મોક્ષ બંધનના વિચ્છેદરૂપ
છે. એટલે કે મોક્ષ કહો કે બંધનવિચ્છેદ કહો, બન્ને એક જ છે, અને બંધન વિના તેનો વિચ્છેદ સંભવી શકે
નહિ.

અનિત્યવાદમાં સુખના ઉપભોગઆદિ અસિદ્ધ

આ જ પ્રમાણે અનિત્યએકાન્તવાદમાં પણ સુખદુઃખનો ઉપભોગ અનુપપન્ન છે. 'સર્વથા વિનાશ' એ
અનિત્યનું લક્ષણ છે. આત્માનું સ્વરૂપ આવું અનિત્ય માનવામાં આવે, તો પુણ્ય ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા
કરનારનો એક જ લાભમાં નિરન્વય નાશ માનવો પડે. અને જો તેમ થાય, તો પુણ્યના ફળરૂપ સુખનો અનુભવ
કરશે કોણ? એવં પાપને ઉત્પન્ન કરતી ક્રિયાના કરનારનો નિરન્વયનાશ થવાથી પાપના ફળભૂત દુઃખનો
અનુભવ કોણ કરશે? સુખાદિનો અનુભવ કરનારા જેઓ દેખાય છે, તેઓ તે સુખઆદિના કારણભૂત ક્રિયા
વખતે અનુત્પન્ન હતા, અને ક્રિયા કરનારાઓ સુખઆદિના અનુભવકાળે વિનષ્ટ થઈ ગયા છે. તેથી 'ક્રિયા
કરનાર ભિન્ન અને સુખનો અનુભવ કરનાર અન્ય' એમ અસંબદ્ધ કલ્પનાની આપત્તિ છે.

શંકા :- 'કપાસમાં રક્તતાની જેમ જે સંતાનમાં કર્મવાસનાનું આધાન હોય તે જ સંતાનમાં ફળ પ્રગટે
છે.' એવાં વચનને અનુસારે સંતાન અને વાસનાની કલ્પના કરવાથી પૂર્વોક્ત અસંબદ્ધતા રહેશે નહિ.

સમાધાન :- સંતાન અને વાસના અસત્ છે. એ પૂર્વે જ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. તેથી તે બન્ને પણ
અસંબદ્ધતા દૂર કરવા સમર્થ નથી.

તથા પુણ્યપાપે અપિ ન ઘટેતે । તયોર્હિ અર્થક્રિયા સુખદુઃખોપભોગઃ । તદનુપપત્તિશ્ચાનન્તરમેવોક્તા । તતોઽર્થક્રિયાકારિત્વાભાવાત્ તયોરપ્યઘટમાનત્વમ્ । કિંચાનિત્યઃ ક્ષણમાત્રસ્થાયી । તસ્મિંશ્ચ ક્ષણે ઉત્પત્તિમાત્રવ્યગ્રત્વાત્ તસ્ય કુતઃ પુણ્યપાપોપાદાનક્રિયાર્જનમ્ ? દ્વિતીયાદિક્ષણેષુ ચાવસ્થાતુમેવ ન લભતે । પુણ્યપાપોપાદાનક્રિયાભાવે ચ પુણ્યપાપે કુતઃ, નિર્મૂલત્વાત્ ? તદસત્ત્વે ચ કુતસ્તનઃ સુખદુઃખભોગઃ । આસ્તાં વા કથંચિદેતત્ । તથાપિ પૂર્વ-ક્ષણસદૃશેનોત્તરક્ષણેન ભવિતવ્યમ્, ઉપાદાનાનુસ્પત્વાદ્ ઉપાદેયસ્ય । તતઃ પૂર્વક્ષણાદ્ દુઃખિતાત્ ઉત્તરક્ષણઃ કથં સુખિત ઉત્પદ્યતે, કથં ચ સુખિતાત્ તતઃ સ દુઃખિતઃ સ્યાત્, વિસદૃશભાગતાપત્તે ? एवं પુણ્યપાપાદાવપિ । તસ્માદ્યત્કિંચિદેતત્ ॥

एवं बन्धमोक्षयोरप्यसंभवः । लोकेऽपि हि य एव बद्धः स एव मुच्यते । निरन्वयनाशाभ्युपगमे चैकाधि-करणत्वाभावात् सन्तानस्य चावास्तवत्वात् कुतस्तयोः संभावनामात्रमपि ? परिणामिनि चात्मनि स्वीक्रियमाणे सर्वे निर्बाधमुपपद्यते । “परिणामोऽवस्थान्तरगमनं न च सर्वथा ह्यवस्थानम् । न च सर्वथा विनाशः परिणाम

પુણ્ય-પાપ અસંભવિત

અનિત્યપક્ષે પુણ્ય-પાપ પણ સંભવે નહિ. સુખનો અને દુઃખનો ઉપભોગ એ ક્રમશઃ પુણ્ય અને પાપની અર્થક્રિયા છે. સુખ-દુઃખનો ઉપભોગ અનુપપન્ન છે, એ હમણાં જ બતાવી ગયા. આમ સુખદુઃખના ઉપભોગરૂપ અર્થક્રિયાની અનુપપત્તિથી પુણ્ય અને પાપ અર્થક્રિયાકારીરૂપે સિદ્ધ થતા નથી, અને જે અર્થક્રિયાકારી ન હોય, તે સત્ પણ ન હોય. આમ પુણ્ય-પાપ પણ અસત્ થવા દ્વારા અનુપપન્ન બને છે. વળી અનિત્ય આત્મા ક્ષણિક છે. આ આત્મા ઉત્પત્તિક્ષણે પોતાની જ ઉત્પત્તિમાં મશગુલ હોવાથી પુણ્ય-પાપમાં હેતુભૂત ક્રિયાઓ કરી શકશે નહિ. દ્વિતીયવગેરેક્ષણોએ અસ્તિત્વ પણ ટકાવી ન શકતો આત્મા, ક્રિયાઓ કેવી રીતે કરી શકશે ? અને તે ક્રિયાઓના અભાવમાં નિર્મૂળ એવા પુણ્ય-પાપ પણ ઉત્પન્ન શી રીતે થશે ? અને પુણ્ય-પાપના અભાવમાં સુખ અને દુઃખનો ઉપભોગ પણ સંભવે નહિ. અથવા તો એ આપત્તિ હમણાં દૂર રહો. તો પણ ઉત્તરક્ષણ પૂર્વક્ષણને અનુરૂપ હોવી જોઈએ, કેમકે ઉપાદેય ઉપાદાનને અનુરૂપ હોય છે. ઉત્તરક્ષણ ઉપાદેય છે. પૂર્વક્ષણ ઉપાદાન છે. તેથી દુઃખિત-પૂર્વક્ષણમાંથી સુખિતઉત્તરક્ષણ ઉત્પન્ન થઈ શકશે નહિ. તે જ પ્રમાણે પુણ્યઉત્પાદક પૂર્વક્ષણમાંથી પાપઉત્પાદક ઉત્તરક્ષણ ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ. તેથી એકાન્તનિત્યવાદીની જેમ આ મતમાં પણ સર્વક્ષણોમાં એક જ સ્વરૂપ માનવાની આપત્તિ આવે છે, તેથી અનિત્ય એકાન્તવાદમાં પણ પુણ્ય-પાપ ઘટી શકતા નથી.

બંધ-મોક્ષનો અસંભવ

આ જ પ્રમાણે એકાન્તઅનિત્યપક્ષે બંધ અને મોક્ષ પણ સંભવી શકે નહિ. લોકમાં પણ સંમત છે કે ‘જે બદ્ધ હોય તે જ મુક્ત થાય.’ આત્માનો ક્ષણમાત્રમાં નિરન્વયનાશ માનવામાં આવે તો જેનો બંધ છે તેનો મોક્ષ થાય નહિ. બંધ અન્યનો અને મોક્ષ અન્યનો સ્વીકારવો પડે. એટલે કે બંધ અને મોક્ષ એકાધિકરણ થશે નહિ.

શંકા :- એક સંતાનમાં બંધ અને મોક્ષ હોવાથી સંતાનરૂપે તો બન્ને એકાધિકરણ છે.

સમાધાન :- સંતાન અવાસ્તવિક છે એ પૂર્વે ઘણીવાર દર્શાવી ગયા છીએ. તેથી તે રૂપે એકાધિકરણ માનવું પણ યુક્તિસંગત નથી, તેથી બંધ અને મોક્ષ પણ અનિત્ય એકાન્તવાદમાં સંભવી શકે નહિ. જો આત્માને પરિણામી (તેવા-તેવા પરિણામ- પર્યાય = અવસ્થાપામવાવાળો) માનવામાં આવે, તો સુખદુઃખાદિ સર્વવસ્તુ

સ્તદ્વિદામિષ્ટઃ ॥” ઇતિ વચનાત્ । પાતજ્વલતીકાકારોડપ્યાહ → “અવસ્થિતસ્ય દ્રવ્યસ્ય પૂર્વધર્મનિવૃત્તૌ ધર્માન્તરોત્પત્તિઃ પરિણામઃ” ઇતિ । એવં સામાન્યવિશેષસદસદભિલાપ્યાનભિલાપ્યૈકાન્તવાદેષ્વપિ સુખદુઃખાદ્યભાવઃ સ્વયમભિયુક્તૈરખ્યૂહાઃ ॥

અથોત્તરાર્દ્ધવ્યાખ્યા । એવમનુપપદ્યમાનેડપિ સુખદુઃખભોગાદિવ્યવહારે પરૈઃ=પરતીર્થિકૈરથ ચ પરમાર્થતઃ શત્રુભિઃ । પરશબ્દો હિ શત્રુપર્યાયોડપ્યસ્તિ । દુર્નીતિવાદવ્યસનાસિના-નોયતે એકદેશવિશિષ્ટોડર્થઃ પ્રતીતિવિષયમાભિરિતિ નીતયો =નયાઃ । દુષ્ટા નીતયો દુર્નીતયો=દુર્નયાઃ । તેષાં વદનં-પરેખ્યઃ પ્રતિપાદનં દુર્નીતિવાદઃ । તત્ર યદ વ્યસનમ્=અત્યાસક્તિઃ ઔચિત્યનિરપેક્ષા પ્રવૃત્તિરિતિ યાવત્, દુર્નીતિવાદવ્યસનમ્ । તદેવ સદ્બોધશરીરોચ્છેદનશક્તિયુક્તત્વાદ અસિરિવ અસિઃ=કૃપાણો દુર્નીતિવાદવ્યસનાસિઃ । તેન દુર્નીતિવાદવ્યસનાસિના કરણભૂતેન=દુર્નયપ્રસ્પન્નહેવાકલ્પેન । એવમિત્યનુભવસિદ્ધં પ્રકારમાહ । અપિશબ્દસ્ય ભિન્નક્રમત્વાદ અશેષમપિ જગદ્-નિશ્ચિલમપિ ત્રૈલોક્યમ્ । “તાત્સ્થ્યાત્ તદ્વ્યપદેશઃ” ઇતિ ત્રૈલોક્યગતજન્તુજાતમ્ । વિલુપ્તં=સમ્યગ્જ્ઞાનાદિભાવપ્રાણવ્યપરોપણેન વ્યાપાદિતમ્ । તત્ ત્રાયસ્ય ઇત્યાશયઃ । સમ્યગ્જ્ઞાનાદયો હિ ભાવપ્રાણાઃ પ્રાવચનિકૈર્ગીયન્તે । અત એવ સિદ્ધેષ્વપિ જીવવ્યપદેશઃ । અન્યથા હિ જીવધાતુઃ

બાધા કે વિરોધ વિનાં ઉપપન્ન થઈ શકે. કહ્યું પણ છે કે → “એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થા પામવી એ પરિણામ છે, પરિણામ સર્વથા સ્થિતિરૂપ કે સર્વથા વિનાશરૂપ નથી. (કથંચિત્ સ્થિતિ અને કથંચિત્ વિનાશરૂપ છે.) એવો વિદ્વાનોનો મત છે.” પાતંજલયોગદર્શનના ટીકાકારે પણ કહ્યું છે કે “અવસ્થિત દ્રવ્યના પૂર્વધર્મની નિવૃત્તિ થવાથી અન્ય ધર્મની જે ઉત્પત્તિ થાય છે તે પરિણામ છે” આ જ પ્રમાણે સામાન્ય - વિશેષ, સત્-અસત્, અભિલાષ્ય-અનભિલાષ્યએકાન્તવાદોમાં પણ સુખદુઃખાદિ મૂળતત્ત્વોની જ સિદ્ધિ થતી નથી. તેથી તે બધા વાદો હેય છે. આવા હેયવાદના નિરૂપકો મુઘલોકોને ભોળવી ઉન્માર્ગે ચડાવે છે. તેથી તે નિરૂપકો ઉપદ્રવરૂપ છે.

પરવાદીઓનું પરમાર્થશત્રુપણું

હવે ઉત્તરાર્દ્ધની વ્યાખ્યા કરે છે. કાવ્યમાં રહેલા ‘પર’ શબ્દથી શત્રુ અર્થ લેવાનો છે. કેમકે શત્રુ અર્થમાં પણ ‘પર’ શબ્દ વપરાય છે. પર = પરતીર્થિક = પરમાર્થથી શત્રુ. દુર્નીતિ = દુષ્ટનીતિ = દુર્નય. જેના દ્વારા એકદેશ (=એક અંશ = એકધર્મ) થી વિશિષ્ટ (=યુક્ત) અર્થ પ્રતીતિનો વિષય બનાવાય તે નય કહેવાય છે. વ્યસન = અતિઆસક્તિ. ઔચિત્યથી નિરપેક્ષ થઈ કરાતી પ્રવૃત્તિને ‘વ્યસન’ કહે છે. જે પ્રવૃત્તિમાં દેશકાળઆદિની મર્યાદા સચવાય નહિ, તે વ્યસન કહેવાય. પૂર્વોક્ત પ્રમાણે સુખદુઃખાદિવ્યવહાર એકાન્તવાદમાં ઉપપન્ન થતો ન હોવા છતાં, પરવાદીઓ દુર્નયનું કથન કરવાના વ્યસનવાળા છે. આ વ્યસન શ્રોતાના સદ્બોધરૂપશરીરનો ઉચ્છેદ કરવા સમર્થ હોવાથી તલવારસમાન છે. આ લોકોએ પ્રરૂપેલા દુર્નયોથી ભ્રમિત થયેલા લોકો સદ્બોધનો ત્યાગ કરી કુબોધને ગ્રહણ કરે છે. (અપિ શબ્દનો અન્વય ‘અણેષ’ શબ્દ સાથે કરવાનો છે. એટલે કે ‘અણેષમપિ’ એમ અન્વય કરવો) આખું જગત્ આ વ્યસનરૂપ તલવાર દ્વારા હણાયું છે. અહીં ‘જગત્’ શબ્દથી ત્રણલોકરૂપ જગત્માં રહેલા જીવો લેવાના છે. કેમકે ‘તેમાં રહેલાનો તેનાથી વ્યપદેશ થાય’ એવો ન્યાય છે. જેમકે માંચડાપર રહેલા પુરુષો અવાજ કરતા હોય તો પણ “મજ્ઞાઃ ક્રોશન્તિ” “માંચડે અવાજ કરે છે.” એમ કહેવાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાનાદિભાવપ્રાણોનો નાશ કરાતો હોવાથી અહીં ‘હણાય છે’ એમ કહ્યું. સમ્યગ્જ્ઞાનવગેરે ભાવપ્રાણ છે. તેમ શાસ્ત્રકારોને સમ્મત છે. તેથી જ સિદ્ધો પણ જીવ તરીકેનો વ્યપદેશ પામી શકે છે. ‘જીવ’ ધાતુ

૧. પાતજ્વલયોગસૂત્રે ૩-૧૩ વ્યાસઃ । ૨. સમ્યગ્જ્ઞાનસમ્યગ્દર્શનસમ્યક્ચારિત્રત્યાદયો યે જીવસ્ય ગુણાસ્તે ભાવપ્રાણાઃ । इदं प्रज्ञापनासूत्रे प्रथमपदे ।

પ્રાણધારણાર્થેઽભિધીયતે । તેષાં ચ દશવિધપ્રાણધારણાભાવાદ્ અજીવત્વપ્રાપ્તિઃ । સા ચ વિરુદ્ધા । તસ્માત્ સંસારિણો દશવિધદ્રવ્યપ્રાણધારણાદ્ જીવાઃ સિદ્ધાશ્ચ જ્ઞાનાદિભાવપ્રાણધારણાદ્ ઇતિ સિદ્ધમ્ । દુર્નયસ્વરૂપં ચોતરકાવ્યે વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ઇતિ કાવ્યાર્થઃ ॥ ૨૭ ॥

‘પ્રાણધારણ’ અર્થમાં ઉપયુક્ત થાય છે. અને જો ‘પ્રાણ’ શબ્દથી માત્ર દશપ્રકારના દ્રવ્યપ્રાણ (પાંચ ઈન્દ્રિય + ૩ બળ (મન-વચન-કાય) + શ્વાસોચ્છવાસ + આયુષ્ય) જ ઈષ્ટ હોય તો એ દશમાંથી એકપણ પ્રકારના પ્રાણનું ધારણ કરતાં ન હોવાથી સિદ્ધો અજીવ બની જાય, જે અનિષ્ટ છે. તેથી સંસારીઓ દશ પ્રકારના દ્રવ્યપ્રાણોને ધારણ કરતા હોવાથી જીવ છે, અને સિદ્ધો જ્ઞાનાદિભાવપ્રાણોને ધારણ કરતા હોવાથી જીવ છે. પરવાદીઓ દુર્નયના પ્રતિપાદનના વ્યસનરૂપતલવારથી સર્વજીવોના સમ્યજ્ઞાનરૂપભાવપ્રાણને જાણે છે. તેથી ‘હે ત્રિલોકનાથ ! તેઓથી તું રક્ષણ કર !’ એમ કવિનો આશય છે. દુર્નયના સ્વરૂપનું વર્ણન ઉત્તરના કાવ્યમાં કરવામાં આવશે. ॥ ૨૭ ॥

૧. ‘જીવ પ્રાણધારણે’ હૈમઘાતુપારાયણે શ્વાદિગણે ધા. ૪૬૫ । ૨. પંચેન્દ્રિયાણિ શ્વાસોચ્છ્વાસાયુષ્યમનોબલવચનબલશરીરક્તાનોતિ દશ દ્રવ્યપ્રાણાઃ ।

સામ્પ્રતં દુર્નયનયપ્રમાણનિરૂપણદ્વારેણ “પ્રમાણનયૈરધિગમઃ”^૧ ઇતિ વચનાદ્ જીવાજીવાદિતત્ત્વાધિગમનિબંધનાનાં પ્રમાણનયાનાં પ્રતિપાદયિતુઃ સ્વામિનઃ સ્યાદ્વાદવિરોધિદુર્નયમાર્ગનિરાકરિષ્ણુમનન્યસામાન્યં વચનાતિશયં સ્તુવન્નાહ—

સદેવ સત્ સ્યાત્સદિતિ ત્રિધાર્થો મીયેત દુર્નીતિનયપ્રમાણૈઃ ।

યથાર્થદર્શી તુ નયપ્રમાણપથેન દુર્નીતિપથં ત્વમાસ્થઃ ॥ ૨૮ ॥

અર્યતે પરિચ્છિદ્યત ઇત્યર્થઃ પદાર્થઃ । ત્રિધા=ત્રિભિઃ પ્રકારૈઃ । મીયતે=પરિચ્છિદ્યતે । વિધૌ સસમી । કેત્ત્રિભિઃ પ્રકારૈઃ ઇત્યાહ દુર્નીતિનયપ્રમાણૈઃ । નીયતે પરિચ્છિદ્યતે એકદેશવિશિષ્ટોઽર્થ આભિરિતિ નીતયો=નયાઃ । દુષ્ટા નીતયો દુર્નીતયો દુર્નયા ઇત્યર્થઃ । નયા નૈગમાદયઃ । પ્રમીયતે=પરિચ્છિદ્યતેઽર્થોઽનેકાન્તવિશિષ્ટોઽનેન ઇતિ પ્રમાણમ્ સ્યાદ્વાદાત્મકં પ્રત્યક્ષપરોક્ષલક્ષણમ્ । દુર્નીતયશ્ચ નયાશ્ચ પ્રમાણે ચ દુર્નીતિનયપ્રમાણાનિ તૈઃ ॥

દુર્નય, નય અને પ્રમાણના સ્વરૂપનો વિમર્શ

વે દુર્નય, નય અને પ્રમાણનું નિરૂપણ કરે છે. તત્ત્વાર્થનું વચન છે કે “પ્રમાણ અને નયોથી અધિગમ = બોધ થાય છે.” તેથી જીવઅજીવાદિતત્ત્વના જ્ઞાનમાં કારણભૂત પ્રમાણ અને નયોનું નિરૂપણ કરનારા સ્વામીના-સ્યાદ્વાદના વિરોધી દુર્નયનું પ્રતિપાદન કરનારા કુવાદી કરતા વિશિષ્ટ એવા-વચનાતિશયની સ્તુતિ કરતા કવિ કહે છે-

કાવ્યાર્થ :- (૧) દુર્નયથી ‘પદાર્થ સત્ જ છે.’ (૨) નયથી ‘પદાર્થ સત્ છે.’ અને (૩) પ્રમાણથી ‘કથયિત્ સત્ છે.’ એમ ત્રણ પ્રકારનો બોધ થાય છે. વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપના દ્રષ્ટા આપે નય અને પ્રમાણ માર્ગદ્વારા દુર્નયનું નિરાકરણ કર્યું છે.

અર્યતે = જેનું જ્ઞાન કરાય તે અર્થ (=પદાર્થ) કહેવાય. આ પદાર્થનું જ્ઞાન દુર્નય, નય અને પ્રમાણથી એમ ત્રણ પ્રકારે થઈ શકે છે. જેનાથી વસ્તુના એક અંશનો બોધ થાય તે નય. દુષ્ટ નય દુર્નય કહેવાય. નૈગમ, સંત્રાજ, વ્યવહાર, રાજસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ, અને એવંભૂત આ તત્ત્વ નયો છે. જેનાથી પદાર્થનો બોધ અનેકાંતથી યુક્ત થાય તે પ્રમાણ. અર્થાત્ અનન્તધર્માત્મકરૂપે વસ્તુનો બોધ કરાવનાર પ્રમાણ કહેવાય. અને તે સ્યાદ્વાદરૂપ છે. તેના બે ભેદ છે. (૧) પ્રત્યક્ષ અને (૨) પરોક્ષ. અહીં દુર્નીતિ, નય અને પ્રમાણનો ઈતરેતર દ્વંદ્વસમાસ થયો છે.

દુર્નયઆદિનું સ્વરૂપ

‘સત્’ શબ્દ અવ્યક્ત છે (કોઈ એક નિશ્ચિત વસ્તુનો સૂચક નથી.) તેથી તેનો નપુંસકલિંગમાં પ્રયોગ છે. જેમકે ગર્ભમાં રહેલી વ્યક્તિનું જ્ઞાન ન જોવાથી “ગર્ભે કિં જાતમ્” (ગર્ભમાં શું ઉત્પન્ન થયું ?) એમ નપુંસકલિંગમાં નિર્દેશ કરાય છે. દુર્નયઆદિત્રણદ્વારા જ્ઞાત થતા અર્થનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કરાયો છે. (૧) દુર્નય - “વસ્તુ સત્ જ છે.” (૨) નય - “વસ્તુ સત્ છે.” (૩) પ્રમાણ - “વસ્તુ કથયિત્ સત્ છે.”

(૧) દુર્નય :- ‘ઘડો છે જ ઈત્યાદિરૂપે’ જ્યારે એકાન્તે અસ્તિત્વધર્મનો સ્વીકાર કરે છે, ત્યારે બાકીના બધા ધર્મોનો તિરસ્કાર = નિષેધ કરવા દ્વારા સ્વાભિપ્રેત અસ્તિત્વધર્મની જ સ્થાપના કરે છે. આમ રહેલા પાણ બીજા ધર્મોનો અપલાપ કરવાથી આ નય મિથ્યારૂપ છે અને મિથ્યા જોવાથી દુર્નય છે.

(૨) નય :- માત્ર ‘સત્’ એવો ઉલ્લેખ કરે છે. જેમકે ‘ઘડો છે’. આ નયવાદી ઘટઆદિમાં સ્વઈષ્ટ

કેનોલ્લેખેન મોયતે इत्याह → सदेव सत् स्यात्सद् इति । सदिति अव्यक्तत्वाद् नपुंसकत्वम् यथा किं तस्या गर्भे जातमिति । सदेवेति दुर्नयः । सदिति नयः । स्यात्सदिति प्रमाणम् । तथाहि—दुर्नयस्तावत्सदेव इति ब्रवीति । ‘अस्त्येव घटः’ इति। अयं वस्तुनि एकान्तास्तित्वमेव अभ्युपगच्छन् इतरधर्माणां तिरस्कारेण स्वाभिप्रेतमेव धर्मं व्यवस्थापयति। दुर्नयत्वं चास्य मिथ्यारूपत्वात् । मिथ्यारूपत्वं च धर्मान्तराणां सतामपि निह्नुवात् । तथा सदिति उल्लेखनात् नयः । स हि ‘अस्ति घटः’ इति घटे स्वाभिमतमस्तित्वधर्मं प्रसाधयन् शेषधर्मेषु गजनिर्मोत्तिकामालम्बते । न चास्य दुर्नयत्वं । धर्मान्तरातिरस्कारात् । न च प्रमाणत्वं स्याच्छब्देन अलाञ्छितत्वात् । स्यात्सदिति ‘स्यात्कथञ्चित् सद् वस्तु’ इति प्रमाणम् । प्रमाणत्वं चास्य दृष्टेष्टाबाधितत्वाद् विपक्षे बाधकसद्भावाच्च । सर्वं हि वस्तु स्वरूपेण सत् पररूपेण चासद् इति असकृदुक्तम् । सदिति दिङ्मात्रदर्शनार्थम् । अनया दिशा असत्त्वनित्यत्वानित्यत्ववक्तव्यत्वावक्तव्यत्वसामान्यविशेषादि अपि बोद्धव्यम् ॥

અસ્તિત્વવગેરે કોઈ એક ધર્મને આગળ કરે છે, અને બીજા ધર્મો પ્રત્યે ઉદાસીનભાવ રાખે છે. પણ નિષેધ કરતો નથી. આમ નય બીજા ધર્મોનો તિરસ્કાર કરતો ન હોવાથી જેમ દુર્નય નથી, તેમ ‘સ્યાત્’ શબ્દનો પ્રયોગ કરતો ન હોવાથી પ્રમાણ પણ નથી.

(3) પ્રમાણ :- દરેક વસ્તુની પ્રપાણ ‘સ્યાત્’ શબ્દસહિત કરે. જેમકે ‘વસ્તુ સ્યાત્= કથંચિત્ સત્ છે.’ આમ વસ્તુના દરેક ધર્મને પ્રાધાન્ય આપે છે. અને તેમાં દેષ્ટ અને છંદને બાધ ન હોવાથી તથા વિપક્ષે બાધ હોવાથી જ આ પ્રમાણરૂપ બને છે. પૂર્વે ઘણીવાર દર્શાવી ગયા છીએ કે, ‘દરેક વસ્તુ સ્વરૂપે સત્ છે અને પરરૂપે અસત્ છે.’ જો આ બન્ને રૂપને પ્રાધાન્ય આપવામાં ન આવે, તો વસ્તુનો યથાર્થબોધ થઈ શકે નહિ. તેથી વસ્તુના બધા ધર્મોને પ્રાધાન્ય આપતું ‘સ્યાત્’ શબ્દથી યુક્ત વાક્ય જ પ્રમાણવાક્ય બની શકે. પ્રમાણવાક્યમાં એક ધર્મનો સાક્ષાત્ ઉલ્લેખ હોવા છતાં, ‘સ્યાત્’ શબ્દદ્વારા બીજા ધર્મોનું અર્થથી પ્રતિપાદન થઈ જાય છે. આ ત્રણે પ્રકારના બોધસ્થળે કરેલો ‘સત્’ શબ્દનો પ્રયોગ દિશાસૂચક છે. આ જ પ્રમાણે અસત્ત્વ, નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, વક્તવ્યત્વ, અવકાશત્વ, સામાન્ય અને વિશેષ વગેરે ધર્મો અંગે પણ સમજાવું.

ભગવાનની યથાર્થવાદિતાની સ્તુતિ

આ પ્રમાણે વસ્તુસ્વરૂપ દર્શાવી હવે ભગવાનની સ્તુતિ કરતા કહે છે— ‘યથાર્થદર્શી’ ઇત્યાદિ. શ્લોકમાં ‘તુ’ શબ્દનો અર્થ “જ” કાર કરવાનો છે. અને તેનો અન્વય ‘ત્વમ્’ સાથે કરવો. અર્થાત્ દુર્નયમાર્ગનું નિરાકરણ તે જ કર્યું છે. અન્ય તીર્થના સ્થાપકોએ નહીં. આપે આ નિરાકરણ નય અને પ્રમાણદ્વારા કર્યું છે. કેમકે આપ યથાર્થદર્શી છો. અર્થાત્ નિર્મળકેવળજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશદ્વારા વસ્તુના યથાર્થસ્વરૂપના દેષ્ટા છો. અન્યતીર્થના શાસકો રાગવગેરેદોષોના કલંકથી કલંકિત હોવાથી તેવા પ્રકારના જ્ઞાન(કેવળજ્ઞાન) ના અભાવવાળા છે. તેથી તેઓ યથાર્થદર્શી નથી, તેઓ પોતે જ નયમાર્ગે પ્રવૃત્ત થતા નથી અને દુર્નયમાર્ગને ઉખેડવાને બદલે સ્થાપે છે. તેથી દુર્નયનો નિષેધ કરવા સમર્થ નથી. જેમ કોઈ સન્માર્ગનો જાણકાર અને પરોપકારરસિક પુરુષ મુસાફરો પાસે ચોર, હિંસકપ્રાણી તથા કાંટાવગેરેથી ભરેલા માર્ગનો ત્યાગ કરાવી ગુણ- દોષથી રહિતનાં માર્ગનું, તથા દોષથી વિકલ અને ગુણયુક્ત માર્ગનું દિશાસૂચન કરે છે. તેમ જગન્નાથ પ્રભુ દુર્નયનો તિરસ્કાર કરી ભવ્યપુરુષોને નયમાર્ગ અને પ્રમાણમાર્ગ દર્શાવે છે. (‘આસ્થઃ’ અહીં ‘અસ્’ ધાતુને ‘શાસ્ત્યસૂવક્તિચ્ચાતેરદ્’ સૂત્રથી અધેતનભૂતકાળમાં ‘અદ્’ પ્રત્યય લાગ્યો અને ત્યારે “શ્રયત્યસૂવચપતઃ શ્રાસ્થવોચપતમ્” સૂત્રથી અસ્ નો ‘અસ્થ’ આદેશ થયો. અને ‘સ્વારાદેતાસુ’ સૂત્રથી ‘અ’ ની વૃદ્ધિ ‘આ’ થઈ. તેથી ‘આસ્થઃ’ રૂપ થયું.)

इत्थं वस्तुस्वस्वमाख्याय स्तुतिमाह यथार्थदर्शी इत्यादि । दुर्नीतिपथं दुर्नयमार्गम् । तुशब्दस्य अवधारणार्थस्य भिन्नक्रमत्वात् त्वमेव आस्थः—त्वमेव निराकृतवान् । न तोर्थान्तरदैवतानि । केन कृत्वा । नयप्रमाणपथेन । नयप्रमाणे उक्तस्वस्वे । तयोर्मार्गेण=प्रचारेण । यतस्त्वं यथार्थदर्शी । यथार्थोऽस्ति तथैव पश्यतीत्येवंशीलो यथार्थदर्शी । विमलकेवलज्योतिषा यथावस्थितवस्तुदर्शी । तोर्थान्तरशास्त्रारस्तु रागादिदोषकालुष्यकलङ्कितत्वेन तथाविधज्ञानाभावाद न यथार्थदर्शिनि । ततः कथं नाम दुर्नयपथमथने प्रगल्भन्ते ते तपस्विनः । न हि स्वयमनयप्रवृत्तः परेषामनयं निषेद्धमुद्वुरतां धत्ते । इदमुक्तं भवति । यथा कश्चित् सन्मार्गवेदी परोपकारदुर्लभितः पुस्वश्चौरश्चापदकण्टकाद्याकीर्ण मार्गं परित्याज्य पथिकानां गुणदोषोभयविकलं दोषास्पृष्टं गुणयुक्तं च मार्गमुपदर्शयति, एवं जगन्नाथोऽपि दुर्नयतिरस्करणेन भव्येभ्यो नयप्रमाणमार्गं प्रस्पृश्यतीति । आस्थः इति अस्यते, यतन्यां “शास्त्र्यमूवक्तिख्यातेरई” इत्यादि “स्वयत्यमूवचपतः श्वास्थवोचपमम्” इति अस्थादेशे “स्वरादेस्तासु” इति वृद्धौ स्पष्टम् ॥

નયની આવશ્યકતા

વાસ્તવમાં પ્રમાણ જ પ્રમાણિક છે, કેમકે પ્રમાણ વસ્તુના સર્વ ધર્મોને સમાનરૂપે પ્રાધાન્ય આપે છે અને વસ્તુનો સર્વાંશે બોધ કરાવે છે. છતાં ‘નયો અનુયોગના દ્વારરૂપ હોવાથી પ્રજ્ઞાપનાનું અંજ છે.’ એમ દર્શાવવા નયોને પણ પ્રમાણતુલ્ય દર્શાવ્યા છે. દ્વાદશાંગીરૂપપ્રવચનના અનુયોગ (=વ્યાખ્યાન) રૂપ મહાનગરના ચાર દ્વાર છે. (૧) ઉપક્રમ (૨) નિર્લેપ (૩) અનુગમ અને (૪) નય. દ્વાદશાંગીનું વિવેચન આ ચાર દ્વારથી કરવામાં આવે છે. એમાં છેલ્લું દ્વાર નય છે. આ ચારે દ્વારના સ્વરૂપવગેરેનું જ્ઞાન વિશેષાવશ્યકભાષ્ય વગેરે ગ્રન્થોમાંથી મેળવી લેવું. (અહીં એકસ્થળે ‘પથિન’ શબ્દનો સમાસ થવાથી ‘પથ’ આદેશ થયો છે. અને બીજે અવ્યુત્પન્ન અકારાન્ત ‘પથ’ શબ્દ છે. તેથી ‘પથ’ શબ્દનો બેવાર પ્રયોગ દુષ્ટ નથી.)

નયનું સ્વરૂપ વર્ણન

હવે દુર્નય, નય અને પ્રમાણના સ્વરૂપનો કંઈક વિચાર દર્શાવે છે. તેમાં પ્રથમ નયનું સ્વરૂપ બતાવે છે, કેમકે નયના જ્ઞાન વિના દુર્નયના સ્વરૂપનો બોધ થવો દુષ્કર છે.

શંકા :- આમ જો નયનું સ્વરૂપ પ્રથમ જોય હોય, તો આચાર્યએ ‘દુર્નય-નય-પ્રમાણ’ આ ક્રમથી કેમ નિર્દેશ કર્યો ? નય, દુર્નય, પ્રમાણ, આ ક્રમ કેમ ન દર્શાવ્યો ?

સમાધાન :- અલબત્ત, દુર્નયનું જ્ઞાન નયના જ્ઞાન વિના થઈ ન શકે, છતાં, આચાર્યદ્વારા દુર્નય પ્રથમ દર્શાવવામાં તેની સર્વઅધમતા હેતુ છે. અર્થાત્ દુર્નય, નય, પ્રમાણ, ઉત્તરોત્તર પ્રધાન છે. આ ઉત્તરોત્તર પ્રાધાન્ય દર્શાવવા જ કવિએ આ ક્રમ દર્શાવ્યો છે. પ્રમાણથી નિશ્ચિત કરાયેલા પદાર્થના એકઅંશનો બોધ કરાવે તે નય. અનન્તધર્મોથી યુક્ત વસ્તુનું સ્વર્ણ ધર્મથી યુક્તરૂપે (= વસ્તુના એક અંશનું) જ્ઞાન કરાવે તે નય. આમ પ્રમાણનું જ્ઞાન થયા પછી થતો વસ્તુનો એક અંશથી વિચાર નયરૂપ છે. (પ્રમાણજ્ઞાન થયા વિના વસ્તુ અનન્તધર્મમય તરીકે જ્ઞાત ન થાય. અને તે જ્ઞાન વિના વસ્તુના એક અંશનો બોધ કરવા જાય તો ‘વસ્તુ તે એક અંશથી જ યુક્ત છે’ એવો મિથ્યાબોધ થવાનો અને નયજ્ઞાનને બદલે દુર્નયજ્ઞાન થવાનો સંભવ છે. માટે પ્રમાણજ્ઞાન થયા પછી જ નયજ્ઞાન પ્રવૃત્ત બને.) વસ્તુ અનન્તધર્મથી યુક્ત છે. અને વસ્તુના એક એક ધર્મને પ્રધાન કરનારા વક્તાઓના અભિપ્રાયો (= આશયો) જ નયરૂપ છે. તેથી નયો પણ અનન્ત છે. કેમકે અનન્તધર્મમય વસ્તુઅંજે વક્તાઓના આશયો અનન્ત હોઈ શકે છે. કહ્યું જ છે કે - “જેટલા પ્રકારે વચનો કહેવાય છે. તેટલા જ નયવાદો છે.”

મુખ્યવૃત્ત્યા ચ પ્રમાણસ્યૈવ પ્રમાણ્યમ્ । યચ્ચ અત્ર નયાનાં પ્રમાણતુલ્યકક્ષતાહ્યાપનં તત્ તેષામનુયોગદ્વારભૂતતયા પ્રજ્ઞાપનાઋત્વજ્ઞાપનાર્થમ્ । ચત્ત્વારિં હિ પ્રવચનાનુયોગમહાનગરસ્ય દ્વારાણિ ઉપક્રમઃ નિક્ષેપઃ અનુગમઃ નયશ્ચેતિ । એતેષાં ચ સ્વરૂપમાવશ્યકભાષ્યાદેર્નિસ્પણીયમ્ । ઇહ તુ નોચ્યતે ગ્રન્થગૌરવભયાત્ । અત્ર ચૈકત્ર કૃતસમાસાન્તઃ પંથિનશબ્દઃ । અન્યત્ર ચાવ્યુત્પન્નઃ પથશબ્દોડદન્ત ઇતિ પથશબ્દસ્ય દ્વિઃપ્રયોગો ન દુષ્યતિ ॥

અથ દુર્નયનયપ્રમાણસ્વરૂપં કિઞ્ચિન્નિસ્પ્યતે । તત્રાપિ પ્રથમં નયસ્વરૂપં । તદનધિગમે દુર્નયસ્વરૂપસ્ય દુષ્પરિજ્ઞાનત્વાત્ । અત્ર ચ આચાર્યેણ પ્રથમં દુર્નયનિર્દેશો યથોત્તરં પ્રાધાન્યાવબોધનાર્થઃ કૃતઃ । તત્ર પ્રમાણપ્રતિપદ્ધતિ-
ર્થૈકદેશપરામર્શો નયઃ । અનન્તધર્માધ્યાસિતં વસ્તુ સ્વાભિપ્રેતૈકધર્મવિશિષ્ટં નયતિ પ્રાપયતિ સંવેદનકોટિમારોહયતિ ઇતિ નયઃ । પ્રમાણપ્રવૃત્તેસ્તરકાલભાવો પરામર્શ ઇત્યર્થઃ । નયાશ્ચાનન્તાઃ, અનન્તધર્મત્વાદ્ વસ્તુનઃ તદેકધર્મપર્યવસિતાનાં વત્કુરભિપ્રાયાણાં ચ નયત્વાત્ । તથા ચ વૃદ્ધાઃ- “જાવડા વયળપહા તાવડ્યા ચેવ હુંતિ નયવાયા” ઇતિ । તથાપિ ચિરન્તનાચાર્યૈઃ સર્વસંગ્રાહિસમાધિપ્રાયપરિકલ્પનાદ્વારેણ સમ નયાઃ પ્રતિપાદિતાઃ । તદ્વાચા- નૈગમસંગ્રહવ્ય-
વહારઋજુસૂત્રશબ્દસમીકરૂઢૈવંભૂતા ઇતિ । કથમેષાં સર્વસંગ્રાહકત્વમિતિ ચેત્ ? ઉચ્યતે । અભિપ્રાયસ્તાવ્દ અર્થદ્વારેણ શબ્દદ્વારેણ વા પ્રવર્તતે, ગત્યન્તરાભાવાત્ । તત્ર યે કેચનાર્થનિસ્પણપ્રવણાઃ પ્રમાત્રભિપ્રાયાસ્તે સર્વેડપિ આદ્યે નયચતુષ્ટયેડન્તર્ભવન્તિ । યે ચ શબ્દવિચારચતુરાસ્તે શબ્દાદિનયત્રયે ઇતિ ॥

શંકા :- જો નયો અનન્ત હોય, તો જૈન ગ્રંથોમાં સાત નયો જ કેમ દર્શાવ્યા છે ?

સમાધાન :- નયો અનન્ત હોવા છતાં તે બધા નયોનો સમાવેશ થઈ જાય તેવા સાત અભિપ્રાયોની કલ્પના કરીને પૂર્વાચાર્યોએ સાત નયનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેથી દોષ નથી. તે સાત નયો આ પ્રમાણે છે. (૧) નૈગમ (૨) સંત્રલ (૩) વ્યવહાર (૪) ઋજુસૂત્ર (૫) શબ્દ (૬) સમભિરૂઢ (૭) એવંભૂત

શંકા :- સર્વનયોનો સમાવેશ આ સાત નયોમાં શી રીતે થાય છે ?

સમાધાન :- વક્તાનો અભિપ્રાય અર્થ દ્વારા કે શબ્દદ્વારા પ્રવૃત્ત થાય છે. કેમકે તે દર્શાવવા ત્રીજો કોઈ વિકલ્પ નથી. તેમાં જેટલા નયો અર્થનું નિરૂપણ કરે છે, અર્થાત્ અર્થને પ્રધાન બનાવે છે, તે બધાનો આદે ચારનયમાં સમાવેશ થાય છે. અને જેટલા નયો શબ્દનો વિચાર કરવામાં કુશળ છે, તે બધા શબ્દઆદિ છેલા ત્રણનયમાં સમાવેશ પામે છે.

નૈગમ-સંત્રલનું સ્વરૂપ

નૈગમનય :- (૧) સત્તારૂપ મહાસામાન્યને ત્રિજગત્તત્ત્વૃત્તિ સર્વદ્રવ્ય તથા સર્વશુભો તથા સર્વક્રિયાઓ સતરૂપે સમાન હોવાથી તેઓમાં સમાનરૂપે રહેલી સત્તા મહાસામાન્ય છે.) તથા (૨) તેને અવાન્તરસામાન્યો દ્રવ્યત્વ, શુણ્ણત્વ, અને કર્મત્વ (= ક્રિયાત્વ) વગેરેને તથા (૩) વસ્તુના પોતાના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વમાં હેતુભૂત અને અન્ય સર્વમાં ઉપલબ્ધ ન થાય તેવા અસાધારણસ્વરૂપાત્મક અન્યવિશેષોને તથા (૪) પરરૂપથી વ્યાવૃત્ત કરવામાં સમર્થ અને સત્તાવગેરે સામાન્યથી અત્યંતભિન્ન સ્વરૂપવાળા અવાન્તરવિશેષોને નૈગમનય સ્વીકારે છે. (તાત્પર્ય :- ૫મો ચાર પ્રકારના છે. (૧) મહાસામાન્ય (માત્ર સામાન્યરૂપ) જેમકે સત્તા (૨) અવાન્તર સામાન્ય, મહાસામાન્યને વ્યાપ્ત હોય તથા અન્યપદ્ધર્થથી વ્યાવૃત્ત કરતું હોવાથી કથયિત્ વિશેષઆત્મક હોય. જેમકે દ્રવ્યત્વ (૩) અન્યવિશેષ - (પરમાણુઓ વગેરેની

૧. અણુઓગદારાઈ મહાપુરસ્સોવ તસ ચત્તારિ । ૨. વિશેષાવશ્યકમાણે ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૫૦૫ તતઃ પરમ્ । ૩. છાયા-યાવન્તો વચનપથાસ્તાવન્ત એવ ધવન્તિ નયવાદાઃ । સન્નતિતર્કપ્રકરણે ૩-૪૭ ।

૧. અર્થદ્વારા = અર્થને પ્રધાન કરીને. શબ્દ દ્વારા = શબ્દને પ્રધાન કરીને, અથવા અર્થ = દ્રવ્ય અને શબ્દ એટલે મર્યાદ. તેથી અર્થ દ્વારા = દ્રવ્યને પ્રધાન કરીને. શબ્દ દ્વારા = મર્યાદાને પ્રધાન કરીને.

તત્ર નૈગમઃ સત્તાલક્ષણં મહાસામાન્યમ્, અવાન્તરસામાન્યાનિ ચ દ્રવ્યત્વગુણત્વકર્મત્વાદોનિ, તથાન્યાન્ વિશેષાન્ સકલાસાધારણસ્પલક્ષણાન્, અવાન્તરવિશેષાશ્ચાપેક્ષયા પરસ્પરવ્યવર્તનક્ષમાન્ સામાન્યાદત્યન્તવિનિર્મીઠિતસ્વસ્થાનભિ- પ્રૈતિ । इदं च स्वतन्त्रसामान्यविशेषवादे क्षुण्णमिति न पृथक्प्रयत्नः प्रवचनप्रसिद्धनित्यनप्रस्थकदृष्टान्तद्वयगम्यश्चायम् । संग्रहस्तु अशेषविशेषतिरोधानद्वारेण सामान्यસ્પતया विश्वमुपादत्ते । एतच्च सामान्यैकान्तवादे प्राक् प्रपञ्चितम् ॥

व्यवहारस्त्वेवमाह यथा-लोकग्राह्यमेव वस्तु अस्तु, किमनया अदृष्टव्यवहियमाणवस्तुपरिकल्पनकदृष्टिदृष्टिकया । यदेव च लोकव्यवहारपथमवतरति तस्यैवानुग्राहकं प्रमाणमुपलभ्यते नेतरस्य । न हि सामान्यमनादिनिधनमेकं संग्रहाभिमतं प्रमाणभूमिः, तथानुभवाभावात् । सर्वस्य सर्वदर्शित्वप्रसङ्गाच्च । नापि विशेषाः परमाणुलक्षणाः क्षणक्षयिणः प्रमाणगोचराः, तथाप्रवृत्तेरभावात् । तस्माद् इदमेव निखिललोकाबाधितं प्रमाणप्रसिद्धं कियत्कालभाविस्फूलता- माविभ्राणमुदकाद्याहरणाद्यर्थक्रियानिर्वर्तनक्षमं घटादिकं वस्तुस्य पारमार्थिकम् । पूर्वोत्तरकालभावितत्पर्यायपर्या- लोचना पुनरज्यायसी, तत्र प्रमाणप्रसराभावात् । प्रमाणमन्तरेण विचारस्य कर्तुंशक्यत्वात् । अवस्तुत्वाच्च तेषां किं

ભિન્નતામાં હેતુ અને સર્વથા વિશેષાત્મક (૪) અવાન્તરવિશેષ (પરદ્રવ્યાદિથી વ્યાવૃત્તિમાં હેતુ હોવાથી વિશેષ અને સમાનદ્રવ્યની અનુવૃત્તિમાં હેતુ હોવાથી કંઈક સામાન્યાત્મક, જેમકે ઘટત્વ પટત્વ.) નૈગમનય વસ્તુના આ ચારે પ્રકારના ધર્મોનો સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ સામાન્ય અને વિશેષને પરસ્પરથી અત્યંત ભિન્ન માને છે. તથા સામાન્યસ્વરૂપને સ્વીકારતી વખતે વિશેષને ગૌણ કરે છે. અને વિશેષ સ્વરૂપને સ્વીકારતી વખતે સામાન્યસ્વરૂપને ગૌણ કરે છે. તેથી તે નય પ્રમાણના સ્વરૂપને પામી શકે નહિ. આ નૈગમનયના સ્વરૂપનો વિચાર ચૌદમાં કાવ્યમાં સામાન્ય-વિશેષની ચર્ચા વખતે કરવામાં આવ્યો છે. તથા આગમપ્રસિદ્ધ રહેઠાણ અને પ્રસ્થકના દેખાંતથી સમજી શકાય તેવો છે તેથી તેનો અહીં વિશેષવિચાર કર્યો નથી.

(૨) સંગ્રહ :- સંગ્રહનય જગત્ની સર્વવસ્તુઓના સર્વવિશેષોને ગૌણ કરી તે સર્વ વસ્તુઓને માત્ર સામાન્યરૂપે જ જૂએ છે. આ નયનો વિચાર પણ ચૌદમાં કાવ્યમાં સામાન્ય એકાન્તવાદના વિચાર વખતે કરવામાં આવ્યો છે.

વ્યવહારનયનું સ્વરૂપ

(૩) વ્યવહારનય માત્ર લોક-પ્રસિદ્ધ વસ્તુ અને વ્યવહારને જ સ્વીકારે છે. તે અદૃષ્ટ અને લોકોમાં

૧. તત્ર નિલયને વસનમિત્યનર્થાન્તરમ્ । તદ્દુદાન્તો યથા-કેનચિત્ પૃષ્ઠઃ ક્વ વસતિ ભવાન્ ? સ પ્રાહ લોકે । તત્રાપિ જમ્બૂદ્વીપે, તત્રાપિ ધરતક્ષેત્રે, તત્રાપિ મધ્યછળ્ડે, તત્રાપ્યેકસ્મિન્ જનપદે નગરે ગૃહે ઇત્યાદીન્ સર્વાનપિ વિકલ્પાન્ નૈગમ ઇચ્છતિ ॥ પ્રસ્થકો ધાન્યમાનવિશેષઃ । તદ્ દુદાન્તો યથા-તદ્યોગ્યં કાઠં વૃક્ષાવસ્થાપામપિ તદનુકીર્તિકં સ્કન્ધે કૃતં ગૃહમાનોતમિત્યાદિસર્વાસ્વવ્યવસ્થાસુ નૈગમઃ પ્રસ્થકમિચ્છતિ । હરિભદ્રોવાવશ્યકટિપ્પણે નવાધિકારઃ ।

૧. રહેઠાણદેખાંતઃ-કોઈક બીજાને પૂછે 'નું ક્યાં રહે છે?' આ સવાલના જવાબરૂપે ઘણા વિકલ્પો સંભવી શકે. જેમકે 'હું લોકમાં રહું છું'. તેમાં પણ નિર્ઘર્ષલોકમાં, તેમાં પણ જંબુદ્વીપમાં, તેમાં પણ ભરતક્ષેત્રમાં, તેમાં પણ દક્ષિણાર્ધમાં, તેમાં પણ મધ્યખંડમાં, તેમાં પણ ભારતદેશમાં, તેમાં પણ અમુક રાજ્યમાં, અમુક શહેરમાં, અમુક શેરીમાં, અમુક મકાનમાં, ઘરમાં ઇત્યાદિ. નૈગમનય આ બધા જવાબો ને સત્યરૂપે સ્વીકારે છે. (૨) પ્રસ્થકદેખાંતઃ-(પ્રસ્થકઃ ધાન્ય માપવાનું પાંચશેરના માપવાળું લાકડાનું ભાજન વિશેષ) કોઈ સુચાર પ્રસ્થક બનાવવાના લાકડામાટે જંગલમાં વૃક્ષ કાપવા જતો હોય, ત્યારે કોઈ પૂછે કે 'ક્યાં જાય છે?' ત્યારે તે જવાબ આપે 'પ્રસ્થક લેવા જઈ રહ્યો છું.' તો નૈગમનયને હિસાબે તે સત્ય છે. એ જ પ્રમાણે લાકડું કાપીને ઘરે લાવે વગેરે બધી અવસ્થામાં આ જવાબ નૈગમને માન્ય છે. નાંકો ગમો યસ્ય સઃ નૈગમઃ જેના વિચારવાના યમ = વિકલ્પો એક નથી, પરંતુ અનેક છે. તે નૈગમ. તેના બે ભેદ છે. શુદ્ધ અને અશુદ્ધ. વ્યવહારઆદિનયના ઝુકાવવાળો અને વિશેષ પર ઝોક આપનાર નૈગમનય શુદ્ધ ગણાય છે. સંગ્રહ તરફ અને સામાન્યગ્રાહી નૈગમ અશુદ્ધ ગણાય છે. તેથી જ ઘણીવાર નૈગમનો સંગ્રહનય અને વ્યવહારનયમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

તત્ત્વોચરપર્યાલોચનેન । તથાહિ-પૂર્વોત્તરકાલભાવિનો દ્રવ્યવિવર્તાઃ ક્ષણક્ષયિપરમાણુલક્ષણા વા વિશેષા ન કથંચન લોકવ્યવહારમુપરચયન્તિ । તત્ર તે વસ્તુસ્વાઃ । લોકવ્યવહારોપયોગિનામેવ વસ્તુત્વાત્ । અત એવ પન્થ્યા ગચ્છતિ, કુણ્ડિકા સવતિ, ગિરિદંદ્યાતે, મઙ્ગાઃ ક્રોશન્તિ ઇત્યાદિવ્યવહારાણાં પ્રામાણ્યમ્ । તથા ચ વાચકમુખ્યઃ- “લૌકિકસમ ઉપચારપ્રાયો વિસ્તૃતાર્થો વ્યવહારઃ” ઇતિ ॥

ઋજુસૂત્રઃ પુનરિદં મન્યતે-વર્તમાનક્ષણવિવર્ત્યેવ વસ્તુસ્વમ્ । નાતૌતમનાગતં ચ । અતૌતસ્ય વિનષ્ટત્વાદ, અનાગતસ્યાલભ્યાત્માભત્વાત્ સ્વરવિષાણાદિભ્યોઽવિશિષ્ટમાણતયા સકલશક્તિવિરહસ્પત્વાત્ નાર્થક્રિયાનિર્વર્તનક્ષમત્વમ્ । તદભાવાચ્ચ ન વસ્તુત્વં । “યદેવાર્થક્રિયાકારિ તદેવ પરમાર્થસત્” ઇતિ વચનાત્ । વર્તમાનક્ષણાલિઙ્ગિતં પુનર્વસ્તુસ્વં સમસ્તાર્થક્રિયાસુ વ્યાપિયત ઇતિ તદેવ પારમાર્થિકમ્ । તદપિ ચ નિરંશમધ્યુપગન્તવ્યમ્ અંશવ્યાપ્તેયુર્કિરતિત્ત્વાત્ । એકસ્ય અનેકસ્વભાવતામન્તરેણ અનેકસ્યા (સ્વા?) વ્યવવ્યાપનાયોગાત્ અનેકસ્વભાવતા એવાસ્તુ ઇતિ ચેત્ ? ન ।

જેનો વ્યવહાર થતો નથી, એવી વસ્તુની પરિકલ્પનાની ઝંઝટમાં પડવા માંગતો નથી. કેમકે જે વસ્તુ લોકવ્યવહારમાં આવે, તે જ વસ્તુના પ્રાણ પ્રમાણ મળે છે, અન્યના નહિ. સંત્રાહને ઈષ્ટ અને અનાદિ-અનંત એવું ‘સામાન્ય’ પ્રમાણનો વિષય બની શકે નહિ. કેમકે આ સામાન્યનો ક્યારેય પણ અનુભવ થતો નથી. દરેક વસ્તુઓ વિશેષરૂપે જ ઉપલબ્ધ થાય છે, સામાન્યરૂપે નહિ; અને તેનો ઉપયોગ પણ વિશેષરૂપે જ થાય છે, નહિ કે સામાન્યરૂપે. જેમકે ઘટ, ઘટત્વસામાન્યરૂપે સદા વિદ્યમાન હોવા છતાં, જો પાસે કોઈક ઘટવિશેષ વિદ્યમાન ન હોય, તો પાણી લાવવાની ક્રિયા થઈ શકતી નથી. તથા જો સામાન્યનો પ્રમાણથી બોધ થતો હોત તો બધા જ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી બની જાત. કેમકે સર્વ વસ્તુઓ સામાન્યરૂપે એક હોવાથી સામાન્યનું જ્ઞાન થતાંવાર જ સર્વ વસ્તુઓનું જ્ઞાન થઈ જાય. આ જ પ્રમાણે પરપરિકલ્પિત વિશેષો કે જે પરમાણુરૂપ અને ક્ષણિક છે. તેઓ પણ પ્રમાણના વિષય નથી. કેમકે તેઓમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. (ઋજુસૂત્રનયાનુસારીમતે ઉત્તરક્ષણે વસ્તુ પૂર્વક્ષણ કરતા સર્વથા ભિન્ન છે. તેથી તેઓ માત્ર વિશેષરૂપ છે. અને તે નયવાદીઓ સ્થૂળ અવયવવચેરેને માનતા નથી. માત્ર પરમાણુપુજને જ સ્વીકારે છે.) તેથી સર્વલોકોને માન્ય અને પ્રમાણસિદ્ધ ઘટવચેરે ‘વસ્તુઓ કે જેઓ કેટલાકકાળસુધી રહેવાવાળા છે, અને “પાણી લાવવું” વચેરે અર્થક્રિયા કરવામાં સમર્થ છે, તેઓ જ પરમાર્થથી સત્ છે. ‘તે ઘટાદિવસ્તુના મૂર્તિપ્રદાદિપૂર્વપર્યાયો અને કષાળઆદિ ઉત્તરપર્યાયોનો વિચાર કરીને તે-તે પર્યાયરૂપે તે વસ્તુ સત્ હોવાથી તે પર્યાયોવખતે પણ દ્રવ્યથી ઘડે સત્ છે.’ ઇત્યાદિ કલ્પનાઓ કરવી બરાબર નથી. કેમકે તે પર્યાયો પ્રમાણના વિષય નથી. (તેઓ વસ્તુરૂપ ન હોવાથી પ્રમાણના વિષય નથી.) અને પ્રમાણને છોડી વસ્તુનો વિચાર કરી શકાય નહિ. અન્યથા ખપુષ્પનો પણ વિચાર કરવાની આપત્તિ આવશે. તથા પૂર્વોત્તરકાલીનપર્યાયો નષ્ટ થયેલાં હોવાથી અથવા અનુત્પન્ન હોવાથી વસ્તુરૂપ જ નથી. આ અવસ્તુની વિચારણાથી સર્વ, વળી પૂર્વોત્તરકાળભાવી આ પર્યાયો અથવા વિશેષો લોકોના વ્યવહારમાં લેશમાત્ર પણ આવતા નથી. તેથી તેઓને વસ્તુરૂપ માની શકાય નહિ, કારણ કે જેઓ લોકવ્યવહારમાં ઉપયોગી હોય તે જ વસ્તુ મનાય, નહિતર તો ખરવિષાણને પણ વસ્તુ તરીકે સ્વીકારવું પડે.

શંકા :- જો લોકવ્યવહારમાં ઉપયોગી હોવામાત્રથી વસ્તુ ગણાતી હોય, તો “માર્ગ જાય છે.” “કુંડુ ઝરે છે.” “પર્વત બળે છે.” “માંચડે અવાજ કરે છે.” ઇત્યાદિ લૌકિક પ્રયોગો પ્રમાણભૂત માનવા પડશે. (વાસ્તવમાં માર્ગ જતો નથી, પણ તેના દ્વારા મુસાફરો જાય છે. કુંડુ ઝરતું નથી. પરંતુ તેમાં રહેલું પાણી ઝરે છે. પર્વત બળતો નથી, પરંતુ તેનાપર રહેલા વૃક્ષો બળે છે, તથા માંચડે અવાજ કરતો નથી. પરંતુ તેનાપર રહેલા માણસો અવાજ કરે છે.) આમ પરમાર્થથી વિરુદ્ધ એવા લૌકિકપ્રયોગોને પ્રમાણ માનવાની આપત્તિ છે.

વિરોધવ્યાગ્રાતત્વાત્ । તથાહિ —યદિ એકઃ સ્વભાવઃ કથમનેકઃ અનેકશ્લેષકથમેકઃ ? એકાનેકયોઃ પરસ્પરપરિહારેણાવ— સ્થાનાત્ ૧ તસ્માત્ સ્વસ્થનિમગ્નાઃ પરમાણવ એવ પરસ્પરોપસર્પણદ્વારેણ કર્થચિત્રિચયસ્પતામાપન્ના નિઃકલકાર્યેષુ વ્યાપારભાજા इति त एव स्वलक्षणं, न स्थूलतां धारयत्पारमार्थिकमिति । એવમસ્યાભિપ્રાયેણ યદેવ સ્વકોયં તદેવ વસ્તુ, ન પરકોયમ્, અનુપયોગિત્વાદિતિ ॥

શબ્દસ્તુ રૂઢિતો યાવન્તો ધ્વનયઃ કસ્મિંશ્ચિદર્થે પ્રવર્તન્તે, યથા ઇન્દ્રશક્તિપુરન્દરાદયઃ સુરપતૌ, તેષાં સર્વેષા— મપ્યેકમર્થમભિપ્રૈતિ કિલ પ્રતીતિવશાદ્ । યથા શબ્દાદવ્યતિરેકોઽર્થસ્ય પ્રતિપાદ્યતે તથૈવ તસ્યૈકત્વમનેકત્વં વા પ્રતિપાદનોયમ્ । ન ચ ઇન્દ્રશક્તિપુરન્દરાદયઃ પર્યાયશબ્દા વિભિન્નાર્થવાચિતયા કદાચન પ્રતીયન્તે । તેભ્યઃ સર્વદા એકાકારપરામર્શોત્પત્તેરસ્થલિતવૃત્તિતયા તથૈવ વ્યવહારદર્શનાત્ । તસ્માદ્ એક એવ પર્યાયશબ્દાનામર્થ इति । શબ્દાતે આહૃયતેઽનેનાભિપ્રાયેણાર્થઃ इति નિરુક્તાત્ એકાર્થપ્રતિપાદનાભિપ્રાયેણૈવ પર્યાયધ્વનીનાં પ્રયોગાત્ । યથા ચાવં પર્યાયશબ્દાનામેકમર્થમભિપ્રૈતિ તથા તટસ્તટો તટમ્ इति વિરુદ્ધલિઙ્ગલક્ષણધર્માભિસમ્બન્ધાદ્ વસ્તુનો ભેદં ચાભિધતે । ન હિ વિરુદ્ધધર્મકૃતં ભેદમનુભવતો વસ્તુનો વિરુદ્ધધર્માયોગો યુક્તઃ । એવં સદ્દૃષ્ટ્યાકાલકારકપુસ્પાદિભેદાદ્ અપિ ભેદોઽભ્યુપગન્તવ્યઃ । તત્ર સદ્દૃષ્ટ્યા એકત્વાદિઃ, કાલોઽતીતાદિઃ, કારકં કર્ત્રાદિ, પુસ્પઃ પ્રથમપુસ્પાદિઃ ॥

સમાધાન :- આ બધા પ્રયોગો લોકવ્યવહારમાં આવે છે, તેથી બેશક, તેઓ પ્રમાણભૂત જ છે. શાસ્ત્રમાં પણ તેનો વ્યવહારસત્ય તરીકે સ્વીકાર થયો છે, અને લોકો પણ તે વાક્યોના તાત્પર્યને સમજીને તેને અનુસારે પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી જ વાચકમુખ્ય (પૂજ્યશ્રી ઉમાસ્વામિ મહારાજ) પણ કહે છે. “લૌકિકવ્યવહારને અનુસરી ઉપચરિતઅર્થને બતાવવાવાળો તથા વિસ્તૃત અર્થવાળો વ્યવહાર છે.”

ઋજુસૂત્રનું સ્વરૂપ

(૪) :- ઋજુસૂત્રનયવાદી વસ્તુના પૂર્વક્ષણ અને ઉત્તરક્ષણના પર્યાયોને ઊંડી માત્ર વર્તમાનક્ષણના પર્યાયને જ સ્વીકારે છે. અતીતકાળના પર્યાયો નાશ પામ્યા છે. તથા અનાગતકાલીન પર્યાયો ઉત્પન્ન થયા નથી. તેથી આ બન્ને પર્યાયો ખરવિષાણની જેમ સર્વશક્તિઓથી રહિત હોવાથી અર્થક્રિયા કરવા સમર્થ નથી. તેથી વસ્તુરૂપ નથી. કેમકે “જેઓ અર્થક્રિયાકારી હોય, તે જ પરમાર્થથી સત્ છે.” એવું વચન છે. વર્તમાનક્ષણે રહેલું વસ્તુસ્વરૂપ સર્વઅર્થક્રિયાઓમાં વ્યાપ્ત હોવાથી, તે જ પરમાર્થસત્ છે. આ વર્તમાનક્ષણિક વસ્તુને પણ નિરંશ કલ્પવી જ સંગત છે. કેમકે ‘વસ્તુને અનેક અંશમાં રહેલી માનવામાં યુક્તિ નથી’ એ વાત પૂર્વે દર્શાવી ચલા છીએ.

શંકા :- અનેક સ્વભાવ વિના વસ્તુ પોતાના અનેક અવયવોમાં રહી ન શકે. અને અનેકવસ્તુ તો અનેક અવયવમાં વ્યાપીને રહી શકે નહિ. તેથી એક જ વસ્તુને અનેક સ્વભાવી કલ્પવી યુક્તિયુક્ત છે.

સમાધાન :- અહીં વિરોધ છે, કેમકે એક અને અનેક એકબીજાનો પરિહાર કરીને રહે છે. અર્થાત્ જ્યાં એક હોય, ત્યાં અનેક ન હોય; અને અનેક હોય, ત્યાં એક ન હોય. તેથી જો એક-સ્વભાવ હોય, તો અનેક હોઈ શકે નહિ. અને જો અનેક હોય, તો એક હોઈ શકે નહિ. (તાત્પર્ય આ લાગે છે કે જો વસ્તુનો એક સ્વભાવ હોય, તો વસ્તુ અનેક=અનેકઅંશવાળી કેવી રીતે હોય? અને જો અનેક સ્વભાવ હોય, તો વસ્તુ એક કેવી રીતે હોઈ શકે?) તેથી વસ્તુને એકસ્વભાવી નિરંશ માનવી જ યોગ્ય છે. વાસ્તવમાં તો પોતપોતાના સ્વરૂપમાં રહેલા અનેકપરમાણુઓ એકબીજાની પાસે આવે છે અને કથયિત્ નિયમ = રાશિ = ઢગલા જેવા આકારને પ્રાપ્ત કરે છે. એ આકારે સર્વકાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ જ તે પરમાણુઓનું સ્વલક્ષણ છે. અર્થાત્ પરમાણુઓ

સમપ્રિરૂઢસ્તુ પર્યાયશબ્દાનાં પ્રવિભક્તમેવાર્થમભિમન્યતે । તદ્વથા ઇન્દનાત્ ઇન્દઃ । પરમૈશ્વર્યમ્ ઇન્દ્રશબ્દવાચ્યં પરમાર્થતસ્તદ્વ્યર્થે, અતદ્વ્યર્થે પુનરુપચારતો વર્તતે । ન વા કશ્ચિત્ તદ્વાનુ, સર્વશબ્દાનાં પરસ્પરવિભક્તાર્થપ્રતિપાદિતયા આશ્રયાશ્રયિભાવેન પ્રવૃત્ત્યસિદ્ધેઃ । એવં શકનાત્ શકઃ, પૂર્વારણાત્ પુરન્દર ઇત્યાદિભિન્નાર્થત્વં સર્વશબ્દાનાં દર્શયતિ । પ્રમાણયતિ ચ → પર્યાયશબ્દા અપિ ભિન્નાર્થાઃ, પ્રવિભક્તવ્યુત્પત્તિનિમિત્તકત્વાત્ । ઇહ યે યે પ્રવિભક્તવ્યુત્પત્તિનિમિત્તકાસ્તે તે ભિન્નાર્થકાઃ, યથા ઇન્દ્રપશુપુસ્વશબ્દાઃ । વિભિન્નવ્યુત્પત્તિનિમિત્તકાશ્ચ પર્યાયશબ્દા અપિ । અતો ભિન્નાર્થા ઇતિ ॥

પરમાણુરૂપે જ સત્ છે. દેખાતી સ્થૂળતા અવાસ્તવિક છે. આ નય જેમ પૂર્વ-ઉત્તરક્ષણના પર્યાયોને વસ્તુરૂપે સ્વીકારતો નથી, તેમ વર્તમાનક્ષણિક પણ જે પોતાની માલિકીનું ન હોય, તેને વસ્તુરૂપે સ્વીકારતો નથી. કેમકે પરકીય વસ્તુ પોતાના ઉપયોગમાં આવી શકતી નથી. (આ નયને હિસાબે વપરાઈ ગયેલા પૈસા, બેંકમાં રહેલા પૈસા કે બીજાના ખીસ્સામાં રહેલા પૈસા પૈસા નથી, કેમકે અત્યારે પોતાના ઉપયોગમાં આવી શકે તેમ નથી. અત્યારે ખીસ્સામાં રહેલા પોતાના પૈસા જ પૈસારૂપે સત્ છે. બૌદ્ધદર્શન આ નયપર રચાયું છે.)

શબ્દનયનું સ્વરૂપ

(પ) :- શબ્દનય એકઅર્થ માટે ઋઢિથી જેટલા પણ શબ્દો પ્રવર્તતા હોય તે બધાને સ્વીકારે છે. જેમકે શક, ઇન્દ્ર, પુરંદર, વગેરેશબ્દોદ્વારા એક જ 'સુરપતિ' અર્થ પ્રકાશિત થાય છે. કેમકે પ્રતીતિ તેવી જ થાય છે. અર્થાત્ આ નય પર્યાયવાચી શબ્દોને સ્વીકારે છે. (કેમકે લોકોમાં પણ એક જ વસ્તુ માટે જૂદા-જૂદા શબ્દોનો પ્રયોગ થતો દેખાય છે. અને તે શબ્દોદ્વારા એક જ વસ્તુનો બોધ થાય છે.) જેમ અર્થનો શબ્દથી અભેદ પ્રતિપાદિત કરાય છે, તેમ તેનું એકત્વ કે અનેકત્વ પણ પ્રતિપાદનયોગ્ય છે. (અર્થાત્ શબ્દ-અર્થ વચ્ચે અભેદ હોઈ એક શબ્દના અનેક અર્થો તેમજ અનેક પર્યાયવાચી શબ્દોના એક અર્થ સ્વીકારણીય છે) તેથી એક અર્થમાટે વપરાતા તમામશબ્દો પર્યાયવાચી જ હોય. ઇન્દ્ર, શક, પુરંદરવગેરે પર્યાયશબ્દો ભિન્ન-ભિન્ન અર્થના વાચક તરીકે ક્યારેય પ્રતીત થતાં નથી. કેમકે તે શબ્દોદ્વારા અસ્ખલિતરૂપે હંમેશા એકાકાર બોધ થાય છે. અને વ્યવહાર પણ તેવો જ થતો દેખાય છે. તેથી પર્યાયશબ્દોનો અર્થ એક જ છે, કેમકે 'વક્તા અર્થને જે અભિપ્રાયથી બોલાવે, તે શબ્દ.' શબ્દની આવા પ્રકારની નિરુક્તિ = વ્યુત્પત્તિ છે. અર્થાત્ વક્તા જે અર્થને નજરસમક્ષ રાખી જે વચનપ્રયોગ કરે, તે વચનપ્રયોગ તે અર્થનો અભિધાયક શબ્દ બને. અને વક્તા દેવેન્દ્રાદિ એક જ અર્થને નજરમાં રાખી શક, ઇન્દ્ર, પુરંદરઆદિ પર્યાયવાચી શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે. માટે એકઅર્થઅભિધાયક અનેક પર્યાયવાચી શબ્દો શબ્દનયને માન્ય છે.

આ નય વિરૂદ્ધલિંગરૂપ ધર્મના કારણે વસ્તુમાં ભેદ સ્વીકારે છે. તેથી 'તટ' 'તટી' અને 'તટમ્' શબ્દોને ભિન્ન માને છે. 'તટ' શબ્દમાં પુલ્લિંગ, 'તટી' શબ્દમાં સ્ત્રીલિંગ અને 'તટમ્' શબ્દમાં નપુસકલિંગ છે. આમ વિરૂદ્ધધર્મોને કારણે શબ્દના રૂપમાં ભેદ થયો. તેથી તે-તે શબ્દને વિરૂદ્ધધર્મથી યુક્ત માનવા જોઈએ, અને શબ્દથી અર્થ અભિન્ન છે. તેથી જેમ 'તટ' 'તટી' 'તટમ્' શબ્દોમાં ભેદ છે. તેમ તેનાથી પ્રકાશિત થતાં અર્થમાં પણ ભેદ છે. કેમકે વિરૂદ્ધધર્મને કારણે ભિન્ન બનેલી વસ્તુમાં વિરૂદ્ધધર્મો માનવા અસંગત નથી. તે જ પ્રમાણે સંખ્યા, કાળ, કારક અને પુરુષાદિના ભેદથી પણ શબ્દમાં અને અર્થમાં ભેદ પડે છે. સંખ્યા (-એકત્વ-દ્વિત્વ વગેરે), 'ઘડો' કરતાં 'ઘડાઓ' ભિન્ન છે. કાળ-ભૂતકાળ વગેરે. (અર્થાત્ ભૂતકાળ કરતા વર્તમાનકાળના ઘડામાં ભેદ છે.) ભૂતકાળ માટે 'હતો' પ્રયોગ થાય છે. વર્તમાનકાળ માટે 'છે' પ્રયોગ થાય છે. કારક (-કર્તા, કર્મવગેરે) 'ઘટા' કરતાં 'ઘટમ્' માં ભેદ છે. 'ઘડામાં પાણી છે.' અને 'ફુભાર ઘડો બનાવે છે.' અહીં આદ્યપ્રયોગમાં ઘડો અધિકરાણકારક છે. જ્યારે બીજામાં કર્મકારક છે, માટે બન્ને ભિન્ન છે. પુરુષ (પહેલોપુરુષ, બીજોપુરુષ વગેરે) 'તમે' એ બીજાપુરુષનું રૂપ છે 'આપ' એ ત્રીજાપુરુષનું રૂપ છે. તેથી બન્નેમાં ભેદ છે.

એવંભૂતઃ પુનરેવં ભાષતે—યસ્મિન્ અર્થે શબ્દો વ્યુત્પાદ્યતે સ વ્યુત્પત્તિનિમિત્તમ્ । અર્થો યદૈવ પ્રવર્તતે તદૈવ તં શબ્દં પ્રવર્તમાનમભિપ્રૈતિ, ન સામાન્યેન । યથા ઉદકાદ્યાહરણવેલાયાં યોષિદાદિમસ્તકારૂઢો વિશિષ્ટચેષ્ટાવાન્ એવ ઘટોઽભિધોયતે ન શેષઃ, ઘટશબ્દવ્યુત્પત્તિનિમિત્તશૂન્યત્વાત્, પટાદિવદ્ ઇતિ । અતીતાં ભાવિનીં વા ચેષ્ટામજ્જીકૃત્ય સામાન્યેનૈવોચ્યત ઇતિ ચેત્ ? ન । તયોર્વિનષ્ટાનુત્પન્નતયા શશવિષાણકલ્પત્વાત્ । તથાપિ તદ્દ્વારેણ શબ્દપ્રવર્તને સર્વત્ર પ્રવર્તયિતવ્યઃ, વિશેષાભાવાત્ । કિંચ યદિ અતીતવત્સ્યચેષ્ટાપેક્ષયા ઘટશબ્દોઽચેષ્ટાવત્પિ પ્રયુજ્યેત તદા કપાલમૃત્પિન્ડાદાવપિ તત્પ્રવર્તનં દુર્નિવારં સ્યાદ્, વિશેષાભાવાત્ । તસ્માદ્ યત્ર ક્ષણે વ્યુત્પત્તિનિમિત્તમવિકલમસ્તિ તસ્મિન્ એવ સોઽર્થસ્તચ્છબ્દવાચ્ય ઇતિ ॥

સમભિરૂપનયનું સ્વરૂપ

(૬) આ નય શબ્દનયથી વધુ વિશુદ્ધ હોવાથી એક જ અર્થના વાચક અનેકપર્યાયવાચી શબ્દોને માનતો નથી. આ મતે દરેક શબ્દના અર્થો જૂદા છે. તેથી પર્યાયવાચી શબ્દોના પણ દરેકના અર્થો જૂદા-જૂદા છે. જેમકે ઇન્દનાન્ (=એશ્વર્યવાન્ હોવાથી) ઇન્દ્ર. ઇન્દ્રશબ્દદ્વારા ‘પરમ એશ્વર્યવાળાપણું’ એ અર્થ વાચ્ય છે. આ અર્થ પરમએશ્વર્યથી યુક્તમાં મુખ્યરૂપે મળે. અન્યમાં ઉપચારથી મળે. તેથી જે વ્યક્તિ એવી હોય, તેને માટે આ શબ્દ મુખ્યવૃત્ત્યા વપરાય, અને અન્યમાટે ઉપચારથી વપરાય. અથવા તો કોઈ પણ પદાર્થ અન્યશબ્દના અર્થને અનુરૂપ હોઈ શકે નહીં. કેમકે પ્રત્યેક શબ્દ પરસ્પર ભિન્નઅર્થના પ્રતિપાદક હોવાથી તેઓ વચ્ચે આશ્રય-આશ્રયીભાવસંબંધ બની શકતો નથી, અર્થાત્, એક શબ્દનો આશ્રય અન્યશબ્દથી વાચ્ય અર્થવાળી વ્યક્તિ બને, અને અન્યશબ્દથી વાચ્યઅર્થવાળાનો આશ્રયી એક શબ્દ બને, તેવું થઈ શકે નહીં. આજ પ્રમાણે શકનાત્ શક્રઃ (સામર્થ્યવાન હોવાથી શક) પુર (= નગર) નું દારણ (= નાશ) કરતો હોવાથી પુરંદર, ઇત્યાદિ ભિન્ન-ભિન્નવ્યુત્પત્તિઓ હોવાથી દરેક શબ્દો ભિન્ન છે. અને ભિન્નઅર્થના વાચક છે. અનુમાનપ્રયોગ :- “ પર્યાયશબ્દો પણ ભિન્નઅર્થવાળા છે, કેમકે ભિન્નવ્યુત્પત્તિ નિમિત્તવાળા છે. જે-જે શબ્દોના વ્યુત્પત્તિનિમિત્તો (વ્યુત્પત્તિઓ) ભિન્ન ભિન્ન હોય, તેઓ ભિન્ન ભિન્ન અર્થવાળા છે. જેમકે ‘ઇન્દ્ર’ ‘પશુ’ અને ‘પુરુષ’ શબ્દો. પર્યાયશબ્દોની વ્યુત્પત્તિઓ પણ ભિન્ન-ભિન્ન છે. તેથી તેઓ પણ ભિન્ન છે.” (આ નયની દલીલ છે કે, એક શબ્દથી દોતિત થતી વસ્તુ (દ્રવ્ય કે પર્યાય) ભિન્ન શબ્દથી ઓળખાતી વસ્તુના શબ્દથી અભિધેય ન બને. ‘ઘટ’પદથી વાચ્ય ઘટ વસ્તુ ‘પટ’ વસ્તુના વાચક ‘પટ’ શબ્દથી વાચ્ય ન બને. કેમ કે તેમ થવામાં ‘ઘટ’ પદવાચ્ય વસ્તુ પટપદવાચ્ય વસ્તુસ્વરૂપ બનવાનો પ્રસંગ છે. તેથી વસ્તુસાંકર્યની આપતિ છે. તેથી જ એક પર્યાયથી વાચ્યઅર્થ બીજા પર્યાયવાચી શબ્દથી વાચ્ય બની ન શકે. ઇન્દ્રપદથી વાચ્યઅર્થ “પરમએશ્વર્યવાન્” “સામર્થ્યવાન્” અર્થના વાચક ‘શક’ શબ્દથી અભિધેય શી રીતે થઈ શકે ? જો તે શક શબ્દથી અભિધેય બને તો તે બન્ને અર્થ તુલ્ય થશે, ઇત્યાદિ ઘણા દોષો હોવાથી પર્યાયવાચી શબ્દો છે જ નહિ. દરેક શબ્દ ભિન્નઅર્થના જ પ્રતિપાદક છે.)

એવંભૂતનયનું સ્વરૂપ

(૭) જે અર્થને લઈ શબ્દ વ્યુત્પન્ન કરાય છે, તે અર્થ વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત કહેવાય. જે કાળે અર્થ પોતાની અર્થક્રિયામાં પ્રવર્તતો હોય, તે જ કાળે તે અર્થનો વાચકશબ્દ પ્રવૃત્ત થાય, સામાન્યથી નહિ. એમ આ નયને ઈષ્ટ છે. જેમકે પાણી લાવવાના કાળે સ્ત્રીઆદિના મસ્તકપર રહેલો અને વિશિષ્ટચેષ્ટાવાળો હોય તે જ ‘ધટ્ટ’ કહેવાય, અન્ય નહિ. કેમકે અન્ય તે ‘ઘટ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિનિમિત્તથી શૂન્ય છે. જેમકે પટ. અર્થાત્ જેમ પટવગેરેવસ્તુઓ ‘ઘટ’ પદના વ્યુત્પત્તિનિમિત્તો નથી, તો તેઓ ‘ઘટ’ પદથી વાચ્ય બનતા નથી. તેમ ઉપરોક્ત સિવાયની અવસ્થાઓમાં રહેલા ઘડાઓ ‘ઘટ’ પદના વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત બનતા ન હોવાથી ‘ઘટ’ પદથી વાચ્ય બની શકે નહિ.

અત્ર સંગ્રહશ્લોકાઃ- “અન્યદેવ હિ સામાન્યમભિજ્ઞાનકારણમ્ । વિશેષોઽપ્યન્ય એવંતિ મન્યતે નૈગમો નયઃ ॥ ૧ ॥ સદૂપતાનતિક્રાન્તં સ્વસ્વભાવમિદં જગત્ । સત્તાસ્પતયા સર્વં સંગ્રહન્ સંગ્રહો મતઃ ॥ ૨ ॥ વ્યવહારસ્તુ તામેવ પ્રતિવસ્તુ વ્યવસ્થિતામ્ । તથૈવ દૃશ્યમાનત્વાદ વ્યાપારયતિ દેહિનઃ ॥ ૩ ॥ તત્રજુસૂત્રનીતિઃ સ્યાદ શુદ્ધપર્યાયસંશ્રિતા । નશ્વરસ્યૈવ ભાવસ્ય ભાવાત્ સ્થિતિવિયોગતઃ ॥ ૪ ॥ વિરોધિલિઙ્ગસંખ્યાદિભેદાદ્ ભિન્નસ્વભાવતામ્ । તસ્યૈવ મન્યમાનોઽયં શબ્દઃ પ્રત્યવતિષ્ઠતે ॥ ૫ ॥ તથાવિધસ્ય તસ્યાપિ વસ્તુનઃ ક્ષણવર્તિનઃ । બ્રૂતે સમભિરૂઢસ્તુ સંજ્ઞાભેદેન ભિન્નતામ્ ॥ ૬ ॥ એકસ્યાપિ ધ્વનેર્વાચ્યં સદા તત્ત્વોપપદ્યતે । ક્રિયાભેદેન ભિન્નત્વાદ્ એવંભૂતોઽભિમન્યતે ॥ ૭ ॥ ”

‘ એત એવ ચ પરામર્શા અભિપ્રેતધર્માવધારણાત્મકતયા શેષધર્મતિરસ્કારેણ પ્રવર્તમાના દુર્નયસંજ્ઞાનમશ્નુવતે । તદ્ બલપ્રભાવિતસત્તાકા હિ ચલ્લેતે પરપ્રવાદાઃ । તથાહિ- નૈગમનયદર્શનાનુસારિણૌ નૈયાયિકવૈશેષિકૌ । સંગ્રહાભિપ્રાયપ્રવૃત્તાઃ સર્વેઽપ્યદ્વૈતવાદાઃ સાંખ્યદર્શનં ચ । વ્યવહારનયાનુપાતિ પ્રાયશ્ચાર્વાકદર્શનમ્ । ઋજુસૂત્રાકૂતપ્રવૃત્તબુદ્ધયસ્તાધામતાઃ । શબ્દાદિનયાવલમ્બિનો વૈયાકરણાદયઃ ॥

શંકા :- તત્કાળે તેવી વિશિષ્ટચેષ્ટા ન હોવા છતાં, ભૂતકાલીન તેવી ચેષ્ટાઓ અને ભવિષ્યમાં થનારી તેવી ચેષ્ટાઓને આશ્રયી સામાન્યથી તો તે ઘડાઓ પણ ‘ઘટ’પદથી વાચ્ય બની શકે.

સમાધાન :- આ સંગત નથી. અતીતકાલીનચેષ્ટાઓ નાશ પામી છે, અને ભવિષ્યકાલીનચેષ્ટાઓ અનુભવ ન છે. તેથી વર્તમાનમાં તે બંને સસલાના શિંગડાની જેમ અસત્ છે, એ અસત્ ચેષ્ટાને આશ્રયી વસ્તુમાં શબ્દપ્રયોગ થઈ શકે નહિ. જો આ અસત્ ચેષ્ટાને આશ્રયીને પણ અન્ય ‘કહેવાતા ઘડાઓમાં’ ‘ઘટ’શબ્દનો પ્રયોગ કરી શકાતો હોય, તો પટવગેરે અન્યવસ્તુઓમાં પણ તે ચેષ્ટા સમાનરૂપે અસત્ છે. તેથી તે બધા અર્થોના વાચક તરીકે પણ ‘ઘટ’ પદનો પ્રયોગ કરવાની આપત્તિ આવશે. વળી જો અતીતની અને ભવિષ્યની ચેષ્ટાને અપેક્ષી ‘ઘટ’ શબ્દ ચેષ્ટા વિનાની વસ્તુમાં પણ પ્રયુક્ત થઈ શકતો હોય, તો કપાલમાટે અને મૃત્તિંડમાટે પણ ‘ઘટ’ પદનો પ્રયોગ થવો જોઈએ. કેમકે કપાલ જ્યારે ઘટઅવસ્થામાં હતો, ત્યારે તેમાં તેવી ચેષ્ટા હતી, અને મૃત્તિંડ ઘટ બનશે ત્યારે તેમાં તેવી ચેષ્ટા થવાની છે. અને વર્તમાનકાળે બન્નેમાં તેવી ચેષ્ટાનો અભાવ છે. તથા જેમાં ‘ઘટ’ શબ્દનો પ્રયોગ પરનયવાદીઓને ઈષ્ટ છે, એ પદાર્થ પણ ભૂતકાળ-ભવિષ્યકાળે તેવી ચેષ્ટાવાળો છે અને વર્તમાનમાં તેવી ચેષ્ટા વિનાનો છે. તેથી વિશેષતા ન હોવાથી ચેષ્ટા વિનાના કહેવાતા ઘડાઓના વાચકની જેમ કપાલ અને મૃત્તિંડના વાચક તરીકે પણ ‘ઘટ’પદ માન્ય કરવાની પરનયવાદીઓને આપત્તિ છે. તેથી જે ક્ષણે અવિકળવ્યુત્પત્તિનિમિત્ત હાજર હોય, તે જ ક્ષણે તે વસ્તુ તે શબ્દથી વાચ્ય બને. (આ નયમતે શબ્દ અર્થને, અને અર્થ શબ્દને નિયત કરે છે. જેમકે ‘તે જ તત્ત્વથી ‘ઘટ’ શબ્દ કહેવાય, કે જે પોતાના વ્યુત્પત્તિનિમિત્તભૂત વિશિષ્ટચેષ્ટા વાળી વસ્તુનો બોધક બને. અને તેવી વિશિષ્ટચેષ્ટાવાળી વસ્તુ તત્ત્વતઃ ‘ઘટ’ શબ્દથી જ વાચ્ય બને, અન્યથી નહીં. ‘ઘટ’ શબ્દથી તેવી ચેષ્ટાવિનાની વસ્તુઓ વાચ્ય ન બને, અને તેવી ચેષ્ટાવાળી વસ્તુ ‘ઘટ’ સિવાયના બીજા કુશ્મવગેરેશબ્દથી વાચ્ય ન બને.)

સાતનયોનો સંગ્રહ

આ સાતે નયોનો સંગ્રહ કરનારા શ્લોકો - “નૈયમનય માને છે કે અભિન્નજ્ઞાનમાં કારણભૂત એવું સામાન્ય (વસ્તુમાં રહેલું) ભિન્ન છે. અને (ભિન્ન જ્ઞાનમાં હેતુ એવો) વિશેષ પણ ભિન્ન છે. (અર્થાત્ સામાન્ય અને વિશેષ પરસ્પર ભિન્ન છે.) ॥ ૧ ॥ ‘સતરૂપતાનો ત્યાગ કર્યા વિના આખું જગત સ્વસ્વભાવમાં રહેલું છે.’ તે સર્વપદાર્થનો સત્તાસામાન્યરૂપે સંગ્રહ કરનાર નય સંગ્રહનય કહેવાય છે. ॥ ૨ ॥ સત્તાસામાન્યના જેવા અને પ્રત્યેક વસ્તુમાં રહેલા એવા અવાન્તરસત્તાસામાન્યમાટે જ (અર્થાત્ ઘટત્વાદિઅવાન્તર સામાન્યથી યુક્તપદાર્થો માટે જ) વ્યવહારનય લોકોને પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, કેમકે લોકમાં પ્રતીતિ પણ તેવી જ થાય છે. ॥ ૩ ॥

ઉક્તં ચ સોદાહરણં નયદુર્નયસ્વરૂપં શ્રીદેવસૂરિપદૈઃ । તથા ચ તદ્ગ્રન્થઃ— “નીયતે યેન શ્રુતાહ્યપ્રમાણવિષયોક્તસ્ય અર્થસ્ય અંશસ્તદિતરાંશૌદાસીન્યતઃ સ પ્રતિપત્તુરભિપ્રાયવિશેષો નયઃ । સ્વાભિપ્રેતાદ્ અંશાદ્ ઇતરાંશાપલાપો પુનર્નયાભાસઃ । સ વ્યાસસમાસાખ્યાં દ્વિપ્રકારઃ । વ્યાસતોડનેકવિકલ્પઃ । સમાસતસ્તુ દ્વિભેદો દ્રવ્યાર્થિકઃ પર્યાયાર્થિકશ્ચ । આદ્યો નૈગમસંગ્રહવ્યવહારભેદાત્ ત્રિધા । ધર્મયોર્ધર્મિણોર્ધર્મધર્મિણોશ્ચ પ્રધાનોપસર્જનભાવેન યદ્વિવક્ષણં સ નૈકગમ્પો નૈગમઃ । સત્ ચૈતન્યમાત્મનોતિ ધર્મયોઃ । વસ્તુ પર્યાયવદ્દ્રવ્યમિતિ ધર્મિણોઃ । ક્ષણમેકં સુખો વિષયાસક્તજીવ ઇતિ ધર્મધર્મિણોઃ ।

સ્થિતિ = ક્રોધ્યનો અભાવ હોવાથી સર્વભાવો નષ્ટ થઈ જાય છે, તેથી ઋજુસૂત્રનય માત્ર શુદ્ધપર્યાયને જ સ્વીકારે છે. (શુદ્ધપર્યાય=વર્તમાનકાલીન સ્વકીય પર્યાય.) ॥ ૪ ॥ શુદ્ધપર્યાયો પણ ભિન્ન લિંગ, સંખ્યા વગેરેને કારણે ભિન્ન સ્વભાવવાળા છે. એમ શબ્દનય કહે છે. (શબ્દનય પણ ઋજુસૂત્રની જેમ માત્ર વર્તમાનપર્યાયને જ સ્વીકારે છે, પરંતુ વધુ વિશુદ્ધ હોવાથી લિંગસંખ્યાદિભેદના કારણે શબ્દોથી વાચ્ય પર્યાયોમાં પણ ભેદ ગણે છે.) ॥ ૫ ॥ ઉપરોક્ત વર્તમાનકાલીન વસ્તુઓ પણ સંજ્ઞાભેદે ભિન્ન છે, એમ સમભિરૂઢ કહે છે. (આ નય પર્યાયશબ્દોને સ્વીકારતો નથી. શબ્દભેદે અર્થભેદ માને છે.) ॥ ૬ ॥ એવંભૂતનય કહે છે, (એક શબ્દથી એકઅર્થ વાચ્ય હોવા છતાં) તે અર્થ (= વસ્તુ) પણ હંમેશા તે શબ્દથી વાચ્ય બની ન શકે, કેમકે ક્રિયાના ભેદથી વસ્તુમાં અને તેના વાચક શબ્દમાં ભેદ થાય છે. ॥ ૭ ॥ ” (એકનો એક ઘટ વિશિષ્ટચેષ્ટાવાળો હોય ત્યારે ‘ઘટ’ પદથી વાચ્ય બને, અને ભૂમિ પર રહ્યો હોય ત્યારે ‘કુંભ’ પદથી વાચ્ય બને. બન્ને અવસ્થામાં વસ્તુમાં પણ ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે.)

દુર્નયનું સ્વરૂપ

જ્યારે ઈષ્ટ ધર્મનો ‘જ’ કારપૂર્વક સ્વીકાર કરીને બીજા ધર્મોનો તિરસ્કાર થાય છે, ત્યારે આ જ સાત અભિપ્રાયો નયને બદલે દુર્નય બની જાય છે. બધા જ પરદર્શનો આ દુર્નયોથી પાદુભૂત થયા છે. તથાહિ-નૈયાયિક અને વૈશેષિકો-નૈગમનયમનુસારી છે. બધાપ્રકારના અદ્વૈતવાદો અને સાંખ્યદર્શન સંત્રાહનયને અનુસરે છે. (સાંખ્યદર્શને સર્વપુરૂષની સાથે સંકળાયેલી એક જ પ્રકૃતિ માની છે.) પ્રાયઃ ચાર્વાકદર્શન વ્યવહારનયને અનુસરે છે. બૌદ્ધદર્શન ઋજુસૂત્રનયને અનુસરે છે. અને વૈયાકરણોવગેરે શબ્દાદિનયને અનુસરે છે.

વાદિવસૂરિના મતે નયાદિનું સ્વરૂપ

પૂજ્ય દેવસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ પ્રમાણનયતત્વાલોકાલંકાર નામના ગ્રંથમાં નય અને દુર્નયનું સ્વરૂપ દેશાન્તસંહિત બતાવે છે— “શ્રુતપ્રમાણ (શ્રુતજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણ) દ્વારા નિર્ણીત થયેલી વસ્તુના અન્યઅંશો પ્રત્યે ઔદાસીન્યભાવ રાખીને એક અંશના ત્રાહક વક્તાનો અભિપ્રાયવિશેષ નય કહેવાય છે. જ્યારે તે સ્વછેદ અંશને છોડી બાકીના અંશોનો અપલાપ કરે છે, ત્યારે તે નયાભાસ બને છે. આ નયના બે ભેદ છે (૧) વિસ્તાર અને (૨) સંક્ષેપ. વિસ્તારથી વિચારવામાં આવે તો નયના અનેક વિકલ્પ = ભેદ છે (કેમકે વસ્તુના અંશો અનન્ત છે.) સમાસથી નયના બે ભેદ છે. (૧) દ્રવ્યાર્થિક અને (૨) પર્યાયાર્થિક. દ્રવ્યાર્થિક નયના ત્રણ ભેદ છે. (૧) નૈગમ (૨) સંત્રાહ તથા (૩) વ્યવહાર.

નૈગમ :- બે ધર્મોના, બેધર્મીના અથવા એકધર્મ અને એકધર્મીના પ્રધાન-ગૌણભાવની વિવક્ષાને જે

૧. પ્રમાણનયતત્વાલોકાલંકાર સપ્તમપરિચ્છેદે ૧-૫૩ । ૨. અનન્તાંશાત્મકે વસ્તુન્યેકેકાંશપર્યવસાયિનો યાવન્તઃ પ્રતિપત્તુનામભિપ્રાયસ્તાવન્તો ગ્રન્થઃ । તે ચ નિયતસંખ્યાયા સંખ્યાતું ન શક્યન્ત ઇતિ વ્યાસતો નયસ્યાનેકપ્રકારત્વમુક્તમ્ । ૩. દ્વવતિ દોષ્યતિ તાંસ્તાન્ પર્યાયાનિતિ દ્વયં તદેવાર્થઃ । સોડસ્તિ યસ્ય વિષયત્વેન સ દ્રવ્યાર્થિકઃ પર્યેત્યુત્પાદવિનાશો પ્રાપ્નોતિતિ પર્યાયઃ સ એવાર્થઃ । સોડસ્તિ યસ્યાસૌ પર્યાયાર્થિકઃ ।

ધર્મદ્વયાદીનામૈકાન્તિકપાર્થક્યાભિસન્ધિનૈગમાભાસઃ । યથા આત્માનિ સત્ત્વચૈતન્યે પરસ્પરમત્યન્તં પૃથગ્પૂતે इत्यादिः । सामान्यमात्रग्राही परामर्शः संग्रहः । अयमुभयविकल्पः परोऽपरश्च । अशेषविशेषेषु औदासीन्यं भजमानः शुद्धद्रव्यं सन्मात्रमभिमन्यमानः परसंग्रहः । विश्वमेकं सदविशेषादिति यथा । सत्ताદૈત્ત્વં સ્વીકૃવાળં: સકલવિશેષાન્ નિરાચક્ષણ સ્તદાભાસઃ । યથા સતૈવ તત્ત્વમ્ તતઃ પૃથગ્ભૂતાનાં વિશેષાણામદર્શનાત્ । દ્રવ્યત્વાદીનિ અવાન્તરસામાન્યાનિ મન્વાનસ્તદ્ભેદેષુ ગજનિમોલિકામવલમ્બમાનઃ પુનરપરસંગ્રહઃ । ધર્માધર્માકાશકાલપુદ્ગલજીવદ્રવ્યાણામૈક્યં દ્રવ્યત્વાભેદાત્ इत्यादिर्यथा । દ્રવ્યત્વાદિકં પ્રતિજાનાનસ્તદ્વિશેષાન્નિહુવાનસ્તદાભાસઃ । યથા દ્રવ્યત્વમેવ તત્ત્વં, તતોઽર્થાન્તરભૂતાનાં દ્રવ્યાણામનુપલબ્ધેરિત્યાદિઃ । સંગ્રહેણ ગોચરીકૃતાનામર્થાનાં વિધિપૂર્વકમવહરણં યેનાભિસન્ધિના ક્રિયતે સ વ્યવહારઃ । યથા યત્ સત્ તદ્ દ્રવ્યં પર્યાયો વેત્યાદિઃ । યઃ પુનરપારમાર્થિકં દ્રવ્યપર્યાયવિભાગમભિપ્રૈતિ સ વ્યવહારાભાસઃ । યથા ચાર્વાકદર્શનમ્॥

સ્વીકારે છે તે અનેક ગમ = વિકલ્પવાળો નૈગમ છે. અહીં દેખાંતો ‘સત્રૂપ ચૈતન્યધર્મ આત્મામાં છે.’ (અહીં સત્ત્વ અને ચૈતન્ય બન્ને આત્માના ધર્મો છે. છતાં સત્ત્વધર્મ વિશેષાણરૂપ હોઈ ગોણ છે, અને ચૈતન્ય વિશેષ્ય હોઈ પ્રધાન છે.) “વસ્તુ પર્યાયવાળું દ્રવ્ય છે.” અહીં વસ્તુ અને દ્રવ્ય બન્ને ધર્મો છે. છતાં દ્રવ્ય વિશેષ્ય છે, તથા ‘વસ્તુ’ વિશેષણ છે, તેથી દ્રવ્ય મુખ્ય છે, અને વસ્તુ ગોણ છે. અથવા ‘પર્યાયયુક્તવસ્તુ દ્રવ્ય છે.’ (અહીં વસ્તુ વિશેષ્ય છે. દ્રવ્ય વિશેષણ છે. તેથી વસ્તુ મુખ્ય છે દ્રવ્ય ગોણ છે.) ‘એક ક્ષણમાટે સુખી વિષયમાં આસક્ત જીવ હોય છે.’ અહીં વિષયાસક્તજીવ ધર્મો છે અને ક્ષણભરનું સુખ ધર્મ છે. ‘ક્ષણભર સુખી હોવું’ એ ધર્મ ‘વિષયાસક્તજીવ’ નું વિશેષણ હોવાથી ગોણ છે. અને વિષયાસક્તજીવરૂપ ધર્મો મુખ્ય છે. બે ધર્મો, બે ધર્મો તથા ધર્મો અને ધર્મ પરસ્પરથી એકાન્તે ભિન્ન છે, એમ કહેનાર નૈગમાભાસ છે. જેમકે આત્મામાં સત્ત્વ અને ચૈતન્ય પરસ્પરથી અત્યંત ભિન્ન છે. (૨) સામાન્યમાત્રનું ગ્રહણ કરનાર પરામર્શ (= આશય) સંગ્રહનય છે. તેના બે ભેદ છે. (૧) પર અને (૨) અપર. સઘળાય વિશેષો પ્રત્યે મૌનભાવ રાખી શુદ્ધ સત્માત્રરૂપે વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર સંગ્રહ પરસંગ્રહ છે. ‘સમગ્ર વિશ્વ એકરૂપ જ છે. કેમકે દરેકમાં સત્ અવિશેષરૂપે રહેલું છે.’ ‘તથા સત્તાદૈત્ત્વ છે.’ (માત્ર મહાસામાન્ય જ સત્ છે) એમ સ્વીકારનાર અને સર્વ વિશેષોનો નિરસ્કાર કરનાર પરસંગ્રહાભાસ છે. જેમકે ‘સત્તા જ તત્ત્વ છે કેમકે સત્તાથી ભિન્ન વિશેષોની ઉપલબ્ધિ થતી નથી.’ (જગતમાં વિદ્યમાન બધી વસ્તુઓ સત્ત્વથી યુક્ત છે અન્યથા વસ્તુ તરીકે રહે જ નહિ. જેનો બીજાઓ વિશેષ તરીકે નિર્દેશ કરે છે એ પણ સત્તાથી યુક્ત છે. અન્યથા વિશેષતરીકે પણ રહે નહિ. કેમકે અસત્ થઈ જાય. આમ સત્તાથી ભિન્ન વિશેષનો ઉપલબ્ધ નથી. માટે બધું જ સત્તારૂપ છે.)

દ્રવ્યત્વવગેરે અવાન્તર સામાન્યનો સ્વીકાર કરનાર અને તેના ભેદો પ્રત્યે માધ્યસ્થ્યભાવ રાખનાર અપરસંગ્રહનય છે, જેમકે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ અને જીવ આ છ દ્રવ્યો દ્રવ્યત્વરૂપે અભિન્ન હોવાથી એક છે. જ્યારે આ નય દ્રવ્યત્વાદિને સ્વીકારી તેના ભેદોનો નિષેધ કરે છે, ત્યારે તે અપરસંગ્રહનયાભાસ કહેવાય છે. જેમકે દ્રવ્યત્વ જ તત્ત્વ છે. કારણ કે દ્રવ્યત્વથી ભિન્ન દ્રવ્યોની ઉપલબ્ધિ થતી જ નથી (૩) સંગ્રહના વિષય બનેલા અર્થોનો વિધિપૂર્વક અવહારણ (સ્વીકાર અથવા પ્રવર્તન) જે આશયથી થાય તે વ્યવહારનય કહેવાય. અર્થાત્ જે નય સત્સામાન્યરૂપે ગૃહીત થયેલા અર્થોનો લોકને અનુસારે વિભાગ કરે, તે નય વ્યવહારનય કહેવાય. જેમકે ‘જે સત્ છે તે દ્રવ્ય કે પર્યાય હોઈ શકે.’ (આમ વ્યવહાર માત્ર સત્ને સ્વીકારતો નથી, પરંતુ તેનો દ્રવ્ય કે પર્યાયમાં વિભાગ પણ કરે છે.) પરંતુ જે અપારમાર્થિકરૂપે દ્રવ્ય અને પર્યાયનો વિભાગ

પર્યાયાર્થિકશતુર્થા ઋજુસૂત્રઃ શબ્દઃ સમભિરુદ્ધઃ એવંભૂતશ્ચ । ઋજુ વર્તમાનક્ષણસ્થાયિ પર્યાયમાત્રં પ્રાધાન્યતઃ સૂત્રયત્રિભિપ્રાયઃ ઋજુસૂત્રઃ । યથા સુઘ્નવિવર્તઃ સમ્પ્રતિ અસ્તીત્યાદિઃ । સર્વથા દ્રવ્યાપલાપી તદ્દાભાસઃ । યથા તથાગતમતમ્ । કાલાદિભેદેન ધ્વનેરર્થભેદં પ્રતિપદ્યમાનઃ શબ્દઃ । યથા બભૂવ ભવતિ ભવિષ્યતિ સુમેસરિત્યાદિઃ । તદ્ભેદેન તસ્ય તમેવ સમર્થયમાનસ્તદ્દાભાસઃ । યથા બભૂવ ભવતિ ભવિષ્યતિ સુમેસરિત્યાદયો ભિન્નકાલાઃ શબ્દા ભિન્નમેવ અર્થમભિદધતિ ભિન્નકાલશબ્દત્વાત્ તાદૃક્સિદ્ધાન્યશબ્દવદ્ इत्यादिः । પર્યાયશબ્દેષુ નિર્સક્તિભેદેન ભિન્નમર્થ સમભિરોહન્ સમભિરુદ્ધઃ ઇન્દનાદ્ ઇન્દ્રઃ શકનાચ્છક્રઃ પૂર્વારણાત્ પુરન્દર इत्यादिषु યથા । પર્યાયધ્વનીનામભિધેયનાનાત્વમેવ કક્ષીકુર્વાણસ્તદ્દાભાસઃ । યથેન્દ્રઃ શક્રઃ પુરન્દર इत्यादयः શબ્દા ભિન્નાભિધેયા એવ ભિન્નશબ્દત્વાત્ કરિકુરઙ્ગતુરઙ્ગશબ્દવદ્ इत्यादि । શબ્દાનાં સ્વપ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂતક્રિયાવિશિષ્ટમર્થવાચ્યત્વેનાપ્યુપગચ્છન્ એવંભૂતઃ । યથેન્દ્રનમનુભવન્ ઇન્દ્રઃ, શકનક્રિયાપરિણતઃ શક્રઃ, પૂર્વારણપ્રવૃત્તઃ પુરન્દર इत्युच्यते । ક્રિયાનાવિષ્ટં શબ્દવાચ્યતયા પ્રતિક્ષિપન્તુ તદ્દાભાસઃ । યથા વિશિષ્ટચેષ્ટાશૂન્યં ઘટાશ્ચં વસ્તુ ન ઘટશબ્દવાચ્યમ્ ઘટશબ્દપ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂતક્રિયાશૂન્યત્વાત્ પટવદ્ इत्यादि ॥

કરે છે, તે વ્યવહારાભાસ છે. જેમકે ચાર્વાક દર્શન.

પર્યાયાર્થિક નયના ચાર ભેદ છે. (૧) ઋજુસૂત્ર (૨) શબ્દ (૩) સમભિરુદ્ધ (૪) એવંભૂત. (૧) ઋજુ = માત્ર વર્તમાનક્ષણે રહેનાર પર્યાયને પ્રધાન કરનાર અભિપ્રાય ઋજુસૂત્રનય કહેવાય. જેમકે ‘હમાણાં સુખપર્યાય છે’ (= ‘હમાણાં હું સુખપર્યાયથી યુક્ત છું.’ આ નય વર્તમાનકાલીન પણ બીજાના પર્યાયને સ્વીકારતો નથી ને ખ્યાલમાં રાખવું.) તથા ક્ષણિકપર્યાયને જ સ્વીકારી સ્થાયી દ્રવ્યનો અપલાપ કરનાર ઋજુસૂત્રાભાસ છે. જેમકે બૌદ્ધમત. (૨) કાળઆદિ (આદિથી સંખ્યા, લિંગ, વચનવગેરેના) ભેદથી શબ્દના અર્થનો ભેદ સ્વીકારનાર શબ્દનય છે. જેમ કે મેરૂપર્વત હતો, છે અને રહેશે. (ભૂતકાલના મેરૂથી વર્તમાનનો મેરૂ અને તે બંનેથી ભવિષ્યકાલીન મેરૂ ભિન્ન છે. કેમકે કાળભેદ છે. કારકભેદ કરોતિ, ક્રિયતે, લિંગભેદ તટઃ તટો—તટમ્ સંખ્યાભેદ દારાઃ કલત્રમ્ । પુરુષભેદ યાસ્યસિ યાસ્યામિ ઉપસર્ગભેદ સન્નિહતે અવત્તિષ્ઠતે ।) કાળઆદિભેદથી શબ્દના અર્થમાં એકાંતે ભેદ માનનાર શબ્દનયાભાસ છે. જેમકે ‘સુમેરૂ હતો, છે અને રહેશે.’ વગેરેસ્થળોએ ભિન્નભિન્નકાળવાચી શબ્દો ભિન્ન-ભિન્ન અર્થનું જ અભિધાન કરે છે, કેમ કે તેઓ ભિન્નકાળવાચકશબ્દો છે. જેમકે ભિન્ન અર્થપ્રતિપાદક ભિન્નકાળવાચી અન્યશબ્દો. એટલે કે ભૂતકાલીન મેરૂથી વર્તમાનકાલીનમેરૂ એકાંતે ભિન્ન છે. અને ભવિષ્યકાલીનમેરૂ તે બંનેથી એકાંતે ભિન્ન છે (૩) પર્યાયશબ્દોમાં પણ નિરૂક્તિ (વ્યુત્પત્તિ) ના બળ પર ભિન્નઅર્થનું પ્રતિપાદનકરનાર સમભિરુદ્ધનય છે. જેમકે ઐશ્વર્યવાન હોવાથી ઇન્દ્ર, સમર્થ હોવાથી શક, નગરનો નાશ કરેલો હોવાથી પુરન્દર, ઇત્યાદિ. પર્યાયશબ્દો સર્વથા ભિન્ન અર્થના પ્રતિપાદક છે એવી પ્રરૂપણા કરનાર સમભિરુદ્ધનયાભાસ છે. જેમકે ઇન્દ્ર, શક, પુરન્દર વગેરે શબ્દો ભિન્ન અર્થના જ વાચક છે કેમકે ભિન્નશબ્દો છે (= ભિન્નવ્યુત્પત્તિનિમિત્તવાળા છે.) જેમકે ‘હાથી’ ‘હરણ’ ‘ઘોડો’ વગેરે શબ્દો. (૪) શબ્દની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તભૂત (= શબ્દના પ્રયોગમાં કારણભૂત) ક્રિયાથી યુક્ત અર્થ જ, તે શબ્દનો વાચ્ય બને એમ એવંભૂતનયનો મત છે, જેમકે ઐશ્વર્ય અનુભવતો હોય ત્યારે ઇન્દ્ર કહેવાય, સમર્થ હોવાના સમયે શક કહેવાય, નગરનો નાશ કરવાની પ્રવૃત્તિવખતે પુરન્દર કહેવાય. જ્યારે પદાર્થ શબ્દની પ્રવૃત્તિમાં હેતુભૂત ક્રિયાથી રક્તિ હોય, ત્યારે તે પદાર્થ એકાંતે તે શબ્દથી વાચ્યઅર્થથી ભિન્ન છે ઇત્યાદિ માનનાર એવંભૂતનયાભાસ છે. જેમકે જ્યારે વસ્તુ પાણી લાવવાના સમયે સ્ત્રીના મસ્તકપર વિશિષ્ટ ચેષ્ટામાં રહેવારૂપ ક્રિયાથી યુક્ત હોતી નથી, ત્યારે તે ‘ઘટ’ શબ્દથી વાચ્ય બને નહિ. કેમકે ઘટશબ્દની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તભૂત ક્રિયાથી શૂન્ય છે જેમકે પટ.

એતેષુ ચત્તારઃ પ્રથમેऽર્થનિરૂપણપ્રવણત્વાદ્ અર્થનયાઃ । શેષાસ્તુ ત્રયઃ શબ્દવાચ્યાર્થગોચરતયા શબ્દનયાઃ । પૂર્વઃ પૂર્વો નયઃ પ્રચુરગોચરઃ પરઃ પરસ્તુ પરિમિતવિષયઃ । સન્માત્રગોચરાત્ સંગ્રહાદ્ નૈગમો ભાવાભાવભૂમિકત્વાદ્ ભૂમવિષયઃ । સદ્વિશેષપ્રકાશકાદ્ વ્યવહારતઃ સંગ્રહઃ સમસ્તસત્સમૂહોપદર્શકત્વાદ્ બહુવિષયઃ । વર્તમાનવિષયાદ્ ઋજુસૂત્રાદ્ વ્યવહાર-સ્ત્રિકાલવિષયાવલમ્બિત્વાદ્ અનલ્પાર્થઃ । કાલાદિભેદેન મિત્રાર્થોપદર્શનઃ શબ્દાદ્ઋજુસૂત્રસ્તદ્વિપરીતવેદકત્વાદ્ મહાર્થઃ । પ્રતિપર્યાયશબ્દમર્થભેદમભીપ્સતઃ સમભિરૂપાત્ શબ્દસ્તદ્વિપર્યાયાનુયાયિત્વાત્ પ્રભૂતવિષયઃ । પ્રતિક્રિયં વિભિન્નમર્થ પ્રતિજાનાનાદ્ એવંભૂતાત્ સમભિરૂપાત્ સ્તદન્યથાર્થસ્થાપકત્વાદ્ મહાગોચરઃ । નયવાક્યમપિ સ્વવિષયે પ્રવર્તમાન વિધિપ્રતિષેધાભ્યાં સમભ્રમીમનુવ્રજતિ ।" ઇતિ । વિશેષાર્થના નયાનાં નામાન્વર્થવિશેષલક્ષણાક્ષેપપરિહારાદિચર્ચસ્તુ બાહ્યમહોદધિગન્ધહસ્તિટીકાન્યાયાવત્તારાદિગ્રન્થેભ્યો નિરીક્ષણીયઃ ॥

પટ, ઘટશબ્દની વ્યુત્પત્તિનિમિત્તક્રિયાયુક્ત ન હોવાથી 'ઘટ' પદથી વાચ્ય ન બને તેમ અહીં સમજવું.

નયોના વિષયોમાં કમિકપરિમિતતા

આ સાત નયોમાં નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર અને ઋજુસૂત્ર આ ચાર નયો અર્થનું પ્રરૂપણ કરવામાં પ્રવીણ હોવાથી અર્થનય કહેવાય છે. છેલ્લા ત્રણ નયો શબ્દના વાચ્યાર્થસંબંધી હોવાથી શબ્દનય કહેવાય છે. પૂર્વ-પૂર્વનયના વિષયો વિસ્તૃત છે. ઉત્તર-ઉત્તરનયોના વિષયો પરિમિત છે. તે આ પ્રમાણે, ભાવ અને અભાવ-બન્ને વિષયક હોવાથી નૈગમ, માત્ર સત્ત્વ ત્રણ કરનાર સંગ્રહ કરતાં વધુવિષયવાળો છે. ભાવથી સામાન્ય અને અભાવથી વિશેષનું ત્રણ થયું છે. સમસ્ત સત્પદાર્થોનું ત્રણ કરનાર સંગ્રહ સત્માં પણ વિશેષના જ પ્રકાશક વ્યવહાર કરતા વિસ્તૃતઅર્થવાળો છે. ત્રણે કાળના અર્થનું નિરૂપણ કરવામાં કુશળ વ્યવહાર માત્ર વર્તમાનકાળના જ પર્યાયને ત્રણ કરનાર ઋજુસૂત્ર કરતા અધિકવિષયવાળો છે. કાલઆદિથી ભિન્નવસ્તુને પણ એકરૂપે અનુભવનાર ઋજુસૂત્ર, કાલઆદિભેદથી વસ્તુને ભિન્ન માનનાર શબ્દ કરતા વિશાળ વિષયવાળો છે. પર્યાયશબ્દોના એક જ અર્થનો સ્વીકારનાર શબ્દ, દરેક પર્યાયશબ્દના પણ ભિન્નઅર્થને સ્વીકારનાર સમભિરૂપ કરતા વધુવિષયવાળો છે. ભિન્ન-ભિન્નક્રિયાકાળે પણ વસ્તુને એકરૂપ માનનાર સમભિરૂપનય પ્રત્યેકક્રિયા વખતે વસ્તુને અલગ-અલગ માનનાર એવંભૂતનય કરતાં વધુ વિષયવાળો છે. યોતાના વિષયમાં પ્રવર્તમાન થતું નયવાક્ય પણ વિધિ અને પ્રતિષેધદ્વારા સપ્તભંગીની રચના કરે છે" (અહીં પ્રમાણનયતત્વાલોકાલંકારમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલો ભાગ પૂર્ણ થયો.)

નયોના વિશેષજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળાએ નયના નામ, અન્વર્થ, વિશેષલક્ષણ, આક્ષેપ, પરિહાર, વગેરેઅંગોની ચર્ચાનું જ્ઞાન મેળવવા વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, તત્વાર્થપરની ગ્રન્થહસ્તિટીકા, ન્યાયાવત્તાર વગેરે ગ્રન્થોનું નિરીક્ષણ કરવું.

પ્રમાણનું સ્વરૂપ

સમ્યજ્ અર્થના નિશ્ચયરૂપ પ્રમાણ સર્વનયાત્મક છે. જ્યારે સર્વનયો 'સ્થાત' શબ્દથી યુક્ત બને છે, ત્યારે તેઓ પ્રમાણ બની જાય છે. (સ્થાત શબ્દ અનેકાંતનું ધોતક હોવાથી જ્યારે કોઈપણ નયવાક્યસાથે 'સ્થાત' લગાડવામાં આવે ત્યારે જ્ઞાત થાય છે, કે આ નયવાક્યનો અર્થ એકાંતે નથી, પરંતુ અનેકાંત છે. તેથી અર્થતઃ બીજા નયવાક્યોના અર્થ પણ ઉપસ્થિત થાય છે. અને એકનયનો શબ્દથી, અને બાકીનાનો અર્થથી ઉલ્લેખ થવાથી તે વાક્ય સર્વનયાત્મક બને છે. અને પ્રમાણરૂપ બને છે.) વિમલનાથ ભગવાનની સ્તુતિમાં શ્રીસમન્તભદ્રએ કહ્યું છે કે 'જમ રસ (સુવર્ણરસ) થી સંયુક્ત થયેલું લોખંડ સોનું થાય છે. તેમ 'સ્થાત' શબ્દથી યુક્ત થયેલા તારા આ નયો (= તારાથી

૧. સિદ્ધસેનગણિવિરચિતતત્વાર્થાધિગમભાષ્યવૃત્તિઃ । તદેવ ગ્રન્થહસ્તિટીકા ।

પ્રમાણં તુ સમ્યગર્થનિર્ણયલક્ષણં સર્વનયાત્મકં । સ્યાચ્છબ્દલાઙ્ઘિતાનાં નયાનામેવ પ્રમાણવ્યપદેશભાક્ત્વાત્ । તથા ચ શ્રીવિમલનાથસ્તવે શ્રીસમન્તભદ્રઃ—^૧“નયાસ્તવ સ્યાત્પદલાઙ્ઘના ઇમે, રસોપવિદ્ધા ઇવ લોહધાતવઃ । ભવન્ત્યભિપ્રેતફલા યતસ્તતો ભવન્તમાર્યાઃ પ્રણતા હિતૈષિણઃ ॥”^૨ઈતિ । “તત્ત્વ દ્વિવિધમ્ પ્રત્યક્ષં પરોક્ષં ચ । તત્ર પ્રત્યક્ષં દ્વિધા—સાંવ્યવહારિકં પારમાર્થિકં ચ । સાંવ્યવહારિકં દ્વિવિધમ્ ઇન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તભેદાત્ । તદ્ દ્વિતયમ્ અવગ્રહેહાવાયધારણાભેદાદ્ એકૈકશશ્ચતુર્વિકલ્પમ્ ।”^૩ અવગ્રહાદોનાં સ્વસ્વં સુપ્રતીતત્વાદ્ ન પ્રતન્યતે । “પારમાર્થિકં પુનસ્તપતૌ આત્મમાત્રાપેક્ષમ્”^૪ । તદ્ દ્વિવિધમ્ । ક્ષાયોપશમિકં ક્ષાયિકં ચ । આદ્યમ્ અવધિમનઃપર્યાયભેદાદ્ દ્વિધા । ક્ષાયિકં તુ કેવલજ્ઞાનમિતિ ॥ પરોક્ષં ચ સ્મૃતિપ્રત્યભિજ્ઞાનોહાનુમાનાગમભેદાત્ પશ્ચપ્રકારમ્ । “તત્ર સંસ્કારપ્રબોધસમ્બૂતમનુભૂતાર્થવિષયં તદિત્યાકાસંવેદનં સ્મૃતિઃ । તત્ તોથંકરબિમ્બમિતિ યથા । અનુભવસ્મૃતિહેતુકં તિર્યગૂર્ધ્વતાસામાન્યાદિગોચરં સંકલનાત્મકં જ્ઞાનં પ્રત્યભિજ્ઞાનમ્ । યથા તજ્ઞાતોય એવાયં ગોપિણઃ, ગોસદૃશો ગવયઃ સ એવાયં જિનદત્ત ઇત્યાદિઃ । ૩ પલમ્બાનુપલમ્બસમ્બંધં ત્રિકાલોકલિતસાધ્યસાધનસમ્બન્ધાદ્યાલમ્બનમિદમસ્મિન્ સત્યેવ ભવતીત્યાદ્યાકારં સંવેદનમૂહસ્તર્કાપરપર્યાયઃ । યથા

પ્રતિપાદિત થયેલા નયો) ઈષ્ટફળને દેનારા થાય છે. (કેમકે પ્રમાણ બની જાય છે.) તેથી હિતની ઈચ્છાવાળા આર્યપુરુષો આપને નમસ્કાર કરે છે.”

પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું સ્વરૂપ

આ પ્રમાણના બે ભેદ છે —(૧) પ્રત્યક્ષ અને (૨) પરોક્ષ. પ્રત્યક્ષના બે ભેદ—(૧) સાંવ્યવહારિક અને (૨) પારમાર્થિક. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના બે ભેદ, (૧) ઇન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થનારું અને (૨) અનિન્દ્રિય (=મન) થી ઉત્પન્ન થતું. આ બન્ને પ્રકારના સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના દરેકનાં અવગ્રહ, ઈજા, અવાય, ધારણા એમ ચાર-ચાર ભેદ છે. અવગ્રહવગેરેનું સ્વરૂપ પ્રતીત હોવાથી દર્શાવ્યું નથી.

જે જ્ઞાન પોતાની ઉત્પત્તિમાં માત્ર આત્માની જ અપેક્ષાવાળું હોય, (અર્થાત્ ઇન્દ્રિય કે મનવગેરેની સહાય વિના જ આત્માને સાક્ષાત્ થતું જ્ઞાન) તે પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષ કહેવાય. તે પણ બે ભેદવાળું છે. (૧) ક્ષાયોપશમિક અને (૨) ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિક (=તે-તે જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોગ્ગમથી ઉત્પન્ન થતું) જ્ઞાન પણ બે ભેદવાળું છે. (૧) અવધિજ્ઞાન (૨) મનઃ પર્યાયજ્ઞાન. ક્ષાયિકજ્ઞાન એક જ છે અને તે કેવળજ્ઞાન.

પરોક્ષજ્ઞાનનું સ્વરૂપ

પરોક્ષજ્ઞાન પાંચ પ્રકારે છે. (૧) સ્મૃતિ (૨) પ્રત્યભિજ્ઞા (૩) ઊજા (૪) અનુમાન અને (૫) આગમ. (૧) સ્મૃતિ :—સંસ્કારની જાગૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલું, અને પૂર્વે અનુભવેલા અર્થઅંગે ‘તે હતું’ ઇત્યાદિ

૧. બૃહત્સવયંભૂસ્ત્રાવલ્યાં વિમલનાથસ્તવે ૬૫ । ૨. પ્રમાણનયતત્વાલોકાલંકારે ૨-૧, ૪, ૫, ૬, ૧૮ । ૩. ક્ષયેણોદયપ્રાપ્તકર્મણો વિનાશેન સહોપશમેન વિષ્કમ્ભિતોદયત્વં ક્ષાયોપશમઃ ।

૧. અવગ્રહના બે ભેદ—વ્યંજનઅવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ. ચકુરિન્દ્રિય તથા મન સિવાયની ચાર ઇન્દ્રિયને વ્યંજનાવગ્રહ હોય અર્થાવગ્રહ, ઈજા, અવાય, અને ધારણા આ પાંચ ઇન્દ્રિય અને મન એમ છઠ્ઠેને અંગે હોય. વ્યંજનઅવગ્રહ—વિષય, ઇન્દ્રિય અને તે બન્નેના સંબંધને વ્યંજન કહે છે. તે દ્વારા થતો અત્યંત અવ્યક્ત બોધ વ્યંજનાવગ્રહ છે, તે અસંખ્યસમયાત્મક છે. આ કંઈક છે. ઇત્યાદિરૂપ અત્યંતસામાન્યબોધ અર્થાવગ્રહ છે. તે નિશ્ચયથી એક સમયનો અને વ્યવહારથી અસંખ્યસમયાત્મક છે. વસ્તુનો નિર્ણય કરાવવામાં હેતુભૂત ધર્મોનો વિચાર ઈજા છે. કાળ-અંતર્મૂર્તિ. વસ્તુના સ્વરૂપનો નિશ્ચય = અવાય. એ પણ અંતર્મૂર્તિ કાળનો છે. તે નિશ્ચયને લાંબાકાળ સુધી ધારી રાખવો તે ધારણ છે. તેના ત્રણ ભેદ છે. (i) અવિચ્યુતિ (=ધારાવાહિ જ્ઞાન) (ii) વાસના (=સંસ્કાર, ક્ષાયોપશમરૂપ.) (iii) સ્મૃતિ. વ્યંજનાવગ્રહના ચાર અને બાકીના ચારના છ છ ભેદ હોવાથી મતિજ્ઞાનના કુલ અશ્વત્થશ ભેદ થાય. ઇન્દ્રિય અને મનના નિમિત્તથી થતાં સાક્ષાત્ જ્ઞાનને લોકો પ્રત્યક્ષતરીકે ગણતા હોવાથી આ જ્ઞાનને સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષ કહ્યું. વાસ્તવમાં જેમ લિંગના નિમિત્તથી થતું અનુમાન પરોક્ષ છે, તેમ ઇન્દ્રિય અને મનના નિમિત્તથી થતું હોવાથી સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષ પણ પરોક્ષજ્ઞાન જ છે. અને તે મતિજ્ઞાનમાં સમાવેશ પામે છે. (૨.) આ બન્ને જ્ઞાનને વિકલપ્રત્યક્ષ પણ કહે છે. કેમકે આ બન્ને સર્વદ્રવ્યવિષયક નથી. અવધિજ્ઞાન રૂપીદ્રવ્યવિષયક અને મનપર્યાયજ્ઞાન—મનોદ્રવ્યવિષયક છે.

યાવાન્ કશ્ચિદ્ ધૂમઃ સ સર્વો વહ્નો સત્યેવ ભવતીતિ તસ્મિન્નસતિ અસૌ ન ભવત્યેવેતિ વા । અનુમાનં દ્વિધા સ્વાર્થં પરાર્થં ચ । તત્રાન્યથાનુપપત્યેકલક્ષણહેતુગ્રહણસંબન્ધસ્મરણકારણકં સાધ્યવિજ્ઞાનં સ્વાર્થમ્ । પક્ષહેતુવચનાત્મકં પરાર્થમનુમાનમુપચારાત્” । “આત્મવચનાદ્ આર્થિર્ભૂતમર્થસંવેદનમાગમઃ । ઉપચારાદ્ આત્મવચનં ચ” ઇતિ । સ્મૃત્યાદીનાં

આકારવાણું સંવેદન સ્મૃતિ કહેવાય છે. દા. ત. “ને તીર્થં કરની પ્રતિમા હતી.” (જાતિસ્મરણજ્ઞાન પણ આમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.) (૨) પ્રત્યભિજ્ઞાન :- અનુભવ અને સ્મૃતિથી ઉત્પન્ન થતું તિર્યગ્ અને ઊર્ધ્વ સામાન્યા-દિવિષયક સંકલનાત્મક જ્ઞાન પ્રત્યભિજ્ઞાન. ‘આ તજજાતીય ગોપિણ્ડ છે.’ તિર્યક્સામાન્યનું દેખાત, આ ગવય ગો (ગાય કે બળદ) જેવી છે. આ પણ તિર્યક્સામાન્યનું દેખાત છે. ‘ઉપમાન’ પ્રમાણ આમાં જ સમાવેશ પામે છે, એ બતાવવા આ દેખાત આપ્યું. “આ તે જ જિનદત્ત છે.” આ ઊર્ધ્વસામાન્યનું દેખાત છે. “તે જ અગ્નિનું મેં અનુમાન કર્યું.” આ અનુમાનજન્યપ્રત્યભિજ્ઞા છે. (૩) ઊહા : (=તર્ક) પ્રમાણથી ગ્રહણ થાય તે ઉપલભ અને પ્રમાણથી ગ્રહણ થાય નહિ તે અનુપલભ. આ બન્નેથી ઉત્પન્ન થતું તથા સાધ્ય-સાધનના ત્રૈકલિક સંબંધના આલંબનથી, “આ (=સાધ્ય) હોય તો જ આ (સાધન) હોય.” ઇત્યાદિઆકારવાણું સંવેદન ઊહા કહેવાય છે. ઊહાને તર્ક પણ કહે છે. જેમકે અગ્નિ હોય તો જ ધૂમાડો હોય. એટલે જો અગ્નિ ન હોય, તો ધૂમાડો પણ ન હોય. (૪) અનુમાન :- બે પ્રકારે છે. સ્વાર્થ અને પરાર્થ. ‘અન્યથાઅનુપપત્તિ’ રૂપ એકમાત્ર લક્ષણવાળા હેતુના ગ્રહણથી, તથા હેતુ અને સાધ્ય વચ્ચેના સંબંધના સ્મરણથી સાધ્યનો થતો બોધ સ્વાર્થઅનુમાન કહેવાય. જેમાં પક્ષ અને હેતુનું કથન હોય, તે પરાર્થઅનુમાન કહેવાય છે. આ અનુમાન ઉપચારથી છે. (પક્ષ અને હેતુનો નિર્દેશ શબ્દરૂપ હોવાથી જડ છે. તેથી આ નિર્દેશ જ્ઞાનરૂપ કહી શકાય નહિ. તેથી આ નિર્દેશ પરમાર્થથી પ્રમાણ ન હોવા છતાં બીજાના પ્રમાણજ્ઞાનમાં હેતુ હોવાથી ઉપચારથી અનુમાનપ્રમાણ તરીકે કહેવાય. અથવા તો જે વ્યક્તિ પક્ષ-હેતુ વચનનું પ્રતિપાદન કરે છે. તે વ્યક્તિને થયેલું સ્વાર્થઅનુમાનજ્ઞાન આ પ્રતિપાદનમાં કારણ હોવાથી પણ આ પ્રતિપાદનને ઉપચારથી પ્રમાણ કહી શકાય.) (૫) આગમ :- આપ્તના વચનથી ઉત્પન્ન થયેલું પદાર્થજ્ઞાન ‘આગમ’ પ્રમાણ કહેવાય છે.

શંકા :- આપ્તના વચનથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન ‘આગમપ્રમાણ’ હોય, તો આપ્તના વચનને જ આગમપ્રમાણ કહે છે, તે અસંગત ઠરશે.

સમાધાન :- આપ્તનું વચન આ જ્ઞાનમાં હેતુ હોવાથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને ઉપચારથી આપ્તનું વચન પણ આગમ કહેવાય તેમાં કશું અસંગત નથી.

સ્મૃતિ વગેરેના આલેખપરિહાર સહિતનું વિશેષસ્વરૂપ સ્યાદ્વાદરત્નાકર ગ્રંથમાંથી મેળવી લેવું. અન્ય દર્શનકારોને માન્ય એવા અર્થોપપત્તિ, ઉપમાન, સંભવ, પ્રાતિભ, ઐતિહ્યવગેરેપ્રમાણો આ પ્રમાણોમાં સમાવેશ પામે છે. નૈયાયિકવગેરે સન્નિકર્ષઆદિને (ઇન્દ્રિય અને વિષયના સંબંધને) પ્રમાણ તરીકે માને છે, તે અયોગ્ય છે, કેમકે સન્નિકર્ષ જડ છે, જ્યારે પ્રમાણ જ્ઞાનરૂપ છે. આ પ્રમાણો નય અને પ્રમાણોને સ્થાપીને હે ભગવન!

૧. પ્રમાણનયતત્વાલોકાલંકારે ૩-૩-૨૩ । ૨. પ્રમાણનયતત્વાલોકાલંકારે ૪-૧, ૨ ।

૧. અનુભવ = પ્રત્યક્ષઆદિ પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન. ૨. તિર્યગ્ સામાન્ય :- ગાયવગેરેમાં રહેલા ગોત્વવગેરે સદેશપરિણામો.

૩. કડ, કુડળવગેરેપર્ણોમાં સુવર્ણાદિ જે અન્વયીદ્રવ્ય છે, તે ઊર્ધ્વતા સામાન્ય કહેવાય. સામાન્યાદિ. અહીં આદિથી વિસદૃશપરિણામ વગેરેનું ગ્રહણ કરવું જ. સંકલનાત્મક :- વિવક્ષિત ધર્મથી યુક્તરૂપે પદાર્થનો વિમર્શ. આ પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણનું સ્વરૂપ છે. આમ અહીં આ જ્ઞાનના હેતુ-વિષય અને સ્વરૂપ બતાવ્યા.

ચ વિશેષસ્વરૂપં સ્યાદ્દાદરભાવકારાત્ સાક્ષેપપરિહારં જ્ઞેયમિતિ । પ્રમાણાન્તરારાણાં પુનરર્થપત્યુપમાનસંભવપ્રાપ્તિર્મૈતિ-
હ્યાદીનામત્રૈષ્વ અન્તર્ભાવઃ । સત્રિકર્ષાદીનાં તુ જડત્વાદ્ એવ ન પ્રામાણ્યમિતિ । તદેવંવિધેન નયપ્રમાણોપન્યાસેન
દુર્નયમાર્ગસ્ત્વયા ચિત્તોક્તઃ ॥ ઇતિ કાવ્યાર્થઃ ॥ ૨૮ ॥

આપે દુર્નયમાર્ગનું નિરાકરણ કર્યું^૧.

૧. તાત્પર્ય :- (૧) વસ્તુનાં એકઅંશનું સાપેક્ષનિરૂપણ કરે તે નય કહેવાય. આ નય વસ્તુના અનન્તધર્મોમાંથી એક ધર્મને પ્રધાન કરે છે. બાકીના પ્રત્યે મૌન રહે છે. પ્રમાણજ્ઞાન થયા પછી નયની પ્રવૃત્તિ થાય. પ્રમાણ વસ્તુના સર્વ અંશોને પ્રાધાન્ય આપે છે. જ્યારે નય માત્ર એક અંશને. તેથી 'નય' પ્રમાણથી ભિન્ન છે અને પ્રમાણનો એક અંશમાત્ર છે. એક અંશને પ્રધાન કરી અન્ય સર્વઅંશનો નિષેધ કરે તે દુર્નય છે. તે અપ્રમાણભૂત છે. 'સ્થાત્' શબ્દથી યુક્ત નયવાક્ય પ્રમાણ બને છે. (૨) જેટલા પણ કથનના પ્રકારો છે એટલા નયો છે. એટલે નયો અનંત છે. તે નયોના અનેક રીતે ભેદ પડે છે. (૧) સામાન્યઆદેશથી નય એક છે. (૨) સામાન્ય અને વિશેષની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એમ બે ભેદ (૩) સંગ્રહ, વ્યવહાર અને ઋજુસૂત્ર એમ ત્રણભેદ. (નૈગમનો સંગ્રહ-વ્યવહારમાં તથા શબ્દાદિનો ઋજુસૂત્રમાં સમાવેશ થાય છે.) (૪) શબ્દને અલગ ગણવામાં આવે તો સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર અને શબ્દ. આમ આ ચાર ભેદ પડે. (૫) નૈગમને અલગ કરવામાં આવે તો પાંચ ભેદ. (૬) સમભિરૂઢ અને એવંભૂતને અલગ કરવામાં આવે અને નૈગમનો સંગ્રહ-વ્યવહારમાં સમાવેશ થાય, તો સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત આ છ ભેદ પડે. (૭) નૈગમને પણ અલગ કરવામાં આવે તો નયના સાત ભેદ પડે. (૮) સાંપ્રત નયને અલગ ગણવામાં આવે તો આઠ ભેદ. (૯) કોઈક આચાર્યો ઉપરોક્ત સાતમાં દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એમ બે નયને ઉમેરી નવ નય સ્થાપે છે જે અયુક્ત છે. એનું ખંડન દ્રવ્યાનુયોગ તર્કણામાં છે. (૧૦) નૈગમના નવ ભેદ કરી સંગ્રહવગેરે છમાં ઉમેરવામાં આવે તો પંદર નય થાય. (૧૧) નિશ્ચય નયના અઘ્નવીશ અને વ્યવહાર નયના આઠ ભેદ મળીને છત્રીશ ભેદ થઈ શકે. (૧૨) દરેક નયના સો સો ભેદ કરવામાં આવે તો નૈગમાદિપાંચના પાંચસો અને સાતના સાતસો ભેદ થાય. (૧૩) ઉત્કૃષ્ટથી જેટલા વચન એટલા નય હોવાથી અનંત ભેદ પડે. (૩) નૈગમનય :- (૧) સામાન્ય અને વિશેષનું ગ્રહણ કરે તે નૈગમનય, મલિષેણસૂરિ, સિદ્ધિચિત્તણીવગેરે મુજબ (૨) બે ધર્મ અથવા બે ધર્મી અથવા એકધર્મ અને એકધર્મીની પ્રધાનતા અને ગ્રીણતાથી વિવક્ષા કરનાર નૈગમનય છે. દેવસૂરિમ. તથા ઉ. યશોવિજય મ. (૩) જેના દ્વારા લૌકિકઅર્થનું જ્ઞાન થાય તે નૈગમ-પૂ. જિનભદ્રગણિ તથા પૂ. સિદ્ધસેનગણિ (૪) સર્વસંકલ્પને ગ્રહણ કરનાર નૈગમ છે. પ્રત્યક્ષદૃષ્ટાંત અર્થે સમજવું. નૈગમના નવભેદ. મુખ્ય ત્રણભેદ. (૧) પર્યાય (૨) દ્રવ્ય (૩) દ્રવ્યપર્યાય નૈગમ. પર્યાય નૈગમના ત્રણ ભેદ. (૧) અર્થ (૨) વ્યંજન અને (૩) અર્થવ્યંજન. દ્રવ્ય નૈગમના બે ભેદ. (૧) શુદ્ધદ્રવ્યનૈગમ અને (૨) અશુદ્ધદ્રવ્યનૈગમ. દ્રવ્યપર્યાય નૈગમના ચાર ભેદ (૧) શુદ્ધદ્રવ્યાર્થપર્યાય (૨) શુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાય નૈગમ (૩) અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થપર્યાય નૈગમ તથા (૪) અશુદ્ધદ્રવ્યવ્યંજનપર્યાયનૈગમ. એકાન્તવાદી નૈગમ-નૈગમઆત્મક કહેવાય. જેમાં નૈયાયિક વૈશેષિકો આવે. સંગ્રહનય :- સંગ્રહ વિશેષને ગ્રીણ કરી સામાન્યમાત્રનું ગ્રહણ કરનાર સંગ્રહનય છે. સત્તારૂપમહાસામાન્યને માનનાર પરસંગ્રહ. અને દ્રવ્યત્વવગેરે અવાન્તર સામાન્યને સ્વીકારનાર અપરસંગ્રહ. સંગ્રહના આમ બે ભેદ છે. સર્વથા વિશેષનો નિષેધ કરનાર સંગ્રહભાસ છે. અદ્વૈતવાદી અને સાંખ્યદર્શનનો આમાં સમાવેશ થાય. વ્યવહાર :- સંગ્રહનયના વિષય બનેલા પદાર્થોનો યોગ્ય રીતે વિભાગ કરવાવાળો વ્યવહારનય છે. જેમકે જે સત્ છે તે દ્રવ્ય કે પર્યાયરૂપ છે. દ્રવ્ય અને પર્યાય વચ્ચે એકાંતભેદ માનનાર વ્યવહારભાસ છે. ચાર્વાકદર્શન આમાં આવે. વ્યવહારનય લૌકિકવ્યવહારને જ પ્રધાન કરે છે. તેથી 'પરવત બળે છે' વગેરે ઉપચારને પણ માન્ય રાખે છે. તથા આ વ્યવહાર મહાસામાન્ય અને અત્યવિશેષને સ્વીકારતો નથી. ઋજુસૂત્ર :- વસ્તુના વર્તમાન, ક્ષણિકપર્યાયને જ સ્વીકારે, તે પણ સ્વક્રીયને જ, પરક્રીયને નહિ. વસ્તુને એકાંતે ક્ષણિક માનનાર ઋજુસૂત્રભાસ છે. બૌદ્ધદર્શન આ પ્રકારનો છે. શબ્દ :- કાળ, કારક, સંખ્યા, વચન, લિંગ પુરુષ, આદિથી શબ્દના અર્થમાં ભેદ માને. પર્યાયશબ્દોના એક અર્થને સ્વીકારે. કાળઆદિથી એકાંતભેદ માનનાર શબ્દનયાભાસ છે. સમભિરૂઢ :- દરેક શબ્દના વ્યુત્પત્તિનિમિત્તો જૂદા હોવાથી પર્યાયવાચીશબ્દોના અર્થ પણ જૂદા છે. પર્યાયવાચી શબ્દોના અર્થોને એકાંતે ભિન્ન માનનાર સમભિરૂઢભાસ છે. એવંભૂતનય :- ક્રિયાભેદે વસ્તુભેદ છે. શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં હેતુ જે ક્રિયા હોય, તે ક્રિયાથી યુક્ત વસ્તુ જ તે જ શબ્દથી વાચ્ય બને. શબ્દ અને અર્થ પરસ્પરને નિયત કરે છે. ક્રિયાભેદે એકાંતે વસ્તુભેદ માનનાર એવંભૂતનયાભાસ છે. આ સાતે નયનો દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એમ બે વિભાગમાં સમાવેશ થાય છે. સિદ્ધાન્તવાદીઓનાં મતે નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર અને ઋજુસૂત્ર આ ચાર દ્રવ્યાર્થિક છે અને બાકીના ત્રણ પર્યાયાર્થિક છે. તાર્કિકોના મતે ઋજુસૂત્ર પણ પર્યાયાર્થિક નય છે. અર્થનું નિરૂપણ કરનાર દ્રવ્યાર્થિકનય કહેવાય. શબ્દનું કે પર્યાયનું નિરૂપણ કરનાર પર્યાયાર્થિક નય છે. આ સાત નયોમાં ઉત્તરોત્તરના વિષયો સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતર છે. નયોનો વ્યવહાર અને નિશ્ચય તથા જ્ઞાન અને ક્રિયા એમ પણ બે ભેદ, પડે છે. પ્રમાણ :- સર્વનયાત્મક છે. સમ્યગ્બોધ પ્રમાણથી થાય. તેના બે ભેદ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. પ્રત્યક્ષના બે ભેદ (૧) સાંવ્યવહારિક અને (૨) પારમાર્થિક. પરોક્ષના પાંચ ભેદ (૧) સ્મૃતિ (૨) પ્રત્યભિજ્ઞાન (૩) તર્ક (૪) અનુમાન અને (૫) આગમ. 'સ્થાત્' પદથી લાંછિત વાક્ય પ્રમાણવાક્ય બને.

इदानीं समद्वीपसमुद्रमात्रो लोक इति वावदूकानां तन्मात्रलोके परिमितानामेव सत्त्वानां सम्भवात् परिमितात्मवादिनां दोषदर्शनमुखेन भगवत्प्रणेतं जीवानन्त्यवादं निर्दोषतयाभिष्टवन्नाह -

मुक्तोऽपि वाभ्येतु भवं भवो वा भवस्थशून्योऽस्तु मितात्मवादे ।

षड्जीवकायं त्वमनन्तसंख्यमाख्यस्तथा नाथ ! यथा न दोषः ॥ २९ ॥

મિતાત્મવાદે-સંખ્યાતાનામાત્મનામભ્યુપગમે દૂષણદ્વયમુપતિષ્ઠતે । તત્ક્રમેણ દર્શયતિ । મુક્તોઽપિ વાભ્યેતુ ભવમિતિ । મુક્તો=નિર્વૃત્તિમાત્મ । સોઽપિ વા । અપિવિંસ્મયે । વાશબ્દ ઉત્તરદોષાપેક્ષયા સમુચ્ચયાર્થઃ યથા દેવો વા દાનવો વેતિ । ભવમભ્યેતુ સંસારમભ્યાગચ્છત્તુ । इत्येको दोषप्रसङ्गः । भवो वा भवस्थशून्योऽस्तु । भवः=संसारः स वा भवस्थशून्यः=संसारिजोवैर्विरहितोऽस्तु भवतु । इति द्वितीयो दोषप्रसङ्गः ॥

જીવપરિમિતવાદનું ખંડન

કે

ટલાક પરવાદીઓ સાતદ્વીપ અને સાતસમુદ્ર જેટલો જ લોક માને છે. એટલા લોકમાં મર્યાદિત જીવો જ સંભવિત હોવાથી જીવની સંખ્યા પરિમિત માનનારાઓમાં દોષ દેખાડવાદ્વારા ‘ભગવાને નિરૂપેલ જીવોની અનંતતા નિર્દોષ છે’ તેમ દર્શાવતા કવિ કહે છે.

કાવ્યાર્થ :- જેઓ જીવને અનંત ન માનતા સંખ્યાતા જ માને છે, તેમના મતે જીવો મુક્ત થઈને ફરીથી સંસારમાં આવવા જોઈએ. અથવા સંસાર જીવોથી ખાલી થઈ જવો જોઈએ. પ્રભુ ! તે ષડ્કાયજીવની એવી અનંત સંખ્યા બતાવી છે, કે જેથી ઉપરોક્ત દોષ આવતો નથી.

જીવોને સંખ્યાતા માનવામાં આવે તો બે દોષ ઉપસ્થિત થાય છે, તે ક્રમશઃ બતાવે છે. (૧) મુક્ત જીવો પણ સંસારમાં આવશે. (‘અપિ’ શબ્દ આશ્ચર્યના અર્થમાં છે. અને ‘વા’ શબ્દ ઉત્તરના દોષનો સંગ્રહ કરવાના અર્થમાં છે) અથવા (૨) ભવ = સંસાર સંસારીજીવોથી રહિત થશે.

પરિમિતવાદમાં બે દોષ

જો જીવો સંખ્યાતા જ હોય, તો તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસનો પ્રકર્ષવગેરેક્રમથી ધીમે ધીમે જીવો મોક્ષમાં જતા જતા એવો કોઈક કાળ આવી જાય, કે જ્યારે સર્વજીવો મોક્ષમાં ગયા હોય. કાળ અનાદિઅનંત છે, જ્યારે જીવો માત્ર સંખ્યાતા જ છે. તેથી સંસારને ખાલી થતા કોણ રોકી શકે? દેખાય પણ છે કે નિયતપાણીથી ભરેલું સરોવર પવન, સૂર્યનો તાપ, અને લોકોદ્વારા જળગ્રહણઆદિકારણોને લીધે કાલાન્તરે ખાલી થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે સંસાર ખાલી થઈ જાય, તે કોઈ પણ પ્રમાણિકમાણસને માન્ય નથી. કેમકે તેમાં સંસારના સ્વરૂપને હાનિ પહોંચવાની આર્પિત છે. સંસારનું સ્વરૂપ આ છે. “જ્યાં કર્માધીન જીવો પરિભ્રમણ કરતા હતા, કરે છે. અને કરશે, તે સંસાર.” જો સંસાર ખાલી થઈ જાય, તો કોઈને પણ પરિભ્રમણ કરવાનું રહે નહિ, અને બધા જ મુક્ત થઈ જાય તો સંસારને શૂન્ય માનવો જ પડે, અથવા તો મુક્ત થયેલાને ફરીથી સંસારમાં જન્મ લેવો જ પડે.

સંસારમાં મુક્તના પુનરાગમનની અસિદ્ધિ

શંકા :- મુક્ત થયેલો જીવ ફરીથી સંસારમાં આવે, એમ માનવામાં શું વાંધો છે ?

૧. વૈદિકમતે ‘જમ્બુવૃક્ષશાત્મલિકુશકૌઞ્જશાકપુષ્કરા’ इति समद्वीपा; , લવણેશુસુરાસર્પિર્દિધિદુધજલાળવાઃ’ इति समसमुद्राश्च; , બૌદ્ધમતે ‘જમ્બુપૂર્વવિદેહાવરગોદાનીયોત્તરકુરવ’ इति चतुर्द्वीपाः ; સમ સીતાશ્ચ; , જૈનમતે અસંખ્યાતાઃ દ્વીપસમુદ્રાઃ’ इति ।

इदमत्र आकृतम् । यदि परिमिता एव आत्मानो मन्यन्ते, तदा तत्त्वज्ञानाभ्यासप्रकर्षादिक्रमेणापवर्गं गच्छन्तु तेषु संभाव्यते खलु स कश्चित्कालो यत्र तेषां सर्वेषां निर्वृतिः । कालस्यानादिनिधनत्वाद् आत्मनां च परिमितत्वात् संसारस्य रिक्तता भवन्ती केन वार्यताम् । समुज्जीयते हि प्रतिनियतसलिलपटलपरिपूरिते सरसि पवनतपना- तपनजनोदञ्चनादिना कालान्तरे रिक्तता । न चायमर्थः प्रामाणिकस्य कस्यचिद् प्रसिद्धः । संसारस्य स्वस्वहानि- प्रसङ्गात् । तत्त्वस्वरूपं हि एतद्-यत्र कर्मवशवर्तिनः प्राणिनः संसरन्ति, समासार्षुः संसरिष्यन्ति चेति । सर्वेषां च निर्वृत्तत्वे संसारस्य वा रिक्तत्वं हठादभ्युपगन्तव्यम् । मुक्तैर्वा पुनर्भवे आगन्तव्यम् ॥

न च क्षीणकर्मणां भवाधिकारः । “दग्धे बीजे यथात्यन्तं प्रादुर्भवति नाङ्कुरः । कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवाङ्कुरः ॥” इति वचनात् । आह च पतञ्जलिः “सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः” इति । एतद्वीकां च- “सन्तु क्लेशेषु कर्माशयो विपाकारम्भी भवति नोच्छिन्नक्लेशमूलः । यथा तुषावनद्धा शालितण्डुला अदग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था भवन्ति, नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा । तथा क्लेशावनद्धः कर्माशयो विपाकप्ररोही भवति । नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धक्लेशबीजभावो वेति । स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोगः” इति । अक्षपादोऽप्याह- “न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य” इति ॥

સમાધાન :- જેઓના કર્મ નાશ પામ્યા છે, તેઓ સંસારમાં પાછા આવી શકે નહિ, કહ્યું જ છે કે- “જેમ બીજ એકદમ બળી જાય, તો તેમાંથી અંકુર ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી, તેમ કર્મબીજ બળી જાય-નષ્ટ થઈ જાય પછી ભવરૂપીઅંકુર ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ.” પતંજલિ પણ કહે છે-ક્લેશરૂપ મૂળ જોય, તો તેનો (કર્માશયનો) વિપાક (૧) જાતિ, (૨) આયુષ્ય અને (૩) ભોગ છે. તેની ટીકા :- ક્લેશાત્મકમૂળ જોય તો જ કર્માશય પોતાનો વિપાક (=ફળ) આપે છે. ક્લેશરૂપી મૂળ ઉખડી ગયું જોય તો નહિ. જેમકે ફોતરાથી યુક્ત શાલિયોખા બીજભાવ (બીજરૂપતા) બળી ગયો ન જોવાથી અંકુરને પેદા કરી શકે છે, પરંતુ ફોતરાં કાઢીને, કે બીજરૂપને બાળી નાખ્યા પછી નહિ. તે જ પ્રમાણે ક્લેશથી યુક્ત કર્માશય વિપાકરૂપઅંકુરને પેદા કરી શકે. પરંતુ ક્લેશ દૂર થઈ ગયા બાદ કે, ક્લેશરૂપ બીજભાવ ક્ષીણપ્રાય (=દગ્ધ) થઈ ગયો જોય, તો કર્માશય વિપાકને ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. વિપાક ત્રણ પ્રકારનો છે. (૧) જાતિ (૨) આયુષ્ય અને (૩) ભોગ. અક્ષપાદ પણ કહે છે જેઓના ક્લેશ નાશ પામ્યા છે, તેઓની પ્રવૃત્તિ, પ્રતિસંધાન (=બંધ) માટે થતી નથી. તેથી મુક્ત થયેલા જીવો સંસારમાં પાછા આવે તે બરાબર નથી. તેમ જ સંસાર ખાલી થઈ જાય તે પણ બરાબર નથી. “કોઈનો મોક્ષ જ થતો નથી.” એમ પણ માની શકાય નહિ, કેમકે તેમ માનવામાં પ્રમાણસાથે વિરોધ છે. તેથી જીવોની સંખ્યા પરિમિત સ્વીકારવી સારી નથી.

અપરિમિતવાદ નિર્દોષ

આ પ્રમાણે વિભંગજ્ઞાની શિવરાજર્ષિના મતને અનુસરનારાઓની માન્યતાને દોષિત સિદ્ધ કરી. હવે ઉત્તરાર્ધથી ભગવાને જીવોને અનંત કહ્યા, તે નિર્દોષ છે, તેમ સ્તવના કરતા કહે છે. જેઓ જીવતા હતા, જીવે છે અને જીવશે તે જીવો. ઈન્દ્રિયવગેરેદ્રવ્યપ્રાણ અને જ્ઞાનવગેરેભાવપ્રાણોને ધારણ કરનારા ‘જીવો’ કહેવાય. તેઓનો કાય (સમૂહ) = જીવકાય. (‘ચિ’ ધાતુને ‘સઘ્ઘેડનૂર્ધ્વે થી ઘઙ’ પ્રત્યય થયો. અને ત્યારે ‘ચ’ નો ‘ક’ થયો. તેથી કાય શબ્દ બન્યો.) પૃથ્વી, અપ, તેજો, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ એમ છજીવકાય છે. (અહીં થતનો ‘જીવકાય’ સાથે દ્વિગુ સમાસ થવાથી ‘ષડ્જીવકાયમ્’ રૂપ થયું. ‘ત્રિપાત્રમ્’ વગેરે સ્થળોએ દ્વિગુ સમાસમાં

૧. તત્ત્વાર્થાધિગમપાઠ્યે ૧૦-૭ । ૨. પાતજ્ઞલમૂત્રે ૨-૧૩ । ૩. વ્યાસપાઠ્યે ૨-૧૩ । ૪. ગૌતમસૂત્રે ૪-૧-૬૪ ।

एवं विभङ्गज्ञानिशिवराजर्षिमतानुसारिणो दूषयित्वा उत्तरार्द्धेन भगवदुपज्ञमपरिमितात्मवादं निर्दोषतया स्तौति । षड्जीवेत्यादि । त्वं तु हे नाथ ! तथा=तेन प्रकारेण अनन्तसंख्यं=अनन्ताख्यसंख्याविशेषयुक्तं षड्जीवकायम् । अजीवन् जीवन्ति जीविष्यन्ति चेति जीवा इन्द्रियादिज्ञानादिद्रव्यभावप्राणधारणयुक्ताः तेषां “सङ्घेऽनूध्वं ।” इति चिनोतेर्घञि आदेशश्च कत्वे कायः=समूहः । जीवकायः पृथिव्यादिः । षण्णां जीवकायानां समाहारः षड्जीवकायम् । पात्रादिदर्शनाद् नपुंसकत्वम् । अथवा षण्णां जीवानां कायः प्रत्येकं सङ्घतः षड्जीवकायस्तं षड्जीवकायम् । पृथिव्यप्तेजो-वायुवनस्पतित्रसलक्षणषड्जीविकायम् । तथा=तेन प्रकारेण । आख्यः=मर्यादया प्ररूपितवान् । यथा=येन प्रकारेण न दोषो दूषणमिति । जात्यपेक्षमेकवचनम् । प्रागुक्तदोषद्वयजातोया अन्येऽपि दोषा यथा न प्रादुष्यन्ति तथा त्वं जीवानन्त्यमुपदिष्टवानित्यर्थः । आख्यः इति आङ्पूर्वस्य ख्यातेरङि सिद्धिः । त्वमित्येकवचनं चेदं ज्ञापयति यद् जगद्गुरोरेव एकस्येहकप्रस्पणसामर्थ्यं, न तीर्थान्तरशास्तृणामिति ॥

નપુસક લિંગ દેખાય છે. તેથી અહીં પણ એ બરાબર છે. અન્યથા દ્વિગુમાં અંત્ય અ નો ફે થઈ સ્ત્રીલિંગરૂપ થાય છે. જેમકે અષ્ટાનામધ્યાયાનાં સમાહાર ઇતિ અષ્ટાધ્યાયો) અથવા દ્વિગુને બદલે છ (પ્રકારના) જીવોનો પ્રત્યેકનો કાય (સમૂહ) એમ સમાસ કરવાથી ષડ્જીવકાય પુલિંગ શબ્દ બન્યો. તેનું બીજી વિભક્તિ એકવચનનું રૂપ ‘ષડ્જીવકાયમ્’ થશે. હે નાથ ! આપે ષડ્કાય જીવો એટલા અનંત બતાવ્યા કે જેથી પૂર્વોક્ત દોષો ન લાગે. અહીં પૂર્વોક્ત બે દોષો અને બીજા ઘણા સંભવિતદોષોની જાતિને અપેક્ષીને એકવચનનો નિર્દેશ છે. (આ + છ્યા ધાતુને અર્થતન ભૂતકાળનો અડ્ પ્રત્યય લાગીને ‘આખ્ય’ રૂપ સિદ્ધ થયું છે.) ‘ત્વમ્’ એમ એકવચનના નિર્દેશદ્વારા “ભગવાનનું જ આવી પડ્પણા કરવાનું સામર્થ્ય છે, અન્યતીર્થના સ્થાપકોનું નહીં” એમ દર્શાવવા માંગે છે.

પૃથ્વીવગેરેમાં જીવત્વની સિદ્ધિ

શંકા :- ત્રસજીવો તો જીલતા ચાલતા દેખાય છે, તેથી તેમને જીવ તરીકે માની શકાય. પણ પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ, અને વનસ્પતિને જીવ તરીકે શી રીતે માની શકાય ? લોકોમાં તેઓ જડ તરીકે જ વિખ્યાત છે. તથા તેઓ ઈષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ કરતા અને અનિષ્ટમાંથી નિવૃત્ત થતા પણ દેખાતા નથી. આમ તેઓમાં ચૈતન્યના કોઈ લક્ષણ દેખાતા ન હોવા છતાં તેઓને જીવ તરીકે સ્વીકારવા યોગ્ય નથી.

સમાધાન :- પૃથ્વીવગેરે પણ જીવો છે. કેમકે તેઓમાં જીવના લક્ષણો દેખાય છે. (૧) પૃથ્વી :- રત્નપાષાણ આદિરૂપ પૃથ્વી સજીવ છે. કેમકે છેદો પછી પણ ફરીથી ઉત્પન્ન થાય છે, જેમકે અર્શના અંકુર (= હરસ.) (તાત્પર્ય :- ખાણવગેરેમાં જે ધાતુના ખડકવગેરે હોય છે, તે ખડકને તોડી થોડેક ભાગ અન્યત્ર લઈ જવામાં આવે, તો પણ બાકી રહેલો ખડક વૃદ્ધિ પામે છે. આ વસ્તુ પૃથ્વી જીવયુક્ત ન હોય, તો સંભવી શકે નહિ. ત્યાં પૃથ્વીકાયિક અન્ય જીવો આવી તેજ ખડકને અનુરૂપ ધોતાનું પૃથ્વીરૂપશરીર બનાવે છે. તેથી ખડક વૃદ્ધિ પામે છે. વર્તમાનકાળમાં આરસઆદિની કે સોનાઆદિની ખાણ ખાલી થઈ જતી હોવા- સાંભળવા મળે છે, તેનું કારણ અતિવધુ પ્રમાણમાં ખોદી કાઢવાની બેજવાબદાર પ્રવૃત્તિ છે. આવા જ કારણથી ઘણી વનસ્પતિજાતો અને જંતુવગેરેની જાતો નાશ પામી ગઈ છે પામી રહી છે, પણ તેથી ઉપરોક્ત હેતુને અસિદ્ધ કેરવી શકાય નહીં.) ૨ (અ) પૃથ્વીનું પાણી (ફૂવાવગેરેનું) સજીવ છે. કેમકે તેનો ખોદેલી પૃથ્વી જેવો સ્વભાવ છે. જેમકે દેડકો. (તાત્પર્ય :- ખોદેલી પૃથ્વીમાંથી દેડકા પ્રગટ થાય છે, કેમકે તે દેડકાની યોનિરૂપ છે. તેમ ભૂમિના જળમાં નવું નવું જળ ઉત્પન્ન થયા કરે છે, આ તો જ સંભવે, જો એ જળ સજીવ હોય, અને નવા જળની યોનિરૂપ હોય, તથા ત્યાં અપકાયિકજીવો આવી ‘અપ’ રૂપ ધોતાનું શરીર બનાવે. નહિ તો આ પ્રમાણે નવું નવું પાણી સંભવે નહિ.) ૨ (બ) તે

પૃથિવ્યાદીનાં પુનર્જીવત્વમિત્થં સાધનીયમ્ । યથા સાત્મિકા વિદુર્મશિલાદિસ્થા પૃથિવી, છેદે સમાનધાતૂત્થાનાદ, અર્શોડ્ઙકુરવત્ । ભૌમમમ્મોડપિ સાત્મકમ્, ક્ષતભૂતસજાતીયસ્ય સ્વભાવસ્ય સમ્ભવાત્, શાલૂરવત્ । આન્તરિક્ષમપિ સાત્મકમ્, અપ્રાદિવિકારે સ્વતઃ સમ્ભૂય પાતાત્, મત્સ્યાદિવત્ । તેજોડપિ સાત્મકમ્, આહારોપાદાનેન વૃદ્ધ્યાદિ વિકારોપલમ્ભાત્, પુસ્થાઙ્ગવત્ । વાયુરપિ સાત્મકઃ, અપરપ્રેરિતત્વે તિર્યગ્ગતિમત્વાદ્ ગોવત્ । વનસ્પતિરપિ સાત્મકઃ, છેદાદિભિર્ભાગાદિદર્શનાત્, પુસ્થાઙ્ગવત્ । કેષાઙ્ગિત્ સ્વાપાઙ્ગનોપશ્લેષાદિવિકારાચ્ચ । અપકર્ષતશ્ચૈતન્યાદ્ વા સર્વેષાં સાત્મકત્વસિદ્ધિઃ । આસવચનાચ્ચ । ત્રસેષુ ચ કૃમિપિપીલિકાશ્મરમનુષ્યાદિષુ ન કેષાઙ્ગિત્ સાત્મકત્વે વિગાનમિતિ ॥

જ પ્રમાણે ‘આકાશનું પાણી પણ સજીવ છે. કેમકે વાદળાવગેરેના વિકાર થવાથી સ્વયં ઉત્પન્ન થઈને પડે છે, જેમકે માછલો.’ (આકાશમાં તેવા પ્રકારના વિકાર થવાથી ત્યાં માછલો ઉત્પન્ન થાય છે, અને પૃથ્વીપર પડે છે. જો માછલો સજીવ ન હોય, તો ઉત્પન્ન જ થઈ શકે નહિ. તેમ વાદળામાં ઉત્પન્ન થતું અને પડતું પાણી સજીવ ન હોય તો તેની ઉત્પત્તિ સંભવી શકે નહિ.) (૩) અગ્નિ પણ સજીવ છે કેમકે આહાર ગ્રહણ કરવાથી વૃદ્ધિ પામતું દેખાય છે. જેમકે મનુષ્યનું શરીર. (તાત્પર્ય :- ઈંછણવગેરે અગ્નિનો આહાર છે. જેમ જેમ ઈંછણ વધુ મળે છે તેમ તેમ અગ્નિ વધુ પ્રજ્વલિત થતો દેખાય છે. ‘આહાર મળતા વૃદ્ધિ પામતું’ એ જીવથી અધિકૃત વસ્તુનું લક્ષણ છે, અજીવનું નહિ. તેથી અગ્નિ પણ સજીવ છે.) (૪) ‘વાયુ પણ સજીવ છે કારણ કે બીજાથી પ્રેરિત થયેલો તે તીરછું ગમન કરે છે, જેમકે ગાય.’ (તાત્પર્ય :- બારણાવગેરે વાયુની ગતિમાં રોધ કરે, તો વાયુ વાંકો ફટાય છે, અને જે બાજુ બારી ખુલ્લી હોય, તે તરફ ગમન કરે છે. ઈત્યાદિક્રિયા વાયુ સજીવ હોય તો જ સંભવે. અજીવની આવી પ્રવૃત્તિ કરવાની ત્રેવડ નથી.) (૫) ‘વનસ્પતિ પણ સજીવ છે, કેમકે છેદવગેરે કરવામાં આવે તો મ્લાનવગેરે થતી દેખાય છે. જેમકે પુરુષનું શરીર.’ (અજીવલાકડાવગેરેને કાપવામાં આવે, તો પણ કોઈ વિકાર દેખાતો નથી. જ્યારે લીલી વનસ્પતિમાં મ્લાનવગેરે વિકારો સ્પષ્ટ ઉપલબ્ધ થાય છે.) તથા કેટલીક વનસ્પતિમાં ઊંઘ, સ્ત્રીના આલિંગનથી વિકાર, વગેરે જીવાધિકૃત દેહના લક્ષણો સ્પષ્ટ ઉપલબ્ધ થાય છે. ચૈતન્યના અપકર્ષદ્વારા પણ સર્વમાં ચૈતન્યની સિદ્ધિ થાય છે. (આપણામાં ચૈતન્યનું ઓછાવતાપણું (જ્ઞાનનો અલ્પઅધિકવિકાસ) દેખાય છે, તેથી ચૈતન્યનો તરતમભાવ સિદ્ધ થાય છે. ઈન્દ્રિયના અપકર્ષની સાથે ચૈતન્યનો અપકર્ષ દેખાય છે, તથા સમાનઈન્દ્રિયવાળામાં પણ ચૈતન્યની અસમાનતા દેખાય છે, આ ચૈતન્ય પંચેન્દ્રિય કરતા ચૈરિન્દ્રિયમાં, તેનાં કરતા તેઈન્દ્રિયમાં અને તેના કરતા બેઈન્દ્રિયમાં અલ્પ, અલ્પતર, અલ્પતમ દેખાય છે. તેથી અપકૃષ્ટચૈતન્યવાળું પણ કોઈક હોવું જોઈએ. આમ તેવા અપકૃષ્ટચૈતન્યવાળા તરીકે એકેન્દ્રિયની સિદ્ધિ થાય છે. આમ અનુમાનથી તેઓ સજીવ સિદ્ધ થાય છે. ભગવાને કહ્યું હોવાથી પૃથ્વીવગેરેમાં જીવત્વ છે જ, એમાં ભેદ નથી, પરંતુ ઉપરોક્ત કેટલીક દલીલો આજના કાળે બુદ્ધિજીવી કદાચ ન પણ સ્વીકારે, જો કેટલાક વૈજ્ઞાનિકપ્રયોગો વગેરે તરફ ધ્યાન આપવામાં આવે, તો આ બધામાં વૈજ્ઞાનિક તર્ક-પ્રયોગથી જીવત્વસિદ્ધ થઈ શકે છે, તેથી તે તરફ ખાસ ધ્યાન આપવા જેવું છે.)

તથૈવ, આન્તવચનરૂપઆગમથી પણ તેઓ સજીવ સિદ્ધ થાય છે. ત્રસમાં કૃમિવગેરે બેઈન્દ્રિય, કીડીવગેરે તેઈન્દ્રિય, ભમરાવગેરે ચૈરિન્દ્રિય, અને મનુષ્યવગેરે પંચેન્દ્રિયજીવો સજીવ છે. એમાં કોઈને વિરોધ નથી.

ભગવાને જીવો અનંતા કહ્યા તે બરાબર છે-તેમ દર્શાવે છે. છ જીવનિકાયમાં ત્રસજીવો સૌથી થોડા, તેમના કરતાં અગ્નિના જીવો સંખ્યાતગુણા, તેમના કરતાં પૃથ્વીકાયજીવો વિશેષાધિક (બમણા કરતા ઓછા) તેમના કરતાં અપકાયજીવો વિશેષાધિક. તેમના કરતા વાયુકાય વિશેષાધિક, અને તેમના કરતાં વનસ્પતિકાયજીવો અનંતગુણ છે.

નિગોદની સદા અરિક્તતા

આ વનસ્પતિજીવો બે પ્રકારના છે. (૧) વ્યવહારરાશિના અને (૨) અવ્યવહારરાશિના. વ્યવહારરાશિના પણ બે ભેદ છે, (૧) પ્રત્યેક અને (૨) સાધારણ. સાધારણ વનસ્પતિકાય નિગોદ તરીકે ઓળખાય છે. આ

યથા ચ ભગવદુપક્રમે જીવાનન્ત્યે ન દોષસ્તથા દિદ્માત્રં ભાવ્યતે । ભગવન્મતે હિ ષણ્ણાં જીવનિકાયાનામેતદ્ અત્પ્રબુદ્ધત્વમ્ । સર્વસ્તોકોત્રસકાયિકાઃ । તેષ્યઃ સંખ્યાતગુણાઃ તેજસ્કાયિકાઃ । તેષ્યો વિશેષાધિકાઃ પૃથિવીકાયિકાઃ । તેષ્યો વિશેષાધિકા અપ્કાયિકાઃ । તેષ્યોઽપિ વિશેષાધિકા વાયુકાયિકાઃ । તેષ્યોઽનન્તાગુણા વનસ્પતિકાયિકાઃ । તે ચ વ્યવહારિકા અવ્યવહારિકાશ્ચ । “ગોલાય અસંખિજ્ઞા અસંખિગ્ણોઽગોલઆ ભ્રમણાં । ઇક્રિક્કમ્મિ ણિગોએ અણન્તજીવા મુણેઽવ્વા ॥૧॥ સિદ્ધાન્તિ જતિયા ઘેલુ ઇહ સંવવહારજીવરાસીઓ । એતિ અણાઇવનસ્પતિરાશોસ્તત્રાગચ્છન્તિ । ન ચ તાવતા તસ્ય કાચિત્ પરિહાણિર્નિગોદજીવાનન્ત્યસ્યાક્ષયત્વાત્ । નિગોદસ્વરૂપં ચ સમયસાગરદ્ અવગન્તવ્યમ્ । અનાદ્યનન્તેઽપિ કાલે

નિગોદ (૧) સૂક્ષ્મ અને (૨) બાદર એમ બે ભેદવાળી છે. અવ્યવહારરાશિ માત્ર નિગોદરૂપ જ છે. આ નિગોદ અનંતજીવોના એકશરીરરૂપ છે. આવા અસંખ્યનિગોદો ભેગા મળી એક નિગોદગોળક બને છે. આખા ચૌદ રાજલોકમાં આવા અસંખ્ય નિગોદગોળકો છે. કહ્યું છે કે - “(આ લોકમાં) નિગોદગોળા અસંખ્ય છે, એક એક ગોળામાં અસંખ્ય નિગોદો છે. અને એક એક નિગોદમાં અનંતજીવો છે. સંવ્યવહારરાશિમાંથી જેટલા જીવો સિદ્ધ થાય છે, તેટલા જ જીવો અનાદિવનસ્પતિ (= અનાદિનિગોદ = અસંવ્યવહારરાશિ) માંથી સંવ્યવહારરાશિમાં આવે છે.” આમ સંવ્યવહારરાશિમાંથી જેટલા ઓછા થાય તેટલા અસંવ્યવહારરાશિમાંથી પૂરાતા જાય છે. તેથી સંવ્યવહારરાશિની સંખ્યા હંમેશા એકસરખી જ રહે છે.

શંકા :- આમ થતા થતા અસંવ્યવહારરાશિની નિગોદ ખાલી થઈ જશે. કેમકે તેમાંથી માત્ર હાલિ જ થાય છે, તેમાં ઉમેરો તો થતો નથી. અને અસંવ્યવહારરાશિ ખાલી થયા બાદ થોડા જ કાળમાં સંવ્યવહારરાશિ પણ ખાલી થઈ જશે. કેમકે એકબાજુ અસંવ્યવહારરાશિમાંથી આગમન અટકી જશે, અને બીજી બાજુ મોક્ષમાં ગમન ચાલુ રહેશે. આમ તમારા મતે પણ સંસાર ખાલી થવાની આપત્તિ તો છે જ.

સમધાન :- ના એમ નહિ થાય. કેમકે અસંવ્યવહારરાશિની નિગોદમાં એટલા અનંત જીવો છે, કે ત્રણે કાળમાં સમયે સમયે એક એક જીવ બહાર નીકળે તો પણ તે ખાલી ન થાય. આમ આ નિગોદ અક્ષયપાત્રતુલ્ય છે. નિગોદનું વિશેષસ્વરૂપ સમયસાગર (= સિદ્ધાન્તઆગમરૂપ સમુદ્રમાંથી સમજવું. અનાદિઅનંત કાળમાં સિદ્ધ થયેલા, થતાં અને સિદ્ધ થનારા જીવોની કુલસંખ્યા પણ એક નિગોદના અનંતમાં ભાગ જેટલી જ છે. આમ હોવાથી નિગોદ ક્યારેય ખાલી થશે નહિ. તેથી સંસારને ખાલી થવાની કે મુક્તજીવોને ફરીથી સંસારમાં

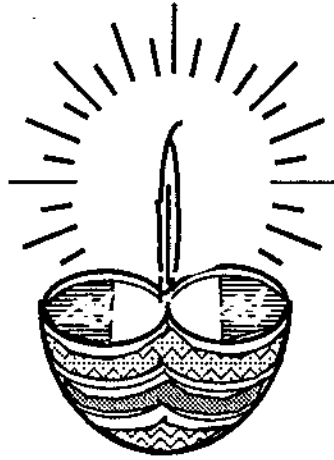
૧. દ્વિવિધ જીવ સાંવ્યવહારિકા અસાંવ્યવહારિકાશ્ચેતિ । તત્ર યે નિગોદાવસ્થાત્ ઉદ્ભુત્ય પૃથિવીકાયિકાદિપ્રેદેષુ વર્તન્તે તે લોકેષુ દૃષ્ટિપથમાગતાઃ સન્તઃ પૃથિવીકાયિકાદિવ્યવહારમનુપતન્તીતિ વ્યવહારિકા ઉચ્યન્તે । તે ચ યદ્યપિ ભૂયોઽપિ નિગોદાવસ્થામુપયાન્તિ તથાપિ તે સાંવ્યવહારિકા એવ, સંવ્યવહારે પતિતત્વાત્ । યે પુનરનાદિકાલાદારભ્ય નિગોદાવસ્થામુપગતા એવાવતિઘ્નન્તે તે વ્યવહારપથાતીતત્વાદસાંવ્યવહારિકાઃ । પ્રજ્ઞાપનાટીકાયાં સૂ. ૨૩૪ । ૨. છાયા-ગોલાશ્ચ અસંખ્યેભ્યાઃ અસંખ્યનિગોદો ગોલકો ભળિતઃ । એકૈકસ્મિન્ નિગોદે અનન્તજીવા જ્ઞાતવ્યાઃ ॥ ૧ ॥ સિદ્ધાન્તિ યાવન્તઃ ઘેલુ ઇહ સંવ્યવહારજીવરાશિતઃ । આયાન્તિ અનાદિવનસ્પતિરાશિતસ્તાવન્તસ્તસ્મિન્ ॥ ૨ ॥

૧. શંકા :- સિદ્ધના જીવોમાં સતત વધારે અનાદિકાળથી અનંતકાળ સુધી થાય. અને છતાં હંમેશા સિદ્ધના જીવો નિગોદના જીવો કરતા અનંતમાં ભાગે જ રહે, આ વાત બુદ્ધિગ્રમ્ય નથી.

સમધાન :- અલબત્ત, આ વાત આપણા જેવા છીછરી દૃષ્ટિવાળા માટે શ્રદ્ધાગ્રમ્ય જ છે, છતાં આ ગણિતના દેશાંતથી કથંચિત્ બુદ્ધિગ્રમ્ય પણ બનાવી શકાય છે. દસને ત્રણ વડે ભાગો. (૧૦ ÷ ૩) જ્યાં સુધી નિઃશેષ જવાબ ન આવે, ત્યાં સુધી ભાગાકાર ચાલુ રાખો. જવાબ. (૩.૩૩૩૩૩૩.....) યાવન્ અનંત ‘૩’ મુકો. હવે પુછો શેષ બચી ? જવાબ હા. પ્ર. હજી કેટલીવાર ભાગાકાર થઈ શકશે ? જ. અનંતીવાર. પ્ર. જેટલીવાર ભાગાકાર કર્યો તેનાથી વધુવાર ભાગાકાર થઈ શકશે ? જ. માત્ર વધુવાર એમ નહિ પણ અનંતગુણવાર ભાગાકાર થઈ શકશે. અર્થાત્ લખેલા અનંત ‘૩’ કરતા લખી શકાય એવા ‘૩’ અનંતગુણ છે.

ये केचिन्निवृत्ताः निर्वाणान्ति निर्वास्यन्ति च ते निगोदानामनन्तभागेऽपि न वर्तन्ते नावर्तिषत न वत्स्यन्ति । ततश्च कथं मुक्तानां भवागमनप्रसङ्गः, कथं च संसारस्य रिक्तताप्रसक्तिरिति । अभिप्रेतं चैतद् अन्ययूथ्यानामपि । तथाचोक्तं धार्तिककारेण— “अत एव च विद्वत्सु मुच्यमानेषु सन्ततम् । ब्रह्माण्डलोकजीवानामनन्तत्वाद् अशून्यता ॥१॥ अत्यन्यूनातिरिक्तत्वैर्युज्यते परिमाणवत् । वस्तुन्यपरिमेये तु नूनं तेषामसम्भवः ॥२॥” इति काव्यार्थः ॥ २९ ॥

આવવાની આપત્તિ નથી. બીજાઓ પણ આ વાત માન્ય રાખે છે. વાર્તિકકારે કહ્યું છે કે “આ બ્રહ્માંડમાં જીવો અનન્ત જોવાથી પ્રાણ જીવો સતત મુક્ત થતા જોવા છતાં, સંસાર શૂન્ય થશે નહિ.” ॥ ૧॥ જે વસ્તુ પરિમાણવાળી (=પરિમિત) જોય તે જ ઓછી થાય, અને ખાલી થાય તેમ સંભવે. પરંતુ અપરિમિત વસ્તુમાં તેમ (=ઓછા થવું અને ખાલી થવું) સંભવતું નથી. ॥ ૨ ॥”

૧. જડ આદિ હોઈ પુછા જિણાણ મર્ગામિ ઉત્તરં તડયા । ઇક્સસ-નિગોયસસ, વિ અર્ણતભાગો ય સિદ્ધિગઓ ॥ છાયા-યદા ભવતિ પુછા જિનાનાં માર્ગે ઉત્તરં તદા । એકસ્ય નિગોદસ્યાપિ અનંતભાગઃ સિદ્ધિગતઃ ॥ નવતત્ત્વપ્રકરણે ગાથા - ૬૦ ॥

ફરીથી અનંતીવાર ભાગાકાર કરો. ફરીથી ઉપરોક્ત પ્રશ્નોત્તરી કરો. જવાબમાં કોઈ દેર ખરો ? ના. જરાય નહીં. બસ આજ પ્રમાણે નિગોદ અને સિદ્ધ અંતે સમજવું. આ દેશાંતથી બે સિદ્ધાંત સ્થાપી શકાય. (૧) ‘કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ ક્યારેક તો સમાપ્ત થાય જ’ એવો એકાંત નથી. (૨) ‘કોઈપણ મોટી સંખ્યામાંથી પણ સતત જાનિ થાય તો એક કાળે તે સંખ્યા પૂરી જ થઈ જાય’ તેવો એકાંત નિયમ નથી. અનંતાનંત નિગોદ એવી મોટી સંખ્યા છે, કે જેમાંથી જીવો સતત ઓછા થતાં જોવા છતાં તે ક્યારેય અંત પામશે નહીં. અહીં અસત્કલ્પનાથી દસતુલ્ય નિગોદ, લખાયેલા ‘૩’ તુલ્ય સિદ્ધસંખ્યા, લખી શકાય તેવા ‘૩’ જેવી ભવ્યજીવોની સંખ્યા. અલબત્ત આ દેશાંતમાં બાદબાકીને બદલે ભાગાકારનો આશરો લીધો છે. છતાં પ્રત્યેક ભાગાકારે મૂળસંખ્યામાં ઘટાડો તો થાય જ છે. આ મુદ્દાને જ લક્ષ્યમાં રાખી આ દેશાંત બતાવ્યું છે. દસની સંખ્યામાં ભાગાકારથી સતત ઘટાડો થવા છતાં અનંતા ભાગાકાર પછી પણ તે સંખ્યા નિઃશ્વેષ નહીં થાય, તેમ અનંતાનંત નિગોદમાંથી એક-એકની બાદબાકીથી સતત ઘટાડો થવા છતાં એ સંખ્યા ક્યારેય પૂરી નહીં થાય, એટલું જ સમજવા પૂરતું આ દેશાંત છે. વાસ્તવમાં ત્રણે કાળ ના સમય કરતાં નિગોદના જીવોની સંખ્યા ઘણી મોટી જોવાથી, તથા સિદ્ધના જીવો ત્રણકાળના સમયો કરતાં અલ્પ જોવાથી નિગોદના જીવો સિદ્ધ જીવો કરતાં હંમેશા અનન્તગુણ જ રહેવાના.

અધુના પરદર્શનાનાં પરસ્પરવિરુદ્ધાર્થસમર્થકતયા મત્સરિત્વં પ્રકાશયન્ સર્વજ્ઞોપજ્ઞસિદ્ધાન્તસ્યાન્યોન્યાનુગત-
સર્વનયમયતયા માત્સર્યાભાવમાવિર્ભવ્યતિ -

અન્યોઽન્યપક્ષપ્રતિપક્ષભાવાદ્ યથા પરે મત્સરિણઃ પ્રવાદાઃ ।

નયાનશેષાનવિશેષમિચ્છન્ ન પક્ષપાતી સમયસ્તથા તે ॥ ૩૦ ॥

પ્રકરેણ ઉદ્યતે પ્રતિપાદ્યતે સ્વામ્યુપગતોઽર્થો યૈરિતિ પ્રવાદાઃ । યથા યેન પ્રકારેણ । પરે ભવચ્છાસનાદ્ અન્યે ।
પ્રવાદાઃ=દર્શનાનિ । મત્સરિણઃ અતિશાયને મત્ત્વર્થોયદ્વિધાનાત્ સાતિશયાસહનતાશાલિનઃ ક્રોધકષાયકલુષિતાન્તઃ-
કરણાઃ સન્તઃ પક્ષપાતિનઃ, ઇતરપક્ષતિરસ્કારેણ સ્વકક્ષીકૃતપક્ષવ્યવસ્થાપનપ્રવણા વર્તન્તે । કસ્માદ્ હેતોર્મત્સરિણઃ
? इत्याह । अन्योऽन्यपक्षप्रतिपक्षभावात् । पच्यते=व्यक्तीक्रियते साध्यधर्मवैशिष्ट्येन हेत्वादिभिरिति पक्षः- कक्षीकृत-
धर्मप्रतिष्ठापनाय साधनोपन्यासः । तस्य प्रतिकूलः पक्षः प्रतिपक्षः । पक्षस्य प्रतिपक्षो-विरोधी पक्षः प्रतिपक्षः । तस्य
भावः पक्षप्रतिपक्षभावः । अन्योऽन्यं=परस्परं यः पक्षप्रतिपक्षभावः=पक्षप्रतिपक्षत्वमन्योऽन्यपक्षप्रतिपक्षभावस्तस्मात् ॥

સ્થાવર-પર-પર અપક્ષપાતિતા

પરદર્શનકારો પરસ્પર વિરુદ્ધાર્થના પ્રતિપાદક છે. તેથી તેઓ એકબીજા સાથે મત્સરભાવ રાખે છે. પરંતુ સર્વજ્ઞપ્રણીતસિદ્ધાન્તો પરસ્પર અનુવિદ્ય થયેલા સર્વનયોથી સભર છે. અને કોઈના પર પણ મત્સરભાવ વિનાના છે. ઇત્યાદિ દર્શાવતા કવિવર કહે છે.-

કાવ્યાર્થ :- પરવાદીઓ પરસ્પર પક્ષ-પ્રતિપક્ષભાવ ધરાવતા હોવાથી એકબીજાપર મત્સરભાવ રાખે છે, પરંતુ તારા સિદ્ધાન્તો સર્વ નયોને સમાનરૂપે જોતા હોવાથી પક્ષપાતી નથી.

પરવાદીઓનો પરસ્પરમત્સરભાવ

(પ્રવાદ = સ્વાભિમતઅર્થનું દેઢપ્રતિપાદન કરતો વાદ.) હે પ્રભુ! આપના શાસનને નહિ પામેલા બીજાઓ દુરાચરણને વશ થયા છે, અને પરસ્પર પક્ષ-પ્રતિપક્ષભાવ રાખે છે. આ પક્ષ-પ્રતિપક્ષભાવને કારણે તે બીજાઓ અત્યંત અસહિષ્ણુ અને ક્રોધથી કલુષિત હૃદયવાળા બન્યા છે. તથા પરસ્પર મત્સર (=પરપક્ષનો તિરસ્કાર અને સ્વપક્ષનો અધિપક્ષપાત) ધારે છે. 'મત્સરિણઃ' શબ્દમાં 'મત્સર' શબ્દને મત્ત્વર્થીય 'ઈન્' પ્રત્યય લાગ્યો છે. આ 'ઈન્' પ્રત્યય 'સાતિશય' અર્થદ્યોતક છે. હેતુવગેરેદ્વારા સાધ્યથી યુક્તરૂપે જેનું કથન થાય તે પક્ષ. પરવાદીઓ મત્સરવાળા છે તેમ સિદ્ધ કરવા હેતુ તરીકે 'અન્યોન્યપક્ષપ્રતિપક્ષભાવાદ્' પદ મુક્યું છે. પ્રતિપક્ષ = પક્ષનો વિરોધી = પ્રતિકૂળ પક્ષ. પરવાદીઓ પરસ્પર પક્ષપ્રતિપક્ષભાવ ધરાવે છે તે અસિદ્ધ નથી. જૂઓ દેશાંત તરીકે-

મીમાંસકોનો પક્ષ :- "શબ્દ નિત્ય છે." બૌદ્ધો માટે આ જ પ્રતિપક્ષ છે. બૌદ્ધોનો પક્ષ છે- 'શબ્દ અનિત્ય છે.' આ જ મીમાંસકો માટે પ્રતિપક્ષ છે, કેમકે બૌદ્ધો શબ્દને અનિત્ય ઠેરવવા મહેનત કરે છે અને મીમાંસકો શબ્દને નિત્ય ઠેરવવા પ્રયત્નશીલ છે. આ જ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ સમજવું. સમય = જેનાદ્વારા શબ્દ સમ્યક્ અર્થને પામે તે. અર્થાત્ સમય = સંકેત. (અર્થ 'સમ + ણ' ધાતુને 'પુન્નામ્નિ ધ.' એવા સિદ્ધહેમચૂત્રથી 'ધ' પ્રત્યય થયો છે.) અથવા સમ્યક્ (=અવિપરીતપણાથી) જ્ઞાત થાય જીવાજીવાદિપદાર્થો જેનાથી, તે સમય = સિદ્ધાન્ત. અથવા જેમાં જીવાદિપદાર્થો પોતાના સમ્યક્ = યથાર્થ સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠા પામ્યા

૧. ભૂમનિન્દાપ્રશંસાસુ નિત્યયોગેઽતિશાયને । સંબન્ધેઽસિત્તવિક્ષાયાં ભવન્તિ મતુબાદયઃ ।

તથાહિ । ય એવ યોમાંસકાનાં નિત્યઃ શબ્દ ઇતિ પક્ષઃ, સ એવ સૌગતાનાં પ્રતિપક્ષઃ । તન્મતે શબ્દસ્યાનિત્યત્વાત્ । ય એવ સૌગતાનામનિત્યઃ શબ્દ ઇતિ પક્ષઃ, સ એવ યોમાંસકાનાં પ્રતિપક્ષઃ । एवं सर्वप्रयोगेषु योज्यम् । तथा=तेन प्रकारेण ते=तव । सम्यक् एति गच्छति शब्दोऽर्थमनेन इति "पुत्राग्निर्घः ।" समयः=संकेतः । यद्वा सम्यग् अवैपरीत्येन ईयन्ते=ज्ञायन्ते जीवाजीवादयोऽर्था अनेन इति समयः=सिद्धान्तः । अथवा सम्यग् अयन्ते=गच्छन्ति जीवादयः पदार्थाः स्वस्मिन् स्वस्ये प्रतिष्ठां प्राप्नुवन्ति अस्मिन् इति समयः=आगमः । न पक्षपाती=नैकपक्षानुरागी । पक्षपातित्वस्य हि कारणं मत्सरित्वं परप्रवादेषु उक्तम् । त्वत्समयस्य च मत्सरित्वाभावाद् न पक्षपातित्वम् । पक्षपातित्वं हि मत्सरित्वेन व्याप्तम्, व्यापकं च निवर्तमानं व्याप्यमपि निवर्तयति इति मत्सरित्वे निवर्तमाने पक्षपातित्वमपि निवर्तत इति भावः । तव समय इति वाच्यवाचकभावलक्षणे सम्बन्धे षष्ठी । सूत्रापेक्षया गणधरकर्तृकत्वेऽपि समयस्य अर्थापेक्षया भगवत्कर्तृकत्वाद् वाच्यवाचकभावो न विस्त्थ्यते । "अत्थं भासइ अरहा सुतं गंथंति गणहरा णिउणं" इति वचनात् । अथवा उपादव्ययध्रौव्यप्रपञ्चः=समयः । तेषां च भगवता साक्षान्मातृकापदरूपतयाभिधानात् । तथा चार्षम्— "उष्पन्नेइ वा विगमेइ वा धुवेइ वा" इत्यदोषः ॥

છે તે સમય = આગમ. હે નાથ ! તારા આગમ કે તારા સિદ્ધાંતો પક્ષપાતી નથી, કેમકે મત્સરી નથી. પરપ્રવાદોમાં પક્ષપાતનું કારણ મત્સર બતાવ્યું. આમ પક્ષપાતિપણું મત્સરિપણાને વ્યાપ્ત છે. (અર્થાત્ મત્સરની હાજરીમાં જ પક્ષપાત હોય, અને મત્સરના અભાવમાં પક્ષપાત ન જ હોય) નિવૃત્ત થતો મત્સરરૂપ વ્યાપક પક્ષપાતરૂપ પોતાના વ્યાપ્યને પણ નિવૃત્ત કરે છે. તેથી તારા આગમમાંથી દૂર રહેતો મત્સરભાવ પક્ષપાતને પણ દૂર રાખે છે— આ ભાવ છે. કાવ્યમાં 'તવ સમયઃ' (=તારા સિદ્ધાંત) એમ ષષ્ઠીવિભક્તિનો નિર્દેશ વાચ્યવાચકભાવસંબંધને દર્શાવે છે. અર્થાત્ ભગવાન આગમના વાચક (=પ્રરૂપક) છે.

શંકા :- આગમસૂત્રોની રચના ગણધરભગવંતોએ કરી છે. તેથી ભગવાનને આગમના વાચક કહી શકાય નહિ.

સમાધાન :- ભેશક, આગમસૂત્રો ગણધરરચિત છે. છતાં પણ એ આગમોના અર્થના પ્રરૂપક તો ભગવાન જ છે. તેથી ભગવાનને આગમના વાચક કહેવામાં વિરોધ નથી. તેથી ભગવાનનો આગમસાધેનો વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ પણ સુસંગત છે. કહ્યું છે કે "અરિહંતો અર્થને પ્રકાશે છે. અને ગણધરો સૂત્રોની સુંદર રચના કરે છે." અથવા આગમ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યનો વિસ્તાર છે. અને ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્યરૂપ માનુકા = બીજપદોના પ્રકાશક અરિહંતો જ છે. આગમમાં કહ્યું જ છે કે "(સર્વ પદાર્થો) ઉત્પન્ન થાય છે, વિગમ (=નાશ) થાય છે અને ધ્રુવ (=સ્થિર) રહે છે."

શ્યાદ્વાદદ્વારા સર્વનયોની મૈત્રી

હે નાથ ! આપના સિદ્ધાંતો મત્સરભાવ વિનાના છે, કેમકે અનેકાન્તવાદમય છે. આ અનેકાન્તવાદ સર્વનયોના સમુહરૂપ છે અને નૈગમઆદિસર્વનયોને સમાનરૂપે જૂએ છે, અને માન્ય રાખે છે. જેમ છૂટા મોતીઓને એક દોરો જોડે છે, અને ત્યારે એ જ મોતીઓ 'હાર' ના હુલામણા નામને પામે છે. તે પ્રમાણે ભિન્ન-ભિન્ન અર્થવાળા નયો શ્યાદ્વાદરૂપ દોરીથી ગુંથાવાથી 'શ્વેતપ્રમાણ' નામ પામે છે.

શંકા :- નયો પૂર્વ-નવસ્થામાં જો વિરોધી હોય તો ભેગા થાય ત્યારે વિરોધ વિનાના શી રીતે બને ?

સમાધાન :- જેમ યોગ્ય અને મધ્યસ્થ નિર્ણાયકને પામી પરસ્પર વિવાદ કરતા વાદીઓ પણ વિવાદ

૧. હૈમસૂત્ર ૫-૩-૧૩૦ । ૨. છાયા-અર્થ ખાષતેઽર્હન્ સૂત્રં ગ્રહ્ણન્તિ ગણધરા નિપુણમ્ । વિશેષાવશ્યકભાષ્યે ૧૧૧૯ ।

મત્સરિત્વાભાવમેવ વિશેષણદ્વારેણ સમર્થયતિ । નયાનશેષાનવિશેષમિચ્છન્ ઇતિ । અશેષાન્=સમસ્તાન્ નયાન્ નૈગમાદોન્, અવિશેષં=નિર્વિશેષં યથા ભવતિ, એવમ્ ઇચ્છન્=આકાંક્ષન્ સર્વનયાત્મકત્વાદનેકાન્તવાદસ્ય । યથા વિશકલિતાનાં મુક્તામણીનામેકસૂત્રાનસ્યૂતાનાં હારવ્યપદેશઃ, એવં પૃથગભિસન્ધોનાં નયાનાં સ્યાદ્વાદલક્ષણૈકસૂત્રપ્રોતાનાં શ્રુતાહ્યપ્રમાણવ્યપદેશઃ ઇતિ । નનુ પ્રત્યેકં નયાનાં વિરુદ્ધત્વે કથં સમુદિતાનાં નિર્વિરોધિતા ? ઉચ્યતે । યથા હિ સમીચીનં મધ્યસ્થં ન્યાયનિર્ણેતારમાસાદ્ય પરસ્પરં વિવદમાના અપિ વાદિનો વિવાદદ્ વિરમન્તિ, એવં નયા અન્યોડન્યં વૈરાયમાણા અપિ સર્વજ્ઞશાસનમુપેત્ય સ્યાદ્દ્વં પ્રયોગોપશમિતવિપ્રતિપત્તયઃ સન્તઃ પરસ્પરમત્યન્તં સુદ્ધભૂયાવતિષ્ઠન્તે । એવં ચ સર્વનયાત્મકત્વે ભગવત્સમયસ્ય સર્વદર્શનમયત્વમવિરુદ્ધમેવ, નયસ્પત્વાદ્ દર્શનાનામ્ ॥

ન ચ વાચ્યં તર્હિ ભગવત્સમયસ્તેષુ કથં નોપલખ્યતે ઇતિ । સમુદ્રસ્ય સર્વસરિન્મયત્વેડપિ વિભક્તાસુ તાસુ અનુપલખ્યાત્ । તથા ચ વત્કૃત્વચનયોરેક્યમધ્યવસ્ય શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરપાદાઃ- “ઉદધાવિવં સર્વોસન્ધવઃ સમુદોળોસ્ત્વયિ નાથ ! દૃશ્યઃ । ન ચ તાસુ ભવાન્ પ્રદૃશ્યતે પ્રવિભક્તાસુ સરિત્ત્વિર્વાદધિઃ” ॥ અન્યે ત્વેવં વ્યાચક્ષતે । યથા અન્યોન્યપક્ષપ્રતિપક્ષાભાવાત્ પરે પ્રવાદા મત્સરિણસ્તથા તવ સમયઃ સર્વનયાન્ મધ્યસ્થતયાજ્ઞોકુર્વાણો ન મત્સરી । યતઃ કથંભૂતઃ । પક્ષપાતી-પક્ષમેકપક્ષાભિનિવેશમ્ પાતયતિ તિરસ્કરોતીતિ પક્ષપાતી, રાગસ્ય જીવનાશં નંદત્વાત્ । અત્ર ચ વ્યાખ્યાને મત્સરીતિ વિધેયપદમ્ પૂર્વસિમ્શ્ચ પક્ષપાતીતિ વિશેષઃ । અત્ર ચ ક્લિષ્ટાક્લિષ્ટવ્યાખ્યાનવિવેકો વિવેકિભિઃ સ્વયં કાર્યઃ । ઇતિ કાવ્યાર્થઃ ॥ ૩૦ ॥

છોડીને એક થાય છે, તેમ પરસ્પર વિરોધભાવ રાખતા નયો પણ સર્વજ્ઞના શાસનને પામી તથા ‘સ્યાદ્’ શબ્દના સંયોગથી પરસ્પર વિરોધભાવ છોડી એકબીજાના ખાસ મિત્રો બને છે, તેથી સર્વનયરૂપજનશાસન સર્વદર્શનમય છે- એમ કહેવું ખોટું નથી. કેમકે બીજા બધા દર્શનો નયરૂપ છે.

જૈનદર્શનને સમુદ્રની ઉપમા

શંકા :- ભગવાનનું શાસન જો સર્વદર્શનમય હોય, તો સર્વદર્શનોમાં જિનશાસન કેમ ઉપલબ્ધ થતું નથી?

સમાધાન :- સમુદ્ર સર્વનદીમય છે. છતાં તે તે નદીઓમાં (=નદી અવસ્થામાં) સમુદ્ર ઉપલબ્ધ થતો નથી. તેમ જૈનદર્શન સર્વદર્શનમય છે. છતાં તે-તે દર્શનોની સ્વતંત્ર-(વિભક્ત) અવસ્થામાં જૈનશાસન ઉપલબ્ધ ન થાય, તેમાં કોઈ વિસ્મય નથી. આ જ બાબતને વક્તા અને વચન વચ્ચે કથંચિત્ અભેદનો અધ્યવસાય કરી શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિ મહારાજ કહે છે - “જેમ સમુદ્રમાં બધી નદીઓ મળે છે. તેમ હે નાથ! તારામાં(=તારા વચનમાં) સર્વદૃષ્ટિઓ (=બધા દર્શનો) સમાવેશ પામે છે. તે વિભક્ત નદીઓમાં જેમ સમુદ્ર દેખાતો નથી, તેમ તે દર્શનોમાં તું દેખાતો નથી.”

આ કાવ્યની બીજાઓ આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરે છે. અન્યોન્યપક્ષપ્રતિપક્ષભાવ હોવાથી બીજાઓ મત્સરી છે પરંતુ સર્વનયને સ્વીકારતા તારા સિદ્ધાંતો પક્ષપાતી હોવાથી મત્સરી નથી. ‘પક્ષપાતી’માં પક્ષ=એક પક્ષપ્રત્યેની પક્કડ. આ પક્ષનો પાત = નાશ કરનાર પક્ષપાતી કહેવાય. સર્વજ્ઞમાંથી રાગનો સર્વથા નાશ થઈ ગયો હોવાથી સર્વજ્ઞ પક્ષપાતી છે. તેથી તેમના સિદ્ધાંત પણ પક્ષપાતી છે. આ વ્યાખ્યામાં વિધેયપદ તરીકે ‘મત્સરિણઃ’ પદ લેવાનું. ટીકાકારે કરેલી વ્યાખ્યામાં ‘પક્ષપાતી’ પદ વિધેય હતું. બંને વ્યાખ્યામાં આટલો ફેર છે. આ બે વ્યાખ્યામાંથી કઈ વ્યાખ્યા સરળ છે, અને કઈ વ્યાખ્યા સમજવામાં દુર્ગમ છે ? તેનો નિર્ણય ટીકાકારે વિવેકી વાચકો પર છોડ્યો છે.

ઇત્યુક્તારં કતિપયપદાર્થવિવેચનદ્વારેણ સ્વામિનો યથાર્થવાદાદ્યં ગુણમધિષ્ટ્ય સમગ્રવચનાતિશયવ્યાવર્ણને સ્વસ્યાસામર્થ્યં દૃષ્ટાન્તપૂર્વકમુપદર્શયન્ ઔદત્યપરિહારાય મહ્યન્તરતિરોહિતં સ્વાભિધાનં ચ પ્રકાશયન્ નિગમનમાહ -

વાગ્વૈભવં તે નિઃખિલં વિવેક્તુમાશાસ્મહે चेद् મહનીયમુચ્ય ।

લઙ્ઘેમ જહ્વાલતયા સમુદ્રં વહેમ ચન્દ્રદ્યુતિપાનતૃષ્ણામ્ ॥ ૩૧ ॥

વિભવ એવ વૈભવં । પ્રજાદિત્વાત્ સ્વાર્થેઽણ । વિભોર્ભાવઃ કર્મ જેતિ વા વૈભવમ્ । વાચાં વૈભવં વાગ્વૈભવં=વચનસંપત્કર્ષમ્ । વિભોર્ભાવ ઇતિ પક્ષે તુ સર્વનયવ્યાપકત્વમ્ । વિભુશબ્દસ્ય વ્યાપકપર્યાયિતયા રૂઢત્વાત્ । તે=તવ સંબન્ધિનં નિઃખિલં=કૃત્ત્વં વિવેક્તું=વિચારયિતું ચેદ્ યદિ વયમાશાસ્મહે=ઇચ્છામઃ । હે મહનીયમુચ્ય-મહનોયાઃ=પૂજ્યાઃ પદ્મ પરમેષ્ઠિનસ્તેષુ મુખ્યઃ=પ્રધાનભૂતઃ, આદ્યત્વાત્ । તસ્ય સંબોધનમ્ ॥

ભગવાનનો વચનાતિશય અવાર્ણનીય

એ

વ કેટલાક પદાર્થોનું વિવેચન કરવાદ્વારા કવિએ પ્રભુના 'યથાર્થવાદિતા' ગુણની ભરપૂર સ્તુતિ કરી. 'છતાંપણ ભગવાનના સમસ્ત વચનએશ્વર્યનું અશેષનિરૂપણ કરવાનું સામર્થ્ય પોતાનામાં નથી,' એમ કવિ દેશાંતપૂર્વક બતાવે છે. આમ કરીને તેઓ પોતાની ઉદ્ધતાઈનો ત્યાગ કરે છે. તથા પ્રકારાન્તરે પોતાનું નામ પ્રગટ કરતાં કહે છે.

કાવ્યાર્થ :- હે પૂજ્યોમાં પ્રધાન = મુખ્ય ! જો તારા સઘળા વચનવૈભવનું વર્ણન કરવાની વાંછા અમે રાખીએ, તો અમારી આ વાંછા, વેગવાન હોવામાત્રથી સમુદ્ર તરી જવાની વાંછા જેવી, અને ચંદ્રના કિરણોનું પાન કરવાની વાંછા જેવી છે. (અર્થાત્ આ વાંછા અશક્યવિષયક છે.)

(૧) વિભવ = વૈભવ. પ્રજાઆદિશબ્દોની જેમ વિભવને સ્વાર્થમાં (= પોતાના જ અર્થમાં, અર્થાત્ અર્થમાં વધારો ઘટાડો થયા વિના) 'આણ' પ્રત્યય લાગ્યો. અથવા (૨) વિભુ (=વ્યાપક) નો ભાવ કે કર્મ આ અર્થમાં 'વિભુ' શબ્દને 'આણ' પ્રત્યય લાગ્યો. અને 'વૈભવ' શબ્દ બન્યો. વાગ્વૈભવ = વાણીની ઉત્કૃષ્ટ સંપત્તિ. વિભોર્ભાવં (=વિભુનો ભાવ) = વૈભવ એવી વ્યુત્પત્તિ લઈએ તો વાગ્વૈભવ = સર્વનયોમાં વ્યાપકતા. કેમકે વિભુ શબ્દ 'વ્યાપક' અર્થમાં રૂઢ છે. મહનીય = પૂજ્ય = પંચ પરમેષ્ઠી. તેમાં મુખ્ય = અરિહંત. હે પૂજ્યોમાં મુગટ! તારા સમસ્ત વચનવૈભવનો વિચાર કરવાની ઇચ્છા જો અમે કરીએ તો (અહીં પૂર્વાર્દનો અર્થ પૂર્ણ થયો. કેવા છીએ ? ઉત્તરાર્દમાં બતાવશે)

સિદ્ધો કરતા અરિહંતની અધિક પૂજ્યતા

શંકા :- અરિહંતોપાસે ભલે વચનાતિશય હે ! છતાં પણ તેઓ સિદ્ધો કરતાં તો ઓછા ગુણવાળા જ છે. કેમકે (૧) સિદ્ધોએ સર્વકર્મના કાયથી બધા ગુણો પ્રાપ્ત કર્યા છે. જ્યારે અરિહંતને હજી અધાતિકર્મોના કાયથી પ્રાપ્ત થતા ગુણો મેળવવાના બાકી છે. વળી (૨) અરિહંતો પણ દીક્ષાકાળે સિદ્ધોને નમસ્કાર કરે છે. શ્રુતકેવળી શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ કહ્યું છે કે "સિદ્ધોને નમસ્કાર કરી તેણે (અરિહંતે) અભિવ્રજ્ય વ્રજ્ય કર્યા" નમસ્કાર કરવાયોગ્ય વ્યક્તિ નમસ્કાર કરનાર કરતા અધિકગુણસંપન્ન હોય, તે સર્વવિદિત છે. તેથી પંચપરમેષ્ઠીમાં મુખ્ય તરીકે અરિહંત નહિ, પણ સિદ્ધો ગણાવા જોઈએ.

સમાધાન :- બેશક, તમે કહ્યા, તે બે અંશે સિદ્ધો અરિહંત કરતાં વધુ પૂજ્ય છે. પરંતુ આપણી અપેક્ષાએ

નનુ સિદ્ધેષ્યો હોનગુણત્વાદ્ અર્હતાં કથં વાગતિશયશાલિનામપિ તેષાં મુખ્યત્વમ્ ? ન ચ હોનગુણત્વમસિદ્ધમ્ । પ્રવ્રજ્યાવસરે સિદ્ધેષ્યતેષાં નમસ્કારકરણશ્રવણાત્ । “કાઠુણ નમુકારં સિદ્ધાણમભિગ્રહં તુ સો ગિણ્હે ” ઇતિ શ્રુતકેવલિચનાત્ । સૈવમ્ । અર્હદુપદેશેનૈવ સિદ્ધાનામપિ પરિજ્ઞાનાત્ । તથા ચાર્ષમ્— “અરહન્તુવણ્ણેણં સિદ્ધા ણજંતિ તેણ અરહાઈ” ઇતિ । તતઃ સિદ્ધં ભગવત એવ મુખ્યત્વમ્ । યદિ તવ વાવૈભવં નિહિલં વિવેક્તુમાશાસ્મહે તતઃ કિમિત્યાહ લક્ષ્મેમ્ ઇત્યાદિ । તદા ઇત્યધ્યાહાર્યમ્ । તદા જહ્જાલતયા=જાડિધકતયા=વેગવત્તયા સમુદ્રં લક્ષ્મેમ્ કિલ સમુદ્રમિવ અતિક્રમ્યામઃ । તથા વહેમ્ =ધારયેમ્ । ચન્દ્રયુતોનાં=ચન્દ્રમરીચોનાં પાનં, ચન્દ્રયુતિપાનમ્ । તત્ર તૃષ્ણા=તર્ષોઽભિલાષ ઇતિ યાવત્ ચન્દ્રયુતિપાનતૃષ્ણા તામ્ ઉપયત્રાપિ સમ્ભાવને સપ્તમી । યથા કશ્ચિચરણચક્રમણવેગવત્તયા કૈયાનપાત્રાદિ અન્તરેણાપિ સમુદ્રં લક્ષ્મિતુમીહતે યથા ચ કશ્ચિચન્દ્રમરીચીરમૃતમયોઃ શ્રુત્વા ચુલુકાદિના પાતુમિચ્છતિ, ન ચૈતદ્વ્યયમપિ શક્યસાધનમ્ । તથા ન્યક્ષેણ ભવદોયવાવૈભવવર્ણનાકાઢ્ધાપિ અશક્યારમ્ભપ્રવૃત્તિતુલ્યા । આસ્તાં તાવત્ તાવકીન-વચનવિભવાનાં સામસ્ત્યેન વિવેચનવિધાનમ્, તદ્વિષયાકાઢ્ધાપિ મહત્ સાહસમિતિ ભાવાર્થઃ ॥

અથવા ‘લઘુ શોષણે’ ઇતિ ધાતોર્લઙ્ઘેમ્=શોષયેમ્ સમુદ્રં જહ્જાલતયા=અતિરંહસા । અતિક્રમણાર્થલઙ્ઘેસ્તુ પ્રયોગે દુર્લભં પરસ્મૈપદમનિત્યં વા આત્મનેપદમિતિ । અત્ર ચ ઔદત્યપરિહારેઽધિકૃતેઽપિ યદ્ ‘આશાસ્મહે’ ઇત્યાત્મનિ બહુવચનમાચાર્યઃ પ્રયુક્તવાંસ્તદિતિ સૂચયતિ યદ્ વિદ્યન્તે જગતિ માહશા મન્દમેધસો ભૂયાંસઃ સ્તોતારઃ, ઇતિ બહુવચનમાત્રેણ ન ધત્તુ અહઙ્કારઃ સ્તોતરિ પ્રભૌ શઙ્કનોયઃ । પ્રત્યુત્ત નિરભિમાનતાપ્રાસાદોપરિ પતાકારોપ એવાવધારણીયઃ ॥ ઇતિ કાવ્યાર્થઃ ॥ ૩૧ ॥ એષુ એકત્રિંશતિ વૃત્તેષુ ઉપજાતિચ્છન્દઃ ॥

સિદ્ધ કરતા પણ અરિહંતો જ વધુ પૂજ્ય છે. કારણ કે સિદ્ધોની આપણને ઓળખાણ કરાવનાર અરિહંત છે. કહ્યું જ છે કે “અરિહંતના ઉપદેશથી જ સિદ્ધોનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી અરિહંતો આદિમાં (=પ્રથમ) છે.” તેથી અરિહંતો જ આપણી અપેક્ષાએ અધિક પૂજનીય છે. તેથી પંચપરમેષ્ઠીઓમાં પ્રથમ છે. હવે આ અરિહંતના તમામ વાગ્દેવતાને કહેવાની ઇચ્છાવાળો કેવો છે? તે દેશાંતથી દર્શાવે છે. કોઈ વ્યક્તિ પગેથી ઝડપથી ચાલી શકતો હોય, તેટલા માત્રથી વહાણની સહાય લીધા વિના સમુદ્ર ઓળંગી જવાની ઇચ્છા રાખે. અથવા “ચન્દ્રના કિરણો અમૃતમય હોય છે.” તેમ સાંભળીને કોઈ વ્યક્તિ ખોબે ખોબે ચન્દ્રના કિરણો પીવાની ઝંખના રાખે, તો આ બન્ને વ્યક્તિની આ બંને ઇચ્છા ક્યારેય પણ પૂર્ણ ન થાય. બસ, તેમ જ ! તારા સંપૂર્ણ વચનવૈભવનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવાની ઇચ્છા પણ અશક્યનો આરંભ કરવાની પ્રવૃત્તિતુલ્ય છે. અર્થાત્ તારા વચનવૈભવનું સમસ્તરૂપે વિવેચન કરવાની ચેષ્ટા તો જવા દો, આવી ઇચ્છા કરવી એ પણ મંજાસાહસરૂપ જ છે.

અથવા ‘લઘુ’ ધાતુ શોષણ અર્થમાં આવે છે. તેથી અહીં “અમે વેગથી સમુદ્રનું શોષણ કરવા ઇચ્છીએ છીએ” એવો અર્થ પણ સૂચિત થાય છે. અતિક્રમણ (=ઉલ્લંઘન) અર્થમાં ‘લઙ્ઘ’ ધાતુનો પ્રયોગ પરસ્મૈપદમાં થતો નથી. અથવા ધાતુના પ્રયોગ આત્મનેપદમાં થવાના નિયમો અનિત્ય હોવાથી પરસ્મૈપદનું રૂપ નિર્દોષ છે.

શંકા :- આ કાવ્યમાં કવિ એકબાજુ ઉદ્ધતાઈનો ત્યાગ કરવાની ચેષ્ટા કરે છે, અને બીજાબાજુ “આશાસ્મહે” પ્રયોગમાં પોતાનામાટે બહુમાનસૂચક બહુવચનનો પ્રયોગ કરે છે, અહીં પરસ્પર વિરોધ છે.

સમાધાન :- અહીં વિરોધ નથી, કેમકે બહુવચનનો પ્રયોગ પોતાના પરના બહુમાનથી નથી થયો, પરંતુ “મારા જેવા મંદબુદ્ધિવાળા સ્તુતિકરનારાઓ આ જગતમાં ઘણાં છે.” તેમ સૂચવવા થયો છે, તેથી ખરેખર તો આ બહુવચનનો પ્રયોગ કવિની નિરાભિમાનતાને જ સૂચવે છે.

આ બધા એકત્રીશ કાવ્યો ઉપજાતિ છંદમાં હતા

૧. છયા-કૃત્વા નમસ્કારં સિદ્ધેષ્યોઽભિગ્રહં તુ સોઽગ્રહીત્ । આવશ્યકે । ૨॥ છયા-અર્હદુપદેશેન સિદ્ધા જ્ઞાયન્તે, તેનાર્હદાદિઃ । વિશેષાવશ્યકભાષ્યે ૩૨૧૩ । ૩. હૈમધાતુપારાયણે ધ્વાદિગણે ધા ૧૮ ।

एवं विप्रतारकैः परतीर्थिकैर्व्यामोहमये तमसि निमज्जितस्य जगतोऽभ्युद्धरणेऽव्यभिचारिवचनतासाध्ये-
नान्ययोगव्यच्छेदेन भगवत एव सामर्थ्यं दर्शयन् तदुपास्तिविन्यस्तमानसानां पुस्वाणामौचित्यचतुरतां प्रतिपादयति-

इदं तत्त्वातत्त्वव्यतिकरकरालेऽन्धतमसे

जगन्मायाकारैरिव हतपरैर्हा विनिहितम् ।

तदुद्धर्तुं शक्तो नियतमवિसंवादिवचन

स्वमेवातस्त्रातस्त्वयि कृतसपर्याः कृतधियः ॥ ३२ ॥

इदं પ્રત્યક્ષોપલભ્યમાનં જગદ્=વિશ્વમ્, ઉપચારાદ્ જગદ્વર્તી જનઃ । હતપરૈઃ હતા=અધમા યે પરૈ=તીર્થાન્તરીયા
હતપરે તૈઃ । માયાકારૈરિવ=એન્દ્રજાલિકૈરિ શામ્બરીયપ્રયોગનિપુણૈરિવ ઇતિ યાવત્ । અન્ધતમસે=નિબિડાન્ધકારે । હા
ઇતિ છેદે । વિનિહિતં--વિશેષેણ નિહિતં=સ્થાપિતં પાતિતમિત્યર્થઃ । અન્ધં કરોતીત્યન્ધયતિ, અન્ધયતીત્યન્ધં તચ્ચ

ઉદ્ધારકતા અન્યયોગ વ્યવચ્છેદ

પૂર્વે બતાવ્યું તેમ ઠગનારા પરતીર્થિકોના ઉપદેશથી આ જગત્ વ્યામોહરૂપ અંધકારમાં મગ્ન બનેલું છે. અંધકારમાં મગ્ન બનેલા આ જગત્નો ઉદ્ધાર કરવામાં માત્ર ભગવાન જ સમર્થ છે, તેમ કવિ હવેના શ્લોકમાં અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વારા દર્શાવે છે. તથા 'ભગવાન જ અવિસંવાદિવચનવાળા છે,' તેમ દર્શાવવાથી અન્યયોગવ્યવચ્છેદ સિદ્ધ થઈ શકે. તેથી 'માત્ર ભગવાન જ અવિસંવાદિવચનયોગવાળા છે,' તેમ પણ આ કાવ્યમાં દર્શાવે છે. અને સાથે-સાથે આવા ભગવાનની ઉપાસનામાં લાગેલા પ્રાજ્ઞ પુરુષોની ઔચિત્ય ચતુરતાનું નિરૂપણ કરતા કવિ કહે છે.

કાવ્યાર્થઃ— હે શરણ્ય ! ઈન્દ્રજાલિકોની જેમ અધમપરવાદીઓએ તત્ત્વ અને અતત્ત્વના મિશ્રણથી ભયંકર થયેલા અંધકારમાં આ જગત્ને ડૂબાડ્યું છે. તેમાંથી આ જગત્નો ઉદ્ધાર કરવામાં અવિસંવાદિવચનવાળા તમે જ ચોક્કસ શક્તિમાન છો. તેથી બુદ્ધિશાળી પુરુષો તારી જ સેવા કરે છે.

'જગત્' શબ્દથી ઉપચાર દ્વારા "જગત્માં રહેલા જીવો" એવો અર્થ કરવો. હતપરૈઃ = અધમ પરતીર્થિકો. માયાકાર = ઈન્દ્રજાલિક = શમ્બર નામના અસુરની જેમ માયાપ્રયોગોમાં કુશળ. 'હા!' પદ ખેદસૂચક છે. વિનિહિત = સ્થપાયું છે. અંધતમસ = અંધ કરે તેવો અંધકાર. ("સમવાન્ધાત્ તમસઃ" સૂત્રથી અન્ધશબ્દ સાથેના સમાસમાં 'તમસઃ' શબ્દ 'તમસ' એમ અકારાન્ત બન્યો.) અહીં દ્રવ્યઅંધકાર (=બાહ્ય અંધકાર) ને છોડી ભાવઅંધકારનો નિર્દેશ છે તે બતાવવા કહે છે → તત્ત્વ અને અતત્ત્વ અંગેના વ્યતિકરથી આ ગાઢ અંધકાર ભયંકર બન્યો છે. તત્ત્વમાં અતત્ત્વની બુદ્ધિ, અને અતત્ત્વમાં તત્ત્વની બુદ્ધિરૂપ વ્યતિકર (સ્વભાવ વૈપરિત્ય) અહીં સમજવાનો છે. તેથી અન્ધતમસ = મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મ. કેમકે મિથ્યાત્વનું લક્ષણ છે કે, તત્ત્વમાં અતત્ત્વની અને અતત્ત્વમાં તત્ત્વની બુદ્ધિ કરાવવી. આજ સ્તુતિકાર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું પણ છે કે "અદેવમાં દેવની બુદ્ધિ, અગુરુમાં ગુરુની બુદ્ધિ, તથા અધર્મમાં ધર્મની બુદ્ધિ મિથ્યાત્વ છે." તેથી પૂર્વાર્દનો અર્થ આવો થયો-જેમ સુશિક્ષિત વ્યક્તિને પણ ભૂલાવવામાં ચતુર ઈન્દ્રજાલિકો તેવા પ્રકારના ઔષધ, મન્ત્ર કે હાથચાલાકી વગેરેદ્વારા સભાના લોકોને માયાવી અંધકારમાં મગ્ન કરે, તેમ પરતીર્થિકોએ

૧. માયા તુ શામ્બરો । શમ્બરાણ્યસ્યાસુરસ્ય ઇયં શામ્બરો । અધિધાર્નચિન્તામણો ।

તતમશ્ચેત્યન્ધતમસમ્ । “સમવાન્ધાત્ તમસઃ” इत्यप्रत्ययः, तस्मिन् अन्धतमसे । कथंभूतेऽन्धतमसे इति द्वयान्धकारव्यवच्छेदार्थमाह तत्त्वातत्त्वव्यतिकरकराले । तत्त्वं चातत्त्वं च तत्त्वातत्त्वे तयोर्व्यतिकरे=व्यतिकोर्णता=व्यामिश्रता=स्वभावविनिमयस्तत्त्वातत्त्वव्यतिकरस्तेन कराले=भयङ्करे । यत्रान्धतमसे तत्त्वेऽतत्त्वाभिनिवेशः अतत्त्वे च तत्त्वाभिनिवेश इत्येवंस्वो व्यतिकरः संजायत इत्यर्थः । अनेन च विशेषणेन परमार्थतो मिथ्यात्वमोहनोपमेव अन्धतमसम्, तस्यैव ईदृशलक्षणत्वात् । तथा च ग्रन्थान्तरे प्रस्तुतस्तुतिकारपादाः—^१“अदेवे देवबुद्धिर्या गुस्वीरगुरौ च या । अधर्मे धर्मबुद्धिश्च मिथ्यात्वं तद्विपर्ययात् ” ॥ ततोऽयमर्थः । यथा किल ऐन्द्रजालिकास्तथाविधसुशिक्षित-परव्यामोहनकलाप्रपञ्चाः तथाविधमौषधीमन्त्रहस्तलाघवादिप्रायं किञ्चित्प्रयुज्य परिषज्जनं मायामये तमसि मज्जयन्ति तथा परतीर्थिकैरपि तादृकप्रकारदुरधीतकुतर्कयुक्तीरुपदर्श्य जगदिदं व्यामोहमहान्धकारे निक्षिप्तमिति । तज्जगदुद्धर्तुं-मोहमहान्धकारोपलत्वात् क्रष्टुम् नियतं=निश्चितम् त्वमेव नान्यः शक्तः=समर्थः । किमर्थमित्यमेकस्यैव भगवतः सामर्थ्यमुपवर्णयते ? इति विशेषणद्वारेण कारणमाह । अविसंवादिवचनः । कषच्छेदतापलक्षणपरीक्षात्रयविशुद्धत्वेन फलप्राप्तौ न विसंवदतीत्येवंशीलमविसंवादि । तथाभूतं वचनमुपदेशो यस्यासावविसंवादिवचनः । अव्यभिचारिवागित्यर्थः । यथा च पारमेश्वरी वाग् न विसंवादमासादयति तथा तत्र तत्र स्याद्वादसाधने दर्शितम् ॥

कषादिवસ્વં चेत्थमाचक्षते प्रावचनिकाः—“पाणवहाईआणं पावद्वाणाण जो उ पडिसेहो ॥ झाणज्झयणाईणं जो य विही एस धम्मकसो ॥१॥ बज्झाणद्वाणेणं जेण ण बाहिज्जए तयं णियमा । संभवइ य परिसुद्धं सो पुण धम्ममि छेउत्ति ॥२॥ जीवाइभाववाओ बंधाइपसाहगो इहं तावो ॥ एएहिं परिसुद्धो धम्मो धम्मत्तणमुवेइ ॥३॥” तीर्थान्तरीयाप्ता हि न प्रकृतपरीक्षात्रयविशुद्धवादिन इति ते महामोहान्धतमस एव जगत् पातयितुं समर्थाः, न पुनस्तदुद्धर्तुम् । अतः

પણ કુતર્કથી ભરેલી યુક્તિઓ દર્શાવીને આ જગતના લોકોને વ્યામોહરૂપ અંધકારમાં મુકી દીધા છે. (હે નાથ!) તેથી મહામોહરૂપ અંધકારની પીડામાંથી આ જગતનો ઉદ્ધાર કરવા નિશ્ચિત તમે જ શક્તિમાન છો, બીજાઓ નહિ. કેમકે કષ, છેદ અને તાપ પરીક્ષામાં વિશુદ્ધ અને ક્ષણની પ્રાપ્તિમાં વિસંવાદ વિનાના વચનો માત્ર તારા જ છે, અન્યના નહિ. ભગવાનની વાણી વિસંવાદ વિનાની છે એ વાત પૂર્વે સ્પષ્ટવાદને સિદ્ધ કરતી વખતે વારંવાર દર્શાવી ગયા છીએ.

કષ વગેરેનું સ્વરૂપ

સિદ્ધાંતશો કષાદિનું સ્વરૂપ આવું બતાવે છે—પ્રાણવધ = હિંસાવગેરે પાપસ્થાનોનો જે નિષેધ છે. તે અને ધ્યાનઅધ્યયન વગેરેની જે વિધિ (=વિધાન) છે. તે ધર્મ માટે કષ છે. ॥૧॥ (જે ધર્મમાં આ વિધિનિષેધ યથાર્થ દર્શાવ્યા હોય તે ધર્મ કષશુદ્ધ બને છે.) “જે બાહ્યક્રિયાઓ કષ (= વિધિનિષેધ)ને બાધ ન પહોંચાડે, પરંતુ પુષ્ટ કરે અને પરિશુદ્ધ હોય, તે ક્રિયાઓ ધર્મ માટે છેદ છે.” ॥૨॥ (જે ધર્મના બાહ્ય અનુષ્ઠાનો કષશુદ્ધ વિધિનિષેધના બાધક નહિ, પણ સાધક અને પોષક બને તે ધર્મ છેદપરીક્ષામાં સફળ થયો ગણાય.) “જીવવગેરે ભાવોની પ્રપ્રણા બંધવગેરેનો પ્રસાધક હોય તે તાપ ગણાય. આ ત્રણેથી જે ધર્મ શુદ્ધ હોય તે ધર્મપણાને પામે. ॥૩॥ (જીવ-અજીવઆદિતત્ત્વોનું નિત્યાનિત્યત્વવગેરેસ્વરૂપ એવું દર્શાવે કે, જેથી જીવના બંધ અને મોક્ષ વગેરે તત્ત્વો તથા સુખદુઃખવગેરે તાત્ત્વિકરૂપે સુસંગત બને. આ પ્રમાણે જીવદિતત્ત્વોની પ્રપ્રણા કરનાર ધર્મ જ તાપશુદ્ધ બને છે.) આગળ દર્શાવી ગયા તેમ, કુતીર્થિકોના આપ્તપુરુષોના વચનો આ ત્રણ પરીક્ષાથી વિશુદ્ધ

૧. હૈમસૂત્રે ૭-૩-૮૦ । ૨. હૈમચંદ્રસૂરિકૃતપોગશાસ્ત્રે ૨-૩ । ૩. છાયા-પ્રાણવધાદીનાં પાપસ્થાનાનાં યસ્તુ પ્રતિષેધઃ । ધ્યાનાધ્યયનાદીનાં યશ્ચ વિધિરેષ ધર્મકષઃ ॥૧॥ બાહ્યાનુષ્ઠાનેન યેન ન બાધ્યતે તન્નિયમાત્ । સંભવતિ ચ પરિશુદ્ધં સ પુનર્ધર્મે છેદ इति ॥૨॥ જીવાદિભાવવાદો બંધાદિપ્રસાધક इह तापः । एभिः परिशुद्धो धर्मो धर्मत्वमुपैति ॥૩॥ हरिभद्रसूरिकृतपञ्चवस्तुकचतुर्थद्वारे ।

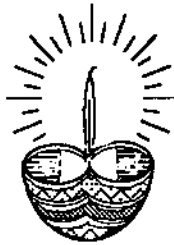
કારણાત્ । કુતઃ કારણાત્ ? કુમતઃ પાત્તાર્ણવાન્તઃ પતિતભુવનાભ્યુદ્ધારણસાધારણસામર્થ્યલક્ષણાત્ । હે વ્રત= ત્રિભુવનપરિત્રાણપ્રવૌણ । ત્વયિ કાકવાધધારણસ્ય ગમ્યમાનત્વાત્ ત્વય્યેવ વિષયે ન દેવાન્તરે । કૃતધિયઃ । કરોતિરત્ર પરિકર્મણિવર્તતે, યથા હસ્તૌ કુરુ પાદૌ કુરુ ઇતિ । કૃતા=પરિકર્મિતા--તત્ત્વોપદેશપેશલતતચ્છાસ્ત્રાભ્યાસપ્રકર્ષેણ સંસ્કૃતા ધોર્બુદ્ધિર્યેષાં તે કૃતધિયશ્ચિદ્રૂપાઃ પુરુષાઃ । કૃતસપર્યાઃ । પ્રાદિકં વિનાપ્યાદિકર્મણો ગમ્યમાનત્વાત્ । કૃતા = કર્તુમારબ્ધા સપર્યા=સેવાવિધિયૈસ્તે કૃતસપર્યાઃ । આરાધ્યાન્તરપરિત્યાગેન ત્વય્યેવ સેવાહેવાકિતાં પરિશીલયન્તિ ॥ ઇતિ શિખરિણીચ્છન્દોઽલંકૃતકાવ્યાર્થઃ ॥ ૩૨ ॥

થતા નથી. તેથી તેમના વચનોને અનુસરનાર જગત્ મહામોહના અધિકારમાં જ મગ્ન બને. પણ મહામોહના અધારાને ઉલેચી બહાર ન નીકળી શકે. તેથી તે કહેવાતા આત્મપુરુષો ઉદ્ધારક બની શકતા નથી. હે ત્રિભુવનરક્ષાકુશળ ! આ પ્રમાણે કુમતરૂપ અધિકારસમુદ્રમાં ડૂબેલા આ જગતનો ઉદ્ધાર કરવામાં માત્ર આપ જ સમર્થ છો. તત્ત્વનું દર્શન કરાવવામાં કુશળ એવા શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી પરિકર્મિતબુદ્ધિવાળા પુરુષો બીજા કહેવાતા આરાધ્યોને છોડી તારી સેવા કરવાની ટેવવાળા છે. જેમ 'હથ કર' 'પગ કર' વગેરે વાક્યપ્રયોગોમાં કૃધાતુ (= 'કર' શબ્દ) નો અર્થ પરિકર્મ થાય છે. તેમ 'કૃતધિયઃ' પદમાં પણ 'કૃ' ધાતુનો અર્થ પરિકર્મ લેવાનો છે. કૃતસપર્યા--અહીં 'પ્ર' વગેરે ઉપસર્ગ ન હોવા છતાં 'કૃત' નો અર્થ 'પ્રારંભ કરાયેલી' એવો કરવો. અર્થાત્ પ્રારંભ કરાયેલી છે સપર્યા = પૂજા, સેવા જેઓથી તેઓ 'કૃતસપર્યાઃ' એમ અર્થ કરવો.

આ શ્લોક 'શિખરિણી' છન્દમાં છે.

આ પ્રમાણે 'સ્વાદ્વાદમંજરી' ટીકાનો અનુવાદ પૂર્ણ થાય છે.

॥ સમાપ્તા ચેયમન્યયોગવ્યવચ્છેદ્દ્વાત્રિંશિકાસ્તવનટીકા ॥

ટીકાકારસ્ય પ્રશસ્તિ: ।

येषामुज्ज्वलहेतुहेतिसंचरः प्रामाणिकाध्वस्पृशां, हेमाचार्यसमुद्भवस्तवनभूरर्थः समर्थः सखा ।
तेषां दुर्नयदस्युसम्भवभयास्पृष्टात्मनां सम्भवत्यायासेन विना जिनागमपुरप्राप्तिः शिवश्रीप्रदा ॥ १ ॥
चातुर्विद्यमहोदधेर्भगवतः श्रीहेमसूरेर्गिरां गम्भीरार्थविलोकने यदभवद् दृष्टिः प्रकृष्टा मम ।
द्राघीयःसमयादराग्रहपरभूतप्रभूतावमं, तन्नूनं गुरुपादरेणुकणिकसिद्धांजनस्योर्जितम् ॥ २ ॥

अन्यान्यशास्त्रतस्संगतचित्तहारिपुष्पोपमेयकतिचित्रिचितप्रमेयैः ।

दृब्धां मयान्तिमजिनस्तुतिवृत्तिमेनां मालामिवामलहृदो हृदये वहन्तु ॥ ३ ॥

प्रमाणसिद्धान्तविरुद्धमत्र यत्किंचिदुक्तं मतिमान्दोषात् ।

मात्सर्यमुत्सार्य तदार्यचिताः प्रसादमाधाय विशोधयन्तु ॥ ४ ॥

ટીકાકારની પ્રશસ્તિ

શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ રચેલી સ્તુતિઓમાંથી ઉત્પન્ન થતા અર્થો સમર્થ હોય છે અને ઉજ્જવળ હેતુઓરૂપી શસ્ત્રથી સુશોભિત હોય છે. આવા અર્થો પ્રામાણિકોના માર્ગચાલનારા જેઓના મિત્રરૂપ બને છે, તેઓને દુર્નયરૂપી ચોરોથી ભય નથી. અને તેઓને મોક્ષલક્ષ્મી દેવામાં કુશળ એવા જિનાગમનગરની પ્રાપ્તિ અનાયાસે થાય છે. ૧

શ્રી હેમચંદ્રસૂરિમહારાજ ચારવિદ્યાના મહાસમુદ્ર સમાન છે. તેમની વાણીમાં ગંભીર અર્થો રહેલા છે. આ ગંભીર અર્થોનું વિલોકન કરવામાં મારી બુદ્ધિ જે કંઈ પ્રકર્ષને પામી, તથા આ વિશાળ સિદ્ધાંતનું સાદર ગ્રહણ કરતી વખતે અથવા કરવાથી જે ઘણા પાપો = વિघ્નો પરાભવ પામ્યા. તે બન્નેમાં ચોક્કસ યુરુવર્ચના ચરણકમળની રજરૂપી સિદ્ધાંજનનો જ પ્રભાવ છે. ૨

મેં આ અંતિમજિનની (=શ્રીવર્ધમાનસ્વામીની) સ્તુતિની ટીકારૂપ પુષ્પમાળા રચી. તે માળા બનાવવા મેં ઘણા શાસ્ત્રરૂપ વૃક્ષોના કેટલાક વ્યાપ્તપ્રમેયરૂપ મનોહર પુષ્પોનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ પુષ્પમાળાને નિર્મળ બુદ્ધિવાળા પ્રાણપુરુષો હૃદયમાં ધારણ કરે. ૩

બુદ્ધિની મંદતાના દોષથી મેં આ ટીકામાં પ્રમાણ કે સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ જે કંઈ કહ્યું હોય, તેનું ઉદ્ધારચિત્ત વાળા મહાપુરુષો માત્સર્ય છોડી તથા કૃપા વરસાવી સંશોધન કરે. ૪

જેઓ અત્યંત પ્રતિભાસંપન્ન છે, અને તેથી જેમના અંગે ત્રણલોકમાં પ્રખ્યાત થયેલું નિર્દમ્ભ અનુમાન છે કે, “આ દેવોના ગુરુ (બૃહસ્પતિ) પૃથ્વી પર અવતર્યા છે.” તથા જેમના વચનઉદ્ગારને વિબુધો (=પંડિતો) ‘અમૃત’ કહીને પ્રશંસે છે તથા એ વિબુધો જેમની અવિસંવાદી વાણીને જગતમાં ફેલાવે છે તથા જેઓ નાગેન્દ્રગચ્છરૂપ વિષ્ણુના હૃદયના અલંકાર-કૌસ્તુભમણિનુલ્લેખ છે. તથા જેઓ વિશ્વવન્દ્ય છે, તે શ્રી ઉદયપ્રભસૂરિ સમૃદ્ધિને પામે. ૫-૬

તેમના (શ્રી ઉદયપ્રભસૂરિના) પદરૂપ આકાશમાં સૂર્યસમાન શ્રીમદ્વિષ્ણુસૂરિએ શકસંવત મનુરવિ (મનુ = ૧૪ અને રવિ = ૧૨ તેથી ૧૨૧૪) માં દિવાળીના દિવસે શનિવારે આ વૃત્તિ રચી. ૭

આ શ્યામવાદમંજરીટીકામાં શ્રી જિનપ્રભસૂરિની સહાય મળી છે. તેથી આ ટીકા સુગન્ધિત થયેલી છે.

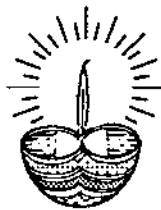
ઉચ્ચામેષ સુધાભુજાં ગુર્જરિતિ ત્રૈલોક્યવિસ્તારિણી યત્રેયં પ્રતિભાભરાદનુમિતિર્નિર્દમ્ભમુજ્જ્વભતે ।
 કિં ચામી વિબુધાઃ સુધેતિ વચનોદ્ગારં યદીયં મુદા શંસન્તઃ પ્રથયન્તિ તામતિતમાં સંવાદમેદસ્વિનોમ્ ॥૫॥
 નાગેન્દ્રગચ્છગોવિન્દવક્ષોડલંકારકૌસ્તુભાઃ । તે વિશ્વવન્દ્યા નન્દ્યાસુહૃદયપ્રભસૂરયઃ ॥૬॥ યુગ્મમ્ ॥
 શ્રીમસ્તિલ્લેષેણસૂરિભરકારિ તત્પદગગનદિનમણિભિઃ । વૃત્તિરિયં મનુરવિમિતશાકાબ્દે દીપમહસિ શનૌ ॥૭॥
 શ્રીજિનપ્રભસૂરીણાં સાહાય્યોદ્ભિન્નસૌરભા । શ્રુતાવુતંસતુ સતાં વૃત્તિઃ સ્યદ્વાદમઞ્જરી ॥૮॥
 વિભ્રાણે કલિનિર્જયાઞ્જિનતુલાં શ્રીહેમચન્દ્રપ્રભૌ તદ્દહબ્ધસ્તુતિવૃત્તિનિર્મિતિમિષાદ્ ભક્તિર્મયા વિસ્તૃતા ।
 નિર્ણેતું ગુણદૂષણે નિજગિરાં તત્ત્રાર્થયે સજ્જનાન્ તસ્યાસ્તત્ત્વમકૃત્રિમં બહુમતિઃ સાસ્ત્યત્ર સમ્યગ્ યતઃ ॥૯॥
 ॥ ઇતિ ટીકાકારસ્ય પ્રશસ્તિઃ સમાપ્તા ॥

આ ટીકા સજ્જનોના કર્ણને શોભાવનારી (અર્થાત્ સજ્જનોને સાંભળવામાં આનંદ ઉપજાવનારી) થાયો.
 ૮

શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ કલિકાળપર વિજય મેળવ્યો છે. તેથી તેઓ જિનની તુલ્યતાને ધારણ કરે છે. તેઓએ રચેલી આ સ્તુતિપર ટીકાલખવાના બહાને મેં તેમના પ્રત્યેની મારી ભક્તિ જ પ્રદર્શિત કરી છે. તેથી હું સજ્જનોને મારી વાણીમાં રહેલા શુણો અને દૂષણોઅંગે નિર્ણય કરવા પ્રાર્થના કરતો નથી. કેમકે ભક્તિનું અકૃત્રિમતત્ત્વ (= સહજકારણ) બહુમાન છે, અને આ બહુમાન આ સ્તુતિની ટીકારૂપ ભક્તિમાં સારા પ્રમાણમાં છે જ. ૧૮ । ટીકાકારની પ્રશસ્તિ પૂર્ણ થઈ.

इति स्व. सुविशालगच्छाधिपति स्याद्वाददेशनादक्षशासनप्रभावकमुखाचार्यदेवेश-

શ્રીવિજયભુવનભાનુસૂરીશ્વર શિષ્યશ્રેષ્ઠ કર્મસાહિત્ય સુધાપાનૈકમગ્નસ્વ.આચાર્યવર્યશ્રીવિજય-
 ધર્મજિત્સૂરિવિનેયરત્નજિનભક્તિ રસિકાચાર્યદેવ શ્રીવિજય જયશેખરસૂરિવરાન્તેવાસિકુશાગ્રબુદ્ધિચ-
 મત્કૃતવિબુધમુનિવર શ્રીઅખયશેખરવિજયગણિવર શિષ્યલેશોનાજિતશેખરવિજયેનાલેખિતમન્યયોગવ્ય-
 વચ્છેદસ્તવનટીકાસ્યાદ્વાદમઞ્જરી ગુર્જરભાવાનુવાદં પઠન્તુ સુજનશ્રેષ્ઠાઃ શોધયન્તુ ચેતિ વિજ્ઞપ્તિઃ ।
 યાવચ્ચન્દ્રદિવાકરૌ અયમપિ વિસ્ફુરત્સ્યાદ્વાદપ્રકાશમાતનોતુ ॥ ઇતિ શુભમ્ ।

૧. અંકાનાં વામતો ગતિઃ ૧૨૧૪ મિતે શાકે । ચતુર્દશ મનવઃ દ્વાદશ આદિત્યાઃ । ૨. દીપાવત્યામ્ ।

॥ શ્રી શંકેશ્વરપાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

પરિશિષ્ટ - ૧

કલિકાલ સર્વજ્ઞશ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય વિરચિતં
અયોગવ્યવચ્છેદ દ્વાત્રિંશિકાઋયં
શ્રી મહાવીરસ્વામિસ્તોત્રમ્
(ગુજરાતી ભાવાનુવાદ સાથે)

શ્રીમહાવીરભગવાનની સ્તુતિ

અગમ્યમધ્યાત્મવિદામવાચ્યં, વચસ્વિનામક્ષવતાં પરોક્ષમ્ ।

શ્રીવર્ધમાનાભિધમાત્મસ્વમહં સ્તુતેર્ગોચરમાનયામિ ॥૧॥

જે અધ્યાત્મવેત્તાઓને અગમ્ય છે, પંડિતવક્તાઓ પણ જેનું વર્ણન કરી શકે તેમ નથી તથા ઈન્દ્રિયજ્ઞાની માટે જેઓ પ્રત્યક્ષના વિષય નથી અર્થાત્ પરોક્ષ છે. તેવા વર્ધમાન નામના પરમાત્મસ્વરૂપને હું (હેમચન્દ્રસૂરિ) મારી સ્તુતિનો વિષય બનાવું છું. ૧

પરમાત્માના ગુણોની સ્તવના કરવાનું અસામર્થ્ય -

સ્તુતાવશક્તિસ્તવ યોગિનાં ન કિં ? ગુણાનુરાગસ્તુ મમાપિ નિશ્ચલઃ ।

इदं विनिश्चित्य तव स्तवं वदन्, न बालिशोऽप्येष जनोऽपराध्यति ॥२॥

પ્રભુ! આપની સ્તુતિ કરવા માટે શું યોગીપુરુષો પણ અસમર્થ નથી? છે જ. અસમર્થ હોવા છતાં આપના ગુણો પ્રત્યે આદરભાવને લઈ તે યોગીપુરુષો આપના ગુણોની સ્તવના કરે છે. બસ એ જ રીતે હું પણ આપના ગુણો પ્રત્યે દૈઢ અનુરાગવાળો છું, તેથી મારા જેવો મૂર્ખ મનુષ્ય પણ આપની સ્તુતિ કરતા અપરાધી તો નહિ જ ગણાય. ૨

સ્તુતિકારની લઘુતા -

क्व सिद्धसेनस्तुतयो महार्था, अशिक्षितालापकला क्व चैषा ।

तथापि यूथाधिपतेः पथस्थः, स्वलद्व्रतिस्तस्य शिशुर्न शोच्यः ॥३॥

અંભીર અર્થથી ભરેલી સિદ્ધસેનદિવાકર સૂરિજીની સ્તુતિઓ ક્યાં? અને વગરભણ્યે બોલવાની મારી ક્યા ક્યાં? તો પણ જેમ મોટા મોટા જૂથના અધિપતિ ગણાતા હાથીઓના માર્ગ પર ચાલનારું બચ્ચુ ગોથા ખાતુ ચાલતુ હોય તો પણ દયનીય ગણાતું નથી, તેમ હું પણ સિદ્ધસેનદિવાકર જેવા વિદ્વાન આચાર્યોના માર્ગને અનુસરતા ક્યાંક સ્ખલના પામું તો હાંસીપાત્ર તો નહિ જ બનું. ૩

એક આશ્ચર્ય -

जिनेन्द्र ! यानेव विबाधसे स्म, दुरंतदोषान् विविधैस्मायैः ।

त एव चित्रं त्वदसूययेव, कृताः कृतार्थाः परतीर्थनाथैः ॥४॥

હે જિનેન્દ્ર ! મુશ્કેલીથી જે દોષોનો અન્ન આવે તેવા જે દોષોને આપ વિવિધ પ્રકારના ઉપાયો વડે કનડતા હતા, પણ પ્રભુ! આશ્ચર્ય તો એ થાય છે કે અન્યતીર્થના સ્વામીઓએ જાણે આપની જ ઇર્ષ્યાથી એ દોષોને સારા ગણીને સ્વીકારી લીધા છે. ૪

તીર્થકરની યથાર્થવાદિતા -

यथास्थितं वस्तु दिशन्नधीश ! न तादृशं कौशलमाश्रितोऽसि ।

तुरङ्गशृङ्गाण्युपपादयद्भ्यो नमः परेभ्यो नवपण्डितेभ्यः ॥૫॥

હે નાથ ! આપે તો જે પદાર્થો જેવા છે તેજ રીતે તેનું વર્ણન કર્યું છે, તેમાં આપે અન્યમતાવલંબીઓની જેમ કંઈ કુશળતા બતાવી નથી. જ્યારે અન્યતીર્થિકોએ તો ઘોડાના શિંગડા જેવી અસંભવિત વસ્તુઓને પણ યુક્તિસિદ્ધ કરી આપી છે, તેથી એવા નવીન પંડિતોને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૫

ભગવાનમાં યાંઝાણી દયાનો અભાવ -

जगन्त्यनुष्ठ्यानबलेन शश्वत् कृतार्थयत्सु प्रसभं भवत्सु ।

किमाश्रितोऽन्यैः शरणं त्वदन्यः स्वमांसदानेन वृथा कृपालुः ॥૬॥

હે સ્વામિનું ! આ સમજાતું નથી કે ધ્યાનરૂપ ઉપકારના બળે સદૈવ જગતને વિશેષયત્નથી કૃતાર્થ કરનારા આપ જેવા હોવા છતાં પોતાને શેગટ માંસના દાન દ્વારા દયાળુ કહેવડાવનારા અન્ય તીર્થાધિપોનું શરણ અન્ય તીર્થિકોએ શા માટે લીધું છે ? (આ કટાક્ષ બુદ્ધની ઉપર કરવામાં આવ્યો છે.) ૬

અસત્વાદીઓનું લક્ષણ -

स्वयं कुमार्गग्लपितानु नाम, प्रलम्भमन्यानपि लम्भयन्ति ।

सुमार्गगं तद्विदમાदिशन्तमसूययान्धा अवमन्वते च ॥૭॥

હે ભગવાન ! આ બહુ ખેદજનક વાત છે કે જેઓ ઇર્ષ્યાથી અંધ બની ગયા છે તેવા લોકો પોતે તો કુમાર્ગમાં ખૂચેલા છે તથા બીજાઓને પણ કુમાર્ગમાં લઈ જાય છે, એટલું જ નહિ; પરંતુ જેઓ સન્માર્ગે ચાલે છે, જેઓ સન્માર્ગને જાણે છે અને જેઓ સન્માર્ગનો ઉપદેશ આપે છે. તેવાઓનું અપમાન કરે છે. ૭

જૈનશાસનની અજ્ઞેયતા -

प्रादेशिकेभ्यः परशासनेभ्यः, पराजयो यत्तव शासनस्य ।

खद्योतपोतद्युतिडम्बरेभ्यो, विडम्बनेयं हरिमण्डलस्य ॥૮॥

વસ્તુના અંશમાત્રને ઝાણ કરનારા બીજા દર્શનો દ્વારા આપના શાસનનો પરાભવ થવો તે એક નાના આગીયાના પ્રકાશથી સૂર્યમંડળનો પરાભવ થવા સમાન છે. અર્થાત્ નાનકડા આગીયાઓ જેમ પોતાના પ્રકાશના ફટાટોપથી સૂર્યમંડળનો પરાભવ ક્યારેય કરી શકતા નથી, તેમ વસ્તુના લેશમાત્રને ઝાણ કરવાવાળા અન્યદર્શનો ક્યારેય આપના શાસનનો પરાભવ કરી શકે તેમ નથી. ૮

જૈનશાસન અસંદિગ્ધ અને અવિપરીત છે -

शरण्य ! पुण्ये तव शासनेऽपि, संदेग्धि यो विप्रतिपद्यते वा ।

स्वादौ स तथ्ये स्वहिते च पथ्ये, संदेग्धि वा विप्रतिपद्यते वा ॥૯॥

શરણુ એવેલાને શરણ આપનારા હે નાથ ! જે લોકો આપના પવિત્ર શાસનમાં પણ સંદેહ કરે છે. અથવા તે તેનાથી અવળા ચાલે છે તે લોકો તો સ્વાદિષ્ટ, તથ્ય, હિતકારી અને પથ્યભોજન વિશે પણ સંદેહ કરી રહ્યા

છે અથવા ઉલટા ચાલી રહ્યા છે. ૯

અન્ય આગમોની અપ્રમાણિકતા -

હિંસાદ્યસત્કર્મપથોપદેશાદસર્વવિન્મૂલતયા પ્રવૃત્તેઃ ।

નૃશંસદુર્બુદ્ધિપરિગ્રહાચ્ચ, ભ્રૂમસ્ત્વદન્યાગમમપ્રમાણમ્ ॥૧૦॥

હે દેવ ! આપના આગમો સિવાયના બાકીના બધા જ આગમોને અમે અપ્રમાણ જાહેર કરીએ છીએ, કારણ કે એ આગમોમાં હિંસા વગેરે અસત્ કર્મોનો ઉપદેશ કરેલ છે, વળી એ આગમો તો અસર્વજ્ઞોના બનાવેલા છે તથા નિર્દય અને દુષ્ટબુદ્ધિવાળા લોકોએ (પોતાને ખુબ અનુકૂલ હોવાથી) તે આગમોનો સ્વીકાર કરેલ છે. ૧૦

ભગવાનના આગમની પ્રમાણિકતા -

હિતોપદેશાત્સકલજ્ઞક્તૃમેર્મુમુક્ષુસત્સાધુપરિગ્રહાચ્ચ ।

પૂર્વાપરાર્થોઽવિરોધસિદ્ધેસ્ત્વદાગમા એવ સતાં પ્રમાણમ્ ॥૧૧॥

દેવાધિદેવ ! આપના જ આગમો સજ્જનોને માન્ય છે, કારણ કે તે હિતકારી ઉપદેશ આપનાર છે, આપના આગમો સર્વજ્ઞ થયા પછી આપવડે રચાયેલા છે, મોક્ષાભિલાષી ઉત્તમ સાધુપુરુષોએ આ આગમોને સ્વીકારેલા છે તેમજ પૂર્વાપરના વિરોધથી રહિત છે. ૧૧

ભગવાનના યથાર્થવાદ ગુણની મહત્તા

ક્ષિપ્યેત વાન્યૈઃ સદૃશીક્રિયેત વા, તવાદિઘ્નપીઠે લુઠનં સુરેશિતુઃ ।

ઇદં યથાવસ્થિતવસ્તુદેશનં, પરૈઃ કથંકારમપાકરિષ્યતે ॥૧૨॥

પરમાત્મન ! આપના ચરણકમળમાં ઈન્દ્રો પણ આળોટે છે એ વાત કદાચ અન્યવાદીઓ ભલે ન માને અથવા તો પોતાના ઈષ્ટદેવોના ચરણે પણ ઈન્દ્રો આળોટે છે એવી કલ્પના કરીને ભલે આપની સાથે તેમના ઈષ્ટદેવોની સરખામણી કરે, પરંતુ વસ્તુનું યથાર્થરૂપે પ્રતિપાદન જે એકમાત્ર આપનો જ ગુણ છે તેનો તો અન્યવાદીઓ પણ ઈન્કાર કરી શકે તેમ નથી. ૧૨

ભગવાનના શાસનની ઉપેક્ષાનું કારણ-

તદ્દૂષમાકાલઃખલાયિતં વા, પચેલિમં કર્મ ભવાનુકૂલમ્ ।

ઉપેક્ષતે યત્તવ શાસનાર્થમયં જનો વિપ્રતિપદ્યતે વા ॥૧૩॥

જગદ્ગરુ ! તમારા શાસનના બહુમૂલ્ય અર્થોની લોકો જે ઉપેક્ષા કરે છે અથવા તેનાથી જે અવળા ચાલે છે તેમાં પંચમ આરાના દુષ્ટકાળનો જ પ્રભાવ લાગે છે અથવા તે લોકોના સંસારને અનુકૂળ એવા અશુભકર્મોનો વિપાકોદય કારણ લાગે છે. ૧૩

માત્ર તપ કે યોગથી મોક્ષની અપ્રાપ્તિ -

પરઃ સહસ્રાઃ શરદસ્તપાસિ, યુગાન્તરં યોગમુપાસતાં વા ।

તથાપિ તે માર્ગમનાપતન્તો, ન મોક્ષ્યમાણા અપિ યાન્તિ મોક્ષમ્ ॥૧૪॥

વિશ્વવન્સલ ! અન્યવાદીઓ હજારો વર્ષ સુધી ભલે તપ તપે અથવા યુગોના યુગો સુધી ભલે યોગની ઉપાસના કરે, પરંતુ આપના માર્ગનું આલંબન લીધા વિના અન્યવાદીઓ મોક્ષમાં જવાની ઈચ્છાવાળા હોવા છતાં મોક્ષમાં નહિ જઈ શકે. ૧૪

પરવાદીઓના ઉપદેશથી ભગવાનનો માર્ગ અભાષિત -

અનાસજાડચાદિવિનિર્મિતિત્વસંભાવનાસંભાવિવિપ્રલમ્બાઃ ।

પરોપદેશાઃ પરમાસક્તૃત્તપથોપદેશે કિમુ સંરંભન્તે ॥૧૫॥

પરમગુરુ ! અનાપ્તપુરુષોએ પોતાની મનિમંદતાથી કટપી કાઢેલી સંભાવનાઓથી સંભવતા વિસંવાદરૂપ અન્યવાદીઓના ઉપદેશો પરમઆપ્તપુરુષો દ્વારા પ્રતિપાદિત ઉપદેશમાં શું ક્યારેય નુકશાન સર્જી શકે છે ? અર્થાત્ ક્યારેય તમારા ઉપદેશમાં હાનિ પહોંચાડી શકતા નથી. ૧૫

ભગવાનના શાસનની નિરૂપદ્રવતા -

યદાર્જવાદુક્તમયુક્તમન્યૈસ્તદન્યથાકારમકારિ શિષ્યૈઃ ।

ન વિપ્લવોઽયં તવ શાસનેઽભૂદહો અધૃષ્ટ્યા તવ શાસનશ્રીઃ ॥૧૬॥

વિશ્વગુરુ ! અન્યતીર્થિકોએ સરળ ભાવથી જે કંઈ અયોગ્ય કથન કરેલું, તેનું તેઓના જ શિષ્યોએ અન્યથા પ્રતિપાદન કર્યું. આવો કોઈ વિપ્લવ આપના શાસનમાં થયો નથી. અહો ! માટે જ તો આપની શાસનલક્ષ્મી અધૃષ્ટ છે. (કોઈથી પણ પરાભવ ન પામે તેવી છે.) ૧૬

અન્યતીર્થિકોના ઈષ્ટદેવોની માન્યતામાં પરસ્પર વિરોધ -

દેહાદ્યયોગેન સદાશિવત્ત્વં, શરીરયોગાદુપદેશકર્મ ।

પરસ્પરસ્પર્ધિં કથં ઘટેત ? પરોપક્લૃપ્તેષ્વધિદૈવતેષુ ॥૧૭॥

હે વીતરાગ ! એક જ ઈશ્વર દેહના અભાવથી સદા કટ્યાણકારી સ્વરૂપ છે અને દેહના સદ્ભાવથી ઉપદેશ આપનારા છે. આમ પરતીર્થિકોએ માની લીધેલા દેવતાઓમાં આવું પરસ્પરવિરોધી કેવી રીતે ઘટી શકે ? કોઈ પણ પ્રકારે ઘટી શકે તેમ નથી. ૧૭

ભગવાનમાં મોહાદિનો અભાવ -

પ્રાગેવ દેવાંતરસંશ્રિતાનિ રાગાદિસ્પાણ્યવમાન્તરાણિ ।

ન મોહજન્યાં કરુણામપીશ ! સમાધિમાધ્યસ્થયયુગાંશ્રિતોઽસિ ॥૧૮॥

નીચવૃત્તિવાળા રાગદ્વેષ આદિદોષોએ પહેલેથી જ અન્યદેવોનો આશ્રય લીધો છે, જ્યારે પ્રભુ ! આપે સમાધિ અને મધ્યસ્થપણથી યુક્ત હોવાથી મોહજન્ય કરુણાનો આશ્રય પણ લીધો નથી. ૧૮

પરમાત્મા જ યથાર્થ ઉપદેશક -

જગન્તિ ભિન્દન્તુ સૃજન્તુ વા પુનર્યથા તથા વા પતયઃ પ્રવાદિનામ્ ।

ત્વદેકનિષ્ઠે ભગવન્ ભવક્ષયક્ષમોપદેશે તુ પરં તપસ્વિનઃ ॥૧૯॥

કરુણાના સાગર પ્રભુ ! અન્યતીર્થિકોના માનેલા દેવતાઓ ગમે તે રીતે જગતનો નાશ કરે કે જગતનું સર્જન કરે, પરંતુ સંસારનો નાશ કરવાનો ઉપદેશ આપવામાં અતૌકિક એવા આપની સાથે સરખામણીમાં તપસ્વીઓ ક્યારેય આવી શકે તેમ નથી. ૧૯

જિનમુદ્રાની સર્વોત્કૃષ્ટતા -

વપુશ્ચ પર્યંકશયં શ્લથં ચ દૃષ્ઠૌ ચ નાસાનિયતે સ્થિરે ચ ।

૧. 'સમાધિમાસ્થાય' પાઠાન્તરં ।

ન શિક્ષિતેયં પરતીર્થનાથૈર્જિનેન્દ્ર ! મુદ્રાપિ તવાન્યદાસ્તામ્ ॥૨૦॥

કામાસાગર પ્રભુ ! આપના અન્ય ગુણોની વાત તો બાજુમાં રાખીએ, પરંતુ અન્યતીર્થના દેવો પર્યંક આસનવાળી ! અકકડતારહિત શરીરવાળી અને નાસિકા ઉપર સ્થિર દૃષ્ટિવાળી આપની મુદ્રા પણ શીખ્યા નથી.

૨૦

ભગવાનના શાસનનું મહત્વ -

યદીયસમ્યક્ત્વબલાત્ પ્રતીમો, ભવાદૃશાનાં પરમસ્વભાવમ્ ।

કુવાસનાપાશવિનાશનાય, નમોઽસ્તુ તસ્મૈ તવ શાસનાય ॥૨૧॥

પરમતારક દેવાધિદેવ ! જે શાસનના સમ્યકપાણના બળના પ્રભાવથી આપ જેવા પરમાત્માના શુદ્ધસ્વરૂપની અમે પ્રતીતિ કરી શકીએ છીએ એવા કુવાસનારૂપી બંધનનો નાશ કરનાર આપના શાસનને નમસ્કાર થાવ. ૨૧

ભગવાનના યથાર્થવાદ ગુણની પ્રશંસા -

અણક્ષપાતેન પરીક્ષમાણા, દ્વયં દ્વયસ્યાપ્રતિમં પ્રતીમઃ ।

યથાસ્થિતાર્થપ્રથનં તત્તૈતદસ્થાનનિર્બન્ધરસં પરેષામ્ ॥૨૨॥

કરુણાકર પ્રભુ ! કોઈપણ પક્ષપાત વગર જ્યારે અમે આપની તથા અન્યતીર્થિક દેવોની પરીક્ષા કરીએ છીએ ત્યારે બન્નેમાં બે વાત અજોડ હોવાની ખાતરી થાય છે કે આપ, યથાવસ્થિત વસ્તુના પ્રતિપાદક છો અને અન્યતીર્થિક દેવો પદાર્થનું અન્યથા પ્રતિપાદન કરવાના રસવાળા છે. ૨૨

અજ્ઞાનીઓને પ્રતિબોધ કરવાનું અસામર્થ્ય

અનાદ્યવિદ્યોપનિષત્રિષણ્ણૈર્વિશૃઙ્ખલૈશ્ચાપલમાચરદ્વિઃ ।

અમૂલલક્ષ્યોઽપિ^૨ પરાક્રિયે યત્, ત્વત્કિંકરઃ કિં કરવાણિ દેવ ! ? ॥૨૩॥

અનાદિથી અજ્ઞાનપૂર્ણ રહસ્યોમાંડૂબેલા, સ્વચ્છંદી તથા ચંચળતાને ધારણકરનારા પુરુષો વડે મારા જેવા અમૂલલક્ષ્યવાળાની પણ ઉપેક્ષા કરાય છે તો દેવ ! તમારો સેવક ત્યાં શું કરે ? અર્થાત્ આપનો સેવક આવા જીવોને કઈ રીતે સમજાવે ? ૨૩

દેશનાભૂમિની સ્તુતિ -

વિમુક્તવૈરવ્યસનાનુબન્ધાઃ, શ્રયન્તિ યાં શાશ્વતવૈરિણોઽપિ ।

પરૈરગમ્યાં તવ યોગિનાથ । તાં દેશનાભૂમિમુપાશ્રયેઽહમ્ ॥૨૪॥

હે યોગીપુરુષોના નાથ ! આજન્મ વૈરી પ્રાણીઓ પણ પોતાના વૈરભાવના અનુબંધો છોડીને અન્યતીર્થિકોને અગમ્ય એવી જે દેશનાભૂમિનો આશ્રય લે છે તે સમવસરણનો (દેશનાભૂમિનો) હું પણ આશ્રય લઉં છું. ૨૪

અન્યદેવોના સામ્રાજ્યની વ્યર્થતા -

મદેન માનેન મનોભવેન, ક્રોધેન લોભેન ચ સંમદેન ।

પરાજિતાનાં પ્રસભં સુરાણાં, વૃથૈવ સામ્રાજ્યરૂજા પરેષામ્ ॥૨૫॥

વિશ્વતારક વિભુ ! જેઓ મદ, માન, કામ, ક્રોધ, લોભ અને રાગથી પરાજિત થયા છે, તેવા અન્ય દેવોનો

૨. 'અમૂલલક્ષ્યોઽપિ' પાઠાન્તરં ।

સામાજ્યનો અહંકારૂપી રોગ તદન નકામો છે. ૨૫

ભગવાનમાં અનુરાગ રાગમાત્રથી નહિ -

સ્વકળ્ઠપીઠે કઠિનં કુઠારં, પરે કિરન્તઃ પ્રલપન્તુ કિંચિત્ ।

મનોષિણાં તુ ત્વયિ વીતરાગ ! ન રાગમાત્રેણ મનોડનુરક્તમ્ ॥૨૬॥

પોતાના જ ગળામાં તીક્ષ્ણકુઠારનો પ્રહાર કરી રહેલા અન્યવાદીઓને જે બોલવું હોય તે બોલે, પરંતુ હે વીતરાગ ! બુદ્ધિશાળી પુરુષોનું મન તમારા પર કેવળ રાગમાત્રથી અનુરાગી નથી બન્યું (પરંતુ ગુણોના ભંડારથી જ અનુરક્ત બન્યું છે) ૨૬

પોતાને મધ્યસ્થ સમજનારાઓમાંજ માત્સર્ય -

સુનિશ્ચિતં મત્સરિણો જનસ્ય, ન નાથ ! મુદ્દામતિશેરતે તે ।

માધ્યસ્થ્યમાસ્થાય પરીક્ષકા યે, મળૌ ચ કાચે ચ સમાનુલન્ધાઃ ॥૨૭॥

એક વાત નક્કી છે કે જે લોકો પરીક્ષક હોવા છતાં મધ્યસ્થભાવથી મણિ અને કાચ બન્નેમાં સમાનભાવ રાખે છે તેઓ હે નાથ ! ઇર્ષ્યાળુ લોકોની મુદ્દાનો જરાપણ અતિક્રમ કરતાં નથી. (અર્થાત્ તમારા શાસનની ઉત્તમતા પરીક્ષાપૂર્વક જાણવા મળ્યા પછી પણ જેઓ અન્યદર્શન અને તમારા શાસનમાં મધ્યસ્થભાવ પકડી રાખે છે તેઓ ઇર્ષ્યાળુ છે.) ૨૭

સ્તુતિકારની ઘોષણા -

ઇમાં સમક્ષં પ્રતિપક્ષસાક્ષિણામુદારઘોષામવઘોષણાં બ્રુવે ।

ન વીતરાગાત્ પરમસ્તિ દૈવતં, ન ચાપ્યનેકાન્તમૃતે નયસ્થિતિઃ ॥૨૮॥

પરમાત્મનું! પ્રતિપક્ષી લોકોની સામે હું ઉદારઘોષવાળી ઘોષણા કરું છું કે વીતરાગ ભગવાન સિવાય બીજા કોઈ દેવ નથી અને અનેકાંતવાદ સિવાય પદાર્થની પ્રપણા કરવાનો બીજો કોઈ ન્યાયમાર્ગ નથી. ૨૮

જિનેશ્વર પ્રત્યે આકર્ષણનું કારણ -

ન શ્રદ્ધયૈવ ત્વયિ પક્ષપાતો, ન દ્વેષમાત્રાદસંચિઃ પરેષુ ।

યથાવદાપ્તત્વપરીક્ષયા તુ, ત્વામેવ વીર ! પ્રભુમાશ્રિતાઃ સ્મઃ ॥૨૯॥

હે વીર ! તમારા પર માત્ર શ્રદ્ધાના બળથી જ અમને પક્ષપાત નથી, તથા અન્ય દેવો પ્રત્યે અમને દ્વેષમાત્રને લીધે અરુચિ નથી. પરંતુ યથાર્થ રીતે આપનામાં આપત્તવની પરીક્ષા કર્યા પછી જ આપને પ્રભુ તરીકે અમે સ્વીકારેલ છે. ૨૯

ભગવાનની વાણીની મહત્તા -

તમઃસ્પૃશામપ્રતિભાસભાજં, ભવન્તમપ્યાશુ વિવિન્દતે યાઃ ।

મહેમ ચન્દ્રાંશુદશાવદાતાસ્તાસ્તર્કપુણ્યા જગદીશવાચઃ ॥૩૦॥

હે જગતના ઈશ ! જે વાણી અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં ભટકતા પ્રાણીઓને અગોચર એવા આપનો મેળાપ કરાવે છે તે ચંદ્રમાના કિરણો જેવી સ્વચ્છ અને તર્કથી પવિત્ર વાણીને અમે પૂજાએ ધીએ. ૩૦

૩. આ પદ્ય દ્વારા કર્તાએ પોતાનું નામ જણાવ્યું છે.

ભગવાનના વીતરાગતાગુણની સર્વોચ્ચતા -

યત્ર તત્ર સમયે યથા તથા, યોડસિ સોડસ્યભિધયા યયા તયા ।

વીતદોષકલુષઃ સ ચેદ્ધવાનેક એવ ભગવત્રમોડસ્તુ તે ॥૩૧॥

જે કોઈ શાસ્ત્રમાં, જે કોઈ રૂપે, જે કોઈ નામથી જેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે જો તે દોષોના કાઢવથી અલિપ્ત હોય તો તે તું એક જ હોઈ શકે છે અને એવા તને હે ભગવંત ! અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૩૧

ઉપસંહાર -

इदं श्रद्धामात्रं तदथ परनिन्दां मृदुधियो, विगाहन्तां हन्त प्रकृतिपरवादव्यसनिनः ।

અરક્તદ્વિષ્ટાનાં જિનવર ! પરીક્ષક્ષમધિયામયં તત્ત્વાલોકઃ સતુતિમયમુપાધિંવિધૃતવાન્ ॥૩૨॥

મંદબુદ્ધિવાળા જીવો આ સ્તોત્રને શ્રદ્ધાથી બનાવેલું ભલે સમજો, પરનિંદાના સ્વભાવવાળાવાદી પુરુષો આ સ્તોત્રને અન્ય દેવોની નિંદા કરવા માટે રચ્યું છે તેમ સમજો, (જેને જેમ સમજવું હોય તેમ સમજો) પરંતુ પરીક્ષા કરવામાં કુશળબુદ્ધિવાળા તથા રાગ-દ્રેષ રહિત પુરુષો માટે તત્ત્વનો પ્રકાશ કરનાર આ સ્તોત્ર સ્તુતિમય ઉપાધિને (ધર્મચિંતનને) ધારણ કરનાર થયો.

ગુર્જરાનુવાદકર્તા - પૂ. મુનિરાજ શ્રીમહાભોધિ વિજય.

પરિશિષ્ટ - ૨

સ્યાદ્વાદમંજરી નિર્દિષ્ટા ન્યાયા:

ન્યાય:	પૃષ્ઠ	ન્યાય:	પૃષ્ઠ
૧. અદિત્સો ઈંજિજ: પ્રતિદિનં	196	૧૨. ડમરુ કમણિન્યાય:	139
૨. અન્ધગજન્યાય:...	166	૧૩. તટાદર્શિશિકુન્તપોતન્યાય:	241
૩. અર્ધજરતીયન્યાય:	82	૧૪. તુલ્યબલયોર્વિરોધ:	140
૪. ઇતો વ્યાગ્ર ઇતસ્તટી	230	૧૫. ન હિ દૃષ્ટેડનુપપત્રં નામ	101
૫. ઇત્યાદિ બહુવચનાન્તા.	264	૧૬. સ્તેનભીતસ્ય સ્તેનાન્તરશરણસ્વીકરણમ્	239
૬. ઉત્સર્ગાપવાદયોરપવાદો વિધિર્બલોયાન્	138	૧૭. સર્વે હિ વાક્યં સાવધારણં	19
૭. ઉપચારસ્તત્ત્વચિન્તાયામનુપયોગી	184	૧૮. સર્વે ગત્યર્થા જ્ઞાનાર્થ:	44
૮. કટુકૌષ્ઠધપાન	17	૧૯. સાધનં હિ સર્વત્ર વ્યાપ્તૌ	48
૯. ગજનિમીલિકા	231/300	૨૦. સાપેક્ષમસમર્થમ્	34
૧૦. ઘટકુટ્ટયાં પ્રભાત:	60	૨૧. સુન્દોપસુન્દન્યાય:	292
૧૧. ઘણ્ટાલાલા	65	૨૨. ભોજનાદિવ્યયથયાત્	51

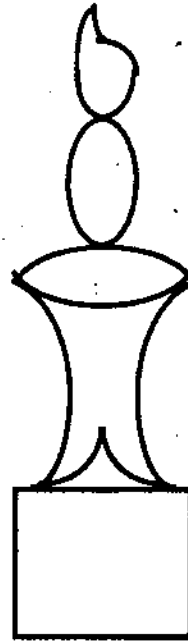
स्याद्वामंजरीना अवतरण

अवतरण	पृष्ठ	अवतरण	पृष्ठ
अभ्रादित्वात् (अभ्रादिभ्यः हैमशब्दानुशासन - ७/३/४६)	8	अवस्थितस्य द्रव्यस्य (व्यासभाष्य ३/१३)	297
अदसस्तु विप्रकृष्टे	16	अन्यदेव हि सामान्यः (स्याद्वादेरत्नाकर ?)	308
अयकाशदमाकाशम्	28	अतएव च विद्वत्सु	321
अयमेव हि भेदोः (भामत्याम्)	28	अन्यूनातिरिक्तत्वे (वार्तिककारः)	321
अप्रच्युतानुत्पन्न	29	अत्थं भासङ् अरहा (विशेषा भाष्य - १११९)	323
अपगतमले हि मनसि (कादम्बरीपूर्वार्द्धः)	47	अदेवे देवबुद्धियां (योगशास्त्र २/३)	328
अग्निबोमोयं पशुमालभेत (ऐतरेय आरण्यक ६/१३)	58	अरहन्नुवएसेणं (विशेषा ३२१३)	326
अपुत्रस्य गतिर्नास्ति (देवी भागवते)	59	आकाशोऽपि सदेशः (द्रव्यालंकारे)	106
अनेकानि सहस्राणि (आपस्तम्भे)	59	आप्तवचनात् (प्रमाणनयतत्त्व ४/१/२)	314
अव्यभिचारी मुख्यो	71	आमासु य पक्षासु (संबोधसप्त. गा. ६३)	269
अन्तेषु भवा अन्याः (प्रशस्तपादभाष्य)	75	आत्मगबोहिलाभं (आवश्यकसू. चतुर्विं. अ. गा. ६)	129
अभ्युपेत्य पक्षं यो (न्यायवार्तिक १/१/९)	112	आवर्जिता किञ्चिदिव (कुमारसंभव ३/५४)	66
अर्धोपलब्धिहेतुः प्रमाणम् (वात्स्यायनभाष्य)	114	आहुर्विधात् प्रत्यक्षं	153/155/158
अचिन्त्यो हि मणिः	128	आशामोदकतृप्ता	210
अन्धे तमसि मज्जामः	130	इष्टापूर्तं मन्यमाना (मुंडक उ. १/२/१०)	186
अग्निर्मांसेतस्माद्	130	इत एकनवते कल्पे	240
अग्निमुखा वै देवाः (आश्व गृ. सू. अ. ४)	132	इत्थी जौणीए	269
अतीन्द्रियाणामर्थानां	137	इच्छाद्वेषप्रयत्नादि (न्यायमञ्जरी)	81
अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः (तैत्तिरीयसंहिता)	138	इदं सुखमिति ज्ञानं (न्यायमञ्जरी)	224
अस्ति ह्यालोचनाज्ञानं (मी.श्लोकवा. प्रत्यक्षसू-१२२)	155	ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् (महाभारतवनपर्व)	45
अभिहाणं अभिहेयाउ. (बृहत्कल्पभाष्ये)	171	ईहाद्याः प्रत्ययभेदतः (हैमनिष्ठा. पु. स्त्री. ५)	71
अर्धाभिधानप्रत्ययाः (विशेषावः)	171	ईय कारके (हैमशब्दानुशासन ३/२/१२१)	111
अपोहः शब्दलिङ्गाभ्यां. (दिङ्नाग)	177	उत्पादव्ययधौव्ययुक्तं सत् (तत्त्वार्थ. ५/२१)	263
अमूर्तश्चेतनो भोगी	181	उद्वृत्तः क इव सुखावहः (शिष्टपालवधे)	66
अपरिणामिनो भोक्तृशक्ति (व्यासभाष्ये)	184	उपकृतं बहु तत्र	82
अर्थसाख्यमस्य प्रमाणं (न्यायबिन्दु १/२०-२१)	193	उत्पद्यते हि सावस्था	139
अर्थेन घटयत्येनां (प्रमाणवार्तिके ३/३०५)	203	उभयत्र तदेव ज्ञानं (न्यायप्रवेशः तद्वृत्तिश्च)	190
अणुद्वयदिट्टचिंतिय (विशेषावश्यकभाष्य-१७०३)	209	उप्पत्ते इ वा	323
अर्पितानर्पितसिद्धेः (तत्त्वार्थ ५/३१)	266/ 273	उदधाविव सर्वसिंधवः (सिद्धसेनद्वात्रि ४/१५)	324
अजैयंष्टव्यम्	268	ऊर्मिषट्कातिगं (न्यायमञ्जरी)	81
अप्राप्तानां प्राप्तिः (प्रशस्तपाद)	294	एको भावः सर्वथा	6/173

अवतरण	पृष्ठ	अवतरण	पृष्ठ
एवमिह नाणसती (धर्मसंग्रहणि - ३७३)	55	तस्मान्न बध्यते (सांख्यकारिका - ६२)	178
एयाहितो बुद्धा विरया (पञ्जलिङ्गी - ५९)	126	तस्मादनुष्ठानगतं	6
एतासु पंचस्वय. (सामान्यदूषणादिदिक्ग्रन्थे)	163	तात्पर्यात् तद्व्यपदेशः	297
एकरात्रोषितस्यापि	270	तादर्थ्यं चतुर्थी (हैमशब्दा २/२/५४)	15
एकस्यापि ध्वनेर्वाच्यं	308	तत्रजुसूत्रनीतिः	308
एगे आया (स्थानांग सूत्र १/१)	228	तात्वादिजन्मा	137
औषध्यः पशवो वृक्षाः (मनुस्मृतौ ५/४०)	127	तथाविधस्य तस्यापि	308
कामक्रोधलोभः	81	तुः स्याद् भेदेऽवधारणे (अमरकोश ३/२३९)	270
कर्मद्वैतं फलद्वैतं (आत्ममीमांसा २/२५)	159	ते च प्राप्नुहु दन्वन्तं (रघुवंश १०/६)	151
करणं द्विविधं ज्ञेयं	88	त्रिविधं खल्वयं	31
खुरअगिमोयगु (बृ. कल्पभाष्ये)	171	द्रव्यं पर्यायवियुतं	29
काऊण नमुक्कारं	326	दग्धे वीजे यथात्यन्तम्	317
कालाविरोधिनिर्दिष्टं	139	द्रव्यपर्यायात्मक वस्तु (प्रमाणनय.)	115
किरणा गुणा न. (धर्मसंग्रहणि.गा. ३७०)	55	द्रव्य गुणकर्मसु	77
कषायपशुभिर्दुष्टं. (शान्तिपर्वणि)	130	द्विष्टसम्बन्धसंवित्ति (तत्त्वार्थश्लोकवा.)	192
गतानुगतिको लोकः (न्यायमञ्जर्याम्)	113	दुः शिक्षितकुतर्काशं (न्यायमञ्जर्या)	113
गम्ययपः कर्माधारे (हैमशब्दा २/२/७४)	21	देवोपहारव्याजेन	130
गुणादस्त्रियां नवा (हैमशब्दा. २/२/७७)	112	देशतो नाशिनो भावा	227
गोलाय असंखिज्जा	320	ध्यानागती. (महाभारत-शान्तिपर्वणि)	130
गन्तुं न परिच्छिन्दद् (धर्मसंग्रहणिः ७१)	55	धर्मः फलं च	256
घटमौलिसुवर्णाशी (आत्ममीमांसाश्लो ५९)	260	द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन (मनुस्मृति ३/२६८)	123
चतुर्थ्यन्तं पदमेव देवता	131	धर्माधर्मनिमित्तो	81
जम्हा य मोयगु (बृ. कल्पभाष्ये)	171	नहुम्मिय छाउमत्थिए (वि. ति. ५३९)	99
जे एगं जाणइ (आचा. श्रु. १ अ ३-३.४)	6/173	न प्रवृत्तिः प्रति- (गौ. सू. ४/१/६४)	317
जावइया वयणपहा (सम्प्रतिग्रन्थे)	302	न भवति धर्मः श्रोतुः (तत्त्वार्थकारिका २१)	18
ज्ञानप्राप्तिपरिक्षिप्ते	130	न मांसभक्षणे दोषः (मनुस्मृति ५/५६)	269
ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य	5	न्यास्तव स्यात् (स्वयंभूस्तोत्र. ६५)	313
जीवाडुभाववाओ (पञ्चवस्तुके)	328	न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके (वाक्यपदीये १/१२४)	161
ण णिहाणगया भग्गा	201	न हिंस्यात् सर्वभूतानि (छांदोग्य. अ. ८)	58/138/140
णवलक्खणां भण्णे	269	नचायं भूतधर्मः	253
तदुच्छेदे च तत्कार्यं. (न्यायमञ्जरी)	81	नाकारणं विषयः (न्यायकुमुदग्रन्थे)	200
तदेवं धिषणादीनां (न्यायमञ्जरी)	81	ननु तस्यामवस्थायाम्	81
तत्र संस्कारप्रबोध (प्रमाणनय ३ परि.)	313	निर्विशेषं हि सामान्यं (मीमांसाश्लो. वा ५/१०)	158
तच्च द्विविधम् (प्रमाणनय २/५)	313	नानात्वानो व्यक्त्वातः	104
तद्वावाच्यं नित्यम् (तत्त्वार्थ ५/३)	29	न नर्मयुक्तं वचनं	59
तद्वादर्थप्रतीतिसिद्धेः (न्यायबिन्दु १/२०)	193	नागृहीतविशेषण.	92

अवतरण	पृष्ठ	अवतरण	पृष्ठ
नान्योऽनुभाव्यो (प्रमाणवार्तिके ३/३२७)	208	भूतिर्वेषां क्रिया सैव	206
नानृतं ब्रूयात्	59	मेहुणसण्णारूढो (सम्बोधसप्ततिकायां)	269
नासन्नं सन्न	229	मज्जे महुम्मि (सम्बोधसप्ततिकायां)	269
निखिलवासनोच्छेदे	236	महोक्षं वा महाजं वा (याज्ञवल्क्यस्मृतौ)	123
नास्तिकास्तिकदैष्टिकम् (हैमशब्द ६/४/६६)	249	मूलप्रकृतिरधिकृति (सांख्यकारिका - ३)	180
नहि वै सशरीरस्य (छान्दोग्य ८/१२)	81	मोक्षे भवे च सर्वत्र	98
नीयते येन (प्रमाणनय परि ७)	309	मृतानामपि जन्तूनां	135
नीलनिर्भासं हि विज्ञानं (न्यायबिंदु १/२०)	193	यद्यपि ब्राह्मणे	59
प्रत्यक्षाद्यवतारः स्यात् (मीमांसाश्रलो. वा. ५/१७)	156	यदेजति यत्रैजति (ईशावास्योपनिषदि)	157
प्रमाणनयैरधिगमः (तत्त्वार्थ १/६)	299	यच्चित्तं तच्चित्तान्तरं	233
प्रमाणप्रमेयसंशय (गौतमसूत्र १/१/१)	113	यथा यथा विचार्यन्ते	223
परद्रव्याणि लोष्टवत्	59	यदद्वैतं तदब्रह्मणो रूपम्	155/158
परिणामोऽवस्थान्तरगमनं	296	यदि संवेद्यते नील (प्रमाणवार्तिके)	208
प्रत्येकं यो भवेद् दोषो	243	यदेवार्थक्रियाकारि	304
प्राप्तानामेव प्राप्तिः	69	यद्युत्पादादयो भिन्ना	260
परमार्थिकं पुनरुत्पत्तौ (प्रमाणनय २/१८)	313	यस्मिन्नेव हि सन्ताने	238/295
प्रवृत्तिदोषजनितं (न्यायमञ्जर्याम्)	115	यावदात्मगुणाः सर्वे (न्यायमञ्जर्याम्)	81
पाणवहार्डआणं (पञ्चवस्तुके)	328	यूपं छित्त्वा पशून्	127
पुट्टवाड्याणः जडवि (पञ्चलिंगी ५८)	126	यो यत्रैव स तत्रैव	37
पुनान्नि घः (हैमशब्द ५/३/१३०)	323	रङ्गस्य दर्शयित्वा (साङ्ख्यकारिका - ५९)	187
पुख एवेदं सर्वं (ऋग्वेदे)	157	स्वरसगन्धस्पर्श (वैशेषिकदर्शने १/१/६)	72
पृथिव्यापस्तेजो (वैशेषिकदर्शने १/१/५)	72	रागाद्वा द्वेषाद्वा	228
पुण्यपापक्षये मोक्षः	99	रु सउ वा परो (महानिशीथसूत्रे)	18
पुम्बोऽधिकृतात्सैव	182	रोगिसिरावेहो (पञ्चलिङ्गीप्रकरणे-६०)	126
पूजया विपुलं राज्यं (हारिभद्राष्टके)	140	लघु शोषणे (हैमधातु. प्यादि-१८)	326
प्राणिघातात् तु यो (प्रातिपद्वणि)	130	लोहोयलस्स सत्ती (धर्मसंग्रहणिः ७२)	55
पयोदतो न दध्यति (आप्तमीमांसा - ६०)	260	लब्धिख्यात्यर्थिना (अष्टकप्रक. १२/४)	112
पुरिसेण सह गयाए	269	लौकिकसम उपचारप्रायो (तत्त्वार्थभाष्ये १/३५)	304
पंचिदिया मणुस्सा	269	वरं वृन्दावने रम्ये	95
बहुभिरात्मप्रदेशे	112	वर्षतिपाभ्यां किं व्योमः	295
बाहो न विद्यते	208	विकल्पयोनयः शब्दाः	171
ब्राह्मणार्थेऽनृतं ब्रूयात् (आपस्तम्बसूत्रे)	59	विविक्ते दुक्परिणतौ	182
बुद्धिदर्पणसङ्क्रान्तं (वादमहार्णव)	182	वयः शक्तिशीलेः (हैमशब्द ५/२/२४)	250
बुद्धिसुखदुःख	80	व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं (किरणावल्यां)	78
बज्ज्याणुद्वाणेणं (पञ्चवस्तुके)	328	वर्षे वर्षेऽक्षमेधेन (मनुस्मृति ५/५३)	270
भागा एव हि भासन्ते	266	वाक्योऽवधारणं तावत् (तत्त्वार्थ श्लोकवा. १/६/५३)	272
भागे सिंहो नरो	40		

अवतरण	पृष्ठ	अवतरण	पृष्ठ
वातातीसारपिप्राचा (हैमशब्दा ७/२/६१)	258	सर्वमस्ति स्वरूपेण	172
विज्ञानघन एवैतेभ्यो (बृहदारण्यके २/४/१२)	268	सर्वव्यक्तिषु नियतं (तत्त्वार्थभाष्ये ५/२१)	259
विश्रुतः चक्षुरु त (शुक्लयजुर्वेदे)	52	सव्यवृत्त संजमं (निशीथचूर्णौ ४५१)	139
व्यवहारस्तु तामेव	308	स्वाभाविकसामर्थ्यं (प्रमाणनय ४/११)	175
विरोधिलिङ्ग	308	सा तु द्विविधा (वैशेषिकदर्शने पृथ्वीनिरूपणे)	33
शक्ताहे कृत्याश्च (हैमशब्दा ५/४/३५)	292	साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षं (गौतमसू. ५/१/१)	117
श्रोतव्यो मन्तव्यो (बृहदारण्यके)	157	सूत्रं तु सूचनाकारि (अनेकार्थं २/४५८)	82
शब्दकारणत्ववचनात्	33	सुखादि चेत्यमानं (न्यायमञ्जरी)	224
शाखादेर्यः (हैमशब्दा. ७/१/११४)	9	सुखमात्यन्तिकं यत्र	95
शास्त्र्यसूचकित्वाते (हैमशब्दा ३/४/६०)	301	स्वाकारबुद्धिजनका	208
श्रीवर्धमानाभिध. (अयोग्य, श्लो. १)	13	सोऽप्रयुक्तोऽपि (तत्त्वार्थ श्लो. वा. १/६/५६)	273
श्रूयतां धर्मसर्वस्व (चाणक्य नीतिशास्त्रे १/७)	123	सद्रूपतानतिक्रान्तं	308
श्रयत्यसूचयतः (हैमशब्दा: ४/३/१०३)	301	सिद्धान्ति जप्तिया	320
शब्दगुणमाकाशम्	185	हेतोरद्वैतसिद्धिश्चेत् (आप्तमौ २/२३)	159
शब्देतरत्वे युगपत्	131	हिंसा चेद् धर्महेतुः कथम्	123
श्वेतं वायव्यमजमालभेतः (शतपथब्राह्मणे)	127		
शुद्धोऽपि पुत्रः (योगदर्शने)	182		
षट्शतानि नियुज्यन्ते	58		
सङ्घेऽनूर्ध्वं (हैमशब्दा ५/३/८०)	318		
सत्सु क्लेशेषु	317		
सति मूले तद्विपाको	317		
सदसदविसेसणाड (विशेषाव. ११५)	267		
सत्संप्रयोगे इन्द्रिय (जैमिनिस्मृते १/१/४५)	147		
सद्धर्मबीजवपनानघ (सिद्धसेनीय द्वात्रिं. २/१३)	48		
सप्तदशप्राजापत्यान् (तैत्तिरीयसंहिता १/४)	58		
स्पृहे व्याप्यं वा (हैमशब्दा. २/२/२३)	15		
सम्बद्धं वर्तमानं च (मीमांसाश्लो. वा. ४/८४)	125		
साम्यगनुभवसाधनं प्रमाणं (न्यायसारे १/१)	114		
समवान्धात्तमसः (हैमशब्दा ७/३/८०)	328		
सर्वो व्यवहर्ता (सांख्य तत्त्वकौमुदी)	182		
सर्वं वै खल्विदं (छान्दोग्य उ. ३/१४)	152/157		
स्वपरव्यवसायि ज्ञानं (प्रमाणनय. १/२)	114		
स्वरादेस्तासु (हैमशब्दा. ४/४/३१)	301		
सर्व एवायमनुमान	219		
सर्वगतत्वेऽप्यात्मनो (न्यायकन्दल्यां)	102		
सर्वं पश्यतु वा मा वा	6		

परिशिष्ट - ४

स्याद्वादमञ्जरी निर्दिष्टा ग्रन्थाः

ग्रन्थ	पृष्ठ	ग्रन्थ	पृष्ठ
अक्षपादशास्त्रम्	119	धर्मसङ्ग्रहणिः	54
अनेकार्थ सङ्ग्रहः	82	निशीथचूर्णिः	8
आचाराङ्गम्	226	न्यायकुमुदचन्द्रः	177
आवश्यकभाष्यम्	302	न्यायतात्पर्यपरिशुद्धिः	221
कादम्बरी	47	न्यायविन्दुः	193
गन्धहस्तिटीका	106/312	न्यायवार्तिकम्	112
गौडपादभाष्यम्	189	न्यायावतारः	312
जीतकल्पः	174	भाष्यमहोदधि	312
तत्त्वकौमुदी	189	रघुवंशः	151
तत्त्वोपप्लवसिंहः	223	वादमहार्णवः	182
त्रिपुरारण्यः	122/174	श्री विमलनाथ स्तव	313
		स्याद्वादरत्नाकरः	315

परिशिष्ट - ५

स्याद्वादमञ्जरी निर्दिष्टा ग्रन्थकृतः

ग्रन्थकृत	पृष्ठ	ग्रन्थकृत	पृष्ठ
अलङ्कारकारः	208	बाणः	47
अक्षपादऋषिः	111	भट्टः श्रीधरः	102
आसुरिः	182	भट्टबाहुः	171
ईश्वरकृष्णः	180	महाभाष्यकारः (श्रीजिनभट्टगणि)	209
उदयनः	78	भोक्षाकरगुप्तः	199/233
उदयप्रभः	2	मृगेन्द्रः	131
कणाद	82	लाक्षणिकाः	88
चिरन्तनाचार्याः	302	वाचकमुख्यः (श्रीउमास्वातिजी)	18/304/272
जयन्तः	115	वाचस्पतिः	182
जैमिनि	131	वादिदेवसूरिः	175/309
द्रव्यालङ्कारकारैः	106	विन्ध्यवासी	182
धर्मोत्तरः	193	व्यासः	130/140
न्यायभूषणसूत्रकारः (भासवर्ज)	114	वार्तिककारः	320
पञ्चलिङ्गीकारः (श्रीजिनेश्वरसूरिः)	126	वृद्धाः	302
पतञ्जलिः	182/184	समन्तभट्टः	313
पातञ्जलटीकाकारः	297	सिद्धसेनदिवाकरः	3/48/324
प्रशस्तकारः (प्रशस्तपादाचार्यः)	33/75	हरिभट्टसूरिः	54/112

